Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 113

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 113. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag 1998

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005199801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

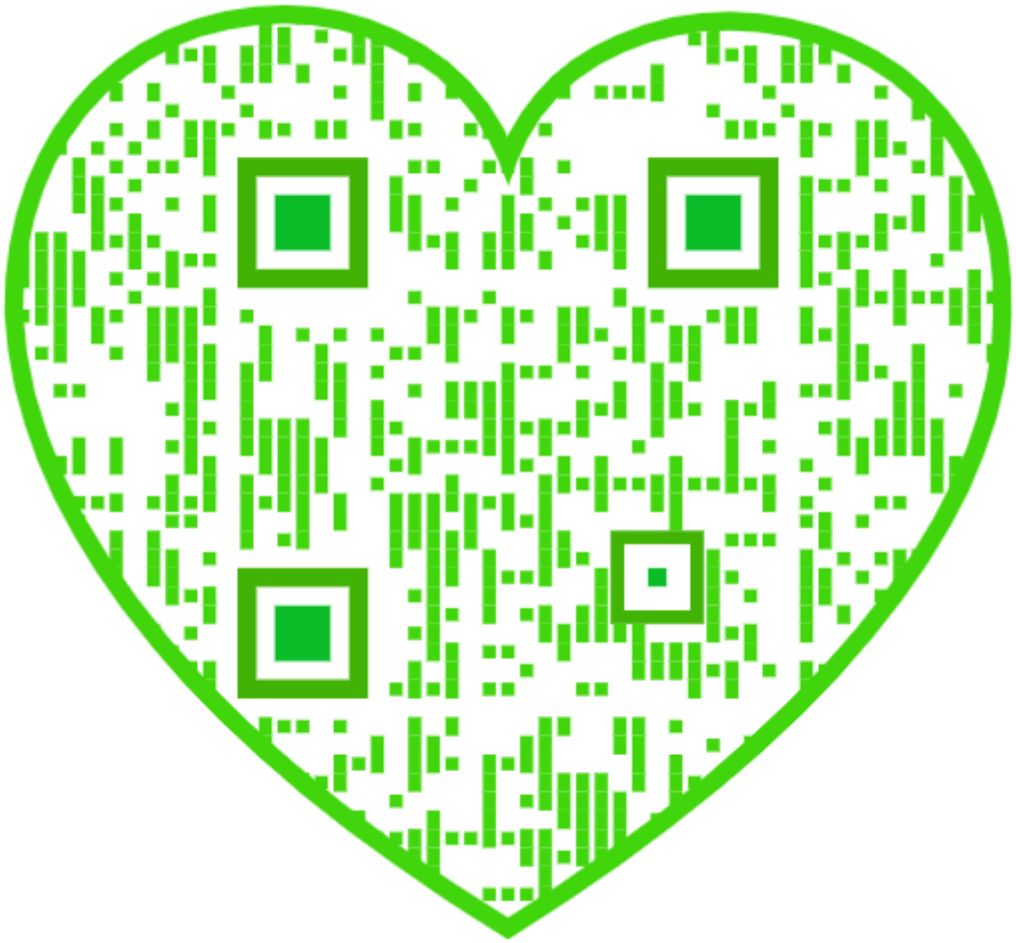

[Nummer 1]

Slecht nieuws, geen nieuws'. Abraham Verhoeven (1575-1652) en de *Nieuwe Tijdinghen*: periodieke pers en propaganda in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de vroege zeventiende eeuw*

K. Van Damme m.m.v. J. Deploige

Propaganda, publieke opinie en de persgeschiedenis van het Ancien Régime

Het onderzoek naar publieke opinie en propaganda tijdens het Ancien Régime kent sinds de jaren tachtig een ware stroomversnelling. Historici hebben hierbij dankbaar gebruik gemaakt van de methodologieën en verworvenheden uit de politieke en sociale wetenschappen. De definities die voor de twintigste eeuw gehanteerd worden, kunnen echter bezwaarlijk, op het gevaar van anachronismen af, zonder nuanceringen worden overgenomen. Toch zijn de historische dimensies van publieke opinie en propaganda zonder meer reëel[1]. Zoals A. Gestrich recentelijk nog overtuigend heeft bevestigd, kon ook het absolutisme slechts gedijen bij de gratie van maatschappelijke stabiliteit en consensus, bekomen door 'publieke communicatie' tussen vorst en onderdanen[2]. De steun van leger en ambtenarenkorps volstond immers niet om de absolutistische soevereiniteit te legitimeren en de maatschappelijke stabiliteit te waarborgen. Om de aanvaarding van het gecentraliseerde gezag en de gevoelens van loyaliteit en samenhorigheid bij de onderdanen te stimuleren, dienden de heersers, samen met de kerk, hun propagandamiddelen op zo efficient mogelijke wijze af te stemmen op hetgeen leefde bij de weinig homogene massa[3].

De toenemende belangstelling voor deze problematiek van 'openbare communicatie' binnen een absolutistische context werd maar mogelijk dankzij een

* Dit artikel is gebaseerd op K. van Damme, '"Oft waer is sal den tydt leeren". Oorlogspropaganda & sensatiepers in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw. Abraham Verhoeven en de Nieuwe Tijdinghen: een Spaansgezind propagandakanaal' (Gent, 1995, onuitgegeven licentiaatsverhandeling). Met hartelijke dank aan Hugo Soly, Catharina Lis en Paul Arblaster voor hun hulp en commentaren bij eerdere versies van deze tekst.

1 Zie H.D. Lasswell, D. Lerner en H. Speier, *Propaganda and communication in world history*, II, *Emergence of public opinion in the West* (Honolulu, 1980); D.J. Roorda, 'Politieke propaganda, niet alleen in de 17de eeuw', *Spiegel historiael*, XV (1980) 531-538.

2 A. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft CIII; Göttingen, 1994). Gestrich zet zich af tegen Habermas' visie op publieke communicatie. Habermas, die vooral de actieve en individuele 'bürgerlichen Öffentlichkeit' vanaf het einde van de achttiende eeuw benadrukt, houdt volgens Gestrich te weinig rekening met het gegeven dat ook de massa, ondanks haar schijnbare passiviteit in de publieke communicatie, reeds eerder haar invloed op de publieke sfeer liet gelden. Ook onder het absolutisme bestond er met andere woorden een zekere vorm van interactie tussen de machthebbers en de 'openbaarheid'. Vergelijk met J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt, 1990).

3 Vergelijk H. Soly, 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCVII (1984) 341.

heroriëntatie van de algemene ideeëngeschiedenis sinds de jaren zestig. Het inroepen van het cir-

culeren van ideeën als verklaring voor de dynamiek van historische processen, diende volgens een aantal Annales-historici als R. Mandrou niet meer per definitie te leiden tot het uitsluiten van sociale en economische verklaringen. Op basis van zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden trachtte men een beeld te krijgen van de heersende gedachten, waarden en normen van bredere bevolkingslagen, om zo te komen tot een 'sociale geschiedenis van de ideeën'[4]. In het verlengde van deze sociaal-culturele historische belangstelling wordt het onderzoek naar publieke opinie en propaganda sindsdien vooral gevoerd vanuit nieuwe onderzoeksvragen naar de oorzaken van de Franse Revolutie. Hierbij staan de aard van de politieke cultuur van het Ancien Régime en de wijze waarop revolutionaire principes en praktijken binnen de context van een absolute monarchie konden groeien centraal[5]. Eén van de structurele oorzaken van de Revolutie was, zo blijkt, het tot stand komen van een vorm van 'publieke sfeer', die zich naar het einde van het Ancien Régime toe steeds meer profileerde als een abstracte autoriteit waar tegenover de vorst zich diende te legitimeren. Vanuit de vraag of ook de pers een belangrijke invloed heeft gehad op de politieke bewustwording van bepaalde bevolkingsgroepen, is de studie van periodieken zich eveneens ten dienste gaan stellen van het historisch onderzoek naar publieke opinie en propaganda[6]. De absolutistische perspolitiek van het volledige Ancien Régime werd niettemin gekenmerkt door strenge censuurmaatregelen. Van officiële persvrijheid is nooit sprake geweest. Het ontstaan van periodieken vormt daar op zich zelfs een voorbeeld van: de overheid had geen andere keuze dan via regelmatig verschijnende en politiek en moreel verantwoorde kranten de verspreiding van illegale vlugschriften en pamfletten met subversieve berichten zoveel mogelijk te temperen. Toch blijkt dat propagandistische Ancien Régime-kranten op hun manier, naast de illegale berichtgeving, onrechtstreeks hebben bijgedragen tot de vorming van een kritische geest bij het lezerspubliek[7].

Binnen de recente historiografie over propaganda tekenen zich een aantal duidelijke onderzoeksgebieden af, die de verschillende deelaspecten van het communicatieproces behandelen. In de eerste plaats hebben een aantal historici, waaronder P. Burke,

4 Zie bijvoorbeeld G. Bollème, e.a., *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle* (Parijs, 1965); M.T. Boussy, e.a., *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle* (Parijs, 1970); R. Chartier, 'Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. Trajectoires et questions', *Revue de synthèse*, CIV (1983) 277-307.

5 Zie J. Censer, 'The revitalization of the intellectual history of the French Revolution', *Journal of the history of ideas*, L (1989) 652-666; K.M. Baker, *The political culture of the Old Regime. The French Revolution and the creation of modern political culture*, I (Oxford, 1987).

6 P. Rétat, *Le journalisme d'Ancien Régime. Questions et propositions* (Table ronde CNRS, 12-13 juin, 1981; Lyon, 1982); J. Popkin, 'International gazettes and politics of Europe in the revolutionary period', *Journalism Quarterly*, LXII (1985) 482-488; *Idem*, 'The provincial newspaper press and revolutionary politics', *French historical studies*, XVIII (1993) 434-456; R. vom Bruch, 'Geschichte und Presse: Pressegeschichte und Presse als Geschichtsquelle; zum Stand der Forschung an Hand von Vier neueren Publikationen', *Historisches Jahrbuch*, CVI (1986) 425-433.

7 Zie J.K. Censer, J.D. Popkin, ed., *Press and politics in pre-revolutionary France* (Berkeley, 1987) 204-247.

zich toegelegd op de studie van de communicatoren van absolutistische propaganda[8]. Door wie werd zij geproduceerd en ingeschakeld en op welke manier diende zij tot de image-building van de absolute macht? Rond de specifieke media die voor propagandadoeleinden werden gehanteerd, bestaat een uitgebreide literatuur. Het merendeel van deze studies, zoals die van R. Chartier of J. Klaits, behandelt propaganda via het gedrukte woord[9]. Uit onderzoek van onder meer H. Soly blijkt echter dat ook andere propagandamiddelen, zoals spektakels en ceremoniën, een belangrijke rol hebben gespeeld tijdens het Ancien Régime[10]. Het bestuderen van media - en vooral dan van gedrukte media - levert gezien de materiële evidentie van het bronnenmateriaal weinig problemen op. Het onderzoek naar de ontvangers van propagandistische communicatie is minder vanzelfsprekend, te meer daar de bestudering van geviseerd en van effectief publiek aparte methodologische eisen stelt. Historici als A. Houston en opnieuw R. Chartier hebben niettemin via studies van geletterdheid, oplagen en verspreiding gepoogd een beeld te krijgen van het lezerspubliek van de zestiende tot de achttiende eeuw[11]. De moeilijkst oplosbare vragen inzake propaganda en publieke opinie betreffen echter de maatschappelijke impact en effecten van de 'publieke communicatie'. Gerenommeerde specialisten, waaronder A. Farge en M. Ozouf, hebben zich aan dergelijk onderzoek gewaagd[12]. Dat reeds in de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw, juist door het drukken, verspreiden en de lectuur van gecensureerde druksels een voedingsbodem

8 P. Burke, *The fabrication of Louis XIV* (New Haven, 1990); J.H. Elliott, J. Brown, *A palace for a king, the Buen Retiro and the court of Philipe IV* (Londen, 1980).

9 R. Chartier, B. Alain, e.a., *The culture of print: power and uses of print in early modern Europe* (Oxford, 1989); R. Chartier, 'Pamphlets et gazettes', in: H.-J. Martin, R. Chartier, ed., *Histoire de l'édition française*, I, *Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle* (Parijs, 1982) 402-425; J. Klaits, *Printed propaganda under Louis XIV* (Princeton-New Jersey, 1976); C.E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht, Boston, Lancaster, 1987); H. Duranton, C. Labrosse, P. Rétat, ed., *Les gazettes européennes de langue française* (Table ronde internationale. Saint-Etienne, 21-23 mai 1992; Saint-Etienne, 1992).

10 Soly, 'Plechtige intochten', 341-361. Vergelijk D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en de 17de eeuw* (Alphen aan den Rijn, 1975).

11 R.A. Houston, *Literacy in early modern Europe. Culture and education 1500-1800* (Londen, 1988); R. Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime* (Parijs, 1987); *Idem, L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle* (Aix-en-Provence, 1992); H. Bots, ed., *La diffusion et la lecture des journaux de langue française sous l'Ancien Régime* (Actes du colloque international, Nimègue 3-5 juin 1987, Etudes de l'Institut Pierre Bayle, Nimègue XVII; Amsterdam-Maarssen, 1988); R. Myers, M. Harris, ed., *Serials and their readers, 1620-1914* (Winchester, New Castle, Delaware, 1993).

12 K.M. Baker, 'Politique et opinion publique sous l'Ancien Régime', *Annales ESC*, XLII (1987) 41-47; M. Ozouf, 'Public opinion at the end of the Old Regime', *Journal of modern history*, LX (1988), supplement, 1-21; A. Farge, *L'opinion publique au XVIIIe siècle* (Evreux, 1992); J.K. Saywer, *Printed poison. Pamphlet propaganda, faction politics, and public sphere in early seventeenth-century France* (Berkeley, 1991); C. Jouhad, 'Propagande et action au temps de la Fronde', in: *Culture et idéologie dans la genèse de l'état moderne* (Actes de la table ronde organisée par le Centre national de la recherche scientifique et l'Ecole française de Rome, Rome, 15-17 octobre 1984, Collection de l'école française de Rome, LXXXII; Rome, 1985) 337-342; R. Darnton, *The literary underground of the Old Regime* (Cambridge, 1982).

werd gecreëerd voor oppositionele en revolutionaire pers, lijkt vrij waarschijnlijk.
De methodes om dit gege-

ven te onderzoeken en de hieruit resulterende verklaringen kunnen echter nogal verschillen.

Invloed en effecten van de Ancien Régime-pers blijken vooralsnog dus niet zo makkelijk bestudeerbaar. J. Censer heeft er terecht op gewezen dat er door de historici van de periodieke pers nog heel wat terrein verkend moet worden. Zonder de totaalproblematiek van propaganda en publieke opinie uit het oog te verliezen, dient voor geïsoleerde periodieken nagegaan te worden door wie de teksten geschreven werden en waarover zij handelden. Pas na dergelijk fundamenteel basisonderzoek kan men overgaan tot de verdere uitdieping van de complexe relatie tussen pers en propaganda enerzijds en publieke opinie anderzijds[13]. Dit artikel wil zo'n bijdrage leveren tot de studie van Ancien Régime-periodieken. Centraal staan de *Nieuwe Tijdinghen*, die in zekere zin als de vroegste 'kranten' van de Zuidelijke Nederlanden beschouwd kunnen worden. Zij werden tussen 1620 en 1629 met een zekere systematiek en periodiciteit door de Antwerpenaar Abraham Verhoeven (1575-1652) gedrukt, maar kenden reeds sinds ca. 1605 hun voorlopers in de vorm van losse nieuwsberichten en bleven ook na 1629 voortbestaan als *Wekelijcke Tijdinghen.* Verhoevens druksels dateren van de tijd waarin het prille absolutisme van de aartshertogen Albrecht (1559-1621) en Isabella (1566-1633) zich in de Zuidelijke Nederlanden trachtte te ontplooien binnen de eeuwenoude traditie van gedecentraliseerde macht, die door het reeds aan de gang zijnde staatsvormingsproces wel al enigszins was afgestompt[14]. Met hun absolutistische idealen en godsvrucht vonden de aartshertogen een sterke bondgenoot in de contrareformatorische kerk. Naar de bevolking toe vertaalde deze pragmatische alliantie van troon en altaar zich in het propageren en opleggen van een nieuw ideologisch model, waarvan gehoorzaamheid, orthodoxie en zedelijkheid de einddoelstellingen vormden[15]. In dit artikel wordt aangetoond hoe en in welke mate Abraham Verhoeven met zijn *Nieuwe Tijdinghen* ten dienste van de vroeg-zeventiende-eeuwse absolutistische propagandapolitiek heeft gestaan.

Abraham Verhoeven: een actieve propagandist?

Om de persoonlijke inbreng van Abraham Verhoeven in de vroeg-zeventiende-eeuwse propagandapolitiek adequaat in te schatten, dient eerst de juridische en politieke context waarbinnen een dergelijke drukker kon opereren te worden toegelicht. Censuur op druksels is immers vrijwel even oud als de boekdrukkunst zelf. In de Zuidelijke Nederlanden valt vooral tijdens de zestiende eeuw een bijzondere toename van niet alleen kerkelijke, maar ook wereldlijke censuur waar te nemen, te beginnen bij de talrijke edicten uitgevaardigd door Karel V (1500-1558), cumulerend in het invloed-

13 J. Censer, 'Recent approaches to the eighteenth-century press, a review article', *Comparative studies in society and history*, XXXI (1989) 783.

14 C.H. Carter, 'Belgian autonomy under the archdukes (1598-1621)', *Journal of modern history*, XXXVI (1964) 245-259; R. Bonney, 'Absolutism: what's in a name', *French history*, I (1987) 94-117.

15 Soly, 'Plechtige intochten', 357. Zie ook A.K.L. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk, maatschappelijke betekenis van de kerk in contrareformatorisch Antwerpen* (Turnhout, 1991).

rijke Edict van 29 april 1550[16]. Hierbij bestond de strategie van de overheid niet enkel uit louter repressie ten aanzien van ontoelaatbare druksels, maar geleidelijk ook meer en meer uit een strenge vorm van preventieve censuur, onder meer door middel van de selectieve uitvaardiging van drukkersoctrooien. Een dergelijk octrooi vormde voor een drukker de enige mogelijkheid om aan legale nieuwsverspreiding te doen. Het werd verkregen na voorlegging van drie documenten: een attest van orthodoxie, een attest van goed gedrag en een attest van beroepsbekwaamheid, respectievelijk afgeleverd door de geestelijke en de gemeentelijke overheid en het erkende ambacht. Een octrooi was bovendien niet gratis: de geldsom die men hiervoor diende neer te tellen, was afhankelijk van de winst die men boekte.

Het octrooi hield duidelijk afgelijnde rechten en plichten in waaraan de drukkers zich onvoorwaardelijk dienden te houden. Zo moest de titelbladzijde van elk druksel verplicht de naam van de drukker, van de schrijver en plaats en datum van verschijnen vermelden. Filips II (1527-1598) voorzag in de aanstelling van een 'prototypographicus' of hoofdprinter, die het hoger toezicht uitoefende op alle drukkersbedrijven. Toch was de censuur niet altijd even efficiënt. Dat blijkt onder meer uit de talrijke heruitvaardigingen van persreglementeringen bij het begin van de zeventiende eeuw[17]. De bestaande wetgeving op de drukpers bleef gewoon van kracht toen omstreeks diezelfde tijd ook periodieken begonnen te verschijnen. Een gazettier moest wel gratis overheidsmededelingen publiceren en tevens een aantal exemplaren van zijn krant afstaan aan onder meer de Geheime Raad, de Raad van Financiën en aan de Bibliotheek van Leuven[18]. De overheid stond niettemin eerder achterdochtig tegenover het openbaar maken van haar handelingen, tenzij het een publicatie van verordeningen betrof. Buitenlands nieuws nam dan ook een veel grotere plaats in dan het binnenlandse[19].

Het ontstaan van kranten was een typisch stedelijk fenomeen. Dat Abraham Verhoeven, een van de eerste gazettiers van Europa, bovendien een Antwerpenaar was, is helemaal niet toevallig. Ondanks de val van Antwerpen in 1585 beschikte de metropool bij het begin van de zeventiende eeuw nog steeds meer dan welke andere stad in de Zuidelijke Nederlanden ook, over specifieke sociaal-economische, politieke, godsdienstige en culturele troeven. De sluiting van de Schelde en het verlies van het belangrijke noordelijke achterland konden niet verhinderen dat Antwerpen zich nog een halve eeuw als handelscentrum en vooral als internationale geldmarkt wist te handhaven. De Antwerpse boekdrukkunst kende nog tot omstreeks 1640 een mooie

16 Voor hetgeen volgt: Th. Luykx, 'De gazettiers en hun octrooien tijdens het Ancien Régime', *Handelingen van het XXIVe Vlaamse filologencongres* (Leuven, 1961) 435-447; G. van Dievoet, 'De wetgeving op de drukpers en boekhandel in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden', *Liber amicorum prof. Antoon Breyne* (Leuven, 1980) 271-294.

17 *Receuil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle 1597-1621*, V. Brants, ed. (Brussel, 1912)33-35, 129-132.

18 Luykx, 'De gazettiers', 446-447.

19 G. Weil, *Le journal. Origines, évolution et rôle de la presse périodique* (L'évolution de l'humanité, XCIV; Parijs, 1934) 33.

nabloei[20]. Door haar strategische ligging werd de Scheldestad immers het geschikte bolwerk van waaruit de contrareformatorische idealen konden worden uitgedragen naar het 'rebelse en ketterse' Noorden[21]. De typografische sector - met de drukkerij van Plantijn-Moretus op kop - werd als belangrijk instrument van het militante katholicisme ingezet en dit met de intellectuele en financiële steun van de religieuze, politieke en economische elites. Dit resulteerde onder meer in talrijke vulgariserende studies - voornamelijk godsdienstige werken - in de volkstaal. De positie van Antwerpen als internationaal handelscentrum bracht bovendien ook de productie van onregelmatig verschijnende nieuwsblaadjes met zich mee. Het uitgeven van dergelijke '*tijdinghen*' werd een Antwerpse specialiteit in handen van enkele minder belangrijke drukkers[22].

Abraham Verhoeven behoorde tot het milieu van deze drukkers, een wereldje vol van onderlinge naijver en concurrentie. Dergelijke lieden hadden er alles voor over om door hun winsten hoger op de sociale ladder te klimmen, in de hoop ooit eens te behoren tot de kring van voorname drukker-uitgevers rond de drukkerij Plantijn-Moretus. Verhoeven werd in 1575 geboren te Antwerpen als zoon van Abraham Verhoeven de Oude en Catharina Zegers[23]. Hij stamde uit een oude Antwerpse kunstenaarsfamilie. Tot zijn veertien jaar was hij protestant. Pas op 29 augustus 1589 werd hij in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal gedoopt. Na de overgave van Antwerpen aan Farnese (1585) werden alle inwoners immers verplicht zich binnen de vier jaar weer tot de katholieke godsdienst te bekeren. Zo niet dan moesten ze de stad verlaten. In de herfst van 1604 nam de vermaarde Antwerpse Sint-Lucasgilde Verhoeven op als vrijmeester-kunstdrukker. Zo kon hij het drukkersberoep uitoefenen en zijn waren uitstallen: boeken, prenten, godsdienstige 'beeldekens', almanakken, gelegenheidsen feestdruksels,... In 1605 richtte hij een verzoekschrift tot de aartshertogen Albrecht en Isabella om nieuwsberichten te mogen verspreiden. Zijn octrooi liet hem toe militaire verrichtingen te verslaan en uit te geven. De bedrijvigheid nam met de jaren steeds toe en vanaf 1620 drukte hij, dankzij een vernieuwd octrooi, ook zijn met enige regelmaat verschijnende *Nieuwe Tijdinghen*[24]. Tussen 1620 en 1629 rolden,

20 F. de Nave, 'Een typografische hoofdstad in opkomst, bloei en verval', in: J. van der Stock, ed., *Antwerpen, verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Antwerpen, 1993) 94; M. Sabbe, *De Moretussen en hun kring. Verspreide opstellen* (Antwerpen, 1928) 123-126.

21 Zie M.-J. Marinus, 'De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad' (Leuven, 1993, onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

22 M. Hoc, 'Publications anversoises relatives aux campagnes de l'archiduc Albert', *Gulden Passer*, III (1925) 32-50; L. Voet, 'Abraham Verhoeven en de Antwerpse pers', *Gulden Passer*, XXXI (1953) 1-37; Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 62-64.

23 Over Abraham Verhoeven is reeds heel wat verschenen. De voornaamste bijdragen zijn A. Goovaerts, *Abraham Verhoeven d'Anvers, le premier gazettier de l'Europe. Etude bio-bibliographique* (Antwerpen, 1880) en F.J. van den Branden. *Ontstaan van het nieuwsblad te Antwerpen. Abraham Verhoeven en zijn leven 1575-1652* (Antwerpen, 1902). Onze meeste informatie komt, met enige nuanceringen, uit het werk van de Antwerpse archivaris F.J. van den Branden.

24 Van den Branden, *Ontstaan van het nieuwsblad,* 40-41, 49-57.

naast losse nieuwsberichten en pamfletten, ook minstens 1336 verschillende *Tijdinghen* van zijn persen[25].

Naar alle waarschijnlijkheid was Verhoevens succes in de drukkerswereld aanvankelijk niet erg groot. Deze zwakke positie kan mogelijk verklaren waarom de overheid juist hem als gazettier privilegieerde en steunde. Als gevolg van zijn financiële problemen en drang naar sociaal aanzien moet de verleiding voor Verhoeven erg groot zijn geweest om zich voor de 'propagandamachine' te laten inspannen. Bovendien was het een middel om zijn trouw aan de katholieke kerk en de overheid te uiten en volledig met zijn protestantse afkomst en verleden te breken. Verhoeven beschikte over een gezonde dosis commerciële ondernemingszin. Bij het uitgeven van de *Nieuwe Tijdinghen* had hij zeker niet in eerste instantie de bedoeling het regime van de aartshertogen te steunen. Hij was vooral een 'commerçant' en geen actief propagandist. De taak van een gazettier beperkte zich trouwens hoofdzakelijk tot het verzamelen en drukken van nieuwsberichten die hij elders had opgevangen of die hem van hogerhand werden aangereikt[26]. Verhoeven en collega's waren dus geen echte journalisten maar in de eerste plaats uitgevers. Zij dienden vooral in contact te staan met de 'juiste' personen, die op hun beurt een beroep konden doen op een netwerk van professionele informanten.

De intellectuele inbreng van Abraham Verhoeven als communicator in het proces van nieuwsvoorziening bleef dus zeer beperkt. Eén van de stuwende krachten achter de organisatie van de *Tijdinghen* was wellicht Aubertus Miraeus (1573-1640), een vurig apologeet en naaste medewerker van de aartshertogen[27]. Als hooggeplaatst kanunnik had Miraeus op zijn beurt contacten met andere gezaghebbende figuren uit Antwerpen: Laurentius Beyerlinck (1578-1627), Zeger van Hontsum († 1643) en Petrus Coens (1579-1645), eveneens leden van het Antwerps kapittel, die onder meer ook optraden als boekencensors. Het zijn hun initialen die zich onderaan de *Tijdinghen* bevinden. Als humanist en geleerde maakte Miraeus bovendien deel uit van de

25 De allereerste 'echte' *Nieuwe Tijdinghen* verschenen na ontvangst van zijn tweede octrooi op 28 januari 1620 (zijn eerste privilege uit 1605 is niet bewaard). Pas dan kreeg hij officieel van de aartshertogen de toelating 'te mogen drucken ende te snijden in houdt oft Copere Platen, ende te vercoopen, in alle landen van hare ghehoorsaemheydt, alle de Nieuwe Tijdinghen, Victorien, Belegheringhen, ende innemen van Steden, die de selve Princen souden doen oft becomen, soo in Vrieslandt, oft ontrendt den Rhijn...ende alle Victorien, Belegheringhen, innemen van steden ende Casteelen die voor de Keyserlijcke Majesteyt souden gheschieden in Duytslandt, in Bohemen, Moravien, Oosten Rijck, Silesien, Hungarijen ende andere Provintien in het keyser rijck ghelegen, ghe-exploiteert van wegen den Grave van Bucquoy, ende Dampier, oft andere, midts-gaders oock alle de Nieuwe Tijdinghen van Hollandt, Brabandt, ende andere Provintien van overmaze comende,...'. Algemeen Rijksarchief, Brussel (ARAB), Geheime Raad, Spaanse periode, nr. 1277, 6 maart 1620.

26 Zie ook M. Schneider, *De Nederlandse krant. Van 'nieuwstijdinghe' tot dagbladconcentratie* (Amsterdam, 1968) 26.

27 J. van Dooren, 'Aubertus Miraeus: een apologeet uit de 17de eeuw' (Leuven, 1974, onuitgegeven licentiaatsverhandeling) 55, 66-67, 72-74; A. Wauters, 'Miraeus (Aubert le Mire, dit)', *Biographie nationale*, XIV (1897) 882-895; E. Sabbe, *Brabant in 't verweer. Bijdrage tot de studie der Zuidnederlandse strijdliteratuur in de eerste helft der zeventiende eeuw* (Antwerpen, 1933) 34; E. Rombauts, *Richard Verstegen, een polemist van de Contrareformatie* (Brussel, 1933) 197.

Antwerpse post-Lipsiaanse humanistenkring, waartoe onder anderen ook Caspar Gevartius (1593-1666) - stadssecretaris van Antwerpen van 1621 tot 1662 - en Erycius Puteanus (1574-1646) behoorden: figuren die de activiteiten van Verhoeven nauwgezet in het oog hielden. In Miraeus' briefwisseling met Gevartius valt trouwens zo nu en dan Verhoevens naam[28]. Miraeus liet bovendien zelf een aantal berichten door Verhoeven publiceren, waarvan de meeste handelen over de Dertigjarige Oorlog[29].

Men is er sinds E. Rombauts' belangrijke stilistische onderzoek ook vrijwel zeker van dat de contrareformatorische polemist Richard Verstegen (ca. 1550-1640) een aantal anonieme pamfletten liet drukken bij Abraham Verhoeven[30]. Rond Verstegens precieze betrokkenheid bij de samenstelling van de *Nieuwe Tijdinghen* bestaat evenwel nog geen volledige duidelijkheid[31]. Toen Verhoeven in 1629 vanwege financiële en privé-problemen zijn driemaal per week uitgegeven nieuwstijdingen terugbracht tot een weekblad, stelde Verstegen niettemin in de voorrede van zijn boekje *Recreattive Beschrijvinge* (1630):

> Soo hebbe ick om ledicheyt te eviteren (van andere occupatien intermissie hebbende) de penne wederom in de handt genomen.

Met die ‘andere occupatien’ zou volgens Rombauts de medewerking aan de samenstelling van de *Tijdinghen* bedoeld worden[32]. Uit Verstegens levensloop blijkt in ieder geval dat hij beschikte over de nodige capaciteiten om een belangrijke redacteursfunctie te vervullen. In Engeland had hij ervaring opgedaan als journalist en spionnieuwsbriefschrijver in dienst van Spanje. Vanwege zijn radicaal katholicisme werd hij er verbannen. Hij vestigde zich te Antwerpen, waar hij naast Engelse en Latijnse

28 In een brief van 9 oktober 1620 vroeg Miraeus Gevartius erop toe te zien dat alle details in verband met de slag bij Valtellina die hij doorgezonden had, in Verhoevens *tijdinghen* zouden verschijnen. In een brief van tien dagen later drong hij erop aan Verhoeven een aantal exemplaren van de *tijdinghen* over Valtellina te doen verspreiden in Holland opdat de arminianen op die manier het goede voorbeeld van de Valtellinezen zouden voorgeschoteld krijgen. Ook in brieven van 19 en 27 februari had Miraeus het over publicaties die Verhoeven moesten bereiken. Koninklijke Bibliotheek, Brussel (KBB), Ms. 5988, correspondentie van E. Puteanus. Zie ook B.C. de Ridder, *Aubert le Mire, sa vie, ses écrits* (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, XXXI; Brussel, 1863) 31-32, 106-108.

29 *Belli Bohemici origo, progressus et finis...* (Antwerpen, 1620), Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), M 1719; *Dresdani praedicantis Epistola ad N. Francofurtensem, de calvinistis bello persequendis. Scripta Dresdae in Saxonia...* (Antwerpen, 1620), UBG, A 35845 (2); *Sommaire contenant...* (Antwerpen, 1621), UBG, A 35845; *De rebus gestis ab excellentissimo et fortissimo belli duce Ambrosio Spinola...* (Antwerpen, 1621), UBG, A 35845 (7); *De vita et morte Philippi III...* (Antwerpen, 1621), UBG, A 35844.

30 Rombauts, *Richard Verstegen*, 198, 302-310; W.J.C. Buitendijk, *Het calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur van de Contrareformatie* (Groningen, 1942) 217-223.

31 W.J.C. Buitendijk, ‘Richard Verstegen als verteller en journalist’, *De nieuwe taalgids*, XLVI (1953) 21-30 (26-30).

32 Rombauts, *Richard Verstegen*, 200. Zie ook de belangrijke nieuwe argumenten in P. Arblaster, ‘Het wereldbeeld van Richard Verstegen (ca. 1550-1640), agent van de katholieke reformatie’ (Leuven, 1994, onuitgegeven licentiaatsverhandeling). Arblaster werkt zijn argumenten momenteel uit in een doctoraat over ‘Current-affairs publishing in the Southern Netherlands 1598-1648’.

ook Nederlandse werkjes publiceerde, die getuigen van zijn gedrevenheid in de strijd tegen de Reformatie en van zijn talenkennis. Een aantal van zijn publicaties droeg hij op aan de burgemeesters en schepenen van de steden Antwerpen en Brussel, in de hoop op die manier bij hen in de gunst te komen.

Voor meer poëtische stukken heeft Verhoeven wel eens een beroep gedaan op de rederijker Joan Ysermans (ca. 1590-na 1631) en wellicht op de dichter-humanist Joannes Hemelarius (ca. 1580-1655)[33]. Als kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen behoorde Hemelarius tot de vriendenkring van hooggeplaatste figuren als Miraeus, Verstegen, de jezuïet Carolus Scribani (1561-1629) en de geleerde Gevartius. Verhoeven beschikte tevens over heel wat anonieme medewerkers, wier aandeel in dit prille stadium van krantendrukkerij moeilijk te meten valt. Zo nu en dan geven de *Nieuwe Tijdinghen* de indruk letterlijke kopieën te zijn van handgeschreven brieven en rapporten die Verhoeven rechtstreeks of onrechtstreeks bereikt hadden via officiële of semi-officiële berichtgevers zoals diplomatieke agenten, veldschrijvers, stadssecretarissen, hooggeplaatste personen... Een minder officieel kanaal vormden de brieven van reizende kooplieden, geleerden, zeelieden, militairen, ooggetuigen, persoonlijke kennissen... Ondanks het gebrek aan concrete bewijzen is duidelijk dat de jezuïeten de personen bij uitstek waren om informatie door te geven en te vertalen. Zoals blijkt uit een Hollands naamloos spotschrift waren de protestanten ervan overtuigd dat Verhoeven zich door hen, en meer bepaald door pater Maximiliaan van Habbeke (1580-1637), liet inspireren[34]. De orde speelde een voorname rol in het openbaar leven te Antwerpen en onderhield ook nauwe betrekkingen met onder anderen Verstegen en Miraeus. Verhoevens voorname contactpersonen bepaalden wat wel en wat niet gepubliceerd mocht worden. Hoe ze dat deden en of ze daarbij een bepaalde systematiek hanteerden, wordt duidelijk door de *Nieuwe Tijdinghen* nader te analyseren.

Beknopte analyse van de eerste Zuid-Nederlandse periodieke propaganda

33 Zie A.E.C. Simoni, 'Poems, pictures and the press. Observations on some Abraham Verhoeven newsletters (1620-1621)', in: F. de Nave, ed., *Liber amicorum Leon Voet* (Antwerpen, 1985) 353-373 (358-360, 369-373). Aan Ysermans wordt het volgende in twee talen uitgegeven stukje toegeschreven: *Aan zijn Hoocheyt...* (Antwerpen, 1620), Stadsbibliotheek Antwerpen (SBA), A: [I, 112] B 17885; *A son Alteze...* (Antwerpen, 1620), UBG, A35845. De nummers waaraan Hemelarius misschien heeft meegewerkt (nrs. 19, 20, 21 van het jaar 1621) bevinden zich in de British Library (L104-106) en zijn pas vrij recent ontdekt door A.E.C. Simoni, *Catalogue of books from the Low Countries 1601-1621 in the British Library* (Londen, 1990) 342.

34 In *Coutenantie van Peter en Pauwels binnen Antwerpen, van wat nieus* komt op zeker ogenblik de bewering voor dat 'den selven Pater Maximiliaan Abraham Verhoeven in sijn Gazetten so ghecourageert ende ghestijft heeft' en op de vraag 'Abraham Verhoeven ghelooft die dan soo lichtelijck dat Pater Maximiliaan ende de syne hem wijs maect' luidt het beslist 'ja hy in trouwen, want sy de Visiteurs zijn. Oock houdt het Verhoeven soo met de Spagniaerts, dat...'. Zie E. Sabbe, *Brabant in 't verweer. Bijdrage tot de studie der Zuidnederlandse strijdliteratuur in de eerste helft der zeventiende eeuw* (Antwerpen, 1933) 157. Buitendijk betwijfelt evenwel de effectieve rol van Maximiliaan van Habbeke: Buitendijk, 'Richard Verstegen als verteller', 26.

Zoals hierboven reeds werd aangegeven, kadert het ontstaan van periodieken in de

pogingen van de overheid om, via het stimuleren van regelmatig verschijnende berichtgeving, de verspreiding van opruiende vlugschriften en pamfletten zoveel mogelijk te neutraliseren. Bijgevolg dienden niet alleen de inhoud, maar ook de specifieke vorm, stijl en periodiciteit van de *Nieuwe Tijdinghen* propagandistische doeleinden. Vanaf 1620 - het jaar van zijn vernieuwde octrooi en dus het aanvangsjaar van de 'officiële' *Tijdinghen* -, gaf Abraham Verhoeven gemiddeld twee tot drie keer per week een krant uit[35]. De naam van die kranten kon vooral aanvankelijk variëren van *Nieuwe Tijdinghe* tot *Waerachtig Verhael, Gazette...*[36]. Vanaf 1621 bezat elke krant geleidelijk aan dezelfde opmaak, gekenmerkt door titel, volgnummer, datum, Verhoevens adres op de Lombaerdevest en paginering[37]. Het midden van het titelblad was vrijwel altijd versierd met een eenvoudige houtsnede, die de ene keer gebaseerd was op betere kwaliteitsgravures, de andere keer op oudere 'volksprenten'. Afbeeldingen van een zee- of veldslag, een portret, een wapenschild,... dienden meestal ter illustratie. Soms fungeerden ze enkel als blikvanger en was de relatie met de inhoud van de tekst geheel afwezig. Het waarheidsgetrouwe karakter van stadsgezichten en portretten was vaak ver te zoeken. Ook twee- of meervoudig gebruik van eenzelfde gravure voor verschillende nieuwsberichten kwam geregeld voor. Naast een louter illustratieve of versierende functie, bezaten enkele prenten ook een karikaturale, propagandistische boodschap. In *Een cort verhael van een nieuwen Draeck ende afgoden van Hollant* uit januari 1621 vindt men daar een mooi voorbeeld van, dat reeds door E. Sabbe werd becommentarieerd[38]. Deze *Tijdingh* verscheen naar aanleiding van de Habsburgse overwinning op het Boheemse leger op 8 november 1620 nabij Praag. De gravure stelt een zevenkoppige apocalyptische draak voor, waarvan elke kop voor één van de protestantse bondgenoten staat. Zo is in één van de koppen Prins Maurits (1567-1625) te herkennen en ligt de kop die paltsgraaf en 'winterkoning' Frederik V van Bohemen (1596-1632) symboliseert, afgehakt op de grond. Onder de buik van de draak bevinden zich een aantal calvinistische predikanten die zich laten zogen door het 'monster van de ketterij'.

De berichten in de *Tijdinghen* werden steeds per thema en vervolgens naargelang hun geografische oorsprong geklasseerd. De hoofdtitel of 'krantenkop' dekte min of

35 Voor een lijst met titels en bewaarplaatsen van Verhoevens gekende druksels: M.-T. Lenger, ed., *Bibliotheca Belgica, Bibliographie générale des Pays-Bas* (Fondée par F. van der Haeghen, Brussel, 1964-1975). Deel V, 671-678 van deze *Bibliotheca Belgica* bevat een interessante anonieme bijdrage over Verhoeven. Recentelijk werden door Simoni nog vier onbewaard gewaande *Tijdinghen* teruggevonden in de British Library (*NT* (1621) nrs. 19-21, (1622) nr. 83). Zie Simoni, *Catalogue of books*. Hierdoor zijn er in totaal 1274 'echte' *Nieuwe Tijdinghen* bewaard en 62 verloren. De vier Londense exemplaren hebben wij niet bij ons onderzoek kunnen betrekken.

36 Zie J. Hellemans, 'L'apparition des gazettes en Belgique: le *Postillon ordinaire, la Récite* et le *Cour(r)ier véritable des Pays-Bas'*, in: H. Duranton, C. Labrosse, P. Rétat, ed., *Les gazettes européennes*, 14.

37 Het eerste deel van de titel was meestal in een groot gotisch of humanistisch lettertype gedrukt (vaak ging het om het hoofdbericht), het tweede deel in een iets kleinere humanistica (iets minder belangrijke thema's). De tweede pagina werd steeds blanco gehouden. De meeste *Tijdinghen* zijn in octavo- of quartoformaat, genummerd aan de hand van een bepaalde signatuur (bijvoorbeeld aii-aiiij) en tellen zo'n vier à acht folio's.

38 *NT* (1621) nr. 4, UBG, M 1621 (5). Sabbe, *Brabant in 't verweer*, 85-86.

meer de lading van de rest van de krant. De stijl van de berichtjes was - wellicht bewust - kleurloos en weinig verzorgd: een opeenstapeling van droge feiten, zonder achtergrondinformatie en met slechts zelden opiniërende artikelen. Dit routineuze karakter van de berichtgeving maakte het immers veel moeilijker het goede van het slechte nieuws, het bijzondere van het minder bijzondere te onderscheiden. Door het pagineren en nummeren van de kranten werd bovendien aan alle berichten een min of meer evenwaardig karakter gegeven en werden zelfs de meest ongewone politieke gebeurtenissen gebanaliseerd. Net zoals H.M. Solomon voor de Franse *Gazette* van Renaudot heeft geconstateerd, werd ook in de *Nieuwe Tijdinghen* vooral het slechte nieuws door zowel het regelmatig verschijnen als door de vaste structuur en stijlkenmerken verdoezeld[39]. De onpersoonlijke toon van de berichtgeving maakte tenslotte dat de *Tijdinghen* ten dele konden fungeren als een vrij onopvallende maar daarom niet minder efficiënte spreekbuis van de wereldlijke en kerkelijke overheden.

De *Tijdinghen* naar inhoud bestuderen op propagandistische karakteristieken kan zowel kwantitatief als kwalitatief[40]. Onze eerste analyse vertrekt vanuit een kwantitatief onderzoek van de aanwezige thema's in de *Nieuwe Tijdinghen* gedrukt tussen 1620 en 1629. Op die manier kan men achterhalen welk soort berichten mocht worden vrijgegeven, het aantal keer dat ze voorkwamen en welk belangrijk nieuws - vanuit het huidig historisch inzicht - niet gepubliceerd werd, of althans toch duidelijk minder onder de aandacht werd gebracht. Voor deze kwantitatieve analyse werd gebruik gemaakt van een - weliswaar artificiële - thematische indeling waarin krant per krant op basis van de titelpagina geclassificeerd werd. In totaal werden, per jaar, een elftal thema's onderscheiden die in Tabel 1 van de bijlagen terug te vinden zijn.

Een vluchtig overlopen van de gemiddelden op lange termijn, voor de volledige periode 1620-1629, leert onmiddellijk welk soort nieuws bij uitstek in de *Tijdinghen* terug te vinden is. Uit de cijfers blijkt bovenal het absolute overwicht van de oorlogsberichtgeving. De Dertigjarige en de Tachtigjarige Oorlog beslaan samen meer dan de helft (59,6 %) van het nieuws. Hierbij kan men nog de berichten voegen over de oorlog in Valtellina, die over de strijd tussen de Polen en de Turken en die over de wapenfeiten geleverd binnen het Ottomaanse Rijk, hetgeen resulteert in maar liefst 63,4 % aan expliciete berichtgeving over het wel en wee van de militaire activiteiten. De religieuze thema's vormen een tweede uitgesproken aandachtspunt: de nieuwtjes over de katholieke kerk, over de hugenoten in Frankrijk en over de godsdienstconflicten in Engeland beslaan samen 7,3 %. Daar zijn de berichten over de Tachtigjarige Oorlog waarin religieuze argumenten gehanteerd worden, nog niet eens bij inbegrepen. Tenslotte heeft ook het hofleven een belangrijk aandeel in de *Tijdinghen*. De ‘heroï-

39 H.M. Solomon, ‘The gazette and antistatist propaganda: the medium of print in the first half of the seventeenth century’, *Canadian journal of history*, XL (1968) 1-17.

40 Voor onze kwantitatieve analyse beperkten wij ons om praktische redenen tot de in België bewaarde ‘echte’ *Nieuwe Tijdinghen*. Bij onze kwalitatieve analyse worden evenwel alle druksels van Verhoeven betrokken. Vergelijk de terechte opmerkingen van Simoni, ‘Poems, pictures and the press’, 353.

sche' exploten van edellieden en de vorstelijke activiteiten en rituelen zijn goed voor 5,6 % van de berichten. Deze percentages reflecteren enkel de berichtgeving van die *Tijdinghen* waarvan de titelbladzijde in haar geheel aan één enkel thema is gewijd. Men mag er van uitgaan dat dezelfde verhouding van nieuws over militaire, aristocratische en religieuze aangelegenheden ook terug te vinden is in die 21,1 % van de *Tijdinghen* met een gevarieerde titelpagina. De *Nieuwe Tijdinghen* vormden een kroniek van de activiteiten van leger, kroon en kerk, niet toevallig ook de pijlers van de Ancien Régime-maatschappij.

Om het propagandistische karakter van de *Tijdinghen* aan de hand van een kwantitatieve analyse bloot te leggen, dient vooral te worden bestudeerd hoe de evolutie in de berichtgeving zich verhoudt ten opzichte van de evenementiële geschiedenis waarvan de nieuwsberichten de neerslag pretenderen te zijn. Bij nader onderzoek van de jaarlijkse hoeveelheid berichten over de Dertigjarige Oorlog blijkt vooreerst dat een opvallend hoogtepunt zich heeft voorgedaan in 1620 (89,7 % van alle voorpaginaberichten), het jaar waarin de strijd een bijzonder gunstig verloop heeft gekend voor de Spaanse Habsburgers. Bovendien kende het thema van de Dertigjarige Oorlog in dat jaar nog zeer weinig concurrentie van dat van de Tachtigjarige, die tot 1621 vanwege het Twaalfjarige Bestand een periode van windstilte heeft gekend. Van zodra het militaire tij in de Dertigjarige Oorlog begon te keren, toonden de Antwerpse *Tijdinghen* hiervoor opvallend minder belangstelling, om een dieptepunt in de berichtgeving te bereiken in de jaren 1624-1625, gevolgd door opnieuw een opmerkelijke stijging in 1626-1627. De opvallende verschillen tussen de jaren 1625 en 1626 werden met omgekeerde evenredigheid volledig gecompenseerd door de berichtgeving over de Tachtigjarige Oorlog, die sinds 1621 in alle hevigheid was hervat en aanvankelijk een heel tegengesteld verloop kende: waar 1625 voor de Spaanse Nederlanden nog een zegejaar was, betekende 1626 een jaar van tegenspoed. Alles wijst er zelfs op dat voor de berichtgeving in de *Tijdinghen* het verloop van de Tachtigjarige Oorlog primeerde op dat van de Dertigjarige: pas wanneer de Tachtigjarige Oorlog minder vlot verliep, werden successen in de Dertigjarige Oorlog in de verf gezet. Met andere woorden: vooral wanneer de oorlogsperikelen dicht bij huis wijselijk verzwegen werden, diende de berichtgeving over het verder afgelegen strijdgewoel soelaas te leveren. Om die reden is het interessant om precies het thema van de Tachtigjarige Oorlog verder uit te diepen. Hiertoe hebben we alle berichten uit de *Nieuwe Tijdinghen*, handelend over de Tachtigjarige Oorlog, jaar per jaar geklasseerd volgens een aantal subthema's, zoals aangegeven in Tabel 2 van de bijlagen.

Nader onderzoek van de evolutie in de berichtgeving over de Tachtigjarige Oorlog toont aan dat enkel de twee belangrijkste subthema's, namelijk de land- en de zeeoorlog, echte fluctuaties hebben gekend. De berichten gericht tegen het calvinisme vormden daarentegen een jaarlijks met regelmaat weerkerend ingrediënt, terwijl de andere nieuwtjes sterk verbonden waren met een specifiek evenement. Wat betreft de fluctuaties in de berichtgeving over land- en zeeoorlog valt op dat, afhankelijk van de militaire successen, nu eens veldslagen, dan weer zeeslagen in de kijker stonden. Het

subthema landoorlog primeerde voornamelijk van 1621 tot en met 1625, de periode waarin het Spaanse leger een aantal succesvolle veldslagen uitvocht. Vanaf 1626, toen de landoorlog voor de Spaanse Nederlanden minder gunstig begon te verlopen, overheersten de berichten over de maritieme oorlog. Geheel toevallig was dit niet: de Brusselse en Spaanse overheden namen vanaf 1626 de beslissing om over te stappen van een offensieve landoorlog op een economische, defensieve zeeoorlog. In dit kader werd trouwens in 1626 het plan opgevat om de Antwerpse Schelde via een kanaal te verbinden met de Maas en de Rijn. Door praktische en vooral financiële problemen is die *Fossa Eugeniana* niet meer dan een illusie gebleven[41]. Toch slagen de *Nieuwe Tijdinghen* erin de Tachtigjarige Oorlog, net zoals de Dertigjarige, voor te stellen als één groot succesverhaal over de Spaans-Habsburgse troepen.

Onze kwantitatieve analyse gaf een beeld van de 'conjunctuur van de berichtgeving'. In de volgende paragrafen wordt het impressionisme van dit op cijferreeksen gebaseerde beeld enigszins verfijnd. Propaganda veruitwendigt zich immers niet alleen in het al dan niet publiceren van bepaald nieuws. Propaganda wordt ook veel fijner gespeeld, tekent het discours van de berichtgeving en maakt gebruik van een aantal specifieke technieken. Verhoevens *Tijdinghen*, die nog niet op een lange traditie van gedrukte propaganda konden bogen, zijn op dit gebied naar de hedendaagse normen nog weinig subtiel. Men kan dan ook moeiteloos een aantal zeer duidelijke propaganda-technieken onderscheiden. Om deze te illustreren, gaan wij nader in op de drie grote aandachtspunten van de *Tijdinghen*: leger, kroon en kerk. Onze kwantitatieve analyse liet al vermoeden welke vuistregel in de berichtgeving consequent werd toegepast: 'slecht nieuws, geen nieuws'. De voorstellingswijze van de beschreven gebeurtenissen bevestigt deze regel ten volle.

De oorlogspropaganda in de *Nieuwe Tijdinghen* veruitwendigt zich in zwaar vertekende voorstellingen van de Spaanse troepen en vloot. Frontinformatie die de drukkerij van Verhoeven bereikte, werd systematisch gemanipuleerd. Zo kreeg de lezer gewoonlijk een zwart-wit-voorstelling voorgeschoteld van het winnende Spaanse leger *versus* het verliezende en afdruipende vijandelijke leger. Door gedetailleerde opsommingen van de hoeveelheden infanterie, cavalerie en schepen en door kleurrijke beschrijvingen van de massa's voedselvoorraad en binnengehaalde buit, werd de indruk gecreëerd dat het Spaanse leger groot, sterk en eendrachtig was. Deze impressie werd nog versterkt door breedvoerige uiteenzettingen over de organisatie en structuur van het leger en door de verheerlijking van de voornaamste bevelhebbers, waaronder uiteraard de 'vrome Spinola'. Andere vaste ingrediënten waren het aantal wapens, de sterkte van het geschut, de op tijd uitbetaalde soldij en het dapper gedrag van de Spaanse troepen. Daartegenover stond dan het beeld van een zwakke vijand, die in bijna elke zee- of veldslag gigantische verliezen leed. De Spaanse zeeoorlog werd geregeld via nieuwsberichten over de triomfantelijke kapersactiviteiten van de Spaanse

41 Zie A.J. Veenendaal, 'De *Fossa Eugenia', Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956) 2-39.

vloot vanuit Oostende en Duinkerken verheerlijkt. De Republiek daarentegen, werd volgens gekruide verhalen in de *Tijdinghen* geteisterd door hoge schattingen, prijsstijgingen, geldgebrek, volksoproeren, slabakkende handel, ziektes, muiterij en op de koop toe een wankele verstandhouding met haar Franse en Engelse bondgenoten. Als men de *Tijdinghen* mocht geloven, dan kon het 'rebellerende' volk slechts snakken naar vrede met de Spaanse Nederlanden.

Overwinningen van het Spaanse leger werden vanzelfsprekend dik in de verf gezet, zoals in het geval van de belegering en de inname van Breda op 5 juni 1625. Deze gebeurtenis gaf aanleiding tot een stroom van nieuwsberichten over de overgave, het akkoord, de buit en de intocht van Isabella. Breda bleef de *Tijdinghen* lange tijd inspireren: triomfantelijke berichten werden afgewisseld met spottende pamfletten en tussendoor permitteerde Verhoeven het zich uit eigen naam zijn lezers te vragen God te danken voor alle behaalde overwinningen tijdens het 'zegejaar 1625'. In realiteit had de belegering van Breda Spanje zware inspanningen gekost voor wat in feite slechts een provinciestadje was[42]. In het geval van militaire tegenslagen - die vanzelfsprekend nooit in het middelpunt van de belangstelling stonden - werden de propagandatechnieken aangepast. Nederlagen werden in de eerste plaats sterk geminimaliseerd. Zo werd de inname van Oldenzaal (1626) door de Staatse generaal Ernst Casimir (1573-1623) voorgesteld als een onbenullig voorval vergeleken bij de vele rampen die de protestanten in Duitsland en elders te verduren kregen. In Verhoevens spottende pamflet *Droevige traenen van eene Hollandsche Bibel-suster*, dat vrijwel zeker door Richard Verstegen werd geredigeerd, klaagt een fictieve protestantse vrouw over de vele tegenslagen van haar geloofsgenoten[43]. De inname van Oldenzaal kon haar duidelijk niet troosten:

> Wat mach ons Oudenseels victorie maecken? Wat isser toch met sulcken nest bedreven? Wat willen wij daer veel ligghen praeten? T'is cleyn profeyt dat ons dat Dorp can gheven/Oock onder ons ghebiet t'can lang niet duren[44].

Ook het verlies van de stad Grol in 1627 werd door Verhoeven in de schaduw gesteld van de overwinningen die de Zuid-Nederlandse veldheer Tserclaes van Tilly (1559-1632) op dat moment in Duitsland boekte:

> Al ist sake dat den vijandt het stedeken Grol nu verovert heeft dat en is maer te ghelijcken een Dorpken/ teghen dat Mons Tilly wint in Duytslandt...[45].

42 *Nieuwe Tijdinghen* over de val van Breda: *NT* (1625) nrs. 34, 36 (*sic* voor 35), 36, 38, 40, 42-46, 51, 53-55, 57, 58, 63, 65, 70, 75, 76, 88, KBB, III.33.519 ALP; *NT* (1625) nr. 49, SBA, (VI, 49) B 17885; *Verhael van de grote belegeringhe...* UBG, M. 1945; *Clacht van die Crancke Maecht van Hollandt...* (Antwerpen, 1625), KBB III.33.519 ALP.

43 Rombauts, *Richard Verstegen*, 307-309.

44 *De droevige traenen van eene Hollandtsche Bibel-suster...* (Antwerpen, 1621), Plantijn-Moretusmuseum Antwerpen (PMA), R.50.13. Zie ook Sabbe, *Brabant in 't verweer*, 151-155.

45 *NT* (1627)nr. 105, KBB, III.33.519 ALP.

Niet alleen werd negatief nieuws geminimaliseerd, 'valse geruchten' en foutieve berichten zaaiden bewust verwarring en onduidelijkheid. Zo werd de overwinning van de Hollanders op de Spanjaarden in Bahia (Brazilië, najaar 1624) als een vals gerucht gepubliceerd. Volgens de *Tijdinghen* hadden de Hollanders niet meer dan enkele kerken geplunderd[46]. Op dezelfde wijze werd verwarring gezaaid rond de kaping van de zilvervloot door Piet Hein (1577-1629) en rond het vertrek van generaal Spinola naar Madrid in 1628[47]. Nederlagen van het Spaanse leger werden tenslotte ook aangewend om het laffe en listige karakter van de vijand te illustreren. De brandstichting te Brabant, aangericht door Frederik Hendrik (1584-1647) in 1622, werd bijvoorbeeld het thema van een aantal hekelberichten over de weinig heldhaftige en oneerlijke houding van het Staatse leger, dat zich enkel wist te handhaven door zich op wreedaardige wijze aan weerloze burgers te vergrijpen[48].

Het motto 'slecht nieuws, geen nieuws' gold uiteraard ook voor de vrij te geven informatie over het doen en laten van de kroon. Geregeld werden lofzangen afgestoken op de voortreffelijkheid en voorbeeldigheid van het Habsburgse vorstenhuis. De vorst werd voorgesteld als een ideale en populaire vader-figuur, een toonbeeld van deugdzaamheid omgeven door alle mogelijke en denkbare pracht en praal. Deze voorstelling komt heel duidelijk naar voren in Verhoevens beschrijving van de begrafenis van aartshertog Albrecht in 1621. Isabella wilde via een somptueus begrafenisritueel - *het royael uutvaert Albrechti* - een laatste eer aan Albrecht brengen en tegelijk de Lage Landen de gelegenheid schenken hun dankbaarheid jegens de aartshertog uit te drukken. Een publieke apotheose moest zijn deugden voor eeuwig in het geheugen griffen. In de vier berichten die Verhoeven over dit evenement publiceerde, beschreef hij in gedetailleerde volgorde de talrijke symbolen en personages die werden meegedragen of meeliepen tijdens de plechtigheden en die verwezen naar de waardigheid en deugden van Albrecht. De *moirai*, mythologische schikgodinnen, bezongen in hun lamentatie het onontkoombare karakter van de dood. Voorwerpen zoals het zwaard, de kroon, de scepter, het Gulden Vlies, de kardinaalshoed, de helm en de gulden sporen stelden het koningschap voor. Albrechts deugden - zijn godsvrucht, grootmoedigheid, wijsheid, genadigheid, mildheid en vrijgevigheid - werden via symboliekrijke allegorieën voorgesteld. In Verhoevens verslag kan men lezen hoe bijvoorbeeld *Liberalitas*, de vrijgevigheid, gepresenteerd werd als een vrouw gekleed in het wit, tronend op een praalwagen met op haar schoot een aardbol, aan haar rechterzijde de hoorn des overvloeds en voor haar voeten zakken vol goud. Recht tegenover haar, op het voorste deel van de wagen, was een altaar opgesteld met daarop

46 *NT* (1624) nr. 94, KBB, III.33.519 ALP.

47 Over de zilvervloot: *NT* (1628) nrs. 104, 113, 123, 135, KBB, III.33.519 ALP. Over het vertrek van Spinola: *NT* (1628) nrs. 2, 28, 28 (bis), 79, 82, 93, 124, KBB, III.33.519 ALP.

48 *Hier wat wonder nieuws van de ghereformeerde brandstichterije van de geuzen...* (Antwerpen, 1622), UBG, AM 1622; *Den tocht van de brandstichters, met de antwoorde op een lasterlijcke caerte van de gheusen in Hollandt...* (Antwerpen, 1622), beschreven door Sabbe, *Brabant in 't verweer*, 124-130; *NT* (1622) nr. 88, KBB, III.33.519 ALP.

de koningskroon, de keizerskroon, een scepter en een zwaard[49]. Dergelijke beschrijvingen van koninklijke symboliek reflecteerden duidelijk het paternalistische karakter dat Albrechts regeerperiode heeft getekend.

Tenslotte werd ook de katholieke kerk door Verhoeven kritiekloos verheerlijkt. De 'triomferende moederkerk' wist zichzelf als enige ware te zuiveren van elke vorm van heterodoxie. De voorstelling van de twisten in het Noorden tussen remonstranten en contraremonstranten gaf daarentegen de indruk dat de Republiek geteisterd werd door noodlottige verscheurdheid. De opdelingen binnen het calvinisme, gecombineerd met het recente en traditieloze karakter van die verschillende 'sekten', verbleekten volgens de *Tijdinghen* sterk bij de ouderdom, de zuiverheid en de orthodoxie van de katholieke religie. De Nederlanden waren destijds in opstand gekomen vanwege de Spaanse inquisitie en het gebrek aan gewetensvrijheid, maar, zo stelden Verhoevens berichten, de Hollandse inquisitie was uiteindelijk nog veel wreedaardiger dan die onder Alva (1507-1582)[50]. Van gewetensvrijheid was dus ook in de Republiek helemaal geen sprake. Als oorzaak van al die vermeende godsdiensttroebelen in het Noorden werd de afwezigheid van één koning en één kerk naar voren geschoven: zelfs de meest eenvoudige boer of burger ambieerde in de Republiek het koningschap[51]. Door gebrek aan fundament stortte alles in elkaar. De enige oplossing voor het Noorden - en de zegen van het Zuiden - lag dus in het aanvaarden van de 'natuurlijke vorsten' en de Roomse kerk, aldus de *Tijdinghen*[52].

De *Nieuwe Tijdinghen* dienden, net zoals bijvoorbeeld de Spaanse *Relaciones*, het vroeg-absolutistische katholieke regime te legitimeren en de continuïteit ervan op lange termijn te garanderen[53]. Naast het vrijwel volledig ontbreken van berichten met slecht nieuws voor of over het regime, is tevens opvallend hoe weinig binnenlands nieuws in de *Tijdinghen* terug te vinden is. Als dat al werd vrijgegeven, dan beperkte de berichtgeving zich tot de vermelding van een in- of uittocht van de legertroepen, tot de publicatie van edicten of tot het relaas van een ommegang. Samenvattend kan men stellen dat de *Tijdinghen* op een schijnbaar sterk gevarieerde maar bijzonder eenzijdige wijze een ideaalbeeld ophingen van de belangrijkste Spaans-Habsburgse machtsorganen. Met geen woord werd gerept over de werkelijke toestand in het Spaanse leger, het voedselgebrek en het geldtekort. Dit waren slechts kwalen van de

49 *NT* (1621) nrs. 111, 116, SBA, [II, 111, 116] B 17885; 'Waerachtich Verhael ende Breeder Relaes van het Royael Uutvaert Albrechti...', *NT* (maart 1622) s.n. en 'Relaes van het Royael Uutvaert Albrechti...' *NT* (maart 1622) s.n., KBB, III.33.519 ALP.

50 Zie bijvoorbeeld *NT* (1621) nrs. 25, 91, SBA, [II, 25, 91] B 17885. Zie ook de pamfletten *Een claechreden over de verscheidenheit der leeringhen* (Antwerpen, 1618), UBG, M. 1625; *Sommier verhael van de wreede handelinghe der bloeddorstighe calvinisten ghepleeght tegen de remonstranten en buyten Rotterdam...* (Antwerpen, 20 okt. 1619), PMA, R.47.25.

51 Bijvoorbeeld *NT* (1622) nr. 137, KBB, III.33.519 ALP.

52 Bijvoorbeeld *NT* (1621) nrs. 113, 138 SBA, [II, 113, 138] B 17885; *NT* (1622) nr. 3, KBB, III.33.519 ALP. Zie ook de pamfletten *Waerachtich verhael van de oploop tot Amsterdam...* (Antwerpen, 1619), UBG, M. 1504; *Verhael van de publicatie gedaen binnen Amsterdam...* (Antwerpen, 21 febr. 1617), UBG, M. 1505; *Beclaechreden over die van Hollandt...* (Antwerpen, 1617), PMA, R. 47.25.

53 Zie H. Ettinghausen, 'The news in Spain: *Relaciones de Succesos* in the reigns of Philip III and IV', *European History Quarterly*, XIV (1984) 1-20.

vijand. Er werd geen informatie vrijgegeven over politieke en militaire besprekingen, vredesonderhandelingen en wapenstilstanden of het sluiten van bondgenootschappen. Dat het vorstenhuis geconfronteerd werd met opstanden van muitende soldaten, ontevreden handelaars en hongerige burgers, werd wijselijk doodgezwegen. Ook over de aanwezigheid van een georganiseerd protestants netwerk en een ondergronds joods gemeenschapsleven in de stad Antwerpen werd in de *Tijdinghen* met geen woord gerept, terwijl die aanwezigheid toch bewees dat het contrareformatorisch offensief nog niet bepaald voltooid was[54]. De kloof tussen de bestaande leefwereld en de voorstelling in de *Tijdinghen* bleek vrij groot te zijn. Dat het aantal andersdenkenden in de Zuidelijke Nederlanden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw gestadig afnam, wijst er evenwel op dat onder meer de *Tijdinghen* als propagandamedium aan hun doel niet zijn voorbijgeschoten. Verder onderzoek zou niettemin moeten uitwijzen in welke mate leger, kerk en kroon volledig gelijklopende belangen hadden bij, en effectieve invloed uitoefenden op, de gedrukte propaganda. Wellicht kunnen op dit gebied nog meer nuances worden aangebracht.

Lezerspubliek van de Tijdinghen en intenties van de propagandapolitiek

De *Nieuwe Tijdinghen* vormden uiteraard niet het enige medium binnen de vroegzeventiende-eeuwse propagandapolitiek. Aangezien de vorsten zelf niet echt beschikten over een adequaat apparaat voor ideologische beïnvloeding, werd het grootste deel van hun propaganda door, of althans in samenwerking met, de kerk in de praktijk gebracht. Heel wat media waarmee troon en altaar de loyaliteit en samenhorigheid van hun onderdanen poogden af te dwingen, waren bovendien helemaal niet schriftelijk van aard.

In de strijd tegen het protestantisme en andere vormen van ketterij werden broederschappen en sodaliteiten opgericht en massaal relieken en beelden te voorschijn gehaald. Catechismuswedstrijden en andere religieuze manifestaties werden in ere hersteld. Ter bescherming van geloof en goede zeden kregen enkel nog de officiële, gesubsidieerde rederijkerskamers recht tot spelen en werd aan de kleine man nagenoeg iedere creatieve rol in de traditionele feesten ontzegd[55]. Het vorstelijk gezag werd verheerlijkt in kunstwerken als schilderijen, sculpturen en wandtapijten. Het belangrijkste niet-schriftelijke propagandamedium was wellicht de sterk gedirigeerde spektakelcultuur. Grootse publieke manifestaties waren bij uitstek geschikt om de hiërarchische structuur van de absolutistische standensamenleving aan iedereen duidelijk te maken. Blijde Intreden, ommegangen, processies, publieke staatsceremoniën en militaire optochten moesten imponeren, een gevoel van veiligheid en stabiliteit geven, dankbaarheid afdwingen en de macht van kroon en kerk legitimeren[56]. Door-

54 Vergelijk L. Dequeker, 'Heropleving van het jodendom te Antwerpen in de zeventiende eeuw? De reactie van de katholieke kerk', *De zeventiende eeuw*, V (1989) 154-161.

55 Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 160-165.

56 Zie bijvoorbeeld L. van den Broeck, 'Het beeld van de vorst bij de Blijde Inkomst van Albrecht en Isabella in Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXI (1988) 123-138.

dat de bevolking bij dergelijke gelegenheden echter meer en meer in de rol van passieve toeschouwer werd gedrongen, ging de oorspronkelijke middeleeuwse dialoogfunctie van deze manifestaties geleidelijk verloren[57].

In tegenstelling tot de spektakelcultuur was het ontstaan van kranten niet te danken aan zuiver overheidsinitiatief, maar vormde dat het resultaat van een streven naar maatschappelijke consensus. Door de uitbreiding van de politieke en commercieel-economische ruimte tijdens de vroege Nieuwe Tijd, voelden aanvankelijk vooral diplomaten, militairen, grote kooplieden-ondernemers en handelaars een groeiende behoefte aan informatie over de voornaamste gebeurtenissen op politiek, economisch en militair vlak in binnen- en buitenland. De vulgarisatie van geschreven berichten via gedrukte nieuwsbrieven en pamfletten stimuleerde echter ook een politiek bewustwordingsgevoel onder bredere lagen van de bevolking, hetgeen door de vorstelijke macht als een bedreiging werd ervaren. De publieke autoriteiten beseften het belang, maar tegelijkertijd ook het gevaar van de drukpers. Bevreesd voor de toename van allerlei subversieve informatiekanalen, hadden zij geen andere keuze dan het toelaten en cultiveren van een gecensureerde periodieke pers. De overheid moest daarenboven ook rekening houden met de commerciële belangen van de drukkersuitgevers. Dezen wensten hoe dan ook winst te boeken, voor wie of in dienst van welke ideeën was van secundair belang. Enerzijds bevredigde de gecensureerde periodiek dus de nieuws- en commerciële honger van lezerspubliek en drukkers-uitgevers, anderzijds vond de overheid er een nieuw doeltreffend middel in tot manipulatie van de dreigende publieke sfeer.

Het lezerspubliek van de *Nieuwe Tijdinghen* mag men zich zeker niet te breed voorstellen. Dat het gewone volk niet tot het geviseerde publiek behoorde, valt reeds eenvoudigweg af te leiden uit de *Tijdinghen* zelf. Zij vormen een periodiek succesverhaal van de elites, met voortdurende nadruk op hun deugden en successen. Enkel in een situatie als die waarin de Republiek verkeerde, kon 'Jan en alleman' het land besturen, rebelleerden boeren en kwam het gemeen in opstand tegen al te hoge belastingen. In het Zuiden daarentegen, waren bijvoorbeeld 'Vaghebonden/Bedelaers' niet welkom op de begrafenis van Albrecht 'op pene van ghegheesselt' te worden[58]. Het enigszins negatieve beeld van de ondergeschikte sociale groepen vormde meteen ook een impliciet vertoog over de 'verheven' positie en waarden waarmee de lezer van de *Tijdingh* zichzelf moest identificeren[59]. De vele succesvolle verhalen over land- en zeeoorlog dienden misschien nog als middel om rekruten aan te trekken, iets wat voor velen haalbaar was. Toch spoorden de *Tijdinghen* hun lezers soms aan tot handelingen en attitudes die niet voor iedereen waren weggelegd. De nieuwscampagne rond de nooit gerealiseerde *Fossa Eugeniana* richtte zich bijvoorbeeld tot een zeer vermogende doelgroep. Om de kapitaalkrachtige Antwerpse bevolking, en meer be-

57 Soly, 'Plechtige intochten', 360-361.
58 *NT* (1622) nr. 35, KBB, III.33.519 ALP.
59 Vergelijk met het opzet van Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1987).

paald de bankiers, warm te maken voor de financiering van dit grootse initiatief, propageerde Verhoeven in een aantal *Tijdinghen* de enorme economische voordelen die deze Nieuwe Vaart met zich mee zou brengen. De realiseerbaarheid ervan beargumenteerde hij door te verwijzen naar beroemde historische precedenten: bij Tacitus en andere Romeinse geschiedschrijvers kon men immers ook lezen hoe Drufus Germanicus, een vroom Romeins kapitein, de Rijn in de IJssel had gebracht[60].

De *Nieuwe Tijdinghen* zijn bovendien ook ontstaan omstreeks de tijd dat in de Zuidelijke Nederlanden, en ook in Antwerpen, een grote culturele differentiatie begon te groeien, parallel aan de reeds langer aan de gang zijnde sociale polarisatie. Ook deze ontwikkeling had haar invloed op het potentiële lezerspubliek. Door de sociale ongelijkheid was gewoon niet iedereen in staat zich *Tijdinghen* te permitteren. Een *Tijdingh* moet ongeveer twee stuivers hebben gekost[61]. Voor een letterzetter bij Plantijn, één van de best betaalde arbeiders in de stad, betekende dit ongeveer 11 % van zijn dagloon, voor het hulpje van een knecht uit het bouwbedrijf ongeveer 24 %. Indien men weet dat van een arbeidersbudget enkel al 70 à 80 % aan voeding en ca. 10 % aan huishuur en brandstof werd besteed, dan lijkt het onwaarschijnlijk dat arbeiders en kleine neringdoeners belangrijke afnemers van de *Tijdinghen* waren. Daarbij kwam nog een stijging van de graanprijzen na het Twaalfjarig Bestand, waardoor de koopkracht tot ongeveer het midden van de eeuw daalde en de polarisatie zich verder doorzette[62]. De leesvaardigheid te Antwerpen was tijdens de zeventiende eeuw zeker niet gering en dit gold zelfs voor de ondergeschikte sociale groepen[63]. Toch verbreedde de culturele kloof tussen de sociale bovenlagen en de volksmassa. Minder gegoeden beschikten niet over de middelen om zich hoogwaardige lectuur te veroorloven en het elitaire contrareformatorische onderwijs, met zijn klassiek-Latijnse opleiding, werkte de verdere polarisatie alleen maar in de hand. Ook in de *Nieuwe Tijdinghen* vindt men geregeld mythologische allegorieën terug en berichten in het Latijn en het Frans, waaraan de volksmassa weinig boodschap moet hebben gehad.

Bij het privilegiëren van de *Nieuwe Tijdinghen* had de aartshertogelijke propagandamachine ongetwijfeld een welbepaalde en eerder selecte doelgroep voor ogen. Die-

60 *Nieuwe Tijdinghen* over het Maas-Rijnkanaal: *NT* (1626) nrs. 37, 77, 115, 116, 118, 123, KBB, III.33.519 ALP.

61 De exacte prijs van een *Nieuwe Tijdingh* is niet gekend. Men kan vermoeden dat die rond de twee stuivers moet hebben geschommeld. In de ommegangbeschrijving die Verhoeven in 1609 uitgaf naar aanleiding van het begin van het Twaalfjarig Bestand, en die qua volume vergelijkbaar is met een *Tijdingh*, is de volgende aanwijzing terug te vinden: ‘Ende late de Brabantsche (maer voor al de Cramers die hier winste bij doen) vrolijc wesen. Ghij zijt wel bestelt voor uw twee stuyvers. Claeght niet’. *Cort Verhael van tghene is ghepresenteert gheweest in den Ommeganck...* (Antwerpen, 1609), UBG, M 1140.

62 Zie E. Scholliers, ‘Peilingen naar de conjunctuur en de koopkracht’, in: W. Couvreur, e.a., *Antwerpen in de XVIIe eeuw* (Antwerpen, 1989) 153-167; R. Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora van het handelshuis De Groote tijdens de eerste helft der zeventiende eeuw* (Historische uitgaven Pro Civitate, XLV; Brussel 1976) 138-142, 288-292.

63 R.A. Houston, *Literacy in early modern Europe*, 130-154; H. de Ridder-Symoens, ‘Het onderwijs te Antwerpen in de zeventiende eeuw’, in: W. Couvreur, e.a., *Antwerpen in de XVIIe eeuw* (Antwerpen, 1989) 227-228; E. Put, *De cleijne scholen: het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen de katholieke Reformatie en de Verlichting* (Leuven, 1990).

genen die zich *Tijdinghen* konden aanschaffen en bovendien de nodige culturele bagage bezaten om ze volledig te begrijpen, waren de beperkte groep rijke kooplieden en magistraten, de hoge burgerij en de welgestelde middenstand. Deze groepen vormden samen maximum één derde van de ca. 57.000 inwoners tellende Antwerpse bevolking. Bovendien hadden de *Tijdinghen* slechts een beperkte oplage waarvan al een deel was voorbehouden voor verspreiding in de andere steden van de Nederlanden en een aantal exemplaren werd ingepalmd door de overheden en de buitenlandse contrareformatorische propaganda[64]. De *Tijdinghen* werden ongetwijfeld uitgeleend en voorgelezen en bepaalde nieuwtjes werden zeker voort verteld. Toch lijkt het weinig waarschijnlijk dat de vroegste periodieke propaganda tot de grote massa doordrong[65].

Vooral de welgestelde stedelijke middengroepen moeten zich tot de *Nieuwe Tijdinghen* aangetrokken hebben gevoeld. Zij beschikten niet alleen over voldoende financiële middelen, maar waren bovendien zeer gevoelig voor de katholieke en Spaansgezinde propaganda. Als gevolg van de groeiende maatschappelijke polarisatie voelden zij een sterke culturele adaptatiedrift en het verlangen zich te distantiëren van de massa van arbeiders, kleine neringdoeners en marginalen. De *Tijdinghen* speelden hier met hun sterk symbolische betekenis duidelijk op in. Zij spiegelden een gesloten autarkische samenleving voor en een schijnbaar onveranderlijke wereld, los van alle concrete realiteiten[66]. Dit beeld wakkerde bij de burgerij een tendens tot aristocratisering aan die in de Zuidelijke Nederlanden vooral na 1648 hoogtij vierde. In ruil voor meer maatschappelijk aanzien en prestige, werden de gegoeden immers bereid gevonden om de normen en waarden van de conservatieve krachten - adel en geestelijkheid - mee te onderschrijven[67]. Ook al bezaten zij als kapitaalkrachtige groep de mogelijkheid de absolutistische aspiraties van de vorsten te bedreigen, toch werden zij er, onder meer door lectuur van druksels als de *Tijdinghen*, toe verleid hun loyaliteit ten aanzien van kroon en kerk te betuigen en de 'goddelijke hiërarchie' binnen de standensamenleving te aanvaarden. Ondanks de verdere volwassenwording van de periodieke pers en van het lezerspubliek nà de *Nieuwe Tijdinghen*, heeft deze consensus binnen de publieke sfeer zich nog tot het einde van de achttiende eeuw weten te handhaven.

64 Van een *Nieuwe Tijdingh* werden wellicht niet meer dan 1500 à 2000 exemplaren gedrukt. Ter vergelijking: Harline, *Pamphlets, printing and political culture*, 21 schat de oplage van pamfletten in de vroege Republiek (eind zestiende eeuw) op ongeveer 1000 exemplaren per pamflet.

65 Vergelijk Soly, 'Blijde intochten', 348. Zie in dit verband ook de pertinente kritiek van R. Chartier op de begrippen 'volkslectuur' en 'volkscultuur' zoals die door R. Mandrou, P. Burke en C. Ginzburg werden gehanteerd: R. Chartier, 'Stratégies éditoriales et lectures populaires, 1530-1660', in: Martin en Chartier, ed., *Histoire de l'édition française*, 585-603.

66 Vergelijk ook Ettinghausen, 'The news in Spain', 19-20.

67 H. Soly, 'Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw', in: J. van der Stock, ed., *Antwerpen, verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Antwerpen, 1993) 43-46.

Tabel 1 - ***Algemene inhoudsanalyse van de Nieuwe Tijdinghen*** **(Cijfers op basis van de voorpagina's - Procentuele aantallen)**

THEMA'S	1620	1621	1622	1623	1624	1625	1626	1627	1628	1629	1620-29
bewaard # kranten	116	190	166	136	98	125	132	142	144	21	**1270**
% 30-jarige Oorlog	89,7	40	28,9	35,3	27,6	20	46,2	42,3	20,1	19	**38**
% 80-jarige Oorlog	3,4	11,1	25,9	22,8	41,8	42,4	18,9	13,4	22,9	19	**21,6**
% hofleven	1,7	6,8	7,2	10,3	4,1	6,4	2,3	4,2	5,6	4,8,	**5,6**
% katholieke kerk	0,9	1,1	3	1,5	1	1,6	-	2,1	4,2	4,8,	**1,8**
% handel & nijverheid	1,7	16,3	9	-	-	-	-	0,7	6,3	-	**4,6**
% Vaderland	2,6	1,6	3	-	-	3,2	1,5	3,5	0,7	-	**1,8**
% England	-	-	1,2	2,2	1	1,6	0,8	-	1,4	-	**0,9**
% Polen vs. Turken	-	6,3	-	0,7	-	-	-	-	-	-	**1**
% Ottomaanse Rijk	-	-	0,6	3,7	6,1	1,6	-	0,7	0,7	-	**1**
% sensatie	-	3,2	1,2	8,8	2	-	0,8	1,4	2,8	9,5	**2,4**
% gevaren	-	13,7	19,8	14,7	16,3	23,2	29,5	31,7	35,4	42,9	**21,1**
verloren # kranten	0	3	16	6	18	7	10	4	2	0	**66**

totaal # kranten	116	193	182	142	116	132	142	146	146	21	**1336**

Tabel 2 - ***Casusanalyse: het beeld van de Tachtigjarige Oorlog in de Nieuwe Tijdinghen*** **(Cijfers op basis van alle berichten - Absolute aantallen)**

80-J. OORLOG	**1620**	**1621**	**1622**	**1623**	**1624**	**1625**	**1626**	**1627**	**1628**	**1629**	**1620-29**
bewaard # berichten	4	37	63	52	44	67	26	27	55	7	**382**
# gebeurtenissen	4	6	4	4	2	3	3	1	6	-	**8,6 %**
# landoorlog	-	8	34	4	20	27	4	10	11	-	**30,9 %**
# zeeoorlog	-	3	15	17	13	25	16	10	17	5	**31,7 %**
# gijzeling	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	**1,3 %**
# dood Albrecht	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	**0,5 %**
# begrafenis Albrecht	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	**1 %**
# 12jarige Bestand	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	**0,3 %**
# moord op Maurits	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	**2,9 %**
# invoeren licenten	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	**0,5 %**
# belastingen Noorden	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	**0,3 %**
# vertrek Spinola	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	**0,3 %**
# niet specifiek	-	11	6	15	9	11	2	5	20	2	**21,7 %**

Geschiedenis en oudheidkunde in de negentiende eeuw
De *Messager des sciences historiques* 1823-1896

Jo Tollebeek

> 'Le temps vole aussi vite que les événemens; les articles des joumaux quotidiens s'oublient bien promptement; mais les cahiers du *Messager des sciences et des arts* ont quelqu'espoir d'être conservés ...'.
> (L.A. Warnkoenig, 1834)[1]

De negentiende-eeuwse Belgische historiografie is de voorbije jaren vanuit twee invalshoeken bestudeerd. Enerzijds trok de nationale geschiedschrijving uit de decennia na de Revolutie van 1830 (en de aanzetten daartoe in de Oostenrijkse, Franse en Hollandse Tijd) de aandacht. Reginald de Schryver typeerde deze geschiedschrijving reeds in 1972 als een historiografie 'tussen literatuur en wetenschap', een cultuurpolitiek instrument dat diende bij te dragen tot de versterking van het nationaal bewustzijn[2]. Anderzijds ging de belangstelling uit naar de historische infrastructuur die vóór de Eerste Wereldoorlog was tot stand gekomen, en dat met het oog op de verwetenschappelijking die ook de Belgische historiografie sinds 1870 kenmerkte[3]. Een wezenlijke component van deze infrastructuur werd gevormd door de historische tijdschriften[4]. Het meest vooraanstaande van deze tijdschriften was de in Gent uitgegeven *Messager des sciences historiques.* Het belang ervan werd in de literatuur onderkend ('pour l'époque, une publication de valeur', zo luidde het, toch wat neerbuigend[5]). Maar daar bleef het bij; tot een uitgebreider studie van het tijdschrift kwam het niet.

De geschiedenis van de *Messager* biedt nochtans de mogelijkheid een tot op heden onderbelicht gebleven aspect van de negentiende-eeuwse Belgische historiografie - naast haar rol in het proces van natievorming en haar verwetenschappelijking - te illustreren: de verhouding tussen geschiedenis en oudheidkunde. Dat begrippenpaar werd een halve eeuw geleden door Amaldo Momigliano in een oorspronkelijk in het *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* verschenen opstel nauwgezet ge-

1 Het tijdschrift in kwestie (met zijn verschillende titels) wordt in de noten steeds aangeduid als *MSH*; het motto uit L.A. Warnkoenig, '[Bespreking van L.-P. Gachard, *Collection de documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*, 1833-1834]', *MSH* (1834) 81.

2 R. de Schryver, 'Tussen literatuur en wetenschap: tweeëntwintig maal Belgische geschiedenis, 1782-1872', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 396-410.

3 Onder meer P. Gérin, 'La condition de l'historien et l'histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle', *Storia della storiografia,* XI (1987) 64-103.

4 Zie J. Tollebeek, 'De machinerie van de geschiedenis. De uitbouw van een historische infrastructuur in Nederland en België', in: *Idem, De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam, 1994) 17-35, met name 25-27.

5 F. Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale en Belgique* (Brussel, 1959) I, 26-27 en 151.

analyseerd[6]. De Italiaanse oudhistoricus toonde er hoe vooral sinds het humanisme naast de eigenlijke geschiedschrijving een traditie was gegroeid waarin het verleden niet chronologisch, maar systematisch werd bestudeerd, en de 'gegevens' niet in het licht van een te beschrijven 'toestand' werden geselecteerd, maar eenvoudigweg werden verzameld. Deze traditie, die zich in de zeventiende eeuw verder zou ontwikkelen, richtte zich op bepaalde, zich gemakkelijk tot systematisering lenende segmenten van het verleden, zoals de politieke instellingen, en scherpte de aandacht voor het niet-geschreven bronnenmateriaal.

In de achttiende eeuw werd deze *antiquitates*-traditie (in het Frans sprak men van 'antiquités', maar ook van 'archéologie') als een volwaardig complement van de *historia* aanvaard - 'als beenderen en vlees', zoals Christophorus Saxe zei[7]. Maar tegelijkertijd groeide in diezelfde eeuw een tweespalt binnen de *historia*: tegenover de verlichte historici, die 'le pays de la raison' verkenden, kwamen de geleerde geschiedschrijvers te staan, burgers van 'le pays de l'érudition', die de *antiquitates* in hun eigen werk trachtten te integreren. En dat, zo stelde Momigliano vast, betekende het einde van de zelfstandige *antiquitates*-traditie. Door de triomf van de geleerde geschiedschrijving in de negentiende eeuw verloor zij immers het recht op een autonoom bestaan; zij werd een hulpinstrument.

Het door Momigliano gemaakte onderscheid en de door hem beschreven ontwikkeling zijn zelden empirisch getoetst. Dat geldt met name voor de eindfase van dit proces. Wanneer hield de zelfstandige *antiquitates*-traditie precies op te bestaan? En vooral: welke relatie bestond er tussen deze eindfase en andere verschuivingen binnen de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening? Wie bijvoorbeeld hield zich met de *antiquitates* bezig? Waren het 'dilettanten' of ook universiteitsprofessoren? Of stonden die laatsten juist voor de wetenschappelijke variant van de *historia*? En verder: waren de *antiquitates* een lokaal-historisch residu van een verouderde historische cultuur of deelden zij met de *historia* een nieuwe, nationale oriëntatie?

De geschiedenis van de *Messager des sciences historiques* kan - althans in de context van de Belgische geschiedbeoefening - een antwoord op deze vragen bieden. De centrale positie van het tijdschrift in de negentiende-eeuwse Belgische historische infrastructuur, zijn lange levensduur, zijn verankering in diverse professionele milieus en zijn banden met vertegenwoordigers van zowel de lokale als de nationale geschiedbeoefening maken het daartoe een geschikt instrument. Zijn geschiedenis belichaamt de complexe verhouding tussen geschiedschrijving en oudheidkunde in een eeuw die als 'historisch' te boek staat.

6 Herdrukt in A. Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', in: *Idem, Studies in historiography* (Londen, 1966) 1-39. Het opstel dateert uit 1950.

7 Geciteerd in J. Roelevink, *Gedicteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam-Maarssen, 1986) 233.

Een genootschapstijdschrift 1823-1830

De *Messager des sciences historiques* was het produkt van het gevarieerde, snel wisselende tijdschriftenlandschap dat zich ten tijde van het Verenigd Koninkrijk in het Zuiden, in Gent en Brussel, had gevormd. In 1817 had de Spaanse banneling Candido d'Almeida y Sandoval in Gent de *Annales belgiques des sciences, arts et littérature* opgericht, een tijdschrift dat zijn lezers niet alleen inzake de 'vrije kunsten', maar bijvoorbeeld ook inzake de fysiologie en de botanica wilde informeren[8]. Toen d'Almeida in 1818 naar Brugge vertrok om er het *Journal de la Flandre Occidentale* te redigeren, nam de Gentse uitgever-drukker Julien-Nicolas Houdin de *Annales belgiques* over. Tussen 1818 en 1830 zouden (onder licht gewijzigde titels) nog vijftien volumes van het tijdschrift verschijnen[9]. Het was gericht op Noord en Zuid ('les deux parties du Royaume') en hoopte een verenigingspunt te zijn van allen die de vooruitgang van de wetenschappen en de kunsten ter harte namen[10]. Voor de historische bijdragen werd onder meer beroep gedaan op de Gentse kanunnik en oud-patriot Martinus de Bast, die al tijdens de Franse tijd zijn sporen op het gebied van de *antiquités nationales* had verdiend, en op de oud-politicus Jean-Joseph Raepsaet. Latere historici van faam als Louis-Prosper Gachard en Frédéric de Reiffenberg leverden poëzie.

Kort na de oprichting van de *Annales belgiques* was de Brusselse uitgever Weissenbruch met een ander tijdschrift gestart. Deze *Mercure belge*, waarvan tien volumes zouden verschijnen (het laatste niet meer bij Weissenbruch, maar bij de gebroeders Delemer), was ontstaan vanuit de kring die zich in de Brusselse salon van Philippe Lesbroussart had gevormd en waartoe ook Franse immigranten als Louis-Vincent Raoul en Antoine-Vincent Amault behoorden. Het tijdschrift bevatte literaire en artistieke bijdragen, maar ook politieke commentaren. In 1821 werd het in de *Annales belgiques* opgenomen[11]. Datzelfde lot onderging in 1823 een andere te Brussel uitgegeven periodiek, de *Annales littéraires des Pays-Bas. Journal consacré aux théâtres, aux arts, au commerce et à l'industrie*[12].

8 [Ch. De Chênedollé], '[Aankondiging van de *Messager des sciences historiques et archives des arts en Belgique*, 1850 (afl 3 en 4)]', *Bulletin du bibliophile belge*, VII (1850) 480-483 (met name 482) en De Rg. [= F. de Reiffenberg], 'Auteurs qui ont été ou sont encore calligraphes, imprimeurs, correcteurs, libraires, fondeurs, relieurs, etc.', *Le bibliophile belge*, VI (1850) 225-226. Zie verder J. Machiels, 'De boekdrukkunst te Gent', in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur* (Gent, 1975) 89-90.

9 F. vander Haeghen, *Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand* (Gent, 1865) V, i en 20-21, nr. 8178. Zie verder A.J.J. van de Velde, *De wetenschappen in België tussen 1814 en 1831* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der wetenschappen, XII, v; Brussel, 1950) 6-9 en *Idem*, 'Norbert Cornelissen en zijn tijd',*Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* (1952) 858-867.

10 Zie de 'Introduction aux Annales belgiques', in: *Annales belgiques des sciences, arts et littératures*, I (1818) i.

11 J. Devolder, *Algemene bibliografie van publicaties uitgegeven in de Zuidelijke Nederlanden voor de periode 1800-1829* (Gent, 1989) II, 914. Een 'Table générale alphabétique des neuf volumes du Mercure belge' is opgenomen in *Mercure belge*, IX (1820) 512-523.

12 Devolder, *Algemene bibliografie*, I (1989) 74.

Een jaar later stokte de uitgave van de *Annales belgiques*. Het vijftiende (en laatste) volume zou pas in 1829-1830 verschijnen. Het werd geredigeerd door Raoul en Charles Durand, eveneens van Franse afkomst en als hoofdredacteur van het *Journal de Gand* een fel verdediger van het regeringsbeleid[13]. Uit de inhoud bleek hoezeer het tijdschrift een politiek-liberaal karakter had gekregen. In één van de bijdragen werd het Koninkrijk van Willem I voorgesteld als een Helvetia dat zich steeds tegen tirannie had verzet[14].

Deze politisering had al eerder onvrede gewekt. De reactie kwam vanuit het Gentse genootschapsleven, dat, getuige onder meer de oprichting van het taal- en letterkundig genootschap Regat prudentia vires (in 1819) en van de Gentse afdeling van de Maatschappij tot nut van 't algemeen (in 1824), ten tijde van Willem I een grote bloei kende[15]. In 1823 werd in dit midden een nieuw tijdschrift opgericht. Het voortouw werd daarbij genomen door de Gentse genootschapstijger Norbert Cornelissen, de oud-ambtenaar Pierre de Grave, de onderwijzer Jean-Baptiste Delbecq en vooral Liévin de Bast, neef van kanunnik De Bast, kunstenaar en later adjunct-secretaris van de Gentse universiteit en archivaris van de provincie[16]. Het tijdschrift kreeg de naam *Messager des sciences et des arts* en werd uitgegeven door Petrus-Franciscus de Goesin-Verhaeghe[17]. Tot 1830 zouden er zes volumes van verschijnen.

De Bast en zijn collega's vertegenwoordigden daarbij (als bestuursleden) twee genootschappen. Het belangrijkste daarvan was de in 1808 opgerichte Société royale des beaux-arts et de littérature. Dit genootschap van kunstenaars en kunstminnenden

13 Zie de brief die uitgever Houdin in februari 1830 aan de abonnees verstuurde. Over het *Journal de Gand*: E. Voordeckers, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)* (Bijdragen Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, XXXV; Leuven-Parijs 1964) 11 en 290-293, en R. Clicteur, *De 'Journal de Gand' (1815-1830)* (Gent, 1966); vergelijk ook J.E. Nève de Mévergnies, *Gand sous le régime hollandais 1814-1830* (Gent, 1935) 167-176 en C. Depauw, 'Gent en Willem I. De publieke opinie: 1819-1830' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1986).

14 'Histoire des Pays-Bas. Introduction', *Annales belgiques des sciences, arts et littérature*, XV (1829-1830)60-64. Vergelijk bijvoorbeeld ook *Ibidem*, 11-13 en 14-16.

15 Zie D. Grosheide, 'De Maatschappij "Tot nut van 't algemeen" in de Zuidelijke Nederlanden', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, III (1949) 209-228. Het achttiende- en vroeg-negentiende-eeuwse genootschapsleven in het Zuiden is nog amper onderzocht, op enkele lokale studies na, onder meer V. Vanderhasselt, 'Geleerde genootschappen te Brussel onder het Franse regime, 1794-1815' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1986); voor het Gentse Sint-Ceciliagenootschap (opgericht in 1810): L. Baudewijn, 'Het muziekleven in Gent tussen 1789 en 1839' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1983). Voor het Noorden staat het onderzoek veel verder: onder meer W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam, 1987) en G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Nederlandse cultuur in Europese context, IJkpunt 1800; Den Haag, 1995).

16 Cornelissen en De Bast zouden uitvoerig (zij het voor de eerste laattijdig) worden herdacht in de *Messager*. L. Hymans, 'Norbert Cornelissen', *MSH* (1882) 37-73 en A. Voisin, 'Notice biographique sur Liévin de Bast', *MSH* (1833) 89-102. Voor De Grave: *MSH* (1852) 373-376.

17 Aanvankelijk leek de titel *Messager des arts et des sciences* te zullen luiden, getuige het uitgeversbericht dat aan de verschijning van de eerste aflevering voorafging. Over P.-F. de Goesin-Verhaeghe (III), die ook de *Annales belgiques* van d'Almeida had uitgegeven: Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise*, IV (1862) 253-256 en 306-307, nr. 7171, en L. le Clercq, 'De Gentsche en Brusselsche boekdrukker Petrus-Franciscus de Goesin-Verhaeghe (1753-1831)', *De Gulden Passer*, XXI (1943) 103-112.

organiseerde tentoonstellingen, richtte *concours* in en reikte medailles uit. Het beriep er zich op David onder zijn ereleden te hebben geteld[18]. Zijn zustergenootschap, de eveneens in 1808 opgerichte Société royale d'agriculture et de botanique, ontplooide activiteiten ter bevordering van de kruidkunde, de bloementeelt en de tuinbouw. Het stond onder voorzitterschap van Charles van Hulthem[19].

De *Messager des sciences et des arts* kreeg in deze context een uitdrukkelijk communicatieve opdracht. Het tijdschrift diende de onderlinge banden tussen de leden van de (beide) genootschappen te versterken, precies zoals ook de jaarlijkse Sint-Lucasbanketten en banketten van de Société botanique de sociabiliteit moesten bevorderen[20]. Het vormde een platform waarop kennis kon worden uitgewisseld, zonder dat daarbij sprake was van een strikte scheiding tussen auteurs en lezers (de kennis was 'persoonlijk'). Evenmin was er sprake van eenkennigheid: ook andere - binnen- en buitenlandse - genootschappen werden in het tijdschrift gevolgd. De opbouw van de 'eerste reeks' van de *Messager* weerspiegelde die betrokkenheid: behalve de eigenlijke bijdragen en een reeks *Variétés* bevatte elke aflevering ook een *Bulletin des académies et sociétés savantes.*

De dubbele patronage leidde er eveneens toe dat de *Messager* weinig thematische beperkingen kende. Het tijdschrift bevatte bijdragen uit de belangstellingssfeer van de Société des beaux-arts, zoals verslagen van salons[21]. Maar die werden zonder enig gevoelen van ongelijksoortigheid afgewisseld met artikelen op het terrein van de botanica, de chemie of zelfs de militaire hygiëne. Schoonheid en nuttigheid waren op elkaar betrokken. De artistieke en de wetenschappelijke 'cultuur' vormden een eenheid, ook in de dagelijkse praktijk: Delbecq was secretaris van de Société botanique,

18 N.C. [= N. Cornelissen], 'Notice sur l'Institution connue à Gand et chez l'étranger, sous le nom de Société royale des beaux-arts et de littérature', *Annales belgiques des sciences, arts et littératures*, III (1819) 256-265; E. de Busscher, *Précis historique de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand* (Gent [1845]) en *Idem*, 'Rapport historique', in: *Cinquantième anniversaire de la fondation de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand* (Gent, 1858) 161-179. Voor de contacten met David: M.H., 'Le peintre Louis David et ses relations avec la Société des beaux-arts de Gand', *MSH* (1886) 68-84. Zie ook P. Claeys, *Les expositions d'oeuvres d'art à Gand. Essai historique* (Gent, 1892).

19 D. Destanberg, *Het eeuwfeest der Koninklijke Maatschappij van landbouw en kruidkunde 1808-1908* (Gent, 1908) en V. Michils, 'De geschiedenis van de Gentse plantentuin van 1797-1903' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1995). Voor Van Hulthem als botanofiel en promotor van de Gentse kruidtuin: J. Balis, 'Le botanophile', in: *Charles van Hulthem 1764-1832* (Brussel, 1964) 58-75 (vergelijk ook L. François, *Progressief en cultuurbewust. Prototypes van de Gentse burgerij eind 18de-begin 19de eeuw* (Facultés Universitaires Saint-Louis, Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse letterkunde, cahier V; Brussel, 1990) 75-78 en 82-84). In 1851 zou in Gent ook een 'jardin zoologique' worden ingericht: zie H. Albrecht, 'Een halve eeuw "Maatschappij voor natuurlijke historie" te Gent (1851-1904)' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1993).

20 Het uitgeversbericht bij de eerste aflevering sprak van 'un moyen de communication'. Vergelijk Johannes, *De barometer*, 88-90 over de 'forumfunctie' van dergelijke tijdschriften. Voor de banketten: zie de omschrijving in *MSH* (1823) 243. Ook de *sociétés* zelf werden als 'un lien commun' getypeerd (*MSH* (1826) 424-425).

21 Daarover werd ook afzonderlijk bericht; zie onder meer L. de Bast, *Annales du salon de Gand et de l'école moderne des Pays-Bas. Recueil de morceaux choisis (...)* (Gent, 1823).

maar tegelijkertijd een passioneel verzamelaar van gravures, zijn medegenootschapsleden golden als 'konstminnende heeren'[22].

De studie van het verleden - steeds het nationale verleden - nam daarbij een bescheiden plaats in. Toch werden bijdragen van auteurs als Louis Dewez, die in 1805-1807 voor de eerste *Histoire (générale) de la Belgique* had getekend, verwelkomd. Het historisch patrimonium verleende het eigentijdse streven immers de glans van de traditie. Daarbij werd steeds uitgegaan van een 'algemeen-Nederlands' geschiedbeeld: de 'deux Belgiques' werden als een eenheid beschouwd, hoogstens van elkaar verschillend als twee dialecten[23]. Wie er, als de priester-leraar Joseph-Jean de Smet, op dit punt een andere opinie op na hield (De Smet had in de tweede, uit 1822 daterende editie van zijn *Histoire de la Belgique* de levensvatbaarheid van 'de unie van Belgen en Bataven' in twijfel getrokken), kon in de *Messager* op kritiek rekenen[24]. Daarbij werd ook de later zo wijdverspreide mythe van de nationale geschiedenis als een aaneenschakeling van vreemde overheersingen ingezet. Reeds in 1823 werd het Verenigd Koninkrijk opgevoerd als het verlossende eindpunt van een eeuwenlange onderdrukking[25]. In een vlak vóór de gebeurtenissen van september 1830 verschenen aflevering van de *Messager* heette het dat het nationale verleden eindelijk op belangstelling kon rekenen, 'maintenant que nous sommes redevenus Nous'[26].

Dergelijke beschouwingen leidden echter niet tot zelfstandige artikelen of tot pogingen (een fragment van) de nationale geschiedenis op 'waarachtige' wijze te verhalen. De historische bijdragen in de *Messager* waren veeleer dissertaties over de sporen die het verleden had achtergelaten. Die sporen konden geschreven documenten zijn. De ordening en openstelling van de archiefdepots, ook in Gent, deden de belangstelling voor dergelijke documenten toenemen. Maar meer nog trokken de materiële resten van het verleden de aandacht van de medewerkers van de *Messager.* Aansluitend bij een traditie die reeds in de Oostenrijkse Nederlanden een grote bloei had gekend, berichtten deze auteurs over allerlei opgravingen, catalogiseerden zij de daarbij opgedolven kostbaarheden en ontcijferden zij hun boodschap. Het ging hen

22 In E. de Busscher, art. 'De Bast (Liévin-Amand-Marie)', *Biographie nationale*, IV (1873) 752 wordt Delbecq gekarakteriseerd als een 'savant iconophile'. Vergelijk het lemma 'Delbecq (Jean-Baptiste)', *Biographie nationale*, V (1876) 338-339 (J.-J. de Smet).

23 Zie *MSH* (1823) 245 en de uitspraak van Cornelissen geciteerd in De Busscher, *Précis historique*, 73- 74.

24 Vergelijk de lovende bespreking van de eerste, uit 1821 daterende editie in *MSH* (1823) 19-27 met de veel kritischer bespreking van de tweede editie in *MSH* (1824) 400-405 (zie ook *Ibidem*, 301-302). Zie V. Fris, art. 'Smet (Joseph-Jean de)', *Biographie nationale*, XXII (1914-1920) 779-780.

25 In een (anonieme) bespreking van de tweede editie van J.J. de Cloet, *Description géographique, historique et physique du royaume des Pays-Bas et de ses colonies* (1822) in *MSH* (1823) 146-147. Zie J. Stengers, 'Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIX (1981) 382-401.

26 A. Voisin, '[Bespreking van L.-P. Gachard, *Annalectes belgiques, ou recueil de pièces inédites, mémoires, notices, faits et anecdotes concernant l'histoire des Pays-Bas*, 1830]', *MSH* (1829-1830) 449-451 (met name 450).

om *antiquitates*, om vazen, munten en penningen, inscripties[27]. Zij frequenteerden allerlei kabinetten en verzamelingen, publieke en private. De Bast was zelf conservator van het Cabinet d'antiquités, de médailles et de raretés van de Gentse universiteit, een collectie waarvan de groei in de *Messager* steeds werd toegejuicht[28]. En natuurlijk werden met groot enthousiasme eigen oudheidkundige verzamelingen aangelegd.

Ook bij deze oudheidkundige belangstelling speelde de trots op het eigen erfgoed een opvallende rol. Die trots manifesteerde zich het duidelijkst daar waar de *Messager* een pioniersrol vervulde: bij de herontdekking en -waardering van de zogenaamde 'Vlaamse Primitieven'. Vooral De Bast wijdde vanaf de oprichting van het tijdschrift met grote regelmaat studies aan de gebroeders Van Eyck, met als hoogtepunt de met eigen notities aangevulde vertaling in 1824 van de befaamde monografie die de Berlijnse kunsthistoricus Gustav Friedrich Waagen in 1822 over hen had gepubliceerd[29]. En ook hier trokken (privé-)collecties als die van de Antwerpse burgemeester Florent van Ertborn de aandacht[30]. Lokaal (Gents) en regionaal (oud-Vlaams, dit wil zeggen: aan het oude graafschap Vlaanderen herinnerend) patriottisme dreven hiertoe (en werden er op hun beurt door gevoed), zonder dat dit tot spanningen leidde met het 'algemeen-Nederlandse' standpunt dat op 'macro-niveau' werd gehuldigd.

De heroprichting als historisch tijdschrift 1832-1838

De Belgische Revolutie dwong ertoe dit standpunt te wijzigen, ook in Gent, waar het orangisme zijn bolwerk vond[31]. Het *Journal de Gand* werd opgevolgd door de

27 De *Messager* bevatte onder meer een rubriek 'Numismatique' (zie bijvoorbeeld *MSH* (1825) 116-129). Voor het onderzoek in de Oostenrijkse Tijd: T. Verschaffel, 'De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Oostenrijkse Nederlanden' (onuitg. diss.; Leuven, 1996) I, 258-281.

28 Van de belangstelling voor het universiteitskabinet getuigen onder meer *MSH* (1825) 371-372 en *MSH* (1826) 420-430. De aandacht voor dergelijke publieke en private collecties bleef ook later zeer groot (slechts één voorbeeld: I.S. van Doosselaere, 'Le Musée Minard-Van Hoorebeke', *MSH* (1864) 309-320). Voor de mentale oorsprong en achtergrond hiervan, vergelijk nu voor Frankrijk: D. Poulot, *Musée, nation, patrimoine 1789-1815* (Parijs, 1997).

29 G.F. Waagen (en L. de Bast), 'Sur la grande composition des frères Hubert et Jean van Eyck, qui se trouve dans l'église cathédrale de Gand', *MSH* (1824) 193-240 en 438-454 (vergelijk verder onder meer *MSH* (1823) 89-91, 155-156 en 257-268, en *MSH* (1825) 153-194). Zie S. Sulzberger, *La réhabilitation des primitifs flamands 1802-1867* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, klasse der schone kunsten, XII, iii; Brussel, 1961) en B. Ridderbos, 'Van Waagen tot Friedländer: het kunsthistorisch onderzoek naar Oudnederlandse schilderkunst', in: *Idem* en H. van Veen, ed., *'Om iets te weten van de oude meesters'. De Vlaamse Primitieven. Herontdekking, waardering en onderzoek* (Nijmegen, 1995) 189-235.

30 K. Müllendorff, 'Schilderijen verzamelen te Antwerpen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1997) 119-146, met name 134.

31 Zie G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)* (Antwerpen-Baarn-Gent, 1997) 29-35 (vergelijk *Idem*, 'Burgerrechten, collectieve actie en staatsvorming. Gent, 1830-1839', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CX (1995) 184-189). Verder ook J. Stengers, 'Sentiment national, sentiment orangiste et sentiment français à l'aube de notre indépendance', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XXVIII (1950) 993-1029 en XXIX (1951) 61-92, en J.-L. Franchet, 'De strijd tussen patriotten en orangisten te Gent (25 augustus 1830-21 juli 1831)' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1965).

Messager de Gand[32]. Maar de *Annales belgiques* verdween. Durand, die in 1829-1830 ook nog aan de Brusselse regeringsgezinde krant *Le National* had meegewerkt, had geen toekomst in het nieuwe België; Raoul, intussen oud-rector van de Gentse universiteit, werd eveneens *persona non grata.* Maar ook de *Messager des sciences et des arts* hield op te bestaan, misschien uit gebrek aan belangstelling, maar zeker ook omdat een aantal medewerkers (als Cornelissen) hun politieke sympathieën al te duidelijk hadden getoond[33].

De Septemberrevolutie leidde er bovendien toe dat een aantal aan de universiteiten gekoesterde plannen om een nieuw tijdschrift op te richten, onuitgevoerd bleven. Dat gold bijvoorbeeld voor het 'Allgemeine gelehrte Zeitschrift in holländischer Sprache' dat Leopold August Warnkoenig, een Duits rechtshistoricus, die eerst te Luik en daarna te Leuven doceerde, met de steun van de drie (in 1816 opgerichte) zuidelijke universiteiten in 1828 had willen starten[34]. Dat gold eveneens voor het in datzelfde jaar geconcipieerde 'Nederduitsch Journaal voor alle vakken met uitzondering der theologie en der medicijnen, zoo ongeveer op de wijze der Göttingsche *Gelehrten Anzeige*' van Warnkoenigs Nederlandse collega J.R. Thorbecke. Die was, na enkele jaren in Duitsland te hebben verbleven, in 1825 buitengewoon hoogleraar te Gent geworden, maar zou in oktober 1830 naar Leiden (moeten) vertrekken. Daar zou hij, samen met de classicus Jacob Geel, nog pogen zijn Gentse plan te realiseren. Maar de *Leidsche wetenschappelijke berigten*, zoals de titel nu zou luiden, verschenen nooit[35].

Zo restte er na 1830, voor wie zich in de (nationale) geschiedenis wilde verdiepen, slechts één tijdschrift: de sinds 1825 gepubliceerde *Archives pour servir à l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas*, een éénmansonderneming van de Leuvense hoogle-

32 Th. Luykx, 'Over de orangistische pers in België (1830-1842)', in: *Pers, propaganda en openbare mening. Een bundel opstellen door vrienden en leerlingen aangeboden aan professor dr. Kurt Baschwitz* (Leiden, 1956) 12-25 en Voordeckers, *Bijdrage*, 13 en 344-348.

33 Zie [J. de Saint-Genois], 'Quelques mots sur Le Messager des sciences historiques de Belgique', in: *Tables générales du Messager des sciences historiques de Belgique pour les volumes parus de 1823-1830 et de 1833-1853, ensemble vingt-sept volumes* (Gent, 1854) 4.

34 Zie *Het Thorbecke-archief 1798-1872*, III, *1825-1830*, J. Brandt-van der Veen, ed. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 4e serie, VIII; Utrecht, 1967) 303-304. Warnkoenig was eerder al één van de oprichters geweest van *Thémis, ou Bibliothèque du jurisconsulte* (1819), een internationaal juridisch tijdschrift. Over Warnkoenig: G. Wild, *Leopold August Warnkönig 1794-1866. Rechtslehrer zwischen Naturrecht und historischer Schule und ein Vermittler deutschen Geistes in Westeuropa* (Freiburger rechts- und staatswissenschaftliche Abhandlungen; Karlsruhe, 1961).

35 *Het Thorbecke-archief*, III (1967) 320, 321-322, 323 en 336-337. Zie W. van den Berg en G.J. Hooykaas, 'Leidsche wetenschappelijke berigten: een reconstructie van een mislukking', in: P. van Zonneveld, ed., *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850* (Leiden, 1988) 75-89; vergelijk ook R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997) 49-50 en 130. Over Thorbecke als Gents hoogleraar: P. Fredericq, 'Joh.-Rud. Thorbecke', in: *Université de Gand. Liber memorialis: notices biographiques*, I, *Faculté de Philosophie et Lettres-Faculté de Droit* (Gent, 1913) 39-45 en K. de Clerck, 'Thorbecke als hoogleraar te Gent', *De Brug* (*Rijksuniversiteit Gent*), XII (1968) 3-11. De komst van Thorbecke naar Gent was ook in de *Messager* aangekondigd (*MSH* (1825) 271-272); bij zijn dood zou hij er niet alleen als politicus, maar ook als 'historien et écrivain de talent' worden herdacht (*MSH* (1872) 244). De Gentse universiteit beschikte overigens al vanaf 1819 over een eigen tijdschrift, de *Annales Academiae Gandavensis* (tot 1831).

raar en polygraaf De Reiffenberg[36]. Dit 'recueil' kende een beperkter thematiek dan de *Annales belgiques* en de *Messager*: in de vijf delen die tot 1830 verschenen, kon de lezer enkel bronnenedities, verhandelingen en notities met betrekking tot de (nationale) geschiedenis vinden[37]. De Reiffenberg verdiepte er zich onder meer - in een reeks 'lettres à Sir Walter Scott' - in de historische roman[38]. Maar hij signaleerde ook de verschijning van de *Monumenta Germaniae historica* en de befaamde prijsvraag van 1826[39]. Het tijdschrift overleefde de Revolutie: in 1832 werd het zesde deel gepubliceerd, onder de titel *Nouvelles archives historiques des Pays-Bas.*

In datzelfde jaar 1832 ondernam Liévin de Bast echter ook een poging de *Messager* opnieuw op te richten. Hij slaagde erin één aflevering te publiceren, maar zijn vroegtijdige dood leek het definitieve einde van het tijdschrift in te luiden[40]. Slechts een fusie met De Reiffenbergs *Nouvelles archives* redde het blad. Tussen 1833 en 1838 zouden opnieuw zes volumes van de *Messager* verschijnen, ditmaal onder een - omslachtige - titel die aan de dubbele oorsprong van het 'nieuwe' tijdschrift moest herinneren: *Messager des sciences et des arts de la Belgique, ou Nouvelles archives historiques, littéraires et scientifiques.*

De *Messager* kreeg nu ook - voor het eerst - een redactie (een comité van 'directeurs'). Die bestond aanvankelijk uit De Reiffenberg, de nu in Gent docerende Warnkoenig en Auguste Voisin, Fransman van origine, maar volop Gentenaar en later universiteitsbibliothecaris[41]. Dit drietal werd vrijwel onmiddellijk aangevuld met Constant Philippe Serrure, aanvankelijk archivaris van de provincie in Gent (als opvolger van De Bast), daarna hoogleraar geschiedenis, Auguste van Lokeren, de Gentse ere-stadsarchivaris, en de scheikundige Edward Jaequemyns, die de redactie echter

36 De *Archives* verscheen tussen 1825 en 1830 onder verschillende titels; zie appendix I. Over het fenomeen van de éénmanstijdschriften: L. Kuitert, 'Dromen op papier. Op zoek naar negentiende-eeuwse eenmanstijdschriften', *De Parelduiker*, I (1996) iv, 11-20.

37 Zie de omschrijving op de kaft van de *Archives pour servir à l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas*, V (1829-1830): 'une espèce de portefeuille où les personnes instruites puissent déposer leurs observations et le résultat de leurs recherches sur l'histoire des Pays-Bas, considérée dans sa plus vaste étendue'.

38 F. de Reiffenberg, 'Première [... cinquième] lettre à Sir Walter Scott', *Archives philologiques*, I (1825-1826) 197-200 (vergelijk ook 110-112) en II (1826) 23-27, 235-241 en 259-270, en *Archives pour l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas*, III (1827) 19-39. Voor de 'scottomanie' in België: G. Charlier, *Le mouvement romantique en Belgique (1815-1850)*, I, *La bataille romantique* (Brussel, s.a.) 100-103 en 328-334.

39 *Archives philologiques*, II (1826) 249-250 (de tekst van de prijsvraag) en 251-258 (de *Monumenta*); F. de Reiffenberg, 'Mémoire présenté au roi sur la composition d'une histoire des Pays-Bas', *Archives pour l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas*, III (1827), 105-125 (het eigen antwoord op de prijsvraag), en *Archives pour servir à l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas*, V (1829-1830) 249-252 (de prijsvraag). Ook de *Messager* berichtte over de prijsvraag: *MSH* (1826) 429-431 en (1829-1830) 313-315. Over deze prijsvraag: F. Vercauteren, 'Le concours historique de 1826 organisé dans le Royaume des Pays-Bas', *Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres*, reeks V, LXII (1976) 303-319 en P.A.M. Geurts, 'Nederlandse overheid en geschiedbeoefening 1825-1830', *Theoretische Geschiedenis*, IX (1982) 304-328.

40 Zie D. Destanberg, *Gent sedert 1831. Voornaamste gebeurtenissen. Eerste reeks: 1831-1840* (Gent, 1903) 71 en 76.

41 Zie de uit 1833 daterende prospectus bij de 'tweede reeks' van de *Messager*. Voisin publiceerde een uitvoerige *Guide des voyageurs dans la ville de Gand, ou notice historique sur cette ville, ses monumens et ses hommes célèbres* (Gent, 1826).

al snel opnieuw zou verlaten[42]. Het was een gezelschap met diepe wortels in de wereld van universiteit, archief en bibliotheek, nauw verbonden met het Gentse verenigingsleven, jong van leeftijd, maar van wisselende nationaliteit en opleiding (zij het met een opvallend juridisch aandeel[43]) en opererend in uiteenlopende stijlen (waarvan de extremen werden gevormd door de grondigheid van Warnkoenig en het autodidactisch gemak van De Reiffenberg). In uitgever-drukker Léon Hebbelynck en illustrator Charles Onghena vond het tijdschrift twee vaste waarden[44].

De redactie had het vaak (en graag) over de continuïteit die tussen de 'oude' en de 'nieuwe' *Messager* zou bestaan. Maar in werkelijkheid was er op verschillende fronten sprake van een breuk met het verleden. Dat gold zeker inzake de thematiek en de institutionele inbedding. In de 'tweede reeks' van de *Messager* werd het aantal bijdragen op (natuur)wetenschappelijk terrein steeds kleiner[45]. De band met de Société botanique verdween. Maar ook met de Société des beaux-arts, na 1830 in een crisis geraakt, was er niet langer een hechte band, al bleef de *Messager* regelmatig verslag van haar activiteiten uitbrengen[46]. De Société zou in 1844, na een reorganisatie, een nieuw eigen tijdschrift oprichten, de *Annales de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand*[47]. De *Messager* was niet langer een genootschapstijdschrift, maar een 'gespecialiseerd' tijdschrift, dat zich op de (kunst- en literatuur)geschiedenis richtte.

De versterkte positie van de geschiedenis in de *Messager* paste uiteraard in de romantisch-historische euforie die de Revolutie van 1830 begeleidde en volgde. De

42 Over Serrure uitgebreid in: G. de Keulenaer, 'Constant Philippe Serrure (1805-1872). Leven en werk' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1960). De oud-orangist Jaequemyns zou één van de pioniers van het hoger technisch onderwijs in België worden. Zie L. Elaut, 'Edward Jaequemijns: geneesheer, politicus en landbouwkundige', *Annalen van de Oudheidkundige kring van het Land van Waas*, LX (1954) 128-147 en H. Deelstra, *De school van kunsten en ambachten (1826-1835) aan de Gentse universiteit* (Uit het verleden van de RUG, V; Gent, 1977) met name 50-52.

43 Warnkoenig, Serrure en Van Lokeren hadden rechten gestudeerd; de beide laatsten hadden het vak ook in de praktijk beoefend.

44 De 'nieuwe' *Messager* werd aanvankelijk uitgegeven door Désiré-Jean vander Haeghen (1833-1834) en Désiré-Hippolyte Duvivier (1835) (zie Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise*, V (1865) iv en 195, en Machiels, 'De boekdrukkunst', 99); vanaf 1836 (tot 1874) zou Hebbelynck echter de vaste uitgeverdrukker blijven (zie E. Varenbergh, 'Léonard Hebbelynck', *MSH* (1874) 334-337). Onghena werkte al sinds 1825 aan de *Messager* mee (zie F. vander Haeghen, 'L'oeuvre de Charles Onghena', *MSH* (1878) 333-372 en *MSH* (1879) 356-368).

45 In de prospectus van 1833 werd nog wel de belofte gedaan regelmatig verhandelingen 'sur la technologie, les sciences naturelles et particulièrement la botanique, l'agriculture et la géologie' te publiceren (3-4), maar dat lijkt eerder een *captatio benevolentiae* in de richting van potentiële abonnees uit de kring van de Société botanique te zijn geweest dan een ernstig voornemen. Dat blijkt ook uit de samenstelling van de redactie.

46 Zie onder meer *MSH* (1833) 242-243 (de oprichting van de Société des amis des beaux-arts) en *MSH* (1834) 449. Er bestonden ook personele banden tussen de redactie van de *Messager* en de Société: Voisin (1834-1838) en later J. de Saint-Genois (1842-1849) waren secretaris van de Société.

47 Zie De Busscher, *Précis historique*, 168-169. Eén jaar later kreeg ook de Société botanique haar *Annales de la Société royale d'agriculture et de botanique de Gand. Journal d'horticulture et des sciences accessoires.* In het midden van de jaren 1850 werd in Doornik een overkoepelend genootschapstijdschrift opgericht: het *Bulletin des Sociétés savantes et littéraires de Belgique*.

Messager huldigde nu ook niet langer een 'algemeen-Nederlands', maar een Belgisch standpunt[48]. De trots gold daarbij vooral de Middeleeuwen. Dat tijdvak bevredigde bovendien het oud-Vlaamse en Gentse patriottisme dat het tijdschrift nog steeds doortrok. Op dat punt was de continuïteit met de 'oude' *Messager* er wel degelijk: nationaal, regionaal en lokaal vloeiden in het geschiedbeeld samen[49].

In het post-revolutionaire België kreeg dat geschiedbeeld niet alleen vorm in de geschiedschrijving, maar ook in de historieschilderkunst en in de historische roman. De medewerkers van de *Messager* steunden die pluriformiteit. Voisin, bewonderaar en vriend van Nicaise de Keyser, pleitte er in 1833 voor 'un cours d'histoire nationale et un cours de costumes anciens' in de academies in te richten om op die manier de nationale historieschilderkunst op een hoger peil te brengen. Daarbij gold de maatstaf van de 'oude kunst', waarvoor in de *Messager* ook na de dood van De Bast de aandacht groot bleef[50]. De historische roman genoot soortgelijke erkenning: het genre behoorde ontegensprekelijk tot de 'nationale literatuur'[51].

Toch wekte de historische roman ook wantrouwen. Reeds in 1836 wees de jonge Pieter de Decker in een bespreking van de *Hembyse* (1835) van provincie-archivaris Jules de Saint-Genois op de gevaren die het genre in zich sloot. Niet alleen werd de historische roman seksespecifiek geduid ('pour les dames'); hij werd ook beschouwd als een bedreiging voor de ware historische kennis[52]. Die werd, naar het oordeel van de redactie, vooral bevorderd door de oprichting in 1834 van de Commission royale d'histoire. Voor het verslag van haar werkzaamheden werd aanvankelijk zeer veel

48 Zie de prospectus van 1833, waar sprake is van 'un but éminemment patriotique' (2).

49 De literatuur over het negentiende-eeuwse mediëvisme is uitgebreid; zie recent onder meer R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, ed., *De Middeleeuwen in de negentiende eeuw* (Hilversum, 1996). Voor het oud-Vlaams patriottisme in de geschiedschrijving: R. de Schryver, 'Vlaams bewustzijn en interpretatie van het Belgische verleden. Vragen rond wederzijdse beïnvloeding', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, XLII (1988) 73-92. Vergelijk op dit punt de evolutie van de Brugse Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: van de provincie naar het graafschap (S. Vrielinck en R. van Eenoo, *IJveren voor geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge* (Brugge, 1989) 10 en 32-33). Voor het lokaal patriottisme: zie onder meer de oproep aan de Gentenaars in de prospectus van 1833 (3) en, een later voorbeeld, L. van de Walle, 'De la richesse artistique et scientifique de la ville de Gand. A propos d'une exposition', *MSH* (1845) 268-288.

50 Voisin, 'Liévin de Bast', 95-96. Voor de bewondering voor het werk van Nicaise de Keyser: *Idem*, 'Tableau de la Bataille de Courtrai, par M. de Keyser', *MSH* (1837) 1-12 (vergelijk ook *MSH* (1834) 317-370) en *MSH* (1838) 360. Voor de historieschilderkunst in het post-revolutionaire België: onder meer S. le Bailly de Tilleghem, *Louis Gallait (1810-1887). La gloire d'un romantique* (Brussel, 1987) en K. Broucke, 'Politieke aspekten van de Belgische romantische schilderkunst ten tijde van Leopold I (1830-1865)' (onuitg. lic. verh.; Brussel, 1987). Voor de artikelen over de 'oude kunst' (de 'Vlaamse Primitieven') tekende nu vaak Van Lokeren (onder meer *MSH* (1833) 417-424 en *MSH* (1834) 1-4 en 200-209).

51 Zie D. Timmermans, 'La génération de la Révolution (1830-1850). La conception d'une littérature nationale dans les revues francophones en Belgique' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1982).

52 P. [= P. de Decker], '[Bespreking van J. de Saint-Genois, *Hembyse. Histoire gantoise de la fin du XVIe siècle*, 1835]', *MSH* (1836) 268-281. Vergelijk *Idem*, 'Notice sur la vie et les travaux de M. le baron Jules de Saint-Genois', *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, XXXV (1869) 151-160 en 168. Zie Vercauteren, *Cent ans*, I (1959) 33-34 en 40.

plaats in het tijdschrift ingeruimd[53]. Met name Warnkoenig, zelf lid van de Commissie, leek hoge eisen aan de edities te stellen, getuige zijn uiterst kritische bespreking van één van Gachards nog vóór de oprichting van de Commissie tot stand gekomen publicaties[54]. Warnkoenigs kritische ingesteldheid reikte overigens ook verder dan de bronnenuitgaven. In 1833 veegde hij in een lang opstel naar aanleiding van de derde editie van De Smets *Histoire de la Belgique* (1832) zijn Belgische collega's de mantel uit. Hij verweet hen - onder meer - geen oog te hebben voor de 'histoire de la civilisation', voor 'l'esprit du temps et les principes constitutifs de l'état social d'une nation'. Hij verweet hen dus een eenzijdig politiek-biografische blik[55].

Warnkoenig vulde dit beschavingshistorische ideaal zelf in met erudiete bijdragen op het terrein van de rechts- en de institutionele geschiedenis[56]. Anderen, als De Reiffenberg, legden systematische verzamelingen aan van de 'populaire tradities', van volksverhalen en -gebruiken, en introduceerden op die manier de folklore in de *Messager*[57]. Nog weer anderen, als Serrure, richtten hun aandacht, in navolging van de medewerkers van de 'eerste reeks', op de materiële overblijfselen van het verleden, op munten, medailles en zegels[58]. In 1833 richtten Serrure, Voisin en Warnkoenig samen met Philip Blommaert en naar het voorbeeld van wat in verschillende Franse steden reeds bestond, een Musée historique belge te Gent op. Dit oudheidkundige

53 Zie de aankondiging van de oprichting in *MSH* (1834) 260-261 en de volledige, door De Reiffenberg opgestelde verslagen van de zittingen (1834-1838); vanaf 1838 werd nog slechts een samenvatting van deze verslagen opgenomen (in 1839 in een afzonderlijke rubriek). Ook hier speelden uiteraard personele banden mee: De Reiffenberg was zelf lid van de Commissie (zie Ch. Terlinden, 'Le baron Frédéric-Auguste de Reiffenberg', in: *La Commission royale d'histoire 1834-1934. Livre jubilaire* (Brussel, 1934) 87-110). Over de commissie in deze periode: H. Pirenne, 'La Commission royale d'histoire depuis sa fondation (1834-1934)', in: *La Commission royale d'histoire 1834-1934,* 9-68; *Idem*, 'Un précurseur de la Commission royale d'histoire en 1827' en J. Cuvelier, 'Nouveaux documents concemant les origines de la Commission royale d'histoire', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis*, respectievelijk IIC (1934) 127-134 en C (1936) 93-132. Voor de latere geschiedenis: zie de overzichten van P. Bonenfant en W. Prevenier in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis*, respectievelijk CXXV (1959) 8-65 en CL (1984) 9-71.

54 Warnkoenig, '[Bespreking van L.-P. Gachard, *Collection de documents inédits]*', 80-93. Zie Vercauteren, *Cent ans*, I (1959) 77-78. Gachard was niet rancuneus; hij bleef in de *Messager* publiceren, onder meer over de bollandisten (*MSH* (1835) 200-249). Over Warnkoenig als lid van de Commissie: H. vander Linden, 'Léopold-Auguste Warnkoenig', *La Commission royale d'histoire 1834-1934*, 134-139.

55 L.A. Warnkoenig, [Bespreking van J.-J. de Smet, *Histoire de la Belgique*, 1832³]', in: *MSH* (1833) 352-372 (citaten: 353-354).

56 Onder meer *Idem*, 'De la législation Belge au XII.me et XIII.me siècles', *MSH* (1834) 127-149 en *Idem*, 'Sur la ville de Damme, au moyen-âge', *MSH* (1835) 457-474.

57 De folklore bleef ook later een terrein waarvoor de medewerkers van de *Messager* belangstelling toonden: zie onder meer *MSH* (1842) 114 en *MSH* (1843) 463-468. A.G.B. Schayes publiceerde al in 1834 een *Essai sur les usages, les croyances, les traditions, les cérémonies et pratiques religieuses et civiles des Belges anciens et modernes.* Vergelijk voor Frankrijk: Ch. Rearick, *Beyond the Enlightenment. Historians and folklore in Nineteenth Century France* (Bloomington-Londen, 1974).

58 In A. de Ceuleneer, 'C.-Ph. Serrure', in: *Université de Gand. Liber memorialis*, I (1913) 82 wordt Serrure daarom 'un habile archéologue' genoemd; de Gentse hoogleraar was in 1842 één van de oprichters van de Société royale de numismatique (90-91), een genootschap dat ook een *Revue de la numismatique belge* uitgaf.

museum diende alle tastbare resten van het verleden bijeen te brengen, te ordenen en tegen verlies of beschadiging te beschermen[59].

De grote aandacht die in de *Messager* voor monumenten (en monumentenzorg) bestond, sloot daarbij aan. Monumenten waren belangrijk om de 'souvenirs qu'ils rappellent', zoals het heette in één van de ministeriële circulaires die de oprichting in 1835 van de nationale Commission pour la conservation des monuments du pays voorafgingen[60]. Gent beschikte al sinds 1818 over een stedelijke monumentencommissie. De redactie van de *Messager* onderhield er nauwe contacten mee. Zij plaatste geregeld artikelen over de 'materiële getuigen' bij uitstek van het eigen verleden[61].

Rechtshistorische exercities, folkloristische verzamelingen, catalogi van munten, verhandelingen over monumenten: de 'tweede reeks' van de *Messager* maakte, meer dan de voorganger uit de periode 1823-1830, duidelijk dat er ook in België twee tradities in het historisch onderzoek bestonden. Tegenover de romantisch-retorische nationale geschiedschrijving, die na 1830 bloeide in het werk van auteurs als Théodore Juste en Henri Moke, en waarin de 'geïnterpreteerde' geschiedenis zich verdichtte tot een epos, stond het 'naakte' antiquarisch onderzoek, waarvan de resultaten (onder meer) in de *Messager* werden gepubliceerd[62]. Beide stromingen kenden bovendien hun eigen uitdrukkingsvormen, zowel in woord als in beeld. Tegenover de verhalen van de ene stonden de dissertaties ('sur des points inconnus, obscurs ou mal jugés'[63]) van de andere. Een gelijkaardig onderscheid kon op het vlak van de illustraties worden vastgesteld: tegenover de reconstructies (uitbeeldingen) van het verleden stonden de reproducties (afbeeldingen) van sporen van het verleden[64].

Het onderscheid vertaalde zich zelfs op periodiek vlak. In 1837 richtte Moke (*nota bene* Serrure's *collega proximus* aan de universiteit) met enkele andere Gentse hoogleraren, waaronder François Huet, de *Nouvelles archives historiques, philosophiques et littéraires* op. Hij publiceerde er onder meer een prospectus van zijn *Histoire de la Belgique* (1839-1840) in[65]. Maar al in 1840 ging het nieuwe tijdschrift ter ziele. Moke

59 *MSH* (1833) 505-508 (vergelijk ook *MSH* (1847) 507-508 en *MSH* (1850) 535-536) en [P. Bergmans], 'Musée historique belge, fondé à Gand', *MSH* (1885) 347-350.

60 Zie H. Stynen, 'De Koninklijke Commissie voor monumenten en landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig', in: *Monumenten en landschappen*, IV (1985) 6-35 (met name 6) en *Idem*, 'Leopold I en de oprichting van de Koninklijke Commissie voor monumenten', in: H. Balthazar en J. Stengers, ed., *Dynastie en cultuur in België* (Antwerpen, 1990) 165-172 (met name 165).

61 Slechts één voorbeeld: 'Anciens monuments de la ville de Gand', *MSH* (1834) 50-52. Zie J. Decavele en R. de Herdt, ed., *Gent en Willem I (1814-1830). Herinneringen* (Gent, 1974) 71.

62 Voor de romantisch-retorische nationale geschiedschrijving: zie ook J. Tollebeek, 'Enthousiasme en evidentie. De negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving', in: *Idem, De ijkmeesters*, 57-74.

63 Geciteerd naar de prospectus uit 1851 bij de 'vijfde reeks' van de *Messager*, 2-3.

64 Zie voor dit onderscheid: T. Verschaffel, *Beeld en geschiedenis. Het Belgische en Vlaamse verleden in de romantische boekillustraties* ([Turnhout], 1987) 21-29.

65 F. Varendonck, *Henri Moke (1803-1862). Leven, werk en gedachtenwereld* (Uit het verleden van de RUG, XXV; Gent, 1987) 77-79. Moke zou zich later aansluiten bij de Société Huet, die in 1847 alweer een nieuw tijdschrift zou oprichten, *La Flandre libérale* (zie E.C. Coppens, 'La Société Huet: tussen revolutie en reaktie', *Handelingen der Maatschappij voor*

zou zich later tot de *Messager* wenden, daarmee een onverdachte getuigenis afleggend van de levenskracht van de antiquarische traditie[66].

Oudheidkunde in een vanzelfsprekend Kader 1839-1856

De redactie van de *Messager* slaagde er inderdaad in het tijdschrift uit te bouwen. Tussen 1839 en 1856 - het onafhankelijke België was nu ook door Willem I erkend en werd door unionistische kabinetten geregeerd - verschenen in drie 'reeksen' achttien volumes. De titel werd vereenvoudigd tot *Messager des sciences historiques de Belgique*, maar ook herhaaldelijk gewijzigd. Van de eerste redactie maakten slechts Serrure en Van Lokeren de periode vol. Warnkoenig was al in 1836 opnieuw naar Duitsland afgereisd[67]. De Reiffenberg verliet de redactie in 1838 omwille van zijn nieuwe werkzaamheden (eerst als hoogleraar te Luik, daarna als conservator van de Koninklijke Bibliotheek), al bleef hij - net als archivaris Antoine Schayes - van 1839 tot 1844 wel als 'regelmatig medewerker' op het titelblad vermeld[68]. Voisin overleed op jonge leeftijd in 1843[69].

Zij werden vervangen door de latere universiteitsbibliothecaris De Saint-Genois (vanaf 1836 voor vele jaren het werkpaard van de *Messager*), de filoloog en dichter Blommaert (slechts tot 1844), provincie-archivaris Polydore vander Meersch (vanaf 1844) en de rentenierende Philippe Kervyn de Volkaersbeke (vanaf 1850)[70]. Ook

geschiedenis en oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, XXVI (1972) 131-149). Over Moke als Gents hoogleraar: H. Pirenne, 'H.-G.-Ph. Moke', in: *Université de Gand. Liber memorialis*, I (1913) 95-103.

66 De eerste bijdrage van Moke aan de *Messager* dateert van 1854: 'Fragment d'une histoire de la Belgique ancienne', *MSH* (1854) 211-246 (later ook *MSH* (1861) 1-35 en, postuum, *MSH* (1865) 13-28). Moke's werk werd al eerder - en ook lovend - besproken: zie *MSH* (1839) 479-485 (de *Histoire de la Belgique*) en *MSH* (1847) 159-160.

67 Hij publiceerde nog twee bijdragen in de *Messager* (in 1840 en in 1851), waar zijn werk ook met belangstelling werd gevolgd (zie F. Laurent, 'Un mot sur les travaux récents de M. le professeur Warnkoenig', *MSH* (1854) 315-324). Bij zijn overlijden in 1866 werd hij door zijn opvolger in de redactie met eerbied herdacht: J. de Saint-Genois, 'Léopold-August Warnkönig', *MSH* (1866) 407-412 en, uitvoeriger, *Idem*, 'Notice sur L.-A. Warnkönig', in: *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beauxarts de Belgique*, XXXIV (1868) 157-182. De Saint-Genois onthulde er onder meer Warnkoenigs plan een *Histoire des études historiques en Belgique depuis 1830* te schrijven.

68 De Reiffenberg werkte na 1840 echter niet meer mee aan de *Messager*, wellicht omdat hij alweer twee eigen tijdschriften had opgericht, het *Bulletin du bibliophile belge* (in 1845) en de *Annuaire de la Bibliothèque royale de Belgique* (in 1847) (zie F. Rémy, *Aux origines de la Bibliothèque royale de Belgique. Etude sur son personnel et ses méthodes de travail, 1837-1850* (Brussel, 1960) 3-16). Zijn necrologie in de *Messager* miste warmte: Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Le baron de Reiffenberg', *MSH* (1850) 478-482; in de 'Quelques mots' van De Saint-Genois werd de fusie van de *Messager* met De Reiffenbergs *Nouvelles archives* niet vermeld. Schayes publiceerde al sinds 1833 in de *Messager* en zou dat tot 1852 zeer regelmatig blijven doen (zie *MSH* (1858) 504-506).

69 Zie het uitvoerige levensbericht: J. de Saint-Genois, 'Notice biographique sur M. Auguste Voisin', *MSH* (1843) 443-462 (zie ook *MSH* (1843) 111).

70 Vooral over De Saint-Genois en Blommaert bestaat een uitvoerige literatuur: onder meer I. van Damme, 'Leven en werk van baron J. de Saint-Genois (1813-1843). Inventaris en bronnenbeschrijving van de briefwisseling (1813-1867)' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1975); B. Coupe, 'Leven en werk van baron J. de Saint-Genois 1813-1867. Inventaris van de

deze groep was jong, kende universiteit, archief en bibliotheek van binnenuit en kon bogen op een academische opleiding, waarbij opnieuw de juristen sterk waren vertegenwoordigd[71]. Opvallend was daarnaast het aandeel van de adellijke stand in de redactie (met een De Saint-Genois, een Blommaert en een Kervyn de Volkaersbeke). Van een 'burgerlijk' tijdschrift was zeker geen sprake, wél van een lokaal georganiseerd: na het vertrek van De Reiffenberg zetelden nog uitsluitend Gentenaars in de redactie.

Dat betekende echter niet dat de *Messager* zich geheel op zijn Gentse achterban terugplooide. Integendeel, uit de lijst van medewerkers die in 1853 over de voorbije dertig jaar werd opgesteld, bleek dat de auteurs over het hele land verspreid woonden. Eén derde was afkomstig uit Gent, de rest onder meer uit andere (oud-) Vlaamse steden (als Ieper, Brugge en vooral Oudenaarde), Luik en - voor één vijfde - Brussel. Eenzelfde diversiteit viel inzake de professionele herkomst van de medewerkers terug te vinden. Binnen de Gentse groep bijvoorbeeld kregen de hoogleraren, archivarissen en bibliothecarissen het gezelschap van onderwijzers, advocaten en rechters, politici, geestelijken, architecten. Van botanici en dergelijke was vanaf 1839 nog minder sprake dan voorheen[72]. De versmalling van de thematiek had zich doorgezet (een treffend bewijs bood de necrologie van Delbecq: zijn rol bij de oprichting van de *Messager* werd eenvoudigweg over het hoofd gezien[73]). Nog exclusiever dan tevoren wijdde het tijdschrift zich aan de studie van het verleden.

Het kader waarbinnen dit gebeurde, bleef als vanzelfsprekend het Belgisch-nationale. 'En toutes circonstances le *Messager des sciences* a fourni la preuve qu'il était Belge de coeur et d'esprit', schreef De Saint-Genois in 1853, het orangisme van een aantal medewerkers van de 'oude' *Messager* vergetend[74]. De redactie voegde zich met andere woorden naar de officiële cultuurpolitiek: zij legitimeerde, herdacht en enthousiasmeerde. En als zo vaak hield de nationale retoriek ook hier een waarschuwing aan het adres van met name Frankrijk in: usurpatie van de nationale eretitels zou niet worden geduld[75]. De Saint-Genois zou in 1862 zelfs de Franse annexatiezucht op bibliografisch gebied nog laken[76].

De geschiedenis die de *Messager* voorstond, had dan ook veel weg van een 'tegengeschiedenis'. Al te vaak was het nationale verleden vanuit een vreemd standpunt

briefwisseling 1843-1867' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1977) en D. Hermans, 'Biografie (tot 1853) en briefwisseling van Philip Marie Blommaert' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1975).

71 Blommaert en Vander Meersch hadden rechten gestudeerd; slechts Kervyn de Volkaersbeke had geen universitaire opleiding voltooid.

72 Zie de lijst in [De Saint-Genois], 'Quelques mots', 6-10.

73 *MSH* (1840) 404-405.

74 [De Saint-Genois], 'Quelques mots', 1-2.

75 Zie onder meer de prospectus van 1851, 2-3. Al in de prospectus van 1833 was de gedachte aan internationale concurrentie aanwezig (2). Om dezelfde reden werd het *Historisch Tijdschrift* dat de Utrechtse hoogleraar L.G. Visscher in 1841 oprichtte (zie R. Fagel, 'Historische tijdschriften in Nederland (1835-1848). Arnhem, Utrecht, Leiden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, IC (1986) 357-359), bij de lezers aanbevolen: 'On y verrait qu'en Hollande, on n'a pas pour la Belgique intellectuelle ce mépris qu'affectent avec tant d'insolence certains de nos voisins' (*MSH* (1842) 114-115 en 394).

76 *MSH* (1862) 110-112. Zie D. Goemaere, 'Une Belgique archétypale chez le baron Jules de Saint-Genois (1813-1867)' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1988).

beschreven waardoor zijn kern steeds was verborgen gebleven[77]. De *Messager* pleitte daarom voor een waarlijk *nationale* geschiedschrijving, voor een geschiedenis van de natie of van het volk en de vrijheidsstrijd die het had gevoerd, zoals die onder meer in de *Histoire de Flandre* (1847-1850) van Kervyn de Lettenhove kon worden gevonden[78]. Maar tegelijkertijd werd erop gewezen dat een dergelijke volksgeschiedenis nooit de partijdigheid mocht bevorderen en de nationale eenheid verbreken. Dat gevaar was niet denkbeeldig: vooral de figuur van de reeds door Cornelissen en Voisin geherwaardeerde Jacob van Artevelde leek door de 'democratische partij' te kunnen worden misbruikt. In het revolutiejaar 1848 achtte een anoniem auteur het nodig de lezers gerust te stellen: in Frankrijk was het republikeinse regime misschien 'une chose', in België slechts 'un mot'[79]. De redactieleden toonden zich intussen afkerig van polemiek[80]. Hun eigen engagement in de Gentse gemeentepolitiek - dat ging op voor Van Lokeren, Blommaert, Kervyn de Volkaersbeke en De Saint-Genois - brachten zij niet in verband met enige vorm van partijdigheid[81].

Eenheid dus, maar ook continuïteit: de *Messager* wilde de echoput van het verleden zijn, maar ook het forum waarop de eigentijdse uitdrukkingen van de traditie werden voorgesteld. Beide functies lagen in elkaars verlengde omdat heden en verleden elkaar opriepen[82]. Een necrologie van de Brusselse landschapschilder Henri van

77 Deze gedachte kan worden beschouwd als de historiografische pendant van de mythe van de nationale geschiedenis als een keten van vreemde overheersingen.

78 J. de Saint-Genois, 'Le quatrième volume de l'Histoire de Flandre, par M. Kervyn de Lettenhove', *MSH* (1849) 391-415 (met name 391-396). In 1851 juichte de *Messager* de toekenning van de eerste Prix quinquennal d'histoire aan Kervyn toe (*MSH* (1851) 262-268; zie K. van Sweevelt, 'Een geschiedenis over de geschiedenis van België. De vijfjaarlijkse prijs voor vaderlandse geschiedenis uitgereikt door de Koninklijke Academie van België (1845-1965)' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1991) 50).

79 '[Bespreking van *Wat zullen wy worden?*, 1848]', *MSH* (1848) 123. Voor de (her)waardering van Artevelde onder meer: N. Cornelissen, 'Discours prononcé à la salle du trône de l'Hôtel-de-ville de Gand, le 2 juillet 1845, jour de l'inauguration solennelle du buste colossal en bronze de Jacques van Artevelde', *MSH* (1845) 479-493 en J. Kervyn de Lettenhove, 'Jacques d'Artevelde. Notes et documents', *MSH* (1856) 242-256. Zie S. Rottiers, 'Jacob van Artevelde, de Belgische Willem Tell?', in: A. Morelli, ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem, 1996) 77-93; P. Carson, *Jacob van Artevelde* (Leuven, 1996) 113-142 en G. Deneckere, 'De resurrectie van Jacob van Artevelde in de 19de-eeuwse Gentse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar "de grote man"', *Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, L (1996) 155-187. De eigen onpartijdigheid werd in de prospectussen van 1839, 1851 en 1854 benadrukt.

80 Zie *MSH* (1852) 401, n. 1 en *MSH* (1853) 95, n. 1.

81 De strijd tussen liberalen en katholieken, die ook in Gent werd gevoerd, vond inderdaad amper een echo in de *Messager.* Voor deze strijd: zie E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme* (Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, Universiteit te Leuven, 5e reeks, VIII; Leuven, 1972). Voor de politieke carrières: zie K. Devolder, *Gij die door 't volk gekozen zijt ... De Gentse gemeenteraad en haar leden 1830-1914* (Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XX; Gent 1994); voor Van Lokeren en De Saint-Genois ook: G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIde eeuw* (Verhandelingen Liberaal Archief, XIII; Gent, 1997) 248-249 en 450-451.

82 Zie bijvoorbeeld de op continuïteit gerichte metaforiek waarmee de kleine berichten uit de rubrieken *Variétés* en *Nouvelles* werden aangeduid: 'semblables à des jalons placés de distance en distance' ([De Saint-Genois], 'Quelques mots', 2).

Assche, een vertaling van een Duitse studie over de oud-Vlaamse schilderkunst en een be-

spreking van recent werk van de historieschilders Louis Gallait en Edouard de Biefve konden daarom gemakkelijk naast elkaar worden geplaatst[83]. De oude kunsttradities van het land inspireerden immers de eigentijdse schilders, die op hun beurt bijdroegen tot de verspreiding en vervolmaking van de in het verleden gevestigde artistieke grootheid. Elke kunstenaar die zich op deze lijn plaatste, kon op de 'onpartijdige' steun van de *Messager* rekenen[84].

Eenheid en continuïteit mochten dan wel de sleutelbegrippen zijn van het geschiedbeeld dat de *Messager* in deze periode kenmerkte, ook nu ging het niet om de grote verhalen. Het tijdschrift bleef een oudheidkundig platform. De opbouw ervan weerspiegelde dit. Behalve de dissertaties bevatte de *Messager* veel bibliografisch materiaal, een kroniek en een reeks *Variétés* en *Nouvelles*[85]. In 1851 werd, naar het voorbeeld van de Engelse *Notes and queries* en de Nederlandse *De Navorscher*, een nieuwe rubriek ingevoerd: de *Questionnaire*. Daarin konden lezers vragen formuleren, die dan in een volgende aflevering door andere lezers konden worden beantwoord. Het doel was duidelijk: de rubriek diende de onderlinge communicatie te bevorderen en op die manier iedereen te laten genieten van de 'abondante moisson de détails oubliés, négligés ou inconnus' die de vrucht van zovele individuele nasporingen vormde[86].

Intussen bleef het tijdschrift gevuld met notities over munten en penningen, over grafstenen en andere *antiquitates*. Enthousiast werd verslag gedaan over wat kortweg 'découvertes' werd genoemd, of werd de inhoud van weer andere verzamelingen geopenbaard[87]. De oprichting van standbeelden, die aan de helden en hoogtepunten uit het verleden herinnerden, werd van nabij gevolgd, maar meer nog ging de belangstelling uit naar wat van het verleden was bewáárd[88]. De monumentenzorg

83 *MSH* (1841) 293-298, 299-337 en 388-393. De aandacht voor de oudere kunst nam in deze periode overigens wel af (ondanks de trots van de redactie op de traditie van het tijdschrift op dit vlak: zie *MSH* (1841) 299, n. 1 en 337, n. 1).

84 Elke kunstenaar: de voorkeur van de medewerkers van de *Messager* voor de historieschilderkunst (zie onder meer de bijdragen van A. Pinchart in *MSH* (1845) 244-254 en *MSH* (1848) 333-344) sloot belangstelling voor andere genres zeker niet uit (zie onder meer de bijdrage over de *paysagiste* Surmont de Volsberghe in *MSH* (1850) 390-395). Voor de 'onpartijdigheid' van de kunstkritiek in de *Messager*: zie onder meer de prospectus van 1851 (2-3).

85 De verhouding tussen de verschillende rubrieken alsmede hun naam wisselden naargelang de 'reeksen'. De rubrieken *Variétés* en *Nouvelles* dienden de vluchtige informatie van de kranten te bestendigen (zie *MSH* (1842) 394; vergelijk het motto van dit opstel).

86 Voor het doel van deze rubriek en de voorbeelden die daarbij voor ogen stonden: *MSH* (1851) 504-506; *MSH* (1852) 64-65 en *MSH* (1853) 122. Het ging om vragen als: 'De quelle époque datent chez nous les églises dédiées à l'âpotre St.-Pierre?' (*MSH* (1851) 506-507).

87 Voor de 'découvertes': zie onder meer *MSH* (1848) 127-128 en *MSH* (1855) 91-93 en 234. Getrouw werd daarbij de exacte plaats van de vondsten aangeduid en opgesomd wat er precies was opgedolven. Wat de verzamelingen betreft: Serrure, Van Lokeren, Schayes, Blommaert en Kervyn de Volkaersbeke legden ook zelf uitgebreide verzamelingen aan. Over Serrure als (handschriften)verzamelaar bereidt J. Deschamps een studie voor.

88 Voor de standbeelden: zie onder meer de aandacht voor de monumenten ter ere van Godfried van Bouillon en Justus Lipsius in *MSH* (1843) 497-499; *MSH* (1852) 106 en *MSH* (1853) 246-260. Voor het belang dat de *Messager* (bij monde van Blommaert) aan de herinnering van de nationale helden hechtte: *MSH* (1843) 317. Vanaf 1852 werd ook de rubriek necrologieën uitgebreid; immers, 'consacrer le souvenir des morts, c'est stimuler le zèle et l'activité de ceux qui leur succèdent' (*MSH* (1852) 109).

bleef een belangrijke positie in het tijdschrift innemen. Regeringsinitiatieven op dit vlak werden toegejuicht, de waarde van de historische overblijfselen in het stadsbeeld werd benadrukt, vooral middeleeuwse monumenten werden nader bestudeerd[89]. Maar ook de geschreven resten van het verleden kregen aandacht: er werd bericht over archiefreizen (onder meer over de reis die *Monumenta*-medewerker Ludwig Bethmann in het begin van de jaren 1840 door België maakte), de historiek van de Belgische pers werd uitvoerig belicht[90].

Daarbij werd ook veel plaats ingeruimd voor de Middelnederlandse literatuur. Reeds in 1833 had de redactie Jan Frans Willems onder haar medewerkers geschaard; nu werden de activiteiten van de Vlaamse taal- en letterkundige genootschappen met grote regelmaat gesignaleerd[91]. Nog opvallender echter was het feit dat de redactie de hele reeks flamingantische literair-historische en literaire tijdschriften die in deze jaren in Gent werden opgericht, niet als concurrenten aanzag. Willems' *Belgisch Museum* (1837), Snellaerts *Bydragen der Gazettte van Gend* (1836), het *Kunst- en Letterblad* (1840), De *Eendragt* (1846), Heremans' *Leesmuseum* (1856): zij werden in de *Messager* verwelkomd[92]. Hoe kon het ook anders met een Serrure, een Blommaert en een De Saint-Genois in de redactie? Hadden de beide eersten niet al in 1833 de *Nederduitsche Letteroefeningen* opgericht? In 1839 niet de Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen? Steunde De Saint-Genois niet talloze van dergelijke initiatieven ook financieel? Zij beschouwden de nieuwe tijdschriften niet alleen niet als kapers op de kust, maar verleenden er zelfs hun medewerking aan[93].

89 Zie onder meer A.V.L. [= A. van Lokeren], 'Tour communal de la ville de Gand', *MSH* (1839) 231-254 en *MSH* (1841) 127-128. Schayes publiceerde in 1841 zijn *Mémoire sur l'architecture ogivale en Belgique*, in 1849-1850 zijn *Histoire de l'architecture en Belgique*.

90 Onder meer J. de Saint-Genois, 'Notice sur les archives du château de Rupelmonde', *MSH* (1839) 210-223; *MSH* (1843) 133-174 (voor de *Monumenta*; zie H. Fuhrmann, *'Sind eben alles Menschen gewesen'. Gelehrtenleben im 19. und 20. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Monumenta Germaniae Historica und ihrer Mitarbeiter* (München, 1996) 37-44) en A. Warzée, 'Essai historique et statistique sur les joumaux belges', *MSH* (1844) 134-161, 213-284, 365-380 en 507-523, en *MSH* (1845) 206-243, 319-351 en 494-542.

91 J.F. Willems, 'Poésie flamande ancienne' en 'Reinardus Vulpus. - Reinaertde Vos', *MSH* (1833) 193-197 en 329-351. Zie ook de uitvoerige necrologie (J. de Saint-Genois, 'Notice nécrologique sur Jean-François Willems', *MSH* (1846) 483-502) en de berichten over zijn grafmonument (*MSH* (1846) 425 en *MSH* (1848) 265-267 en 413); vergelijk verder *MSH* (1847) 161, 386 en 508. Voor de genootschappen: onder meer *MSH (* 1839) 409 en 511.

92 Onder meer *MSH* (1839) 511. Deze tijdschriften zijn geanalyseerd in de reeks *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw* (Gent) nrs. III (M. Baeck en W. Vandaele, 1983), IV (L. van den Bergh, A. Deprez en J. Smeyers, 1984), VIII (M. Brys, M. Carlier en H. Vanacker, 1985) en XIX (Carlier, L. Troch en Vanacker, 1988). Zie verder onder meer M. Hanot, 'Literaire theorieën en kritiek in Gentse tijdschriften tijdens de periode van 1830 tot 1850', *Wetenschappelijke tijdingen*, XV (1955) 278-289; W. Gobbers, 'Beginnende Vlaamse literatuur en kritiek in de Bijdragen der Gazette van Gend (1836-'39)', in: *Tijdschrift voor levende talen*, XXXII (1966) 193-213; F. Litmaath, 'F.A. Snellaert (1809-1872) en het Kunst- en Letterblad (1840-1843)', *Wetenschappelijke tijdingen*, XXXI (1972) 25-28 en M. de Smedt, *De literair-historische activiteit van Jan Frans Willems (1793-1846) en Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872)* (Gent, 1984). Voor de waardering in Nederland: zie onder meer Aerts, *De letterheren*, 149-150.

93 Voor hun banden met Snellaert: A. Deprez, *Kroniek van dr. F.A. Snellaert 1809-1872* (Brugge, 1972) *passim*.

De openheid van de *Messager* voor deze tijdschriften en voor de activiteiten die hun gangmakers ontplooiden, maakte duidelijk dat de redactie de Vlaamse Beweging niet als een bedreiging van het Belgische natiebesef beschouwde. Integendeel, in 1867 zou De Saint-Genois aan Kervyn de Volkaersbeke schrijven: 'L'élément flamand a conquis sa place dans la vie de la Belgique actuelle; c'est le but auquel nous aspirons tous, pour faire contrepoids aux idées françaises'[94]. Het Vlaamse element bedreigde dus niet de eenheid van het land, maar beschermde integendeel zijn integriteit. Het verdiende dus een monument. Maar dat de redactie niet alleen ijverde voor een *standbeeld* voor Maerlant, maar in 1839 ook - vruchteloos - vroeg een *locomotief* naar hem te noemen, toonde dan weer hoe ook op dit vlak heden en verleden aan elkaar werden gekoppeld: de literaire grootheid van toen, de industriële kracht van nu[95]. Daarmee was het vanzelfsprekende kader aangeduid waarbinnen twee decennia lang de oudheidkunde zou worden beoefend.

De eenheid verdwenen, het erfdeel bedreigd 1857-1872

In de vijftien daarop volgende jaren, de jaren 1857-1872, gingen echter veel vanzelfsprekendheden verloren. Ook de *Messager* zou daaronder lijden. Nochtans streefde de redactie naar bestendiging. In 1857 werd met de 'zesde reeks' van het tijdschrift gestart, nu onder de naam *Messager des sciences historiques, ou Archives des arts et de la bibliographie de Belgique*. De redactie bleef grotendeels ongewijzigd. Enkel Serrure vertrok: in 1854 was zijn leeropdracht aan de Gentse universiteit uitgebreid, in 1855 was hij rector geworden en in datzelfde jaar had hij (als voortzetting van Willems' *Belgisch Museum* en met de medewerking van zijn zoon C.A. Serrure) het *Vaderlandsch Museum* opgericht[96]. Of de overige redactieleden zijn vertrek betreurden, valt te betwijfelen: in de sleutelroman die Kervyn de Volkaersbeke

94 Geciteerd in Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Le baron de Saint-Genois', *MSH* (1867) 415. Vergelijk [De Saint-Genois], 'Quelques mots', 1-2.

95 *MSH* (1839) 512-513 (tien jaar later zou er, tot grote vreugde van de redactie, wél een locomotief 'Willems' komen; zie *MSH* (1849) 358-359). Voor de Maerlant-cultus: F. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam, 1996) 393-406. Voor de associatieve meerwaarde van de trein: onder meer L. Pil, 'Het industriële België tot pittoresk landschap gebundeld', in: B. van der Herten, M. Oris en J. Roegiers, ed., *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850* (S.l., 1995) 24 (in Gent werd het eerste spoorwegstation in 1837 ingehuldigd; zie H. Coppejans-Desmedt, 'Gent in de eerste helft van de negentiende eeuw. Evolutie naar een "moderne" grootstad', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CI (1986) 598).

96 Voor de uitbreiding van Serrure's leeropdracht: A. Deprez, 'De neerlandistiek te Gent van 1817 tot 1988', in: *Pretiosa neerlandica. Schatten uit de Nederlandse taal- en letterkunde in de Gentse universiteit* (Gent, 1988) 4-5. Voor het *Vaderlandsch Museum*: de *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw*, VIII. Het tijdschrift werd in de *Messager* met lof besproken, precies zoals het *Brabandsch Museum* dat de Leuvense stadsarchivaris E. van Even in 1860 zou oprichten (*MSH* (1860) 283). Over C.A. Serrure: M. de Smedt, 'C.A. Serrure (1835-1898) en zijn geschiedenis van de Vlaamse en Franse letterkunde in het graafschap Vlaanderen', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, XLI (1987) 55-73.

in 1853 publiceerde, heette ‘le docteur Polymathe’ een onverbeterlijk ‘contradicteur’ te zijn[97]. Hoe dan ook, Van Lokeren, De Saint-Genois, Vander Meersch en Kervyn de Volkaersbeke bleven. In 1861 vervoegde Ferdinand Lecouvet hen, maar niet voor lang: de Antwerpse onderwijzer en geleerde zou in 1864 overlijden[98].

Intussen veranderde ook de opbouw van het tijdschrift niet veel, zij het dat de *Questionnaire* verviel. Datzelfde gold voor het kader waarbinnen werd gewerkt. Het Belgisch patriottisme inspireerde de redactie nog steeds, precies zoals nog steeds een nauwe band werd gelegd tussen dit patriottisme en de (eigen) historische arbeid. De grote aandacht voor het werk van de in 1845 ingestelde Commission de la Biographie nationale, waarin De Saint-Genois zo'n belangrijke rol zou spelen, legde daarvan getuigenis af[99].

Maar de hemel betrok. Al in 1854 had de Gentse advocaat Adolphe du Bois er in het tijdschrift voor gewaarschuwd dat de geschiedschrijving steeds meer partijpolitiek gekleurd raakte[100]. In 1857 kwam een einde aan het unionisme en laaide de politieke strijd tussen katholieken en liberalen op. Serrure had er zijn rectoraat door zien mislukken, de redacteurs die zich in de Gentse gemeentepolitiek hadden geëngageerd, werden bij de verkiezingen geconfronteerd met de hardheid van de strijd[101]. De ‘zesde reeks’ van de *Messager* opende dan ook met een ‘avis’: discussie kon, op voorwaarde dat zij beschaafd bleef[102]. Partijdige historiografie behoorde nu echter tot de orde van de dag. In 1868 moest Kervyn de Volkaersbeke vaststellen dat de geschiedschrijving over de Opstand in politiek vaarwater was terechtgekomen. Tien jaar eerder had de steeds tot matiging oproepende De Saint-Genois al moeten constateren dat ook de Vlaamse Beweging van de levensbeschouwelijke strijd werd doortrokken en dat dit ook uit haar - historische - publicaties bleek. Dat betekende - nog - niet dat de redactie haar belangstelling voor het flamingantische werk opgaf[103]. Alleen: de partijdigheid en de verdeeldheid in politiek en geschiedenis werden betreurd.

97 Ph. Kervyn de Volkaersbeke, *Le songe d'un antiquaire. Nouvelle fantastique* (Gent, 1853) 77-79. In de figuur van baron de Gruutere (‘véritable gentilhomme d'autrefois’, 81) kon De Saint-Genois worden herkend, in het hoofdpersonage de auteur zelf.

98 Zie Fd V.H. [= F. vander Haeghen], ‘Ferdinand-François-Joseph Lecouvet’, *MSH* (1864) 1-8; ook *MSH* (1863) 508.

99 Onder meer *MSH* (1860) 379-394 en *MSH* (1861) 265-266. Voor deze commissie: J. Lavalleye, *Historique de la Commission de la Biographie nationale* (Brussel, 1966).

100 Ad. D. [= A. du Bois], ‘A propos de la deuxième édition de l'Histoire de Flandre, par M. Kervyn de Lettenhove’, *MSH* (1854) 325-333, met name 326-327. Zie Vercauteren, *Cent ans*, I (1959) 165-208, met name 168 (vergelijk R. de Schryver, *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa* (Leuven, 1994²) 329).

101 Voor Serrure: M. Reynebeau, *De Gentse universiteit als katalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)* (Uit het verleden van de RUG, X; Gent, 1979) 41. De Saint-Genois en Kervyn de Volkaersbeke moesten in 1857 uit de gemeenteraad vertrekken; Van Lokeren had de gemeentepolitiek reeds in 1854 verlaten.

102 *MSH* (1857) 1-2.

103 Ph. Kervyn de Volkaersbeke, ‘Un mot à propos de l'histoire de la révolution des Pays-Bas sous Philippe II, de mr Théodore Juste’, *MSH* (1868) 133-139; *MSH* (1858) 501-502 (naar aanleiding van een aantal publicaties van het Willemsfonds) en de voorbeelden in *MSH* (1859) 400, 507-510 en 511.

Het verlies van de eenheid van het land en, daarmee samenhangend, van de onpartijdigheid in de visie op de geschiedenis van dat land kon niet onopgemerkt blijven. Maar op een dieper, meer verborgen niveau leek zich nog een andere ontwikkeling te voltrekken, een ontwikkeling die niet zozeer openlijke kritiek dan wel onbehagen opriep. In de *Messager* toonde dit onbehagen zich in een beschouwing over het congres dat de Gentse Société des beaux-arts in 1858 bij haar halve eeuwfeest organiseerde. Het congres zelf was, zoals dat hoorde, in een jubelstemming verlopen. Maar het verslag in de *Messager* openbaarde andere gevoelens. Het was geschreven door Kervyn de Volkaersbeke, zelf één van de sprekers op het congres[104]. Zijn tevredenheid over de voordrachten was groot: 'Il faut espérer,' zo besloot hij zijn rapport, 'qu'ils provoqueront une réaction en faveur de tant de souvenirs de ce passé, *dont on a dit tant de mal, mais qui a aussi du bon qu'il conviendrait de conserver et parfois d'imiter*'[105]. Die laatste woorden telden. Zij hadden veel weg van een verspreking, want wat zij vooral verraadden, was het feit dat lang niet iedereen meer in de waarde van de tradities geloofde en dat het historisch erfdeel velen nog maar weinig zei. Dat er een einde was gekomen aan het zo lang als vanzelfsprekend beleefde historisch besef. Wie zich daartegen verzette, leek veroordeeld tot nostalgie[106].

De kentering die Kervyn de Volkaersbeke zo verontrustte, manifesteerde zich het meest zichtbaar daar waar monumenten werden vernietigd. Al in het begin van de jaren 1840 was in de *Messager* geprotesteerd tegen de afbraakpolitiek van het Mechelse gemeentebestuur, tien jaar later waren de vandalen en de zogenaamde *nettoyeurs* van Gent aan de schandpaal genageld[107]. Nu, op het einde van de jaren 1850, was nog meer waakzaamheid geboden. De redactie vond hierbij een nieuw en krachtig medewerker in de Engelse Bruggeling James Weale. Ook die had op het congres van 1858 gesproken en werkte sindsdien regelmatig aan de *Messager* mee[108]. In 1861 publiceerde de redactie (zonder voorafgaandelijke toestemming van de auteur) de tekst van de ophefmakende voordracht die Weale in september van dat jaar voor de algemene vergadering van de Commission royale des monuments had gehouden, een vrijmoedige aanklacht tegen de wijze waarop in België met monumenten werd om-

104 Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Les monuments et les oeuvres d'arts [sic] à Gand', in: *Cinquantième anniversaire*, 30-39.

105 *Idem*, 'Congrès artistique et archéologique à Gand', *MSH* (1858) 376-378 (cursief J.T.).

106 Van Lokeren en E. Varenbergh zouden hun reeks 'Souvenirs archéologiques de la ville de Gand' in 1871 inleiden met de woorden: 'Parmi ces restes d'une époque qui n'est plus, les uns existent encore, d'autres ont disparu. Tel est le sort de ce que nous ont légué les siècles passés, de toucher l'un jour ou l'autre sous le marteau du temps ou de démolisseurs, aveugles parfois comme le destin' (*MSH* (1871) 331-332).

107 *MSH* (1840) 126-127 en *MSH* (1841) 290-291; Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Rapport sur l'état des monuments historiques et artistiques de la ville de Gand', *MSH* (1851) 315-338 en 441-465 (met name 316-317).

108 J. Weale, 'Des dalles et cuivres tumulaires', in: *Cinquantième anniversaire*, 60-68 (ook in *Annales de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand*, VII (1857-1858), 276-287) en onder meer *Idem*, 'Ivoires sculptés de Genoels-Elderen, près de Tongres', *MSH* (1859) 1-5. Zie L. van Biervliet, *Leven en werk van W.H. James Weale, een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de I9de eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der schone kunsten, LIII, Iv; Brussel, 1991) 46-47, 49, 67-68, 74 en 75.

gesprongen[109]. Weale zou ook daarna nog in de *Messager* verschijnen, tot hij zijn studies voor door hemzelf opgerichte tijdschriften als *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités* (1867) reserveerde[110].

Dat het heden niet langer vanuit het verleden leefde, het niet langer als vanzelfsprekend 'conserveerde' en 'imiteerde', had echter ook implicaties voor de betekenis van de erudiete bijdragen die in de *Messager* zelf werden gepubliceerd. De volumes die tussen 1857 en 1872 verschenen, stonden nog steeds vol met dergelijke bijdragen, onder meer op bibliofiel en muziekhistorisch terrein[111]. Maar de oudheidkundige eruditie leek steeds meer in een mentaal vacuüm terecht te komen nu het historisch bestanddeel van de eigentijdse cultuur afnam. Zij bevond zich niet langer in de romantisch-historische sfeer waarvan de historische roman zo'n kenmerkende uiting was geweest. Met die historische roman had de *Messager* de voorbije decennia een haat-liefde-verhouding gekend. Er was gewezen op de gevaren van het genre, maar tegelijkertijd was men niet aan de charme ervan kunnen ontkomen. Conscience's *De Leeuw van Vlaendren* was in 1839 ook in de *Messager* met veel lof onthaald[112]. Nu, bijna dertig jaar later, werd samen met De Saint-Genois, auteur van vijf historische romans, ook het genre ten grave gedragen[113]. De eruditie bleef verweesd achter.

De dood van De Saint-Genois in 1867 was de eerste van een hele reeks overlijdens die de *Messager* de volgende jaren zou treffen[114]. In 1868 stierf Vander Meersch, in 1872 Van Lokeren. Intussen waren ook de oud-redacteuren Blommaert en Serrure overleden[115]. Van Lokeren was veertig jaar lang redacteur van het tijdschrift geweest, De Saint-Genois tweeëndertig, Vander Meersch vijfentwintig. Met hen verdween dus een hele generatie. De in 1872 zevenenvijftigjarige Kervyn de Volkaersbeke was de enige die overbleef. Zijn nostalgie om het verdwijnen van het verleden werd nu ook gekleurd door weemoed om het persoonlijk verlies[116].

109 J. Weale, 'Conservation des anciens monuments', *MSH* (1861) 480-501, en *MSH* (1862) 98-100. Zie Van Biervliet, *Weale*, 78. Weale was in 1860 (net als De Saint-Genois) briefwisselend lid van de Commissie geworden.

110 Over *La Flandre*: Vrielinck en Van Eenoo, *IJveren voor geschiedenis*, 55-60 en Van Biervliet, *Weale*, 103-110.

111 H. Helbig publiceerde van 1858 tot 1864 en van 1867 tot 1870 twee lange reeksen artikelen 'Notices sur quelques livres rares du XVIe siècle' in de *Messager*, E. van der Straeten tussen 1864 en 1867 een al even uitvoerige reeks studies betreffende 'La musique aux Pays-Bas avant le XIXe siècle. Documents inédits et annotés' (zie *MSH* (1867) 405).

112 Zie de bespreking van Blommaert in *MSH* (1839) 263-266.

113 Zie de veelzeggende passages (ze hebben iets van een kruistocht) in Kervyn de Volkaersbeke, 'Le baron de Saint-Genois', 417-418, 419 en 426. Ook de historieschilderkunst verdween uit het tijdschrift.

114 De Saint-Genois' dood werd - uiteraard - als een zeer zwaar verlies voor het tijdschrift ervaren; zie, behalve de necrologie van Kervyn de Volkaersbeke in *MSH* (1867) 409-438, ook *Idem*, 'Inauguration du buste du baron de Saint-Genois des Mottes', *MSH* (1870) 125-129.

115 Zie de necrologieën: E. Varenbergh, 'Polydore van der Meersch', *MSH* (1868) 252-262; A.V.L. [= A. van Lokeren], 'Philippe Blommaert', *MSH* (1871) 440-446; Varenbergh over Serrure in *MSH*, 1872, 243-244 (een opvallend kort bericht waarin Serrure's redacteurschap van de *Messager* werd gereduceerd tot een 'collabora activement') en Ph. Kervyn de Volkaersbeke (en E. Varenbergh), 'Auguste van Lokeren', *MSH* (1872) 447-459.

116 Vergelijk Varenbergh in zijn grafrede over Van Lokeren: *MSH* (1872) 456 ('quatre amis, quatre frères').

Een poging tot herstel: modern conservatisme 1873-1896

Zo voltrok zich in 1873 een aflossing van de wacht. Naast Kervyn de Volkaersbeke traden drie nieuwe redacteurs aan: de Gentse advocaat en archivaris Emile Varenbergh (die al sinds 1867, na de dood van De Saint-Genois, veel van het praktische werk op zich had genomen), bibliograaf en universiteitsbibliothecaris Ferdinand vander Haeghen en graaf Thierry de Limburg-Stirum. In 1877 kregen zij het gezelschap van Jean-Baptiste Bethune(-d'Ydewalle), de charismatische '*chef de file* van het katholieke kunstleven'[117].

Dit redactiecomité, dat het tijdschrift bijna een kwarteeuw zou leiden, trachtte de *Messager* een nieuwe adem te geven, zij het steeds met behoud van de traditie. Het was bij zijn aantreden veel minder jong dan dat bij de vorige redactiecomités het geval was geweest. De adel was er nog steeds zeer goed vertegenwoordigd, de universitair geschoolden eveneens (met opnieuw een groot juridisch aandeel[118]). De banden met de archief- en bibliotheekwereld en met het (Gentse) verenigingsleven bleven bestaan, met de universiteit enkel door de functie van Vander Haeghen (maar dat was al zo sinds het vertrek van Serrure). De opbouw van de *Messager* veranderde de volgende jaren niet veel. Wel kwam er een nieuwe uitgever: na de dood van Hebbelynck, die het tijdschrift bijna veertig jaar lang had gepubliceerd, kwam de *Messager* in 1874 terecht in het fonds van Eugène vander Haeghen[119]. In 1881 zou Kervyn de Volkaersbeke overlijden. In de aan hem gewijde necrologie heette hij 'le représentant des anciennes traditions historiques et littéraires de la Revue' te zijn geweest, de man van de vorige generatie dus[120].

Maar dat weerhield de redactie er niet van een poging te ondernemen het (nationale) eenheidskader dat deze zelfde generatie had verloren zien gaan, te herstellen. De nationale trots stond daarbij opnieuw voorop, zij het dat het nu niet langer Frankrijk, maar wel Duitsland was dat ervoor werd gewaarschuwd de vaderlandse beroemdheden niet te annexeren[121]. Veel belangrijker echter was de voortdurende bekommernis van de redactie alles wat aan de nationale verdeeldheid herinnerde, of meer nog: wat die verdeeldheid kon bevorderen, uit het tijdschrift te weren. De Vlaamse Beweging werd daar het eerste slachtoffer van. Na de dood van De Saint-Genois verdwenen de berichten over de literaire, filologische en historische activiteiten van de flaminganten uit de *Messager.* Een tijdschrift als het liberaal-flamingantische *Nederlandsch Museum*, opgericht in 1874, kon ook niet op dezelfde welwillendheid als zijn voorgan-

117 J. van Cleven, e.a., *Neogotiek in België* (Tielt, 1994) 189. Zie voor zijn stemming in deze jaren: *Ibidem*, 185-188.

118 Varenbergh, De Limburg-Stirum en Bethune hadden rechten gestudeerd; Vander Haeghen had als vrij student enkele colleges geschiedenis en letterkunde gelopen (hij zou in 1888 *doctor honoris causa* worden).

119 Zie *MSH* (1874) 334-337 en Machiels, 'De boekdrukkunst', 99.

120 E. Varenbergh, 'Le baron Kervyn de Volkaersbeke', *MSH* (1881) 257-295, met name 265.

121 Slechts één voorbeeld: J. van Raemdonck, 'La nationalité flamande de Gérard Mercator', *MSH* (1880) 33-39 en 134-188 (met name 180).

gers rekenen. En vooral: de *Messager* bleef tot het einde toe uitsluitend in het Frans gesteld[122]. Maar het ging niet alleen om de Vlaamse Beweging; élke vorm van partijstrijd of van politiek geïnspireerde historische beeldvorming werd buiten het tijdschrift gehouden. Het tumult dat de viering van de Pacificatie van Gent in 1876 veroorzaakte, was in de *Messager* niet hoorbaar[123]. Het tijdschrift was 'neutraal'.

Die houding had een pendant in de wijze waarop de redactieleden de eigen politieke activiteiten interpreteerden. Van Lokeren en De Saint-Genois zouden destijds al hun functies in het gemeentebestuur hebben aanvaard 'malgré son aversion pour les luttes politiques'[124]. Kervyn de Volkaersbeke, in de jaren 1860 en 1870 kamerlid, en De Limburg-Stirum, vanaf 1878 bijna dertig jaar lang senator, maakten nu dezelfde reserve bij hun rol in de nationale politiek: de ene, het prototype van het zwijgzame en daarom wijs geachte parlementslid, had 'in feite' een afkeer van de wisselvalligheid van de moderne politiek, de andere ging de politiek in 'contrairement à ses convenances et à son penchant naturel'[125]. Politici dus, maar toch niet echt: het moderne politieke bedrijf met zijn militante stijl en zijn partijmannen was niet hun wereld. Maar of dit ook 'neutraliteit' (of bovenpartijdigheid) betekende? Van Bethune, nauw bevriend met Joseph de Hemptinne (de 'klerikale Van Artevelde'), werd in elk geval erkend dat hij als een katholieke waakhond in de redactie van de *Messager* zetelde[126]. Dat gold eigenlijk ook voor de anderen: de redactie vormde 'un parti conservateur'.

Dit conservatisme openbaarde zich het scherpst op een terrein dat de *Messager* al bij zijn ontstaan had betreden: de kunstkritiek. De aandacht voor de eigentijdse schilderkunst was de voorbije decennia wat afgenomen, maar in het midden van de jaren

122 Dat betekende overigens niet dat de (alle) redactieleden zich volledig van de Vlaamse Beweging distantieerden. Vander Haeghen was van 1882 tot zijn dood in 1913 voorzitter van de Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen. Voor Kervyn de Volkaersbeke op dit punt: zie A. Deprez, art. 'Kervyn de Volkaersbeke, Philippe Auguste Chrétien', *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt-Amsterdam, 1975) II, 784. Over het *Nederlandsch Museum*, waarvan Paul Fredericq een belangrijk medewerker was: P. Guns, 'J.F.J. Heremans en het Nederlandsch Museum' (onuitg. lic. verh.; Gent, 1956) en, A. Deprez en L. Troch, *Nederlandsch Museum 1874-1894* (Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw, XI; Gent, 1986).

123 Kervyn de Volkaersbeke sprak wel in de Kamer over de Pacificatie van Gent (zie Varenbergh, 'Kervyn de Volkaersbeke', 285). Voor het tumult rond de viering: U. Vermeulen, 'Katholieken en liberalen tegenover de Gentse Pacificatiefeesten (1876)' en 'Paul Fredericq en de Gentse Pacificatiefeesten (1875-1876)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, XX (1966) 167-185 en XXI (1967) 251-259. Een enkele keer drong de politieke partijstrijd toch tot het tijdschrift door, zie bijvoorbeeld E. Varenbergh, 'La Flandre au XIVe siècle', *MSH* (1874) 62-75, met name 67-68.

124 V. vander Haeghen, art. 'Lokeren (Auguste van)', *Biographie nationale*, XII (1892-1893) 319 en De Decker, 'Jules de Saint-Genois', 179.

125 G. Lebrocquy, *Types et profils parlementaires* (Parijs-Brussel, 1873) 507-514; Varenbergh, 'Kervyn de Volkaersbeke', 285 en J. Delbaere, 'Kasteel en kasteelheren te Rumbeke', *Handelingen van de Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van Kortrijk*, Nieuwe Reeks, XXXIII (1963-1964) 173. Zie *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques* (Brussel, 1996) 167-168 en 373.

126 J. Helbig, 'Le baron Béthune', *MSH* (1895) 2-3. De typering van De Hemptinne in: E. Lamberts, 'Joseph de Hemptinne: een kruisvaarder in redingote', in: *Idem*, ed., *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw* (KADOC Jaarboek; Leuven, 1983) 64. Bethune was van 1848 tot 1858 provincieraadslid geweest.

1870 veranderde dat. Een naam die daarbij steeds terugkeerde, was die van de Brusselse criticus Jules Nollée de Noduwez, een zelfingenomen man, die van zijn hart geen moordkuil maakte. In 1877 opende hij in de *Messager* de aanval op het impressionisme, in zijn ogen een ongecontroleerd subjectivisme dat getuigde van een hooghartig neerkijken op het gezond verstand van de burger[127]. Een jaar later was het de 'nonchalance' van de impressionisten die hem irriteerde. Ditmaal koppelde hij er ook een algemener tijdkritiek aan vast: de moderne tijd was oppervlakkig, wisselvallig en altijd haastig, getuige onder meer de terreinwinst van de krant en het tijdschrift op het boek. 'Le XIXe siècle marche comme un courant électrique.' Maar ook Nollée de Noduwez raakte onder de indruk van de technologische verwezenlijkingen van zijn eeuw. In een bespreking van de Parijse wereldtentoonstelling van 1878 (het impressionisme kreeg het daarbij nog maar eens te verduren, nu als een 'à peu prés', als 'l'exécution au hasard, au petit bonheur') erkende hij de schoonheid van glas en staal[128].

Diezelfde ambivalentie ten aanzien van de moderniteit - afkeer, maar tevens erkenning van haar kracht en noodzaak - kenmerkte ook de neogotische beweging. De neogotiek was al in 1861 in de *Messager* geïntroduceerd, in een korte, pamfletachtige bijdrage waarin de exclusieve voorkeur die in sommige (kerkelijke) milieus voor de neogotiek bestond, aan de kaak werd gesteld[129]. Dergelijke kritische geluiden zouden de volgende jaren niet meer worden gehoord. Daarvoor was de omgeving waarin de *Messager* verscheen, te zeer van de neogotiek doordrongen geraakt. Schayes' studies over de middeleeuwse bouwkunst, de opening van de eerste Sint-Lucasschool omstreeks 1862 in Gent, het ontstaan van de gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas in 1863 en de oprichting van Weale's *Le Beffroi* in datzelfde jaar: zij wezen alle in een zelfde richting[130]. De toetreding van Bethune tot de redactie van de *Messager* betekende de definitieve bezegeling van het pact tussen het tijdschrift en de beweging. Niet dat Bethune zoveel voor de *Messager* schreef (zijn belangrijkste bijdrage, over de mozaïekrestauratie in Aken, verscheen trouwens vóór zijn in-

127 J. Nollée de Noduwez, 'Coup-d'oeil sur l'exposition d'oeuvres d'art au Cercle artistique de Bruxelles (1877)', *MSH* (1877) 332-337. Van dezelfde auteur al eerder: 'L'Exposition générale des beaux-arts à Bruxelles en 1875', *MSH* (1876) 52-69. Overigens dacht niet iedereen er zo over: Vander Haeghen zorgde ervoor dat op de driejaarlijkse tentoonstellingen van de Gentse Société pour l'encouragement des beauxarts ook nog weinig bekende of sterk aangevochten kunstenaars als Monet, Courbet en Manet konden exposeren (K.G. van Acker, art. 'Haeghen, Ferdinand Frans Ernst vander', *Nationaal biografisch woordenboek*, XI (1985) 351).

128 J. Nollée de Noduwez, 'L'art belge en 1878, suivi d'un appendice littéraire', *MSH* (1878) 168-208, met name 197-198 en 202-204, en *Idem*, 'Les arts belges à l'Exposition universelle de 1878 à Paris', *MSH* (1879) 204-242, met name 214-215 en 236-237.

129 A.S., 'Du goût exclusif dans l'art religieux', *MSH* (1861) 289-292.

130 Over de Gentse Sint-Lucasschool: J. de Maeyer, 'Kunst en politiek. De Sint-Lucasscholen tussen ultramontaanse orthodoxie en drang naar maatschappelijk-culturele vernieuwing' en W. Wouters, 'Broeders en baronnen. Het ontstaan van de Sint-Lucasscholen', in: J. de Maeyer, ed., *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914* (KADOC-Studies, V; Leuven, 1988) resp. 77-91 en 167-173; over de gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas: F. Strobbe, 'De gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas (1863-1894). Een genootschap ter bevordering van de neogotiek' (onuitg. lic. verh.; Leuven, 1987) en De Maeyer, 'Kunst en politiek', 83-88; over *Le Beffroi. Arts, héraldique, archéologie*: Van Biervliet, *Weale*, 98-103.

trede in de redactie[131]); dat liet hij over aan medewerkers als de Luikse kunstschilder en oudheidkundige Jules Helbig en de Gentse ingenieur Arthur Verhaegen[132]. Maar zijn aanwezigheid in de redactie was een duidelijk signaal: de *Messager* zat op dezelfde golflengte als het *Bulletin de la gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc* (1863) en de *Revue de l'art chrétien* (vanaf 1882).

Het leek er dus op dat de redactie Nollée de Noduwez' stelling inzake de negentiende-eeuwse (bouw)kunst onderschreef: 'Nous avons peu inventé'[133]. Toch hield zij de blik niet alleen op het verleden gericht. Verschillende leden van de redactie speelden een belangrijke rol in de totstandkoming in 1876 en later in het bestuur van de Gentse Chambre syndicale provinciale des arts industriels. De *Messager* werd zelfs het orgaan van de nieuwe vereniging en kondigde trouw (in een afzonderlijke bijlage) haar wedstrijden en tentoonstellingen aan. In uitvoerige verslagen werden de vruchten van de eigentijdse kunstnijverheid vervolgens aan de lezers gepresenteerd[134]. Zelfs de in 1880 georganiseerde Exposition internationale de photographie - toch een noviteit - kon op belangstelling rekenen[135].

Uit de verslagen bleek echter ook dat niet de 'section moderne', maar de 'section rétrospective' van de tentoonstellingen van de Chambre syndicale het enthousiasme van de redactie opriep. De oude kunstnijverheid had immers dat op de moderne voor dat 'il savait généralement unir la simplicité au bon goût, la solidité à l'élégance'. De bezoeker kon zich in de 'section historique' bovendien in 'un petit Cluny' wanen[136]. Wat er te zien was? De aankondiging van de tentoonstelling van 1882 somde het allemaal op: 'monnaies, méraux, médailles, instruments de précision, tapis, tapisseries, meubles, tissus, dentelles, broderies, habillements, céramique, cristaux, vitraux, ferronnerie, argenterie, orfèvrerie, oeuvres de typographie, reliures, manuscrits illuminés'. Oudheden dus.

De materiële resten van het verleden bleven inderdaad ook in de periode 1873-1896 de aandacht van de medewerkers van de *Messager* opeisen. De numismatiek bijvoor-

131 [J.-B.] Béthune-d'Ydewalle, 'Notes sur le projet de restauration de la mosaïque dans la coupole du dôme d'Aix-la-Chapelle', *MSH* (1876) 31-51 (zie ook *MSH* (1881) 375). Over dit project: Van Cleven, *e.a., Neogotiek*, 184-185.

132 Onder meer *MSH* (1886) 1-17 en *MSH* (1894) 129-158. Over Helbig: Van Cleven, e.a., *Neogotiek*, 117-120 (door E. Deconinck); over Verhaegen: J. de Maeyer, *De rode baron. Arthur Verhaegen 1847-1917* (KADOC-Studies, XVIII; Leuven, 1994) (over de relatie met Bethune: 131-136). Helbig zou in 1906 *Le baron Béthune, fondateur des écoles Saint-Luc. Etude biographique* publiceren. Over Bethune's eigen rol in de neogotische beweging onder meer: J. Uytterhoeven, *Baron J.B. Béthune en de neogotiek* (Kortrijk, 1965); D. Sabbe, 'J.B. Béthune, promotor van de neogotische beweging', *Handelingen van de Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van Kortrijk*, XLVI (1979) 267-355 en Van Cleven, e.a., *Neogotiek*, 167-211.

133 Nollée de Noduwez, 'Les arts belges', 236-237.

134 Zie *MSH* (1876) 442-456. De Limburg-Stirum zou eerst vice-voorzitter en vervolgens voorzitter van de Chambre syndicale worden; Varenbergh was er van bij de oprichting secretaris van. Ook Kervyn de Volkaersbeke en Vander Haeghen (eveneens bestuurslid) waren bij de oprichting betrokken. Initiatiefnemer was provinciegriffier Oré de Grave, zoon van één van de stichters van de *Messager*. Voor de door Varenbergh opgestelde verslagen: *MSH* (1877) 366-385 en *MSH* (1883) 1-15.

135 *MSH* (1880) 126-127. Vergelijk *MSH* (1893) 89-103: een verslag van de in 1892 georganiseerde tentoonstelling van de Gentse sectie van de Association belge de photographie.

136 *MSH* (1877) 366-367 en 385.

beeld was nog steeds een terrein waarop zij zich graag en veelvuldig bewogen[137]. Nog steeds werd in de *Chronique* over allerlei 'découvertes' bericht. Teruggevonden grafstenen leidden tot uitvoerige artikelenreeksen[138]. In 1884 werd het Musée d'archéologie de Gand opgericht, mede op basis van de collectie van het Musée historique belge van Serrure, Voisin, Warnkoenig en Blommaert; de *Messager* volgde de totstandkoming ervan op de voet[139]. En de reeks 'Souvenirs archéologiques de la ville de Gand', die nog mede door Van Lokeren was opgezet, bleef tot nieuwe afleveringen leiden[140]. Intussen kreeg het tijdschrift de medewerking van een jongere generatie erudieten, waaronder de latere hoofdbibliothecaris van de Gentse universiteit Paul Bergmans, de bollandist Hippolyte Delehaye en de Gentse stadsarchivaris Victor vander Haeghen. Zij brachten archiefmateriaal bij elkaar, reconstrueerden oude *voyages littéraires*, publiceerden her en der verspreide documenten. Hun bijdragen pasten in een tijdloze geleerdencultuur.

Het einde van een antiquarisch tijdschrift

In 1896 - de redactie bestond toen nog slechts uit Varenbergh, Vander Haeghen en De Limburg-Stirum[141] - verscheen de laatste aflevering. Driekwart eeuw had de *Messager* bestaan. De voorbije jaren had het tijdschrift de indruk gewekt een *vieille dame* te zijn, die zichzelf had overleefd. Nu stierf het een stille dood, zonder enige mededeling. Het overlijdensbericht bestond uit een meubelinventaris, een studie over Belgische drukkers in het buitenland, een verslag van het verblijf van de Princesse de Condé te Gent in 1653 en een bijdrage tot de norbertijnse iconografie.

Misschien waren het de drukke werkzaamheden van de redactieleden van de *Messager* die aan de basis lagen van de opheffing van het tijdschrift. Die werkzaamheden kwamen onder meer ten goede aan wat toch moeilijk anders dan als een concurrent kon worden aanzien, de in 1893 opgerichte Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent[142]. Deze Maatschappij was gegroeid uit het zes jaar eerder

137 De Limburg-Stirum was vice-president van de Société royale de numismatique en een zeer actief lid van de redactie van haar tijdschrift. Zie B. de Jonghe, 'Nécrologie. Le comte Thierry de Limburg-Stirum', *Revue belge de numismatique* (1911) 288-290.

138 Onder meer J. Béthune-de Villers, 'Musée lapidaire des ruines de Saint-Bavon. Dalles funéraires retrouvées à l'écluse des Braemgaten', *MSH* (1891) 89-107, 257-269 en 385-401, en *MSH* (1892) 1-16, 129-145 en 261-273.

139 *MSH* (1887) 117-129. De Limburg-Stirum, verzamelaar van bestuursfuncties, werd vice-voorzitter van het uitvoerend comité van het Musée.

140 Onder meer *MSH* (1871) 1-14 en 331-332, en *MSH* (1873) 1-23 en 287-297. Afleveringen verschenen tot in de jaren 1880.

141 Bethune was in 1894 op zijn kasteel te Marke overleden; zie de necrologie in *MSH* (1895) 1-13.

142 Voor een historiek van deze vereniging (opgericht onder de naam Geschied- en oudheidkundige kring te Gent - Cercle historique et archéologique de Gand): M. Berckmoes en M. Struyfs, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)* (Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XVIII; Gent, 1993). Voor de rol van de redactieleden van de *Messager* in de Maatschappij, waarbij vooral die van Varenbergh, ondervoorzitter van 1893 tot zijn dood in 1900, opviel: *Ibidem*, 210, 214, 224 en 228 (ook vaste medewerkers als Bergmans

samengestelde Comité du Château des Comtes, een op initiatief van baron Auguste de Maere opgerichte groep Gentse notabelen, die met succes voor het behoud van het Gravensteen had gestreden en waarin ook de voltallige redactie van de *Messager* zich had geëngageerd[143]. Het aantal leden van de Maatschappij steeg snel, waarbij de grote doorbraak er kwam in 1896 (precies het jaar dat de *Messager* ter ziele ging), toen het congres van de Fédération archéologique et historique de Belgique in Gent doorging. Op dat moment gaf de Maatschappij ook al een eigen tijdschrift uit, de *Handelingen van den Geschied- en oudheidkundigen kring van Gent*[144].

De Gentse Maatschappij behoorde tot de tweede generatie van lokale (ook provinciale en regionale) historische kringen die in het negentiende-eeuwse België werden opgericht. De eerste generatie was ontstaan in de kwarteeuw die tussen 1838 en 1862 was verlopen; de Brugse Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale was er de oudste en belangrijkste van[145]. Deze kringen, waarvan de *Messager* steeds de lotgevallen met grote belangstelling had gevolgd[146], waren vooral oudheidkundig van aard (geweest). Hun doelstellingen en activiteiten waren

en Victor vander Haeghen namen een belangrijke positie in de Maatschappij in; *Ibidem*, 203 en 209-210, en G. van den Gheyn, 'Hommage à Paul Bergmans (14 novembre 1935)', *Bulletijn der Maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent*, XLII-XLIII (1934-1935) 10-14). Omgekeerd werd Van Lo-keren door de Maatschappij gehuldigd met een herdenkingsmonument (Berckmoes en Struyfs, *Honderd jaar*, 114-116).

143 Zie 'La restauration du Château des Comtes à Gand', *MSH* (1887) 137-151. Vergelijk ook V. vander Haeghen en J. de Waele, 'Contribution à l'histoire du Château des Comtes à Gand 1439-1446', *MSH* (1895) 281-312. De Limburg-Stirum was (als katholiek, naast de liberaal Auguste Wagener) ondervoorzitter van het Comité geweest (zie V. vander Haeghen, 'Le comte de Limburg-Stirum', *Bulletijn der Maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent*, XIX (1911) 133-136).

144 De Franse titel luidde: *Annales du Cercle historique et archéologique de Gand*. De Maatschappij had daarnaast ook een huisorgaan, het *Bulletijn - Bulletin*. Over het ledenaantal en het congres van 1896: Berckmoes en Struyfs, *Honderd jaar*, 24 en 70-73.

145 Behalve de Brugse Société kunnen worden genoemd: de Société archéologique de Namur (1845), de Société pour la conservation des monuments historiques et des oeuvres d'art dans la province de Luxembourg (1847), de Société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre (1861), de Cercle archéologique du Pays de Waes (1861) en de Cercle archéologique de la ville et de l'ancien pays de Termonde (1862). De Société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut (1833) was veeleer een genootschap als de Gentse Société des beaux-arts. Zie M.-R. Thielemans, 'Les sociétés scientifiques', in: *Histoire et historiens depuis 1830 en Belgique*, themanr. *Revue de l' Université de Bruxelles* (1981) nrs. i-ii, 217-231, met name 220-222 en *Lokale en regionale verenigingen en tijdschriften voor geschiedenis, archeologie en folklore. Repertorium*, bijvoegsel bij *Gemeentekrediet van België*, CXLI (1982). Over de Brugse Société: Vrielinck en Van Eenoo, *IJveren voor geschiedenis*. Zie ook P. Soetaert, 'Op zoek naar het eigen verleden. Historisch onderzoek en historische verenigingen in West-Vlaanderen', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming 'Société d'Emulation' te Brugge*, CXXVI (1989) 167-186 en D. Lamarcq, ed., *50 jaar Oostvlaams Verbond van de kringen voor geschiedenis* (Voorlichtingsreeks, Nieuwe Reeks, XXXIV; Zottegem, 1997).

146 Onder meer *MSH* (1843) 85 en 317, en *MSH* (1861) 122-123, 263-265 en 383. Redactieleden van de *Messager* zetelden ook in het bestuur van de Brugse Société, zo Serrure (zie Vrielinck en Van Eenoo, *IJveren voor geschiedenis,* 42 en 132) en - uiteraard - De Limburg-Stirum (zie *Ibidem*, 62-68 en H. Rommel, 'In memoriam. Le comte Thierry de Limburg-Stirum', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXI (1911) 92-93).

antiquarisch en ‘archeologisch’: zij wilden de monumenten van het verleden beschermen en bestuderen.

De kringen van de tweede generatie daarentegen, ontstaan tijdens de laatste twee decennia van de eeuw, waren veeleer verenigingen die zich op de geschiedenis richtten, overigens zonder de oudheidkunde te veronachtzamen[147]. De Gentse Maatschappij was inderdaad gegroeid vanuit de bekommernis de monumenten van het verleden (*in casu* het Gravensteen) te beschermen. Maar zij maakte in haar werking (en haar institutionele opzet) een scherp onderscheid tussen oudheidkunde en geschiedenis[148]. Dat scherpe onderscheid werd wellicht mogelijk gemaakt door de verwetenschappelijking en de disciplinaire verzelfstandiging (ten aanzien van de geschiedenis) van de archeologie (inclusief de monumentenzorg). De archeologie werd een vak apart, een wetenschap die zich uitsluitend richtte op niet-documentair materiaal en bijna exclusief met graafwerk werd geassocieerd. In België voltrok dat proces zich vanaf het begin van de jaren 1860, mede onder invloed van de neogotische beweging, en bereikte het zijn eindpunt omstreeks 1895, toen er een afzonderlijke universitaire opleiding in de archeologie (en de kunstgeschiedenis) ontstond[149].

Tegelijkertijd onderging de nationale geschiedschrijving een metamorfose. De romantisch-retorische historiografie van een Juste en een Moke moest vanaf de jaren 1870 plaats maken voor een geschiedschrijving die minder faciel, minder clichématig en vooral veel erudieter was[150]. Aan de Gentse universiteit kreeg deze nationale geschiedschrijving nieuwe stijl haar vertegenwoordigers in Paul Fredericq en vooral Henri Pirenne, die er beiden in de jaren 1880 een professoraat verwierven. Beiden beperkten zich overigens niet tot de studie van het nationale verleden; ook op lokaal-historisch terrein waren zij werkzaam. In de Gentse Maatschappij speelden zij, zeker bij de aanvang van hun carrière, een belangrijke rol[151].

147 Behalve om de Gentse Maatschappij gaat het onder meer om de Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège (1880), de Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines (1886) en de Société royale d'histoire et d'archéologie de Bruxelles (1887). In 1884 werd de overkoepelende Fédération des Cercles archéologiques et d'histoire de Belgique opgericht. Zie onder meer de historiek van de beginjaren van de Mechelse kring door F. Wollebrants in *Koninklijke Kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen. Eeuwfeestviering 1886-1986* (Mechelen, 1987) 7-12.

148 Zie Berckmoes en Struyfs, *Honderd jaar*, 36: de verschillende secties.

149 R. Maere, ‘L'étude de l'archéologie chrétienne en Belgique, 1830-1930’, *Revue d'histoire ecclésiastique*, XXVII (1931) 591-598; J. Lavalleye, ‘L'Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art de l'Université catholique de Louvain’, *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, II (1969) 7-38 en *Idem, Introduction à l'archéologie et à l'histoire de l'art* (Louvain-la-Neuve, 1979□) 49-54. Vergelijk Ph. Levine, *The amateur and the professional. Antiquarians, historians and archaeologists in Victorian England, 1838-1886* (Cambridge, 1986) 12 en 87-99, en - meer algemeen - B.G. Trigger, *A history of archaeological thought* (Cambridge e.a., 1989) 61-109.

150 Vergelijk de verstarring waaraan een ander romantisch genre, de historische optocht, ten prooi viel, zoals beschreven in T. Verschaffel, ‘Het verleden tot weinig herleid. De historische optocht als vorm van de romantische verbeelding’, in: J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul, ed., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen, 1996) 297-320.

151 Fredericq was secretaris van het Comité du Château des Comtes en stichtend lid van de Maatschappij, Pirenne, eveneens stichtend lid, één van de twee eerste secretarissen en later ondervoorzitter van de Maatschappij (Berckmoes en Struyfs, *Honderd jaar*, 208 en 218).

In deze nieuwe constellatie van lokaal-historisch onderzoek, archeologie en geschiedschrijving bleek voor de *Messager* geen plaats meer te zijn[152]. De positie van het tijdschrift was steeds bepaald door het spectrum dat de romantisch-retorische geschiedschrijving en het antiquarisch onderzoek hadden gevormd. Maar tegen het einde van de eeuw waren die beide tradities overstegen. De romantisch-retorische geschiedschrijving was verwetenschappelijkt. Maar belangrijker (vanuit het perspectief van de *Messager*) was het feit dat althans het documentaire antiquarisch onderzoek (daardoor) werd 'gedegradeerd' tot voorbereidend onderzoek voor de geschiedschrijving. 'Cette érudition des bagatelles, érudition d'antichambre ou de concierge,' zo zou de Leuvense hoogleraar Victor Brants in het begin van de twintigste eeuw onvriendelijk schrijven, 'n'est pas la vraie histoire'[153]. De *antiquitates* stonden nu niet meer naast de *historia,* maar onder haar. Zij waren een voorstadium geworden, een 'antichambre' - bronnenstudie en hulpwetenschappen. Die ontwikkeling voltrok zich in België, maar bijvoorbeeld ook in Nederland en Engeland[154].

Daarmee liep de door Momigliano geschetste evolutie, zich uitstrekkend van de zestiende tot de negentiende eeuw, ten einde. De geschiedenis van de *Messager* illustreert hoe lang de laatste fase van deze evolutie heeft geduurd. Momigliano verwonderde er zich over dat de traditie van de *antiquitates* nog in het begin van de negentiende eeuw bestond[155]; in werkelijkheid bleef zij nog veel langer vitaal. Bovendien maken de lotgevallen van het tijdschrift duidelijk dat deze evolutie complex was, en dat het beeld ervan moet worden gedifferentieerd.

Daarbij gaat het niet alleen om de positie van het lokaal-historisch onderzoek in het geheel (de tegenstelling 'lokaal-nationaal' valt niet samen met de tegenstelling 'oudheidkunde-geschiedenis'), maar ook om het professionele statuut van de dragers van de verschillende in het geding zijnde tradities. Roland Fagel heeft uitvoerig beschreven hoe in Nederland de spanning tussen wat hij de 'doorwrocht-detaillistische geschiedbeoefening' (de *antiquitates*) en de 'oratorisch-declamatorische historia patriae' (de *historia*) noemde, samenviel met een offensief-defensief van de 'universitaire geleerdencultuur' tegen de 'lokale erudieten': professoren versus uitgeversarchivarissen[156]. In België viel die scheiding niet zo gemakkelijk te maken. Aan de universiteiten konden oudheidkunde en geschiedschrijving lang naast elkaar blijven bestaan (getuige de positie van Serrure en Moke in Gent). De *Messager* onderhield dan ook steeds nauwe banden met de universitaire wereld, zij het dat het daarbij

152 Dit in tegenstelling tot de in een bepaalde historische subdiscipline (als de kerkgeschiedenis) gespecialiseerde tijdschriften (als de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, vanaf 1864): zij konden zich wél in het nieuwe model voegen.

153 V. Brants, *Le cabinet de travail d'un historien* (Brussel, [1917]) 9.

154 Zie Fagel, 'Historische tijdschriften', 341-366 (vergelijk voor het einde van deze ontwikkeling: J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1996²) 13-127, *passim)* en Levine, *The amateur and the professional* (vergelijk voor de periodieke vorm van de 'nieuwe' geschiedschrijving: D.S. Goldstein, 'The role of historical journals in the professionalization of history in England, 1886-1923', *Tijdschrift voor geschiedenis*, IC (1987) 591-605).

155 Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', 25.

156 Zie vooral Fagel, 'Historische tijdschriften', 364-365.

vanaf de jaren 1860 vooral om de 'technische' krachten van de universiteit ging: eerst de bibliothecarissen, daarna ook de docenten van vakken als paleografie en bibliografie[157]. Maar zelfs de vertegenwoordigers van de nationale geschiedschrijving nieuwe stijl, de hoogleraren Fredericq en Pirenne, zouden nog in de *Messager* publiceren - als oudheidkundigen[158]. De *Messager* was geen - of niet uitsluitend - een tijdschrift van 'dilettanten', 'autodidacten' of 'amateurs'.

Nog een laatste conclusie. Vaak wordt de 'korte' negentiende eeuw (1830-1914) van de Belgische historiografie verdeeld in twee periodes: 'l'âge des archivistes' en 'het uur der professoren'[159]. Een inadequate periodisering is dit zeker niet, bijvoorbeeld daar waar het erom gaat de vernieuwingen in opleiding en onderwijs te begrijpen. Maar wél dreigt zij het zicht te ontnemen op een verschil dat nog tot diep in de negentiende eeuw alle andere tegenstellingen doorkruiste, dat tussen geschiedenis en oudheidkunde.

157 Dat geldt met name voor Victor vander Haeghen, die vanaf 1890 paleografie (en bibliografie) in Gent doceerde (zie 'Victor van der Haeghen', in: *Université de Gand. Liber memorialis*, I (1913) 225-230 en R.F. Apers, 'Victor van der Haeghen (1854-1916)', in: *Rijksuniversiteit te Gent. Liber memorialis 1913-1960*, I, *Faculteit der letteren en wijsbegeerte* (Gent, 1960) 68-74.

158 P. Fredericq, 'Récompense publique accordée à Ryhove par le magistrat gantois (31 mai 1581)', *MSH* (1889) 469-475; *Idem*, 'Une fille de Ryhove', *MSH* (1890) 101-105 en H. Pirenne, 'La porte de Hagerue à Arras', *MSH* (1893) 1-3 (vergelijk *MSH* (1892) 376). Pirenne's vroegste publicaties - erudiete bronnenstudies en edities - werden met veel lof in de *Messager* besproken: *MSH* (1882) 498; *MSH* (1890) 232-233; *MSH* (1891) 370 en *MSH* (1892) 484-487 (vergelijk ook *MSH* (1893) 163-189, *passim*). In de Gentse Maatschappij zou Pirenne met De Limburg-Stirum over oudheidkundige kwesties discussiëren (zie Berckmoes en Struyfs, *Honderd jaar*, 45).

159 Vergelijk Vercauteren, *Cent ans*, I (1959) 59-89 en Tollebeek, 'Machinerie', 21-22.

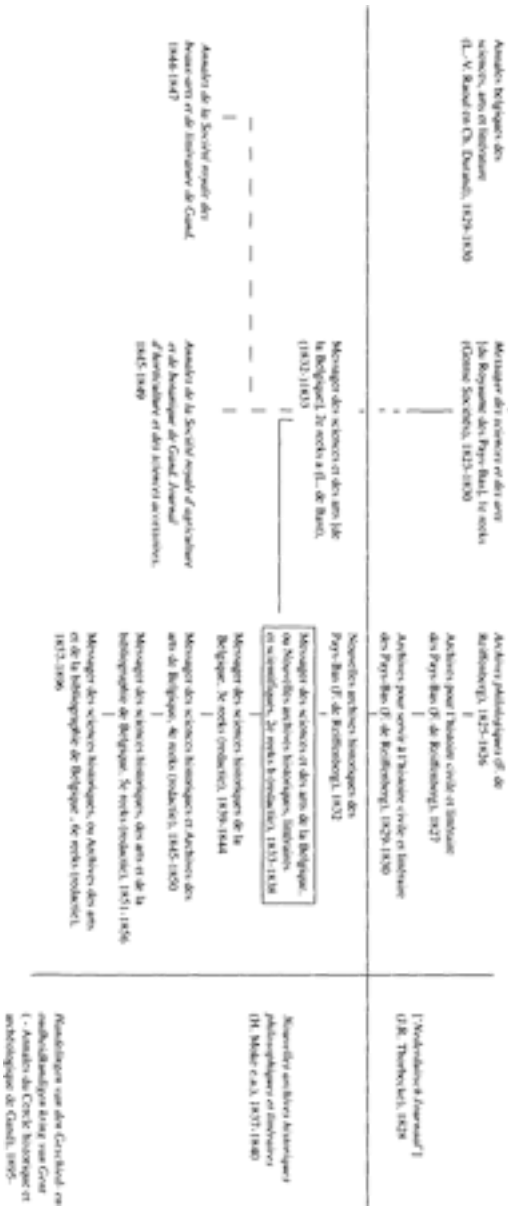

APPENDIX I. STAMBOOM EN EVOLUTIE VAN DE *MESSAGER DES SCIENCES HISTORIQUES* 1817-1896

Appendix II. Leden van de redactie 1833-1896

L.A. Warnkoenig	1833-1835
F. de Reiffenberg	1833-1838
A. Voisin	1833-1842
C.P. Serrure	1833-1856
A. van Lokeren	1833-1872
E. Jaequemyns	1833
J. de Saint-Genois	1836-1867
Ph. Blommaert	1839-1844
P. vander Meersch	1844-1868
Ph. Kervyn de Volkaersbeke	1850-1881
F. Lecouvet	1861-1863
E. Varenbergh	(1867-) 1873-1896
F. vander Haeghen	1873-1896
Th. de Limburg-Stirum	1873-1896
J.-B. Bethune	1877-1894

Appendix III. Uitgevers-Drukkers 1823-1896

P.-F. de Goesin-Verhaeghe	1823-1830
D.-J. vander Haeghen	1833-1834
D.-H. Duvivier	1835
L. Hebbelynck	1836-1874
E. vander Haeghen	1875-1896

Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving
Maarten Kuitenbrouwer

Geyls bekende uitspraak dat de geschiedenis ‘een discussie zonder einde’ is, schijnt nog steeds het meest gebruikte citaat onder Nederlandse historici te zijn[1]. Helaas brengen de Nederlandse historici Geyls aforisme zelden in praktijk, tot wanhoop van de historiograaf en geschiedtheoreticus. Gebrek aan debat dreef Lorenz bijvoorbeeld al snel over de grenzen bij het schrijven van zijn dissertatie. Naar Duitsland, waar de historici het bijna permanent met elkaar oneens zijn[2].

Toen Lorenz zijn dissertatie in 1987 publiceerde, was er echter een heus debat gaande onder Nederlandse historici over de vraag of er al dan niet een Nederlandse variant van het modern imperialisme bestaan had. Zo'n felle *Historikerstreit* als die welke gelijktijdig in Duitsland gevoerd werd over de uniciteit van de holocaust was het debat niet. Gelukkig stond er bij een eventueel Nederlands imperialisme veel minder op het spel. Maar het was toch een echt historisch debat, waaraan men alle theoretische en methodologische vraagstukken die Lorenz in zijn dissertatie voor de Duitse geschiedenis uitwerkte, zou kunnen toetsen.

Het debat was in 1970 heel voorzichtig geopend met het congres van het Nederlands Historisch Genootschap over ‘de Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het moderne imperialisme 1870-1914’, een titel waar niemand aanstoot aan kon nemen[3]. De congresbijdragen vormden echter aanleiding voor veel nieuw onderzoek, dat ondermeer tot een fundamentele discussie leidde tussen de Leidse historicus Wesseling en de Utrechtse historicus Kuitenbrouwer, naar aanleiding van diens Amsterdamse dissertatie[4]. Met de publicatie van Locher-Scholtens recente studie over de relatie tussen de Nederlands-Indische koloniale staat en het Sumatraanse sultanaat Djambi is het debat volgens veel waarnemers afgerond[5]. Het debat leent zich dus inmiddels voor een historiografische en geschiedtheoretische evaluatie.

Het is echter maar de vraag of men die taak veilig aan één van de deelnemers aan het debat kan toevertrouwen, zoals de BMGN-redactie in dit geval deed. Is dat niet zoiets als een alcoholicus uitnodigen om een pleidooi voor de blauwe knoop te houden? Na enige aarzeling heeft ondergetekende toch besloten de eervolle uitnodiging aan te nemen. Het biedt namelijk een mooie gelegenheid de rol van waarnemer met die van deelnemer te combineren, zoals Lorenz de twee centrale uitgangsposities in historiografie heeft aangeduid. Om ongelukken te voorkomen zal de waarnemer het echter steeds in de derde persoon over de deelnemer hebben. Voor de auteur een beetje schizofreen, maar voor de lezer wel zo duidelijk.

1 H.L. Wesseling, ‘Citatie-index’, *NRC-Handelsblad*, 16 januari 1998.
2 C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 9.
3 *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVI (1971).
4 M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en koloniale politiek, 1870-1902* (Amsterdam, 1985). Vgl. H.L. Wesseling, ‘Bestond er een Nederlands imperialisme?’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, IC (1986) 214-226, in iets gewijzigde vorm ook verschenen in *Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie* (Amsterdam, 1988) 177-195.
5 E. Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat. De relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Leiden, 1994).

Internationalisering en professionalisering

Imperialisme is een goed voorbeeld van een historisch begrip dat oorspronkelijk een polemisch, politiek karakter droeg, in de handen van beroepshistorici een meer gedistantieerd, 'wetenschappelijk' karakter kreeg, maar haar ideologische beladenheid nooit helemaal kwijt

zou raken. Zo ging het ook in Nederland, al werd het begrip hier nog later dan in het buitenland een historische vakterm. Het begrip imperialisme werd in Nederland rond 1900 door sociaaldemocraten geïntroduceerd met de polemische stelling dat Nederland in Indonesië net zo'n imperialistische roofoorlog bedreef als Engeland tegen de stamverwante Boeren in Zuid-Afrika. Die bewering werd indertijd door vrijwel iedereen in Nederland verontwaardigd van de hand gewezen. Dat was één van de redenen waarom het begrip imperialisme zo'n lange tijd taboe bleef in de Nederlandse overzeese geschiedschrijving. Andere redenen waren de ethische ideologie van het Nederlandse kolonialisme en de internationale status van kleine mogendheid[6].

Toen de Leidse historicus Schaper op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap in 1970 aan de hand van de internationale, theoretische literatuur het begrip imperialisme van toepassing verklaarde voor Nederland, als een typische vorm van 'reluctant imperialism', deed hij die voorzichtige introductie dan ook vergezeld gaan van de bekende waarschuwing van de Britse historicus Hancock: 'Imperialism is not a word for scholars'[7]. Zowel Kuitenbrouwer als Wesseling zouden het Schaper nog vele malen nazeggen. Maar het is achteraf, voor een goed begrip van het debat, belangrijk zich te realiseren dat vakinhoudelijke overwegingen op de eerste plaats kwamen bij de introductie van het begrip imperialisme in de Nederlandse context en politieke overwegingen pas op de tweede plaats - voorzover ze überhaupt een rol speelden[8].

Aldus weerspiegelde het debat de internationalisering en professionalisering die de naoorlogse Nederlandse geschiedschrijving in het algemeen kenmerkte, aangedreven door de sterke groei van het aantal vakhistorici[9]. Het congres van het Historisch Genootschap inspireerde op die manier tot de afleiding van hypotheses uit de internationale theorievorming, uitwerking daarvan in grondig bronnenonderzoek, vooral van nieuw archiefmateriaal, en comparatieve analyse van de uitkomsten. De betrekkelijk stricte normen die Schaper in 1970 aan de definiëring, periodisering en verklaring van het begrip imperialisme verbond, bleven de leidraad vormen.

Politieke en ideologische meningsverschillen lijken hoogstens op de achtergrond te hebben meegespeeld in de belangrijkste interpretaties die in 1970 op het congres voor de Nederlandse expansie geïntroduceerd werden: de periferistische interpretatie in termen van plaatselijke, bestuurlijke initiatieven door de oud-bestuursambtenaar

6 Kuitenbrouwer,*Nederland*, 17-19. Vgl. E. Locher-Scholten, 'Dutch expansion in the Indonesian Archipelago around 1900 and the imperialism debate', *Journal of Southeast Asian Studies*, XXV (1994) 91-94.

7 B.W. Schaper, 'Nieuwe opvattingen over het moderne imperialisme', *BMGN*, LXXXVI (1971) 4-21.

8 Een betrekkelijk radicale uitzondering vormde de bijdrage van de Amsterdamse socioloog W.F. Wertheim, 'De Indonesische samenleving aan de vooravond van de imperialistische expansie: configuraties en stromingen', *Ibidem*, 21-26 en met name zijn direct door de Vietnam-oorlog geïnspireerde artikel, 'Counter-insurgency research at the turn of the century: Snouck Hurgronje and the Acheh War', *Sociologische Gids*, IXX (1972) 320-328.

9 Vgl. W.W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983); P. Luykx en N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1987); J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1990).

en Utrechtse koloniaal-historicus Van der Wal[10], de economische interpretatie in termen van kapitalistische groeidynamiek door de marxistische Utrechtse historicus Van Tijn[11] en de ideologische interpretatie in termen van een christelijk-nationaal 'zendingsimperialisme' door de Amsterdamse sociaal-democratische publicist Van 't Veer[12].

Nieuwsgierigheid naar de externe, machtspolitieke factor, die in de internationale literatuur zo'n belangrijke plaats innam maar voor Nederland door de Amsterdamse historicus Pluvier in 1970 op betrekkelijk oppervlakkige gronden was afgewezen, vormde één van de drijfveren

10 S.L. van der Wal, 'De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het modern imperialisme: de houding van de Nederlandse regering en de politieke partijen', *BMGN*, LXXXVI (1971) 47-55.

11 Th. van Tijn, 'Een nabeschouwing', *Ibidem*, 79-90.

12 P. van 't Veer, 'De machthebbers van Indië', *Ibidem*, 40-47.

achter Kuitenbrouwers dissertatie over Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme[13]. Vooral de kernbegrippen *contiguity* (geografische aangrenzing) en *preemption* (preventieve occupatie) die de Amerikaanse historicus Betts in de internationale geschiedschrijving introduceerde, vormden zijn theoretische inspiratiebron. Hij was op Betts' analyse geattendeerd door Wesselings recensie in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*[14]

Mede op grond van de begrippen *contiguity* en *preemption* concludeerde Kuitenbrouwer in 1985 in zijn dissertatie dat zich rond 1900 in Indonesië een Nederlandse variant van het moderne imperialisme had voorgedaan, die meer overeenkomsten dan verschillen vertoonde met de klassieke Britse variant[15]. Wesseling bestreed deze conclusie aanvankelijk in een uitvoerig besprekingsartikel in het *TvG*, waarover straks meer[16]. Maar ook hij ging gaandeweg van een Nederlands imperialisme spreken, in analytische termen die eveneens aan het Britse imperialisme ontleend waren, namelijk de continuïteitsthese van Robinson en Gallagher over de overgang van informeel naar formeel imperialisme met een *reluctant* karakter, typerend voor oude koloniale mogendheden als Engeland en Nederland[17].

Ook andere deelnemers aan het debat rond het Nederlandse imperialisme lieten zich door buitenlandse theorievorming inspireren: Locher-Scholten door Fieldhouse's variant van de periferistische interpretatie[18], Fasseur door de verwante *turbulent frontier-these*[19], Van Goor door Kennedy's concept van de koloniale ideologie[20], Lindblad ondermeer door Cains en Hopkins' analyse van *gentlemanly capitalism*[21] en à Campo door de staatsvormingstheorie van de politicoloog Rokkan[22]. Evenals Wesseling en Kuitenbrouwer publiceerden deze Nederlandse historici hun conclusies vervolgens ook in Engelstalige vorm, zodat men echt van een wisselwerking tussen de internationale en de Nederlandse geschiedschrijving kan spreken. Het Nederlandse

13 J.M. Pluvier, 'Internationale aspekten van de Nederlandse expansie', *Ibidem*, 26-32. In chronologisch opzicht kwam Kuitenbrouwer als het ware vanzelf bij Nederland en het moderne imperialisme terecht, na achtereenvolgens de Nederlandse afschaffing van de slavernij en N.G. Pierson en de koloniale politiek als proefschriftonderwerp te moeten afstaan aan verder gevorderde promovendi met hetzelfde onderwerp.

14 H.L. Wesseling, recensie van R.F. Betts, *The false dawn. European imperialism in the nineteenth century* (Minneapolis, 1976) in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCI (1978) 134-135.

15 Kuitenbrouwer, *Nederland*, 215-229.

16 Wesseling, 'Nederlands imperialisme?'.

17 H.L. Wesseling, 'The giant that was a dwarf, or the strange history of Dutch imperialism' in: A. Porter en R. Holland, ed., *Theory and practice in the history of European expansion overseas. Essays in the honour of R.E. Robinson* (Londen, 1988) 58-71. Zie voor de belangrijkste publicaties van R. Robinson en J. Gallagher, W.R. Louis, *ed., Imperialism. The Robinson and Gallagher controversy* (New York, 1976).

18 D.K. Fieldhouse, *Economics and empire 1830-1914* (Londen, 1984).

19 J.S. Galbraith, 'The "turbulent frontier" as a factor in British expansion', *Comparative studies in society and history*, II (1960) 150-168; W.D. McIntyre, *The imperial frontier in the tropics, 1865-1875* (Londen, 1967).

20 R. Kennedy, 'The colonial crisis and the future' in: R. Linton, ed., *The science of man in the world crisis* (New York, s.a.) 306-344.

21 P.J. Cain en A.G. Hopkins, *British imperialism*, I, *Innovation and expansion 1688-1914;* II, *Crisis and deconstruction 1914-1990* (Londen-New York, 1993).

22 S. Rokkan, 'Dimensions of state formation and nation building: a possible paradigm for research on variations within Europe' in: C. Tilly, ed., *The formation of national states in Western Europe* (Princeton, 1975) 562-600.

imperialisme-debat heeft al zijn neerslag gevonden in enkele recente buitenlandse overzichtswerken over het modern imperialisme[23].

Tenslotte verplaatste het Nederlandse imperialisme-debat zich ook buiten de koloniale grenzen van Nederlands-Indië. Eerst bleef dat beperkt tot de Nederlandse betrekkingen met buiten-Europese gebieden die zich in de woorden van de diplomaat-historicus Van Dongen 'tussen neutraliteit en imperialisme' bewogen, zoals Zuid-Afrika, China en Venezuela[24]. Maar ten-

23 Vgl. W. Reinhard, *Geschichte der europäischen Expansion*, III, *Die Alte Welt seit 1818* (Stuttgart, 1988) 121-122; A. Porter, *European imperialism 1860-1914* (Basingstoke, 1994) 5, 69, 80.

24 F. van Dongen, *Tussen neutraliteit en imperialisme. De Nederlands-Chinese betrekkingen van 1863 tot 1901* (Groningen, 1966). Vgl. Kuitenbrouwer, *Nederland*, 22-23, 202-209.

slotte ook daarbuiten, naar aanleiding van Wesselings magnus opus over de Europese deling van Afrika, waarbij Nederland slechts marginaal betrokken is geweest[25]. Daarbij bleek opnieuw dat Wesselings aanvankelijke conclusie dat er niet echt van een Nederlands imperialisme gesproken kan worden in sterke mate was ingegeven door de chronologische, territoriale en causale aspecten van het Europese imperialisme in Afrika[26].

Wel of geen Nederlands imperialisme?

Na het congres van het HG in 1970 werd de discussie over het al dan niet imperialistische karakter van de Nederlandse expansie in Indonesië in een toenemend aantal publicaties voortgezet. De tweede Nederlands-Indonesische historische conferentie in Ujung Pandang en de eerste comparatieve bundel van het Leidse Centrum voor de geschiedenis van de Europese expansie boden daar in 1978 een goede gelegenheid toe. Ook in enkele dissertaties werd er op de imperialisme-problematiek ingegaan. Sommige auteurs, met name Tichelman[27], Schöffer[28], Wesseling[29] en à Campo[30] bleven vrij sceptisch staan tegenover de toepassing van het begrip imperialisme in de Nederlandse context. Andere auteurs, met name Van Goor[31], Fasseur[32], Kossmann[33] en Locher-Scholten[34], achtten de term wel toepasbaar voor de vestiging en uitbreiding van het Nederlandse bestuur in de buitengewesten van Nederlands-Indië, maar benadrukten tegelijkertijd het typisch Nederlandse karakter van dit expansieproces.

In navolging van Van der Wal typeerde de Leidse historicus Fasseur vanuit een periferistisch perspectief de vroege fase van de expansie, die ondanks de vigerende onthoudingspolitiek op een aantal plaatsen in de buitengewesten tot stand kwam

25 H.L. Wesseling, *Verdeel en heers. De deling van Afrika, 1880-1914* (Amsterdam, 1991).
26 Zie voor een kritische bespreking en Wesselings reactie: L. Kapteyns, 'Diplomatieke geschiedschrijving', *TvG*, CV (1992) 534-535; M. Kuitenbrouwer, 'De deling van Afrika', *Theoretische Geschiedenis,* XXI (1994) 109-113; H.L. Wesseling, 'Heeft Afrika een geschiedenis?', *Ibidem*, XXII (1995) 27-40.
27 F. Tichelman, *Stagnatie en beweging. Sociaal-historische beschouwingen over Java en Indonesië in Aziatisch verhand* (Amsterdam, 1975) 135-139.
28 I. Schöffer, 'Dutch "expansion" and Indonesian reactions: some dilemmas of modern colonial rule (1900-1942)' in: H.L. Wesseling, ed., *Expansion and reaction. Essays on European expansion and reactions in Asia and Africa* (Leiden, 1978) 78-85.
29 H.L. Wesseling, 'Dutch historiography on European expansion since 1945' in: *Idem* en P.C. Emmer, ed., *Reappraisals in overseas history. Essays on post-war historiography about European expansion* (Leiden, 1979) 138-139.
30 J. à Campo, 'Orde, rust en welvaart. Over de Nederlandse expansie in de Indische Archipel omstreeks 1900', *Acta Politica*, XV (1980) 145-189.
31 J. van Goor, 'An episode in Dutch imperialism: the Lombok expedition of 1894'. Paper delivered to the Second Indonesian-Dutch historical conference, Ujung Pandang 22 to 30 June 1978.
32 C. Fasseur, 'Een koloniale paradox. De Nederlandse expansie in de Indonesische archipel in het midden van de negentiende eeuw (1830-1870)', *TvG*, XCII (1979) 162-187.
33 E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel, 1976) 302-310.
34 E. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht, 1981) 194-200.

tussen 1830 en 1870 door initiatieven van plaatselijke bestuursambtenaren, als een vorm van *frontier imperialism.* Voortbouwend op Van 't Veers congresbijdrage analyseerde de Utrechtse historica Locher-Scholten in haar Leidse dissertatie in 1981 de eerste fase van de ethische politiek rond 1900 in termen van 'ethisch imperialisme', dat zowel op de onderwerping van de buitengewesten als de introductie van het ontwikkelingsbeleid op Java gericht was. Zo overbrugde ze de scherpe scheiding die veel koloniale historici voorheen hadden aangebracht tussen de ethische koloniale politiek van Nederland en het modern imperialisme van de grote mogendheden.

Een echte nieuwlichter was Kuitenbrouwer dus niet toen hij in 1985 in zijn dissertatie concludeerde dat de Nederlandse expansie in de buitengewesten tussen 1870 en 1902 grotendeels in het algemene patroon van het moderne imperialisme paste. Maar zijn studie was ruimer van

opzet, op meer bronnenmateriaal gebaseerd en verder uitgewerkt in vergelijkend opzicht dan de voorafgaande publicaties. De Nederlandse oorlogsverklaring aan Atjeh, volkenrechtelijk een onafhankelijk sultanaat in Noord-Sumatra, markeerde het begin van het Nederlandse imperialisme rond 1870. Dit bleek echter niet alleen een vroege, maar ook een valse start te zijn. Het Nederlandse onvermogen Atjeh duurzaam te pacificeren leidde tijdens de jaren tachtig, toen internationaal de wedloop om koloniën zich versnelde, tot concentratie van de Nederlandse presentie in Atjeh en voortzetting van de traditionele onthoudingspolitiek in de overige buitengewesten.

Na de succesvolle Lombok-expeditie in 1894 en de hervatting van de Atjeh-oorlog in 1896 zouden echter alle nog resterende inheemse staten en staatjes in de buitengewesten worden onderworpen, overeenkomstig het algemene patroon van het modern imperialisme rond 1900. De Nederlandse case paste volgens Kuitenbrouwer in verschillende imperialisme-theoriën, maar het meest verhelderend achtte hij de bovengenoemde interpretatie van Betts in termen van *contiguity* en *preemption*[35]. Het eerste begrip belichtte de continuïteit binnen de Nederlandse expansie, die evenals de Britse al vòòr 1870 was begonnen en zich vanuit bestaande enclaves voortzette. *Preemption* markeerde een element van discontinuïteit. Naarmate de wedloop om koloniën onder oude en nieuwe koloniale mogendheden op gang kwam, was Nederland meer geneigd tot preventieve occupatie, in het bijzonder in Atjeh, Noordwest-Borneo en Nieuw-Guinea.

Kuitenbrouwer signaleerde ook elementen van imperialisme in de Nederlandse betrekkingen met andere buiten-Europese gebieden, vooral Zuid-Afrika. Vanuit de pro-Boer beweging ontstond een nationalistisch streven naar een 'Nieuw Holland' in Zuid-Afrika. Het bleef echter beperkt tot informeel imperialisme, aangezien de Nederlandse regering zich zoveel mogelijk afzijdig hield om de goede betrekkingen met Engeland, van wie het behoud van Nederlands-Indië afhing, niet te schaden. De discussie zou zich echter toespitsen op Kuitenbrouwers analyse van de Nederlandse expansie in Indonesië in termen van imperialisme.

In zijn besprekingsartikel plaatste Wesseling een reeks kanttekeningen bij Kuitenbrouwers analyse, die uitmondden in de conclusie dat er geen Nederlandse variant van het moderne imperialisme bestaan had. De hoofdpunten van Wesselings kritiek betroffen de definitie van het moderne imperialisme, de periodisering van de Nederlandse expansie in Indonesië, de territoriale begrenzing van die expansie en de toepasbaarheid van de begrippen *contiguity* en *preemption.*

Kuitenbrouwer had in zijn dissertatie twee definities gegeven van het begrip imperialisme: een analytische werkdefinitie van imperialisme als 'het doelgerichte en daadwerkelijke streven naar de vestiging van formele of informele politieke heerschappij', om imperialisme te onderscheiden van louter verbale uitingen van expansionisme en economische expansie die niet op politieke controle gericht was, en een historische definitie van het modern imperialisme tussen 1870-1914 als 'een historisch proces, gevormd door de bedoelde en onbedoelde gevolgen van het streven van Westerse mogendheden naar de vestiging van heerschappij over niet-Westerse samenlevingen'[36]. Volgens Wesseling waren deze twee uiteenlopende definities op een terrein waar reeds zoveel definities circuleerden te veel van het goede. Volgens beide definities was Nederland trouwens al imperialistisch tijdens de zeventiende

35 Betts, *False dawn*, 71-72. Vgl. Kuitenbrouwer, *Nederland*, 16-17, 67, 203-204.

36 *Ibidem*, 8-9.

eeuw en de tweede definitie ging bovendien voorbij aan het expansiestreven van een niet-Westerse mogendheid als Japan, aldus Wesseling.

Van het eeuwenoude expansiestreven van Nederland in de Indonesische archipel onderscheidde zich de laatste fase, rond 1900, maar weinig volgens Wesseling. Het was gewoon ‘meer van

het zelfde' en geen kwalitatief nieuwe fase die de naam imperialisme verdiende. Bovendien voltrok deze expansie zich binnen internationaal erkende grenzen, die grotendeels samenvielen met de invloedssferen die Nederland reeds met Engeland en andere Europese buren had afgebakend tijdens de pre-imperialistische periode. Overigens begon het modern imperialisme volgens Wesseling pas rond 1880, bij het begin van de Europese deling van Afrika, en niet rond 1870, zoals Kuitenbrouwer beweerde.

In termen van Betts, aldus Wesseling, kwam de Nederlandse expansie in Indonesië voornamelijk voort uit *contiguity*, en nauwelijks uit *preemption.* Maar *contiguity* was nu juist typerend voor de pre-imperialistische fase van koloniale expansie, terwijl *preemption*, of te wel *Torschlusspanik*, vooral het optreden van koloniale nieuwkomers als Duitsland en Italië kenmerkte. In het geval van Nederland kwam het expansiestreven neer op het 'hardmaken' van oude, reeds bestaande aanspraken en invloedssferen en niet op het wildweg rondstrooien van nieuwe claims, uit vrees om de boot te missen. Tot slot van zijn besprekingsartikel wierp Wesseling de volgende vraag op:

> Als andere landen hadden gehandeld als Nederland, als Engeland zich na 1880 beperkt had tot de versterking van zijn gezag over India en Frankrijk tot de afronding van zijn bezit in Algerije, als zij, net als Nederland, hun Afrikaanse bezittingen hadden afgestoten ... was dan het begrip imperialisme ooit ontstaan? Waarschijnlijk niet, want dan hadden noch Hobson noch zijn opvolgers in deze periode ook maar iets nieuws onder de tropen zon kunnen ontdekken[37].

Kuitenbrouwers reactie op de kritiek van Wesseling kwam een paar jaar later, in een artikel waarin hij de Nederlandse expansie in Indonesië sinds 1870 typeerde als 'het imperialisme van een kleine mogendheid' en de analyse doortrok tot 1914[38]. Volgens Kuitenbrouwer was Nederland op grond van zijn definities niet reeds imperialistisch tijdens de zeventiende eeuw, omdat de expansie in Indonesië toen nog voornamelijk op handel en niet op territoriale heerschappij gericht was. Het verband tussen zijn analytische werkdefinitie van imperialisme en zijn historische definitie van het modern imperialisme lichtte hij toe voor Atjeh. Daar liep het aanvankelijke Nederlandse streven naar de vestiging van informele heerschappij door onvoorziene internationale complicaties en onverwacht felle tegenstand van Atjeh uit op formele annexatie en een slepende veroveringsoorlog.

Uit angst voor een 'tweede Atjeh' bleef de traditionele onthoudingspolitiek in de buitengewesten, typerend voor de pre-imperialistische verhoudingen, tot het einde van de negentiende eeuw gehandhaafd. De Lombok-expeditie in 1894, de hervatting van de Atjeh-oorlog in 1896 en de opstelling van de 'korte verklaring' in 1898 markeerden de omslag naar een kwalitatief nieuwe fase, gericht op systematische onderwerping van alle buitengewesten. Het proces van grensafbakening door middel van internationale verdragen was toen nog gaande. De Nederlandse expansie in

37 Wesseling, 'Nederlands imperialisme?', 225.

38 M. Kuitenbrouwer, 'Het imperialisme van een kleine mogendheid: de overzeese expansie van Nederland 1870-1914' in: N.C.F. van Sas, ed., *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid in historisch perspectief* (Haarlem, 1991) 42-72.

Indonesië volgde over het algemeen dezelfde sequentie die de Europese deling van Afrika in veel gevallen te zien gaf: vestiging van een kustenclave, soms reeds in een vroege, pre-imperialistische fase, aanspraken op het binnenland, afgrenzing van het gebied door internationale verdragen en dan pas de pacificatie van het binnenland[39].

Bovendien bleef, typerend voor Nederland als kleine mogendheid, de vrees voor het verlies van Indië als externe factor meespelen bij de interne pacificatie, ondanks de internationaal

39 Vgl. Wesseling, *Verdeel en heers*; T. Pakenham, *The scramble for Africa 1876-1912* (Londen, 1991); J. Fisch, *Die europäische Expansion und das Völkerrecht* (Stuttgart, 1983); J.A. de Moor en H.L. Wesseling, ed., *Imperialism and war. Essays on colonial wars in Asia and Africa* (Leiden, 1989).

erkende grenzen. Volgens Kuitenbrouwer was het mechanisme van *preemption* wel degelijk van toepassing op de Nederlandse expansie rond 1900. Betts zou deze conclusie later onderschrijven in een recensie van de Engelse vertaling van Kuitenbrouwers dissertatie[40]. Als de grote mogendheden net zo als Nederland hadden gehandeld, was er volgens Kuitenbrouwer genoeg aanleiding overgebleven voor Hobson om de moderne imperialisme-theorie te lanceren. De eerste versie van deze theorie, welke het modern imperialisme uit een toenemend kapitaaloverschot binnen de Westerse, kapitalistische mogendheden verklaarde, werd namelijk niet naar aanleiding van de deling van Afrika, maar naar aanleiding van de Amerikaanse verovering van de Filippijnen in 1898 geïntroduceerd, door de Amerikaanse socialist H.G. Wilshire. Vervolgens zou Hobson deze theorie ook op de Britse verovering van de Boerenrepublieken in Zuid-Afrika gaan toepassen[41].

Maar Hobson en zijn opvolgers achtten Azië zeker niet minder belangrijk voor het Westerse kapitalisme dan Afrika. Bovendien was de Nederlandse onderwerping van de buitengewesten van Nederlands-Indië verhoudingsgewijs van veel meer betekenis in militair, demografisch en economisch opzicht dan de beperkte afronding van de Britse heerschappij in India of van de Franse heerschappij in Algerije, aldus Kuitenbrouwer.

Inmiddels had Wesseling in een nieuwe versie van zijn besprekingsartikel zijn aanvankelijke standpunt verlaten dat er geen Nederlands imperialisme bestaan had. Wel bleef hij de afwijkende kenmerken benadrukken van de Nederlandse variant van het moderne imperialisme. Daarmee kwam hij op één lijn met de meeste historici die zich in het Nederlandse imperialisme-debat mengden. Van Goor[42], Fasseur[43], Lindblad[44], Locher-Scholten[45], à Campo[46], Bossenbroek[47] en Houben[48] namen allen een genuanceerd standpunt in tussen Kuitenbrouwers dissertatie en Wesselings aanvankelijke kritiek. Ze waren het op zich met Kuitenbrouwer eens dat de Nederlandse expansie in Indonesië rond 1900 imperialistisch kan worden genoemd, maar deelden Wesselings opvatting dat deze Nederlandse variant in een aantal belangrijke opzichten afweek van het algemene patroon van het moderne imperialisme. Naar hun mening vormde het Nederlandse imperialisme inderdaad de afsluiting van een langdurig expansieproces, voltrok het zich grotendeels binnen erkende internationale grenzen, werd het slechts marginaal door *preemption*

40 R.F. Betts, recensie van M. Kuitenbrouwer, *The Netherlands and the rise of modern imperialism. Colonies and foreign policy 1870-1902* (New York-Oxford, 1991) in *Journal of Modern History*, LXVI (1994) 843-844.
41 N. Etherington, *Theories of imperialism. War, conquest and capital* (Londen, 1984) 6-25.
42 J. van Goor, 'Imperialisme in de marge?' in: *Idem*, ed., *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht, 1986) 9-19.
43 C. Fasseur, recensie van Kuitenbrouwer, *Nederland* in *BMGN*, CII (1987) 672-675.
44 J.Th. Lindblad, 'Economic aspects of the Dutch expansion in Indonesia, 1870-1914', *Modern Asian Studies*, XXIII (1989) 3-4.
45 E. Locher-Scholten, 'Dutch expansion', 110-111; *Sumatraans sultanaat*, 12-18, 271.
46 J. à Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische archipel 1888-1914* (Hilversum, 1992) 25-30.
47 M. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam, 1992) 241-242; *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam, 1996) 15-18.
48 V. Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw* (Leiden, 1996) 49-53.

gekenmerkt en had het in het algemeen een afrondend karakter. Alleen de Leidse historicus Van den Doel bleef bij Wesselings aanvankelijke standpunt dat de Nederlandse expansie om die redenen niet imperialistisch genoemd kan worden[49].

Van deze nieuwe publicaties over het Nederlandse imperialisme in Indonesië leverde de omvangrijke, Leidse dissertatie over de Koninklijke Paketvaart Maatschappij van de Rotterdamse historicus à Campo belangrijke nieuwe gezichtspunten op. Dankzij de studie van de Ameri-

49 H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam, 1996) 145-146.

kaanse historicus Headrick was in het algemeen het inzicht al toegenomen dat allerlei technologische ontwikkelingen een belangrijke voorwaarde vormden voor het moderne imperialisme[50]. In de militaire sfeer is dat inzicht voor Nederland met name door de Leidse historici De Moor en Bossenbroek nader uitgewerkt[51]. In de civiele sfeer toonde à Campo's dissertatie overtuigend aan hoe belangrijk de KPM als semi-overheidsbedrijf is geweest voor zowel de bestuurlijke als de economische expansie in de buitengewesten. In theoretisch opzicht is vooral à Campo's analyse van het Nederlandse imperialisme in termen van koloniale staatsvorming verhelderend.

Op grond van de politicologische literatuur over staatsvormingsprocessen en een aantal observaties van voormalige bestuursambtenaren heeft à Campo het Nederlandse imperialisme als de eerste, territoriale fase in de ontwikkeling van de koloniale staat in Indonesië opgevat, gekenmerkt door de vestiging van feitelijke souvereiniteit en daadwerkelijk bestuur[52]. In die zin vormde het Nederlandse imperialisme de basis voor een verdere verzelfstandiging van de koloniale staat en haar uiteindelijke opvolging door de onafhankelijke Republiek Indonesië. De ethische politiek vormde volgens à Campo de ideologische uitdrukking van deze eerste, territoriale fase van het koloniale staatsvormingsproces.

Vanuit dit staatsvormingsperspectief kan men allerlei interessante verbindingslijnen trekken naar zowel de Nederlandse als de internationale historiografie van het imperialisme: in de Nederlandse historiografie ondermeer naar Locher-Scholtens ethisch imperialisme, Van Doorns koloniale project[53] en Lindblads economische analyse, in de internationale historiografie ondermeer naar Manns[54] comparatieve analyse van staatsvormingsprocessen in Europa en Azië en Cains en Hopkins'[55] lange termijnperspectief op het Britse imperialisme in zowel oude als nieuwe koloniën en invloedssferen. Vanuit dit laatste perspectief pleiten Kuitenbrouwer en Schijf er voor ook de bestuurlijke en economische expansie op Java rond 1900 te betrekken in de analyse van het Nederlandse imperialisme in termen van koloniale staatsvorming[56].

Accentuering van verschillende oorzaken

Terwijl er zo in de loop van het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving een zekere consensus gegroeid is dat er op solide basis van een Nederlands imperialisme gesproken kan worden, ruwweg tussen 1870 en 1914,

50 D.R. Headrick. *The tools of empire. Technology and European imperialism in the nineteenth century* (New York-Oxford, 1981).

51 J.A. de Moor, 'Warmakers in the archipelago: Dutch expeditions in nineteenth century Indonesia' in: *Idem* en Wesseling, ed., *Imperialism and war*, 50-72; M. Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 11-12, 241-244.

52 A Campo, *KPM*, 25-30.

53 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam, 1994).

54 M. Mann, *The sources of social power*, I, *A history of power from the beginning to A.D. 1760* (Cambridge, 1986); II, *The rise of classes and nation-states, 1760-1914* (Cambridge, 1993).

55 Zie noot 21 hierboven.

56 M. Kuitenbrouwer en H. Schijf, 'The Dutch colonial business elite at the turn of the century', binnenkort te verschijnen in *Itinerario*. Vgl. M. Kuitenbrouwer, 'Drie omwentelingen in de historiografie van het imperialisme: Engeland en Nederland', *TvG*, CVII (1994) 559-586.

blijven de meningen uiteenlopen welke oorzaken daaraan ten grondslag lagen. Natuurlijk, zoals bij elk historisch debat over een algemeen historisch verschijnsel als het imperialisme, heeft dat veel te maken met de verschillen naar tijd en plaats in de deelonderwerpen waarnaar de verschillende deelnemers aan het debat zelf onderzoek hebben gedaan. Daarin ligt ook de grote empirische, zo men wil ambachtelijke waarde van het recente imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving: het heeft een enorme hoeveelheid onderzoeksgegevens gegenereerd die gefundeerde conclusies mogelijk maken over de oorzaken van het Nederlandse imperialisme.

Zoals we zullen zien, is het de verdienste van Locher-Scholten geweest om de balans op te maken tussen de verschillende factoren die het Nederlandse imperialisme in verschillende delen van de buitengewesten bepaald hebben. Ze kon daarbij van een groot aantal lokale casestudies gebruik maken. Zo onderzocht Van 't Veer Atjeh[57], Van Goor Lombok[58], Kuitenbrouwer Atjeh, Lombok, Noordoost-Borneo en Nieuw-Guinea[59], Locher-Scholten Djambi in Midden-Sumatra, Boni in Zuid-Celebes en Nieuw-Guinea[60], Jobse Flores[61], Breman Deli[62], Lindblad Zuidoost-Borneo[63], Schulte Nordholt Bali[64], à Campo Lombok, Nieuw-Guinea en de archipel Poeloe Toedjoeh[65], Groen en Manuhutu Ceram[66], Van der Tholen Korintji in Midden-Sumatra[67], Arts Midden-Celebes[68] en Van Beurden Noord-Celebes[69].

Daarnaast werden er nog vele onuitgegeven doctoraalscripties geschreven en verschenen er een aantal buitenlandse publicaties over bestuursvestigingen in de buitengewesten. De Nederlandse publicaties over belangrijke instituties in het expansieproces als de KPM en het KNIL werden boven al genoemd. Ook verschenen er biografische studies over belangrijke figuren in het Nederlandse imperialisme, zoals de gouverneurs-generaal Loudon[70], Van Rees[71], Van der Wijck[72] en Van Heutsz[73],

57 P. van 't Veer, De *Atjeh-oorlog* (Amsterdam, 1969).
58 J. van Goor, 'De Lombokexpeditie en het Nederlandse nationalisme' in: *Idem*, ed., *Imperialisme in de marge*, 19-71.
59 Kuitenbrouwer, *Nederland, passim*.
60 Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat; Idem*, '"Een gebiedende noodzakelijkheid". Besluitvorming rond de Boniexpeditie 1903-1905' in: H.A. Poeze en P. Schoorl, ed., *Excursies in Celebes. Een bundel bijdragen bij het afscheid van J. Noorduyn als directeur-secretaris van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde* (Leiden, 1991) 143-164.
61 P.J. Jobse, *De tin-expedities naar Flores 1887-1891. Een episode uit de geschiedenis van Nederlands-Indië in het tijdperk van het moderne imperialisme* (Utrecht 1980).
62 J. Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw* (Dordrecht-Providence, 1987).
63 J.Th. Lindblad, *Between Dayak and Dutch. The economic history of Southeast Kalimantan 1880-1942* (Dordrecht, 1988) 119-137.
64 H. Schulte Nordholt, *The spell of power. A history of Balinese politics 1650-1940* (Leiden, 1996) 143-217.
65 A Campo, *KPM*, 172-211.
66 P.M.H. Groen, '"Soldaat" en "bestuursman". Het Indische leger en de Nederlandse gezagsvestiging op Ceram', *Mededelingen van de Sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, V (1982) 203-244; W. Manuhutu, 'Pacificatie in praktijk. De expansie van het Nederlands gezag op Ceram, 1900-1942' in: Van Goor, ed., *Imperialisme in de marge*, 267-316.
67 H.J. van der Tholen, 'De expeditie naar Korintji in 1902-1903: imperialisme of ethische politiek', *Mededelingen van de Sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, X (1987) 70-89.
68 J.A. Arts, 'Zending en bestuur op Midden-Celebes tussen 1890 en 1920. Van samenwerking naar confrontatie en eigen verantwoordelijkheid' in: Van Goor, ed., *Imperialisme in de marge*, 85-123.
69 A.I.P.J. van Beurden, 'De Indische "Goldrush": goudmijnbouw en Nederlands beleid in Noord-Celebes, 1880-1910' in: *Ibidem*, 179-227.
70 C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam, 1997) 152-179.
71 *Ibidem*, 113-152.
72 J. van Goor, 'De plaats van de biografie in de koloniale geschiedenis. Van der Wijck bijvoorbeeld ...' in: F. van Anrooy, e.a., ed., *Between people and statistics. Essays on modern Indonesian history presented to P. Creutzberg* (Den Haag, 1979) 283-291.
73 J.C. Witte, *J.B. van Heutsz. Leven en legende* (Bussum, 1976).

minister van koloniën Cremer[74], de latere ARP-leider Colijn[75] en de petroleumondernemers Stoop[76] en Deterding[77]. Met name Van der Wijck, Cremer en regeringsadviseur C. Snouck Hurgronje zouden alsnog een volwaardige biografie verdienen.

Bij het debat over de vraag of er wel of geen Nederlands imperialisme bestaan heeft, waren al een aantal algemene verklaringen naar voren gebracht. Die verklaringen werden zowel aan de

74 R. Lenstra, 'Jacob Theodoor Cremer, het koloniaal bestuur en het Nederlands belang in Atjeh', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, IL (1986) 165-217.
75 J. de Bruijn en H.J. Langeveld, ed., *Colijn: bouwstenen voor een biografie* (Kampen, 1994).
76 H. van Voorst Vader-Duyckinck Sander, *Leven en laten leven. Een biografie van ir. Adriaan Stoop 1856-1935* (Haarlem, 1994).
77 P. Hendrix, *Henri Deterding. De Koninklijke, de Shell en de Rothschilds* (Den Haag 1996).

internationale theorievorming als het empirische onderzoek van lokale casestudies in de buitengewesten ontleend. Locher-Scholten zou in de samenvattende conclusie van haar recente studie vier algemene drijfveren onderscheiden: het buitenlandspolitieke motief 'angst voor het buitenland', het economische motief 'geld', het ethische motief 'geweten' en het bestuurlijke motief 'gezag'. Men zou aan deze fraaie reeks nog het nationalistische motief 'voor koningin en vaderland' toe kunnen voegen, een drijfveer die vooral bij de Atjeh-oorlog en Lombok-expeditie een rol speelde. In dat verband is Van Goors casestudy over de Lombok-expeditie, die in 1894 een golf van nationalisme in Nederland losmaakte, exemplarisch genoemd door Van Sas, Amsterdams historicus en nationalisme-kenner bij uitstek[78].

In het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving werden deze vijf drijfveren in wisselende combinaties op de voorgrond geplaatst. Kuitenbrouwer benadrukte de specifiek Nederlandse drijfveren geld, geweten, angst voor het buitenland en nationalisme[79]. Volgens Wesseling speelden autonome, binnenlandse drijfveren als geld, geweten en nationalisme juist een ondergeschikte rol en domineerde de externe factor van angst voor het buitenland. 'Om het wat toegespitst te zeggen: de enige drijfveer van het Nederlandse imperialisme was het imperialisme van anderen', aldus Wesseling[80]. Maar volgens de meeste auteurs, in het bijzonder degenen die daadwerkelijk het archief van koloniën hebben doorgespit, was de perifere, bestuurlijke drijfveer van gezag, vertegenwoordigd door het gouvernement in Batavia en lokale bestuursambtenaren in de buitengewesten, verreweg het meest belangrijk. Zonder andere drijfveren uit te sluiten heeft Locher-Scholten het primaat van het Nederlands-Indische gouvernement c.q. koloniale staat binnen het Nederlandse imperialisme het meest overtuigend naar voren gebracht.

Van alle archiefvorsers heeft Locher-Scholten de meeste ervaring op het terrein van het Nederlandse imperialisme - nog meer dan Fasseur en dat wil wat zeggen. Haar recente boek over de wisselende betrekkingen tussen de Nederlands-Indische koloniale staat en het sultanaat Djambi is echter om meer redenen van belang dan het gedegen onderzoek in het archief van koloniën. Ze onderzocht ook uitvoerig bronnen die andere motieven dan het bestuurlijke motief belichten. Van alle bovengenoemde imperialismestudies heeft ze de meeste aandacht besteed aan de Indonesische kant van de onderlinge betrekkingen. De verdreven sultan Taha Safioedin, die tenslotte als guerrilla-leider door een marechausseepatrouille gedood zou worden, speelt een hoofdrol in haar boek. De betrekkingen tussen Djambi en de koloniale staat heeft ze bovendien voor een lange periode onderzocht, van 1830 tot 1907. Dit stelt haar in staat gefundeerde uitspraken te doen over het netelige continuïteitsprobleem in de analyse van het Nederlandse imperialisme. Tenslotte analyseerde ze in haar slothoofdstuk ook de bovengenoemde reeks casestudies over bestuursvestigingen in andere delen van de buitengewesten.

Een twaalftal militaire expedities die tussen 1870 en 1914 in de buitengewesten plaatsvonden, vergeleek ze systematisch ten aanzien van de volgende aspecten: mate van continuïteit, aanwezigheid van een crisis in de periferie, initiatief bij Den Haag of Batavia en de vier drijfveren angst voor het buitenland, geld, geweten en gezag.

78 N.C.F. van Sas, 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *BMGN*, CVI (1991) 607.
79 Kuitenbrouwer, *Nederland*, 202-205.
80 Wesseling, 'Nederlands imperialisme?', 224.

Als we even voorbij gaan aan de nuanceringen in de toelichting levert deze matrix het volgende beeld op: in acht gevallen was er sprake van continuïteit met de koloniale betrekkingen vòòr 1870, in alle twaalf gevallen was er sprake van een crisis in de betrekkingen die tot militair ingrijpen aanleiding gaf, in negen gevallen lag het initiatief bij Batavia en in slechts drie gevallen bij Batavia en Den Haag gezamelijk, eveneens in slechts drie gevallen speelde angst voor het buitenland een rol van

betekenis, in slechts vier gevallen geld, in zes gevallen geweten en in maar liefst elf van de twaalf gevallen het koloniale gezagsmotief[81].

Voor Locher-Scholten bevestigde deze vergelijkende analyse van het Nederlandse imperialisme duidelijk de algemene, periferistische imperialisme-interpretatie van Fieldhouse. In Djambi en andere gevallen was de definitieve omslag naar imperialisme rond 1900 inderdaad 'the end of an old story', die ver terugging in de negentiende eeuw. Een plaatselijke crisis in de betrekkingen tussen koloniale en Indonesische staat ging doorgaans vooraf aan militair ingrijpen. Het initiatief lag duidelijk bij het gouvernement in Batavia of plaatselijke bestuursambtenaren. Het perifere, bestuurlijke motief was vrijwel altijd aanwezig. Specifiek Europese drijfveren van imperialisme als geld, ethiek, angst voor het buitenland en - impliciet - nationalisme, gingen pas een rol van betekenis spelen wanneer ze 'gepolitiseerd' raakten door crises in de periferie en initiatieven van de koloniale staat. Maar uiteindelijk, en hier wijkt Locher-Scholtens conclusie af van die van Fieldhouse, kwam het koloniale staatsvormingsproces dat zich binnen het moderne imperialisme manifesteerde, voort uit Europese ontwikkelingen, zoals de Industriële Revolutie en het Europese staatsvormingsproces[82].

De reacties op Locher-Scholtens boek waren over het algemeen lovend maar ook een beetje paradoxaal: veel auteurs prezen haar werk als de definitieve studie over het Nederlandse imperialisme, om vervolgens de uitkomsten naar hun eigen standpunt toe te trekken en aldus nieuwe discussie uit te lokken. Zo concludeerden De Moor en Van den Doel met onmiskenbaar genoegen dat het primaat van het gouvernement, het product van Leidens grootste geesten, en het failliet van de economische verklaring van het Nederlandse imperialisme nu onweerlegbaar waren aangetoond[83]. Met iets meer distantie concludeerde à Campo echter dat 'de verscheidenheid aan expansiepatronen' in het Nederlandse imperialisme hem toch het meest trof in Locher-Scholtens boek[84]. Kuitenbrouwer daarentegen meende dat Locher-Scholten de specifiek Nederlandse drijfveren geld, geweten, nationalisme en angst voor het buitenland onderbelicht liet in haar vergelijkende conclusie[85].

Zijn bezwaren waren zowel methodologisch als inhoudelijk van karakter. Methodologisch is Kuitenbrouwer het eens met geschiedtheoreticus Lorenz dat er in het algemeen een paar grote bezwaren aan het 'intentionele verklaringsmodel' in de geschiedschrijving kleven[86]. Ten aanzien van het Nederlandse imperialisme betekent dit concreet dat alle intenties en overwegingen van beleidsmakers moeilijk afgelezen kunnen worden uit de officiële bescheiden die ze op korte termijn over een bepaalde expeditie produceerden. Met ambtelijk woordgebruik konden omstreden zaken als economisch belang en vrees voor het buitenland makkelijk onvermeld blijven of slechts vaag aangeduid worden. Toch waren dergelijke zaken vaak

81 Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 275.
82 *Ibidem*, 291-292.
83 J.A. de Moor, 'Imperialisme in de periferie', *NRC-Handelsblad*, 9 april 1994; Van den Doel, *Rijk van Insulinde*, 144.
84 J. à Campo, bespreking Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat* in *BMGN*, CXI (1996) 260-262.
85 M. Kuitenbrouwer, 'Nederland en de mensenrechten, 1795-1995' in: *Idem* en M. Leenders, ed., *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum, 1996) 170-172.
86 Lorenz, *Constructie van het verleden*, 102 vlg.

aantoonbaar bij de beleidsbeslissingen betrokken. Particuliere briefwisselingen en dagboeken laten meer zien, maar zijn helaas betrekkelijk schaars.

Inhoudelijk vond Kuitenbrouwer het een bezwaar dat Locher-Scholten de langdurige Atjehoorlog, waarbij veel meer specifiek Nederlandse, economische en politieke belangen gemoeid waren dan bijvoorbeeld de expeditie naar het onbetekenende Korintji, slechts als twee van de twaalf militaire expedities meerekende in haar vergelijkende analyse. Hij telde wel vijf mili-

taire expedities of campagnes binnen de Atjeh-oorlog: die van 1873, 1874, 1875-1878, 1896, 1898 en 1904.

In navolging van Cains en Hopkins' verklaring van het Britse imperialisme in termen van 'gentlemanly capitalism' heeft Kuitenbrouwer de economische belangen die betrokken waren bij het Nederlandse imperialisme geanalyseerd in termen van een Hollands 'regenten-kapitalisme'[87]. Bossenbroek heeft daar echter tegen ingebracht dat dit 'regenten-kapitalisme' overwegend op Java gericht was en niet op de buitengewesten[88]. Samen met de Amsterdamse politicoloog en methodoloog Schijf heeft Kuitenbrouwer nieuw onderzoek verricht dat hopelijk tot verdere discussie over de rol van economische belangen in het Nederlandse imperialisme uitnodigt[89]. Een discussie waartoe de Leidse historicus Lindblad en zijn mede-auteurs al veel belangrijke bijdragen hebben geleverd, zowel in analytisch als empirisch opzicht[90]. In deze bundels belichtte Lindblad in zijn inleidende artikelen de wisselwerking tussen economische ontwikkeling en staatsvorming in Indonesië tijdens de late koloniale periode en toonde hij de toenemende betekenis van de buitengewesten concreet aan in zijn onderzoeksbijdragen. Ook de Groningse dissertatie van De Jong over de financiële relatie tussen Nederland en Indonesië is in dit verband van belang[91].

De belangrijke studie van Locher-Scholten over het Nederlandse imperialisme betekent dus geen definitieve afronding van het debat over de oorzaken. Maar dit debat heeft wel een zekere consensus opgeleverd. De belangrijkste deelnemers zijn het er namelijk allemaal over eens dat alleen een multicausale verklaring van het Nederlandse imperialisme tegemoet kan komen aan de veelzijdigheid en complexiteit van de oorzaken. Ook al blijven ze daarbij verschillende accenten leggen.

Groeiende aandacht voor de gevolgen

De conclusie van à Campo dat met Locher-Scholtens boek de discussie over de oorzaken van het Nederlandse imperialisme is afgesloten, was misschien een beetje prematuur. Maar terecht constateerde hij dat de aandacht van veel historici inmiddels van de oorzaken naar de gevolgen aan het verschuiven was. Locher-Scholtens epiloog over de verhouding tussen Djambi en de koloniale staat tot de onafhankelijkheid van Indonesië wees ook in die richting. Voor we op de recente geschiedschrijving over de gevolgen van het Nederlandse imperialisme ingaan, kan het echter geen kwaad eerst de bekende uitspraak van de Chinese premier Zhou Enlai in herinnering te

87 Kuitenbrouwer, 'Drie omwentelingen', 575-585.

88 Bossenbroek, *Holland*, 114-115.

89 Zie noot 56 hierboven.

90 Lindblad, 'Economie aspects'; *Dayak and Dutch.* Vgl. A.H.P. Clemens en J.Th. Lindblad, ed., *Het belang van de Buitengewesten. Economische expansie en koloniale staatsvorming in de Buitengewesten van Nederlands-lndië 1870-1942* (Amsterdam, 1989); R. Cribb, ed., *The late colonial state in Indonesia. Political and economie foundations of the Netherlands Indies 1880-1942* (Leiden, 1994); J.Th. Lindblad, ed., *New challenges in the modern economie history of Indonesia* (Leiden, 1993); *Idem*, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s* (Amsterdam, 1996).

91 J. de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Den Haag, 1989).

brengen. Toen hem gevraagd werd wat volgens hem de gevolgen van de Franse Revolutie waren geweest, schijnt hij na enig nadenken geantwoord te hebben: ‘het is nog veel te vroeg om de gevolgen van de Franse Revolutie te beoordelen’. Dat geldt nog sterker voor het Nederlandse imperialisme, een veel marginaler verschijnsel dan de Franse Revolutie, dat zich bovendien nog een eeuw later voltrok.

De wisselende tijdgeest heeft het perspectief op de gevolgen van het Nederlandse imperialisme danig beïnvloed. Voor de Tweede Wereldoorlog overheerste in de koloniale geschied-

schrijving de rooskleurige opvatting dat die gevolgen over het algemeen zegenrijk voor Indonesië waren geweest. De snorkende titel van de ruim verspreide bundel *Daar wèrd wat groots verricht*, een parafrase op Coens bekende uitspraak, sprak boekdelen[92]. Na de dekolonisatie van Indonesië was dit zelfgenoegzame zelfbeeld niet direct verdwenen in de koloniale geschiedschrijving, zoals die in het ethische Leiden en het conservatieve Utrecht beoefend werd.

Aan de Universiteit van Amsterdam daarentegen gaven marxistische geleerden als Romein en Wertheim de aanzet tot een grondige revisie van het positieve, Neerlandocentrische perspectief op de koloniale geschiedenis. Daar zat aanvankelijk veel waardevols in. Zo publiceerde Wertheim de vernieuwende maar in vergetelheid geraakte Leidse dissertatie van Van Leur, introduceerde hij het werk van kritische buitenlandse auteurs als Geertz in Nederland en maakte hij de resultaten van zijn eigen Indonesië-centrische onderzoek in Engelse vertaling toegankelijk voor het buitenland[93]. Maar in de loop van de jaren zestig en zeventig, toen in Amsterdam de Culturele Revolutie woedde, sloegen zijn publicaties door naar een kritiekloze verheerlijking van het maoïsme en een ongenuanceerde veroordeling van het Nederlandse kolonialisme. In 1978 verklaarde hij de imperialistische fase van het Nederlandse kolonialisme vanuit economische drijfveren die tot massale uitbuiting en onderdrukking van de Indonesische bevolking leidden, 'vrijwel onberoerd door de ethische ideologie'[94]. 'Daar wèrd wat slechts verricht', zo zou men Wertheims visie op de gevolgen van het Nederlandse imperialisme kunnen samenvatten.

Een aantal leerlingen van Wertheim, met name Breman, zou dit negatieve perspectief op de gevolgen van het Nederlandse imperialisme verder uitwerken. Maar de meeste historici van de naoorlogse generatie die zich met het Nederlandse imperialisme bezig hielden, vonden de dichotomie tussen ongenuanceerde verheerlijking en ongenuanceerde veroordeling nogal onbevredigend. Volgens hen waren positieve en negatieve gevolgen vaak nauw met elkaar verbonden en werd er tot dusver een derde mogelijkheid over het hoofd gezien, namelijk dat het Nederlandse imperialisme ook weinig gevolgen heeft gehad op bepaalde terreinen[95].

Bij de formulering van dit derde, meest recente gezichtspunt speelde de internationale theorievorming, in het bijzonder het periferistische paradigma, een belangrijke rol. De discussie over de gevolgen van het Nederlandse kolonialisme in het algemeen en die van het Nederlandse imperialisme in het bijzonder is dan ook allang niet meer een exclusief Nederlandse aangelegenheid. Vele buitenlandse, met name Indonesische, Amerikaanse en Australische historici doen er aan mee. Bij de beoordeling van de recente historiografie is het zinvol drie soorten gevolgen van het

92 W.H. van Helsdingen, ed., *Daar wèrd wat groots verricht ... Nederlandsch-Indië in de twnitigste eeuw* (Amsterdam, 1941).

93 M. Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag, 1994) 33-34. Vgl. H.L. Wesseling, 'Europa en Azië bij Jan Romein', *TvG*, CV (1992) 466-485; J. Vogel, *De opkomst van het indocentrische geschiedbeeld. Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur* (Hilversum, 1992).

94 W.F. Wertheim *Indonesië: van vorstenrijk tot neo-kolonie* (Meppel-Amsterdam, 1978) 64.

95 M.C. Ricklefs, *A history of modern Indonesia* (Londen-Basingstoke, 1981) 138. Vgl. J. van Goor, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie* (Den Haag, 1994) 361-366; Van Doorn, *Laatste eeuw*, 197-224; Kuitenbrouwer, 'Nederland en de mensenrechten', 172-173; Houben, *Kolonie tot eenheidsstaat*, 108-125.

Nederlandse kolonialisme en imperialisme te onderscheiden: culturele, politieke en sociaal-economische.

Op cultureel terrein zijn de gevolgen van het Nederlandse imperialisme beperkt gebleven. Ook wanneer we Java, dat eerder gekoloniseerd werd dan de meeste buitengewesten, bij de analyse betrekken, blijft die constatering van kracht. Groeneboer heeft overtuigend aangetoond dat de Nederlandse taal een veel minder grote invloed heeft gehad in Indonesië dan het Engels in India en het Frans in Vietnam, hoewel deze laatste kolonie maar voor betrekkelijk

korte tijd gekoloniseerd is geweest[96]. Ondanks het Nederlandstalig beschavingsoffensief dat rond 1900 met het ethische imperialisme gepaard ging, bleef maleis de voertaal in Nederlands-Indië. Het percentage Indonesische christenen bleef ook achter bij dat in Vietnam. En alle ethische inspanningen ten spijt had Nederlands-Indië tijdens de jaren dertig het laagste percentage geletterden van alle Westerse koloniën in Azië: slechts 8%, tegen 50% in de Filippijnen, 29% in Malakka, 12% in India en 10% in Vietnam. India telde toen 100.000 inheemse academici en Indonesië maar 300[97]. Een verklaring van de relatief geringe invloed die Nederland in cultureel opzicht op Indonesië heeft uitgeoefend, zal men waarschijnlijk moeten zoeken in de omstandigheid dat Nederland een kleine en pluriforme mogendheid was met een minder centralistische en militante traditie van nationalisme dan bijvoorbeeld Frankrijk. En bovendien spreekwoordelijk zuinig[98].

De politieke gevolgen van het Nederlandse imperialisme in Indonesië waren substantiëler. Op dit terrein tekent zich ook meer debat af, naar aanleiding van à Campo's analyse van het koloniale staatsvormingsproces. A Campo baseerde zich bij deze analyse mede op een publicatie van Van Baal, antropoloog en voormalig gouverneur van Nieuw-Guinea[99]. Van Baal stelde daarin dat het Nederlandse koloniale staatsvormingsproces, met alle kritiek die daar na de dekolonisatie op werd geleverd, toch maar de fundamenten had gelegd voor de onafhankelijke eenheidsstaat Indonesië, inclusief de territoriale grenzen.

Volgens Kuitenbrouwer heeft deze koloniale erfenis naast positieve ook negatieve gevolgen gehad. Het Nederlandse imperialisme leidde tot de inlijving van randgebieden, in etnisch opzicht vaak verschillend van het dominante Java, die na de onafhankelijkheid aanleiding bleven geven tot onderdrukking en verzet. Vanuit dat perspectief had de verovering van Atjeh, het aanhouden van Westelijk Nieuw-Guinea als bufferzone en de verwerving van het recht om Oost-Timor als eerste over te mogen nemen wanneer Portugal failliet zou gaan beter achterwege kunnen blijven. Deze conclusie is minder anachronistisch dan ze op het eerste gezicht lijkt, want vooraanstaande tijdgenoten als ARP-leider Kuyper en het socialistische kamerlid Van Kol hebben pleidooien gehouden voor verkoop of afstand van een deel van de buitengewesten om de kerngebieden beter te kunnen ontwikkelen[100].

Het debat over de gevolgen van het Nederlandse imperialisme heeft zich echter vooral op het sociaal-economische terrein toegespitst. In dit lopende debat zijn een drietal verschillende perspectieven te onderscheiden. Een zeer negatieve analyse van die gevolgen gaf Breman in zijn studie over de verhouding tussen bestuur, planters en contractarbeiders in Deli, in Noordoost Sumatra[101]. De behandeling van de

96 K. Groeneboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950, een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden. 1993) 465-472.

97 R. Jeffrey, 'Introduction: the setting for independence' in: *Idem*, ed., *Asia: the winning of independence* (Londen. 1981) 11.

98 Vgl. Van Doorn, *Laatste eeuw*, 19-80; *Idem, Indische lessen. Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam, 1995) 37-41, 113-120; C. Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rassenonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', *TvG*, CV (1992) 218-243.

99 J. van Baal, 'Tussen kolonie en nationale staat: de koloniale staat' in: H.J.M. Claessen, e.a., ed., *Dekolonisatie en vrijheid. Een sociaal-wetenschappelijke discussie over emancipatiedenken in de Derde Wereld* (Assen-Amsterdam, 1976) 92-108.

100 Kuitenbrouwer, 'Nederland en de mensenrechten', 172-173.

101 Breman, *Koelies*.

contractarbeiders door veel planters, bijgestaan door het gouvernement met de ‘poenale sanctie’ op contractbreuk, was zò slecht dat er rond 1900 een schandaal uitbrak, dat echter door regering en gouvernement zo snel mogelijk in de doofpot werd gestopt. De nauwe banden tussen gouvernement en bedrijfsleven bij de exploitatie van Deli waren volgens Breman symptomatisch voor heel Nederlands-Indië. Op dezelfde wijze vatte hij de *Raubwirtschaft* in Leopolds Kongo-Vrijstaat als *pars pro toto* voor het Europese

kolonialisme in heel Afrika op. In de Westerse ontwikkelingssamenwerking met de Derde Wereld ziet Breman een voortzetting van het koloniale bondgenootschap tussen overheid en bedrijfsleven[102].

Van verschillende kanten is er op gewezen dat de negatieve gevolgen van de koloniale exploitatie, die Breman op zich zelf terecht in Deli en de Kongo-Vrijstaat signaleerde, niet zonder meer voor heel Nederlands-Indië of heel Afrika gegeneraliseerd kunnen worden. Van den Doel heeft zich wat Nederlands-Indië betreft het scherpst gekeerd tegen Bremans conclusie dat het kolonialisme slechts 'onderdrukking, racisme en afroming van rijkdom' heeft gebracht[103]. Op Java, waar het kolonialisme al veel langer werkzaam was dan in de *froniter*-samenleving Deli, waren de gevolgen voor de inheemse bevolking veel gunstiger. Hier zou volgens Van den Doel het gouvernement in de geest van Multatuli juist als beschermer van de bevolking gaan optreden tegen ongebreidelde exploitatie door het bedrijfsleven[104].

Zoals dat ook bij de discussie over het al dan niet bestaan van een Nederlands imperialisme het geval was, nemen veel historici bij dit vraagstuk een genuanceerde tussenpositie in. Ze tonen zich daarbij sceptisch ten aanzien van de overhaaste generalisaties van zowel Breman als Van den Doel. Er moet duidelijk nog meer onderzoek verricht worden naar de economische ontwikkeling die Indonesië in samenhang met het koloniale staatsvormingsproces doormaakte, voordat er meer valide uitspraken over de economische gevolgen van het Nederlandse imperialisme mogelijk zijn. In dat opzicht hebben de onderzoeksbundels die Lindblad en zijn medeauteurs gepubliceerd hebben al veel belangrijke resultaten opgeleverd[105]. Ook tot een vergelijkende analyse, waarbinnen dergelijke onderzoeksresulaten het best tot hun recht komen, heeft het Leidse Centrum voor de geschiedenis van de Europese expansie en zijn opvolger een reeks waardevolle aanzetten geleverd.

Impliciete en explictiete vergelijking

Vrijwel alle bijdragen tot het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving bevatten comparatieve uitspraken - zo niet expliciet dan toch impliciet. Dergelijke impliciete vergelijkingen kwamen voort uit de verwijzingen naar de internationale literatuur over het moderne imperialisme of, nog vager, een impliciet beeld van het buitenland bij de analyse van de Nederlandse situatie. Dergelijke impliciete vergelijkingen konden makkelijk tot misverstand en verwarring leiden.

Een aardig voorbeeld vormde de bijdrage van Schöffer over de Nederlandse expansie in Indonesië tot de eerste bundel in de vergelijkende reeks van het Leidse Centrum voor de geschiedenis van de Europese expansie, *Expansion and reaction.* Hij plaatste daarin zelfs het begrip *expansion* tussen aanhalingstekens, om aan te geven hoezeer de Nederlandse situatie afweek van het algemene patroon van het moderne imperialisme[106]. Maar vanuit het nieuwe periferistische perspectief

102 *Idem*, 'Civilisatie en racisme', *De Gids*, CLIV (1991) 448-494.
103 Van den Doel, *Rijk van Insulinde*, 302-303.
104 Vgl. H.W. van den Doel, *De stille macht. Het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942* (Amsterdam, 1994).
105 Zie noot 90 hier boven.
106 Schöffer, 'Dutch "expansion"', 78.

concludeerden Robinson en Brunschwig in hun bijdragen dat de Britse en Franse expansie in Afrika vrijwel geheel door de interactie tussen plaatselijke bestuursambtenaren en inheemse elites bepaald werd en niet naar de Europese drijfveren die traditioneel, ook voor Schöffer, centraal stonden in de historiografie van het moderne imperialisme[107].

107 Zie R. Robinson, 'European imperialism and indigenous reactions in British West Africa, 1880-1914' in: Wesseling, ed., *Expansion and reaction*, 141-167 en H. Brunschwig, 'French expansion and local reactions in the time of imperialism (1880-1914)', *Ibidem*, 116-141.

Naarmate de Leidse bundels een meer toegespitst karakter kregen, kwamen dergelijke misverstanden echter minder voor. Vooral de vergelijking tussen Nederlands-Indië en Brits-Indië werd in één van de Leidse bundels en een aantal bijzondere nummers van *Itinerario* systematisch uitgewerkt voor achtereenvolgens de periode van het *ancien regime*, de negentiende eeuw, de laat-koloniale periode en het begin van de post-koloniale periode[108]. In dit belangrijke comparatieve project waren de meeste bijdragen echter begrijpelijkerwijs op de kerngebieden van India en Indonesië gericht, namelijk Noord-India en Java. Het territoriale expansieproces als zodanig, dat in India al rond 1850 en in Indonesië pas rond 1900 werd afgerond, kreeg weinig aandacht. Vooral Kuitenbrouwer heeft in zijn dissertatie en daarna verschenen artikelen het Nederlandse imperialisme expliciet met dat van andere Westerse landen vergeleken[109].

In zijn dissertatie vergeleek hij het Nederlandse imperialisme allereerst met dat van twee andere oude koloniale mogendheden, de grote mogendheid Engeland en de kleine mogendheid Portugal. Vervolgens werkte hij de vergelijking verder uit voor België, waar het imperialisme aanvankelijk beperkt bleef tot Leopolds Kongo-Vrijstaat. Zijn conclusie luidde dat het Nederlandse imperialisme aanzienlijk meer inhield dan het Portugese, maar minder dan het Britse, dat zich zowel in Azië als in Afrika krachtig manifesteerde. Het ging volgens Kuitenbrouwer niet alleen om kwantitatieve maar ook om kwalitatieve verschillen tussen de grote mogendheid Engeland en de kleine mogendheid Nederland. Niettemin vertoonde het Nederlandse imperialisme veel overeenkomsten met het Britse en had het een bredere binnenlandse basis dan het Belgische, dat aanvankelijk tot het hof beperkt bleef.

Later zou Kuitenbrouwer ook Denemarken, dat zijn tropische koloniën liever verkocht, en Frans-Indochina in zijn vergelijkende exercities betrekken. Maar het debat bleef vooral op de vergelijking tussen Engeland en Nederland gericht. Toen Wesseling in tweede instantie ook van een Nederlands imperialisme sprak, in termen van Robinsons en Gallaghers continuïteitsthese, voegde hij daar nadrukkelijk aan toe dat het nog meer een *reluctant* karakter droeg dan het Britse imperialisme en nog minder werd bepaald door autonome, binnenlandse drijfveren[110]. Ook Lindblad concludeerde dat de factor *preemption*, zoals die treffend werd verwoord in Lord Rosebery's programmatische metafoor ‘pegging out claims for the future’, veel minder opging voor het Nederlandse imperialisme, omdat dit in tegenstelling tot het Britse imperialisme voornamelijk oude en nauwelijks nieuwe gebiedsaanspraken nastreefde[111]. Locher-Scholten lijkt eveneens te concluderen dat het Nederlandse imperialisme in nog sterkere mate door de perifere factor van de koloniale staat bepaald werd dan het Britse of Franse imperialisme, dat centraal stond in Fieldhouse's analyse[112].

Kuitenbrouwer daarentegen achtte autonome, specifiek Nederlandse factoren wel degelijk aanwezig en werkte de vergelijking tussen het Britse ‘gentlemanly capitalism’

108 C.A. Bayly en D.H.A. Kolff, ed., *Two colonial empires. Comparative essays on the history of India and Indonesia in the nineteenth century* (Dordrecht, 1986). Vgl. de speciale, India-Indonesië nummers van *Itinerario* (1986) nr. 1, (1987) nr. 1 en (1988) nr. 1.

109 Kuitenbrouwer, *Nederland*, 215-229.

110 Wesseling, ‘Giant that was a dwarf’, 69-70.

111 Lindblad, ‘Economic aspects’, 4-5.

112 Locher-Scholten, ‘Dutch expansion’, 110-111; *Sumatraans sultanaat*, 291-292.

en het Nederlandse ‘regenten-kapitalisme’ als drijfveer van imperialisme verder uit. Toch erkent hij nu ook duidelijker dan voorheen dat het Nederlandse imperialisme in termen van grondgebied, inwoners en geografische reikwijdte verhoudingsgewijs beperkter van aard was dan het Britse imperialisme, dat zich in tegenstelling tot Nederland zowel in blanke vestigingskoloniën als volstrekt nieuwe gebieden in Afrika manifesteerde.

In economisch opzicht waren de gevolgen van het Nederlandse imperialisme in Indonesië echter aanzienlijker dan die van het Britse imperialisme in India, dat de kern van het Britse imperium bleef vormen. Indonesië, dat in demografisch opzicht in eenzelfde verhouding stond tot Nederland als India tot Engeland, droeg veel meer bij tot het nationaal inkomen van Nederland dan India tot dat van Engeland, in belangrijke mate dankzij de buitengewesten. Volgens de Britse historicus Maddison droeg Indonesië vlak voor de Eerste Wereldoorlog 8,7% aan het Nederlandse Netto Binnenlands Product bij terwijl India slechts 0,9% tot het Britse bijdroeg. In beide landen was de totale bijdrage van overzee tot het NBP toen 8 à 9%, hetgeen opnieuw op het meer gevarieerde karakter van het Britse imperialisme wijst.[113]

In Indonesië steeg het BNP per capita naar schatting van $173 in 1700 tot $227 in 1913 en $283 in 1938. Voor India waren de bedragen respectievelijk $201, $229 en $212. Daarbij moet wel in aanmerking worden genomen dat de Europese bovenlaag, die een groot deel van het BNP naar zich toe trok, in Indonesië veel groter was dan in India. Nader comparatief onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre de verschillen in economische groei het gevolg waren van verschillende koloniale stelsels of het gevolg van verschillende natuurlijke omstandigheden.

Een globale vergelijking tussen Nederlands-Indië en het onafhankelijke Thailand lijkt op een beperkte betekenis van de koloniale factor te wijzen. Thailand maakte namelijk een overeenkomstig ontwikkelingsproces als Indonesië door. Maar tijdens de negentiende eeuw was de Indonesische bevolking er slechter aan toe dan de Thaise en tijdens de twintigste eeuw iets beter[114]. Het voorbeeld van de irrigatie wijst in dezelfde richting. In de eerste plaats deed de koloniale staat op Java meer aan irrigatie dan de Thaise overheid in Centraal-Thailand. In de tweede plaats waren de irrigatiewerken op Java aanvankelijk vooral op ondernemersbelangen gericht, maar na 1900 in toenemende mate ook op bevolkingsbelangen[115]. Dergelijke globale vergelijkingen maken duidelijk hoeveel er vanuit een comparatief perspectief nog te onderzoeken valt om de aard, oorzaken en gevolgen van het Nederlandse imperialisme bevredigend te kunnen bepalen.

Conclusie

Uit dit overzicht van het recente imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving blijkt dat het vooral gevoerd werd door historici en sociologen die aan de universiteiten van Utrecht, Leiden en Amsterdam werkzaam waren. Leidse historici hebben regelmatig een poging gedaan om het debat in termen van schoolvorming te karakteriseren. Zo opperde Wesseling in zijn eerste besprekingsartikel dat de afwijzing van het begrip imperialisme voor Nederland een onderscheidend kenmerk van de ‘Leidse school’ in de overzeese geschiedenis zou

113 A. Maddison, ‘Dutch income in and from Indonesia, 1700-1938’ in: *Idem* en G. Prince, ed., *Economic growth in Indonesia, 1820-1940* (Dordrecht-Providence, 1989) 15-43.

114 K. van der Meer, ‘A comparison of factors affecting economic development in Thailand and Indonesia, 1820-1940’, *Ibidem*, 259-294.

115 W. Ravesteijn, *De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942* (Delft, 1997).

zijn[116]. Zowel Fasseur als Lindblad gaven echter te kennen dat er volgens hen wel degelijk een Nederlands imperialisme bestaan had. Maar naar aanleiding van Bremans kritische studie over Deli zouden Fasseur en Van den Doel eveneens de naar hun mening onbevangen Leidse kijk op de koloniale geschiedenis tegenover de vooringenomen Amsterdamse benadering plaatsen. Een nieuwe generatie Utrechtse historici beantwoordde onlangs de vraag of er een 'Utrechtse school' in de geschiedschrijving zou bestaan dan ook ontkennend[117]. Volgens Houben zou er ook sprake

116 Wesseling, 'Nederlands imperialisme?', 216.
117 Van den Doel, *Rijk van Insulinde*, 302-303.

zijn van een ‘Utrechtse school’ in het imperialisme-debat, gevormd door Van Goor en Kuitenbrouwer[118].

Om nu maar met dat laatste misverstand te beginnen: wat Houben een school noemt is in feite één kamer in het gebouw van de vakgroep geschiedenis in Utrecht, die Van Goor en Kuitenbrouwer samen met hun collega Locher-Scholten delen. Dat bevordert ongetwijfelt de gedachtenwisseling over gemeenschappelijke historische interesses als het modern imperialisme. Als ze het daarover hebben, zijn ze het echter lang niet altijd met elkaar eens, zoals hierboven wel is gebleken. Typisch Utrechts is dit debating clubje slechts in zoverre dat de vakgroep geschiedenis in Utrecht na het einde van het *ancien regime* zo'n jaar of tien geleden, een meer open, pluriform en *gendered* karakter heeft gekregen[119]. Dat pluralisme geldt ook voor de drie genoemde kamergenoten. Zo studeerde Van Goor in Groningen en promoveerde hij in Utrecht, terwijl Locher-Scholten en Kuitenbrouwer respectievelijk in Leiden en Amsterdam studeerden en promoveerden.

Het recente imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving was juist zo'n aardig debat omdat het niet alleen tussen universitaire instituten gevoerd werd, maar ook daarbinnen. Zoals een goed historisch debat betaamt, liet het duidelijk zien dat historici toch in de eerste plaats kritische individualisten zijn en geen aanhangers van een of andere school.

118 Houben, *Kolonie tot eenheidsstaat*, 49.

119 E. Jonker en P. van Hees, ed., *Geschiedenis in Utrecht. Bestaat er een Utrechtse School in de geschiedbeoefening?* (Utrechtse Historische Cahiers, XV; 1994) iii.

[Recensies]

J. Charité, A.J.C.M. Gabriëls, ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, IV (Rijks Geschiedkundige Publicatiën; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1994, xiv + 602 blz, ISBN 90 5216 058 9).

Vergeleken met de drie vorige delen presenteert zich in hetzelfde luxe gewaad een ietwat anders gestructureerde inhoud. De miniatuurbiografieën, die van gemiddeld twee en driekwart kolom in deel I al waren uitgedijd tot drie en een derde kolom in deel III, bestrijken nu gemiddeld bijna vier kolommen. Dit laatste is niet het gevolg van een uit de hand gelopen opzet, maar vloeit voort uit een bewust gekozen standpunt van de vrijwel geheel vernieuwde redactie. Om de figuur van de geportretteerden wat scherper te doen uitkomen is er naar gestreefd het informatieve en opsommende karakter van de lemmata meer te laten combineren met uit het leven gegrepen details, hetgeen tevens de leesbaarheid ten goede moest komen. 'Persoonlijk getinte biografieën' stonden de redactie voor ogen. Lezing van de 295 bijdragen heeft mij als recensent ervan overtuigd dat deze wat pleonastisch aandoende formulering juist blijkt te zijn. Niet de persoon van de bijna altijd empathische, niet zelden sympathische biograaf maar die van zijn of haar object van beschrijving kenmerkt de tint van de portretten. Er valt natuurlijk over te twisten of alle personen wel de ruimte verdienen die zij kregen. Meer nog dan in de eerdere delen blijkt het traditionele, overigens niet van subjectiviteit gespeende criterium van belangrijkheid voor de politieke, sociaal-economische, wetenschappelijke en culturele ontwikkeling van het land aan geldigheid te hebben ingeboet. Zo worden ook van striptekenaars, militairen, liedjeszangers, schrijvers van kinderboeken, spionnen, voetballers en wielrenners niet alleen de prestaties maar ook de historische uniciteit en representativiteit bij tijd en wijlen omstandig belicht. Over de hele linie bevat het woordenboek passages waarvan menige lezer niet zonder een licht gevoel van voyeurisme kennis zal nemen. Soms lijken de directheid van *reality T'V* en de *Privé*-belangstelling voor de handel en wandel van 'bekende Nederlanders' van vandaag op hun lotgenoten van weleer te zijn toegepast. Hoe dan ook, aan particulariteiten en intimiteiten van op hun terrein dikwijls excentrieke personen bestaat er in dit boekdeel bepaald geen gebrek. Opmerkelijk genoeg heeft dit mede tot gevolg dat de alledaagse belevenissen van de toenmalige man of vrouw in de straat beter zichtbaar worden. Door middel van onder meer citaten uit de contemporaine media rijzen karakteristieke tijdsbeelden op. De beoogde grotere leesbaarheid heeft tegelijkertijd het inzicht in de maatschappelijke context bevorderd.

De bonte reeks van gepresenteerde levens overziend raakt men, mede door de van redactiewege bijstellend voorgeschreven werkwijze, eens te meer onder de indruk van de onbestendigheid van de *condition humaine.* In wisselende mate worden grootse carrièremakerij, ontzagwekkende prestaties, klinkende successen, baanbrekende invloed en blijvende betekenis toegeschreven aan tomeloze werkkracht, onstuitbare energie, onophoudelijke toewijding, scherpe intelligentie en brede eruditie. Maar hoe dikwijls ook wordt de spanning zichtbaar tussen ideaal en werkelijkheid en tussen verwachting en resultaat. Levenslust, ijdelheid, dadendrang, zelfoverschatting en eigenzinnigheid staan naast en tegenover bescheidenheid, perfectionisme, introversie en pessimisme. Wederkerige irritaties, niet verwerkte teleurstellingen, gevoelens van

miskenning en rancune, gestrande huwelijken, stukgelopen relaties, troosteloze vereenzamingen, roemloze levensavonden - ook dat treft men ongelijkmatig gedoseerd in de levensbeschrijvingen aan. In de meeste gevallen weten de tezamen 155 auteurs het juiste midden te houden tussen wetenschappelijke afstandelijkheid en intermenselijke betrokkenheid.

In mijn bespreking van de delen II en III (*BMGN*, CVI (1991) 259-260) heb ik gewezen op de merkbare moeilijkheid waarvoor menig auteur stond bij zijn pogen door te dringen tot het

ware karakter van zijn omstreden held. Ook in dit deel blijkt een beschrijving van de persoon *en pantoufles* soms de nodige correctie te verschaffen op het beeld dat op het forum der publieke opinie was ontstaan. Doorgaans heeft dit geleid tot meer begrip en zelfs sympathie, zelden tot zo iets als *debunking.* Verwant is de problematiek van de representativiteit. Twee voorbeelden kunnen dit adstrueren. Over ARP-voorzitter Berghuis wordt opgemerkt dat hij een 'echte anti-revolutionair' was en over premier Drees dat hij 'in hart en nieren' een sociaaldemocraat was (resp. 29 en 119). Hoe acceptabel deze karakteriseringen op zich ook mogen lijken, in beide gevallen roept de context van het lemma de vraag op, waarop de bewering steunt. Berghuis ging immers ver in zijn progressiviteit en Drees, 'belichaming van Nederlandse deugden', zegde uiteindelijk zijn PvdA-lidmaatschap op en betuigde zijn sympathie aan het vrij 'rechtse' DS'70. Hoe echt antirevolutionair waren de vele meer behoudende ARP'ers en welke sterveling kan eigenlijk hart en nieren genoegzaam op hun sociaal-democratische authenticiteit beproeven? Deze overweging is echter nauwelijks als kritiek bedoeld. Graag wil ik eindigen met een woord van dank aan de redactie en de biografen, onder wie in het bijzonder hen die een respectabel aantal lemmata voor hun rekening namen. In welk ander historisch boekwerk vindt men zoveel vruchten van gevarieerde deskundigheid, tijdrovende onderzoekingen en geserreerde vormgeving bijeen?

J.A. Bornewasser

C. van der Borgt, A. Hermans, H. Jacobs, ed., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Publicaties van het P.J. Meertens-instituut XXV, ANNO historische reeks VIII; Amsterdam: P.J. Meertens-instituut, 1996, vi + 265 blz., ISBN 90 70389 49 5).

De hier besproken bundel is het resultaat van een congres dat in Nijmegen werd gehouden op 26 mei 1994, onder auspiciën van de stichting Annales Noviomagenses in samenwerking met het Nederlands Centrum voor volkscultuur te Utrecht. Het is een goede gedachte geweest deze bundel, die oorspronkelijk verscheen als deel 8 in de ANNO-historische reeks (Nijmegen 1995) opnieuw uit te geven en wel als deel 25 in de reeks Publicaties van het P.J. Meertens-instituut. De kwaliteit van de bijdragen rechtvaardigt een zo ruim mogelijke verspreiding; bovendien is de bundel door zijn inhoud uitdrukkelijk te situeren op het snijpunt van de geschiedwetenschap en de volkskunde. Opname in de reeks van het Meertens-instituut is ook in dat opzicht een goede en begrijpelijke keuze.

De goed - en compleet - verzorgde bundel bevat een twaalftal bijdragen die kort worden gepresenteerd door de redacteuren en van een meer uitgebreide inleiding voorzien door Gerard Rooijakkers. In deze inleiding wordt de onderliggende 'gemeenschappelijke' probleemstelling van de afzonderlijke bijdragen, die in de titel van de bundel overigens goed tot uitdrukking wordt gebracht, helder verwoord en zowel maatschappelijk als wetenschappelijk gesitueerd. Hoewel de bundel zich richt op een beschrijving, analyse en interpretatie van manifestaties van regionale identiteit - tot uitdrukking komend in taalgebruik (dialect of 'regiolect'), in specifieke regionale folklore, in de cultivering van de specifiek eigen regionale of lokale geschiedenis - is het thema in essentie breder en betreft het het verschijnsel van groepsidentiteit als

zodanig. Of nog preciezer: centraal staat de wijze waarop een dergelijke identiteit wordt geproduceerd én gereproduceerd (geïnterpreteerd, veruitwendigd, bestendigd) in het sociale handelen van mensen. Dit thema is minder ‘onschuldig’ dan het lijkt; het cultiveren van een eigen regionale identiteit is bepaald niet alleen een zaak van amateur-historici en andere overmatig bij het streek-eigene betrokken lieden. In toenemende mate zijn hierbij ook

politiek-economische en bijvoorbeeld toeristische belangen in het geding. De constructie van het eigene speelt zich kortom niet in een maatschappelijk luchtledige af. Sterker nog: iedere interpretatie zal zich juist van deze context rekenschap moeten geven, wil zij niet in de, al dan niet bewuste, reproduktie van al te folkloristisch ingekleurd gedachtengoed blijven steken.

De afzonderlijke bijdragen zijn in vier hoofdgroepen geordend. Afdeling 1 ('Vreemd en eigen') bevat twee artikelen die een algemene introductie geven op het thema van de bundel. Het essay van Konrad Köstlin gaat in op de vraag hoe de manifeste heropleving van de behoefte aan beklemtoning van de eigen groepsidentiteit (regionaal, maar bijvoorbeeld ook etnisch) kan worden geïnterpreteerd als een resultante van het moderniseringsproces; bovendien gaat hij in op de gevolgen die dit heeft - de kansen en opgaven die het met zich mee brengt - voor disciplines als volkskunde, mentaliteitsgeschiedenis etc.

Het artikel van Joep Leerssen (over de 'canonisering van het typische') bouwt voort op de interessante gedachte dat in het begrip 'regio' specifieke noties met betrekking tot ruimte en tijd, op elkaar betrokken zijn. De regio is niet alleen een ander land het is ook een andere tijd; de regio is het reservaat waarin vroeger wordt bewaard. Het moge duidelijk zijn dat hiermee zowel positieve als negatieve connotaties verbonden zijn. Regionale elites zijn gericht op het construeren van een positief zelfbeeld, een positieve traditie, een positieve beeldvorming; deze komt echter tot stand in complexe wisselwerking met externe beeldvorming, de beeldvorming van buitenstaanders. Voor historici en volkskundigen is niet alleen de inhoud van de beelden van belang maar eerst en vooral de processen van beeldvorming zelf.

Afdeling 2 ('Taal en identiteit') bevat drie artikelen. In een algemene beschouwing van Jo Daan over (de ontwikkeling van) de verhouding tussen standaardtaal en dialecten in Nederland wordt de ontwikkeling van de standaardtaal in directe samenhang met het proces van natievorming gezien; meer algemeen worden ontwikkelingen op 'talig' gebied in verband gebracht met maatschappelijke en politieke factoren. Voorts bevat deze afdeling een zeer compact en helder artikel van Frans Hinskens, waarin de auteur een samenvatting geeft van de resultaten van zijn promotie-onderzoek naar dialectnivellering. Kern van het betoog is dat er sprake is van een snelle verdwijning van verschillen tussen dialecten als gevolg van het feit dat toenemende interactie met mensen buiten de eigen leefgemeenschap tot 'accommodatie' en vervolgens ook tot aanpassing van het eigen dialect voor intern gebruik leidt.

Tenslotte bevat deze afdeling een heel boeiend artikel van Louis Peter Grijp over het gebruik van dialect in pop-muziek. Vertrekpunt voor de beschouwing is de interessante observatie dat in de traditionele volksmuziek in de regel nu juist géén dialect werd gebruikt. Des te opmerkelijker de betrekkelijk recente opkomst van de streektaal in de pop-muziek, een ontwikkeling die bepaald niet alleen beperkt blijft tot de boerenrock van Normaal, maar daarin misschien wel het meest pregnant tot uitdrukking komt.

Afdeling 3 ('Het verleden toegeëigend') is mijns inziens tamelijk onevenwichtig van opbouw: Twee bijdragen (van Van Oudheusden en van Van der Kooi) geven een schets van de wijze waarop de cultivering van de eigen (historische) identiteit ontwikkeld en gedragen werd door specifieke maatschappelijke

groeperingen/bewegingen respectievelijk in Brabant en Friesland. Deze bijdragen zijn helder en compact geschreven maar ze bevatten op zichzelf niet veel nieuws voor wie eerdere publicaties van de auteurs kent. De bijdrage van Michiel Gerding geeft een schets van en een even sympathiek als overtuigend pleidooi voor (het belang van) 'amateuristische' beoefening van de lokale en regionale geschiedenis. De bijdrage van Peter Nissen geeft een, wat mij betreft hoogst fascinerend, beeld van een heel specifiek aspect van de productie van de Brabantse culturele identiteit: de rol van de clerus in het bedenken, regisseren en 'instrumentaliseren' van regionale religieuze tradities.

Afdeling 4 tenslotte bevat een drietal zeer lezenswaardige bijdragen. Het verhaal van Carla Weijers biedt een korte samenvatting van de resultaten van haar promotie-onderzoek naar de betekenis en functie van het carnaval in de ontwikkeling van een Limburgse identiteit. Zeer lezenswaardig is verder het artikel van Jensma dat ingaat op de gekend-bizarre geschiedenis rond het Oera Linda Bok. Dit artikel is wat mij betreft terecht gekozen als slotartikel van de bundel; het beschrijft tot wat voor aberraties het kan komen bij een onkritische uitvinding en constructie van historische en regionale eigenheid.

De laatste woorden van deze bespreking wijd ik aan het artikel dat ik als de topper van deze bundel heb ervaren - en dat waarlijk niet alleen om zijn fraaie, lichtvoetige titel: 'God kijkt niet op een vierkante meter... Of Hobsbawn herlezen'. In dit artikel geeft Paul Post niet alleen een fascinerende, zij het erg korte (ik wilde meer...), beschrijving van de krachten en mechanismen die zoal een rol spelen bij de recente heropbloei van de Bonifatius-viering in Dokkum. Ik zal de plot hier niet onthullen en vermeld nog slechts dat degenen die dit artikel nu uit nieuwsgierigheid gaan lezen beloond worden met een aantal hoogst behartenswaardige, (zelf)kritische reflecties rond het al te zeer ingesleten gebruik van Hobsbawn's notie van *invented traditions*.

Al met al kortom een heel interessante publicatie waarvan de kwaliteit niet ligt in de presentatie van oorspronkelijk onderzoek, maar in de goed gekozen bundeling van bijdragen rond een, zowel maatschappelijk als wetenschappelijk, alleszins actueel thema. Een bundel die mij om die reden vooral voor het onderwijs en de praktijk (musea bijvoorbeeld) heel goed bruikbaar lijkt.

J. Vaessen

J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000* (dissertatie KU Brabant, 1996, NIBE-bankhistorische reeks XVII; Amsterdam: Nederlands instituut voor het bank- en effectenbedrijf, 1996, 262 blz., ISBN 90 5516 079 2).

In de geschiedenis van de internationale economische betrekkingen spelen wisselbrieven, die meestal eenvoudigweg wissels worden genoemd, een belangrijke rol. Als betaal- en kredietinstrument in de groothandel is de wissel in de tweede helft van de Middeleeuwen opgekomen. Er ontstond behoefte aan een wijze van betaling, waarbij omslachtige, kostbare en riskante geldtransporten konden worden vermeden door middel van een soort systeem van schuldvereffening. Heel in het kort kan een wissel worden gezien als een schriftelijke opdracht van A (de zogenaamde trekker) aan B (de betrokkene) tot betaling van een bepaald bedrag aan C (de nemer). Dit lijkt nog eenvoudig, maar het gaat hier om een materie waarbij heel wat komt kijken. Een wissel kan niet zo maar worden getrokken. De betrokkene zal namelijk alleen tot betaling bereid zijn, indien de trekker - zoals dat wordt genoemd - *fonds* heeft bij eerstgenoemde. Hiervan is het meest voor de hand liggende voorbeeld de koopman, die goederen heeft afgeleverd, die moeten worden betaald. De belangen, die bij een en ander in het geding zijn - men denke bij voorbeeld aan de te hanteren geldsoorten, de in acht te nemen termijnen, de overdraagbaarheid of verhandelbaarheid van de

wissel en aan mogelijke acties bij wanbetaling - vergen een behoorlijke mate van regeling.

Over dit notoir lastige onderwerp heeft mevrouw J.A.F. Wallert een rechtshistorisch proefschrift geschreven, waarin zij op systematische wijze ingaat op de ontwikkeling van 1250 tot heden.

In het ‘voorbericht voor den eersten druk’ van zijn standaardwerk over het wissel- en chequerecht schreef F.G. Scheltema in 1929, dat dit berucht is om - wat hij noemt - zijn ‘theorieën’. Wallert heeft dan ook wijselijk achterwege gelaten haar betoog in te leiden met een theoretisch hoofdstuk. In plaats daarvan is de inleiding niet meer dan de korte ontstaansgeschiedenis van de dissertatie en de aankondiging van hetgeen de lezer te wachten staat in de volgende zes hoofdstukken. Met uitzondering van het laatste hoofdstuk, dat gezien de beknoptheid ervan een soort epiloog is over de meest recente activiteiten om tot internationale wetgeving op het gebied van het wisselrecht te geraken, wordt de stof volgens een vast patroon behandeld. Eerst worden economische en eventueel ook politieke achtergronden van de desbetreffende periode geschetst. Dan volgt als hoofdschotel een uiteenzetting over wisselzaken in het bijzonder. In hoofdstuk 1 is dat met name het ontstaan van de wisselbrief in Italië, Frankrijk en Vlaanderen vóór 1400. Een meer specifiek rechtshistorische benadering is gevolgd in de hoofdstukken 2 tot en met 5, waarin achtereenvolgens de codificatie in Antwerpen in de zestiende en de aanvang van de zeventiende eeuw, de wisselbrief in de Republiek en de wetgeving in Nederland tot 1850 aan de orde komen. De lezer, die vooral in oorspronkelijke wetsteksten is geïnteresseerd, komt ruimschoots aan zijn trekken. In het laatstgenoemde hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de toenemende pogingen om in internationaal verband het wisselrecht te harmoniseren. Het derde en tevens laatste onderdeel van elk hoofdstuk is dan toch gewijd aan de theorie. De auteur laat daarin zien, dat over wissels in de loop der tijden het nodige is nagedacht door de rechtsgeleerden. Zo heeft in ons land Hugo de Groot zich niet onbetuigd gelaten. Het komt erop neer, dat zich steeds weer het streven manifesteerde om systeem aan te brengen in een weerbarstige praktijk.

Ik meen, dat het door mevrouw Wallert afgeleverde werk zonder veel voorbehoud als goed en ook nuttig kan worden gekwalificeerd. Om met het laatste te beginnen, werd al gewezen op het belang van de wissel voor de internationale economische betrekkingen. (Economisch-) historici, die zich met deze tak van wetenschap bezighouden, zullen er baat bij hebben om het te raadplegen, wanneer zij zich op het gladde ijs van wissels en wisselkoersen begeven. Allerlei minder bekende begrippen, die nogal eens in bronnen op dat gebied ter sprake worden gebracht (bijvoorbeeld *aval* en *endossement*), worden op heldere wijze toegelicht. Maar dit neemt niet weg, dat het boek in de eerste plaats bestemd lijkt te zijn voor specialisten op het gebied van (de geschiedenis van) het wisselrecht. Die zullen door hun kennis van het nogal technische begrippenapparaat minder moeite hebben om de juridische paragrafen te lezen en in zich op te nemen. Zij zullen ook - in tegenstelling tot ondergetekende - competent mogen worden geacht te oordelen over de merites van de standpunten van de schrijfster over de ontwikkeling van het wisselrecht.

Terugkomende op de kwaliteit van de dissertatie in het algemeen, mag allereerst worden gewezen op de alleszins geslaagde compositie en het heldere taalgebruik. Verder zijn de staatsrechtelijke en economische achtergronden een genoegen om te lezen. Rekening houdende met het omvangrijke en lastige hoofdonderwerp van de studie is het overigens begrijpelijk, dat de auteur bij het schrijven daarvan niet uit een overmaat aan bronnenmateriaal heeft kunnen putten. Dit leidt in bepaalde gevallen tot omissies en onjuistheden. Dit is bij voorbeeld het geval bij de besprekingen van het muntwezen. Mevrouw Wallert verzuimt namelijk in het tweede hoofdstuk over de periode 1400-1600 dit onderwerp aan de orde te stellen, terwijl daarin sprake is

geweest van een verregaande mate van monetaire unificatie in de Nederlanden. In de stukken over het muntwezen ten tijde van de Republiek en in de negentiende eeuw klopt een en ander niet. Zo wordt op bladzijde 92 gesteld, dat de uitvoer van hoogwaardige negotiepenningen (dat zijn munten, die ten behoeve van de internationale handel worden geslagen) vanzelfspre-

kend een verslechtering van de kwaliteit van de binnenlandse omloop tot gevolg hebben. Dit hoeft evenwel niet het geval te zijn. In het wel zeer summiere stukje op bladzijde 128 over de negentiende eeuw wordt de afschaffing van de zilveren standaard in 1875 (moet zijn: 1873) vermeld en te veel gewicht gehecht aan de Muntwet van 1901. Maar: '*on ne peut pas contenter tout le monde et son père*'. De waardering voor het gehele werk wordt er niet minder door.

W.L. Korthals Altes

P.A.J. van den Berg, *Codificatie en staatsvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergronden van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811* (Dissertatie Groningen 1996; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996, xii + 436 blz., *f* 79,-, ISBN 90 01 07456 1).

De geschiedenis van codificatiebeweging en -werk in Nederland heeft de laatste dertig jaar nogal wat aandacht gekregen in bronnenuitgaven, monografieën en artikelen. Gezien de Franse invloed op de totstandkoming van de Nederlandse wetboeken in het begin van de negentiende eeuw is het niet verbazingwekkend dat de (rechts)historici in de eerste plaats naar Frankrijk hebben gekeken voor vergelijkingsmateriaal. De tijdgenoten zetten hen immers al op dat spoor, zoals de uitgever van het zogenaamde vier-kolommenwetboek (*Het Nederl. Burg. Wetboek, de Code civil, het Wetboek Lodewijk Napoleon en het Burgerlijk Wetboek van 1830*. Met verwijzingen tot elkander en tot de overige wetboeken, 1850). Het werd tijd dat ook in ons land de codificatie als zodanig eens werd geplaatst in een breder Europees, of liever: vergelijkend, perspectief. Over de rechtspersonen in de negentiende eeuw is trouwens al in 1976 een rechtsvergelijkend proefschrift verdedigd.

Van den Berg heeft vier staten uitgekozen waarin binnen een relatief kort tijdsbestek, tussen 1794 en 1811, wetboeken werden afgekondigd. Het 'Nederlandse' deel (1760-1809) in zijn studie - waarop hij in de rechten promoveerde - neemt een betrekkelijk kleine plaats in (291-361). Ik moet er hier dus kort over zijn. Eerst een paar opmerkingen over de vraagstelling.

De auteur beschouwt de codificaties in engere zin als uitvloeisels, zo geen bekroningen, van een langdurig proces van staatsvorming waarin uiteindelijk de wet het monopolie verkreeg: de wetboeken schakelden andere rechtsbronnen uit (zoals de gewoonte, het Romeinse recht, de Bijbel, de rechtspraak). Centraal thema noemt de schrijver 'de vraag welke overwegingen bij de totstandkoming van deze [vier] codificaties een beslissende rol hebben gespeeld'(2). Dat impliceert nogal wat en het thema roept zelf ook weer vragen op. Blijkens de titel bestrijkt het boek de periode vanaf 1450. Dat is maar ten dele juist: Van den Berg begint met Duitse landen zoals Pruisen, waar hij de rechtshervormingsvoorstellen van Becker uit de tweede helft van de zeventiende eeuw als uitgangspunt neemt. Vervolgens komt de Donaumonarchie aan de beurt, vanaf ca. 1750. En dan pas Frankrijk met de schriftelijke redactie der coutumes sinds ca. 1450. De Nederlandse codificatiebeweging laat hij beginnen met de publieke discussie rond 1760. Schrijver

slaat zijn vleugels dus wel breed uit, maar zijn vlucht is niet gelijkmatig. Dat wordt niet door het bronnenmateriaal gerechtvaardigd, want ook in de Duitse landen zijn oudere codificaties aan te wijzen te vergelijken met sommige grote Franse ordonnances. Ik denk bij voorbeeld aan de Peinliche Gerichtsordnung (1532) van keizer Karel V of de Criminele Ordonnanties (1570) van koning Filips II of aan de vele ordonnanties op het gebied van het procesrecht.

Dat brengt mij vanzelf op de vraag: waarom zich beperken tot het *privaat*recht als het om een

zo veel meer omvattend probleem als *rechts*codificatie gaat die de auteur bovendien in het veel bredere kader van het staatsvormingsproces en de hiërarchie der rechtsbronnen (of het primaat van de wet) wil plaatsen? Wat bedoelt de auteur eigenlijk met zijn onderwerp 'codificatie' als hij zegt dat het codificatiestreven zich 'uiteindelijk' grotendeels in de achttiende eeuw afspeelde (4)? Had raadplegen van bijvoorbeeld het boek van Vanderlinden (*Le concept de code* 1967) hier geen uitkomst kunnen bieden? Er doemen nog andere problemen op zoals de vraag naar de relatie tussen de uiteenlopende staatsstructuren en de mate van gelijkvormigheid tussen de gerealiseerde codificaties. Anders dan de auteur suggereert (3) is de Franse codificatie niet een typisch monarchale prestatie (want ze werd voorbereid onder de Republiek) en evenmin is de Nederlandse echt republikeins, want ze werd door een monarch tot standgebracht. Was het Wetboek Napoléon een 'revolutionair wetboek'? En zo is er meer.

Wat het Nederlandse hoofdstuk betreft, mag gezegd worden dat de auteur ook voor dit gedeelte van zijn boek de literatuur bekwaam heeft benut. Hij heeft zelfs een en ander toegevoegd aan onze kennis van de discussie over de wenselijkheid van uniforme wetboeken, boven hetgeen De Blécourt - waarom diens pionierstudie uit 1937 niet genoemd? - en C.J.H. Jansen al hadden gepresenteerd. Met name de radicale pamfletten uit de jaren 1795 tot 1797 geven een aardige aanvulling op het bekende beeld.

Het is verbazingwekkend dat een auteur die een proefschrift verdedigt - toch een proeve van *wetenschappelijke* verslaglegging in optima forma - zich meent te kunnen permitteren de discussie met zijn voorgangers uit de weg te gaan: 'niet het hoofddoel'(5) is een understatement. Zo'n opstelling doet geen recht aan die voorgangers en ze beneemt de argeloze lezer het zicht op wat nieuwe interpretatie en wat oude koek is.

A.H. Huussen jr.

J. Baerten, *Harde Vlaamse koppen. De boeren van Voeren. Van de Middeleeuwen tot 1962* (Sint-Genesiusrode: J. Baerten, Mezenlaan 11, B 1640, 1995, 112 blz., Bf600,-, ISBN 90 75622 01 5).

De Limburgse gemeente Voeren heeft jarenlang in het middelpunt van de publieke belangstelling gestaan. Het is een restant van een tussen de huidige weg Visé-Aken en de grens van de provincies Nederlands-Limburg en Luik gelegen Vlaamstalig gedeelte van het oude hertogdom Limburg en het vroegere Land van Dalhem. Gemeenten en dorpen als Bolbeek-Bombaye, Weust-Warsage, Hendrikkapel-Henri Chapelle en Aubel hoorden daar eertijds ook bij, maar zijn al geruime tijd volledig Franstalig. Sporen van vroegere Vlaamstaligheid worden daar alleen nog in de lokale dialecten aangetroffen. Alleen in de vlak onder de Nederlandse grens gelegen dorpen 's-Gravenvoeren, Moelingen, Sint-Martensvoeren, Sint-Pietersvoeren, Remersdaal en Teuven was het gebruik van de Nederlandse taal in 1962 nog zo dominant dat zij werden losgemaakt van de provincie Luik en als één exclave, bestaande uit één gemeente, bij Limburg gevoegd. Sedertdien is Voeren welgevuld met spijtoptanten,

domineert er de pro-Waalse politiek en doet het gemeentebestuur er grote moeite de gemeenschap alsnog te verfransen.

De politieke, maatschappelijke en culturele problemen van Voeren hebben alom de aandacht getrokken, behalve in de historische wereld. Elk wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van Voeren ontbreekt. Baerten nam zich voor in deze leemte te voorzien, althans in kort bestek. De auteur deelde zijn boek in twee delen in. Eerst wordt betoogd dat de Voerense dorpen in agrarisch en economisch opzicht nooit deel uitmaakten van het Land van Herve en

de Luikse industriële agglomeratie; vervolgens wordt de taalgeschiedenis van Voeren geschetst: heel de zogenaamde verfransing is terug te voeren op de taalwetgeving in België. Ongelukkigerwijze heeft de auteur er zich wel erg vlug vanaf gemaakt. Elke paragraaf geeft aanleiding tot het maken van kritische bemerkingen. Vooreerst wordt in de zeer bondige paragraaf over de economische ontwikkeling tot 1795 nergens allusie gemaakt op de proto-industrialisatie in de Basse-Meuse die, zoals Leboutte aantoonde, van Luik tot tenminste Visé reikte, dat wil zeggen minstens tot aan de grens van Voeren. Zij ging er zelfs overheen. In Eijsden, dat in Nederland ligt, had de vroege industrialisatievorm dankzij een vestiging van textielfabrikant Von Scheibler overduidelijke uitlopers. In hoeverre daarvan sporen worden aangetroffen in de Voerense huisnijverheid blijft bij Baerten onduidelijk.

Ook de aard van de agrarische samenleving wordt niet precies weergegeven. Ruwet heeft aangetoond dat de veeteelt van het Land van Herve zich in de achttiende eeuw geleidelijk uitbreidde over het hertogdom Limburg en het aangrenzende Land van Dalhem. Kort voor 1795 begonnen de landbouwers in de huidige gemeente Voeren aan de omschakeling. De akkerbouw nam er in 1787 tussen 35% en 74% van de cultuurgrond in beslag. Het percentage weiland fluctueerde tussen 12% en 50%. In de thans Nederlandse delen van de Landen van Overmaas, in het bijzonder op het plateau van Margraten, nam de akkerbouw steeds meer dan 90% van de cultuurgrond in en besloeg de oppervlakte weiland minder dan 5%. Bij het trekken van de grens tussen de departementen Nedermaas en Ourthe is in 1795 overwogen dat een eenmaal ingezet veranderingsproces niet moest worden afgebroken. Baerten meent echter dat men had moeten uitgaan van voltooide ontwikkelingen en Voeren bij het departement van de Nedermaas voegen.

Voor wat de periode 1839-1914 aangaat, ziet de auteur de gevolgen van ligging in een uithoek van België over het hoofd. Nadat de provinciegrens rijksgrens was geworden, raakten de Voerenaren afgesneden van één van hun natuurlijke afzetmarkten, daalde het inkomensniveau en al spoedig ook het aantal inwoners en werd Voeren geconfronteerd met een permanente achterstandsituatie. Als gevolg van de uitstraling van de agglomeratie Luik en een na 1945 inzettende suburbanisatie begon Voeren die in 1962 net in te lopen. Het is voorstelbaar dat een flink deel van de autochtonen niet juichte, toen aan die ontwikkeling als gevolg van een taalprobleem weer een einde kwam. Het kan niet zo zijn, zoals Baerten meent, dat de overheden Voeren de kans hadden moeten geven zichzelf te blijven.

In het tweede deel van zijn studie gaat Baerten in op het gebruik van de Nederlandse taal in Voeren. Tot 1794 baseert hij zich daarbij op de archieven van het oude hertogdom Limburg. Daar wordt inderdaad sinds 1450 in het Nederlands verslag gedaan van het wel en wee van de ten noorden van de lijn Visé-Aken gelegen dorpen. Dat bewijst evenwel niet dat geen dorp uit die regio tot 1794 verfranste. Het toont slechts aan dat de centrale administratie zeer traditioneel was ingericht.

Voor wat de negentiende en twintigste eeuw betreft, zijn de door Baerten aangehaalde cijfers duidelijk. Tot 1910 zijn Franssprekenden in de Voerstreek zeldzaam. In het interbellum wint de tweetaligheid veld. Dadelijk na de Tweede Wereldoorlog neemt het aantal eentalig Franssprekenden fors toe en daalt het aantal eentalig Nederlandssprekenden aanzienlijk. In drie van de zes dorpen is sprake van een halvering. De effecten van de suburbanisatie en de sociaal-economische afhankelijkheid van de Luikse agglomeratie zijn evident aanwezig. Baerten houdt

evenwel vol dat het hele proces slechts een afspiegeling was van de pro-Franse taalwetgeving in België.

De politieke omstandigheden laten allicht niet toe een genuanceerd beeld van de sociaal-economische en culturele geschiedenis van Voeren te schetsen. Toch lijkt het hoogdringend

hiernaar te streven. Een niet gering deel van de vraagstukken waarmee België kampt als het om Voeren gaat schijnt verband te houden met het isolement, waarin de Voerense dorpen sedert 150 jaar zijn geraakt. De streek heeft meer behoefte aan stimulansen dan aan betogingen en repressieve acties.

J.C.G.M. Jansen

M. Saatkamp, D. Schlüter, ed., *Van Hexen un Düvelslüden. Über Hexen, Zauberei und Aberglauben im niederländisch-deutschen Grenzraum. Over heksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek* (Westmünsterland, Quellen und Studien IV; Enschede, Doetinchem, Vreden: Twente Akademie, Stichting Staring-instituut, Landeskundliches Institut Westmünsterland, 1995, 207 blz., ISBN 90 74064 04 3/90 73667 21 6/3 927851 74 4).

In 1991 verscheen Dick Schlüters *Betovering en vervolging. Over toverij in Oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw* (zie *BMGN*, 108 (1993) 336). Vier jaar nadien is mede onder zijn redactie *Van Hexen un Düvelslüden* gepubliceerd, een bundeling van tien lezingen over ‘heksenprocessen’ en/of toverij in de Nederlands-Duitse grensstreek ter hoogte van Twente en de Achterhoek, die tijdens een symposium in september 1993 zijn gehouden. Tegenover zeven Duitse bijdragen staan slechts drie Nederlandse. De Duitse zijn in het Duits, de Nederlandse in het Nederlands gepubliceerd, met samenvattingen in de andere taal. Voorwoord en inleiding (door Marielies Saatkamp) zijn in beide talen opgenomen - de Nederlandse vertalingen bevatten veel spellings- en taalfouten. Een evenwichtiger spreiding is gerealiseerd betreffende de behandelde perioden en thema's. In de helft van de bijdragen - alle over Duitse gebieden - staan ‘heksenprocessen’ centraal. De rest is geheel of overwegend op de latere periode gericht. Voor zover verwante thema's voor Duitse en Nederlandse gebieden worden behandeld, namelijk ‘heksenprocessen’ in Westmünsterland en in de heerlijkheid Borculo of heksensagen in de Achterhoek en in Westmünsterland, is vrijwel geen poging tot onderlinge vergelijking ondernomen. De bundel opent met een weinig informatief artikel van Saatkamp over heksenvervolging in Westmünsterland vanaf eind zestiende tot halverwege de zeventiende eeuw. Het bevat geen overzicht van aantallen en soorten gevoerde processen, laat staan dat achtergrondinformatie wordt geboden. Tot tweemaal toe, in inleiding én artikel, schrijft zij foutief dat voor het Nederlandse onderzoek tot dusverre het jaar 1610 gold als jaar van de laatste terechtstelling van een heks in ‘Nederland’ - voor de Republiek is dat 1608 (Gorinchem), voor het huidige Nederland 1642 (Roermond). Even misleidend doet zij het voorkomen alsof het onderzoek van Harry te Walvaart, auteur van het volgende artikel over toverij in de heerlijkheid Borculo, 1610-1800, tot herziening van dit tijdstip noodzaakt. Te Walvaart heeft evenwel bescheidener pretenties. Hij heeft alleen Gelderland op het oog, en vervangt het jaartal 1610 (Bredevoort) door 1613 à 1615, in welke periode nog eens twee vrouwen in de toenmaals tot het bisdom Münster behorende heerlijkheid Borculo en in de onder Spaans gezag vallende stad Groenlo werden terechtgesteld. Vormt Te Walvaarts artikel als eerste overzicht van hetgeen de betreffende archieven over

toverij tot 1800 bevatten een welkome aanvulling, het gaat helaas niet verder dan dat. Het veel diepgravender onderzoek dat Willem de Blécourt (1990) in Drenthe heeft verricht heeft kennelijk zijn voorbeeldwerking gemist. Dat geldt ook voor Schlüters artikel over duivelbanners in Twente en de Achterhoek tot in de twintigste eeuw.

Voorts bevat de bundel ietwat diepgravender artikelen van Erika Münster-Schroër over de vervolgingen in Jülich en Berg, van Sabine Alfing over de persoon en de sociale 'inbedding' van de in de stad Münster wegens toverij aangeklaagde vrouwen, en van Gudrun Gersmann

over de gedaanteverandering van het beeld van de heks in het Roergebied sedert de negentiende eeuw. Daarnaast bespreekt Ralf-Peter Fuchs enkele voor het Reichskammergericht in hoger beroep gevoerde processen met een Westfaalse achtergrond, en verschaft Walter Komber op basis van de rekeningen van het drostambt Wittlage een overzicht van de processen tussen 1551 en 1651. De bundel besluit met de reeds genoemde artikelen over heksensagen: een nogal rommelig stuk van Henk Krosenbrink en een systematischer van Gabriele Gottschalk.

Al met al heeft de op zichzelf lovenswaardige onderneming om toverijonderzoekers aan beide zijden van de (tegenwoordige) Duits-Nederlandse grens bij elkaar te brengen tot een enigszins teleurstellend resultaat geleid. Het schort niet alleen aan onderlinge vergelijking, maar ook ontbreekt in te veel artikelen de aansluiting op onderzoek zoals dat recentelijk in Duitsland en Nederland is verricht.

Marijke Gijswijt-Hofstra

H.S.J. Zandt, *Organisten, orgelspel en kerkzang binnen het Nederlandse calvinisme, inzonderheid in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Bedum: Profiel, 1995, *f*195,-, 624 blz., ISBN 90 5294 128 9).

Deze fraai uitgevoerde publicatie, geschreven door een in Nederland en Duitsland werkzaam organist en kerkmusicus, is voor een breed publiek geschreven: de (vak)organist, de muziekstudent, de historicus, de predikant, het kerkeraadslid, de kerkvoogd en het ‘gewone’ kerklid. De uitgave kan inhoudelijk eveneens ‘breed’ worden genoemd. Om een vergelijking met de situatie in Nederland mogelijk te maken, besteedt Zandt ook aandacht aan de reformatie in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Tegen de achtergrond van de lijvigheid is het aantal hoofdstukken, volgend op Voorwoord en Ter inleiding, bescheiden in getal. De vijf hoofdstukken waarom het gaat zijn: 1 Balans 2 De organisten 3 Het orgelspel en de kerkzang 4 Perspectief en 5 Epiloog. Deze hoofdstukken worden gevolgd door een ruim aantal eindnoten, twaalf stellingen, zestien bijlagen, een bibliografie en registers.

De auteur schrijft in zijn inleiding dat het hier in de eerste plaats gaat om een hand-, leer- en leesboek, waarin hij diegenen, die aan het onderwerp van zijn studie iets van wezenlijke inhoud hebben bijgedragen aan het woord laat komen. Met deze vaststelling neemt de auteur op voorhand de wind uit de zeilen van critici, die zich storen aan het buitengewoon grote aantal - veelal zeer uitvoerige - citaten dat men in deze publicatie aantreft.

In het eerste hoofdstuk schetst Zandt een geschiedenis van de kerkmuzikale situatie in Nederland, beginnend met de voorreformatorische periode en eindigend met citaten uit het Tweede Vaticaans Concilie. In het tweede hoofdstuk, waarin de nadruk op de periode na 1800 ligt, komen nogal wat uiteenlopende zaken aan bod, waaronder de ‘bevoegdheidsverklaringen en de regelingen voor de kerkmuziek’. Hoofdstuk 3 vormt het eigenlijke hoofddeel van het boek. Ook hierin passeert een keur aan thema's de revue. Een bezwaar dat in het vorige hoofdstuk in lichte mate opviel, neemt nu al te grote proporties aan: het totaal ontbreken van een duidelijke structuur in de indeling. Zonder enige vorm van indeling vervolgt de auteur zijn lange, lange verhaal, gelardeerd met citaten en afbeeldingen.

Deze opzet vormt tevens de belangrijkste tekortkoming van het gehele boek, temeer daar de thematiek van het betoog, dat van grote belezen- en (bovenal) bevlogenheid getuigt, ongetwijfeld velen zal interesseren. Het verkrijgen van een overzicht over het geheel wordt verder sterk bemoeilijkt door het ontbreken van een duidelijke chronologie. Het 'Globaal overzicht over de inhoud' van het boek, dat we op de pagina's 563-566 vinden, biedt hier beslist te weinig soe-

laas. In het vierde hoofdstuk gaat de auteur hoofdzakelijk in op de situatie in Nederland in de laatste vijftig jaar. Het laatste hoofdstuk is een beschouwing over het Samen-op-Weg-proces, waarin Zandt de vigerende meningen van een aantal kerkgenootschappen met betrekking tot de kerkmuziek naast elkaar plaatst en van lezenswaardig commentaar voorziet.

Iedere auteur weet, dat een boek nooit 'af' is. Ook op de huidige publicatie kan men het nodige aanmerken. Enkele voorbeelden uit het eerste hoofdstuk: het onderscheid in vijf 'Nederlandse Scholen' of 'generaties' (9) berust op een verouderde musicologische opvatting; een *cantus firmus* en een *tenor* (10) zijn in de veertiende eeuw géén uitwisselbare begrippen; de verwijzing in de eindnoot bij de - wel erg beknopte - omschrijving van de vakken, die Zandt als de *septem artes liberales* had kunnen aanduiden (12) is onvolledig: we vinden alleen de naam van Smits van Waesberghe, maar geen publicatie (ook niet in de bibliografie, terwijl deze naam in het register op personen ontbreekt), etc. Opmerkelijk is voorts dat de dissertatie van Jan R. Luth niet wordt genoemd.

Het boek is niet door een wetenschapsbeoefenaar geschreven. Daarmee dient men bij het lezen en de beoordeling van dit boek terdege rekening te houden. Men mag van de auteur niet verwachten dat hij van alle recente wetenschappelijke literatuur op de hoogte is, met name niet indien men bedenkt hoe bijzonder uitgebreid het in dit boek behandelde gebied is. De enorme hoeveelheid aan feiten die wordt gepresenteerd is evenwel indrukwekkend. Hierdoor zal de studie voor menig geïnteresseerd lezer de functie van *Fundgrube* kunnen vervullen. De omvang van de studie, alsmede de kwaliteit van druk, papier en reproducties verdienen respect.

A.A. Clement

A. van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen: Walburg Pers, 1995, 206 blz., *f*89,-, ISBN 90 6011 930 4).

Dit rijk geïllustreerde en goed geschreven boek over de vrijmetselarij is zeker één van de beste publicaties die de afgelopen decennia over dit onderwerp zijn verschenen. De auteur, zelf geen maçon, is verbonden aan de Universiteit van Nijmegen als hoofddocent cultuur - en mentaliteitsgeschiedenis van de nieuwe tijd. Hij mocht bij zijn werk ruime medewerking ontvangen van de voormalige en huidige conservator van de verzamelingen (archief, bibliotheek en museum) van de orde van vrijmetselaren en verkreeg derhalve naast de nodige gedrukte bronnen ook prachtig beeldmateriaal ter beschikking.

Is de vrijmetselarij wel een geheim genootschap? Van de Sande vangt zijn studie aan met deze vraag en na een uitvoerige en heldere analyse, waarin de bekende complottheorieën en verdachtmakingen aan de orde komen, komt de schrijver tot de conclusie dat er van geheimen geen sprake is. Een ieder die zich op de hoogte wil stellen van de organisatie kan bij de Kamer van koophandel terecht, waar zoals van iedere vereniging de reglementen ter inzage liggen, terwijl de koninklijk goedgekeurde statuten in het Staatsblad zijn te lezen. Maar ook de symbolen en ritualen, eigen aan

de vrijmetselarij, zijn voor een belangstellende buitenstaander in boeken en geschriften in de openbare bibliotheek te vinden. De auteur, die het meest geïntrigeerd werd door de vrijmetselarij als cultuur fenomeen, ziet in het besef van rentmeester te zijn van een eeuwenoud cultuurgoed, de eigenlijke beleving van het vrijmetselaarsgeheim: de innerlijke ervaring die vrijmetselaren onderling delen bij hun bezoek aan de loges.

Uitvoerig besteedt de schrijver aandacht aan de geschiedenis van de vrijmetselarij in Nederland en België, maar ook in andere landen voorzover het zijn speurtocht betreft naar de bron-

nen van het object. Enerzijds schetst hij de feitelijke oorsprong en ontwikkeling in samenhang met de culturele en maatschappelijke omstandigheden in de diverse landen, anderzijds de mythologisering (de Griekse en Egyptische mysteriën, de profeten uit de joodse historie, de Tempelridders etc.) die door de vrijmetselaren zelf van hun verleden is gemaakt. Van de Sande gaat uit van recente Engelse wetenschappelijk publicaties bij zijn oordeelvorming over het geboortejaar van de vrijmetselarij. Hij komt tot de conclusie dat de eerste loge, 'Mary Chapel' genaamd, in Edinburgh door Sir William Schaw (1550-1602), bouwmeester van koning Jacobus VI, in 1599 werd opgericht. Eerst in 1717 kreeg de vrijmetselarij haar huidige vorm, toen vier Londense loges zich in een landelijke organisatie verenigden. In de tussenliggende eeuw zouden vele stromingen als het hermetisme, de kabbalistiek, de alchemie en de rozenkruisersbeweging in een soort kruisbestuiving invloed hebben uitgeoefend op ritualen en symbolen van de vrijmetselarij, aldus Van de Sande.

De eerste loge in de Lage Landen zien wij in Den Haag in 1734. Het was een deftig, orangistisch en pro-Engels gezelschap, dat reeds na een jaar door de Staten van Holland werd verboden. Maar al spoedig bleek dat ondanks grote weerstand van de katholieke en gereformeerde kerk de maçonnerie in de tweede helft van de achttiende eeuw zich in zeer snel tempo verbreidde. Het was de hoogzomer van de Verlichting die samenviel met de gouden tijd van de vrijmetselarij. Uitvoerig beschrijft de auteur de uiteenlopende ontwikkeling in Nederland en België. Het burgerlijke karakter van het logeleven in het noorden, dat zich spiegelde in de prinselijke glans (Prins Frederik werd in 1816 tot Grootmeester gekozen en bleef dit tot 1881!) en de politieke aspiraties van onze zuiderburen, waar de loges zich ontwikkelden tot een liberale zuil. Ook de houding tegenover de katholieke kerk werd in België steeds agressiever en de orde kreeg een sterk anti-religieus karakter. De vrijmetselarij in België en Nederland groeide steeds verder uit elkaar en het verschil tussen de angelsaksische en mediterrane vrijmetselarij, die zich in West-Europa duidelijk aftekende, vond zijn weerspiegeling in de Lage Landen. De houding van de katholieke kerk, die zich vanaf de pauselijke bul uit 1738, tot na de enigszins genuanceerde formuleringen tijdens het Vaticaanse Concilie, krachtig tegen de vrijmetselarij heeft verzet, wordt door de auteur uitgebreid en deskundig besproken.

Het boek van Van de Sande, dat vele hier niet genoemde aspecten van het fenomeen behandelt zoals onder andere de positie van de vrouw, de invloed op de carrière van de leden, de kunst en de vrijmetselarij, de vervolging tijdens de Duitse bezetting, verdient onze waardering. Maar ook een kritische kanttekening is hier op zijn plaats. Een notenapparaat in het boek wordt node gemist. Hoewel bij ieder hoofdstuk een literatuuropgave wordt vermeld, is het vaak niet na te gaan waar de schrijver de gegevens vandaan heeft die hij in de tekst gebruikt. Opvallend is dat een aantal landelijke figuren, die in de vrijmetselarij in ons land een belangrijke rol hebben gespeeld, in het boek niet worden vermeld. Ik denk hierbij onder anderen aan de theoloog en Tweede kamerlid voor de SDAP, ds. G.W. Melchers (1869-1952) en de secretaris van de Stichting van de arbeid, mr. B.C. Slotemaker (1895-1952).

G.W.B. Borrie

R.J.A. van Gils, W. Klinkert, H. Roozenbeek, *Bergen op Zoom als militaire stad* (Brochurereeks van de Sectie Militaire Geschiedenis XVI; Den Haag: Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, 1996, 152 blz., ISBN 90 70677 43 1).

Met het uiteenvallen van de Sovjetunie en de opheffing van het Warschaupact kwam er een

einde aan de Koude Oorlog. Voor de Koninklijke Landmacht had dit ingrijpende consequenties. In plaats van een groot leger van hoofdzakelijk dienstplichtigen koos de politiek voor een kleiner, professioneler leger van beroepsmilitairen. Door de afschaffing van de dienstplicht en de afslanking van het beroepsleger zullen ook een aantal kazernes hun poorten moeten sluiten. Aanleiding voor de uitgave van dit boek is het vertrek van de landmacht, in de zomer van 1996, uit Bergen op Zoom.

Weinig steden in Nederland kunnen bogen op een zo oude, diverse en roemrijke militaire geschiedenis als Bergen op Zoom. Door haar strategische ligging zou de stad in de Tachtigjarige Oorlog vooral naamsbekendheid verwerven als 'sleutel tot Holland en Zeeland'. In het eerste deel, waarin R.J.A. van Gils de periode vóór 1795 (7-39) behandelt, krijgt de Tachtigjarige Oorlog een prominente plaats. De stad wist tijdens deze oorlog meerdere Spaanse aanvallen en belegeringen te doorstaan, waarvan vooral het ontzet in 1622 beroemd is geworden in de vaderlandse geschiedenis. Door de aanpassing van de vesting in 1698, volgens een door de grote vestingbouwkundige Menno van Coehoorn ontwikkeld vestingbouwsysteem, stond Bergen op Zoom in de achttiende eeuw als een van de sterkste vestingen van Europa bekend. De bijnaam *La Pucelle* ('De Maagd') gaf al aan dat de vesting onneembaar werd geacht. In 1747 wisten Franse troepen echter de vesting in te nemen en werd La Pucelle ontmaagd.

In het tweede deel behandelt W. Klinkert de periode 1795-1918 (40-72). Na de bevrijding van de Fransen in 1814 en de onafhankelijkheid van België verloor de vesting haar strategische waarde. In 1869 werd begonnen met de afbraak van de vesting. Bergen op Zoom bleef desondanks een aanzienlijk garnizoen herbergen, en tevens werd de relatie tussen de militairen en de stad in de loop van de negentiende eeuw hechter en diverser van aard. Klinkert weet de lezer een boeiend beeld te schetsen van het garnizoensleven.

Het laatste deel door H. Roozenbeek behandelt de periode ná 1918 (73-146). De auteur besteedt uitvoerig aandacht aan de verdediging van de stad in de Tweede Wereldoorlog, mede ondersteund door Franse verkenningseenheden, en de bevrijding door de Canadezen op 30 oktober 1944. Na 1945 verloor Bergen op Zoom definitief zijn betekenis als bewaker van de zuidgrens. De militaire waarde van de stad zou voortaan uit andere dingen blijken. De nadruk kwam eerst te liggen op de opleidingen voor de veldartillerie, en later op de rij-opleidingen. In de zomer van 1996 werd de Rijschool Bergen op Zoom opgeheven. Met de sluiting van de Cort Heyligerskazerne zal ook de militaire aanwezigheid in Bergen op Zoom tot het verleden van de stad behoren.

De auteurs weten in dit boekje een korte maar boeiende beschrijving te geven van vijf eeuwen Bergse militaire geschiedenis. Niet alleen sluiten de drie delen goed op elkaar aan, zij zijn tevens voorzien van vele interessante illustraties, die de leesbaarheid ten goede komen. Vanzelfsprekend kan een boekje als dit geen uitputtende beschrijvingen geven. Het onderwerp leent zich dan ook goed voor een verdere uitwerking. Spijtig is het daarom te moeten constateren dat het boek slechts een beknopte literatuuropgave heeft en dat een notenapparaat zelfs geheel ontbreekt.

Edwin Maes

J. Ickenroth, *De Rijkspost in Limburg* (Posthistorische Studies XVII; Amstelveen: Nederlandse Vereniging van poststukken- en poststempelverzamelaars, 1995, 155 blz., *f* 36,-, ISBN 90 71650 11 1; niet in de boekhandel verkrijgbaar, wel bij de uitgeefster (postbus 779, 1180 AT Amstelveen) en de postzegelhandel).

De Rijkspost der Habsburgers, vanaf 1615 als leen in het bezit van de familie Taxis (later Thurn und Taxis), oefende in de zeventiende en achttiende eeuw veel invloed uit op de posterijen in Limburg. Dit was reden genoeg voor J. Ickenroth om te Regensburg het archief van Thurn und Taxis te bestuderen en van zijn bevindingen daar en aanvullend archief- en literatuuronderzoek in zijn boek verslag te doen. Het is een met transcripties en afbeeldingen van postgerelateerde stukken verrijkt werk geworden, voorzien van kaartjes, een archieflijst, een literatuurlijst, een notenapparaat, een woordenlijst en persoons- en plaatsnamenregisters. In het voorwoord schrijft Ickenroth: 'Het boek is niet in eerste instantie bedoeld als leesboek, maar eerder als bron van informatie voor degenen die poststukken verzamelen of in het algemeen in posthistorie geïnteresseerd zijn'. Toch laten de eerste zes hoofdstukken zich wegens hun chronologische ordening wel als geschiedverhaal lezen.

Als men anno 1637 in het Spaanse Roermond met een revolutionaire uitbreiding van het stadsbodesysteem begint, komt postmeester Dulcken bij de inrichting van de lijnen naar Brussel en Keulen in aanraking met de Rijkspost van Thurn und Taxis. Hij gaat voor hen werken in het dan te Roermond opgerichte Generaal Rijksgrenskantoor. De bedoeling is een entrepôt te organiseren voor uitwisseling van brieven uit Italië en Zuid-Duitsland op Holland. Dulcken en zijn schoonzoon weten door het afsluiten van vele internationale postverdragen, Roermond tot een belangrijk kantoor te maken in het Rijkspostsysteem, dat eind zeventiende eeuw ondermeer het postverkeer in de Spaanse Nederlanden, Zuid-Duitsland en het transitoverkeer tussen Noord- en Zuid-Europa beheerst, maar tevens vaak de verbindingen tussen de steden onderling heeft veroverd op de stedelijke boden. In de achttiende eeuw komt het kantoor te Roermond in moeilijkheden door het uitbreken van de Spaanse Successie-oorlog, een onbekwame postmeester en achteruitgang van de stad. Het Rijksgrenskantoor wordt uiteindelijk te Maaseik gevestigd. De invloed van de Rijkspost in Limburg blijft overigens tot aan de Franse tijd onverminderd groot. Met hoofdstuk 6, over de Rijkspost in het Staatse Venlo, sluit het chronologische gedeelte van het boek af.

Dan volgen vier hoofdstukken, handelende over en getiteld: 'Het taxeren van brieven', 'Bijzonder brievenvervoer', 'Het personeel' en 'De Midden- en Noordlimburgse kantoren'.

De Rijkspost in Limburg, behalve als bron van informatie, ook bedoeld om in een leemte te voorzien, verschaft de lezer heel wat feitelijkheden. Natuurlijk vindt men er beschrijvingen van postale tekens, en wie wil weten wat er in de zeventiende eeuw in Roermond met de post aan de hand was, krijgt daarvan een duidelijk beeld. Ook wie zich afvraagt welke conflicten er speelden met bijvoorbeeld Keulen, de Amsterdamse kooplieden of de Staatspost, of hoe lang de boden over de trajecten mochten doen, of hoe duur het touw was dat te Stevensweert over de wal hing en waaraan de koerier 's nachts zijn brieven kon bevestigen, die vindt hier een antwoord.

Soms laat het boek echter wat aan duidelijkheid te wensen over. Dit kan aan de formulering en het teveel aan opsomming van de steeds nieuwe contracten en regelingen in het chronologische gedeelte liggen: in die zin is het inderdaad geen leesboek. Ook mis ik uitleg en verwijzing. De woordenlijst mocht langer zijn en men heeft de informatie uit hoofdstuk 7, bijvoorbeeld over verschotten en affrankeringen, bepaald eerder nodig, om de financiële kanten van conflicten en verdragen te begrijpen. Een verwijzing daarnaar of vermelding van de paragrafen in de

inhoudsopgave zou handig zijn geweest. De behandeling van de financiële aspecten van de Rijkspost is tevens wat mager: ik ben benieuwd welke geldelijke belangen er bijvoorbeeld met het kantoor te Roermond en de postlijnen op Amsterdam gemoeid waren. De berekeningen daarvan door tijdgenoten zijn jammer genoeg niet verder geëvalueerd (bladzijde 26 en noot 61).

Alles overziende, meen ik, dat Ickenroth interessant materiaal heeft opgedolven uit de archieven van Thurn und Taxis en met iets meer zorg voor de lezer helemaal in zijn opzet zou zijn geslaagd. Nu is deze bron van informatie niet altijd even toegankelijk, maar wie erin zoekt, zal vinden en bovendien: sommige post- en archiefstukken zijn werkelijk fraai.

Martha Catania-Peters

D.E.F. Henley, *Nationalism and regionalism in a colonial context. Minahasa in the Dutch East Indies* (Dissertatie Australian national university 1992, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXVIII; Leiden: KITLV press, 1996, viii + 186 blz., *f* 45,-, ISBN 90 6718 080 7).

Deze bewerking van een Australische dissertatie is een knappe analyse van de ontwikkeling van de Minahasa vanaf medio zeventiende eeuw tot 1942, waarbij tot slot de ontwikkelingen tussen 1942 en 1960 in enkele bladzijden worden neergezet. De Minahasa behoorde lang tot de 'modelleerling' in de Nederlandse koloniale klas en leek door zijn, in 1946 opgerichte politieke partij Twapro, Twaalfde provincie, tijdens de dekolonisatie 'plus royaliste que la reine'. Henley rekent definitief af met die mythe van Minahasische Nederlands-gezindheid. Daarnaast heeft zijn studie tot doel het anti-koloniale eenheidsdenken in Indonesië dat tot op vandaag het nationalisme-debat beheerst, ter discussie te stellen. Hij vraagt aandacht voor het nationalisme van een regio, dat zich gedeeltelijk zelfs eerder ontwikkelde dan het Indonesische natie-besef.

In die tweeledige opzet is Henley overtuigend geslaagd. En dat in amper 150 bladzijden. Het is vooral te danken aan het theoretisch kader, dat de analyse van begin tot het eind schraagt. Hoewel de auteur zich richt op een regionale beweging, toetst hij de ontwikkeling daarvan aan een door hem op grond van de bestaande nationalisme-theorieën gecreëerde structuur. Deze is geënt op het werk van Gellner, Anderson en Smith, wier ideeën op dit moment als wetenschappelijke paradigmata voor onderzoek naar het nationalisme fungeren. Op grond van hun visies onderscheidt Henley vijf modellen die hij exemplarisch acht voor het ontstaan van naties: het nationalisme als territoriale afbakening; als sociale gemeenschap; als reactie op ongelijkheid; als politieke organisatie en als inschakeling in een grotere eenheid. Aan de hand van deze, hier noodzakelijkerwijs te kort weergegeven modellen geeft hij vervolgens inzicht in het ontstaan van het Minahasisch zelfbesef of nationalisme.

Doet deze vijfledige structuur wellicht wat abstract aan, de uitwerking per hoofdstuk is puntig en duidelijk. De Minahasa was in eerste instantie een koloniale creatie. Het Nederlands bewind legde de verschillende, rivaliserende tribale groepen een niet eerder gekende saamhorigheid op; het creëerde de Minahasa als territoriale eenheid (het eerste model). Invoering van de koffieteelt van overheidswege leidde tot uniformering van de bestuursorganisatie, tot invoering van de geldeconomie en een relatief grote welvaart. Een van de belangrijkste disciplineringsinstanties was de protestantse zending. Het onderwijs in het Maleis en in de Minahasische geografie,

zorgden - naast een inmiddels opgerichte krant - voor de kennis van de Minahasa als een ‘perceived’ (Henley) of ‘imagined community’ (de term van Anderson), het tweede model. Afbakening van een Minahasische identiteit werd ook bereikt door besef van ongelijkheid, het derde model. De Minahasa ontwikkelde zich in de negentiende eeuw tot een mestizomaatschappij, waar slechts weinig totoks woonden en ‘gelijkgestelde’ Minahasers een groot deel van de Europeanen uitmaakten (in 1941 een kwart van de te Menado wonende Europea-

nen). Desondanks bestond er een besef van achterstelling, dat botste met het Minahasisch superioriteitsgevoel. De Minahasers behoorden immers tot de best opgeleide Indonesische bevolkingsgroep en functioneerden daarom rond 1900 in de gehele archipel als *white-collarworkers*, zowel voor het koloniaal bestuur als voor ondernemingen. Deze koloniale schakelpositie versterkte het Minahasisch zelfbesef.

De twintigste-eeuwse groei van politiek bewustzijn en politieke organisatie (het vierde model, dat van het politieke nationalisme) haakte in op het bovengenoemde gevoel van Minahasische eenheid. Het uitte zich zowel in politieke partijen, als in de in 1919 ingestelde Minahasaraad en in het streven naar een zelfstandige Minahasische kerk. Al deze instanties beschouwden de Minahasische eenheid als een 'morele gemeenschap', die het Minahasische welzijn had te verdedigen.

De inschakeling in een groter verband, Indonesia (het vijfde model) leidde evenwel middels de Minahasische vertegenwoordiging in de Volksraad tot stellingname in het nationale debat over onafhankelijkheid. Het besef van eigen geringheid (de Minahasa telde slechts 0,5% van de Indonesische bevolking en was daarmee even groot als het Europese bevolkingsdeel in geheel Indonesië) stelde paal en perk aan het Minahasisch nationalisme. Het resultaat was een vooroorlogs streven naar een federale bestuursvorm; een streven dat echter na 1945 ten gevolge van de Nederlandse voorkeur voor het federalisme werd ingehaald en vervolgens terzijde geschoven. Korte vergelijkingen met de Philippijnen en andere regionale bewegingen in Indonesië tot slot ondersteunen de centrale these: de Minahasa ontwikkelde voor 1942 een geheel eigen regionaal nationalisme.

In al zijn beknopheid is dit een belangrijk boek. Ook al behoorde de Minahasa tot de Nederlandse 'lievelingen', een fatsoenlijke monografie van de politieke ontwikkeling in de regio ontbrak tot nog toe. Daarbij combineert Henley moderne theorieën op uiterst adeaquate wijze en past hij ze op creatieve manier toe in zijn empirisch onderzoek. Een enkele keer worden zaken wel erg compact voorgesteld, bijvoorbeeld wanneer hij de overgang van koffie- naar copracultuur beschrijft en stelt dat een koelieklasse ontbrak. Wie wel werkzaam waren in de copracultuur wordt niet beschreven. Ook is er een contradictie tussen opmerkingen over de 'considerable severity' van het koloniaal bewind (78) en loftuitingen op 'an unusually benevolent colonial history'(141). Maar dat zijn detail-opmerkingen.

De structuur van zijn boek sluit overigens een al te chronologische lezing van de historische werkelijkheid uit. Vaak grijpt Henley terug op eerdere ontwikkelingen van beschreven verschijnselen: het feest op 10 januari 1929 ter ere van 250 jaar lotsverbondenheid met de Nederlanders was bijvoorbeeld 'invention of tradition' zoals hij aan een korte flash-back op de VOC-geschiedenis laat zien. Het maakt het boek er alleen maar leesbaarder op: het is geen saai 'en toen... en toen'-verhaal, maar een fraai historisch betoog.

Elsbeth Locher-Scholten

Y. Spaans, L. Jongen, ed., *Het leven van Lutgard. Bloemlezing uit het Kopenhaagse handschrift* (Middelnederlandse tekstedities III; Hilversum: Verloren, 1996, 336 blz., *f*45,-, ISBN 90 6550 022 7).

De vrome vrouwen uit de Landen van Rijn en Maas genieten een ongekende populariteit. Nadat Brenda Bolton in 1981 de vraag had opgeworpen: ‘Some 13th-c. Women in the Low Countries: A special Case?’(*Nakg,* 1981) verscheen de ene na de andere studie om dit te beamen, vooral in de Angelsaksische wereld. Het vernieuwende in deze studies is dat de mys-

tieke vrouwen niet slechts getekend worden als devote geesten die ver van de wereld zich verlustigden in hemelse visioenen - zo werden ze wel vaak getekend door clericale auteurs uit heden en verleden. Zij onderhielden ook intensieve kontakten met elkaar en de wereld om hen heen, ze genazen zieken, stonden mensen bij in hun zielenood, en vervulden heel wat geestelijke taken die de pastoors verzuimden. Lutgard was bijvoorbeeld al op jonge leeftijd priorin in Sint-Truiden en bedreef actief pastoraat en zielzorg. Christus, zelf middelaar, vraagt van haar: 'dat u ook middelares zult zijn, tussen de mensen en mij'(93). Na verloop van tijd werd ze echter door haar geestelijke leidslieden geprest zich terug te trekken in een besloten convent op Frans territoor (waar ze de taal niet sprak). De spanning tussen vrouwen en Kerk wordt hier manifest en dat is wat in deze studies wordt uitgewerkt.

Het blijft niet bij deze academische belangstelling. Wie een *New Age* boekhandel binnenstapt, aanschouwt vol verbazing de planken vol met boeken gewijd aan de weldadige spiritualiteit, de symfonieën en hemelse beloften van deze en andere mystieke vrouwen. Waar de geleerde onderzoekers op de grote denkkracht en onafhankelijke daadkracht van de vrome vrouwen wezen, wordt hier vooral het nostalgische, ja consumptistische wegzinken in hoger sferen gepredikt.

Spaans en Jongen voegen zich dus in een rijke traditie. Met het *Leven* van de mystiek begaafde Lutgard halen zij een vrouw naar voren die een spilfunctie in deze beweging vervulde. Zij stond in nauw contact met begijnen en vrome vrouwen evenals met theologen en kerkprelaten. De Parijse universiteitsprofessor Guiard, op zijn oude dag bisschop van Doornik, kwam haar bijvoorbeeld speciaal opzoeken. De Latijnse *vita* was opgetekend door de beroemde dominicaan Thomas van Cantimpré. Deze werd in de volgende decennia meerdere malen in het Middelnederlands bewerkt, waaronder de bewerking rond 1270 door een dichter uit het klooster Affligem. Het is uit deze tekst dat de editeurs een selectie maken. Het eerste boek, waarin Thomas de kleurrijke jeugd van Lutgard had beschreven - vele jongemannen dongen naar haar hand, waaronder de Here Jezus - evenals haar jaren als heilbrengende priorin, is niet overgeleverd. Het tweede en derde deel, met haar leven in het Franse Aywières hebben we wel, zo'n 20.000 verzen. Spaans en Jongen kozen hieruit wat zij als 'leidraad zien door het verhaal': de drie vastenperiodes van Lutgard van telkens zeven jaren, haar hemelse visioenen en ontmoetingen met zielen van overledenen, benevens een enkel fragment over haar contacten met levende personen, samen zo'n 5000 verzen (Verantwoording, 315). Na het voorgaande zal duidelijk dat zij precies die gedeelten kozen die wel in de oude clericale traditie passen en ook de *New Age* adepten zullen aanspreken, maar niet aansluiten bij het moderne onderzoek. Zij refereren daar ook in het geheel niet aan. De inleiding bevat wel een 'Toestand van de Wereld' vanaf 1000 (10-14), maar rept met geen woord over de problematiek van vrouwen, gender en Kerk. Overigens was het *Leven*, zoals bewaard in het Kopenhaagse handschrift, reeds diplomatisch uitgegeven door Gysseling (1986). Spaans en Jongen nemen de door hen geselecteerde gedeelten daaruit over met een moderne interpunctie en geven een vrije, hier en daar verkortende, vertaling. De toon van het Middelnederlands gaat daarbij natuurlijk vaak verloren.

Om te besluiten: we moeten Spaans en Jongen dankbaar zijn dat zij (een gedeelte van) een kerntekst uit het mystieke erfgoed voor een niet geschoold publiek toegankelijk hebben gemaakt. Zij hebben echter een eenzijdige selectie gemaakt en hebben geen poging gedaan de tekst in het moderne onderzoek te plaatsen. Persoonlijk

zou ik er de voorkeur aan hebben gegeven een getrouwe vertaling van de complete tekst te hebben; de medioneerlandicus zou dan verwezen kunnen worden naar de diplomatische uitgave van Gysseling.

Anneke B. Mulder-Bakker

M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Dissertatie Gent 1992, Studies in urban social, economie and political history of the medieval and modern Low Countries III; Leiden-Apeldoorn: Garant 1995, 438 blz., *f* 74,-, ISBN 90 5350 458 3).

Deze mooie studie, resultaat van een doctoraatsverhandeling die in 1992 aan de Universiteit van Gent werd verdedigd, behandelt de levensomstandigheden van het onvolledige gezin in het laat-middeleeuwse Gent.

In het ancien régime functioneerden twee juridische instellingen met het oog op de bescherming van de minderjarige wees: de voogdij en het veel minder bekende - en zelfs nog miskende - systeem van de houdenisse. De houdenisse is de instelling waarbij de langstlevende ouder belast is met het onderhoud en de opvoeding van de nog onvolwassen kinderen en hiervoor het vruchtgebruik van het vermogen van de kinderen mocht aanwenden zonder dat hiervan rekenschap moest worden afgelegd; de voogdij is het systeem waardoor een weeskind tegelijk beschermd en aan banden werd gelegd. Grosso modo eindigde de houdenisse wanneer het kind zelf in zijn onderhoud kon voorzien. Maar dit einde viel niet noodzakelijk samen met het einde van de voogdij, met de nodige spanningen tot gevolg.

In het tweede deel gewijd aan de weduwe worden de verschillende regelingen die na de dood van de partner moesten worden getroffen, behandeld. Weduwe, erfgenamen en schuldeisers ondernamen initiatieven om hun respectieve rechten te vrijwaren. De egalitaire tendens waarmee het Vlaamse privaatrecht doordrongen was, komt tot uiting. Het hertrouwen van de weduwe en de factoren die daarin een rol speelden, de juridische en economische positie van de al dan niet hertrouwde weduwe en ten slotte haar situatie als bejaarde volgen.

In de slotbeschouwingen, die bijna als een derde deel fungeren, vraagt de auteur zich af welke de rol was van de buurtschap, van vrienden en magen en van de stadsmagistraat bij het functioneren van het onvolledige gezin, hun onderlinge verhouding en hun drijfveren. De rol van de buurtschap was die van signaalfunctie naar de stedelijke overheid toe. De drijfveren van de schepenen van gedele waren niet zozeer ingegeven door sociaal gevoel, hoogstens door ‘redelijkheid’. Ze gaven *de facto* immers slechts bescherming aan gegoede poorterskinderen. De schepenen stonden veel onverschilliger tegenover de wezen zonder bezit en zonder vrienden of magen. Bescherming van het patrimonium stond voorop. Voor wees en weduwe was het vermogen de doorslaggevende factor voor hun verder leven.

Behalve de normatieve bronnen van het privaatrecht, zoals ordonnanties en costuimen gebruikt de auteur de bronnen uit de rechtspraktijk. Zo blijkt niet alleen hoe het theoretisch moest, maar wat effectief gebeurde en of, hoe en in welke mate de rechtsregels werden nageleefd. Zo laten de staten van goed of boedelbeschrijvingen toe te antwoorden op de vraag welke personen in de procedure werden betrokken en wat de concrete inhoud van de houdenisse was. Die blijkt bijvoorbeeld synoniem te zijn met het materiële onderhoud van het kind, maar waarin de kosten bij ziekte niet inbegrepen waren. Schoollopen zowel voor jongens als voor meisjes was dan wel weer normaal.

Voor erfhuiszaken en minderjarige weeskinderen zijn deze bronnen overvloedig aanwezig in de Zuidelijke Nederlanden. De auteur liet haar keuze vallen op Gent in

de tweede helft van de vijftiende eeuw. In Gent immers bekommerde een deel van de schepenen, namelijk de schepenen van gedele, zich zelf om de wezen. En hun beleid werd uitgebreid te boek gesteld in de zogenaamde registers van gedele (of wezenboeken).

Door het analyseren van de praktische toepassing van de voorgeschreven juridische rechtsregels van het Vlaamse privaatrecht wordt vooral de maatschappelijk realiteit achter die regels belicht: de heersende mentaliteit, de verhoudingen binnen het gezin, het bredere netwerk van

familiebanden en andere sociale relaties, met veel aandacht voor de motivatie van de betrokkenen. Het ging de auteur essentieel om de problematiek van de menselijke relaties.

De auteur slaagt erin de concrete leefwereld die achter bepaalde vaststellingen schuil gaat tot leven te wekken omdat ze zeer goed vertrouwd is met de vraagstellingen, discussiepunten en opvattingen die van ver of van dichtbij met die leefwereld te maken hebben. Of het nu gaat over de al dan niet emotionele band vanwege de middeleeuwse ouders met hun kinderen, vrouwenarbeid en de *Frauenfrage*, het meisjesonderricht, demografische en economische aspecten zoals de functie van het wezengeld als kredietmiddel, waaruit de grote behoefte aan consumptiekrediet blijkt, het tijdsbesef, het scharminkelen, de impact van bruidschat en erfrecht op het te vondeling leggen vooral van meisjes, met andere woorden de impact van de gelijkberechtiging van jongens en meisjes in erfrecht en huwelijksgoederenrecht, de (grootte van de) familiestructuur (die essentieel nucleair was) - en zo kunnen we nog een tijdje verder gaan - overal komt de auteur beslagen ten ijs. Elk feit wordt geproblematiseerd, breed maatschappelijk gesitueerd, in een grensoverschrijdend kader van de sociaal-economische, demografische, mentaliteits- en rechtsgeschiedenis geplaatst. Een bewonderenswaardige kennis van de internationale literatuur is hier niet vreemd aan.

Die brede visie, het sterke interpretatievermogen, maakt de grote verdienste en charme van het boek uit. Doorheen de studie van de menselijke verhoudingen binnen een gezin, een familie, aangetrouwde families, van de sociale controle van de buren wordt op een schitterende manier de middeleeuwse leefwereld opgeroepen. De auteur beschikt bovendien over een vlotte pen. Slechts enkele schoonheidsfoutjes ontsnapten aan haar aandacht. Een notaris verlijdt, maar een akte wordt verleden, ze verlijdt zichzelf niet. Precieze is met z (onder meer pagina's 90, 214) en het woord onafgezien (onder meer op pagina 46, 185, 419) komt nog niet voor in de woordenboeken.

Griet Maréchal

D. Aten, *'Als het gewelt comt...'. Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800* (Dissertatie UvA 1995, N.W. Posthumus reeks V; Hilversum: Verloren, 1995, 441 blz., ISBN 90 6550 392 7).

In een van de vele delen van de onvolprezen jeugdreeks 'Arendsoog en Witte Veder' wordt een klein stadje in het Wilde Westen opgeschrikt door een bende die keer op keer de bouwmaterialen voor een in aanbouw zijnde brug in brand blijkt te steken. De helden worden te hulp geroepen door het gemeentebestuur en komen er al spoedig achter dat de bende is ingehuurd door de misdadige burgemeester van een naburige stad die concurrentie vreest. Vanzelfsprekend zegeviert het recht aan het einde van het boek en kan de bouw van de brug ongehinderd worden voltooid.

Zo niet in Noord-Holland in de zestiende en de zeventiende eeuw. Die van Hoorn maakten in 1577 aanstalten om de overtoom over de Berkmeerdijk te vervangen door een schutsluis om een betere verbinding met een aantal dorpen te verkrijgen. Alkmaarse regenten, die daarvan schade voor de belangen van hun stad verwachtten, blijken dan ongestraft een expeditie naar de bouwplaats te kunnen sturen, die de

brand steekt in het voor het bouwen van de sluis aangevoerde hout. En als die van Alkmaar in 1625, ondanks een verbod van het Hof van Holland, een nieuwe vaarweg naar West-Friesland beginnen te graven, zenden die van Hoorn ongegeneerd schutters uit om het graafwerk van hun concurrent te vernielen. Deze sterke staaltjes van 'autonomie' van Hollandse steden in het 'wilde westen' van de oude Republiek zijn te vinden in het hier te bespreken proefschrift van Diederik Aten.

Steden kunnen slechts bestaan bij de gratie van land- of waterwegen waarlangs goederen aan- en afgevoerd kunnen worden. In een relatief sterk verstedelijkt gebied als Noord-Holland dienden stadsbesturen voor het behoud en de vergroting van het eigen marktgebied bovendien voortdurend alert te zijn op de kwaliteit van hun aan- en afvoerwegen in vergelijking met die van anderen. Economische ontwikkelingen sinds het einde van de zestiende eeuw zorgden voor voortdurende veranderingen waarop stadsbesturen moesten trachten in te spelen. Men denke aan de sterke groei van Amsterdam, dat steeds meer verkopers en kopers van goederen van veraf en dichtbij tot zich wist te trekken, aan de drooglegging van veel Noordhollandse meren, die vanzelfsprekend aanpassingen in de infrastructuur van omliggende plaatsen vergde, en - later - aan de economische achteruitgang van het gebied in de achttiende eeuw. De reactie op dergelijke veranderingen leidde nogal eens tot conflicten, zowel tussen steden onderling als tussen stedelijke en plattelandsbelangen.

Die twee soorten conflicten zijn het onderwerp van deze studie. De opbouw van het boek is deels chronologisch, deels thematisch. Er zijn drie hoofdstukken over de conflicten van het eerste type: respectievelijk gewijd aan de relatie van de kleine steden tot Amsterdam vanaf het einde van de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw, aan de gevolgen van de landaanwinningen tussen ongeveer 1610 en 1635, en aan de handelspolitiek van de verschillende stadjes vanaf ongeveer 1640 tot het einde van de achttiende eeuw. Vervolgens wordt in één hoofdstuk voor de gehele periode de nijverheidspolitiek van de steden uit de doeken gedaan, toegespitst op hun strijd tegen de plattelandsneringen. Het laatste hoofdstuk handelt - ook weer voor de gehele periode - over het beleid van de Staten van Holland ten aanzien van de plattelandsnijverheid. Dat hoofdstuk eindigt met de economische emancipatie van het platteland na de revolutie van 1795, die een einde maakte aan de structuur van de oude Republiek, en daarmee aan dit type conflicten.

Het boek zet een schijnwerper op een kleurrijk aspect van het functioneren van economie en politiek in de kleine stadjes van het waterrijke Noord-Holland, binnen de politieke constellatie van de oude Republiek. Bij de conflicten tussen stad en platteland blijkt het met name te gaan om de strijd tegen de plattelandsneringen, en om de relatie tussen die strijd en de fiscale belangen van het door steden gedomineerde gewest Holland (welke relatie fraai wordt samengevat in bijlage 3). Opmerkelijk genoeg past daardoor het conflict waaraan het citaat in de titel van het boek is ontleend, in geen van de beide door Aten onderscheiden types: ‘Als het gewelt comt’ (in de vorm van een Alkmaarse burgemeester met een gewapende knokploeg), zien sluiswachters zich gedwongen hun sluis te openen ten behoeve van een voldoende hoge waterstand in de waterwegen naar Alkmaar, ook al vergt de waterbeheersing in de polder op dat moment dichte sluizen. Toch blijkt dat ook het soort stad/platteland-conflict in dit - uit een oogpunt van mythevorming over de rol van de waterstaat in de Nederlandse geschiedenis nogal aansprekende - verhaal wel vaker voorkwam (zie 31-33).

Qua vraagstelling en aanpak is een terugkeer naar een ‘ouderwets’ soort verhalende economische geschiedschrijving zichtbaar, die ongetwijfeld gemakkelijker communicatie mogelijk maakt met niet-economisch georiënteerde tijdvakspecialisten dan meer primair kwantitatief georiënteerde economische geschiedschrijving. Het basismateriaal van Atens boek - gegevens over conflicten rond economische belangen - is zonder meer levendiger en aantrekkelijker dan bijvoorbeeld ‘concentratiegetallen

van beroepsvermeldingen' in het hoofdstuk 'Stad en land' in het nieuwe, eveneens in 1995 verschenen, handboek over de economische geschiedenis van Nederland van De Vries en Van der Woude. Aan de hand van dit soort kwantitatieve gegevens probeerden deze auteurs juist aannemelijk te maken dat een stedelijke levenswijze en cultuur al zo in de dorpen was gepenetreerd, dat er geen scherpe tegenstellingen meer tus-

sen beide bestonden. Zij concludeerden: ‘In het algemeen bestond er geen animositeit tussen de steden en het platteland. In de meeste gevallen kan de verhouding beter als die van een symbiose of tenminste van een continuüm worden gekarakteriseerd’ (587).

Bewijst Atens boek nu dat deze uitspraak onjuist is? Worden binnenlandse handel en nijverheid in de Republiek inderdaad in feite juist gekarakteriseerd door een eindeloze reeks binnenlandse conflicten, zoals hij ergens stelt (432)? Het opmerkelijke is dat het de lezer, naarmate het boek vordert, steeds duidelijker wordt hoe vaak juist dergelijke kleine belangentegenstellingen ook zonder hoog oplopende conflicten werden opgelost. De wijze waarop ik in het begin van deze recensie enkele kleurrijke verhalen naar voren heb gehaald kan wellicht een onverantwoorde beeldvorming in de hand werken, - het boek zelf vervalt niet in die fout. Het sterke van Aten is dat hij, ondanks zijn kennelijke opdracht om in archieven naar conflicten te gaan zoeken, in zijn conclusie juist veeleer de nadruk legt op factoren ‘die grenzen aan een al te ongebreideld stedelijk optreden hebben gesteld’(396). Kennelijk sprongen die er voor hem in de loop van het onderzoek toch meer uit dan de conflicten. Het sterke van Atens boek is daarmee mijns inziens dat het - ondanks het onderwerp - een overtuigender bewijs levert voor de uitspraak van De Vries en Van der Woude over de per saldo weinig conflictueuze, veeleer symbiotische, relatie tussen stad en platteland in Noord Holland tussen 1500 en 1800 dan hun eigen betoog.

W. Fritschy

L.V.G. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Dissertatie RUL 1995; Hilversum: Verloren, 1995, 384 blz., ISBN 90 6550 394 3).

In de eerste helft van de zestiende eeuw speelden drie vrouwen een grote rol in het landsbestuur van de Habsburgse Nederlanden: Margaretha van Oostenrijk (1507-1530), Maria van Hongarije (1531-1555) en Margaretha van Parma (1559-1567). De Nederlandse historiografie heeft tot nog toe evenwel weinig aandacht aan de middelste van deze drie regentessen besteed. Werd haar periode minder belangrijk geacht, omdat ze ingeklemd lag tussen het glanzende Bourgondische tijdperk en de Nederlandse Opstand? Of lag het meer aan het feit dat het grootste deel van de archieven zich in Wenen bevindt? In elk geval was de beeldvorming tegenstrijdig: voor de een was Maria een krachtige persoonlijkheid, voor de ander een willig werktuig in de handen van Karel V.

Aan deze tweeslachtigheid is nu een einde gekomen door het hier te bespreken boek. Tijdens haar studietijd in Wenen heeft mevrouw Gorter het belang van de Habsburgse familiecorrespondentie in het Haus-, Hof- und Staatsarchiv leren kennen. Zij begreep dat de Belgische en Nederlandse historici de betekenis van het 25-jarig regentschap van Maria op basis van het Brussels archief niet helemaal naar waarde konden schatten. Door gebruik te maken van (een selectie van) de openbare en privé-correspondentie tussen keizer, rooms-koning en landvoogdes heeft zij een meer genuanceerd beeld geschetst van haar persoonlijkheid en politieke kwaliteiten. Dit

beeld is verder onderbouwd door een vergelijking van de regentschapsordonnanties van Karel V uit 1531 en 1540 waaruit blijkt hoe groot haar handelingsruimte was, maar waardoor ook duidelijk wordt in hoeverre zij haar bevoegdheden te buiten is gegaan. De bestuurlijke processen - met het aandeel van respectievelijk Maria en de keizer - worden haarfijn ontrafeld.

Het boek begint met een schets van Maria's jeugd in Mechelen en haar adolescentie in Wenen

en Innsbruck aan het hof van Maximiliaan. Hier werd zij wegwijs gemaakt in staatszaken, maar ook leerde zij in deze jaren dat haar loyaliteit en plicht bij het Habsburgse huis lag. Als koningin van Hongarije (1521-1526) heeft zij haar ervaring op politiek en financieel terrein in een tijd van Turks gevaar, partijtwisten en een uitermate zwak koningschap verder verfijnd. Met haar verstand en op basis van de financiële mogelijkheden wist zij haar politieke wil vaak door te zetten. Intussen was Maria zo sterk door de ideeën van Erasmus en Luther beïnvloed, dat zij op de Rijksdag van Augsburg (1530) een bemiddelende rol tussen protestanten en katholieken trachtte te spelen. Uiteindelijk overwon echter haar loyaliteit aan het Habsburgse huis en werden de godsdienstige opvattingen ondergeschikt gemaakt aan de politieke en dynastieke belangen.

In 1531 wordt zij tot regentes van de Nederlanden benoemd. En hier blijkt de waarde van dit boek. De auteur laat zien dat Maria - in tegenstelling tot de vigerende historische mening - een grotere vrijheid van handelen had dan tot op heden wordt aangenomen. Het wordt duidelijk dat zij met haar kennis van politieke en financiële zaken al vanaf het begin een zelfstandige positie ten opzichte van de Collaterale Raden wist te verwerven. De keizer autoriseerde achteraf haar beslissingen zonder al te veel problemen. Ook blijkt haar grote inbreng bij politieke benoemingen, waarbij Karel V bijna altijd het advies van de landvoogdes volgde.

Het autonome optreden van Maria wordt vooral duidelijk tijdens de oorlog tegen Gelre en Frankrijk (1541-1543), toen de communicatielijnen met de keizer grotendeels verbroken waren. Deze jaren laten goed zien hoe zij onder grote druk het regentschap uitoefende. Haar kundigheid op politiek, financieel én militair terrein en het voorzichtig laveren tussen de klippen van mannelijke ijdelheid en weerstand worden zeer fijntjes beschreven. Maria was duidelijk het hoofd van de Nederlandse regering. Het Weense materiaal geeft aan hoe belangrijk de vaak eigenhandig geschreven brieven tussen keizer en regentes als instrument van keizerlijke politiek waren. In deze vaak geheime correspondentie komen de meest interessante zaken aan de orde en wordt door hun ongedwongen karakter een goed inzicht in hun onderlinge verhouding gegeven. Duidelijk is dat Maria een bemiddelende rol heeft kunnen spelen tussen de imperiale politiek van haar broer en de belangen van de Nederlanden. Onrealistische denkbeelden heeft zij weten om te buigen en daardoor de Nederlanden in een periode vol oorlogen, hongeroproeren en godsdienstige onrust bij elkaar weten te houden.

Het is de verdienste van mevrouw Gorter dat zij op de grote invloed van Maria van Hongarije heeft gewezen en het historische beeld verder heeft genuanceerd. In een helder, afgewogen oordeel heeft zij de geesteskracht, deskundigheid, wil en intelligentie van de landvoogdes op een uitstekende wijze in de context van die jaren geplaatst en zij verdient alle lof voor haar waardevol en nuttig boek, ofschoon het hoofdstuk over de jacht enigszins buiten het bestek van dit boek valt. Haar inzichtelijke betoogtrant en heldere schrijfstijl mogen overigens ook gememoreerd worden.

Een wens blijft de recensent. Gezien het vele materiaal heeft de auteur - terecht - die keuze uit de Weense archieven gemaakt, die een goed inzicht in de persoonlijke verhouding tussen keizer en regentes geven. Zolang echter niet meer van deze correspondentie bestudeerd is, blijft het oordeel over Maria van Hongarije problematisch. Belangrijke perioden zoals de lange voorgeschiedenis van het Verdrag

van Augsburg (1548), de Pragmatieke Sanctie (1549) en de dramatische jaren vijftig zijn voor onze kennis van deze voor de bestuurlijke ontwikkeling van de Nederlandse staat zo cruciale jaren eveneens onontbeerlijk. Het boek van mevrouw Gorter maakt duidelijk dat een vergelijkbare studie over de ontbrekende jaren van Maria's regentschap op basis van het Weense archiefmateriaal ons inzicht in de politieke, sociale, religieuze

en economische geschiedenis van de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw ten zeerste zou verrijken.

J.H.J. Geurts

J.R. Farr, *Authority and sexuality in Early Modern Burgundy (1550-1730)* (New York-Oxford: Oxford University Press, 1995, viii + 252 blz., ISBN 0 19 508907 3).

Het boek van James Farr behoort tot de categorie: modieus. Het bespreekt de verhouding tussen de staat/het recht en uitingen van (openbare) vormen van sexualiteit in het kader van de hedendaagse retorica van 'lichamelijkheid'. Daar is niet veel tegen want je kunt je moeilijk sexualiteit voorstellen zonder lichamen. En er is ook wel iets voor te zeggen om aldus een wetenschappelijke studie verkoopbaar te maken. Farr geeft niet toe aan de verleidingen en verlokkingen van oppervlakkige vormen van 'antropologische geschiedschrijving'. Hij presenteert een gedegen, betrouwbaar werk met veel fascinerend materiaal.

Farr's thema is de restauratie door Bourgondische juristen en machthebbers tussen 1550 en 1730 van morele codes, opvattingen en praktijken, waarvan zij meenden dat zij verloren waren gegaan gedurende de oorlogen en de sociale en religieuze onrust van de zestiende eeuw. Hij laat in zijn eerste deel ('The Order of Morality, The Morality of Order') zien hoe deze zogenaamde restauratie in feite de constructie betekende van een nieuwe autoritaire morele orde die - nauw verbonden met het contra-reformatorische religieuze programma - leidde tot een ver doorgevoerde sacralisatie van elk aspect van de maatschappij inclusief 'privé' sexuele betrekkingen. Nog sterker: 'This authoritarian ethic constructed sexuality as the epitome of disorder and subversion, a primal force to be controlled and regulated at all cost'. Merkwaardig is overigens dat hij in dit verband aan allerlei soorten sex aandacht geeft maar homosexualiteit zelfs niet vermeldt.

Het tweede deel heet 'The Disposition of Bodies'. In dit deel is duidelijk hoeveel nauwkeurig archiefwerk de auteur heeft verricht; hij put met verve uit zijn arsenaal van materiaal, al kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat hij wel steeds de meest flamboyante voorbeelden eruit selecteert. Eerst bespreekt Farr onder de wat weidse titel 'The Power of the Holy' het effect van hervormers, pastoors, vrome kerkgangers op sexuele zeden en de soorten straffen tegen overtredingen van de nieuwe wetten, die een 'opvoedende' en waarschuwende functie beoogden. Farr laat hier ook zien hoe in de loop van zijn periode seculiere rechtbanken in toenemende mate kerkelijke jurisdicties buiten spel plaatsen. Aldus werd de legislatie van sexuele moraal steeds meer een kwestie van de algemene maatschappelijk orde en de ideologie die haar in stand hield. De auteur schrijft beeldend: 'The reform insisted that the priest be an embodiment of the holy and ironically, in so doing greatly empowered the priest in the world'. Met andere woorden: de maatschappij wordt hierdoor gesacraliseerd.

Vervolgens geeft Farr een uiteenzetting over de ontwikkeling van het huwelijksrecht. De nieuwe, 'ideale' huwelijken werden gezien als de ruggegraat zelf van het mechanisme dat werd ontwikkeld om de nieuwe sociale orde te reguleren.

In dit verband wordt ook aannemelijk gemaakt dat rechters tegen het einde van de zeventiende eeuw minder grepen naar doodstraffen voor sexuele overtredingen zoals aanranding. Hiermee weken zij af van het koninklijk recht. Zij waren echter van mening dat de schuldvraag in zulke gevallen niet altijd even duidelijk kon worden bepaald. En zij wisten dat openbare straffen zonder duidelijke schuld geen bevestiging konden betekenen van de sociale cohesie die nagestreefd werd.

Tenslotte het hoofdstuk ‘Bartered Bodies: Infanticide, Lasciviousness, and Prostitution’. Hoewel bijzonder kleurrijk is dit het zwakste deel (overigens ook het minst omvangrijke) van Farr's werk. Hij weet aan het einde dan ook niet meer te zeggen dan ‘Once again, legislative attempts to fix social reality ... were undercut by the dynamics and uncertainties of the processes of everyday life...’. Het lijkt wel hedendaags Nederland of anti-Clinton Amerika.

A.J. Vanderjagt

H.M. Beliën, A.Th. van Deursen, G.J. van Setten, ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995, 421 blz., f 69,50/ f 49,50, ISBN 90 351 16631/90 351 1662 3).

Dit boek poogt de Gouden Eeuw nu eens op een andere manier te benaderen en wel door een reeks groepsportretten aan elkaar te plakken. De aard van de portretten verschilt nogal. De meeste hebben betrekking op bepaalde beroepsgroepen: de regenten, de kooplieden, de zeelieden, de dominees, de soldaten, de boeren en de schilders. De omvang van die groepen loopt sterk uiteen; het aantal regenten, kooplieden, dominees en schilders valt te overzien, maar dat geldt niet voor de zeelieden, soldaten en boeren. Tallozen oefenden trouwens meer dan een beroep uit; de differentiatie in het economisch leven was gering. De overige portretten hebben betrekking op twee selecte groepen met een creatieve inslag, de geleerden en de literatoren, en op twee vage categorieën met één gemeenschappelijke trek, de vrouwen en de armen. De selectie van de groepen lijkt vrij willekeurig of pragmatisch te zijn geschied. Niet alleen zijn zij slechts ten dele met elkaar te vergelijken, maar ook zijn een aantal groepen van identiek belang buiten beschouwing gelaten. Waarom wel de patriciërs en niet de edelen? Waarom wel de kooplieden en niet de ondernemers? Waarom wel de predikanten en niet de priesters? Waarom wel de zeelieden en niet de ambachtslieden? Waarom wel de vrouwen en niet de kinderen? Zo zijn er wel meer omissies te bedenken. De Hollandocentrische inslag roept eveneens vragen op. Men dient een gegeven paard echter niet al tezeer in de bek te kijken; de aandacht concentreert zich dan ook op het gebodene.

Alle opstellen stammen van de hand van erkende specialisten en bewegen zich op een hoog niveau. De gelijkmatigheid van de schrijfstijl is opvallend; de redacteuren hebben vermoedelijk heel wat werk verzet. Zij hebben echter niet kunnen voorkomen dat de auteurs hun eigen gang zijn gegaan en hun onderwerp op nogal uiteenlopende manier hebben aangepakt; natuurlijk hangt dat ook samen met de groep die zij beschrijven. Enige auteurs pogen echt een collectief portret te schilderen; de opstellen over de regenten, de kooplieden en de schilders leggen daarvan getuigenis af. Een auteur schetst zijn collectieve portret zo nadrukkelijk tegen de achtergrond van een wijder panorama dat het er bijna achter schuilgaat; dat geldt voor het opstel over de predikanten en de calvinistische kerk. Enige auteurs laten het collectieve portret al snel overgaan in een gedetailleerd beeld van de voornaamste representanten ervan; dit betreft de opstellen over de geleerden en de literatoren. Andere auteurs beschouwen hun thema primair als een kapstok om allerlei zaken die ermee verband houden op

onpersoonlijke wijze uit de doeken te doen; dit is het geval bij de opstellen over de zeelieden, de soldaten en de boeren. De laatste twee auteurs worstelen zo met hun onbestemd thema dat zij bij het zoeken van de grootste gemene deler in vaagheden en algemeenheden blijven steken; dit gaat op voor de opstellen over de vrouwen en de armen. Telkens blijkt de wetmatigheid te gelden: hoe groter de groep, des te waziger het groepsportret.

Elke auteur spreidt daarbij zijn eigenaardigheden ten toon en berijdt met verve zijn stokpaarden. J.L. Price legt de nadruk op de flexibiliteit en de professionalisering van het Hollands patriciaat, relativeert het aristocratiseringsproces en acht de ideologische tweespalt even belangrijk als de factiestrijd. L. Kooijmans verwerkt als enige onbekend archiefmateriaal en beklemtoont het belang van familierelaties en risicobeperkende maatregelen in de handel; hij blijkt sterk beïnvloed door J.I. Israel. C.A. Davids gaat uitvoerig in op de culturele effecten van de zeevaart, de expansie van de handel, de partenrederij, de oorlogvoering, de kaapvaart en de recrutering, maar wijdt niet veel aandacht aan het kernpunt: het leven van de zeeman. A.Th. van Deursen schildert de publieke kerk wederom als een kerk van ondubbelzinnig calvinistische signatuur en beschouwt de dominees louter binnen dit kader; hij geeft daarbij blijk van een grote aversie tegen de theologie als wetenschap. H.L. Zwitser besteedt aandacht aan de quote, de staat van oorlog, de militaire revolutie, de oorlogvoering, de werving en de rol van het leger in het volkskarakter, maar veronachtzaamt het kernpunt: het leven van de soldaat. K. van Berkel beklemtoont de vervlechting van wetenschap en rariora, van wetenschap en geleerdheid en van universitaire en praktische wetenschap, die pas na 1650 gescheiden wegen gingen. E. van de Wetering legt de nadruk op de praktische scholing, de bohemienachtige inslag en de hoge eigendunk van de schilders en relativeert in sterke mate de allegorische betekenis van hun doeken; zijn uitdagend opstel roeit recht tegen de stroom van de laatste decennia in. E.M. Kloek plaatst kanttekeningen bij het clichébeeld van de vrouw dat buitenlandse tijdgenoten en latere historici hebben gecreëerd, maar komt bij gebrek aan gegevens niet veel verder. J. de Vries schenkt royaal aandacht aan de commercialisering en de specialisering van de landbouw, de droogmakerijen en de relatie tussen stad en platteland, maar omzeilt de kernvraag: het leven van de boer. L. Noordegraaf schetst de gevolgen van duurte, pest en oorlog voor de preindustriële samenleving en beklemtoont dat in slechte tijden een groot deel van Hollands bevolking op de rand van het bestaansminimum balanceerde; het relaas blijft echter erg abstract. E.K. Grootes behandelt de bekende schrijvers tenslotte aan de hand van de sociale laag waaruit zij afkomstig waren, zodat het opstel nogal sterk het karakter van een inventarisatie heeft.

De kwaliteit en de leesbaarheid van het boek staan niet ter discussie. Het verschaft op tal van terreinen een uitstekend overzicht van de stand van zaken en verdient grote waardering. De vraag blijft alleen voor wie het is geschreven. Het lijkt mij voor de ontwikkelde leek zonder voorkennis niet eenvoudig te verteren. De historici die niet in de zeventiende eeuw zijn gespecialiseerd maar wel in leesbare vorm kennis willen nemen van de resultaten van het onderzoek zullen er daarentegen veel genoegen aan beleven.

G. de Bruin

E.K. Grootes, *Visie in veelvoud. Opstellen van prof. dr. E.K. Grootes over zeventiende-eeuwse letterkunde ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, M. Spies, J. Jansen, ed. (Amsterdam: Amsterdam university press, 1996, vii + 211 blz., *f*39,50, ISBN 90 5356 200 1).

Al bijna drie decennia is E.K. Grootes toonaangevend onder de universitaire neerlandici wier werkterrein bij de zeventiende-eeuwse letterkunde ligt. Hij is bovendien een van de veelzijdigsten. Zijn aandacht bestrijkt grote en kleine auteurs, hoge en lage genres, literaire theorie en processen van tekstproductie en tekstreceptie. Als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, waar literatuurgeschiedenis van oudsher wordt bedreven met een open oog voor de historische en sociale context, heeft hij door zijn geschriften en redacteurschappen, en door het

begeleiden van zo'n vijftien proefschriften, de vakbeoefening richtinggevend beïnvloed.

Voor zijn zestigste verjaardag verzamelden M. Spies en J. Jansen twaalf van Grootes' belangrijkste studies en completeerden die selectie met een bibliografie. Als criterium bij de keuze gold dat men Grootes in ieder geval aan het woord wilde laten over de vijf reuzen uit de zeventiende-eeuwse canon (Hooft, Vondel, Huygens, Cats, en natuurlijk Bredero, naar wie altijd Grootes' bijzondere belangstelling is uitgegaan en die hier tweemaal vertegenwoordigd is). Naast elk van deze zes bijdragen is vervolgens een naar benadering vergelijkbare studie geplaatst, over een *poeta minor* of een ondergeschoven genre. In de inleiding belicht redacteur Jansen de gekozen bijdragen als exemplarische stadia in Grootes' wetenschappelijke ontwikkeling. Onderzoek van de sociale functie van literatuur is bij alle diversiteit een constante in zijn oeuvre. Het gaat hem steeds om de verbanden tussen tekst, lezer en werkelijkheid. Wat zijn de wisselwerkingen? Welke externe, maatschappelijke factoren bewerkstelligen dat de letterkunde zich voortdurend vernieuwt?

Historici kunnen hier veel van hun gading vinden. In vrijwel elk artikel is het begrip ‘historische kennis’ gethematiseerd, zowel onze huidige kennis van de Gouden Eeuw, als het inzicht dat zeventiende-eeuwers zelf hadden in hun eigen tijd en hun voorgeschiedenis. Het openingsartikel, Grootes' inaugurele rede uit 1980, toetst Ariès' stelling dat de adolescentie pas in de achttiende eeuw werd ‘uitgevonden’, aan het opiniërende werk van Jacob Cats. Via duidelijk afgebakende theoretische redeneringen en met zorgvuldig tekstonderzoek wordt de conclusie bereikt dat Cats en Ariès niet helemaal compatibel zijn. Het concept ‘adolescentie’ past in een visie van de menselijke ontwikkeling als een autonoom proces. Bij Cats is de mens allerminst autonoom, maar ingebed in Gods plan met de wereld. Wie de jeugdige driften kanaliseert en in het huwelijk laat uitmonden, voegt zich naar de scheppingsorde. Grootes' eindoordeel is typerend: ‘Deze discrepantie tussen toen en nu maakt dat we soms op onze vragen een antwoord krijgen, dat met die vragen in een zekere spanning blijft staan’ (23).

Als rechtstreekse historische bron is literatuur weliswaar ongeschikt, maar toch kunnen literatuurhistorie en mentaliteitsgeschiedenis, mits op verantwoorde wijze beoefend, elkaar over en weer verrijken. In een ander artikel, ‘Zeventiende-eeuwse literatuur als bron van historische kennis’, vraagt de auteur het zo: ‘Interessanter dan het *of* is het *hoe*: onder welke voorwaarden en binnen welke grenzen leveren literaire teksten bruikbare informatie voor andere historici dan literatuur-historici?’ (131). Hij geeft er een genuanceerde uitwerking aan, met een gevoelige antenne voor de esthetische functie van een poëtische tekst.

Zoals gezegd is de schrijver geïnteresseerd in literaire processen van productie en receptie. Daar is de band tussen materiële werkelijkheid en poëtische verschijningsvorm hecht en herkenbaar. Twee van de mooiste hoofdstukken in dit boek gaan over de relatie tussen het historisch meetbare en de veranderingen in het literaire systeem: ‘Het jeugdig publiek van de “nieuwe liedboeken” in het eerste kwart van de zeventiende eeuw’ en ‘De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw’. Beide demonstreren bij uitstek de kwaliteiten van Grootes' werk: veelzijdig, verrassend, en vernieuwend.

Arie Jan Gelderblom

K.-KI. Weber, *Johan van Valckenburgh. Das Wirken des niederländischen Festungsbaumeisters in Deutschland 1609-1625* (Dissertatie Hamburg 1993, Städteforschung A XXXVIII; Keulen, Weimar, Wenen: Böhlau, 1995, vi + 214 blz., DM78,-, ISBN 3 412 04495 4).

Op 29 augustus 1991 werd in het centrum van Hamburg de Johan van Valckenburghbrug ge-

opend. Met deze naamgeving eerde de stad de ontwerper van de verdedigingsgordel die haar in de zeventiende eeuw tot een van de aanzienlijkste vestingen van het Duitse rijk maakte. De bemoeienis van Johan van Valckenburgh (±1575-1625) met de nieuwe bevestiging van Hamburg vloeide voort uit zijn aanstelling in 1609 tot militair ingenieur bij het defensieve verbond dat een zestal Hanzesteden twee jaar eerder met elkaar was aangegaan. Zijn activiteiten in het Duitse rijk beperkten zich echter niet alleen tot het noorden. Zo stelde hij onder andere plannen op voor de bevestiging van de Duitse steden die in de Guliks-Kleefse Successieoorlog (1609-1614) door Maurits waren bezet en vervolgens een Staats garnizoen hadden gekregen. Hoewel Johan van Valckenburgh vanaf 1609 ook in de Republiek als militair ingenieur actief bleef, lag zijn werkterrein toen voornamelijk in Duitsland. Samen met zijn leermeester Johan van Rijswijk was hij de eerste die daar op grote schaal het vestingbouwsysteem toepaste dat zich in ons land tijdens de opstand tegen Spanje had ontwikkeld. Hoe hij hieraan inhoud gaf, staat beschreven in de in 1995 verschenen dissertatie van Karl-Klaus Weber.

Het hoofdbestanddeel van het boek vormen de drie hoofdstukken waarin Weber, voor elke stad apart, de werkzaamheden van Johan van Valckenburgh heeft weergegeven. De lokale archieven die hij in het kader van zijn onderzoek raadpleegde, leverden voor het merendeel van de gevallen helaas slechts een beperkte hoeveelheid gegevens op. Door deze feiten te combineren met de informatie die voor een eerdere en een latere periode uit stadsplattegronden naar voren komt, heeft Weber toch veelal een redelijk afgerond beeld weten te construeren. Dat kaartmateriaal heeft hem ook ten dienste gestaan bij zijn beschrijving van hetgeen er op grond van Van Valckenburghs ontwerpen is uitgevoerd.

Uit de hierboven genoemde hoofdstukken komt duidelijk naar voren dat het werk van Johan van Valckenburgh heel wat meer omvatte dan het ontwerpen van nieuwe vestingwerken. Na zich een idee te hebben gegeven van de bestaande toestand van de verdedigingsgordel rond de stad formuleerde hij allereerst een aantal maatregelen om de bedreigde punten in zo kort mogelijke tijd en met de eenvoudigste middelen te beveiligen. In een later stadium stelde hij plannen op voor de algehele vernieuwing van de vestingwerken. Bovendien bereidde hij de werkzaamheden voor en hield hij nauwgezet toezicht op de bouwactiviteiten. Deze gefaseerde aanpak stelde hem in staat om op verschillende plaatsen tegelijk bouwprojecten te laten uitvoeren. De hierboven geformuleerde taakinhoud komt in grote lijnen overeen met hetgeen Westra hierover schrijft in zijn in 1992 verschenen dissertatie over de Nederlandse militaire ingenieurs in de periode 1573-1604, een studie die overigens nergens in het boek van Weber wordt genoemd.

In het afsluitende gedeelte van het boek gaat Weber uiteraard mede in op de betekenis van Van Valckenburgh voor de steden waarin hij werkzaam was. Hij komt daarbij tot de conclusie dat in de steden waar zijn bouwplannen volledig werden uitgevoerd, zoals in Bremen, Hamburg en Lübeck, zijn inspanningen inderdaad vruchten hebben afgeworpen. Dankzij de grote defensieve kracht die hun nieuwe vestingwerken uitstraalden, bleven zij voor langere tijd veelal gevrijwaard van oorlogshandelingen, wat hun handelsactiviteiten zeer ten goede kwam. Weber wijst hierbij nog op de grote verdienste van Johan van Valckenburgh om in zijn bouwplannen ook voorstellen te doen voor een gefaseerde uitvoering van het omvangrijke en kostbare werk. Daardoor leverde de financiering minder problemen

op en waren de stadsbesturen sneller geneigd om met de plannen in te stemmen. Voor Bremen en Hamburg bood de vernieuwing van de verdedigingsgordel op de langere termijn ook economische voordelen. Met de aanleg van de nieuwe omwalling werd in deze beide steden het te bebouwen areaal aanzienlijk vergroot, waardoor zich hier gemakkelijk meer inwoners konden vestigen en de bedrijvigheid verder toenam.

Sprekend over Van Valckenburghs betekenis komt Weber automatisch terecht bij degenen die een grote invloed op diens ontwikkeling als ingenieur hebben gehad. Hierbij noemt hij onder meer prins Maurits, met wie Van Valckenburgh tijdens zijn tussentijdse verblijf in de Republiek regelmatig overleg voerde over zijn werkzaamheden in Duitsland. Onder de geniale kwaliteiten die de auteur de prins toedicht, noemt hij diens grote deskundigheid op het terrein van de vestingbouw. Weber geeft Maurits echter op dit punt te veel eer. Hij was weliswaar goed in de versterkingskunst onderlegd, maar heeft op een ervaren ingenieur als Van Valckenburgh geen grote invloed kunnen uitoefenen. Zoals uit verschillende voorbeelden in het boek blijkt, heeft zijn leermeester Johan van Rijswijck dat beslist wel gedaan.

Dankzij de gedegen studie van Weber is de kennis omtrent de geschiedenis van de Nederlandse vestingbouw op een belangrijk punt uitgebreid. Het boek zou bovendien goed model kunnen staan voor een studie naar de Duitse loopbaan van Johan van Rijswijck.

J.P.C.M. van Hoof

J.W. Veenendaal-Barth, ed., met medewerking van V.L. Vree, *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, V (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote serie CCXXVIII; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1995, xi + 689 blz., *f* 140,-, ISBN 90 5216 080 5).

Het is bijzonder verblijdend dat de delen van deze belangrijke bronnenuitgave (zie *BMGN,* 108 (1993) 484-486) zo snel na elkaar van de drukpers blijven rollen; deel IV verschijnt binnenkort, deel V ligt nu voor ons. Dit deel bevat de notulen van twaalf zittingen van de Staten van Holland, verspreid over ruim twee jaar. Stellingwerff, de pensionaris van Medemblik, die zowel korte als uitvoerige aantekeningen maakte, was gelukkig bijna altijd van de partij; Schot, de pensionaris van Purmerend, die alleen beknopte notulen vervaardigde maar de essentie van de zaak regelmatig beter weergaf, liet de helft van de zittingen aan zich voorbijgaan. Het belangrijkst zijn de gedetailleerde notulen van de twee extraordinaris zittingen van de Staten van Holland in oktober en november 1632 over de onderhandelingen met de Zuidelijke Nederlanden, waarover niets is te vinden in de gedrukte resoluties. Het gebrek aan geheimhouding deed zich hierbij wederom pijnlijk gevoelen (552 vlg.). Men moet in de gaten houden dat de notulen van de pensionarissen niet altijd dezelfde strekking hebben en niet altijd dezelfde slotsom uit het beraad trekken; dit kenschetst de wanordelijkheid van de besluitvorming. Men moet daarom niet blind op de notulen varen en deze constant met de gedrukte resoluties vergelijken.

De jaren 1631-1632 waren bewogen jaren voor de Republiek in het algemeen en voor Holland in het bijzonder. De financiële problematiek bleef zitting na zitting het overleg domineren, al steeg de nood nooit zo hoog als in de jaren 1620. De twee belangrijkste kwesties die verder voortdurend op het tapijt verschenen waren de zeezaken en de vredesonderhandelingen. De Staten van Holland waren zich er zeer

goed van bewust dat de Duinkerkers in deze tijd enorme afbreuk deden aan de Hollandse handel en dat velen het water tot de lippen was gestegen; ruim een derde van de koopvaarders die op Frankrijk voeren zou in 1630 door de kapers zijn genomen (156). Het gejeremieer dat de zeezaken er ‘soo desolaet’ voorstonden (262) vormt dan ook een basso continuo bij het beraad. Alle deliberaties geven echter blijk van onmacht en onwil voldoende geld voor het zeewezen op tafel te leggen en de Duinkerkers effectief te bestrijden. De Staten van Holland konden en wilden zelf niet genoeg geld ter be-

schikking stellen, de landgewesten hadden geen lust, ondanks alle aandrang, hun part in de subsidies voor de admiraliteiten op te brengen en de admiraliteiten misten het vermogen nieuwe oorlogsschepen uit te rusten ter vervanging van de 24 schepen die verloren waren gegaan (338, 355). De deliberaties over een Compagnie van Assurantie en een College van Superintendentie liepen vooral door onwil van de zeesteden dood, de acceptatie van de stedelijke directies vloeide primair uit machteloosheid voort en de uitrusting van enige convooischepen voor de grote visserij ging met veel trammelant gepaard. Telkens blijkt dat de Staten van Holland in deze jaren erg weinig daadkracht aan de dag legden.

Terwijl de Staten van Holland bij de zeezaken een grote mate van eensgezindheid ten toon spreidden en bij de fiscale zaken, zoals het aanpassen van de cohieren voor de verponding, steeds wisselende verhoudingen te zien gaven, lag de situatie bij de vredesonderhandelingen geheel anders. De leden stonden hierbij als kemphanen tegenover elkaar, zodat er twee facties zijn te onderscheiden, met een matigende en weifelende groep ertussen. De edelen, Dordrecht, Delft, Amsterdam en Rotterdam vormden de duiven, Haarlem, Leiden, Gouda en Alkmaar de haviken (Delft en Alkmaar verwisselden in 1632 van positie) en de overige steden een middengroep. Vrijwel alle problemen hingen met de hamvraag van oorlog of vrede samen of werden ermee in verband gebracht: de staatsmacht, de regering, de godsdienst, de financiën, de versterking van leger en vloot en de buitenlandse politiek. De godsdienstige tweespalt tussen de duiven met hun remonstrantse sympathieën en de haviken met hun heftige contra-remonstrantse gevoelens kon daarbij hoog oplopen; de eigenmachtige terugkeer van Hugo de Groot naar Holland fungeerde als lakmoesproef, die de besluitvorming in de Staten van Holland langdurig lamlegde. De economische tegenstellingen daarentegen lijken slechts een ondergeschikte rol te hebben gespeeld; deze komen althans in de notulen nauwelijks ter sprake. Toch konden in Holland zelfs de minst tot vrede geneigde steden nog vrij eenvoudig over de streep worden getrokken. Dat de vredesonderhandelingen met een grote deputatie uit de Zuidelijke Nederlanden maand in maand uit moesten worden verschoven lag dan ook primair aan Zeeland, Friesland en Stad en Lande, die de besluitvorming ter Staten-Generaal eindeloos ophielden. De voorstelling van J.I. Israel dat deze provincies vrij snel accoord gingen en het probleem bij Holland lag lijkt mij daarom enigszins misleidend (*BMGN,* 94 (1979) 56). Het is tekenend voor de verhoudingen in deze tijd dat het machtige Holland zich zo'n behandeling nogal gelaten liet welgevallen. Men kijkt met spanning uit naar het vervolg. Een betere aanbeveling van deze belangrijke en belangwekkende bronnenuitgave, waaruit de zorgvuldige bewerkster vrijwel alle drukfouten heeft verwijderd en waaraan zij zowel een degelijk verwijssysteem als een goede index heeft toegevoegd, lijkt mij nauwelijks denkbaar.

G. de Bruin

J. van den Broeck, *Promenade in de pruikentijd. De Zuidelijke Nederlanden met een maat Madrid, een wasem Wenen en een part Parijs, 1700-1795* (Antwerpen: Icarus, 1995, 311 blz., ISBN 90 02 19906 6).

Deze wandeling doorheen de achttiende eeuw bestaat uit een tachtigtal losse verhalen met uiteenlopende informatie over zowel relevante anekdotes als gegevens uit de algemene geschiedenis. Een greep uit het aanbod: de Franse galanterie bij de veldslag van Fontenoy (1745); de verlostang van arts Jan Palfijn; de roversbende van Jan de Lichte; de amoureuze belangstelling van veldheer Maurits van Saksen en het arbeidsritme van Jozef II tijdens zijn bezoek aan de Nederlanden. Het enige verband tussen deze korte en elk op zich lezenswaardige teksten is

de eenheid van tijd (de achttiende eeuw) en van plaats (de Zuidelijke Nederlanden). Daarnaast ordende de auteur zijn materiaal in drie grote delen volgens de gebruikelijk chronologische indeling van dit tijdvak.

Het eerste deel over de periode 1700-1740 heeft als titel ‘contact’ verwijzend naar de stroeve kennismaking met de Oostenrijkse Habsburgers. Na drie korte teksten over respectievelijk de muntschouwburg in Brussel, rederijker Michiel de Swaen en de beiaard als lokaal instrument volgt informatie over de Spaanse Successieoorlog als overgang naar de Oostenrijkse Nederlanden. Daarna gaat de auteur dieper in op de slag bij Ramillies (1706) en geeft hij enige informatie over het barrièretraktaat en de onthoofding van zondebok Anneessens. Verder verneemt de lezer meer over onder andere de adel, de armoede en de bals in deze tijd met daarnaast biografische gegevens over kunstschilder Weyerman en beeldhouwer Delvaux. Tenslotte krijgt hij een rake verklaring van het kortstondig succes van de Oostendse compagnie en uitleg over het vrouwelijk gezelschap van Voltaire in Brussel.

Het tweede deel over de regeringsperiode van Maria-Theresia (1740-1780) bevat zes thematische onderdelen. De titel ‘consensus’ verwijst naar de economische en maatschappelijke bloeitijd, die volgde na de Oostenrijkse Successieoorlog. Na leuke details over de ontvangst van Lodewijk XV te Gent, volgen een schets van de politiek van Maria-Theresia en een uitvoerig portret van landvoogd Karel van Lotharingen. Het deel over de economie handelt over de Doornikse porselein, het water- en wegennet, het stadsverkeer, de stadsverontreiniging en veeziekte. Het eindigt met een interessante bijdrage over de handel met de opstandige Engelse koloniën in Amerika. Inzake onderwijs komen de viering van de universitaire primussen, de opheffing van de jezuïetenorde en het middelbaar onderwijs aan bod. De ontwikkelingen in de rechterlijke wereld worden geïllustreerd met de reacties van de overheid op de toenemende criminaliteit en armoede en de wijzigende houding tegenover de doodstraf. Na uitleg over het verschil tussen geneesheer en barbier-chirugijn volgen details over de koorts als ziekte en de bestrijding van de pokken. Uiteenlopende facetten van het culturele leven worden belicht door middel van korte portretten van de toneelspelers Favart en D'Hannetaire, de musici Pieter van Maldere, Ignaz Vitzthumb en Grétry en schilder Verhaghen. Tenslotte is aandacht voor de perikelen rond het ruiterstandbeeld van Karel van Lotharingen, het Brusselse stadsbeeld en het dragen van pruiken.

Het derde deel over de woelige jaren 1780-1795 kreeg als suggestieve titel ‘confrontatie’ mee. Het opent met een goede typering van de werkijver van Jozef II. De bijdrage over de kerk en het kerkvolk is oppervlakkig, terwijl de opheffing van enkele kloosterorden beter uit de verf komt. Voor de behandeling van de thema's jeugdcriminaliteit, de prostitutie en de slavenhandel wordt het chronologisch kader verlaten. Hetzelfde geldt voor de beschrijving van de wantoestanden in het leger en de desertie. Prins Charles Joseph de Ligne krijgt een algemeen portret met annex over zijn veelzijdig auteurschap. Nadien volgt een algemene verklaring van waarom de toenemende verfransing meer inhield dan alleen maar een taalaangelegenheid. Daarnaast is er belangstelling voor het verschijnsel van de nieuwe pleidooien voor de verdediging van het Nederlands. Vervolgens gaat er evenveel aandacht en tekst naar kunstschilder Lens als naar de Brabantse omwenteling. Dit geeft aan hoe oppervlakkig deze complexe materie aan bod komt. De laatste bijdrage gaat over de definitieve inlijving bij Frankrijk.

Kortom Jan van den Broeck brengt een amalgaam van feitjes en feiten samen die een stevige promenade toelaten, maar verder niets nieuws of meer inzicht brengen. Zijn aangename vulgarisatie is evenwel wetenschappelijk verantwoord, zodat dit boek nuttig kan zijn voor wie leuke verhalen zoekt over de pruikentijd.

Walter Baeten

K.W.J.M. Bossaers, *'Van kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen'. Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw* (Dissertatie UvA 1996; Hollandse Historische Reeks XXV; Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1996, ix + 263 blz., *f*59,50, ISBN 90 72627 17 2).

De kernvraag die Bossaers de lezers van haar dissertatie voorlegt is of de Hollandse regenten wel één groep vormden, te vatten in één algemeen beeld. Deze vraag is niet nieuw. Roorda stelde ze - overigens met betrekking tot de zeventiende eeuw - al in 1962 tijdens een lezing waarin hij onder andere inging op uitspraken van Huizinga.

Om bovengenoemde vraag te kunnen beantwoorden gaat de auteur na in hoeverre de achttiende-eeuwse regenten van de stemhebbende steden in het Noorderkwartier (Alkmaar, Edam, Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Monnickendam en Purmerend) in het bestaande algemene beeld van de Hollandse regenten passen. Belangrijke thema's zijn daarbij: samenstelling, verwantschap, openheid, afsluiting en continuïteit. Het zal duidelijk zijn dat Bossaers ook ruimschoots aandacht besteedt aan de aristocratiseringsthese.

Bij het onderzoek is gekozen voor de prosopografische methode, dus voor het schrijven van een collectieve biografie van alle vroedschappen en van alle schepenen en ministers, voorzover die niet tevens raadslid waren, en hun familieleden. Bossaers keuze voor methode en gebied is voor het Nederlandse eliteonderzoek bepaald gelukkig te noemen. Deze keuze is echter niet probleemloos. De door anderen veelvuldig gebruikte familiearchieven met hun soms grote aantallen 'egodocumenten', ontbreken min of meer voor het Noorderkwartier. En uiteraard is dat van invloed op de onderzoeksmogelijkheden en -resultaten. Enerzijds is het beeld dat Bossaers schetst waarschijnlijk representatiever, representatiever voor de vele kleinstedelijke elites in de Republiek met een minder rijk gedocumenteerd verleden dan de regenten in de tot nu toe onderzochte grote Hollandse steden. En ook maakt de onderlinge vergelijking tussen de zeven steden het beeld completer. Anderzijds maakt de relatieve bronnenschaarste het moeilijker om te bepalen wat als bijzonder en wat als algemeen kan worden beschouwd en om zicht te krijgen op *minds and manners.* Terwijl bijvoorbeeld juist het zelfbeeld van regenten en andere burgers voor de vraagstelling van deze studie zo belangrijk is. Een ander mogelijk gevolg van het door Bossaers zelf met haar grote archiefkennis, gesignaleerde bronnenprobleem is dat vrouwen en kinderen relatief weinig aandacht krijgen. Dat is natuurlijk verdedigbaar voor een boek over bestuur en bestuurders, maar desalniettemin jammer in een onderzoek naar regenten en hun familieleden als groep. Spreekt de auteur in haar Woord Vooraf mischien iets te liefdevol over 'haar mannetjes'?

In het eerste hoofdstuk wordt de toch wel bijzondere geografische, demografische en economische situatie van het Noorderkwartier en de afzonderlijke steden op pakkende wijze geschetst. Een gebied dat, zoals Van der Woude eerder aantoonde, in de achttiende eeuw op alle fronten in verval was. De twee volgende hoofdstukken behandelen bestuur en politiek, waarbij Bossaers in vrijwel alle steden recruteringsproblemen constateert. Het vijfde en laatste hoofdstuk bevat interessante analyses van huwelijksstrategieën, vermogens en inkomens en een tamelijk sobere beschrijving van levensstijl en materiële cultuur.

Hoofdstuk IV, Continuïteit getiteld, vormt het scharnierpunt van het boek. Hierin blijkt opnieuw hoe belangrijk de demografische factor kan zijn. Door een combinatie van allerlei oorzaken, waarbij de auteur de blijvend hoge kindersterfte naar mijn gevoel iets te veel gewicht toekent, zakte de nettoreproduktiefactor in elk van de steden voor een of meer cohorten onder de 1,00. Ook het aantal volwassen zoons was ontoereikend. Dit gegeven wordt vervolgens gebruikt ter verklaring van de in de voorgaande hoofdstukken beschreven politieke ontwikkelingen.

Het is zondermeer een verdienste van Bossaers dat zij is uitgegaan van juist de problemen bij het vervullen van vacatures in de vroedschap en ingaat op de lasten van het regent-zijn en niet alleen kijkt naar de lusten. Regeren in een kleine stad was voor veel regenten beslist geen vetpot! In dit kader signaleert Bossaers een paradox. Terwijl enerzijds het aantal geschikte kandidaten nauwelijks groot genoeg was, werd er anderzijds vaak fel om ambten gestreden. Het aanbod van goede functies was namelijk te klein, zelfs voor weinigen. En omdat de inkomsten uit vermogen en nering vaak betrekkelijk gering waren, hadden veel regenten aanvullende inkomsten nodig.

Geconcludeerd wordt dat kleine steden als Purmerend, Monnickendam en Medemblik maar weinig regenten telden, die in het algemene beeld van de achttiende-eeuwse 'regentenstand' passen. Veel regenten onderscheidden zich niet of nauwelijks van de overige burgers. Ze behoorden volgens de auteur eerder tot de burgerij. De *summary* rekent hen tot de 'middle class', voor wie 'status symbols were of no meaning'. Een van de weinige problemen die ik heb met deze verder zo degelijke en waardevolle studie, betreft dit punt, het verschil tussen regent en burger. Interessant is in dit kader de volgende uitspraak uit 1716. Volgens twee Purmerendse bestuurders zijn in kleine steden de meeste regenten personen die 'noch door capitalen noch door hare bedryven boven andere ordentelijcke Burgers gedistingueert waren'. Ook regenten waren dus ordentelijke burgers, maar ordentelijke burgers die zich onderscheidden van de anderen door het regeren. In grote steden onderscheidden de regerende burgers zich bovendien vaak nog door andere zaken. In deelname aan de regering lag dus het primaire onderscheid met de overige burgers. De auteur zelf toont mijns inziens overtuigend aan dat dit element voor de betrokkenen een rol speelde. De gegevens over *convivium* en *connubium* laten daarover weinig twijfel bestaan.

Dat het onderscheid niet zo sterk moet worden aangezet als in de traditionele historiografie, is een van de belangrijke uitkomsten van dit stimulerende onderzoek. Deze studie laat juist zien hoezeer de levensstijl van veel regenten overeenkwam met die van andere burgers. In dat opzicht is het veelvuldig gebruik van de term patriciaat voor alle regenten niet erg gelukkig. Deze term heeft nu een erg deftige klank en werd in de tijd zelf vaak gereserveerd voor de oude regentengeslachten.

Bossaers bepleit op goede gronden een verdere verfijning van het beeld. Bij vergelijking van stedelijke elites vallen de verschillen inderdaad haast meer op dan de overeenkomsten. Roorda's vermoeden dat het beeld van de regenten te weinig differentiatie kende, blijkt dus juist. Na lezing van '*Van Kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen*' valt het nog moeilijker te ontkennen dat het klassieke beeld van de regent zowel stereotiep als karikaturaal is. Een ander slachtoffer van Bossaers' grondige onderzoek is de aristocratiseringsthese, of wat daar nog van over was. Resoluut stelt de auteur dat toenemende afsluiting voor nieuwkomers en toenemende verwantschap voor het Nooderkwartier niet aantoonbaar zijn.

Gelukkig mogen we nog steeds spreken over de regenten, maar dan wel voorzichtig. Verfijning is nog geen vergruizing. Hopelijk volgen er nog veel studies die op deze wijze de traditie van het eliteonderzoek voorzetten.

Joop de Jong

J.R. Bruijn, C. van Baalen, *Van zeeman tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)* (Zeven provinciën reeks XIII; Hilversum: Verloren, 1996, 96 blz, *f* 25,-, ISBN 90 6550 144 4).

Dit boekje is het dertiende in de Zeven Provinciën Reeks. Daarin verschijnen korte monogra-

fieën over Nederlandse geschiedenis en cultuur in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. De reeks staat onder auspiciën van het onderzoekszwaartepunt 'De Republiek en Europa in de Nieuwe Tijd' van de Rijksuniversiteit te Leiden. Het boekje is door de twee auteurs geschreven als uiteindelijk resultaat van een doctoraal-werkcollege Zeegeschiedenis waarover zij samen met mevrouw E.S. van Eyck van Heslinga de leiding hadden.

De indeling van het boekje is zeer helder. In acht chronologisch geplaatste hoofdstukken passeert het leven van Cornelius de Jong van Rodenburgh de revue: eerst als zeeman in het Middellandse Zeegebied en de Kaap (1777-1799), later als balling, landman en schrijver in Kleef en Vught (1799-1816) en tenslotte als ambteloos burger in Den Haag (1816-1838). Het laatste - negende - hoofdstuk heeft een thematische indeling. Zo gaan korte paragrafen over de gedachten van De Jong van Rodenburgh over de rede, het vooruitgangsgeloof, de relatie tussen man en vrouw, de verschillen tussen de rangen en standen, het lichaam, ziekte, verzorging, seksualiteit en de godsdienst. Vooral dit sterke laatste hoofdstuk laat een man zien die progressief is als het om de techniek gaat, maar conservatief als het om de juiste verhoudingen gaat in de samenleving. Duidelijk een man van zijn tijd.

Het boekje is ook zeer vlot geschreven. Het vormt een duidelijke illustratie van hoe het leven in deze roerige tijden moet zijn geweest. De Jong van Rodenburgh maakte immers een aantal grote politieke omwentelingen in de Nederlandse geschiedenis mee: de verdrijving van stadhouder Willem V, de nieuw uitgeroepen Republiek, de Frans-Bataafse tijd en het begin van het Koninkrijk onder Willem I. Pas de laatste jaren is er met de viering van een aantal herdenkingen weer meer aandacht voor deze periode gekomen. Lange tijd werd de discussie over deze tijd in de verhouding goed-fout getrokken. De collaboratie van Nederlanders met de Fransen werd daarbij op één lijn gesteld met die van de NSBers die heulden met de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog. In deze opstelling is langzaam aan een verandering gekomen. Zo is er ook een grotere waardering ontstaan voor de staatskundige veranderingen die al onder de Fransen begonnen zijn en later onder het Koninkrijk uitgebouwd werden.

Dit boekje laat de hernieuwde waardering voor deze periode al duidelijk zien met zijn interesse voor de ideeën-, mentaliteits- en cultuurgeschiedenis. Zo wordt in het negende hoofdstuk stilgestaan bij een aantal thema's die in dit perspectief passen. Een politiek-ideologische dimensie mist dit boekje echter. Zo komen we jammer genoeg niet te weten hoe het komt dat De Jong van Rodenburgh zo'n snelle carrière kon maken binnen de marine, behalve de gemeenplaats dat dit door zijn contacten kwam. Een relatie met iemand als Pieter Paulus, patriots advocaat-fiscaal van de Admiraliteit op de Maze en later de eerste president van de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, vraagt om meer uitwerking. Ook hoe De Jong van Rodenburgh tegenover al die politieke omwentelingen in zijn leven stond, wordt niet duidelijk. Zijn ballingschap na een wat weifelachtige houding tijdens de Engels-Russische invasie van 1800 verdient toch alle aandacht. Natuurlijk hoeft dit alles niet in het licht van goed of fout gezien te worden. Juist de combinatie met ideeën-, mentaliteits- en cultuurgeschiedenis zou hier een genuanceerder licht hebben kunnen werpen op de politiek-ideologische dimensie.

Toch is dit boekje als eerste aanzet tot een biografie van De Jong van Rodenburgh zeer geslaagd te noemen. De man verdient eigenlijk een uitgebreidere biografie, juist

omdat zijn verhaal zoveel kanten heeft. Zo zou er meer verteld kunnen worden over zijn leven als zeeman, balling, schrijver, landman en gewoon burger aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.

Tenslotte bevat het boekje een lijst van gebruikte bronnen en literatuur, waaronder een lijst van de boeken die De Jong van Rodenburgh zelf schreef.

Marc van Kuik

L. Turksma, ed., *Q.M.R. Ver Huell. Levensherinneringen 1787-1812* (Westervoort: Van Gruting, 1996, xxvii + 172 blz., *f*39,90, ISBN 90 75879 01 6).

In de jaren rond 1850 stelde Maurits Ver Huell zijn leven op schrift. De toen zestigjarige directeur van de marinewerf te Rotterdam keek daarbij niet op een anekdote meer of minder. In totaal vulde hij bijna duizend bladzijden. Het was niet de eerste keer dat hij over zijn belevenissen schreef. Hij had al boeken gepubliceerd over twee eerdere episoden: hoe hij als marineofficier in Bataafse dienst in 1807 door de Engelsen ruim twee jaar geïnterneerd werd in Brazilië en over zijn deelname aan de expeditie die in 1817 de Molukken onder Nederlands gezag bracht. In het nu door L. Turksma uitgegeven manuscript gaf Ver Huell nog eens een overzicht van zijn hele leven. Hij deed dat op een vlotte wijze, maar ook met enige slordigheid, want dikwijls noteert hij 'jaar later invullen', wat nooit gebeurd is. Maar hij dist wel andere verhalen op dan in zijn gepubliceerde werken. Zo vertelt hij uitgebreid over zijn jeugd en zijn relaties met vrouwen. Van het handschrift is hier echter alleen de periode vanaf zijn geboorte in 1787 tot 1812 uitgegeven.

Maurits Ver Huell stamde uit een aanzienlijke Gelderse familie. Zijn vader was burgemeester van Doesburg. Verschillende leden van de familie maakten carrière in de marine, met name zijn oom Carel Hendrik, die als vlootvoogd de entree van zijn neefje vergemakkelijkt heeft. Aan de carrière van deze oom kwam echter in 1819 een einde, waarna Maurits werd weggerangeerd naar de Rotterdamse marinewerf. Maurits had echter ook andere capaciteiten. Hij kon goed tekenen, waarvan de illustraties in dit boek blijk geven en hij verwierf een reputatie als entomoloog, naar wie diverse insecten vernoemd zijn. Zijn tekentalent ging over op zijn als karikaturist en schrijver bekend geworden zoon Alexander.

In de inleiding typeert de uitgever Ver Huell als een vriendelijk, maar ietwat verbitterd man, trots op zijn uniform en onderdanig tegenover hogergeplaatsten. Helaas geeft de inleiding niet de achtergrondinformatie die de lezer zou wensen, het is eerder een beknopte samenvatting van wat volgt. Zoiets als 'de val' van zijn oom in 1814 wordt bekend verondersteld en over het liefdevol beschreven buitenhuis Het Enserinck zou men ook wel iets meer willen horen. Van een plaatsing van schrijver en tekst in de tijd is geen sprake. Veel vragen blijven onbeantwoord. Waarom werd Maurits bijvoorbeeld opgevoed door zijn grootouders in plaats van door zijn ouders? Zelf zwijgt hij erover.

De keuze om de jeugd en jongelingsjaren uit te geven is te begrijpen. Jeugdherinneringen zijn nog schaars in deze tijd. Maar de fragmenten die als bijlagen zijn bijgevoegd, onder meer uit een alleraardigst jeugddagboekje, lijken willekeurig gekozen. Onhandig is dat de paginanummers van het manuscript niet zijn opgenomen. Ook bij de annotatie ontbreekt vaak datgene wat men zou willen weten, en krijgt men wel informatie waaraan geen behoefte is, zoals een volledige biografie van Kotzebue, van wie Ver Huell terloops vermeldt een boek gelezen te hebben. Deze *Levensherinneringen* zijn er niet minder leesbaar om, en het boek is bovendien fraai uitgegeven met onder meer enkele tekeningen van Ver Huell in kleur (maar helaas geen voorbeeld van het handschrift).

Uit deze uitgave kan een historicus onder meer veel te weten komen over het opgroeien van een kind in het laat achttiende-eeuwse Zutphen. Ver Huell had een

scherp oog voor details en geeft bijvoorbeeld een beschrijving van de kleding van zijn grootvader. De gretigheid waarmee Ver Huell zelfs triviale voorvallen ophaalt (zoals de keer dat hij voor het eerst de letter r uitspreekt) is kenmerkend voor het nieuwe genre jeugdherinneringen. Soms vertelt hij anekdotes, onder bezwering dat het hier geen roman betrof, zoals het verhaal over de dienstmeid die zich als man gekleed als matroos bij een neef die ook al in de marine zat aanmeldde. In

latere jaren volgen al even smakelijke beschrijvingen van het leven aan boord inclusief felle gevechten, waarbij de lezer soms de ingewanden van de slachtoffers om de oren vliegen. Kortom, dit egodocument is bij uitstek het soort bron dat ons dichter bij het verleden brengt.

Rudolf Dekker

J. Materné, *De prijzenadministratie van de centrale overheid te Brussel tijdens de 18de eeuw. Vlaamse, Brabantse, Noordnederlandse, Engelse en Baltische graanprijzen op de Amsterdamse beurs (1767-1792)* (Historische statistieken in België. Opsporing, inventarisatie, samenstelling en interpretatie. Dienstencentrum en onderzoeksnetwerk I; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1994, 389 blz.).

In de zeventiende en achttiende eeuw was de Amsterdamse beurs in de graanhandel de voornaamste Europese prijszetter. Toen de centrale overheid in de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw informatie begon te verzamelen over de ontwikkeling van het prijsniveau, lag het dan ook voor de hand deze mede te ontlenen aan de beroemde Amsterdamse prijscouranten. Dit leverde een administratie van wekelijkse graanprijzen op de Amsterdamse beurs op, die voor de periode tussen 1767 en 1792 bewaard is gebleven. Deze lijvige bronnenpublicatie, die het eerste deel vormt van een reeks statistische publicaties over de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw, heeft tot doel deze gegevens te presenteren.

De inleiding van Materné getuigt van de ambachtelijke vaardigheden waar onze zuidelijke collega's in uitmunten. Eén punt blijft echter naar mijn mening onduidelijk, namelijk waarom men juist in 1767 begon men het verzamelen van deze gegevens en daar in april 1792 mee ophield. Ook maakt deze gedegen verantwoording van de bron niet duidelijk op grond waarvan de projectcoördinator Erik Aerts in zijn woord vooraf meent dat de bron ‘in menig opzicht’ de Amsterdamse prijscouranten ‘kwalitatief overtrof’ (7). Aangezien men zich te Brussel beperkt tot het overschrijven van de gegevens uit deze couranten (en deze om te rekenen in Brabantse guldens), heb ik enige moeite in te zien waar deze hogere kwaliteit vandaan komt.

De belangrijkste reden om tot deze uitgave over te gaan is dat men de ‘tweede generatie’ prijshistorici, die in aantocht schijnt te zijn, ten dienste wil zijn. Deze tweede generatie zal gebruik gaan maken van geavanceerde statistische technieken, uitgediepte theorievorming en, wat nog meer is, de computer (7, 29). Ik ben er ook wel van overtuigd dat dit er van zal komen, maar waarom dan nog het publicatiemedium van de eerste generatie (het ouderwetse boek) gekozen? Het grootste deel van het boek - 353 van de 389 pagina's - bestaat uit lange tabellen met de wekelijkse graanprijzen op de Amsterdamse markt tussen 1767 en 1792. De aanstormende tweede generatie prijshistoricus kan daar op deze manier niets mee: hij dient een bestand te hebben dat door zijn computer gelezen kan worden. Dit dient het liefst on line beschikbaar te zijn, middels het bekende internet. De verantwoording en inleiding van Materné zou daarbij als aparte publicatie dienst kunnen doen, of zou eveneens via internet ter beschikking kunnen worden gesteld. Het Leidse NHDA

had een en ander zonder veel problemen op internet kunnen zetten. En dan zwijg ik nog maar over de veel lagere kosten van een dergelijke uitgave.

Het werken met dit boek is echter schier onmogelijk: het zou alleen al weken kosten om alle gegevens weer in de computer in te voeren (wat bovendien dubbel werk zou zijn, want Materné heeft dit ongetwijfeld ook al gedaan). Het valt te verwachten dat de aanstormende tweede generatie daar gewoon geen tijd voor heeft.

Dat neemt niet weg dat het initiatief om deze informatie met de gedegen inleiding ter beschikking te stellen zeer prijzenswaard is. Er worden niet alleen belangrijke lacunes in de bekende prijsgeschiedenis van Posthumus mee opgevuld, maar tevens wordt duidelijk hoe scherp men elders in Europa de Amsterdamse markt in de gaten hield.

Jan Luiten van Zanden

M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Dissertatie RUL 1995; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1995, 334 blz, *f*42,50, ISBN 90 6171 795 7).

Problemen rond de pacht en het absenteïsme van grootgrondbezitters werden in de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw nergens zo scherp ervaren als in Friesland. Alleen in deze provincie kregen de denkbeelden van de Amerikaanse econoom Henry George, die pleitte voor nationalisatie van alle grond, een warme receptie, en werd er door een politieke partij - de Friesche Volkspartij - geijverd voor deze radicale oplossing van het pachtvraagstuk. Tegen deze achtergrond kan een boek over Friese grond in de negentiende eeuw belangwekkend zijn, ware het niet dat al op de eerste pagina gesteld wordt dat de auteur nauwelijks aandacht zal besteden aan deze ‘symbolische en emotionele elementen van grond’ (waarmee de hele politieke discussie door de zijdeur wordt afgevoerd).

Dat de situatie in Friesland in bepaalde opzichten bijzonder was, was eigenlijk al bekend, maar wordt door de dissertatie van Blauw nog eens bevestigd. Pacht was in grote delen van Friesland wel heel erg dominant, en bovendien mede door het toenemend absenteïsme van de grondeigenaren zodanig verzakelijkt, dat dit leidde tot grondige kritiek op het pachtstelsel (waarvan het boek verslag doet). Maar in andere delen van het land (Zeeland, Zuid-Holland) was pacht minstens zo belangrijk, terwijl hier de discussie over het pachtvraagstuk vrijwel uitblijft.

Maar mevrouw Blauw is niet zozeer in het pachtvraagstuk als zodanig geïnteresseerd, maar in de vraag ‘wat de relatie is tussen eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de landbouw en agrarische ontwikkelingen’ (16). Hoe hebben, met andere woorden, deze specifieke - en door velen als ongunstige ervaren - pachtverhoudingen de agrarische groei in de negentiende eeuw beïnvloed? Dit lijkt een legitieme, zij het moeilijk te beantwoorden vraag, waarvoor mijns inziens een beroep op bepaalde theoretische inzichten op zijn plaats was geweest. De vraag behoort eigenlijk ook tot het bereik van de institutionele economie, en in het buitenland hebben inzichten ontleend aan deze tak van wetenschap een belangrijke rol gespeeld bij vergelijkbare discussies. Voorbeelden daarvan zijn het al decennia lopende debat over de invloed van de *common fields* op de ontwikkeling van de Britse landbouw en de meer recente discussie over de invloed van het Toscaanse systeem van deelbouw (*mezzadria*) op de landbouw in deze provincie (Fenoaltea, Epstein). Maar een poging om de zeer algemene vraag uit de inleiding te vertalen in meer concrete onderzoeksvragen, ontbreekt ten ene male. Sterker nog, ergens

middenin de aanloop van de behandeling van de kritiek op het pachtstelsel, komt de volgende ontluisterende onthulling: ‘de vraag wat bedrijfseconomisch “beter” was, de exploitatie van landbouwgrond door een eigenaar of pachter, moet ik openlaten’ (97). Met andere woorden, *en passant* wordt de lezer hierbij meegedeeld dat de auteur absoluut geen raad weet met de vraagstelling die aan het begin van de studie geformuleerd is, en er maar van afziet om deze te beantwoorden. Voor de hand liggende vragen die met de centrale vraag verband houden (werd er door Friese pachtboeren minder geïnvesteerd in grondverbetering dan door hun Groningse

'beklemde' collega's?) worden niet systematisch gesteld (alleen op pagina 226 komt deze even aan de orde in verband met de Friese achterstand op het terrein van de drainage).

Na deze teleurstellingen, heb ik moeite om de positieve kanten van het boek te belichten. Er wordt, aan de hand van een diepteonderzoek in vier gemeenten, veel informatie gegeven over de ontwikkeling van grondgebruik, bezitsverhoudingen en de manier waarop het pachtsysteem functioneerde. Er wordt, aan de andere kant, een serieuze poging gedaan de agrarische, demografische en economische ontwikkeling van de Friese landbouw in de negentiende eeuw verder uit te diepen, waarbij veel interessante informatie opgediept wordt. Daar zitten soms nieuwe verhalen in, zoals die over de Amsterdamse onderneming die in Friesland een groot aantal particuliere boterfabrieken opzette (187-188). Er is hard gewerkt, er zijn veel bronnen bewerkt, met elkaar vergeleken en op een rij gezet, maar het maakt op deze lezer een wat plichtmatige indruk - een samenhangend betoog over de relatie tussen 'eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de landbouw en agrarische ontwikkelingen' komt niet van de grond. Op sommige punten, bijvoorbeeld waar het gaat om de veronderstelde groei van de groep gardeniers (273), zijn de conclusies bovendien boterzacht. Toch is de veronderstelde groei van deze groep een van de weinige schakels die Blauw heeft weten te leggen tussen de bezitsverhoudingen en de agrarische ontwikkeling (want de gardeniers konden profiteren van het feit dat er veel los land werd verpacht). De andere schakel is de opkomst van het keuterbedrijf in de Wouden aan het eind van de negentiende eeuw (dankzij het feit dat (heide)grond hier goedkoop was). Al met al vind ik het een onbevredigende studie, die ondanks veel ingezette arbeid weinig nieuws brengt over de Friese grond.

Jan Luiten van Zanden

K. Mandemakers, O. Boonstra, ed., *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen: Van Gorcum, 1995, 186 blz., *f*39,50, ISBN 90 232 3047 7).

De Historische Steekproef Nederlandse Bevolking (HSN) is een onderzoek naar de levensloop van personen die in Nederland tussen 1811 (1812) en 1922 zijn geboren. De relevantie van het onderzoek bestaat uit het bieden van een algemeen en wetenschappelijk relevant kader waarbinnen meer specifieke ontwikkelingen kunnen worden geplaatst. Omdat de provincie Utrecht de proeftuin van het project vormde, worden de resultaten van het onderzoek over de Utrechtse bevolking nu als eerste gepresenteerd.

De bundel opent met een korte inleiding door de redacteuren, gevolgd door een degelijk overzicht van de historische ontwikkeling van de provincie Utrecht in de periode 1800-1940. Volgens auteur Knippenberg vormde deze provincie door haar gevarieerdheid een 'Nederland in het klein'. Wellicht daardoor, maar mogelijk ook door een gebrek aan relevante literatuur, is deze bijdrage, maar dat geldt ook voor enige andere, zeer sterk vanuit een nationaal perspectief geschreven. De Utrechtse historicus mist hier de *couleur local.*

De feitelijke analyse van de gegevens vindt plaats in vijf bijdragen door in totaal zes deskundige auteurs. Zij bespreken achtereenvolgens de levensduur (Van Poppel), de schrijfvaardigheid (Boonstra), het huwelijkspatroon (Kalmijn), de sociale mobiliteit (Van Leeuwen en Maas) en de migratie (Kok) van de Utrechtse bevolking in de negentiende èn twintigste eeuw (de titel van het boek klopt dus niet!). Twee bijlagen door Mandemakers, waarin op de technische en wetenschappelijke waarde van de steekproef wordt ingegaan, completeren de bundel.

De vijf analytische hoofdstukken leveren weinig schokkende resultaten op, maar dat was ook

niet direct te verwachten. In de loop van de negentiende eeuw vonden vooral geleidelijke ontwikkelingen plaats, waarvan het resultaat was dat de Stichtse samenleving in 1900 op veel punten sterk verschilde van die in 1800. Zo nam de gemiddelde levensduur toe, hoewel Van Poppel duidelijk maakt dat dit proces pas na het midden van de negentiende eeuw inzette door een daling van de sterfte in de leeftijdsgroep van 15 tot 50 jaar. Voor pasgeborenen verbeterden de overlevingskansen pas omstreeks 1900. Andere ontwikkelingen waren de (vrijwel) verdwijning van het alfabetisme, een daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd (door een verbeterde levensstandaard) en een toename van de geografische en de sociale mobiliteit. Het duurde evenwel nog tot na 1900 aleer de Utrechtse samenleving een opener karakter kreeg.

Zoals gezegd zijn bovengenoemde inzichten niet nieuw. De kracht van de HSN moet dan ook komen van een comparatieve aanpak waarbij vergelijkingen tussen grotere geografische eenheden plaatsvinden. De auteurs hebben de provincie Utrecht daar klaarblijkelijk te klein voor gevonden want een vergelijking van bijvoorbeeld de zandgronden in het oosten met het veen-weidegebied in het westen blijft uit. Daarentegen is wel aandacht besteed aan het verschil tussen stad en platteland. In alle studies wordt duidelijk dat de stad Utrecht een afwijkend patroon laat zien van de rest van de provincie. Voor de overige steden is dit nauwelijks te zeggen, mede omdat er telkens verschillende steden in de analyses opduiken. Terwijl in drie artikelen alleen Amersfoort en Utrecht als steden genoemd worden, haalt Boonstra hier Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort bij en onderscheidt Van Poppel ‘de stad Utrecht, het platteland (gemeenten die zowel in 1815, als in 1850 en 1912 minder dan 2000 inwoners telden) en de overige gemeenten’ (56). Bij deze laatste categorie moet het om meerdere plaatsen zijn gegaan (welke? Veenendaal, Zeist?), maar in figuur 8 op pagina 57 is alleen sprake van Amersfoort!

Ook bij de analyse tussen sociaal-economische groepen ontbreekt de conceptuele samenhang in de bundel. Uiteraard gaat het hierbij om het lastige probleem factoren als inkomen, sociale status en beroep samen te brengen tot een relevant en werkbaar instrumentarium. Van Leeuwen en Maas hebben daartoe een zorgvuldige poging gedaan, maar hun indeling in 7 groepen is helaas alleen door Kalmijn en door Kok overgenomen. Van Poppel heeft zich bediend van de omstreden indeling van Oene en Van Gielen, waarbij boeren bijvoorbeeld tot dezelfde groep worden gerekend als landarbeiders en vissers. Bij Boonstra is sprake van weer een andere indeling, nu naar ‘sociale klasse’. De lezer vraagt zich af waarom de auteurs niet gevraagd is van dezelfde stratificatie uit te gaan. Het zou de duidelijkheid ten goede zijn gekomen.

Samenvattend kan gesteld worden, dat de bundel degelijke analyses bevat, maar dat aan de presentatie ervan meer zorg had kunnen worden besteed (veel onleesbare grafieken; in figuur 7 op pagina 56 plotseling Engelse beroepsomschrijvingen). De feitelijke waarde van HSN kan uiteindelijk pas worden bepaald wanneer de hele nationale steekproef is afgerond.

Ronald Rommes

R. van den Berg, O.E. Tellegen-Couperus, W.J. Witteveen, ed., *Tussen recht en geschiedenis* (Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, Studiedag Tilburg 1995;Tilburg: Tilburg University Press, 1996, 261 blz., *f*42,50, ISBN 90 361 9916 6).

In 1996 heeft een vergadering van rechtshistorici plechtig een aantal resoluties aangenomen. Eén daarvan luidt parmantig: dat rechtshistorici in de eerste plaats juristen zijn en blijven (zie

Rechtshistorisch Nieuws, LVII (oktober 1996) 5). Dat historici alsnog bereid zijn - en misschien blijven - aan de pennenvruchten van hun broeders aandacht te besteden, ligt natuurlijk aan hun oecumenische instelling die zich niet zo gauw door een groepje arrogante sectariërs van de wijs laat brengen. Zij hebben ook weinig reden om het nuttige werk van hun vakgenoten noch dat van ijverige juristen-dilettanten te negeren op de vele gebieden waar recht en geschiedenis elkaar raken.

De *acta* van de derde studiedag der werkgroep Rechtsgeschiedenis van de Negentiende en Twintigste eeuw bieden ten opzichte van de vorige (zie rec. *BMGN*, 1995, 598) enkele verrassingen. Van de 19 bijdragen betreffen er ditmaal nogal wat politieke- en rechtstheorie en historiografie (W.J. Witteveen over J. de Bosch Kempers 'De wetenschap der zamenleving'; C.J.H. Jansen over kritiek op rechtspraak en wetgeving in het begin van de twintigste eeuw; M.S. Groenhuijsen over 'Enige ideeën binnen de Historische School omtrent het legaliteitsbeginsel in het strafrecht') en rechtsfilosofie (bijdragen van G.C.J.J. van den Bergh en P.J. van den Hoven over Jacob Israël de Haan als auteur van de rechtskundige significa, J.M. Broekman over rechtstaalfilosofie en rechtsfilosofie). Staatsrechtelijke aspecten staan centraal in de artikelen van W.P. Secker (Willem I en de ministeriële verantwoordelijkheid), H. Spoormans (Drie liberale concepties over taak en inrichting van het openbaar bestuur) en E.J. Janse de Jonge (Rechter en politiek in de VS en Nederland, een vergelijking). De overige bijdragen betreffen dogmatische studies van privaatrechtelijke onderwerpen, onder andere: ontbinding van de arbeidsovereenkomst wegens gewichtige redenen (door C.J. Loonstra), fiscale aspecten van de vennootschap onder firma (L.M. Koenraad), de 'klassieke' opvattingen van 'contract' en het moderne gesocialiseerde privaatrecht (F.A.J. Gras), eigenaars en houders en de actie uit onrechtmatige daad (O.E. Tellegen-Couperus), belemmering van de vrijheid van huwelijkskeuze door voorwaarden in testamenten in de vorige eeuw (H. Kooiker) en de invloed van het Franse echtscheidingsrecht in de Nederlanden 1815-1830 (door E.K.E. von Bóné, aan wie het kennelijk is ontgaan dat in háár vaktijdschrift, het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* een fundamentele studie over het Franse revolutionaire huwelijksrecht is verschenen: 1979, 9-51 en 99-127).

Een plaats apart neemt de bijdrage van F.R. Ankersmit in, de historicus die tien jaar geleden in zijn 'Tegen de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening' als uitgangspunt nam: 'de huidige overproductie in ons vak' (*Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*, 1987, 55). Van zijn hand is de omvangrijkste bijdrage aan de bundel (niet aan de studiedag zelf) getiteld, 'Democratie en historisme' (63-85). De toegankelijkheid van ook deze bundel wordt ernstig geschaad door het ontbreken van een index.

A.H. Huussen jr.

E. Horlings, *The economie development of the Dutch service sector 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy* (Dissertatie Utrecht 1995, Reconstruction national accounts of the Netherlands; Amsterdam: NEHA, 1995, 472 blz., *f*79,90, ISBN 90 71617 95 5).

In de geschiedschrijving over de Nederlandse economie was de negentiende eeuw in het algemeen de eeuw van vertraagde industrialisatie en het lang blijven vasthouden aan overzeese handel. Hoewel de 'Jan Salie-geest' inmiddels wel uit de meer wetenschappelijke economische geschiedschrijving is verdwenen, blijft het beeld van achteraan lopen als het om industriële ontwikkeling gaat hangen. Zoals Horlings terecht constateert werd in de geschiedschrijving de ontwikkeling van de Nederlandse economie inderdaad vooral vanuit het perspectief

van de industriële sector bestudeerd. Economische groei zou 'immers' voortvloeien uit industrialisatie. Zo eenvoudig is het natuurlijk niet. Dat ook andere bedrijfstakken bij kunnen dragen aan ontwikkeling van de economie maakt de auteur in zijn oorspronkelijk als proefschrift verschenen boek duidelijk aan de hand van de dienstensector. In feite was de geschiedschrijving lange tijd bijna blind als het om de bestudering van de dienstensector ging. Er zijn natuurlijk wel studies verricht naar deelsectoren en dienstverlenende bedrijven, maar van een goed beeld van de gehele dienstensector bleven wij verstoken. Horlings voorziet voor zover het de eerste helft van de vorige eeuw betreft in deze lacune. De tweede helft van de eeuw wordt door J.P. Smits behandeld in zijn proefschrift *Economische groei en structuurverandering in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913. Een bijdrage van handel en transport aan het proces van 'moderne economische groei'* (Amsterdam, 1995). Zeker gezien ook het feit dat Horlings voort bouwde op de theoretische en methodologische inzichten van Smits, kunnen beide werken niet los van elkaar worden gezien. De twee proefschriften verschenen in het kader van het project 'Reconstruction National Accounts of the Netherlands, 1800-1940' dat beoogt een beredeneerde schatting te maken van de omvang en ontwikkeling van het nationaal product, het nationaal inkomen en de nationale bestedingen in de genoemde periode (zie voor een discussie over de reconstructie van nationale rekeningen: *NEHA-Bulletin* (1995) no. 2).

Voor zijn analyse van de dienstensector gaat Horlings uit van het model van Kuznets. 'The only theory that attempts to provide a general model of economic development taking into account the complexity of the growth process' (43). Het proces van moderne economische groei is volgens Kuznets het gevolg van productiviteitsgroei in *alle* sectoren van de economie en van schaalvergroting bij productie en consumptie. In Kuznets model past veel. Er is ruimte voor technologische en institutionele veranderingen, voor de relatie tussen demografische en economische ontwikkelingen enzovoorts. Hij beschrijft en poogt weliswaar de belangrijkste trends die met economische groei worden geassocieerd te verklaren, maar wat hij niet doet is verklaren waarom die trends zich allemaal op dezelfde tijd voordeden en waarom daarmee de overgang van een premoderne naar een moderne economische structuur in gang werd gezet. Hier kan historische analyse een antwoord geven en Horlings doet dat ook.

Horlings berekent aan de hand van enkele toetsjaren de toegevoegde waarde van de dienstensector. In het kader van één studie kan een auteur niet pretenderen een compleet beeld van de groei van alle dienstensectoren te geven, maar moet hij zich vanwege een gebrek aan bronnenmateriaal of juist een overvloed daarvan beperken. De grote diversiteit van bronnen, de soms gebrekkige betrouwbaarheid en incompleetheid moest passend worden gemaakt voor het kader van de reconstructie van nationale rekeningen. Daarbij moest ook nog gecorrigeerd worden voor prijsschommelingen. Horlings beperkt zich niet tot de belangrijkste deelsectoren zoals handel en transport, maar schat ook de omvang van de toegevoegde waarde van bijvoorbeeld de financiële sector, de overheid, huiselijke diensten en woningbouwdiensten. De kwantitatieve resultaten worden vervolgens getoetst op hun betrouwbaarheid en geanalyseerd. De betrouwbaarheid van het verzameld cijfermateriaal op het niveau van de gehele dienstensector is in absolute zin niet erg sterk: een foutenmarge van 15 tot maar liefst 30% is mogelijk (105). Voor bepaalde deelsectoren zoals binnenlandse handel en bank- en verzekeringswezen is zelfs een

marge van 25 tot 50% nodig, voor andere blijft de marge beperkt tot 1% à 5% (communicatie en spoorwegen). De oorzaak van deze onbetrouwbaarheid is te wijten aan het noodgedwongen gebrekkige bronnenmateriaal uit de eerste helft van de negentiende eeuw waarop Horlings zijn schattingen moest baseren. Een kwestie van roeien met de riemen die men heeft. Voor de relatieve ontwikkeling van de dienstensector en deelsectoren lijken de schattingen betrouwbaarder.

Uit de analyse blijkt dat de dienstensector in de eerste helft van de vorige eeuw met 1,6% per jaar redelijk snel groeide. Dat de periode zoals vaak beweerd wordt door stagnatie werd gekenmerkt is hiermee ten dele gelogenstraft. Dat het beeld van groei echter niet als algemeen beeld voor de dienstensector in zijn geheel mag gelden, maken de cijfers die Horlings voorlegt snel duidelijk. De groei zat vooral bij de internationale handel en transport en in de financiële dienstverlening en dan nog geconcentreerd in de jaren dertig (zie onder andere tabel 3.3, 109). Bijvoorbeeld binnenlandse handel en transport bleven achter. Gezien de concentratie bij enkele deelsectoren in een beperkte periode mag de groei van de dienstensector niet worden gezien als het begin van moderne economische groei. Te meer daar ook de productie (per arbeider) in de agrarische en industriële sectoren stagneerde. De omslag zou pas na 1850 op gang komen (114).

Aangezien de ontwikkelingen binnen de dienstensector bij de buitenlandse handel en het internationaal transport het meest opvallend waren, concentreert Horlings zich hierop in de hoofdstukken 4 en 5. Hij beschrijft een crisis in de export tussen 1815 en 1830 die met name ontstond ten gevolge van economisch protectionisme van buurlanden. De oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) in 1824 en de invoering van het cultuurstelsel na 1830 gaven impulsen aan de handel en scheepsbouw. De bescherming die het monopolie van de NHM gaf bood uiteindelijk slechts een schijnbescherming. De concurrentiekracht van de handel werd er op langere termijn door ondermijnd. In hoofdstuk 6 gaat Horlings juist in op de onderbelichte deelsector van de binnenlandse diensten. In dit en de volgende hoofdstukken schetst hij vanuit het perspectief van de dienstensector een beeld van Nederland als een premoderne economie. De overgang naar een moderne economie zoals Kuznets die ziet is nog niet gemaakt. Alleen de internationale deelsectoren boden een ander beeld. De binnenlandse deelsectoren hadden met name te lijden onder een gebrekkige politiek-institutionele structuur. De centrale overheid speelde een zwakke rol. Voor modernisering was eerst verbetering van de infrastructuur en transporttechnologie noodzakelijk, waarin een sterke rol voor de overheid was weggelegd. Die modernisering speelde zich echter pas na 1850 af.

Uit de aard der zaak levert een studie met veel cijfermateriaal geen leesstof op voor een breed publiek. Toch is Horlings er in geslaagd om een leesbaar werk af te leveren door zich niet te beperken tot een verzameling van cijfers. Hoewel dat gezien de gebrekkige bronnen een monnikkenwerk moet zijn geweest en op zich al bewondering verdient, geeft de auteur door zijn analyses van de dienstensector een waardevolle aanvulling op het beeld van de negentiende-eeuwse Nederlandse economische geschiedenis.

T. Langenhuyzen

J.F.A. Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Dissertatie Rotterdam 1996; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996, 492 blz, ISBN 90 01 16020 4).

Een historische studie is het niet, de dissertatie waarin de onderwijssocioloog Braster verslag doet van zijn onderzoek naar het eigene van het Nederlandse openbaar (basis)onderwijs. Wel wijdt hij bijna een kwart van zijn boek aan een zoektocht naar de identiteit van de openbare school in het verleden. Daarmee wil hij de historische continuïteit laten zien. De openbare school, zo luidt zijn opvallendste conclusie, bezit geen eenduidige identiteit en heeft die ook nooit gehad. Integendeel, ondanks wettelijk vastgestelde algemene doelstellingen zijn in de praktijk uiteenlopende 'empirische identiteiten' waar te nemen. Braster gebruikt daarbij de

metafoor van de kameleon: openbare scholen namen en nemen de kleur aan van de omgeving, krijgen hun gezicht ‘in de weerspiegeling van lokale omstandigheden’.

Voor het heden onderbouwt Braster zijn ‘kameleonthese’ - die hij ontleent aan de contingentietheorie uit de organisatiekunde - met omvangrijk kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Uitgangspunt vormt de doelstelling zoals vastgelegd in artikel 29 van de wet op het basisonderwijs van 1981: ‘[...] aandacht voor de levensbeschouwelijke en maatschappelijke waarden zoals die leven in de Nederlandse samenleving en met onderkenning van de betekenis van de verscheidenheid van die waarden’. Braster vat dit samen onder de noemer ‘actieve pluriformiteit’. Aan de hand van onder meer grootschalige enquêtes onder schoolleiders en leerkrachten ging hij na hoe deze wettelijk voorgeschreven identiteit in de praktijk vorm krijgt, bijvoorbeeld via vieringen (zoals het sinterklaasfeest, kerstmis, de ramadan, koninginnedag) en aandacht voor maatschappelijke vraagstukken (waaronder milieu en racisme). Met behulp van geavanceerde statistische technieken komt hij tot de conclusie dat maar een kwart van alle openbare scholen in de praktijk voldoet aan de wettelijke doelstelling van actieve pluriformiteit. Veelal zijn dit scholen in een levensbeschouwelijk heterogene omgeving met weinig tot geen allochtone leerlingen. De overige 75% van de scholen vertoont drie verschillende andere empirische identiteiten, die samenhangen met zowel de leerlingenpopulatie als de lokale omgeving. Zo profileren scholen met een oververtegenwoordiging aan allochtone leerlingen zich op ‘multiculturaliteit’ en besteden scholen in protestants-christelijke regio's relatief veel aandacht aan christelijke en nationale cultuurelementen.

Voor het onderwijsveld zijn dit belangwekkende uitkomsten, maar of ze iets zeggen over de ‘kameleonthese’ is nog maar de vraag. Zo is het in theorie heel goed denkbaar dat het openbaar onderwijs alleen ten tijde van het onderzoek verschillende identiteiten vertoonde en eerder niet. In dat geval zou er geen sprake zijn van kameleongedrag, maar van een incident. Misschien ook gedroeg de openbare school zich in het verleden wel veel sterker als een kameleon dan nu, wat zou kunnen betekenen dat het verschijnsel bezig is te verdwijnen. Om iets zinnigs over de ‘kameleonthese’ te zeggen, zijn dus meer meetmomenten in de tijd nodig. Zo gesteld - maar Braster doet dat zelf niet - is een historische excercitie voor dit onderzoek van cruciaal belang.

Zijn zoektocht leverde, zoals gezegd, een variatie aan identiteiten op. Tot circa 1600 droegen alle scholen een katholiek karakter. Als gevolg van reformatie en Tachtigjarige Oorlog veranderde de katholieke identiteit van de openbare school in een gereformeerde. Vanaf omstreeks 1800 ontwikkelde het openbaar onderwijs zich onder invloed van het Verlichtingsdenken tot een algemeen-christelijke school die voor iedereen, ongeacht levensbeschouwing, toegankelijk moest zijn. De grondslag ervan, neergelegd in de Lager onderwijswet van 1806, werd omschreven als opvoeding tot ‘maatschappelijke en christelijke deugden’. Al naar gelang de omgeving werd deze doelstelling in de praktijk meer protestants dan wel meer katholiek ingevuld. Mede als reactie op de opkomst van het confessionele bijzonder onderwijs en de daarmee verbonden schoolstrijd, kreeg de openbare school gaande de negentiende eeuw een neutraler karakter. Het aan de orde stellen van zowel religieuze als politieke levensbeschouwingen werd in het openbaar onderwijs steeds meer als een taboe gezien, ook al bleef de wettekst op dit punt tot 1981 vrijwel onveranderd. Ergo, de openbare school heeft zich ‘altijd’ als een kameleon gedragen.

Voor de geschiedwetenschap is het jammer, dat de empirische onderbouwing van deze constatering zo mager blijft. In tegenstelling tot zijn onderzoek naar de actuele situatie maakte Braster bij zijn historische zoektocht vrijwel uitsluitend gebruik van de bestaande secundaire literatuur. Omdat die studies niet vanuit zijn probleemstelling zijn geschreven, vallen daaruit

nauwelijks antwoorden te destilleren voor de praktijk van alledag. Was er vroeger sprake van meer variatie dan nu, of juist van minder? Welke concrete kenmerken hadden de empirische identiteiten van het openbaar onderwijs in het verleden en hoe verhielden die zich tot elkaar? Om deze en andere gegevens boven tafel te krijgen, had hij ook de historische actoren aan een 'enquête' moeten onderwerpen, bijvoorbeeld via systematisch onderzoek naar bronnen als onderwijzerstijdschriften, inspecteursverslagen, of schoolarchivalia. Zonder dat levert zijn historische zoektocht weinig meer op dan al bekende algemeenheden: dat het karakter van het openbaar onderwijs in de tijd aan veranderingen onderhevig is en dat scholen verondersteld worden hieraan niet allemaal op dezelfde manier vorm te hebben gegeven. Of die veronderstelling juist is en zo ja, welke empirische identiteiten in de diverse historische perioden onderscheiden kunnen worden, blijft een open vraag.

Daarmee is niets gezegd ten nadele van de onderwijskundige betekenis van Brasters met een cum laude bekroonde dissertatie. Zijn boek is van grote waarde voor iedereen die wetenschappelijk, beleidsmatig of in uitvoerende zin betrokken is bij het reilen en zeilen van het hedendaagse basisonderwijs. Teleurstellend is de studie alleen voor historici, verwend als zij vanaf de jaren tachtig waren met een reeks historisch-sociologische studies over het onderwijs[1]. Te hopen valt dat Braster zich door die bloeiende (inter)nationale onderwijssociologische traditie alsnog zal laten inspireren.

Mineke van Essen

C. Visser, *Vernieuwing van het lager onderwijs in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1995; [S.l., s.n.], 1995, 296 blz., *f* 39,90, ISBN 90 393 1042 4).

Als er in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis iets tot de verbeelding spreekt, dan is dat wel de metamorfose van de lagere scholen in de eerste helft van de negentiende eeuw, begrensd door de twee schoolwetten van respectievelijk 1806 en 1857. De bouwvallen van 1800, met plak en roede bestuurd door onbekwame meesters en bevolkt door wanordelijke leerlingen die op z'n best christelijke dogma's aangereikt kregen, veranderden binnen vijftig jaar in frisse schoolgebouwen waarin professionele onderwijzers klassikaal en pedagogisch verantwoord lesgaven aan gedisciplineerde kinderen die er in elk geval de basisprincipes van lezen, schrijven en rekenen leerden. Al valt er op dit beeld wel het een en ander af te dingen, de positieve betekenis van de nationale schoolwet van 1806 voor de ontwikkeling van het Nederlandse onderwijs staat niet ter discussie.

In de afgelopen decennia is veel onderzoek gedaan naar de manieren waarop dit vernieuwingsproces regionaal werd vormgegeven. Aan de reeks van monografieën die daaruit voortkwam (over Limburg, Utrecht, Gelderland, Drenthe, Friesland, en oostelijk Noord-Brabant) voegde Tine Visser, oud-docente pedagogiek aan de Rijks Pedagogische Academie te Middelburg, in 1995 een studie toe over Zeeland. Zij

1 Zie voor een recent overzicht: J. Wolthuis, 'Het historisch-sociologisch onderzoek van het Nederlandse onderwijsbestel', *Comenius*, XV (1995) 373-390.

promoveerde erop aan de universiteit van Utrecht. Met behulp van veel bronnenmateriaal, afkomstig uit zowel het Rijksarchief Zeeland als uit plaatselijke archieven, heeft zij het Zeeuwse onderwijs uiterst gedetailleerd in kaart gebracht. Zij

behandelt in het boek onder meer de groei van het aantal openbare en bijzondere (confessionele en particuliere) scholen, de geleidelijke verbetering van de lokalen, de inhoudelijke onderwijsvernieuwing, het professionaliseringsproces van de onderwijsgevenden, en de toename van het schoolbezoek. Haar ordening is grotendeels geografisch; zij presenteert het gevonden bronnenmateriaal veelal via schetsen van de situatie in afzonderlijke Zeeuwse steden en dorpen.

Zo'n benadering levert voor zowel de regio- als de onderwijsgeschiedenis een schat aan informatie op. Omdat de auteur dicht bij de bronnen blijft, staat het boek bovendien vol met ‘petite histoire’, zoals ‘kijkjes in de klas’ of het geworstel van individuele onderwijzers om materieel en onderwijskundig het hoofd boven water te houden. Zo krijgt de lezer een levendig beeld van de mensen die achter de onderwijsvernieuwing schuilgingen.

Tegelijkertijd is deze aanpak verantwoordelijk voor het grootste bezwaar tegen dit boek. Het heeft geleid tot een aaneenschakeling van weetjes en anekdotes - afgewisseld met feitelijke informatie over landelijke onderwijswetgeving en -ontwikkelingen - die maakt dat de lezer door de bomen het bos niet meer ziet. De auteur doet in inleiding en conclusie wel een poging om enige lijn aan te brengen, maar van de voorgestelde ordening aan de hand van mogelijke barrières die optreden bij onderwijsvernieuwingen valt in de rest van het boek nauwelijks iets te bespeuren. Ook de controleerbaarheid van haar verhaal, een tweede belangrijk criterium voor het wetenschappelijk gehalte van een studie, is soms ver te zoeken. De bronvermelding is summier en ontbreekt hier en daar volledig; in een enkel geval (op de pagina's 244 en 245 bijvoorbeeld) gebruikt de auteur zelfs een afkorting waarvan de betekenis nergens in het boek valt te achterhalen.

Visser is, kortom, daar geëindigd waar haar dissertatie eigenlijk had moeten beginnen: bij een weergave van het bronnenmateriaal. Voor onderwijshistorici en voor geïnteresseerden in de Zeeuwse geschiedenis valt er niettemin veel te genieten - al moeten zij het wel zonder een index stellen - maar als proefschrift blijft het boek onder de maat.

Mineke van Essen

G. Oostindie, ed., *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit* (Caribbean Series XV; Leiden: KITLV Press, 1995, viii + 272 blz, *f*45,-, ISBN 90 6718 096 3).

Deze bundel is de weerslag van een conferentie die in oktober 1993 georganiseerd werd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde over het verband tussen de afschaffing van de slavernij en de ontwikkeling van kapitalisme en moderniteit in Nederland. In de internationale discussies over dit onderwerp is Nederland vaak verwaarloosd. Die discussie heeft zich toegespitst op de Anglo-Amerikaanse wereld en, in mindere mate, op Frankrijk. In Nederland nu was er reeds in de zeventiende eeuw sprake van een ‘moderne’ kapitalistische ontwikkeling, terwijl de slavernij er uitzonderlijk laat werd afgeschaft: de slavenhandel verdween in 1814 onder internationale (lees: Britse) druk, de slavernij zelf in

Nederlands-Indië, waar ze economisch niet erg belangrijk was, in 1860, in de West in 1863. De titel van de bundel wijst daar ook op. Die is een verwijzing naar een al dan niet apocriefe uitspraak van Heine, dat hij bij het einde van de wereld naar Nederland zou gaan, omdat daar alles vijftig jaar later gebeurde. De organisatoren van de conferentie en samenstellers van de bundel zijn er mijns inziens uitstekend in geslaagd duidelijk te maken dat en waarom het Nederlandse geval in de internationale discussies van bijzonder belang is.

De bijdragen aan de bundel belichten het vraagstuk van diverse kanten. In een inleiding vat Gert Oostindie de discussie samen. Daarop volgt een artikel van Seymour Drescher, getiteld 'The long goodbye', dat eerder naar aanleiding van een discussie over antislavernij en moderniteit al in de *American Historical Review* verscheen. Drescher vat het Nederlandse geval in een internationaal vergelijkend kader. Zijn bijdrage is het uitgangspunt voor de hele bundel. Duidelijk is dat het Nederlandse abolitionisme meer met dat van het Europese continent dan met het Anglo-Amerikaanse te vergelijken was. De andere bijdragen zijn zeer uiteenlopend. Maarten Kuitenbrouwer en Angelie Sens behandelen het Nederlandse abolitionisme, dat in tegenstelling tot het Engelse nooit uitgroeide tot een massabeweging, maar nogal elitair bleef. Edwin Horlings, Alex van Stipriaan en Oostindie nemen de (afschaffing van de) slavernij in Suriname tot onderwerp, Oostindie tevens die in Curaçao. In de volgende bijdragen staan niet de metropool en de Caribische kolonies centraal, maar de Kaapkolonie (Robert Ross) en Nederlands-Indië (Gerrit J. Knaap). Pieter C. Emmer bespreekt de afschaffing in het kader van de Nederlandse koloniale politiek en de ideologie van de vrije arbeid in de periode 1830-1870. Stanley L. Engerman biedt het meest weidse perspectief met een discussie van de afschaffing van slavernij, horigheid en andere vormen van gedwongen arbeid overal ter wereld. Het laatste woord is aan Drescher, die de bijdragen van commentaar voorziet.

Vanzelfsprekend komen niet alle auteurs tot identieke conclusies. In grote lijnen kan gesteld worden dat de verhouding tussen economische moderniteit en antislavernij geen eenvoudige geweest is. In de eerste plaats was de afschaffing van de slavernij in Suriname volgens de meeste auteurs economisch niet rationeel; ze kwam integendeel op een ongunstig moment. Het feit dat tijdens de Gouden Eeuw in Nederland geen abolitionisme bestond, terwijl de Nederlandse economie toen wel (relatief) modern was leidt al tot vraagtekens bij het veronderstelde verband tussen moderniteit en antislavernij. In de tweede plaats wijzen sommige auteurs op de betekenis van culturele (religieuze, ideologische) factoren in het abolitionisme: vooral Emmers vergelijking, waar ook het cultuurstelsel op Java in betrokken is, is in dat opzicht van belang. Dit betekent wel dat de verklaring voor de afschaffing niet primair in de kolonie, maar in de metropool zou zijn te vinden. Horlings bijvoorbeeld stelt dat de afschaffing van de slavernij in Suriname economisch gezien enkele decennia eerder rationeler zou zijn geweest. Zijn verklaring is dat handhaving van de slavernij tot internationaal prestigeverlies zou leiden en dat de afschaffing bovendien samenviel met zich aankondigende veranderingen in de Nederlandse economie. De belanghebbenden hadden de afschaffing van de slavernij tot dan toe kunnen tegenhouden, maar omstreeks 1860 lukte dat niet meer. Of de slavernij in de West en de afschaffing daarvan in de ontwikkeling van de Nederlandse economie nu zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, lijkt twijfelachtig. Blijkbaar was de relatie tussen antislavernij en moderniteit een soort éénrichtingsverkeer. De auteurs van *Fifty years later* hebben in ieder geval een belangrijke en goed toegankelijke bijdrage geleverd aan de historiografie, niet alleen die van de slavernij, maar ook die van arbeidsverhoudingen in het algemeen.

A.P. Taselaar

H.K. Roessingh, A.H.G. Schaars, ed., *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826* (Agronomisch-historische bijdragen XV, Werken uitgegeven door Gelre XLVII; Wageningen: Vereniging voor landbouwgeschiedenis, 1996, 525 blz., ISBN 90 800522 2 1).

In de eerste helft van de jaren twintig stelde de Gelderse Commissie van Landbouw een Statistieke, de voornaamste onderdelen van de staat betreffende, beschrijving samen naar het voorbeeld van die van Groningen, die in 1821 een *Staat van den landbouw en der landhuishouding* naar Den Haag had opgezonden. Minister Falck had er geen misverstand over laten bestaan dat hij hier zeer mee was ingenomen en bevorderde navolging door andere provincies. De helft van het Gelderse verslag, namelijk het gedeelte over de landbouw, is hier opnieuw uitgegeven.

De eigenlijke heruitgave inclusief de beide uitslaande platen met afbeeldingen en plattegronden van boerenwoningen beslaat zo'n 300 bladzijden. De rest van het fraai uitgegeven boek bestaat uit een uitvoerige inleiding van de twee auteurs, die beiden hun sporen op het terrein van de landbouwgeschiedenis hebben verdiend. Daarnaast hebben zij, met grote precisie, een algemeen en een aardrijkskundig register samengesteld en een handzame lijst van landbouwkundige termen en van maten en gewichten. Hierdoor is de tekst ook voor de niet landbouwkundig geschoolde lezer toegankelijk geworden. In voorkomende gevallen wordt verwezen naar een foto-bijlage, die het gemakkelijk maakt om een voorstelling te krijgen van zaken als een vlasbraak of een hondenkarn. Tenslotte is een wetenschappelijke plantenlijst toegevoegd van de hand van de inmiddels overleden directeur van de Botanische tuinen van de Landbouwuniversiteit dr. D.O. Wijnands.

De Gelderse commissie beoogde meer dan alleen een verzameling numerieke staten te bieden. Dat is vooral te danken aan baron Van der Borch van Verwolde, die met een kleine subcommissie een grote hoeveelheid materiaal bijeen wist te brengen. Veel daarvan werd aangedragen door ambtenaren van de provincie, maar aan de dertien leden van de commissie werden ook opgaven uit hun sectie gevraagd. Voor het bewerken van al deze gegevens wist Van der Borch de begaafde auteur en uitgever Isaak Anne Nijhoff, sinds 1817 opzichter van het provinciaal archief, te engageren.

Nijhoff kreeg volledige vrijheid om bij het herschrijven en indelen van de stof zelfstandig te werk te gaan. Niet zonder reden wijzen Roessingh en Schaars er in hun inleiding met nadruk op dat Nijhoff de auteur en redacteur van de Statistieke beschrijving was. Immers vanuit de kring van A.C.W. Staring is in het verleden enkele malen gesuggereerd dat diens aandeel in de totstandkoming van het manuscript bepalend zou zijn geweest.

Een uitvoerige schets van de omstandigheden waaronder de landbouw rond 1820 werd uitgeoefend, vormde het hoofddoel van destijds en maakt ook voor nu de waarde uit. Van wezenlijk belang is dat Nijhoffs werk sterk is gericht op wat in een bepaalde streek algemeen gebruikelijk was in land- en bosbouw, Hij verloor zich niet in uitweidingen over buitenissige werktuigen en uitvindingen, zoals gebruikelijk in de Bataafse tijd. Interessant is de soms ecologische benadering van de landbouw, zoals die tot uitdrukking komt in zijn aandacht voor herstel van evenwicht in de natuur. Zo wordt er op gewezen dat vogels en vleermuizen van groot belang zijn voor het bestrijden van schadelijke insekten. Opmerkelijk is ook dat Nijhoff toen reeds waarschuwde voor een radicale uitroeiing van vossen en bunzings.

Meer dan elders komen in het hoofdstuk over bossen en boomgaarden normatieve opvattingen en raadgevingen om de hoek kijken. Begrijpelijk, want nagenoeg alle leden van de Commissie van landbouw bezaten een of meer landgoederen, waardoor zij over veel bosbouwkundige kennis beschikten.

Roessing en Schaars schenken nogal wat aandacht aan de landbouw in het Gelderse rivierkleigebied. In dit verband merken ze op dat Nijhoff hier veel gunstiger over oordeelt dan W.C.H. Staring, die in de jaren vijftig de boeren in deze streek van onkunde zou betichten. Volgens Nijhoff werd er in het rivierengebied wel anders maar niet minder weloverwogen geboerd dan elders. In de gegeven omstandigheden deden zij er verstandig aan de akkerbouw

meer extensief te beoefenen en daarnaast andere accenten te leggen zoals op paardenfokkerij, vetweiderij en varkensmesterij. Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat in dit boek opvattingen worden gehuldigd die tegenwoordig weer als modern worden aangemerkt, heeft betrekking op de vruchtopvolging. Van een vast drieslagstelsel zoals Staring meende, was volgens Nijhoff geen sprake. In werkelijkheid bestond er heel veel variatie, afhankelijk van factoren als bodemkwaliteit en afwateringstoestand.

Natuurlijk zal deze wetenschappelijke heruitgave zijn weg vinden onder belangstellenden in de geschiedenis van Gelderland, maar daarnaast zullen ook anderen er blij mee zijn. In de eerste plaats de agrarisch-historici, zeker zolang er nog geen samenvattende studie over de Gelderse landbouw bestaat, maar ook land- en bosbouwkundigen en ecologisch geïnteresseerden zullen er veel van hun gading in kunnen vinden.

Hille de Vries

P.Th.F.M. Boekholt, J. van der Kooi, ed., *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeesterrapporten van 1828* (Groninger historische reeks XIII; Assen: Van Gorcum, 1996, ix + 337 blz., ISBN 90 232 2844 8).

De schoolmeesterrapporten waarvan hier sprake is, zijn de antwoorden in 1828 door de meesters van een groot aantal Groninger plaatsen gegeven op een enquête, hen toegezonden door de Commissie van onderwijs in de provincie Groningen. Het was de bedoeling om er een boek uit samen te stellen over de natuurlijke historie van Groningen en een geologische kaart; beoogd auteur was de predikant/schoolopziener/geleerde Nicolaas Westendorp. Hiervan is niets terechtgekomen. De antwoorden zijn bewaard gebleven en ondergebracht in het Rijksarchief in Groningen.

De schoolmeesters werd gevraagd te berichten over de naamkunde, de topografie, de bodemgesteldheid, het klimaat, de economie, de geschiedenis, het culturele en kerkelijke leven, de ‘platte’ taal, de zeden en gewoonten en de plaatselijke bijzonderheden. Van grote waarde zijn vooral de antwoorden op de laatste drie items omdat voor de provincie Groningen gegevens over dialectologie en volkskunde uit het begin van de vorige eeuw zo goed als geheel ontbreken. Er is ruim gehoor gegeven aan de opdracht van de Onderwijscommissie: uit 175 van de ongeveer 200 plaatsen kwamen de antwoorden binnen. In hun totaliteit bieden ze een breed panorama van het leven op het Groninger platteland rond 1830 in al zijn regionale verscheidenheid.

In deze bundel worden de rapporten van diverse zijden belicht en in een ruimer kader geplaatst. Zo passeren de revue het provinciale decor, de economische en sociale aspecten, het onderwijs en de onderwijzers, de wetenschap en de cultuur, het karakter, de levenswijze, de zeden en gewoonten, de bijgelovigheden en overleveringen, het taalgebruik, de namen en naamsverklaringen, de kerkgebouwen en klokken. Ter illustratie zijn vijf rapporten volledig opgenomen: die van Blijham, Dorkwerd, Finsterwolde, Noordbroek en Oldehove.

De vraag is natuurlijk hoe betrouwbaar en waardevol de rapporten nu eigenlijk zijn. In hoeverre zijn de mededelingen van de schoolmeesters objectief, in hoeverre konden en wilden zij hun dorpen en hun dorpsgenoten waarheidsgetrouw en met kennis van zaken beschrijven. Op dit punt komt er uit de bundel een tweeslachtig beeld naar voren. In de inleidingen is er steeds sprake van een waardevolle bron. Bij een dieper duiken in de tekst van de afzonderlijke bijdragen moeten de auteurs bekennen dat zij al doende nogal wat beperkingen zijn tegengekomen

en dat zij er minder mee hebben kunnen doen dan gehoopt en verwacht. Bij de ene auteur komt dit duidelijker naar voren dan de ander; die over de kerkgebouwen en klokken zijn het meest uitgesproken in hun oordeel: 'Een gemiste kans'. Maar ook over één van de beter beantwoorde vragen (die over de volkscultuur) wordt gezegd: 'Als totaliteit hebben zij zich (=de schoolmeesters) niet al te best van hun taak gekweten'. Krijgen zo de schoolmeesters door hun ongeïnteresseerdheid en plichtmatigheid een veeg uit de pan, de meeste schuld wordt echter bij de Commissie van onderwijs gelegd: geen goede vraagstelling, te naief, geen samenhang tussen de vragen etcetera.

Mijns inziens is deze kritiek toch wat al te streng en worden de auteurs 'gehinderd' door onze moderne vraagstelling. Accoord, wij zouden graag wat meer willen weten over de toenmalige situatie, maar gezien onze magere kennis mogen wij met het gebodene in de rapporten wel degelijk tevreden zijn. Ook hier geldt: beter een half ei dan een lege dop!

H. Boels

F.A. Hartsen, *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder*, N. Maas, ed. (Egodocumenten XIII; Hilversum: Verloren, 1996, 221 blz., *f*40,-, ISBN 90 6550 146 0).

In de keurig verzorgde reeks Egodocumenten van uitgeverij Verloren is dit deeltje gewijd aan een publicist uit de negentiende eeuw: jonkheer dr. F.A. Hartsen (1838-1877). Zijn 'autobiografie' is geheel opgenomen (108-203) en in de inleiding (7-100) citeert Nop Maas uitgebreid uit zijn andere publicaties. Een lijst van Hartsens publicaties, aantekeningen bij de autobiografie en een register completeren het boek.

Hartsen kwam uit een gegoede familie, zodat hij nooit heeft hoeven te werken om in zijn onderhoud te voorzien, en leed sterk aan Weltschmerz, nog versterkt door zijn tuberculose, die hem het excuus verschafte van dag tot dag te leven en zijn meningen te publiceren alvorens ze te hebben uitgewerkt en overdacht, omdat hij dacht wel jong te zullen sterven. Hij greep deze ziekte ook aan als reden zich gekwetst te tonen wanneer mensen op zijn zeer onaangepast gedrag afwijzend reageerden.

De autobiografie is weinig evenwichtig opgezet: jeugdanekdotes beslaan 40 pagina's, liefdesperikelen 15 en een tirade waarin hij zich ervoor verdedigt vaak van mening te veranderen 10.

Zijn jeugdherinneringen zijn weinig opzienbarend, veel kattekwaad en kinderleed, al verbaas ik mij erover dat op minstens twee scholen voor een kind van 14 jaar roken en regelmatige dronkenschap normaal schijnt te zijn gevonden.

Openheid praktiseert hij tot het ziekelijke toe, ook over zijn afgewezen huwelijksaanzoeken. In Cannes trouwt hij met een katholieke Engelse. Zijn verontschuldiging hiervoor is dat hem na vijf afwijzingen duidelijk is geworden dat hij geen Hollandse, protestantse, vermogende vrouw kan krijgen. Na een tijdelijk enthousiasme voor het 'roomse' geloof, dat hij in verschillende zelf uitgegeven brochures aan de Nederlandse bevolking aanbeveelt, volgt de terugslag: discussies waarin zijn vrouw bij haar overtuiging blijft, kan hij niet verdragen, en als zij en zijn

broer zich verzetten tegen intieme correspondentie en contacten met een andere vrouw, Marie Anderson, zijn zij inhumaan. Hij gaat met Marie weg, en is ervan overtuigd dat het verlopen van zijn huwelijk niet aan zijn karakter kan liggen: ‘Anders had mijn nieuwe vriendin daar ook wel over geklaagd’. Zijn leed heeft hij de neiging te dramatiseren: ‘Ik verlang zo naar rust. Wat is de zachtste dood? Opium? De polsen doorsnijden? Een kogel door het hart? Alles vereist energie, en energie heb ik niet’!

Tot zijn 31e jaar blijft hij over talloze onderwerpen, maar vooral godsdienst, filosofie en psychologie schrijven. Omdat hij vaak van mening verandert en zeer zelfingenomen en polemisch schrijft, krijgt hij weinig respons en heeft waarschijnlijk weinig invloed gehad. Hij besluit zijn memoires met: 'waarde lezer, laat U niet door vooroordeel terughouden, mijn wetenschappelijke geschriften te lezen; waarlijk menigeen vindt daar de oplossing van menig vraagstuk hetwelk hem lang reeds getob heeft gebaard'.

De inleiding geeft een rijke bloemlezing uit het werk van deze veelschrijver, op een vriendelijk-afstandelijk en soms licht ironische wijze becommentarieerd. De vergelijkingen met Don Quichot en Multatuli zijn treffend getrokken: zoals de eerste is voornamelijk hijzelf de oorzaak van zijn problemen en zoals de laatste is hij onverwrikbaar overtuigd van zijn eigen gelijk. Multatuli was echter enigermate consequent en vocht tegen reële problemen.

Ik kan het dan ook niet eens zijn met de wat braaf geformuleerde epiloog, waarin wordt gepoogd Hartsen nog enig belang te geven. Zijn 'botanische onderzoekingen' - botaniseerbezigheden lijkt me een betere term - dankten hun bedankbriefje waarschijnlijk eerder aan Hartsens afkomst en de hoop op subsidies dan aan hun kwaliteit. Zijn overige publicaties zijn door tijdschriften en kranten geweigerd en konden slechts in eigen beheer uitgegeven als brochures of als advertenties worden geplaatst - en zelfs deze werden wel geweigerd. Neen, wat mij betreft een terecht vergeten figuur.

W. Pelt

J.-M. Wautelet, *Structures industrielles et reproduction élargie du capital en Belgique (1850-1914)* (Dissertatie Leuven 1995, Publications de la Faculté des sciences économiques, sociales et politiques de l'Université catholique de Louvain. Nouvelle série CCXLI, Développement II; Leuven: Academia, [S.l.]: L'Harmattan, 1995, 417 blz., Bf 1150,-, ISBN 2 87209 398 2 (Academia), ISBN 2 7384 3161 5 (L'Harmattan).

Het boek analyseert de ontwikkeling van de industriële productiestructuur en van de kapitaalvorming in België van het midden van de negentiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog. Het vertrekt van de vraagstelling dat het industrialiseringsproces (of om de auteur te citeren: 'de door industriële sleutelsectoren gebrachte dynamiek') niet langer mag beschouwd worden als een 'Deus ex Machina' (een dynamiek die specifiek zou zijn aan de zogenaamde sleutelsectoren), maar eerder als het resultaat van interacties tussen de verschillende (ook traditionele) elementen van het productiesysteem (institutionele achtergrond - industrie, landbouw - industrie, ...). Met deze stelling veronderstelt de auteur een diepe samenhang tussen de groei van enkele spitssectoren en de globale maatschappelijke ontwikkeling. Het boek wil met andere woorden geen lineair-sectoriële studie zijn van een (enkele) nijverheidstak(ken) en zijn (hun) mogelijk effect(en) op de globale groei van de nationale economische structuren.

De studie bestaat uit twee grote delen. Na een inleidend hoofdstuk waarin de auteur zijn concepten afbakent en een empirisch kader (industriële productie, volume actieve

bevolking, ...) biedt, worden in een eerste deel de globale machtsverhoudingen en interacties tussen de verschillende elementen van het economisch systeem en de industrie geschetst [hoofdstuk 2: industrie-landbouw (evolutie landbouwstructuur en -productie, arbeidsmobiliteit tussen beide sectoren); hoofdstuk 3: Staat-economie (invloedssfeer van de staat in de nationale economie via budgettaire of wetgevende activiteit); hoofdstuk 4: dynamiek en concurrentie van internationale markten versus nationale industriële productiestructuur; hoofdstuk 5: arbeidsverdeling

en technologische innovaties versus industriële vooruitgang]. In het tweede (en meer innoverend) gedeelte wordt, meer in het bijzonder voor de steenkool- en metaalnijverheid (twee sleutelsectoren van het Belgische industrialiseringsproces), de wisselwerking bestudeerd tussen kapitaalconcentratie en winstvoeten enerzijds, samenstelling van de arbeidskracht, loonverdeling en koopkracht anderzijds. Op die manier onderscheidt de analyse tussen 1850 en 1914 vier fasen in de verhouding tussen kapitaalvorming, industriële structuur en uitbreiding van de arbeidskracht.

Het boek van J.-M. Wautelet is in een mooi en helder Frans geschreven. De auteur gebruikt een duidelijk afgebakende terminologie (de concepten zijn in hoofdstuk 1 gedefinieerd) en eenvoudige stijl (korte zinnen). Berekeningsmethoden, primaire datagegevens en het op punt stellen van wetenschappelijke meetinstrumenten worden meestal verwezen naar bijlagen of voetnoten, waardoor de essentie van het betoog beter naar voren komt. Ook kondigt de auteur de structuur van zijn tekst meermaals aan, wat het lezen en verstaan bijzonder vergemakkelijkt. Het betoog van de auteur wordt zeer goed gedocumenteerd: de synthese is gebaseerd zowel op een breed literatuurpakket als zeer omvangrijk archiefmateriaal. Het resultaat is dan ook een mooie combinatie van kwantitatieve én kwalitatieve informatie.

De fundamentele kritiek op het werk van J.-M. Wautelet betreft eerder de geponeerde vraagstelling en meer in het bijzonder de manier waarop de vraagstelling wordt beantwoord. Het basisconcept ‘industriële structuren’ verwijst zowel naar de wisselwerking tussen de productieve sectoren onderling (productie intermediaire produkten versus productie consumptiegoederen bijvoorbeeld) als naar de diversificatie en marktintegratie van de sectoren afzonderlijk. De uitdrukking ‘kapitaalaccumulatie en -uitbreiding’ (‘reproduction élargie du capital’) veronderstelt daarenboven een fundamentele wisselwerking tussen de ‘productieve sfeer’ en de sociale vraag: in welke mate vertaalden gegenereerde kapitaalsurplussen en optimale reallocatie van productiefactoren zich naar een wijziging in nominale lonen of in de samenstelling van de arbeidskracht? Het industrialiseringsproces wordt niet voorgesteld als een tweepolig systeem waarin kapitalistische en traditionele productiestructuren als los van elkaar staande tegenpolen fungeren, maar wel als één geïntegreerd maatschappelijk geheel (of als een geïntegreerd geheel ‘in wording’). Deze vraagstelling is duidelijk Schumpeteriaans beïnvloed: de fundamentele dynamiek binnen het kapitalistisch systeem wordt gecreëerd door het produceren van nieuwe consumptiegoederen, technologische en organisatorische innovaties, verovering en uitdieping van nieuwe afzetmarkten, optimale reallocatie van productiefactoren, dynamische ‘incentives’ vanuit het institutioneel kader, ... Dit is des te interessanter vermits de meeste historisch-economische studies over de Belgische industrialisatie zeer lineaire interpretaties geven. De studies betrekken meestal één of enkele aanverwante industriële sectoren, waarbij de steenkoolnijverheid, metaalnijverheid, glasnijverheid en spoorwegontwikkeling veruit de grootste aandacht krijgen en waarbij de wisselwerking met de traditionele sectoren van de nationale economie verloren gaat. Het probleem is dat de analyse in contrast staat met het conceptueel kader van het werk. De empirische analyse (delen 2 en 3) steunt immers op een steekproef van bedrijven uitsluitend actief in de industriële sleutelsectoren steenkoolnijverheid en metaalnijverheid. Daardoor worden bepaalde verbanden en interacties, bijvoorbeeld tussen de productie van intermediaire goederen en die van consumptiegoederen, uit het oog verloren. Deze keuze, die door het gebrek aan de

nodige informatie wordt gerechtvaardigd, geeft aan de lezer de indruk dat een deel van de vraagstelling onbeantwoord blijft.

V. Duchêne

W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995, 631 blz., ISBN 90 351 1604 6).

Willem Otterspeers boek over Bolland (1854-1922) bewijst dat de biografie een open genre is waarbinnen veel mogelijk is. Het boek bevat zowel het levensverhaal als de analyse en de beoordeling van de filosofie. Hoofdstukken over het leven worden enkele malen door een 'filosofische intermezzo' afgewisseld. Daarin gaat Otterspeer wat dieper op het denken van Bolland in dan hij in de biografische hoofdstukken doet. Wie die intermezzi wil overslaan, kan dat, zo verzekert de auteur laconiek, zonder wakker liggen doen. Er zijn ook topografische intermezzi, waarin de culturele en sociale geschiedenis van de belangrijkste woonplaatsen van Bolland, te weten Groningen, Batavia en Leiden, worden gegeven. Voor deze opzet van biografische delen en filosofische intermezzi heeft Otterspeer zich door de schitterende biografie van Rüdiger Safranski over Schopenhauer laten inspireren.

Hij onderscheidt in het leven van Bolland zes perioden. De eerste periode (1854-1880) beslaat de treurige jeugd- en adolescentiejaren, die volgens de biograaf min of meer bepalend waren voor het verdere leven. Bollands vader was een 'kleinhandelaar' die met een kraam rondreisde. Zijn moeder kwam uit hetzelfde milieu; ze reisde kermissen af. Ze zou de kost verdiend hebben als prostituée. Er gaan geruchten dat Bolland een onecht kind was. Bollands leven heeft veel weg - zijn afkomst onderstreept dat - van een schelmenroman; avontuur, leugen, schandalen en blufferijen voeren de boventoon. De jonge Bolland werd al vroeg beroepsmilitair, omdat dit een vast inkomen garandeerde. Dit werd echter geen succes; er waren veel incidenten en ruzies en ten slotte kwam hij voor drie jaar in de gevangenis terecht. Die gevangenistijd werd tevens zijn behoud, omdat hij dankzij de hulp van een hoofdonderwijzer zijn leergierigheid kon bevredigen en voor onderwijzer kon studeren. Na een baantje als hulponderwijzer en een studie voor zijn hoofdakte als onderwijzer ging hij vervolgens Engels studeren. Hij behaalde zijn hoofdakte en na een verblijf in Jena vertrok Bolland, inmiddels getrouwd, in 1881 naar Indië.

Met zijn vertrek naar Batavia, waar hij leraar Engels werd aan het Koning Willem III gymnasium, begint een nieuwe periode in zijn leven. In deze Indische tijd, door Otterspeer op een onderhoudende wijze beschreven, kwam de autodidact Bolland volledig aan zijn trekken. Zijn interesse ging onder andere uit naar wiskunde, klassieke talen en theologie. Vooral de filosofie, met name het werk van Von Hartmann boeide hem. Hij publiceerde reeksen artikelen in het *Bataviaansch Nieuwsblad* en *De Nieuwe Gids*. Hij ontpopte zich als een fel polemist. Zo moesten de filosofie van Mach en de evolutietheorie van Darwin het ontgelden. Ook als maatschappijcriticus sloeg hij een bitse toon aan. Geleidelijk verwierf hij steeds meer prestige. Zo werd de drager van een strafblad in Nederland dankzij zijn grote energie een respectabel lid van de Indische maatschappij.

In 1896 werd Bolland - het is het begin van de derde periode - tot veler verrassing tot hoogleraar filosofie in Leiden benoemd. Otterspeer, als geen ander thuis in de geschiedenis van de Leidse universiteit, gaat gedetailleerd op die benoeming in en geeft een levendig beeld van Bollands colleges. Er waren nogal wat bezwaren tegen die colleges. Bolland schroomde bijvoorbeeld niet om zijn collega's af te breken en voor zichzelf reclame te maken. Otterspeer geeft prachtige staaltjes van Bollands recalcitrante gedrag, zijn protserig etaleren van kennis en gebrek aan collegialiteit.

Hij kon als geen ander vijanden maken. Schaepman, Abraham Kuyper, de socialisten, ze kregen er allen van langs, zoals later ook vrijmetselaars, theosofen en joden het moesten ontgelden.

Bolland oefende op velen een grote fascinatie uit. Als een sekteleider had hij een kring van

apostelen om zich heen, die voor hem door het vuur gingen. Hij bezat volgens Otterspeer het geheim van vele charismatische leiders, de paradoxale combinatie van kenmerken die elkaar ogenschijnlijk moeilijk verdragen. Zo was hij uiterlijk een echte professor, maar sprak hij met de inspiratie van een stakingsleider. Zo waren zijn colleges zowel schoolfilosofie als cultuurkritiek, zijn filosofie zowel een vak als een geloof. Wie 'in Bolland' was, waande zich uitverkoren. In dat opzicht verschilden de Bollandisten weinig van spiritisten, theosofen en leden van de reinleven-beweging. Om de groep volgelingen te typeren maakt Otterspeer goed gebruik van Bollands correspondentie. Hij citeert kwistig uit de vreemde brieven van fans en gekken.

In de vierde periode (1904-1914) komen vooral Bollands polemieken met zijn critici aan bod. Bolland was er ondertussen in geslaagd, onder inspiratie vooral van Hegel, zijn filosofie uit te bouwen. Tot de belangrijkste critici behoorde de dichter-filosoof Dèr Mouw, de hoogleraar psychiatrie Jelgersma en de Groningse filosoof Heymans. Zo laakte de eerste Bollands totale gebrek aan kunstzinnigheid en taalgevoel. Jelgersma had vooral bezwaren tegen de religieuze kant van zijn filosofie.

De vijfde en laatste periode (1914-1922) is een periode van neergang. In 1913 was Bollands vrouw gestorven. De relatie met zijn zoon werd zeer problematisch. Bolland sukkelde met zijn gezondheid en verloor de greep op zijn volgelingen. Opvallend is dat een groot deel van Bollands latere publicaties aan godsdienstige kwesties is gewijd. In de bestaande christelijke kerken zag hij niet veel, wel in de frisheid van het oorspronkelijke christendom.

Otterspeer besteedt veel aandacht aan Bollands antisemitisme, dat zeer expliciet in de openbare lezing *De teekenen des tijds* (1921) aan de orde kwam. Het jodendom en de democratie waren er volgens de tierende Bolland de oorzaak van dat de westerse beschaving in verval was. Naast religieuze en filsofische verklaringen geeft Otterspeer ook een biografische verklaring voor dit antisemitisme. Bolland zou met zijn antisemitisme tegemoet willen komen aan zijn zoon, die in dat opzicht extremer was dan zijn vader. Toegewijde leerlingen keerden zich van hem af. Van de vroegere glorie was nog maar weinig over toen Bolland in 1922 stierf. Vele Bollandisten kwamen in fascistisch vaarwater. L. de Jong, die Bolland als een rancuneuze autocraat typeerde met duidelijke symptomen van grootheids- en vervolgingswaan, beschouwde hem als de stamvader van het Nederlandse fascisme.

Otterspeer schreef een mooi, onderhoudend en informatief boek. Jammer is dat het af en toe ontsierd wordt door een paar slordige of onjuiste formuleringen en al te uitvoerige uitweidingen. Zo was de kolonie van Van Eeden niet in Blaricum, maar in Bussum. De topografische beschrijvingen konden heel wat beknopter. Otterspeer heeft een goede stijl; er zijn reeksen voorbeelden van te geven. Zo is het laatste hoofdstuk, waarin de goede engel en de slechte met elkaar om de waarheid over Bollands vreemde persoonlijkheid vechten, goed geschreven. De biografie heeft een duidelijke structuur: Bolland is vooral de autodidact, een man die de nadelen van zijn opvoeding trachtte te compenseren en zich daarbij vaak forceerde. Ik vind deze visie overtuigend, maar denk dat Otterspeer, die weinig psychologiseert, met behulp van een psychologisch model over minderwaardigheidsgevoelens (uit de school van Adler bijvoorbeeld) nog iets verder had kunnen komen.

Een niet geringe verdienste is dat de biograaf serieuze pogingen doet Bollands filosofie aan de lezer uit te leggen en dat hij daarin slaagt. Alleen bij de soms erg

lange Bolland-citaten zonder veel uitleg raakte ik het spoor bijster. Soms staat de filosofie zo centraal dat het biografische relaas in de verdrukking komt. Ik heb daarbij de uitweidingen over Kant en Hegel op het oog. Daarentegen had hij Bollands treurige antisemitisme wat meer cultuurhistorische achtergrond kunnen geven. Bolland is in dat opzicht zeker niet uniek. Ik vraag me verder af in

hoeverre Otterspeer Bolland als filosoof recht doet. Hoe oorspronkelijk was de door velen als geniaal bestempelde filosoof nu precies? Welke plaats neemt hij in de Hegeltraditie in?

Deze goed leesbare biografie is een persoonlijk boek. Zo legt de biograaf in zijn inleiding verband tussen Bolland en zijn eigen jeugd en geeft hij vele waardeoordelen. Otterspeer waardeert in Bolland het excentrieke en eigenwijze, maar is verder uiterst kritisch. Erg serieus neemt hij Bolland als denker en mens niet. Op de helft van het boek heeft hij Bolland door zijn ironische benadering al helemaal in de tang; het wachten is voor de lezer dan alleen nog maar op de definitieve doodklap. Wat dat betreft voegt Otterspeer weinig toe aan het negatieve beeld dat Willem Frederik Hermans ooit in een hilarisch essay over Bolland gaf. Misschien had de ironie voorzichtiger gehanteerd kunnen worden, daar de biograaf nu eenmaal door de afstand in tijd en zijn overzicht over het leven altijd een voorsprong heeft ten opzichte van de gebiografeerde.

Jan Fontijn

D. Bos, *Vele woningen, maar nergens een thuis. Barend Luteraan [1878-1970]* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, x +149 blz, *f*32,50, ISBN 90 5589 048 0).

Zelden zal iemand zo hartstochtelijk betrokken zijn geweest bij de strijd voor een socialistische maatschappij als Barend Luteraan en opmerkelijker nog lijkt zijn schier eindeloze wisseling van politieke partij en vooral partijtje. Inderdaad huist Luteraan, zij het telkenmale kortstondig, in vele socialistische woningen, maar blijft ondertussen het revolutionaire marxisme zijn gehele lange leven trouw. Geboren in hartje Amsterdam als buitenechtelijk kind van een doodarme ongehuwde joodse moeder en een onbekende, maar hoogstwaarschijnlijk eveneens joodse vader, wordt Luteraan als vijfjarige kleuter uitbesteed aan familie in Zwolle, om pas zes jaar later in het moederlijk huis terug te keren dat hij vijf jaar nadien voorgoed zal verlaten. Vanaf het elfde levensjaar verdient Luteraan zijn brood met talrijke losvaste baantjes en het is dit (lompen)proletarische Amsterdamse bestaan, dat hem in sociaal én politiek opzicht doet onderscheiden van het overgrote deel van de georganiseerde sociaal-democratische arbeiders. Inderdaad verklaart dit specifieke sociale stratum voor een aanzienlijk deel zowel Luteraans radicalisme als diens verrregaand eigengereide politieke manoeuvreren dat, politieke schisma's verwekkend, het eigen ideologische gelijk voortdurend denkt te kunnen beklijven. Anderzijds moet evenwel óók gememoreerd, dat bij Luteraan sprake is van een zodanige autodidactische kennis van vreemde talen, van het marxisme en van (wereld)politieke verhoudingen, dat dit hem meer doet overeenstemmen met de hogere ‘arbeidersaristocratische’ echelons van de SDAP dan met het (veronderstelde) ongerichte denken en handelen van de laagste sociale geledingen van de arbeidersklasse.

Auteur Dennis Bos vertelt op sympathieke wijze van Luteraans leven, waarbij weliswaar het politieke en ideologische aspect prevaleert, maar het meer persoonlijk aspect toch geenszins ontbreekt. Hoewel de auteur ervoor past zijn ‘held’ expliciet af te vallen, wordt toch een weldadige distantie bewaard en van een hagiografie is

dan ook geen sprake. Over Luteraans lidmaatschap van talrijke partijen, partijtjes en ‘clubs’ wordt door de auteur op bekwame wijze verhaald, waarbij kenmerkende eigenschappen en ermee verbonden politiek-ideologische disputen worden uiteengezet. Fraaie anekdotes worden de lezer gepresenteerd, zoals Luteraans bezoek aan Lenin in Zwitserland in 1915, wanneer de bolsjewistische leider, in gezelschap van Kroepskaja, juist aardappelen zit te schillen. Tot het hoogtepunt van het boek valt de schildering te rekenen van Luteraans verzetsrol tegen de fascistische overweldiger van ons land. Ge-

heel op eigen initiatief geeft Luteraan een der eerste verzetsblaadjes van ons land uit, *De Nieuwe Gids*, dat hij vooral onder de voor agitatie vatbare arbeiders uit de werkverschaffing verspreidt. Luteraans volharding en moed komen juist in deze gruwelijke periode naar voren, getuige het feit dat hij zijn verzet tegen de nazi's continueert, zelfs nadat hij tot tweemaal toe wordt gearresteerd maar aan deportatie en een wisse dood weet te ontsnappen.

Het aantrekkelijke van deze biografie schuilt vooral hierin dat aandacht wordt besteed aan iemand 'van de tweede garnituur', waarvan er helaas zovelen voorgoed door 'de geschiedenis' zijn opgeslokt. Dat we in de persoon van Luteraan van doen hebben met de radicale periferie van de socialistische arbeidersbeweging is daarbij, dunkt me, eer een voor- dan een nadeel. Over sociaal-culturele voorwaarden en politiek-ideologische kenmerken van deze radicale minoriteit valt nog veel te ontdekken, zeker ook in haar verhouding tot en reactie op de reguliere meerderheidsstroming der sociaal-democratische arbeidersbeweging. Een probleem daarbij lijkt wel, uit Dennis Bos' biografie komt dit duidelijk naar voren, de lacuneuze informatie over de beschreven persoon, die de levensbeschrijving te schraal doet zijn om tot een (sociaal) psychologische maar ook politieke diepgang te geraken. Ofschoon dit de auteur niet euvel valt te duiden, blijft de biografie ietwat te veel aan de buitenkant en toont slechts schaars de levende en ongetwijfeld gecompliceerde 'binnenkant' van Barend Luteraan en van met zijn persoon verbonden politiek-ideologische disputen.

Verbonden met het voorgaande punt is de vraag naar het exemplarische karakter van Luteraans politieke leven, dat door de auteur wat al te gemakkelijk wordt gepostuleerd. Inderdaad frappeert het verband tussen politiek radicalisme en een ermee verbonden subcultuur enerzijds en een sociaal netwerk, getekend door ingewikkelde familiale relaties en twisten, anderzijds. Hoe symptomatisch echter dit soort subcultuur voor het (Amsterdamse) links-radicalisme moet worden geacht en in hoeverre het kenmerkend is voor de groep van geseculariseerde joden lijkt verre van duidelijk. Vragen genoeg dus voor verder historisch onderzoek, dat inmiddels door Dennis Bos met een vervolgstudie naar het vooroorlogse joodse proletariaat van Amsterdam is gestart.

Henny Buiting

J.L. Polasky, *The democratic socialism of Emile Vandervelde. Between reform and revolution* (Oxford/Washington D.C.: Berg, xi + 1995, xi+303 blz., £14.95, ISBN 1 85973 033 7).

Emile Vandervelde (Brussel 1866-1938) was enige zoon van een progressief liberaal denkend, burgerlijk Brussels gezin: vader rechter, moeder toeziend op de huishouding, de opvoeding van de kinderen én, samen met een zwager, op de gang van zaken in een fabriek, blijkbaar familie-eigendom. Vandervelde studeert uiteraard aan de Université libre de Bruxelles: eerst rechten (1881-1885), dan politieke wetenschappen. Deze studie wordt afgesloten met de nog steeds merkwaardige 'Enquête sur les associations professionnelles d'artisans et ouvriers en Belgique' (2 dln.; Brussel,

1891). Tussen de studies door was hij bij de socialistische arbeidersbeweging betrokken geraakt; in 1887 richt hij samen met anderen de ‘Cercle des étudiants et anciens étudiants socialistes’ op. In 1894 is hij één van de 24 verkozenen voor de Belgische Werkliedenpartij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Blijkbaar wordt hij telkens opnieuw verkozen tot zijn dood. Van meet af aan lijkt hij de leider van de BWP-fractie: hij was een befaamd redenaar. Vanaf 1900 is hij ook voorzitter van de zogenaamde tweede Internationale. In augustus 1914, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, wordt hij minister zonder

portefeuille in het voor de gelegenheid gevormde kabinet van nationale eenheid. Als eerste socialist deed hij zulks met toestemming van zijn partij. Tijdens het interbellum vervult hij herhaaldelijk ministersposten, met of zonder portefeuille. Buitenlandse zaken had zijn voorkeur, maar dat kreeg hij slechts een keer. Hij treedt af in 1937 aangezien hij weigert om het Franco-regime (Spanje) te erkennen. Vanaf 1929 was hij opnieuw voorzitter van de Socialistische en Arbeiders Internationale.

Een biografie van de 'patron' (= baas en beschermer tegelijk) is beperkt tot de openbare persoonlijkheid: er zijn praktisch geen gegevens over de privé-sfeer. Het boek bestaat uit een inleiding, negen hoofdstukken, een conclusie, een chronologie, een overzicht van gebruikt materiaal, een bibliografie van Vandervelde en een index. Ongeveer de helft van de tekst betreft de periode tot 1917-1918; de auteur karakteriseert die als de tijd van de kameraadschap. De auteur is beter op dreef in het tweede deel, vanaf de ervaring met en reflexie op de Russische revolutie door Vandervelde. Dit deel gaat over politieke geschiedenis in de zin van discussies over voorwaarden tot regeringsdeelneming, kabinetsformaties, posities en conflicten. Ze toont hier meer beheersing van de stof dan in de periode tot 1914, waarin de positie van Vandervelde, de BWP en soortgenoten veel meer vrijblijvend was in die zin dat er wel degelijk sprake was van discussies en posities, ook in de parlementen waarin socialisten meer en meer vertegenwoordigd waren, maar zonder andere verantwoordelijkheid dan tegenover hun principes, waaronder die van hun internationale organisatie, en hun achterban. Het valt op, dat informatie over de periode tot 1914-1918 veel meer berust op secundaire bronnen dan de latere periode: misschien is dat een deel van een verklaring. Het overzicht van aangewend materiaal, primair (vooral archief) en secundair is indrukwekkend: compleet voor zo ver nu bekend, en inventief. Chronologie en bibliografie van Vandervelde zijn nuttige werkinstrumenten. Het boek is in eerste plaats nuttig: aan Vandervelde was vooral hagiografie gewijd, en dat is een dodelijk genre. De auteur is er niet geheel en al aan ontsnapt in het eerste deel, maar dat kan overeen komen met haar beeldvorming van de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Het boek is analytisch: het is vooral een correcte samenvatting van standpunten van Vandervelde ten aanzien van de Belgische variant van de koloniale kwestie (1905-1910) en taktiek en strategie van de linkse arbeidersbeweging in België en internationaal over een periode van meer dan veertig jaar. Vandervelde blijft al die tijd een meester van het compromis, met uitzondering van de laatste jaren. Zijn groot talent als schrijver en als redenaar zorgde er voor, dat zijn achterban hem telkens weer volgde.

Het boek verklaart echter niet. Het begrip 'democratisch socialisme' wordt ingevoerd maar niet omschreven. Over de relatie tussen 'reform' en 'revolution' zoals geformuleerd door Vandervelde valt niet meer te zeggen dan wat Vandervelde, en de auteur met hem, zegt, of er valt véél meer over te zeggen.

Het ware nuttig geweest indien de auteur exacte data van de verschillende functies uitgeoefend door Vandervelde: volksvertegenwoordiger in België, functionaris in de internationale socialistische socialistische beweging, voorzitter van de BWP, had gegeven. We krijgen alleen die van de ministersposten, of alleen begindata, in het geval van de voorzitterschappen van de internationale socialistische organisaties.

Voor de ijverige lezer: met Brantig wordt de Zweed Branting bedoeld, Blandsorf = Blansdorf, Instituut Sociale Geschiedenis = Internationaal etc. Het schrijven van het boek wordt mede verantwoord door de teloorgang van wat meestal als

communisme wordt beschouwd. In dat licht gezien lijken de beschouwingen van Vandervelde naar aanleiding van de gebeurtenissen in Rusland in 1917 de moeite waard om nog eens bekeken te worden.

D.E. Devreese

P.G.C. van Schie, ed., *Tussen polarisatie en Paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen: Kok Agora, 1995, 200 blz., *f*35,-, ISBN 90 391 0637 1).

Al legden de betrokken politici er veel nadruk op dat het hier ging om een 'gewoon kabinet', de totstandkoming van de paarse coalitie in 1994 werd door velen toch als iets speciaals gezien. Voor het eerst sinds mensenheugenis werd de christen-democratie naar de oppositiebankjes verdreven, en kwamen de 'erfvijanden' VVD en PvdA tot een voorheen onmogelijk geachte samenwerking. De bundel *Tussen polarisatie en paars*, op initiatief van het wetenschappelijk bureau van de VVD tot stand gekomen, laat zien dat het unieke karakter van de paarse coalitie ook historici heeft kunnen inspireren. In een reeks geschiedkundige opstellen is getracht de paarse alliantie van VVD en PvdA te plaatsen tegen de achtergrond van de verhouding tussen liberalen en socialisten gedurende de afgelopen honderd jaar. De historische artikelen worden aangevuld met enkele meer politicologische en politieke essay's. De van de opiniepagina's bekende politicoloog Van der List (Teldersstichting) buigt zich bijvoorbeeld over de vraag of de paarse coalitie valt te beschouwen als resultaat van het failliet van de sociaal-democratie. Hij geeft hierop een genuanceerd antwoord, waarbij hij ideologische veranderingen in zowel PvdA als VVD van invloed acht op de totstandkoming van Paars. Bolkestein beantwoordt deze vraag eenzijdiger, zoals dat van een politicus ook te verwachten valt: in de bundel is een triomfalistisch getinte toespraak opgenomen, waarin de VVD-leider betoogt dat het de ideologische heroriëntatie van de PvdA was, die Paars mogelijk maakte. Een dergelijk politiek verhaal dissoneert enigzins in dit geheel van historische beschouwingen, studies die zelf overigens ook maar ten dele als een geheel zijn te beschouwen. Zoals wel vaker in bundels, lopen vraagstelling, benaderingswijze, opbouw en omvang van de bijdragen nogal uiteen. Daarnaast valt op, dat de liberale visie op de sociaal-democratie (in vier bijdragen) veel uitgebreider wordt behandeld dan omgekeerd de socialistische visie op het liberalisme, waaraan geen afzonderlijke beschouwing is gewijd.

Van Schie bespreekt in twee artikelen de houding van de Liberale Staatspartij en de Vrijzinning-Democratische Bond ten opzichte van de SDAP. Binnen de LSP waren zowel rabiate antisocialisten als voorstanders van samenwerking met de SDAP aanwezig. Steeds bleef er echter een meerderheid die toenadering tot de socialisten afwees, ook al bewoog de SDAP zich in de jaren dertig duidelijk in reformistische richting. De VDB had gedurende de jaren twintig als één van de weinige partijen gepleit voor opneming van sociaal-democraten in de regeringscoalitie. Vreemd genoeg nam de partij afstand van de SDAP juist op het moment dat die zich gematigder ging opstellen. Van Schie verklaart deze opmerkelijke ontwikkeling uit het toetreden van de VDB tot het tweede kabinet-Colijn (1933), en hij onderschrijft dan ook de verwijten, toentertijd door teleurgestelde socialisten aan het adres van de VDB gemaakt: de vrijzinnig-democraten zouden hun oude liefde hebben laten vallen in ruil voor een ministerssteek. Maar in 1946 kwam Oud, die deze ministerssteek opzette, zelfs samen met de SDAP in één partij terecht. Het bleek een kortstondige vergissing. De traditie van anti-socialisme zette zich voort in de VVD, en werd door de regeringssamenwerking tussen 1948 en 1952 slechts versterkt, zo schrijft Voerman (DNPP). In de decennia daarna hebben de waarschuwingen tegen de dreigende

socialistische monsterstaat weinig aan kracht ingeboet, onverschillig of ze nu door Oud, Van Riel of Wiegel werden geuit. De politicoloog Becker (WBS) signaleert voor de jaren tachtig en negentig een zekere normalisering tussen PvdA-VVD, al ontbrak ook toen de wederzijdse wil om tot echte toenadering te komen. Zodoende lijkt de huidige Paarse samen-

werking niet voort te vloeien uit een duidelijke historische ontwikkeling, maar veeleer het gevolg van incidentele gebeurtenissen, concreet: het monsterverlies van het CDA.

Jan-Jaap van den Berg

G.E. de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem, Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem: Gouda Quint, 1995, 328 blz., ISBN 90 387 0432 1).

In 1995 was het honderd jaar geleden dat de penitentiaire inrichting Veenhuizen II, nu Esserheem genaamd, werd gebouwd op het terrein waar al sinds 1823 een gesticht voor bedelaars en landlopers was gevestigd. Ter gelegenheid hiervan is de geschiedenis van honderd jaar Esserheem beschreven. Hiermee is het mogelijk geworden zich een voorstelling te maken hoe het leven in het 'Drents Siberië' geweest is. Aanvankelijk was Esserheem bedoeld om degenen die zich - veelal door de drank - niet zelfstandig konden handhaven, uit de samenleving te houden en te resocialiseren. Later werden de Veenhuizense gestichten steeds meer echte strafgevangenissen met een criminele populatie. Uitgangspunt was dat Veenhuizen zichzelf zou moeten kunnen onderhouden.

We hebben dus te maken met een nieuwe bijdrage aan wat zo langzamerhand een genre is geworden, de geschiedschrijving van strafpraktijken. Daarin zijn twee typen publicaties te onderscheiden. De eerste soort omvat de teksten gecomponeerd aan de hand van een bepaald theoretisch concept, de tweede de teksten waarin niet veel anders wordt gedaan dan feiten chronologisch presenteren. Het boek van Herman Franke over de geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen (*Twee eeuwen gevangen*, 1990) is een goed voorbeeld van een publicatie van de eerste soort. Het boek van Gerben de Vries is duidelijk van het tweede type en alleen maar te vergelijken met de zeer feitelijke geschiedschrijvingen van Eggink (1957) en Hallema (1958) over het Nederlandse gevangeniswezen. Naar mijn mening gaat het te ver alleen studies van het eerste type wetenschappelijke relevantie toe te kennen. Theoretisch goed onderbouwde boeken zijn voor menigeen interessanter, maar zouden moeilijk geschreven kunnen worden zonder het werk van de feitenverzamelaars.

Aldus gezien heeft de auteur een in zijn soort niet onverdienstelijk boek geschreven. Hij heeft de honderd jaar in dertien tijdvakken verdeeld en steeds gedetailleerd weergegeven hoe het zat met gebouwen, reglementen, regiem, personeel, de verpleegden en gedetineerden, hun voedsel, vrije tijdsbesteding en overig wel en wee. Uit het geheel dat zo is ontstaan blijkt hoe diepgaand in die honderd jaar het leven in een dergelijke inrichting veranderd is, in het bijzonder in de afgelopen vijfentwintig jaar. Aanvankelijk was alles verboden, tenzij het uitdrukkelijk was toegestaan. Aan het eind van de beschouwde periode was alles toegestaan, tenzij het verboden was. In de begindagen moesten de verpleegden in bruine pilo-uniformen elf uur per dag werken in een omgeving waar gebouwen namen hadden als 'Plichtsgevoel', 'Flink en Vlug' of 'Levenslust'. Aan het eind van de twintigste eeuw hebben gedetineerden een rechtspositie en eigen kleding en kunnen zij gebruik maken van televisie en computers. Er is ook een constante factor: het resocialiseren van de ingeslotenen was en bleef onbegonnen werk.

Door zijn rijkdom aan typerende bijzonderheden over het alledaagse gestichtsleven is dit boek van betekenis voor wie daarin geïnteresseerd is. De beperkte pretentie van de auteur levert echter tegelijk een belemmering op voor wie het onderwerp vanaf een hoger abstractieniveau wil bezien. Daarbij wordt namelijk geen enkele hulp geboden. Er wordt weinig samen-

gevat en helemaal niet geanalyseerd of geconcludeerd. De lezer moet dit zelf doen, en zal daar veel tijd voor moeten uittrekken. Zelfs een vermoedelijk niet zo moeilijk samen te stellen longitudinaal overzicht van aantallen en soorten ingeslotenen ontbreekt. Wie echter wil weten wat er zoal in die jaren in de kantine te koop was kan met dit boek uitstekend uit de voeten.

S. van Ruller

P. Selten, C. Adriaanse en B. Becker, *Af en toe met pa en moe... De speeltuinbeweging in Nederland 1900-1995* (Utrecht: De Tijdstroom, NUSO, 1996, 175 blz., *f* 39,-., ISBN 90 352 1605 9).

Dit boek is tot stand gekomen in samenwerking met de Nederlandse Unie van speeltuinorganisaties, de NUSO. De - academisch geschoolde - auteurs maakten voor hun studie gebruik van literatuur en interviews. Het boek behandelt de geschiedenis van de speeltuinbeweging in Nederland. Deze beweging begint in 1902 met de oprichting van de Czaar Peterspeeltuin in Amsterdam. Het is de eerste speeltuin die wordt opgericht door bewoners van een arbeiderswijk en niet door gegoede burgerij. De buurtbewoners zetten de tuin op met het doel de kinderen van de leden vrij te laten spelen en tevens lichamelijk en moreel op te voeden. Het wordt een groot succes dankzij de inzet van vrijwilligers en steun van de gemeente. De speeltuin wordt verrijkt met een plantenkas en een bibliotheek, er worden clubs opgericht en er komt een vakantiehuisje.

Het Amsterdamse initiatief wordt in de daarop volgende jaren op tal van plaatsen gevolgd. Door de snelle bevolkingsgroei en het grote aantal werkende moeders is er veel behoefte aan kinderopvang. In 1930 zijn reeds honderd speeltuinen aangesloten bij de NUSO, rond 1994 zijn dat er zelfs 960. Er mag met recht worden gesproken van een beweging. De geschiedenis van deze beweging toont een nauwe samenhang met ontwikkelingen in de samenleving. Deze worden in het boek goed belicht. Er wordt beschreven hoe in de jaren zestig de komst van de verzorgingsstaat subsidie en overheidsbemoeienis meebrengt. Bovendien besluit de overheid dan zelf speelgelegenheden in te richten. Als in de jaren tachtig bezuinigd wordt, verandert dit en groeit de belangstelling voor de particuliere speeltuinen weer.

De auteurs willen zich echter niet beperken tot een beschrijving van de algemene ontwikkeling van de speeltuinbeweging. Daarom wordt ook een viertal casestudies geboden. Aan de hand van deze uitgebreide studies wil men een geschiedenis schetsen van de speeltuinen, de kinderen die ze bezoeken en de buurtbewoners die ze onderhouden. De casestudies zijn gericht op speeltuinen in Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven en Hoogeveen.

Inderdaad bieden deze studies de auteurs de mogelijkheid om van de dagelijkse activiteiten in een speeltuin te verhalen. Helaas is het niet altijd mogelijk om deze studies te onderscheiden van het algemene verhaal in het boek. In het tweede hoofdstuk ‘Van Oosterspeeltuin tot NUSO. De periode 1900-1945’ wordt nog wel aan elk van de studies een paragraaf gewijd. In het derde hoofdstuk ‘Onstuimige groei. De periode 1945-1968’ en in het laatste hoofdstuk ‘De betekenis van de

speeltuinvereniging' echter, is de scheiding niet meer strikt gehandhaafd. Dat is te betreuren, omdat de speeltuinen zich elk zo verschillend ontwikkelen. In Amsterdam bijvoorbeeld, neemt de animo af voor de eens bloeiende Czaar Peterspeeltuin als gevolg van de vergrijzing van de wijk. In Rotterdam echter staat de speeltuin na een moeilijk begin tegenwoordig juist volop in de belangstelling.

De casestudies zijn dus niet apart te lezen maar de hoofdstukken staan wel op zichzelf. Ze zijn helder en met enthousiasme geschreven. Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting. Soms maken deze herhalingen het lezen vervelend. Het laatste hoofdstuk is een samenvatting van het boek, waarin getracht wordt de betekenis van de beweging aan te geven. Er wordt beklemtoond dat speeltuinwerk de saamhorigheid in een buurt vergroot. De schrijvers eindigen met een opmerking voor de speeltuin-besturen. 'Als zij er in slagen om zich aan te passen aan de zich wijzigende wensen en interesses van kinderen en de veranderende samenstelling van de buurt, kunnen de speeltuinen nog honderd jaar mee' (168).

Ernestine Smit

M. van Damme-van Weele, J. Ressing-Wolfert, *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs* (Delft: Deltech, 1995, 191 blz., *f* 47,50, ISBN 90 75095 15 5).

Toen in 1959 Diny Lammens als tweede vrouw in de werktuigbouwkunde aan de TH te Delft afstudeerde, nodigde haar hoogleraar haar directe voorgangster, Stanny Swaan-Koopman, die bijna veertig jaar daarvoor de titel van werktuigbouwkundig ingenieur had behaald, voor de plechtigheid uit. Swaan-Koopman zat als lerares wiskunde echter midden in de eindexamens, en haar verzoek om een vrije dag te mogen nemen werd door de inspecteur afgewezen. Daarom schreef ze de kersverse ingenieur een brief, waarin ze enkele herinneringen aan haar eigen studieloopbaan ophaalt. Zo vertelt zij onder andere dat zij ooit bij Stork had gewerkt: '[...] d.w.z. rondgelopen want ik mocht nergens aankomen! Bovendien een grote blauwe mouwschort aan opdat ik niet met mijn rokken tussen de machines zou komen, hoewel de rokken toen nauw waren en een schort fladderde'.

Het anekdotische verslag van de vele kleine huis-tuin-en-keuken krenkingen waar hoger opgeleide vrouwen aan bloot stonden zou je een topos kunnen noemen in wat als een *genre* kan worden beschouwd, de verzameling teksten 'over, voor en door' een specifieke groep academische vrouwen. Kenmerkend voor dit soort anekdotes is dat zij vaak gebaseerd zijn op eigen herinneringen die in een enquête of interview worden opgehaald, vaak op laconieke, soms hilarische toon. Voor de historicus is het een van de aantrekkelijkste aspecten van een boek als *Vrouwen in techniek* omdat je als het ware door de protagonisten zelf wordt uitgenodigd je vrolijk te maken over een historische wereld die ons vreemd is geworden. En inderdaad, vanuit het nu is het zeker vermakelijk dat Ko Mulder, die vermaardheid kreeg vanwege haar hoofdrol in de aanleg van het Amsterdamse Bos, en die later hoofd van de stedebouwkundige afdeling van de gemeente Amsterdam werd, in 1926 een prijsvraag won op grond van de 'stoere en mannelijke geest' van haar ontwerp. (Waarbij trouwens het sterke vermoeden rijst dat de deelname anoniem was!) Hetzelfde geldt voor het feit dat de mannelijke medestudenten van Fanny van Neck, die in 1903 aan haar studie Civiele Techniek begon, in een grote boog om haar heen plaatsnamen in de collegebanken, alsof zij, volgens haar eigen woorden, een besmettelijke ziekte had. Nog leuker is trouwens de oplossing die de in 1985 (!) afgestudeerde Esther Sozcó voor deze

blijkbaar hardnekkige vorm van smetvrees bedacht, namelijk te laat komen: ‘Iedereen zat dus al op zijn plaats en toen ik binnenkwam keken er 250 jongens op. Ze staarden mij aan alsof ik van een andere planeet kwam! Er was nog één plaats vrij, naast een jongen die me nou juist niet had zien aankomen omdat hij omgedraaid zat te praten. Toen hij ontdekte dat ik naast hem zat, viel hij bijna van z'n stoel van verbazing. Hij begon te stotteren van ontzetting’.

Niet alleen wat de verspreide anekdotiek betreft, ook in de herhalende opsomming van feiten en cijfers over studie- en arbeidsprestaties naar faculteit en studierichting past het boek *Vrouwen in techniek* naadloos in het genoemde genre. Hoezeer het zich in de traditie voegt, blijkt uit de letterlijke overname van tabellen uit het in 1948 door Marie van der Kolf uitgebrachte *Zeventig jaar vrouwenstudie*, de vrijwel daaraan identieke opzet van het boek, en uit het gebruik van bekende metaforen en zinswendingen. Tenslotte is de waarschuwing die in de inleiding wordt gegeven, om niet te hoge verwachtingen te koesteren ten aanzien van het feministische gehalte van de verhalen, een zeer bekende voor wie enigszins bekend is met het genre.

Hoe interessant deze verzameling teksten ook kan zijn, als eigentijdse publicatie wekt het mijn ongeduld, zoniet wrevel. In de eerste plaats wil ik niet medeplichtig worden gemaakt aan het soort houding dat vrouwen zo vaak hebben aangenomen tegenover uiteenlopende vormen van sekseongelijkheid en dat neerkomt op ontkenning: het is niet zo erg, we lachen erom. In de tweede plaats bevredigt het mijn wil tot weten niet. Wat is het verband tussen al die 'incidenten', welke orde is er in deze geschiedenis te vinden, en in dit geval, op welke manier heeft gender een rol gespeeld in de geschiedenis van vrouwen aan de TH in Delft. Hoe is het patroon van studiekeuze te verklaren, in welke functies en beroepen werd gewerkt en waarom, wat waren de institutionele, de formeel-juridische en sociale beperkingen die technische vrouwen in hun studie, loopbaan en persoonlijk leven ondervonden omdat zij vrouwen waren?

Dit soort vragen wordt in het genre 'voor, door en over' academische vrouwen niet systematisch beantwoord. Het gaat inderdaad 'gewoon' over vrouwen, en niet over betekenissen van sekse of gender in relatie tot wetenschap en techniek; en als er al een verklaring wordt gegeven voor een niet expliciet gesteld probleem (waarom zo weinig vrouwen?) dan ligt die volgens de auteurs in de moeilijke combinatie van huwelijk en werk. Daaraan wordt een heel hoofdstuk gewijd, terwijl uit vele verhalen het tegendeel blijkt en in feite alleen het bestaan van antinepotisme regels of het gedwongen ontslag bij huwelijk een dergelijke eenduidige verklaring toelaten. Toch kan het huwelijk - waarmee natuurlijk vooral wordt geduid op de zorg die het moederschap meebrengt - niet uitsluitend de oorzaak zijn voor het feit dat tussen de eerste en de tweede vrouwelijke werktuigbouwkundige bijna veertig jaar verstreken, of dat de eerste generatie theoretisch natuurkundigen voor meer dan de helft uit vrouwen bestond terwijl hun aandeel in deze studie tot een verwaarloosbaar percentage terugliep toen de studie tot wasdom was gekomen. Andere verklaringen worden trouwens wel voortdurend in het voorbijgaan geopperd, maar niet in een verband geplaatst, zoals geldt voor de opmerking dat de grote teruggang in het aantal vrouwelijke scheikundig technologen wel wordt toegeschreven aan het feit dat deze ingenieurs in toenemende mate op managementfuncties terechtkwamen. Dat getuigt van een geheel ander verband tussen aantal en studie of beroep, maar daar wordt niet verder over nagedacht.

Zo bezien is *Vrouwen in techniek* vooral te lezen als rijke bron voor een nog te schrijven geschiedenis van de relatie tussen vrouwen, gender en technisch hoger onderwijs. Leerrijk en amusant voor ingewijden en leken, maar voor wie geïnteresseerd is in wetenschapsgeschiedenis en de relatie tussen wetenschap/techniek en gender een gemiste kans. Het maakt op zijn minst duidelijk dat vrouwen- en gendergeschiedenis niet zomaar 'over vrouwen' gaat.

M. Bosch

M. Depaepe, L. van Rompaey, *In het teken van de bevoogding. De educatieve actie in Belgisch-Kongo (1908-1960)* (Leuven, Apeldoorn: Garant, 1995, 254 blz., *f* 45,-, ISBN 90 5350 304 8).

'Vroeger waren de Congoleezen wilde menschen, maar nu zijn ze min of meer beschaafd. De missionarissen bouwen kapellen, scholen en hospitalen in Kongo. Zij onderwijzen de negers en leeren ze lezen, schrijven, teekenen, rekenen, Fransch en allerlei ambachten. Reeds veel negertjes zijn gedoopt en leven als brave christenkinderen', aldus een voormalig Vlaams schoolboek.

Depaepe en Van Rompaey onderzoeken het Belgische onderwijsbeleid in de Kongo-kolonie tussen 1908 en 1960, met een inleiding vanaf 1885 betreffende de 'onafhankelijke Kongostaat': de privé onderneming van de Belgische koning Leopold II. Het onderwijs was grotendeels in handen van katholieke missiecongregaties. Op het hoogtepunt in de jaren dertig zaten 5000 Belgische religieuzen in de Kongo-missie. Zij vormden een moreel tegenwicht voor de economische exploitatie van het aan delfstoffen rijke gebied. De auteurs onderscheiden derhalve een 'koloniale triniteit': overheid, missie en bedrijfsleven.

Het onderwijs aan de gekoloniseerde Kongolezen impliceerde een grote dubbelzinnigheid; enerzijds moest het hen ontwikkelen, anderzijds mochten ze niet te bewust worden, want dat zou opstandigheid bevorderen. Het missie-onderwijs hield weinig rekening met de autochtone cultuur, al kreeg die vanaf de jaren dertig meer aandacht binnen progressieve groepen in de missie. Uiteindelijk echter was de grondhouding dezelfde, ook bij de progressieven. De educatieve politiek van de missie was vooral een 'pedagogiek van de onderdrukkers'. De auteurs verzetten zich echter tegen het idee van een 'grootschalig opvoedingscomplot tegenover de zwarten'. De meeste missionarissen hadden goede bedoelingen, al staat dit los van de gevolgen van hun werk. Het niveau van het missieonderwijs bleef over het algemeen laag. Praktisch onderricht, zoals landbouwwerkzaamheden, vormden meestal een belangrijk onderdeel. Scholen waren daarmee gedeeltelijk werkplaatsen met gratis arbeidskrachten.

Godsdienstonderricht had ook een aanzienlijk aandeel. Het inboezemen van vrees voor God was het beste middel om kinderen 'wijs' en 'braaf' te maken. Voor het onderwijs werd aangeraden om bij de gebruikelijke verhalen over de hel geen platen te gebruiken waarop alleen blanken afgebeeld stonden; dit zou onder de zwarten een verkeerde indruk wekken.

Middelbare scholen waren er slechts weinig. Hier werd ook geschiedenisles gegeven. De lessen 'Vaderlandse Geschiedenis' richtten zich vooral op de periode na 1830, want de geschiedenis van de overheersing van de Belgen door buitenlandse mogendheden zou het aanzien van het moederland aantasten.

Volgens de auteurs zijn er parallellen tussen ontwikkelingen in België en in Kongo, zoals de schoolstrijd in de jaren vijftig, waarbij de katholieke missie een deel van haar grote machtspositie verloor aan de protestante missie en aan de overheid. Overigens schenken de auteurs over de voorgaande periode weinig aandacht aan de (veelal niet-Belgische) protestante missie. In de jaren vijftig groeide de ontevredenheid met de oude machthebbers. Uiteindelijk werd Kongo in 1960 een aparte staat. De auteurs leggen een link met het heden door te willen aantonen - zonder een 'schuldvraag' te stellen voor het 'eigentijdse debâcle van opvoeding en onderwijs

in Zaïre' - dat een deel van de tegenwoordige problemen samenhangt met de inplanting van een westers opvoedings- en onderwijssysteem.

Veel aandacht is er voor de politieke verwikkelingen tussen missie en overheid en voor de verschillende stromingen binnen de missie zoals 'adaptionisme', 'assimilationisme' en 'associationisme'. De uitvoerige beschrijvingen gaan wel ten koste van de overzichtelijkheid.

Evenmin overzichtelijk is het zeer uitgebreide notenapparaat, dat gemiddeld een kwart van iedere pagina vult. De ‘Bibliografische oriëntatie’ vermeldt slechts een selectie van de gebruikte publicaties. Het vereist daardoor soms veel bladeren voor het vinden van een volledige titelvermelding. Een aparte conclusie ontbreekt. De studie bevat tenslotte een namenlijst van de 130 Belgische congregaties in Kongo, plus een persoons- en plaatsnamenregister.

Mark van Deursen

M. Doddema-Winsemius, M. van Essen en J. Dekker, ed., *De jongen Jaap Kann. Aantekeningen (1914-1918) van de pedagoog Otto Barendsen* (Baarn: Intro, 1996, 128 blz., *f* 24,90, ISBN 90 5574 101 9).

Dit egodocument haalt de puberteitsjaren van een betrekkelijk gewone middelbare-schooljongen van rijke komaf onder het stof vandaan. De aantekeningen van de huisonderwijzer Otto Barendsen (1879-1923) over zijn *remedial teaching* aan Jaap Kann (1900, Den Haag-1944, Auschwitz) lagen tientallen jaren onontdekt in het archief van de Rijksuniversiteit te Groningen. Otto Barendsen, een bentgenoot van bevlogen onderwijsvernieuwers als Theo Thijssen en Jan Ligthart, had in een twintigtal schoolschriften zeer uitgebreid zijn ervaringen en gesprekken met en observaties over Jaap Kann genoteerd, met het kennelijke voornemen ooit daarop een studie over puberteitspsychologie te baseren, iets wat juist in die tijd van ‘de ontdekking van de jeugd’ vaker ondernomen werd. Toen dit plan door Barendsens vroegtijdige dood werd verijdeld, is het materiaal beschikbaar gesteld aan de beroemde Groningse hoogleraar in de psychologie Heymans, die het evenwel versmaadde. Enkele jaren geleden werd het teruggevonden door de psychologe Mien Doddema-Winsemius, die het vervolgens uitgaf in samenwerking met de afdeling Historische Pedagogiek te Groningen en in overleg met de kinderen van Jaap Kann. De drie bezorgers hebben een selectie gemaakt uit de schriften ten einde een handzaam en thematisch opgezet boekje te kunnen leveren. Ze zorgden voorts voor toelichtende en verbindende teksten en voor enkele pagina's noten. Het boekje is fraai uitgegeven, voorzien van foto's en in typografisch opzicht vind ik het een juweeltje.

Jaap komt in het boekje naar voren als een aardige en wat zwaartillende jongen uit een welgesteld Haags bankiersgezin. Jaap was zich, evenals zijn familie, ervan bewust joods te zijn en hij legde zelfs zionistische sympathieën aan de dag, maar zijn milieu was in hoge mate geassimileerd aan de Nederlandse bourgeois cultuur.

Omdat zijn vader betrokken was bij het kort tevoren opgerichte Nederlandsch Lyceum onder de leiding van de latere Leidse hoogleraar in de pedagogiek Casimir (‘Kaas’ in het middelbare-schooljongenstaaltje van Jaap), was het vanzelfsprekend dat Jaap naar deze modelschool ging. Het uitzonderlijke docentencorps, de reformpedagogische aanpak en de onderwijskundige snufjes konden er niet voor zorgen dat het Jaap op school goed ging. Zijn ouders huurden Barendsen in om Jaap huiswerkbegeleiding te geven. Barendsen en zijn echtgenote gingen een tweede, ja bijna een eerste thuis voor Jaap vormen. In gesprekken en brieven maakte hij hen deelgenoot van zijn wederwaardigheden en zijn puberleed, onder meer veroorzaakt

door onbeantwoorde verliefdheid, lastige ouders, heerszuchtige broers en veeleisende leraren. Zoals het een romantische jongen vergaat, zocht Jaap troost in dagdromen, die in zijn geval vooral betrekking hadden op vliegmachines, waarmee hij bijvoorbeeld Jeruzalem vanuit de lucht zou gaan verkennen, voordat hij het later zou opkopen en er de modernste stad ter wereld met de allerbeste scholen van zou maken.

Eén van de opmerkelijkste zaken in het verslag over Jaap Kann vond ik het toenmalige gebrek aan adequate theorievorming over de specifieke leermoeilijkheden waar Jaap mee te kampen had. Voor een huidige lezer is het overduidelijk dat de jongen dyslexie had: hij keert letteren cijfercombinaties om, hij heeft moeite met spellen en lezen, hij kan zich moeilijk concentreren, hij is traag en bijzonder vergeetachtig, terwijl het tevens evident is dat zijn intelligentie, zijn creativiteit en zijn aanleg en interesse voor techniek bovengemiddeld zijn. De toegewijde en professionele pedagoog Otto Barendsen beschikte nochtans niet over het theoretisch gereedschap om Jaaps probleem te diagnosticeren en evenmin over de technieken dit adequaat te remediëren. Barendsen nam z'n toevlucht tot het betrachten van geduld en tot pogingen Jaaps zelfdiscipline te vergroten door een vertrouwelijke, ja vriendschappelijke verhouding met de jongen te onderhouden. Maar daar werd Jaaps leermoeilijkheid natuurlijk niet minder van, wel zijn frustraties en schuldgevoelens. Weliswaar was het concept dyslexie reeds kort voor de eeuwwende ontwikkeld door een Amerikaanse oogarts, en juist ten tijde van Barendsens bemoeiingen met Jaap werd er ook in Nederland over gepubliceerd, onder meer door een Leidse oogarts (1903) en door de invloedrijke rooms-katholieke onderwijskundige frater Rombouts (1919), maar werkzame orthopedagogische hulp kon nog lang niet geboden worden. Vergelijking met hoe het in het huidige onderwijs toegaat, maakt zeer duidelijk welk een enorme ontwikkeling de gedragswetenschappen in de twintigste eeuw hebben doorgemaakt. De bezorgers hebben zich mijns inziens wat te bescheiden opgesteld in het bieden van dit soort beschouwingen en achtergrondinformatie.

Johan Sturm

E. Haas, *Op de juiste plaats. De opkomst van de bedrijfs- en schoolpsychologische beroepspraktijk in Nederland* (Dissertatie Groningen 1995, Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Maatschappijgeschiedenis XX; Hilversum: Verloren, 1995, 249 blz., ISBN 90 6550 422 2).

De huidige beroepspraktijk van psychologen lijkt welhaast ongebreideld. Er bestaat een tijdschrift dat onderzoeksresultaten van de academische psychologie toegankelijk maakt voor geïnteresseerde leken, in zogenaamde dames- en mannenbladen worden allerlei problemen en verschijnselen regelmatig vanuit psychologische hoek benaderd, in dag- en weekbladen is veel aandacht voor psychologische achtergronden en televisiekijkers worden overspoeld door programma's waaraan psychologen - al dan niet prominent in beeld - een bijdrage leveren. Daarnaast verschijnen talrijke populaire boeken die je onder de noemer ‘doe-het-zelf-psychologie’ zou kunnen scharen. Op de informatieve en recreatieve markt zijn psychologen onmiskenbaar een rol gaan spelen. Maar ook in het arbeidsleven en in het onderwijs komen we psychologen tegen, voornamelijk in verband met het afnemen van psychologische tests.

Haas beschrijft in zijn proefschrift de ontwikkeling van de psychologische beroepspraktijk in het bedrijfsleven, in het leger en in het onderwijs. Het beginpunt is 1920, niet omdat toen de eerste beroepspsychologen de werkvelden betraden, maar

omdat rond die tijd een bewuste wens bestond om een probleem in het werkveld wetenschappelijk te benaderen. Het eindpunt van de ontwikkeling legt De Haas in 1975, omdat toen een zekere acceptatie en consolidatie van de praktijk had plaatsgevonden.

Als casus uit het bedrijfsleven is gekozen voor de interne psychologische afdeling van het

Philips-concern, het Psychotechnisch Laboratorium. Door technische en economische ontwikkelingen kampte het bedrijf begin jaren twintig met een enorm personeelstekort. De te rekruteren personeelsleden dienden op de juiste plaats in het bedrijf terecht te komen. Met deze stellingname werd het arbeidsmarktprobleem tevens een psychologisch geschiktheidsprobleem. Vandaar dat niet langer de directe bazen en voorlieden de aangewezen personen waren voor de selectie, maar psychologisch geschoolden. Voor de selectie van het toekomstige personeel gebruikte het Psychotechnisch Laboratorium tests, die werden gekenmerkt door het metende karakter. Dat dit niet voor alle psychologische selectietests in die tijd gold, blijkt uit de beschrijving van de praktijk van een extern bureau, de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek. Dit bureau gebruikte naast de bekende intelligentietests ook meer invoelende tests en het vraaggesprek. Dit had vooral te maken met het feit dat dit bureau werd ingeschakeld voor de werving en selectie van hoger, leidinggevend personeel, waarvoor men andere capaciteiten nodig achtte dan voor productiewerkers. Na de tweede wereldoorlog deden *humanrelations*-achtige benaderingen met betrekking tot het hoger personeel ook hun intrede bij de interne psychologische dienst van Philips.

De tweede casus uit het bedrijfsleven is de psychologische selectie bij de Koninklijke Landmacht. Tot de Tweede Wereldoorlog bestond er geen geïnstitutionaliseerde en gestandaardiseerde selectie voor rekruten. Na de oorlog kreeg de selectie voor officiersfuncties alle aandacht. De Britse officiersselectie met haar sociaal-psychologische testmethoden stond hierbij model.

Haas beschrijft een relatief snelle opmars van psychologen in het werkveld arbeid. Zij konden leidinggevenden ervan overtuigen dat zij kampten met een psychologisch geschiktheidsprobleem bij hun (toekomstig) personeel en dat psychologen daarvoor een oplossing wisten. Daarnaast profiteerden zij van het gegeven dat enkele toonaangevende bedrijven reeds psychologen hadden ingeschakeld; dit bevorderde de acceptatie sterk. En tot slot was er in het werkveld arbeid geen invloedrijke concurrerende beroepsgroep.

Concurrenten waren er wel in het werkveld onderwijs. Bij de selectie voor het buitengewoon onderwijs speelden de schoolartsen van oudsher een rol. Zij maakten al voor de eerste wereldoorlog gebruik van psychologische tests. Na de tweede wereldoorlog won de psychologischpedagogische invalshoek terrein op de medische en verdrongen de pedagogen en de psychologen de schoolarts. De (ortho-)pedagogen presenteerden zich als *insiders* in het onderwijs; hun diagnostiek en adviezen sloten directer aan bij de taal en de mogelijkheden van de schoolwereld dan de psychologische tests. Bij de selectie voor het buitengewoon onderwijs werden zij de dominante - maar niet de exclusieve - beroepsgroep. Dat waren zij ook op het gebied van de aansluiting tussen lager en voortgezet onderwijs, een probleem dat vanaf het Interbellum werd aangepakt door de pedagogen van het Nutsseminarium. Het aansluitingsprobleem beschrijft Haas als tweede casus uit het werkveld onderwijs.

Haas heeft voor zijn onderzoek een grote hoeveelheid bronnen geraadpleegd, variërend van bedrijfsarchieven, publicaties, knipsels en folders tot persoonlijke interviews. Wat dat laatste betreft: het is mij niet duidelijk wat de waarde is van de niet op de band opgenomen interviews (twee van de acht).

Bij de analyse, de ordening en de interpretatie van zijn materiaal gebruikt de auteur het zogenaamde relationele model. De ontwikkeling van de psychologische

beroepspraktijk wordt hierin bestudeerd in relatie tot de ‘publieken’ waarop de psychologen zich richtten. Hij slaagt er dankzij de hantering van dit model in, de casussen uit het arbeids- en het onderwijsveld helder en onderling vergelijkbaar te presenteren. Op grond van die vergelijking komt hij tot de algemene conclusie dat de bedrijfs- en schoolpsychologische beroepspraktijk zich gefaseerd heeft

ontwikkeld. Bij elke casus gaat hij in op vier componenten van het model: met welke vragen en problemen worden de psychologen geconfronteerd, wat brengen zij in aan noties en conceptueel gereedschap, welke zijn de institutionele kaders waarbinnen zij moeten werken en welke legitimerings- en demarcatieprocessen voltrekken zich? Bij het beantwoorden van die vier vragen heeft Haas veel aandacht voor de complexiteit van de historische ontwikkeling. In een halve eeuw tijd veranderen de vragen en problemen van de potentiële 'afnemers' (de 'publieken'). De academische ontwikkeling van de psychologie draagt op haar beurt weer bij aan veranderingen in het conceptueel gereedschap van de psychologen, waarbij dan voornamelijk aan psychologische tests moet worden gedacht. Ook bij de andere componenten schetst de auteur een proces. Door de componenten steeds weer op elkaar te betrekken ontstaat een genuanceerd en zeer boeiend beeld van de ontwikkeling van de bedrijfs- en schoolpsychologische beroepspraktijk.

A. van der Wurff

L.J. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Dissertatie Nijmegen 1995; Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, Nijmegen: Centrum voor parlementaire geschiedenis, 1995, xvii + 649 blz., *f*75,-, ISBN 90 12 08235 8).

Aan het slot van de biografie over Louis Josef Maria Beel (1902-1977) maakt diens biograaf zijn lezers nog even knap zenuwachtig door zich af te vragen of Beel wel een staatsman was. En dan somt hij onverbiddelijk op: geen enkele belangrijke wet is op zijn naam gekomen; als bestuurder was hij wel vindingrijk, maar hij heeft niets blijvends gecreëerd; zijn Indonesiëbeleid was een jammerlijke mislukking; geen enkel succes als hoogleraar en als politicus vertoonde hij een ongenaakbaarheid die langzamerhand het contact met de tijd had verloren. Even denkt de lezer dat deze dissertatie dan wellicht ook ongeschreven had kunnen blijven, dan wel dat deze aaneenschakeling van rampen en teleurstellingen wellicht een stuk korter had kunnen zijn. Maar als een verlossing komt dan het antwoord: Beel had ongeveer het formaat van Drees en Romme, hij was de buffer en de schakel tussen beide - voor Nederlandse begrippen is dat voldoende om door de historicus tot staatsman te worden gekroond. Met een zucht van opluchting kan het boek vervolgens worden dichtgeslagen en overdacht worden wat we nu wijzer zijn geworden van deze zeshonderd pagina's.

En dan moet gezegd worden dat het een merkwaardige dissertatie is, die Giebels heeft geschreven. Op zich rechtvaardigt de carrière van Beel uiteraard een grondige studie. Jarenlang was het een bekwaam, zij het onopvallend ambtenaar, die in februari 1942 plotseling iets opmerkelijks deed: hij stelde zijn functie ter beschikking van de NSB-burgemeester van Eindhoven, omdat het hem als katholiek onmogelijk was om mee te werken aan de verwezenlijking van het nationaal-socialisme. Zonder dat men verder nu al te veel van hem wist, bleek dat toereikend om hem in februari 1945 in het kabinet te benoemen. Ook daarin deed hij niet veel opmerkelijks, maar verwierf zich vervolgens wel een eminente positie in het politieke bestel. Hoewel hij vorm wist te geven aan de samenwerking tussen KVP en PvdA - hij verzon zelfs de term

‘het nieuwe bestand’ - lijkt een en ander zonder enige bevlogenheid of zelfs maar diepgaande gedachte tot stand te zijn gebracht, zoals hij later (1958/1959) ook even gemakkelijk de nieuwe samenwerking tussen liberalen en confessionelen in elkaar timmerde.

Multatuli heeft eens als grafschrift voor Thorbecke gerijmeld: ‘De man die hier begraven leit,

stak uit in onuitstekendheid'. Dat zou ook voor Beel op kunnen gaan. Volstrekt onduidelijk blijft wat voor sociaal-politieke opvattingen Beel had. Giebels legt in dit verband bijvoorbeeld wel de katholieke sociale leer uit, maar weet geen enkel gegeven aan te voeren om zelfs maar aannemelijk te maken dat Beel van een en ander had kennis genomen (laat staan dat hij aan het debat daarover deel had genomen). Ook de democratie-opvattingen van Beel worden wazig uitgelegd: hij was '*au fond* een democraat' en als bestuurder toonde hij zelfs 'de inborst van een demofiel'. Tja. Of Beel iets vond over de opbouw van de verzorgingsstaat die hij toeliet of, meer beperkt, een idee had over sociale zekerheid blijft geheel in het midden.

Bovendien moet gezegd worden dat Giebels zijn kracht regelmatig meer zoekt in suggesties en vermoedens, dan in heldere bewijsvoering. Voor een deel komt dat wellicht voort uit het feit, dat hij geen liefhebber lijkt te zijn van het onverbiddelijke handwerk van de historicus: het archiefwerk. Dat wreekt zich bij zijn behandeling van de affaire Schokking en al helemaal bij zijn pogingen nieuw licht te werpen op de Greet Hofmans-affaire. De laatste kwestie doet hij af als een dreigende echtscheiding van de koningin, de rest is 'ruis daaromheen'. Uit het voortreffelijke onderzoek van Gerard Mulder en Paul Koedijk voor hun boek *Léés die krant. Geschiedenis van het naoorlogse Parool* (Amsterdam, 1996) blijkt de zaak niet alleen aanzienlijk gecompliceerder te zijn, maar met gedegen archiefonderzoek ook goeddeels te achterhalen. De pruilende zinnetjes over het niet beschikbaar stellen van gedeponeerde persoonlijke archieven in het Rijksarchief - wie herinnert zich niet het kortzichtige proces dat Giebels hierover heeft aangespannen - wijzen dan ook vooral op eigen onmacht. Kenmerkend is bijvoorbeeld zijn opmerking dat de grondwetswijziging van 1972 over de inrichting van het koninklijk huis 'waarschijnlijk mede onder invloed' van de Hofmans-affaire tot stand is gekomen. Bij deze niet oninteressante suggestie staat geen enkele bronvermelding - wat overigens ook moeilijk zou zijn, omdat bij enig bronnenonderzoek blijkt dat deze relatie niet aanwezig is.

Giebels heeft het archiefwerk, zo blijkt uit zijn annotatie, overzichtelijk gehouden en veel laten lopen. De gaten heeft hij trachten te vullen met interviews. Tot de sterkere gedeelten van zijn boek behoren dan ook vooral die onderdelen, waarover reeds uitvoerig gepubliceerd is, zoals de Indonesische kwestie. De interviews hebben vooral enig licht geworpen op het buitengewoon treurige huwelijks- en gezinsleven van Beel: de zoon van een alcoholicus, getrouwd met een wat simpele vrouw, twee van de vier kinderen geestelijk gehandicapt. De 'vaderlijke-beheerste' omgang met secretaressen moest veel vergoeden.

Al met al kan het oordeel over deze biografie dan ook niet onverkort gunstig zijn. Het bekende is redelijk samengevat, veel nieuwe inzichten worden echter niet geboden. Misschien wel het meest teleurstellend is, dat het boek als het ware weigert een biografie te worden. Het is meer een verzameling hoofdstukken over allerlei ontwikkelingen en gebeurtenissen waar Beel bij betrokken was. Tenslotte moet worden opgemerkt dat het boek nogal wat tekstverwerkersfouten bevat, alsmede een aantal merkwaardige woorden zoals 'radikalski', 'gecarteerd' en 'conscintieus'.

Piet de Rooy

J. Heijs, F. Westra, *Que le tigre danse. Huub Bals. Een biografie* (Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1996, 319 blz., ISBN 90 71894 98 3).

De naam van Huub Bals (1937-1988) is nauw verbonden met het Filmfestival Rotterdam. Bals

was er de initiator van en kan daarnaast de *godfather* worden genoemd van het alternatieve filmcircuit in Nederland. Dit maakt een boek over zijn leven tevens tot een filmhistorische bijdrage aan de na-oorlogse geschiedenis van het Nederlandse vertoningsklimaat.

Op 13 juli 1988, 51 jaar oud, stierf Hubert Bals aan een hartaanval in zijn geboorte- en woonplaats Utrecht. Bals had een veelbewogen leven achter de rug als organisator van ondermeer het tot internationale proporties uitgegroeide Film Festival Rotterdam. Geboren in een zeer eenvoudig niet-praktiserend katholiek gezin bracht hij het grootste deel van zijn jeugd door in de Utrechtse Wijk C. Het onrustige organisatie-talent zat hem al vroeg in het bloed, zodanig zelfs dat de voltooiing van zijn HBS-opleiding er bij inschoot. Zijn loopbaan in de filmbusiness begon op 22-jarige leeftijd nadat hij was aangenomen als assistent bedrijfsleider bij de bioscoopfirma Wolff (Camera/Studio) in Utrecht. Vanaf dat moment heeft zijn leven in het teken gestaan van het organiseren van filmmanifestaties: korte, lange, nationale en internationale. Van de Cinemanifestaties in Utrecht (1966-1972) en de voorstellingen die hij organiseerde als algemeen manager van 't Hoogt (1972-1974) tot het wereldwijd vermaarde filmfestival te Rotterdam (1972-1988).

Aan het begin van zijn carrière constateerde Bals al snel dat in Nederland nauwelijks sprake was van een filmbewustzijn. Het publiek diende te worden opgevoed tot het bekijken van de betere film. Buiten het commerciële bioscoopcircuit bestonden echter nauwelijks mogelijkheden om de nieuwe ontwikkelingen van de onafhankelijke cinema te volgen. Aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig immers ontstond een hele nieuwe generatie filmmakers - in Frankrijk onder andere de Nouvelle Vague - die bekendheid verwierf met films die zich opvallend onderscheidden van de standaardnorm die door Hollywood was ‘voorgeschreven’. Met weinig financiële middelen en schaarse vertoningsplaatsen hadden deze regisseurs mensen zoals Bals hard nodig. Met beperkte middelen wist hij een kleinschalige infrastructuur te creëren waarin alternatieve films vertoond en besproken werden. Van zijn manifestaties maakte hij zowel voor het publiek als voor de direct betrokkenen - regisseurs, producenten, distributeurs, critici - ware festijnen. Dit leidde dikwijls tot budgettaire problemen, maar begrotingen leken in zijn ogen te bestaan om overschreden te worden. Het overschrijden van grenzen was nu eenmaal hét thema van zijn leven.

De biografie van Huub Bals bestaat uit twee delen. In het eerste deel beschrijven de auteurs zijn leven, dat wil zeggen vooral zijn werkzame leven vanaf 1959, het moment dat hij bij de bioscoopondernemingWolff in dienst trad. Aan zijn gezinsachtergrond, jeugd en adolescentie worden slechts luttele bladzijden gewijd. Wat precies aan de basis heeft gelegen van zijn onverzadigbare kijklust en zijn scherpe intuïtie voor vernieuwingen in de filmkunst blijft enigszins in nevelen gehuld. Zijn dominante karakter, verbale begaafdheid, organisatie-talent en sterke eigenzinnigheid maakten hem een uitgelezen persoonlijkheid om in de culturele sector op management-niveau grote hoogten te bereiken. Op het institutioneel onontgonnen terrein van de alternatieve film, aan het begin van de jaren zestig, was hij bovendien de ‘right man on the right place’. Maar hoe hij zijn film-esthetische criteria ontwikkelde, blijft in het ongewisse. Het is zelfs nog maar de vraag of hij er überhaupt criteria op na hield. Er zijn geen essays van zijn hand verschenen waaruit iets dergelijks zou kunnen blijken. Zijn aanpak was vrijwel intuïtief en op den duur

gebaseerd op een enorme kijkervaring. Daardoor kreeg hij een goed oog voor veranderingen en vernieuwingen in de film. Bals heeft echter geen pogingen ondernomen om zijn keuzes theoretisch of anderszins te verantwoorden, hij was vooral op zoek naar films die onrust stookten (286). Ondanks deze vaagheid had hij grote invloed, hetgeen bij mij de vraag oproept hoe bepalend hij is geweest voor het ontstaan van een canon van alternatieve films. Hoe was het bijvoorbeeld gesteld met de waardering van de critici voor zijn afzonder-

lijke filmkeuzes? Over het algemeen was Bals' relatie met critici goed en ook zijn festivals kregen veel waardering. Veel meer komen we niet te weten. Maar het boek biedt een aardig uitgangspunt om serieus onderzoek te doen naar de relatie tussen de keuzes van een festivaldirecteur, de waardering van de pers en de uiteindelijke canonisering.

Waar de lezer keer op keer wel mee wordt geconfronteerd is met opsommingen van films die tijdens de festivals vertoond werden. De leidraad van Bals levensbeschrijving is op den duur niets meer dan een filmografie van het eerste tot en met het achttiende Rotterdamse filmfestival. Het is wellicht een begrijpelijke maar weinig boeiende manier om een leven als dat van Huub Bals in kaart te brengen. Op den duur geeft het boek, door de opsomming van filmtitels, bezoekersaantallen, namen van gasten en vaste medewerkers en de beschrijving van een enkel incident, zoals de striptease-rel in 1979, dan ook eerder de indruk een informatief naslagwerk te zijn dan een biografie. Ook het tweede deel van het boek treft deze kritiek. Hierin overheersen de citaten: uitspraken van mensen die Huub gekend hebben. Veel daarvan gaan over zijn karakter - lastig maar warmhartig - en over zijn gastronomische eetlust. Zelfs het filmkijken ging bij hem ‘door de maag’. Kortom, het boek leest niet altijd even vlot maar biedt veel informatie.

Bernadette Kester

F. Boersma, *Beslissende jaren. NV Bank Nederlandse Gemeenten 1968-1991* (Den Haag: Bank Nederlandse Gemeenten, 1995, 195 blz., ISBN 90 73184 03 7).

Dit is het vervolg op *Promesse in drievoud* uit 1989, waarin Boersma de geschiedenis van de Bank Nederlandse Gemeenten (BNG) tot 1968 beschreef. Deze vervolgstudie bestrijkt de periode 1968-1991, het tijdvak dat de bank werd geleid door W. Griffioen. Beide boeken kennen dezelfde invalshoek en aanpak. Ook ditmaal staan de medewerkers centraal en niet de economisch-financiële kanten van het bankbedrijf.

Het met portretten geïllustreerde boek is geschreven voor een breed publiek. Het is doorspekt met persoonlijke geschiedenissen en anekdotes, die een licht werpen op het dagelijks reilen en zeilen in deze overheidsbank. Het werk bestaat uit vier hoofdstukken omlijst door een proloog en een epiloog. Het geheel wordt afgesloten met een bronnen- en literatuuropgave, een namenregister, een zakenregister en diverse bijlagen. Een notenapparaat ontbreekt.

Boersma beschrijft de geschiedenis van de BNG aan de hand van de meest beslissende momenten in haar bestaan. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de gevolgen van de door de regering ingestelde centrale financiering. De aanleiding tot deze wettelijke maatregel van eind 1965 was de aanhoudende schaarste op de kapitaalmarkt. Voor de gemeenten betekende dit dat zij zich voortaan voor langlopende leningen moesten wenden tot de BNG. Daarmee kreeg de bank een monopoliepositie, wat een forse omzetstijging tot gevolg had. De schaduwzijde was dat het haar afhankelijker en dus kwetsbaarder maakte. De afschaffing van de centrale financiering in 1975 maakte een einde aan haar monopolie.

De gevolgen daarvan worden in het volgende hoofdstuk beschreven. De bank geraakte in een veranderingsproces, waarin zij van een 'ambtelijk-politieke instelling' werd omgevormd tot een commercieel bedrijf, dat de concurrentie van de grote banken moest kunnen weerstaan.

Hoofdstuk drie heet simpelweg 'Breuk'. Een van de breuken ontstond met het verscherpte toezicht van de Nederlandsche Bank als gevolg van een aanpassing van de Wet Toezicht Kre-

dietwezen. Voor de BNG betekende dat dat zij moest meedraaien in de uitgebreide en gestandaardiseerde rapportages. Nieuw waren ook de beleggingen in het buitenland. Een andere breuk was de verhuizing naar een nieuw onderkomen in Den Haag. Daar kwam de automatisering van de grond en werd een reorganisatie doorgevoerd door de introductie van account management.

Hoofdstuk vier behandelt de historie en toekomst. De bedrijfsvoering die volgens Boersma in belangrijke mate werd bepaald door de individuen aan de top, onderging in de jaren tachtig enkele 'spectaculaire ingrepen'. Als gevolg hiervan ging de bank meer kenmerken vertonen van een 'autonoom functionerend raderwerk'. Een van die ingrepen betrof de wijziging van de directiestructuur, waarmee een einde kwam aan de eenhoofdige leiding van Griffioen. In 1989 kreeg de voormalige overheidsbank de status van algemene kredietinstelling. Om de BNG te doen onderscheiden van andere banken werden in de jaren tachtig tal van nieuwe produkten ontwikkeld. Daarnaast nam de automatisering een grote vlucht. Eind 1991 was de relatief onbekende BNG opgeklommen tot de vierde bank van Nederland met een balanstotaal van ruim *f* 80 miljard.

In de epiloog concludeert Boersma dat het beschreven tijdvak, '... meer dan enige voorgaande periode, een cesuur van blijvende betekenis in de lange historie van de BNG' is. Toch onthoudt hij zich om begrijpelijke redenen van het geven van een eindoordeel.

Het helder geschreven boek behoort tot het genre klassieke gedenkboeken. Het is beschrijvend van aard met veel aandacht voor de personen aan de top. De auteur weet een aardig beeld op te roepen van de bedrijfscultuur en de sfeer bij de BNG. Soms heeft hij naar mijn smaak wel erg veel aandacht voor details. Dit neemt overigens niet weg dat Boersma in zijn opzet is geslaagd: *Beslissende jaren* is voor een breed publiek toegankelijk. Voor bank- en bedrijfshistorici is het werk evenwel te weinig analyserend om een wezenlijke bijdrage te kunnen leveren aan de financiële geschiedschrijving voor de naoorlogse periode.

Joke Mooij

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Kristin van Damme (1973) is als zelfstandig historica werkzaam voor de vzw Gent 1500-2000 ter voorbereiding van een internationale tentoonstelling over Karel V in de Sint-Pietersabdij te Gent.

Jeroen Deploige (1972) is aspirant van het Fonds voor wetenschappelijk onderzoek - Vlaanderen aan de vakgroep middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Gent.

Maarten Kuitenbrouwer (1947) is verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Jo Tollebeek (1960) is verbonden aan de vakgroep geschiedenis (cultuurgeschiedenis van de nieuwste tijd) van de KU Leuven.

[Nummer 2]

Leren sterven voor het vaderland
Historische drama's in het negentiende-eeuwse België[1]

Tom Verschaffel

‘Wat zou de Koninck, wat zouden myne trouwe wapenbroers zeggen, indien zy my, Jan Breydel, aen eener vrouwe voeten zagen zuchten; hoe zouden zy verontwaerdigd wezen, als zy wisten dat ik hier uit liefde tot u de onheilen van ons vaderland vergeet’. De held van de Guldensporenslag is zich, als hij - op het toneel - in de armen van zijn geliefde ligt, bewust van de onverenigbaarheid van de liefde voor het vaderland en de liefde voor een vrouw. Hij is ten prooi aan twijfel en innerlijke strijd, en dat is wat de mensen in de zaal willen zien. In de negentiende-eeuwse historiografie en mythologie, en niet in het minst onder invloed van Hendrik Consciences *De Leeuw van Vlaenderen* (1838), was Breydel, samen met Pieter de Coninck, uitgegroeid tot dé held van de Slag bij Kortrijk van 11 juli 1302, vereerd als de drijvende kracht achter dé overwinning van de Vlamingen op de Fransen. Maar in het theater, in *Jan Breydel, dramatische schets in dry tafereelen* (1856) van Serafijn Willems, een vrije bewerking van een Franstalig stuk van Clément Michaëls, is hij niet alleen een historische (hoofd)figuur, maar ook een mens van vlees en bloed, en vooral een mens met persoonlijke problemen en (dus) met een dramatisch verhaal.

In het stuk dringt de heldhaftige Brugse ‘klauwaard’ binnen in het slot van Male, het verblijf van Gobrecht van Epinoy, Fransgezind en dus ‘leliaard’, om in het grootste geheim enkele ogenblikken door te brengen aan de voeten van de schone Isabeau. De geliefden zuchten wat af, want hun liefde is gedoemd wanhopig te blijven. Het water is immers veel te diep: Epinoy zal nooit toestemmen in een huwelijk van zijn pleegdochter met een politieke tegenstander, en bovendien is zijn bastaardzoon Ogier zelf verliefd op de jonge vrouw. Uiteindelijk komt er toch een *happy end*, als blijkt - niemand minder dan Pieter de Coninck brengt het aan het licht - dat de schone Isabeau eigenlijk de ‘dochter van den vromen Willaert’ is, ‘die een jaer geleden gestorven is, ter verdediging onzer vryheden’. Het komt nog tot een schermutseling, als Breydel door Ogier wordt aangevallen, maar zich uiteraard niet laat verrassen en zelf zijn rivaal doodt[2].

Het verhaal is kenmerkend voor de romantische theatrale verbeelding van het verleden. Toneelauteurs, die de geschiedenis op de planken wilden brengen, maakten gretig gebruik van het Romeo-en-Juliet-motief, waarbij jongeren uit verschillende kampen, vaak de dochter van een voorman en de zoon van zijn tegenstander, op elkaar verliefd zijn, maar precies door de omstandigheden niet bij elkaar kunnen komen. Dit biedt de mogelijkheid historische conflicten te herleiden tot een verhaal

1 Met dank aan Hilde Verschaffel, Frank Peeters, Kaat Wils en Marnix Beyen.

2 Serafijn Willems, vrij naar Clément Michaëls, *Jan Breydel, dramatische schets in dry tafereelen* (Gent, 1856) citaten op 7 en 42.

van een beperkt aantal (meestal fictieve) individuele personages, en dat is precies wat nodig is voor een historisch drama. Bovendien heeft deze koppeling van (grote) geschiedenis aan de lotgevallen van 'typische' maar tegelijk 'gewone' mensen, het enorme voordeel dat zij vanzelf leidt tot een intrige waarvan dramatische spanning de essentie vormt. En dat is al evenzeer noodzakelijk in het traditionele historiedrama. De combinatie van een historische boodschap en een prachtig verhaal (of wat men rond het midden van de negentiende eeuw voor een prachtig verhaal hield), waarvan het Romeo-en-Juliet-motief een ideale drager is, maakt de eigenheid van het genre uit. Het historiebeeld waarvan de vaderlandse drama's de uitdrukking zijn, is bepaald door de historisch-politieke en vooral de nationale context, die in de (volledige) historische cultuur van het moment wordt weerspiegeld, maar tegelijk ook door de wetmatigheden en de geplogenheden van een specifiek, literair en (in de ruime betekenis van het woord) historiografisch genre.

De historische cultuur van een jonge staat

Na de Revolutie van 1830 had België nood aan een geschiedenis waarmee het zijn onafhankelijkheid en dus zijn bestaan kon legitimeren. Voor de creatie van een dergelijke nationale geschiedenis dienden de Belgen niet van niets te vertrekken. De Belgische geschiedenis was immers ouder dan het onafhankelijke koninkrijk. Een geschiedschrijving die uitging van de Zuidelijke Nederlanden als een afzonderlijk geheel met een zekere identiteit, werd vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw ontwikkeld onder impuls van de toenmalige overheid te Brussel. De vertegenwoordigers van het Oostenrijkse bestuur wilden onder meer op die manier, via hun cultuurpolitiek, de Oostenrijkse Nederlanden (het actuele België, met uitzondering van het prinsbisdom Luik) centraliseren en moderniseren, en het traditionele particularisme tegengaan. Een eerste volwaardige Belgische geschiedenis, de *Histoire générale de la Belgique* (1805-1807) van Louis Dewez, verscheen dan ook reeds tijdens de Franse periode, een kwarteeuw voor de 'geboorte' van België. Toch hadden de gewijzigde omstandigheden na 1830 uiteraard wel ingrijpende gevolgen voor de manier waarop het nationale verleden voortaan zou worden geschreven, en ook en vooral voor de blik waarmee dat verleden zou worden waargenomen en geïnterpreteerd.

Aangezien vaderlandslievend enthousiasme, opgewekt door de onafhankelijkheid, in belangrijke mate het uitgangspunt vormde voor de 'ontdekking' van het nationale verleden, werd de geschiedenis niets anders dan de *voorgeschiedenis* van het onafhankelijke België. Voor elk romantisch nationalisme is de zelfstandigheid van de natie de ultieme doelstelling, en in die optiek moesten ook in België de revolutie en de onafhankelijkheid het eindpunt en de bekroning zijn van de nationale geschiedenis. Een *Hineininterpretierung* van het verleden als de voorbereiding van de onafhankelijkheid was dan ook onvermijdelijk. De romantische geschiedvisie leidde niet alleen tot het in het verleden projecteren van de actuele natie (de Belgen hebben altijd bestaan, de 'oude' Belgen zijn in wezen net dezelfden als de Belgen van de negentiende eeuw), maar ook tot een ongeremd geloof in de mythe van de

vreemde overheersingen en van de permanente vrijheidsstrijd[3] . Daarbij wordt ervan uitgegaan

3 Jean Stengers, ‘Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIX (1981) 382-402; Tom Verschaffel, *Beeld en geschiedenis. Het Belgische en Vlaamse verleden in de romantische boekillustraties* (Turnhout, 1987) vnl. 189-204; Jo Tollebeek, ‘Enthousiasme en evidentie. De negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving’, in: *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam, 1994) 65.

dat de Belgen (zo goed als) altijd door vreemde volkeren en heersers 'onderdrukt' zijn geweest (eerst Romeinen, later Fransen, Spanjaarden, Oostenrijkers, opnieuw Fransen, Hollanders). Dit is een mythe omdat de zogenaamde vreemde onderdrukkers door de toenmalige bewoners van de Zuidelijke Nederlanden meestal niet als (onrechtmatige) bezetters, maar als wettige vorsten werden beschouwd[4].

'Na achttien eeuwen van lyden en stryden hebben wy ze dan toch eens bevochten, de zoo vurig gewenschte onafhankelykheid'[5], schreef Hendrik Conscience, die meteen aangaf wat de Belgische voorouders onder al die slavernijen ('des siècles et des siècles d'esclavages', zoals het in de beginregel van één van de versies van de *Brabançonne* luidde) dan wel hadden gedaan: lijden en strijden. En de combinatie was belangrijk. De vaderlandslievende geschiedschrijving, die vanzelfsprekend de neiging vertoonde het nationale verleden te *verheerlijken*, benadrukte immers dat de Belgen zich altijd manhaftig tegen onderdrukkers en tegen bedreigingen uit het buitenland hebben verzet. Voorouders die zich daarbij hadden onderscheiden, kregen een heldenstatus. Hun namen kregen symboolwaarde. Dat de voorkeur uitging naar figuren als Breydel, De Coninck en Van Artevelde, die zich in het bijzonder tegen de *Franse* dreiging hebben verzet, kan verklaard worden vanuit de gevoeligheden van het negentiende-eeuwse Belgische nationalisme. Na 1830 (en *a fortiori* na het Belgisch-Nederlandse verdrag van 1839) werd eigenlijk alleen Frankrijk als een bedreiging voor de nationale integriteit van de jonge staat beschouwd. De consensus hierover was groot. De strijd van de negentiende-eeuwse Vlaamsgezinden tegen de verfransing van België en voor het gebruik van het Nederlands was dan ook niet (zoals het politieke flamingantisme van de twintigste eeuw) tégen de Belgische staat gericht, het sloot precies aan bij de anti-Franse ingesteldheid van het vroege Belgische patriottisme. Precies door het Vlaamse karakter van het land te versterken, kon men de specificiteit van België en het onderscheid tussen België en Frankrijk verduidelijken. Het flamingantisme en het Belgisch nationalisme waren op dat moment nog niet onverzoenbaar. Integendeel: de Vlaamse gevoeligheid diende het Belgische vaderland, 'want onze nationaliteit, de moeder onzer vryheden, zal nooit op vaste gronden rusten, zoolang het vlaemsch element haer niet tot steun zal verstrekken'[6].

De vaderlandsgezinde context legde niet alleen betekenissen aan de geschiedenis op, ze kende aan de nationale historische cultuur ook een groot maatschappelijk belang toe. De inwoners van de jonge staat moesten immers geloven in hun vaderland, ze moesten het liefhebben en overtuigd zijn van de grootheid en de eerbiedwaardige ouderdom van de natie waartoe ze (door hun geboorte) het geluk hadden te behoren.

4 De Franse periode van 1794-1814 kan men als een uitzondering hierop zien.

5 Hendrik Conscience, *Beschryving der nationale jubelfeesten, te Brussel gevierd op 21, 22 en 23 july 1856, ter gelegenheid van de 25e verjaring der inhuldiging van Z.M. Leopold I als Koning der Belgen* (Brussel, 1856) 10.

6 Emmanuel van Driessche, *De flamingant, tooneelspel met zang in een bedryf* (Gent, 1861) 32.

De nationale geschiedenis moest daarom niet alleen onderzocht en beschreven, maar ook uitgedragen worden, ze moest de hele maatschappij doordringen. En dat kon niet alleen het werk van historici zijn, laat staan van antiquaren en *archivistes*. Vele Belgen waren immers niet vatbaar voor 'les froides et stériles leçons d'une histoire presque toujours partiale et souvent ennuyeuse'[7] voor de langdradige overzichten die met 'de kleurlooze pluim van [de] oudheidkundige'[8] waren geschreven. Die misten de poëzie en de romantische retoriek waarmee historieschilders, ontwerpers van historische optochten en *tableaux vivants*, romanschrijvers en toneelschrijvers het verleden tot leven wisten te wekken. Daarom werden de beoefenaars van vele kunsten opgeroepen bij te dragen tot het historische bewustzijn van hun natie en dus tot het zelfbewustzijn ervan.

Voor de uitbouw van de nationale historische cultuur deed de overheid een beroep op zoveel mogelijk cultuurproducenten. Heel wat kunstenaars en intellectuelen deelden het enthousiasme en droegen (inderdaad) hun steentje bij tot de cultus van het nationale verleden. De beroemdste en meest succesrijke werken van de Belgische schilderkunst van het midden van de negentiende eeuw (en van de Belgische romantiek die, zoals het land zelf, in 1830 werd 'geboren') waren reusachtige historieschilderijen die scènes uit de nationale geschiedenis voorstelden: de *Septemberdagen* (een episode uit de Belgische Revolutie) van Gustaaf Wappers, *De Guldensporenslag* en *De Slag bij Woeringen* van Nicaise de Keyser, *De troonsafstand van Karel V* en *De laatste eerbewijzen aan Egmond en Hoorne* van Louis Gallait, *Het eedverbond der edelen* van De Biefve, *La Belgique couronnant ses enfants illustres* van Henri de Caisne[9]

Hét middel echter om een breed publiek met een algemeen en toch tot de verbeelding sprekende 'overzicht' van de nationale geschiedenis te confronteren, was de historische optocht, de *cortège historique*, een genre dat karakteristiek was voor de negentiende-eeuwse historische cultuur[10]. In België zijn na 1830 (en tot vandaag) veel historische stoeten uitgegaan. Vanaf de latere negentiende eeuw ging men zich bij het programmeren, samenstellen en ontwerpen van deze optochten steeds meer beperken tot de evocatie van één historische episode. Maar aanvankelijk waren het vooral (opsommende) overzichten geweest van lange geschiedenissen en zelfs van het hele nationale verleden. De belangrijkste en de meest 'nationale' van

7 Victor Joly, *Jacques Artevelde, drame en trois actes et sept tableaux, précédé d'une chronique sur Jacques Artevelde et les troubles des Flandres au XIVe siècle* (Brussel, 1835) v.

8 Pieter Frans van Kerckhoven, *Oud België. Twee dichtkundige tafereelen uit de oude geschiedenis des vaderlands* (Antwerpen, 1842) iv.

9 Vgl. Judith Ogonovszky, 'De monumentale schilderkunst. "Aanschouwelijk onderwijs in vaderlandse geschiedenis"', in: Anne Morelli, ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem, 1996) 147-158; en verder ook *Gustaf Wappers en zijn school* (Antwerpen, 1976); *Nicaise de Keyser. Antwerps portret* (Antwerpen, 1987); en Serge Le Bailly de Tilleghem, *Louis Gallait (1810-1887). La gloire d'un romantique* (Brussel, 1987).

10 Vgl. hiervoor Tom Verschaffel, 'Het verleden tot weinig herleid. De historische optocht als vorm van de romantische verbeelding', in: Jo Tollebeek, Frank Ankersmit, Wessel Krul, ed., *Romantiek & historische cultuur* (Groningen, 1996) 297-320; en Wolfgang Hartmann, *Der historische Festzug. Seine Entstehung und Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1976) 7 ('Dennoch ist der historische Festzug das vielleicht charakteristische und populärste Produkt des 19. Jahrhunderts in seinem historischen Denken').

deze stoeten trok in 1856 door de straten van Brussel, ter gelegenheid van de vijfentwintigste verjaardag

van het land (gerekend vanaf 1831, het jaar waarin koning Leopold de eed had afgelegd). Hij was uiterst spectaculair en bestond uit een 'nationaal' en een 'historisch' gedeelte. Elke provincie stond in voor de inrichting van één praalwagen, waarop een bepaalde episode uit de nationale geschiedenis werd voorgesteld. De wagen van Limburg, waarmee de stoet werd geopend, werd voorafgegaan door krijgsgevangen Romeinen, begeleid door heldhaftige Oude Belgen. De wagen zelf verbeeldde een middeleeuws kasteel, met Frankische krijgslieden die een overste op een schild hieven. De wagens van Luxemburg en Henegouwen verbeeldden de eerste en de vierde kruistocht, met als hoofdfiguren Godfried van Bouillon en Boudewijn van Constantinopel. Namen en Oost-Vlaanderen wijdden een groep aan het Gemeentelijke Tijdvak, de laatste met Jacob van Artevelde als centrale held. West-Vlaanderen verbeeldde een optocht met Filips de Goede en de ridders van de Orde van het Gulden Vlies. Brabant zorgde voor een evocatie van de tijd van keizer Karel, Antwerpen verbeeldde de periode van Albrecht en Isabella. Na het historische gedeelte van de stoet volgde het 'nationale' gedeelte, 'de verheerlyking onzer tegenwoordige grootheid'. Het geheel werd besloten met een allegorische wagen van de vrede, beheerst door een borstbeeld van de koning.

Dergelijke stoeten waren erop gericht de toeschouwer te overtuigen van de continuïteit tussen verleden en heden en van zijn eigen verbondenheid met de nationale geschiedenis en met de natie zelf. De historische stoet wilde voor alles een populaire vorm zijn. Hij was ondubbelzinnig bedoeld voor *massa's* toeschouwers, voor het werkelijk grote publiek. Dat moest doordrongen worden van trots bij het voorbijtrekken van al die beroemde landgenoten en prachtvolle vorsten. De nadruk lag hier niet zo meteen op de 'vreemde overheersingen', maar wel op de (gemeentelijke) vrijheidsstrijd, op de grote vorsten (de vorsten die de Belgen niet hebben onderdrukt maar hun rechten en vrijheden hebben gerespecteerd), en op de bijdragen die België heeft geleverd aan de beschaving van de wereld (grote kunstenaars, geleerden en uitvinders). De keuze voor een volkomen optimistisch en positief beeld van het nationale verleden, en de (zo goed als volledige) afwezigheid in dit beeld van vijanden, heeft alles te maken met de eigenheid van het genre van de historische stoet en met de context van het nationale feest. Een stoet als die van 1856 moet worden gezien als een zelfexpressie van de natie als zodanig, als een uitdrukking van historisch zelfbewustzijn. De natie 'stelt zich voor' aan zichzelf (aan de eigen inwoners) en aan de wereld (aan het buitenland). De leden van de natie zijn trots op het verleden en de grootheid ervan, ze *vereren* hun vaderland. Historische stoeten en nationale feesten waren missen van de vaderlandscultus ('un culte extérieur à cette religion qui s'appelle l'amour de la patrie')[11].

De eigenheid en de functies van het genre verklaren de selecties die werden gemaakt bij de samenstelling van het historische overzicht. Dat de voorstelling van het nationale verleden in de context van het theater tot een gedeeltelijk andere selectie zou leiden, ligt voor de hand. De specificiteiten van dat genre en de noodzaak dramatische

11 *Les fêtes de septembre illustrées, ou description et pittoresque du grand cortège national, suivi du compte rendu des fêtes et cérémonies publiques. XVIIIe anniversaire de l'indépendance belge* (Brussel, 1848) v.

spanningen en conflicten centraal te stellen in de theatrale voorstelling van historische episodes, brachten mee dat daar in elk geval wél de aandacht werd gevestigd op de vijanden en op het kwaad - in casu de vreemde onderdrukking - waartegen de (positieve) helden het moesten opnemen. Dit betekent niet meteen dat er andere betekenissen aan het verleden worden toegekend: het ging in wezen slechts om andere accenten bij de articulatie van eenzelfde visie op eenzelfde verleden. Wel werden door de wetmatigheden van het genre invalshoeken opgelegd die eigen bleken te zijn aan de manier waarop het vaderlandse toneel tegemoet kwam aan zijn opdracht bij te dragen tot het historisch bewustzijn van de natie en de vaderlandsliefde onder het publiek te bevorderen. Want ook het theater had die opdracht gekregen[12].

> De deugd doen betrachten en beminnen, derzelver voorschriften aen het volk doen kennen en hare voorbeelden in het geheugen printen; de ware vaderlandsliefde inboezemen, de groote mannen, de helden, de roemryke daedzaken uit de Belgische geschiedenis afmalen, ziet daer de oprechte zending van het Vlaemsche, van het echt vaderlandsche tooneel[13],

12 Voor literatuur met betrekking tot het negentiende-eeuws theater in Vlaanderen, verwijs ik naar het nog steeds onmisbare Maurits Sabbe, Lode Monteyne, Hendrik Coopman, *Het Vlaemsch tooneel, inzonderheid in de XIXe eeuw* (Brussel, 1927) en dan vooral de bijdrage van Monteyne, 'Geschiedenis der Vlaamsche tooneelletterkunde van 1800 tot heden' (47-397); vgl. verder Theo de Ronde, *Het tooneelleven in Vlaanderen door de eeuwen heen* (S.l., 1930); Alfons van Impe, *Over toneel. Vlaamse kroniek van het komediantendom* (Tielt-Amsterdam, 1978); Carlos Tindemans, *Mens, gemeenschap en maatschappij in de toneelletterkunde van Zuid-Nederland 1815-1914. Een systematische analyse van de thematiek van het realistisch-burgerlijk drama* (Gent, 1973); en het recente R.L. Erenstein, ed., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam, 1996) en in het bijzonder de bijdragen van Flor Demedts, Jaak van Schoor en Frank Peeters. Vgl. voor de geschiedenis van de negentiende-eeuwse literatuur in het algemeen (en specifieke aspecten daarvan) onder meer Bert Brouwers, *Literatuur en revolutie. De Vlaamse literatuur en de revolutie van 1848* (Meppel, 1971); Sieglinde Tömmel, *Nation und Nationalliteratur. Eine soziologische Analyse des Verhältnisses von Literatur und Gesellschaft in Belgien zwischen 1830 und 1840* (Berlijn, 1976); en Joris Vlasselaers, *Literair bewustzijn in Vlaanderen, 1840-1893* (Leuven, 1985). Voor de Franstalige Belgische (toneel)literatuur, vgl. Gustave Charlier, *Le mouvement romantique en Belgique (1815-1850)* (Brussel, 1948-1959) en vooral Frédéric Faber, *Histoire du théatre français en Belgique, depuis son origine jusqu' à nos jours, d'après des documents inédits reposant aux archives générales du royaume*, vnl. deel V (Brussel-Parijs, 1880). Voor de problematiek van nationaliteit/nationalisme en het Vlaamse theater, vgl. Frank Peeters, 'The concept of nationality in nineteenth-century Flemish theatre discourse: some preliminary remarks', in: Jane Fenoulhet, Lesley Gilbert, ed., *Presenting the past: history, art, language, literature* (Londen, 1996) 115-129. Specifieke literatuur met betrekking tot historiestukken is er amper; Carlos Tindemans wijdt er een korte paragraaf aan in 'Toneel en Vlaamse Beweging', in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, II (Tielt-Amsterdam, 1975) m.n. 1673-1674. Een partiële vergelijking met Nederland is mogelijk via Henny Ruitenbeek, 'Vaderlands verleden in de Amsterdamse Stadsschouwburg 1830-1840', *De negentiende eeuw*, XVII (1993) 177-191. Voor biografische gegevens en bibliografische verwijzingen met betrekking tot individuele auteurs, verwijs ik in de eerste plaats naar de hierboven reeds vermelde publicaties van Monteyne en Faber, en verder naar de *Biographie nationale* en het *Nationaal biografisch woordenboek*; heel wat in het Nederlands schrijvende auteurs zijn opgenomen in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (2 dln.; Tielt, 1973-1975).

13 Serafijn Willems, *Het Vlaemsch tooneel: deszelfs oorsprong. Wat het vroeger was, wat het thans dient te wezen* (Brussel, 1859) geciteerd in Carlos Tindemans, 'Hippoliet van Peene 1811-1864', *Spiegel der letteren,* IV (1960) 267.

schreef Serafijn Willems in 1859. Heel wat theaterauteurs hebben dit begrepen, en ze

schakelden zich in in de ruimere beweging van de Belgische historische en patriottische Romantiek. De inbreng van het theater daarin stond niet los van wat er in andere kunstdisciplines gebeurde. De invloed van de geschiedschrijving en de historische roman op het historische theater ligt voor de hand. Maar ook onder meer de relatie tussen de historieschilderkunst en het (historische) theater was intens en interessant. Heel wat van de monumentale historische schilderingen zijn zeer theatraal van opvatting en lijken eerder een *enscenering van* een historische episode dan de historische episode zélf voor te stellen. Anderzijds zochten historische theaterstukken soms aansluiting bij bestaande visualiseringen van de behandelde verhalen. Frans van Geert geeft uitdrukkelijk aan dat zijn drama *De dood van Egmont* (1853) werd geïnspireerd door *De laatste ogenblikken van Egmond*, een schilderij van Adèle Kindt[14]. En bij *Les Gueux* (1863) van Charles Potvin verscheen aan het begin van elk bedrijf een schilderij dat op de gebeurtenissen van dat bedrijf betrekking had: onder andere *Het eedverbond der edelen* van De Biefve en *De troonsafstand van Karel V* en *Les têtes coupées (De laatste eerbewijzen aan Egmond en Hoorne)* van Gallait[15].

Het vaderlandse drama

Dat de nationale eigenwaarde ook door het theater moest worden versterkt en uitgedragen, daarover was iedereen het in principe eens. Maar spijtig genoeg bleek het publiek blijspelen en Franse vaudevilles te verkiezen boven serieuze drama's en langdradige historiespelen. Theaterdirecteurs investeerden daarom bij voorkeur in het lichtere werk, en dan vooral in stukken die in het buitenland (en met name in Parijs) hun commerciële mogelijkheden al hadden getoond[16]. En ook de auteurs, die tot veelschrijverij en gemakzucht geneigd waren, verkozen het (min of meer) zekere succes van een blijspel boven het risicovolle historische drama, waarvoor bovendien veel studiewerk was vereist en waaraan ze dan ook veel langer zouden moeten werken[17]. Zonder uitdrukkelijke stimulans van overheidswege kon hierin moeilijk verandering komen[18]. En aangezien zowat iedereen dat begreep, lieten de initiatieven

14 Frans van Geert, *De dood van Egmont, vaderlandsch drama, in drie bedryven en vier tafereelen* (Gent, 1853) voorwoord.

15 Charles Potvin, *Les gueux, drame en quatre actes en vers* (oorspr. 1863), 3de uitg. in Potvin, *Essais de littérature dramatique en Belgique, première série: drames historiques* (Brussel, 1880) *passim.*

16 ‘Rapport de la commission nommée par les classes des lettres et des beaux-arts’, geciteerd in Faber, *Histoire du théatre français en Belgique,* V, 133 (‘Il est assez naturel qu'ils [de theaterdirecteurs] donnent la préférence à des productions dont le succès leur est garanti d'avance par celui qu'elles ont obtenu à Paris’).

17 Vgl. bijv. nog de klacht in het *Verslag der jury aan den heer baron Descamps, minister van Wetenschappen en Kunsten*, met betrekking tot de *Driejaarlijksche prijskamp voor Nederlandsche tooneelletterkunde, 17e tijdvak (1904-1906)*, verschenen in het Belgisch *Staatsblad* van 22 november 1907.

18 Karel Ondereet, *De Gallomanie, of de verfranschte Belg, vaudeville in één bedryf* (Gent, 1841) 36: ‘Wat het nationael tooneel betreft, dit hangt van de aenmoediging van 's lands bestuer af, en zoo men in ons land geene tooneelisten ziet, is het slechts om dat de Vlamingen by deze kunst geene broodwinning kunnen vinden’.

niet op zich wachten. In 1858 werden driejaarlijkse staatsprijzen voor (Franstalige én Nederlandstalige) toneelletterkunde ingesteld, en in 1860 werd een regeling voorzien,

op basis waarvan aan auteurs van originele theaterstukken subsidies konden worden toegekend[19]. Een wondermiddel zou dat premiestelsel niet zijn, maar toch kon men hopen dat het de ijver van de toneelauteurs in de hand zou werken[20]. Naderhand hebben critici zich erover beklaagd dat de subsidieregeling wel de kwantiteit van het nationale toneelaanbod heeft doen toenemen, maar niet de kwaliteit ervan. Toch kan men bezwaarlijk ontkennen dat ze het schrijven van origineel werk in elk geval heeft bevorderd.

De cultuurpolitici wilden echter niet alleen het toneelschrijven als zodanig stimuleren, maar ook de creatie van *een bepaald soort* theater. De reglementering met betrekking tot de driejaarlijkse prijs bepaalde uitdrukkelijk dat de onderwerpen van de ingezonden stukken hetzij aan de nationale geschiedenis hetzij aan de 'nationale zeden' ('les moeurs nationales') moesten worden ontleend. In 1875 werd deze bepaling gewijzigd en voortaan mochten de onderwerpen volledig vrij worden gekozen, maar toch werd tegelijk opnieuw een voorkeur voor dezelfde aandachtspunten uitgesproken: 'à mérite égal, le prix sera décerné à l'ouvrage dont le sujet aura été emprunté soit à l'histoire, soit aux moeurs nationales'[21]. Ook in de praktijk van de beoordeling bleek de voorkeur van de jury uit te gaan naar historische teksten. De historische drama's vormden geenszins de meerderheid van de ingezonden stukken, maar toch bleken ze een grotere kans te hebben in de prijzen te vallen. In de eerste Nederlandstalige wedstrijden (waarin telkens tientallen werken ter beoordeling werden voorgelegd) waren de bekroonde stukken *Mathias de Beeldstormer* van Hippoliet van Peene (in 1858), *Grétry* van Domien Sleeckx (voor de periode 1858-1861) en *Jacob van Artevelde* van Frans van Geert (voor de periode 1862-1865). Pas daarna werd voor het eerst een blijspel bekroond (*De vrouwenhater* van August van de Kerkhove). Ook later nog ging de prijs naar historische drama's, onder meer *De dood van Karel de Goede* van Hektor Plancquaert (voor de periode 1885-1888) en *Boudewijn Hapken* van Isidoor Albert (voor de periode 1892-1894). De Franstalige prijskampen waren niet meteen erg succesrijk. In de eerste, de tweede en de vijfde periode werd Charles Potvin bekroond, als auteur van *Jacques d'Arteveld* (1858-1861), *Les Gueux* (1861-1864) en *La mère de Rubens* (1870-1872). En hij bleef lange tijd de enige winnaar, aangezien men in de derde en de vierde periode (1864-1866 en 1867-1870) geen enkele inzending de moeite van het bekronen waard achtte.

Het theater dat men wilde uitbouwen, was een *nationaal theater.* Dit impliceert dat het moest overeenkomen met de Belgische/Vlaamse aard, dat het anders moest zijn dan buitenlands toneel, anders vooral dan het zo succesrijke en bij het brede publiek blijkbaar zo geliefde Franse theater. Dit konden de auteurs - zoals gezegd - bereiken

19 Koninklijke Besluiten van 10 juli 1858 en van 31 maart 1860. Vgl. Faber, *Histoire du théatre français en Belgique,* V (1880) 138; Peeters, 'The concept of nationality' (1996) 116.

20 Emmanuel van Driessche, *Encouragements à la littérature et à l'art dramatiques* (S.l., s.a.) 5: 'il est évident que les primes accordées n'auront pas l'effet magique de nous faire produire, dès le principe, quantité de chefs-d'oeuvre; mais il est bien certain que les encouragements porteront les écrivains belges à travailler plus activement pour le théâtre, et que le niveau du mérite de notre littérature dramatique s'élèvera rapidement'.

21 Faber, *Histoire du théatre français en Belgique,* V (1880) 132.

door hun onderwerpen te ontlenen aan de nationale zeden en de nationale geschiedenis. Wat men met die 'nationale zeden' bedoelde, werd nooit geheel duidelijk. In elk geval - en veelal bleef het bij een negatieve omschrijving - waren het niét de wulpse en decadente zeden van de 'bedriegers, verkwisters, ontrouwe en overspelende vrouwen', die de helden en heldinnen waren van de werken van de 'hedendaegsche, bedorvene roman-schryvers' en de 'fransche vaudevillisten en melodramaturgen' en andere 'zuidelyke verleiders'[22]. De toeschouwers moesten door het theater worden opgevoed, de personages moesten voorbeelden zijn, en aangezien de Vlaamse/Belgische toeschouwers vooral nationaal zelfbewuster moesten worden, moesten de getoonde personages voor alles 'echte' Vlamingen/Belgen zijn, 'rondborstige, rechtschapene, vaderlandslievende, met één woord, burgers zoo als de vlamingen het steeds waren'[23].

Auteurs werden aangespoord in de taal van het land te schrijven - in casu het Vlaams (niet het Hollands) - omdat alleen de eigen taal past bij de aard van een volk. Omdat 'elke tael het karakteristieke van elk volk uitdrukt', zoals Emmanuel van Driessche schreef in 1852. En hij onderbouwde deze stelling met een concreet voorbeeld:

> De Vlamingen zeggen: hoe gaet het? Omdat de vlamingen, ten alle tyde moedig en rond, zich meer door den gang dan door eenige ander middel bewogen: De hollanders zeggen: hoe vaert gy? Omdat in Holland men zich veelal door middel van schuiten of stoombooten verplaetst. De franschen zeggen: Comment vous portez-vous? (Hoe draegt gy u?) Omdat de draegstoelen te Parys, van waer de fransche toon uitgaet, ten allen tyde een zeer gemeen meubel was. De engelschen zeggen: How do you do? (Hoe doet gy u doen?) Omdat men te Londen, in nevel en mist, alle soorten van middelen werkstellig maekt, om zich in beweging te brengen[24].

De toneelletterkunde wilde niet alleen *nationaal* zijn, maar ook *nationalistisch*. Ze had immers de uitdrukkelijke bedoeling 'de grondslagen van het nationaal gevoel te vestigen'[25]. Toeschouwers moesten ervan overtuigd worden zich aan hun natie te hechten, hun vaderland lief te hebben en het hoger te plaatsen dan wat dan ook. En dat enkel en alleen *omdat* het hun vaderland was. Om die zelfde reden diende men ook in de nationale geschiedenis geïnteresseerd te zijn en ervan te houden. Een nationalistische geschiedopvatting impliceert het geloof dat een voorgestelde geschiedenis de *eigen* geschiedenis is; dat de geschilderde historische personages de *voorouders* zijn, die door een 'dankbaer nageslacht'[26] worden verheerlijkt. De band tussen, en zelfs de gelijkstelling van, verleden en heden die daarin wordt verondersteld, is voor de afstandelijke toeschouwer niet overtuigend. Hij gaat immers

22 Karel Ondereet, *De Vlaemsche Lionne, blijspel in drie bedryven* (Gent, 1849) 11; Lucien Jottrand, *Over het tooneel en zyne strekking en nut in België* [in *Het Taelverbond*, VII (1851-1852)] 9; Domien Sleeckx, *Zannekin, drama in vier bedrijven, met een voorspel* (Antwerpen, 1865) 8.
23 Emmanuel van Driessche, *Een wenk aen de Vlaemsche tooneelspelers* (Brussel, 1852) 10.
24 *Ibidem*, 9.
25 *Ibidem*, 5.
26 Van Kerckhoven, *Oud België,* 30.

uit van een cirkelmechanisme, waarbij de ‘moderne’ toeschouwer zich in het verleden schijnt te

herkennen, terwijl datgene waarin hij zich herkent, niets anders is dan wat hij zelf in het verleden heeft geprojecteerd. Dit probleem ontgaat echter de nationalistische geschiedvoorsteller.

De pogingen om een corpus van historische drama's op te bouwen zijn in elk geval gedeeltelijk geslaagd. Niet dat deze vaderlandse stukken ooit het volledige theateraanbod hebben beheerst. De aanhoudende klachten over de algemene 'fransdolheid' en over het succes van de lichtzinnige blijspelen duiden erop dat het publiek zich niet liet beïnvloeden in de mate waarin de overheid en de auteurs van kritische en programmatische teksten dat graag hadden gezien. Nog steeds werden veel vertalingen gespeeld, en in de productie van oorspronkelijke stukken overheersten de blijspelen[27]. Toch zijn in het negentiende-eeuwse België (tenminste) een tweehonderdtal historische stukken geschreven.

In de eerste jaren na de onafhankelijkheid schijnen dat vooral Franstalige stukken te zijn geweest, zoals *Ferdinand Alvarez de Tolède* (1834) van Félix Bogaerts, *Jacques Artevelde* (1835) van Victor Joly en *Jacqueline de Bavière* (in première gegaan in 1835) van Prosper Noyer, waarmee de auteur (naar eigen zeggen) 'vient d'installer le drame national en Belgique'[28]. De ontwikkeling van het Nederlandstalige toneel kwam wat later op gang. Jan Frans Willems had al vroeger zijn *Quinten Matsijs* (1816) geschreven, maar dit stuk was eerder een aanzet tot het specifieke genre van het schildersblijspel dan een voorloper van het ernstige vaderlandse drama. In Brugge schreef *Yver en Broedermin* al in 1835 een wedstrijd uit voor het beste toneelstuk 'in de Vlaemsche tael geschreven, en waervan het onderwerp moet getrokken worden uit de Belgische geschiedenis'[29], maar er kwam slechts één inzending binnen. Traditioneel wordt 1841 gezien als het 'wonderjaar' van de Vlaamse toneelletterkunde. Domien Sleeckx publiceerde toen een bundeltje *Dramata* (met onder meer *Van Dijck in Saventhem*), Hippoliet van Peene schreef zowel *Keizer Karel en de Berchemse boer* als *Jacob van Artevelde*, en Karel Ondereet debuteerde met *De Gallomanie, of de verfranschte Belg* (dat in première ging op 11 juli 1841). Het Gentse genootschap *Broedermin en Taelyver*, waarvan Ondereet en Van Peene de drijvende krachten waren, speelde een belangrijke rol in de toenmalige vernieuwing van het Vlaamse theater. Vooral de Gentse arts Van Peene - voor het Vlaamse theater wat Conscience

27 Dat blijkt o.m. uit de lijsten in Faber, *Histoire du théatre français en Belgique*, V en in Sabbe, Monteyne en Coopman, *Het Vlaemsch tooneel*, alsook uit de overzichten van de oeuvres van de individuele toneelauteurs: velen onder hen hebben wel één of enkele historiestukken geschreven, maar schreven daarnaast vooral blijspelen. Ook in de lijsten van de theaterstukken die werden ingestuurd voor de driejaarlijkse staatsprijzen voor toneelletterkunde vormen de historische drama's slechts een minderheid; overigens werd dit in de juryverslagen regelmatig vastgesteld en betreurd.

28 Prosper Noyer, *Jacqueline de Bavière, drame en cinq actes* (Brussel, 1836) 3. Vgl. ook Charlier, *Le mouvement romantique*, II, 141. Uiteraard werden deze toneelschrijvers gevolgd door vele anderen, onder wie de al genoemde Charles Potvin, Louis Hymans met *Robert-le-Frison* (1847), Paul Lambinon met *Don Carlos* (1845), Felix Boone met *Zanequin* (1848), Edouard Wacken met *Hélène de Tournon* (1848), Gustave Vaëz met *Agneessens, ou le martyr de la patrie* (1849), Clément Michaëls met *Breydel* (1854), en Jules Guilliaume met *Godefroid de Bouillon* (1860).

29 Monteyne, 'Geschiedenis', 101.

was voor de roman - zou uitgroeien tot een hoofdfiguur[30]. Hij was niet alleen een uiterst

30 Flor Demedts, ‘Dr. Hippoliet van Peene en de wedergeboorte van het Vlaams toneel in de 19e eeuw’, *Jaarboek van de koninklijke soevereine hoofdkamer van rhetorica ‘De Fonteine’ te Gent*, X (1960) 5-17; en Carlos Tindemans, ‘Hippoliet van Peene 1811-1864’, *Spiegel der letteren*, IV (1960) 252-272.

productief schrijver (van meer dan zestig theaterstukken), hij 'produceerde' en regisseerde ook, hij ontwierp decors, én hij was getrouwd met steractrice Virginie Miry. Hoewel zijn voornaamste kwaliteit niet op dàt vlak lag, schreef hij toch enkele historische stukken, waaronder *Willem van Dampierre* (1850) en *Mathias de Beeldstormer* (1858)[31].

Het is altijd mogelijk dat sommige van deze historiestukken onuitgevoerd zijn gebleven. Maar dat lijkt - als we uitgaan van de stukken die in druk zijn verschenen - toch maar zelden het geval te zijn geweest. Onder meer uit de (vaak overvloedige) berichtgeving in kranten en culturele tijdschriften blijkt dat niet alleen veel toneelwerk werd geschreven, maar dat ook veel toneel werd *gespeeld*. Een stuk werd door een bepaalde maatschappij 'gecreëerd' - de dag waarop het in première ging werd gewoonlijk bij de publicatie van de tekst vermeld - en werd niet zelden daarna hernomen door andere maatschappijen, ook buiten de grote steden. De berichtgeving bevestigt enerzijds (ten overvloede) dat de historische drama's geenszins het geheel van de theaterproductie uitmaakten, maar anderzijds ook dat deze stukken 'belangwekkender' werden geacht dan andere. Als een voorstelling, zoals vaak het geval was, bestond uit een historisch drama én een blijspel, dan vormde het drama onmiskenbaar het 'hoofdprogramma'. De recensent besteedde daar zowat al zijn aandacht aan, en sloot zijn bespreking dan af met de laconieke mededeling dat ook het blijspel 'goed gespeeld' was.

Dat er voor het theater interesse en een publiek bestond, blijkt niet alleen uit de talrijke voorstellingen en uit de ruime aandacht die daaraan werd besteed door journalisten en cultuurpolitici, maar ook uit de 'toeloop' van de toeschouwers zelf[32]. De voorstellingen werden (uiteraard niet altijd, maar in elk geval soms) voor volle zalen gespeeld. Niet alle lagen van de bevolking waren in dezelfde mate in dat publiek vertegenwoordigd. In een administratief jaarverslag van de stad Gent (uit 1854) wordt aangegeven dat het theater vooral de middenklasse bereikte[33]. In die stad was er, wat het publiek betreft, een duidelijk onderscheid tussen het Grand Théâtre, dat Franstalig

31 Andere in het Nederlands schrijvende toneelauteurs, die zich op het historisch drama hebben toegelegd, waren o.m. Eugeen Zetternam met *Margaretha van Constantinopel* (1846) en *De vrouw van Egmont* (1859), Bruno Block met onder andere *Margaretha van Constantinopelen* (1846), *Jan Hyoens* (1849), *Lodewijk van Nevers* (1870) en *De zoon die zijn vader onthoofdt* (1866), Isidoor-Sebastiaan van Doosselaere met *Gerechtigheid van Boudewijn Hapken* (1848) en *Richilde* (1849), Domien Sleeckx met onder andere *De kraankinders* (1852), *Gretry* (1859) en *Zannekin* (1865), Frans van Geert met *De dood van Egmont* (1853), *Montigny* (1855), *De Buschkanters of de vondeling* (1858), en Emmanuel van Driessche met *De zoon des beuls* (1857), *De ruwaard van Vlaenderen* (1864) en *Willem van Oranje* (1867).

32 Naar aanleiding van een - weliswaar uitzonderlijke - voorstelling in de Minardschouwburg, waar op 14 november 1858 een gezelschap uit Dordrecht (de Vereniging Kunstmin) optrad en onder andere een *Levend tafereel: episode uit het leven van Jakob van Artevelde* voorstelde, werd in de aankondiging aangegeven welke maatregelen zouden worden genomen 'om den grooten toeloop te vermyden'. In de verslagen die naderhand in de kranten en tijdschriften verschenen, werd bevestigd dat het gebeuren inderdaad 'een menigte volks', 'une foule immense', 'een overgroot getal toeschouwers', had gelokt. Vgl. hierover *Gazette van Gent*, 15-16 nov. 1858; *Journal de Gand*, 15 nov. 1858; *De Eendragt*, 20-21 nov. 1858.

33 *Mémorial administratif de Gand* (1854).

was en waar hoofdzakelijk opera's werden opgevoerd, en de Minardschouwburg, waar maatschappijen als *Broedermin en Taelyver* en *De Fonteyne* Nederlandstalige stukken op de planken brachten[34]. Het 'gewone' theater wordt over het algemeen beschouwd als een overwegend 'burgerlijke' aangelegenheid, niet alleen omwille van de samenstelling van het publiek, maar ook wegens de (klein)burgerlijke achtergrond van de meeste (Vlaamse) toneelauteurs, het maatschappijbeeld waarvan hun werk de uitdrukking was, en de boodschappen en 'zedenlessen' die ze uitdroegen[35].

Wat de stukken bij het publiek teweegbrachten, is moeilijk in te schatten. Critici zijn uiteraard geen 'gemiddelde' toeschouwers, en het blijft dan ook de vraag tot op welke hoogte hun (romantische) reacties kunnen worden beschouwd als een aanduiding van hoe een stuk (of theater in het algemeen) is ontvangen. Toch is het betekenisvol dat recensenten - die overigens, ook in verband met de historische drama's, hun (negatieve) kritiek niet spaarden - met veel lyrische woorden hebben gewezen op de vaderlandslievende boodschap van (bepaalde) stukken en op het patriottisch enthousiasme dat ze (inderdaad) bij de toeschouwers wisten op te wekken. Van Doosselaere bijvoorbeeld beschreef hoe, bij de opvoering van *De dood van Egmont*, een stuk van Van Geert, 'de geestdrift der aenschouwers in [zulke] warme vaderlandsliefde ontvlamde'[36]. Het stuk had, beter nog dan vele andere, 'gewerkt'. Ongetwijfeld had het spel van Virginie Miry, 'hartscheurend in het laetste tooneel', daartoe bijgedragen, en hadden 'de zakdoeken hun werk gedaan'[37]. De emotie als wegwijzer naar een hoger doel.

Werkelijkheid en fictie

De historische stukken - stukken waarvan het onderwerp aan het verleden is ontleend - waren over het algemeen ernstig. De historische onderwerpen waren dramatisch (of werden als zodanig voorgesteld): uitzonderingen hierop vormden (anekdotes uit) het leven van kunstenaars (*Jan Steen uit vrijen* en dergelijke) én de figuur van Keizer Karel. Over de beroemde keizer werden al eeuwenlang anekdotes verteld en genoteerd, en deze traditie gaf in de negentiende eeuw aanleiding tot meer dan twintig blijspelen, waaronder *Keizer Karel en de Berchemse boer* (1841) van Van Peene, *Keizer Karel*

34 Vgl. de *Chronique théâtrale* in het *Journal de Gand* van (zaterdag) 23 jan. 1858: 'Le public de notre scène flamande ne ressemble en rien à celui du Grand-Théâtre; on y trouve des toilettes moins brillantes, des épaules moins visibles, des bijoux moins nombreux', wat er de journalist overigens niet van weerhoudt de kwaliteit van dat Vlaamse theater te onderstrepen.

35 Vgl. vnl. Tindemans, *Mens, gemeenschap en maatschappij in de toneelletterkunde*.

36 *De Eendragt*, 31 okt. 1852.

37 Volgens de journalist van het *Journal de Gand* raakte het middenklasse-publiek van de Vlaamse Minardschouwburg veel sneller 'bewogen' dan het operapubliek van het *Grand Théâtre*: 'Aussi qu'un passage attendrissant se présente et vous verrez toutes les poitrines se soulever, les yeux attendris suivre les personnages et bientôt les mouchoirs jouer leur rôle'.

en de schoenlapper (1848) van Sleeckx, en *Keizer Karel en Kwaebette* (1847) van Victor Lemaire[38]. Bij de intriges van deze stukken wordt meestal een vast stramien

38 Vgl. Willem van Eeghem, 'Hippoliet van Peene's Keizer Karel en de Berchemse Boer (1841), ingeleid, herdrukt en toegelicht', *Jaarboek van de koninklijke soevereine hoofdkamer van rhetorica 'De Fonteine' te Gent*, X (1960), inl. 19-26.

gevolgd: de keizer is alleen op stap en komt terecht bij gewone mensen, aan wie hij de weg of onderdak moet vragen. De boeren en schoenlappers herkennen de keizer niet, en die maakt zich ook niet kenbaar. Ze raken aan de praat en de argelozen uiten maatschappelijke kritiek of doen andere dingen die ze zeker niét zouden hebben gedaan als ze hadden geweten dat ze met de keizer te doen hadden. Als het al te laat is, komen ze toch te weten wie de vreemdeling was, en het angstzweet breekt hen uit: ze denken dat de keizer hen zal straffen voor hun onbeschaamdheid. Dat gebeurt uiteraard niet: de vorst kan immers hartelijk lachen om het hele voorval, de betrokkenen worden gerustgesteld en zelfs beloond voor hun gastvrijheid en eerlijkheid, en de vorst komt tegemoet aan hun (maatschappelijke) verzuchtingen. Keizer Karel treedt uit de verhalen naar voren als een goedlachse en sympathieke vorst.

Historische komedies worden dus wel geschreven, maar ze blijven uitzonderlijk in het geheel van de productie. Ze behoren ook tot het genre van de *blijspelen*, en niet tot dat van de 'echte' historische stukken, want dat waren, volgens de toenmalige theorie, uit de aard der zaak, *drama's*. Ferdinand Snellaert, die als theoreticus een en ander over het theater heeft geschreven[39], legde het onderscheid tussen de tragedie (het treurspel) en het drama onder meer in het gebruik van verzen en rijm: 'het drama staat tegenover het treurspel, gelyk de historische roman tegenover het heldendicht'[40]. Bij zijn vergelijking van de genres kwam hij tot de conclusie dat het drama het best bij de Vlaamse volksaard paste. Inderdaad waren de meeste Vlaamse historiestukken, overeenkomstig zijn definitie, drama's. Het aantal stukken in verzen is (in vergelijking met het Franstalige repertoire) beperkt, het aantal in berijmde verzen uiteraard nog beperkter. Eén van de uitzonderingen is *Wolfaert de Nerviër* (1860) van Adolf Schepens, waarin de oude Belgen, die nochtans worden getekend als zijnde (edel en gelukkig maar) onbeschaafd en levend in een woestenij, elkaar in hoogdravende berijming toespreken.

Historische drama's bieden altijd - het is essentieel voor het genre - een mengeling van historie en fictie. In zo goed als alle stukken komen zowel historische als fictieve personages voor. Vorsten en andere historische hoofdfiguren worden op het toneel voorzien van bedienden en medestanders, geliefden en echtgenotes, broers, moeders en kinderen, relaties die ze waarschijnlijk wel hebben gehad, maar die toch vaak geen sporen hebben nagelaten in de historische evidentie. De historische figuren kunnen de hoofdfiguren van het stuk zijn, maar ook de fictieve personages kunnen op de voorgrond treden en de dragers worden van de dramatische intrige. De 'toevoeging' van fictie - onder de vorm van verzonnen personages, handelingen en dialogen - is noodzakelijk omdat de in de historiografie bekende gegevens vaak niet voldoende zijn om het drama te 'vullen', om tot een onafgebroken of op zijn minst logisch handelingsverloop te kunnen komen, en omdat meer bepaald niet zelden die gegevens ontbreken die, overeenkomstig de eisen van de negentiende-eeuwse dramaturgie, juist centraal moeten staan in een 'echt' theatraal drama. Men kon

39 Marcel de Smedt, 'F.A. Snellaert en het toneel', *Wetenschappelijke tijdingen*, XLVII (1988) 1-18.

40 Michel Hanot, 'Literaire theorieën en kritiek in Gentse tijdschriften tijdens de periode van 1830 tot 1850', *Wetenschappelijke tijdingen*, XV (1955) kol. 287.

historische personages moeilijk op een geloofwaardige manier tot leven wekken *zonder* ze te omringen met moeders, geliefden en belagers (omdat men zich geen verhaal kon voorstellen waarin zij geen rol zouden spelen). De bewerkende toneelschrijver kon niet anders dan aanvullen wat hij nodig had voor de uitwerking van een intrige. Veeleer dan problemen bood dit hem mogelijkheden. Precies door het gedeeltelijk stilzwijgen van de bronnen en de historici werd immers de ruimte gecreëerd waarin, zoals ook de schrijver van historische romans, de toneelauteur zijn dichterlijke vrijheid kon laten spelen. Daardoor kon hij het verleden aanschouwelijk maken en *couleur locale* (*plaetselyke kleur)* verlenen, waardoor hij het publiek kon bereiken en 'beïndrukken' op een manier waarop de oudheidkundige met zijn *kleurlooze pluim* dat nooit zou kunnen[41].

Een theatrale intrige moest worden gedragen door dramatische spanningen en conflicten. Uiteraard waren die niet helemaal afwezig in de geschiedenis zoals die zich aan de bewerker 'voordeed'. De voorliefde van de toneelauteurs voor bepaalde episodes en historische figuren had niet zelden precies te maken met de dramatische mogelijkheden van het materiaal zelf. Maar in elk geval moesten die voor het theaterstuk worden uitgewerkt en gerealiseerd. Dat gebeurde onder meer door de (historische) conflicten die zich op het vlak van de 'grote geschiedenis' situeerden (politieke en nationale tegenstellingen tussen de historische figuren) te 'ontdubbelen' en aan te vullen met (vaak fictieve) conflicten op het vlak van het persoonlijke leven van de personages: slechte karakters, ambitie, wraak om wat ooit aan voorouders en familieleden was aangedaan, individuele rivaliteiten ('de wereld is voor ons beiden te eng'[42] - denk aan het *this town ain't big enough for the two of us* in de westerns). En natuurlijk de onvermijdelijke liefdesgeschiedenissen.

'Une pièce sans amour aurait été absurde et ridicule, aujourd'hui que l'amour est le ressort de tout ouvrage dramatique. J'y ai donc introduit une légère intrigue amoureuse', schreef Van Peene in het voorwoord op zijn libretto voor de opera *Jacques van Artevelde* (1846): en dat vertelt hoe graaf Lodewijk van Nevers (vermomd) achter Van Arteveldes vrouw aanzit. Omdat een dergelijke ingreep misschien wel tegemoet kwam aan de smaak van het publiek, maar anderzijds de 'waarde' (alsook de 'waarheid') van de stukken verminderde, oogstte hij ook wel eens kritiek. Eugeen Zetternam keerde zich (in 1859) uitdrukkelijk tegen de aandrang in elke theatrale intrige een liefdesmotief aan te brengen.

> Bij het lezen van het drama [namelijk *De vrouw van Egmont*] zullen sommigen zich wellicht verwonderen, dat wij de liefde niet als middel hebben gebruikt. Op geen tooneel, ten zij op dat der Franschen, is dat eene hoofdvereischte; zij alleen hebben hun tooneel uitsluitelijk tot liefdesstukken verengd; ook, wat is daarvan het gevolg? Hunne historiestukken, door het ombarmhartig inlasschen van bij de handeling nuttelooze geliefden, zijn bovenmate langdradig, en, om in de andere stukken het liefdethema af te wisselen, hebben zij tot overspel, bloedschande en andere stuitende dingen hunne toevlucht moeten nemen'[43].

41 Vgl. Van Kerckhoven, *Oud Belgiën* (1842) iv.
42 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 87.
43 Eugeen Zetternam, *De vrouw van Egmont, drama in drie bedryven* (oorspr. 1859), in: *Volledige werken* (Antwerpen, 1876) 887.

Het was een schreeuw in de woestijn. Liefde kwam wel degelijk in de meeste historiestukken voor, - ook in *Margaretha van Constantinopelen* dat de jonge Zetternam tien jaar vroeger had geschreven.

De manier waarop de fictieve elementen in de stukken werden ingevoegd, beperkte zich al te vaak tot de toepassing van een klein aantal steeds terugkerende motieven en theatrale trucs. De stukken wemelen van vondelingen en andere weeskinderen, die naderhand de kinderen blijken te zijn van historische figuren (wat uiteraard belangrijke gevolgen heeft voor de intrige en aanleiding geeft tot tragische slotscènes), onbekenden die aan het begin opduiken en later historische hoofdfiguren blijken te zijn, personages die zich vermommen en door de anderen niet herkend worden, bespieders die zich achter gordijnen verbergen en op die manier samenzweringen ontdekken en verijdelen, en gevangenen die op een onbegrijpelijk eenvoudige manier door hun trouwe (en als pelgrim vermomde) medestanders bezocht en bevrijd kunnen worden (waarna de helden weigeren te ontsnappen omdat vluchten laf is en ze vooral niet laf willen lijken).

Om de historische stof 'speelbaar' te maken diende men ze niet alleen aan te vullen, maar ook aan te passen. Als de historiografie op sommige punten onduidelijk bleef en geen uitsluitsel gaf, dan kon de toneelauteur zonder gewetenswroeging zijn gang gaan. Désiré Delcroix situeerde de dood van het titelpersonage van zijn *Philippine van Vlaanderen* (1875) in het jaar 1300, niet omdat de geschiedschrijving dat voorschreef, maar omdat de onenigheid van de historici hem de mogelijkheid gaf deze dramatisch wenselijke keuze te maken[44]. Hij was blij de geschiedenis vorm te kunnen geven zonder te moeten 'zondigen' tegen de historische waarheid. Toch kon zelfs dàt noodzakelijk blijken. De 'levens' van historische figuren en de historische episodes moesten zich schikken naar de 'exigences parfois tyranniques de la scène'[45]. In concreto betekende dat onder meer dat men de gebeurtenissen moest 'comprimeren' in een tijdsverloop dat in een vijftal bedrijven en/of een tiental taferelen kon worden getoond. Emmanuel van Driessche heeft in zijn *Willem van Oranje* (1867) 'naar het voorbeeld der beste dramatische schrijvers, de feiten samengetrokken, om dezelve tot de vereischte eenheid van handeling te brengen'[46]. Hij gaf overigens toe de geschiedenis daarmee geweld aan te doen.

In de kritiek die recensenten op historische drama's uitoefenden, werd de beoordeling van de 'historische waarschijnlijkheid' in rekening gebracht. 'Wy kennen den tooneelschryver op het gebied der geschiedenis veel vryheid toe', schreef één van hen naar aanleiding van de première van Van Peenes *Mathias de Beeldstormer* (1858),

44 Désiré Delcroix, *Philippine van Vlaanderen, acht tafereelen uit de geschiedenis van 't vaderland* (Leiden, 1875) 145: 'Bij die uiteenloopende opgaven hebben wij, met het doel om meer eenheid in ons drama te brengen en om eene krachtige oorzaak te meer te geven aan den haat en aan de verbittering, die de Vlamingen in den slag der Gulden Sporen bezielden, ons veroorlooft den dood der ongelukkige vorstin in 1300 te plaatsen'.

45 Hippoliet van Peene, *Jacques van Artevelde, grand-opéra national, en cinq actes et six tableaux* (oorspr. 1846, 2de uitg. Gent, s.a.) xii.

46 Emmanuel van Driessche, *Willem van Oranje, Antwerpen in 1583, geschiedkundig drama in vijf bedrijven* (Antwerpen, 1867) 4.

'doch op voorwaerde dat hy in de waerschynlykheid blyve, dat de feiten, door zyne verbeelding uitgedacht, in overeenstemming zyn met de gekende karakters der geschiedkundige persoonagien, die hy handelen doet'[47]. De toneelauteurs zelf waren zich overigens bewust van de spanning tussen de eisen van de dramaturgie en de historische accuratesse van hun historische drama's. Het historiestuk was net als de historische roman (naar de omschrijving van Snellaert) 'een bastaerdsvoortbrengsel van waerheid en vinding'[48]. De auteurs lieten niet na te verzekeren dat ze de geschiedenis trouw wilden zijn, enkelen lieten hun stukken vergezeld gaan van historische notities, bibliografische verwijzingen en verantwoordingen. Ze probeerden hun stukken 'zoo getrouw mogelijk met de geschiedkundige waarheid overeen te brengen'[49]. En de jury van de staatsprijs benadrukte dat de schrijver van historiestukken de periode die hij behandelt 'grondig [moet] kennen; [en] de wijze van denken, spreken en handelen van dien tijd [moet] eerbiedigen'[50]. De kandidaten konden alleen maar hun best doen, en hopen dat ze het compliment zouden krijgen dat Potvin kreeg toen zijn *Jacques d'Arteveld* werd bekroond, omwille van 'l' alliance intime, la fusion parfaite du drame et de l'histoire'[51].

Een voorliefde voor de Middeleeuwen

De mythe van de vreemde overheersingen en de visie op het nationale verleden als een ononderbroken vrijheidsstrijd die in 1830 definitief met succes werd bekroond, karakteriseerden uiteraard ook het vaderlands drama, dat het als zijn opdracht beschouwde deze romantisch-patriottische geschiedvisie vorm te geven en uit te dragen. De voorliefde voor bepaalde figuren en episodes werd niet alleen bepaald door de dramatische mogelijkheden, maar evenzeer door de nationale implicaties en de geboden aanleidingen om een nationale boodschap te leggen in de voorstelling ervan. Zowat alle historische gebeurtenissen werden geïnterpreteerd als onderdelen van de strijd die de voorouders hebben moeten voeren om de vrijheid van het vaderland te bekomen of te vrijwaren. Deze basis bood bovendien een criterium voor de beoordeling van de personages, die op een uiterst eenvoudige manier in goeden en slechten konden worden verdeeld. De goeden waren vaderlandslievenden die bereid waren voor hun land en voor de verdediging van hun vrijheid tot het uiterste te gaan, en er zelfs hun bloed voor te geven. De slechten waren zij die - bewust of onbewust - dienstbaar zijn geweest aan de vreemden die het vaderland hebben bedreigd of geknecht.

De Belgische Romantiek, op zoek naar deze duidelijkheid, heeft een voorliefde voor de nationale en vooral de (oud-)Vlaamse middeleeuwen ontwikkeld. Het hoogtepunt werd gesitueerd in de veertiende eeuw, de eeuw van Breydel en De

47 *Gazette van Gent,* 13 nov. 1858.
48 Hanot, 'Literaire theorieën en kritiek', kol. 288.
49 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 5.
50 Jury-verslag van de 11e driejaarlijkse staatsprijs voor toneelletterkunde, opgenomen in Hektor Plancquaert, *De dood van Karel den Goeden, graaf van Vlaanderen, drama in vijf bedrijven* (Gent, 1889) 20.
51 Geciteerd in Faber, *Histoire du théatre français en Belgique,* V, 62.

Coninck, van Zannekin en Van Artevelde. Maar uiteraard was er meer dan dat. De Middeleeuwen

vingen - tenminste wat de theatrale voorstelling betreft - aan met de magistrale figuur van de slechte Richildis, die centraal stond in *Robert-le-Frison* (1847) van Louis Hymans en in het grootse *Richilde* (1849) van Isidoor-Sebastiaan van Doosselaere. Richildis, gravin van Henegouwen, hertrouwde na de dood van haar man Herman van Bergen met de Vlaamse graaf Boudewijn IV, die daardoor (en door de onterving van de kinderen uit Richildis' eerste huwelijk) ook graaf van Henegouwen werd. Na Boudewijns dood (1070) maakte diens broer Robrecht de Fries aanspraak op Vlaanderen, ten nadele van Richildis' en Boudewijns kinderen Arnulf en Boudewijn. Richildis moest de rechten van haar zoon Arnulf (Amulf III de Ongelukkige) verdedigen, en ze kreeg daarvoor Franse hulp. Toch werd ze verslagen bij Kassel (1071). Vlaanderen moest ze afstaan aan Robrecht de Fries, maar Henegouwen kon ze voor haar zoon Boudewijn behouden. Richildis werd in de romantische geschiedvisie voorgesteld als een harde vrouw, die de Vlamingen haatte - 'Ik zal de Vlamingen leeren, wat het is, my te durven trotseren'[52] - en daarom niets anders dan een toonbeeld van slechtheid kon zijn.

Na Richildis werd Margaretha van Constantinopel een tweede grote vrouwelijke rol in het vaderlands theater[53]. Deze figuur bood nog meer mogelijkheden voor een drama waartoe zowel persoonlijke als nationale motieven konden bijdragen. Margaretha was de dochter van Boudewijn IX van Constantinopel (een hoofdfiguur van de vierde kruistocht). Ze huwde met Burchard van Avesnes, maar omdat die al eerder als subdiaken een geestelijke wijding had ontvangen, werd het huwelijk door de paus ongeldig verklaard. Margaretha hertrouwde met Willem van Dampierre en, toen haar zuster gravin Johanna kinderloos was gestorven, volgde zij haar op als gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar eigen opvolging werd betwist door de kinderen uit haar eerste en die uit haar tweede huwelijk. Na een tussenkomst van de Franse koning Lodewijk IX werd ook dit conflict door een verdeling geregeld: de Dampierres kregen Vlaanderen (Gwijde van Dampierre werd graaf) en de Avesnes kregen Henegouwen.

Burchard van Avesnes verscheen op de scène als een voorvechter van de Belgische onafhankelijkheid en dus als de goede. 'Bosschaert van Avesnen wilde in 1200 tot het doel komen dat wy slechts in 1830 bereikt hebben', meende Van Peene[54]. Deze stelling, verwoord in de inleiding tot zijn *Willem van Dampierre* (1850), wordt ondersteund door wat het 'Vlaamsgezinde' personage zelf in de loop van het stuk uitspreekt. Tot de Franse *heeren van den Loever* zegt Burchard uitdrukkelijk dat hij 'het vaderland van uwe verderfelyke heerschappy wil bevryden'[55], en dat hij begrijpt dat dàt de reden is waarom ze hem van de macht willen afhouden. Het verhaal van deze episode zou aanleiding kunnen geven tot het oproepen van een tegenstelling tussen Vlaanderen en Henegouwen, maar dat is uitdrukkelijk niét wat de nationaal-

52 Isidoor-Sebastiaan van Doosselaere, *Richilde, drama in vier bedryven en vyf tafereelen* (Gent, 1849) 2.

53 Vgl. o.m. *Margaretha van Constantinopelen* (1846) van Eugeen Zetternam, *Willem van Dampierre* (1850) van Hippoliet van Peene en *Bertrand van Rains* (1877) van Jan Roeland.

54 Hippoliet van Peene, *Willem van Dampierre, historisch drama in vyf bedryven* (Gent, 1850) v.

55 Van Peene, *Willem van Dampierre* (1850) 61.

gezinde toneelschrijvers (en de personages waarvan ze zich bedienen) willen. Vlaanderen staat niet tegenover Henegouwen, maar Vlaanderen én Henegouwen (die niet gescheiden mogen worden) staan tegenover Frankrijk[56]. Burchard heeft, naar eigen zeggen, de bedoeling 'als echte Vlaming, de onafhankelykheid en de regten der beide graefschappen te verdedigen en deze laetsten aen de slaverny van Frankryk te ontrukken'[57]. De verdeeldheid tussen de verschillende (Belgische) graafschappen is enkel en alleen het gevolg van het listige optreden van de Fransen en hun koning Lodewijk, die 'sedert jaren alle middelen in het werk stelt om het graafschap Vlaanderen in zijne macht te krijgen'[58]. Deze geschiedenis vormt de achtergrond voor diverse persoonlijke drama's. Zetternam legt in zijn *Margaretha van Constantinopelen* (1846) sterk de nadruk op de innerlijke strijd van de gravin, een waarlijk tragische figuur, die gedwongen is oorlog te voeren tegen haar eigen kroost, die moet kiezen tussen twee van haar zonen (Jan van Avesnes en Willem van Dampierre jr.) en verplicht is de ernstige en verstandige zoon (die ze als een bastaard moet beschouwen) te onterven om een spilzieke losbol op de Vlaamse troon te helpen - tegen de wil van de onderdanen in, want 'er is niet dat de Vlamingen meer haten dan eenen loszinnigen vorst'[59].

De veertiende eeuw was rijk aan hoogtepunten, en de Guldensporenslag van 11 juli 1302 was daarvan het eerste. De hele episode bevatte nog andere dramatische verhalen dan dat van de slag zelf. De voorstelling van die gebeurtenissen moest verklaren hoe het (zoveelste) conflict tussen Frankrijk en Vlaanderen was gegroeid, en waarom de Vlamingen zo gemotiveerd waren dat zij als *underdogs* de Fransen een zo verpletterende nederlaag konden toebrengen. Alles had te maken met het feit dat de Franse koning Filips IV de Schone zijn invloed over Vlaanderen trachtte uit te breiden. Graaf Gwijde van Dampierre wilde de economische positie van Vlaanderen veiligstellen door toenadering te zoeken tot Engeland. In 1294 verloofde hij daarom zijn dochter Filippina met de Engelse kroonprins. Het meisje werd door de Franse koning echter gevangen gezet, waarna het tot een open conflict kwam tussen Filips en Vlaanderen. Nadat Engeland Vlaanderen had laten vallen, werd het graafschap door Frankrijk bezet (1300). Gwijde gaf zich over en ook hij en zijn zonen, onder wie Robrecht van Bethune ('de Leeuw van Vlaanderen'), werden opgesloten.

De tragische figuur van Filippina staat centraal in *Philippine van Vlaanderen* (1875) van Désiré Delcroix. De auteur voert daarin de Franse koningin Johanna van Navarra op als de slechte kracht van het verhaal. Niet zozeer koning Filips, die meedogend is en genegenheid voelt voor het meisje dat zijn naam draagt, als wel zijn vrouw, die daarin wordt bijgestaan en opgehitst door haar oom Robert van Artois, heeft het op

56 Vgl. ook Eugeen Zetternam, *Margaretha van Constantinopelen, drama* (Antwerpen, 1846) 96: Burchard: 'zoo het geluk der inwooners my niet aen het harte lag, zoude ik zelfs alle aenspraek op myne erfenis laten varen... [...] Ik mag niet dulden, vergeef my, Moeder, dat ik zoo spreke, dat Henegouwen van Vlaenderen gescheiden worde, om dat beide landdeelen des te gemakkelijker eene prooi van Frankryk zouden worden'.

57 Van Peene, *Willem van Dampierre,* 70.

58 Jan Roeland, *Bertrand van Rains, historisch drama in vijf bedrijven* (Brussel, 1877) 59.

59 Zetternam, *Margaretha van Constantinopelen* (1846) 10.

de Vlamingen gemunt. Dit gegeven leidt tot een roerende scène waarin de koningin door het stervende meisje wordt beschuldigd: 'door uwe eerzucht geleid, aarzeldet gij niet mij, arme, ondervindinglooze maagd, tot speelbal uwer heerschzucht te misbruiken', en dit 'uit haat tegen mijn vaderland'. Het jonge meisje heeft ze alvast 'aan het graf ten prooi geworpen', maar

> hetgeen gij nimmer vermocht en wat u nooit zal gelukken, is het dooden der vrije vlaamsche ziele, die in dit plechtig oogenblik aan mijn verzwakt lichaam kracht schenkt om u, onverschrokken, uwe misdaad te verwijten. En die ziele, de ziele mijns volks, roept u toe: Joanna van Navarre! uw slachtoffer schenkt u vergiffenis, want dat slachtoffer is thans machtiger dan gij[60].

Het zijn woorden die de toneelschrijver namens het hele Vlaamse volk richt tot de Franse erfvijand. Ook de geschiedenis waarin Breydel en De Coninck de hoofdrol speelden, werd voor het theater gepersonaliseerd en gedramatiseerd. In *De Brugsche metten* (1887) van Julius Delbeke heeft Jan Breydel geen geliefde - de auteur wilde immers een 'drama zonder vrouwenrollen' schrijven[61] - maar een zoon. De jongen ('het beeld van [de] vader') wordt door de landvoogd gevangen en op het einde van het stuk, tijdens de Brugse metten, bevrijd. Op die manier wordt in het algemene historische verhaal van de anti-Franse opstand een persoonlijk-dramatisch motief gemengd: in Delbekes voorstelling dienden de Brugse metten niet alleen om Brugge maar ook om de kleine Breydel te bevrijden. De toneelmatige in- en aanvulling van het historisch materiaal impliceert niet alleen de (al dan niet fictieve en/of geconcentreerde) combinatie van historische figuren en de toevoeging van fictieve personages, maar ook de psychologische verduidelijking van de historische figuren. In navolging van Conscience werd daarbij bijvoorbeeld ook de karakteriële tegenstelling tussen Breydel en De Coninck in de verf gezet: de impulsieve dadenmens tegenover de voorzichtige denker[62].

Behalve de gemeentelijke vrijheidsstrijders en de (potentiële) Franse dwingelanden was er een derde partij die veel dramatische aandacht kreeg: de Vlaamse graven. En in tegenstelling tot deze eerste categorieën (die *altijd* goed respectievelijk slecht waren), varieerde de beoordeling van deze vorsten. Die was met name gebaseerd op de graad van afhankelijkheid ten aanzien van het Franse hof en omgekeerd op de mate waarin ze bereid waren de autonomie van het graafschap ten opzichte van de leenheer te verdedigen. Vlaamsgezinde graven werden vereerd, verfranste graven werden veroordeeld. Een geliefd voorbeeld van de dramatiek die daaruit kon voortvloeien, was het verhaal van Lodewijk van Nevers en zijn gelijknamige zoon. Vader Lodewijk, de zoon van Robrecht van Bethune, meende het goed met Vlaanderen ('omdat ik mijn land bemin, omdat ik niet wil, dat mijn volk onder het knellend juk der fransche slavernij gebukt ga'[63], en beschouwde zijn zoon Lodewijk, die aan het Franse hof

60 Delcroix, *Philippine van Vlaanderen* (1875) 110-111.
61 Julius Delbeke, *De Brugsche metten, of Breydel en De Coninck, groot vaderlandsch drama in 5 bedryven (7 tafereelen)* (Roeselare, 1887) 5.
62 Delbeke, *De Brugsche metten* (1887) bijv. 43, 54-55.
63 Bruno Block, *Lodewijk van Nevers, historisch drama in drie bedrijven* (Antwerpen, 1870) 19.

was opgevoed en 'verbasterd', als een onwaardige opvolger voor de troon. Nochtans slaagde de Franse koning erin de oude Robrecht niet door zijn zoon, maar door zijn kleinzoon te laten opvolgen. In *Lodewyk van Nevers* (1844) van Karel Ondereet en *Lodewijk van Nevers* (1870) van Bruno Block wordt dit verhaal verteld, waarbij de sympathie uiteraard naar Lodewijk senoir uitgaat.

In Ondereets *Lodewyk van Nevers* trad de jonge - de toekomstige - Jacob van Artevelde op. In het verhaal zoals Ondereet het voorstelt, wordt de goede Lodewijk er, op basis van een vals bericht dat door de Fransen werd verspreid, van beschuldigd te hebben gepoogd zijn vader te vergiftigen. Hij wordt opgesloten maar bevrijd door... Van Artevelde. Lodewijk kan niet anders dan zijn onwaardige zoon vergelijken met deze goede Vlaamse jongeling, en hij kan alleen maar betreuren dat niet *hij* zijn zoon is: 'Van Artevelde, edele jongeling! waerom zyt gy myne zoon niet? Ach, ik zou trotsch zyn u dien naem te mogen geven! ten minste zou ik in de hoop sterven, dat ik voor Vlaenderen eenen kloeken steun, eenen waerdigen opvolger nalaet'[64]. Uiteindelijk komt de waarheid aan het licht en volgt er een verzoening tussen de oude Robrecht en zijn zoon, die door opsluiting en foltering is verzwakt en uiteindelijk - een paar keer, zo lijkt het wel - sterft. Het stuk eindigt met een verwijzing naar de rol die Van Artevelde later zal spelen. De oude en seniele Robrecht staat bij zijn stervende zoon: 'Myn zoon, gy sterft! Ach! wie zal ons van onze vyanden verlossen? wie zal Vlaenderen redden'? Men zijn laatste krachten richt Lodewijk van Nevers zich half op en hij wijst naar de twintigjarige Van Artevelde: 'Hy! Jakob van Artevelde!! (Hy sterft'.[65])

Het bewind van *onvlaamse* graven werd uiteraard betreurd, maar het bood tegelijk ook de mogelijkheid tot heldendom. Tegen de jongere Lodewijk van Nevers traden Zannekin en Jacob van Artevelde op, ten tijde van zijn opvolger Lodewijk van Male ageerde (onder andere) Jan Hyoens[66]. Maar vooral Van Artevelde bleek populair te zijn[67]. Overeenkomstig de eisen van het (toenmalige) theater was ook hij verwikkeld in persoonlijk-dramatische gebeurtenissen, waarbij passie en doodslag hun onvermijdelijke rol speelden. In zijn romantische *Jacques Artevelde* (1835) bijvoorbeeld plaatste Joly de goede titelheld op een eenvoudige manier tegen de slechte Geraard Denijs, de man die achter de moord op de grote leider zat. Juliet verschijnt in de persoon van Denijs' dochter, die verliefd is op Boudewijn, een beschermeling van Van Artevelde, die naderhand zijn onwettige zoon blijkt te zijn en uiteindelijk, opgehitst door de valse inblazingen van Denijs, de moord op zijn vader eigenhandig voltrekt. Waarna alles aan het licht komt en de arme jongen wanhopig neerstort: 'Mort!... mon père! mon père! parricide!... ah!...[68]'. De tragiek ten top gedreven.

64 Karel Ondereet, *Lodewyk van Nevers, drama in drie bedryven* (Gent, 1844) 86.
65 *Ibidem*, 93.
66 Deze vrijheidsstrijders verschenen op het toneel, onder meer in *Zannekin* (1865) van Sleeckx en *Jan Hyoens* (1849) van Block en Mekerle.
67 Hij verscheen in het Frans in stukken van Victor Joly (1835) en Charles Potvin (1860) en in een *grand opéra* waarvoor Hippoliet van Peene (in het Frans) het libretto had geschreven (1846). Uiteraard volgden Nederlandstalige toneelauteurs, onder wie dezelfde Van Peene (1841), Frans van Geert (1864, met een stuk gebaseerd op de Artevelde-roman van Conscience) en Emmanuel van Driessche (1864).
68 Joly, *Jacques Artevelde* (1835) 212.

De Opstand van de zestiende eeuw

Ook de Opstand van de zestiende eeuw werd gezien als een zoveelste stap in de lange nationale vrijheidsstrijd. De inschatting van deze episode was problematischer dan die van vele andere. Om voor de hand liggende redenen hebben katholieke auteurs vaak moeite gehad met een Opstand die (in hun ogen) per slot van rekening tegen een wettige vorst en tegen de suprematie van het katholicisme was gericht. Dat de Opstand van de zestiende eeuw toch zo glorievol op de scène verscheen, is ongetwijfeld deels te verklaren door het feit dat katholieken zich in deze periode überhaupt niet te veel inlieten met het theater - al met al toch een wat 'verdacht' tijdverdrijf -, waardoor de liberale stem overheerste in het historische discours van de toenmalige theaterliteratuur (de toneelschrijvers waren inderdaad overwegend liberalen). Bovendien kan worden verwacht dat auteurs hun onderwerpen kozen in functie van hun eigen voorkeuren, zodat de Opstand vooral werd behandeld door auteurs die met deze opstandelingen sympathiseerden, waardoor de kritiek die buiten het theater wél te horen was, amper in de stukken doordrong. Toch kunnen we ervan uitgaan dat de Opstand globaal gunstig werd beoordeeld, omdat men hem in deze periode niet zozeer als de uitdrukking van een godsdienstig maar eerder van een nationaal conflict interpreteerde. Pas later zou de verscherping van de politieke en ideologische tegenstellingen tussen katholieken en liberalen er uiteindelijk - bijvoorbeeld ten tijde van de viering van de verjaardag van de Pacificatie van Gent in 1876[69] - toe leiden dat auteurs opnieuw de nadruk gingen leggen op de religieuze implicaties, waardoor tegengestelde interpretaties weer volop, in alle duidelijkheid en onverzoenlijkheid, tegenover elkaar kwamen te staan. De nationale interpretatie van het gebeuren, als een opstand van vrijheidslievende Nederlanders (Belgen) tegen de Spaanse 'bezetters', had echter wél een consensus toegelaten. En die werd nog in de hand gewerkt door de aandacht eerder toe te spitsen op katholieke protagonisten als (de Zuid-Nederlandse) Egmond dan op (de veeleer Noord-Nederlandse helden als) Oranje of Marnix[70].

Zoals in de stukken met betrekking tot vroegere periodes de Franse koning maar zelden zelf op de scène verscheen, zo was ook Filips II maar zelden te zien (de stukken speelden zich ook meestal niet af in Spanje, waar de koning was, maar in de Nederlanden). Hij werd vertegenwoordigd door slechteriken, waarvan Alva de voornaamste was[71].Voor de Zuid-Nederlandse toneelschrijvers waren de dramatische mogelijkheden van deze figuur (ondanks de toevoeging van vrouwen: 'une femme,

69 Vgl. bijv. *De Spaansche furie, of Antwerpen in 1576* (1876) van Edward van Bergen, waarvan de toon zeer antiklerikaal is. In verband met het gebruik van de zestiende-eeuwse geschiedenis in de negentiende-eeuwse politieke strijd, vgl. o.m. Urbain Vermeulen, 'Katholieken en liberalen tegenover de Gentse Pacificatiefeesten (1876)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent,* nieuwe reeks XX (1966) 167-185; en Hilde Verschaffel, 'Marnix van Sint-Aldegonde, een symbool in de clerico-liberale strijd 1830-1885', *Spiegel historiael*, XX (1985) 190-195.

70 Fictieve verhalen werden tegen de achtergrond van deze geschiedenis geschilderd o.m. in *De Spaansche furie, of Antwerpen in 1576* (1876) van Edward van Bergen, *De buschkanters of de vondeling* (1858) van Frans van Geert, *Gijsbrecht Barlo* (1863) van Karel Versnaeyen, *Les Gueux* (1863) van Charles Potvin.

71 Alva trad in vele stukken op, en als hoofdfiguur onder meer in *Ferdinand Alvarez de Tolède* (1834) van Félix Bogaerts en in *De hertog van Alva* (1848) van Serafijn Willems.

une enfant ose me résister en face!... Ton secret, Dona, dormira bientôt avec toi dans le tombeau'[72]) minder groot dan die van 'goede' personages als de graaf van Egmond of Don Carlos. Vooral Egmond was een geliefd theaterpersonage[73]. Vooreerst was er zijn dood, zijn onthoofding op de Brusselse Grote Markt waarmee zowat elk Egmondstuk eindigde (al voltrok de onthoofding zelf zich buiten beeld - door een personage waargenomen door het raam, of alleen gesuggereerd door het wegvoeren van de held). Altijd was hij moedig, sterk en standvastig, en getuigden zijn laatste woorden van zijn vaderlandsliefde[74].

Ook de figuur van Don Carlos vond men dramatisch aantrekkelijk. Hij was de zoon van de Spaanse koning, maar hij sympathiseerde met de opstandelingen en werd daarom door zijn eigen vader uit de weg geruimd. Van Peenes *Mathias de beeldstormer* (1858) draait om de vrome en gelovige Adda (die inwoont bij haar oom, een verstokte geus) en om haar liefde voor Mathias, een wees die naderhand niemand minder blijkt te zijn dan Don Carlos zelf[75]. Die verblijft in de Nederlanden en houdt zich bezig met het binnensmokkelen van informatie die hem door vertrouwelingen aan het Spaanse hof wordt doorgespeeld[76]. Enerzijds wordt Don Carlos getekend als 'een vriend, die, ten allen tijde, het edel karakter der Belgen heeft weten te waarderen'[77], anderzijds verschijnt hij als iemand die wraak wil nemen op zijn vader, omdat die (op aansporing van een intrigerende Alva) was gehuwd met de vrouw op wie hij zelf verliefd is[78].

In *Mathias* discussiëren werklui met verschillende opvattingen over Willem van Oranje. Diegene die het bij het rechte eind heeft, bejubelt de rol die Oranje voor zijn vaderland heeft gespeeld. De Zwijger, 'de Verlosser van Nederland'[79], treedt regelmatig in theaterstukken op, maar in de intriges zelf komt hij meestal niet op de voorgrond. In *Willem van Oranje* (1867) van Van Driessche is hij weliswaar de titelfiguur, en de mislukte aanslag van Jauregui komt in het stuk voor (gelukkig droeg Oranje een 'borstweer' en bleef hij ongedeerd). Maar het dramatische verloop draait

72 Félix Bogaerts, *Ferdinand Alvarez de Tolède, drame historique en trois actes* (Antwerpen, 1834) 100.

73 Vgl. o.m. *De dood van Egmont* (1853) van Frans van Geert, *De vrouw van Egmont* (1859) van Eugeen Zetternam, *De graven van Egmont en Hoorn* (1860) van Pieter Geiregat en *Egmont en Hoorn, of de vaderlandsche slagtoffers ten jare 1568* (1854) van Jacob Thienpont.

74 Bijv. Jacob Thienpont, *Egmond en Hoorn, of de vaderlandsche slagtoffers, ten jare 1568, historisch drama, in 3 bedryven, en 6 tafereelen* (Brussel, 1854).

75 Van Peene kreeg kritiek omdat hij de geschiedenis toch een beetje geweld had aangedaan: 'De heer van Peene, gebruikt makende van de vrijheid, die de meeste tooneelschryvers der romantische school zich veroorloven, heeft don Carlos verder doen gaen dan sommige geschiedschryvers beweeren', schreef een recensent in de *Gazette van Gent*, 13 nov. 1858.

76 Hippoliet van Peene, *Mathias de beeldstormer, historisch drama in vyf bedryven* (Gent, 1858) voorwoord.

77 Frans van Geert, *Montigny, tooneelspel in drie bedryven* (Brussel, 1855) 12.

78 Van Peene, *Mathias de beeldstormer* (1858) 30-31: 'Er is iemand dien gy ergens in eenen afgelegen hoek van uw land vergeten en magteloos denkt, omdat gy zyn hart verbryzeld, zynen hoogmoed gebroken en zyne vooruitzichten vernietigd hebt, en die iemand kan u een dag komen zeggen: Sire, gy hebt my eene schoone vrouw ontrukt, ik ontruk u een schoon land; gy hebt my van myn erfdeel beroofd, ik beroof u van het uwe; gy hebt my met den vloek van eenen koning beladen, ik belaed u met den vloek van een geheel volk; denkt gy niet dat wy kwyt zyn, en dat ik my heerlyk heb gewroken'.

79 Van Driessche, *Willem van Oranje* (1867) 18.

rond historisch-secundaire en fictieve personages. Centraal daarin staan twee ‘trawanten’

van Oranje, namelijk kapitein Peter en Herman Arkel. Deze laatste is verliefd op Nella, de pleegdochter van de herbergier Potteman en zijn bazige vrouw (die voor de komische noten in het stuk moeten zorgen). Tegelijk is hij uit op wraak op een *Franse* officier die vroeger in Breda zijn zuster heeft willen onteren - wat overigens niet is gelukt, aangezien het meisje het verlies van haar leven verkoos boven dat van haar eer ('Zij stierf als eene heldin; na harer schaker eenen dolksteek toegebracht te hebben, doodde zij zich zelve; haar lijk, maar niet haar lichaam heeft de snoodaard kunnen bezoedelen'[80]). Uiteraard herkent hij de Franse snoodaard in Antwerpen, in een zekere Dupont die zich bovendien nu ook nog aan Nella wil vergrijpen! Kapitein Peter herkent ondertussen in gravin Louisa, de maîtresse van de hertog van Anjou, zijn ex-vrouw, die er vijftien jaar eerder met zijn dochtertje vandoor was gegaan: de vrouw interesseert hem niet meer, maar hij wil wel nieuws van zijn dochter, die nu ongeveer twintig moet zijn... Uiteraard blijkt het weesmeisje Nella de dochter van Peter en Louisa te zijn, wat haar wordt geopenbaard door de tot inkeer gekomen maar helaas stervende moeder. Willem van Oranje duikt maar nu en dan in het stuk op, onder meer om op het einde het huwelijk van zijn ene beschermeling met de dochter van zijn andere beschermeling te bezegelen; om de Franse Furie te onderdrukken; en om de theaterbezoekers nog met een laatste vaderlandslievende toespraak naar huis te sturen:

> Moedige Nederlanders, nogmaals hebt gij de ontzaglijke macht uwer vrijheidsliefde beproefd, en gij hebt gezegepraald!... De vrijheid zij immer het doel uws levens! de ziel van uw bestaan! Eerlang wappere de vlag der onafhankelijkheid in elk Nederlandsch vlek!... en hoon en schande bedekken de Spaansche verdrukkers en de Fransche verraders!...[81].

De eeuwige vijand

Spaanse verdrukkers en Franse verraders, daar gaat het om. En vooral de 'eeuwige vijandschap' van de Fransen loopt als een rode draad door de Belgische geschiedenis. Zoals gezegd werd Frankrijk door het jonge België als een bedreiging voor de onafhankelijkheid en de nationale integriteit ervaren. De geschiedenis moest de Belgen motiveren en steunen in hun verzet en in hun standvastigheid. Ze maakte immers duidelijk dat Frankrijk het *altijd al* op België, 'op ons Vaderland gemunt' had[82] en dat de Belgen zich daartegen *altijd al* hadden verzet. Charles Potvin verwoordde dit in zijn pamflet *Appel à l'Europe* uit 1853:

> Les Belges savent comment on lève l'étendard de la révolte contre l'empereur. Mais la France à elle seule est leur empereur et leur pape: éternelle ennemie qu'ils trouvent en travers de tous leurs progrès, qu'ils ont à combattre sans cesse, à subir quelquefois, à n'accepter jamais.

80 *Ibidem*, 27.
81 *Ibidem*, 95-96.
82 Zetternam, *Margaretha van Constantinopelen* (1846) 38.

En hij beargumenteerde dit met een uitgebreid overzicht van de Belgische geschiedenis. Het was een grootse geschiedenis, waarin de natie echter steeds weer op de Franse vijandschap was gestoten.

> La Belgique des communes, la Belgique de la liberté, de l'égalité, de la civilisation démocratique, se fonde, grandit, triomphe à chaque siècle: à chaque siècle, l'ambition de la France l'arrête, l'ensanglante, la ruine[83].

De vaderlandse drama's, die zeer onderscheiden historische periodes behandelden, leken inderdaad vooral bedoeld om deze grondstelling overvloedig van voorbeelden en bewijzen te voorzien. Telkens opnieuw verscheen de Franse koning als 'den eeuwigen belager onzer vrijheid'[84]. De Spanjaarden mogen dan al in de nationale geschiedenis een wat minder 'eeuwige' rol spelen dan de Fransen, in het kader van de geschiedenis van de Opstand waren zij natuurlijk net zo zeer belagers van de nationale vrijheid geweest. Hun gewelddadigheid werd sterk in de verf gezet[85].

> Gij kent de Spanjaards niet: ze zijn geheimzinnig als de dolk eens moordenaars, sluipen bij u in gelijk slangen, spreken u toe als bulhonden, bevelen als leeuwen; maar worden in het straffen wreeder dan tiegers[86].

Aangezien deze vijandschap in het onafhankelijke België echter geen actualiteitswaarde meer bezat, deden de vaderlandse toneelschrijvers toch hun best de Fransen ook in de geschiedenis van de zestiende eeuw een kwalijke rol toe te schrijven. In zijn *Willem van Oranje, Antwerpen in 1583* (1867), dat zich toespitst op de episode van de Franse Furie, slaagt Emmanuel van Driessche erin het anti-Spaanse aan het anti-Franse te koppelen. Fransen stonden in deze episode aan de zijde van Oranje, maar, zoals één van de personages opmerkt, 'Fransche beschermers en Spaansche dwingelanden zijn, ten slotte, toch maar twee soorten van vijanden voor ons, Nederlanders'[87]. Hertog Frans van Anjou wordt uitdrukkelijk negatief beoordeeld en beschuldigd: in de loop van het stuk blijkt immers dat hij met de Spanjaarden onder één hoedje speelde en de goede zaak heeft verraden. Ook in *Les Gueux* (1863) van Potvin schijnen de Fransen en de Spanjaarden elkaar te vinden. Aanvankelijk streden de Fransen wel mét de Nederlanders, maar in de Bartholomeusnacht heeft de Franse koning zijn ware gelaat getoond. Op het einde van het (Franstalige) stuk verschijnen twee 'coryfeeën', de één met een Belgische, de ander met een Nederlandse vlag. 'Een stem' wijst de Fransen evenzeer als de Spanjaarden als schuldigen aan:

> Tous les crimes unis les frappaient à la fois: / La Saint-Barthélémy, l'Inquisition sainte, / Le maître et l'étranger, les glaives et la croix; / Tous les tyrans au sombre galbe, / Tous les monstres aux noms hideux: / La Médicis, Ghisleri, le duc d'Albe, / Charles neuf et Philippe deux[88].

83 [Charles Potvin,] *Appel à l'Europe. Réponse aux limites de la France, par un Belge* (Brussel, 1853) 26-27 en 54.
84 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 131.
85 Bijv. in Edward van Bergen, *De Spaansche furie, of Antwerpen in 1576, historisch drama in vijf bedrijven en zes tafereelen* (Antwerpen, 1876) begin van het tweede tafereel van het derde bedrijf, en *passim*.
86 Zetternam, *De vrouw van Egmont* (uitg. 1876) 889.
87 Van Driessche, *Willem van Oranje* (1867) 20.
88 Potvin, *Les gueux* (uitg. 1880) 225.

Tegenover de Fransen (en de Spanjaarden) staan de Engelsen, tot wie de Vlamingen zich meermaals hebben gewend voor medestand. Van Artevelde deed een beroep op Eduard III, die zichzelf in een stuk van Potvin omschreef als een vorst die uitdrukkelijk géén tiran wilde zijn ('le plus grand ennemi, le plus mauvais génie / de la royauté vraie est bien la tyrannie') en slechts 'l'amour des Flamands' wilde winnen[89]. Ook rond 1300 hadden de Vlamingen al de hulp van de Engelsen ingeroepen. Was dat dan geen beroep op vreemden, vroeg een snuggere makker aan Pieter de Coninck? Misschien wel, antwoordde die, 'maar zij ware tevens de tusschenkomst van eenen stamverwanten vriend en bondgenoot, terwijl de fransche bescherming nooit anders was, nooit anders zijn zal den eene willekeurige en hatelijke jacht naar het oppergezag'[90]. Het was iets helemaal anders, want er was een verschil in aard.

De vijandschap tussen Frankrijk en België was immers niet alleen een 'eeuwige', maar zelfs een 'natuurlijke' vijandschap[91]. Deze opvatting leidde tot een discours dat bij wijlen bijna racistisch aandoet 'blauwe oogen, blondrosse lokken, o gy zyt een Vlaming van harte, ziel en lichaem, myn vriend'[92]. De Engelsen zijn Germanen waardoor tussen hen en de Belgen ('de race purement Germanique'[93] verzekert de Franstalige Potvin) een stamverwantschap bestond. Die was er niét met de Fransen[94]. Aangezien de vijandschap als natuurlijk en dus als aangeboren werd opgevat, nam zij niet alleen de vorm aan van *vaderlandsliefde,* maar ook van *haat*. In een stuk van Zetternam legt Egmond aan zijn zoon uit op welke manier hij zijn vaderland moet liefhebben en verdedigen. 'Welnu, als ge nog niet weet wat een vijand is, als uw levensloop nog te kort is om u te doen beseffen wien gij haten moet, weet dan dat het degenen zijn, die uw land van zijne vrijheid berooven'. En de zoon heeft het begrepen: 'Haat, eeuwige haat aan de verdrukkers van Nederlanden!'. Egmond doet zijn kind zweren 'dat gij de Spanjaards bestrijden zult zoo lang zij den landaard niet eerbiedigen, zoo lang zij eenen Nederlander van de vrijheid berooven! - Moeder, doe uwen zoon zweren'! De moeder doet het. Waarop het kind zegt: 'Ik zweer eeuwigen haat aan het Spaansche volk'[95]! In de lijn hiervan leidt de strijdlust die de Belgische helden kenmerkt bij momenten tot een romantische bloeddorstigheid, waarvan men de 'boodschap' nu nog moeilijk kan begrijpen. En tot bereidheid niet alleen het bloed van anderen, maar ook het eigen bloed te vergieten.

Heldendom, zwakheid en verraad

89 Charles Potvin, *Jacques d'Arteveld, drame historique en trois époques* (oorspr. 1860), 3de uitg. in Potvin, *Essais de littérature dramatique en Belgique, première série: drames historiques* (Brussel, 1880) 90 en 94.
90 Delcroix, *Philippine van Vlaanderen* (1875) 9.
91 *Ibidem*.
92 Zetternam, *Margaretha van Constantinopelen* (1846) 67.
93 [Potvin,] *Appel à l'Europe* (1853) 27.
94 Van Doosselaere, *Richilde* (1849) 32: Richilde wordt omringd door mensen die de Vlamingen haten: 'Zy die u omringen, zyn allen hunne natuerlyke vyanden; zy behooren meest allen tot een anderen stam'.
95 Zetternam, *De vrouw van Egmont* (uitg. 1876) 899.

Echte helden durven tot het uiterste te gaan. De ware grootheid van heldhaftige

romantische personages noopt hen ertoe de dood te verkiezen boven wat hen als lafheid zou kunnen worden aangerekend: 'liever sterven dan de eer te derven'[96]. In de diverse stukken waarin de dood van Egmond voorkomt, wordt benadrukt dat de held er bewust voor heeft gekozen zijn leven voor zijn vaderland te geven. Als hij de kans krijgt te ontsnappen, dan grijpt hij die niet. 'Het vaderland heeft regt op myn bloed, op myn leven, maer myne eer behoort aen my alleen'[97]zegt hij. Hij wil sterven, omdat hij ervan overtuigd is op die manier de bevrijding van het vaderland te bespoedigen.

> Ik zeg dat ons onverschillig volk diep moet worden vernederd, en den voet des vreemdelings hard op zijne borst moet voelen wegen, wil het uit zijne lafheid worden opgeschud! - Er moet nog bloed in den akker, eer de vaderlandsliefde bloeien zal! Christus' woord droeg ook geene vruchten, dan gemest door de smarten en het bloed van duizenden martelaren! - Gisteren vielen er zeventien edelhoofden; vandaag sneef ik met Hoorn, morgen weer anderen, en dan nog, en dan nog, tot dat het bloed eindelijk over het koele gemoed der Nederlanders gudst en hunne ooren beginnen te tuiten, gelijk die des krijgsmans op het slagveld, als de val zijner spitsbroederen hem in woede ontsteekt... ik blijf, opdat mijne dood dien stond verhaaste[98].

Dank zij deze martelaren wordt de vrijheidsstrijd een succes, want 'elke druppel bloed in de Nederlanden vergoten, zal duizende helden tegen uwe dwingelandy doen opstaen'[99]. Tegenover dergelijke heldhaftigheid staat de onverschilligheid, waarmee zwakken de ondergang van hun land in de hand werken.

> De onverschilligheid in zake van gemeene best is de sterkste steun der verraders, die met slechte inzichten bezield zijn. Een vijand bevecht men en kan men overwinnen, maar een onverschillige, die Gods water over Gods akker laat vloeien, is plichtiger dan een opentlijk vijand van zijn land[100].

Als het Vlaamse volk zich 'lijdzaam' toont, dan wordt het daarvoor door zijn helden terechtgewezen[101]. Wie niet hardnekkig tégen de Fransen is, is een leliaard[102].'Leliaard' is zowat de verzamelnaam voor alle slechten die in de vaderlandse drama's voorkomen. Dat zijn immers niet zozeer de Franse dwingelanden zelf (zoals gezegd treden zij maar zelden in de stukken op - in *Waterloo!* (1889) van Julius Hoste is

96 Delcroix, *Philippine van Vlaanderen* (1875) 93.
97 Van Geert, *De dood van Egmont* (1853) 72-73.
98 Zetternam, *De vrouw van Egmont* (uitg. 1876) 904.
99 Van Geert, *Montigny* (1855) 41.
100 Delcroix, *Philippine van Vlaanderen* (1875) 10.
101 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 26.
102 Ondereet, *Lodewyk van Nevers* (1844) 7-8: twee werklui zijn bezig met de versiering van een zaal in het Gentse Gravensteen, waar een Franse gezant zal worden ontvangen. Eén van hen is misnoegd. Lieven: 'En waerom zyt gy misnoegd, Piet'? Pieter: 'Waerom, waerom! omdat ik liever voor den duivel versierselen zou maken dan voor de fransche gezanten; daerom'. Hans: 'Daer hebben wy het weêr, heethoofd! altoos dezelfde hardnekkigheid tegen de Franschen'. Pieter: 'Regt zoo, en gy altoos dezelfde Leliaert'.

Napoleon alleen in de verte te zien: ‘Lieven, wie staat daar op gindschen heuvel?’, vraagt iemand. ‘Op de hoogte van Rossemme wilt ge zeggen?... Wel, 't is Napoleon zelf met zijn'

verrekijker'[103]), maar veeleer de verfranste graven en de (andere) 'verbasterde' Vlamingen die de Franse zaak dienen. Erger dan de vreemde legers zijn de verraders in eigen rangen.

> Wee den vreemdeling, die het waagt den vrijen Vlaming een juk op te leggen, waarvoor zijne schouders niet gemaakt zijn! Maar dubbel wee den bastaard, die met den vreemdeling heult, om zijne landgenooten te onderslaven[104]!

De onderdrukking door vreemde heersers is geen oneer voor een volk, als het zich maar moedig tegen deze onderdrukking verzet. Maar de collaborateurs werpen een smet op het blazoen van hun volk en hun vaderland ('votre complicité fait rougir la patrie')[105].

De cultus van de eigenheid

Een patriottische geschiedvisie impliceert een cultus van de natie, en dat kan niet anders dan de *eigen* natie zijn. Niet alleen de vrijheid, maar ook de eigenheid van het vaderland is in het geding. De strijd die als rode draad van het nationale verleden wordt aangeduid, is niet alleen tegen vreemde *heerschappij* gericht, maar evenzeer tegen vreemde *invloed*[106]. De Franse koning bedreigde niet alleen de nationale integriteit van Vlaanderen, maar ook 'onze landaard'[107]. De vaderlandsliefde van de Belgen en de Vlamingen impliceert dat ze niet alleen hun geboortegrond, maar ook hun eigenheid kost wat kost moesten verdedigen en bewaren. 'Français! nous! ce serait l'anéantissement! / Jamais! je suis Flamand et veux mourir Flamand'[108]! Een Franse overheersing over Vlaanderen zou impliceren dat de Vlamingen Fransen *werden*, en dat was het ergste.

In *De vrouw van Egmont* van Zetternam is het voor de verdediging der Vlaamse eigenheid dat de held zijn leven geeft. In het stuk treedt niet alleen Sabina, de vrouw van de graaf, op de voorgrond, maar ook zijn zoon, die zoals de Spaanse koning Flips heet. De zielestrijd van Sabina staat in het stuk centraal. Alva komt haar bezoeken en spiegelt haar voor dat haar gevangen man in leven zal blijven, als zij aan een voorwaarde voldoet: 'Eene voorwaarde! en welke?... Toch niet zulk eene, welker aanneming voor een eerlyk hart onmogelyk wordt'? De argeloze lezer schrikt op en vermoedt - nee: vreest! - dat Alva het op de eerbaarheid van de vrouw heeft gemunt. Neen, maar het is nog erger: de hertog stelt voor dat Flips als gijzelaar naar Spanje zal worden gezonden om daar te worden opgevoed. De keuze is verschrikkelijk: 'de

103 Hoste, *Waterloo* (1889) 83.
104 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 47.
105 Potvin, *Les gueux* (uitg. 1880) 169.
106 Zetternam, *Margaretha van Constantinopelen* (1846) 38 ('blyven verweeren tegen den franschen invloed'); Van Doosselaere, *Richilde* (1849) 9 ('ter bestryding van den franschen invloed in Vlaenderen').
107 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 131.
108 Potvin, *Jacques d'Arteveld* (uitg. 1880) 14.

zoon in Spanje of de vader op het schavot'. Sabina legt het dilemma aan haar man voor: 'Alba heeft mij voorgesteld, u vrij te laten, als ik onzen Flips in Spanje laat

verbasteren'. Tot zijn grote opluchting heeft zij dat geweigerd! Liever dood, dan zijn kind bloot te stellen aan een vreemde opvoeding.

> Liefste, allerliefste, heb dank, dat ge mij genoeg bemint om mijne faam, mijne eer, boven mijn leven te achten, om het harte mijns kinds meer te schatten dan mijn bestaan; om het geluk mijns lands hooger te waarderen dan uw eigen welzijn!... Heb dank, liefste[109]!

Zetternam vond het nodig dit motief uitdrukkelijk te verantwoorden. Hij had het gekozen, omdat hij in de geschiedenis getroffen was door de 'nationale verbastering' van de oudste zoon van Egmond, 'zij sproot, onzes dunkens, voort uit de Spaansche opvoeding, waarmede men toen het aankomend geslacht bedierf, gelijk men het heden met eene Fransche opvoeding doet'. Waarmee hij meteen de boodschap van zijn stuk ('doen gevoelen, hoe ware vaderlandsliefde voor zulke kinderverbastering terugbeeft') actualiseerde[110].

Als een pleidooi voor de cultus van de nationale eigenheid, sloot de boodschap van de historische drama's inderdaad naadloos aan bij de negentiende-eeuwse actualiteit. Het Franse gevaar waarvoor de moderne Belgen vreesden, betrof niet alleen de militaire dreiging (die bijvoorbeeld in 1848 zichtbaar was geworden), maar evenzeer de bedreiging van de Belgische eigenheid door de verfransing. In heel wat van de blijspelen, die zich over het algemeen in het negentiende-eeuwse heden afspelen, wordt de 'fransdolheid' aangeklaagd. 'Sommige Vlamingen zien van alle nationael gevoel af, om alleen en uitsluitelyk een vreemd volk, de Franschen, te bewonderen. Dat vind ik meer dan belachelyk'[111]. Zoals de Fransgezinde Vlamingen van vroeger, zijn de verfranste Belgen van de negentiende eeuw hun eigen 'landaard' ontrouw. Ze worden belachelijk gemaakt, omdat ze - *aen eenen hoop apen gelyk* - alleen tot nabootsen in staat zijn, er modieuze maniertjes op nahouden, en hun Vlaams met Franse woorden doorspekken[112].

Er is een duidelijke analogie tussen de manier waarop in de historische drama's de Fransgezindheid van de historische leliaards geschetst wordt en de 'gallomanie' van negentiende-eeuwse Belgen die in blijspelen figureren. Zoals de leliaards overwegend edelen waren die op het gewone volk (de poorters) neerkeken, zo kijken ook de verfranste stedelingen neer op de boerenkinkels uit het dorp[113]. In de historische drama's worden de leliaards dan ook wel eens voorgesteld als in het verleden teruggeplaatste negentiende-eeuwse francofielen. Als ze (in een stuk van Delcroix) in een taveerne zitten, drinken ze geen bier maar Franse wijn: 'Heerlijke wijn, vrienden. Niets overtreft dien goddelijken drank. Hoe jammer dat ons Vlaanderen

109 Zetternam, *De vrouw van Egmont* (uitg. 1876) 897-899 en 903.
110 *Ibidem*, 886-887.
111 Ondereet, *De Vlaemsche Lionne* (1849) 22.
112 Ook deze Vlaamsgezindheid is (nog) niet anti-Belgisch. In *De flamingant* (1861) van Emmanuel van Driessche wordt gepleit voor tweetaligheid: 'de Belg, die maer ééne tael kent, is maer een halve Belg voor het nationael element!...' (29).
113 Van Doosselaere, *Richilde* (1849) 4 ('ik wil my wel eens verlustigen met de onhandigheid en de domme spraek der Vlamingen', dixit Richilde); en Ondereet, *De Vlaemsche Lionne* (1849) 7.

dien niet voortbrengt'! Een toost wordt uitgebracht: 'Leve Frankrijk, Mijne heeren, voor den wijn'[114]. De leliaards

114 Delcroix, *Philippine van Vlaanderen* (1875) 69.

waren niet alleen politieke collaborateurs, het waren ook 'verbasterden' en verheerlijkers van alles wat Frans (en dus volksvreemd) was. En zulke verbasterde Belgen zijn er altijd geweest: 'reeds lang krielt onze grond van Franschgezinden die hun eigen vaderland, hunne eigene zeden, hunne eigene voortbrengels verachten'[115]. De strijd die onze voorouders hiertegen hebben gestreden, moet de Belgen ervan overtuigen zich ook in de negentiende eeuw tegen de verfransing te verzetten.

Retoriek, allegorie en anachronisme in dienst van de boodschap

De middelen die de negentiende-eeuwse theaterauteurs hebben gebruikt om de patriottische boodschap van hun stukken duidelijk te maken, getuigen niet altijd van een grote subtiliteit. Een historisch drama begint over het algemeen met een *expositio*, waarin de historisch situatie, die meteen de beginsituatie van het dramatische verhaal is, en de positie van de betrokken historische figuren voor de toeschouwers begrijpelijk wordt gemaakt. Dit gebeurt bijvoorbeeld in een monoloog van de hoofdfiguur, in een dialoog van de hoofdfiguur en een vertrouweling, of in een gesprek van (secundaire) personages die voor een herberg zitten en daar de politieke toestand bespreken. De beoordeling van de personages leidt zo goed als altijd tot een simplistische zwartwit-tekening. Bovendien worden de betekenissen ten overvloede geëxpliciteerd door personages die zich, niet zelden in alleenspraken en terzijdes, voor de toeschouwer blootgeven en hem duidelijk maken door welke edele of onedele motieven ze worden bezield, en die op die manier hun eigen goed- of slechtheid dik in de verf zetten. Zoals gezegd staat die beoordeling over het algemeen in functie van het (gebrek aan) vaderlandsliefde van de personages.

De toeschouwers moeten de voorbeeldfunctie van hun (goede) voorouders erkennen, ze moeten zich laten bezielen door wat de helden van de nationale geschiedenis heeft bezield. Vaderlandsliefde wordt niet alleen als de grootste deugd beschreven, maar ook aangeprezen. Daarom wordt deze deugd in de stukken zo vaak benoemd en expliciet bejubeld. De Belgen van de jonge staat van 1830, de toeschouwers in het theater moeten niet alleen vaderlandslievend zijn, ze moeten er ook van overtuigd zijn dat hun vaderlandsliefde het hoogste goed is. Telkens weer worden op de scène vaderlandslievende liederen gezongen, leuzen geschreeuwd, en worden personages én de toeschouwers aan de idealen herinnerd. 'Vryheid en Vaderland is onze spreuk en wy moeten die getrouw blyven'[116] Van Artevelde schreeuwt uit: 'Flandre au Lion! Ma vie est toute à mon pays'[117]! Egmond en Hoorne, op het punt naar het schavot te worden geleid, staan hand in hand en roepen: 'Vlaanderen den Leeuw! Vrijheid en onafhankelijkheid'[118]! Het zijn manieren om betekenissen uit te drukken die de geëvoceerde historische periodes overstijgen, die 'eeuwig' zijn.

115 Zetternam, *Margaretha van Constantinopelen* (1846) 99.
116 Bruno Block, J. Mekerle, *Jan Hyoens, historisch drama in vier bedryven en zes tafereelen* (Gent [1849]) 30.
117 Potvin, *Jacques d'Arteveld* (uitg. 1880) 104.
118 Zetternam, *De vrouw van Egmont* (uitg. 1876) 904.

De uitbouw van een national(istisch)e geschiedvisie impliceert dat aan het (nationale) verleden een samenhang wordt verleend, dat de hele geschiedenis als een geheel

wordt opgevat en voorgesteld. De verschillende episodes waarin de Belgische helden hun vrijheid hebben bevochten, zijn slechts emanaties van één strijd. De Fransgezinde Belgen zijn *altijd* leliaards geweest. En ook de 'goede' Belgen zijn altijd dezelfden geweest, ook al droegen ze verschillende namen: 'Les Karls naissent vengeurs des abus et des hontes; / Ils changeront de noms: les Blauvoets, les Renards! / Nommezles gueux, les Gueux courront sus aux Léliards'[119], laat Potvin een Kerel zeggen in 1337. De toneelauteurs verduidelijken de samenhang van de nationale geschiedenis, door historische personages zelf naar de heldendaden van hun voorouders te laten verwijzen. Bij de Slag bij Kassel van 1328 (waar Zannekin sneuvelde) herinnerden de Vlaamse strijders zich de Slag bij Kassel van 1071, waar de Fransgezinde Richildis werd verslagen door Robrecht de Fries. En uiteraard werd ook de glorieuze overwinning van 1302 in herinnering gebracht[120]. In *Jacques d'Arteveld* (1860) van Potvin duikt de zoon van Jan Breydel op[121]. En Jan Hyoens roept de 'Witte Kaproenen' opnieuw tot leven, omdat 'onze vaderen, die onder den grooten Ruwaerd Jakob van Artevelde eerst dezen roemryken naem aennamen, niets anders dan het welzyn van ons dierbare vaderland betrachten'[122]. Vooral van Van Artevelde, van wie de status in de negentiende-eeuwse historische verbeelding ongemeen groot was, werd de symboolwaarde onderstreept. Ten tijde van de Opstand waren de Nederlanders op zoek naar een voorman: 'un d'Arteveld leur manque, ils appellent d'Egmont'[123].

Bedenkelijker en veel retorischer is het aanbrengen van historische verwijzingen in de omgekeerde richting. Historische personages herinneren zich niet alleen wat vroeger is gebeurd, ze schijnen ook te weten wat de toekomst brengen zal. Hierboven maakte ik al melding van *Lodewyk van Nevers* (1844) van Karel Ondereet, waarin de stervende titelheld op het einde van het stuk Jacob van Artevelde aanwijst als de toekomstige redder des vaderlands. Sleeckx' *Zannekin* (1865) eindigt met dezelfde anachronistische boodschap. De gesneuvelde held is stervende, krijgt een visioen waarin Van Artevelde verschijnt, en houdt een laatste speech:

> (Begeesterd) De nevel verdwijnt... De toekomst ontsluiert zich voor mijn oog!... Dààr, in de stad, waar onze pogingen werden miskend, waar misleide broeders ons hunnen steun weigerden, te Gent, rijst een man op, die onze nederlage wreekt... Zijn arm is machtig, zijn mond welsprekend, zijn verstand helder... Hij weet al de Vlamingen rond den leeuwenstandaard te scharen... Ik zie hem het verbond der Dietsche gouwen, het verbond der Gemeenten sluiten!... Ik zie hem Vlaanderen bevrijden, ten toppunt van macht en grootheid voeren, en Frankrijk vernederen!... O ja, gij zijt rechtvaardig, groote God!... Wees gegroet, Artevelde!... Wees gelukkig, vaderland! (Hij sterft)[124].

Zannekins verhaal kent geen *happy end,* want de veldslag waarvan hij de held was,

119 Potvin, *Jacques d'Arteveld* (uitg. 1880) 33.
120 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 131 ('zijn wij de zonen niet der helden, die bij Kortrijk de glansrijke zege bevochten').
121 Potvin, *Jacques d'Arteveld* (1880) 7.
122 Block, Mekerle, *Jan Hyoens* [1849] 31.
123 Potvin, *Les gueux* (1880) 158.
124 Sleeckx, *Zannekin* (1865) 140-141.

werd een Vlaamse nederlaag. Maar de toeschouwer kan er zich mee verzoenen, omdat hij weet dat de strijd verdergaat en successen zal kennen.

En niet alleen worden verbanden gelegd tussen opeenvolgende etappes van de vrijheidsstrijd, de auteurs (en hun personages) gaan zover de samenhang duidelijk te maken tussen de historische episodes en de uiteindelijke bekroning ervan door de (definitieve) verovering van de onafhankelijkheid in 1830. In *Lodewijk van Nevers* (1870) van Bruno Block zingen Robrecht van Bethune en zijn zoons *De Vlaamse Leeuw*, door Van Peene en Karel Miry geschreven in 1847. Dezelfde graaf had er even tevoren al op gewezen dat 'eendracht maakt macht'[125]. En reeds bij de Oude Nerviërs hadden deze woorden - de nationale leuze van de Belgische staat - geklonken[126]. De negentiende-eeuwse waarden worden in het verleden geprojecteerd, en de (uiteindelijke) successen van de vrijheidsstrijd worden precies aan (het geloof in) deze waarden toegeschreven. Onder meer de eenheid van de verschillende (Belgische) gewesten wordt aan de historische helden reeds als een ideaal toegedicht ('Hainaut, Brabant, restez nos frères, / Tous unis contre l'agresseur', zegt Van Artevelde in het stuk van Potvin).

De minst subtielen onder de theaterauteurs besluiten hun historiestukken met een allegorische apotheose, waarin de boodschap, de samenhang tussen verleden en heden, dik in de verf wordt gezet. Zoals elk Artevelde-drama eindigde *De ruwaard van Vlaanderen* (1864) van Emmanuel van Driessche met de moord op de held. Na afloop van de eigenlijke handeling wordt het achterdoek opgetrokken en verschijnt 'het beeld van de vrijheid' op een voetstuk waarop 'in schitterende letters' *1344-1830* staat te lezen[127]. In *Wolfaert de Nerviër* (1860) slaagde Adolf Schepens erin de hele Belgische geschiedenis te omsluiten. De handeling van het stuk is gesitueerd in 57 voor Christus, in het jaar waarin België voor het eerst wordt bezet, waarin de Belgen voor het eerst van hun vrijheid worden beroofd. Het is het begin van een opeenvolging van vreemde heerschappijen, van een geschiedenis ook van verzet en vrijheidsstrijd die vele eeuwen zal duren. Tot in 1830 meer bepaald. Schepens maakt dit alles duidelijk. Aan de vooravond van het gevecht tegen de Romeinen slaapt de titelfiguur, hij droomt en in zijn droom verschijnt de in het wit gehulde *schutsgeest* van België. Het visioen begint als een kwade droom: 'Wolfaert! Wolfaert! ach! hoe bang / Zal dit volk nog eeuwen lang / Onder vreemde heeren zuchten'! Maar ooit herwint het land zijn vrijheid, want 'de tyd rent voort...', en ten langen leste is het zover. Bij de laatste strofe van de interventie van de geest klaart het achtertoneel op en verschijnt het Brusselse Koningsplein, zoals het te zien was bij de inhuldiging van Leopold I op 21 juli 1831. 'Hoor de vorstelyke stem/Trouw aen wet en vryheid zweren'[128]. Ooit zal de geschiedenis een goed einde kennen.

De historische personages 'voorvoelen' de gunstige afloop van de oorlog, ook al

125 Block, *Lodewijk van Nevers* (1870) 46.
126 Adolf Schepens, *Wolfaert de Nerviër, vaderlands berymd tooneelspel, in vyfbedryven* (Sint-Joost-ten-Node, 1860) 40.
127 Emmanuel van Driessche, *De ruwaard van Vlaanderen, historisch drama in zeeven deelen* (Antwerpen-Brussel, 1864).
128 Schepens, *Wolfaert de Nerviër* (1860) 84.

verliezen ze zelf een veldslag. De helden verliezen goedmoedig hun leven, omdat ze beseffen dat hun martelaarschap de *uiteindelijke* overwinning zal bespoedigen.

> Weest gerust, roemrijke martelaren, niet te vergeefs hebt gij gestreden, niet te vergeefs hebt gij uw bloed vergoten; elke druppel van uw bloed zal tienvoudig vruchten voortbrengen; nieuwe helden zullen opstaan om uwe dood te wreken en de zaak die u het leven kostte, tot een goed einde te voeren[129]

De personages zijn zich zelf van hun historische missie bewust. Zelfs de grote Van Artevelde sterft en is dus eigenlijk de verliezer in de dramatische gebeurtenissen waarin hij figureert. Maar ook deze slechte afloop is voor de toeschouwers aanvaardbaar, omdat hij een krachtig symbool wordt en daardoor een uiterst belangrijke rol zal blijven spelen. Dit besef spreekt de stervende Van Artevelde zelf uit:

> Zij hebben ... het volk ... bedrogen... misleid... en mijne daden... gelasterd... Doch... de waarheid... zal... vroeg of laat... aan den dag komen... en de naam... van Jakob van Artevelde... zal voor onze nakomelingen... het zinnebeeld... van Vlaanderens vrijheid... worden...[130].

Het historisch personage ziet zichzelf met een negentiende-eeuwse blik. De auteur geeft zich gretig bloot: zijn personage is niet een historische figuur maar een zinnebeeld, een symbool met een historische naam, één van de vele personificaties van zijn negentiende-eeuwse verzuchtingen. Het gebruikte arsenaal aan literaire truuks en theatrale middelen laat hem toe historische boodschappen op het planken te brengen en de nationale betekenis van het verleden duidelijk te maken. Het verleden wordt met het heden verbonden, het wordt een voorafspiegeling van wat komen zal. In de geschiedenis, in de enorme rijkdom aan personages en verhalen, vermoeden en zoeken, vinden en leggen de theaterauteurs tegenstrijdigheden en innerlijke conflicten, die de spanningen van de grote geschiedenis - en vooral de (al dan niet vermeende) nationale spanningen, die als de essentie ervan worden geduid - zichtbaar, ‘voorstelbaar’ en ‘inleefbaar’ maken. Aantrekkelijk om te spelen en te bekijken in een tijd die houdt van mensen die de ‘grote’ conflicten aan den lijve ondervinden, die historische spanningen op hun eigen individuele leven (kunnen) betrekken, die de geschiedenis ‘belichamen’. In een tijd die houdt van helden.

129 Van Bergen, *De Spaansche furie* (1876) 68-69.

130 Frans van Geert, *Jacob van Artevelde, historisch tooneelspel in zes tafereelen en een voorspel* (Brussel, 1864) 109.

Gezag, macht en prestige
Het ontslag van James Loudon als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië in 1874 in het perspectief van de veranderende politieke cultuur

Janny de Jong

Gouverneur-generaal James Loudon had er op 5 november 1874 genoeg van. Getergd schreef hij aan minister van koloniën W. van Goltstein:

> Ben ik onder Uw ambtsvoorganger herhaalde malen openlijk gedesavoueerd, zonder dat het mij gelukken mogt het deswege ingediend verzoek om eervol ontslag te zien ingewilligd, - de bejegening die ik *nu* onderga stelt dat alles in de schaduw ... Eer en pligtbesef verbieden mij Uwer Excellentie ter zijde te staan, waar onze begrippen omtrent de uitoefening en handhaving van het gezag zóó zeer uiteenloopen dat de noodzakelijke overeenstemming *onmogelijk* is[1].

Zijn verzoek om eervol ontslag werd een maand later ingewilligd. Loudon was toen slechts drie jaar in functie geweest.

Loudons voortijdige vertrek was in zijn tijd volkomen uniek. De ambtstermijn van vijf jaar was steeds als een vast gegeven beschouwd, ofschoon ze niet wettelijk was voorgeschreven. Het ontslag viel op een buitengewoon ongelukkig moment: een jaar eerder was de Atjehoorlog uitgebroken en het zag er niet naar uit dat dit conflict spoedig opgelost kon worden. Aangezien een wisseling van de landvoogd altijd enige instabiliteit met zich mee kon brengen, moeten er wel dwingende redenen zijn geweest om de gouverneur-generaal te ontslaan. De idee bestond bovendien dat het nationale belang het niet toeliet dat de hoge positie van de gouverneur-generaal invloed ondervond van de partijtwisten in Nederland. Kabinetswisselingen dienden voor deze geen gevolgen te hebben.

Toch was in de praktijk de verhouding tussen de minister van koloniën en de gouverneur-generaal zeer conflictgevoelig, vooral wanneer na een kabinetswisseling de politieke kleur van minister en landvoogd niet (meer) overeenstemde. Aangezien de ministeries in de tweede helft van de negentiende eeuw niet erg stabiel waren, kwam dit veelvuldig voor. In de periode 1848-1901 traden maar liefst eenentwintig kabinetten op. Gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist was de laatste die zijn gehele ambtsperiode (1851-1856) met dezelfde minister van koloniën, C.F. Pahud, te maken had. In genoemde periode werden de meeste gouverneurs-generaal echter met drie of meer ministerswisselingen geconfronteerd.

Sinds 1855 was de gouverneur-generaal volgens artikel 4 van zijn geheime instructie verplicht om de bevelen en ‘overige aanschrijvingen’ van het Opperbestuur uit te

1 Loudon aan Van Goltstein, 5.11.1874, exh. 11.12.1874, kab. R 34. Algemeen Rijksarchief (ARA), archief Koloniën inv. nr. 6057.

voeren. Maar dit moest gebeuren met de spoed waarvoor zij vatbaar waren - een ontsnappingsclausule[2]. De gouverneur-generaal was zeker niet slechts een technisch uitvoerder van hetgeen in Nederland werd besloten. Alleen al de afstand tussen moederland en kolonie maakte een dergelijke volgzaamheid van de landvoogd onmogelijk, hoewel deze afstand in de tweede helft van de negentiende eeuw relatief steeds kleiner werd door de ontwikkeling van betere en snellere communicatiemogelijkheden. Vooral de telegraaflijnen die in de jaren 1860 werden aangelegd maakten snelle raadpleging en een ministerieel ingrijpen eenvoudiger. Zij vormden daarom een potentiële bedreiging voor de manoeuvreerruimte van de gouverneur-generaal. Niettemin beschikte de gouverneur-generaal op basis van het regeringsreglement voor Nederlands-Indië van 1855 over uitgebreide bevoegdheden op het terrein van wetgeving en algemeen bestuur[3]. Feitelijk bezat hij in Indië meer rechten dan de koning in Nederland want hij kon wetten geheel of gedeeltelijk buiten werking stellen[4].

De minister van koloniën droeg de politieke verantwoordelijkheid voor het beleid van de regering in Batavia. Sedert de invoering van de Indische comptabiliteitswet in 1867 werd de Indische begroting door de Nederlandse volksvertegenwoordiging vastgesteld hetgeen de parlementaire invloed op en de belangstelling voor de Indische aangelegenheden deed toenemen. De staatsrechtelijke relatie tussen minister en gouverneur-generaal was dus buitengemeen gecompliceerd en in feite paradoxaal: hun bevoegdheden liepen als het ware door elkaar. Veel hing daarom in dezen af van het onderlinge vertrouwen. Waar dat ontbrak was samenwerking problematisch. Loudons voorganger, gouverneur-generaal P. Mijer, deed tijdens de bestuursoverdracht zelfs uitvoerig zijn beklag over de tegenwerking die hij vanuit Nederland ondervond. De speech werd als brochure verspreid waardoor de positie van de gouverneur-generaal tot onderwerp van publiek debat werd gemaakt - een ongebruikelijke stap. Loudon klaagde eveneens over tegenwerking en gebrek aan steun en verbond er de meest vergaande consequentie aan: hij vroeg ontslag.

Dit ontslag doet een aantal vragen opwerpen. Allereerst welke motieven Loudon had om bij herhaling ontslag te vragen. In zijn ontslagbrief gewaagde hij van een onheuse bejegening en een botsende opvatting over de uitoefening van het gezag. Het punt is dat Loudons positie in Indië door verschillende oorzaken uiterst moeilijk was geworden en het is mogelijk dat hij een manier zocht om zich op een drastische manier uit het wespennest te redden. Een tweede vraag is natuurlijk waarom Van Goltstein, die nog maar amper enkele maanden minister was in het in augustus 1874 aangetreden conservatieve kabinet Heemskerk-Van Lynden van Sandenburg (1874-1877), dit ontslag inwilligde. Van Goltstein kende Indië bovendien niet uit eigen ervaring en moet zich dus wel sterk hebben gevoeld om dit precedent te stellen. In de historische en staatsrechtelijke literatuur is aan de verhouding tussen het opperbe-

2 M. Boon, *J.W. van Lansberge en de practijk van art. 4 van de geheime instructie van 5 juni 1855* (Utrecht, 1943) 8-18, 49, 211-214.

3 C.W. Margadant, *Het regeeringsreglement van Nederlandsch-Indië* (3 dln.; Batavia, 1895); Ph. Kleintjes, *Het staatsrecht van Nederlandsch-lndië* (2 dln.; Amsterdam, 1903) I, 223-273.

4 *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal. Tweede Kamer (HTK)* 1874-1875, Bijlage 107.7; 10.

stuur en het Indische bestuur de nodige aandacht besteed[5] maar niet specifiek aan het ontslag van de gouverneur-generaal. Toch blijkt alleen uit de analyse van concrete gevallen hoe in de praktijk de gezagsrelaties zich ontwikkelden. Maar misschien is nog wel interessanter dat via een dergelijk onderzoek de invloed van het publieke debat in het geheel kleur krijgt. De gezagsdragers opereerden uiteraard niet in een politiek vacuüm, maar in een zich snel wijzigende politieke cultuur waarin pers en parlementaire discussie een steeds belangrijker rol gingen innemen. Het koloniale bewind was met andere woorden in de liberale openbare ruimte geplaatst. Dat ging met de nodige wrijving gepaard omdat het liberale ideaal van een bestuur waarin de verantwoordelijke minister steeds ter verantwoording geroepen kan worden, ook steeds meer op Indië toegepast kon worden. In Nederland ontstond halverwege de negentiende eeuw een steeds grotere openheid van bestuur, in Indië werd evenwel vastgehouden aan het autocratisch-centralistische bestuursmodel. Nederlanders in Indië hadden geen kiesrecht en niet het recht om verenigingen op te richten of vergaderingen te houden met een politiek doel. Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een pers in Indië die een tamelijk kritisch karakter had en vaak een zeer persoonlijke toon voerde. Het drukpersreglement van 1856 was weliswaar zeer restrictief (in Thorbecke's woorden een ‘gedrocht der duisternis’) maar in de praktijk had de pers, met de zogenaamde ‘authentieke uitlegging’ van 1858 een behoorlijke mate van vrijheid gekregen. De Indische kranten ontwikkelden zich tot kritische vertolkers van de bij de Europese bevolking levende ideeën. Indische krantenberichten werden via mailedities in Nederland verspreid waardoor ze extra gewicht kregen.

Wat de persoon Loudon betreft is het een gelukkige omstandigheid dat zowel Loudons memoires als de particuliere briefwisselingen met de respectievelijke ministers bewaard zijn gebleven. De vraag in hoeverre Loudons voortijdige vertrek werd ingegeven door (bijzondere) omstandigheden en persoonsstructuur krijgt daardoor beter reliëf. Het is in dat verband ook van belang een aantal conflicten van andere gouverneurs-generaal met de minister van koloniën te analyseren.

Loudons benoeming en opvattingen over de positie van de gouverneur-generaal

Loudon kende Indië al toen hij er in 1871 naar toe ging als gouverneur-generaal. Zijn vader was er resident geweest en bevriend met de conservatieve koloniale staatsman J.C. Baud, die na de dood van Loudons vader het beheer over de financiën voerde en de zonen Loudon van aanbevelingen in introductiebrieven voorzag toen zij na hun studie te Leiden weer hun geluk in Indië gingen beproeven. Baud werd in de jaren vijftig voor Rotterdam in de Tweede Kamer gekozen en genoot bij zijn mede-parlementariërs veel prestige als oud-gouverneur-generaal en minister van koloniën. Hij was beslist voorstander van de autocratische bestuursvorm in Indië, waarbij volgens hem de opperste wetgevende macht volledig zou moeten berusten

5 Zie bijvoorbeeld J. Kiers, *De bevelen des konings. De verhouding van koning, minister en landvoogd historisch verklaard* (Utrecht, 1938) en M. Boon, *J.W. van Lansberge en de practijk van art. 4 van de geheime instructie van 5 juni 1855* (Utrecht, 1943). Verder: G. Puchinger, *Landvoogd en minister* (Leiden, 1993) over de periode 1902-1937 en C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam, 1997).

bij de koning die zich zou laten voorlichten door de gouverneur-generaal, ministers en Raad van State.

Toepassing van Nederlandse constitutionele begrippen zou gevaarlijk zijn voor het Nederlandse bewind over de kolonie[6]. Deze denkbeelden vinden we ook terug bij Loudon.

Loudon had zijn benoeming tot gouverneur-generaal te danken aan de tussenkomst van Thorbecke, bij wie hij had gestudeerd. Thorbecke had bij herhaling, door de aanbieding van verschillende ministersposten en de benoeming van Loudon in 1862 op 37-jarige leeftijd tot commissaris des konings in de provincie Zuid-Holland, laten blijken zijn oud-student gunstig gezind te zijn. Loudon was zelf geen doctrinairliberaal: nadat hij minister van koloniën was geweest in het kabinet Van Zuylen van Nijevelt-Loudon (1861-1862) had hij beslist geweigerd in het tweede kabinet Thorbecke (1862-1866) deze functie opnieuw te vervullen omdat hij het absoluut oneens was met de door de liberalen zo zeer gewenste vaststelling van de Indische begroting bij de wet. Het zou een slechte uitwerking op het gezag in Indië hebben. Thorbecke meende evenwel dat de wetgevende macht ook in Indië het nodige te zeggen moest hebben. Toen de ambtsperiode van de in 1866 benoemde Mijer ongeveer ten tijde van de formatie van het derde kabinet Thorbecke verstreek, lag de keuze van Loudon feitelijk vast: Thorbecke maakte van zijn voordracht en benoeming een voorwaarde[7].

Loudon vertrok naar Indië met reeds lang gevestigde opinies over de positie van de gouverneur-generaal in Nederlands-Indië en de gezagsverhouding met het opperbestuur in Nederland. In het archief Loudon is een memorie van begin 1861 bewaard gebleven waarin hij zijn koloniaal-politieke beginselen heeft opgetekend. In de nota gaf Loudon een ideaaltypische beschrijving van de persoonlijkheid van de landvoogd; deze diende door zijn ‘verlicht verstand, edel hart en vast karakter’ vertrouwen en hoogachting in te boezemen zodat aan hem het ‘autocratisch gezag’ toevertrouwd kon worden[8]. De redenering duidde erop dat de pragmatische Loudon mensen belangrijker achtte dan structuren. De gouverneur-generaal zou geen ambtenaar van het ministerie maar 's konings vertegenwoordiger moeten zijn.

Loudon was sedert 1861 niet van mening veranderd. Voor zijn vertrek naar Indië vestigde hij, naar aanleiding van het lezen van enkele dossiers de aandacht van de minister op de zijns inziens ‘verregaand ongepaste toon’ die de bureau-ambtenaren in Nederland de minister jegens de gouverneur-generaal lieten aanslaan. Loudon signaleerde een ‘natuurlijke neiging der bureaucratie om zich vanachter de barricade van lessenaar en inktpot’ aanmatigend jegens de handelende partij in Indië op te stellen. Deze tendens beschouwde hij als desastreus voor gezag en prestige van de gouverneur-generaal. Indien er geen verandering optrad in de toon van de correspondentie, zo liet hij Van Bosse bij voorbaat weten, dan zou dat een vriendschappelijke

6 A. Alberts, *Baud en Thorbecke 1847-1851* (Utrecht, 1939) 172; Janny de Jong, *Van Batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900* (Den Haag, 1989) 27-33.

7 Loudon, *Gedenkschrift*, 24, 269; W. Thorbecke aan Loudon, 21.4.1872. ARA, archief Loudon, bijl. 94; J.P. Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des konings 1806-1876* (Houten, 1987) 231.

8 ARA, archief Loudon, bijl. 26. De nota is ongedateerd maar uit bijl. 27 van het archief Loudon blijkt dat de datum 9.3.1861 moet zijn.

verhouding tussen gouverneur-generaal en minister van koloniën onmogelijk maken[9].

Eveneens typeerde het Loudon dat hij weigerde de reis naar de kolonie op een Nederlands passagierschip te maken. Hij meende dat de voor de gouverneur-generaal zozeer wenselijke afstandelijke houding in Indië uitsloot dat deze naar Indië reisde op een Nederlands schip omdat hierop ambtenaren en particulieren 'van allerlei soort' werden vervoerd. Het ging hierbij om zo'n belangrijk principe dat hij de ontstemming riskeerde van prins Hendrik, de grote beschermer van de Stoomvaartmaatschappij Nederland[10]. De gouverneur-generaal moest afstand bewaren jegens zijn ondergeschikten: zich beleefd maar nooit familiair gedragen[11].

Loudon hechtte eraan duidelijk te maken dat de nieuwe gouverneur-generaal een krachtige persoonlijkheid was die niet - zoals van Mijer werd gezegd - over zich liet lopen[12]. De keerzijde van deze medaille was evident. Indien er wat misging kwam de kritiek ook voornamelijk op het hoofd van de gouverneur-generaal terecht. Het probleem was nu dat de persoon Loudon voor aanmerkingen en bezwaren uitermate gevoelig was, en die persoonlijke gevoeligheid rechtvaardigde met zijn strikte opvattingen over de positie van de gouverneur-generaal als onderkoning van Indië. Loudons redenering luidde immers dat een ieder aan de gouverneur-generaal eerbied en ontzag verschuldigd was. Waar deze beledigd werd, werd in hem tevens de koning beledigd. In een bestuursperiode zonder grote problemen kon Loudons ideaal van een onafhankelijk eenhoofdig gezag misschien functioneren, maar tijdens grote spanningen zou het onpraktisch blijken om niet op de ambtelijke coterieën in de kolonie te steunen en hen in tegendeel van zich te vervreemden.

Loudon en minister van koloniën P.P. van Bosse (1871-1872)

Minister P.P. van Bosse was vanaf 1848 vijf maal minister van financiën geweest in kabinetten van uiteenlopende politieke kleur en bekleedde in 1871 voor het eerst de post van koloniën. Hoewel Loudon in zijn *Gedenkschrift* schreef: 'ik was zoo min voor Van Bosse als hij voor mij, een persona grata'[13], waren de ambtelijke contacten uitstekend[14]. Loudon zag daarin de hand van Thorbecke[15].

Van de particuliere correspondentie tussen Loudon en Van Bosse zijn helaas alleen de brieven van de laatstgenoemde bewaard gebleven. Ze vormen kostelijke lectuur;

9 Loudon, *Gedenkschrift*, 275. Loudon aan Van Bosse, minuut, 9.5.1871. ARA, archief Loudon, bijl. 83. Zie ook de klacht van P. Mijer over de toon van de officiële correspondentie tijdens de bestuursoverdracht aan Loudon. P. Mijer, *Rede*, 7.

10 Loudon, *Gedenkschrift*, 284.

11 *Ibidem*, 300. Vergelijk J.G. Taylor, *The social world of Batavia. European and Eurasian in Dutch Asia* (Madison, 1983) 117.

12 Zie bijv. de brieven van Van Bosse aan Loudon 21.5.1871; 15.8.1871; 8.2.1872; 25.3.1872; 10.4.1872. ARA, archief Loudon (vL); brief Fransen van de Putte aan Loudon, 13.2.1873. *Ibidem*; Loudon, *Gedenkschrift*, 296, 297, 299. Zie tevens redevoering Fransen van de Putte in het parlement waarin hij stelde dat vrijwel alles wat in Indië niet goed was gegaan te wijten was aan het gebrek aan leiding. *HTK* 1871-1872, 16.10.1871, 127.

13 Loudon, *Gedenkschrift*, 270-271.

14 *Ibidem*, 319.

15 *Ibidem*, 311.

zeer openhartig en op cynische toon schreef Van Bosse over onderwerpen van binnenlandse, internationale en koloniale aard. Ernstige meningsverschillen tussen hem en de gouverneur-generaal vallen niet te bespeuren, wel enige irritatie over en weer[16]. Aan de korte samenwerking kwam een eind in de zomer van 1872 toen het ministerie aftrad nadat de Tweede Kamer het wetsontwerp tot invoering van inkomstenbelasting had verworpen en Thorbecke in mei overleden was. Het liberale kabinet De Vries-Fransen van de Putte (1872-1874) volgde het op. I.D. Fransen van de Putte werd de nieuwe minister van koloniën. Opmerkelijk was Van Bosses verzekering aan Loudon dat de gouverneur-generaal van het nieuwe ministerie geen 'tegenwerking of chicanes' te duchten had; mocht dit veranderen dan zou hij dat direct melden maar voorlopig was 'de kust volkomen klaar'[17]. De slechte onderlinge verstandhouding tussen de verschillende liberale facties maakte kennelijk een dergelijke geruststelling nodig. Zeker is het dat Van Bosse een zeer ongunstige mening was gaan huldigen over Fransen van de Putte: hij beschouwde hem als een intrigant[18]. De Putteanen namen het Van Bosse kwalijk dat hij een ministerspost had geaccepteerd in het derde kabinet Thorbecke en zij maakten het hem daarom in de Kamer niet gemakkelijk.

Loudon en minister van koloniën I.D. Fransen van de Putte (1872-1874)

I.D. Fransen van de Putte was een oude bekende van Loudon. Vanaf 1849 was hij administrateur en sinds 1851 huurder geweest van de suikerfabriek Pandji waarvan Loudon destijds samen met de Bataviase advocaat J.H. Cremer eigenaar was. Loudon had in 1853 zijn aandeel in de fabriek verkocht aan Cremer om in gouvernementsdienst te kunnen treden. Pikant detail was dat Fransen van de Putte later met dit suikercontract fortuin maakte, terwijl Loudon zijn deel, op basis van de taxatie van Van de Putte, van de hand had gedaan voor een in verhouding laag bedrag van 80.000 gulden[19]. Fransen van de Putte betaalde zelf aan J.H. Cremer in totaal 555.000 gulden voor de gehele fabriek[20]. Er viel bij Loudon overigens geen afgunst of spijt over deze gang van zaken te bespeuren; Van de Putte had eenvoudig blijk gegeven van een goed zakeninstinct.

16 Van Bosse aan Loudon, 10.4.1872, 17.4.1872 en 4.7.1872. ARA, archief Loudon (vL).
17 Van Bosse aan Loudon, 11.9.1872. ARA, archief Loudon (vL). Zie ook zijn brief van 11.7.1872. *Ibidem*, bijl. 110. Willem Thorbecke vermeldde in een post scriptum dat men (Fransen van de Putte) Loudon het leven onmogelijk zou willen maken om hem door een gunsteling (Van Rees) te kunnen vervangen. W. Thorbecke aan Loudon, 21.10.1872. Archief Loudon, bijl. 94. Zie ook Loudon, *Gedenkschrift*, 237: Thorbecke zei Loudon in 1865 dat Van de Putte altijd 'onder de hand manoeuvreerde' en hij hem niet vertrouwen kon.
18 Zo schreef Van Bosse op 25.3.1872 aan Loudon: 'vdPutte c.s. kunnen het conspireren evenmin laten als Napoleon 3; ze zouden eindelijk tegen zich zelve gaan intrigeren!'. Archief Loudon (vL).
19 Loudon, *Gedenkschrift*, 82; C. Fasseur, 'Van suikercontractant tot kamerlid. Bouwstenen voor een biografie van Fransen van de Putte (de jaren 1849-1862)', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TVG)*, LXXXVIII (1975) 333-354; H.A. Idema, 'Fransen van de Putte op Java 1849-1859', *De Gids*, IIC (1934) III, 294-324.
20 Fasseur, 'Suikercontractant', 340-341.

In Loudons eerste particuliere brief aan minister Fransen van de Putte probeerde hij afspraken te maken over de wijze van samenwerking. Hij schreef overtuigd te zijn

dat hun omgang ‘opregt vriendschappelijk en loyaal’ zou zijn; als ‘mannen van karakter’ zouden ze elkaars zelfstandigheid eerbiedigen. De gouverneur-generaal behoorde de vertrouweling en vriend van de minister te zijn. Ook Van de Putte werd op het belang van beleefde vormen in de officiële correspondentie gewezen en de noodzaak de bureau-ambtenaren in toom te houden die de landvoogd als een kwajongen behandelden[21].

Fransen van de Putte drukte in zijn eerste brief de hoop uit samen met Loudon veel voor Indië te kunnen doen[22]. Hij ging niet in op de verhouding tussen minister en landvoogd maar verklaarde wel een groot voorstander te zijn van een particuliere correspondentie. In Loudons opmerking over de neiging tot het voeren van een kritische toon in de officiële briefwisseling school kennelijk enige waarheid; Van de Putte meldde Loudon tenminste aan de ambtenaren opdracht te hebben gegeven de vormen jegens de landvoogd beter in acht te nemen nadat hij reeds op de tweede dag van zijn ministerschap twee brieven had moeten corrigeren[23].

De particuliere correspondentie begon vriendelijk. Openhartig werd over zaken en personen geschreven; Loudon in een opmerkelijk krachtig, fors handschrift met vele onderstrepingen om passages te accentueren. Van de Putte correspondeerde in een moeilijk leesbaar schrift, vooral ook omdat de scribent kennelijk sneller dacht dan schreef. Hij bezigde vaak een telegramstijl en formuleerde slecht. In hun briefwisseling kwamen hun karakterverschillen tot uitdrukking; Van de Putte toonde zich daarin op en top politicus: praktisch, pragmatisch en flexibel, steeds erop bedacht zijn positie veilig te stellen. Hij besprak zowel de grote lijnen als de details van het koloniaal beleid. Loudon trad erin naar voren als een principieel, onbuigzaam en rechtlijnig regent.

In 1872 ontstond een verschil van opvatting over de militaire expeditie die Loudon in mei van dat jaar naar Deli had gezonden. Dit naar aanleiding van een alarmistisch telegram van de assistent-resident van Deli waarin een verzoek om steun werd gedaan vanwege vijandelijke plannen van de Bataks. Loudon had direct besloten militairen naar Deli te sturen, vooral omdat hij de invloed van Atjeh vermoedde achter de Batakse plannen. Minister Van Bosse had de actie goedgekeurd; Deli lag in de buurt van Atjeh en daar mocht wel de overtuiging ontstaan ‘que nous n'y allons pas de main mortes’(sic)[24]. Fransen van de Putte was het met de energieke wijze waarop Loudon troepen en versterkingen had gezonden op zichzelf wel eens, maar meende dat het telegrafisch verzoek om hulp wat voorbarig was geweest. In ieder geval had de opinie van de resident gevraagd moeten worden alvorens de assistent-resident het verzoek aan de gouverneur-generaal had mogen verzenden[25]. Met enig beleid had de

21 Loudon aan Fransen van de Putte, 16.7.1872. Archief Fransen van de Putte (Huis ter Heide) (HTH). Ik dank familie W.A Storm de Grave, prof. dr. mr. C. Fasseur en wijlen dr. G. Taal voor de inzage in het familie-archief Fransen van de Putte.

22 Fransen van de Putte aan Loudon, 8.7.1872. ARA, archief Loudon (vL).

23 *Idem*, 29.8.1872. *Ibidem.*

24 Van Bosse aan Loudon, 4.7.1872. ARA, archief Loudon (vL).

25 Fransen van de Putte aan Loudon, 29.8.1872, 19.9.1872, 3.10.1872, 7.11.1872, 23.1.1873, 3.4.1873. *Ibidem*.

opstand direct de kop ingedrukt kunnen worden waardoor oorlog zou zijn voorkomen[26].

Loudon nam de kritiek op zijn beleid inzake Deli tamelijk laconiek op. Geïrriteerder toonde hij zich over de op- en aanmerkingen die Van de Putte uitte over een aantal directeuren van algemeen bestuur in Indië die door Loudon waren benoemd[27]. Toen Loudon vermeldde dat het in zijn bedoeling lag om de directeur van Binnenlands Bestuur, H.D. Levyssohn Norman, tot algemeen secretaris te benoemen, reageerde Fransen van de Putte ontsteld en rammelde zelfs met zijn portefeuille. De reden voor deze op het oog nogal overdreven reactie was gelegen in het feit dat Levyssohn Norman een specialist was op agrarisch gebied. Van de Putte zag zijn oude stokpaardje, de regeling van de agrarische aangelegenheden op Java, in gevaar komen. Hij drukte Loudon op het hart om toch 'in godsnaam' een goede keuze te doen bij de vervanging van Levyssohn Norman. De mogelijkheid de agrarische hervorming naar zijn inzichten te laten plaatsvinden had, zo verzekerde Van de Putte, voor hem vrijwel de enige reden gevormd om het ambt van minister te aanvaarden. Mocht hij nu door een ongelukkige benoeming niets tot stand kunnen brengen 'dan laat ik de zaken liever aan een ander over en wil er de verantwoordelijkheid niet van dragen. Ik schrijf u even ronduit hoe ik erover denk als gij het mij doet'[28].

Dat was inderdaad duidelijke taal. Loudon reageerde gepikeerd met de verzuchting dat de minister stelselmatig afkeurde wat het Indische bestuur deed. Over het verdere nut van de briefwisseling had hij zo zijn twijfels;

> Ik heb altijd gemeend dat de particuliere correspondentie *ook* (d.i. behalve hare vriendschap onderhoudende strekking) bestemd was om het hoekige van de officieele weg te nemen. *Onze* particuliere correspondentie schijnt intusschen tot het omgekeerde te moeten leiden.

Loudon tolereerde geen inmenging in benoemingen: 'Ik zal benoemen en ontslaan *naar mijne overtuiging* en niet op commando van wien ook'[29].

Fransen van de Putte was het met Loudon volstrekt oneens. Al voordat hij deze brief had ontvangen verzekerde hij hem geen afkeuring van diens beleid te bedoelen met zijn openhartige opmerkingen over zaken en personen in zijn 'zeer *intieme* gedachtenwisseling'[30]. Voor Loudons gevoeligheid bestond dan ook geen reden[31]. Naar aanleiding van Loudons bittere brief verzekerde Van de Putte niet aan tegenwerking

26 *Idem*, 7.11.1872, 9.1.1873, 23.1.1873, 30.1.1873. *Ibidem*.
27 Het betrof drie van de vijf departementen, namelijk Onderwijs, Burgerlijke Openbare Werken (BOW) en Financiën. *Idem*, 13.2.1873, 30.10.1873, 13.11.1873, 25.6.1874. *Ibidem*. Het departement BOW was ook voor Van Bosse, wiens zoon er werkzaam was als ingenieur, een regelmatig terugkerend onderwerp van kritiek geweest. Zie Van Bosse aan Loudon, 14.1.1872, 10.4.1872, 2.1.1873. *Ibidem*. Ook vice-president Van Rees uitte in de jaren 1873 en 1874 veel kritiek op dit departement. Van Rees aan Fransen van de Putte, 25.12.1873, 28.3.1874, 25.4.1874, 14.7.1874. Archief Fransen van de Putte (HTH).
28 Fransen van de Putte aan Loudon, 13.2.1873. ARA, archief Loudon (vL).
29 Loudon aan Fransen van de Putte, 26.3.1873. Archief Fransen van de Putte (HTH).
30 Fransen van de Putte aan Loudon, 20.3.1873. ARA, archief Loudon.
31 *Idem*, 3.4.1873. *Ibidem*.

gedàcht te hebben. Wilde de particuliere correspondentie enig nut hebben dan moesten beide scribenten zeggen wat ze dachten. ‘Zo doet gij zonder dat ik mij er ooit gevoelig over toonde; maar gij schijnt het van mij niet te kunnen verdragen’[32]. Fransen van de Putte wees erop dat hij direct verantwoording verschuldigd was aan het parlement. In Indië mocht men ook wel eens de moeilijkheden en de verantwoordelijkheden van de minister in het oog houden. Hij deed een beroep op Loudons ‘schrander oordeel en eerlijk gemoed’ om zich in de positie van de minister gedurende de laatste maanden te verplaatsen en meende dat hij Loudon loyaal had gesteund[33]. De verwijzing naar Van de Puttes positie van de laatste maanden sloegen op de perikelen rond Atjeh. Was de relatie tussen de minister en de gouverneur-generaal reeds nu gespannen; het zou weldra nog veel erger worden, naar aanleiding van de kwestie Atjeh.

Zonder uitgebreid op de Atjehoorlog te hoeven ingaan - er is al zeer veel over aanleiding, oorzaken en verloop van de oorlog geschreven - is het niettemin voor een beter begrip van de positie van beide bewindslieden en de oorzaken van enkele grote conflicten tussen hen noodzakelijk om er enige aandacht aan te besteden. Bij die conflicten ging het eigenlijk steeds om het volgende: Fransen van de Putte hield nauwlettend in gedachten welke indruk de handelingen in Nederland zelf en in het buitenland zouden maken en stemde zijn beleid daarop af. Hij toonde zich daardoor veel meer dan Loudon een politicus die paste in de veranderende politieke cultuur.

Over de vraag of Atjeh onder de Nederlandse soevereiniteit en suprematie behoorde te vallen waren de twee bewindslieden het eens. Fransen van de Putte was er echter op grond van internationale politieke overwegingen veel meer dan Loudon op gebrand om élke schijn van agressieve Nederlandse bedoelingen jegens Atjeh te vermijden. Een oorlog met Atjeh zou volgens hem in Europa aan Nederlandse annexatiezucht worden toegeschreven[34]. De uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het zenden van een militaire expeditie onder leiding van vice-president Nieuwenhuyzen schoof hij op geraffineerde wijze Loudon toe. Toen deze namelijk het door de Nederlandse consul-generaal te Singapore verstrekte bericht, over de pogingen van Atjeh om steun van Italië en Amerika te verwerven, aan Fransen van de Putte seinde, telegrafeerde deze dat langer dralen met het zenden van een expeditie niet geoorloofd was, *mits* Loudon niet twijfelde aan de juistheid van deze berichten[35]. Aan Loudon werd dus de moeilijke taak overgelaten om de informatie uit Singapore op haar juiste waarde te schatten.

Fransen van de Putte verzette zich tegen de oorspronkelijke formulering van de instructie aan Nieuwenhuyzen omdat zij een ultimatum van de erkenning van de Nederlandse soevereiniteit binnen 24 uur bevatte. Hij achtte het om formele redenen beter Atjeh op een andere manier te benaderen. Zijn redenering liep als volgt. Indien

32 *Ibem*, 8.5.1873. Ibidem.
33 *Ibidem*. Zie ook brief 3.4.1873.
34 *Ibem*, 21.11.1872. *Ibidem.*
35 Loudon, *Gedenkschrift*, 330-331; J.I. de Rochemont, *Loudon en Atsjin* (2e dr., Batavia, Amsterdam, 1875) 42-43; Van 't Veer, *Atjeh,* 45-46. Zie ook *Officieele bescheiden betreffende het ontstaan van den oorlog tegen Atjeh in 1873* ('s-Gravenhage, 1981).

Atjeh inderdaad hoop kon stellen op Amerikaanse steun dan zou de sultan de Nederlandse regeringscommissaris onvriendelijk bejegenen. Nederland zou in dat geval geen afdoende verklaring voor de gebeurtenissen te Singapore ontvangen noch een verzekering dat zich dit in de toekomst niet zou herhalen. Naar aanleiding daarvan zou er oorlog ontstaan. Het stellen van een ultimatum was derhalve volmaakt overbodig. Als er niet een ultimatum werd gesteld zou het Nederlandse beleid zowel nationaal als internationaal in een veel gunstiger daglicht komen te staan[36].

Het volgende conflict was ernstiger. De eerste expeditie naar Atjeh werd een militair fiasco. Loudon gaf daarom Nieuwenhuyzen toestemming binnen een maand nadat de oorlogshandelingen waren begonnen, te retourneren. Eenmaal terug op Java deed Nieuwenhuyzen het, in strijd met de waarheid, voorkomen alsof hij langer had willen blijven maar de gouverneur-generaal uit nervositeit over de slechte militaire resultaten hem overijld had teruggeroepen. Loudon droeg hem daarop voor ontslag voor. Hij voegde er een particulier schrijven aan Fransen van de Putte aan toe met een rekest aan de koning met zijn eigen eervol ontslag indien de minister dit verzoek niet honoreerde. Fransen van de Putte stond er evenwel op dat Nieuwenhuyzen zélf ontslag mocht vragen, hetgeen gebeurde. Toen de minister het ontslag van Nieuwenhuyzen - die een persoonlijk vriend van hem was - niet alleen eervol liet zijn maar daar de formulering aan toe voegde dat het ontslag werd verleend onder dankbetuiging voor de langdurige en trouwe diensten in verschillende betrekkingen aan het land bewezen, was Loudon onthutst, kwaad en voelde hij zich in zijn eer aangetast[37]. Loudon meende dat het publiek niet anders kon conluderen dan dat de gouverneur-generaal ongelijk had gekregen en de vice-president de eer aan zichzelf had gehouden[38].

Van de Putte schreef Loudon dat hij de ex-vice-president ‘den aftogt zoo eervol mogelijk’ wilde maken opdat deze in Nederland niet op de zaak zou terugkomen[39]. De waarheid werd door de gekozen formulering niet tekort gedaan en ‘het was van groot belang ... om in geen opzigt van de gewoonte af te wijken, en daardoor zoo veel mogelijk explicatiën in de Vertegenwoordiging over die zaak te voorkomen’[40]. Dit kon nauwelijks een voldoening zijn voor Loudon die deze kwestie Van de Putte zijn verdere leven bijzonder kwalijk zou nemen. Alleen vanwege de oorlogstoestand slikte hij de belediging[41]. Circa twintig jaar later was zijn boosheid nog niet afgenomen,

36 Fransen van de Putte aan Loudon, 20.3.1873. ARA, archief Loudon (vL).

37 Loudon had Van de Putte geschreven ‘Zal dit ontslag, met het oog op zijn verleden, eervol zijn, ik zal mij daartegen niet verzetten, maar het is mij onmogelijk om het voor te stellen’. Loudon, *Gedenkschrift*, 347-348; De Rochemont, *Atsjin*, 97-98. Zie voor de officiële stukken over dit ontslag Loudon aan Fransen van de Putte, 7.6.1873 kab. La U, exh. 22.7.1873 La H24 kab. z.geheim. ARA, Koloniën, 6035; de kabinetsmissives van Fransen van de Putte aan de koning 1.8.1873 La V21 kab. z.geheim exh. 9.8. 1873 La A4; van 23.8.1873 La Z23 kab. z. geheim exh. 27.8.1873 La O4; en van 6.10.1873 La O27 kab., exh. 7.10.1873 La H5. ARA, archief Kabinet des Konings 4277 en Koloniën 6035.

38 Loudon aan Fransen van de Putte, 30.8.1873. Archief Fransen van de Putte (HTH). Minuut in ARA, archief Loudon, bijl. 132b.

39 Fransen van de Putte aan Loudon, 9.10.1874. ARA, archief Loudon (vL).

40 Fransen van de Putte aan Loudon, 23.10.1874. ARA, archief Loudon (vL).

41 Loudon aan Fransen van de Putte, 24.10.1873. Archief Fransen van de Putte (HTH).

getuige zijn memoires: hoe had Fransen van de Putte iemand kunnen beschermen ‘wiens lafheid, karakterloosheid en valschheid de heiligste landsbelangen zóó schaamteloos verwaarloosd had’[42].

Loudons felle reactie was verklaarbaar in het licht van de kritiek die losbarstte in Indië na de afloop van de eerste expeditie. De gouverneur-generaal die in Loudons optiek juist hoog boven partijschappen moest staan met een onbetwistbaar gezag, viel ten prooi aan heftige aanvallen in de Indische dagbladpers. Allerlei geruchten over wat op Atjeh was voorgevallen deden de ronde. Loudon besloot daarom in mei 1873 tot een enquête om de waarheid boven tafel te krijgen. Dit onderzoek veroorzaakte echter veel ergernis in hoge legerkringen omdat militairen tegen hun superieuren moesten getuigen. De enquête duurde bovendien lang en werd daardoor tot een nieuwe bron van irritatie tussen minister en landvoogd. Aanvankelijk was Van de Putte wel positief over het enquête-initiatief geweest. Toen snelle resultaten uitbleven, meende hij dat de betrokken legerofficieren beter direct met pensioen gestuurd hadden kunnen worden. Dan zou de zaak zijn afgedaan, terwijl de gebeurtenissen nu vers in het geheugen bleven hangen hetgeen de sfeer in Indië verslechterde[43].

De relatie van Loudon met een deel van het leger was ondertussen om nog een andere reden zeer slecht. Loudon had de reeds gepensioneerde luitenant-generaal J.J. van Swieten benoemd tot civiel commissaris en militair commandant van de tweede expeditie naar Atjeh. Hierdoor voelde luitenant-generaal G.M. Verspijck zich niet zonder reden gepasseerd. Verspijck was namelijk reeds gevraagd de tweede expeditie te leiden onder Nieuwenhuyzen. Toen deze echter werd ontslagen, achtte Loudon het beter om het civiel en militair gezag samen te voegen. Onverkwikkelijke taferelen waren het gevolg. Het leger viel in twee kampen uiteen; Verspijck contra Van Swieten. De aanhang van Verspijck was zeer gebeten op de gouverneur-generaal; zo werd in juni 1873 een door Loudon georganiseerd thé-dansant ter ere van de verjaardag van de koningin op opvallende wijze geboycot door hoofdofficieren die zich in de nabijgelegen tuin van de gewezen vice-president Nieuwenhuyzen ophielden om aldus een openbare demonstratie tegen Loudon te geven[44].

Van november 1873 tot april 1874 vond de tweede expeditie naar Atjeh plaats. In januari 1874 werd de kraton ingenomen. Hoewel achteraf bleek dat deze verovering geen militair-strategische of politieke betekenis had, was de euforie in Nederland en Indië aanvankelijk groot. De koning leek in deze vreugde niet te delen - hij was met de benoeming van de liberale Van Swieten ook niet ingenomen geweest - en Van Swieten ontving niet de gebruikelijke onderscheiding. Het uitblijven van de decoratie van de opperbevelhebber viel in Indië bijzonder op. De pas tot vice-president van de Raad van Indië benoemde Otto van Rees schreef erover met nauwelijks verholen ergernis aan zijn vriend en politieke geestverwant Fransen van de Putte:

42 Loudon, *Gedenkschrift*, 351-352.

43 Fransen van de Putte aan Loudon, 22.5.1873; 17.7.1873; 11.9.1873; 24.4.1874; 25.6.1874; 27.8.1874. ARA, archief Loudon (vL).

44 De Rochemont, *Atsjin*, 158-161; Loudon, *Gedenkschrift*, 356-357; Van 't Veer, *Atjeh-oorlog*, 88-89.

> Het heeft hier grote verwondering en meer opgewekt dat, noch na de inneming van den kraton, noch ter gelegenheid van 's Konings verjaardag, aan van Swieten eenige onderscheiding is ten deel gevallen... Mij dunkt er was toch alle aanleiding voor een openlijk blijk van goedkeuring[45].

In de openbare mening ontstond terecht de indruk dat de koning partij trok voor Verspijck en daarmee anti-Loudon gezind was. De militaire coterie probeerde Verspijck als 'eenige held' van Atjeh op een voetstuk te plaatsen; de soldaten die terugkwamen van Atjeh brachten volgens Van Rees bijvoorbeeld 'stelselmatig' een ovatie voor diens huis[46].

Loudon reageerde op dit alles door zich steeds meer in Buitenzorg te isoleren. Door de felle aanvallen in de pers, de geruchtenstroom over wat er in Atjeh was voorgevallen en de tegenstand die hij in het militaire kamp ontmoette, voelde hij zich in de steek gelaten. Loudon ging zich in toenemende mate verlaten op een aantal van zijn naaste medewerkers: zijn intendant kolonel J.I. de Rochemont, zijn algemeen secretaris H.D. Levyssohn Norman en het lid van de Raad van Indië T.H. der Kinderen. Van Rees schreef in maart 1874 naar aanleiding hiervan:

> Welligt is de publieke opinie niet zonder overdrijving in het oordeel over den invloed van het klaverblad van booze geesten die den GouvGen. omringen, maar het blijkt mij dikwerf dat Loudon, hoe zelfstandig ook, zich meermalen laat medenemen, als de zaken met een aardig praatje of notatje (sic), netjes worden voorgesteld[47].

De nieuwe vice-president Van Rees behoorde duidelijk niet tot Loudons intimi - daarvoor was hij waarschijnlijk te goed bevriend met Fransen van de Putte. Van Rees schreef nauwelijks door Loudon over zaken geraadpleegd of zelfs maar geïnformeerd te worden: 'zelfs de meest gewigtige tijdingen lees ik uit de Courant'[48].

Werd de gouverneur-generaal dus geconfronteerd met een gezagscrisis in Indië, de moeilijke verhouding met minister Fransen van de Putte compliceerde dit alles nog. Van de Putte toonde weinig begrip voor de positie van de gouverneur-generaal; deze had slechts te maken met een Indische pers die niemand serieus nam. De minister had daarentegen niet alleen een kritische pers tegenover zich staan maar moest ook, en dat was beduidend belangrijker, voor het Indische beleid verantwoording afleggen aan een lastige koning en een sceptische Staten-Generaal[49]. De correspondentie tussen hen werd grimmig.

45 Van Rees aan Fransen van de Putte, 28.2.1874. Op 12.3.1874 schreef hij dat de richting-Verspijck bevorderd werd door de omstandigheid dat de inneming van de kraton aan Van Swieten 'niets dan felicitatiën heeft aangebragt'. Archief Fransen van de Putte (HTH). Zie ook Loudon, *Gedenkschrift*, 376-377.

46 Van Rees aan Fransen van de Putte, 12.3.1874. Archief Fransen van de Putte (HTH).

47 *Idem*, 28.3.1874. *Ibidem.* Zie over De Rochemont ook Fasseur, *Indischgasten*, 213-230.

48 *Idem*, 31.1.1874. *Ibidem.* Zie ook diens brief van 12.3.1874: Loudon is steeds meer gereserveerd; van 17.6.1874: er is sprake van een toenemende animositeit jegens Loudon, en van 17.6.1874: Loudon heeft een manie in alles en iedereen een belager van zijn prestige te zien.

49 Fransen van de Putte aan Loudon, 26.2.1874. ARA, archief Loudon (vL).

In december 1873 werd Fransen van de Putte door de conservatieve oppositie in de

Kamer aan de tand gevoeld over de inmiddels uitgelekte inhoud van de oorspronkelijke instructie aan Nieuwenhuyzen. De minister verklaarde ronduit dat de regering het stellen van een ultimatum aan Atjeh had verhinderd. Dit was natuurlijk koren op de molen van de interpellant Van Lynden van Sandenburg die uitriep waar het toch heen moest als de minister feitelijk de door het Indische bestuur genomen maatregelen afkeurde[50]. Loudon vroeg op 13 februari 1874 per kabinetsbrief om eervol ontslag omdat de minister hem nu direct in het parlement was afgevallen. Waarom had de minister een meningsverschil tussen het opperbestuur en de Indische regering openbaar gemaakt? Loudon verzocht om in het begin van 1875 te mogen aftreden. De kwestie Atjeh zou dan naar verwachting zijn afgerond en bovendien was er dan voldoende tijd om naar een opvolger te zoeken. Loudon voegde er een particulier schrijven aan toe waarin hij meedeelde dat zijn verzoek 'zeer ernstig gemeend' was[51].

Fransen van de Putte nam de ontslagaanvraag echter nauwelijks serieus. Hij schreef Loudon particulier door diens verzoek verwonderd en bedroefd te zijn. De ontslagaanvraag achtte hij 'volstrekt niet gemotiveerd ... en ook niet goed doordacht'[52]. Het zou niet goed zijn als de schijn werd gewekt dat de gouverneur-generaal week voor, wat Loudon steeds noemde, de Bataviase kliek. Bovendien vroeg Van de Putte zich af welke zin het had

> dat ge uw ontslag vraagt om een meeningsverschil met den Minister in het voorjaar van 1875, terwijl met de meest optimistische politieke beschouwing, as times go, het toch niet waarschijnlijk is, dat die Minister dan nog aan het hoofd der zaken zal staan[53].

Inderdaad deed het indienen van een verzoek om ontslag op die lange termijn afbreuk aan de geloofwaardigheid ervan. Het leek erop dat Loudons verzoek meer opgevat moest worden als een poging zijn gezicht te redden nu de minister een belangrijk meningsverschil in de openbaarheid had gebracht. Er school geen gevaar in: indien de ontslagaanvraag was gehonoreerd dan zou hij dat, gezien zijn weinig benijdenswaardige positie in Indië, niet bijzonder betreurd hebben. Hoe het ook zij, de koning aanvaardde het verzoek niet. Loudon bleef aan.

Loudons positie in Indië werd nog moeilijker. Ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig regeringsjubileum van koning Willem III gaf de gouverneur-generaal een galabal. Tijdens de festiviteiten ontving hij een telegram van de minister met de mededeling dat hoge koninklijke onderscheidingen waren toegekend aan Van Rees, Van Swieten en Verspijck. Loudon werd overgeslagen. Dit feit wekte alom verbazing en verwondering en hij voelde zich dan ook terecht diep gekrenkt en weet het aan 'jalouzie en taktelоosheid *of* verregaande lamheid' van Fransen van de Putte die dit toeliet. Dit stak temeer omdat Van de Putte zelf wel werd gedecoreerd[54].

50 *HTK* 1873-1874, 18.12.1873, 796-797.
51 Loudon aan Fransen van de Putte, 13.2.1874, kab. zeer geheim (minuut). ARA, archief Loudon, bijl. 145a. In bijl. 145 de minuut van het verzoek om eervol ontslag aan de koning, 13.2.1874. In bijl. 145c de minuut van de particuliere brief aan Van de Putte.
52 Fransen van de Putte aan Loudon, 3.4.1874. ARA, archief Loudon (VI).
53 *Ibidem*.
54 Loudon, *Gedenkschrift*, 391. Zie ook 379 en 392-396.

In juni 1874 ontstond in Nederland een kabinetscrisis. Loudon stuurde een telegram om te laten weten dat hem op verzoek eervol ontslag verleend kon worden, indien zijn aanwezigheid in Indië hinderlijk mocht zijn voor de formatie[55]. Het liberale kabinet werd opgevolgd door een conservatief ministerie met drie leden - J. Heemskerk, C. van Lynden van Sandenburg én de minister van koloniën W. van Goltstein - die zich in het parlement kritisch over het Loudons beleid inzake Atjeh hadden uitgelaten. Daarom zond Loudon op 23 augustus nog een telegram, ditmaal met een voorwaardelijke ontslagaanvraag, aan de demissionaire minister Fransen van de Putte. Als Van Golstein niet openlijk zijn steun betuigde aan Loudon, nam hij ontslag[56]. Fransen van de Putte oordeelde uitgesproken negatief over deze stap. Niet alleen was ontslagverlening op dit moment in de 'hoogste mate' onstaatkundig maar vooral zou dan lijken dat 'de oppositie van het leger, de pers, de publieke opinie in Indië, als men wil, daarop overwegende invloed had uitgeoefend'[57]. Fransen van de Putte meende dat Van Goltstein onmogelijk aan Loudons eis kon voldoen, temeer omdat hij als tussenpersoon had gefungeerd[58].

Loudon en minister van koloniën W. van Goltstein (1874)

Loudons bedoeling was duidelijk. Hij wilde er zeker van zijn dat hij niet tijdelijk, bij gebrek aan beter, in functie werd gelaten[59]. Concreet ging het hem om het intrekken van een uitspraak van 16 juni 1873. Van Goltstein had in de Eerste Kamer naar aanleiding van de ophanden zijnde tweede expeditie naar Atjeh gezegd dat de maatregelen om de tweede expeditie te doen slagen, behoorden tot het beleid van het Indische bestuur en 'het vertrouwen dat ik op het tegenwoordige hoofd daarvan heb, hoewel het door de laatste gebeurtenissen, welligt wegens onvoldoende inlichtingen, niet versterkt is, geeft mij moed'[60].

Loudon had geen hoge pet op van Van Goltsteins kennis van zaken: 'Hij is niet zelfstandig, weet niets van Indië en wordt dus de speelbal van een waanwijze Kamer en sluwe intriganten', zo schreef hij tegen het einde van 1874 aan zijn schoonvader generaal F. ridder de Stuers[61]. De onervarenheid deed hem tevens hopen dat Van Goltstein wel aan zijn verzoek zou voldoen.'Ik heb hem zoo de duimschroeven aangezet dat hij m.i. moet toegeven en dan blijf ik'[62]. Zijn dreigement met ontslag diende zo om zijn positie te versterken.

Toen Van Goltstein aan de vooravond van zijn ministerschap zijn eerste particuliere brief aan Loudon schreef, had hij Loudons telegram nog niet ontvangen. Hij verzekerde hem dat hij geen tegenwerking te duchten had. Van Goltstein had twee voor-

55 Loudon aan Fransen van de Putte, telegram 24.6.1874. ARA, Koloniën, 6322.
56 *Idem*, telegram 23.8.1874, exh. 24.8.1874 zeer geh. S 25 bis, ARA, koloniën, 6053. Zie ook Loudon, *Gedenkschrift*, 400. Tevens *HEK* 1874-1875, 16.1.1875, 169.
57 *Idem*, 13.8.1874. ARA, archief Loudon (vL).
58 *Idem*, 27.8.1874. *Ibidem*.
59 Loudon aan De Stuers, 21.1.1875. Archief Loudon, Aerdenhout, add.mss.
60 *HEK* 1872-1873, 16.6.1873, 346.
61 Loudon aan De Stuers, 6.11.1874. Archief Loudon, Aerdenhout, add.mss.
62 *Idem*, 15.10.1874. *Ibidem.*

waarden gesteld alvorens de ministerspost te accepteren: Loudon diende aan te blijven en de situatie inzake Atjeh moest aanvaard worden. Heemskerk en Van Lynden hadden van de Atjehse aangelegenheden een punt van oppositie gemaakt tegen het aftredende kabinet en Van Goltstein wilde voorkomen dat ze als minister wilden aantonen hoe gerechtvaardigd deze kritiek was geweest. Loudons bestuur had met grote problemen te kampen en het was 'vooral in moeyelijke tijden noodzakelijk dat het Opperbestuur zijn Vertegenwoordiger steune en in geen enkel opzigt tot verzwakking van zijn prestige bijdrage'[63].

Deze verzoenende brief werd op 3 september gevolgd door een officieel schrijven waarin Van Goltstein uitvoerig inging op de staatkundige beginselen van het bestuur over Indië en met name op de verhouding tussen gouverneur-generaal en opperbestuur. Van Goltstein meende dat deze relatie onder druk stond vanwege de uitgebreide bevoegdheid en taak van de landvoogd enerzijds en de politieke verantwoordelijkheid van de minister voor de daden van het Indische bestuur anderzijds. Deze moeilijke verhouding was nog problematischer geworden door de vaststelling van de Indische begroting bij de wet sinds 1867. De grotere publieke belangstelling voor Indische zaken en de ruimere gelegenheid van de Staten-Generaal om over de Indische aangelegenheden te beslissen had de positie van de minister sterk bemoeilijkt. De oplossing voor de paradox tussen uitgebreide bevoegdheden van de gouverneur-generaal en politieke verantwoordelijkheid van de minister zag Van Goltstein in tijdig overleg, per telegraaf, van het Indische bestuur met het opperbestuur. Zo kon worden voorkomen dat de minister de verantwoordelijkheid op zich moest nemen voor zaken die hij niet kon goedkeuren.

> Geen ruchtbaarheid worde in Indië gegeven aan voorstellen, waarmede de Minister zich nog niet vereenigd heeft en door overhaaste handeling worde hij nimmer zonder noodzaak, in belangrijke financiële of politieke aangelegenheden voor voldongen feiten geplaatst[64].

Het betoog ging dus met name over hoe voorkomen moest worden dat de minister in een onmogelijke positie werd gemanoeuvreerd. Particulier liet Van Goltstein weten niet op het ondertussen ontvangen telegram van Loudon te zullen antwoorden omdat dit telegram aan zijn voorganger was gericht[65].

De minister maakte dus volkomen duidelijk dat hij zelf de belangrijkste touwtjes in handen wenste te houden en niet voor voldongen feiten gesteld wilde worden. Het was dan ook geen wonder dat Loudon in zijn antwoord fel van leer trok. 'Zoo lang ik de betrekking van gouverneur-generaal ... bekleed, zal ik den moed hebben om te handelen op eigen verantwoordelijkheid en mij niet telkens door voorafgaand overleg trachten te dekken'. De minister zou op de grote lijn en niet op de details moeten letten. De gouverneur-generaal behoorde vertegenwoordiger des konings te zijn, en

63 Van Goltstein aan Loudon, 26.8.1874. ARA, archief Loudon, bijl. 150.
64 *Idem*, 3.9.1874, kab. D25 no. 135. ARA, Koloniën, 6053.
65 *Idem*, 3.9.1874. ARA, archief Loudon, bundel Thorbecke, Van Swieten, Van Goltstein (Th).

niet verlaagd mogen worden tot een werktuig van de minister. Loudon bleef bij zijn eis om een openbare verklaring van steun. Zijn eer én het landsbelang zouden het hem onmogelijk maken om met het pas opgetreden kabinet samen te werken 'tenzij de Minister van Koloniën bij de eerste gelegenheid, openlijk verklare dat hij vertrouwen stelt in mijn beleid'. Hij noemde dit een 'politieke levensquaestie, - eene conditio sine qua non voor de voortzetting van mijn mandaat'[66]. Loudon was zeer trots op deze brief. In zijn *Gedenkschrift* memoreert hij de bijval van iedereen die het afschrift ervan las[67]. Dat hij deze kopie door anderen liet lezen was strikt genomen natuurlijk merkwaardig en niet in overeenstemming met zijn opvatting over de hoge positie van de gouverneur-generaal. Het water was hem duidelijk tot aan de lippen gestegen. Hoop op een openlijke steunbetuiging had hij niet meer: op 23 oktober schreef Loudon aan zijn schoonvader: 'Ik zie dat het niet zal gaan met vGoltstein. Hij wil niet aan mijn verlangen voldoen en ik kan niet toegeven ... hoe komt hij aan 't dwaze denkbeeld dat ik mij zou laten vinden om zijn homme de paille te zijn'[68].

Van Goltstein gaf in zijn officiële antwoord te kennen de gouverneur-generaal niet van zijn zelfstandigheid te hebben willen beroven; hij had geen raadpleging door de landvoogd tot in het ongerijmde op het oog gehad. Zijn hoofdbeginsel was dat de landvoogd het bestuur over Indië zou moeten voeren 'in den geest van den verantwoordelijken minister, van wien hij alle bevelen des Opperbestuurs ontvangt'. Loudons aandringen op een openlijke verklaring van vertrouwen noemde hij strijdig met de ambtelijke verhoudingen. Telkens als het koloniaal bestuur in de Staten-Generaal ter sprake kwam zou uit de daden en woorden van de minister de mate van steun aan de gouverneur-generaal wel blijken[69]. In een particuliere brief vroeg hij Loudon of het niet een zeer groot bewijs van vertrouwen was om 'iemand met wiens beleid in de Atjehsche zaak men niet ingenomen was, aan het hoofd te laten van het bestuur in Indië'[70]? Deze opmerking zal Loudon overtuigd hebben van zijn gelijk.

Ondertussen speelde nog een geheel andere kwestie die de directe aanleiding zou vormen voor Loudons ontslagaanvraag van 5 november. In juni 1874 had Loudon aan algemeen secretaris Levyssohn Norman de opdracht gegeven een plaatselijk onderzoek in te stellen naar de werking van de agrarische verordeningen op Java en Madoera. De agrarische wet van De Waal (1870) had volgens Loudon een 'chaos van bepalingen' in het leven geroepen. Er moest een verordening komen waarin duidelijk werd aangegeven wat Europese aanvragers moesten doen om grond in erfpacht te verkrijgen. Bovendien was op advies van de Raad van Indië aan deze opdracht een nadere gedachtenwisseling met de inheemse hoofden toegevoegd over het vraagstuk van de omzetting, de zogenaamde conversie, van gronden in gemeenschappelijk bezit in erfelijk individueel grondbezit[71]

66 Loudon aan Van Goltstein, 12.10.1874, La A4, no. 83 Kab. geh. Exh. 25.11.1874 kab P33. ARA, Koloniën, 6057.

67 Loudon, *Gedenkschrift*, 401-402. Zie voor de brieven die instemming met de kabinetsmissive van Loudon getuigden. ARA, archief Loudon, bijl. 151 a t/m 151 d.

68 Loudon aan De Stuers, 23.10.1874. Archief Loudon, Aerdenhout, add.miss.

69 Van Goltstein aan Loudon, 26.11.1874 M. 31/nr. 169. kab. geheim. ARA, Koloniën, 6057.

70 *Idem*, 24.12.1874. *Ibidem.*

71 Loudon, *Gedenkschrift*, 405-409; *Nota over de conversie van communaal in erfelijk individueel grondbezit op Java en Madoera* (Batavia, 1902) 9-15. Een ander probleem was de omzetting van het hier en daar reeds bestaande erfelijk individuele gebruiksrecht in eigendomsrecht.

Nu was het conversievraagstuk een politiek allesbehalve neutraal onderwerp. In 1866 was het kabinet Fransen van de Putte gevallen over Van de Puttes cultuurwetsontwerp. Het had een blijvend schisma tot gevolg tussen Putteanen en Thorbeckianen. Van de Putte was door zijn tegenstanders verweten dat hij westerse noties over individueel eigendom in de kolonie wilde invoeren over de ruggen van de bevolking die hier niet rijp voor was. De agrarische wet van De Waal, die een praktische oplossing bood voor het agrarische vraagstuk omdat zij slechts algemene bepalingen kende die voor nadere uitwerking vatbaar waren, kende - heel karakteristiek - geen bepaling over de conversie. Maar zij werd er evenmin in verboden. Fransen van de Putte wilde een regeling van dit vraagstuk toen hij weer aantrad als minister van Koloniën. In het voorgaande kwam al ter sprake hoe hoog deze kwestie hem zat. Hij overreedde de terughoudende Loudon en de Raad van Indië dat de bevoegdheid in dezen bij het Indische bestuur lag[72].

Toch was Van de Putte niet enthousiast over het onderzoek ter plaatse van Levyssohn Norman. Het had er namelijk alle schijn van dat een ruzie tussen twee vertrouwelingen van Loudon, De Rochemont en Levyssohn Norman, de directe reden voor de uitzending van de laatste was geweest. Dat de gouverneur-generaal zijn belangrijkste bureau-ambtenaar op reis stuurde terwijl deze kort tevoren in die functie was benoemd, wekte verbazing. Loudon was hierover al door Fransen van de Putte gekapitteld[73]. Van Rees zag er toch ook de positieve zijde van in toen Normans missie in verschillende residenties resulteerde in daadwerkelijke conversies: ‘'t zou mij niet verwonderen, dat het weldra, als de inlander er goed achter is, eene zeer groote vaart zal nemen. Dan moet den Heer v.G. het maar verbieden als hij durft’[74]. Van Goltstein bleek dat inderdaad te durven. Hij trok dezelfde conclusie als Van Rees uit de in verschillende residenties gerealiseerde conversies; ook hij verwachtte dat dit binnenkort op zeer grote schaal zou plaatsvinden. In de Indische pers verschenen juichende berichten dat er nu eindelijk met de hervorming van de agrarische toestanden was begonnen. Deze berichten werden via overzichten van Indische krantenartikelen in de Nederlandse dagbladen gepubliceerd[75]. Dit versterkte Van Golsteins aversie tegen de gang van zaken. Hij wilde niet de verantwoording dragen voor een maatregel die zo'n sterk liberaal stempel droeg. Hij vroeg nadere inlichtingen aan de gouverneur-generaal of er wellicht pressie op de bevolking was uitgeoefend. Loudon ontkende

Dit was het streven naar grondeigendom in de zin van het Nederlands Burgerlijk Wetboek. Zie de *Nota over de vervanging van het erfelijk individueel grondbezit door eigendom op Java en Madoera* (Batavia, 1902); C. Fasseur, ‘De “geest” van het gouvernement’ (Leiden, 1977) 12-13.

72 Fransen van de Putte aan Loudon, 17.2.1873 La A2 no. 51/255.

73 Fransen van de Putte aan Loudon, 13.8.1874. ARA, archief Loudon (vL).

74 Van Rees aan Fransen van de Putte, 22.9.1874. Eerder schreef hij (30.6.1874): de commissie van Levyssohn zal een slechte indruk maken omdat iedereen weet dat de aanleiding te vinden is in ‘de standjes met de Rochemont en de handhaving quand-même van dezen major-dome’ (sic). Archief Fransen van de Putte (HTH).

75 Zie bijv. de rubriek ‘Nederlandsche koloniën’, *Het Algemeen Handelsblad (Alg. Hbld.)* van 12.10.1874; 23.10.1874; 27.10.1874; 1.11.1874. Steeds werd er een duidelijke relatie gelegd tussen de reis en de conversies.

dit in alle toonaarden: de conversie vond slechts plaats bij volledige overeenstemming onder de bevolking[76].

Eind oktober schreef Van Goltstein dat Loudon met hem in overleg moest treden alvorens een algemene agrarische verordening vast te stellen. Het Indische bestuur moest zich onthouden van alles wat naar aanmoediging, aansporing of aandrang van het bestuur tot conversie zweemde[77]. Enkele dagen later liet de minister deze brief door een telegram volgen met een dringend verzoek tot staking van de reis. Loudon diende daarop onmiddellijk een onvoorwaardelijk verzoek in om ontslag.

Tot opvolger van Loudon werd J.W. van Lansberge benoemd, een beroepsdiplomaat, onbekend met Indië. Van Goltstein en hij waren ooit beiden werkzaam geweest op het departement van buitenlandse zaken[78]. Van Goltstein beheerde de post koloniën dus zeer zelfbewust. Anders had hij nooit de stap durven zetten om, zelf geen expert op koloniaal gebied, een gouverneur-generaal te benoemen die evenmin kon bogen op Indische ervaring. Het kan natuurlijk zijn dat Van Lansberge al achter de coulissen klaar stond om in te vallen zodra Loudon het bijltje erbij neer gooide - de benoeming was wel erg snel geregeld. Voor deze veronderstelling zijn echter geen bewijzen te vinden in de archieven van Van Lansberge en Van Goltstein.

Van Goltstein ontkende verantwoordelijk te zijn voor Loudons ontslag. In zijn particuliere brieven aan Loudon suggereerde hij dat Loudon coûte que coûte weg wilde en het bewuste telegram als een geschikte aanleiding had aangegrepen. Toch was niet te loochenen dat hij aan Loudons verzekering dat er geen dwang werd uitgeoefend minder waarde hechtte dan aan de berichtgeving in de pers die het tegendeel beweerde. De vraag is dus of het telegram de grenzen van de ministeriële bevoegdheid of in ieder geval de welvoeglijkheid overschreed. In een ambtelijke nota uit 1902 over de conversie wordt deze vraag bevestigend beantwoord: de minister beschikte niet over voldoende informatie toen hij het telegram verzond en legde bewust de geruststellende mededelingen van de gouverneur-generaal hieromtrent naast zich neer[79]. Alleen al het feit dat Van Goltstein een hogere prioriteit toekende aan krantenartikelen - waar Loudon juist in de loop der tijd een enorme minachting voor had ontwikkeld - moest Loudons bangste vermoedens over de minister bevestigen.

De vraag rijst hoe het oordeel van het parlement over de gang van zaken luidde. Per slot van rekening werd met Loudons ontslag een precedent geschapen waar men steeds zeer huiverig voor was geweest. Het ontslag van de gouverneur-generaal werd in de Staten-Generaal pas op 19 december bekend maar over het precieze hoe en waarom werd het parlement in het ongewisse gelaten. Van Goltstein meende dat dit wel kon worden besproken bij de behandeling van het speciale wetsontwerp tot ver-

76 Zie Van Goltstein aan Loudon, 14.10.1874 La N28 kab. geheim en 21.10.1874 La B29 kab. geheim; Loudon aan Van Goltstein 12.9.1874 no. 1312/14 exh. 27.10.1874 no. 14. en diens telegram van 25.10 1874 exh. 26.10.1874 G 31. ARA, Koloniën, 6056.

77 Van Goltstein aan Loudon, 29.10.1874 M29 Kabinet. ARA, Koloniën, 6056.

78 W.H. de Beaufort, 'Levensbericht van W. baron van Goltstein' in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (Leiden, 1902) 121-163. Zie voor de innige samenwerking met Van Lansberge 126-127.

79 *Nota over de conversie*, 15-16.

hoging van de Indische begroting vanwege de uitzending van een nieuwe gouverneur-generaal[80]. Zo duurde het tot januari 1875 voordat de minister in de Eerste Kamer inlichtingen gaf over het ontslag. Van Goltstein werd door liberalen verweten dat hij zonder enige noodzaak op 9 november het telegram openbaar maakte waarin hij dringend de gouverneur-generaal verzocht de reis van de algemeen secretaris te doen beëindigen[81]. Dit was krenkend voor de landvoogd en slecht voor het gezag. Bovendien was het parlement min of meer om de tuin geleid omdat Van Goltstein op 7 november nog had verklaard dat de gouverneur-generaal hem had verzekerd dat er geen dwang op de inheemse bevolking plaatsvond bij de conversie. Dat was dus drie dagen nadat de minister om stopzetting van de reis had verzocht!

Van Goltstein verdedigde de late bekendmaking van zijn telegram aan de landvoogd door te zeggen dat pas op 8 november bericht uit Indië was ontvangen dat aan zijn verzoek gevolg was gegeven. Kennelijk zou de minister het parlement niet hebben ingelicht als de reis niet was gestaakt. Een meningsverschil tussen minister en landvoogd hield volgens hem geen prestigeverlies in voor de laatste. De richting van het bestuur in Indië moest heel duidelijk in Nederland worden aangegeven als het woord opperbestuur tenminste nog enige betekenis had[82].

In mei 1875 werd Loudons ontslag pas onderwerp van bespreking in de Tweede Kamer. De toon van het voorlopig verslag was tamelijk kritisch geweest. Er werd veel aandacht besteed aan de vraag wat de minister ertoe had bewogen het bewuste telegram te zenden. Toen deze daarop naar het oordeel van de commissie niet afdoende antwoord gaf werden hierover, in een hoogst zelden voorkomend tweede voorlopig verslag, nogmaals vragen gesteld die de minister in zijn antwoord echter opnieuw ontweek[83].Toch kreeg de minister het tijdens de openbare beraadslagingen geen moment moeilijk en werd het wetsontwerp zelfs aangenomen met 61 stemmen voor en 1 tegen. De beraadslagingen werden namelijk gevoerd onder de schaduw van de omvangrijke brochure *Loudon en Atsjin* die kort tevoren was gepubliceerd door Loudons adjudant J.I. de Rochemont op basis van geheime archiefstukken[84]. De brochure was aan Loudon opgedragen en door deze van een introductie voorzien. Door de gebruikmaking van geheime stukken en de agressieve stijl had De Rochemonts pennevrucht op Loudons reputatie een averechts effect. De anti-revolutionaire voorman A. Kuyper verwoordde zijn veroordeling van het boekje het scherpst: hetgeen recent bekend was geworden over de houding en persoonlijkheid van de gewezen landvoogd deed volgens hem sympathie ontstaan voor diens ontslag. De enige kritiek hierop kon zijn dat de minister hem bij het optreden van het nieuwe kabinet aanvankelijk had willen handhaven[85]. De liberalen hielden Van Goltstein verantwoordelijk voor het ontslag, maar ze hadden geen behoefte om Loudon uitgebreid te ver-

80 *HTK* 1874-1875, 19.12.1887, 738-739.
81 *HEK* 1874-1875, 16.1.1875, 169-172. Zie ook bijl. 107.4;4.
82 *Ibidem*, 173.
83 *Ibidem*, bijl. 107.7;9.
84 De Rochemont, *Atsjin*.
85 *HTK* 1874-1875, 12.5.1875, 1303.

dedigen die niet tot een van de liberale richtingen behoorde maar er juist prat op ging een eigen weg te bewandelen.

De stap van Loudon was tamelijk ongebruikelijk. De man die zo op goede ambtelijke verhoudingen gesteld was, zag er kennelijk geen been in om via zijn adjudant De Rochemont te proberen direct de publieke opinie te beïnvloeden. Het geval stond niet op zichzelf: ook generaal Van Swieten mengde zich op instigatie van Loudon via brochures in het publieke debat dat over Atjeh losbarstte. In zijn gedenkschrift zou Loudon later schrijven:

> Ik weet wel dat men in 't constitutioneele staatsleven niet meer zonder eene vrije pers kan, en dat een staatsman om staande te blijven, de hulp dier pers noodig heeft, ja, dat de meesten die hulp zelfs inroepen, maar 't heeft mij immer tegen de borst gestuit, dit voorbeeld te volgen[86].

Dit mocht wellicht gelden voor de dagbladpers, voor pogingen om de publieke opinie te bewerken via brochures maakte hij kennelijk een uitzondering.

Het ontslag van een gouverneur-generaal

Loudon motieven om ontslag te vragen en de overwegingen van Van Goltstein om de koning te adviseren dit verzoek in te willigen mogen uit het voorgaande duidelijk zijn geworden. Ook is evident dat zowel de ministers als de gouverneur-generaal zich het nodige gelegen lieten liggen aan de opvattingen die verwoord werden in het parlement en de pers. In de politieke cultuur was de ‘openbare mening’ in die destijds nog beperkte openbare ruimte een steeds belangrijker rol gaan spelen. Overgebleven is de vraag hoe uniek het gebeuren was. Was Loudons ontslag een novum, meningsverschillen tussen een gouverneur-generaal en een minister waren bepaald geen nieuw fenomeen. Ook was Loudon niet de eerste die verzoek om ontslag deed, maar wel de eerste bij wie dit werd gehonoreerd.

Uit Zwarts proefschrift over gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist (1851-1856) blijkt bijvoorbeeld dat de verhouding tussen de landvoogd en de verantwoordelijke minister van koloniën, C.F. Pahud, in 1853 zo slecht was dat Van Twist erover dacht om ontslag te nemen. Uiteindelijk besloot hij dat niet te doen omdat hij dan zijn zetel zou mimen ten behoeve van een volbloed-conservatief. De oplossing die Van Twist koos om uit de gerezen problemen te komen was zich tot administreren te beperken en de contacten met de minister tot een zakelijk minimum te reduceren[87]. De door Van Twist ingenomen positie doet denken aan de opvatting van Van Goltstein over de verhouding tussen gouverneur-generaal en minister van koloniën. De ironie wil dat Pahud met de hem toegeschoven verantwoordelijkheid in het geheel niet ingenomen was. Dat de gouverneur-generaal de genomen beslissingen geheel voor rekening van de minister liet komen, wekte diens ongenoegen op[88].

86 Loudon, *Gedenkschrift*, 369.

87 J. Zwart, *A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman 1809-1887* (Utrecht, 1939) 123-125.

88 *Ibidem*, 125. Kiers, *Bevelen*, bijl, xvi, Pahud aan de koning, 2.6.1855, 199-200.

Pahud zou het overigens zelf als gouverneur-generaal zo moeilijk krijgen dat hij in 1859 min of meer gedwongen werd zijn ontslag te vragen. De machteloze houding die hij aannam jegens de kritische Indische drukpers en jegens enkele generaals was minister van koloniën J.J. Rochussen een doorn in het oog. Pahud werd medegedeeld dat de koning zijn ontslag wenste. Aan het op 20 oktober 1859 daadwerkelijk ingediende verzoek om ontslag werd evenwel geen gevolg gegeven. Rochussen overwoog dat het ontslag van de landvoogd een triomf zou betekenen voor de liberale opposant W.R. van Hoëvell die in de Tweede Kamer op het aftreden van de gouverneur-generaal had aangedrongen wegens het mislukken van de expeditie naar Boni en zijn weifelende politiek in het algemeen. Ook schijnt het vinden van een geschikte opvolger problemen te hebben opgeleverd[89].

Dezelfde elementen die tijdens Loudons bestuur speelden, doken ook hier al op: een kritische drukpers waartegen geen kruid gewassen scheen, het mislukken van een militaire expeditie die op het conto van de gouverneur-generaal werd geschreven en daarop volgende moeilijkheden met hoge officieren. Werd Pahud verweten dat hij te slap reageerde - een verwijt dat ook Mijer trof als gouverneur-generaal - Loudon werd juist van overreactie in dezen beticht.

Gouverneur-generaal L.A.J.W. baron Sloet van de Beele (1861-1866) wilde blijkens zijn particuliere brieven aan Fransen van de Putte zijn lot aan diens aanblijven als minister verbinden. De verhouding tussen de twee bewindslieden was buitengewoon goed hoewel ze elkaar nooit ontmoet hadden voordat zij ambtshalve met elkaar te maken kregen[90]. Natuurlijk speelde in Sloets overweging mee dat zijn ambtstermijn in elk geval in 1866 zou aflopen. Daar hij steeds had samengewerkt met liberale ministers, achtereenvolgens J. Loudon, G.H. Uhlenbeck en I.D. Fransen van de Putte, had hij er geen behoefte aan om de laatste maanden nog met een behoudend bewindsman te maken te krijgen. Aanvankelijk was het zelfs zijn bedoeling geweest om via een vriend een adres om ontslag bij de koning te laten indienen in het geval Van de Puttes cultuurwet afgestemd zou worden. Dat achtte hij echter bij nader inzien minder passend[91].

Het ultieme middel om aan een slechte relatie tussen de minister van koloniën en de gouverneur-generaal een eind te maken had dus voor 1874 zeker een punt van overweging gevormd; maar het was om uiteenlopende redenen nooit aangewend. Werd het middel na Loudons precedent gemakkelijker toegepast? Aan de twee gouverneurs-generaal die na Loudon ontslag vroegen en verkregen, F. s'Jacob (1881-1884) en O. van Rees (1884-1888), werd in ieder geval zonder veel omwegen ontslag verleend. Bij s'Jacob ging de impuls uit van personen in Nederland en niet van de land-

89 Deze gegevens zijn ontleend aan C. Fasseur, 'Indische persperikelen', *BMGN*, XCI (1976) 56-75, met name 66-74. Zie voor de slechte relatie tussen Pahud en Rochussen ook Loudon, *Gedenkschrift*, 129-130.

90 Sloet van de Beele aan Fransen van de Putte, 26.7.1866: Dankt voor de 'vele blijken van welwillendheid', hoopt dat spoedige persoonlijke ontmoeting tot vriendschappelijke omgang zal leiden. Fransen van de Putte aan Sloet van de Beele 25.5.1866: dankt voor de prettige samenwerking, de verhouding was steeds zeer aangenaam. Archief Fransen van de Putte (HTH).

91 Sloet van de Beele aan Fransen van de Putte, 31.1.1866. Archief Fransen van de Putte (HTH).

voogd, s'Jacob zag zich wegens het Billitonschandaal gedwongen zijn congé te vragen. Zijn opvolger Van Rees vroeg in 1888 direct telegrafisch ontslag toen hij vernam dat zijn vijand L.W.C. Keuchenius zou optreden als minister van koloniën: 'onze samenwerking kan wegens verschil van inzicht omtrent regeeringsbeleid niet vruchtbaar zijn'[92]. Keuchenius had in het parlement veel aandacht besteed aan de zogenaamde Tjiomas-affaire en Van Rees vermoedde terecht dat Keuchenius zijn ministerschap zou aangrijpen om eerherstel voor de twee vermeende slachtoffers te verkrijgen. Van Rees werd overigens desondanks door de minister bevolen zijn uitwijzingsbesluiten ten aanzien van deze twee personen in te trekken. Eén van de twee werd bovendien benoemd tot lid van de rekenkamer in Indië[93].

Voor een gouverneur-generaal was het een wezenlijk probleem hoe te handelen als een zijns inziens onmogelijk politicus tot minister benoemd werd. Soms werd bij de benoeming van een nieuwe minister van koloniën rekening gehouden met de mogelijke gevoeligheden van de zittende gouverneur-generaal. In 1891 werd bijvoorbeeld W.K. baron van Dedem en niet J.T. Cremer in het kabinet-Van Tienhoven tot minister van koloniën benoemd. Het was bekend dat de oud-Deliman Cremer voor de zittende gouverneur-generaal C. Pijnacker Hordijk onaanvaardbaar zou zijn omdat deze hem in de Tweede Kamer tijdens zijn interpellatie in oktober 1890 over de Floresexpedities onder meer had vergeleken met Pizarro in Peru[94]. Het interpellatiedebat waarin de gouverneur-generaal had bloot gestaan aan felle aanvallen van liberale zijde[95], was voor Pijnacker Hordijk zelfs aanleiding geweest om zijn ontslag te vragen, hetgeen echter was afgewezen.

In december 1903 leidde de kwestie van de weduwenverbranding bijna tot het ontslag van gouverneur-generaal W. Rooseboom. Deze had aan de radja van Tabanan op Bali een fors ultimatum verstuurd onder het dreigement van een militaire expeditie indien de verbranding zou doorgaan. Minister A.W.F. Idenburg vond deze stap echter te ver gaan en verbood militaire acties. Rooseboom kon het ultimatum niet meer intrekken zonder gezichtsverlies en zag zich gedwongen ontslag in te dienen. Dit werd aangehouden. Toen de radja op het laatste moment toegaf, liep deze zaak tot genoegen van minister en gouverneur-generaal met een sisser af[96].

In 1913 vroeg de antirevolutionaire gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg advies

92 Aangehaald in brief A.W.F. Idenburg aan A. Kuyper van 26.1.1913 in: J. de Bruyn, G. Puchinger, ed., *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker, 1985) 346.

93 Zie 'Indische kroniek', *De Locomotief*, 25.8.1888; Van Rees aan Pijnacker Hordijk, 10.4.1890. ARA, archief C. Pijnacker Hordijk 154.

94 Ae. Mackay aan Pijnacker Hordijk, 21.8.1891. ARA, archief Pijnacker Hordijk, 225; Ae. Mackay aan D.J. Mackay, 14.8.1891 ARA, archief Mackay, 629. De persoonlijke voorkeur van N.G. Pierson voor het ministerschap van Van Dedem speelde ook een rol. Zie G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag, 1980) 205-206. Pijnacker Hordijks oordeel over Cremer luidde zeer negatief, 'hij is altijd even onbeschaamd als onwetend geweest'. Zie aantekeningen Pijnacker Hordijk naar aanleiding van brief Röell aan Pijnacker Hordijk, 1.6.1891. ARA, archief Pijnacker Hordijk, 161/223.

95 Zie *HTK* 1890-1891, 14 en 15.10.1890, 97-128. Cremer noemde Pijnacker Hordijk Pizarro (14.10.1890; 105) S. van Houten meende dat hij door 'een valsch begrip van prestige' werd geleid, H.D. Levyssohn Norman veronderstelde dat het Nederlandse volk de diverse expedities met schaamte had gezien (108), G. Goeman Borgesius achtte het beleid der regering onverdedigbaar (114).

96 Puchinger, *Landvoogd*, 30-34.

aan politiek leider A. Kuyper omtrent de vraag of Idenburg, nu de rechtse coalitie het veld moest ruimen, misschien niet beter direct ontslag zou vragen. Idenburg voorzag grote moeilijkheden indien een liberale minister zou aantreden. In de koloniale paragraaf van de liberale circulaire die in 1912 aan de hoofdbesturen was gestuurd van de liberale partijen waaruit het liberale samenwerkingsverband, de vrijzinnige concentratie, was voortgekomen, was het vigerende koloniale bewind een gevaar genoemd voor het Nederlandse gezag vanwege de actieve houding ten aanzien van de kerstening van de inheemse bevolking[97]. Kuyper meende dat hij pas moest weggaan als er kritiek op hem werd uitgeoefend; de antithese behoefde niet op de koloniale politiek toegepast te worden en als de liberalen hem kwijt wilden dan moesten ze dat maar laten blijken[98]. Ook J.H. de Waal Malefijt, de vertrekkende minister, keerde zich tegen Idenburgs ontslag met het argument 'Gij zijt *ambtenaar*, geen verantwoordelijk *Minister*'. Zelfs koningin Wilhelmina schreef Idenburg geruststellend over het nieuwe kabinet en hoopte dat de gouverneur-generaal zich niets zou aantrekken van berichten in de pers en zou aanblijven[99].

Kuyper maakte één voorbehoud: werd de vrijzinnig liberaal C.Th. van Deventer minister dan was bij voorbaat samenwerking onmogelijk want deze had christendom en de islam op één lijn gesteld. Toen Van Deventers confrère Th.B. Pleyte werd benoemd seinde deze te vertrouwen op hartelijke samenwerking; Idenburg antwoordde gaarne daartoe bereid te zijn als de minister meende dat samenwerking mogelijk was ondanks de koloniale paragraaf in het manifest van de vrijzinnige concentratie. Hierop liet de minister weten dat hij inderdaad dacht dat het verschil in politiek beginsel geen beletsel zou vormen[100]. Op deze wijze werd de basis gelegd voor een samenwerking die de twee mannen uiteindelijk positief zouden gaan waarderen[101].

De samenwerking tussen minister en gouverneur-generaal verliep vaak stroef, zoals deze voorbeelden uit de periode na 1848 laten zien. Alleen wanneer beide partijen bereid waren tot enige inschikkelijkheid en de een begrip had voor de positie van de ander, kon de onderlinge relatie redelijk harmonisch zijn. Het is daarbij opvallend dat waar Loudon klaagde over Fransen van de Putte, Sloet van de Beele zeer over hem te spreken was. Meende Loudon dat Van Goltstein zich te veel bemoeide met het Indische beleid, Van Lansberge daarentegen beweerde met Van Goltstein het prettigst bestuurd te hebben van de verschillende ministers met wie hij in zijn ambtsperiode te maken kreeg; dat waren achtereenvolgens Van Goltstein, F. Alting Mees, P.P. van Bosse, O. van Rees en een tweede maal Van Goltstein[102]. Dit wil echter niet zeggen dat hiermee de schuld geheel kan worden geschoven op Loudons moeilijke persoon-

97 Idenburg aan Kuyper, 21.11.1912; 26.1.1913, *Ibidem*, 331-333, 344-348.
98 Kuyper aan Idenburg, 22.12.1912; 6.5.1913. *Ibidem*, 338-340, 365-367.
99 Brief De Waal Malefijt van 29.6.1913, van koningin Wilhelmina van 25.8.1913, geciteerd in Puchinger, *Landvoogd*, 153-154.
100 Telegrammen in *Ibidem*, 154-155. Zie ook Idenburg aan Kuyper, 4.9.1913, De Bruyn en Puchinger, *Briejwisseling*, 398-401.
101 Zie voor Idenburg: De Bruyn en Puchinger, *Briefwisseling*, 56. Vgl. echter ook 412-451. Zie voor het oordeel van Pleyte: brief Pleyte aan J.P. graaf van Limburg Stirum, 21.4.1919 in G. Puchinger, *Colijn*, 386, noot 44.
102 Van Lansberge aan Van Goltstein, 9.1.1882. RA Arnhem, archief Van Goltstein, 300.

lijkheid. Loudon had vroeger tot beiden in een dominante verhouding gestaan: Fransen van de Putte was administrateur van zijn suikerfabriek geweest en Van Goltstein had aan Loudon vroeger advies gevraagd over Indische aangelegenheden. Het is vaak lastig bevelen te ontvangen van iemand die eerder in een min of meer afhankelijke positie heeft gestaan. Dat bewees ook de relatie tussen gouverneur-generaal Van Rees en minister van koloniën J.P. Sprenger van Eyk. Van Rees keerde gedesillusioneerd terug naar Nederland en klaagde zeer over het gebrek aan hulp van de minister die eerder zijn medewerker was geweest[103]. Van Rees koesterde hierover de nodige rancune[104].

De gouverneur-generaal voelde zich vaak machteloos als in het parlement het Indische beleid ter discussie werd gesteld. Zo had Pijnacker Hordijk, inmiddels lid van de Eerste Kamer, nog wat appeltjes te schillen, niet zozeer met de minister van koloniën maar met minister van binnenlandse zaken S. van Houten die als kamerlid in 1892 in een kritische redevoering had gezegd dat Pijnacker Hordijk het veld moest ruimen als hij zich niet met het beleid van minister Van Dedem kon verenigen. Ten onrechte meende Van Houten dat Pijnacker Hordijk tegen decentralisatie van het bestuur in Indië en afschaffing van de Raad van Indië was geweest. De grap wilde dat uitgerekend de personen die daar destijds wèl tegen waren, de leden van de Raad van Indië J.J. Bergsma en C.H.A. van der Wijck, nu de verantwoordelijke bewindslieden waren voor het koloniale beleid. Pijnacker Hordijk kon het niet laten fijntjes te informeren hoe het nu toch stond met de decentralisatie in Indië[105].

Zo bleek welke pijnlijke indruk de redevoeringen in het parlement konden maken in Indië. Het parlement greep zo nu en dan bewust koloniale zaken aan om oppositie te voeren. De invloed daarvan was niet gering: zonder de kritiek van de conservatieven op de politiek inzake Atjeh, zonder de ophef over de conversie, had Loudon naar alle waarschijnlijkheid gewoon zijn ambtsperiode volgemaakt. s'Jacobs vroegtijdige vertrek was ondenkbaar zonder het Billitonschandaal. De politiek geïnspireerde Floresinterpellatie veroorzaakte Pijnacker Hordijks ontslagaanvraag. De commotie over de Tjiomasaffaire gaf Van Rees zijn ontslag in de pen toen zijn voornaamste opposant tot minister werd benoemd. In dat opzicht had Loudon dus gelijk toen hij wees op de grote invloed van de pers en de Staten-Generaal op het koloniale bestuur in Indië. De hoogst kritische Indische pers vormde vanaf het einde van de jaren vijftig een extra dimensie.

Het liberale principe dat het Nederlandse parlement door middel van de ministeriële verantwoordelijkheid en de comptabiliteitswet controle kon uitoefenen op het Indische financiële beheer en daarmee op het koloniale beleid, stond haaks op de van oorsprong autocratische positie van de gouverneur-generaal. In wezen kon de situa-

103 Loudon, *Gedenkschrift*, 459; Over de relatie Van Rees- Sprenger van Eyk zie P. van 't Veer, *Maar Majesteit! Koning Willem III en zijn tijd. De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel* (5e dr.; Amsterdam, 1980) 154-162; Dagboek over de kabinetsformatie 1883 van J. Heemskerk Azn. ARA, archief Heemskerk, 19 maart, Fasseur, *Indischgasten*, 146.

104 'De intocht van den gouverneur-generaal Mr. C. Pijnacker Hordijk', *De Java-Bode*, 29.8.1888. Ook *HEK* 1888-1889, 27.12.1888, 53-54, rede J. van Gennep.

105 Zie *HTK* 1892-1893, 22.11.1892, 215; *HEK* 1894-1895, 28.12.1894, 61-67.

tie als een halfslachtig compromis worden beschouwd tussen enerzijds het conservatieve koloniale ideaal van een zo sterk mogelijke scheiding tussen de maatschappij in Nederland en in Indië, waartoe ook hoorde de aanwijzing van koloniale functionarissen volgens traditie, afkomst en connectie en een afkeer van openbaar bestuur en vrije meningsuiting via de pers. Anderzijds was daar het liberale koloniale ideaal van volledige assimilatie van de kolonie aan het moederland, waarbij opleiding, burgerlijke beschaving en westerse wetenschappelijke kennis iemand voor een bestuursfunctie kwalificeerden. En natuurlijk hoorde bij dit koloniale liberale ideaal ook de eveneens aan de Nederlandse liberale politieke cultuur ontleende wens om het toezicht op het koloniale bestuur zoveel mogelijk in handen te geven van Nederlandse volksvertegenwoordigers die hun onafhankelijke oordeel vormden dankzij een vrije pers[106].

De liberalen slaagden erin hun politiek-culturele ideaal van grotere bestuurlijke openheid, vrijheid van voorlichting en parlementaire invloed ingang te laten vinden en het publieke domein ook tot de liberale elite uit te breiden. Deze liberale, burgelijke openbaarheid leidde tot vormelijke parlementaire debatten waarin men op beschaafde toon van mening met elkaar verschilde[107]. Maar ook deze op zichzelf bescheiden vergroting van de openbare ruimte bracht meteen een van de vele paradoxen aan het licht die ontstonden toen de Nederlandse politieke cultuur zich sinds 1848 regelmatig vernieuwde zodat haar vorm en inhoud steeds voorliep op de bestuurspraktijk in Indië. In Loudons tijd was de consequentie ervan dat de gouverneur-generaal, die in Indië in meer of mindere mate optrad als onderkoning, in de Nederlandse politieke verhoudingen werd betrokken alsof hij een beroepspoliticus was. Zijn ambivalente positie vormde haast per definitie een bron van wrijving tussen het bestuur in Nederland en Indië.

106 R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997) 220, 227-228.

107 I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CXI (1996) 167-200, aldaar 168, 170, 173-174.

Historici, ingenieurs en techniek. Over de relatie tussen techniekgeschiedenis en algemene geschiedenis

C.A. Davids

Recensie-artikel naar aanleiding van
H.W. Lintsen, e.a., ed., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving* (6 dln.; Zutphen: Stichting historie der techniek/ Walburg Pers, 1992-1995, 320 + 336 + 360 + 352 + 352 + 324 blz., ISBN 90 6011 811 1).

Een nieuwe synthese over de negentiende eeuw

Het jaar 1995 was een jaar van synthesen in de Nederlandse geschiedschrijving. Naast een drietal overzichtswerken over de politieke, sociale, culturele en economische geschiedenis van Nederland in de vroeg-moderne tijd[1], verscheen in dit wonderjaar ook het laatste deel van de reeks *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, dat een samenvattend beeld van de relatie tussen techniek en samenleving in Nederland in de negentiende eeuw presenteert. Bij elkaar genomen illustreren deze vier publicaties evenzoveel manieren waarop een synthese op een deelterrein van de geschiedschrijving kan worden gerealiseerd: als eenmansactiviteit, als duoproduktie, als samenwerkingsverband tussen een kleine groep auteurs op één locatie en als collectieve onderneming waarbij een grote groep auteurs op verschillende locaties onder strakke redactionele leiding aan de arbeid wordt gezet.

Het zesdelige 'techniekboek' is een voorbeeld van het laatste procédé. Er hebben in totaal 28 auteurs aan bijgedragen. De redactie, onder leiding van Harry Lintsen (TU Eindhoven en Delft) was zes man sterk. Anders dan de *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, waar deze formule eerder met succes werd toegepast[2], is het nieuwe seriewerk wel opgebouwd rond een duidelijke centrale vraagstelling. Die vraagstelling luidt, welke rol de technische ontwikkeling in de wording van een moderne samenleving in Nederland in de negentiende eeuw heeft gespeeld. Ze berust uiteraard op de veronderstelling dat de wording van een moderne samenleving in Nederland inderdaad pas na 1800 kan worden gedateerd. In een van de andere synthesewerken die in het magische jaar 1995 verscheen, de duoproduktie van Jan de Vries en Ad van der Woude *Nederland 1500-1815*, wordt echter betoogd dat Nederland - althans het westelijk deel daarvan - in economisch opzicht al lang vóór 1800 als 'modern' kan worden gekwalificeerd. De technische ontwikkeling die in het nieuwe seriewerk wordt beschreven, was in de optiek van De Vries en Van der Woude dus niet een onmisbare factor voor het tot stand komen van een moderne volkshuishouding in ons land. Op economisch gebied zou de modernisering van Nederland reeds ver

1 Karel Davids en Jan Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge, 1995); Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford, 1995); Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

2 G. Asaert, e. a., ed., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* (4 dln.; Bussum, 1976-1978).

voortgeschreden zijn voordat het beginpunt van de *Geschiedenis van de techniek in Nederland* was bereikt.

In de historische wereld heeft de these van De Vries en Van der Woude tot nu toe meer furore gemaakt dan de uiteenzettingen in de *Geschiedenis van de techniek*. Terwijl *Nederland 1500-1815* het middelpunt is geworden van levendige historische discussies, heeft het overzichtswerk over de techniekgeschiedenis van de negentiende eeuw, waarvan het eerste deel in 1992 verscheen, vooral aandacht buiten de kring van professionele geschiedbeoefenaars gekregen. Er is meer over geschreven in *Intermediair, De Ingenieur, De Volkskrant* of het *Polytechnisch Weekblad* dan in publicaties van vakhistorici. Wat de laatste groep betreft, zijn het vrijwel alleen economisch-historici, bedrijfshistorici en (uiteraard) techniekhistorici die reacties hebben laten horen[3]. Voor het overige is de respons vooralsnog beperkt geweest.

Dit gebrek aan reactie van de kant van de 'algemene' historici lijkt op het eerste gezicht niet moeilijk te begrijpen. De stelling dat Nederland in de negentiende eeuw een proces van modernisering onderging en dat de techniek hierbij een rol speelde, is minder provocerend dan de opvatting dat Nederland in de vroeg-moderne tijd de eerste ronde van moderne economische groei doormaakte. Niemand voelt zich waarschijnlijk direct uitgedaagd, niemand voelt zich meteen geroepen er tegenin te gaan. Zolang niet beweerd wordt dat Nederland in de negentiende eeuw een pioniersrol in de technische ontwikkeling vervulde, breekt er geen oproer uit. Hoe de technische ontwikkeling in deze periode precies verliep, vinden de meeste algemene historici vermoedelijk van secundair belang. Waarom zouden ze zich in de geheimen van de techniek verdiepen? Zijn die niet meer interessant en relevant voor de lezers van *De Ingenieur* of het *Polytechnisch Weekblad* dan voor de bewaarders van het collectieve geheugen van het vaderland?

Beide standpunten zijn kortzichtig. De *Geschiedenis van de techniek in Nederland* bevat veel meer discussiestof dan de op het oog weinig agressieve verpakking doet vermoeden. En als er één studie in Nederland is die demonstreert hoe interessant en relevant techniekgeschiedenis voor de algemene geschiedenis kan zijn, dan is het wel dit collectieve produkt van historici en ingenieurs.

Techniekgeschiedenis en andere geschiedenis

Om met het laatste punt te beginnen: de pure ingenieurs hebben niet de toon gezet. De *Geschiedenis van de techniek in Nederland* is niet het spreekwoordelijke verhaal van bouten en moeren geworden. Van de kant van de technici is integendeel de klacht geuit dat in het seriewerk 'de techniek' op zich te weinig aan bod is gekomen. Op de ruim 2000 bladzijden zouden 'hooguit twintig min of meer gedetailleerde beschrijvingen van apparaten of machines' zijn te vinden. Wie wil weten hoe een

3 Zie de recensie van K.E. Sluyterman in *NEHA-Bulletin. Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland*, X (1996) 29-34 en de bijdragen in het themanummer 'Techniek in Nederland in de negentiende eeuw' van *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, XVIII (1995), dat vrijwel geheel gewijd is aan het nieuwe overzichtswerk (tevens grotendeels gepubliceerd in het *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LVIII (1995), in het bijzonder de bijlage 'Publicaties en recensies met betrekking tot de serie Geschiedenis van de techniek in Nederland', 377-380.

bepaald procédé of een bepaalde machine precies werkte, zou in het boekwerk onvoldoende aan zijn trekken komen[4].

De verklaring is simpel. De redactie van de serie - die overigens naast drie (maatschappij-) historici twee ingenieurs en een chemicus telde - heeft van het begin af aan bewust gekozen

4 A.P. Oele, 'Technici als aangevers. Kanttekeningen bij de beschrijving van het aandeel van technici en ingenieurs', *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*, XVIII (1995) 303.

voor een benadering waarin de nadruk niet zozeer ligt op een beschrijving van de constructie en werking van technische artefacten op zich als wel op een analyse van de wisselwerking tussen de artefacten en de sociale context waarin zij ontstaan en functioneren. Ik denk dat die keuze terecht is geweest. Met deze aanpak wordt aansluiting gevonden bij de heersende trend in de internationale techniekgeschiedenis van de afgelopen dertig jaar. Niet de 'internalistische' benadering, maar de 'contextualistische' is in de voorbije decennia bepalend geweest voor de loop van de discussie in het vak. Daar komt bij dat deze manier van werken een drempelverlagend effect heeft op de belangstelling voor de technische ontwikkeling in heden en verleden. Aandacht voor techniek bij een breder publiek wordt meer gestimuleerd door te laten zien hoe de technische ontwikkeling concreet is verweven met het maatschappelijk leven dan door een kale beschrijving te geven van pompen, buizen, zuigers en drijfstangen. Ook de honderden illustraties die het boek bevat zijn vanuit dit oogpunt bekeken heel doelmatig. Al onthullen ze dan meestal niet zoveel over de feitelijke inhoud van de techniek als de 'techneut' zou willen, ze geven wel een pakkend en sfeervol beeld van de sociale, mentale en materiële omgeving waarin de artefacten functioneerden. Dat deze manier van presentatie inderdaad weerklank heeft gevonden, blijkt uit de verkoopcijfers van het seriewerk. De eerste oplage van de *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, die enkele duizenden exemplaren bedroeg, is intussen geheel uitverkocht.

De relatie met de sociale context wordt in dit overzichtswerk op verschillende niveau's gelegd. Ten eerste op het niveau van specifieke innovaties en economische sectoren. In het seriewerk wordt enige tientallen technische vernieuwingen behandeld, verdeeld over de volgende sectoren: landbouw en voeding (deel I), gezondheid en openbare hygiëne, waterstaat en infrastructuur, papier, druk en communicatie (deel II), katoennijverheid, gas, licht en electriciteit, bouw (deel III), delfstoffenwinning, machine- en scheepsbouw, stoom, chemie, telegrafie en telefonie (deel IV). De bedoeling was niet om alle innovaties te bespreken die in de loop van de negentiende eeuw in Nederland zijn geïntroduceerd; er is een selectie gemaakt op grond van het criterium, welke vernieuwingen op technisch gebied belangrijk zijn geweest voor de modernisering van de Nederlandse samenleving. Dat betekent bijvoorbeeld dat in de sector 'voeding' de opkomst van de margarineproduktie en het gebruik van ondergisting in de bierbrouwerij wordt beschreven, in de sector 'waterstaat en infrastructuur' de aanleg van spoorwegen aan de orde komt en in de sector 'gas, licht en electriciteit' aandacht wordt besteed aan de groei van gasbedrijven en het begin van de gloeilampenfabricage. Alle case-studies zijn min of meer volgens hetzelfde stramien opgezet. Na een beschrijving van de uitgangssituatie op het betreffende deelgebied van de techniek bij de aanvang van de negentiende eeuw volgt een overzicht van de internationale ontwikkeling op dit terrein en daarna een analyse van de invoering van de technische vernieuwing in Nederland, waarbij in het bijzonder wordt gekeken naar de personen of belangengroepen ('actoren') die in dit proces een centrale rol speelden en naar de factoren in de maatschappelijke omgeving die hierop van invloed zijn geweest.

Daarnaast worden de actoren en de omgevingsfactoren zelf aan een systematische analyse onderworpen. In deze 'thematische' hoofdstukken worden niet afzonderlijke innovaties of bedrijfstakken behandeld, maar instituties en processen die de technische vernieuwing als zodanig hebben bevorderd of geremd. Zo worden in deel V de

opleiding, de professionalisering en de beroepsactiviteit van technici beschreven en in deel VI de rol van de overheid, het optreden van ondernemers en de verandering in de opvattingen over techniek belicht, terwijl in deel II het denken over openbare hygiëne en ruimtelijke ordening aan de orde komt.

De ‘contextualistische’ opzet van het overzichtswerk brengt natuurlijk mee dat de betekenis van de onderzoeksresultaten die hierin zijn vastgelegd, veel verder reikt dan het domein van de

techniekgeschiedenis alléén. Er is al geconstateerd dat de *Geschiedenis van de techniek in Nederland* in zekere zin het einde markeert van het klassieke debat onder economisch-historici over de 'trage' industrialisatie van Nederland in de negentiende eeuw, dat in de dagen van Van Dillen, Wieringa en Brugmans van start ging en zijn hoogtepunt bereikte in de jaren zeventig en tachtig. De tientallen case-studies die in dit overzichtswerk zijn samengebracht, maken voor eens en altijd duidelijk dat Nederlandse technici en ondernemers in de gegeven omstandigheden vaak flexibel, rationeel en inventief hebben geopereerd en niet collectief van traagheid, lusteloosheid, conservatisme en gebrek aan durf kunnen worden beticht[5]. Jan Salie zal nog wel lange tijd zijn rituele verschijning maken in krantenstukjes en populaire literatuur over Nederland in de negentiende eeuw, maar hoeft niet langer rond te spoken in het werk van vakhistorici.

Maar al is de stelling dat 'psychische factoren' een essentieel element zouden zijn in de verklaring van het tempo van innovatie in Nederland in de negentiende eeuw dan nu wel voorgoed ontkracht, daaruit volgt nog niet dat patronen van normen, waarden, gewoonten of gebruiken als zodanig irrelevant zouden zijn voor het begrijpen van het verloop van de technische ontwikkeling. Er zijn wel degelijk verbanden te bespeuren, maar deze liggen op een ander vlak dan waar tot nu toe meestal is gezocht: niet op het niveau van de psychische gesteldheid, maar op dat van de culturele en politiek-institutionele context. De analyse moet naar een ander plan worden getild.

Het is niet een van de geringste verdiensten van de *Geschiedenis van de techniek in Nederland* dat het werk de nodige aanzetten tot zo'n analyse geeft. Zo tonen Martijn Bakker en Erik Berkers in hun hoofdstuk in deel VI over de waardering voor de moderne techniek aan dat de technische ontwikkeling als zodanig bij de intellectuele elite niet ter discussie stond; het debat ging over de vraag over hoe de veronderstelde maatschappelijke risico's van industrialisatie - afstomping, 'zedelijk bederf', anonimisering, onveiligheid en schade aan de gezondheid - het beste konden worden bestreden[6]. Geert Verbong laat in zijn bijdragen aan deel V zien, hoe eenzijdig de voorstelling van zaken is als zou in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig aandacht zijn besteed aan de opbouw van het technisch onderwijs[7]. Voor de opleiding van 'staatstechnici' (leger- en vlootofficieren en waterstaatsingenieurs) was dit absoluut niet het geval. Het is waar dat de ontwikkeling van onderwijsvoorzieningen voor 'nijverheidstechnici' in de jaren dertig stokte, maar die stagnatie blijkt niet zozeer te moeten worden toegeschreven aan mentale verstarring als wel aan de verstorende invloed van de Belgische Opstand[8]. In een meer abstracte zin wordt het probleem van de relaties tussen technische ontwikkeling en de culturele en politiek-institutionele context aan de orde gesteld in het hoofdstuk 'Innoveren in Nederland' van Johan Schot in deel VI. Aan de hand van cases die in

5 C.A. Davids, 'Diffusie en creativiteit. De technische ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw in vergelijkend perspectief', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LVIII (1995) 75-76; Sluyterman, recensie van *Geschiedenis van de techniek in Nederland* in *NEHA-Bulletin*, X (1996) 31.

6 M.S.C. Bakker en E.A.M. Berkers, 'Techniek ter discussie', *Geschiedenis van de techniek*, VI, 139-178.

7 Zie bijvoorbeeld W.J. Wieringa, 'Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II (Den Haag, 1977) 39.

8 Zie hoofdstuk 1 t/m 5 en 12 in *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, V.

de voorafgaande delen zijn gepresenteerd, ontwikkelt hij hierin een analytisch instrumentarium om technische creativiteit of stagnatie in het algemeen te bestuderen, waarbij concepten

als ‘competitie’, ‘cognitieve structurering’, ‘institutionele structurering’ en ‘netwerken van producenten en gebruikers’ als sleutelbegrippen fungeren[9]. Elk van die begrippen kan tegelijk een verbindingsschakel vormen tussen techniekgeschiedenis en ‘andere’ geschiedenis.

Techniek en modernisering

De mogelijkheden van de brede opzet van dit indrukwekkende seriewerk zijn door de samenstellers echter niet in alle opzichten consequent benut. Anders dan de vraagstelling doet verwachten, is de invloed van de maatschappelijke context op de technische ontwikkeling namelijk meer systematisch onderzocht dan de omgekeerde relatie. De rol van de technische ontwikkeling in de wording van een moderne samenleving is niet voor alle aspecten van modernisering even grondig bekeken.

‘Modernisering’ wordt door de redacteuren van dit overzichtswerk in een ruimere zin opgevat dan door De Vries en Van der Woude. In de *Geschiedenis van de techniek in Nederland* omvat modernisering niet alleen economische aspecten (‘mechanisering en schaalvergroting van de produktie’, ‘sterke toename van de produktiviteit’, ‘aanzienlijke groei van de mobiliteit van mensen, ideeën en goederen’), maar ook politieke, sociale, demografische en culturele democratisering (vooral tot uiting komend in de uitbreiding van het kiesrecht), bureaucratisering, een toenemende bemoeienis van de centrale overheid met het maatschappelijk leven, een toenemende betekenis van opleidingsniveau bij de toewijzing van sociale posities, een demografische transitie en het ontstaan van zeer grote steden ‘waarin een specifieke levensstijl tot uiting komt’. De innovaties die in dit ‘techniekboek’ worden behandeld zijn volgens de redactie juist ‘op grond van hun belang in deze processen’ geselecteerd[10]. Toch wordt in het afsluitende deel de rol van de technische ontwikkeling in de wording van een moderne volkshuishouding meer stelselmatig geëvalueerd dan op andere terreinen van modernisering. Terwijl de effecten van de overgang op stoom voor de produktiekosten, produktiviteit, produktieomvang en afzet in een apart hoofdstuk van de hand van Harry Lintsen uitvoerig aan de orde komen[11], zijn er geen samenvattende analyses te vinden over de rol van technische innovaties in ontwikkelingen die volgens de omschrijving van de redactie evengoed onder de noemer ‘modernisering’ thuishoren, als democratisering, bureaucratisering, groeiend staatsingrijpen, toenemende sociale mobiliteit, veranderingen in demografisch gedrag, verstedelijking en de daarmee gepaard gaande wijzigingen in levensstijl. Wat de bijdrage van technische vernieuwingen aan deze processen nu exact is geweest, wordt in het slotdeel niet uiteengezet, hoewel die vernieuwingen nota bene mede als onderwerp voor onderzoek werden uitgekozen omdat ze voor deze processen zo belangrijk waren!

Het probleem is waarschijnlijk geweest, dat de precieze aard van zo'n bijdrage niet zo een twee drie valt aan te tonen. De rol van technische vernieuwingen in

9 *Geschiedenis van de techniek*, VI, 217-239.
10 D. van Lente, H.W. Lintsen, M.S.C. Bakker, E. Homburg, J.W. Schot, G.P.J. Verbong, ‘Techniek en modernisering’, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, I, 21-23.
11 ‘Een land met stoom’, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, VI, 191-209.

politieke, sociale, demografische en culturele ontwikkelingen is nog ingewikkelder dan die in economische processen. De relatie loopt over nog meer schijven. Voor zover in het afsluitende deel hierover generaliserende uitspraken worden gedaan - zoals in het artikel van Martijn Bakker: ‘Techniek dwong de overheid ook om organisaties aan te passen, zoals in het geval van infrastructurele werken’ - maken deze op het eerste gezicht een nogal deterministische indruk. In een ander deel van het werk waar meer specifieke conclusies te verwachten zouden zijn, zoals in de hoofdstukken

over ‘papier, druk en communicatie’, wordt eerlijk (zij het wat teleurstellend) meegedeeld, dat de auteurs over ‘oorzakelijke verbanden tussen de technische en de sociaal-culturele ontwikkeling slechts (kunnen) speculeren’[12].

Daarentegen staan er in de *Geschiedenis van de techniek* ook bijdragen waaruit blijkt dat op sommige terreinen van techniek méér dan speculatie over zulke verbanden mogelijk is. Niet toevallig betreft het juist die gedeelten van het overzichtswerk die niet primair afzonderlijke innovaties, of clusters van innovaties tot onderwerp hebben, maar handelen over technische systemen die de bestaanscondities van grote groepen mensen bepalen, namelijk het systeem van de openbare gezondheidszorg en dat van de waterstaat en infrastructuur. In deze gevallen kan de relatie tussen de technische ontwikkeling en de wording van de moderne samenleving toch vrij concreet worden vastgesteld. In samenhang met de ontwikkeling van nieuwe technieken ontstond op deze gebieden in de tweede helft van de negentiende eeuw een uitgebreid netwerk van personen en instellingen die professioneel bij de instandhouding van de betreffende technische systemen waren betrokken (medici, ingenieurs, ondernemers, overheidsinstellingen) en in deze kwaliteit in staat waren een stempel op de verandering van de samenleving te drukken[13]. Zo wordt in het seriewerk toch een perspectief geboden op de manier waarop het onderzoek over de rol van de technische ontwikkeling in de modernisering van de Nederlandse samenleving vruchtbaar kan worden voortgezet. Een vervolgserie over de techniekgeschiedenis in Nederland in de twintigste eeuw staat overigens al op stapel.

12 D. van Lente, ‘Leescultuur en innovatie’, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, II, 280-281.

13 E.S. Houwaart, ‘Professionalisering en staatsvorming’ en A. van der Woud, ‘Professionalisering en integratie’, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, II, 81-92 en 165-174.

Recensies

P.J. Meertens, e.a., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, VI (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1995, 296 blz., ISBN 90 6861 109 7).

Onlangs verscheen - tien jaar na de publicatie van het eerste deel - het zesde deel van het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland.* Was oorspronkelijk een serie voorzien van zes delen, nu meldt de redactie dat nog even zal worden volgehouden: hierna zullen nog twee delen volgen, alsmede een register- en aanvullingsdeel. Dit alles getuigt van een fraai doorzettingsvermogen, niet alleen van het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis, dat direct en indirect in belangrijke mate bijdraagt aan dit alles, maar ook van de redactie. Wie kent niet het vriendelijke, maar nauwelijks te weigeren verzoek om een biografie voor dit BWSA te schrijven? Al met al groeit daarmee een reeks, die zowel een hoogst interessante portrettengalerij biedt, als ook onmisbaar is als naslagwerk. En nog steeds blijft de kwaliteit hoog. Opvallend, temidden van de 74 personen die in dit deel beschreven zijn, zijn bijvoorbeeld de zeer zorgvuldige stukken van Ger Harmsen over Jacq. Engels en bovenal Domela Nieuwenhuis, nu ook eindelijk opgenomen in dit Pantheon. Ook al is de verleiding groot om meer voorbeelden te noemen (Henny Buiting over Wiessing, Rico op den Camp over Heldt, Siep Stuurman over S. van Houten) van werkelijk fraaie kunststukjes, is het misschien hier gepast te volstaan met een citaat uit de biografie van Jannes Houkes over de anti-militarist en wereldverbeteraar Daan de Clercq (1854-1931). Vrijwel geen aspect van het leven ontliep diens progressieve opvattingen. Zo introduceerde hij ‘tal van nieuwigheden die het vegetariërsbestaan veraangenaamden’, zoals de weck-fles en het kunst-bont. Het eind van dit lemma is als volgt: ‘De Clercq had zich gevestigd in villa Zeelust te Zandvoort en begon van daaruit zaken te doen. Hij verkocht zogenaamd Vita-glas: het liet “de levenwekkende stralen van het zonlicht, die gewoon vensterglas niet doorlaten, in uw kamer”. ... In het begin van de jaren dertig bedacht hij een internationaal ruilmiddel: wära, waarvoor hij geen belangstelling kon wekken. De Clercq werd op 77-jarige leeftijd door een auto geschept toen hij hollend de weg overstak. Zonder bij kennis te komen stierf hij in het ziekenhuis’. En ook al lijkt dit abrupte einde op een wonderlijke manier enigszins symbolisch voor de progressieve levensovertuiging in Nederland, toch sluit men zo'n man in het hart.

Piet de Rooy

J.W. Boersma, C.J.A. Jörg, ed., *Ere-saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen: REGIO-PRojekt, 1995, 363 blz., ISBN 90 5028 067 6).

In deze vriendelijke bundel zijn ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van de historicus en oud-president van de arrondissementsrechtbank Overdiep artikelen bijeengebracht die de veelzijdigheid van de geëerde benadrukken. Vriendelijk keuvelend vertelt collega-rechter Vrieze over Overdiep en de juristerij, en het tekent de Groninger rechter dat daarbij voor een mengeling van vonnissen, juridische

gezelligheids-genootschappen en persoonlijke anekdotes is gekozen in plaats van een streng wetenschappelijk betoog.

Ook een aantal op het oog puur wetenschappelijke artikelen blijkt bij nadere beschouwing overigens nog een ander doel te hebben dan beschrijven en analyseren. Overdiep was jaren lang lid van het bestuur van het Groninger museum, een functie die hij in 1991 neerlegde uit weerzin tegen de plannen die de toenmalige directie had met de afdelingen archeologie, ge-

schiedenis en kunstnijverheid. Zowel J.W. Boersma, die jarenlang de afdeling archeologie bestierde, als H.T. Waterbolk en W.A. van Es benadrukken het belang van een museale collectie als uitgangspunt voor wetenschappelijk onderzoek, en keren zich tegen de visie dat een museum voornamelijk *entertainment* zou moeten zijn.

Boersma en Waterbolk kiezen de weg van een beschouwing naar aanleiding van objecten uit de collectie (respectievelijk een sierbeslag van een paardentuig en barnsteen). Van Es beschrijft de problemen die de overheid en de musea hebben met het opslaan van archeologische vondsten, en plaatst zo de Groninger museumkwestie in een breder kader. Deze beschaafde polemiek in voetnoten zal Overdiep vast plezieren.

De betrokkenheid van Overdiep bij de monumenten van Groningen vindt in deze bundel haar weerslag in drie artikelen. R. Steensma behandelt doodssymboliek op negentiende-eeuwse Groninger grafzerken. In ‘Over het nut van het reconstrueren van prehistorische huizen’ toont O.H. Harsema aan dat wetenschappelijk gezien de zin van de reconstructie vooral blijkt te zitten in het bestuderen van het verval er van. F.J. Veldman beschrijft de wijze waarop al jaren lang de Menkemaborg, één van Groningens fraaiste toeristische attracties wordt gerestaureerd. De krijgshistorische en historisch-geografische belangstelling van Overdiep blijkt uit de bijdragen van H A. Groenendijk over ‘Zuidelijk Westerwolde voor de kloostervestiging’, W.K. van der Veen over de ligging van het ‘Sint-Jurgensgasthuis en de weren te Helpman' bij Groningen en ten slotte uit H.R. Reinders’ studie van het onderwijs in de theorie van de Oudhollandse vestingbouw in de zeventiende eeuw. Hij bevestigt de gangbare mening dat er geen vernieuwende werking van dit onderwijs uitging. J.J. Lenting bespreekt Werra-keramiek die hij als archeoloog bij de reconstructie van de vesting Bourtange aantrof - een project waar Overdiep nauw bij betrokken was.

Aardig is de bijdrage van C.J.A. Jörg over een Groninger nijverheidstentoonstelling in 1903, waar als blikvanger een ‘Japans marktplein’ werd ingericht. Het Japanse was betrekkelijk, maar veel Groningers waren onder de indruk. K. van der Ploeg bespreekt de banden tussen de Groninger Ploeg-kunstenaar Johan Dijkstra en de Italiaan Bandinelli. Meer inventariserend zijn de bijdragen van J.H. Leopold over zakhorlogemakers in Groningen en A. Westers over zilversmeden in Oude Pekela. Mw. L. Ast-Boiten bespreekt reisverslagen over Groningen en constateert dat de bezoekers zagen wat ze wilden zien, en mw. B. Spaanstra-Polak legt haar herinneringen aan Groningen in het Interbellum vast; zij ziet in Stad en Land in die jaren ‘een sfeer van uitgelaten sensualiteit’ (162), een beeld dat misschien nadere toelichting verdiend had.

Het is gebruik geworden om op verzamelbundels als de onderhavige te mopperen. Maar voor een ouderwets geleerde als Overdiep past deze ouderwetse vorm van eerbetoon. En al zijn de artikelen verschillend van karakter, de betrokkenheid bij Groningen die het gemeenschappelijk kenmerk is van alle bijdragen geeft het geheel een op het eerste gezicht ongedachte eenheid. *Ere-saluut* is daarmee een prachtig verjaarscadeau.

F.J. Kossmann

F.R. Ankersmit, *De spiegel van het verleden. Exploraties*, I, *Geschiedtheorie* (Kampen/Kapellen: Kok Agora/Pelckmans, 1996, 277 blz., ISBN 90 391 0683 5(Ned.) en 90 289 2242 3 (België)).

In het *oeuvre* van F.R. Ankersmit, want daar mogen we inmiddels wel van spreken, zijn globaal drie thema's te onderscheiden. In de eerste plaats zijn dat de historiografische en geschiedfilosofische teksten, vervolgens - daar nauw mee samenhangend en deels uit voortvloeiend - het werk over de esthetica en tenslotte de publicaties over de politieke theorie. Deze drie

onderwerpen vormen tevens de leidraad voor evenzovele bundels die Ankersmit uitbrengt onder de reekstitel *Explorations*.

De eerste bundel in de reeks, *De spiegel van het verleden*, handelt over geschiedtheorie en historiografie. Grotendeels gaat het om nieuwe artikelen, enkele zijn bewerkingen en een opstel 'Over zin en onzin van herdenkingen' is een herdruk. Verder bevat de bundel een inleiding en een epiloog die de verschillende stukken als het ware bijeen moeten houden. De historici/theoretici die in de artikelen in de bundel aan bod komen zijn Guicciardini, Hayden White, Foucault, Guizot en Tocqueville, Bilderdijk en Talmon.

Wat hen, althans in deze bundel, bindt zijn twee vragen. In de eerste plaats is dat de vraag wat hun werk kan betekenen voor de hedendaagse mens, i.c. de filosoof Ankersmit. Zoals Ankersmit wel vaker geformuleerd heeft, gaat hij er vanuit dat nadenken over het verleden alleen zin heeft vanuit de eigentijdse context. Uiteindelijk is dat ook de consequentie van het narrativisme. Een goed voorbeeld van deze houding in *De spiegel van het verleden* is de fraaie analyse van het werk en de positie van Francesco Guicciardini. Dat hoofdstuk blijkt uiteindelijk weinig met Guicciardini zelf van doen te hebben, maar slechts bedoeld te zijn om het belang van Hayden White voor de hedendaagse geschiedtheorie aan te tonen. Een ander voorbeeld is het voortdurende hameren op de (met name Franse) romantische historici die als voorbeeld zouden kunnen dienen voor de moderne historicus en vooral voor de politiek. Helaas gaat het ondanks de intellectuele hoogstandjes (de introductie van de transversale rede bijvoorbeeld) vaak om wijze lessen van het kaliber dat 'logica en transparantie ons in de geschiedenis en de politiek lang niet altijd veel verder zullen helpen' (179). Ankersmit wil een en ander uitwerken in het reeds aangekondigde derde deel van de reeks waarin de politieke filosofie van de Restauratie ten voorbeeld gesteld zal worden aan de laat-twintigste-eeuwse mens.

Het artikel dat zich aan dit patroon onttrekt is meteen ook een voorbeeld van de tweede vraag die gedestilleerd kan worden uit deze bundel: de vraag naar de invloed en de betekenis van het historisme. Het blijkt steeds weer het historistische gedachtengoed te zijn dat, in welke vorm ook, Ankersmit trekt. Zo ook het hier bedoelde hoofdstuk over Bilderdijk, voor de lezers van de *BMGN* wellicht het interessantste, voor deze recensent in elk geval het boeiendste artikel.

Ankersmit stelt dat de golven van kritiek op de *Geschiedenis des Vaderlands* weliswaar geschiedkundig terecht genoemd kunnen worden, maar dat deze kritiek géén recht doet aan Bilderdijks levensbeschouwing en aan de filosofische achtergronden van zijn denken. Met dit op zichzelf historistische uitgangspunt wijst Ankersmit erop hoezeer Bilderdijk in een historistisch kader geduid moet worden. Daarbij moeten we niet alleen denken aan het 'klassieke' negentiende-eeuwse historisme, maar eerder aan de voorbereiders daarvan.

Aan de ene kant is de aartsoordelaar Bilderdijk historistischer dan dit klassieke historisme: 'Immers, die door de historist zo verlangde onpartijdigheid is nimmer een ingrediënt van het verleden zelf - maar een hoedanigheid van de historicus en het historische oordeel' (187). Aan de andere kant echter is Bilderdijk vooral historist van een 'vroege' signatuur, namelijk in de zin dat hij Leibniziaan is. Het is Leibniz' monadenleer geweest die aan de basis heeft gestaan van het historisme. Bekend is, dat Bilderdijk aanhanger van Leibniz was en ook dat Leibniz en de *Aufklärung* zo belangrijk zijn geweest voor het ontstaan van het historisme (door het werk van Peter

Hanns Reill bijvoorbeeld), maar nu duidt Ankersmit ook de *Geschiedenis des Vaderlands* in deze zin. Hij gaat zelfs zo ver Bilderdijk een unieke plaats toe te wijzen in het proces van de historisering van het wereldbeeld. Centraal hierbij is de aan de monadenleer ontleende gedachte dat iedere historische gebeurtenis in zichzelf een afspiegeling is van het geheel van de wereldgeschiedenis. Bilderdijks uniciteit is hierin gelegen, dat hij een tussenweg kiest 'tussen de statische geschiedopvatting van de Verlichting en de historisering daarvan door het historisme' (219).

Eén van de centrale kwesties bij een beoordeling van het werk van Ankersmit is de vraag of

men met hem vindt dat het verleden een gids kan zijn in het leven van vandaag. Die vraag kan bevestigend worden beantwoord, maar met het verleden als zodanig heeft het dan niet zoveel meer te maken. Uiteindelijk is Ankersmit diep in zijn hart meer politiek filosoof dan historicus. Hij heeft ideeën over de inrichting van de wereld en kiest daarbij zijn voorbeelden. Het gaat daarbij stuk voor stuk om persoonlijke keuzes die veel zeggen over Ankersmit, maar minder over de geschiedenis. Ooit is zijn handboek *Denken over geschiedenis* gekarakteriseerd als de 'filosofie van de achteruitkijkspiegel'. Ankersmit is echter steeds meer een 'filosoof van de passpiegel' geworden.

Leen Dorsman

A.J. Zondergeld-Hamer, *De geschiedenis van Weesp. Van prehistorie tot de moderne tijd* (Weesp: Heureka, 1990, 192 blz., ISBN 90 6262 292 5).

Hoe oud de stad Weesp is, is met geen mogelijkheid meer na te gaan. Rond de zesde eeuw voor Christus was er al spaarzame bewoning van de onherbergzame veenstreken op de grens van Holland en Utrecht, waar het riviertje Smal Weesp zich afsplitste van de Vecht. Van een echte nederzetting, waar later de stad Weesp uit ontstond, was pas zo'n 1800 jaar later sprake. A.J. Zondergeld-Hamer heeft nu de geschiedenis van Weesp van de prehistorie tot ongeveer 1850 te boek gesteld. Het is een zeer goed leesbaar, populair-wetenschappelijk verhaal geworden, bestemd voor een breed publiek.

Het boek heeft een beschrijvend karakter, stadshistorisch analyseren en theoretiseren vinden we in dit boek niet en daarin kunnen we de auteur gelijk geven. In ongeveer 140 bladzijden tekst, met daarnaast nog notenapparaat, bibliografie en plaatwerk, wordt meer dan 600 jaar geschiedenis van Weesp verteld. Dat betekent dat de nodige keuzen gemaakt zijn. Brede ontwikkelingen heeft de auteur vaak in een doeltreffende formulering samengevat en personen en groepen zijn vaak raak getypeerd. Over het algemeen heeft de auteur daarbij een goed evenwicht gevonden tussen historische nuance en heldere formulering. In slechts enkele gevallen heb ik mijn twijfels of daarbij niet te veel concessies zijn gedaan. Een paar voorbeelden: bij de beschrijving van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, worden de Kabeljauwen gekarakteriseerd als in het algemeen 'de partij van de burgerlijke vooruitgang' (17). Enkele malen wordt de Gereformeerde Kerk als 'staatskerk' ten tonele gevoerd en de gereformeerde religie als 'staatsgodsdienst' (79 en 125) en de om zijn ketterse ideeën geschorste dominee Balthasar Bekker wordt een 'dissident' genoemd (85).

Naast de grote lijn van het verhaal, heeft de auteur ook ruimte gemaakt voor detaillering. In het begin van de zeventiende eeuw kwam de jeneverstokerij tot bloei en de branders ontdekten dat de spoeling, een afvalprodukt bij het brouwproces, uitstekend varkensvoer was. Binnen de kortste keren stond Weesp vol varkenskotten en zwierven de varkens tot in alle uithoeken van de stad. In 1624 werd er zelfs een extra veerdienst naar Amsterdam geopend, die alleen voor varkensvervoer bestemd was. Gevolg was wel dat binnen korte tijd stank en vervuiling de spuigaten uitliepen en het stadsbestuur de nodige maatregelen moest nemen (58/59). Zo komen we ook

te weten dat de al genoemde Balthasar Bekker, die tussen 1676 en 1679 in Weesp gestaan had, vanwege zijn schorsing niet in Amsterdam aan het avondmaal mocht gaan. Dit isolement vond hij onverdraaglijk en daarom verzocht hij de Weesper kerkeraad aldaar het avondmaal te mogen vieren. Toen de kerkeraad zich achter de Amsterdamse opstelde, besloot Bekker niet te buigen, maar 'syn siel in lydsaemheid te besitten' (84/85). Dergelijke details verlevendigen het boek en de voorbeelden die auteur geeft, zijn over het algemeen goed getroffen. Het verhaal over de Weesper porseleinfabriek, die slecht een kleine tien jaar produ-

ceerde, valt wel wat lang uit (103-107) en de opsomming van de leden van het letterkundig genootschap ‘Voor het menschdom’ lijkt mij iets te veel van het goede (126).

Zoals gezegd geeft dit boek - terecht - geen inpassing in een breder theoretisch stadshistorisch kader. Toch heeft de auteur mijns inziens te weinig gezocht naar een thema, perspectief of rode draad om het boek wat meer lijn te geven. Naar mate het verhaal vordert en speciaal in deel III (1787-1850) wordt het betoog fragmentarischer en is het soms lastig bepaalde ontwikkelingen te plaatsen. Toch dienen zich thema's aan die als rode lijn gebruikt kunnen worden. Om er één te noemen: de verhouding tot buurman en grote broer Amsterdam. Deze relatie was en bleef actueel en komt derhalve vaak ter sprake. Soms was Weesp stad onder de rook van Amsterdam in andere tijden voorpost van Amsterdam. Zonder spanning was de verhouding echter nooit. Misschien had een beschrijving vanuit een dergelijk perspectief meer lijn in het betoog kunnen brengen. Deze geschiedenis van Weesp blijft echter in zijn soort een goed en vlot verteld boek, dat een breed publiek zal aanspreken.

R. van der Woude

R.L. Erenstein, ed., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: AUP, 1996, xxiv + 915blz., ISBN 90 5356 112 9).

Dit boek behandelt in 120 bijdragen, gekozen rond ‘evenementen’, de theatergeschiedenis der Nederlanden. De opzet is ontleend aan een in 1993 verschenen Nederlandse literatuurgeschiedenis, die weer een navolging was van Dennis Holliers Franse literatuurgeschiedenis uit 1989. Qua lijvigheid mag hier wel van een historische *Rocky III* gesproken worden. Wat voor de meeste vervolgfilms geldt gaat echter ook op voor dit boek: méér geschetter bij verlies aan kwaliteit. De rijke maar niet altijd inzichtelijke illustratie kan de zwakte van het geheel niet verhullen.

Het is in dit bestek ondoenlijk recht te doen aan elke bijdrage, ook al overlappen ze elkaar nog zo sterk (drie auteurs richten zich met drie tegenstrijdige interpretaties op de ‘ghesellen vanden spele’; drie auteurs delen mede dat Napoleon mw. Wattier bewonderde etc.). Detailkritiek en het opsommen van ‘missers’ zijn ook niet zinnig. Pers-recensies beperkten zich hoofdzakelijk hiertoe. Men moet zich dan ook afvragen waarom dit boek, na Worps werk uit 1904 het eerste uitgebreide overzicht over de toneelgeschiedenis, hoofdzakelijk dergelijke reacties heeft opgeroepen. Een helder organisatorisch uitgangspunt had de journalisten toch kunnen doen inzien waarom niet al hun troetels in het boek voorkwamen? Aan een helder uitgangspunt ontbreekt het evenwel ten enen male (reeds in de openingspassage moet ‘toneelspel’ als handelingsvorm en als tekst doorelkaar gebruikt zijn, wil de passage zinnig worden; er blijkt in de inleiding, pagina xxiii, een nogal schokkende onwetendheid over de betekenis van de in de cultuurgeschiedenis en -sociologie gebruikte concepten ‘productie, distributie, receptie’; het begrip ‘post-modern’ wordt ijdel gebruikt, etc. etc.). Het resultaat is de ongestructureerde brij die het boek is geworden: ‘tot wezenlijk

inzicht in aard en functie van het toneel leidde deze verzameldrift nauwelijks', kon ik, na lezing, de inleiding met instemming citeren (xx).

Mijn hoofdbezwaren in grote 'lijnen en patronen'. Ten eerste. Het ontbreekt de theatergeschiedenis aan een goed doordachte periodisering die uitgaat van het eigen object. Dit boek hangt impliciet nog op (achterhaalde) periodiserings-kaders van de negentiende-eeuwse literatuur- en kunstgeschiedenis. Een alternatief was geweest om het theaterleven op macroniveau te segmenteren in drie hoofdtypes die vaak ook fasen blijken: de eerste (voor-modern), waarin theater gebonden (zelfs gelegitimeerd) wordt door festiviteit en nauwelijks commercieel is; de tweede ('vroeg-modern') waarin een commercieel ('beroepsmatig') theaterleven

ontstaat, dat door de zwakte van de vraagkant nog festief gebonden blijft en een derde, de 'moderne', waarin theatrale vermakelijkheden goederen zijn op een markt van vraag en aanbod (los van de festieve kalender en commercieel). Men kan zich dan afvragen of het huidige subsidietheater dan *per se* 'post-modern' is. Geen van de bijdragen uit de Middeleeuwse periode expliciteert de festieve band van het theater (Ten aanzien van functie en ontwikkeling geldt het ontbreken van helderheid en structuur - zelfs lang achterhaalde theses als de 'evolutie van het theater vanuit de kerk', de 'ontdekking (!) van het liturgisch drama' en het gebruik van professionele 'mimen' in kerkelijk drama duiken weer op in bijdrage 1. Niemand wijst erop dat de groei van 'religieuze' theatrale activiteit vanaf de veertiende eeuw samenhangt met de implementering van de besluiten van Lateranen-IV in 1215); de noodzaak tot rondreizen vanuit de structuur van 'de markt' en de groei van overheidsbemoeienis bij doorzettende commercialisering worden niet besproken (Ruitenbeek meent dat in 1813 de censuur is opgeheven die bij Van Gaal pas vanaf 1851 bestaat, 375, 641 - beide mededelingen onjuist: de Franse censuurregels blijven, zij het aangepast en niet zo rigide toegepast nog een tijdlang gelden, terwijl met de nieuwe gemeentewet van 1851 de censuur alleen opnieuw wordt geregeld); de rol van de toneelgenootschappen bij de 'modernisering' en, soms direct daarmee in samenhang, de exploitatie van commercieel theater in 'de provincie' rond 1800, worden schromelijk verwaarloosd; er wordt ternauwernood ingegaan op de functionele differentiatie van de 'moderne' (zie boven) theatrale infrastructuur (al sinds ca. 1830), mede onder invloed van de anti-kermis beweging (Bloms artikel blijft oppervlakkig en anekdotisch, Van Gaal blijkt op het gebied van provinciaal theater nauwelijks thuis: zijn bijdrage mist diepgang en historisch perspectief); noch op de effecten van structurele subsidiering en - na de subsidiepolitiek - de relatie tussen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde theatervormen. Er is nauwelijks aandacht voor wat deze drie types, gezien als wisselende productie-contexten, voor publiek en receptie betekenen, etc., etc., etc.

Ten tweede. Er wordt - en dat is toch wel zeer merkwaardig in een theatergeschiedenis - ternauwernood structurele aandacht besteed aan de geschiedenis van het commerciële acteren (dus, het spelen voor je dagelijks brood en de vraag of en wanneer dit een professie werd) en van het commercieel theaterbedrijf. De belangrijkste stoot daartoe vindt elders in Europa plaats van de veertiende tot de zestiende eeuw. Dit gebrek aan professionele historische aandacht leidt tot frases als 'De professionals onder hen zullen toch tamelijk allround geweest zijn' (22), in een bijdrage die in dit fraai Nederlands opnieuw de abele spelen verbindt met 'professionele theatergroepen' op uitsluitend dubieuze tekstkenmerken. Zolang de kwestie van het 'professionaliseren van het toneel' nog vanuit teksten benaderd wordt en een redactieraad toelaat dat over (beperkte) financiële bronnen elkaar volstrekt tegensprekende en van anachronismen aan elkaar hangende interpretaties aan de lezer worden gepresenteerd zijn we nog ver van inzicht op dit punt.

Ten derde. Tenslotte vraagt men zich niet expliciet af wanneer, door wie en waarom de term 'Kunst' aan een selecte hoeveelheid theatrale vermakelijkheden is verbonden - oftwel, hoe het veld van theatrale vermakelijkheden ook in termen van cultureel kapitaal is gedifferentieerd.

Henk Gras

J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffer, ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995, x + 502 blz., *f*85,-, ISBN 90 5018 296 8).

Een vooral op literatuur gebaseerd, ook voor een ruimer publiek toegankelijk overzichtswerk. Zo wilde het de Commissie voor de geschiedenis en cultuur van de joden in Nederland die in

1989 het initiatief nam voor deze uitgave. De redactie, onder voorzitterschap van Schöffer, is erin geslaagd binnen die formule een boek samen te stellen dat wetenschappelijk van hoge kwaliteit is en toch zeer vlot leesbaar. In negen chronologisch geordende hoofdstukken, geschreven door even zovele vakspecialisten, wordt de lezer een verrassend homogeen beeld gepresenteerd van de geschiedenis der joden in ons land, van de veertiende eeuw tot heden. De auteurs hebben zich in hun bijdragen gehouden aan de centrale vraagstelling die als een rode draad de hoofdstukken verbindt: hoe verhielden, door de tijden heen, een joodse minderheid en een niet-joodse meerderheid zich tot elkaar? Vandaar dat de lotgevallen der joden in Nederland telkens ook gerelateerd worden aan de situatie in het algemeen. In de inleiding merkt Schöffer op dat de redactie niet wenste mee te werken 'aan zogenaamd post-modernistische fratsen van ongebreidelde fantasie of ongelimiteerde subjectiviteit'. Daarvoor hoefde ze ook niet bang te zijn, gelet op de namen van de door haar aangezochte auteurs. Het boek geeft goed weer, welke discussies er in de onderzoekswereld zoal gaande zijn, zowel hier te lande als elders. Een zeer uitvoerige beredeneerde bibliografie van elk hoofdstuk apart, te vinden op de bladzijden 441-482, wijst de lezer verder de weg.

In een mooi geschreven hoofdstuk over 'De Middeleeuwen' vat B.M.J. Speet samen wat er eigenlijk bekend is over de vroegste sporen van joodse aanwezigheid in deze contreien. Behalve in het hertogdom Gelre en in de Zuidelijke Nederlanden zijn hier vermoedelijk geen joodse vestigingen geweest. Net als elders in het christelijk Europa hadden die hier met discriminatie en vervolging rekening te houden. In zijn bijdrage 'Tussen Middeleeuwen en Gouden Eeuw' gaat D.M. Swetschinski in op de groei van de Portugees-joodse kolonie te Amsterdam in de jaren na de val van Antwerpen. De sefardim hebben hier de 'joodse traditie' opnieuw moeten uitvinden, dit in tegenstelling tot de asjkenazim die vanuit het Duitse Rijk naar Amsterdam kwamen. Deze laatsten waren immers niet tot de doop gedwongen geweest. Ofschoon de plaatselijke gezaghebbers de 'joden' (sommigen waren christen geworden) met vertrouwen opnamen, bleven die zichzelf toch als een afzonderlijke gemeenschap zien. De bloei van de joodse gemeenten ten tijde van de Republiek, vanaf het Twaalfjarig Bestand tot 1750, wordt beschreven in twee uit het Engels vertaalde hoofdstukken. J.I. Israel behandelt de demografie en de handelsactiviteiten, Y. Kaplan het religieus, cultureel en sociaal leven. Ter sprake komen onder meer de tegenstelling tussen sefardim en asjkenazim en de culturele bedrijvigheid, soms nauwelijks als 'joods' te herkennen, van de eerstgenoemden. De joden zochten veelal aansluiting bij de Nederlandse traditie.

Begrippen als assimilatie, acculturatie en integratie, de kapstok waaraan de verhouding tussen minderheid en meerderheid kan worden opgehangen, komen vooral in de vijf laatste hoofdstukken meer uitvoerig aan bod. De twee afzonderlijke bijdragen van R.G. Fuks-Mansfeld ('Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814' en 'Moeizame aanpassing, 1814-1870') fungeren daarbij feitelijk als scharnierpunt. Een kleine verlichte bovenlaag zag het nut van acculturatie in, de meerderheid van traditionele joden wilde haar eigen vertrouwde cultuur niet opgeven. Onder Willem I werden ze echter verder in het emancipatieproces voortgestuwd. Eindelijk werd de schrijnende armoede met succes bedwongen. Dat er sinds 1945 een 'omzien in wrok' is - de emancipatie zou de joden van hun identiteit hebben beroofd - vindt Fuks-Mansfeld niet terecht. Wel signaleert ze een 'diep stilzwijgen' dat duurt tot

1849, wanneer de eerste Nederlandstalige joodse periodieken verschijnen. De omschakeling van Jiddisch op Nederlands die via het onderwijs werd afgedwongen, had een generatie lang geduurd.

Vooral de titel ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland’, van het door Blom en J.J. Cahen geschreven hoofdstuk over de periode 1870-1940, geeft de centrale problematiek van het boek kernachtig weer. Hoe nationaal georiënteerd en hoe geëmancipeerd in gedrag ze ook waren, ook als ze dat zelf niet wilden, werden joden meestal wel op een of

andere wijze als jood herkend en zo op een zekere afstand gehouden. P. Romijn gaat in het hoofdstuk 'De oorlog' in op de vraag, hoe het komt dat de joden in Nederland ondanks hun inburgering in zeer korte tijd uit de samenleving konden worden weggesneden. Dat het de joden hier zoveel slechter is vergaan dan in de omringende landen, lag aan de effectiviteit van het bezettingsregime, de traditie van volgzaamheid en gehoorzaamheid aan het gezag, en het valse gevoel van veiligheid, ontleend aan assimilatie. In 'Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid' behandelt F.C. Brasz in twee sub-hoofdstukken de periode kort na de oorlog en vervolgens de jaren tot omstreeks 1990. Ook haar bijdrage staaft de conclusie dat we hier te maken hebben met een onvervangbaar standaardwerk.

A.W.F.M. van de Sande

P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 250 blz., ISBN 90 351 1710 7).

Het was Ter Braak die sprak van Nederland als domineesland, terwijl Gerard Brom de dominee herkende in de literatuur. Onder historici bestaat echter vanouds meer aandacht voor de koopman dan voor de predikant. Behoudens de periode van de Opstand zijn kerk en godsdienst in de grote overzichtswerken verbannen naar de zijlijn van het culturele leven. En in weerwil van de moderne verzuiling (die dan ook lang als een sociaal emancipatieproces is verstaan) is religie door velen beschouwd als iets waarvan de betekenis afneemt naarmate men dichter bij huis komt. Het is de beroemde secularisatiethese die als een *grand narrative* het geschiedverhaal zo vanzelfsprekend maakt dat ze niet meer behoeft te worden aangetoond en uitgelegd. Dat juist deze impliciete veronderstelling tot zeer bedrieglijke uitkomsten heeft geleid wordt echter op een heldere wijze uiteengezet in dit breed gedocumenteerde boek van de kerkhistoricus Peter van Rooden, dat bepaald meer biedt dan enkel een bundeling van eerder gepubliceerde artikelen. Weliswaar dateren de eerste scheuren in dit paradigmatisch bastion al weer van enige jaren geleden, toen in het werk van historici meer nadruk werd gelegd op de culturele praktijk van de Reformatie, het religieuze karakter van de Nederlandse Verlichting, de kerkpolitiek van Willem I, en het primaat van de religie in het proces van verzuiling. Maar Van Rooden weet deze nieuwe opvattingen te integreren binnen een schema dat heel de periode omvat van de Republiek tot heden. Kort samengevat komt het erop neer dat in Nederland geen sprake was van secularisering, maar van een veranderde 'lokalisering' van de godsdienst binnen de samenleving. Onder het *Ancien Régime* was religie via de publieke kerk gelokaliseerd in de zichtbare orde, in de achttiende eeuw werd godsdienst als bron van nationale deugden gelokaliseerd in het innerlijk, en met de verzuilde mobilisering van de massa na circa 1870 werd het geloof gelokaliseerd binnen de zogenaamde volksdelen.

De betekenis van deze benadering ligt niet zozeer in deze drietrapsraket die in de grond niet zoveel afwijkt van wat we al weten, maar in de wijze waarop dit schema als kapstok dient om moderne historische benaderingen als de begripsgeschiedenis

aan op te hangen. Het accent ligt hier op de protestantse kerkgeschiedenis. De katholieken ontbreken nagenoeg in het verhaal, maar daar staat tegenover dat Van Roodens interpretaties rijk zijn voorzien van een politiek-culturele context. Geheel in de traditie der verlichters gaat de meeste aandacht in dit boek uit naar cesuren en breukpunten, en wel in het bijzonder naar de grote omslag rond 1800, getuige de interessante bijdragen over de verandering van het begrip vaderland in de landelijke bedes onder de Republiek, de professionalisering van de hervormde predikantenstand, en het nieuwe bekeringsvertoog der zendingsgenootschappen. Zo wordt duidelijk dat het predikantentekort in het laatste kwart van de achttiende eeuw niets te maken had met een geringere waardering

voor het predikambt, en dus met een verminderde religieuze belangstelling, maar met een combinatie van de normale 'varkensfokkercyclus' en een nieuwe opvatting van het predikantschap die samenhing met het bredere proces van nationale eenwording. Binnen één generatie voltrok zich toen volgens de auteur een revolutionaire verinnerlijking en moralisering van het geloof. In de nieuwe morele natie fungeerden nadien de predikanten als een nationale stand van volksopvoeders voor wie vroomheid gelijk stond aan burgerzin.

Misschien komt het door mijn eigen preoccupatie op dit terrein, maar naarmate het verhaal opschuift naar de moderne tijd overtuigt het minder. Ondanks Van Roodens aanstekelijke afrekening met de historiografische constructies van de nationaal-verzuilde geschiedschrijving, klinkt achter de deugdzame lierzang der verlichte natievorming en de verzuilde strijdmarsen van het religieus nationalisme ongemerkt toch weer de grondtoon van de moderniseringsthese. Het schema staat hem hier in de weg, en de stellige uitspraken over aard en periodisering van het verzuilingsproces contrasteren te zeer met het beperkte eigen onderzoek naar de religieuze 'ligging' der hervormde predikantenstand. Gezien Van Roodens schatplichtigheid aan het lokale verzuilingsonderzoek verbaast ook de geringe aandacht voor de negentiende-eeuwse religieuze sociabiliteit en de godsdienstige beleving onder het gewone kerkvolk. Conform het traditionele beeld wordt echter weer veel gewicht toegekend aan nationale initiatieven, in het bijzonder aan Kuypers fameuze kerkelijk-politieke dubbelrol als initiator van de verzuiling en de zuilengedachte (de idee der volksdelen), die hem zelfs de term 'etnisering' in de mond legt. Ofschoon tal van heikele problemen uit de recente literatuur de revue passeren, zoals de samenhang van geografische, godsdienstige en politieke verschillen en het onderscheid tussen elite- en volkscultuur, wordt niet duidelijk hoe religie in Nederland ook buiten de herenwereld van predikanten en genootschappen om, onder gewone mensen, als regime functioneerde. De titel zet de lezer wat dit betreft op het verkeerde been, of het moet zijn dat de auteur hiermee wil zeggen dat godsdienst in weerwil van wat moderne gelovigen (en cultureel antropologen) denken, draait om macht in plaats van overtuiging. Hoe het ook zij, zonder inzicht in de grillige praktijk àchter de voorgeschreven orde lijkt me dat het pad der religiegeschiedenis nog maar half is afgelegd. Wat blijft staan is mijn waardering voor deze moedige poging om godsdienst te lokaliseren binnen het kerndomein der vaderlandse geschiedenis.

Rob van der Laarse

A. Verhulst, ed., *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, A, XL; Keulen/Weimar/Wenen: Böhlau, 1996, xli + 393 blz., DM 98,-, ISBN 3 412 11695 5).

Bovengenoemde bundel is in de mooie reeks van het Munsterse instituut voor stedengeschiedenis van een wat uitzonderlijk karakter. Doorgaans immers vinden we in de *Reihe A. Darstellungen* oorspronkelijke bijdragen, gerangschikt rondom

een bepaald thema. In dit geval is het thema weliswaar duidelijk, maar gaat het in de collectie om de *Wege der Forschung*, bewandeld sinds Pirenne zijn invloedrijke theorie over het ontstaan van de middeleeuwse stad had uiteengezet. De uitgever, Verhulst, op wiens initiatief de bundel tot stand kwam, verzamelde achttien relevante artikelen die de gang illustreren. Hij zelf is in de bundel met niet minder dan acht artikelen vertegenwoordigd; verder vindt men er twee bijdragen van Petri (de oudste uit 1958), twee van Dhondt (1957, 1962) en Despy (1968, 1975), en artikelen van Jankuhn (1958), Van Es (1975), Koch (1970), Vercauteren (1950) en mevrouw Van Winter (1972), in eerste instantie gedrukt (soms inmiddels ook al eens herdrukt) deels in algemeen toegankelijke tijdschriften

en bundels, sommige in aanzienlijk minder courante publicaties. Ze zijn gesteld in het Duits, Frans en Engels. Voorzien van de oorspronkelijke paginering (ook waar het de bijgevoegde kaartjes betreft) kunnen zij door gebruikers van de collectie worden geciteerd alsof dezen de eerste druk ervan onder ogen hebben gehad - ook dat doet aan de sinds vele decennia bestaande reeks Wege der Forschung (Darmstadt 1956 en volgende) denken. Het is een handzaam geheel, waarvan de waarde wordt vergroot door het bruikbare overzicht van sedert 1935 (Pirenne's sterfjaar) verschenen studies op het bestreken terrein dat Verhulst met een kort commentaar in het Duits en het Frans ter inleiding heeft samengesteld.

De volgorde van de stukken is niet chronologisch; om de ontwikkeling der gedachten over het onderwerp te volgen moet de niet reeds enigszins met het onderwerp vertrouwde lezer zich dan ook terdege rekenschap geven van het jaar waarin een bijdrage thuis hoort. De ordening is uiteraard niet willekeurig: vrij algemene studies aan het begin en in het laatste deel, met daartussen detailstudies over Domburg en Dorestad, Quentowic, Utrecht, Brugge, Gent en Antwerpen. Centraal staat het vraagstuk van de door Pirenne ontkende continuïteit van handelsnederzettingen van voor de Noormannentijd en ‘de middeleeuwse stad’, en de betekenis van de handel over verre afstand voor de stedelijke ontwikkeling. Enige overlapping van de uiteenzettingen is in een verzameling als deze natuurlijk niet te vermijden, al lijkt een enkele keer een door een schrijver gegeven aperçu van een grote en belangrijke studie van zijn hand (zoals Despy 353-360 na *idem,* 299-322) nogal overbodig.

Het is aardig in deze bundel de grote verschuivingen in de houding der onderzoekers ten opzichte van Pirenne te volgen: van een voorzichtige, zij het duidelijke distantiëring - zoals in Petri's ‘Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich’ uit 1958 - tot de radicale verwerping waar Despy en Verhulst toe geraken. En het is boeiend te zien hoe groot de betekenis van de numismatiek en in toenemende mate van de archeologie voor deze verandering van optiek is geweest, hoe belangrijk de interpretatie van geschreven bronnen ook blijft. Verhulst roemt in zijn inleiding de voortgang op het terrein van de stadsarcheologie die onvermoede verbindingen ontdekte, maar legt in zijn hier als laatste afgedrukte studie (een synthese uit 1986) nadruk op de voorzichtigheid waarmee men hieruit conclusies omtrent een continuïteit van bewoning van de Romeinse tijd tot diep in de Middeleeuwen moet trekken; de kern van een Romeinse nederzetting blijkt immers nogal eens net niet gelegen op de plaats van een latere middeleeuwse stad. Van belang vindt hij daarom de ‘geografische’ continuïteit binnen een enigszins uitgestrekt terrein waar op verschillende ogenblikken topografisch verschillende kernen van bewoning en economische activiteit zijn ontstaan. In hetzelfde artikel komt de - hetzij primaire hetzij secundaire - betekenis van de burcht voor de stadsontwikkeling in de tiende en elfde eeuw aan de orde in meer algemene termen dan overigens in de bundel het geval is. Verhulst hield er zich in 1960 mee bezig in een studie over Brugge (hier bladzijden 225-240). Pirenne's stelling dat burchtbouw een reactie op de invallen der Noormannen was en van louter defensieve betekenis, trok hij toen blijkbaar nog niet in twijfel. Dat deed hij een kwart eeuw later wel. Hoe groot ook het respect is waarmee Pirenne in deze bundel wordt behandeld, het is duidelijk dat in de loop der jaren van diens ideeën omtrent het ontstaan van de middeleeuwse stad praktisch niets is overgebleven.

J.A. Kossmann-Putto

J.B. Oosterman, *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en funktie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)* (Amsterdam: Prometheus, 1995, 460 blz., *f*70,-, ISBN 90 5333 379 7).

Deze studie bestaat uit twee gedeelten: in het eerste deel vinden we allereerst begripsbepaling,

het tweede hoofdstuk behandelt de overlevering, in het derde en vierde hoofdstuk concentreert de auteur zich op de Brugse gebeden. In het tweede deel, het repertorium zelf, vinden we een lijst van 385 gebeden uit 182 verschillende handschriften.

Opzet van het onderzoek is het gehele terrein in ogenschouw nemen, met daarbij twee centrale vragen: 1) wat zijn de karakteristieken van berijmde gebeden, 2) wat vertellen de bronnen over de verbreiding van middelnederlandse gebeden? Een gebed is een geloofsdaad en bestaat (doorgaans) uit een of meer van de volgende elementen: belijdenis (van zonden), lofprijzing, verzoek, dankzegging. Van de onderzochte gebeden zijn die tot God in de minderheid, er wordt meer gebeden tot Maria en verschillende heiligen. Terecht constateert de schrijver (38) dat het moeilijk is een scherpe grens te trekken tussen het berijmde gebed en respectievelijk het geestelijk lied en het geestelijk rederijkersrefrein. Doorslaggevend is echter of een tekst voor de zang is geschreven of niet. Bovendien vinden we berijmde gebeden vooral in gebeden- of getijdenboeken. Desondanks vind ik dat de auteur een iets duidelijker begripsbepaling had mogen hanteren.

Voor een definitie van gebed houdt de auteur zich niet aan de strikte opvatting dat gebedsteksten alleen die teksten zijn die specifiek tot een hogere macht gericht zijn; ook teksten die gekarakteriseerd kunnen worden als voorbereiding op het mentale gebed worden meegenomen, zoals ‘Ic bevele mi heden ten beghinne’, de meest verbreide tekst uit het repertorium.

De beschrijving van de overlevering geschiedt op drie niveau's: ten eerste een globale, waarbij vooral kwantitatieve gegevens de revue passeren, ten tweede een nauwkeuriger onderzoek van enkele perioden en gewesten, het derde niveau is de inventarisatie van alle zelfstandige middelnederlandse berijmde gebeden tot ca. 1500 en van de manuscripten waarin ze opgeschreven zijn. Voor 1400 zijn er niet veel gebeden op rijm overgeleverd, daarna - in samenhang met de opkomst van het gebeden/getijdenboek - worden het er opeens veel meer. Opmerkelijk is dat uit de noordelijke Nederlanden veel meer gebeden- en getijdenboeken zijn overgeleverd, maar dat de berijmde gebeden juist in het zuiden te vinden zijn. De produktie en verspreiding bereikt een hoogtepunt in Brugge tijdens de grote economische bloei aldaar in de vijftiende eeuw.

De behandeling van de Brugse gebeden is onderverdeeld naar de periode vóór het beroemde Gruuthuse-handschrift (voor het eind van de veertiende eeuw), de tijd ca. 1400 - met aparte aandacht voor de dichter Jan van Hulst -, en de eerste helft van de vijftiende eeuw. De zeven boetpsalmen vormen een vast bestanddeel van laat-middeleeuwse gebeden- en getijdenboeken; het eerste Gruuthuse-gedicht is dan ook ‘Miserere mei deus’, welk gebed verwantschap vertoont met de Westvlaamse ‘Spiegel der sonden’. Maar ook Mariagebeden en Mariagroeten zijn in de vijftiende eeuw populair.

In het vierde en laatste hoofdstuk gaat de auteur in op de dichters en op de opdrachtgevers, of meer in het algemeen op de personen voor wie de gebeden bedoeld waren. Gezien het feit dat juist de vijftiende eeuwse ‘Brugse bloei’ een grote toename van dit soort handschriften laat zien, komt de schrijver tot de conclusie dat deze berijmde gebeden een rol spelen bij de privédevotie van vooral rijke leken. Dat zal zeker waar zijn als we bedenken hoe rijk de uitvoering van deze handschriften is. Dikwijls worden opdrachtgevers in miniaturen afgebeeld; bovendien zien we in deze periode ook nogal eens portretten waarop mannen of vrouwen met een getijdenboek

zijn afgebeeld. Anderzijds vraag ik me wel af, of we toch ook niet mogen uitgaan van (semi-)religieuzen als afnemers, voor wie de gelofte van armoede niet altijd betekende, dat ze - ter meerdere eer van God, Zijn moeder, en Zijn heiligen - geen (kostbare) gebedenboeken mochten hebben. Juist ook waar de schrijver constateert dat het kerkbezoek een belangrijke rol speelde in de vroomheidsbeleving en dat sterk de nadruk werd gelegd op deelname aan de eucharistieviering - de handschriften bevatten vrijwel alle gebeden voor wie zich op de communie voorbereidt - denken we toch ook, en mijns inziens niet in de laatste

plaats, aan religieuzen. Aan het slot van dit hoofdstuk merkt de auteur op dat de verspreiding van berijmde gebeden in het Brugse waarschijnlijk te maken heeft met de zeer geringe invloed van de Moderne Devotie in deze contreien.

Het 'Besluit' van dit eerste deel vind ik nogal mager. In feite wordt hier slechts een samenvatting van een aantal punten gegeven. Hier zou men toch ook graag iets willen lezen van de (vrome) context waarin deze gebeden ontstonden en functioneerden. De auteur concludeert dat deze gebeden werden geschreven en gelezen door leden van een maatschappelijke en culturele elite. 'Zij ... waren niet ongevoelig voor de goddelijke genade die de beloning vormde voor wie deze gebeden met toewijding las...Men heeft in meer dan een opzicht oog gehad voor de gratie van het gebed' (213). Hier komen we voor het eerst de titel van het boek tegen, maar dan helaas wel theologisch onjuist geïnterpreteerd: strikt genomen is de goddelijke genade immers nooit een beloning?

Verder zou ik de schrijver willen aanraden bij een volgende publicatie een wat minder 'onzeker' taalgebruik te hanteren; hij heeft een grote voorkeur voor het werkwoord 'lijken', zodat de lezer zich gaandeweg wat geïrriteerd gaat afvragen bij de zoveelste keer dat iets 'lijkt te zijn' of het nu wèl of níet zo is als beschreven wordt.

Deel 2, het eigenlijk repertorium, is een prima instrument voor onderzoekers die geïnteresseerd zijn in berijmde gebeden en de handschriften waarin deze voorkomen. Per gebed wordt *incipit, explicit* aangegeven, de lengte van het gebed (aantal verzen), het soort rijm, de vindplaats, een korte typering en eventuele verdere opmerkingen. Ook de handschriften worden alle uitvoerig beschreven. Als criterium voor opname wordt de huidige rijksgrens genomen (222), waarbij in twijfelgeval teksten wèl opgenomen worden. Vooral dit deel is mijn inziens dan ook interessant voor (aspirant-)deskundigen op dit terrein.

P. Bange

L. Wierda, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Dissertatie Groningen 1995; Zwolle: Waanders, 1995, 210 blz., ISBN 90 400 9694 5).

'Van St. Agnietenberg naar Zwolle?' heet het eerste hoofdstuk van deze Groninger dissertatie, en na vele argumenten te hebben besproken concludeert de auteur tevreden in de titel van hoofdstuk 6 'Van St. Agnietenberg naar Zwolle'. Daarmee wil Wierda zeggen dat een groep laat vijftiende-eeuwse Oostnederlandse handschriften die voorheen aan het klooster St. Agnietenberg bij Zwolle werd toegeschreven nu overgeboekt is naar Zwolle zelf. De oude naam 'Agnietenbergs' voor deze handschriften verloor daarmee alle zin, en de auteur koos voorzichtig een nieuwe aanduiding die geen provocerende proclamatie van haar nieuwe als conclusie gepresenteerde lokalisering inhield, maar die ontleend is aan de inhoud van de handschriften. Veelal bevat de groep die zij bespreekt namelijk als schrijffout in plaats van martelaar Marijs de niet bestaande Sarijs (56) - een verschrijving die buiten deze groep handschriften nauwelijks voorkomt.

De aanduiding ‘Agnietenbergs’ was gebaseerd op onderzoek dat Verheyden in de jaren dertig deed, en waarbij hij op tamelijk losse gronden een aantal devote boekjes aan dit klooster toeschreef. A.L. de Vreese concentreerde zich vanaf de jaren veertig op de verluchting van de manuscripten, en construeerde in een reeks artikelen een Agnietenbergse stijl, die echter in de loop der jaren steeds minder strak omschreven werd. Zo werd Agnietenberg gezien als het belangrijkste centrum van boekproductie in de IJsselstreek. Wierda zette hier al in 1988 in een artikel in het *Zwols historisch jaarboek* vraagtekens bij, ontkende het ontstaan in Agnietenberg, en meende dat er nader onderzoek nodig was naar de samenhang binnen de groep handschriften, en vervolgens naar de herkomst ervan[1].

1 L.S. Wierda, ‘Handschriftenproduktie op de Agnietenberg? Herwaardering van betekenis en omvang van een oostnederlands scriptorium’, *Zwols historisch jaarboek 1988* (Zwolle, 1988) 7-34.

De vragen die zij zich toen stelde tracht dit proefschrift te beantwoorden. De auteur benadrukt dat het onderzoek van De Vreese van grote waarde blijft, al kon hij (als neerlandicus, zoals Wierda vol begrip opmerkt) minder goed de respectieve stijlen van verluchting herkennen dan nu mogelijk blijkt (14). Hij herkende dat er sprake was van één groep handschriften en al was zijn toeschrijving aan Agnietenberg niet te handhaven, zij bood een uitgangspunt voor verder onderzoek. Zo was er nu een groep manuscripten 'voorheen Agnietenberg' waarvan de herkomst onbekend was. Wierda constateerde een sterke overeenkomst tussen de verluchting van de nu Sarijs-handschriften gedoopte groep en de stijl van de Zwolse Bijbel, een zesdelig pronkstuk dat in het St. Gregoriushuis van de Moderne Devoten te Zwolle is vervaardigd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ze gaat niet zo ver de Sarijs-groep ook aan dit fraterhuis toe te schrijven, sommige exemplaren zijn duidelijk door 'Zwolse meesters' (de groep verluchters rond de Zwolse bijbel) bewerkt, de meesten bevatten echter verluchting door 'meer en minder kundige navolgers' (15), terwijl het fraterhuis steeds een hoge kwaliteit werk afleverde. Bovendien staan er meer fouten in het schrijfwerk dan het Gregoriushuis ooit geaccepteerd zou hebben. Een laatste argument om de Sarijs-groep buiten het fraterhuis te houden vormt de taal waarin de handschriften, meest getijden-boeken, zijn gesteld: terwijl de fraters in het algemeen werk in het Latijn copieerden zijn de Sarijs-handschriften in de volkstaal. Dat de groep uit het milieu van de moderne devotie stamt staat echter wel vast.

Onderzoek naar opbouw en opmaak van het boek, naar de afgeschreven teksten en naar de verluchting tracht antwoord te geven op de vraag wat de Sarijs-handschriften gemeen hebben, en in hoeverre er sub-groepen te vormen zijn. Dat laatste element komt niet erg uit de verf. Uiteindelijk omvat de Sarijs-groep zestig handschriften, het grootste aantal uit (waarschijnlijk) één scriptorium in de noordelijke Nederlanden. Dit deel van het boek is voor een historicus rijkelijk technisch van aard (en er is, meldt noot 99, nog een diskette met de ècht uitgebreide omschrijving) maar door de rustige en geduldige toon van de auteur kan de oningewijde lezer de beschrijvingen en analyses volgen. De vele illustraties, in zwart-wit en in kleur maken dit ook tot een genoegen, al zijn de Sarijs-handschriften volgens de auteur vrij bescheiden gedecoreerd (152).

Nadat zij de overeenkomsten tussen de handschriften en daarmee het bestaan van haar onderzoeksobject heeft aangetoond, volgt de vraag waar de handschriften vervaardigd zijn, wanneer ze uit Agnietenberg noch fraterhuis stammen. Wierda zoekt een plaats die fysiek en mentaal dicht bij de broeders in het Gregoriushuis staat, en waar veel handschriften door veelal slecht geschoolde schrijvers vrijwel automatisch gecopieerd zijn. Ze vond het Domus Parva, het huis voor scholieren aan de Zwolse stadsschool dat door de fraters van het Gregoriushuis werd bestierd. Daarbij steunt ze op een boeiende bron, door haar aangeduid als Liber I. Het gaat om een laat-vijftiende-eeuws klad-rekeningenboek van de rector van de school, die er financiële transacties met leerlingen in bijhield. Eerder wees mw. Caron op het boekje[2], maar Wierda komt tot een wat verdergaande conclusie over de functie er van. Het boekje vermeldt alleen bedragen en omschrijvingen, maar geeft niet aan of

2 M. Caron 'Materiële cultuur van het fraterhuis te Zwolle (1400-1500); J. Hagedoorn en I. Wormgoor, *Domus Parva. Het eerste huis van de Moderne Devoten te Zwolle* (Zwolle, 1987) 57-71, met name 64 vlg.

het om een debet of een credit post gaat. Zijn de boeken die bij een bepaalde scholier genoemd zijn nu gekocht voor die jongen, of (deels) vervaardigd door de leerling? Dat soms bij één scholier meerdere getijdenboeken vermeld staan duidt er op dat het om een beloning voor verricht werk gaat. En vaak zijn de bedragen zo laag dat het uiterst onwaarschijnlijk is dat er een boek aangeschaft werd - het boekje bevat kortom vooral betalingen voor schrijf- en verluchtwerk door scholieren. Opvallend is bovendien dat het scriptorium in het Domus Parva waarvan Wierda het bestaan aldus zeer aannemelijk maakt niet alleen op bestelling werkte. In 1488 was de voorraad kennelijk opgelopen, en men besloot tot een productiestop. Zo is Zwolle nu dus een commercieel boekproductiebedrijf rijker, waarschijnlijk geen unieke situatie, maar wel één die alleen dankzij een bijzondere bron te zien is.

Veel blijft echter onduidelijk, zoals Wierda ook nadrukkelijk meldt. Werkte het Domus Parva als een soort B-merk van het fraterhuis? Schreven alleen scholieren, of werd er ook werk uitbesteed aan professionals van buiten? En, intrigerende vraag, waarom accepteerden de fraters die slordigheden in de produktie van de scholieren waarover zij toezicht uitoefenden, wanneer ze zelf eerder tot perfectionisme geneigd waren?

Van Agnietenberg naar Sarijsgroep, van Sarijsgroep naar atelier-produktie, van atelier-produktie naar Domus Parva. Zo heeft de auteur de band tussen haar handschriften en de Zwolse scholieren aannemelijk weten te maken. Als toegift beschrijft ze kort een nieuw handschrift dat toen haar onderzoek al afgesloten was bij een antiquariaat opdook. Het ondergraaft haar conclusies niet. De moderne devoten zelf en de klanten voor wie de handschriften bestemd waren komen enigszins beknopt aan de orde, en veel meer dan dat er opvallend veel handschriften voor vrouwen geproduceerd werden valt er niet over te zeggen.

Wierda besluit haar fraaie dissertatie met de constatering dat Zwolle dankzij haar onderzoek zijn 'plaats als belangrijk centrum van boekproductie in de late vijftiende eeuw eens te meer bewezen' heeft (169). De laat-twintigste-eeuwse uitgever Waanders heeft deze traditie niet willen beschamen en *De Sarijs-handschriften* ruim opgezet en fraai verzorgd doen verschijnen. Alleen een register ontbreekt.

F.J. Kossmann

J. Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Hilversum: Verloren, 1995, 2 dln., 946 blz., ISBN 90 6550 511 3).

De neerlandicus en neolatinist Jeroen Jansen promoveerde in 1995 op een dissertatie waarin hij de vraag stelde naar de functie van de *brevitas*, de beknoptheid of bondigheid, in de humanistische literatuur van ca. 1550-1670. Zijn roeping getrouw onderzocht hij hiervoor zowel de belangrijkste landstalen als het Neolatijn. Zijn eruditie is bewonderenswaardig en hij zet zijn betoog duidelijk uiteen. De Latijnse termen en citaten zijn adequaat en helder vertaald, zodat ook de klassiek minder geschoolde lezer met aandacht de uiteenzetting kan blijven volgen. De studie valt in drie gedeelten uiteen. Allereerst komt de eigenlijke functie van de *brevitas* aan de orde. Oorspronkelijk behoorde de *brevitas* niet tot de klassieke *virtutes dicendi*; zij is geen stijlkwaliteit als zodanig. Dat neemt niet weg dat de *brevitas* als navolgenswaardig werd aangeprezen. De auteur onderscheidt een heldere, *perspicua brevitas*, gericht op duidelijkheid en en verstaanbaarheid, tegenover de *obscura brevitas*, die raadselachtigheid ten doel had en bijvoorbeeld in zinspreuken en emblemata haar toepassing vond. Een tweede verschil maakt hij tussen de op welsprekendheid gerichte elocutionele *brevitas* en de op bevattelijkheid gerichte dispositionele *brevitas.* Binnen deze tweede, functionele groep, is een onderverdeling mogelijk tussen relatieve en absolute dispositionele *brevitas*, dat wil zeggen dat in het eerste geval de spreker zoveel mogelijk vermijdt om uit te weiden, terwijl in het tweede geval een zo groot mogelijk kortheid in omvang en tijdsduur wordt

nagestreefd. Overigens hanteert de auteur de termen ‘bondig’ en ‘beknopt’ als synoniemen, terwijl er iets voor te zeggen zou zijn om ‘kort’ en ‘beknopt’ negatiever te waarderen dan ‘bondig’, dat tegelijkertijd ook zeggingskracht

suggereert. Maar dit terzijde. Met tal van vondsten uit klassieke en Neolatijnse auteurs wordt duidelijk gemaakt dat de *brevitas* een belangrijke maatstaf is geweest in de beoordeling van het schrijverschap. Als voorbeeld van een grootmeester in het Nederlands krijgt Constantijn Huygens bijzondere aandacht.

In het tweede deel behandelt de auteur de navolging van de klassieke voorbeelden van de *brevitas*, in het bijzonder naar aanleiding van Justus Lipsius' bewondering voor Tacitus en Seneca. De grote Nederlander bepleitte bijvoorbeeld heldere conciesheid in de briefstijl. Het werk van Tacitus, waarvan Lipsius nieuwe edities bezorgde, had met name een voorbeeldfunctie voor historici, zoals bekend te onzent voor P.C. Hooft. Een afzonderlijke plaats geeft de auteur aan het Laconisme of de Spartaanse bondigheid. Het streven naar *brevitas* in de Nederlandse situatie, zowel in het Neolatijn als in de moedertaal, wordt aangetoond in het werk van Heinsius, Grotius, Barlaeus en Vossius, respectievelijk in dat van Jan van Hout, Spiegel en Coornhert, waarbij ook Goropius Becanus en Stevin ter sprake komen.

Het derde deel, dat met een *Fremdkörper* een *case study* heet, belooft een onderzoek te zijn naar stijlopvattingen aan het hof en in de politiek. De analyse van de Nederlandse situatie blijft echter steken in vage beschouwingen. De idee van de *brevitas* raakt sterk op de achtergrond en maakt plaats voor denkbeelden ten aanzien van taalzuiverheid en verstaanbaarheid in het algemeen. De korte beschouwing, na een zoveelste ‘inleiding’, over de beknoptheid als ideaal in het hoofse en politieke milieu, kan dit derde deel als zodanig niet redden.

Was de auteur zo verstandig geweest om het derde deel weg te laten en later nog eens als zelfstandige studie, met een meer toegespitste vraagstelling te publiceren, dan zou zijn dissertatie daarmee sterk gewonnen hebben. Hij neemt zich al tegen de lezer in bescherming door zelf te refereren naar de discrepantie tussen thema en omvang van zijn studie: bijna duizend dichtbedrukte bladzijden. Dat neemt niet weg dat dit boek eenvoudigweg te dik is. Te vaak slaat hij een zijweg in waar dat niet strikt noodzakelijk is: in totaal telt het boek vierentwintig keer een ‘inleiding’. Te vaak citeert hij dezelfde bronnen en te vaak vallen termen als ‘we zagen reeds’ en ‘zoals gezegd’. Overigens als voorbeeld van aandachtig lezen: aardig is het humanistengrapje om Erasmus' geboortejaar op bladzijde 83 op 1467 te stellen en op bladzijde 128 op 1469, maar het geboortejaar van Montaigne is er twintig jaar naast, tot tweemaal toe.

Weliswaar toont de auteur ons een schat aan informatie, maar een eigen oordeel ontbreekt dikwijls. Op bladzijde 261 en 269 geeft hij verscheidene oordelen weer, terwijl ik juist van deze schrijver een eigen mening verwacht. Op bladzijde 202 vermeldt hij uit de tweede hand dat in de Leidse universiteitsbibliotheek een exemplaar van Lipsius' Tacitus-editie bewaard is gebleven, met annotaties van Hooft. Er op af, zou je dan zeggen! Maar nee. Als historicus zou ik graag het bevoegde oordeel van een neerlandicus-neolatinist willen vernemen hoe het nu met Hoofts navolging van Tacitus gezeten heeft, maar alweer nee: het oordeel van een andere historicus was voor Jansen al genoeg om deze kwestie verder te laten rusten. Bovendien blijft in het hele boek de afhankelijkheid van de Duitse studies over stijlonderzoek merkbaar. Nog op de voorlaatste bladzijde komt de auteur niet los van zijn Duitse steunpunten en een eigen besluit ontbreekt. Het boek krijgt daardoor iets van een symfonie die maar niet eindigen wil. Wanneer de auteur dan in zijn nabeschouwing op pagina 446 een zesregelig citaat geeft uit zijn conclusie op bladzijde 439, krijgt dat iets van een

toegift voor een half lege zaal. Ik zou op hem de woorden van toepassing willen brengen die hijzelf voor Vossius - geen geringere! - bezigt: ‘in wezen een onderwijzer, een uitlegger’ in wiens werk ‘de veelheid aan citaten en mede hierdoor de gecompliceerde struktuur slechts door een strenge paragraafindeling konden worden beheerst’ (270). De auteur heeft de *brevitas* van tal van zijden tegen het licht gehouden, maar hij wist haar niet toe te passen.

G.A.C. van der Lem

Pierre Jeannin, *Marchands du Nord. Espaces et trafics à l' époque moderne,* Ph. Braunstein en J. Hoock, ed. (Parijs: Presses de l'Ecole Normale Supérieure, 1996, xx + 331 blz., FF 190,-, ISBN 2 7288 0216 5).

Dit boek is een hommage aan de Franse economisch-historicus Pierre Jeannin en bestaat uit een keuze van twaalf artikelen uit zijn omvangrijke oeuvre. Het initiatief is voortgekomen uit de staf van de Ecole Normale Superiéure in Parijs en de beide redacteuren, Philippe Braunstein en Jochen Hoock, hebben zich moeite getroost om een selectie te maken die recht doet aan zowel de inhoudelijke diversiteit als het methodologisch vernieuwende in het werk van Jeannin. De twaalf artikelen zijn opnieuw geredigeerd en voorzien van een homogene annotatie. Het boek is goed verzorgd. Er is zowel een vóór- als een nawoord en zelfs enige bespiegelingen achteraf van Jeannin zelf; een volledige bibliografie van de gelauwerde ontbreekt evenmin.

De artikelen hebben betrekking op de handel en scheepvaart op de Oostzee in het pre-industriële Europa. Ze zijn ondergebracht in drie afdelingen. De eerste betreft de trends op lange termijn en de globale handelspatronen. De tweede afdeling gaat nader in op specifieke handelsprodukten zoals graan, hout, zout en wapens terwijl afzonderlijke handelspartners en kooplieden van verschillende nationaliteit aan bod komen in de derde en laatste afdeling van het boek. Elke afdeling vangt aan met een artikel van Jeannin dat als toonaangevend kan worden bestempeld voor zijn werk op het betreffende deelterrein. Het kan dan ook niet anders dan dat de eerste afdeling, en daarmee het hele boek, opent met het klassiek geworden artikel uit *Revue historique* uit 1964 waarin Jeannin de vaart door de Sont lanceerde als barometer voor de economische activiteiten in West-Europa in de zestiende tot en met achttiende eeuw. In de tweede afdeling wordt de toon gezet door de analyse van prijzen, kosten en winsten in de graanhandel op de Oostzee, een bijdrage die oorspronkelijk was opgenomen in het *Festschrift* voor Wilhelm Abel uit 1974. In de derde afdeling wordt deze rol vervuld door één van de allereerste artikelen die Jeannin ooit publiceerde, een relaas uit 1956 over de economische betrekkingen tussen Antwerpen en de Oostzee gedurende de zestiende eeuw die uiteraard veelal verwijst naar de oudere literatuur.

De bundel geeft een goede indruk van de grote reikwijdte van Jeannins werk. Dit betreft zowel het raadplegen van uiteenlopende archivalische bronnen uit de vroegmoderne tijd als het kennisnemen van de literatuur in meerdere Europese talen. In methodologisch opzicht wisselen gedegen kwantitatieve analyses en beschrijvingen op basis van puur kwalitatieve bronnen elkaar af. De lezer treft een aardig aantal grafieken aan die ontleend zijn aan de gepubliceerde Sonttoltabellen, bijvoorbeeld met betrekking tot de zoutvaart, maar ook opmerkingen over vertaaltechnische problemen bij het gebruiken van een Russisch document uit de vroege zeventiende eeuw. De verzamelde artikelen geven hierdoor iets prijs van de uitzonderlijke intellectuele capaciteiten van Pierre Jeannin.

De eerste bijdrage dateert uit 1956, de laatste uit 1982. Logischerwijs weerspiegelen ze de wetenschappelijke discussie zoals deze toen onder de economisch-historici van het vroegmoderne Europa werd gevoerd. Zo is de bijdrage over de handel op Narva aan het begin van de zeventiende eeuw, overigens een artikel dat oorspronkelijk in het Pools verscheen, sterk toegesneden op het werk van de Zweedse historicus Artur Attman over het continue tekort op de betalingsbalans van West-Europa met Rusland.

Voorts is de actualiteitswaarde van het artikel, dat het meest direct de positie van de Hollandse kooplieden aanroert, ontegenzeggelijk verminderd door de latere publicaties van Jonathan Israel en de daaruit voortvloeiende discussie. Dat is onvermijdelijk bij het bijeenbrengen van publicaties uit een academisch loopbaan die meer dan vier decennia in de tijd teruggrijpt maar er is hier ook weinig ondernomen om de geselecteerde artikelen in de huidige historiografische context te plaatsen.

Bundels zoals deze worden veelal met beperkt enthousiasme bejegend door commerciële

uitgevers. De initiatiefnemers dragen dan ook graag aan dat een dergelijke bundel, behalve als eerbetoon aan iemand die het verdient, ook de functie heeft om een gemakkelijke toegang te verschaffen tot belangrijke artikelen die anders in obscure publicaties zouden verdwijnen. Dat argument gaat op voor een aantal van de hoofdstukken in deze bundel, in ieder geval voor drie bijdragen uit *Festschriften*, twee artikelen uit interne reeksen van de Sorbonne en het eerder genoemde artikel in het Pools. Het argument gaat echter niet op voor artikelen die oorspronkelijk opgenomen waren in voor de onderzoeker op dit gebied voor de hand liggende tijdschriften zoals *Revue historique*, de *Journal of European Economie History* of het *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* In dat opzicht vormt deze bundel derhalve een compromis tussen het onderzoekstechnisch bruikbare en het inhoudelijk samenhangende. Het is te hopen dat juist dat laatste deze bundel zal kunnen behoeden voor het lot dat menige hommage aan een vooraanstaande geleerde ten deel valt.

J. Thomas Lindblad

T. Oosterhuis, *Lumey, de vossestaart. Admiraal der geuzen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 253 blz., *f*39,50, ISBN 90 351 1778 6).

Willem van der Marck, heer van Lummen of Lumay in het Luikse, was een van de meest omstreden figuren uit de Nederlandse Opstand, zowel voor zijn tijdgenoten als voor latere geschiedschrijvers. Deze neef van de al even kleurrijke Brederode speelde een belangrijke rol in de strijd tegen Granvelle en het Verbond der Edelen. Ter bespotting van Granvelle liet hij zijn gevolg vossestaarten op de hoed dragen, wat hem zijn bijnaam opleverde. Als admiraal van de watergeuzen veroverde hij Den Briel en legde zo - achteraf bezien - de grondslag voor de onafhankelijkheid van de Verenigde Nederlanden. Hij was Oranjes plaatsvervanger in Holland in de zomer van 1572, toen de meeste Hollandse steden naar de zijde van Oranje overgingen. Maar hij staat ook bekend als de moordenaar van de rector van het Delftse Sint-Agathaklooster Cornelis Musius, als de beul van de martelaren van Gorcum en de bedrijver van talloze andere 'oorlogsmisdaden' op het Hollandse platteland. In opdracht van de Staten van Holland verrichtte Coornhert een onderzoek naar zijn optreden, waarin hij tot de conclusie kwam dat de bevolking meer van de geuzenbenden te lijden had dan van de Spanjaarden. Ten slotte viel Lumey bij Oranje in ongenade en werd hij opgesloten, maar door radicale Rotterdamse schutters ook weer bevrijd en in triomf naar hun stad gevoerd. Uiteindelijk keerde hij naar zijn geboorteland terug, waar hij zich tot ieders verbazing verzoende met de katholieke kerk en zijn geconfisqueerde bezittingen herkreeg. Een verzoening met de landsheer zat er niet in, hoewel hij hiertoe wel pogingen in het werk stelde. Hij stierf jong onder niet geheel opgehelderde omstandigheden.

De biografie door Ton Oosterhuis vult een lacune. Toch is deze levensbeschrijving niet in alle opzichten bevredigend. Er zijn eenvoudig te weinig bronnen om alle facetten van Lumeys leven te belichten. Voor grote periodes is de schrijver aangewezen op de algemene literatuur over het tijdvak. Dat is een manco waaraan

alle biografieën in deze periode lijden, maar het gevolg is wel dat deze biografie weinig toevoegt aan wat we al wisten. Voor een definitieve biografie zouden alle in aanmerking komende archieven moeten worden uitgekamd, maar de schrijver heeft slechts incidenteel archiefmateriaal geraadpleegd. Zijn afhankelijkheid van secundaire literatuur leidt soms tot clichématige beelden. Lumeys 'opvliegende drift' (sic) wordt bijvoorbeeld gezien als een illustratie van een algemeen verschijnsel: 'de adel droeg nog altijd een beetje de glans van de middeleeuwse ridders, maar het verguldsel was danig aan het afbladderen' (221). Waren alle edelen dan opvliegend?

Om zijn opstand te doen slagen, moest Oranje de radicale calvinisten en de veel gematigder stadsbesturen bijeenhouden. Dat was een bijna onmogelijke taak. Hij had de calvinistische edelen nodig om leiding te geven aan de oorlogsvoering, maar besefte als geen ander dat hij zonder de steun van de steden de oorlog niet kon betalen. Deze politieke spagaat verklaart dat Oranje Lumey zo lang mogelijk de hand boven het hoofd hield, tegen de wensen van de Staten van Holland in. Terecht betoogt Oosterhuis dat de ware oorzaak voor diens ontslag niet zijn misdadig optreden tegen de katholieke bevolking was, maar het feit dat zich na Oranjes overkomst naar Holland plotseling twee kapiteins op de brug bevonden. De trotse, impulsieve Lumey kon het niet verkroppen dat zijn onafhankelijke rol was uitgespeeld, terwijl Oranje het risico niet kon nemen dat Lumey zich aan het hoofd zou stellen van de calvinistische ultra's.

Dit boek biedt geen verrassende nieuwe inzichten en is ook geen definitieve biografie. Wie een vlot geschreven schets van een kleurrijk figuur uit de tijd van de Opstand wil lezen, zal er plezier aan beleven.

H.F.K. van Nierop

A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 464 blz., f 65,-, ISBN 90 351 1780 8).

In de lange maar koude zomer van 1996 is de grootste levende kenner van de Republiek na een hoogleraarschap van bijna 30 jaar met emeritaat gegaan. De mijlpaal is minder onopgemerkt voorbijgegaan dan de betrokkene wellicht zal hebben gewenst. Ongetwijfeld betekent zijn afscheid een aderlating voor het universitair onderwijs en onderzoek en een opluchting voor de universitaire bureaucratie. De grootste winnaar lijkt echter het wetenschappelijk onderzoek. Ongestoord kan de gedreven en begenadigde schrijver, die over een ijzeren zelfdiscipline en volharding moet beschikken, verder bouwen aan een imponerend oeuvre, dat de tand des tijds lang zal trotseren. Liefhebbers van de Gouden Eeuw kijken met spanning uit naar de biografie over prins Maurits die op stapel staat.

Naast *Bavianen en slijkgeuzen, Mensen van klein vermogen* en *Een dorp in de polder* vormen de verspreide wetenschappelijke geschriften de vierde pijler van het oeuvre van de scheidende hoogleraar. Hun bundeling heeft lang op zich laten wachten. Elk kent de uitnemende opstellen over figuren als Maurits, Cats en Rembrandt, over fenomenen als de Unie van Utrecht, de Raad van State en de Staat van Oorlog en over buitengewesten als Groningen en Drente; acht andere essays completeren het volumineuze boekwerk. Toch wekt de selectie enige verbazing. Hoofdstukken uit *Bavianen en slijkgeuzen* en *Jacobus de Rhoer* lijken in een bundel als deze minder op hun plaats. Enige van de fraaiste syntheses daarentegen, die een ereplaats in het boek zouden verdienen, ‘Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden’ alsmede ‘De Raad van State onder de Republiek’, schitteren door afwezigheid. Het is voor mij onbegrijpelijk hoe zoiets kan gebeuren. Gaarne zou men enkele van de minder belangrijke opstellen willen opofferen om plaats in te ruimen voor deze meesterlijke

beschouwingen. Het boek sluit af met een bibliografie, die de omvangrijkheid en veelzijdigheid van het oeuvre van Van Deursen ten overvloede illustreert.

In een inleidend woord zet G.J. Schutte zijn collega in het zonnetje. Terecht meent hij dat het belang van de scheidende hoogleraar primair is gelegen in het eigen geluid dat hij laat horen. Dit geluid komt tot uiting in een aparte schrijfstijl, een eigen onderzoeksterrein, een eigen thematiek, een aparte benadering en een scherpe stellingname. Alles aan Van Deursen is even karakteristiek voor zijn persoonlijkheid, het kenmerk van de waarlijk groten. Niemand schrijft zulke korte, heldere en scherpe zinnen vol ironie en sarcasme. De taal lijkt simpel maar

dwingt tot nauwkeurig lezen en nadenken. De auteur trekt daarbij een streng gelaat doch maakt de lezer steeds aan het lachen. Vrijwel niemand hield zich in de jaren 1970 bezig met de geloofsbeleving en de volkscultuur als sociaal fenomeen. De auteur was een roepende in de woestijn; de bijval die de naar veler mening nogal beschrijvende en oppervlakkige boekjes over volkscultuur verwierven was gering. Vooral na de verschijning van S. Schama's bejubelde *The embarrassment of riches*, dat Van Deursen in een fijnzinnige maar genadeloze beschouwing terecht heeft afgemaakt, is men zijn profetische gaven op waarde gaan schatten. Dit geldt, in mindere mate, ook voor zijn aanpak van het staatsbestel vanuit de dagelijkse bestuurspraktijk en voor zijn kijk op het provinciaal gebeuren vanuit de periferie. De auteur heeft constant een voortrekkersrol vervuld, zonder dat dit op het moment zelf, mede door zijn bescheiden presentatie, voldoende werd ingezien en gewaardeerd. Vrijwel niemand stelt het menselijk denken en handelen en het collectief normen- en waardenpatroon bij het historisch proces zo centraal. De grote kracht van Van Deursen ligt niet in het ontleden van abstracte verschijnselen en ontwikkelingen maar in het kweken van begrip voor en het geven van inzicht in het denken en doen van mensen en groepen mensen, die met hun positieve en negatieve trekken vol liefde en zonder erbarmen worden geportretteerd. Zijn doel is naar eigen zeggen de doden 'recht te doen'. Mensenliefde en mensenschuwheid lijken hand in hand te gaan en het inzicht in de menselijke soort te verscherpen. Weinigen laten zich zo door de primaire bronnen leiden zonder ook maar één moment gevaar te lopen dat de uitkomst op een omgevallen kaartenbak gaat lijken. Terecht oordeelt Van Deursen dat een zo getrouw mogelijk beeld van het verleden in sterke mate afhankelijk is van een zo intens mogelijk contact met het primair materiaal. Geen van de toonaangevende historici heeft in zijn leven meer tijd in archieven doorgebracht. Nu zegt dit niet alles; enige hebben naar verluid nooit een archief van binnen gezien.

Het eigen geluid van Van Deursen komt echter het beste tot uiting in zijn scherpe stellingname. Nooit onderschrijft hij voetstoots het gangbaar oordeel; constant onderwerpt hij dat aan een zeer kritisch onderzoek aan de hand van de primaire bronnen. Hoewel de scherpte van het oordeel wordt afgezwakt door het overvloedig materiaal en het genuanceerd betoog laat hij over zijn zienswijze geen twijfel bestaan. Deze visie is altijd goed onderbouwd en moeilijk te bestrijden. Ondanks het adagium 'recht te doen' aan de doden heeft men echter steeds het gevoel dat Van Deursen zowel het verleden als het heden door een ruit van matglas beschouwt. Natuurlijk maakt iedere historicus van naam zich daaraan schuldig; de gevolgen zijn echter doorgaans minder ingrijpend, omdat vrijwel geen mens een wereldbeeld van zulk gewapend beton bezit. Het opvallende is dat dit beter voelbaar dan aanwijsbaar is. Van Deursen is een veel te groot historicus om zich gemakkelijk op dubieuze interpretaties en oordelen te laten betrappen. Als men zijn zinnen stuk voor stuk onder de loep neemt valt er tegen hun inhoud weinig in te brengen. En toch voelt men bij elk thema direct waar zijn sympathie ligt en hoezeer hij ondanks zijn genuanceerde visie een kind van de gereformeerde traditie is. Zijn gevoel van geestverwantschap met de zeventiende-eeuwse calvinisten bergt daarbij het gevaar in zich het tijdsverschil te onderschatten en het verleden te idealiseren om dat aan de tijdgenoten als spiegel te kunnen voorhouden. Natuurlijk valt op zijn beeld van de Gouden Eeuw wel iets af te dingen. Zo kan men van mening verschillen over het karakter van de publieke kerk en de bestandstwisten en over het belang en beleid

van de stadhouders. Zijn vertrouwdheid met de vroege zeventiende eeuw is ook groter dan met de tijd na 1650; wie zou verwachten een ‘raadpensionaris Nicolaas Heinsius’ tegen te komen (72)? Maar evenals de denkwereld van Huizinga onlosmakelijk verstrengeld is geraakt met de late Middeleeuwen is zijn ideeënwereld stap voor stap in ons beeld van de Gouden Eeuw gedrongen. Kan een historicus in dit ondermaanse nog meer wensen?

G. de Bruin

M. Bruggeman, e.a., ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 497 blz., *f*85,-, ISBN 90 351 1779 4).

Naast zijn verspreide studies is Van Deursen bij zijn afscheid in juni 1996 ook een *liber amicorum* aangeboden. Het werk bevat 26 opstellen van collega's, vrienden en leerlingen. M. van Os heeft het niet nodig gevonden zijn ganzeveer voor de inleiding in dezelfde inktpot te dopen als G.J. Schutte; de scheidende hoogleraar wordt veeleer in het maanlicht dan in het zonnetje gezet. De verklaring ligt ten dele in de invalshoek. De auteur wil Van Deursen primair als bestuurder, docent en promotor en niet als wetenschapper schetsen. Deze komt naar voren als een teruggetrokken kamergeleerde, die niet veel contact onderhield met collega's, studenten en promovendi, hun weinig leiding gaf en bestuurszaken steeds met één oog op de klok afdeed. Wie ben ik om dit oordeel in twijfel te trekken? Ik kan alleen zeggen dat ik de aanmerkingen op en de paar gesprekken over mijn boek als zeer leerzaam en indringend heb ervaren en de promotor als een uiterst sympathiek en bescheiden mens heb leren kennen.

De redactieleden hebben manmoedig getracht de bundel tot een eenheid te smeden door aansluiting te zoeken bij het werk van de scheidende hoogleraar. Tot op zekere hoogte zijn zij in hun opzet geslaagd. Alle opstellen handelen over Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw. Alle studies zijn gebaseerd op eigen onderzoek aan de hand van primaire bronnen. De meeste essays liggen qua thematiek in het verlengde van het werk van Van Deursen: de gereformeerde geloofsbeleving, de receptie van ideeën, de volkscultuur en de feitelijke functionering van het staatsbestel. Een aantal malen vormt zijn werk zelfs expliciet het uitgangspunt voor nader onderzoek. De overeenkomsten gaan echter niet ver genoeg om een grootste gemene deler te kunnen ontwaren in de 26 detailstudies. Elke auteur sluit zich op in zijn eigen specialisme, zodat de onderwerpen uiteenlopen van studenten in Orléans, gratieverlening en gebrandschilderd glas tot Boheemse ballingen, vrouwenromans en vakverenigingen. De redactieleden hebben zich vermoedelijk veel moeite getroost de lengte van de studies te uniformeren en de leesbaarheid ervan te bevorderen, waarin zij uitstekend zijn geslaagd.

Natuurlijk is het in dit bestek onmogelijk alle opstellen de revue te laten passeren of zelfs maar een volledige opsomming te geven van de auteurs en de onderwerpen. Ik zal mij moeten beperken tot het signaleren van de studies die mij het meest van algemeen belang schijnen en die mij tot nadenken stemmen. Alastair C. Duke tracht dieper door te dringen in het magisch wereldbeeld van de beeldenstormers van 1566 en te bewijzen dat zij vooral een einde wilden maken aan de mis als een duivelse kracht. Het betoog is interessant; ik betwijfel echter of wij voldoende van hun denkwereld weten voor harde uitspraken. J.J. Woltjer onderzoekt de opstelling van de Staten van Holland in 1566 en besluit dat zij zich ondanks interne tegenstellingen radicaler opstelden dan Brabant en Vlaanderen. Dat neemt niet weg dat zij zich hoofdzakelijk concentreerden op de sluiting van de Sont, zoals de auteur terloops opmerkt; het contrast tussen de centrale en de provinciale belevingswereld zou ook een interessant onderwerp zijn geweest. H. de Schepper en M. Vrolijk beschouwen het gratierecht als deel van het streven van het staatsgezag zijn greep op de rechtspraak, de lagere instituties en de maatschappij te vergroten. In feite bleef het gratierecht door de gebrekkigheid van de rechtspraak lange tijd de meest effectieve

manier om strafzaken te vervolgen. Volgens de auteurs lag het gratierecht in de Republiek eerder bij de Staten dan bij de stadhouder; dit eist nader onderzoek. W. Bergsma beklemtoont wederom dat de calvinistische kerk zo laat op gang kwam en de kerk van een minderheid bleef; talloze liefhebbers zouden nooit belijdenis hebben gedaan. Het laatste woord lijkt mij hierover nog niet gezegd. S. Groenveld schetst de groei van het commissiewezen in de Staten van Holland en de Gecommitteerde Raden tijdens Frederik Hendrik. Ik blijf echter met hem van mening verschillen over het begrip commissie. Naar mijn idee zijn de Gecommitteerde Raden niet te karakteriseren als een ‘vaste Statencommissie’ maar als een vaste instel-

ling met onder meer commissoriale taken. Willem Frijhoff poogt aan de hand van één figuur aannemelijk te maken dat persoonlijke ervaring de mens veel meer tot kritisch denken aanzet dan het lezen van geschriften. Dit lijkt mij een terechte waarschuwing aan het adres van het leesonderzoek. Niets grijpt in het leven zo in als de eigen ondervinding; de kritische reflectie ervan gaat veel dieper dan de verwerking van ideeën uit geschriften. Ilja M. Veldman weet overtuigend de mening te weerleggen dat het calvinisme een remmende invloed op de beeldende kunst in de zeventiende eeuw uitoefende. Het thema verdient uitvoeriger behandeling. L. Noordegraaf houdt een pleidooi de politieke dimensie van gebrandschilderd glas niet te veronachtzamen: de verbeelding van macht en gezagsdragers beoogde de acceptatie bij brede lagen te bevorderen. Marijke Bruggeman schildert in een interessante studie de ontmanteling van de machtsbasis van de Oranjes in Zeeland na 1702. Ik vraag mij alleen af of zij het plan uit 1729/30 om Willem IV tot stadhouder van Zeeland te benoemen niet al te serieus neemt; de voorstelling berust alleen op het zeggen van Verelst en de brieven van Van Lynden aan Maria Louise. P.W. Klein schildert op de hem bekende wijze het functioneren van Johan Meerman als directeur-generaal van onderwijs tijdens Lodewijk Napoleon. De korte blik op dit vat vol tegenstrijdigheden en op de ontwikkeling van bureaucratie en onderwijs smaakt naar meer. Sjoerd Faber vraagt zich af hoe het preadvies dat bestuurslichamen tot 1798 bij halsmisdrijven moesten uitbrengen de nek werd omgedraaid. De oorsprong en de ontwikkeling van dit onbekende fenomeen verdienen ook aan de vergetelheid te worden ontrukt. Tenslotte slaagt Bert Altena er met Dordrecht als voorbeeld overtuigend in iedere gedachte aan continuïteit tussen de gilden van het *Ancien Régime* en de eerste vakverenigingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw naar het rijk der fabelen te verwijzen.

Het voorgaande geeft aan dat de bundel meer dan genoeg stof tot nadenken oplevert. De niet genoemde studies bevatten ook allerlei aardige inkijkjes en verrassende wendingen. Het lijkt mij duidelijk dat noch collega's en vrienden, noch leerlingen de scheidende hoogleraar in de kou hebben willen laten staan en hem een onwaardige afscheidsbundel hebben willen aanbieden. Illustreert dit niet beter dan de inleiding hoe zij over hem denken?

G. de Bruin

Yosef Kaplan, *Judíos nuevos en Amsterdam. Estudios sobre la historia social e intelectual del judaísmo sefardí en el siglo XVII* (Barcelona: Gedisa editorial 1996, 191 blz., ISBN 84 7432 573 0).

Deze bundel van professor Kaplan van de Hebrew University in Jeruzalem bevat vijf artikelen, die allemaal reeds eerder in het Frans of het Engels zijn verschenen. De waarde van deze bundel met artikelen uit de periode 1987-1994 ligt dus vooral in het feit dat de geïnteresseerde lezer hier alles handzaam bij elkaar vindt. Toch heeft de verzameling ook een meerwaarde, allereerst te danken aan de heldere inleiding over de sefardische gemeenschap van Amsterdam in de zeventiende eeuw,

maar daarnaast zorgt lezing van de vijf artikelen achter elkaar voor een fraai beeld van de zorgen en problemen van de leden van deze Portugese natie.

Kaplan plaatst in de artikelen de leden van de sefardische gemeenschap centraal, de nieuwe joden, zoals hij ze bij voorkeur noemt. Nieuwe joden, in tegenstelling tot de door de christenen van het Iberisch schiereiland aan hen gegeven benaming van ‘nieuwe christenen’, om hen te onderscheiden van de ‘oude christenen’ van zuiver christelijk bloed. Maar Kaplan wil met deze benaming vooral aangeven dat de in een christelijk land opgegroeide Portugezen en Spanjaarden bij hun overgang naar het jodendom vaak niets wisten van deze godsdienst.

Het is deze spanningsboog die de eenheid van de bundel tot stand brengt. De lezer kan zich

inleven in de situatie van deze ballingen die vanaf het begin van de zeventiende eeuw naar Amsterdam komen, aangetrokken zowel door de relatieve vrijheid als door de economische mogelijkheden van deze *booming city.* In de eerste twee artikelen staat de identiteitscrisis centraal: hoe kunnen wij een nieuw geloofsleven opbouwen zonder onze geliefde Iberische achtergrond te verliezen?

Het derde artikel plaatst de Portugese natie voor een nieuw dilemma. Na enige tijd ontwikkelt zich vanuit Oost-Europa een toestroom van joodse immigranten naar Amsterdam. De duidelijk rijkere sefardische joden willen zich aan de ene kant onderscheiden van deze arme asjkenazische broeders, maar de joodse verwantschap zorgt er toch voor dat ze hun de helpende hand willen bieden. Wel ziet Kaplan een duidelijk verschil tussen de positieve houding ten opzichte van de Poolse joden en de meer negatieve ideeën over degenen die uit Duitsland kwamen.

In het vierde artikel over clandestiene huwelijken moeten de rijke sefardische families hun positie bepalen ten opzichte van de niet tot het jodendom overgegane familieleden en de armere geloofsgenoten, die in een clandestien huwelijk vaak een mogelijkheid zagen om binnen te dringen in het fijne netwerk van de rijkste koopliedenfamilies. Daarnaast signaleert Kaplan hier een duidelijke ontwikkeling in de tijd. In het begin werd de schuld voor een clandestien huwelijk alleen bij de man gelegd, maar gaandeweg de achttiende eeuw werd ook de vrouw mede verantwoordelijk gesteld voor deze overtreding tegen de traditie.

Het laatste artikel over de vermeende opbloei van de joodse secte van de Karaïeten in 1712 brengt de auteur ertoe een beeld te schetsen van de confrontatie tussen de Portugese joden van Amsterdam en de hen omringende wereld van Christendom en Verlichting. In plaats van aanhangers van de eeuwenoude secte, waren de aangeklaagden beïnvloed door protestante en katholieke auteurs, die in de secte der Karaïeten een christelijker soort jodendom gevonden meenden te hebben. De Karaïeten werden herontdekt als de reformatoren van het jodendom. Met in het achterhoofd zelfs de stille hoop van een mogelijke hereniging van het oude en het nieuwe verbond.

In deze bundel toont Kaplan ons telkens weer welke problemen de sefardim van Amsterdam ontmoetten: de tegenstellingen tussen jodendom en Iberische achtergrond, tussen sefardim en asjkenazim, tussen de eigen joodse gemeenschap en de christelijke omgeving. Aan de hand van concrete en goed uitgewerkte detailstudies komt de auteur tot een groter begrip dan mogelijk is bij studies van meer algemene aard. Zo kan men voor een overzicht van de joodse gemeenschap in de Republiek terecht bij de bijdragen van Daniel Swetschinski, Jonathan Israel, Renate Fuks-Mansfeld en Yosef Kaplan in de in 1995 verschenen *Geschiedenis van de joden in Nederland*, maar daarin mist men noodgedwongen het menselijke standpunt dat Kaplan in zijn artikelen als uitgangspunt heeft genomen. Kaplan redeneert niet vanuit religies, groepen of instellingen, maar biedt ons de wikkende mens in zijn omgeving.

Voor wie het Spaans - lange tijd de officiële taal gebleven van de Portugese natie van Amsterdam - niet machtig is, zijn alle artikelen dus ook in het Frans of het Engels te raadplegen. Maar misschien dat deze Spaanse uitgave een Nederlandse of een Engelse uitgever op een idee brengt.

Raymond Fagel

E. de Jongh, *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw* (Leiden: Primavera pers, 1995, 284 blz., *f*69,90, ISBN 90 74310 141).

In deze prachtig geïllustreerde bundel met een veelbetekenende titel zijn tien artikelen van de

kunsthistoricus Eddy de Jongh bijeen gebracht. Daarvan was één nog niet gepubliceerd en het geheel wordt voorafgegaan door een inleiding van zijn hand onder de titel ‘Opinies en bezwaren’. Hierin geeft de grootmeester van de iconologie zijn mening over de door collega's tegen zijn werkwijze ingebrachte argumenten. Want De Jongh is destijds niet blijven stilstaan bij de onder vakgenoten gebruikelijke aandacht voor schoonheid, stofuitdrukking, stijlkwesties en scholen. Hij beschouwde terecht de afbeelding als een in een historische context tot stand gekomen product. Daarom worden bepaalde algemeen aanvaarde moraliserende opvattingen ook in schilderijen overgedragen, verhuld in zogenaamd realistisch aandoende taferelen. En door de beeldtraditie en de visuele conventies bij de interpretatie te bestuderen, en prenten met onderschriften, emblemata en wat dies meer zij daarbij te betrekken is zijn werk inderdaad cultuurhistorisch van aard geworden. Zijn eerste grote publicatie op dit gebied uit 1967 ging over zinne- en minnebeelden op schilderijen uit de zeventiende eeuw. In dit boek treffen we zijn volgende klassieke studie (1968) aan hoe vogels en alles wat daarmee verband houdt, op schilderijen in erotisch perspectief kunnen worden geplaatst. De Jongh doet ook een onderzoek naar de reacties van tijdgenoten op deze taferelen en poogt de ‘vaak zichtbare schaamtegrens’ van die periode vast te leggen. De stukken over de afbeelding van ‘Vrouw Wereld’ en voor de tentoonstelling ‘Tot lering en vermaak’ uit 1976 zijn eveneens afgedrukt. Een verrassing is het nog niet gepubliceerde artikel ‘Bergen in de Lage Landen’ uit 1988. Daarin vraagt de auteur zich af waarom er in dit vlakke land zoveel (grillige) bergen zijn geschilderd terwijl deze natuur in de vroegmoderne tijd toch als griezelig en gevaarlijk werd gezien. Maar deze afkeer zou nu juist aantrekking ten gevolge hebben gehad doordat het verschijnsel als ‘subliem’ werd gewaardeerd. Bovendien zou mogelijkerwijze de zogenaamde varietas, die naar men meende door God in de natuur was aangebracht, hebben weten te boeien. De Jongh legt echter ook verbanden met modernere kunstuitingen. Dat gebeurt bijvoorbeeld waar schilderijen van de Italiaanse neoclassicist Mariani voor hem aanleiding zijn de vaak op zeventiende-eeuwse afbeeldingen en in het bijzonder portretten opvallend aanwezige bollen, geplaatst op kubussen, in het licht te plaatsen. Het zijn voorstellingen van de wisselvalligheid van het menselijk lot, die door de vierkante standvastigheid eronder tot stilstand wordt gebracht.

Bekend is hoe zijn erudiete aanpak vooral door de Amerikaanse kunsthistorica Svetlana Alpers krachtig is verworpen om er puur aandacht voor het oppervlak van het schilderij voor in de plaats te eisen: een niet-historische benadering dus. Hier scheidden zich de geesten. Maar andere problemen met betrekking tot het afgebeelde en de erachter liggende betekenis blijven bestaan. In de eerste plaats het feit dat contemporaine theoretische geschriften over schilderen er nauwelijks van reppen. De Jonghs antwoord op dit bezwaar lijkt juist, namelijk dat die verhandelingen wel alleen over de zeer hoog geschatte historieschilderkunst gingen, maar dat de genreschilders zich de opmerkingen zonder twijfel hebben aangetrokken al werden alleen globale aanwijzingen gegeven. Ook het vraagstuk dat door vele critici is opgeworpen hoe de vorm hierbij te betrekken is nog niet opgelost. Bij herlezing van deze studies is men eigenlijk verbaasd over alle trammelant die naar aanleiding van zijn benadering is ontstaan. Dikwijls geeft De Jongh zelf aan dat er grenzen zijn aan de toepassing van allerlei motieven bij de duiding van de voorstellingen. En vaak spreekt hij naar aanleiding van zijn interpretaties aarzeling uit bij gebrek aan gegevens

over de smaak van de tijdgenoten. Het zullen de navolgers zijn geweest die met onberaden interpretaties de meester in discrediet hebben gebracht. Zijn geleerde, in een mooie stijl geschreven artikelen zijn belangrijk voor elke historicus die in de zeventiende-eeuwse Nederlandse cultuur- en ideeëngeschiedenis geïnteresseerd is.

E.O.G. Haitsma Mulier

J.A.H. Bots, F. Wacquet, ed., *Commercium litterarum. La communication dans la République des Lettres. Forms of communication in the Republic of Letters, 1600-1750* (Etudes de l'Institut Pierre Bayle XXV; Amsterdam/Maarssen: APA-Holland university press, 1994, xii + 333 blz., *f*80,-, ISBN 90 302 1035 4).

Dit boek bundelt zeventien voordrachten over de communicatie in de Republiek der Letteren, uitgesproken gedurende twee bijeenkomsten (Parijs en Nijmegen, 1992 en 1993), in het kader van het onderzoeksprojekt Intelligence de l'Europe.

Het is ingedeeld in vier hoofdstukken: van definitie tot praktijk, communicatielijnen, communicatieruimte, weerstanden en obstakels. Na een interessante inleiding van Adrian Johns over het filosofische ideaal van de samenwerking tussen geleerden, wordt dit ideaal in verband gebracht met het uitoefenen van de verdraagzaamheid, het ontwikkelen van de bijbelse exegese en de aanwezigheid van heterodoxe bewegingen in de Republiek. Op grond van zorgvuldig gekozen bronnen (correspondentie en publicaties) geeft Catherine Secrétan een helder beeld van het onmiskenbare verband tussen geestelijke communicatie en tolerantie in de Gouden Eeuw. De wijze waarop de toenmalige bijbelse exegeten de onderlinge communicatie aanwendden om tot een wezenlijke dialoog te komen, wordt door Maria-Cristina Pitassi briljant en levendig neergezet. In zijn poging een algemeen verband aan te tonen tussen de aanwezigheid van heterodoxe groeperingen en de verbreiding van kennis marginaliseert Peter van Rooden ons inziens ten onrechte de intellectuele contacten tussen joden en christenen door deze contacten buiten het oprechte ideaal van universaliteit te plaatsen (60). Bovendien bezigt Van Rooden een vocabulaire die op zijn minst anachronistisch is. Uitdrukkingen zoals ‘personal convictions’ (51), ‘Dutch heterodox subculture’ (62) of ‘basic Christianity’ (64) klinken voor de zeventiende eeuw lachwekkend. Het tweede hoofdstuk tracht te laten zien langs welke wegen de communicatie tussen geleerden verliep. Marc Fumarolli geeft een pregnante beschrijving van de *conversatio erudita*, het geleerde gesprek, en analyseert het ‘magnetisme’ ervan (78). Vanuit een Italiaanse ‘case study’ - het leven van Fulvio Ursini - lukt het Mario Rosa de rol van geleerde bibliothecarissen als culturele doorgeefluiken in algemene zin te schilderen. Nog een stap verder komt Hans Bots, met een helder overzicht van de ontwikkeling (16e-18e eeuw) tussen de kennisoverdracht in het kader van universiteiten en academieën en de communicatie tussen geleerden zelf. H.H.M. van Lieshout vult dit aan met een solide uiteenzetting van het belang van erudiete *Dictionnaires* in de kennisoverdracht. Uitgevers en boekverkopers spelen hierin eveneens een belangrijke rol, die P.G. Hoftijzer zeer goed weet te relativeren. Met dezelfde kwaliteit legt Simone Mazauric uit hoe kennis buiten deze geleerde circuits zich verspreidt. Het derde hoofdstuk, goed ingeleid door Françoise Wacquet, geeft een aantal voorbeelden van de ruimte waarin de communicatie tussen geleerden zich voltrekt. De mythische aantrekkingskracht die de stad Rome op hen uitoefent, komt tot leven in een bijdrage van Daniele Gallo die doet hopen op een uitvoerige studie, terwijl de themas die in reisverhalen naar het Ottomaanse Rijk steeds terugkomen, door H.J.M. Nellen boeiend gepresenteerd worden. Over de bijdrage van Willem Frijhoff kan men kort zijn: het artikel ‘La circulation des hommes de savoir: pôles, institutions, flux, volumes’ (229-258) zou,

op zich al, een reden vormen om dit boek aan te schaffen. In het vierde en laatste hoofdstuk, zouden weerstanden en obstakels aan de orde komen. Het boek beperkt zich echter tot één verschijnsel: de censuur, enerzijds in de landen rond de Middellandse Zee (Mario Infelise attendeert hier om begrijpelijke redenen op grote regionale verschillen) en anderszijds in de Republiek. In zijn bijdrage waarschuwt S. Groenveld terecht tegen het klakkeloos overnemen van ‘zekerheden’ die bijna het karakter van een mythe dragen. Na nauwkeurige berekeningen komt hij tenslotte tot de conclusie dat de Republiek ‘allowed far more communication at all levels than in other countries’ (300). Dit artikel zou een mooie afsluiting voor het boek zijn geweest. De

poging van Joseph M. Levine een filosofische reflexie over de thematiek van het boek te geven, blijft ons inziens in vaagheid steken en is hier niet op zijn plaats.

Op een paar bijdragen na is het de samenstellers gelukt van zeventien opstellen een logisch opgezet en coherent geheel te maken over een onderwerp dat zeker verder onderzoek verdient.

Christiane Berkvens-Stevelinck

Willem Ysbrantsz Bontekoe, *Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe. De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost 1618-1625*, V.D. Roeper, ed. (Amsterdam: Stichting Terra Incognita, 1996, 165 blz., ISBN 90 73853 08 7); K. Bostoen, e.a., *Bontekoe. De schipper, het journaal, de scheepsjongens* (Amsterdam: De Walburg Pers, Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum, 1996, 96 blz., ISBN 90 6011 948 7); G. Verhoeven, P. Verkruijsse, ed., *Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe. Descriptieve bibliografie 1646-1996* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe Reeks I; Zutphen: Walburg Pers, 1996, 304 blz., ISBN 90 6011 947 9).

In 1646 verscheen het *Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe (1587-1657)* voor het eerst in druk. Hierin werd de ramp met de Oostindiëvaarder Nieuw Hoorn beschreven. Op 19 november 1619 morste de botte-liersmaat bij het bijvullen van zijn vaatje brandewijn wat gloeiende kaarsenpit in een open vat. Er ontstond brand die in eerste instantie leek bedwongen, maar vervolgens weer opvlamde en zelfs de kruitkamer bereikte. Zeventig opvarenden, waaronder koopman Hein Rol, hadden toen reeds het schip verlaten. Schipper Bontekoe en de Duitse scheepsjongen overleefden als enigen de ontploffing. Na vele ontberingen wisten uiteindelijk ruim vijftig schepelingen onder de doortastende leiding van de gewonde schipper op 13 december Batavia te bereiken. En behoorde Bontekoe door dit spectaculaire avontuur voorgoed tot het nationale erfgoed.

Driehonderdvijftig jaar later wordt in maar liefst drie publicaties aandacht besteed aan Willem Ysbrantsz. Zo werd het reisverhaal uit 1646 door Vibeke D. Roeper opnieuw uitgegeven. Door middel van illustraties, woordverklaringen, annotatie, kaders met toelichting, alsmede door een in- en uitleiding wordt deze befaamde zeventiende-eeuwse Oost-Indiëreis opnieuw voor een algemeen publiek toegankelijk gemaakt. Naar mijn mening is dat op een bevredigende wijze gebeurd, alleen is het jammer dat bij het plaatsen van de noten soms wat misging (39, 68, 74).

Het boek van K. Bostoen e.a. verscheen als toelichting op de tentoonstelling in het Amsterdamse Scheepvaartmuseum. Net als in de publicatie van Roeper, leert de lezer ook hierin, naast zijn avonturen, de persoon van Bontekoe nader kennen. We zien hoe Bontekoe zijn schip, waarmee hij de Europese wateren bevoer, in 1617 kwijtraakte aan de Barbarijse zeerovers en dat de remonstrantse zeeman vervolgens

in dienst trad van de VOC. Lokten het geld en/of het avontuur, of was het meer vanwege zijn geloofsovertuiging? Geen van de drie boeken geeft het definitieve antwoord. Voorts zou Bontekoe door de Compagnie worden ingezet op de inter-Aziatische vaart en deelnemen aan de handelsexpeditions naar de Chinese zuidkust. Pas in november 1625 keerde hij in Hoorn terug, want zoals hij zelf als verklaring gaf: 'yder vogel is gaern daer hy uit-gebroet is' (Roeper, 18). Die reis naar patria met de Hollandia verliep trouwens evenmin vlekkeloos, maar dit retourschip kwam wel aan in Zeeland. Duidelijk komt er een discrepantie naar voren tussen de beschrijving van de rol van Bontekoe bij het avontuur met de Nieuw Hoorn en zijn handelwijze als schipper in ruste. Met de vrome schipper bleek het namelijk in het dagelijks leven kwaad kersen eten.

Zonder twijfel is de door G. Verhoeven en P. Verkruijsse samengestelde descriptieve bibliografie de meest diepgaande publicatie uit het Bontekoejaar 1996. Zij tonen aan dat het boekhistorisch onderzoek in Nederland zich op een hoog niveau bevindt. Een indrukwekkend, geïllustreerd overzicht van alle Nederlandse en vertaalde edities en bewerkingen van het journaal is hierdoor beschikbaar. Nooit eerder werden zoveel uitgaven achterhaald en werd de omvang van het succes zo duidelijk in kaart gebracht. Ook een lijst van archivalia met betrekking tot Bontekoe en zijn VOC-reizen ontbreekt niet, evenmin als een index. Overigens hebben sommige auteurs, zoals V.D. Roeper en G. Verhoeven, aan alle drie publicaties meegewerkt. Een gegeven dat op bladzijde 93 van *De schipper, het journaal, de scheepsjongens* netjes wordt verantwoord.

In alle genoemde boeken wordt aan de druk- en publicatiegeschiedenis van het journaal aandacht besteed, al moet daarbij worden opgemerkt dat Verhoeven en Verkruijsse de meeste informatie bieden. Reisverhalen genoten in het midden van de zeventiende eeuw een grote populariteit, maar het publiceren van een verslag van een reis naar Indië was niet zonder risico, want bij indiensttreding van de VOC diende een eed van geheimhouding te worden afgelegd. Vandaar ook dat de Hoornse, doopsgezinde uitgever, boekhandelaar en rederijker Jan Jansz Deutel het reisverslag van Bontekoe opdroeg aan de bewindhebbers van de Compagnie. Een dergelijk voorwoord zou gunstig stemmen en wellicht een financiële bijdrage kunnen opleveren. In geen van de boeken wordt echter melding gemaakt van een - al dan niet - boze reactie van de Heren XVII op de publicatie.

Het onderzoek naar de druk- en publicatiegeschiedenis heeft interessante gegevens boven water gehaald. Zo is aan het licht gekomen dat Deutel Bontekoe's aantekeningen voor publicatie heeft bewerkt. Bovendien is het zijn verdienste dat hij de weigerachtige Bontekoe heeft weten over te halen, vermoedelijk door te wijzen op feiten als het nimmer beschaamd worden van zijn Godsvertrouwen en de positieve publiciteit voor de stad Hoorn. De schipper wordt aldus flatteus afgeschilderd als een toonbeeld van christelijke en klassieke deugden.

Tot op heden trekken Bontekoe's belevenissen lezers. In allerlei bewerkingen weet de ramp ten tijde van de glorieuze Gouden Eeuw steeds weer te boeien in binnen- en buitenland. In de loop der eeuwen kreeg het reisverhaal een steeds populairder karakter en daarnaast vond een romantisering van het verhaal plaats. Werkelijkheid en fantasie gingen steeds meer door elkaar lopen. Het bekendste voorbeeld daarvan is natuurlijk *De scheepjongens van Bontekoe* van de hand van Johan Fabricius. Niet Willem Ysbrantsz. maar Padde, Hajo en Rolf vervullen daarin de hoofdrol. Dit jeugdboek diende in de jaren vijftig als basis voor een stripverhaal dat onder meer in *Het Vrije Volk* en *Trouw* werd gepubliceerd. Van deze door Piet Wijn getekende strip, met teksten van Hans Jacobs, is in 1996 eveneens een heruitgave verschenen (Zutphen: Alpha, ongepagineerd, ISBN 90 5658 013 2).

Kortom, gezien het feit dat driehonderdvijftig jaar na dato nog zoveel belangstelling bestaat voor de avonturen van Willem Ysbrandtsz. Bontekoe lijkt de verwachting gerechtvaardigd dat er aan de stroom van publicaties voorlopig nog geen einde zal zijn gekomen. Maar of er daarin nog nieuwe feiten aan het licht zullen komen, is de vraag.

M. de Keuning

H.E. Niemijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur, Batavia 1619-1725* (Dissertatie Vrije Universiteit, 1996 [Kampen: Theologische universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland te Kampen, afd. zendingswetenschappen, postbus 5021, 8260 GA Kampen], 1996, 414 blz.).

Te vaak hebben beoefenaren van de kerkgeschiedenis zich beperkt tot het beschrijven van de

ontwikkelingen van de kerkelijke instituties, zonder aandacht voor de maatschappelijke context. Dat geldt zeker voor de geschiedenis van de kerk in de koloniën. Daarin is gelukkig verandering gekomen. Verheugend is bovendien de aandacht die Batavia, de Nederlandse koloniale stad bij uitstek recentelijk heeft gekregen. Nadat L. Blussé in 1988 als eerste de functie heeft beschreven van de kerk bij de opname van de mestieze vrouwen in het maatschappelijke verkeer in de zeventiende en achttiende eeuw, volgden in 1996 de dissertaties van R. Raben (*Batavia and Colombo. The ethnic and spatial order of two colonial cities 1600-1800*) en het hierbesprokene.

Wat treft in al deze werken is de enorme, nog steeds niet volledig ontgonnen rijkdom aan archivalia over het sociale leven in Batavia in de zeventiende en achttiende eeuw. Vooral het notarieel archief van Batavia blijkt inzicht te bieden in de verhoudingen binnen de multiethnische gemeenschap van de stad. Alle groepen, Europeanen, mestiezen, Chinezen, Aziaten en zelfs slaven wisten de weg naar de notaris te vinden. Door getuigen lieten zij hun versie van bepaalde gebeurtenissen vastleggen. Deze notariële attestaties konden dan weer worden gebruikt in procedures voor de rechtbank. Omdat deze verklaringen meestal de meer negatieve kanten van het menselijk gedrag tonen, zijn ze van groot belang door hun normatieve gehalte. Andere belangrijke archiefonderdelen zijn de jaarlijkse opgaven van het aantal inwoners binnen- en buiten de muren, vermoedelijk de beste opgaven over een koloniale stad in Azië.

In het klassieke beeld van de gemengde samenleving in de Oost overheersen veelal de negatieve aspecten. Een wereld met een tekort aan Europese vrouwen waarin de kinderen werden opgevoed door mestieze vrouwen, die slecht of geen Nederlands spraken en andere gewoonten hadden dan hun Europese mannen zodat zij nauwelijks een bijdrage konden leveren aan de opvoeding van de uit deze, vaak buitenechtelijke verhoudingen geboren kinderen. Een ander punt is dat de gereformeerde kerk geen zendingskerk is geweest, en weinig succes heeft gehad in haar pogingen Aziatische bekeerlingen te maken. Bovendien legde de overheid de kerk strikt aan banden. Niemeijers onderzoek weerlegt of nuanceert op zijn minst veel van deze opvattingen.

Een van de centrale thema's van het proefschrift is de opbouw van de christelijke gemeente in Batavia: waar kwamen de grote getallen lidmaten vandaan? De stad is uitzonderlijk zowel door de puur Nederlandse opzet als omvang. Van de oorspronkelijke vestiging Jayakarta werd na de verovering door Coen niet alleen niets overgelaten, maar in het begin was men bovendien te zeer bevreesd voor de Javaanse bevolking om haar in de stad te dulden. De inwoners van de stad waren Europeanen, Chinezen, Mardijkers (letterlijk vrijen, afstammelingen van slaven uit Voor-Indië) slaven en andere Aziaten. Uit deze groepen kwam ook de christelijke gemeente voort, zij het dat de Europeanen, de Mardijkers en de slaven het grootste aandeel leverden.

Door de bevolkingstellingen naast de kerkelijke huwelijkscijfers te leggen is Niemijer in staat de herkomst te bepalen van de christelijke gemeenschap in Batavia. Hij toont aan dat vanaf het eerste begin het aantal interraciale huwelijken dat tussen de Europeanen heeft overtroffen. Dat betekent dat de christelijke gemeenschap voor een groot deel is ontstaan uit huwelijken tussen Europeanen en gekerstende Aziatische vrouwen. Huwelijken buiten de christelijke groep waren niet toegestaan. Aangezien het hierbij voornamelijk om gewezen slavinnen ging uit voor-Indië, mag worden

geconcludeerd dat de herkomst van de Indo-Europese groep in de zeventiende en achttiende eeuw voornamelijk in die hoek moet worden gezocht. De verschillende ethnische groepen in Batavia gaven de voorkeur aan verschillende soorten slaven. Chinezen bijvoorbeeld kozen voor Balinese slaven en slavinnen.

In de ongeordende vestigingskolonie Batavia viel de kerk de taak toe samen met de overheid orde te scheppen. Een van de voorwaarden daarvoor was het christelijk huwelijk. Het gebrek

aan Europese vrouwen, slavernij en de geringe weerstand in Azië tegen allerlei vormen van concubinaat hebben de kerstening bepaald. De eis dat zowel man als vrouw protestant waren heeft geleid tot intensief bekeringsonderricht. De catechisatie heeft zich niet beperkt tot personen die wensten te trouwen, ook christelijke slavenhouders lieten hun slaven en slavinnen onderwijzen. Om aan de behoefte aan leermeesters, die bovendien de taal van hun catechisanten spraken, tegemoet te komen werd het ambt van rondgaand godsdienstonderwijzer, de *mèster keliling* ingesteld, die zijn leerlingen veelal thuis onderwees. Dankzij deze tot nu toe nauwelijks bekende *middlemen* vond er in de zeventiende eeuw in Batavia een omvangrijk en succesvol kersteningsoffensief plaats. In 1674 waren er reeds 2.300 lidmaten, rond 1700 5.000, aantallen die bij de verhouding tussen het aantal gedoopten en lidmaten in de Republiek niet ongunstig afsteken.

Het merkwaardige feit dat onder de niet-Europese lidmaten vrouwen oververtegenwoordigd waren - zij vormden ongeveer driekwart van de lidmaten - verklaart de auteur naast de institutie van het christelijk huwelijk, onder meer uit hun zwakke maatschappelijke positie waardoor zij eerder dan mannen op de bescherming van de kerk en de diakonie waren aangewezen.

Om tot deze conclusies te kunnen komen heeft Niemijer de brede kerkelijke praktijk onderzocht. De opbouw van de uiterlijke gemeente; de verhouding met de overheid, i.c. de VOC en de synodes en classes in Nederland; normafwijking en eigenrichting; de kerkelijke tucht; het belangrijke onderwerp van adoptie in een maatschappij waarin sexuele relaties tussen meester en slavinnen regelmatig voorkwamen; de manumissie - het vrijlaten van slaven -; het functioneren van de diaconie, wie er werden bedeeld, welke regels er waren om te bepalen wie er in aanmerking kwam voor een uitkering en wie niet; het wees- en armenhuis; de financiering en verschillen tussen de Nederlandse, Portugese en Maleise gemeenten in Batavia, komen aan bod. Deze dissertatie vormt dan ook een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van Batavia. Het boek maakt duidelijk hoe de gereformeerde kerk in Batavia het maatschappelijk leven heeft beïnvloed en waar de grenzen lagen van die invloed. Ondanks mijn enthousiasme over de inhoud, viel de lezing niet altijd mee. Het is te wensen dat de auteur voor een eventuele handelseditie de tekst nog eens stroomlijnt. De voorbeelden zijn nu weleens te overdadig of te lang.

J. van Goor

H. Düchting, *Jan Vermeer van Delft in de spiegel van zijn tijd* (Lisse: Rebo Productions, 1996, 199 blz., ISBN 90 366 1089 3); A.K. Wheelock jr., e.a., ed., *Johannes Vermeer* (cat. tent. Mauritshuis Den Haag, National Gallery of Art Washington; Zwolle: Uitgeverij Waanders, 1995, 229 blz., ISBN 90 400 9793 3 (geb.), 90 400 9801 8 (pb)); D. Haks, M.C. van der Sman, ed., *De Hollandse samenleving in de tijd van Vermeer* (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij Waanders/Haags Historisch Museum, 1996, 144 blz., ISBN 90 400 9822 0); *De wereld der geleerdheid rond Vermeer* (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij Waanders, Museum van het Boek/Museum Meermanno-Westreenianum, 1996, 79 blz., ISBN 90 400 9824 7); M.C.C.

Kersten, D.H.A.C. Lokin, met medewerking van C. Plomp, *Delftse meesters, tijdgenoten van Vermeer. Een andere kijk op perspectief, licht en ruimte* (Zwolle/Delft: Uitgeverij Waanders/Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1996, 224 blz., ISBN 90 400 9827 1 (geb), 90 400 9826 3 (pb)).

Schrijven over Johannes Vermeer blijft een ingewikkelde zaak. Ondanks geduldig speurwerk van onderzoekers als J.M. Montias weten we nog altijd weinig van het leven van deze intrigerende schilder. De populaire tweedeling van leven en werk ligt in zijn geval dan ook nauwelijks voor de hand. Maar wat dan wel te doen met deze schilder ‘zonder biografie’? De publicaties

rond de succcesrijke overzichtstentoonstelling in het Mauritshuis kunnen illustreren hoe de verschillende auteurs het gebrek aan biografische gegevens hebben ondervangen.

De Duitse kunsthistoricus Hajo Düchting kiest in zijn *Jan Vermeer van Delft in de spiegel van zijn tijd* voor de meest voor de hand liggende oplossing. Na een kort hoofdstuk over het zeventiende-eeuwse Delft en het leven van Vermeer (karakteristiek genoeg 'Fragmenten uit Vermeers biografie' geheten) concentreert de auteur zich in de rest van het boek op het kleine oeuvre van de schilder. De flaptekst zet daarbij de toon: 'Samen met Rembrandt en Frans Hals bracht hij de schilderkunst op een niveau dat in latere eeuwen in diepgang en volmaaktheid niet meer overtroffen zou worden'. Voor Düchting is het verhaal van Vermeer dus bovenal een artistieke success-story: hier is een schilder aan het werk die zijn tijdgenoten overtreft, in compositie, kleur- en lichtgebruik, schildertechniek en diepgang. Vermeer is dan ook geen gewoon schilder, maar een *pictor doctus* (ook al schilderde hij dan voornamelijk genrestukken) (101-102), een subtiele geest (114), een meester van de lichtregie (143), een voorloper (105) en een impressionist avant-la-lettre (133) die door tijdgenoten natuurlijk niet op waarde werd geschat (153 en 187).

Düchting vertelt zijn verhaal met enthousiasme, maar vaak ook ongehinderd door al te veel kennis. Dat laatste wordt pijnlijk duidelijk wanneer hij de lezer de spiegel van Vermeers tijd voorhoudt. Dan worden alle cliché's van stal gehaald. De Republiek is dus voortgekomen uit een door calvinisten gedragen bevrijdingsoorlog tegen de Spaanse overheersing; en zij kende een door en door burgerlijke en calvinistische samenleving die een voorkeur had voor simpele waarheden en moraliserende spreuken. Schilders, die vaak in financiële nood verkeerden, voorzagen in deze behoefte door op grote schaal morele lessen in genrestukken te verpakken. Vermeer was een van hen, maar hij presenteerde zijn boodschappen zo poëtisch en subtiel dat hij ver boven zijn tijdgenoten uitsteeg. Voor Düchting reden genoeg om er in de rest van het boek onbekommerd op los te interpreteren.

Het zal inmiddels wel duidelijk zijn geworden dat *Jan Vermeer van Delft* de specialist niets te bieden heeft. Het is een 'koffietafel-boek' voor de smalle beurs, het soort boek dat het vooral in de 'witte boekenwinkel' goed doet: niet te duur, maar wel net-echt, inclusief (weliswaar zeer summiere) annotatie en een beknopte literatuurlijst, en rijk geïllustreerd bovendien, maar daarnaast ook vol cliché's en achterhaalde wijsheden. De uitgever gaat er kennelijk van uit dat het publiek dat dergelijke zaken bezoekt zich er wel niet aan zal storen dat de oorspronkelijke Duitse uitgave nergens wordt vermeld, en de literatuurlijst tal van Duitse vertalingen bevat, zelfs van werken waarvan ook een Nederlandse uitgave beschikbaar is (zoals Svetlana Alpers, *The art of describing* bijvoorbeeld).

Vermeers oeuvre staat natuurlijk ook centraal in *Johannes Vermeer*, de begeleidende catalogus van de overzichtstentoonstelling in het Mauritshuis. Uitvoerig worden hierin de 23 tentoongestelde schilderijen (waarvan een niet van de hand van Vermeer) door Arthur K. Wheelock jr. beschreven, geanalyseerd en gewogen op artistieke waarde. Ben Broos op zijn beurt behandelt hun receptiegeschiedenis. Daarnaast wordt de lezer in vier inleidende bijdragen door erkende autoriteiten kundig ingelicht over Vermeers leven en werk (Arthur K. Wheelock jr.), onderwerpkeuze (Albert Blankert), werkwijze (Jorgen Wadum) en waarderingsgeschiedenis (Ben Broos).

Van het miskende genie uit Düchtings boek is hier geen sprake meer. Vermeer, zo leert de catalogus, was weliswaar een bijzonder schilder en een uitstekend vakman bovendien, maar daarom zijn tijd nog niet vooruit. Zelfs iemand als Vermeer was gewoon een kind van zijn tijd, hecht verankerd in het Delftse artistieke milieu, schatplichtig aan de schilderkunstige vernieuwingen van zijn voorgangers en tijdgenoten, uitstekend op de hoogte van de gangbare beeldtaal en de geheimen van het perspectief, en geprezen door zijn tijdgenoten. Het is de nuchtere

boodschap die we ook uit Blankerts standaardwerk uit 1987 kennen (A. Blankert e.a., *Vermeer* (Amsterdam 1987)), aangevuld met nieuwe wetenswaardigheden en inzichten.

Helemaal volgehouden wordt de nuchtere toon echter niet. Zodra de schilderijen ter sprake komen blijkt vooral Arthur K. Wheelock zijn bewondering voor zoveel schoonheid en verstildheid maar moeilijk in toom te kunnen houden. Dus voor het beroemde Melkmeisje wendde Vermeer 'zijn hele persoonlijke arsenaal aan schildertechnieken, zijn meesterlijke beheersing van licht en perspectief' aan om 'een abstract ideaal van deugdzaamheid' te creëren (111). En het beroemde Gezicht op Delft is niet zomaar een prachtig stadsgezicht, maar een kalm en waardig icoon dat een abstracte werking op de toeschouwer heeft (124). Voor Wheelock is Vermeer dan ook geen gewone zeventiende-eeuwse schilder maar een 'ware classicist' met een 'filosofische levenshouding'. Sterker nog: hij was door studie van de optica sterk beïnvloed door het neo-platonisme. 'De wijze waarop Vermeer een harmonie trachtte te bereiken door middel van perspectief, afgewogen proporties en subtiele veranderingen in de compositie doet sterk vermoeden dat dergelijke ideeën achter zijn werk schuilgaan'(27). Wheelock probeert zo de mysteries van Vermeers grote Kunst te ontrafelen. Maar of zijn diepzinnige interpretaties ook recht doen aan de zeventiende-eeuwer Vermeer, van wiens kunstopvattingen we eigenlijk alleen weten dat hij twaalf vermeende Italiaanse schilderijen afdeed als 'groote vodden ende slechte schilderiën'?

In *Delftse meesters* is Vermeer niet langer de hoofdfiguur. Hij is hier nog slechts een van de schilders die in de jaren omstreeks 1650 verantwoordelijk waren voor de artistieke bloei van Delft. In deze jaren zorgden schilders als Gerard Houckgeest, Emanuel de Witte, Pieter de Hooch en Carel Fabritius voor belangrijke vernieuwingen in het gebruik van perspectief, licht en ruimte. Na een inleidend artikel over de Delftse schilderkunst voor 1650 van de hand van Michiel Plomp, worden deze artistieke innovaties in de belangrijkste genres besproken. Daniëlle Lokin schetst de ontwikkelingen in het Delftse kerkinterieur en het Delftse stadsgezicht (veelal genrevoorstellingen buitenshuis in een bebouwde woonomgeving), terwijl Michiel Kersten de Delftse genreschilderkunst bespreekt. Lang duurde de Delftse bloei overigens niet. Tussen 1650 en 1660 vertrokken vrijwel alle belangrijke schilders naar elders, terwijl Carel Fabritius in 1654 omkwam bij de beruchte kruitramp. Johannes Vermeer, die als een van de weinigen zijn geboortestad trouw bleef, was zo zowel hoogtepunt als eindpunt van Delfts culturele bloei. Na zijn dood in 1674 zakte Delft terug tot een stad met een provinciaals kunstklimaat waarin alleen Johannes Verkolje nog voor een artistieke nazomer zorgde.

In *Delftse meesters* overheerst de kunsthistorische benadering. 'In vergelijking met het werk van Bosschaert zijn Van der Asts composities minder stijf en is zijn schilderwijze soepeler; beroemd is hij om zijn parelmoeren toon' (31). Dit citaat is afkomstig uit het inleidende artikel van Michiel Plomp, maar de formulering is karakteristiek voor alle bijdragen. De auteurs beoordelen vooral schilderkunstige prestaties, de schilderwijze, compositie, kleurgebruik en lichten ruimtewerking, en proberen aldus een (veelal op hedendaagse indrukken gebaseerde) kwalitatieve schifting in de eredivisie van de Delftse schilders aan te brengen. De nadruk ligt dus vooral op beschrijving en artistieke beoordeling van de compositie, en minder op de inhoudelijke duiding van de voorstelling. In dat laatste zijn de auteurs bovendien

niet altijd even gelukkig. Zo suggereert Daniëlle Lokin dat het bijzondere gezichtspunt in Houckgeests Interieur van de Nieuwe Kerk te Delft uit 1650 weleens voort kan zijn gekomen uit de oranje-gezindheid van de opdrachtgever. Zo vlak na de dood van stadhouder Willem II zou namelijk een al te opvallende plaats van het grafmonument van Willem van Oranje onmogelijk zijn geworden, waardoor Houckgeest genoodzaakt was een 'noodoplossing' te vinden: een toevallige doorkijk op het monument (51-52). Erg overtuigend klinkt dat niet. Willem van Oranje en diens grafmonument waren te zeer onderdeel van het 'vaderlandse schrift' om door oranjegezinden

te kunnen worden gemonopoliseerd. Bovendien kan men de zaak, zoals E.O.G. Haitsma Mulier eens heeft opgemerkt, even goed omdraaien. De nadruk in het schilderij ligt namelijk op het beeld van de Gouden Vrijheid, juist in deze omstandigheden een staatsgezind symbool bij uitstek.

Door het beperkte, strikt kunsthistorische perspectief van het boek blijft ook de aanduiding 'Delftse meester' vaag. Van een Delftse schilderschool, zo wordt direct al in de inleiding meegedeeld, is geen sprake. En ook waren de meeste in Delft werkzame schilders niet in de stad geboren, en bleven zij meestal slechts enkele jaren, waarna zij elders hun heil zochten. Wel hadden, aldus de auteurs, de voor kortere of langere tijd in Delft werkzame schilders het nodige gemeenschappelijk: allen hadden grote aandacht voor perspectief, lichtnuances, kleur, atmosfeer en ruimte. Daar valt dus nogal wat onder, en het is zo bepaald niet moeilijk tal van 'typische' Delftse schilders aan te wijzen. Met het grootste gemak worden vervolgens zulke uiteenlopende schilders als Jan Steen (die drie jaar in Delft woonde), Gerard ter Borch (die in 1653 de stad kort bezocht) en Jacobus Vrel (over wiens werkplaats niets bekend is en wiens werk bovendien, zoals de auteurs zelf toegeven, nogal afwijkt van de rest) tot de 'Delftse meesters' gerekend. Maar wat is de waarde daar nog van? Over het specifieke Delftse artistieke klimaat leert het ons in ieder geval weinig. De ondertitel 'tijdgenoten van Vermeer' was dan ook beter op zijn plaats geweest.

De Delftse omstandigheden staan wel nadrukkelijk centraal in *De Hollandse samenleving in de tijd van Vermeer* en *De wereld der geleerdheid rond Vermeer.* Over Vermeers houding tegenover de wetenschap van zijn tijd is het nodige gespeculeerd. Blijkens zijn schilderijen immers was Vermeer uitstekend op de hoogte van de regels van de perspectief en bezat hij een voorkeur voor fraai uitgevoerde wandkaarten. In De astronoom en De geograaf schilderde hij bovendien met grote precisie geleerden in hun werkkamer. Sommigen menen in de astronoom zelfs Antoni van Leeuwenhoek te kunnen herkennen. Bewijzen voor die laatste veronderstelling zijn er echter niet, terwijl ook Vermeers belangstelling voor wetenschap minder uniek is dan vaak verondersteld. De bijdragen in *De wereld der geleerdheid* leren dat Vermeer ook in dit opzicht een kind van zijn tijd was, die zijn belangstelling voor een correcte ruimtelijke weergave en nauwkeurige kaarten met velen deelde. Klaas van Berkel kenschetst hem in zijn inleiding als een geïnteresseerde buitenstaander voor wie oude wijsheden en nieuwe praktische inzichten nog samengingen. Zijn Astronoom is dan ook geen uitbeelding van de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw, maar 'een ideaalvoorstelling van de astronoom of filosoof, die aan de hand van een boek en wat instrumenten de kosmos niet alleen berekent en beschrijft, maar ook beschouwt en overdenkt' (23). Naast Van Berkels heldere inleiding bevat de fraai geïllustreerde bundel bijdragen over de leer van de perspectief (Jorgen Wadum) en de zeventiende-eeuwse cartografie (Kees Zandvliet), terwijl ook de camera obscura en het meten van land kort aan de orde komen.

In *De Hollandse samenleving in de tijd van Vermeer*, tenslotte, nemen we definitief afscheid van de kunstenaar Vermeer. Uit het verstilde karakter van zijn werk kan gemakkelijk worden geconcludeerd dat Vermeer een dromer was, die zich het liefst afzijdig hield van het lawaai en het gedoe van alledag. Maar niets was minder waar: als Delfts burger, bekend schilder, hoofd van een kinderrijk gezin en zaakwaarnemer van zijn schoonmoeder Maria van Thins stond Vermeer midden in het maatschappelijk leven van zijn tijd. In de negen bijdragen in de bundel leren we hem als burgerman

kennen. We maken onder andere kennis met het stadsbeeld waarmee hij dagelijks werd geconfronteerd, met de sociaal-economische omstandigheden waarin hij zijn weg moest zien te vinden, met de kunstmarkt, met het kerkleven en de religieuze pluriformiteit waartegenover hij als echtgenoot van de katholieke Catharina Bolnes een standpunt moest innemen, en met de organisatie en het karakter van de rechtspraak.

Specialisten zullen in de bundel veel bekends aantreffen, maar als inleiding tot de samenleving van een zeventiende-eeuwse Hollandse stad is het boek zeker geslaagd te noemen. Bovendien wordt door Donald Haks - in wat zonder meer het beste artikel van de bundel genoemd kan worden - afgerekend met populaire noties als zou Vermeer in kommervolle omstandigheden en maatschappelijk isolement hebben geleefd. Aan de hand van de beschikbare gegevens schetst hij juist het beeld van een geslaagd man. Als zoon van ouders uit de kleine burgerij weet hij door zijn huwelijk met Catharina Bolnes maatschappelijk te stijgen. Vermeer is sindsdien een aanzienlijk burger, hecht verankerd in de Delftse samenleving en met goede financiële vooruitzichten. Hij bewoont een ruime woning, presenteert zich naar buiten toe als 'sinjeur', oriënteert zich sterk op zijn prestigieuze schoonfamilie, en komt als schutter en hoofdman van het Lucasgilde zijn maatschappelijke plichten als Delfts burger na. Na alle opgewonden beschouwingen over Vermeers tijdloze kunst is Haks artikel een nuttig tegengeluid en verplichte leeskost voor een ieder die Vermeer in de eerste plaats wil zien als een zeventiende-eeuwse kunstenaar.

Paul Knevel

E. Rabbie, ed., *Hugo Grotius, Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas (1613). Critical Edition with English Translation and Commentary* (Studies in the history of Christian thought, volume LXVI; Leiden etc.: E.J.Brill, 1995; xix + 714 blz., *f*300,-, ISBN 90 04 10385 6).

Als medestander van raadpensionaris Johan van Oldenbarneveld nam de Rotterdamse pensionaris en advocaat-fiscaal Hugo Grotius in 1613 de taak op zich de kerkpolitiek van de Staten van Holland te verdedigen tegen de vaak felle aanvallen van streng-orthodoxe contraremonstranten als de Friese theoloog Sibrandus Lubbertus. Die verdediging had ook tot doel de Engelse koning Jacobus I, door Grotius kort tevoren daarover aangesproken, te overtuigen van het gelijk van de Staten en van het ongelijk van de tegenstanders van de remonstranten. Drie themata werden door Grotius in zijn boekje ter sprake gebracht: de aanstelling als hoogleraar in Leiden van de van ketterij (socinianisme) verdachte theoloog Conrad Vorstius, de verschillende theologische interpretaties van de goddelijke voorbeschikking, en de rechten van de staat in kerkelijke zaken als synodes en benoemingen van kerkelijke ambtsdragers. Grotius' boekje werd in het najaar van 1613 twee keer uitgegeven, terwijl nog datzelfde jaar een Nederlandse en Franse vertaling werden gepubliceerd.

Het oorspronkelijke boekje van nog geen 140 pagina's is nu uitgegroeid tot een lijvig boekwerk van bijna 750 bladzijden. Een degelijke inleiding behandelt het ontstaan van Grotius' *Pietas*, de waardering en weerstand die het boekje opriep, de bronnen die de auteur benutte, een analyse van de inhoud en de nodige bibliografische bijzonderheden. Dan volgt de Latijnse tekst met daaronder de marginale noten, de gevonden tekstvarianten en de plaatsen van de gebruikte citaten. Tegenover de Latijnse tekst staat een Engelse vertaling. Het uitgebreide commentaar wordt aangevuld met een twaalftal vaak zeer uitgebreide appendices. Het geheel wordt

afgesloten met de gebruikelijke registers (auteurs, afkortingen, bibliografie, citaten, namen van personen en plaatsen, en onderwerpen).

Deze royaal en mooi uitgegeven editie heeft de ter zake kundige bezorger jaren werk gekost, waarbij dan ook nog gebruik kon worden gemaakt van de modernste zoek- en naslagtechnieken. Deze uitgave is daardoor veel meer geworden dan een loutere teksteditie. De goed gedocumenteerde inleiding, het degelijke commentaar, en vooral de knap gekozen appendices, waaronder 159 briefcitaten, maken van deze publicatie een voortaan onmisbaar naslagwerk voor

wie zich wil verdiepen in de geschiedenis van de Bestandstwisten. Zo ligt er nu een uitgave voor ons die eigenlijk weinig meer te wensen overlaat. Helaas dartelt ook heden ten dage het zetduiveltje nog door de moderne technieken, zoals in de inhoudsopgave, waar de paginanummers op enkele plaatsen de verkeerde bladzijden geven, zodat bijvoorbeeld de indruk wordt gewekt dat de receptie van Grotius' boekje wordt afgedaan met nog geen pagina, terwijl er toch twaalf voor zijn uitgetrokken.

De Latijnse tekst van de *editio princeps* wordt gemakkelijk toegankelijk gemaakt door de vlot lopende Engelse vertaling. De appendices geven, behalve de al genoemde vele briefcitaten, verschillende teksten van contemporaine publicaties die direct verband houden met Grotius' boek. Namen, begrippen, historische feiten en citaten worden consciëntieus toegelicht in het commentaar. Hierbij speelt natuurlijk de persoonlijke keuze van de bezorger een grote rol. Die spoort niet altijd met de wensen en verwachtingen van de gebruiker van het boek. Soms zou deze iets meer willen vernemen, soms ook verzucht hij 'Waarom nu zo uitgebreid'? Een goed voorbeeld is de vraag welke studenten van het Leidse Statencollege, een opleiding voor predikanten, hebben gewerkt aan een van de manuscripten van het boek. Om toch maar geen enkele mogelijkheid uit te sluiten worden alle studenten die in 1613 het college bevolkten thuisgebracht. Daarbij wordt echter dan weer geen gebruik gemaakt van een uitgebreid artikel uit 1975 waarin alle bursalen van het jaar 1615 uitvoerig zijn behandeld.

Deze uitgave van de *Pietas* is het derde recent uitgegeven theologische werk van Grotius, na de publicatie van diens *Meletius* (nooit eerder uitgegeven) uit 1988 en de *Defensio fidei catholicae* (1617) uit 1990. Het plan om de reeks voort te zetten heeft echter schipbreuk geleden. Andere prioriteiten zijn gekozen door het Constantijn Huygens Instituut dat nog tekent voor deze publicatie. Misschien dat nog een enkel theologisch werk van Grotius in een nieuwe uitgave het licht zal zien, maar het zal nog lang duren voordat we de beschikking hebben over moderne edities van alle *opera theologica* van het genie Grotius. Dat valt te betreuren, maar laat nu de vreugde om wat er wél is toch maar de overhand hebben op de spijt om wat (nog) niet kan worden gerealiseerd.

C.S.M. Rademaker

R. Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter* (Amsterdam-Antwerpen: Arbeiderspers, 1996, 406 blz., *f*59,50, ISBN 90 295 3486 9).

Afgezien van *De laatsten der Arkels* heeft geen kinderboek mijn liefde voor de geschiedenis meer aangewakkerd dan Stamperius' *Het leven van Michiel de Ruiter.* Men las en herlas het boek als tienjarige en zwol van trots dat Nederland een held met zo'n onkreukbaar en plichtsgetrouw blazoen had voortgebracht. Tegelijk sneed het door de ziel dat zo'n man door de regenten en Willem III in zijn laatste levensjaren op zo'n minne wijze was bejegend en op zo'n verschrikkelijke manier ver van huis aan zijn einde was gekomen. Natuurlijk bevroedde men als kind niet dat dit meeslepend epos van a tot z was gebaseerd op de onwaardeerbare levensbeschrijving

van Gerard Brandt uit 1687, die met een nationalistisch sop was overgoten. Onwillekeurig moest ik tijdens het lezen van het onderhavige werk aan deze lang vervlogen tijd denken en vroeg ik mij wat verbaasd af in welke opzichten deze wetenschappelijke studie nu eigenlijk een ander licht op de zeeheld werpt dan het stokoude kinderboek.

De faam van Michiel de Ruyter staat in geen verhouding tot het aantal biografieën dat over hem is verschenen. Na Brandt, die de mythe vorm heeft gegeven en zijn roem heeft gevestigd, is er in drie eeuwen maar één boek van belang uitgekomen: de biografie van P.J. Blok uit

1928. Terecht benadrukt de auteur daarom de behoefte aan een nieuw werk, gebaseerd op nauwgezet archiefonderzoek, dat definitief afrekent met alle mythen en anekdoten. Zijn boek zou aan dat doel beantwoorden. Hij heeft gekozen voor een beschrijvende aanpak, met de scheepsjournalen en brieven als uitgangspunt. De lezer kan de duizelingwekkende carrière van De Ruyter stap voor stap volgen en zijn tragische einde lang van tevoren zien aankomen. De auteur tekent hem als een man van de praktijk, van grote moed, van diep geloof, van extreme plichtsbetrachting, van zeldzame bescheidenheid en met veel charisma; voorwaar, allesbehalve een verrassend beeld! Het verloop van de zeeslagen komt vrij uitvoerig aan de orde; opmerkelijk zijn het terughoudend oordeel over de Tweedaagse Zeeslag en het wegredeneren van De Ruyters aandeel in de tocht naar Chatham. Het familieleven passeert in ijltempo de revue. Uitvoeriger gaat de auteur in op de private uitrusting van de oorlogsschepen; de kostpenningen voor de victualiën verklaren in sterke mate het aanzienlijke vermogen dat De Ruyter bijeen heeft kunnen schrapen. Het boek illustreert, zonder dat hierop enige nadruk wordt gelegd, dat het rampjaar een metamorfose op de vloot, in het staatsbestel en bij de bevolking teweeg heeft gebracht.

Ongetwijfeld heeft de auteur voor een onderhoudend en zelfs meeslepend boek gezorgd; men kan het tijdens het lezen steeds moeilijker wegleggen. Toch blijft de schrijfstijl opmerkelijk vlak; het onderwerp biedt veel meer dramatische mogelijkheden. Storend is het banale woordgebruik op ingrijpende ogenblikken. Twee voorbeelden. ‘Het familieleven verliep echter minder goed dan gehoopt’: ruim negen maanden na het huwelijk van De Ruyter overleden zijn vrouw en dochter (23). De oudste zoon stierf al op zeventienjarige leeftijd: ‘De geboorte van een dochter ... zal het verdriet enigszins hebben verzacht’ (89). Dergelijke zinsneden zijn tekenend voor het gebrek aan inlevingsvermogen van de auteur. Er wordt ook geen poging gedaan de hoofdpersoon psychologisch te ontleden. Deze komt daarom niet werkelijk tot leven en houdt de één-dimensionale trekken van de held uit een jongensboek. Even ernstig is de beschrijvende benadering. De auteur gaat zelden uit van een duidelijke vraagstelling, zodat het verhaal hoofdstuk na hoofdstuk voortkabbelt naar de fatale afloop; een poging tot analyse of verklaring blijft doorgaans achterwege. Het werk heeft daarom iets oppervlakkigs; de lezer wordt nauwelijks aan het denken gezet, maar veeleer, zoals in een jongensboek, in een bepaalde sfeer gebracht. Het beeld dat de lezer wordt opgedrongen lijkt sterk op het traditionele; er is nauwelijks sprake van ontmythologisering, terwijl anekdotes met smaak worden gememoreerd. In feite heeft het verhaal iets tijdloos en had het tientallen jaren geleden geschreven kunnen zijn. Nieuwe inzichten met betrekking tot het staatsbestel en het zeewezen blijven buiten beschouwing; juist de bestudering van het opperbevel van De Ruyter tegen de achtergrond van het gezag van de Staten-Generaal, de Staten van de provincies, de admiraliteiten en de kapitein-admiraal en tegen de achtergrond van de transformatie van het zeewezen had het boek meerwaarde kunnen geven. Talloze kleine onjuistheden demonstreren dat de auteur in het politieke krachtenveld niet geheel thuis is. Dat verklaart wellicht waarom hij zich volkomen op de hoofdpersoon heeft gefixeerd en deze veel te veel heeft geïsoleerd uit de context. De betrekkingen met Johan de Witt worden als enige uitgediept, maar alleen in het persoonlijke vlak. Een analyse van de partijstrijd, die zo'n invloed had op de carrière, de positie en de handelwijze van De Ruyter, had hierbij beslist niet achterwege mogen blijven; deze had een aardig tegenwicht tegen de recente geschiedschrijving kunnen bieden. Nu

komt de wijze waarop de auteur over de partijstrijd spreekt enigszins anachronistisch over, een gevoel dat de lezer ook bekruipt bij de vaderlandsliefde. Waarom heet het boek de *Rechterhand van Nederland* en niet ‘Der Staten Rechterhand’? Zowel de titel als de inhoud van het werk doen vermoeden dat de schrijver grotere affiniteit heeft met de tijd van Van Kinsbergen dan met de tijd van De Ruyter. Dat kan een partiële verklaring zijn waarom de sfeer zo doet denken aan die van het

oude kinderboek. Men kan zich daarvan echter veel beter zelf vergewissen; de lezing is een waar genoegen.

Guido de Bruin

L. van Velthuysen, *Des principes du juste et du convenable. Une apologie du De cive de Hobbes (1651-1680)*, C. Secretan, ed. (Caen: Presses universitaires de Caen, 1995, 187 blz., ISBN 2 84133 051 6).

Wij beschikken in Nederland over weinig moderne edities van onze politieke denkers uit de zeventiende eeuw. Behalve het werk van reuzen als Hugo de Groot en Spinoza is in druk bijna niets beschikbaar of in vertaling met studenten te gebruiken. Daarom is het verheugend dat de Franse politieke filosofe Catherine Secretan dit tractaat van Lambert van Velthuysen (1622-1685) in een Franse vertaling uit het Latijnse origineel *Epistolica dissertatio de principaiis iusti, et decori, continens apologiam pro tractatu clarissimi Hobbaei De cive (1651)* toegankelijk heeft gemaakt. Want Van Velthuysen mag dan niet zo bekend zijn geweest als de twee bovengenoemden, hij was degene die Hobbes' denken hiermee in Nederland introduceerde. Kossmann stelde destijds al dat bij Van Velthuysen de grote vernieuwing in de Nederlandse politieke theorie was begonnen, maar voegde eraan toe dat hij door een soort naïviteit het werk van de Engelsman nauwelijks begrepen scheen te hebben. Dat is niet het standpunt van Secretan. In haar inleiding verbindt zij het verschijnen van het boek zonder meer met de plaats die Van Velthuysen, cartesiaan uit Utrecht, medicus, filosoof en amateurtheoloog, in de maatschappij innam: hij was vanwege de stadsregering ‘commissaris politiek’ bij de kerk. Volgens haar wat ongelukkige formulering schreef hij ‘pour les liberaux’ en wel ‘en faveur des positions liberales du calvinisme’ en bovendien was hij naar haar oordeel erg Hollands doordat hij de waarde van een gedachte zag in haar kracht op praktische problemen te reageren. Hij reageerde dan ook fel op de verschijning van Spinoza's werk. Secretan maakt verder veel werk van het verschil tussen de oorspronkelijke editie van de *Dissertatio* en die van 1680 in de *Opera omnia*, en die laatste hebben wij, met de daarin aangebrachte veranderingen in noten verantwoord, voor ons. In 1651 wil Van Velthuysen volgens haar slechts aantonen, dat door de methode van Hobbes te volgen op rationele wijze de begrippen van goed en kwaad via de natuurwetten zijn te definiëren. In 1680 zou hij nog veel verder zijn gegaan onder terzijde schuiven van Hobbes, die nog maar één keer wordt genoemd: het ging toen niet meer om Hobbes' methode, maar om het stellen van de behoefte aan zelfbehoud (door God de mens ingegeven) als grondbeginsel, waardoor op legitieme wijze de natuurwetten kunnen worden gedetermineerd. Het is echter de vraag of hier zo veel nadruk op gelegd moet worden. De tekst maakt ons nu juist duidelijk, dat er ook moraalfilosofische en politiektheoretische implicaties zijn, die Secretan lijkt te verwaarlozen. Uitgebreid gaat Van Velthuysen in op de verzoening van individualisme en moraal. Daartoe worden in de staat de passies, die wederzijdse tegenstellingen kunnen veroorzaken, niet onderdrukt maar door het handhaven van decorum en het schaamtemechanisme als het ware gekanaliseerd: een historiserende en relativerende werkwijze om goed en kwaad te kunnen vaststellen. De absolute

overheid is wel gehouden die heersende opvatting van de samenleving te verwoorden. Deze welkome uitgave geeft ons gelukkig de kans ook die zijde van Van Velthuysens denken te leren kennen.

E.O.G. Haitsma Mulier

J.M.H. Mosmuller, *Voorpost en pion. De functies van Maastricht in de 'guerre de Hollande' (1672-1678) als voorbeeld van 'gloire' bij Lodewijk XIV* (Utrecht-Heerlen: [S.n], 1995, 243 blz., *f*38,50, ISBN 90 9008128 3).

Maastricht speelde zowel in militair als diplomatiek opzicht een belangrijke rol tijdens de Hollandse Oorlog (1672-1678). De vestingstad had de faam bijna onneembaar te zijn en bezat daarom in een tijd van statische oorlogvoering aanzienlijke waarde als militair bolwerk en als onderhandelingsobject. De Franse legers lieten Maastricht gedurende hun opmars in 1672 niet voor niets links liggen. Pas in 1673 leidde Lodewijk XIV (die volgens de auteur alleen door roem en eer werd gedreven) hoogstpersoonlijk het beleg, dat binnen drie weken met succes werd bekroond. Vauban droeg zelf zorg voor verbetering van de vestingwerken. Het beleg van Willem III in 1676 liep dan ook, mede door slechte voorbereiding, onderlinge verdeeldheid en Franse interventie, op een fiasco uit. Toch bleek Frankrijk zowel in Keulen als in Nijmegen aanstonds bereid de stad als onderhandelingsobject in te zetten en aan de Republiek terug te geven om haar uit de anti-Franse coalitie los te weken. De reden lijkt duidelijk. Vauban had meteen en Lodewijk XIV had geleidelijk onderkend dat Maastricht niet thuishoorde in de Franse verdedigingslinie. De Republiek daarentegen was na de aanval van 1672 meer dan ooit doordrongen van de noodzaak een brede bufferzone tegen Frankrijk te moeten aanhouden, waarin de stad onmisbaar was. De Republiek had Maastricht in 1673 bij het Haags Verbond wel aan Spanje toegezegd, maar liet zich aan deze belofte niets gelegen liggen en eigende zich de vesting gewoon toe, ofschoon de partiële souvereiniteit van de prins-bisschop van Luik werd hersteld.

De auteur heeft voor dit boek, dat lijkt te zijn opgezet als een promotieonderzoek (helaas wordt noch over de auteur, noch over het werk ook maar één woord gezegd), kosten noch moeiten gespaard. Allerlei archiefcollecties in heel Europa van Parijs tot Stockholm en van Brussel tot Rome zijn geraadpleegd, naast de relevante bescheiden van Nederlandse zijde. De auteur is er daarbij steeds op bedacht het beperkte onderwerp in een breder kader te plaatsen en als onderdeel van de veldtochten die elk jaar plaatsvonden en van de onderhandelingen die eindeloos in Keulen en Nijmegen voortduurden te beschouwen. Het boek bevat dikwijls nuttige inlichtingen en soms verrassende observaties, zoals over de onbetrouwbaarheid van de brieven van D'Estrades.

Dit neemt niet weg dat het werk ernstige gebreken vertoont. Om te beginnen blijft het Nederlands onder de maat. Het boek wemelt van kreupele zinnen en stijlfouten. Als tweede laat de opzet veel te wensen over. Talloze alinea's en zinnen sluiten niet goed op elkaar aan, zodat de lezer snel vermoeid raakt en zich regelmatig afvraagt wat bepaalde zinnen mogen betekenen. Als derde is de inhoud uiterst feitelijk van aard; geen enkel probleem wordt bevredigend geanalyseerd en in groter verband geplaatst. Vaak worden persoonlijke observaties van de een of andere tijdgenoot zonder commentaar als feiten gepresenteerd. En tenslotte komen in het boek zoveel onjuiste mededelingen, dubieuze oordelen en gebrekkige weergaven voor dat men weinig vertrouwen in de rest van de informatie overhoudt en geregeld de wens voelt opkomen de archiefstukken zelf te bekijken. Neem alleen de eerste alinea van de conclusie op bladzijde 168. Was het verbond in 1662 een bevestiging van de goede relatie tussen de Republiek en Frankrijk? Werd het Franse expansiestreven voor het

eerst duidelijk bij het devolutierecht? Deed de hulp aan de Republiek tegen Munster Lodewijk XIV aannemen dat zij zijn aanspraken op de Zuidelijke Nederlanden zou billijken? Zelfs hoofdtheses geven soms blijk van inconsistentie. Enerzijds zou Lodewijk XIV bij zijn aanval op Maastricht zijn gedreven door *gloire*; anderzijds blijkt Frankrijk allang vóór 1672 de stad strategisch van groot gewicht te hebben geacht. Enerzijds zou Lodewijk XIV uit *gloire* lange tijd geen afstand van de stad hebben willen doen; anderzijds blijkt Maastricht al in Keulen inzet van de onderhandelingen te

zijn geworden. Toch lijkt de algemene strekking van het boek aannemelijk en verschaft het allerlei nuttige gegevens over een weinig onderzocht tijdvak. Men dient het echter met voorzichtigheid te gebruiken.

Guido de Bruin

L.C. Palm, ed., *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek. The collected letters of Antoni van Leeuwenhoek*, XIV, *(1701-1704)* (Lisse: Swets & Zeitlinger, 1996, 395 blz, *f*395,-, ISBN 90 265 1450 6).

De brieven van Antoni van Leeuwenhoek vormen niet alleen een belangrijke bron voor de geschiedenis van de wetenschap, de uitgave zelf is inmiddels ook een historisch document geworden. De wijze waarop de brieven worden uitgegeven en geannoteerd maakt deze uitgave namelijk tot een relict uit een tijd, nog voor de Tweede Wereldoorlog, dat van een zelfstandige wetenschapshistorische professie nog geen sprake was en het vak vooral door natuurwetenschappers zonder speciale historische scholing werd beoefend. Met name de taalkundige annotatie (de uitleg van Leeuwenhoeks woordgebruik) lijkt bedoeld voor de bioloog die nog nooit een oud-Nederlandse tekst heeft gelezen en dus uitgelegd moeten krijgen dat het bij 'liefhebbers' die kabinetten aanleggen met dingen die ze 'voor wat raars' houden gaat om 'verzamelaars' die 'iets kostbaars' bezitten (in de Engelse vertaling staat overigens 'something uncommon' wat anders, maar ook beter lijkt). Dergelijke toelichting lijkt tegenwoordig niet (meer) nodig, zeker niet als de Engelse vertaling, die op de tegenoverliggende bladzijde is afgedrukt, vaak al aangeeft hoe het Nederlands gelezen moet worden. Het is begrijpelijk dat de uitgave-politiek tijdens de rit niet gewijzigd wordt en het is te prijzen dat de uitgave in een versnelling lijkt te zijn gekomen (de laatste vier delen verschenen in respectievelijk 1983, 1989, 1993 en nu dus 1996), maar curieus is het wel.

De 21 brieven van en de twee brieven aan Leeuwenhoek die in dit deel zijn opgenomen zijn niet werkelijk opzienbarend. Het is de inmiddels bekende potpourri van 'zaaken die ons bloote oog ontwijken' en pas door Leeuwenhoeks microscopen zichtbaar werden: niet alleen het zaad van spinnen en hanen, de vorm van zandkorrels uit Indië (die veel fijner zijn dan bij het Europese zand), het kiemproces bij pitten van Surinaamse sinaasappelen, de bouw en het voorkomen van eendekroos, allerlei eencelligen in regenwater, het zuiveren van goud en zilver, de herkomst van leverbot, de vermeende schadelijke werking van tabak, de rode bloedlichaampjes in jonge palingen, maar ook de constructie van een nauwkeurig instrument om het verval van water te meten en een middel tegen wat wij asthma zouden noemen. Interessanter zijn vaak de terzijdes van Leeuwenhoek, die iets laten zien van zijn milieu. Zo spreekt hij veelvuldig met de slagers in de vleeshal, discussieert hij met geleerde en zeer geleerde heren, trekt hij het weiland in op zoek naar de herkomst van de leverbot, krijgt hij een bevriend heer zo gek om de tuinman in een bepaald jaar juist niet de spinnen te bestrijden, opdat Leeuwenhoek ze beter kan bestuderen etc. Ook over de levensovertuiging van Leeuwenhoek worden we af en toe iets wijzer. Zo zou men op grond van brief 233 (9 februari 1702) denken dat Leeuwenhoek sterk deïstisch

of zelfs naturalistisch dacht. In het begin van de brief heeft hij het naar aanleiding van het vermogen van raderdiertjes om na uitdroging weer tot leven te komen wanneer ze in een vochtige omgeving gebracht worden nog over ‘de Voorsienigheid, die de Dierkens in geschapen is, op dat haar geslagt in wesen soude blyven’ en verderop heeft hij het nog eens over ‘de onbegrypelijke voorsienigheid, volmaaktheid, en ordre, die de Heere Maker van het Geheel Al, in soodanige kleyne schepselen ingeschapen heeft’, maar aan het eind van de brief lijkt de

natuurlijke orde een zelfstandige betekenis te krijgen als hij spreekt over ‘dese verwonderendwaardige schikkinge van de NATUUR, in de geseyde schepsels ingeschapen’. Zo zou zijn tijdgenoot, de vrome Jan Swammerdam, zich nu nooit uitgedrukt hebben.

K. van Berkel

Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1800* (Dissertatie Leiden 1995; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995, 476 blz., *f* 49,50, ISBN 90 6707 386 5).

De bestudering van de Nederlandse Verlichting is in een nieuwe fase gekomen. Dit geldt zowel voor het prosopografische, collectief-biografische onderzoek, dat zich richt op de sociale penetratie van verlichte denkbeelden in ons land, als voor de studie op het terrein van de kerkelijke, theologische en politieke aspecten van de Verlichting ten onzent. Dit brede onderzoeksgebied wordt bestreken door de dissertatie van Simon Vuyk, die de rol van het kleine kerkgenootschap der remonstranten analyseert in het sociaal-culturele, kerkelijke en politieke leven gedurende de jaren 1780-1800.

Vuyk heeft zijn studie opgezet als een drieluik. De hoofdpersonen: Jan Konijnenburg, hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie en leden van het landelijk kerkbestuur staan in het midden. De zijluiken vertellen het doorlopende verhaal. De auteur wil op deze wijze vanuit verschillende invalshoeken het genootschap schetsen, ‘dat zich zelf zag als verenigend centrum van verdraagzame gemeenten van vrije christenen, de ware kerk, in de nieuwe Republiek’. Deze spiraalsgewijs verlopende verhaaltrant heeft tot gevolg, dat de auteur bij enkele personen meer dan eenmaal stilstaat, hetgeen een verbrokkeld beeld oplevert.

Uitgangspunt vormt de markante figuur van Konijnenburg: minder sterk als theoloog, maar veelzijdig in zijn activiteiten op politiek, educatief en literair terrein. Met name Konijnenburgs ideaal van een verdraagzame gemeente van vrije christenen krijgt in dit boek het volle pond. Dit ideaal werd door de remonstranten publiek gemaakt in een brief - door de auteur ‘de Brief’ genoemd -, die zij in 1796 zonden ‘aen alle de Leeraren en Opzieneren der Protestantsche Gemeenten in Nederland’, om tot ‘eene vereeniging’ te komen van allen, ‘die den naem van Jezus welmeenend belijden’. Aanleiding tot, opstelling en ontvangst van deze brief vormen de hoofdmoot van deze studie.

Vuyk heeft het zich met de brede opzet van zijn onderzoek niet gemakkelijk gemaakt. Ook de lezer krijgt het moeilijk met het spiraalsgewijs verlopende verhaal: er moet veel heen en weer gebladerd worden om de draad te pakken te krijgen. De auteur verantwoordt de keuze voor deze ingewikkelde presentatie van zijn onderzoek niet. De periodisering is duidelijk (1780: vierde Engelse oorlog; 1801 nieuwe Napoleontische constitutie, die een einde maakt aan de democratische vormgeving van het patriottisme). De verdere afbakening van deze studie laat evenwel te wensen over. Vele niet ter zake doende details onderbreken het betoog. Het onderwerp als zodanig wordt te geïsoleerd behandeld: de overige verlichtingstheologie valt buiten

beschouwing. Zo ontstaat een overtrokken beeld van de positie en de importantie van de remonstranten, die nu juist in de door de auteur onderzochte decennia niet op het hoogtepunt van hun theologische productiviteit en van hun wetenschappelijke invloed stonden. Vergelijking met voorafgaande en volgende perioden in de geschiedenis van het remonstrantisme ontbreken grotendeels, waardoor een overwaardering voor het onderhavige tijdvak ontstaat.

Wanneer wij de drie luiken van de triptiek nader beschouwen, dan valt van deel I, 'Op weg naar de verdraagzame gemeente', op te merken, dat het hele verhaal handelt over de geschiedenis van een mislukking. De verdraagzame gemeente te Brussel en Duinkerken (1788-1790),

voornamelijk bestaande uit patriotse vluchtelingen, is nauwelijks of niet van de grond gekomen. Onderbelicht blijft dat bij het ontstaan van de Brief van 1796 ook opportunistische, antipapistische motieven een rol speelden. De weg naar de verdraagzame gemeente werd dus ingeperkt door allerlei pragmatische factoren.

Het middendeel II handelt over de nieuwe bestuursstructuur van de Remonstrantse Broederschap, nodig geworden om met de Brief naar buiten te kunnen treden, de zogenaamde Commissie tot de Zaken. Dit deel omvat een collectief-biografische schets van de eerste leden van deze commissie, waarin Konijnenburg het volle pond krijgt. De vraagt rijst, of de auteur er niet beter aan had gedaan wanneer hij zijn studie had beperkt tot het leven en werk van deze veelzijdige figuur, geplaatst in de lijst van zijn tijd. Er was dan een evenwichtiger beeld ontstaan van de positie van de remonstranten in ons land ten tijde van (vroege) Verlichting en Romantiek.

Deel III gaat over de politieke activiteiten van voornamelijk Konijnenburg en over gevolgen, neveneffecten en evaluaties van de Brief. Dit alles onder het motto 'Eén en ondeelbaar in burgermaatschappij en kerk'. In dit eenheidsmotief heeft de auteur kennelijk een vrijbrief gevonden om allerlei zaken bijeen te brengen, die niet altijd aanwijsbaar met elkander in verstand staan. Zo gaat het te ver, om de oprichting van het irenische genootschap 'Christo Sacrum' te Delft te rangschikken onder gevolgen of neveneffecten van de Brief. Het was een lokaal initiatief, ingegeven door algemeen-verlichte motieven en zonder directe remonstrantse inbreng. De auteur noemt in de epiloog als doel van zijn studie een antwoord te geven op de vraag wie de remonstranten van het laatste kwart der achttiende eeuw waren. Zijn uitgangspunt heet daar hun ecclesiologie van een verdraagzame gemeente van vrije christenen. Had de auteur deze kerkopvatting als rode draad vastgehouden, dan was een evenwichtiger beeld ontstaan van de remonstranten van toen. Nu is dit echter door een veelheid van nevenonderwerpen onduidelijk geworden. Wel heeft de auteur uitputtend de bronnen bestudeerd, maar de resultaten daarvan worden slordig gepresenteerd. Het is de hopen, dat hij in een enkele detailstudie nog eens dieper op deelaspecten van zijn onderzoek ingaat. Het onderwerp is dit alleszins waard.

E.H. Cossee

E. Witte, e.a., ed., *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)* (Brussel: VUBPress, 1996, 254 blz., ISBN 90 5487 140 7).

Deze opstellenbundel kwam voort uit een initiatief van de gemeente Watermaal-Bosvoorde om ter gelegenheid van de tweehonderdste geboortedag van Pierre-Théodore Verhaegen een tentoonstelling te wijden aan leven en werk van deze markante figuur en zijn familie die sinds 1820 sterke banden met Bosvoorde heeft. Ofschoon niemand voor de redactie heeft getekend, blijkt uit de inleiding, geschreven door Els Witte, dat de kar vooral is getrokken door de Gentse historica Marie-Pierre Verhaegen, secretaris van het herdenkingscomité en lid van de 'Association de la familie Verhaegen', en Jean Stengers, verbonden aan de ULB. Het boek is zonder meer uniek te noemen omdat hiermee voor het eerst een brug is geslagen tussen de vrijzinnige wereld van Verhaegens geestverwanten en de katholiek georiënteerde

historiografie waaruit de ‘afvallige’ Pierre-Théodore uiteraard verbannen werd. De titel van de bundel is enigszins misleidend. Niet alleen de strijdbare antiklerikaal, liberaal politicus en prominente vrijmetselaar Verhaegen, stichter van de ULB, wordt hier ten tonele gevoerd maar ook enkele andere leden van de familie, in tegenstelling tot Pierre-Théodore allen ‘goed’ katholiek.

Dertien van de achttien bijdragen gaan niettemin over de hoofdpersoon zelf. Behandeld worden zijn plaats in de familie, zijn optreden als advocaat, vrijmetselaar, oprichter van de univer-

siteit en politicus, zijn filosofische en godsdienstige opvattingen, zijn betekenis voor Bosvoorde, en niet te vergeten de controverses rond zijn begrafenis en legaten. Buitengewoon interessant is bovendien het artikel van Andrée Despy-Meyer over ontstaan en ontwikkeling van de legende rond 'Sint-Verhaegen', onder welke naam sinds omstreeks 1880 een jaarlijks terugkerende happening van Brusselse studenten plaatsvindt. Niet minder intrigerend zijn natuurlijk de bijdragen over de kleinzoons Arthur en Paul-Joseph Verhaegen, beiden fervent ultramontaan, en achternicht Juliette, een onafhankelijke dame die met name haar sporen heeft verdiend op het terrein van de kinderbescherming.

Pierre-Théodore was te Brussel geboren in een traditioneel-katholieke familie. Hij studeerde er rechten aan de door Napoleon opgerichte 'Ecole de Droit' en werd net als zijn vader advocaat. Hij kocht een landgoed te Watermaal-Bosvoorde waar hij ook burgemeester werd. De helft van het jaar woonde hij echter te Brussel. Het intellectuele klimaat werd daar door de progressieve Franse ballingen bepaald. Vrijheid van denken, los van de kerkelijke autoriteit, trok ook Verhaegen aan. Hij werd vrijmetselaar, wat overigens ten tijde van het Verenigd Koninkrijk nog niet hoefde te betekenen dat hij voortaan geen kerk meer zou bezoeken. Pas in 1840 raakte de Belgische vrijmetselarij in openlijk conflict met de bisschoppen; de loges waren strijdbare centra van het radicaal-liberalisme geworden. Onder leiding van Grootmeester Verhaegen werd de vrijmetselarij een politieke organisatie, zeer antklerikaal en op den duur zelfs eerder atheïstisch dan deïstisch, wat haar een geïsoleerde positie opleverde binnen de maçonnieke wereld. Samen met Baron richtte Verhaegen in 1834 de Université libre op, als antwoord op de dat jaar heropende katholieke universiteit te Leuven. Het valt in alle opzichten als een maçonniek initiatief te bestempelen. In 1837 kwam Verhaegen in het parlement en in de jaren veertig werd hij leider van de liberale oppositie. De oprichting van de liberale partij, in 1847, na een klinkende verkiezingsoverwinning, was goeddeels zijn werk. In 1859 verliet hij echter de politiek. Merkwaardig is, dat hij zich in zijn gemeente Watermaal-Bosvoorde actief heeft ingezet voor de bouw van liefst twee nieuwe kerken, de een ingewijd in 1837, de andere begonnen in 1842, kort voor zijn aftreden als burgemeester. Trouwens, zijn vrouw en kinderen waren belijdend katholiek gebleven. Bij zijn overlijden, in 1862, weigerde Verhaegen priesterlijke bijstand en hij had testamentair laten vastleggen dat hij een 'burgerlijke' begrafenis moest krijgen. De katholieke pers, gesteund door Verhaegens familie, viel heftig uit tegen deze 'maçonnieke oigie'. Tot overmaat van ramp bleek de overledene ook nog een aanzienlijk kapitaal aan de loge te hebben gelegateerd.

Het boek is fragmentarisch van karakter en de kwaliteit van de bijdragen loopt sterk uiteen. Sommige hoofdstukken zijn niet veel meer dan korte bron-impressies, andere evenwel bevatten knappe analyses. De lezer krijgt al met al toch een indringend beeld van de - typisch Belgische? - haat-liefdeverhouding tussen liberalen en ultramontanen in de roerige negentiende eeuw. Tot de sterkste hoofdstukken moeten gerekend worden die van Els Witte over Verhaegen en de vrijmetselarij (51-64), die van Andrée Desy-Meyer over Verhaegens levensdoel: de ULB (81-97), Marie-Pierre Verhaegen over de politieke loopbaan van Pierre-Théodore (99-119), Jean Stengers over diens filosofische en godsdienstige opvattingen (121-130) en Jan de Maeyer over Arthur Verhaegen, 'de antipode' van zijn grootvader (195-207). Verhaegen verdient zeker (nog) een gedegen biografie. Deze bundel heeft laten zien dat de

toekomstige biograaf in elk geval ook de ultramontaanse tak van de familie-Verhaegen in de legpuzzle zal moeten betrekken.

A.W.F.M. van de Sande

H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam: Prometheus, 1996, 346 blz., *f*49,50, ISBN 90 5333 374 6).

De auteur heeft een geschiedenis van Nederlands-Indië in de periode 1800-1949 willen schrijven en niet van Indonesië. De ratio voor deze keuze is dat de Nederlanders vanaf het begin van de negentiende eeuw een van de belangrijkste dynamiserende elementen in de Indonesische archipel vormden. In de loop van de negentiende eeuw raakten de geschiedenis van Nederlands-Indië en Indonesië steeds meer met elkaar vervlochten waardoor er uiteindelijk weinig verschil meer tussen beiden bestond. Aldus het voorwoord. In de epiloog komt Van den Doel op het effect van de Nederlandse aanwezigheid terug: het cultuurstelsel ontsloot Java voor het wereldverkeer, de infrastructuur kon moderniseren, Nederland zorgde voor de vaststelling van de grenzen van het gebied, maakte een begin met het ontmantelen en omvormen van allerlei autochtone bestuursstructuren en baande de weg voor moderne ideeën en technieken. De koloniale bureaucratie zorgde voor de opbouw van moderne staatsorganen, terwijl scholing van inheemse jongeren leidde tot de opkomst van nationalistische gevoelens die zich hechtten aan de nieuwe staat in wording.

Hiermee is in hoofdlijnen de inhoud aangegeven. Het boek begint met de terugkeer van het Nederlandse gezag op Java na de Engelse interimperiode en de uitbouw van dat gezag over de gehele archipel. De nadruk ligt in de eerste hoofdstukken op Java en het cultuurstelsel, geleidelijk aan komt daarna de verkenning en verovering van de 'buitengewesten' aan bod. De tweede helft van het boek is gewijd aan de twintigste eeuw met de ethische politiek, de koloniale samenleving, de opkomst van het nationalisme en tenslotte de ondergang van Nederlands-Indië in de tweede wereldoorlog en de Indonesische revolutie.

De auteur beschikt over een gemakkelijke pen, vooral over de Nederlandse samenleving in Indië zijn in het boek veel mooie bladzijden aan te wijzen. De laatste historische inzichten en literatuur zijn verwerkt. Zo is bijvoorbeeld de twijfel of Nederland wel een 'imperialistische' mogendheid was overwonnen, ook wordt - uiteraard tot mijn genoegen - het belang van de Lombokexpeditie als keerpunt in de Nederlandse expansie benadrukt. Het boek is in veel opzichten een verrijking van de bestaande overzichtswerken. Maar ondanks het plezier dat de lezing ervan mij vaak heeft gegeven, heeft het mij niet tevreden kunnen stellen. Dit is voornamelijk een gevolg van de opzet en aanpak die de schrijver heeft gevolgd.

De opzet: waarom is er gekozen voor een periodisering van 1800 tot 1949? Er wordt niet duidelijk gemaakt waarom pas na 1800 sprake zou zijn van een kolonie. Hier wreekt zich de concentratie op de negentiende en twintigste eeuw. De VOC (Verenigde Oostindische Compagnie) bestuurde in haar nadagen meer dan een half miljoen onderdanen rechtstreeks, om van de vele geallieerde vorstendommen en vazalstaten in de archipel maar niet te spreken. De nieuwe 'kolonie' deed dus qua omvang en onderdanenaantal onder voor haar voorganger. Omdat niet wordt ingegaan op de verschillen tussen het besturen voor en na 1800 hangt het begin van Nederlands-Indië feitelijk in de lucht. Dezelfde vraag valt over het einde te stellen: waarom 1949? Nederland en Indonesië waren toen echt niet vrij van elkaar, het

duurde nog tot de opheffing van de Unie en de overdracht van Nieuw Guinea in 1962 voordat er gesproken kon worden van een afgeronde dekolonisatie.

Een bezwaar tegen de oude koloniale geschiedschrijving is de te grote nadruk op de Nederlanders als degenen die de veranderingen op Java in gang hebben gezet. Inderdaad is de afweging van de Nederlandse invloed tegenover het eigen 'Indonesische' niet eenvoudig. Het is methodologisch dan ook te gemakkelijk om te stellen dat de geschiedenis van Nederlanders en Indonesiërs geleidelijk aan met elkaar vervlochten raakte. Dit verduidelijkt weinig wanneer niet wordt geëxpliciteerd hoe en op welke gebieden dit vervlechtingsproces plaats vond. Hier

wreekt zich opnieuw de plompverloren wijze waarop met de geschiedenis van de kolonie in 1800 wordt begonnen. De lezer moet zelf maar raden hoe de Indonesische archipel er toen uitzag. Wie er van uitgaat dat beide partijen geleidelijk aan met elkaar 'vervlochten' raken, zal eerst moeten aangeven hoe dezen er bij het begin van dit proces uitzagen en vervolgens hoe en waar de beïnvloeding plaats vond. Nu blijft veel impliciet en is het boek ondanks de nieuwe literatuur ouderwets van aard.

Een derde punt is de morele factor die Van den Doel in de epiloog te berde brengt. Hij stelt dat tegenover de systematisch negatieve benadering van het kolonialisme door Jan Breman uit Amsterdam, een 'Leidse' richting - Fasseur en zijn studenten en promovendi - staat, die het verleden 'onbevangen en met een zekere verwondering' benadert, zodat een 'genuanceerd' beeld kan ontstaan. Hoewel niemand zal twijfelen aan de noodzaak om aan alle factoren in het verleden aandacht te besteden, lijkt 'verwondering' als methode te simpel. Het ware beter om dit gemoraliseer te laten voor wat het is en in te gaan op de verhouding tussen de koloniale geschiedenis en die van Indonesië. Daar ligt het probleem. Zonder de goede context blijft koloniale geschiedenis een oppervlakkige exercitie, waarin de daden van afzonderlijke personen teveel worden beoordeeld naar de morele opvattingen van latere generaties. De belangrijke vraag waarom de koloniale samenleving zulke autoritaire trekken vertoonde, blijft daardoor liggen. In het hier besproken boek lijkt het alsof domheid van de kolonialen en gebrek aan inzicht in wat er in de wereld speelde de oorzaken van de autoritaire samenleving zijn. Maar iedereen die zich met Indonesië bezig houdt weet dat dit nog steeds een autoritair land is. Zou het niet beter zijn geweest eerst te kijken naar de maatschappelijke structuur, voordat aan morele oordelen wordt begonnen? Dan krijgt ook de vorming van vertegenwoordigende raden na de eeuwwisseling een heel andere betekenis. Nu worden deze gemakkelijk afgedaan als van weinig belang en wordt over hun functioneren nauwelijks gerept. Toch waren de raden een essentiële vernieuwing binnen een politiek stelsel dat zowel van Europese als Indonesische zijde autoritair was ingesteld. Het lijkt mij dat niet verwondering maar het gebruik van begrippen uit de sociale wetenschappen en aandacht voor de interactie met de Indonesische samenlevingen een uitweg kunnen bieden uit de discussie tussen Amsterdam en Leiden.

J. van Goor

P. Meurkens, ed., *De dagboeken van P.N. Panken, 1819-1904. Memorieboek van een Brabantse schoolmeester*, IV (Eindhoven: Kempen uitgevers Eindhoven, 1996, *f*44,50, xviii + 124 + xxiv blz., ISBN 90 74271 72 3).

'Woensdag 6 juli ten half 5 ure opgestaan ging ik een half uur later langs Riethoven naar Waalre. Ten 8 ure zat ik reeds in de kamer van 't raadhuis aan den arbeid...'. Hierop volgt een verslag van een onderzoek in de oude archieven van het dorp Waalre, waar de schrijver, Petrus Norbertus Panken die morgen vanuit zijn woonplaats Westerhoven naar toe gelopen was. Lopen was voor meester Panken de gewoonste zaak van de wereld. Lopen deden ze veel, daar in Kempenland. Wat de Kempenlanders echter weinig deden was schrijven. Een uitzondering op die regel was Panken.

Geboren in 1819 in Duizel als zoon van een schoolmeester, belastingontvanger en gemeenteontvanger werd hij zelf ook voor dit ambt opgeleid. Zijn familieleden waren schoolmeester, secretaris, gemeenteontvanger of geestelijke. In 1840 werd hij benoemd tot schoolmeester in Westerhoven, maar reeds 22 jaar later werd hij, omdat hij niet voldeed, op een zijspoor gezet. Als ongehuwd én bemiddeld man kon hij nu alle tijd besteden aan reizen en studeren. Panken reisde niet alleen in Kempenland maar ook naar verre oorden zoals Parijs, Brussel, Antwerpen, Amsterdam en zelfs naar Rome. Zijn grote interessen waren de geschie-

denis en het dialect, maar bovenal leefde hij in en voor de katholieke kerk. Voor hem was het heel normaal om op een dag vier maal naar de kerk te gaan. Bij de pastoors in de streek was hij kind aan huis. Veel tijd stak hij in het onderzoek in dorpsarchieven. Aanvankelijk werd hij gestimuleerd door dr. C.R. Hermans uit 's-Hertogenbosch, maar na diens dood in 1867 werd deze rol door niemand anders overgenomen. Panken verzandde in het verzamelen van feiten waar verder niets mee gedaan werd. Het meeste onderzoek dat Panken deed werd dan ook niet gepubliceerd. Na zijn dood raakten de tientallen schriften in het bezit van de familie die ze gelukkig bewaarde. Een van de meest boeiende geschriften van Panken wordt nu integraal gepubliceerd. Het gaat om zijn autobiografie, 2.534 bladzijden lang.

De bewerker van de dagboeken, dr. P. Meurkens, publiceerde reeds eerder over de negentiende-eeuwse samenleving in dit deel van Noord-Brabant. Gekozen werd voor een publicatie in delen met in elke aflevering een inleiding waarin een facet van Pankens leven wordt belicht. Achtereenvolgens verschenen de delen I (1993; periode 1819-1858), II (1994; periode 1858-1870), III (1994; periode 1870-1880) en IV (1996; periode 1880-1888). In bewerking is een vijfde deel dat vermoedelijk de laatste periode, 1889-1904, zal omvatten. De delen zijn nauwelijks geïllustreerd.

Voorop zou ik willen stellen dat Peter Meurkens de historische wetenschap een grote dienst bewijst door deze zo belangrijke bron uit te geven. Het Kempenland van een eeuw geleden was nog mooi, arm en vroom. Overal werden nieuwe kerken gebouwd, waarna het inrichten kon beginnen. Een groot deel van de schaarse middelen in het arme gebied werd besteed aan de verfraaiing van kerken. Naast de religie lichten de dagboeken ons in over tal van andere onderwerpen. Ik noem hier het weer, incidenten zoals branden en suïcide, de landbouw, de bosbouw, de opkomende sigarenindustrie en plaatselijke notabelen zoals de familie Raupp uit Bergeyk. Panken doet ook verslag van zijn reizen. Zo aanschouwde hij in 1880 op de wereldtentoonstelling in Brussel electrisch licht, een telefoon en een electrische trein.

De opzet van deze bronnenuitgave heeft positieve en negatieve kanten. De delen verschijnen in een vlot tempo, hetgeen contrasteert met het tergend trage tempo waarin het oorkondenboek van Noord-Brabant verschijnt. Anderzijds moet gesteld worden dat de annotatie van de dagboeken toch wel erg summier is uitgevallen. Bovendien wordt in geen van de tot nog toe verschenen delen ingegaan op de betrouwbaarheid van deze bron. Meester Panken was niet representatief voor de doorsnee Kempenlander. Panken laat om maar eens wat te noemen blijken weinig op te hebben met het dansen als zijnde een vorm van ‘zinneprikkelend’ vermaak, maar uit andere bronnen weten we dat de agitatie tegen dit en andere volksvermaken lang niet altijd resultaat had. De gulden middenweg voor bronnenpublicaties is naar mijn mening dan ook nog niet gevonden. De inleidingen van Meurkens bij de tot nu toe verschenen delen zijn overigens goed geschreven. De auteur heeft een mooie stijl die uitblinkt door nuancering en een fraaie woordkeus.

A.C.M. Kappelhof

I. Finaly, *Doorbroken barrières. Architekt F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen* (Bussum: Thoth, 1996, 112 blz., *f*44,50, ISBN 90 6868 137 0).

Voor mij ligt een werkelijk heel fraai uitgegeven boek. Met een overvloed aan kaartmateriaal geeft het een beeld van het werk dat F.W. van Gendt (1831-1900) verricht heeft in het kader van de ontmanteling van de laatste Nederlandse vestingsteden. Terecht haalt de auteur deze stadsplanoloog *avant la lettre* uit de schaduw. De uitbreidingsplannen van de diverse steden hebben vaak de naam gekregen de stadsarchitekten die de basisplannen van Van Gendt verder

uitwerkten. Van Gendt was bij alle ontmantelingen die voortvloeiden uit de Vestingwet van 1874 betrokken. In 1868 was Van Gendt namelijk door het rijk aangetrokken als ingenieur voor de ontmanteling der vestingen. Zijn directe chef was de directeur der registratie en domeinen. De regering had namelijk besloten de slechting zelf ter hand te nemen. De vrijgekomen gronden konden de gemeenten dan terugkopen. De taak van Van Gendt was de uitgebreide opmetingen te verrichten en kaarten te vervaardigen, zodat een juiste taxatie kon plaatsvinden. Tot zijn overlijden was Van Gendt hiermee bezig, elk jaar werd hij in zijn functie herbenoemd - over flexibele arbeidscontracten gesproken.

De auteur heeft zijn studie systematisch opgezet. Na een algemene inleiding volgt een schets van het leven en werk van Van Gendt en een bespreking van de context waarin Van Gendt werkte. Daarna volgen de verschillende stadsontwerpen - 12 in totaal. Alleen van Delfzijl zijn de plannen onvindbaar gebleven. Van elk ontmantelingsplan wordt een korte inleiding gegeven, daarna volgt het kaartmateriaal. Eerst de situatie voor de ontmanteling, daarna de schetsen van Van Gendt, dan indien aanwezig de verder uitwerkingen van de verschillende stadsarchitecten en tot slot de situatie aan het begin van de twintigste eeuw. Dit laatste is een vondst, want zo krijgt de lezer (kijker) inzicht in wat er van de diverse plannen terecht is gekomen. Dat blijkt per plaats nogal te verschillen. Ook kan de lezer zelf waarnemen dat verschillende stadsarchitekten soms nog al trouw voortborduurden op het concept dat Van Gendt ontwierp. Dat onderbouwt de stelling van Finaly.

De tekst is even strak geordend als het kaartmateriaal. Waar dit bij het kaartmateriaal heel effectief werkt, is dit bij de tekst minder het geval. De auteur neemt een lange aanloop door precies in te gaan op doel, opbouw en verantwoording. Daarbij neemt Finaly erg veel hooi op de vork. Hij wil meer vragen beantwoorden dan in de toch vrij beperkte ruimte mogelijk is. De conclusies die Finaly trekt zijn waarschijnlijk wel juist, maar ze volgen niet direct uit het materiaal dat de auteur biedt. Zo stelt Finaly dat de plannen van Van Gendt erg vooruitstrevend waren. Dat zou blijken uit een vergelijking met de plannen die in het kader van de Woningwet uit 1901 werden gemaakt (109). Materiaal over de Woningwet heb ik in de tekst nergens kunnen vinden; een vergelijking al evenmin. We moeten de auteur hier op zijn woord geloven. Andere conclusies zijn soms nogal obligaat. De auteur constateert een verschil in stedenbouwkundige kwaliteit van de verschillende plannen van Van Gendt. Dat zou te wijten zijn aan verschil in condities waaraan kon worden voldaan. Zo moesten bijvoorbeeld de grond- en waterbalans in evenwicht zijn, diende er een goede financiële basis te zijn en moest de oppervlakte en spreiding aan bepaalde voorwaarden voldoen. De auteur komt dan tot de conclusie dat: ‘goede condities de kans op een kwalitatieve hoogwaardige stadsuitbreiding enorm vergroten’. Met dergelijke gevolgtrekkingen zal niemand moeite hebben. Met de daaropvolgende conclusie dat Van Gendt vooral de hiervoor genoemde condities wist te optimaliseren, kwam bij mij nogal uit de lucht vallen (110). In de tekst zijn die condities maar zeer impliciet aan de orde geweest. De auteur had de lezer wat dat betreft in zijn betoog meer materiaal in handen kunnen geven om hem te kunnen volgen in zijn conclusies.

De waarde van boek schuilt in het ontsluiten van relatief onbekend kaartmateriaal en het directe historische en ruimtelijke materiaal dat de auteur aandraagt. Het is vooral ‘een atlas met geschreven toelichtingen, gebaseerd op voornamelijk primair bronnenmateriaal’ zoals de auteur zelf stelt (12). Maar wel een heel fraaie: over de

uitgave niets dan lof. Voor wie geïnteresseerd is in stadsgeschiedenis van de negentiende eeuw en met name de ruimtelijke component daarvan of smult van mooi kaartmateriaal, is dit boek een aanrader.

R.E. van der Woude

G.J. Beuker, *Abgeschiedenes Streben nach Einheit. Leben und Wirken Henricus Beukers 1834-1900* (Dissertatie Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland te Kampen 1996; Kampen: Mondiss, 1996, 416 blz., ISBN 90 5337 018 8).

Henricus Beuker was een boerenzoon uit de omgeving van Emlichheim in het oude graafschap Bentheim, dat ondanks de staatkundige grens sociaal en cultureel ten nauwste verbonden was met de naburige Nederlandse gebieden. De kerkelijke afscheiding in Nederland die in Beukers geboortejaar 1834 begon bereikte al spoedig het Bentheimse, dat immers ook kerkelijk de Nederlandse calvinistische traditie deelde. De oriëntatie op Nederland onder de Bentheimer Altreformierten, zoals de afgescheidenen aldaar zich noemden, werd dientengevolge nog versterkt. Dus studeerde Beuker vanzelfsprekend aan de Theologische school van de afgescheiden Christelijke Gereformeerde Kerk te Kampen, toen hij roeping tot het predikantschap gevoelde. Na zijn studietijd (1856-1862) diende hij een reeks van Christelijke Gereformeerde gemeenten, te Zwolle, Rotterdam, Giessendam, Harlingen en Amsterdam. In 1881 werd hij predikant in het voorvaderlijke Emlichheim, dat hij in 1885 opnieuw verliet om naar Leiden te gaan. Vandaar ging Beuker in 1893 naar de Verenigde Staten, waar hij de Christian Reformed Churches diende, weldra als docent aan Calvin College in Grand Rapids.

Beukers levensloop toont dus iets van de geografische ruimte van de afgescheiden wereld, alsook van de integrerende rol van zo'n predikant als Beuker daarin. Behalve in pastoraat en prediking heeft Beuker die rol ook bewust willen vervullen, als auteur en bestuurder in kerkelijke en semi-kerkelijke functies.

Beuker was steeds betrokken bij het bijzondere christelijk onderwijs. Overeenstemming in opvoeding en onderwijzing van de kinderen thuis, in kerk en op school was een sterke afgescheiden overtuiging en traditie. Beuker toonde die belangstelling niet alleen op plaatselijkorganisatorisch niveau, maar ook door zijn medewerking aan de landelijke Vereniging voor gereformeerde onderwijs, die met name christelijke gereformeerde onderwijzers en scholen verenigde. Het bracht Beuker tot actieve deelname aan de schoolstrijd en in contact met andere voorstanders daarvan; Beuker behoorde tot de deputatie die in 1878 te Apeldoorn het volkspetionnement aan koning Willem III aanbood. Als predikant te Amsterdam volgde hij bovendien van nabij de oprichting van de Vrije Universiteit. Bij de opening in 1880 was hij aanwezig, in een mengeling van sympathie en kritiek. Want als echte Afgescheiden predikant had hij naast bewondering tal van theologische en kerkelijke problemen met het denken en optreden van Abraham Kuyper.

Zijn integrerende rol verzocht Beuker, zoals gezegd, ook te vervullen als auteur. Hij schreef uiteraard zo nu en dan in Christelijk Gereformeerde bladen als *De bazuin* en *De wekstem*; maar in 1875, toen hij zich intussen in zijn kerkengroep een erkende positie had verworven (onderstreept door een benoeming in 1870 tot curator van de Kamper Theologische School die ruim twintig jaar werd gecontinueerd) stichtte hij een eigen periodiek *De vrije kerk* (1875-1898), een kerkelijk-theologisch maandblad dat hij redigeerde en ook grotendeels volschreef (althans tot 1882, toen hij in Emlichheim gevestigd was en een andere zoon van de graafschap Bentheim, Herman Bavinck, de redactie overnam). Maar ook in zijn Bentheimer en Amerikaanse periodes

stichtte Beuker nog eigen media, *De grensbode* en *De gereformeerde Amerikaan* geheten.

G. Beuker (geen familie maar wel afkomstig uit dezelfde omgeving) beschrijft Hendricus Beuker als een hardwerkend man, trouw aan zijn principes en kerk en een goed organisator. Geen eerste klas intellect of theoloog (zijn onderwijs in Grand Rapids was vooral een doorgeven van de Hollandse gereformeerde theologie), maar wel een man die gezag verwierf in eigen omgeving en daarbuiten door de open wijze van handhaving en verbreiding van zijn opvattingen. Wie 'leven en werk van Hendricus Beuker' in het kort wil aanduiden, heeft aan de titels van die door hem gestichte tijdschriften een behulpzaam ezelsbruggetje: zijn gereformeerde

overtuiging stond voor hem centraal, verkondigde in elke omgeving maar tegelijkertijd medestanders zoekend, ook buiten directe eigen groep. Beuker was geen vertegenwoordiger van een streng behoudende bevindelijke of evangelische subjectivistische stroming. Beuker vertegenwoordigde wel een laagkerkelijke traditie van vrije kerken. Een stroming die het gereformeerde stelde boven de omringende nationale of sociale gemeenschap, hoe belangrijk ook, en heel ambivalent stond tegenover sociale status en aanzien - want die Afgescheidenen, kleine luyden en te lang vervolgd en gediscrimineerd waren nog niet geheel geïntegreerd in het verzuilende Nederland.

Om Beukers leven nadrukkelijk te stellen onder de noemer van 'Abgeschiedenis Streben nach Einheit' gaat misschien echter wat ver. Zijn streven naar eenheid bleef in ieder geval binnen duidelijke confessionele, gereformeerde theologische grenzen. Hij vroeg steeds nadrukkelijk aandacht voor zijn Afgescheiden kerk en opvattingen. Zijn kerkelijk optreden was behoedzaam en eenheidspogingen in Duitsland en Amerika waren slechts beperkt succesvol. Hij stond echter volledig achter de eenwording van afgescheidenen en dolerenden in 1892, hoeveel bezwaren hij ook had tegen theologie en optreden van Abraham Kuyper. Maar toen Beuker in 1893 naar Amerika trok, ging het gerucht dat hij uit ongenoegen met het resultaat vertrok. Het was onwaar, toch zegt dat iets van de naam die Beuker in kerkelijke kring had. Daarbij is echter niet gezegd dat Beuker een bekrompen houwdegen en kerkist was. Hij behoorde niet tot de zware bevindelijke stroming en introvert was hij ook niet. Hij behoorde tot de generatie afgescheidenen die na 1870 zelfbewust een eigen plaats in het moderniserende Nederland zocht. Beuker bezat grote belangstelling voor zending en evangelisatie, voor onderwijs en christelijk-maatschappelijke zorg (hij was initiator van het instituut Effatha en later in Amerika van een sanatorium voor longziekten).

Beuker schreef een precies verslag van een gedegen onderzoek, dat veel informatie over die tweede generatie afgescheidenen biedt, inclusief de ontwikkelingen van de geloofsgenoten in Bentheim en Noord-Amerika. Die precisie, degelijkheid en imponerende hoeveelheid details vormen tegelijkertijd de zwakte van dit boek: het is een informatief naslagwerk, intellectueel uitdagend of boeiend is het helaas niet.

G.J. Schutte

A. Lewe, *'Invoer te lande verboden'. Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857* (N.W. Posthumusreeks VI; Hilversum: Verloren, 1995, 350 blz., *f*64,-, ISBN 90 6550 509 1).

Al decennia lang bestaat binnen de economische geschiedenis grote belangstelling voor de ontwikkeling van de handelsbetrekkingen tussen Nederland en Duitsland. Het onderzoek beperkt zich voor de negentiende eeuw meestal tot het handelsverkeer over de Rijn. In deze studie wordt echter aandacht besteed aan de handel over landwegen tussen Nederland en een tweetal Pruisische regio's, te weten Rheinland en Westfalen, in de periode 1836-1857. Deze dissertatie is dan ook een welkome

aanvulling op Nustelings standaardwerk over de ontwikkeling van de Rijnvaart in de negentiende eeuw. Op basis van uitgebreid bronnenonderzoek worden handelsstromen gekwantificeerd en wordt gezocht naar verklaringen voor de geconstateerde ontwikkelingen. In een inleidend hoofdstuk wordt de sociaal-economische situatie in Nederland en Pruisen halverwege de vorige eeuw geschetst, waarbij wordt ingegaan op de handelsbetrekkingen tussen de beide landen. Vervolgens wordt in de hoofdstukken twee en drie het handels- en vervoersbeleid van Nederland en Pruisen onder de loep genomen, waarbij uitgebreid wordt ingegaan op de economische betekenis van het wegtransport.

Daarna worden in hoofdstuk vier nieuwe cijferreeksen gepresenteerd aan de hand waarvan de

landhandel in het grensgebied is geanalyseerd. Hierbij is vooral gebruik gemaakt van Duits bronnenmateriaal, de *Kommerzialnachweisungen*, een reeks bronnen waar tot op heden nauwelijks gebruik van is gemaakt en op basis waarvan het grensverkeer per buurland en uitgesplitst naar het type produkt staat opgenomen. Vervolgens worden de reeksen aan een eerste analyse onderworpen waarbij wordt nagegaan hoe de in- en uitvoer van een aantal belangrijke productgroepen zich in de loop van de periode 1836-1857 heeft ontwikkeld. Hierbij beperkt de auteur zich evenwel tot het schetsen van trendmatige ontwikkelingen. Een macro-economische verklaring wordt helaas niet geboden. Wel wordt de structuur van de landhandel vergeleken met die van de Rijnhandel. Deze vergelijking levert interessante inzichten op. Zo blijkt dat de landhandel sterk door bulkgoederen zoals steenkolen en granen wordt bepaald, terwijl in de Rijnvaart stukgoederen - en dan met name koloniale waren - het beeld bepalen.

In het tweede deel van het boek wordt de aandacht gericht op de regionale context. Evenals bij de macro-economische analyse in de eerdere hoofdstukken het geval was, wordt ook in dit deel van het boek uitgebreid aandacht besteed aan de bestuurlijke organisatie, de ontwikkeling van de infrastructuur en de kwantitatieve ontwikkeling van handel en vervoer. Het blijkt dat de landhandel meer heeft omvat dan een marginale uitwisseling van regionale agrarische produkten. Zo leveren katoenen garens en steenkool bijvoorbeeld een verrassend grote bijdrage aan de landhandel. Vanuit macro-economisch perspectief mag de betekenis van de landhandel niet al te groot zijn geweest, voor bepaalde produktgroepen was deze evenwel van wezenlijk belang. Nog belangrijker evenwel is de grote aandacht die wordt besteed aan het grensoverschrijdend aspect van econonomische ontwikkeling. Aan het begin van de jaren tachtig wees Sidney Pollard er al op dat het proces van economische ontwikkeling zich niets aantrekt van politieke scheidslijnen. De studie van Lewe is dan ook een dappere poging om de ontwikkeling van de handel in het licht van zowel internationale, nationale als regionale factoren te bestuderen.

Deze analyse is evenwel niet op alle punten geslaagd. Hoewel er veel nieuw cijfermateriaal met betrekking tot de Pruisisch-Nederlandse landhandel wordt gepresenteerd, is het niet duidelijk op welke gronden handelsactiviteiten gerangschikt zijn onder de noemer ‘internationaal’, ‘nationaal’ dan wel ‘regionaal’. Het ontbreekt aan rigide statistische criteria om een dergelijk onderscheid te maken. Hierdoor wordt een analyse van het belang van de regionale versus nationale factoren in niet onbelangrijke mate belemmerd.

Voorts heeft de auteur de neiging om de ontwikkelingen op een wel zeer gedetailleerd niveau te willen volgen. De groei van het handelsvolume wordt voor de afzonderlijke douanekantoren, en uitgesplitst per produkt, in kaart gebracht en vervolgens vergeleken met de trendmatige ontwikkeling van de gehele Pruisisch-Nederlandse landhandel. Afwijkingen van deze algemene trend worden vervolgens toegeschreven aan regionale economische factoren. Soms levert deze aanpak verrassende en zeer fraaie resultaten op. Zo blijkt dat de landhandel van Coesfeld met andere regio's zich zeer sterk ontwikkelde, ondanks het feit dat er sprake was van een sterke concurrentie vanuit de Rijnvaart en de spoorwegen. Lewe verklaart deze uitzonderlijke ontwikkeling uit de toenemende economische vervlechting van Coesfeld met Twente. Een dergelijke interpretatie behoort evenwel tot de uitzonderingen. Lewe raakt soms het zicht kwijt op de grote lijnen. Door de

bestudering van regionale bronnen, komt zij vaak ook tot ‘regionaal gebonden’ conclusies. De wijze waarop ‘nationale’ en ‘regionale’ factoren op elkaar inwerken wordt daarentegen niet systematisch geanalyseerd. Processen van regionale integratie, die zo kenmerkend zijn voor de economische ontwikkeling in de negentiende eeuw, blijven hierdoor vrijwel geheel buiten beschouwing. Dit neemt overigens niet weg dat deze studie zeer gedegen van opzet is en dat hiermee een zeer wezenlijke bijdrage is geleverd aan de geschiedenis van de Nederlandse handel in de negentiende eeuw.

J.P. Smits

G.J. Hooykaas, F. Santegoets, ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke,* V, *1845-1853* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1996, 628 blz., ISBN 90 5216 069 4 geb.).

Het vijfde deel van de briefwisseling van Thorbecke is drie jaar na het vorige uitgebracht, terwijl tussen het derde en het vierde deel nog vijf jaar lagen. Ofschoon deze acceleratie waarschijnlijk mede het gevolg is van het enigszins betreurenswaardige besluit om met ingang van deel IV alleen brieven *van* Thorbecke op te nemen, doet de versnelling de hoop op een spoedige afsluiting van de reeks toenemen. Dat is ook wat waard.

Het vijfde deel beslaat de bekendste en meest cruciale jaren in de loopbaan van onze erflater. We hoopten daarom misschien op sensationele nieuwe feiten maar werkelijke *scoops* heeft het geduldige speurwerk van de bezorgers niet opgeleverd. Belangrijke stukken, zoals veel brieven aan zijn vrouw, het bekende 'Dagverhaal aan Adelheid' uit 1848 en de correspondentie rond het ontslag van enkele commissarissen des konings, zijn al eerder gepubliceerd maar mochten in deze definitieve uitgave natuurlijk niet ontbreken. Het is buitengewoon prettig al Thorbeckes egodocumenten uit de jaren rond de grondwetsherziening bijeen te hebben. We zouden Hooykaas en Santegoets echter ernstig tekort doen, indien we de publicatie zouden zien als een werk dat slechts de puntjes op de i zet. Bij het doorbladeren van het boek valt al snel de wisselende corpsgrootte op. Die afwisseling is het gevolg van de interessante keuze om niet alleen Thorbeckes particuliere brieven op te nemen maar ook de ambtelijke missiven die onder zijn verantwoordelijkheid uitgingen van het ministerie van binnenlandse zaken en de raad van ministers. Terecht hebben de bewerkers zich daarbij beperkt tot die brieven, die duidelijk de hand van Thorbecke laten zien. Voor de lezers is die hand aanschouwelijk gemaakt door de ambtelijke minuuttekst in een kleiner corps dan Thorbeckes aanvullingen en verbeteringen te laten zetten. Degenen die de complete ambtelijke versies zouden willen raadplegen (dus exclusief de toevoegingen van de minister) en toegang hebben tot internet, kunnen via de *homepage* van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (http://www.konbib.nl/ing) de database met de ontwerpen bereiken en eventueel downloaden. Dat is niet louter tijdverdrijf voor internetverslaafden of editiespecialisten. Ten eerste blijkt bij vergelijking van de ambtelijke minuut en de ministeriële missive de niet geringe inbreng van Thorbecke zelf. Ten tweede krijgen we op deze manier inzicht in de ambtelijke routine op een ministerie in het midden van de vorige eeuw. Dat is een belangwekkend onderdeel van de bestuursgeschiedenis, dat ontbreekt in de geschiedenissen van departementen die tot op heden verschenen zijn. In de voetnoten van de reguliere briefwisseling wordt bovendien vaak kort ingegaan op de andere stukken (particuliere brieven, missiven van commissarissen des konings en andere ambtenaren in den lande) die in het dossier in kwestie berusten, zodat het onderwerp van een brief en de besluitvorming goed uit de verf komen. Een snelle telling leert ons dat er 217 missiven opgenomen zijn, die uit de archieven van binnenlandse zaken stammen. De ambtelijke herkomst van de correspondentie geeft een beeld van Thorbeckes bemoeienis met de afdelingen van het ministerie (ook al moet natuurlijk niet over het hoofd gezien worden dat materiaal verloren is gegaan en dat sommige afdelingen meer stukken produceerden dan andere). Het is niet verwonderlijk dat het merendeel (120) afkomstig is uit het kabinet van de minister.

Met zijn kabinet onderhield Thorbecke ongetwijfeld nauw contact om de meest vertrouwelijke zaken te regelen. Opvallend is wel dat van de overige brieven verreweg de meeste (69) ten burele van de afdeling binnenlands bestuur zijn opgesteld. 21 komen van de afdeling onderwijs, kunsten en wetenschappen, terwijl de afdelingen armwezen, medische politie, statistiek en waterstaat slechts met een enkel stuk vertegenwoordigd zijn. Kunnen we uit deze cijfers de conclusie trekken dat Thorbecke meer aandacht had voor de uitvoering van de kieswet, de provinciale wet en de gemeentewet dan voor de voorbereiding van wetten op het onderwijs en het armbestuur?

De inbreng van Thorbecke in de ambtelijke ontwerpen is kenmerkend voor zijn besluitvaardigheid en rigueur als minister van binnenlandse zaken, vooral waar het de uitvoering van de grondwet en de door hem gerealiseerde organieke wetten betreft. Niet zelden werd een commissaris des konings streng toegesproken, als hij al niet ontslagen werd. Thorbeckes harde personeelsbeleid komt duidelijk naar voren. Niet alleen vier commissarissen moesten het ontgelden, maar ook enkele oudgediende ambtenaren op het departement. Bovendien intervenieerde hij veelvuldig in de benoeming van burgemeesters. Of dit beleid te vergelijken valt met het Amerikaanse *spoils system*, zoals de bewerkers in hun inleiding opmerken, is de vraag. Het ging Thorbecke er niet zo zeer om partijgenoten te bevorderen (van een liberale *partij* was ook nog nauwelijks sprake). Eerder wilde hij in een zo kort mogelijke tijd het binnenlandse bestuur hervormen en het ambtenarenapparaat een nieuw elan geven.

De bezorging is, zoals in het verleden, voorbeeldig. Met name de index van genoemde personen, voorzien van biografische aantekeningen, is een rijke bron, ook buiten de context van dit werk. Zoals in de eerdere banden zijn in de bijlagen losse aantekeningen, moeilijk traceerbare artikelen en andere documenten die informatie over Thorbecke geven, opgenomen. We wachten ongeduldig op de resterende delen van de briefwisseling. Waarschijnlijk pas na voltooiing van de serie zal iemand het aandurven te beginnen aan de langverwachte hedendaagse biografie van Thorbecke. Dan zal ook moeten blijken of - om het in Thorbeckiaanse termen te zeggen - het geheel meer is dan de som der delen.

Nico Randeraad

A. van den Berg, *Trade union growth and decline in the Netherlands* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995, Tinbergen Institute research series CI; Amsterdam: Thesis, 1995, 210 blz., ISBN 90 5170 345 7).

Wie behoefte heeft aan een beknopte, op de belangrijkste overzichtswerken gebaseerde, Engelstalige geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging tussen 1860 en 1990, kan goed terecht bij hoofdstuk 3 van deze dissertatie (29-83). De auteur, die economische geschiedenis studeerde en als econoom verbonden was aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden (nu Utrecht), is geïnteresseerd in verklaringen van de fluctuaties in het lidmaatschap van de vakbeweging. Uitgangspunt van haar uiteenzetting is het theoretisch model van de economen Hirsch en Addison, die in 1986 *The economie analysis of unions* uitbrachten. Zij veronderstellen een kosten-batenafweging bij potentiële leden bij een aanbod van en vraag naar vakbondsdienstverlening. Er blijkt geen omvattende theorie te zijn die echt kan verklaren waarom mensen in de loop van de tijd lid van een vakorganisatie worden of hun lidmaatschap opzeggen. Wel zijn er modellen op basis van tijdreeks- en cross-sectie-analyses. Deze behoeven volgens de auteur echter aanvulling vanuit een historische analyse teneinde typische kenmerken en niet-kwantificeerbare ontwikkelingen en gebeurtenissen op het spoor te komen die een belangrijke uitwerking op het nationale vakbondswezen hebben gehad. Sociaal-wetenschappelijke analyses kunnen eveneens voor aanvullingen zorgen.

Wat leveren de door een economische bril bekeken historische naspeuringen op? Volgens Van den Berg leert een historische analyse van de vooroorlogse periode dat ‘het aanbod van de vakbondsdienstverlening op de vraag aansloot’, zonder evenwel tot een hoge organisatiegraad te leiden als gevolg van verdeeldheid door verzuiling, kwetsbaarheid van werknemers door recessies en een gebrek aan erkenning door werkgevers, kerken en overheid. Vanaf 1945 kon de organisatiegraad toenemen (tot ± 40 %) dankzij erkenning door de nationale overheid en centrale (zij het nog steeds verzuilde) inspanningen van de vakorganisaties ten gunste van

sociale zekerheid, werkomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. Onder deze omstandigheden wogen de opbrengsten van het lidmaatschap dus kennelijk op tegen de kosten. Dat de organisatiegraad sinds de jaren vijftig niet meer toenam, kwam omdat de individuele voordelen van het lidmaatschap steeds kleiner werden. Immers, ook de ongeorganiseerden profiteerden van de bereikte verbeteringen. De afname van de organisatiegraad sinds 1979 en het blijvende lagere niveau (rond de 25 %) verklaart Van den Berg uit structurele ontwikkelingen, zoals de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking met moeilijker te organiseren werknemers (part-timers, vrouwen), de grotere betekenis van de dienstensector, de decentralisatie van het overleg over de arbeidsvoorwaarden waarop de vakbeweging te laat zou hebben ingespeeld en de blijvende verdeeldheid van de vakbeweging. Van den Berg gaat er van uit dat de verdeeldheid niet bijdraagt aan de wervingskracht van de vakbeweging. Men zou echter ook kunnen betogen dat deze de werknemers keuzemogelijkheden laat en daarmee een verdere afname tegengaat. Bij onvrede kan men immers nog kiezen tussen verschillende vakcentrales of, en dat is misschien wel zo belangrijk, voor categorale organisaties.

Toepassing van twee buitenlandse tijdreeks-modellen (het Amerikaanse van Ashenfelter en Pencavel uit 1969 en het Britse van Bain en Elsheikh uit 1976) blijkt niet zonder meer mogelijk voor de hele periode. Van den Bergs bewerking naar twee perioden voegt als verklaringen voor de vooroorlogse periode toe dat prijs- en loonstijgingen de vakbondsgroei bevorderden en dat stakingen (met angst voor ontslag of kerkelijke sancties) en werkloosheid de groei belemmerden. Na de oorlog speelden prijs- en loonstijgingen geen beduidende rol meer. Verdere vakbondsgroei werd belemmerd door verzadigings- en substitutie-effecten (bonden die toch al erkend waren zouden geen moeite meer doen om nieuwe leden te werven, respectievelijk overname van sociale zekerheidsuitkeringen door de overheid). Bevordering van vakbondsgroei was er door stakingen (ten gunste van de niet-erkende Eenheidsvakcentrale EVC) en door het zetelaandeel van linkse partijen in het parlement. Van den Berg geeft zelf aan dat de verklarende waarde van deze exercitie beperkt is: ‘De nadruk ligt op cyclische determinanten van vakbondsgroei en verval, aangevuld met institutionele verklaringen’. Interessant is dat uitsluiting van de EVC-leden van de analyse het effect van de stakingsvariabele aanzienlijk vermindert. Haar feitelijke conclusie dat dit de aantrekkingskracht van de EVC bevestigt lijkt me wetenschappelijk relevanter dan de opmerking dat weglating van de EVC ‘wat beter overeenstemt met het beeld van Nederland dat gekenmerkt wordt door een grote mate van arbeidsrust’ (207). Kennelijk moet dat beeld van rust voor die naoorlogse jaren wel degelijk genuanceerd worden.

Toepassing van cross-sectie-analyse bevestigt eerdere conclusies in grote lijnen. Zo blijken commerciële, part-time en tijdelijke functies de lidmaatschapskansen negatief te beïnvloeden en is de latere afname van de organisatiegraad vooral het gevolg geweest van wijziging in de samenstelling van de beroepsbevolking en maar in beperkte mate van gedragsveranderingen. Anders dan verwacht is concentratie van de beroepsbevolking (‘wonend in de Randstad’ en urbanisatiegraad) geen stimulans voor vakbondsgroei. De concentratie blijkt zelfs een significant negatief effect te hebben. De kans dat iemand vakbondslid wordt, blijkt groter indien deze een man is, ouder is, een langer dienstverband heeft en meer opleiding heeft genoten. Van den Berg noemt dit in vergelijking met het buitenland typisch voor Nederland,

waar veel vakbonden zich voor het hoger personeel inzetten. Ik zie er een bevestiging in van de betekenis van categorale bonden in de organisatiegraad. Tot slot heeft Van den Berg ook nog naar sociaal-wetenschappelijke verklaringen van vakbondsgroei of -verval gekeken. Belangrijk is de bevinding dat steeds minder mensen uit idealistische motieven voor een bond kiezen. De meesten worden lid om er persoonlijk beter van te worden. Zodra de kosten de baten overtreffen, zeggen velen weer op. Dit gedrag maakt aannemelijk dat bonden ledenbinding gebruiken om het hoge lidmaatschapsverloop tegen te gaan. ‘Statistische analyses wijzen uit dat de kans op

lidmaatschap significant wordt beïnvloed door de organisatiegraad van iemands bedrijf, het aantal contacten met andere leden, en met de vakbond zelf' (209). We zien dus dat het theoretisch uitgangspunt van de auteur dat werknemers een afweging tussen kosten en baten maken, in elk geval gedeeltelijk wordt bevestigd. De auteur valt te prijzen om haar poging in een economisch betoog uiteenlopende benaderingen bijeen te brengen. Wel is het jammer dat in de redactie van het boek geen oplossing is gevonden om de samenhang tussen de verklarende economische elementen, en daarmee de verschillen met andere analyses, beter uit de verf te laten komen.

Bob Reinalda

I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1875-1980* (Dissertatie Utrecht 1996; Amsterdam: Het Spinhuis, 1986, vi + 351 blz., ISBN 5589 052 9).

Sommige verschijnselen lijken sneller te verouderen dan andere. Zo is het inmiddels bijna niet meer voor te stellen hoe groot de zichtbaarheid van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig was, nog minder wat de centrale *issues* waren en hoe die vorm kregen in talloze vrouwencollectieven en diverse leefstijlen. Voor een deel komt dat door interne ontwikkelingen die in de jaren tachtig de vrouwenbeweging van richting deden veranderen. Die ontwikkelingen gingen hand in hand met historische beschouwingen waarin het eigen verleden werd gesimplificeerd of naar eigen inzicht herschreven, zodat het richtinggevende motto 'het persoonlijke is politiek' opeens een geheel andere betekenis kreeg. Voor een ander deel komt dat door de beeldvorming over feminisme en vrouwenbeweging die onveranderd en onverdeeld negatief is geweest, is en lijkt te blijven. Tegen een dergelijk achtergrond wordt het verleden sneller en grondiger gerelativeerd en weggeschreven. Omzien in verwondering wordt dan al gauw omzien in verbijstering.

Het is de verdienste van Irene Costera Meijer om door de latere overlevering en de beeldvorming heen te kijken en vreemd geworden verschijnselen als vrouwenhuizen, praatgroepen en leuzen als 'liever lesbies' serieus te nemen en in een adequate historische context te plaatsen. Centraal in haar boek staat het proces van 'feministische bewustwordingen' de jaren zestig en zeventig, waarvan zij laat zien dat die niet slechts de vorming van een collectief 'wij (feministen)' inhield, maar in die tijd vooral gekoppeld was aan de verhouding van vrouwen tot zichzelf. Feministische bewustwording betekende niet alleen dat vrouwen leerden een subjectpositie op te eisen en politiek te bedrijven uit naam van zichzelf, maar ook dat zij leerden om 'subjectieve' ervaringen en emoties als zelfhaat, vervreemding, onzekerheid en schuldgevoel, en trouwens ook positieve gevoelens als zelfwaardering, eigenwaarde en trots, te benoemen als van (politiek) belang. Onvervreemdbaar deel van het feminisme was dat vrouwen schaamteloos of 'de schaamte voorbij' ik leerden zeggen. Anders dan door Lasch is beschreven was de feministische variant op het 'ik-tijdperk' dan ook geen vorm van narcistisch navelstaren.

Overtuigend en voor velen waarschijnlijk verrassend is de belangrijke rol die de groepering Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) in deze ontwikkelingen heeft gespeeld,

gezien het wijdverbreide idee dat juist socialistisch-feministische groepen als Dolle Mina, op basis van hun ervaringen van ‘relatieve onderdrukking’ in de linkse beweging, het lont aanstaken dat het feminisme deed ontbranden. Het is echter geen Dolle Mina, maar Joke Smit die in 1971 schreef: ‘Maar het belangrijkste is - en dat mogen we sinds Marx en Rosa Luxemburg wel weten - dat we ons bewust worden van onze eigen situatie, dat we ontdekken hoezeer we door de cultuur in de hoek worden gedrukt. In Amerika is daarvoor een methode gevonden die daar consciousness raising wordt genoemd en hier ganzebordgroep. De methode bestaat hierin dat

groepjes vrouwen bij elkaar gaan zitten, ervaringen uitwisselen en vervolgens tot hun opluchting ontdekken dat een heleboel schuldgevoel onzin is, dat persoonlijke problemen geen persoonlijke problemen zijn, maar verwijzen naar structuren die kunnen worden blootgelegd, dat is de eerste weg naar bewustwording en bevrijding'(152).

Voor een deel is expliciet sprake van rehabilitatie. Zo stelt Meijer dat MVM-vrouwen met hun pogingen het belang van sekse op de jaren zestig-agenda te plaatsen wel gelijk hadden, maar het niet kregen omdat seksualiteit en klassenstrijd nu eenmaal de sleutelwoorden waren tot succes bij de toenmalige maatschappijverbeteraars. Het pleidooi voor een gelijker worden van man en vrouw in het werk en privé had, evenmin als dat voor crêches en kinderopvang enige zeggingskracht in kringen van Sexpol, NVSH of COC, waar alles werd verwacht van vrije liefde en 'kommunes'.

Wat Costera Meijer niet met zoveel woorden zegt, maar wel suggereert, is dat het 'politiek kokette' Dolle Mina ten onrechte wél het gelijk kreeg dat het 'politiek correcte' MVM ontging. De golf van 'ludieke' acties die Dolle Mina eind januari 1970 voerde en waarin heel direct en emotioneel min of meer dezelfde eisen naar voren werden gebracht als MVM op haar program had staan, ontketende een enorme publiciteitsgolf. Dolle Mina's aarzelden daarbij geen ogenblik om 'vrouwelijke charmes' in de strijd te werpen:

'We waren er op voorbereid dat we weggeschreven zouden worden als manwijven, kenaus en lesbiennes. Dat ze het penisnijd en castratiedwang zouden noemen en dat soort dingen. Daar hebben we rekening mee gehouden. We hebben daarom gezorgd dat we er goed uitzagen. Pep je een beetje op, is bij de eerste acties gezegd. Dat is misschien wel een beetje oneerlijk, omdat we er juist tegen vechten dat de vrouw alleen maar gezien wordt als lustobject. Maar in de strijd is alles geoorloofd' (101).

Om hun uitstraling als jeugdige, aantrekkelijke, seksueel bevrijde voorhoede die er niet voor terugdeinsde mannen na te fluiten, condooms uit te delen en 'krullen' dicht te strikken kracht bij te zetten, werd het verschil met MVM extra aangezet door een klassenverschil en een generatiekloof te construeren (tot blijvende frustratie van oud MVM-adepten als Else Barth, zoals ik in *De Gids* [154/9, 1991] al eens uiteen heb gezet). Op het moment dat de Dolle Mina's echter gedwongen werden een politiek-theoretische onderbouwing te geven van hun acties - een 'sexy meid' loopt immers al gauw het risico niet serieus genomen te worden - werd gekozen voor het gedachtengoed van de socialistische Sexpol-activisten, en won de klassenstrijd het van de seksenstrijd.

Dolle Mina is niet de enige organisatie (in zoverre er in die tijd van organisatie kan worden gesproken) waarvan het historisch belang wordt gerelativeerd. Ook Paarse September (najaar 1972) wordt ontdaan van de mythevorming die naar het oordeel van Costera Meijer het luidruchtige groepje (van drie vrouwen!) nog steeds aankleeft: verre van een breuk met het bestaande feminisme was Paarse September met haar parool 'homoseksualiteit is een politieke keuze' een direct gevolg van het primaat van de liefde dat met het belang van de subjectieve ervaring in de loop van 1970 in en door de praatgroepen op het politieke toneel verscheen. In de liefde - hun afhankelijkheid van mannen - waren alle vrouwen gelijk, zo oordeelde een toenemende schare van vrouwen. Bij monde van Harriët Freezer: 'Zodra de vrouwen geen last meer van de liefde hadden, zou het vrouwenprobleem opgelost zijn. Dan stelden ze

salaris- en vacantie-eisen. Ze zouden staken voor gezamenlijke acties, ze gingen werk doen dat ze leuk vonden, en er zouden bliksemsnel regeringsmaatregelen moeten komen om haar verantwoordelijkheid tegenover de kinderen over te nemen' (155).

Het radicale feminisme dat in deze tijd (eind 1970) ontstond, stelde dan ook een (tijdelijk) feministisch isolement voor, waarin vrouwen onder elkaar konden leren zichzelf en elkaar 'met eigen ogen' te bekijken: 'Mooi en lelijk, oud en jong verliezen [in een vrouwengemeenschap] hun betekenis als waardemaatstaven. We zien elkaar als personen, niet als vrou-

wen. Het normenpatroon dat van de mannen uitging verdwijnt: er is geen reden meer om opofferend, nederig, bescheiden of afhankelijk te zijn. We krijgen het gevoel terug hoe we zouden zijn als we geen vrouwen waren' (156). Van hier is het inderdaad een kleine stap naar de uitspraken van Paarse September 'We geloven niet meer in feministen, die hun heteroseksualiteit niet principieel willen opgeven en daardoor alleen maar subtieler ingepast zullen worden binnen de bestaande onderdrukking van vrouwen' (164). De vraag is echter of het historische gelijk (dat Paarse September van de tijdgenoten kreeg) niet belangrijker is dan het gelijk van de historicus (die de tijdgenoten op logische gronden corrigeert).

Deze vraag brengt mij bij het belangrijkste punt van kritiek op dit boek, dat de wens om te historiseren en het verleden recht te doen - wat de auteur uitstekend lukt waar het haar analyses aangaat van teksten als Joke Smits 'Het onbehagen bij de vrouw' of ervaringsliteratuur als De schaamte voorbij van Anja Meulenbelt - in zekere zin resulteert in een nieuwe hiërarchie van 'ware feministen', waarbij - o gerechtigdheid! - de 'gewone briefschrijfster' uit *Sextant* tot koningin van het feministische bewustzijnsbal wordt uitgeroepen. Omdat zij degene was die als eerste een oproep deed aan vrouwen om in de 'ik-vorm' de eigen ervaringen (met liefde en seks) op te schrijven. In het verlengde hiervan ligt de naar mijn smaak iets te zwaar aangezette wens om te 'herschrijven', hetgeen door feministische historici ooit als kritisch instrument werd ingezet maar zo langzamerhand wellicht wat sleets begint te raken. Daarbij leidt het herschrijven van 'grote verhalen' soms tot nieuwe vergezichten, wat niet altijd kan worden gezegd van de (hyper)correcties op de kleine verhalen in eigen kring. In *Het persoonlijke wordt politiek* wordt de (toch al arbitraire) grens tussen geschiedenis en geschiedschrijving, primaire bronnen en secundaire literatuur nogal eens te scherp getrokken. Zo kun je je afvragen of het wel juist is de latere interpretaties van 'het persoonlijke is politiek', door vrouwen als Joke Smit en Mieke Aerts, als geschiedschrijving te behandelen en die te corrigeren. Volgens mij maakten die teksten nog net deel uit van de hier beschreven geschiedenis, zij het dat het hun (politieke) inzet was het feministisch vertoog te veranderen. Hetzelfde geldt mijns inziens voor het werk van Alice Echols, dat getekend is door de wens om de traditionele definitie van politiek voor het feminisme in ere te herstellen. De tegenstelling die zij creëert tussen (essentialistisch) 'cultural feminism' en (constructivistisch) 'political feminism' heeft een vergelijkbaar politieke inzet. Het stempel dat Echols' schematische denken heeft gedrukt op het laatste hoofdstuk waarin op grond van enkele disparate polemieken die soms slechts maar op heel weinig bronnen zijn gebaseerd, ontsiert dan ook het einde van het boek. 'Kultuurfeminisme' is in Nederland een weinig tot geen gangbare term geweest en lijkt ook volgens de noten slechts te zijn opgedoken in de (notoire) strijdteksten van De Bonte Was.

Zoals gezegd lijkt het allemaal al heel ver weg, het is echter nog steeds maar heel kort geleden. Bewonderenswaardig is dan ook de distantie die Costera Meijer als actief betrokkene bij het schrijven van deze studie heeft weten te bewaren, een distantie die het mogelijk heeft gemaakt in de immense hoeveelheid (nog steeds) beschikbaar materiaal (en niet te vergeten: terugsprekende bronnen!) te selecteren. Soms wordt de afstand vergroot door een wat topzware theoretische verklaring aan te dragen, zoals op pagina 250 waar de filosofe Martha Nussbaum even snel opkomt als weer verdwijnt. Maar dat zijn uitzonderingen, het boek is goed en helder

geschreven en is rijk aan vele raak gekozen citaten. Door alvast een belangrijk deel in kaart te brengen heeft zij de weg vrijgemaakt voor een verdere verkenning van het historische landschap van het bonte veelkleurige feminisme in de jaren zeventig. Wie volgt?

Mineke Bosch

H.A.V.M. van Stekelenburg, *'Hier is alles vooruitgang'. Landverhuizing van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1880-1940* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; Tilburg 1996, Stichting zuidelijk historisch contact, 229 blz., *f*49,-, ISBN 90 7064 152 6).

In 1991 promoveerde Van Stekelenburg op *Landverhuizing* als regionaal verschijnsel. In dat proefschrift wordt de emigratie van zo'n 3300 voornamelijk katholieke Brabanders in de periode 1820-1880 gedetailleerd besproken en aan de hand van een aantal migratietheorieën geanalyseerd. In het buitengewoon mooi uitgegeven vervolg wordt de periode 1880-1940 belicht waarin ongeveer 5000 Brabanders de oversteek waagden. Zowel in de eerste als in de laatste periode vertrok een veelvoud naar België en vooral naar Duitsland, hetgeen het geringe Brabantse aandeel in de overzeese emigratie relativeert. (Die verhuizing over de landsgrenzen is overigens nader onderzoek waard.) Overzeese emigranten waren vooral afkomstig uit Oost Brabant met als zwaartepunt Uden, en uit de protestantse gebieden van Noordwest Brabant zoals het Land van Heusden en Altena. Boeren en ambachtslieden trokken van het Brabantse platteland naar de katholieke kolonies in Wisconsin en later ook naar de Canadese prairies. Agenten van stoombootmaatschappijen en Canadese spoorwegen moedigden emigratie aan door wervende advertenties, ingezonden brieven en voordrachten waarin gouden bergen beloofd werden. Onder die 'haaien op klompen' zoals de Canadese historicus Herman Ganzevoort ze genoemd heeft, waren ook heel wat met een priesterboordje. De activiteiten van wervingsagenten en het verloop van kolonisatiepogingen worden op basis van nauwgezet onderzoek in Nederlandse, Amerikaanse en Canadese archieven gereconstrueerd. Vooral de kerkelijke archieven leveren menig tekenend detail op over de motieven van priesters om landverhuizers te werven: klanten voor eigen parochie, bonussen van scheepvaart- en spoorwegmaatschappijen, onroerend goedbelangen of familieleden met dergelijke belangen.

Ondanks al die inspanningen vonden de meeste emigranten hun weg op eigen kracht of liever via hun connecties met familieleden en buurtgenoten zodat vooral gerenommeerde bruggehoofden in Wisconsin en elders groeiden. Daar bleef, zij het minder uitgesproken dan in de calvinistische vestigingen, een Nederlands-Vlaams groepsbewustzijn bestaan dat bijvoorbeeld tot uiting komt in schuttersfeesten en banden met de familie in de streek van herkomst. De kerk zorgde ervoor dat de integratie eerder een katholieke dan een etnische stempel droeg.

In het boek is veel documentatie over orden, congregaties, ordegeestelijken, wereldheren, agenten, organisaties en emigrerende families bijeengebracht. Het is een sterk boek wat betreft de case-studies. Wat de grote lijn aangaat, vind ik het een zwak en verbrokkeld boek. De grote lijn wordt overwoekerd door de case-studies. Dat hangt deels samen met de bronnen die nu eenmaal meer onthullen over voorlieden en organisaties dan over anonieme emigranten. Ook de keuze van het theoretisch uitgangspunt heeft geleid tot een verbrokkelde compositie. Van Stekelenburg die zich heeft zich laten leiden door de krakkemikkige sociaal-psychologische emigratietheorie van Ellemers, analyseert het migratieverschijnsel vanuit de begrippen emigratievraag, emigratieaanbod en sociale controle. (Zie voor een analyse van deze migratietheorie *International Migration*, XVII (1979)iii/iv). In het migratieaanbod

worden conditionele en causale factoren die juist voor een afzonderlijk analyse in aanmerking komen, op een hoop gegooid. In verschillende hoofdstukken worden dan ook conditionele factoren zoals informatie, organisatie, overheidsrol en vervoersmogelijkheden als een onontwarbare kluwen besproken. Als een model voor de comparatieve bestudering van landverhuizing als een regionaal verschijnsel kan ik dit boek dus niet aanbevelen, wel als een gedegen gedocumenteerde studie van Brabantse landverhuizers en vooral hun leidslieden van allerlei pluimage.

Pieter R.D. Stokvis

D.H. de Vries, *Een Amsterdamse koopman in de Molukken 1883-1901*, Ruard Wallis de Vries, ed. (Baarn: Ambo, 1996, 391 blz., *f*49,50, ISBN 90 263 1365 9).

Een van de verraderlijke kanten van reisliteratuur en brieven is veelal dat de eerste indrukken die de schrijver in een ver land opdoet, minder getuigen van zijn inzicht als wel van zijn vooroordelen. Vaak worden de opvattingen bij een langer verblijf bijgesteld. Als directe bron voor een andere samenleving hebben dit soort opmerkingen dan ook een beperkte waarde. Een illustratie van dit verschijnsel is te vinden in de brieven die Dirk de Vries (1863-1928) aan zijn moeder in Amsterdam schreef tussen 1883 en 1901.

In 1883 vertrok de toen twintigjarige auteur in dienst van de Moluksche Handels-Vennootschap te Amsterdam naar Indië waar hij werd tewerkgesteld op het kantoor in Menado op de noordpunt van Celebes. Hij was hiervoor gevraagd door de directeur van die onderneming, maar Dirks uiteindelijke beslissing om naar de tropen te gaan was sterk bepaald door zijn moeder, een weduwe met een groot gezin. Ondanks een goede middelbare scholing en vier jaar ervaring op verschillende handelskantoren waaronder de makelaardij van zijn halfbroer, was er kennelijk onvoldoende kans op een goede positie. Althans Dirk hoopte met drie jaar tropenervaring meer kans te maken. Financiële overwegingen speelden bovendien een belangrijke rol. Dirk was niet de enige: in de correspondentie is zelfs sprake van vergelijkbare jongelui die op de bonnefooi naar de kolonie afreizen. Uiteindelijk zou Dirk de Vries op twee onderbrekingen na, bijna achttien jaar in Menado doorbrengen en het tot directeur brengen.

De lange reeks van jaren die Dirk in Menado doorbracht maken het mogelijk de veronderstelling in de eerste alinea te toetsen. De schrijver maakte een duidelijke ontwikkeling door. Hij ontwikkelde zich van een zelfingenomen, pedante Amsterdammer, behept met een reeks vooroordelen en in het bezit van sterke stereotypen, tot een goede koopman die had geleerd anderen te aanvaarden. De vele opmerkingen over de ‘Moffen’, de stereotypen over de Indische samenleving en vooral die over de mestieze meisjes, bieden niets origineels. Zij vertellen meer over de opvattingen die hem thuis waren meegegeven over de vrouw en een beschaafde conversatie, dan dat zij veel zeggen over de kleine groep Europeanen in Menado. In het jaar dat Dirk aankwam waren dat hooguit dertig personen. Een kleine club, die te dicht opeen woonde en door de open voorgalerijen te goed kon waarnemen wat ieder deed om veel geheimen te hebben. De nieuweling werd goed ontvangen maar klaagde aanvankelijk over het gebrek aan belangstelling, soms had hij zelfs het gevoel dat men hem negeerde. Valt dit erg te verwonderen wanneer men Dirks niet malse oordeel leest over deze gemeenschap, die hem soms aanleiding gaf tot veel (leed)vermaak? Na enkele jaren namen de klachten af. Door het vele sociale verkeer kwam toen althans van zijn plannen om flink te sparen niet veel terecht.

Menado dat hij in zijn eerste jaren verfoeide als een ‘gat’ werd zijn thuis. De waardering voor de plaats hield gelijke tred met Dirks ontwikkeling als steunpilaar van het sociale leven. Van de omgang met de inheemse gemeenschap of de Arabieren en Chinezen met wie hij uitvoerig zaken deed, blijkt zelden iets. Dirk toonde zich een sociaal ondernemer: om het inheemse personeel te binden aan een kokosnotenplantage op een afgelegen eilandje, bouwde hij er een school voor de

kinderen en betaalde hij de meester. Dit gebeurde niet alleen uit financieel-economische overwegingen, zijn belangstelling ervoor was oprecht.

Hebben we hier te doen met brieven zoals er vermoedelijk zovele geschreven zijn? Nee, dat niet. Dirk heeft een goede pen en veel belangstelling voor mensen, zij het dat het voornamelijk de Europese gemeenschap betreft. Dirk nam geen blad voor de mond. De drukkende eenzaamheid in de begintijd als jongste en ongetrouwde Europeaan op een stil handelsplaatsje, zijn gebrek aan ervaring, de andere gewoonten in de gemengd-Europese gemeenschap, verrassende evenementen zoals de komst van een circus, maar ook een duel, de ups en downs van het bedrijf en de moeite die het hem kostte van zijn tractement te leven toen hij zich eenmaal

gevestigd had, lijken dan ook exemplarisch voor het leven van vele anderen. Dramatisch hoogtepunt is het overlijden van zijn vrouw kort voordat het gezin definitief naar Nederland zou terugkeren. De uitgave is voorzien van een summiere inleiding over de hoofdpersoon, diens familie en de Moluksche Handels-Vennootschap. De brieven blijven tot het einde boeien.

J. van Goor

T.H.M. van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal de Jong 1885-1955* (Baarn: Gooi en Sticht, 1996, 106 blz., ISBN 90 304 0849 9).

Aan de ondertitel van dit werkje wordt volledig recht gedaan. Dit niet zozeer vanwege de laatste acht bladzijden, waarin de auteur onder de titel 'Jan de Jong: een portret' nog eens met weer nieuwe details de kardinaal portretteert, als wel door de vele karakteriserende gegevens door de gehele publicatie heen. Bij al zijn robuustheid, rechtlijnige hoekigheid en directheid vertoonde De Jong enige complicerende trekken. Zeker, hij was en bleef heel zijn leven de spreekwoordelijk verstrooide (seminarie)professor en de met de medemens begane maar in het maatschappelijk verkeer onhandige pastor; tijdens de tweede wereldoorlog was hij de tegenover de bezetter onverzettelijke leider van het episcopaat en nadien was hij 'een restauratieve kardinaal'. Verstrooidheid en onhandigheid beletten hem echter niet om op beslissende ogenblikken zijn wil door te zetten. Daarentegen was hij toch weer, meer dan uit de eerder aan hem gewijde biografie - direct na zijn dood uitgekomen en geschreven door de amateur-historicus H.W.F. Aukes - blijkt, afhankelijk van zijn adviseurs. Zijn naar buiten toe getoonde beginselvastheid ging gepaard met onzekerheid en bezorgdheid over mogelijke gevolgen. Als kerkhistoricus verstond hij de kunst de eigen tijd relativerend in een eeuwenlang perspectief te plaatsen, maar tevens was hij de exponent van orthodoxe en moeilijk aan te passen inzichten. Dit alles heeft Van Schaik met een overvloed aan anekdotische, hier en daar nieuwe archivalische gegevens en met kennis van en gevoel voor de klerikale wereld van zijn held trefzeker voor het voetlicht gebracht.

Minder overtuigend is de uitwerking van wat de lezer op grond van de hoofdtitel mocht verwachten. Daar is om te beginnen de omstandigheid dat aan de oorlogsjaren nauwelijks een derde van de publicatie wordt gewijd. Vervolgens blijkt de auteur, aan wie het overigens geenszins aan kritische zin ontbreekt, de behoefte te hebben gehad de houding van het katholieke volksdeel in het algemeen en die van de aartsbisschop in het bijzonder wat opwaarderend te schetsen. In dat kader past ook de uitvoerige aandacht die hij besteedt aan het verzoek dat hoogstwaarschijnlijk vanuit Utrecht naar Rome is gegaan om de paus te bewegen explicieter te gaan protesteren tegen de jodenvervolgingen. Hoe meer de aartsbisschop en andere katholieke landgenoten openlijk van hun antinazisme blijk gaven, des te liever het de auteur is. Enigen van De Jongs broeders in het bisschopsambt moeten het dan ook bij hem ontgelden. Daar hij verder in de noten nogal eens kort polemiseert met anderen, is het jammer dat hij anderzijds 'omwille van de leesbaarheid' het aantal

noten beperkt heeft gehouden. Juist een behandeling binnen het langzamerhand toch wel als achterhaald te beschouwen 'min of meer goed of fout'-kader had minstens met meer adstructie en grotere precisering kunnen geschieden.

Niet ten onrechte heeft Van Schaik veel aandacht besteed aan De Jongs kerkhistorische opvattingen zoals die spreken uit diens in katholieke kring klassiek geworden *Handboek der Kerkgeschiedenis.* Bij al zijn waardering voor de eruditie en intellectuele eerlijkheid van de geëngageerde auteur is hij niet mals in zijn oordeel. Voor De Jong 'is de kerkgeschiedenis dus dienares van het dogma, verdedigster van het goddelijk karakter van de kerk, en leermeesteres van een deugdzaam leven', functies die 'helemaal niets met het vak te maken' hebben, aldus

Van Schaik (38). Werkelijk ‘helemaal niets’? Zo'n oordeel hangt natuurlijk samen met de plaats die men aan kerkgeschiedenis in het spectrum van de wetenschappen toekent. Daarover zijn in verleden én heden wel meer genuanceerde en fijnzinnigere opmerkingen gemaakt! Van Schaik haalt zelf met instemming Huizinga aan, volgens wie de historicus zijn werk doet ‘om een standpunt in het leven’ (97). Dat deed De Jong driekwart eeuw geleden en doet menig kerkhistoricus nu nog. ‘Ook geschiedschrijvers zijn kinderen van hun tijd’ schrijft Van Schaik (36). Dáárin heeft hij in ieder geval gelijk. Van deze stelling is de portrettist van aartsbisschop De Jong een levend bewijs.

J.A. Bornewasser

B. Müller, *Op de wipstoel. De niet-gewettigde inheemse vrouw van de blanke Europeaan in Nederlands-Indië (1890-1940). Een literatuuronderzoek naar beeldvorming en werkelijkheid* (Feministische antropologie X; Amsterdam: Vakgroep culturele antropologie/sociologie der niet-westerse samenlevingen, 1995, 131 blz., *f*15,-, ISBN 90 6875 050 X).

Op de wipstoel, letterlijk en figuurlijk, dat was de positie van de nyai, de niet-gewettigde inheemse vrouw van de blanke Europeaan, in het voormalig Nederlands-Indië. De titel is treffend en geestig en verwijst naar de de benarde positie die de nyai die samenwoonde met een Blanda innam in de koloniale samenleving. Zij was goed voor de sex en het huishouden, maar kon ieder moment aan de kant gezet worden met verlies van haar kinderen die beter in weeshuizen dan door haar opgevoed konden worden. Müller bestudeerde en analyseerde diverse Indische, Indonesische en Indo-Europese literaire bronnen om inzicht te krijgen in het proces van beeldvorming over leven en positie van de niet-gewettigde inheemse vrouw. Om haar literatuurstudie te completeren onderzocht zij ook nog een aantal bijdragen binnen vrouwenstudies die specifiek aandacht besteden aan de positie van de nyai, de inlandse huishoudster.

Wat er aan kennis onttrokken kon worden aan literaire bronnen over de niet-gewettigde inheemse vrouw is door de auteur goed leesbaar samengevat en gelardeerd met rake citaten. In de koloniale literatuur wordt de nyai in stereotiepe termen beschreven en overheerst een negatieve connotatie. De nyai wordt gepresenteerd als een nauwelijks zelfstandig denkend wezen en aan haar ervaringswereld wordt geen enkele aandacht besteed. In de besproken Indonesische literatuur is de nyai wel een vrouw van vlees en bloed met een eigen identiteit en slaagt Müller erin ook de eigen belevingswereld van deze vrouwen te belichten.

Interessant is de vergelijking die zij vervolgens maakt tussen koloniale opvattingen en de Javaanse adat ten aanzien van de concubine. Zij concludeert dat: ‘door de niet-gewettigde vrouw vooral in de eigen en van huis uit meegekregen culturele context te plaatsen een aantal kwesties duidelijk wordt, die bij de analyse van de koloniale literatuur als vanzelfsprekend aan de blanke dominantie worden toegeschreven’. Er is in de eerste plaats sprake van mannelijke domininatie en pas

daarna, afhankelijk van de context is er sprake van Javaans adellijke of blanke overheersing.

In de Indo-Europese literatuur overheerst het beeld van de niet-gewettigde vrouw als moeder. Het schimmige beeld dat van de moeder van de Indo wordt gegeven in de voor-oorlogse Indische bronnen heeft te maken met de koloniale context waarbinnen deze literatuur ontstond. Het streven naar een Europese status en levensstijl van de Indo-Europese groep bracht noodzakelijkerwijs met zich mee dat elke verwijzing naar een mogelijke Indonesische afkomst koste wat het koste vermeden werd. Mijns inziens heeft de door Müller geconstateerde grote gevoeligheid over dit onderwerp ook te maken met de ervaringen van deze bevolkingsgroep tijdens de Japanse bezetting. Een Indonesische voorouder kon in die tijd dienen als een waarborg om

niet-geïnterneerd te worden. Na de oorlog had dit tot gevolg dat Indo-Europeanen die buiten de kampen waren gebleven het gevoel hadden verdacht te worden van collaboratie.

Dit literatuuronderzoek kan gezien worden als een eerste stap om de beeldvorming over het leven en de positie van de niet-gewettigde vrouw in kaart te brengen. Wat ontbreekt is informatie over de eigen ervaringswereld van de niet-gewettigde vrouw. Müller voelt het zelf ook als een groot gemis dat egodocumenten van niet-gewettigde vrouwen in haar studie geheel ontbreken. Zij moet het doen met interpretaties van wat anderen over haar hebben gezien en vastgelegd. In dit opzicht stellen ook de bijdragen binnen vrouwenstudies over dit onderwerp Müller teleur. Zij beoordeelt deze studies echter zeer eenzijdig op grond van de informatie die zij zoekt en vervolgens niet vindt en heeft daarbij te weinig oog voor de specifieke thematiek die wordt behandeld (Zie Pollmann en Lucas 1986; Locher-Scholten 1988; Taylor 1988 en Stoler 1991).

Op de wipstoel geeft een goed overzicht van de omvang en de inhoud van de beschikbare literaire bronnen over de niet-gewettigde inheemse vrouw in het vooroorlogse Indië. Door het gebruik van literaire bronnen alleen wordt aan de kennis over deze vrouwen en hun positie in de koloniale en Indonesische samenleving paal en perk gesteld. Het is jammer dat Müller niet meer Indische en Indonesische mensen, die na 1945 met de familie naar Nederland zijn gekomen, heeft kunnen interviewen om hun verhaal vast te leggen. Een laatste kans om informatie te krijgen over de ervaringswereld van deze vrouwen is daarmee helaas zo goed als verkeken.

E. Touwen-Bouwsma

J.H. Furnée, J.H.G. Jonkman, *Het Noorder sanatorium te Zuidlaren. Geschiedenis en architectuur van een psychiatrisch monument*, M.G. Hopman, ed. (Zuidlaren: Pharma bioresearch Int. BV, 1994, ISBN 90 9007318 3).

Met dit vlotte en aangenaam geïllustreerde gedenkboek over het voormalige Zuidlaarder sanatorium willen de auteurs een breder inzicht verschaffen in de historische ontwikkelingen in de psychiatrie, de architectonische concepten die aan het sanatorium ten grondslag liggen, en de kunsthistorisch meest pregnante facetten van het gebouw. Met hulp van vele lokale betrokkenen en een keur aan referenten uit de kunstgeschiedenis en de architectuur zijn de auteurs in hun opzet grotendeels geslaagd.

De inleiding stoelt in hoofdzaak op Nederlandse secundaire bronnen en handelt over de veranderingen in de psychiatrische zorg sedert de laat-negentiende eeuw. Hierin wordt specifiek aandacht gevraagd voor de invloed van de in 1884 ontstane gereformeerde Vereniging tot christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders in Nederland, oprichter van de moederinstelling van het Noorder sanatorium, het Zuidlaarder Dennenoord (1895). Op soms bijna paradoxale wijze verbond deze Vereniging innovaties in psychiatrische inzichten, instellingsbouw en zorg met duidelijk anti-liberale opvattingen omtrent de oorzaak van geestesziekten.

Deze protestantse visies worden hier genuanceerd uit de doeken gedaan. Het sanatorium werd gebouwd, toen, volgend op een wetswijziging in 1929, het bestuur van Dennenoord werd uitgenodigd een open psychiatrische afdeling in het leven te roepen. De Groninger Egbert Reitsma (1892-1976), vermaard in gereformeerde kring wegens zijn eerdere ontwerpen van kerkgebouwen, werd aangetrokken als architect. De auteurs zien hun boek ook nadrukkelijk als eerbetoon aan deze huns inziens ondergewaardeerde architect. In hoofdstuk drie wordt het werk van Reitsma geplaatst in de context van Nederlandse architectuur van de eerste decennia van deze eeuw en gaan de auteurs in op Reitsma's schatplichtigheid aan mensen als W.M. Dudok. In levendig detail bespreken zij de vele perikelen waarmee de bouw van het

sanatorium gepaard is gegaan. Zo wordt verslag gedaan van de diverse werkwijzen, de inbreng van buitenlandse arbeiders en zelfs patiëntendeelname aan de bouw en aanleg van de instellingstuin. Eenzelfde warme belangstelling voor de interactie tussen materiële vormgeving en psychiatrische inzichten spreekt uit de hoofdstukken vier en vijf, die handelen over de tuinarchitectuur en over een bijzonder glas-in-lood raam in het sanatorium. Steeds lukt het de auteurs hun kunsthistorische, architecturale en medisch historische observaties in één pakkend verhaal samen te brengen.

Aangrijpend zijn ook de vele details geknipt uit het dagelijks leven in de instelling, die in hoofdstuk zes aan de orde komen. Er zit de nodige tragiek in kleine zinnen als 'veel bezoek kwam er niet'. Hoewel het boek wat kort blijft over psychiatrisch inhoudelijke zaken en soms de gebruikte bronnen aangaande de tamelijk hardhandige therapieën in die sector bijna klakkeloos overschrijft, worden toch de hoofdlijnen van verandering in psychiatrie voldoende duidelijk. Zo komen de reacties op het naoorlogse streven in de psychiatrische zorg om mensen meer en meer buiten de muren van instellingen te verplegen, hier aardig uit de verf, vanuit het perspectief van één instelling. Het sanatorium verliest in deze ontwikkeling zijn oorspronkelijke functie en wordt eind tachtiger jaren te koop gezet. Hierop heeft Pharma-bioresearch het pand overgenomen. Deze farmaceutische industrie is de sponsor van dit boek en heeft daarmee de wereld ook weer eens een echt goede dienst bewezen.

Godelieve van Heteren

M.L. Waaldijk, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (dissertatie Rotterdam 1996; Groningen: Wolters-Noordhoff, 343 blz., ISBN 90 01 93000 X).

Bijna twee jaar geleden promoveerde Berteke Waaldijk in Rotterdam op een proefschrift, getiteld *Het Amerika der vrouw.* Deze mysterieuze titel verwijst naar een uitspraak van Alice Salomon - die in 1907 een eerste Soziale Frauenschule zou oprichten - waarin het maatschappelijk werk vergeleken werd met 'het Amerika der vrouw': een nieuwe wereld waar vrouwen een toekomst konden opbouwen. Even voor 1900 was er voor velen - mannen én vrouwen - een specifieke relatie tussen maatschappelijk werk en sekse; vooral voor vrouwen bood dit de mogelijkheid voor zichzelf het huiselijk leven te verbinden aan het openbare (zoals Hélène Mercier het zou uitdrukken).

Juist deze relatie heeft Waaldijk als kern gekozen voor haar onderzoek naar de geschiedenis van het maatschappelijk werk in de periode 1890-1950. Daarbij heeft ze drie deelvragen geformuleerd. De eerste handelt over de vraag hoe het opkomende maatschappelijk werk zich legitimeerde, dat wil zeggen hoe het zich voorzag van een lange historische genealogie. Daarmee werd het ook mogelijk om een betekenisvolle plaats voor vrouwen in het openbare leven te claimen. De tweede vraag gaat over de opkomst van de scholen en scholing van maatschappelijk werkers (m/v). Dit is in een professionaliseringsproces uiteraard van groot belang, omdat daarmee een (al dan niet geslaagde) poging werd gedaan om onderscheid te maken

tussen wat wel en niet maatschappelijk werk was, de grenzen te trekken tussen sociaal werk en sociale wetenschap, tussen vrijwilligerswerk en betaalde functies, als ook de waarde vastgesteld van theorie en praktijk. In de derde vraag gaat Waaldijk dieper in op de tegenstelling die in analyses van het maatschappelijk werk vaak wordt gesignaleerd, namelijk tussen disciplinering en verheffing, bevrijding en sociale controle - vaak gesymboliseerd in de nadruk op individuele liefdadigheid dan wel collectieve sociaal-politieke hervormingen. Om aan diepte te winnen zijn deze drie onderwerpen zowel in Nederland als Amerika onderzocht.

Uit het geheel blijkt dat de vrouwen in Nederland zich aanvankelijk zeer bescheiden opstel-

den. Het kwam er op neer dat zij voorzichtig aandacht vroegen voor een oplossing van de 'eeuwige' tegenstelling tussen verstand en gevoel, met name door een verbinding te leggen tussen directe hulp en structurele verbetering, sociale hulp en sociale politiek. In tegenstelling echter tot de Verenigde Staten werden de opleidingen in Nederland uitsluitend bezocht door vrouwen. En op die scholen werd wel kennis genomen van de sociale wetenschappen, zoals ook aandacht geschonken werd aan sociale wetgeving, maar het hoofdaccent bleef toch liggen op sociale hulp. De professionalisering kwam vooral tot uiting in een stevige zelfreflectie, ook wel aangeduid als een objectivering van het eigen handelen, waardoor min of meer vanzelf een combinatie tot stand kwam van distantie en betrokkenheid. Op grond daarvan werd het ook mogelijk minder neerbuigend en minder bevoogdend over de hulpbehoevenden te spreken. De toepassing vooral van het *social casework* leidde tot het inzicht dat mensen recht hadden op 'maatschappelijke steun zonder evangelisatie', zoals de protestants-christelijke Marie Kamphuis het zou uitdrukken.

De belangrijkste verdienste van dit boek is het feit dat het sekse-perspectief nadrukkelijk is verbonden aan een professionaliseringsanalyse. Het is alleen dat, zoals wel meer het geval is bij professionaliseringsstudies, de lezer graag nog zoveel meer zou willen weten. Bijvoorbeeld over de persoonlijkheden van de voorvechtsters, die toch een wat vlak reliëf blijven houden. Waarom werd menigeen zo sentimenteel geraakt door Mercier en was iedereen zo bang voor Lekkerkerker? En dan, uiteraard, de nieuwsgierigheid naar de vraag wat dit alles nu betekende in de lastige praktijk: lukte het om evenwichtig om te gaan met de hulpbehoevende medemens? De gegevens van Ali de Regt over woningopzichteressen bijvoorbeeld (in haar proefschrift *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* uit 1984) suggereren in ieder geval dat vele hulpbehoevenden niet zeer te spreken waren over al het mooie dat een aantal vrouwen op de school voor maatschappelijk werk had geleerd.

P. de Rooy

M.J.G.W. van Daal, A. de Knecht-van Eekelen, *Joannes Juda Groen (1903-1990). Een arts op zoek naar het ware welzijn* (Pantaleon reeks XIV; Rotterdam: Erasmus Publishing, 1994, 240 blz., *f*52,50, ISBN 90 5235 065 5).

Er zijn geen oninteressante patiënten, hooguit ongeïnteresseerde artsen, is één van de markante uitspraken ontleend aan de protagonist van dit boek. Het initiatief tot een biografie van de arts J.J. Groen valt in principe te loven. Aangezien Groens levensloop het grootste deel van deze eeuw omspant en zijn professionele arbeid zich in belangrijke academische centra heeft afgespeeld zijn zijn wederwaardigheden niet slechts boeiend als persoonlijke geschiedenis, maar vormen ze ook een specifieke afspiegeling van cruciale institutionele en professionele ontwikkelingen in de twintigste-eeuwse Nederlandse geneeskunde. Hoewel de biografen dit algemeen belang expliciet onderkennen, hebben zij zich toch vooral beperkt tot een meer persoonsgerichte aanpak. Zij hebben met name Groens verdiensten als breed georiënteerd internist uitgewerkt, die zijn klinische belangstelling combineerde met

een ruime interesse voor klinisch-chemisch, endocrinologisch, gerontologisch en voedingsonderzoek en voor de ontwikkeling van een psychosomatische benadering van ziekten.

De lezer wordt via Groens jeugd en opleiding vóór de oorlog, meegenomen langs een eerste, naoorlogse periode in het Amsterdams Wilhelminagasthuis (1945-1958), een decennium in Israël (1958-1968), en een periode in Leiden waarin hij als buitengewoon hoogleraar in psychobiologie en later als voorzitter van de Stichting interdisciplinair gedragswetenschappelijk onderzoek (SIGO) werkzaam was. Groens joodse diamantbewerkersfamilie met vakbondssympathieën, zijn Amsterdamse studietijd en zijn vroeg onderkende wetenschappelijke interesse passeren zo de revue, evenals de reizen naar Londen en Boston die op zijn studie volg-

den. Aan de vooravond van de oorlog is Groen assistent bij de Amsterdamse internist I. Snapper, om in november 1940 wegens zijn joodse afkomst uit al zijn functies ontheven te worden. Ook wordt hem de toegang tot kliniek en laboratorium ontzegd. In deze periode van deprivatie scherpt Groen zijn interesse in psychosomatiek en biografische anamnese. Hij overleeft de oorlogsjaren en wordt betrokken bij de wederopbouw van de Centraal Israëlitische ziekenverpleging. Er wordt in het Wilhelmina Gasthuis dan zelfs een eigen, zij het niet-academische, kliniek voor hem ingericht. Via nieuwe onderzoeksondersteunende instanties zoals ZWO wordt daar toch de nodige research gefinancierd.

Aan Groens spraakmakende studies in psychosomatiek is een apart hoofdstuk gewijd. De auteurs gaan hier in op Groens specifieke interpretaties van psychosomatiek als ziekteopvatting en onderzoeksmethode, en bespreken zijn deelname aan de door Rockefeller gesubsidieerde Nederlandse psychosomatische werkgroep. Dit werk stuitte in kringen van het medische establishment op de nodige kritiek. Teleurgesteld accepteert Groen uiteindelijk een leerstoel in Israël, maar ook daar doen zich problemen voor. Pas in de laatste fase van zijn leven lijkt Groen bredere erkenning te hebben gekregen voor zijn specifieke wetenschappelijke inzet.

Niettegenstaande de vele gegevens die de auteurs ter beschikken stonden draagt hun biografie toch vooral het karakter van een sympathisanten-monument. Het feit dat het boek tot stand kwam in opdracht van de SIGO is hier ongetwijfeld mede debet aan geweest. Weliswaar hebben de auteurs daarmee toegang gekregen tot sleutelfiguren uit Groens directe omgeving en tot vertrouwelijke documenten, maar de uitwerking van die gegevens is soms te onkritisch gebleven.

Zo wordt nauwelijks verklaard waarom Groen academisch zo vaak gepasseerd werd en waarom de prestigieuze Hijmans van den Bergh-medaille hem pas in de allerlaatste fase van zijn leven is toegekend. Ook wordt een aantal fricties met mogelijk verstrekkender culturele relevantie slechts summier geduid. Niet zelden is de toon van de tekst op het hagiografische af. Zo zou Groen met de eenzaamheid die hij als student ervoer ‘weinig problemen’ hebben gehad omdat hij stellig geloofde ‘in een betere toekomst voor alle mensen’ (31). Over de problematische relatie tussen Groen en Snapper horen wij weinig meer dan dat Snapper Groen niet steunde voor een hoogleraarschap (88), en beide heren elkaar als mens ‘nooit erg (zijn) genaderd’ (58). Relevante grotere thema's, zoals de brede culturele interesse in ‘holistische benaderingen’ die kort voor de oorlog het wetenschappelijk leven in Nederland mede kleurden, blijven geheel onbesproken. Ook is er, alle vingerwijzingen ten spijt, bar weinig interpretatie gegeven van de joodse invloeden op Groens bestaan, zoals de wijze waarop de inwendige geneeskunde tot de oorlog door joodse wetenschappers beheerst werd. Daar waar de auteurs wel tot interpretatie overgaan, zoals waar Groens ervaringen met antisemitisme worden gerelativeerd met de opmerking dat er in Nederland ‘in de periode na de oorlog echter in zijn algemeenheid geen sprake (was) van discriminatie van joden, eerder het tegendeel...’ (97), rijzen de haren mij soms te berge.

De kracht van het boek zit vooral in zijn overzichtelijke opbouw. De boeiendste details zijn te vinden in apart afgedrukte kadertjes, vaak gevuld met citaten uit primaire bronnen, zoals het patiëntengedichtje op pagina 61. Ook duiken er in de beschrijvingen van Groens onderzoek pikante voorbeelden op van de research-ethiek van die jaren. Zo bleken experimentele puncties bij kinderen door hoogleraren kindergeneeskunde

zonder veel problemen te worden toegestaan (62), en lezen wij over de ‘tragische omstandigheid’ dat een farmaceutische fabriek een onwerkzaam insuline in de handel bracht, waardoor mensen in coma raakten, waarna Groen bij vijf van deze patiënten onderzoek mocht doen naar de ‘kaliumhuishouding in comateuze toestand’ (105). Vooral zulke details maken dit boek uiteindelijk toch een zorgvuldige lezing waard.

Godelieve van Heteren

H. Akihary, e.a., ed., *Ir. F.J.L. Ghijsels. Architect in Indonesia (1910-1929). Simplicity is the shortest path to beauty* (Utrecht: Seram Press, 1996, 127 blz., *f*49,95, ISBN 90 802978 2 8).

Over Nederlands-Indië weten we in een aantal opzichten ridicuul veel. Noem een gebied in de Preanger (Java) en binnen een paar uur is duidelijk hoeveel thee van welke soort er in 1912 werd geplukt. In andere opzichten zijn we behoorlijk *ignorans.* Een van de oorzaken daarvan is het enorme verlies aan archiefmateriaal: tijdens de Revolutie, maar ook na 1949 is er door repatriëring, brand, opstand, hitte, vocht en nonchalance veel verdwenen. Een van de gebieden waar we bijvoorbeeld weinig van weten, is de koloniale bouwkunde en bouwkunst. Daarom is het zo goed dat de erfgenaam van de architect Frans Ghijsels diens archief heeft gekoesterd en het initiatief heeft genomen tot het maken van een boek over deze belangrijke bouwmeester.

Ir. F.J.L. (Frans) Ghijsels werd geboren in Nederlands-Indië, studeerde in Delft waarna hij terugkeerde naar zijn land van herkomst. Hij werd er ambtenaar van het departement van burgerlijke openbare werken (in de wandeling BOW geheten, en in de volksmond bijgenaamd Batavia onder water, gezien de slechte afwatering van de stad tijdens de moesson). Ghijsels bleef niet lang bij het BOW; in 1916 richtte hij met H. von Essen b.i. en de aannemer F. Stolz het Algemeen ingenieurs- en architectenbureau (AIA) op. Het bureau werd in architectonisch opzicht een trendsetter. Economisch ging het het AIA redelijk goed: men ontwierp niet alleen, maar construeerde ook. En dat brengt geld in het laatje.

Waarom nu was het AIA in architectonisch opzicht een trendsetter? Dat is een lastige vraag. Eigenlijk zou de eerstverantwoordelijke auteur van het boek over Ghijsels, Huib Akihary, die vraag moeten beantwoorden. Dat probeert hij ook. Maar ook hij, die toch een zeker gezag heeft op het terrein van de koloniale architectuur na de publicatie van zijn boek *Architectuur en stedebouw in Indonesië* (1988), is niet helemaal in staat Ghijsels' werk te plaatsen in de geschiedenis van de moderne bouwstijlen vanaf 1900. Dat is ook niet eenvoudig. Koloniale architectuur immers was tot 1900 een simpel begrip: een laag wit landhuis of kantoor met een royale voorgalerij waarvan het dak werd gesteund door een fikse colonnade, was de neoklassicistische basis van ongeveer alles dat door Europeanen gebouwd werd.

Omstreeks 1900 verandert dat. De plantage-economie van Nederlands-Indië wordt onderdeel van de wereldeconomie waarin technologisch geavanceerde productiemethoden, multi-nationale bedrijven en hooggespecialiseerde arbeidskrachten met een universitaire vorming de toon aangeven. In dat klimaat past smaak voor het moderne, het yuppige, het eigentijdse. Het neoklassicisme verdwijnt: in de steden geeft nu de Amsterdamse school de toon aan, en ook Jugendstil en Art Deco zijn gewild. Maar die scholen en stijlen worden al snel beconcurrreerd door nieuwe ideeën. In Nederlands-Indië immers is voor Europeaan, en niet te vergeten voor de welgestelde Chinezen letterlijk en figuurlijk ruimte voor meer vrijheid en dynamiek dan men in Gouda of Haarlem dromen kan. Er is de mogelijkheid voor vormen, aangepast aan de tropen, die benoemd worden als zakelijk expressionisme, De Stijl, Het Nieuwe Bouwen of The Modern Movement. Het werk van Frank Lloyd Wright die zijn werk aanpast aan het klimaat van de streek waar hij bouwt, wordt door sommigen gekend, al is het maar van foto's. Het zijn allen westerse vormen die de

opdrachtgevers en architecten inspireren. Tevergeefs bepleit Berlage die in 1923 Indië bezoekt, een synthese tussen de westerse stromingen en de bestaande inheemse architectuur van de Indonesische archipel. Een klein aantal architecten doet zijn best dit nieuwe ideaal waar te maken, maar hun aanvankelijk succes zet niet op grote schaal door. Modern, kosmopolitisch, klimatologisch functioneel, smaakvol en representatief bouwen, daar gaat het de opdrachtgevers om. Een inheems vernisje in de zin van wat Javaansachtige ornamentiek en andere oogstrelende details van autochtone komaf zijn geen taboe: ze geven een gebouw een extra accent dat graag gezien wordt. Ghijsels met zijn compagnons en medewerkers van het AIA horen tot de top van de bouwmeesters die de nieuwe tropische architectuur realiseren. De Koninklijke paketvaart maatschappij, de overheid, de Theosofische

vereeniging, de vrijmetselarij, het episcopaat, het bankwezen, de spoorwegen, Lever's zeepfabrieken, de marine, en school- en ziekenhuisbesturen bedenken het AIA ruim met opdrachten. Wat het AIA maakte, was dan ook indrukwekkend, en evolueerde mee met de tijd. Ghijsels' eerste KPM-kantoor in Batavia in 1916 neigt nog naar het Nillmij-gebouw van Moojen en Snuyf uit 1909 (Jakarta) en naar het kantoor dat Berlage in 1900 ontwierp voor 'De algemeene maatschappij voor levensverzekering en lijfrente' (Surabaya). Maar in 1917 heeft Ghijsels zich al vernieuwd en bouwt hij naast de andere grote bouwmeester van die periode, Thomas Karsten, in Semarang een mooi, functioneel, zakelijk-expressionistisch kantoor. In 1925 verrijst in Ujung Pandang (voorheen Makassar) een KPM-kantoor dat een nog expressiever uitstraling heeft en opvalt door zijn zakelijke esthetiek. Vier jaar later is zijn talent ten volle ontplooid: in Surabaya bouwt hij het kantoor van Internatio dat majestueus en toch sober belijnd is. De Art Deco-elementen nemen af in omvang en belang. De ontwerpen worden sterk functionalistisch.

Vanaf 1929 ontwerpt hij zelden meer alleen. Hij gaat in dat jaar voorgoed naar Europa waar zijn gezin woont, en ontwerpt en bestiert op afstand. Zijn compagnons beheren het AIA daadwerkelijk. Zo verrijst in Batavia het Hotel des Indes dat rond 1972 helaas is afgebroken. In de Kota, de benedenstad van Batavia, komt het mooie spoorwegstation (Setasiun Jakartakota) waarvan de detaillering voor een groot deel is behouden.

Huib Akihary en zijn team van kundige medewerkers beschreven het gehele oeuvre van Ghijsels en het AIA met toewijding. De illustraties die ze kozen zijn voortreffelijk. De citaten uit Ghijsels' correspondentie zijn aansprekend en verhelderend. Een enkel punt van kritiek is er ook: ik denk niet dat Indonesiërs vanaf 1900 spraken van 'Het Indische Bouwen' zoals Akihary meent. Ze spraken, lijkt me, van *gedung belanda*: Nederlandse gebouwen. Zoals ze tegenwoordig veelal spreken van *gedung kolonial*: koloniale gebouwen. Wij vinden dat geen prettige term meer, maar zó is het, in ieder geval naar mijn ervaring.

Een tweede kritische noot betreft iets heel anders: volgens Akihary bouwde het AIA het ziekenhuis Onder de bogen in Yogyakarta als een verzameling van paviljoens, een opzet die aan de inheemse bouwtraditie zou zijn ontleend. Of zoals Akihary schrijft: 'The idea of pavilions and inner and outer courtyards is based on the Javanese concept of control of management and space. The well-known kratons, or royal palaces, of Yogyakarta and Surakarta are beautiful examples of this'. De paviljoensgewijze opzet van het ziekenhuis in Yogya, heeft, anders dan Akihary meent, niet zoveel met het Javaanse denken te maken. Tot ongeveer 1935 worden ook in Europa ziekenhuizen paviljoensgewijs opgezet; daarna verandert het management in de ziekenhuizen en daarmee deze vorm van architectuur.

Een volgend punt dat aandacht verdient is de situering van Ghijsels in de architectuurgeschiedenis. Akihary schrijft over de stijl van Ghijsens en tijdgenoten: 'Judgment of this period demands completely different definitions of style than those who are valid for European architecture and other expressions of art of the same period'. Daar zit wat in. Echter: de concepten van het moderne bouwen in de kolonie kwamen niet uit de lucht vallen, en de wisselwerking tussen de ontwikkeling van het bouwen in Nederlands-Indië en die in Europa en Amerika blijft intrigeren. Akihary schrijft niet veel over die wisselwerking, en kon dat misschien ook niet binnen het beknopte bestek van het boek over Ghijsels waarin de oeuvrecatalogus een belangrijke

plaats inneemt. Maar het thema van de wisselwerking kan mogelijkerwijs in een volgende publicatie verder worden uitgediept. Het is die moeite zeker waard.

Tenslotte: de vertaling van T. Burrett is niet vlekkeloos. Waarom Netherlands Indian Railway Company voor Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij? De term Netherlands-Indies is gebruikelijker in wetenschappelijke teksten. Maar goed, bijzaken zijn bijzaken. Hoofdzaak is dat de architectuurgeschiedenis van Nederlands-Indië verrijkt is met een informatief en prachtig uitgevoerd boek.

Tessel Pollmann

Marijke Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: IISG, 1995, 252 blz., *f*34,50 ISBN 90 6861 106 2).

Dit proefschrift is intrigerend én irriterend. Intrigerend, omdat de politicologe Marijke Mossink de lezer meeneemt naar haar werktafel en laat zien hoe zij met een metaforische passer cirkels zet op haar papier om daarmee haar materiaal vanuit verschillende perspectieven te benaderen. Door het boek heen beschrijft zij de ontwikkeling in haar denken over de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenvredesbeweging in het interbellum. De auteur ontziet zichzelf daarbij niet. In het tweede hoofdstuk vertelt zij over dit denkproces als een 'reconstructie van een constructie', dat wil zeggen als 'een gestileerde reconstructie - in de vorm van een weergave van mijn worsteling van mijn bronnen, en anderzijds de literatuur en de wetenschappelijke discussies die mij in de loop van het onderzoek inspireerden'. In een noot volgt ten overvloede de geruststelling dat deze reconstructie eigenlijk ook een constructie is. De lezer krijgt de kans om mee te denken, en dat kan interessant zijn - en dat is het bij tijd en wijlen ook -, maar de beschouwingen over problemen, raadsels en vragen die zich alsmaar opdringen, over keuzes waarom eerst de ene conclusie werd getrokken en later de andere, gaan op den duur wel eens irriteren.

Toch heeft deze studie veel te bieden. Zo is *Levenbrengsters* een leerzame gids voor wie wil weten wat de theorie van Joan Scott in de praktijk van het historisch onderzoek inhoudt. Sinds de jaren tachtig roept deze Amerikaanse historica op om vooral over de totstandkoming en effecten van subjectieve en collectieve betekenissen van vrouwen en mannen als identiteitscategorieën te schrijven. Mossink vertaalt dit als onderzoek naar de 'politics of gender in the politics of peace' en andersom. Zij richt zich op twee bonden die vrouwen als collectief organiseerden om de vrede te bevorderen: de Algemeene Nederlandse vrouwen vredebond en de Nederlandse afdeling van de Women's international league for peace and freedom ofwel de Internationale vrouwenbond voor vrede en vrijheid (IVVV). Deze vrouwenvredesbonden werden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog opgericht om pas na jarenlange discussies te fuseren. De Tweede Wereldoorlog was toen net uitgebroken. Deze slepende fusie vraagt om een verklaring en die wordt ook gegeven. De bestaande geschiedschrijving biedt overigens wat dat betreft weinig houvast. De geschiedenis van de vrouwenvredesbeweging is namelijk schromelijk verwaarloosd, niet in het minst door feministen zelf. De feministische historica Johanna Naber - als oud-liberale een voorstandster van een sterke defensie - had weinig op met het 'sentimentele' pacifisme. In haar invloedrijke chronologisch overzicht van de Nederlandse vrouwenbeweging uit 1937 negeerde ze de wapenfeiten van de vrouwenvredesbeweging volkomen. Tijdens de tweede feministische golf stonden alleen de pacifistische activiteiten van socialistische vrouwen in de belangstelling.

De vrouwenvredesbeweging krijgt in *Levenbrengsters* het eerherstel dat zij verdient. Maar Mossink is natuurlijk niet zozeer daar op uit. Het gaat haar om de vraag waarom en hoe het vanzelfsprekende verband werd gelegd tussen vrouwen en vrede, vrouwelijkheid en vreedzaamheid. Vanuit deze optiek worden de twee vrouwenbonden als 'fabrieken van vrouwelijkheid' geïnterpreteerd. Op deze wijze hoopt zij tevens iets te kunnen zeggen over wat er in Nederland gebeurde met het feminisme na de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. In laatste instantie wil

dit boek een destijds nieuw fenomeen aan de orde te stellen: het vrouwelijk burgerschap.

De Vrouwen vredebond was eind 1914 de creatie van Elisabeth Maria van Wijngaarden, een onbekende winkelierster die streefde naar vrede in de harten van *mensen.* Over vrouwen als collectief sprak of schreef ze merkwaardig genoeg weinig. In plaats van luid te protesteren tegen de oorlog, ging zij van deur tot deur om met mensen te praten en hen te bewegen een afdeling op te richten. Was Van Wijngaarden het type van een Jevohagetuige, maar dan van het

zachtmoedige soort, haar vriendin Tine van Berkum trad strenger en daadkrachtiger op. Dankzij haar groeide het aantal leden in 1928 uit tot ruim tweeduizend, verspreid over twaalf afdelingen. Beide dames hebben op tamelijk ondemocratische wijze het gezicht van de Vrouwen vredebond in het interbellum bepaald. Oproepen van leden om wat meer 'te doen', pogingen van afdelingen om invloed uit te oefenen op de bond en verzoeken tot fusie met de IVVV werden lange tijd door het tweetal als dagelijks bestuur met allerlei smoesjes in de kiem gesmoord.

Vooral de fusie was een heet hangijzer. Dat was ook niet vreemd, aldus Mossink. Hoewel de Vrouwen Vredebond en de IVVV als vredesorganisaties zich op *vrouwen* richtten en daaraan hun bestaansgrond ontleenden, waren de verschillen qua argumentaties, strategieën en sociale en politieke achtergrond bij nader inzien groot. In de IVVV domineerden zelfbewuste en politiek ambitieuze vrouwen uit de vrouwenkiesrechtbeweging, die meer op de wereld dan op het hart gericht waren. Dat bleek al uit de oprichting. Op initiatief van Aletta Jacobs vond in Den Haag in 1915 het druk bezochte Internationaal congres van vrouwen tegen den oorlog plaats, voorgezeten door de beroemde Amerikaanse pacifiste Jane Addams. De sfeer was er optimistisch en strijdbaar. De oorlog werd gezien als uitvloeisel van 'mannelijke' politiek, hét argument om vrouwen eindelijk het kiesrecht te verlenen. Na het congres werd een Internationaal comité opgericht dat het vrouwenvredeswerk zou voortzetten. Intussen bezochten vrouwendelegaties de regeringen van de oorlogvoerende en de neutrale landen in Europa en de president van de Verenigde Staten om het vredesprogramma van het congres voor te leggen. Toen de Nederlandse delegatieleden van hun reizen terugkeerden, kwam spoedig de IVVV tot stand.

Twee jaar later - de IVVV telde circa 900 leden - was er van de oorspronkelijke triomfantelijke stemming niets meer over. De missies langs de regeringen hadden weinig opgeleverd en de oppositie 'vrouwelijke vreedzaamheid versus mannelijke oorlogszuchtigheid' bleek moeilijk vol te houden. Het concept seksenstrijd strookte niet met het streven naar vreedzaamheid. Net als de Vrouwen vredebond organiseerde de IVVV zich nu als collectief van vrouwen zonder zich tegenover mannen te stellen. Hoe speelden beide bonden dit klaar? Door vrouwen tot leden van één grote familie van moeders te verklaren. Op grond van deze 'moederlijkheid' wierpen vrouwen zich op als de vredebrengsters bij uitstek. Het uitgangspunt van de moederlijke vreedzaamheid riep echter wel allerlei andere spanningen op die steeds bezworen moesten worden. Want al hoefde er niet naar mannen te worden verwezen (zij konden immers geen moeder zijn), mannen konden wél vader zijn en niet alle vrouwen waren moeders.

Desondanks lukte het de bonden om een vrouwelijk pacifisme uit te dragen dat gebaseerd was op sekseverschil zonder dat er sprake was van een positiebepaling van de ene sekse tegenover de andere. Dit is voor Mossink vervolgens de reden om te stellen dat de vrouwenbeweging na de invoering van het vrouwenkiesrecht niet meer feministisch was. Deze conclusie gaat mij te ver. Zeker, in het interbellum noemde geen enkele moderne vrouw zich feminist. Volgens Annie Romein-Verschoor bleek de 'terugtredende houding tegenover de vrouwenbeweging' in deze tijd uit de vele romans waarin de in haar vrijheid teleurgestelde vrouw voortdurend op zoek was naar moederschap en liefde als vervulling van het ultieme geluk. Het feminisme verkeerde in een ideologische crisis. Desondanks ageerde in de jaren dertig de vrouwenbeweging met volle kracht tegen de maatregelen van de overheid om betaalde

arbeid van vrouwen te beperken of zelfs te verbieden. Zijn het 'Comité tot verdediging van de vrijheid van arbeid voor de vrouw' en de succesvolle 'anti-Romme-actie' geen sprekende voorbeelden van seksenstrijd?

Mossinks conclusie lijkt wél op te gaan voor de vrouwen*vredes*beweging, althans in Nederland. (Een internationaal perspectief zou ook op dit punt een feministischer beeld hebben opgeleverd). Het vrouwelijk pacifisme van de door haar onderzochte vrouwenvredesbonden be-

stond uit een bonte verzameling opvattingen over oorlog en vrede *van vrouwen* die een aantrekkelijk alternatief vormde voor de verderfelijke partijpolitiek. Maar, al hielden de vredesvrouwen niet van politiek en hield de (mannelijke) politiek niet van (vredes)vrouwen, ze verhielden zich wel voortdurend tot elkaar. Ook na de invoering van het vrouwenkiesrecht was de verhouding tussen vrouwen en politiek moeizaam, zo blijkt uit dit proefschrift. Dat verklaart tevens waarom vrouwelijk burgerschap en partijpolitiek nog lang op gespannen voet met elkaar bleven staan.

Maria Grever

F. van den Burg, H. van Dulken, ed., *Jan Kassies 1920-1995. Tussen politiek en cultuur* (Amsterdam: Boekmanstudies, 1996, 152 blz., *f*27,50, ISBN 90 6650 047 6).

In de herfst van 1995 overleed Jan Kassies. Haast bij toeval trad hij in de zomer van 1945 in dienst van de Federatie van kunstenaarsverenigingen, maar in de jaren daarna groeide hij uit tot een figuur in de wereld van cultuur, politiek en beleid waar men 'niet meer omheen kon en ook niet meer omheen wilde'.

Ter nagedachtenis aan hem en ter ere van het vijftigjarig bestaan van de Federatie van kunstenaarsverenigingen heeft de Boekmanstichting de bundel *Jan Kassies 1920-1995. Tussen politiek en cultuur* het licht doen zien. Van eerstgenoemde instelling werd Kassies in 1949 directeur, terwijl de Boekmanstichting mede door zijn toedoen in 1963 tot stand kwam en in hem tussen 1979 en 1988 een gedreven voorzitter kende. Kassies bekleedde tijdens zijn leven nog vele andere functies in de kunst- en cultuursector. Na zijn directeurschap van de Federatie was hij, onder meer, algemeen secetaris van de Raad voor de kunst, directeur van de Amsterdamse Theaterschool, voorzitter van de VPRO, directeur van het instituut voor het Theateronderzoek, lid van de Eerste Kamer voor de PvdA, voorzitter van het Stimuleringsfonds Nederlandse culturele omroepprodukties en voorzitter van het Bedrijfsfonds voor de pers. Bovendien publiceerde hij tal van artikelen over kunst-, omroep- en cultuurpolitiek.

De bundel opent met een korte schets van Kassies' leven en werk door Fenna van den Burg. Dit levensbericht is de enige bijdrage waarin ook de eerste fase van zijn werkzame leven aan bod komt. De overige acht artikelen in de bundel gaan over de activiteiten en de instituties waar Jan Kassies zich vooral in de tweede helft van zijn loopbaan voor heeft ingezet. Volgens de redacteuren was het in het bestek van deze bundel niet haalbaar om een gedegen historische analyse te bieden van de belangrijkste instituties uit de eerste fase van Kassies' loopbaan: de Federatie en de Raad voor de kunst.

Wat de lezer krijgt voorgeschoteld zijn voor het merendeel prikkelende beschouwingen over de culturele taak van de omroep (Wim Knulst), de inrichting van het Amsterdamse theateronderwijs (Loek Zonneveld), de geschiedenis van het Instituut voor theateronderzoek (Luuk Verpaalen), actuele ontwikkelingen op het gebied van cultuurspreiding en kunsteducatie (Ton Bevers), de hindermacht van de Eerste Kamer (Joop van den Berg), het Bedrijfsfonds voor de pers (Joan Hemels),

de relatie tussen sociaaldemocratie en cultuurpolitiek (Paul Kalma) en over waarden en doelen in het kunstbeleid (Cas Smithuijsen). Conform de wens van de redacteuren, die een hagiografie wilden vermijden, ligt in de meeste bijdragen het accent niet zozeer op persoon van Jan Kassies, maar vooral op de aard en het functioneren van de activiteiten en instellingen waar hij zich mee bezig heeft gehouden.

Uitzonderingen wat dit betreft zijn de artikelen over het Amsterdamse theateronderwijs en over de geschiedenis van het Instituut voor theateronderzoek, waarin Kassies' dromen en daden als directeur van beide instellingen een centrale plaats krijgen toebedeeld. Toch zijn de zojuist genoemde bijdragen minder een vreemde eend in deze bundel, dan Van den Bergs

beschouwing over het functioneren van de Eerste Kamer, die en passant opmerkt dat dit niet de plaats is waar Kassies de opvallendste verrichtingen in zijn rijke leven heeft verricht. Mede daarom had dit op zichzelf belangwekkende essay beter bewaard kunnen worden voor een andere gelegenheid dan een bundel over de activiteiten en organisaties waarvoor Jan Kassies zich gedurende zijn leven sterk heeft gemaakt. Daarbij gaat het immers eerst en vooral om het gebied *tussen politiek en cultuur* en, in de woorden van de redactie, om organisaties op het terrein van kunst en cultuur, die als tegenspelers van de overheid konden fungeren, maar die tevens een brug konden vormen tussen het culturele veld en de politiek.

Susanne Janssen

E. de Maesschalck, *Een Bond voor alle gezinnen. Geschiedenis van de gezinsbeweging in Vlaanderen* (Brussel: Bond van grote en van jonge gezinnen vzw, 1996, 240 blz., ISBN 90 803097 1 0).

De Bond van grote en jonge gezinnen, vroeger de Bond van de kroostrijke gezinnen geheten, werd in 1921 opgericht en herdacht bijgevolg in 1996 haar vijfenzeventigste verjaardag. Het boek van Edward de Maesschalck, door de bond zelf uitgegeven, is één van de tastbare overblijfselen van deze herdenking.

De bond werd kort na de Eerste Wereldoorlog opgericht met de expliciete bedoeling de belangen te verdedigen van de gezinnen met meerdere kinderen. De Eerste Wereldoorlog was niet bevorderlijk geweest voor de materiële situatie van deze gezinnen: dit segment van de bevolking had immers in verhouding veel soldaten, bovendien vaak ook kostwinners, aan het Belgisch leger geleverd. De realisaties van de bond zijn niet gering en heel concreet. De bond fungeerde als drukkingsgroep bij het afdwingen van het kindergeld en het wezengeld, de vermindering van de belastingen en van de spoortarieven, ...

Edward de Maesschalck schetst in 66 thematische hoofdstukjes, chronologisch gerangschikt, een geschiedenis (niet ‘de’ geschiedenis) van de bond. Een groot deel van het lezerspubliek van dit huldeboek bestaat wellicht uit leden van de bond zelf (300.000 in 1996). De ouderen onder hen zullen het wellicht doornemen met een groot gevoel van herkenning. ‘Aandoenlijk’, ‘oubollig’ en ‘doortrokken van stille weemoed’ zijn termen die de auteur in zijn inleiding - om begrijpelijke redenen - aanhaalt. Het zijn meteen ook de termen waarmee het gehele boek getypeerd kan worden. De auteur heeft duidelijk geopteerd voor een interne kroniek van de organisatie. Aan de hand van het eigen archiefmateriaal en aan de hand van bijzonder schaarse literatuur, brengt hij zijn lovend verhaal.

Het werk van Edward de Maesschalck kan vanuit de opzet een huldeboek te brengen zeker geslaagd genoemd worden. Ook wat betreft vormgeving en uitvoering (afwisseling tekst-illustraties, lettertype, ...) is het aantrekkelijk.

Vanuit historisch-wetenschappelijk standpunt (het curriculum van de auteur op de binnenachterflap laat veronderstellen dat zijn werk ook zo mag en moet worden beoordeeld) blijft het echter nogal ondermaats. Een kritische benadering van de bond, als onderdeel van 75 jaar Belgische geschiedenis, ontbreekt grotendeels. Alleen wat

de communautaire aangelegenheden betreft, die leidden tot de splitsing in 1960, wordt de Bond wat in de maatschappelijke context geduid. Enkele klassieke hete hangijzers uit de recente geschiedenis (pluralistisch of katholiek?; een mannenbastion?) worden wel even aangeraakt, maar beslist onvoldoende uitgewerkt. De aanwezigheid van vrouwen in het bestuur wordt 'blijkbaar een opdracht voor de 21e eeuw' genoemd en het pluralisme in Vlaanderen '(...) geen eenvoudige zaak'. Voorwaar, nogal erg neerbuigend en vooral sussend tegenover de lezer, die vrij expliciet wordt aangemaand vooral zijn/haar vertrouwen in de leiding niet te verliezen.

Een onvermijdelijk gevolg van het beschrijvend uitgangspunt en van de weinig kritische ingesteldheid van de auteur is de onduidelijkheid over de oorsprong van zijn informatie (Wat komt uit het archief van de bond? Wat en vooral voor welk aandeel speelt hij leentje-buur bij de werken van Ballet, Malisse en Van Iseghem?). Ook zijn gebrekkige literatuurkennis is daar trouwens een illustratie van. Edward de Maesschalck kent de werken van zijn voorgangers niet (en zegt dat die niet bestaan): naast de overvloedige literatuur over het gezin en de familie in de twintigste eeuw, bestudeerden Maria Mampuys (KUL, 1981), Marie-Anne van den Berghe (ULB, 1982), An Catoor (KUL, 1983), Dirk Dalle (KUL, 1986), Yih-Ching Hsin (UCL, 1986), Sophie Decock en Pierre-Alain Henau (ULB, 1987), Claude Brouir (ULg, 1988) en Hilde Hofkens-Van den Brandt (RUG, 1994) allen één of meerdere facetten van de geschiedenis van de bond.

Opvallendst is echter de abdicatie, op meerdere plaatsen, van Edward de Maesschalck als historicus. Te vaak ontwijkt hij eigen conclusies en stelt hij zich tevreden met uitspraken van tijdgenoten die ‘beter dan welke historicus ook’ (10) vertellen wat hijzelf had moeten verklaren en waardoor hij zich wetens en willens herleidt tot chroniqueur. De bond verdiende beslist beter.

Luc François

R. van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België [1925-1940]* (Antwerpen/Baarn:Hadewijch, Gent: AMSAB, 1995, 252 blz., *f*44,90, ISBN 90 6550 504 0).

Bij de studie van de geschiedenis van het communisme in de vermelde periode raakte de auteur geïntrigeerd door het relatief hoge aantal joden met een communistische overtuiging. Op zoek naar hun motieven gaat hij in het eerste hoofdstuk na welke hun relatie was met de arbeidersbeweging in het land van oorsprong. De hoogste concentratie van joodse bevolking kwam tot stand in het westelijke deel van het oude tsarenrijk. Daar vielen sociale en nationale onderdrukking samen, zij het met belangrijke verschillen volgens de regio's zoals Polen, Bessarabië, enz. Vele joden migreerden naar de grote steden, waar zij vooral actief waren in kleine, ambachtelijke bedrijven. Ongeveer gelijktijdig maakten zij uiteenlopende politieke keuzes. Dit alles is belangrijk gebleken in de emigratie. Het kan namelijk een eerste verklaring bieden voor het sociaal en het politiek profiel van de inwijkelingen in België (hoofdstuk 2) en voor een zekere continuïteit in hun gedragspatroon.

De studie is verder ingedeeld in drie hoofdstukken, onderscheiden volgens de cesuren in de communistische politiek. Het blijkt namelijk dat ook de joodse revolutionairen de grote strategische opties van de Komintern trouw hebben gevolgd. Voor hen zoals voor anderen gold dezelfde gehoorzaamheid uit naam van het ideaal en hetzelfde gebod van verdediging van de Sovjet-Unie. Voor 1925-1934 gebeurt dat door een sectaire en geïsoleerde opstelling. In 1935-1939 primeerde de volksfrontgedachte, die een veel grotere soepelheid vroeg en meer autonoom handelen toeliet. 1939-1940 was opnieuw een periode van isolement, gevolg van het Sovjet-Duits niet-aanvalspact. De grote indeling van deze publicatie sluit aan bij

reeds gekende evoluties en wekt de indruk dat het politieke aspect voorop staat. Dat blijkt bij nader toezien wel even anders.

Op de vraag ‘waarom hebben zij die revolutionaire keuze gemaakt’? gaat de auteur diep in. Hij licht zelf toe dat zijn aandacht evolueerde ‘van het zuiver politieke naar het sociale en culturele terrein, van de ideologie naar de militant en meteen ook van de top naar de basis’ (5). De militant benaderde hij *bottom-up* in de dossiers van de vreemdelingenpolitie en door middel van orale getuigenissen. Daarnaast nam hij joodse periodieken en privé-archief door, wat

hem toeliet om zicht te krijgen op de contacten en de conflicten tussen individuen en tussen organisaties. Dat betekent niet dat de politieke theorie als waardeloos wordt geacht. Zij blijft op de achtergrond aanwezig (bijvoorbeeld de communistische visies op het jodenvraagstuk) maar wordt qua praktische draagwijdte gerelativeerd door cultureel bepaalde gedragspatronen. Deze laatste worden, ter verklaring van de keuzes en de praktische opstelling, zelfs belangrijker.

Om welke gedragingen en keuzes het gaat, wordt ons inziens het best verduidelijkt door de spanningsvelden op te sommen, waarbinnen Van Doorslaer zijn verhaal situeert. Joden dienden in de eerste plaats te kiezen tussen assimilatie of bevestiging van de eigenheid. Meer dan de optie voor een orthodoxe dan wel een liberale levenswijze zou dat voor een aantal van hen culmineren in een keuze tussen 'de' revolutie of het nationalistisch zionisme. Wie de communistische weg koos, kwam voor een andere tweesprong: zou men werken in de Vlaamse 'straat' (i.e. de algemeenheid) dan wel in de joodse? Strikt genomen eisten de Komintern en het belang van de zwakke plaatselijke communistische partij dat iedereen zich inzette binnen de kaders die golden voor alle arbeiders. Nationalistische breuklijnen werden gevaarlijk geacht. De auteur tekent op prachtige wijze de hardnekkigheid van historisch gegroeide realiteiten. Al werd gedacht in termen van de leer, toch bleven velen in de 'joodse straat' actief. Dit laatste gaf in de volksfrontperiode trouwens meer armslag voor een brede, antifascistische samenwerking. Bovendien wierp de klassenstrijd specifieke problemen op. In sectoren waar geen Belgen werkten, kwamen tegenstellingen tussen joods patronaat en werklieden tot uiting, maar soms ook solidaire acties tegen de verdere afbraak van het ambachtelijke bedrijfswezen. In technisch meer geëvolueerde sectoren ontstonden concurrentieverhoudingen met de Belgische arbeiders, wat leidde tot botsingen met en zelfs xenofobe reacties bij enkele vakbondsleiders. Een keuze voor communisme was niet van aard om die verhoudingen gunstiger te maken. Zij maakte, als vorm van assimilatie, ook de kloof met het zionisme onoverbrugbaar. En toch, behalve in gevallen van totale assimilatie, bleef er voor velen behoefte aan geborgenheid, die zij alleen vonden in eigen organisaties. Zoals wij dit verhaal hier samenballen, komen militanten noch drijfveren tot hun recht. Dat is in het boek wel het geval en zelfs heel genuanceerd. Door gebruik te maken van de prosopografische methode weet de auteur de problematiek heel duidelijk te stellen. Hij toont aan dat zelfs de meest radicale ideologische breuk, de meest doorgedreven poging tot assimilatie, onmogelijk is zonder een minimum aan zekerheid, aan geborgenheid. Deze wordt in de oorspronkelijke cultuur gevonden, hoezeer ook gewijzigd.

Van Doorslaer draagt zowel bij tot de geschiedenis van de joodse gemeenschap als van het communisme. Door allerlei facetten samen te brengen en dank zij het evoqueren van de culturele tradities slaagt hij erin aan integrale geschiedenis te doen, hoe beperkt het aantal mensen ook was waar het in concreto om gaat. Bovendien, zonder ook maar zijdelings te verwijzen naar actuele toestanden, zet hij de lezer doorlopend aan tot nadenken over de huidige problemen van acculturatie en xenofobie.

J. Verhelst

N. Maas, F.W. Kuyper, ed., *Offeren aan Mercurius en Minerva. Nederlandsche vereeniging van antiquaren 1935-1995* (Amsterdam: De Buitenkant, 1995, 235 blz., *f* 69,90, ISBN 90 70386 75 5).

Ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Nederlandsche vereeniging van antiquaren verscheen dit boek gewijd aan het recente verleden van het Nederlandse antiquariaat. Het bevat geen echte geschiedenis maar begint met een kroniek door Nop Maas. Die geeft gedeel-

telijk, groot gedrukt, een overzicht van de lotgevallen van de vereniging en haar leden, waartussen, kleiner gedrukt, alinea's staan die bepaalde tijdschriften, tentoonstellingen en internationale contacten behandelen. Het is duidelijk dat vanaf het allereerste begin Menno Herzberger de centrale figuur in de vereniging is geweest, een man die door zijn enthousiasme en ook drammerigheid de zaak overeind wist te houden. Want antiquaren zijn individualisten en het animo voor gemeenschappelijke activiteiten zakte dikwijls in. Zo zijn er vele tijdschriften ontstaan, die het enige tijd deden, om daarna weer te verdwijnen. Ook de Associated Publishers Amsterdam uit 1967, opgericht door vijftien antiquaren en uitgevers om oude boeken in facsimile uit te brengen, viel snel uiteen. Een poging een bibliografie van Nederlandse plaatsbeschrijvingen tot stand te brengen begon in 1937 maar was tegen 1958 geheel verpieterd. De verwante Nederlandse vereniging van assistent antiquaren, een initiatief uit begin jaren zeventig, stierf al na twee jaren een stille dood. Moeizaam kwam gedurende enige tijd een vakcursus tot stand. In deze kleine gemeenschap drong telkens de buitenwereld binnen, in de eerste plaats natuurlijk door het anti-joodse optreden van de bezetter. Maar problemen rond het invoeren van de BTW in 1968, de toenemende diefstallen en bedrog bewezen het nut van de vereniging, die maatregelen daartegen initieerde. Telkens weer waren er bestuursleden die initiatieven namen om de zaak nieuw leven in te blazen. De leden werden geactiveerd wanneer nieuwe ontwikkelingen optraden, zoals bijvoorbeeld de regelgeving van de EEG en het gebruik van de computer. In het boek zijn dan ook lijsten met hun namen en die van leden opgenomen, al zijn die niet volledig daar het archief niet altijd compleet is.

Het boeiendste deel wordt echter gevormd door tien interviews met oude en zeer oude leden die over de geschiedenis van het vak praten. De dikwijls zeer persoonlijke gesprekken zijn gevoerd door Nop Maas en de huidige voorzitter F.W. Kuyper, door A.G. van der Steur, J.F. Heijbroek en P.J. Buijnsters. Zij spreken onder meer met P. Valkema Blouw, S. Emmering, Max en Nico Israel, de De Graafs uit Nieuwkoop, Edgar Franco van Beijers in Utrecht en de enige vrouw in het gezelschap, Ans van Pagée uit Den Bosch. Alleen F. Knuf beschrijft zijn leven zelf. Menige anekdote wordt hier ten beste gegeven en de grote caesuur van de Tweede Wereldoorlog is duidelijk aanwezig. Wie ook nog optreden, maar dan in verhalen van anderen, zijn Menno Herzberger en H.L. Gumbert. Vooral de eerste kon berucht ongemakkelijk zijn in het omgaan met Mercurius en dat zette wel eens kwaad bloed ondanks bewondering voor zijn feeling voor het oude boek. Alle gesprekspartners signaleren echter de grote verandering die het vak de laatste tijd doormaakt. Niet alleen vallen door geldgebrek oude klanten als de universiteitsbibliotheken en studenten af. Ook nieuwkomers als mislukte leraren (in de woorden van Max Schuhmacher) en hoogleraren ‘die ik weet niet wat bijverdienen’ zorgen met geringe kennis als halve scharrelaars voor wildgroei, zoals Bert Hagen het formuleert. Anton Gerits beklemtoont dat scherp calculeren van kosten steeds meer een noodzaak wordt. Pogingen de antiquarische markt te vergroten door catalogi rond te zenden en beurzen te organiseren lijken ook langzamerhand op hun grenzen te stuiten. De toekomstige geschiedschrijver van het Nederlandse antiquariaat en zijn, vaak kleurrijke, vertegenwoordigers vindt hier een basis voor onderzoek en zal diverse versies van het verleden zorgvuldig kunnen overwegen.

E.O.G. Haitsma Mulier

W. Balke, H. Oostenbrink-Evers, *De commissie voor de werkorde (1942-1944), oorspronkelijk ingesteld als de commissie voor beginselen van kerkorde* (Zoetermeer: Boekencentrum bv, 1995, xxv + 198 blz., *f*39,50, ISBN 90 239 0066 9).

Met de totstandkoming van een Verenigde Protestantse Kerk in het vizier, hebben Balke en Oostenbrink-Evers de afgelopen jaren gewerkt aan de geschiedenis van de totstandkoming van de voorlaatste ingrijpende structuurwijziging van de grootste van de twee fusiepartners:

de van 1951 daterende kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk. Mocht men denken, dat het fusieproces 'Samen-op-weg' louter negatief is ingegeven door de zieltogende toestand van deze kerk, dan kan de geschiedenis uitwijzen, dat van zieltogen als toestand van de kerk ook reeds in de eerste helft van deze eeuw sprake was - en dat toen allerminst aan fusies werd gedacht. Integendeel, de nieuwe kerkorde van 1951 beoogde het eigen karakter van de Hervormde Kerk als belijdende kerk en als volkskerk te versterken.

Na in 1993 in *De commissie voor de kerkorde (1945-1950)* de bronnen te hebben gepubliceerd, die betrekking hebben op de totstandkoming van de kerkorde van 1951, presenteren de auteurs nu de stukken van de commissie, die juridisch de weg heeft gebaand voor de totstandkoming van deze kerkorde. Na op de treurige geschiedenis van de reorganisatiepogingen van de Hervormde Kerk in de jaren dertig te hebben gewezen, en de uitzichtloze impasse waarin die in 1940 waren vastgelopen, beschrijft Oostenbrink-Evers het belang van het werk van de commissie van de werkorde, een werkgroep van de in 1940 ingestelde commissie voor kerkelijk overleg, die op aanstichten van Hendrik Kraemer geestelijke vernieuwing in de kerk trachtte te wekken.

De spil in deze werkgroep was voorzitter Paul Scholten. Deze jurist doorbrak het verlammende gepalaver over reorganisatie, door het streven naar een nieuwe kerkorde ter vervanging van de als verstikkend ervaren bestuursorganisatie van 1816 los te koppelen van het streven naar geestelijke vernieuwing. Hij stelde dat geestelijke vernieuwing eerst mogelijk zou zijn na verlossing uit het keurslijf van 1816. De werkgroep was zelf niet bevoegd een nieuwe kerkorde op te stellen, maar kon wel een voorstel doen tot afschaffing van het oude bestuursstelsel en ze kon tevens een weg uitstippelen om tot een nieuwe kerkorde te geraken.

Hoe dit plan uitgewerkt werd, en tenslotte in 1944 door de algemene synode werd aanvaard is *en detail* te volgen in deze bronnenuitgave. Ze omvat de vergaderstukken van de tien vergaderingen van de werkgroep: brieven, nota's, aantekeningen en notulen. Het is geen lichtvoetige lectuur en bevat heel wat kerkrechtelijke schermutselingen, maar het materiaal biedt de doorzetter en fijnproever een verhelderend inzicht in de achtergronden van de kerkorde, die nu bijna een halve eeuw functioneert. Helaas zijn de bronnen te karig geannoteerd en wordt hun herkomst onvoldoende verantwoord.

De auteurs tonen echter de materie als geen ander te kennen en de inleiding maakt duidelijk dat zij er persoonlijk nauw bij betrokken zijn: de oplossing van Scholten wordt meer omhelsd dan geanalyseerd. Zo'n voorkeur heeft een sympathieke trek, maar het gebrek aan distantie leidt nu en dan wel tot enige vooringenomenheid. Is het werkelijk zo geweest als de inleiding suggereert, dat de Hervormde Kerk tijdens de bezetting een metamorfose onderging en van slapende reus plotsklaps tegenover de ideologische vijand uit Duitsland 'een sprekende kerk wilde zijn', waarin dan bovendien 'velen een ontwaken van een nieuwe geest herkenden'. Zulke vage formuleringen roepen vragen op: was de Hervormde Kerk nu een sprekende kerk of niet, ontwaakte binnen haar in de oorlog nu een nieuwe geest of niet? Of hoopten sommigen dat destijds, en wensen de auteurs dat deze hoop werkelijkheid was geweest? Ook als het over de betekenis van Kraemers optreden voor de Hervormde Kerk in 1940 gaat, komt de inleiding niet verder dan de vermelding dat Kraemer velen wist te inspireren door zijn apostolaire woorden. Hoe dan en wat hielden die

woorden in? Dit bezwaar van onbepaaldheid geldt echter vooral de kernvraag van deze publicatie: waarom slaagde de kleine werkgroep wel, terwijl een decennium reorganisatie-arbeid van velen had gefaald? Oostenbrink-Evers wijst er in de inleiding op dat de ontwikkelingen binnen de kerk in oorlogstijd door de werkgroepsleden als het werk van de Heilige Geest werden ervaren en dat omstanders de arbeid van de werkgroep beleefden alsof God zelf aan het werk was. Respect voor deze beleving doet niets af aan het feit dat hier geen *historische* verklaring wordt geboden.

George Harinck

W.B. van Halsema, e.a., ed., *De zending voorbij. Terugblik op de relatie tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Kerk van Sumba, 1942-1994* (Kampen: Kok, 1995, x + 276 blz., *f*29,50, ISBN 90 242 7788 4).

De in 1892 gevormde Gereformeerde Kerken hebben in de voormalige Nederlands Oost-Indische archipel op een aantal eilanden zending bedreven. De richtlijnen voor het bedrijven daarvan, de verdeling van de zendingsterreinen en van de verantwoordelijkheid voor de zending en de zendelingen over de plaatselijke kerken werd geregeld op de generale synode te Middelburg (1896). Van de daar opgestelde uitgangspunten - waarin de hand van dr. A. Kuyper licht te herkennen valt - springen er in verband met de gereformeerde zendingsgeschiedenis en in onderscheiding van die van andere Nederlandse kerken en/of verenigingen met name drie in het oog: het in reactie op antropocentrische tendensen accentueren van het theocentrisch karakter van de zending: het gaat in de zending niet om bewogenheid met de aanhangers van andere religies, maar eerst en vooral om de verheerlijking van Gods naam; het kerkelijk karakter van de zending: dit in onderscheid van genootschappelijke zending of andere vormen van particulier initiatief en ter onderstreping van het feit dat de zending gerekend dient te worden tot de taak van de kerk; en de kwalificatie van medische zorg en onderwijs op het zendingsterrein als hulpdienst: de zending draagt een kerkelijk karakter, terwijl de hulpdienst evengoed door een vereniging kan worden verricht.

Toen deze richtlijnen werden vastgesteld bedreven de Gereformeerde Kerken reeds zending op Midden-Java (sinds 1894) en op Sumba. Op dit laatste eiland was sinds 1881 een Nederlandse zendeling actief, die vanaf 1886 door de Christelijke Gereformeerde Kerk werd uitgezonden. Uiteindelijk is uit deze actie de Christelijke Kerk van Sumba ontstaan. Met deze kerk hebben de Gereformeerde Kerken een ontwikkeling in de relatie doorgemaakt van zendingskerk, via de stuipachtige groei naar onafhankelijkheid, tot zelfstandige kerk, waarmee nog steeds een zusterrelatie bestaat.

In deze bundel zonder wetenschappelijke pretentie wordt een terugblik gegeven op deze relatie, met name op het spannende proces van verzelfstandiging. De terugblikken zijn hoofdzakelijk geleverd van Nederlandse zijde, op een enkele uitzondering na allen betrokkenen. Dit laatste heeft naast nadelen - Sumbanezen komen nauwelijks aan het woord - het evidente voordeel dat gebruik kon worden gemaakt van moeilijk toegankelijke particuliere bronnen. Na een gedegen en informatief hoofdstuk van Hommo Reenders over de vooroorlogse zending, dat tevens de Sumba-zending in een kader plaatst dat in de volgende hoofdstukken wordt verondersteld, passeren daarna de oorlog en de zelfstandigwording, de overgang van zending naar samenwerking, het theologisch onderwijs op Sumba, het medisch werk, het onderwijs en het sociaal-economisch werk de revue. Het laatste hoofdstuk is geen terugblik, maar een beschouwing over de relatie tussen evangelie en cultuur op basis van zowel theoretische bezinning op de zending als praktisch opgedane ervaring hiermee. Het boek wordt gecompleteerd met een lijst van uitgezonden medewerkers, naast de literatuurlijst, een glossarium en een register van persoonsnamen.

Het is treffend te zien voor welke enorme verschillen in cultuur de hemelsbreed gezien kleine gereformeerde zending gesteld werd in Indië. De zending op Sumba was dientengevolge een wereld apart, met eigen problemen en uitdagingen, ten opzichte van bijvoorbeeld het zendingswerk van de gereformeerden op midden-Java. Hoeveel energie is er door zendelingen en helpers op Sumba naast de evangelieverkondiging niet gestoken in taalstudie, studie van de cultuur, onderwijs, medische zorg en sociaal-economische hulpverlening. Over de vraag in hoeverre de cultuur (culturen) op Sumba binnen een christelijk kader in stand kon worden gehouden is veel gediscussieerd, en er is zelfs een heuse Sumbanese kerkscheuring uit ontstaan, waaraan Reenders overigens vrijwel voorbij gaat. Het is ook een moeilijk te ontwarren

affaire, maar ze illustreert wel de spanning tussen de persoonlijkheid van de zendeling en zijn boodschap, en tussen evangelie en cultuur.

De intensieve arbeid van de zending verklaart enerzijds de moeite die menigeen had met de - achteraf uiteraard te voorziene - snelle zelfstandigwording van de kerk op Sumba kort na de Tweede Wereldoorlog, maar ook de stille trots van de gereformeerden op voet van gelijkheid samen te kunnen werken met wat eens hun pupil was, zij het ook met vallen en opstaan. Aan dit laatste element is het boeiende slotopstel van Pieter Holtrop en Jacqueline Vel gewijd. De auteurs werkten in de jaren zeventig en tachtig op Sumba. Zij schrijven dat het evangelie geen 'vaste' waarheid is, maar binnen een cultuur deel gaat uitmaken van het veranderingsproces waaraan cultuur is onderworpen, soms in het centrum en herkenbaar, soms in de marge en vermomd. Hier spreekt een eeuw zendingservaring, maar evenzeer een theologische ontwikkeling onder Nederlandse gereformeerden na 1945, en na het optreden van de eerste gereformeerde zendingshoogleraar J.H. Bavinck (1895-1964). Deze ontwikkeling ontbreekt in deze bundel, en dat is, alleen reeds denkend aan de spanning tussen Kuypers theoretische uitgangspunten en deze ervaringskennis, een gemis.

George Harinck

G. van Vegchel, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1995, 344 blz., *f*37,50, ISBN 90 5352 184 4).

'Het wonder van Drenthe', zo werd de omvorming van Zuidoost-Drenthe van armoedige veenstreek naar een modern geïndustrialiseerd gebied door de pers in die dagen beschreven. Emmen werd daarbij omgetoverd tot het moderne hart van die streek. Toch was Emmen geen *boomtown* in de klassieke zin van het woord. De kern van het betoog van G. van Vegchel is dat dit proces geen wildgroei was, maar bewust door een nieuwe elite van professionals werd gestuurd en begeleid. De metamorfose van Emmen was het specimen van 'de maakbare samenleving', een grotendeels van boven opgelegde 'beheerste modernisering'. In een boeiend en goed geschreven betoog onderzoekt de auteur daarom niet allen *hoe* deze transformatie plaats vond, maar ook *wie* dit proces stuurden. Het is daarom een vraag naar de politieke instituties en de mensen daarachter, die na de Tweede Wereldoorlog de interventiemaatschappij tot volle ontplooiing brachten.

Het meest belangwekkende en mijns inziens ook belangrijkste onderdeel van deze studie is, dat de auteur laat zien dat de bestuurders gebruik maakten van de inzichten van de cultuursociologen. In hoofdstuk 3 schetst de auteur hoe sociologen de ambtelijke burelen van ministeries en provinciehuizen binnenmarcheerden. Na de Tweede Wereldoorlog was er een brede consensus dat Nederland in snel tempo moest industrialiseren en moderniseren. Wel rees de vraag hoe te moderniseren zonder dat dit leidde tot ontworteling van grote delen van de bevolking. Met name op het platteland zagen zij groepen die nog niet rijp geacht werden zonder meer de nieuwe tijd te betreden. Sociologen werden binnengehaald, die strategieën ontwierpen om de bevolking op beheerste wijze te wennen aan de moderne maatschappij. Zij grepen

terug op de bestaande verzuilde organisatiestructuur van kerken, maatschappelijk werk en onderwijs. Deze zagen zij als bindmiddel en kader voor een modernisering. Politici en bestuurders maakten dankbaar gebruikt van de analyses van de sociologen. Zij begrepen daaruit dat economische sturing samen moest gaan met sociologische begeleiding. Verder moet de samenwerking tussen de wetenschappers en de bestuurders niet al te ideaal worden voorgesteld. De sociale wetenschappers mochten wel meepraten, maar niet meebeslissen.

Een eerste vereiste was echter Emmen en Zuidoost-Drenthe economisch te ontwikkelen. Emmen was niet in alle opzichten een aantrekkelijke plaats om zich als industrie te vestigen. Afgezien van mogelijke problemen als gevolg van de excentrische ligging, was er de vraag of

de aan vrijheid gewone veenarbeiders wel konden wennen aan het strakke ritme van de fabriek. Ook de industriëlen lieten zich in hun beleid leiden door wat de sociologen hen voorhielden. Niet alleen de produktiecijfers interesseerden hen, maar ook of de aanpassing aan het industriële klimaat soepel verliep. Grote animator van de industrialisatie was burgemeester K.H. Gaarlandt. Hij was de verbindingsschakel tussen politici en industriëlen. De algemene ongerustheid over het aanpassingsvermogen van de Emmer bevolking was onterecht. Op een enkele uitzondering na paste de bevolking zich prima aan aan de nieuwe omstandigheden.

Van Veghel laat zien dat ondanks het beleden harmonische ideaal wel degelijk spanningen ontstonden. Deze lagen met name op het gebied van de centrale sturing door de rijks- en provinciale overheden. Het Rijk wenste een strak beleid, van bovenaf gestuurd. De provincie trad daarbij op als intermediair. De gemeentelijke politiek had haar eigen voorkeuren. Waar de rijksoverheid de industrie wilde centreren in het kerndorp Emmen, wilden de gemeentebestuurders de fabrieken spreiden over de verschillende dorpen. Een andere bron van spanning was dat de verzuilde organisaties, die door de sociologen zo'n belangrijke rol kregen toebedeeld in het moderniseringsproces, hun eigen agenda hadden en zich niet zomaar voor het karretje van de beleidmakers lieten spannen. Het is de kracht van de analyse van Van Vegchel dat hij aantoont dat uiteindelijk de nieuwe bestuurlijke elite van professionals, die zich met name in het ambtelijk apparaat nestelde, overwon. Het is ook de zwakte van zijn verhaal. Het gaat hem er met name om het fenomeen van de naoorlogse beheerste modernisering aan te tonen; de metamorfose van Emmen moet deze stelling illustreren en onderbouwen. Daardoor wordt de spanning uit het verhaal weggenomen; de uitslag staat immers al vast: de professionals zetten de beheerste modernisering door. Het politicologisch-sociologische standpunt van de auteur en de nadruk op de sturing van boven af, laat te weinig ruimte over voor de wisselwerking met krachten van onderop: de lokale bevolking, plaatselijke bestuurders en politici. Daardoor komt het spanningsveld tussen ruimtelijke en sociaal-economische gegevenheden en het beleid van sociologen en politici niet goed uit de verf. Met andere woorden: Emmen en Zuidoost-Drenthe fungeren te veel als decor, te weinig als meespeler in dit verhaal.

Zijn betoog heeft Van Vegchel in een nogal zwaar aangezet theoretisch kader gezet. Voor zijn speurtocht naar de menselijke betrokkenheid bij de opbouw van de samenleving wil hij gebruik maken van de politicografie als een nieuwe benaderingswijze en verwerkt daarbij noties uit de vertoogtheorie en vocabulaire-benadering. Wat deze werkwijze nu precies inhoudt, hoe dit in deze studie functioneert en welke voordelen zij biedt, heeft de auteur mij niet echt duidelijk kunnen maken. Van Vegchel heeft gewoon een goede en gedegen studie geschreven naar het ontstaan van een nieuwe politieke en bestuurlijke cultuur in het naoorlogse Nederland en de problemen die de implementatie en de verwerkelijking van dit beleid met zich meebrachten. De minder professionele - lokale - bestuurders hadden de nodige moeite hierin mee te gaan. Dit leidde tot spanningen, waarbij de plaatselijke gremia veelal het onderspit dolven. Dat het een prima leesbaar verhaal is geworden en dus ook voor een breder publiek interessant is, is een extra aanbeveling voor dit boek.

R. van der Woude

D. Luyten, *Burgers boven elke verdenking. Vervolging van de economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog* (Brussel: VUBPress, 1996, 270 blz., Bf 750,-, ISBN 90 5487 131 8).

In de literatuur over de Tweede Wereldoorlog in België is de mening sterk ingeburgerd dat de economische collaboratie, in vergelijking met andere vormen van samenwerking met de Duitse bezetter, te licht werd bestraft. Dirk Luyten, postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel, komt in zijn boek *Burgers boven elke verdenking* tot een veel genuanceerder oordeel over de economische collaboratie.

Uitgangspunt voor de repressie van de economische collaboratie was artikel 115 van het Strafwetboek: 'Met de dood wordt gestraft hij die de vijanden van de Staat helpt door het verschaffen van soldaten, manschappen, geld, levensmiddelen, wapens en munitie'. Na de Eerste Wereldoorlog had de Belgische magistratuur dit artikel ruim geïnterpreteerd en waren er zware straffen uitgesproken ten aanzien van economische collaborateurs. In 1940 maakte de Britse blokkade overzeese invoer onmogelijk. België was daardoor genoopt voor de eigen voedselvoorziening te zorgen. Dat was een eerste argument voor industriëlen en financiers, gegroepeerd rond de gouverneur van de Société Generale Alexandre Galopin, om in juli 1940 de economische activiteit in België te hervatten, ook als die in ruime mate de Duitse oorlogseconomie ten goede kwam. Bijkomende argumenten waren dat ze de deportatie van Belgische arbeiders en de ontmanteling van Belgische bedrijven wilden voorkomen. Het Galopin-Comité gaf als richtlijn dat men geen wapens en munitie zou produceren en riep het begrip 'noodtoestand' in. Dat impliceerde dat de economische activiteit volgens hen verantwoord was omdat het feit dat hun produktie grotendeels voor Duitsland was bestemd, minder erg was dan het onheil dat de bezetter zelf de leiding van de Belgische industrie in handen zou genomen hebben. De tragedie was dat via een escalatie van toegevingen aan de bezetter het verschil steeds kleiner werd tussen het minste kwaad dat de industriëlen aanvaardden, en het grotere kwaad dat ze wilden voorkomen. De Duitse voedselleveringen bleven al in 1940 ver ten achter op de leveringen van de Belgische industrie aan Duitsland. In 1942 begon de bezetter met de deportatie van Belgische arbeiders naar Duitsland, zodat uiteindelijk maar een motief voor de verderzetting van de economische activiteit overbleef, namelijk de vrijwaring van het industrieel patrimonium.

Dirk Luyten schetst in zijn boek in eerste instantie het vervolgingsbeleid dat door auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch tegen de economische collaborateurs werd gevoerd. Ganshof aanvaardde als verantwoording voor een beperkte economische activiteit tijdens de bezetting enkel de tegenwaarde die moest geleverd worden voor de voedselimport en het voorkomen van de deportatie van Belgische arbeiders naar Duitsland. Voor het overige verwierp de auditeur-generaal de Galopin-doctrine. Rond de bestraffing van de economische collaboratie lokten de industriëlen een politieke discussie uit. Zij kregen daarbij de steun van de katholieke rechterzijde, van de liberale partij en van een aantal socialisten. Het resultaat van het debat was dat de socialistische premier A. van Acker op 25 mei 1945 een besluit-wet uitvaardigde waardoor artikel 115 van het Strafwetboek werd gewijzigd, rekening houdend met het feit dat economische bedrijvigheid tijdens de bezetting de vitale behoeften van de bevolking had helpen dekken. De belangrijkste reden voor die wijziging was dat de regering de industriëlen nodig had om haar economische relancepolitiek te realiseren. Ganshof bood weerwerk aan het mildere vervolgingsbeleid dat door de regering was uitgestippeld. Gesteund door bepaalde linkse kringen, ging de auditeur-generaal tegen de regeringspolitiek in om de prerogatieven van de rechterlijke macht te vrijwaren.

Om te zien welke resultaten het vervolgingsbeleid opleverde, analyseerde de auteur alle vonnissen die in verband met economische collaboratie werden geveld. Vooral middelgrote bedrijven uit de bouwsector en uit de handel werden veroordeeld. Dit gaf aan de vervolging een overwegend Vlaams karakter. De zware industrie en de grote holdings die vooral in Wallonië hun bedrijvigheid ontplooiden, bleven

grotendeels buiten schot. Rechtszaken in die sectoren zouden immers het proces gemaakt hebben van de hele Belgische zakenwereld en daar stootte het gerecht op de grenzen van zijn macht.

Innoverend in het werk van Luyten is dat voor het eerst een grondige analyse wordt gemaakt van de betwistingen rond het vervolgingsbeleid en de manier waarop de bestraffing in de praktijk is verlopen. Opvallend daarbij is alvast hoe de auditeur-generaal betrokken geraakte in een politiek steekspel en hoe hij zijn persoonlijke stempel wist te drukken op het vervolgingsbeleid. Het werk van Luyten stoelt op een gedegen kennis van de bronnen en munt uit door een

scherpe analyse en een preciese formulering. Hij probeert ook de bestraffing van de economische collaboratie in te passen in de globale repressie van al wie met de Duitse bezetter samenwerkte. Met dit boek gaat Luyten in tegen de gevestigde maar niet gestaafde bewering dat de economische collaborateurs veel milder werden aangepakt dan de andere collaborateurs. *Burgers boven elke verdenking* is al bij al een zeer verdienstelijk werk van een jonge historicus die zijn sporen verdient in de historiografie over het naoorlogse België.

Mark van den Wijngaert

C. Gaemers, *Achter de schermen van de kunst. Rotterdamse Kunststichting 1945-1995* (Rotterdam: De Hef, 1996, 240 blz., *f*39,90, ISBN 90 6906 025 6).

Voor de Tweede Wereldoorlog kende Rotterdam, evenmin als andere Nederlandse steden of het land als geheel, een gedifferentieerd overheidsbeleid ten aanzien van de kunsten. Na de bevrijding werd niet alleen de gehavende stad met grote voortvarendheid weer opgebouwd, maar werd ook begonnen met de ontwikkeling van een stedelijk kunstbeleid. In dit proces bleek een belangrijke rol weggelegd voor de Rotterdamse Kunststichting, opgericht in de zomer van 1945 door particulieren die het lokale kunstleven wilden stimuleren.

Voortbouwend op ideeën die al in het eerste oorlogsjaar waren verwoord door de kunstcommissie van de Stichting Rotterdam 1939, formuleerde de nieuwe instelling een drieledige taakstelling: het adviseren van het gemeentebestuur en derden, het subsidiëren van kunstbeoefening en het initiëren van kunstzinnige activiteiten. Ook de Rotterdamse overheid onderkende het belang van de kunsten voor de stad, maar had de handen vol aan andere zaken. Zij kon weinig anders doen dan dit particuliere initiatief dankbaar aangrijpen en de verdeling van kunstsubsidies toevertrouwen aan de Kunststichting en haar secties van deskundigen voor de verschillende kunstdisciplines.

In *Achter de schermen van de kunst* laat de Rotterdamse maatschappijhistorica Carin Gaemers zien hoe vanaf dat moment drie partijen in onderlinge wisselwerking het stedelijk kunstbeleid gestalte gaven: het gemeentebestuur, de afdeling kunstzaken en de kunstinstellingen waaronder de Kunststichting, het Rotterdams Philharmonisch orkest, de musea en voorzieningen op het gebied van toneel en dans. Geleidelijk ontstond een doelbewust kunstbeleid, gekenmerkt door periodieke schommelingen in het machtsevenwicht binnen deze driehoek van politiek, ambtenarij en kunstsector.

Tot voor kort was er geen omvattende publicatie over de totstandkoming en ontwikkeling van een stedelijk kunstbeleid in Rotterdam. Ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan in 1995 besloot de Rotterdamse Kunststichting om in deze lacune te voorzien en opdracht te verlenen tot een historisch onderzoek naar het Rotterdamse kunstbeleid en de rol van de Kunststichting daarin. Dit heeft geresulteerd in de voorliggende studie, waarin wordt nagegaan ‘welk voorzieningenniveau in de jaren 1945-1995 tot stand is gekomen, en op welke wijze’ en waarin bovendien een

verdienstelijke poging wordt gedaan om de bevindingen te relateren aan de ontwikkeling van het landelijk beleid voor de kunsten.

Een groot probleem voor de onderzoekster vormde de moeilijke toegankelijkheid van het bronnenmateriaal, dat op diverse plaatsen en onder verschillende noemers is bewaard, voorzover het al bewaard is. Het archief van de Rotterdamse Kunststichting is bijvoorbeeld nooit systematisch beheerd en heeft bovendien grote schade ondervonden van een brand begin jaren tachtig. De slechte staat van het archief van zowel de Kunststichting als de afdeling kunstzaken, heeft de onderzoekster er toe gebracht om op basis van een voorstudie de geschiedenis van de Rotterdamse Kunststichting op te delen in een aantal ‘strategische’ momenten, waar de wisselwerking tussen de Kunststichting en de andere betrokken partijen duidelijk zichtbaar

wordt. Met deze momenten als uitgangspunt zijn diverse archieven benaderd en wordt een kenschets gegeven van de omslagpunten in het stedelijk kunstbeleid, samen met hun voorgeschiedenis en hun gevolgen.

Hoewel er op deze werkwijze wel wat valt af te dingen, is een lezenswaardig overzicht ontstaan van de ontwikkeling van het Rotterdamse kunstbeleid en het functioneren van de Kunststichting binnen de driehoek van politiek, ambtenarij en kunstinstellingen. Zo valt onder meer te lezen dat beslissingen op het gebied van de kunsten tot in de jaren vijftig een ad hoc karakter hadden en dat de kunstinstellingen een grote mate van vrijheid genoten. In 1953 wordt de overgang naar een meer planmatig beleid zichtbaar, hetgeen in 1958 uitmondt in een programma voor het kunstbeleid. In de loop van de jaren zestig worden de deels voorlopige voorzieningen uitgebouwd tot een aanbod dat alle kunsten bestrijkt. Onder invloed van de maatschappelijke omwentelingen in de jaren zestig, krijgt het kunstbeleid in de jaren zeventig een sturend karakter en verwerft het een zelfstandiger positie binnen het gemeentelijk beleid. Vanaf de jaren tachtig is er sprake van een versobering en een verzakelijking van het kunstbeleid, mede als gevolg van de schaalvergroting binnen de kunsten.

De Rotterdamse Kunststichting heeft in de loop van haar bestaan, in nauwe samenhang met de bovengenoemde ontwikkelingen, een aantal metamorfosen doorgemaakt. Volgens Carin Gaemers is het in hoge mate aan de soepele organisatiestructuur van de instelling te danken, dat zij zich steeds aan veranderende politieke, maatschappelijke en personele omstandigheden heeft weten aan te passen, al was het niet zelden met vertraging. Het is jammer dat de onderzoekster de jongste gebeurtenissen niet in haar slotbeschouwing heeft kunnen betrekken.

Susanne Janssen

M. Hellevoort, *Werken als zuurdesem. Vijftig jaar Katholiek Vrouwendispuut 1946-1996* (Amsterdam: Babylon-De Geus, 1996, 143 blz., *f*29,90, ISBN 90 6222 310 9).

Kort na de oproep van paus Pius XII aan Italiaanse vrouwen om zich in het openbare leven te begeven, werd in Nederland in 1946 het Katholiek Vrouwendispuut (kortweg het dispuut) opgericht. Deze organisatie van hoog opgeleide katholieke vrouwen voelde zich verantwoordelijk voor de vorming van vrouwen en meisjes ter voorbereiding op hun maatschappelijke taken en functies. In opdracht van het dispuut schreef de historica Marieke Hellevoort *Werken als zuurdesem* waarin zij de vijftig-jarige geschiedenis belicht tegen de achtergrond van ontwikkelingen in ‘de katholieke wereld en de vrouwenbeweging’. In de periode tot aan 1960 ziet zij het dispuut vooral als motor voor de politieke participatie van vrouwen. De jaren zestig zouden gekenmerkt worden door een verbreding van de aandacht, waarin kerkelijke ontwikkelingen de hoofdrol speelden. Het daarop volgende decennium verbrak het dispuut haar contacten met de KVP en met organisaties van katholieke intellectuelen en zocht aansluiting bij ‘de’ vrouwenbeweging. De verschillen tussen de leden op kerkelijk-religieus en politiek-maatschappelijk gebied kwamen sindsdien sterker

naar voren. Door diversiteit in belangstelling en opinie ontwikkelden de kringen waarin de leden georganiseerd waren zich tot autonome eenheden met een eigen gezicht. Het bestuur verlegde haar aandacht vooral naar vertegenwoordiging in diverse nationale en internationale vrouwenkoepels.

In het afsluitende hoofdstuk gaat Hellevoort op zoek naar interpretaties en constructies van 'katholiciteit' en 'vrouwelijkheid' die in het vijftigjarig dispuut-bestaan opgeld deden. Betreffende het katholiek-zijn constateert Hellevoort dat dit na 1970 dermate problematisch werd, dat het dispuut zich er als organisatie niet meer mee kon identificeren. Voor de leden fungeert een gedeelde katholieke traditie sindsdien als gemeenschappelijke noemer. De invulling die het dispuut aan 'vrouwelijkheid' gaf, steunde tot in de jaren zeventig op de destijds invloedrijke katholieke psycholoog F.J.J. Buytendijk, volgens wie mannen en vrouwen weliswaar

verschillen maar gelijkwaardig en complementair zijn. Het dispuut ontleende aan deze visie haar legitimatie voor de politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid van vrouwen. Ironisch genoeg werden Buytendijks opvattingen later door bisschop Simonis gebruikt om vrouwen te wijzen op hun dienstbaarheid en hun specifieke verantwoordelijkheden binnen het gezin. Het dispuut had toen reeds aansluiting gevonden bij organisaties die weliswaar bewustwording en emancipatie van vrouwen voorstonden, maar zich niet herkenden in de kritiek op het gezin, op mannen en mannelijkheid zoals die in radicalere kringen werd geventileerd.

Het is verheugend dat Hellevoort met deze publicatie de bestudering voortzet van een thema dat nog weinig aandacht heeft gekregen[1]. Door de geschiedenis van het dispuut te onderzoeken vanuit het perspectief van sekse en religie, nuanceert zij zowel het beeld van 'de' katholieke geschiedenis als van 'de' vrouwenbeweging. Het is Hellevoorts verdienste dat zij het dispuut portretteert als een organisatie waar de vraag naar de betekenis van kerk en geloof voor het vrouw-zijn van de betrokkenen steeds speelde, maar waarop het antwoord niet vastlag en waarop uiteindelijk geen eenduidig antwoord mogelijk bleek. Bij dit portret wil ik evenwel enkele kritische kanttekeningen plaatsen.

Een eerste opmerking betreft de begrippen die Hellevoort hanteert. Bijvoorbeeld het begrip politiek dat zij als vrij centraal veronderstelt in de beginfase van het dispuut. Hellevoort verstaat hier blijkbaar onder het voeren van actie voor de representatie van katholieke vrouwen in het bestuur van gemeente, provincie en rijk via de partijpolitiek en het daadwerkelijk zitting nemen in deze vertegenwoordigende besturen. Voor enkele dames uit het dispuut zal dit zeker zo geweest zijn. Misschien is het feit dat het dispuut Marga Klompé graag ziet als haar boegbeeld mede debet aan het ook door Hellevoort gereproduceerde beeld van het dispuut als een organisatie die politieke participatie hoog in het vaandel droeg. Maar zomin als vrouw-zijn, vrouwelijkheid en vrouwenbelangen voor Klompé prioriteit hadden, zomin had het begrip politiek dat voor de meerderheid van de dispuutleden, althans niet in bovengeschetste betekenis. Zij definieerden politiek in navolging van paus Pius XII als het deelnemen aan het openbare leven waarvoor zij als vrouw een specifieke verantwoordelijkheid droegen. Voor die deelname was vorming nodig: op godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk niveau. Deze niveaus stonden niet los van elkaar maar waren noodzakelijk met elkaar verweven. Het onderscheid - soms zelfs de tegenstelling - die Hellevoort suggereert tussen vorming en politiek, tussen maatschappelijke betrokkenheid en politieke participatie werd destijds niet zo beleefd. Soortgelijke opmerkingen zouden ook gemaakt kunnen worden over begrippen als kerk, katholicisme, vrouwen/vrouwelijkheid die door Hellevoort mijns inziens te weinig gecontextualiseerd worden.

Een volgende opmerking betreft de representativiteit van het door Hellevoort geschetste portret. Dit wordt mijn inziens te sterk gekleurd door de wijze waarop bestuursleden en enkele 'kopstukken' tegen bepaalde zaken aankeken. In die zin is Hellevoorts geschiedenis van het dispuut een organisatiegeschiedenis, maar wat 'gewone' leden eraan beleefden, wat voor hen de betekenis van het lidmaatschap was, blijft onbelicht. Daarmee bevestigt zij het beeld van het dispuut als een elite-organisatie van enkele dames die door hun uitgebreide familie- en kennissennetwerk invloed uit konden oefenen. Een aspect dat nader onderzoek verdient, en Hellevoort stipt dit terloops aan, is dat veel dispuutleden elkaar kenden

via de meisjeslycea en dat diverse dispuutleden zelf bij het onderwijs aan meisjes betrokken waren. Hier ontstonden ook de banden tussen leken en religieuzen en werden de eerste aanzetten gegeven voor het ‘bij de tijd’ brengen van onderwijs en religieus leven. De noodzaak van vorming, gericht op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van vrouwen en meisjes, stond voor deze groep niet ter discussie. Dat die vorming door het dispuut werd ingevuld vanuit hetgeen zij voor vrouwen goed achtte en dat het dispuut daarbij een superioriteit aan de dag legde die door de vrouwen en meisjes voor wie de vorming bedoeld was weleens op weerstand stuitte, komt in Hellevoorts portret helaas niet naar voren.

Bovenstaande kritiekpunten nemen niet weg dat Hellevoorts *Werken als zuurdesem* een degelijke voortzetting is van eerder ingezet onderzoek, dat het aanzet tot toegespitst onderzoek, stimuleert tot het doordenken en contextualiseren van centrale begrippen en uitnodigt tot het stellen van nieuwe vragen.

José Eijt

G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlands buitenlands beleid* (Dissertatie Leiden 1995, Politiek bestuurlijke studiën XIV; Leiden: DSWO Press, 1995, 492 blz., *f*75,55, ISBN 90 6695 117 6).

Van der Lists *De macht van het idee* bevat een uitgebreide weergave van de buitenland-politiek van de VVD, zowel van partijstandpunten als het beleid dat VVD-ers als minister hebben gevoerd. Centrale vraag voor Van der List is, of de politiek van de VVD liberaal genoemd kan worden. Hij onderscheidt drie stromingen op het terrein van de buitenlandse politiek, namelijk een conservatieve, een liberale en een sociaal-democratische. Een viertal thema's of tradities waren kenmerkend voor het Nederlandse liberalisme, namelijk 1) het belang van de neutraliteit, 2) de onwenselijkheid van een sterke bewapening, 3) het belang van vrijhandel, en 4) de afwijzing van een sterke aristocratische rol op het terrein van het buitenlands beleid en een streven naar democratisering.

De ontwikkelingsgang van de buitenlands-politieke opvattingen van de VVD wordt vervolgens chronologisch gepresenteerd en onderverdeeld in elf fasen, die grotendeels overeenkomen met de naoorlogse kabinetten. Al snel blijkt dat de opvattingen van de VVD veeleer conservatief dan liberaal moeten worden genoemd. Dat betreft in de eerste plaats de dekolonisatie-kwestie, zowel betreffende Indonesië als Nieuw-Guinea. De liberalen onderscheidden zich in de jaren vijftig daarnaast vooral door het pleiten voor versterking van de defensie. Ten aanzien van de Europese integratie bestond terughoudendheid. De EEG moest vooral een economische gemeenschap blijven en zich openstellen voor nieuwe leden. Het nieuwe terrein van ontwikkelingssamenwerking werd met een zakelijk wantrouwen bezien.

Na het vertrek van politiek leider P.J. Oud in 1963 veranderde er eigenlijk niet veel, onstateert Van der List. Er ontstond meer enthousiasme voor de Europese integratie in de jaren zestig, maar er bleef vooral veel hetzelfde, hetgeen ook in de jaren zeventig het geval was. De VVD deed van zich spreken door een harde en soms onredelijke oppositie tegen het buitenlands beleid van het kabinet-Den Uyl. In het algemeen werd dat kabinet, met name de ministers M. van der Stoel en vooral J. Pronk, verweten teveel oog te hebben voor ‘hogere doeleinden’ en te weinig voor het Nederlands belang.

Veel aandacht besteedt Van der List aan het eerste kabinet-Van Agt, de roerige jaren 1977-1981 en aan het ministerschap van C.A. van der Klaauw. Over diens rol oordeelt Van der List, net als verschillende andere commentatoren, kritisch: hij was niet in staat zijn standpunten adequaat naar voren te brengen in het parlement en droeg door zijn onduidelijkheid zelfs bij aan het verbrokkelen van de traditionele consensus over buitenlands beleid in de Nederlandse maatschappij.

Ook voor wat betreft de jaren tachtig constateert Van der List dat in de VVD spake was van

eensgezindheid en continuïteit. De VVD viel in deze jaren op door haar campagne tegen de erfenis van het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid van Pronk. Na de spectaculaire wendingen in de internationale politiek in 1989 bleef men aan veel van de inmiddels beproefde standpunten vasthouden: de noodzaak van Atlantische eenheid, het gebruikelijke wantrouwen ten aanzien van Europese integratie en verlies van nationale soevereiniteit.

In een slotbeschouwing concludeert Van der List dat de opvattingen van de VVD over buitenlandse politiek slechts gedeeltelijk overeenkwamen met de liberale traditie. Een voorliefde voor vrijhandel kon in de VVD worden aangetroffen, al waren er ook uitzonderingen, zoals rondom het EG-landbouwbeleid. Het klassiek-liberale vertrouwen in de pacificerende werking van de vrije markt kende de VVD evenwel niet. Ook het door Van der List als liberaal aangeduide vertrouwen in de ontwikkeling van het internationaal recht was nooit kenmerkend voor de VVD-politici: 'de NAVO droegen zij dan ook een warmer hart toe dan de VN'(451). Ten slotte week de VVD ook op het punt van kolonialisme af van het traditioneel liberaal gedachtengoed. Van een streven naar democratisering van het buitenlands beleid was geen sprake.

Wat was dan eigenlijk de leidraad van de VVD op het terrein van het buitenlands beleid? Van der List wijst erop dat de VVD de Nederlandse economische belangen vaak tot uitgangspunt nam bij de beoordeling van internationale vraagstukken. Maar een partij van het kapitaal, of van de werkgevers, dat was de VVD toch niet. De invloed van het bedrijfsleven en de rol van individuele werkgevers is altijd gering geweest, oordeelt Van der List. Er zijn bovendien verschillende standpunten te noemen die indruisten tegen de belangen van het bedrijfsleven, zoals bijvoorbeeld rondom de Nieuw-Guineakwestie.

Van der Lists boek is zonder twijfel een bijzonder nuttige bijdrage aan de historiografie op het terrein van zowel de buitenlandse politiek als de Nederlandse partijen. Hoewel de auteur zelf actief lid is van de VVD, kenmerkt *De macht van het idee* zich in het algemeen door distantie. Uitzondering daarop vormt wellicht de in de laatste hoofdstukken doorklinkende bewondering voor partijleider F. Bolkestein.

Opzienbarend zijn Van der Lists bevindingen niet. In het algemeen weken de standpunten van de VVD niet af van het gevoerde regeringsbeleid. Van heftige debatten over buitenlandse politiek is in de VVD nauwelijks sprake geweest. Er was soms, met name in de jaren vijftig, zelfs sprake van een gebrek aan belangstelling voor internationale vraagstukken, door Van der List aangeduid als 'introversie'. Voor zover er opvallende en afwijkende ideeën bestonden binnen de VVD over buitenlandse politiek, waren die behoudend en reactief.

Er zou kritiek kunnen worden uitgeoefend op het gebruik van bronnen. De auteur baseert zich in het algemeen op partijpublicaties, persartikelen en kamerhandelingen: kortom op 'declaratoire bronnen', veelal bestemd voor de publieke opinie. Het optreden van VVD-bewindslieden wordt niet onderzocht met behulp van de archieven van de betreffende ministeries. Zelfs van de ministerraadsnotulen is, althans blijkens het notenapparaat, spaarzaam gebruik gemaakt. Dat is natuurlijk ook lastig over een periode van bijna vijftig jaar, maar daardoor wordt de analyse van het beleid van de VVD-bewindslieden nogal eens gereduceerd tot hun optreden in het parlement en in de openbaarheid.

Het meest aanvechtbare van Van der Lists boek is evenwel de titel. *De macht van het idee* dekt de inhoud toch nauwelijks. Er circuleerden niet zoveel opzienbare

ideeën in de VVD. In het algemeen was men tevreden met het gevoerde regeringsbeleid. Voor zover de VVD zich op het terrein van de buitenlandse politiek profileerde, was dat in behoudende zin.

Duco Hellema

Eindnoten:

1 Zie: Marjet Derks, Catharina Halkes, Annelies van Heyst, ed., *'Roomse dochters'. Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn, 1992); José Eijt, '"Vrouw waartoe zijt gij op aarde..."? Het katholieke leergezag over vrouwen en het vrouwbeeld in enkele katholieke vrouwenorganisaties in de twintigste eeuw', in: Catharina Halkes, Vefie Poels en Dorry de Beijer, ed., *Boeiende beelden. Feministische en christelijke visies op de mens als vrouw en man* (Nijmegen/Baarn, 1992) 39-61; Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam, 1994).

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

Auteurs

Janny de Jong (1957) is als universitair docente verbonden aan het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij promoveerde in 1989 op *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900* (SDU)

Tom Verschaffel (1964) is als postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor wetenschappelijk onderzoek (Vlaanderen) verbonden aan het departement geschiedenis van de KU Leuven

[Nummer 3]

Cultuur in context. Het spel van Menych Sympel (1466) als spiegel van de Brusselse politieke verhoudingen[1]

Robert Stein

Inleiding. Onbekend maakt onbemind

In 1912 schonk de heer Gaston Moeremans uit Dilbeek een slordig, verfomfaaid handschriftje aan het Brusselse Algemeen Rijksarchief. De unieke bron van enkele oudere Middelnederlandse rederijkerstoneelstukken, zoals we nu weten, maar destijds werd dat in de Franstalige cultuur van het Rijksarchief niet direct opgemerkt. Pas een kwarteeuw na de verwerving zou archivaris Jozef Cuvelier er een artikel aan wijden, waarin hij een globale beschrijving van het handschrift gaf en een korte samenvatting van de inhoud[2]. En pas betrekkelijk recent kwam het handschrift terecht in een logische bewaarplaats: de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Men kan stellen dat het handschrift deze slechte start nooit te boven is gekomen. Weliswaar zijn twee van de vier teksten inmiddels uitgegeven, werden her en der fragmenten gepubliceerd en nam W.M.H. Hummelen in zijn *Repertorium* een summiere beschrijving en een inhoudsopgave op, maar nog altijd zijn twee van de vier teksten onuitgegeven gebleven[3].

Bij nadere bestudering blijkt vooral het spel met de titel *Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke* buitengewoon boeiend, mijns inziens boeiender dan de beide teksten die inmiddels wel zijn uitgegeven. Niet alleen is dit het oudste van de vier in dit handschrift opgenomen spelen, en zelfs een van de oudere ons bekende rederijkersspelen, maar het laat zich bovendien erg goed situeren, zowel geografisch, als chronologisch, politiek en sociaal[4]. In inhoudelijk opzicht is vooral het gebruik

1 Mijn hartelijke dank gaat uit naar dr. B.A.M. Ramakers en prof. dr. W.P. Blockmans, die eerdere versies van deze tekst van commentaar hebben voorzien.

2 J. Cuvelier, ‘Een viertal onbekende werken van de Brusselsche 15d eeuwsche rederijkers Colijn en Smeken en van den Bruggeling Anthonis de Roover’, *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde* (1937) 89-99.

3 *Een spel van Colyn op die geboorte van vrou Margriete, dochter van vrou Marye van Bourgonyen perfect van Colijn Caillieu* werd uitgegeven door E. de Bock, ‘Een presentspel van Colijn Caillieu’, *Spiegel der letteren*, VI (1962-1963) 241-269; *Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Bourgonyen saliger gedagten van Anthonis de Roovere* werd uitgegeven door J.J. Mak, in: *De gedichten van Anthonis de Roovere naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken* (Zwolle, 1955) 351-359; een bespreking van dit stuk: *ibidem*, 96-99; *Een spel op hertoge Karle ons Keyser nu es van Jan Smeken* en *het spel Van Menych Sympel*, dat hier ter discussie staat, zijn tot op heden onuitgegeven. Voor de fragmenten, zie: Cuvelier, ‘Een viertal onbekende werken’, 93; W. van Eeghem, *Brusselse dichters* (5 dln.; Brussel, 1958-1963) IV, 147-152; H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de Late Middeleeuwen* (Amsterdam, 1988) 292-293; R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven, 1994) 161-162; W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620* (Assen, 1968) 339, 342.

4 H. van Dijk, e.a., ‘A survey of Dutch drama before the Renaissance’, in: E. Strietman, ‘The medieval drama of the Low Countries’, in: *Dutch crossing*, XXII (1984) 97-131; vergelijk

van dynastiek-historiografische tradities opvallend, daar die in verband kunnen worden gebracht met de levendige historiografische cultuur in het vijftiende-eeuwse Brussel. Het doel van dit artikel is *Van Menych Sympel* te analyseren en uit te geven. Na een korte beschrijving van de inhoud zal het spel in zijn maatschappelijke context worden geplaatst. Hierbij zal vooral aandacht worden besteed aan de politieke ontwikkelingen in de periode dat het spel voor het eerst werd opgevoerd.

Opbouw en inhoud van Van Menych Sympel

Net als de overige teksten in het Brusselse handschrift is het spel *Van Menych Sympel* een rederijkersspel[5]. Zoals dat gebruikelijk is in dergelijke spelen, staat niet de handeling, maar het betoog centraal. De handeling is voornamelijk het medium dat de woorden, de boodschap, gestalte geeft, accentueert of verheldert, en het primaire doel is dan ook niet de verstrooiing, maar vooral de belering van de toeschouwers. Zij moeten doordrongen raken van de mededelingen die door de spelers worden gedaan. Daartoe wordt - zoals bijna altijd in rederijkersspelen - gebruik gemaakt van allegorische personages. Ook wat betreft zijn omvang sluit *Van Menych Sympel* aan bij veel andere rederijkersspelen. Om enige beperking te stellen aan de lengte van de voorstelling werd, althans bij wedstrijden, bepaald dat een spel tussen de 500 en 600 verzen mocht tellen, wat zich uitstekend verhoudt tot de 590 verzen van *Van Menych Sympel.* Het gebruik van verschillende attributen bij de opvoering - een getekende stamboom van de Brabantse dynastie en vermoedelijk een reeks portretten of impersonaties van de vorsten - wijst erop dat we hier te maken hebben met een soort 'toogspel', dat kan worden omschreven als een combinatie van een toneelstuk en een reeks tableaux-vivants[6]. Meestal was er bij zulke toogspelen sprake van een voortoneel waarop de handeling zich afspeelde; meer op de achtergrond bevonden zich door gordijnen afgesloten compartimenten met de uitbeelding van hetgeen in het spel aan de orde kwam. Bij 'toogspelen' diende het toneelstuk om de afbeeldingen of tableaux-vivants van toelichting te voorzien of, omgekeerd, dienden de verbeeldingen om de tekst te verhelderen[7].

W.M.H. Hummelen, 'The drama of the Dutch rhetoricians', in: D. Gilman, ed., *Everyman & company. Essays on the theme and structure of the European moral play* (New York, 1989) 169-192.

5 Hummelen (*Repertorium*, 339, 342) schaart het onder de 'spelen', zonder een verdere toevoeging. Vergelijk G. von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur* (Stuttgart, 1979); H. van Gorp, e.a., *Lexicon van literaire termen* (Leuven, Groningen, s.a.) 377; D. Coigneau, 'Rederijkersliteratuur', in: M. Spies, ed., *Historische letterkunde* (Groningen, 1984) 35-57, aldaar 36.

6 Deze suggestie dank ik aan dr. B.A.M. Ramakers.

7 W.M.H. Hummelen, 'Het tableau vivant, de "toog", in de toneelspelen van de rederijkers', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, CVIII (1992) 193-222; B.A.M. Ramakers, 'Horen en zien, lezen en beleven. Over toogspelen in opvoering en druk', in: *Idem*, ed., *Spel in de verte. Tekst, structuur en opvoeringspraktijk van het rederijkerstoneel. Jaarboek de Fonteine*, XLI-XLII (Gent, 1994) 129-165; B.A.M. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (Amsterdam, 1996) 380-393; G.R. Kernodle, *From art to theatre: form and convention in the Renaissance* (Chicago, 1944) 111, 114. Vergelijk vs. 299-304 van de tekstuitgave.

De hoofdrol in het spel *Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke* wordt gespeeld door de drie allegorische personages die in de titel zijn genoemd. Het

spel begint als een dialoog tussen Menych Sympel en Outgedachte gedurende een intocht van Karel van Charolais in de stad Brussel. Na verloop van tijd voegt Vrouwe Cronijcke zich bij hen, en helemaal aan het eind van het spel duikt nog een engel op, die als boodschapper van God de strekking van het geheel moet onderstrepen. Als laatste 'speler' kunnen we de Bourgondische kroonprins Karel van Charolais, de latere Karel de Stoute, in hoogst eigen persoon noemen. Hij is de figurant die ondanks zijn buitengewoon bescheiden, zwijgende rol het gehele spel beheerst. Pas aan het einde van het stuk dient hij zich aan als toeschouwer, en als zodanig wordt hij persoonlijk aangesproken door de engel. De gehele voorafgaande discussie handelt echter - in directe of indirecte zin - over zijn persoon.

In het stuk wordt een interessante tegenstelling gecreëerd tussen Menych Sympel[8], een goedwillende, maar niet al te slimme volksman, en zijn gesprekspartner Outgedachte[9], een man met een goede algemene ontwikkeling. Terwijl Menych Sympel kan worden omschreven als een personificatie van de stedelijke bevolking, representeert Outgedachte veeleer de elite, regelmatig vertoeft hij immers aan vorstenhoven (vs. 225-226). De rol van Menych Sympel beperkt zich tot die van aangever: hij stelt de vragen waar zijn tegenspelers op kunnen antwoorden. Bovendien begeleidt hij de woorden van zijn beide gesprekspartners met instemmende, vaak emotionele opmerkingen.

Het spel begint met de vraag van Menych Sympel naar de 'staat' van Karel van Charolais: hoe edel is diens afstamming, en welke edele daden kan men verwachten van een vorst? Zijn nieuwsgierigheid wordt bevredigd door zijn gesprekspartner Outgedachte, die van leer trekt met een uitgebreide toelichting op de rol van de edelen in het handhaven van orde en rust. Als voorbeeld voert hij dan de persoon van Karel de Grote op, die, met hulp van God, erin slaagde orde te scheppen in de chaos die was aangericht door Hunnen, Goten en Vandalen. Dat brengt de discussie op de verwantschap tussen Karel de Grote en zijn naamgenoot Karel van Charolais, die spoedig de stad zal binnentrekken. Menych Sympel toont zich heel benieuwd naar de afstamming van Karel van Charolais, maar Outgedachte vreest dat hij niet in staat zal zijn hem bondig en juist daarover te informeren. Daarom roept hij de hulp in van zijn vriendin Vrouwe Cronijcke die hem helpt bij het opstellen van een genealogie. Zij toont vervolgens aan dat Karel van Charolais de enige levende vorst is die in rechte lijn afstamt van Karel de Grote en dat hij dus de enige is op wiens schouders de morele en ideologische erfenis van zijn grote naamgenoot rust.

Uit de tekst van het spel blijkt dat Karel van Charolais bij het toneeltje arriveert juist op het moment dat vrouwe Cronijcke zijn plaats in de stamboom heeft bereikt. Een engel spreekt de kroonprins dan toe, en deelt hem mee dat Karel de Grote zich in de hemel bevindt en dat God welwillend neerziet op diens afstammelingen. Karel van

8 De allegorische waarde van 'Sympel' zal teruggaan op de dubbele betekenis als 'onaanzienlijk' en 'eenvoudig, onontwikkeld': *Middelnederlandsch woordenboek (MNW)*, VII, k. 1122-1125, resp. bet. 2 en 4.

9 'Gedachte' hier in de betekenis van 'herinnering', *MNW*, II, k. 1028-1031, bet. 4.

Charolais wordt gemaand zich te spiegelen aan zijn grote voorouder; hem staat dan een mooie taak te wachten als vorst van de Bourgondische landen, waarbij God hem steun zal verlenen (vs. 552-555). Met een samenspraak tussen Cronijcke, Outgedachte en Menych Sympel eindigt het stuk.

Lokalisering en datering

De lokalisering van het spel *Van Menych Sympel* levert weinig problemen op. Het werk werd geschreven in Brussel, of was in ieder geval bedoeld voor een opvoering in deze stad, voor een Brussels publiek. Het meest expliciet wordt dat verwoord door de personage Menych Sympel, wanneer hij refereert aan de spoedige komst van Karel en zijn gevolg in de stad (vs. 43-47). Zoals we zullen zien is er op een andere plaats in de tekst bovendien sprake van een uitgesproken Brussels chauvinisme[10].

In tegenstelling tot de lokalisering is een exacte datering van het stuk problematisch. Drie mededelingen in *Van Menych Sympel* geven een indicatie voor het moment van de opvoering. Ten eerste blijkt uit de tekst dat het spel werd opgevoerd tijdens het leven van Filips de Goede, die regeerde van 10 september 1419 (in Brabant overigens pas vanaf 5 oktober 1430) tot zijn dood op 15 juni 1467 (vs. 495-499). Verder kunnen we vaststellen dat op het moment van opvoeren de regeringsmacht werd uitgeoefend door Karel van Charolais. Op een gegeven moment spreekt een engel de kroonprins namelijk toe met de woorden: ‘Ghi Karel, die nu regnerende es’ (vs. 552). Dit moet verwijzen naar de toestand na het moment dat Karel door zijn vader benoemd werd tot kapitein-generaal van de Bourgondische landen, derhalve na 27 april 1465. Vanaf dan immers beperkte Filips' invloed zich tot ceremoniële zaken en werd het werkelijke bestuur uitgeoefend door (de vorstelijke raad van) zijn zoon Karel[11].

Een nadere aanwijzing voor een datering wordt gevormd door de specifieke gelegenheid waarbij het stuk werd opgevoerd. Uit de tekst blijkt dat Karel persoonlijk aanwezig was bij een deel van de opvoering: bij het begin van het spel bevond hij zich buiten Brussel, maar hij trok vervolgens de stad binnen, om aanwezig te zijn bij de slotstrofen. Daarnaast is er in de eerste verzen sprake van een zeker vlagvertoon voor de prins. We mogen er dan ook van uitgaan dat er een bijzondere aanleiding bestond om de vorst te verwelkomen, en niet iedere toevallige terugkeer van bijvoorbeeld de jacht was reden genoeg voor een groots onthaal, zo blijkt uit de vermeldingen in de stedelijke administratie. Zowel Jozef Cuvelier als Herman Pleij vermoedden dan ook dat *Van Menych Sympel* was bedoeld voor opvoering tijdens een formele

10 Vs. 397-409, zie hier vooral vs. 408, ‘dese stadt’.

11 W. Blockmans, W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid. 1384-1530* (Amsterdam, Leuven, 1997) 198-200. De traditionele visie wil dat Karel van Charolais tijdens het leven van zijn vader nog geen regeringsmacht uitoefende (zie: P. Bonenfant, J. Stengers, ‘Le role de Charles le Téméraire dans le gouvernement de l'état Bourguignon en 1465-1467’, *Annales de Bourgogne,* XXV (1953) 8-29 en 118-133; vergelijk R. Vaughan, *Philip the Good, the apogee of Burgundy* (Londen, 1970) 376-377).

intocht van Karel van Charolais in Brussel[12]. Tenslotte kan de voorbereidingstijd van de opvoering een argument vormen voor de datering. We moeten aannemen dat het schrijven van het stuk, het instuderen, de vervaardiging van de kleding, de attributen en het toneel geruime tijd in beslag hebben genomen.

Wanneer we het *itinerarium* van Karel van Charolais onderzoeken zijn er vijf verschillende momenten bekend waarop Karel na een langere afwezigheid terugkeerde in Brussel in de periode tussen 27 april 1465 en 15 juni 1467[13]. Hieronder zal ik de drie momenten bespreken waarop er bovendien een aanleiding was om de kroonprins een groots welkom te bereiden. Maar uiteindelijk is het mijns inziens mogelijk om de opvoering vrijwel zeker te dateren op 31 januari 1466 of een van de daarop volgende dagen.

Allereerst kan het spel zijn opgevoerd (vrijwel) onmiddellijk na de benoeming van Karel van Charolais tot kapitein-generaal, zoals Cuvelier en Pleij vermoedden. Nadat Karel van Charolais jarenlang gebrouilleerd was met Filips de Goede, sloten vader en zoon weer vrede in de lente van 1465. In april van dat jaar werden de Staten van Brabant, Vlaanderen, Artesië, Rijsel, Henegouwen, Holland en Mechelen bijeengeroepen in Brussel[14]. Hier eiste de hertog een bede van zijn onderdanen om te kunnen deelnemen aan de 'guerre du bien public', een opstand van een groot aantal Franse prinsen tegen het centrale gezag van koning Lodewijk XI van Frankrijk. In verband met de komende veldtocht werd Karel van Charolais benoemd tot kapitein-generaal van de Bourgondische landen. Op 27 april gaven de Staten-Generaal een oorkonde uit, waarin zij zich bereid verklaarden Karel te erkennen als de opvolger van zijn vader[15]. Gedurende een week na deze erkenning verbleef Karel van Charolais nog in Brussel, op 4 mei reisde hij kort naar Holland, kwam op 12 mei weer voor enkele dagen terug in Brussel, en vertrok vervolgens naar Vlaanderen en Mechelen, om nadere steun te verkrijgen voor zijn Franse veldtocht. De mogelijkheid bestaat dat een formele huldiging heeft plaatsgevonden in de week na zijn erkenning, of eventueel gedurende zijn kortstondige verblijf in Brussel van 12 tot 16 mei 1465, en dat bij die gelegenheid het spel *Van Menych Sympel* werd opgevoerd[16]. Tegen deze datering spreekt echter het feit dat Karel zich eigenlijk de gehele periode van de onderhandelingen rond zijn benoeming in Brussel bevond, zodat er geen sprake kon

12 Cuvelier, 'Een viertal onbekende werken', 93; Pleij, *Sneeuwpoppen,* 189.

13 H. van der Linden (*Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)* (Brussel, 1940) 481-508) noteert de volgende data dat Karel van Charolais aanwezig was in Brussel: 2 maart-4 mei 1465, de periode beginnend voor Karels benoeming tot kapitein-generaal op 27 april en eindigend na die benoeming; 12 mei-16 mei 1465; 31 januari-8 februari 1466; 26 juli-2 augustus 1466; 24 september-29 september 1466; 10 februari-16 februari 1467.

14 J. Cuvelier, *Actes des Etats Généraux des ancien Pays-Bas,* I, *Actes de 1427 à 1477* (Brussel, 1948) 108-128; W.P. Blockmans, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regering van Filips de Goede 10 september 1419-15 juni 1467,* II, *Vanaf de onderwerping van Brugge (4 maart 1438)* (Brussel, 1995) 1535-1537.

15 Uitgave in: Philippe de Commines, *Mémoires,* II, D. Godefroy en Lenglet du Fresnoy, ed. (Parijs, 1747) 455-457.

16 Van der Linden, *Itinéraires,* 478-482.

zijn van een echte intocht[17]. Bovendien was de uitkomst van het overleg op voorhand buitengewoon onzeker, en er zal dan ook weinig voorbereidingstijd zijn geweest voor de productie van het spel. Tegen een opvoering op 12 mei pleit het feit dat in Brabantse noch in Bourgondische bronnen aanwijzingen te vinden zijn dat de benoeming van Karel in Brussel de aanleiding vormde voor enige festiviteiten.

Een tweede mogelijkheid is dat het spel *Van Menych Sympel* werd opgevoerd op 24 september 1466. Toen schonk de stad Brussel namelijk een bedrag van 4200 Rijnsgulden aan Filips de Goede en 580 Rijnsgulden aan Karel 'om syn gratie te verwerven, synen naervolch aff te leggen, ende te gecryghen syn residentie alhier, int affcomen van den reyse van Dinant'[18]. De oorzaak van Karels woede tegenover Brussel is niet duidelijk, maar het ligt voor de hand dat deze zijn oorsprong vond in de onderhandelingen rond - opnieuw - een bede en de daaraan gekoppelde eis van de magistraat dat een hertogelijke ordonnantie op de schepenbrieven zou worden ingetrokken[19]. Wellicht heeft de stad gepoogd een verzoening te bevorderen door Karel een luisterrijk welkom te bereiden, en daartoe ook culturele wapens ingezet. Was dit misschien ook de gelegenheid waarbij Karel met de leden van het Grote Gilde op de papegaai schoot[20]?

We kunnen deze beide dateringen voor een eerste opvoering van het spel *Van Menych Sympel* niet geheel uitsluiten, maar toch lijkt het me vrijwel zeker dat de eerste uitvoering plaatsvond in de periode tussen 31 januari en 12 februari 1466.Waarschijnlijk hield Karel toen een min of meer formele intocht in Brussel. De aanleiding daarvoor vormde de bezwering van de Brabantse oorkonden door de kroonprins. In aansluiting op het overleg in de Staten-Generaal in april 1465 herhaalden de Brabantse steden op 20 juni 1465 hun belofte dat zij Karel na de dood van Filips de Goede zouden erkennen als diens opvolger in Brabant, Limburg en Overmase:

> [Nous] recongnoissons iceluy monseigneur Charles, son seul fils, estre son legitime heritier en ses pays et duchez de Brabant, de Limbourg, marchionne d'Anvers et es autres terres et seigneuries d'Outre Meuse, et que nous sommes tenus de, apres le trespas de nostre dit tresredouté seigneur, le recevoir en nostre seigneur et prince, promettans outre feablement, et sous serment de, en s'ensuivant ce, le recevoir lors en nostre

17 Van der Linden, *Itinéraires,* 479-481: aanwezigheid van 3 maart tot 4 mei 1467.

18 L. Galesloot, 'Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles', *Bulletin de la Commission royale d'histoire (BCRH)* 3e r., IX (1867) 478-500, aldaar 489. Voor de datering, zie aldaar n. 2 en Van der Linden, *Itinéraires,* 497-499. De vernietiging van Dinant vond plaats op 25 augustus 1466.

19 *Den luyster en de glorie van het hertogdom van Braband* (3 dln.; Brussel, 1699) II, 160-165.

20 Vermelding in: Stadsarchief Brussel, Oud archief 1231 (ongefolieerd). De exacte datering van dit evenement is onbekend. Traditioneel vond het papegaaischieten in Brussel plaats na afloop van de Ommegang, op de zondag voor Pinksteren (in 1466 op 18 mei) (R. Stein, 'Cultuur en politiek in Brussel in de vijftiende eeuw. Wat beoogde het Brusselse stadsbestuur bij de annexatie van de plaatselijke Ommegang?', in: H. Pleij, e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1991) 228-243, aldaar 233-234). Toch kan de vermelding geen betrekking hebben op die gebeurtenis, want toen bevond Karel zich in Frankrijk (Van der Linden, *Itinéraires,* 495).

seigneur et prince, et que avons fait a mon dit seigneur son pere et a ses predecesseurs.

mits deze

> le cas advenant du trespas de mon dit seigneur, et il prendra la possession des dits pays, il renouvellera et confirmera premierement, et a son entree es dites villes de Brabant, leurs privileges et le contenu de la Chartre du pays ...[21]

Op 3 juli 1465 verklaarde Karel van Charolais zich vervolgens vanuit zijn legertent in Frankrijk bereid de privileges van Brabant te erkennen[22]. Voorlopig was er echter nog geen tijd om deze beëdiging te formaliseren en de onderdanen derhalve de gelegenheid te geven een en ander enige luister bij te zetten: de kroonprins had het nog te druk met zijn Franse avonturen. Pas in oktober werd de vrede van Conflans gesloten met koning Lodewijk XI van Frankrijk. Vervolgens achtte Karel het echter noodzakelijk om nog enige maanden te besteden aan een veldtocht tegen het prinsbisdom Luik. Pas in januari 1466 werd hij door het barre winterweer gedwongen om de relatieve rust van het Brusselse hof op te zoeken, waar zijn vader en moeder ook verbleven. Het is waarschijnlijk dat *Van Menych Sympel* werd opgevoerd bij de eerste intrede van Karel in Brussel na de belofte om de privileges te bezweren op 3 juli 1465, dat wil zeggen op of kort na 31 januari 1466[23]. Misschien verwachtten de Brusselaars van Karel dat hij bij deze gelegenheid zijn belofte met betrekking tot de bezwering in het openbaar gestand zou doen[24].

De bronnen staan ons niet toe om te bepalen of de privileges van Brabant ook daadwerkelijk werden bezworen door Karel, maar het is duidelijk dat zijn terugkeer van de Luikse veldtocht leidde tot feestelijkheden die grote overeenkomst vertoonden met de Blijde Inkomsten[25]. Traditioneel vond de Blijde Inkomst van de Brabantse hertogen eerst plaats in Leuven en vervolgens in Brussel, Antwerpen en de andere Brabantse steden. Ook Karel van Charolais, bij zijn terugkeer uit het land van Luik, reisde op 30 januari 1466 eerst naar Leuven. Blijkbaar vond daar een feestelijke ontvangst plaats, want in de stadsrekeningen is sprake van het oprichten van podia en van: 'Den gesellen van der Roesen die ter Incomst van mijnen heere van Charlois ... een spel hielden van stommen personagen'[26]

21 Lille, Archives départementales du Nord B 1421 (nr. 16077). Ook opgenomen in: Philippe de Commines, *Mémoires,* II, Godefroy, Lenglet du Fresnoy, ed., 479-481. Met 'la Chartre du Pays' is ongetwijfeld de constitutionele Blijde Inkomst bedoeld die de hertogen sedert 1356 moesten bezweren bij hun inhuldiging in Brabant.

22 Uitgave in: Philippe de Commines, *Mémoires,* II, Godefroy, Lenglet du Fresnoy, ed., 479-481; vergelijk voor de gang van zaken: Stadsarchief Leuven, Oud archief 5091, f. 79v-81r.

23 Van der Linden, *Itinéraires,* 491.

24 In ditzelfde jaar hield Karel eveneens een intocht in Saint-Omer: C. de Mérindol, 'Théâtre et politique à la fin du Moyen âge. Les entrées royales et autres cérémonies mises au point et nouveaux aperçus', in: *Théâtre et spectacles hier et aujourd'hui. Moyen âge et Renaissance* (Parijs, 1991) 179-212, aldaar 212.

25 Het is opmerkelijk dat in de Leuvense stadsrekeningen van de Blijde Inkomst van 1467 melding wordt gemaakt van een podium waarop Karel zijn eed moest afleggen 'als hertoge van Brabant vor al tghemeine lant' (Stadsarchief Leuven, Oud archief 5093, f. 78v). Een dergelijke vermelding ontbreekt in 1466.

26 Stadsarchief Leuven, Oud archief 5092, f. 66r-66v. Vergelijk de 3 1/2 aam wijn die Karel bij deze gelegenheid ontving: *ibidem*, f. 56v.

Op 31 januari reisde Karel door naar Brussel en ook daar werd hij groots onthaald. Het heeft er alle schijn van dat het belang van de intocht in Brussel die van Leuven oversteeg, want ook de Vier Leden van Vlaanderen verwelkomden hem daar op 3 februari[27]. Olivier de la Marche vermeldt in zijn *Mémoires* wel de festiviteiten ter gelegenheid van Karels intocht in Brussel, en niet die in Leuven:

> Quand le comte [de Charolais-RS] eut mis à mercy les dicts Liégois[28] il s'en retourna en ses pais, et nommément à Bruxelles, où il fut grandement festeyé et receu, tant du père et de la mère comme de ses sugets[29].

In een anonieme Brabantse kroniek wordt eveneens melding gemaakt van een feestelijke ontvangst:

> Ende doen paijs in Vranckerijcke ghemaect was[30]doen quam mijn heer van Sareloes af met sinen volke ende gaf die Brabanters oerlof, ende bleef int lant van Ludeke liggen[31]. Ende doen wert paijs ghemaect. Ende mijn heer quam na Bruessel; ende dambachten dienden hem met IIII toersen[32].

De vermelding van de begeleiding van de hertog door de ambachten met vier toortsen maakt duidelijk dat er hier sprake was van een plechtigheid die nauw aansloot bij de formele vorstelijke inhuldigingen: anderhalf jaar later, op 12 juli 1467, bij de Blijde Inkomst van Karel de Stoute in Brussel zouden de ambachten eenzelfde geste doen[33]. Het lijkt mij dan ook meer dan waarschijnlijk dat de opvoering van *Van Menych Sympel* plaatsvond op 31 januari 1466, of enkele dagen later op 3 februari. De zes maanden sedert de bezwering van de privileges vormden meer dan voldoende tijd om de opvoering van het spel voor te bereiden.

Auteur en maatschappelijke plaatsing

27 Blockmans, *Handelingen*, II, 1559-1562.
28 Vermoedelijk de vrede van Sint-Truiden van 22 december 1465 (Vaughan, *Philip the Good*, 396).
29 Olivier de la Marche, *Mémoires*, J.A.C. Buchan, ed., in: *Idem*, ed., *Choix des chroniques et mémoires sur l'histoire de France* (Parijs, 1842) 295-599, aldaar 519.
30 Dit moet verwijzen naar de reeks vredesverdragen van Conflans, tussen Lodewijk XI en verschillende prinsen van oktober 1465: Vaughan, *Philip the Good*, 391.
31 Vanaf 16 november tot eind januari 1466 bemoeide Karel van Charolais zich met het opstandige Luik (Vaughan, *Philip the Good*, 391-392). *Brabandsche kronijk.* Uitgave in: *Chroniques de Brabant et de Flandre*, C. Piot, ed. (Brussel, 1879) 395-396.
32 *Brabandsche kronijk*, 61. De anonymus die *Le livre des trahisons de France* schreef maakt melding van een groots onthaal in Vlaanderen, en niet in Brussel: Kervyn de Lettenhove, ed., *Chroniques rélatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*, II (Brussel, 1873) 254; hetzelfde geldt voor Jacques du Clerq (*Mémoires*, IV, F.A.F.T. de Reiffenberg, ed. (Brussel, 1823) 253), Jehan de Waurin (*Recueil des croniques et anchiennes istories de la Grant Bretaigne, a présent nommé Engleterre*, V.W. Hardy, E.L.C.P. Hardy, ed. (Londen, 1891) 522) en Enguerrand de Monstrelet (*Chroniques* (3 dln.; Parijs, 1596) III, 125).
33 *Brabandsche kronijk,* 61.

Het spel *Van Menych Sympel* moet formeel als anoniem worden beschouwd. Toch is

het wel mogelijk een en ander over het auteurschap te zeggen. In het verleden suggereerde Cuvelier dat Colijn Caillieu, de oudst bekende stadsrederijker van Brussel, de schrijver zou kunnen zijn[34]. Deze suggestie werd achtereenvolgens met meer of minder voorzichtigheid overgenomen door Van Eeghem[35], Pleij[36] en mijzelf[37].

Het is inderdaad opvallend dat de overige drie stukken in het Brusselse handschrift alle zijn geschreven door rederijkers die in officiële stedelijke dienst waren: door de Brugse stadsrederijker Anthonis de Roovere en diens Brusselse collegae Colijn Caillieu en Jan Smeken. De samenstelling van een dergelijk stuk door een stadsrederijker zou ook om inhoudelijke redenen voor de hand liggen. Het is namelijk waarschijnlijk dat het Brusselse stadsbestuur nauw betrokken was bij de samenstelling en uitvoering van het spel *Van Menych Sympel.* Dit past immers volledig in het beeld dat we hebben van de stedelijke culturele activiteiten bij intochten, en zelfs in de buitengewoon summiere fragmenten van de Brusselse stadsrekeningen uit de vijftiende eeuw komen diverse vermeldingen van betalingen ter gelegenheid van Blijde Inkomsten voor[38]. Verschillende bronnen maken duidelijk dat het gehele programma van een vorstelijke Intocht centraal werd georganiseerd, en derhalve onder strenge controle stond van de stedelijke overheid[39]. Bekend is dat vele steden zich buitengewoon grote uitgaven getroostten om de Inkomsten van de vorsten luister bij te zetten[40]. Voor Brussel is de officiële betrokkenheid bij een andere openbare plechtigheid, de jaarlijkse Ommegang, veel beter gedocumenteerd, en daar blijkt het stadsbestuur zich ook inhoudelijk met de festiviteiten te hebben beziggehouden[41]. Dit zou ervoor pleiten dat Colijn Caillieu (1430/1440-voor 1503) de auteur was van het spel *Van Menych Sympel.* Weliswaar dateert zijn formele aanstelling tot stadsrederijker pas van 1474[42], maar al drie jaar eerder wordt hij vermeld: als het Brusselse stadsbestuur besluit om een aantal draconische bezuinigingsmaatregelen te nemen, wordt 'Colijn de dichtere' daarvan uitgezonderd. Blijkbaar was hij ook toen al enige tijd in stedelijke dienst. Een aanwijzing voor Colijns auteurschap vormt eveneens de karakterisering van Menych Sympel in het spel op basis van humoriaalbiologische argumenten (vs. 49-52). Een

34 Cuvelier, 'Een viertal onbekende werken', 94.
35 Van Eeghem, *Brusselse dichters,* IV, 147-152.
36 Pleij, *Sneeuwpoppen,* 189, 289.
37 Stein, *Politiek en historiografie,* 239-240.
38 Galesloot, 'Notes', 482, 486; vergelijk voor de Brusselse financiën: C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467* (Brussel, 1977).
39 E. Dhanens, 'De Blijde Inkomst van Filips de Goede in 1458 en de plastische kunsten te Gent', in: E. Dhanens, *Actum Gandavi. Zeven bijdragen in verband met de oude kunst te Gent* (Brussel, 1987) 53-89, aldaar 60; H. Soly, 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCVII (1984) 341-361.
40 Soly, 'Plechtige intochten', *passim.*
41 Stein, 'Cultuur en politiek', *passim.*
42 Voor de meest recente biografie van Colijn Caillieu: J.E. van Gijsen, *Liefde, kosmos en verbeelding. Mens en wereldbeeld in Colijn van Rijsseles Spiegel der minnen* (Utrecht, 1989) 13-21. Voor de uitgave van de aanstellingsoorkonde uit 1474 van Caillieu, zie: Colijn Caillieu, 'Dal sonder wederkeeren of pas der doot', P. de Keyser, ed. (Antwerpen etc., 1936) 27.

dergelijke benadering werd door hem eveneens gebruikt in zijn *Spiegel der Minnen*[43].

Nog steeds acht ik de betrokkenheid van Caillieu bij het ontstaan van het spel *Van Menych Sympel* waarschijnlijk. Dit neemt niet weg dat ik het intussen ook aannemelijk vind dat een van de vier Brusselse rederijkerskamers - Den Boeck, De Violette, De Leliebloem of De Corenbloem - betrokken was bij de opvoering van *Van Menych Sympel.* Vanaf het midden van de vijftiende eeuw gingen immers in allerlei steden de rederijkerskamers een rol spelen bij de intochten en andere openbare plechtigheden. Daarbij namen zij steeds vaker de plaats in van de op militaire leest geschoeide schuttersgilden. Peter Arnade heeft uitgerekend dat in Gent de rederijkerskamers tussen 1448 en 1500 betrokken waren bij niet minder dan vijftien vorstelijke intochten[44]. In dat kader is het interessant dat in de latere verzen van *Van Menych Sympel* de clementie van de toeschouwer wordt afgesmeekt voor een collectieve prestatie (vs. 577-580). Wellicht is de daarbij gebruikte zinsnede 'Want yonst vor die const van weerden bekynnen' zelfs het devies van de opvoerenden[45]. De opvoering van *Van Menych Sympel* door een van de Brusselse rederijkerskamers hoeft niet strijdig te zijn met het auteurschap van Caillieu, maar wel bestaat de mogelijkheid dat - in plaats van Caillieu - de factor van de uitvoerende kamer de tekst heeft geschreven.

De onzekerheid over het auteurschap van *Van Menych Sympel* verandert weinig aan de maatschappelijke plaatsing van het spel. Was de stadsrederijker de officiële vertegenwoordiger van de magistraat, de rederijkerskamers verwoordden vanuit een meer informele positie dezelfde boodschap: de kamers bestonden in de Late Middeleeuwen veelal uit personen uit de gegoede middenstand, aangevuld met kunstenaars, en soms enige hoge edelen, kortom uit lieden die veel belang hadden bij de handhaving van de landelijke en lokale status quo[46]. De rederijkerskamers vormden dan ook vaak het medium dat door de stadsbesturen werd gebruikt om de in sociale en politieke zin behoudzuchtige visie van de stedelijke overheid aan de bevolking door te geven. In dat kader is het interessant dat er aantoonbaar sprake is van een grote verwevenheid van een van de Brusselse rederijkerskamers - Den Boeck - met de Brabantse en later Bourgondisch-Habsburgse dynastie. Al in 1417 werd hertog Jan IV van Brabant (1415-1427) lid van deze Kamer, en later zouden Filips de Goede (1430-1467) en Filips de Schone (1482-1506) zijn voorbeeld volgen[47].

43 Van Gijsen, *Liefde, kosmos*, 110-113.

44 P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca, Londen, 1996) 177 en n. 83; Pleij, *Sneeuwpoppen*, 167-168.

45 Voor zover bekend werd een dergelijk devies niet gevoerd door een van de Brusselse kamers (het devies van De Violette is onbekend), maar 'Ionst voer const' was in de zestiende eeuw wel het devies van 'De Lelikens uten dale' uit Zoutleeuw. Gebaseerd op A. van Elslander, 'Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVe en XVIe eeuw', *Jaarboek de Fonteine*, XVIII (1968) 29-78, aldaar 36-37, 60.

46 Pleij, *Sneeuwpoppen*, 184.

47 Pleij, *Sneeuwpoppen*, 187-188.

Belang van het stuk

Het onderzoek naar de ontwikkeling van de feestcultuur in de Nederlanden, en vooral de communicatie tussen vorst en onderdaan staat nog in de kinderschoenen, ondanks enkele recente publicaties[48]. Het grootste probleem bij een dergelijk onderzoek is het vrijwel ontbreken van bronnen met betrekking tot de culturele aspecten[49].

De - in kwantitatieve zin - belangrijkste bron voor het onderzoek naar de intochten wordt gevormd door de stedelijke en de landsheerlijke rekeningen. Op basis van stadsrekeningen is het vaak mogelijk om de omvang en de aard van het stedelijk mecenaat ten aanzien van toneelvoorstellingen en openbare feesten te onderzoeken, zoals onder andere voor Arnhem en Venlo is gedaan[50]. Landsheerlijke rekeningen kunnen ons veel leren over de samenstelling en uitdossing van de stoet en over het *itinerarium* van de vorst. De informatie uit dergelijke bronnen is in veel gevallen echter veeleer kwantitatief dan kwalitatief van aard. Verder kan men gebruik maken van contemporaine historiografische werken - zowel hofkronieken als lokale kronieken - die soms zeer uitgebreid ingaan op intochten, en beschrijvingen geven van de stoet en vele tableaux-vivants[51].

Van een heel andere orde zijn de bronnen die nauw samenhangen met de inhuldiging als zodanig. Hierbij kan men opnieuw denken aan de rekeningen, die een inzicht geven in de voorafgaande onderhandelingen. Maar ook de eden die door de vorst en zijn onderdanen werden bezworen zijn van belang[52]. Constitutionele teksten - bijvoorbeeld de beroemde Brabantse Blijde Inkomst, het Groot Privilege en de gewes-

48 G. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen, 1992) 266-276; Ramakers, *Spelen en figuren*, 5-7; Arnade, *Realms of ritual*; J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de Late Middeleeuwen* (Leuven, 1995), met name 89-409; W. Blockmans, E. Donckers, 'Self-representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries', te verschijnen in: W. Blockmans, A. Janse, ed., *Showing status. The representation of social positions in the Late Middle Ages* (Turnhout, 1998) 79-102.

49 Voor een typologische indeling, zie: J.-M. Cauchies, 'La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau', *Publication du Centre européen d'études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)*, XXXIV (1994) 19-35, aldaar 21-22. Het tekent de pur sang historicus Cauchies, dat hij geen rekening houdt met de literaire teksten die werden uitgesproken bij het feestelijke gedeelte van de Blijde Inkomst.

50 G.J.M. Nijsten, 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak" in Arnhem ca. 1430-ca. 1500', *Bijdragen en Mededelingen 'Gelre',* LXXIX (1988) 29-47; *Idem*, 'De stad en haar metafoor. Processie, toneel en openbare feesten in Venlo, ca. 1380-1525', *Volkskundig bulletin*, XVII (1991) 223-241. Zie ook de recente dissertatie van Ramakers: *Spelen en figuren, passim.*

51 Zie hiervoor o.a. N. Mosselmans, 'Les villes face au prince: l'importance réelle de la cérémonie d'entrée solennelle sous le règne de Philippe le Bon', in: J.-M. Duvosquel, A. Dierkens, *Villes et campagnes au Moyen âge. Mélanges Georges Despy* (Luik, 1991) 533-548.

52 Voor Brabant, zie: A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen âge (1356-1430)* (2 dln.; Brussel, 1975) 136-138; voor Henegouwen: A. Scufflaire, 'Les serments d'inauguration des comtes de Hainaut (1272-1427)', *Standen en Landen*, I (1950) 79-132; voor Holland: Smit, *Vorst en onderdaan*, 356-384. Het belang dat aan de juiste formulering van dergelijke eden werd gehecht, wordt duidelijk uit de volksopstand die in 1515 uitbrak toen Karel V enkele woorden veranderde in de eed bij zijn inhuldiging te Gent: V. Fris, ed., *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470. Met een vervolg van 1477 tot 1515* (2 dln.; Gent, 1901, 1904) II, 278-284.

telijke privileges van Maria van Bourgondië - kunnen belangrijke informatie verstrekken[53].

Toch beschikken we pas voor de zeer late vijftiende eeuw over werkelijk gedetailleerde bronnen voor de culturele aspecten van de intochten. Het gaat dan vrijwel steeds om beschrijvingen of afbeeldingen van tableaux-vivants, of togen. Een mooi voorbeeld hiervan is het handschrift Berlijn, Kupferstichkabinett, ms. 78 D 5, dat een beschrijving geeft van de intocht van Johanna van Castilië, echtgenote van Filips de Schone in Brussel in 1496[54], of het prachthandschrift van Remy Dupuys (Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek cod. 2591) waarin de intocht van Karel V in 1515 in Brugge wordt weergegeven[55]. Een uitzonderlijke bron die inzicht geeft in een oudere periode wordt gevormd door een handschrift van de *Kronyk van Vlaanderen* en een handschrift van de *Chroniques* van Enguerrand de Monstrelet waarin uitgebreide beschrijvingen worden gegeven van de luisterrijke intocht van Filips de Goede in Gent in 1458[56]. Verder bestaat er een overzicht van de tonelen en attributen die werden gebruikt bij de Blijde Inkomst van Maximiliaan in Antwerpen in 1478[57]. Wanneer we het onderwerp uitbreiden tot alle Bourgondische landen, kan nog worden gewezen op de beschrijving van de tableaux die werden opgericht ter gelegenheid van de intocht van Karel de Stoute in Dijon in 1474[58].

Hoe verhelderend de afbeeldingen en beschrijvingen van de festiviteiten ook zijn, vrijwel nooit staan de bronnen ons toe de woorden te achterhalen die werden gesproken bij een vorstelijke intocht, met uitzondering van de eden die werden afgelegd door vorst en onderdaan. Dat betekent echter niet dat er verder geen verbale presentaties plaatsvonden. Bij de intocht van Filips de Goede in Gent in 1458 werd de hertog tot tweemaal toe vergast op een welkomstwoord, bovendien werden allerlei esbattementen uitgevoerd. Het Gentse stadsbestuur verordonneerde bijvoorbeeld dat de gedichten nieuw moesten zijn, en tussen de 300 en 350 verzen mochten tellen. In het totaal namen acht toneelgezelschappen deel aan de Inkomst[59]. Zelfs in de zeer onvolledige Brusselse documentatie van de vijftiende eeuw kan men een vermelding aantreffen van de opvoering van toneelstukken bij de intocht van Maximiliaan in 1486. In april van dat jaar was deze vorst namelijk in Aken tot Rooms-koning ge-

53 Voor de oudste Brabantse constitutionele Blijde Inkomst zie: R. van Bragt, *De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas. Een inleidende studie en tekstuitgave* (Leuven, 1956); de teksten die tot stand kwamen bij de opvolging door Maria van Bourgondië in 1477: W.P. Blockmans, ed., *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule, 1985).

54 W. Blockmans, 'Le dialogue imaginaire entre princes et sujets: les jouyeuses entrées en Brabant en 1494 et en 1496', *Publications du Centre européen d'études bourguignonnes. Rencontres de Lausanne*, XXXIV (1994) 37-53; Ramakers, *Spelen en figuren*, 177-179.

55 Blockmans, Donckers, 'Self-representation', 98-101.

56 Dhanens, 'Blijde Inkomst', *passim.*

57 Ter perse. Vriendelijke mededeling van dr. M. Oosterbosch.

58 P. Quarré, 'La "joyeuse entrée" de Charles le Téméraire à Dijon en 1474', *Mededelingen van de Koninklijke Academie van België, klasse der schone kunsten*, LI (1969) 326-340; hij verwijst nog naar oudere intochten van Filips de Goede in 1442 en 1454 (aldaar 327 n. 6).

59 Dhanens, 'Blijde Inkomst', 62-63.

kroond, en in juni werd hij opnieuw ontvangen in Brussel. De stad had hem een groots welkom bereid. De Grote Markt was omgeven door zeven toegangspoorten, er werd een veertigtal 'hystoires bibliennes et morales' vertoond, deels door de vier Brusselse rederijkerskamers. In het kader van het functioneren van *Van Menych Sympel* is vooral de vermelding van een tweetal spelen van belang, opgevoerd door de rederijkerskamers Den Boeck en De Corenbloem. De stad liet hiervoor podia timmeren en ook werd een beroep gedaan op het podium dat het schuttersgilde gebruikte voor de jaarlijkse opvoering van de Seven Bliscapen[60]. Het is moeilijk de representativiteit van deze vermelding juist in te schatten, maar we mogen mijns inziens wel concluderen dat het opvoeren van toneelstukken bij vorstelijke intochten niet ongebruikelijk was in Brussel[61]. Vermoedelijk geldt dat evenzeer voor andere steden, maar daarvoor is in het verleden onvoldoende wetenschappelijke aandacht geweest. Vrijwel alle auteurs zijn het er immers over eens dat met de termen 'esbattement' en 'spel', die veelvuldig in de bronnen voorkomen, wordt verwezen naar de tableaux-vivants, maar naar alle waarschijnlijkheid zijn hiermee (ook) vaak toneelstukken of toogspelen bedoeld[62].

Van de verschillende spelen die bij intochten moeten zijn opgevoerd is ons vrijwel nooit iets overgeleverd[63]. Voor zover mij bekend is *Van Menych Sympel* de enige vijftiende-eeuwse toneeltekst die expliciet in verband kan worden gebracht met een vorstelijke intocht. Slechts Colijn Caillieu's 'Spel op die geboorte van vrou Margriete, dochter van vrou Marye van Bourgonyen perfect' - eveneens overgeleverd in het Brusselse handschrift - en het anonieme 'Gorkumse Catharinenspel' uit de periode 1474-1476 hebben in zekere zin een vergelijkbare lading, maar lijken niet te zijn opgevoerd tijdens een intocht[64].

Zoals eerder duidelijk werd, vond de eerste opvoering van het spel *Van Menych Sympel* plaats gedurende een intocht van kroonprins Karel van Charolais in Brussel. Verschillende gelegenheden konden de aanleiding vormen tot een feestelijke intocht. Allereerst was er natuurlijk, wat we zouden kunnen noemen, de ambtsaanvaarding van een nieuwe vorst. Na de dood van zijn voorganger werd diens erfopvolger vrij-

60 J. Duverger, *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw* (Brussel, 1935) 85-86; interpretatie: Ramakers, *Spelen en figuren*, 179-180; A. Henne, A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (3 dln.; Brussel, 1845)I, 298-299.

61 Vergelijk voor Holland: Smit, *Vorst en onderdaan*, 311-312; Mérindol noemt voor Frankrijk opvoeringen te Abbeville (1466, eveneens voor Karel van Charolais), Lyon (1490), Rouen (1492): 'Théâtre et politique', 201-202; vergelijk E. Lalou, 'Le théâtre et les spectacles publics en France au Moyen âge. Etat des recherches', in: *Théâtre et spectacles hier et aujourd'hui. Moyen âge et Renaissance* (Parijs, 1991) 9-33, vooral 22-23.

62 '"Esbatement": 'Vooral gebruikt in de bepaalde opvatting van volksspel, toneelvertooning' (*MNW*, II, k. 732); spel: 'Spel, vertooning, vooral een tooneelspel, eene toneelvertooning' (*MNW*, VII, k. 1671-1686, bet. 8).

63 Lalou ('Le théâtre et les spectacles', 22-23, *passim*) noemt verschillende stukken die werden uitgevoerd tijdens geestelijke plechtigheden, echter geen enkele overgeleverde tekst van een toneelstuk uitgevoerd tijdens een Blijde Inkomst.

64 De Bock, 'Presentspel'; H. Brinkman, 'Het Gorkumse Catharinenspel: een 15e-eeuwse uitbeelding van de heren van Arkel', *Oud-Gorcum varia*, X (1993) 89-109.

wel steeds groots onthaald. Deze moest dan alle belangrijke steden van een vorstendom afreizen om zich daar te laten huldigen en vooral - dat was de essentie van de hele gebeurtenis - de privileges van het land en/of de betreffende stad bezweren. Op hun beurt beloofden de onderdanen vervolgens de vorst trouw te dienen. Een tweede, nauw-verwante gelegenheid was de ontvangst van een nieuwe echtgenoot of echtgenote van de heersende vorst. Ook hierbij kwam soms een bezwering van de privileges aan de orde, zoals in 1477 bij de ontvangst van Maximiliaan als echtgenoot van Maria van Bourgondië. Ten derde kon een verandering van status van een vorst een aanleiding vormen, dit moet het geval zijn geweest bij de ontvangst van dezelfde Maximiliaan in 1486, toen hij juist door de keurvorsten was benoemd tot Roomskoning. Tenslotte vormde soms de verzoening tussen de vorst en een stad na een lange tweestrijd de gelegenheid voor een vorstelijke intocht en een groots onthaal door de stedelingen. Dit laatste gebeurde bijvoorbeeld in Gent in 1458, toen Filips de Goede na een jarenlange strijd, de stad na een afwezigheid van vijf jaar voor het eerst weer bezocht[65].

De oudste sporen van inhuldigingsrituelen dateren van lang voor de vijftiende eeuw[66]. Maar het lijkt waarschijnlijk dat de vorstelijke intochten zich pas rond 1400 ontwikkelden tot grote luisterrijke gebeurtenissen, die geheel pasten in de Bourgondische theaterstaat[67]. De intredes van de vorsten werden nu veel meer dan zuiver staatsrechtelijke aangelegenheden. Zij vormden de weinige momenten dat de gehele stedelijke bevolking rechtstreeks in contact kon komen met de vorst. In de literatuur is deze confrontatie dikwijls tweedimensionaal opgevat. Allereerst is er natuurlijk de stad die zich presenteert aan de vorst. Er kan worden gewezen op de vele tableaux-vivants die langs de route werden opgesteld. Vrijwel steeds werden deze ingericht met financiële en morele steun van het stadsbestuur, en vaak ontworpen door een speciaal daarvoor van stadswege aangestelde functionaris. De tableaux dienden om de visie van de stedelingen als collectiviteit tegenover de vorst te verwoorden. Daarbij werden - meestal aan de hand van bijbelse voorbeelden - annotaties gemaakt bij de gelegenheid van de intocht: een huwelijk, de bezwering van de stedelijke of landelijke privileges of de bezegeling van een verbond tussen vorst en onderdanen[68]. In deze stedelijke context vertoonde de vorst zich dan, letterlijk in heel zijn vorstelijke waardigheid, fraai uitgedost en voorzien van een omvangrijk gevolg van edelen. Normaliter volgde hij een door de traditie bepaalde route door de stad, maar hij kon een nadrukkelijk signaal geven door daarvan af te wijken. Een voorbeeld hiervan is de intocht van Filips de Goede in Gent in 1458, de eerste intocht na de opstand van

65 Arnade, *Realms of ritual, passim.*

66 Zie bijvoorbeeld de beschrijving van de inhuldiging van Willem Clito in Brugge: Galbert van Brugge, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128),* H. Pirenne, ed. (Parijs, 1891) 86-90.

67 Smit, *Vorst en onderdaan,* 293; Soly, 'Plechtige intochten', 343-345; W. Prevenier, W.P. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden* (Antwerpen, 1983) 214-240.

68 Het voorgaande is in belangrijke mate gebaseerd op: Soly, 'Plechtige intochten'. Voor Brussel in de zestiende eeuw: M. Soenen, 'Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles aux temps modernes', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXVIII (1985) 47-102.

1447-1453. De hertog koos nu een afwijkende route die als het ware een beschermende ring legde rond het westelijke deel van de stad, het stadsdeel waar zijn residenties zich bevonden en waar veel van zijn dienaren woonden. Pas enkele dagen later bezocht hij de gebruikelijke stedelijke locaties. Door deze bewuste breuk met de traditie maakte Filips duidelijk hoe de gezagsverhoudingen lagen en ook gaf hij zo te kennen dat hij de vorstelijke belangen zou laten prevaleren boven de stedelijke[69].

Uiteraard vormt deze dialoog een van de belangrijkste elementen van de plechtigheid van de intochten. Maar, zoals Soly aangaf, er is geen sprake van een zuivere tweespraak tussen vorst en stad: de tableaux-vivants konden immers ook door alle stedelingen, van hoog tot laag, worden bewonderd. We kunnen dan ook beter spreken van een driehoeksverhouding tussen vorst, stedelijke elite en stedelijke bevolking. De vorst verscheen in hoogsteigen persoon voor zijn onderdanen, en poogde zo hun loyaliteit en liefde op zich te centreren. Maar de positie van de stedelijke elites was meer precair. Hun politieke en economische positie was enerzijds in belangrijke mate afhankelijk van de gunst van de vorst die hen benoemde, maar zij moesten evenzeer beducht zijn voor opstanden van het gemeen. Hugo Soly drukt dit als volgt uit: 'Het feestprogramma moest enerzijds de belangengemeenschap tussen de diverse sociale groepen onderlijnen en anderzijds de wezenlijke ongelijkheid rechtvaardigen die de massa verdeelde volgens de schaal van rijkdom en macht'[70]. Daarbij kon het voorkomen dat de stedelijke elite in politiek en/of ideologisch opzicht gebruik maakte van de vorst, om het gemeen te doordringen van de wenselijkheid van de bestaande maatschappelijke verschillen. Een en ander vond uiteraard zijn weerslag in de beeldentaal die werd gebruikt bij de intochten. De vorst vormde zo de ratio en legitimering van de positie van de stedelijke elite.

Het spel *Van Menych Sympel* past in de driehoeksverhouding tussen vorst, stedelijke elite en proletariaat. Het is hierbij opmerkelijk dat het werkelijke spanningsveld zich niet bevindt in de tegenstelling tussen vorst en stad-als-collectiviteit. Weliswaar werd het spel uitgevoerd ter gelegenheid van de intocht van Karel van Charolais en maakte de prins zelf deel uit van het geïntendeerde publiek - hij arriveert immers na verloop van tijd bij het toneeltje - maar het is overduidelijk dat hij maar een heel klein deel van het spel volgt; blijkens een mededeling in de tekst is het zelfs niet de bedoeling (of althans niet de verwachting) dat hij aanwezig is bij het eerste deel. Daarop wijst ook het feit dat het spel niet in het Frans maar in het Diets werd opgevoerd. Weliswaar was Karel van Charolais het Diets machtig, maar het is de vraag of hij een toneelspel kon volgen[71]. In het spel *Van Menych Sympel* is het primair geïntendeerde

69 M. Boone, T. de Hemptinne, 'Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle-1540)', in: W. Paravicini, ed., *Zeremoniell und Raum* (Sigmaringen, 1997) 279-304, aldaar 298-299.

70 Soly, 'Plechtige intochten', 342-343.

71 In 1458 werd voor zijn vader Filips de Goede het *Spel van Gent* speciaal in het Frans vertaald: Dhanens, 'Blijde Inkomst', 62-63; voor de talenkennis van de Bourgondische hertogen: C.A.J. Armstrong, 'The language question in the Low Countries: the use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their administration', in: *Idem, England, France and Burgundy in the fifteenth century* (Londen, 1983) 189-212, aldaar 200-201.

publiek zonder twijfel het alter ego van de personage 'Menych Sympel', de Brusselse bevolking. In dat kader is de opmerking van Hans van Dijk met betrekking tot het zestiende-eeuwse zinnenspel interessant: 'For a zinnespel, to teach a lesson, ... the possibility for the audience to identify with the play's main character are indispensable'[72]. Het is duidelijk dat het publiek zich moest identificeren met de persoon van Menych Sympel. De prins wordt door de spelers (en hun opdrachtgevers) slechts gebruikt: hij is de aanleiding en het argument om de Brusselse bevolking te bewerken. Wel zal het stadsbestuur hebben verwacht dat Karel zich gestreeld zou voelen als hij, eenmaal aangekomen bij het toneeltje, werd verwelkomd door een enthousiaste menigte. In die zin gebruikte de magistraat ook weer de eigen bevolking om de stedelijke aanhankelijkheid aan de vorst duidelijk te maken.

De tekst van *Van Menych Sympel* is nog om een andere reden interessant. Dit betreft het gebruik van historiografisch materiaal. Men kan *Van Menych Sympel* omschrijven als een werk met een duidelijk historiografische inslag. Toch ligt in dat aspect als zodanig niet het belang van dit stuk. Voor onze kennis van de feitelijke geschiedenis is de waarde nihil: er worden geen tastbare mededelingen gedaan over de geschiedenis van het midden van de vijftiende eeuw, en voor de gehanteerde historiografische lijnen zijn andere, oudere en betere bronnen voorhanden[73]. Echter, de wijze waarop in dit spel de historiografische gegevens worden gepresenteerd is, hoewel niet uniek, heel interessant vanwege de Brusselse culturele context.

Het gebruik van geschiedkundige gegevens door de stedelijke overheid was niet ongewoon in de Late Middeleeuwen. In algemene zin kan worden gewezen op de vorstenbeelden die de gevels van verschillende stadhuizen sierden, zoals in Gent, Middelburg en Veere, op de gerechtigheidspanelen in de raadzalen en op de kronieken die in opdracht van de stedelijke overheid werden vervaardigd[74]. In 1439 schilderde Rogier van der Weyden bijvoorbeeld voor de stad Brussel een aantal panelen waarop de rechtvaardige oordelen van Herkenbald en Trajanus waren weergegeven[75]. De tableaux-vivants die de stedelingen inrichtten bij vorstelijke intochten bevatten over het algemeen referenties aan de bijbelse geschiedenis, maar ook meer profane historiografische verwijzingen kwamen voor: naar de klassieke helden, naar de Brabantse hertog Godfried III in de wieg, en in één geval figureert zelfs Hystrio in hoogsteigen persoon[76]. In het Franse materiaal komen eveneens vermeldingen voor

72 H. van Dijk, 'Structure as a means to audience identification in the Dutch Rederijker drama', in: M. Gosman, R. Walthaus, ed., *European theatre 1470-1600. Traditions and transformations* (Groningen, 1996) 113-117, aldaar 114.

73 R. Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van een historiografische traditie', *BMGN*, CX (1995) 329-351; *Idem, Politiek en historiografie*, met name hoofdstuk 1.

74 R. Falkenburg, 'Het verband met andere vijftiende-eeuwse reeksen', in: W. van Anrooij, ed., *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld* (Hilversum, 1997) 59-72; Stein, *Politiek en historiografie, passim*; A.-L. van Bruaene, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)* (Gent, 1997) *passim.*

75 Zie over dit genre: J.H.A. de Ridder, *Gerechtigheidstaferelen voor schepenhuizen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw* (Brussel, 1989).

76 Resp. Oosterbosch (ter perse), Berlin, Kupferstichkabinett ms. 78 D 1; vergelijk voor Gentse voorbeelden Dhanens, 'Blijde Inkomst', 71-81; voor Franse: Mérindol, 'Théâtre et politique', *passim.*

van historisch geïnspireerde presentaties. In 1464 werden Clovis, Karel de Grote en Lodewijk IX (de heilige), allen voorvaderen van het Franse koningshuis, verbeeld tijdens de intocht van Lodewijk XI in Doornik[77]. In zijn theatrale vormgeving is het spel *Van Menych Sympel* evenmin een unicum. In een eerdere publicatie heb ik erop gewezen hoe het Brusselse stadsbestuur in 1448 van de ambachtsgilden verwachtte dat zij jaarlijks een soort levende stamboom van alle Brabantse hertogen vormden bij de genoemde stedelijke Ommegang[78]. Ook in het 'Gorkumse Catharinenspel' komt een stamboom voor, maar dan van de heren van Arkel[79].

Zoals ik eerder opmerkte, wordt een belangrijke rol in het spel gespeeld door een personage, aangeduid als Vrouwe Cronijcke. Zij wordt gepresenteerd als de alwetende 'suster van scryftueren' (vs. 237), en wordt door haar beide gesprekspartners met de verschuldigde eerbied behandeld (vs. 156-159). In haar relaas volgt Vrouwe Cronijcke in essentie de lijnen die in de Brabantse historiografie voorkwamen vanaf de jaren zestig van de dertiende eeuw[80]. Van dat moment af beriepen de hertogen van Brabant zich erop dat zij afstamden van de Karolingische vorsten. De oudste voorouder zou Pippijn van Landen zijn, die ergens in de duistere zesde eeuw belangrijke goederen in Austrasië bezat. Via de *Brabantsche Yeesten* van de veertiende-eeuwse Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale raakte dit gegeven alom bekend in Brabant, en werd het een belangrijk element van de nationale identiteit van het hertogdom. In de vijftiende eeuw verplaatste het zwaartepunt van de Brabantse historiografie zich vrijwel volledig naar Brussel. Hier schreef Hennen van Merchtenen in 1415 zijn *Cornicke van Brabant.* Stadspensionaris Petrus de Thimo vervaardigde er rond 1425 zijn *Brabantiae historia diplomatica*, en gaf enkele jaren later de opdracht tot de berijming van een vervolg op Jan van Boendales *Brabantsche Yeesten.*

Ook het Brusselse stadsbestuur liet zich bepaald niet onbetuigd in dit opzicht: het heeft verschillende decennia lang bewust politiek gebruik gemaakt van de geschiedschrijving. In 1439 liet de stad de eerdergenoemde gerechtigheidspanelen schilderen door Rogier van der Weyden. Opgehangen in de schepenzaal benadrukten deze de rechtvaardigheid van de vonnissen der schepenen. Interessanter in de vergelijking met het spel *Van Menych Sympel* is het vertoon dat hierboven ter sprake kwam. Vanaf 1448 vormden de ambachtsgilden een genealogie van de Brabantse dynastie, waarbij ieder ambacht een hertog verbeeldde, uitgedost met zijn heraldische wapens. Tenslotte liet de Brusselse magistraat in 1444 door Henricus van den Damme een schitterende kopie van de *Brabantsche Yeesten* maken[81]. Deze kopie werd aan de ketting gelegd op de stedelijke secretarie, waar zij ter inzage lag voor de schepe-

77 Mérindol, 'Théâtre et politique', 190.
78 Stein, 'Cultuur en politiek', *passim.*
79 Brinkman, 'Het Gorkumse Catharinenspel'.
80 Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie', *passim.*
81 Brussel, Koninklijke Bibliotheek hs. 19607. Zie voor dit handschrift: R. Stein, 'Boekproduktie in de Middeleeuwen. De betaling van de kopiist en de verluchter van een handschrift van de Brabantsche Yeesten', *Spiegel Historiael*, XXIV (1989) 507-512.

nen[82]. Hoewel er enkele verschillen zijn, doet een inhoudelijke vergelijking vermoeden dat de *Brabantsche Yeesten* als voorbeeld heeft gediend voor het spel *Van Menych Sympel.* Wellicht is Vrouwe Cronijcke zelfs het alter ego van het handschrift Van den Damme. We mogen dan ook concluderen dat het stadsbestuur er veel aan was gelegen om de Brabantse historiografische traditie te verspreiden buiten de ivoren torens van bestuur en wetenschap[83].

Met de opvoering van *Van Menych Sympel* beoogde de Brusselse magistraat de rechtmatigheid en de status van de positie van Karel van Charolais als kroonprins te benadrukken. Niets kan de legitimiteit van een politieke positie of het maatschappelijk aanzien van een persoon beter benadrukken dan een illustere reeks voorouders. Vooral in de Late Middeleeuwen viel de ene na de andere vorst voor de verleiding een ellenlange stamboom op te stellen of de continuïteit van de politieke aanspraken terug te voeren op Romeinen, Trojanen of bijbelse figuren. Geen van de hierbij gehanteerde voorouders - Augustus, Hector noch Noach - kon zich in aanzien meten met de grootste vorst van de christenheid, de alom geroemde Karel de Grote[84]. Van de Karolingische vorsten ging voor de middeleeuwse mens een zeldzame aantrekkingskracht uit: hun daden en roem verschaften aanzien en vooral legitimiteit, want hun kindskinderen behoorden tot de *Stirps regia*, het koningsgeslacht bij uitstek. In het spel *Van Menych Sympel* wordt Karel van Charolais als een directe afstammeling van Karel de Grote aangewezen (vs. 512-517).

Bij nadere beschouwing is er nog een tweede element herkenbaar in *Van Menych Sympel.* Het spel put namelijk exclusief uit de Brabantse traditie, en daarmee wordt Karel van Charolais niet alleen als erfgenaam van Karel de Grote aangeduid, maar ook nadrukkelijk gepresenteerd als de legitieme hertog van Brabant. Slechts in een opzicht wijkt de historiografische benadering van het spel af van die van de traditionele Brabantse historiografie. Hier wordt geen aandacht besteed aan de 'dode tak' van de Bourgondische dynastie (Jan IV en zijn broer Filips van St.-Pol) die het hertogdom tussen 1415 en 1430 regeerde. Door deze omissie wordt minder nadruk gelegd op de landsheerlijke continuïteit van de hertogen van Brabant dan in de historiografie gebruikelijk is. Tegelijkertijd wordt echter de centrale genealogische lijn van Karel de Grote naar Karel van Charolais sterker benadrukt.

De genealogische lijnen van het Brabantse huis zijn niet eenvoudig. Bij de presentatie van haar gegevens maakte Vrouwe Cronijcke dan ook gebruik van een stamboom van het hertogelijke geslacht[85]. Vermoedelijk betrof het hier een perkamenten of even-

82 Stein, *Politiek en historiografie*, 157-158.

83 *Ibidem, passim.*

84 R. Folz, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval* (Parijs, 1950); A. Angenendt, 'Der eine Adam und die viele Stammväter. Idee und Wirklichkeit der Origo gentis im Mittelalter', in: P. Wunderli, ed., *Herkunft und Ursprung. Historische und mythische Formen der Legitimation* (Sigmaringen, 1994) 25-52, aldaar 42-46; vergelijk de verschillende bijdragen in: L.E. Saurma-Jeltsch, ed., *Karl der Große als vielberufener Vorfahr* (Sigmaringen, 1994).

85 Vergelijk voor voorbeelden van stambomen die getoond werden tijdens de intocht van Franse vorsten: Mérindol, 'Théâtre et politique', 190-191.

tueel een papieren rol met een afbeelding van de stamboom van de hertogen van Brabant. Blijkens de uitroep van Menych Sympel (‘Helpe maegt Marye, Soe en sag ic noyt boom soe reyn gewracht!’, vs. 309-310) gaat het om een structuur, gevormd naar analogie van de boom van Jesse. Uiteraard is de hier gebruikte rol niet overgeleverd. Maar in de Brabantse historiografie zijn wel sporen te vinden van een dergelijk gebruik van illustraties[86]. Het meest bekend is wat dat betreft de uitklapbare stamboom die zich bevindt in de oudste gedrukte Brabantse kroniek, de *Alderexcellenste cronike van Brabant* uit 1498[87]. Het is aannemelijk dat Vrouwe Cronijcke beschikte over nog meer illustratiemateriaal. Op verschillende plaatsen in het spel wordt gerefereerd aan afbeeldingen van de besproken vorsten: ‘Dese Lodewijcus Balbus in sijn tsege (zetel) daer’ (vs. 360), ‘Een dochter bleeffer, die ghij hier siet’ (vs. 393) etc[88]. Het kan hierbij gaan om afbeeldingen of misschien om personificaties van de vorsten, die zich bevonden in aparte compartimenten op het achtertoneel. Karel van Charolais in eigen persoon, eenmaal aangekomen bij het podium, completeerde dan de reeks. Een dergelijke aankleding van een opvoering was niet ongebruikelijk bij toogspelen[89].

Een laatste aspect dat het spel *Van Menych Sympel* van belang maakt - en misschien wel het meest wezenlijke - is de boeiende dialoog die wordt gevoerd door de personages Outgedachte en Menych Sympel, maar die zich moeilijk laat samenvatten in enkele zinnen. Hier wordt een maatschappijbeeld geschetst van de ideale verhoudingen tussen de elite, gerepresenteerd door Outgedachte, en het gemeen in de persoon van Menych Sympel, dit alles vanuit het buitengewoon partijdige standpunt van de Brusselse toplaag. Hierbij is vooral het ideaalbeeld van de eenvoudige, goedwillende, leergierige, gezagsgetrouwe, en vooral prinsgezinde volksman boeiend. In samenwerking met de Outgedachte komt deze tenslotte tot het hogere, goddelijke inzicht dat orde en rust bepalend zijn voor het heil der mensheid, en dat deze gepersonifieerd worden door de stand der edelen in het algemeen en door Karel van Charolais en Karel de Grote in het bijzonder. Een en ander met het uiteindelijke grote doel het algemeen belang te dienen en de politieke status quo te handhaven.

De actualiteit in beeld

De opvoering van het spel *Van Menych Sympel* geschiedde in opdracht - of tenmin-

86 G. Melville, ‘Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise’, in: H. Patze, ed., *Geschichtschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter* (Sigmaringen, 1987) 57-111; *Idem*, ‘Vorfahren und Vorgänger. Spätmittelalterliche Genealogien als dynastische Legitimation’, in: P.-J. Schuler, ed., *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit* (Sigmaringen, 1987) 203-309.

87 *Alderexcellenste cronike van Brabant* (Antwerpen, 1498); een dertiende-eeuws (Engels) voorbeeld van een dergelijke rol wordt gevormd door handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 75 A 2/2, zie: *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek. Acht eeuwen verluchte handschriften* (Den Haag, 1980) 62-63 nr. 24.

88 Vergelijk vs. 296, 300, 489-490. Deze suggestie dank ik aan dr. B.A.M. Ramakers.

89 Zie hierboven 303; Ramakers, ‘Horen en zien’, 129-165; *Idem, Spelen en figuren,* 380 vlg.

ste met de instemming - van de Brusselse magistraat, maar deze goedkeuring was uiteraard niet belangeloos. In de typische, op factiestructuren gebaseerde verwevenheid van internationale, landelijke en lokale belangen, leidde een verzwakking van de dynastie al spoedig tot een aantasting van de positie van de aan haar gelieerde adel en lokale elites. Het is aantoonbaar dat in de vijftiende eeuw een belangrijk deel van de Brusselse toplaag in politiek en economisch opzicht afhankelijk was van de Bourgondische dynastie. Met de legitimering van de positie van Karel van Charolais werd evenzeer de positie van de hem toegewijde delen van de Brusselse elite verstevigd. Het uitgangspunt van het spel *Van Menych Sympel* moet zijn geweest om het gemeen te doordringen van de rechtmatigheid van Karels aanspraken op de Brabantse troon. In het midden van de jaren zestig was er ook reden genoeg voor de getrouwen van Karel van Charolais om zich zorgen te maken over hun positie.

Een bijna vergeten episode uit de geschiedenis van de Bourgondische landen maakt duidelijk dat de politieke context van groot belang is geweest voor het ontstaan van *Van Menych Sympel.* De kwestie van de legitimiteit van de opvolging van Filips de Goede door Karel van Charolaris was namelijk zeer actueel in het midden van de jaren zestig. In 1464 had Jan van Nevers, graaf van Estampes en nauw verwant aan Karel, van zijn broer aanspraken op de Brabantse hertogstitel geërfd. Uiteindelijk grepen deze aanspraken terug op de verdeling van de erfenis van Filips de Stoute in 1404. Het optreden van Jan van Nevers vormde een serieuze bedreiging van de aanspraken van Karel van Charolais om zijn oude vader Filips de Goede op te volgen, want Jan beschikte over omvangrijke goederen in de zuidelijke delen van de Bourgondische landen. Belangrijker is dat hij in eerste instantie werd gesteund door Karels grote vijand, de Franse koning Lodewijk XI. Op 5 oktober 1465, in een van de vredesverdragen van de 'guerre du bien public', nam Lodewijk echter afstand van de pretenties van Jan van Nevers, en enkele dagen later slaagde Karel van Charolais erin om zijn rivaal te overrompelen en gevangen te nemen. Op 22 maart 1466 deed deze vervolgens formeel afstand van zijn aanspraken op Brabant en allerlei andere Bourgondische bezittingen[90]. Desalniettemin bleven zijn ambities actueel, want in 1467, na het overlijden van Filips de Goede, zou hij opnieuw pogen om de Brabantse hertogstroon te bemachtigen. Slechts de uitgesproken voorkeur van de Brabantse edelen voor de Bourgondiërs deed de balans definitief in het voordeel van Karel van Charolais doorslaan. En tot zijn dood zou Jan van Nevers zich blijven tooien met de Brabantse hertogstitel. Dit gegeven is juist daarom interessant, omdat Georges Chastellain aangeeft dat Jan met name op de steun van de stedelijke bevolking kon rekenen, en vooral bij het Brusselse gemeen was hij buitengewoon populair. Tijdens de opvoering van het spel *Van Menych Sympel* stond de opvolging van de kwakkelende Filips de Goede als hertog van Brabant door Karel van Charolais uiteraard al volop ter discussie[91].

90 Lille, Archives départementales du Nord B 1421 (nr. 16.061).

91 Zie voor deze alinea: Vaughan, *Philip the Good*, 378; R. Vaughan, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (Londen, 1973) 10, 14; B. de Mandrot, 'Jean de Bourgogne, duc de Brabant, comte de Nevers et le procès de sa succession (1415-1525)', *Revue historique*, XCIII (1907) 1-45.

Zoals dat gebruikelijk was, leidde een crisis rond de vorstelijke troon onmiddellijk tot politieke en sociale problemen op lokaal niveau - hoewel het in dit geval onduidelijk blijft wat de oorzaak en wat het gevolg was. In ieder geval zien we hoe in de jaren zestig de tegenstellingen binnen de Brusselse facties 'Kestergate' en 'De Mol' in hevigheid toenamen. Ook wordt duidelijk uit andere bronnen hoe de constitutionele crisis leidde tot een toenemende agitatie onder de Brusselse bevolking in de jaren zestig van de vijftiende eeuw. Dit is niet verwonderlijk: er zijn meer momenten bekend waarop een dynastieke crisis leidde tot onrust en zelfs opstand onder het Brusselse gemeen, bijvoorbeeld in 1420-1422, toen de positie van hertog Jan IV onder druk stond van zijn broer Filips van Sint-Pol, en uiteraard in 1477 na de dood van Karel de Stoute, toen het gehele Bourgondische bouwwerk leek ineen te storten[92].

Het is ongetwijfeld geen toeval dat *Van Menych Sympel* werd opgevoerd tijdens het conflict tussen Karel van Charolais en Jan van Nevers. Met het spel werden de rechten van de kroonprins benadrukt, maar evenzeer werd zo de positie van de aan Karel toegewijde facties van de Brusselse elite gelegitimeerd, voor een forum van de Brusselse bevolking. De angst van de elite voor sociale onrust wordt in meer algemene zin ook op een andere plaats in het spel weerspiegeld. In het begin van hun gesprek hebben Menych Sympel en Outgedachte het over het belang van de adel. De opmerking van Outgedachte is veelzeggend in het sociale spanningsveld van het midden van de jaren zestig:

> Wats volck in landen sonder heeren?
> Nyet meer om achten dan beesten sijn:
> Die mynste wylt boven de meeste sijn,
> Op come[n]scap en dooch ons nyet geledt,
> Foortse en wille verdrijft recht en wedt. (vs. 65-69)

Elders wordt lof gezongen over de menselijke liefde voor zijn vorst.

> Doch moet elc goet herte, om puer bekynnen,
> Yn duegden sijnen prience bekynnen:
> Dats Godlijc en eerlijc waer ment hoort. (vs. 54-56)

En vervolgens wordt Karel de Grote - en in diens voetspoor zijn naamgenoot Karel van Charolais - geschetst als de waarborg van het algemeen belang, dat voornamelijk door orde en recht wordt vormgegeven.

92 Zie voor deze alinea: Stein, *Politiek en historiografie*, 215-219; J. Bartier, 'Un document sur les prévarications et les rivalités du patriciat bruxellois au XVe siècle', *BCRH*, CVII (1942) 337-379, aldaar 375 en *passim*; C. Dickstein-Bernard, 'La voix d'opposition au sein des institutions Bruxelloises', in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)* (Brussel, 1965) 479-500. R. van Uytven, '1477 in Brabant', in: W.P. Blockmans, ed., *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule, 1985) 253-285; R. van Uytven, 'Plutokratie in de "oude demokratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de Late Middeleeuwen', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, XVI (1962) 373-409; Smit, *Vorst en onderdaan*, 356-384.

Op een andere plaats lijkt nogmaals een verwijzing naar de actualiteit naar voren te komen, wanneer Vrouwe Cronijcke verhaalt hoe Gerberga, de stammoeder van het Brabantse geslacht, uit haar rechtmatige bezittingen werd verdreven en werd gedegradeerd tot heerseres over de bescheiden graafschappen Brussel en Leuven. Menych Sympel reageert onmiddellijk door te vragen of hij het goed heeft verstaan en of het inderdaad zo is dat Brussel eerst wordt genoemd en pas daarna Leuven. Vrouwe Cronijcke antwoordt dat zij dat inderdaad zo gezegd heeft, en dat Gerberga de formulering zelf zo bepaald had (vs. 402-409).

Deze korte discussie vormt een onmiskenbare verwijzing naar de levendige tegenstelling tussen Brussel en Leuven in de Late Middeleeuwen. Leuven was van oudsher de hoofdstad van het hertogdom, maar vanaf het einde van de dertiende eeuw werd die positie meer en meer bedreigd door Brussel, dat de belangrijkste residentiestad van de hertogen werd en geleidelijk aan ook in bevolkingsaantal en economisch belang ver uitgroeide boven haar concurrent. In de vijftiende eeuw had Leuven nog slechts in één opzicht voorrang boven Brussel: de hertogen hielden daar traditioneel het eerst hun Blijde Inkomst[93]. In de veertiende en vijftiende eeuw groeide de tegenstelling tussen beide steden, en ongetwijfeld speelde in die discussie de status als oudste stad of juist als residentiestad van Brabant een grote rol[94]. Weliswaar werd Karel van Charolais in 1466 eerst in Leuven ontvangen, maar de aanwezigheid van Vlaamse steden bij Karels intocht in Brussel lijkt erop te wijzen dat het belang van de Brusselse Inkomst uitsteeg boven een intern-Brabantse aangelegenheid[95].

Besluit

Van Menych Sympel vormt een zeldzaam en boeiend voorbeeld van een toneelspel dat werd uitgevoerd tijdens een vorstelijke intocht in een van de grote steden van de Bourgondische Nederlanden. In dit artikel is het spel niet zozeer onderzocht vanwege een eventuele literaire waarde, maar om het goede inzicht dat het ons verschaft in de legitimering van de bestaande sociale verhoudingen in de Middeleeuwen en de rol die de vorst daarbij speelde. Het doel van de opvoering moet zijn geweest om de Brusselse bevolking te overtuigen van het legitieme karakter van de machtsovername door Karel van Charolais. Deze legitimering is niet dreigend van toonzetting, maar veeleer overredend, met een sterke nadruk op de historische argumentatie.

Nader onderzoek naar de opvoering van toneelstukken bij vorstelijke intochten op basis van archiefmateriaal, en wellicht door vergelijking met andere overgeleverde toneelstukken moet mogelijk zijn. Daarbij lijkt vooral onderzoek naar de plaatsing binnen de ideologische driehoeksverhouding van vorst, stedelijke elite en stedelijke

93 R. van Uytven, ed., *Leuven, de beste stad van Brabant,* I, *De geschiedenis van Leuven tot omstreeks 1600* (Leuven, 1980) 231-232.
94 Stein, *Politiek en historiografie*, 239-240 en n. 160.
95 Blockmans, *Handelingen* II, 1535-1537.

bevolking van belang. In het geval van Menych Sympel wordt het geïntendeerde publiek aantoonbaar niet gevormd door de vorst of zijn directe omgeving - deze had tijdens zijn tocht door de Brusselse straten nauwelijks tijd om meer dan een ogenblik bij iedere attractie stil te staan - maar door het gemeen. De vorst is dan ook niet meer dan een aanleiding tot, een onderwerp van en een figurant in het spel, terwijl de eigenlijke inzet de intern-stedelijke machtsbalans is. De beïnvloeding van de massa via culturele kanalen was een veel frequenter, effectiever en goedkoper alternatief voor de fysieke onderdrukking die ons veelvuldig in andere bronnen wordt voorgeschoteld. Waarbij uiteraard wel steeds de mogelijkheid van een serieuze confrontatie dreigend op de achtergrond aanwezig was.

De relatie tussen de verschillende (politieke of sociale) machtsgroepen binnen de stad is voor onze kennis van de Late Middeleeuwen evenzeer van belang als de relatie tussen vorst en steden. Ongetwijfeld maakt een nadere plaatsing van het spel *Van Menych Sympel* in de jaarlijkse kalender van festiviteiten - Driekoningen, Carnaval, Pasen, Pinksteren, Kerstmis en schutters- en rederijkersfeesten - een verdere nuancering mogelijk.

Het handschrift

Eerste helft zestiende eeuw.

54 folio's. Bijna vierkant, ca. 140x145mm. Watermerk sterk beschadigd, sluit aan bij Piccard, *Wasserzeichen Lillie* nr. 1633-1643, 1655-1717 (periode 1483-1526). Op grond van tekstinhoudelijke kenmerken (een verwijzing naar het keizerschap van Karel V) kan het handschrift na 28 juni 1519 worden gedateerd.

Bladspiegel komt vrijwel overeen met bladmaat.

Perkamenten omslag: fragment van een (vijftiende-eeuwse kopie van een) pauselijke bul. Tussen f. 14 en 15 ter versterking perkamenten strookjes met een vijftiende-eeuws fragment van een Middelnederlandse tekst (niet geïdentificeerd).

Inhoud:

f. 1r. Titelpagina;
f. 2r-14r. Colijn Caillieu, 'Een spel van Colyn op die geboorte van vrou Margriete dochter van vrou Marye van Bourgonyen perfect';
f. 14v-25v. (Anoniem), 'Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke';
f. 25v-29r. Anthonis de Roovere, 'Den droom van Rovere op de doot van hertoge Kaerle van Borgonyen saleger gedagten';
f. 29v-32v. [Aanwijzingen over personages in toneelstukken en tableaux-vivants.]
f. 33r-34r. [Blanco]f. 34v-54v. Jan Smeken, 'Een spel op hertoge Karle ons keyser nu es'.

Verzentelling per opening van ieder folio. Aan het eind van het spel van Jan Smeken (f. 54v) staat: 'Somma, lanck duysent regelen'.

Bezitters[96]:

Gielis Leemans (XVI)
? Jean-Baptist Houwaert
Raphael Houwaert
Gaston Moeremans
Algemeen Rijksarchief Brussel (Handschriftenverzameling 2270)
Koninklijke Bibliotheek Brussel (IV 1171)

Editie

Het handschrift waarin Menych Sympel is opgenomen is slordig. De kopiist kan worden betrapt op verschillende fouten, zowel wat betreft de spelling als wat betreft de inhoud. Het belangrijkst is de dubbele opname van een viertal verzen, maar op minstens een plaats lijkt hij ook één of meer verzen te zijn vergeten.

De evidente fouten heb ik verbeterd, en waar nodig heb ik dat verantwoord in de voetnoten. Voor het overige heb ik gepoogd de tekst van het handschrift zo

96 Het navolgende is gebaseerd op Cuvelier, 'Een viertal onbekende werken', 92.

nauwkeurig mogelijk weer te geven, met als enige structurele ingreep de interpunctie. De afkorting ‘ME’ staat voor Menych Sympel, ‘Out’ voor Outgedachte. Uiteraard zijn de overige afkortingen opgelost. Bij de weergave van u en v, van i, ij en y is de spelling van het handschrift gevolgd. Bij de telling der verzen is uitgegaan van de rijmparen.

Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke *14v*

Menych Sympel
O God almachtich, hoe suet, hoe lustich
Es mij therte in vierege[1] mynnen
Beruert met sueter memorijen rustich,
Des ic te wercke[2] stelle alle mijn synnen.
Ongrondelijc es mij om kynnen
Dwerck in hem selven, hoe icx besta,
Daer wij die blijscap bij gewynnen
En daer elc duegdelijc herte roopt na.
Tes recht dat men sijns wyllen slaet ga,
En wij al tsijnder gelieften wesen,
Ons edels priencen doer sijn gena
Chaerle van Chaerloos, heere gepresen,
Sijn grootheyt wort noch voer al gelesen.
God sparen langlijvych, salych in duegden,
En alle die sijne voert na desen,
Want bij hem sijn wij alle in vruegden.
Twaer redelijc dat wij ons verhuegden,
Toonende den standaert der blijscap wempel,
En ons tot sijnder begeerten vuegden.
Dat werck en doet des waer exempel,
Const ict begynnen.

Outgedachte
O Menych Sympel,
Wat stuydeerdij, wat es u argemynt?
Ghij hebt wat ter herten genomen soot schynt
Des dwerck gaet buyten ouwer machte[3], *15r*
Alsoe mij dunct.

Sympel
Lieve outg[e]dachte,
Danck hebt dat ghij doch daer op ledt.
Tes waer, ic hebbe te wercke gesedt
Mijn synnen in rechter vruegden vloeyende,
Bij sueten gepeynse mij grootelijc moeyende,
Die hoogheyt, de edelheyt, de innegheyt crachtich
Van Chaerloos onsen yongen prience machtich
Toverdynckene, hoet qualijc te vollen dient
Genoeg sijnder hoogheyt.

Outgedachte
Menych Sympel, vrient,
Tes waer, tes u te groot om gronden,
Maer bij gunsten, bij mynnen wort dicke bewonden
Yn laste seer wonderlijcke storije.

1 Hs. ‘viegere’.
2 In hs. volgt ‘alle mijn’ (doorgestreept).
3 Hs. ‘onachte’.

Menych Sympel
Eenpaerlijc leet mij in memorije
Dat edelheyt es vordernesse allen staten,
Hier op deser werelt.

Outgedachte
Mochtij bevaten,
Menych Sympel, wat vramen geschien
Ons van den edelen, ghij sout mydsdien
Voerder beruert sijn tot hem in trouwen.

Menych Sympel
Och tes voer mij een vreugt om schouwen,
Van den edelen hoogen staet gepresen,
Bij onsen prience stappans wesen
Bynnen Bruesel, die muegende heeren vermeert,
Tsijnder liefden, die alder eeren es weert.
Dat icx verblije dunct mij selven wondere, *15v*
Menych Sympel.

Outgedachte
Dat compt bijsondere
Bij teekene daer ghij sijt onder geboren:
Alle sangwijne complexcijen die geerne horen,
Daer eere en edelheyt inne gelegen sij,
Dair[4] den ruyden van rechter natueren tsegen sij.
Doch moet elc goet herte, om puer bekynnen,
Yn duegden sijnen prience bekynnen:
Dats Godlijc en eerlijc waer ment hoort.

Menych Sympel
Outgedachte, ic bens te blijer voort
Ynt geene[5] des ghij mij doet vermaen.

Outgedachte
Menych Sympel, mochtij te gronde verstaen
Wat edelheyt wel in huer selven sij,
Ghij soutter grootelijc verblijen bij.
Want edelheyt es den staet alleene
Die alle die werelt beschermt gemeene
En daer tkerstengelove bij rust in eeren.
Wats volck in landen sonder heeren?
Nyet meer om achten dan beesten sijn:
Die mynste wylt boven de meeste sijn,
Op come[n]scap en dooch ons nyet geledt,
Foortse en wille verdrijft recht en wedt.
Dus en dade den staet, om puer bediet,
Van der edelheyt, die werelt waer myn dan nyet.
Exempel des wij bevyndende sijn:

4 Hs. ‘dan’.
5 Hs.‘ynt tgeene’.

Nadat die Roomsche Conync Constantijn
Die stadt van Besancijen, naer mijn weten,
Vernamen de en Constantenoble heeten, *16r*
Wort na hem al trijcke gedestruweert,
Blijvende driehondert en dertich yaer ongeregeert,
Wert yn Ytalijen, in Gallien, in Spaendijen bevonden
Dat dijverse heerscappijen opstonden,
Als die Huynen, die Goten, seer wreede vermaerde,
De Wandelen, die Langebaerde,
En meer andere in quaetdoen bedacht,
Als straetrooft, moort en vrouwencracht,
Userende des hem nyet en vernoeyde,
Dat alle kerstenrijc in ornsten bloeyde,
Totdat God nederweert sach bij gracijen,
Te remederene den swaer blamacijen
Ten kerstengelove, des seer was te doene.
Soe wort geboren conynck Puppijns soene,
Kaerle Magnus, die al bij machte
Die quade tonder de.

Menych Sympel
Lieve Outgedachte,
Gedynct u noch der werelt staet
Van[6] Karels tije?

Outgedachte
Menych Sympel[7],
Want eewych sal wesen in mijnder memorijen,
Gemerct sijnder hooger godlijker fyctorijen,
Die met aerbeyde en metten sweerde
Tgoede voertstelde en tquade weerde,
Dwelck hij sijn leven lanck useerde
En al dongelovege destruweerde
Soe grootelijc, dat tot geenen stonden *16v*
Sijns gelijke en es worden bevonden
Dye den kerstenegelove meer heeft gedient,
Gode ter eeren.

Menych Sympel
Outgedachte, gode vrient,
Mocht wesen, ic soude wel willen horen
Waer Kaerle die wort geboren,
Want tes een genuechte, diere op let,
Ons slychte mynschen.

Outgedachte
Menych Sympel, dat ghijt wet,
Hij was geboren, na der waerheyt belijen,
Yn sijns vaders, dat doen ten tijen,
Neder-Oosterijcke was genaempt,

6 In hs. volgt ‘Kas’ (doorgestreept).
7 Hier lijkt een rijmwoord te ontbreken, of wellicht enkele versregels.

Van den welken veel landen synt[8] geraempt,
Alst Lutsenborch, Lymborg vercoren.
Te Her[s]tal opt slot[9] was hij geboren,
Dyts te rechte opgenomen.
Soe es Karels geboorte comen
Uut Lotterijcke en van Brabant mede,
Den welck soe edelen werken dede
Dat sijnen name des moet vermeert sijn.
En die van hem comende te voerder geëert sijn,
En waerachtichlijc es comen van sijnen geslachte
Charoloos ons prience.

Menych Sympel
Och lieve Outgedachte,
Mijn herte verhuegt int[10] horen van dijen.
Soudij oic weten van soe ouden tijen
Bij redenen te thoonen int oppenbare
Dat Charoloos ons yonge prience comen ware *17r*
Bij rechter lijnijen van Korolen den heere?

Outgedachte
Ya ic, Menych Sympel, en noch veel meere,
Want dats outwijselijc en claer omtogen.

Menych Sympel
Van rechter mynnen tranen mij doogen
Ynt vermanen van u, Outgedachte vermeert,
En waer icx u, Menych Sympel, weert,
Soe[11] woud ic u bydden, doer u gracije,
Dat ic van u die rechte claracije
Mocht horen, mijn herte verlangt na dien[12].
Al es mijnen persoon van slychten lien,
Yc hoor geerne der edelheyt doen vermaen.

8 In hs. volgt ‘ver’ (doorgestreept).
9 Hs. ‘opt tslot’.
10 In hs. volgt ‘desen’ (doorgestreept).
11 In hs. volgt ‘woudic s’ (doorgestreept).
12 In het handschrift volgt:

> **‘Outgedachte**
> Menych Sympel, u soude meer geschien
> Van, dus laet u bydden staen.
>
> **ME**
> Dies moet ic mij tuwen wylle bien
>
> **Out**
> Menych Sympel, souder meer geschien
>
> **ME’**

Vermoedelijk zal hier sprake zijn van een fout van de afschrijver: vgl. vs. 137-138.

Out
Menych Sympel, u soude meer geschien
Van mij, dus laet u bydden staen.
Maer soud ic u den teyt hier overslaen,
Het mocht u veel te lanck gerijsen,
En oic soud ict bij ouden gedyncken bewijsen,
Mijn crancke memorije mocht mij doen messen.
Maer tot sekeren getuyge en cleernessen,
Gemerct tgoet herte[13] dat ghij hebt giericht
Bij gunsten, bij rechter mynnen viericht
Van der materijen daer wij af spreken, *17v*
Soe en sal u mijn hulpe nyet gebreken.
Daer en hebt geenen twijfel aen.
Oic willic tuwer belieften gaen
Bij Cronijcke, vroet, wijs en van grooten betrouwe.

13 Hs. ‘therte’.

ME
Cronijcke, wie es datte?

Out
Menych Sympel, tes een vrouwe
Die u volcomelijc en van desen al
Van voren verhalen sal
Dus hoorter na, so ghij best muegt.
Bij haer es menych edel herte[14] verheugt.
Sij es reyn, scoone, van sueter manyeren,
En es een bloemme voer alle prienchieren,
Een balseme en specije van sueter lucht.

ME
Lieve Outgedachte, soe hebbic ducht
Dat haer ondanckelijc dan mochte wesen
Tversuecken van mij.

Out
En wylt nyet vresen:
Yc kynse gewillich en blij van geesten,
Bereet den mynsten als voer den meesten.
Dus en sorgt nyet, maer laet u genoegen,
Wes ic begynne.

ME
Soe wil ic mij voegen
Tot onderhoricheden van u alleene.
Gunst, liefde, in[15] viereger mynnen reene,
Vloeyende tot Charoloos, den prience vermeert,
Doet dat mijn herte taenhorene begeert,
Den lof van sijnen hogen edelen persoone.

Out ***18r***
Menych Sympel, siet hier die vrouwe scoone
Cronijken, grueten wij se beyde tsamen.

ME
Gegruet sijt, vrouwe van hoger namen,
Cronijke, wij bieden u huessche groete.

Cronijke
Danck hebt mijn vrienden, naer dbetamen.

14 Hs. ‘herter’.
15 In hs. volgt ‘vieg’ (doorgestreept).

Out
Gegruet sijt, vrouwe van hoger namen.

Cronijke
Ontbeert der eeren, wylt nyet bescamen
Mij, die u dienstwijf wesen moete.

Menych
Gegruet sijt, vrouwe van hooger namen,
Cronijke, wij bieden u huessche groete.
U wesen dunct mij al lijdens boete,
Ons ruyde besoecken ontfaet voer duegt.

Cronijke
Van u beyden ben ic verhuegt,
En oft ic vermach in eenegen tijen
Des u belieft, weet dat ic in dijen
Mij presentere en begeeren[16] ongespaert
Daer af te wesene.

Out
O vrouwe vermaert,
Dats onverdient, maer op goet betrouwen
Comen wij tot u, reyn bloemme van vrouwen,
Alsoe die ouwer behoeven mette daet
Ynt geene daer ons motijf op staet
En opdat u belieft, soe seldij horen
Redene waer af.

Cronijcke
Mijn vrienden vercoren,
Soe ben ic tuwer liefden bereet.
En oft ic u ergens ynne believen weet,
Dats vrij om u, betrout mij des. *18v*

Outgedachte
Danck hebt, ic weet wel dat soe es.
Siet vrouwe, hier es Menych Sympel bij mij.
Wij hebben[17] wat woorden gehadt, hoet sij
Aengaende der muegentheyt voerdachtich
Van Charoloos, onsen yongen prience machtich,
En oic wat edelheyt in huer selver mach wesen,
Met meer woorden gealygeert tot desen,
Des ic, Outgedachte, wel hebbe gehoort.
Onder al, soe word ic sprekende voort
Van den Grooten Kaerle, den muegende heere,
Dat hij den kerstenengelove de sulcken eere
Dat Gode was danckelijc in den troone
En houden voert dat van sijnen persoone,
Yn rechter lijnijen descenderende

16 Hs. ‘begeert’.
17 In hs. volgt ‘woor’ (doorgestreept).

Comen es, diet wel stuyderende,
Charoloos ons prience, en es daertoe
Die hoogste sijns namen, van sijnen bloe,
Voer eenege die nu ter werelt leven.

Cronijcke

Des willic gewarich getuyge geven,
Als Cronijcke, die alle dyne beveet.
Wes men van priencen te sprekene weet,
Specyfycer ic dmeeste van dien nu.

Out
En daeromme, vrouwe, soe quamen wij tu
Hem ter liefden, onse alder eeren weert
En omdat Menych Sympel begeert,
Bydden wij u, met herten mynlijc,
Om onderwijs[18].

Cronijke *19r*
Outgedachte, u es wel kynlijc,
Wetende van desen gelijke mij, oft meere,
Want ghij hebt dicke, doer u eere,
Gewandelt in alder heeren hove,
Dus eest u gereet.

Out
Vrouwe, bij ouwen oorlove,
Yn mijn verhael wort dickent[19] gemyst,
Want ic en hebb maer metter herten gevyst
Tgeene dat ghij natuerlijc hebt bescreven,
Dus wylt er u dan gewillich toe geven,
Bydden[20] wij mynlijc.

Cronijke
Yc wilt geerne bestaen.
Hoordij mij oic buyten regele gaen,
Des willic mij tuwer corectcijen byen.

Out
Lieve vrouwe, ten es geen noot van dien
Dat men u sou muegen conterlueren,
Want ghij sijt suster van scryftueren,
Waers noot, wij mense oic te baten.

Cronijke
Nu vrienden, wylt die redene wel vaten
En hoort wes ic u sal vermonden
Alsoe waerachtich bij mij wert vonden.
Yerst es Kaerle tsijnder vromen
Gebuertich des lans[21] van Lottrijcke comen.

18 In hs. volgt:

‘Cronijcke
Yc wylt geerne bestaen
Hoordij mij oic buyten redene gaen’. (doorgestreept, vgl. vs. 233-234).

19 In hs. volgt ‘gemee’ (doorgestreept).
20 In hs. voorafgegaan door ‘Wij’ (doorgestreept).
21 Hs. ‘des slans’.

Lutsemborch, Lymborch, seldij weten,
En Brabant was doen altesamen geheten
Neder-Oosterijke. Des wort hij heere[22] soe machtich
Dat hij de tonder met foortsen crachtich
Die Huynen, die Goten, die Wandeleren *19v*
En allen de heydene om puer vercleren,
Yn Ytalijen, yn Galijen en yn Spandijen,
Lombaerdijen, Langedock en Almaendijen,
En al Vranckerijcke, soe dat hij voerwaer
Vrancx conync was vij[v]enveertech yaer;
Dertien yaer hij keyser van Roome hyet.
Sijns gelijc en es om noemen nyet,
Want hij es die geene, om puer bescouwen,
Die alle kerstenrijcke heeft behouwen
En die heylege Kercke[23] bij es verheven,
En die huer meest gyften heeft gegeven.
Oic van den getale na den a b c
Der letteren heeft hij alle kerstenhe
Na den Roomschen stoel bij sijnder gracijen
Versien in grooter, hooger exaltacijen.
Alsoe veel bysscopstoelen gestelt daer ondere,
Cloosters, kercken, godshuysen besondere
En menych cappelle geoordijneert.
Alle duegt heeft hij gecontuyneert,
Gemeyn oorboer sijns lant, een goede polacije
Stelde hij voert in sijnen tije.
Dies boven andere rees sijnen name
Van hem en scheen noyt doyrschijnege fame,
Van begynsel sijns levens totten lesten.
Hij sterf een van den negen besten,
Als hij van deser werelt schiet,
Ynt yaer Ons Heeren hij dieven liet
Acht hondert en oic vijftien daerbij,
Quynta calandas februarii, *20r*
Tsijnder ouder van twee en seventich yaren.

Menych Sympel
Och lieve Cronijke, wel soe moettij varen,
Die ons soe vriendelijcken hier berecht,
Maer om te gerakene die materije slecht
Als comende, dien wij meest bemynnen,
Van Karels bloede, daer haken mijn synnen
Eenpaerlijcken met goeder herten na.

Cronijcke
Dat willic u thoonen, van grade te gra,
Menych Sympel, om u verblijen,
Rechtverdich dat ic swercx besta,
Want anders soud icx mij vermijen.

Out
O weerde vrouwe, hebt danck van dijen,
Yc blijve voort u eygen tot in mijn doot.

22 In hs. volgt ‘seere’ (doorgestreept).
23 In hs. volgt ‘verheven’ (doorgestreept).

Menych
En ic u dienere tot eewegen tijen,
Bij gonsten na mijn vermuegen bloot.

Cronijcke
Mijn vrienden, die materije es lastich en groot,
Dus siet oft ic se in corter talen
U bij redene hier wille verhalen
Oft dat ict toogen wille bij fijgueren.

Out
Och weerde vrouwe, mocht ons gebueren

Mydts dat ghij soe gewillych poogt,
Soe sout mij nutter duncken getoogt
Fijguerlijc, waert u alsoe gereet,
Myds Menegen Sympelen, die hier[24] steet.
Om wel te fonderenne, tsijnder baten, *20v*
En des te bat den syn mocht vaten:
Men maegs hem nyet te cleer gebrieven.

Cronijcke
Soe ghij begeert eest mijn gelieven.

Menych
Danck hebt, reyn bloeme van allen wijven,
Soe willen wij bij fijgueren blijven,
Dat dunct mij treynste.

Cronijke
Soe sie wij nu dan herwers alledrije:
Hoe behaegt u dyt?

Mencyh
Helpe maegt Marye,
Soe en sag ic noyt boom soe reyn gewracht,
Noch ter marijen soe costelijc toegebracht,
Noyt dinc en verblijde mij meer int scouwen.

Cronijcke
Nu merct dan hier, en wilt onthouwen
Tgeene des ghij van mij selt horen.
Siet hier den edelen heere vercoren
Yn state, geheeten Kaerle Magnus,
Hij leet begraven, vynden wij dus,
TAken in die kercke, tot elcx gesychte,
Van Onser Vrouwen, die hij selve stychte.
En nadat hij van der werelt schiet,
Van Hyldegaerde[25] sijnder vrouwen hij liet,
Lodewijcke, geheeten den Goedertieren,
Roomschkeyser en conync van sueter manyeren.
Yn sijnder stegen soe rust hij daer,
Dese regneerde XXVI yaer.
LXXXIII yaer soe mocht hij leven[26],
Als men dyaer Ons Heeren heeft gescreven
Sevenhondert en XL daermede *21r*
Was hij begraven te Mets in stede,
En van Ermgerde, sijnder ierster vrouwe, bleeft
Twee sonen, soe ic Cronijcke bescreeft:
Lottarijus en Lodewijck.
En van Yudith, sijnder tweester vrouwen rijck,

24 In hs. volgt ‘steest’ (doorgestreept).
25 Hs. ‘Hyldegaerde gaerde’.
26 Dit vers is later toegevoegd door dezelfde hand.

Creeg hij Karolen die Caluwe[27] geheten,
Soe ghij sult horen.

Menych
Och, dyt proper om weten,
Voer mij arm Sympele.

Out
Dat eest voerwaer!

Cronijcke
Onder dese drie sonen rees hiernaer
Groot geschyl onderlynge in elcx vercortynge
En oic seer groote bloetstortynge
Maer na worden sij vereenych[t] aldus,
Alse dat doutste sone Lottarijus
Met Ytalijen soude hebben tkeyserijc,
En geheel Germanijen Lodewijc.
En Kaerle van den tweeste bedde geboren
Dien moeste Vranckerijcke toebehoren.
En Lotterijck versterf op hem daer naer.
Hij regneerde XXVII yaer,
En liet van Ertruyden, sijnder vrouwen reene,
Eenen eenegen sone na hem alleene,
Die Lodewijcus Balbus hiet.
Karel sijn vader van der werelt schiet
En wort begraven, naer mijn[28] avijs,
Yn Vranckerijcke tSynte-Denijs.
Ynt yaer VIII hondert liet hij dleven,
En LXXVII-tich bescreven. *21v*
Lodewijc wort conync en nam een vrouwe
Die Odynge hiet.

Outgedachte
Ghij sijt van stercken onthouwe,
Cornijcke, die alle der eeren es weert.
Nu byddic u dat ghij ons voert vercleert
Dese Lodewijcus Balbus in sijn tsege daer,
Hoe lange regneerde hij?

Cronycke
Ontrynt twee[29] yaer
Regneerde hij Vranckerijc, en schiet daer af
Als hij dese sterffelijcke werelt begaf.
Te Compiengijen coes hij sijn sepultuere,
Yn Onser-Liever-Vrouwen-kercke, daer die fijguere
Noch es, so men openbaerlijc siet.
Dese Lodewijcus Balbus na hem liet
Eenen sone, die welcke hiet bij namen
Karel die Sympele, en gewan in vramen
Lodewijcken des Sympelen, dat sijn dese twee,

27 In hs. volgt ‘gh’ (doorgestreept).
28 In hs. volgt ‘avj’ (doorgestreept).
29 In hs. volgt ‘tweer’ (doorgestreept).

Die welcke dat[30] creeg bij goeden beschee
Te wijve Gerberge, alsoe ic las,
Die dierste conync Heynricx dochter was.
Dese Lodewijc gewan van der vrouwen rijcke

30 In hs. volgt ‘crij’ (doorgestreept).

Twee sonen in sijnen[31] huwelijcke:
Lottarijus en Karelen, twee hooge vernaemde.
En doutste, soe dat wel betaemde,
Wort na den vader Vrancx conync gecroont,
En voert, soe die scryftuere thoont,
Hadde eenen sone, die Lodewijc hiet,
En haestelijc van deser werelt schiet.
Hij en regneerde maer, soe ic hore,
Een yaer en sterf sonder wettich ore.
En op Kaerlen, den brueder van Lottarijus,*22r*
Soude hebben gecomen die croone aldus,
Die welcke van Lotterijc was heere;
Dese wort in dien verongelijct seere
Van Huygen Capet en sijnen geslachte,
Dat hijen gevangen hielt bij macht
Torlijens. Daer liet hij van drucke dleven.
Eenen sone es achter hem gebleven
En gestorven sonder oor, die Otto hiet.
Een dochter bleeffer, die ghij hier siet,
Die welcke Gerberge hiet bij namen.
Op haer die landen haers vaders quamen,
Maer sij en esser nyet geweldich bleven.

Menych Sympel
Lieve Cronijcke, hoe soe?

Cronijke
Sij wort verdreven
Huer slants bij vremde dijverschen heeren,
Dwelc sij geensyns en mochte gekeeren
Maer bleef alleene, soe ic bekynne,
Van Bruesele en van Lovenne gravynne.

Menych Sympel
Van Bruesel, van Lovenne segdij?

Cronijcke
Soe meyn yct!

Menych[32] Sympel
Dat ict wel versta:
Bruesel voer genoempt en Lovenne na?
Gelievet u tseggen, tes cleyn geschylle.

Cronijcke
Neent trouwen, twas soe der vrouwen wylle
Geoordijneert, gestelt in huer presencije,
Want in Bruesel hielt sij huer resydencije,

31 In hs. volgt ‘huwij’ (doorgestreept).
32 In hs. voorafgegaan door ‘My’ (doorgestreept).

En nam dese stadt in exaltacijen
Ter herten en al in huerer gracijen.
En Karels geslachte, voer continuerende,
Was in rechter lijnijen descenderende *22v*
Op dese Gerberge alleene, menych yaer.

Menych Sympel
Dat clagic met al mijnder herten voerwaer,
Te verongelijcken huer oft eenige vrouwen.
En hoe vergynct voert?

Cronijcke
Men dede huer trouwen
Te manne eenen, Lambrecht geheten,
Brueder wesende, soe ghij muegt weten,
Reynouts, greve van Mons gepresen,
En creeg eenen wettegen sone na desen,
Grave Heyndericx, van den welcken quam
Een grave Lambrecht, als ic vernam,
Hiet; daerna dese, grave Heyndric hetende,
Dese creeg eenen[33] sone, sijt dat wel wetende,
Die men hiet Godevaert metten Baerde,
Die welcke was cloeck als donvervaerde,
En bracht sijn graefscap alsoe hoge,
Wesende van Lotterijc en Brabant hertoge.
En na hem noch twee Godevaerde resen,
En die leste creeg oic eenen sone na desen
Die Heyndryc hiet, en na hem noch twee
Van den selven name.

Menych
Och wat schoonder beschee,
Yc sceppe int horen vruegt boven maten,
Const ic, arm Sympel, den syn bevaten,
Het waer rechts een rustynge mijnder memorijen,
Maer om te volgene deser hystorijen,
Lieve Cronijke, soe segt ons voert.

Cronijcke
Dese leste Heyndric, soe ghij hier hoert,
Nam doen te wijve in huwelijcke
Een vrouwe, hiet Alijt, muegende en rijcke.
Huge, hertoge van Bourgonnen, was huer vadere.
Dese twee cregen eenen sone tegadere.
Yan hiet dierste hertoge van Lotterijcke, *23r*
Van Brabant en van Lymborg desgelijcke.
Dese creeg eenen sone, die oic hiet Yan,
Die den derdden van sijnen name gewan,
Die welcke drie dochteren achter liet.
Die outste dat vrouwe Yohanne hiet,
Dander Margriete, soe ic las,
Vrouwe Marije hertogynne van Gelder was,
Maer huer suster Margriete, om wel onthouwen,
Nam grave Lodewijc van Vlaenderen teender vrouwen.

33 In hs. volgt ‘sijt’ (doorgestreept).

Dese cregen een dochter, soot kynlijc sij,

Die conync Yans[34] sone Phylyps de Herdij
Teender vrouwen nam, dats oppenbaer.
Vijf sonen soe[35] creeg hij van haer:
Te wetene Yan, doutste sijnde van dien;
Lodewijc en Kaerle[36] liet God geschien,
Dat elc die werelt haest overleet;
Anthonys, alsoe menych weet,
Was hertoge in Brabant gestel[t] na dien;
Phylyps, die yonste bruer van desen,
Was greve van Yveers, alsoe wij lesen[37],
Al comende van Kaerels geslachte getrouwe,
Yn rechter lygnijen.

Outgedachte
Ghij sijt van goeden onthouwe,
Lieve Cronijcke, die alder eeren es weert,
Ghij sijt die dedelheyt seer begeert,
Rechtverdich te wetene, daer men can.

Cronijcke
Hoort noch van Phylyps de Herdde dan.
Tot sijnen vijf sonen voer uutgelesen
Sijn noch drie weerdege dochteren geresen.
Deen hyet Kathelijne, soot claerlijc blijcke, *23v*
En wort hertogynne van Oosterijcke,
Dander Margriete van Beyeren, hertogynne
Van Hollant, van Seelant, soe ic bekynne,
Die derde was vrouwe Marije geheten,
Dierste hertogynne, suldij weten,
Van Savooyen, en[38] trouwede aldus,
Den hertoge, hiet Felyx Amedeus,
Daer af groot geslachte, bij mij bewijsende,
Yn Savooyen geweest es rijsende,
Dwelck ic al hebbe in mijn memorije,
Maer en dient ons hier nyet.

Menych Sympel
Yc en hoorde noyt scoonde[r] storije,
Noch dies mijn herte creeg meerder vruegt.
Ocht Cronijcke, ic dancx ouwer grooter duegt,
Den gunstegen wille van u tons vloeyende.

Outgedachte
Lieve vrouwe, u en sijs doch nyet vemoeyende,
Dat wij van u muegen weten dynde?

34 In hs. volgt ‘dochter’ (doorgestreept).
35 In hs. volgt ‘sie sinen’ (doorgestreept).
36 In hs. volgt ‘doutste sijnde van dien’ (doorgestreept).
37 Dit vers is later toegevoegd door dezelfde hand.
38 In hs. volgt ‘troude’ (doorgestreept).

Cronijcke
Mijn vrienden, alsoe ic voert bevynde,
Willic u togen, alst redelijc sij,
Yan, doutste sone van Phylyps de Herdij,
Hertoge Aelberechs van Beyeren dochter hij nam
Teer vrouwen. En daer af quam
Een sone alleene bynnen hueren levenne,
Sonder meer, maer dochteren sevenne.
Desen eenegen sone wij alle bemynnen
Met getrouwer herten, met willegen synnen:
Phylyps, onsen edelen prience machtich,
Heere van seventien landen machtich,
Wien God langlijvych gesonde geve;
Sijn suster wordt hertogynne van Cleve,
En dander van Borbon, in groter vroomen, *24r*
Daer af seer stercke geslachten sijn comen,
Hoe ict myds der lancheyt nyet en verhale.
Conynck Yans dochter van Poortegale,
Ysabeele, seer duegdelijc en vol trouwen,
Creeg ons geduchtege prience ter vrouwen,
Die welcke hebben vercregen tsamen
Eenen eenegen sone van hooger namen,
Toe comende in sijns vaders rijcke,
Des alle de landen verblijen gelijcke,
Van Chaerloos, onsen[39] yongen prience gemynt,
Die comen es, so men wel bevynt,
Yn rechter lyg[n]ijen van Kaerle Magnus,
Seggende alse vuere van gelijken dus,
Dat van Kaerels name op desen dach
Geen eelder in kerstenrijck leven mach,
Dat daer up rustende es Kaerels geslachte.

Outgedachte
Dat help ic u lijen als Outgedachte,
Oic eest genoeg blijckelijc, alst[40] wel schynt,
Dat hij eens deels Kaerels wercken begynt.
God sparen in saleger gesonden voert.
Menych Sympel, hier hebdij gehoort,
Opt corte, ten vuegelijcsten uutgenomen,
Die[41] generacije van Kaerelen comen.
Want anders sout[42] wesen overlanck.

Menych Sympel
Mijn vrienden beyde, ic weets u danc,
Alse u eygen te blijvene voer ymmer meere.

Cronijcke
O Kaerele Magnus, edel muegende heere,
U duegdelijcke wercken in ouwer tijt
Gedaen, sijn Gode danckelijck seere, *24v*
En alle goe kerstenen in deser werelt wijt,

39 In hs. volgt ‘yonsen’ (doorgestreept).
40 In hs. volgt ‘blijct’ (doorgestreept).
41 In hs. volgt ‘gena’ (doorgestreept).
42 In hs. volgt ‘souwe’ (doorgestreept).

U geslachte heeft God gebenendijt,
Des es ment voerder te eerene schuldich,
Alsoe die scryftuere doet belijt,
Es ouwen loon des hemels menychfuldich.

Outgedachte
Al edel herten sijt gehuldich,

Eert die hoocheyt van Karels bloe,
Die met pijnen en arbeyde seer verduldich
Kerstenrijck halp tot grooten goe.

Cronijcke
Wij hebben der alle redene toe,
Want[43] tes Goids begeerte, dat elc versta.

Dyngel
Bij den Oppersten es comen, hoort er na,
Een weerdege memorije des geslachts, elc versta.
Yc bootscapt van Goids wegen, met soeten woorden,
Dat Kaerel die conync in den hemel es seer verheven.
Sijn wercken sijn God genaem en sullen accoorden
Soetelijc bij den Heere in der eewicheyt beseven.
Sijn geslachte es God aengenaem,
En al dat van hem comen es eersaem,
Oft uut sijnen[44] geslachte gesproten es.
Daerom ghij Karel, die nu regnerende es,
Erfgenaem van den grooten Karel sijt,
Volgt hem na in sijn wercken wijt.
God sal u bijstant doen en stercken u!
Yc keere wederom ten hemel nu,
En God die heere moet met u sijn.

Outgedachte
O[45] Menych Sympel, hier hoordij sus,
Yn des van Goids wegen wert vercleert, *25r*
Dat de Heere dese Kaerle Magnus
Voer Gode almachtich es overweert,
En dat Sijnen hogen wille begeert,
Sijn geslachte te hebbenne geobijdijeert
Alse gebenedijt in eeren vermeert,
Heeft selve Goids yngel geconfermeert.

Menych Sympel
O Heere, wiens gracije nyet en[46] cesseert,
God[47] almachtich, lof moet U rijsen.

Outgedachte
Die den ouwen soe volcomelijc instrueert,
U grootheyt en mach geen mensche volprijsen.

Cronijcke

43 In hs. volgt ‘go’ (doorgestreept).
44 In hs. volgt ‘gesproten’ (doorgestreept).
45 In hs. voorafgegaan door ‘Out’ (doorgestreept).
46 In hs. volgt ‘casse’ (doorgestreept).
47 In hs. volgt ‘alm’ (doorgestreept).

Die gracije Goids doet ons bewijsen
Soe lange als water in die see sal wesen,
Yn die locht gestubbe mach waeyen na desen,
Oft bergen boven den valleyen staen,
Wort Kaerels name in eeren gepresen,
En al sijn geslachte na hem geresen,
Des moet God eewegen lof ontfaen.

Outgedachte
Alle getrouwe herten doen dyt vermaen,
Wylt yonstelijc ouwen prience bemynnen,
Dat dwerck in duegden mach overslaen
En des van ons hier es gedaen,
Want yonst vor die const van weerden bekynnen.

Menych Sympel
Hoet na ruytheyt onser slychter synnen
Bij sympelder const es gewracht.

Cronijcke
Neempt dat voer tgoede ons begynnen
Sijn liefde, wiens hulde wij geerne gewynnen, *25v*
Chaerloos, ons prience van grooter macht.

Outgedachte
Yn onsprekelijker eerweerdicheyt es hij geacht,
Seer muegende en van hooger famen.

Menych Sympel
God wyllen behueden dach en nacht
Yn saleger gesonden, tsijnder vramen.
Allen dien bemynnen die syggen: Amen.

Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme

Henk te Velde

Liberalisme is er in soorten. Het liberalisme van Thorbecke is wel 'doctrinair' genoemd. De naam 'doctrinair' werd voor het eerst gegeven aan een groep Franse politici uit de Restauratie, maar werd bijvoorbeeld ook voor de Duitse liberalen in het Frankfurter Parlement van 1848 gebruikt en in het algemeen voor een vorm van liberalisme die tussen ongeveer 1830 en 1880 in veel delen van Europa te vinden was[1]. In dit artikel wil ik betogen dat de doctrinairen niet alleen een vorm van liberalisme vertegenwoordigden, maar ook een fase in de politieke ontwikkeling en een opvatting hoe politiek bedreven diende te worden. Het politieke gedrag van de vooraanstaande doctrinairen is daarbij een belangrijke factor. Doctrinairen zouden zich noch in het revolutionaire gewoel van na 1789, noch in de heftige partijpolitiek van het einde van de negentiende eeuw op hun gemak hebben gevoeld. Van beide vormen van politiek onderscheidden zij zich door hun strikte beperking van de politiek. Politiek was voor hen een zaak die zich niet op straat, maar in het parlement en in de werkkamer van de minister afspeelde. Het was een spel met duidelijke regels die dienden te worden vastgelegd in een grondwet. Deze grondwet moest niet, zoals de constituties van de periode omstreeks 1800, de ambitie hebben de politiek tot in alle uithoeken van de samenleving te laten doordringen, maar moest haar juist welomschreven, beperkte taken geven. De juridische strengheid die deze vorm van politiek vergde, sprak niet alleen uit wetgeving, maar ook uit de manier van optreden van de voornaamste doctrinairen[2].

Historici hebben het volste recht juist bij deze stroming op de vorm van de politiek alle licht te laten vallen. Deze doctrinairen hadden immers geen uitgewerkte politieke

1 Korte beschouwingen over de term vindt men in alle literatuur over de Franse doctrinairen; zie voor Thorbecke (en Belgische doctrinairen): E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980* (Amsterdam, 1986) I, 177 en *passim* (vgl. E.H. Kossmann, 'De doctrinairen tijdens de Restauratie', in: *Idem, Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam, 1987) en J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen* (6 dln.; Deventer, 1856-1870) *1862-1863,* 28 (1862)); Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997); Wolfram Siemann, *Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49 zwischen demokratischem Liberalismus und konservativer Reform. Die Bedeutung der Juristendominanz in den Verfassungsverhandlungen des Paulskirchenparlaments* (Frankfurt am Main, 1976); Luiz Díez del Corral, *Doktrinärer Liberalismus. Guizot und sein Kreis* (Neuwied am Rhein-Berlijn, 1964) - ook over Spaanse doctrinairen; zie ook F.R. Ankersmit, 'Tweeslachtigheid als deugd. Over Guizot en Tocqueville', in: *Idem, De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie* (Kampen, 1996) vooral 144-150.

2 Met deze vraagstelling sluit dit stuk aan bij Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CXI (1996) 167-200. Het onderzoek voor dit artikel werd gesteund door de Stichting voor historische wetenschappen (SHW), die werd gesubsidieerd door de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO).

doctrine[3] . Ze hadden geen partijprogramma's, laat staan een ideologie in boekformaat. Hen interesseerden allereerst de vorm en organisatie van de politiek. Een goede grondwet beschouwden doctrinairen als de eerste voorwaarde voor een ordelijke en resultaatgerichte politieke discussie. Dat het Frankfurter Parlement veel van zijn tijd spendeerde aan de formulering van een grondwet, was de achtergrond van veel verwijten aan het 'doctrinaire professorenparlement'. De grondwet paalde de ruimte af voor serieuze politieke discussie, die tot afgewogen en rationele resultaten zou leiden. Doctrinairen ging het om die ruimte, niet om de vraag wie het voor het zeggen had. Het machtswoord van de soevereiniteit kon en mocht het politieke debat niet beslechten; niemand bezat de absolute wil om zonder discussie te bepalen wat er zou gebeuren, maatregelen konden pas genomen worden na discussie en vrij onderzoek[4].

Een dergelijke opvatting van politiek vroeg om een bepaald type vertegenwoordiger. Het doctrinaire liberalisme werd gedomineerd door - veelal strenge, soms zelfs hautaine - juristen; ondernemers speelden geen vooraanstaande rol. Vanuit hedendaags perspectief is daarbij het doctrinaire gebrek aan interesse voor het kiezerspubliek uiterst merkwaardig. De doctrinairen waren voorstanders van representatie, maar hun interesse gold veel meer de vertegenwoordigers dan de vertegenwoordigden. De Franse doctrinair Guizot schrijft op slechts enkele bladzijden van zijn memoires over contacten met kiezers. En toen de revolutie van 1848 hem buitenspel had geplaatst, wilde hij zich nog wel kandidaat stellen bij de verkiezingen op basis van het uitgebreide kiesrecht, maar een 'ruwe strijd' wilde hij niet voeren; de kiezers moesten hem maar nemen zoals hij was. Het voorspelbare gevolg was dat hij maar enkele stemmen verwierf[5]. Thorbecke schreef nog aan het einde van zijn leven dat hem 'dat travailleren van de kiezers' tegen de borst stuitte: 'het is alsof men eene dommekracht in beweging moet brengen'[6]. Hij merkte dat overigens op na een geslaagde kiezersbijeenkomst. Politici moesten natuurlijk gekozen worden en daarvoor moest wat gedaan worden, maar meer dan een noodzakelijk kwaad was het niet. Er moest dan geworven worden en dat deed men niet graag. Het paste niet goed in de gedistantieerde houding die de doctrinaire liberaal liefst in alle opzichten aannam.

Politieke vertegenwoordiging diende niet om de behoeften van de burger te bevredigen, maar om de kwaliteit van de politiek te verhogen. Het parlement was geen afspiegeling, maar het betere ik van het land. Pas in het parlement ontstond de 'natie' als een zelfbewuste politieke eenheid, die niet langer door particuliere groepen

3 Tegenstanders schamperden wel over doctrinairen zonder doctrine: Guy Antonetti, *Louis-Philippe* (Parijs, 1994) 730, die op pagina 529 een even lapidaire als treffende omschrijving van de doctrinaire opvatting van soevereiniteit en organisatie van de politiek geeft.

4 Vgl. de bekende passage uit Thorbeckes 'Narede' waarin hij het bestaan van een absolute wil ontkent en F. Guizot, *Histoire parlementaire de France. Recueil complet des discours prononcés dans les Chambres de 1819 à 1848* (5 dln.; Parijs 1863-1864) V, 291 (1846). Guizots formule van de soevereiniteit van recht en rede is hiermee niet in tegenspraak.

5 Pierre Rosanvallon, *Le moment Guizot* (Parijs, 1985) 343; Gabriel de Broglie, *Guizot* (Parijs, 1990) 382, spreekt in dit verband over 'ses électeurs, qu'il ignore superbement'.

6 J.R. Thorbecke aan G.M. van der Linden, 2 februari 1868, afgedrukt door C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam, 1950) 265.

en belangen werd bepaald[7]. Veel hing daarbij af van de regering die moest tonen dat de parlementaire regeringsvorm ook daadwerkelijk tot goed bestuur leidde; het is een van de redenen waarom liberalen de koning als garantie voor een ook tegenover het parlement zelfstandig opererende regering niet konden missen.

Politieke discussie viel voor doctrinaire liberalen vrijwel samen met wat er in het parlement en eventueel in andere vertegenwoordigende lichamen gebeurde. Deze discussie diende dan wel zonder mitsen en maren openbaar te zijn en openbaar gemaakt te worden. Op die manier legde de politicus verantwoording af van zijn werk en bevorderde hij de betrokkenheid van de burger. Daarom gaf Thorbecke zijn parlementaire redevoeringen uit en werd zijn voorbeeld gevolgd door liberale coryfeeën als Van Hoëvell en Fransen van de Putte. Een generatie later zou ook Abraham Kuyper zijn parlementaire redes publiceren. De hoogtijdagen van de puur parlementaire politiek waren toen voorbij. Dat Kuypers redes met weinig zorg werden uitgegeven, kan dan ook nauwelijks toeval geweest zijn. Het accent was verschoven naar de buiten het parlement georganiseerde politieke partijen. Niet langer werd de politiek in het parlement gemaakt; wat in de Kamer gebeurde was toen nog steeds van belang, maar het was veeleer de weerslag van standpunten die buiten de Kamer, in partij of maatschappelijke organisatie, waren gevormd.

Met hun nadruk op juridische stijl, parlement en grondwettig georganiseerde regering nemen de doctrinairen een eigen plaats in in de politieke ontwikkeling. Omdat het parlement voor hen zo'n grote betekenis had, verbaast het dat de doctrinaire politiek vrijwel ontbrak in Engeland dat juist door zijn parlementaire traditie een groot voorbeeld was voor continentale liberalen. Een essentieel verschil is echter, zoals ik zal betogen, dat de Engelse parlementaire traditie dateert van voor de Franse Revolutie. De pijnlijke precisie en het vertoon van gelijkmatigheid van de doctrinairen die iedere schijn van revolutionair gedrag moesten vermijden, waren daar overbodig. In Duitsland stempelden zij echter, zoals ik vervolgens zal trachten te laten zien, de houding van de liberalen. Het meest pregnant drukten enkele politieke leiders de doctrinaire politiek uit; zij ontleenden hun gezag niet aan een georganiseerde partij, maar aan hun (grond)wetgevende capaciteiten en parlementaire optreden. Om dat te tonen zal ik Thorbecke vergelijken met zijn ruim tien jaar oudere Franse tijdgenoot François Guizot (1787-1874), de belangrijkste Franse doctrinair en de dragende kracht van Louis-Philippes liberale monarchie die door de revolutie van 1830 tot stand kwam en met de revolutie van 1848 weer verdween. Dat het betoog uitloopt op een vergelijking van twee figuren, is een compositorische keuze die niet wil zeggen dat het 'doctrinarisme' slechts een zaak van enkele prominenten was. Zoals gezegd waren er amper 'georganiseerde' doctrinaire bewegingen, maar er bestonden losse groepen politici en intellectuelen met gemeenschappelijke uitgangspunten en een gemeenschappelijke stijl; in enkele landen was er zoiets als een doctrinair milieu[8].

7 Vgl. Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag, 1992) 23, over Thorbeckes gedachten hieromtrent. 'Le but du gouvernement représentatif est de ramener la multitude à l'unité', schreef Guizot: Rosanvallon, *Le moment Guizot*, 56.

8 Zoals Aerts, *Letterheren*, voor Nederland toont; vgl. in kort bestek Henk te Velde, 'Liberalism and bourgeois culture in the Netherlands, from the 1840s to the 1880s', in: Simon Groenveld en Michael Wintle, ed., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present* (Zutphen, 1997) 62-77.

‘Parliamentary government’ in engeland

Continentale liberalen wilden een grondwet. Engeland bezat die niet, maar daar was de afwezigheid van een grondwet juist een teken van rijpheid. De Engelsen hadden, zo merkte Thorbecke al in 1845 in de Kamer op, ‘eene constitutie, die, als gewoonteregt, met de natie is opgegroeid’. Het Nederlandse ‘grondwetboekje’ van 1815, vervolgde hij, was nooit meer geweest dan een boekje omdat het niet leefde. Pas grondwetsherziening zou in Nederland het politieke leven mogelijk maken dat in Engeland in anderhalve eeuw was gegroeid[9]. De positie van het Britse parlement was in de jaren 1830 nog versterkt. De kiesrechthervorming van 1832, de Reform Act, ruimde veel misstanden op zodat het vertrouwen in het parlement en de legitimiteit ervan werden vergroot. Door de versterking van het gezag van het parlement, kon de regering het zich permitteren ambitieuze wetgeving te initiëren. Deze wetgeving toonde dan weer dat het parlement ook vertrouwen verdiende. Een parlement dat palaverde zonder resultaat zou immers snel zijn aanzien verspelen.

De betekenis van de Reform Act is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met die van de grondwetsherziening van 1848 in Nederland. Zoals enkele jaren geleden werd betoogd, was er pas vanaf dat moment ‘parliamentary government’ in strikte zin: enerzijds ministeriële verantwoordelijkheid die solo-optreden van de vorst verhinderde zonder diens invloed uit te schakelen en anderzijds een parlement met regeringspartij en oppositie, maar een embryonale politieke organisatie zodat er geen kans was dat in partijen georganiseerde kiezerslegioenen de parlementariërs hun wil oplegden[10]. Terwijl op het continent op zijn minst grondwetsherziening en vaak revolutie nodig waren om dit systeem te vestigen, was het in Engeland de vrucht van een betrekkelijk lange ontwikkeling. Twee verschijnselen die op het continent nog ontbraken, werden in Engeland al in de achttiende eeuw normaal: oppositie en verkiezingsstrijd. Dat een parlementaire oppositie er andere plannen op na houdt dan de regering maar niettemin het beste met het land kan voorhebben, werd in de politiek niet zonder moeite geaccepteerd[11]. Op het continent was het denkbeeld nog zeker tot het midden van de negentiende eeuw omstreden[12], al functioneerde het systeem van parlementaire oppositie in Frankrijk toen al betrekkelijk goed. In Engeland werd een eeuw eerder een belangrijke stap gezet[13]. Toen werd het langzamerhand mogelijk een ‘partij’ op te

9 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen,* I, 90.

10 Angus Hawkins, ‘“Parliamentary government” and Victorian political parties, c. 1830-c. 1880’, *English historical review*, CIV (1989) 638-669.

11 Zie als introductie bijvoorbeeld Ghita Ionescu en Isabel de Madariaga, *Opposition. Past and present of a political institution* (Harmondsworth etc., 1972).

12 Lothar Gall, ‘Das Problem des parlamentarischen Opposition im deutschen Frühliberalismus’, in: Kurt Kluxen en Welfgang J. Mommsen, ed., *Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung. Studien zur Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* (München-Wenen, 1968) 153-170.

13 Quentin Skinner, ‘The principles and practice of opposition: the case of Bolingbroke versus Walpole’, in: Neil McKendrick, ed., *Historical perspectives. Studies in English thought and society* (Londen, 1974) 93-128. Vgl. Ingeborg Bode, *Ursprung und Begriff der parlamentarischen Opposition* (Stuttgart, 1962) en Christine Gerrard, *The patriot opposition to Walpole. Politics, poetry, and national myth, 1725-1742* (Oxford, 1994).

vatten als een principiële maar ook loyale en dus niet als zodanig verwerpelijke oppositie[14].

Anders dan bij de latere liberalen, werd de Engelse oppositie niet gelegitimeerd door zuiver juridisch en keurig parlementair optreden, maar door de verwijzing naar patriottisme: juist de oppositionelen waren de echte 'patriots'. Keurig optreden was vooral ver te zoeken in verkiezingstijd. Tegen het einde van de achttiende eeuw vertoonden de Engelse verkiezingen trekken van een carnaval[15]. In een omgekeerde wereld met veel muzikaal vertier dienden de heren kandidaten zich op de sprekerstribune te bewijzen en werden ze uitgescholden, geïnterrumpeerd en beledigd. De gehele bevolking van het district, kiezers en niet-kiezers, beschouwde het als haar voorrecht van de strijd tussen de kandidaten mee te genieten en zich een oordeel te vormen. Onenigheid in de verkiesbare elite leidde overigens minder tot politisering van de bevolking dan tot een kortstondige penetratie van carnavaleske volkscultuur in de politiek - die overigens op grote afstand van de massa van de bevolking bleef staan. Het continentale liberalisme verafschuwde het rumoer van een dergelijke situatie, maar ook het Engelse liberalisme heeft de regering niet tot een volkszaak willen maken. De 'influence of popular feeling' diende buiten het parlement gehouden te worden. Politiek was hooguit bij verkiezingen een buitenparlementaire aangelegenheid. Pas Gladstone zou omstreeks 1880 uitgebreid het 'volk' gaan toespreken. Maar daarmee was dan ook aan 'parliamentary government' een einde gekomen. De voorstelling van politiek als in de eerste plaats het rationele parlementaire debat dat de basis voor efficiënte wetgeving legde, begon toen te verdwijnen[16].

De ambities van het Engelse liberalisme vertoonden grote overeenkomsten met die van zijn continentale tegenhangers. Ook de 'liberals' streefden efficiënte en zuinige regering na en een 'stelselmatige' wetgeving die willekeur uitsloot, zoals Thorbecke en andere doctrinairen wensten[17]. Omdat bovendien vertegenwoordiging en oppositie - die continentale liberalen door een grondwet wilden introduceren of versterken - in Engeland al gebruikelijk waren, verbaast het niet dat het land vaak als voorbeeld gold. Tegelijkertijd was duidelijk dat de bijzondere Engelse geschiedenis zich niet zou laten kopiëren. De bekende aarzelingen van Thorbecke tegenover het Engelse model zijn dan ook verklaarbaar. Het grote verschil tussen het Engelse en het overige Europese liberalisme is dat het eerste zich kon baseren op een achttiende-eeuwse

14 Terence Ball, 'The prehistory of party', in: *Idem, Transforming political discourse. Political theory and critical conceptual history* (Oxford-New York, 1988) 22-46; dit is een iets uitgebreide versie van Balls hoofdstuk in *Idem*, James Farr en Russel L. Hanson, ed., *Political innovation and conceptual change* (Cambridge etc., 1989) 155-176.

15 Bij deze alinea: Frank O'Gorman, 'Campaign rituals and ceremonies: the social meaning of elections in England 1780-1860', *Past and present*, nr. 135 (mei 1992) 79-115.

16 Zie Jonathan Parry, *The rise and fall of liberal government in Victorian Britain* (New Haven-Londen 1993) 102 en *passim*, en Hawkins, 'Parliamentary government'.

17 Parry, *Liberal government*, bijvoorbeeld 114 waar Russell (1836) opmerkt onder meer 'system' en 'method' in de regering te willen brengen; *Ibidem*, 131: de naam 'liberals' werd na de Reform Act gebruikelijker.

traditie van parlement, oppositie en verkiezingen terwijl het tweede dit alles moest opbouwen na de Franse Revolutie. Negentiende-eeuwse liberalen namen verlangens uit de Franse Revolutie als gelijkheid voor de wet, politieke vertegenwoordiging en afschaffing van formele standsprivileges graag over. De meesten van hen beriepen zich in dat opzicht ook wel op de Revolutie. Zij combineerden dat echter met een onderscheid tussen vorm en resultaat. Sommige uitkomsten van de Revolutie waren zo gek nog niet, maar de vorm - de jacobijnse staatsdwang, het geweld en in het algemeen de publieke onrust en agitatie - vervulde liberalen met afschuw. Dat gold zeker voor de doctrinaire liberalen. Een democratischer en meer op volkssoevereiniteit gericht liberalisme kwam wel voor, maar werd door de tijdgenoten vaak als radicalisme of republikanisme aangeduid, en was hoe dan ook voor de jaren 1860 nergens dominant[18].

Liberalisme betekende ook in Engeland rationeel parlementair debat, efficiënte wetgeving en afstand tot populisme, maar op het continent sprong dit laatste veel meer in het oog. Het liberalisme nam daar nog meer afstand van de *vox populi* en de houding van doctrinair-liberale leiders werd er door juridische distantie gekenmerkt. Het is een belangrijke reden waarom in de jaren 1880 alleen in Engeland - rond Gladstone - een liberale massabeweging kon ontstaan; ook die betekende weliswaar een breuk met de traditie, maar op het continent kon deze breuk alleen geforceerd worden door het gedistantieerde doctrinaire liberalisme in te ruilen voor confessionele, socialistische of republikeinse massabewegingen[19]. Het populistische element van de Gladstoniaanse politiek verschilde overigens wel duidelijk van het preliberale populisme. *Respectability* gold voor het nieuwe liberalisme als een absolute voorwaarde en de carnavaleske rommeligheid van de verkiezingen maakte plaats voor politieke organisatie[20].

18 Dit gold voor het radicalisme in Engeland en Nederland; voor Duitsland reserveert Siemann, *Frankfurter Nationalversammlung*, de naam 'liberaal' voor de voorstanders van volkssoevereiniteit, maar dit is in tegenspraak met de aanduiding uit de tijd zelf en stuit ook op verzet in de literatuur (Günter Birsch, 'Gemässigter Liberalismus und Grundrechte. Zur Traditionsbestimmtheit des deutschen Liberalismus von 1848/49', in: Wolfgang Schieder, ed., *Liberalismus in der Gesellschaft des deutschen Vormärz* (Göttingen, 1983) 36 en Christina von Hodenberg, *Die Partei der Unparteischen. Der Liberalismus der preussischen Richterschaft 1815-1848/49* (Göttingen, 1996) vooral 319-320); voor Frankrijk ligt de zaak met een onderscheid tussen doctrinairen als Guizot, liberalen als Benjamin Constant en republikeinen nog wat gecompliceerder (zie in kort bestek Louis Girard, *Les libéraux français 1814-1875* (Parijs, 1985); vergelijkende opmerkingen over Constant en Guizot bij Valensise en Rosanvallon in: Marina Valensise, ed., *François Guizot et la culture politique de son temps* (Parijs, 1991) 27 en 132-133).

19 Onder anderen Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam, 1992) toont daarnaast de belangrijke betekenis van het dissenterse protestantisme en het eigen karakter van de Britse arbeidersbeweging.

20 Vgl. John Belchem, *Popular radicalism in nineteenth-century Britain* (Londen-New York, 1996) 81-83 en *passim*.

Duitsland: het juridische en het revolutionaire

In (Noord-)Duitsland bestond amper een parlementaire traditie. Bovendien mislukte daar in 1848 de eenwording op liberale grondslag en werd de al zichtbare scheiding tussen liberalen en democraten duidelijk bevestigd[21]. De dominante stroom werd gevormd door de liberalen die zich richtten op grondwet, vertegenwoordiging en bescherming van burgerlijke vrijheden[22]. Zij noemden zich omstreeks 1848 wel 'constitutionelen', zoals de Thorbeckeanen dat ook deden[23].

Hoe dicht in dit liberalisme het politieke naast het strikt juridische lag, blijkt uit het verhaal van de Göttinger Sieben. Zeven hoogleraren aan de belangrijke universiteit van Göttingen keerden zich in 1837 in een open brief tegen de opschorting van de op zichzelf al beperkte grondwet door de Hannoverse koning Ernst August. Volgens de zeven was hun brief geen politieke maar een juridische daad, een protest tegen flagrant onrecht. Deze interpretatie was echter vatbaar voor discussie. Volgens het geldende recht was de ingreep van het staatshoofd niet zonder meer af te wijzen en op zijn beurt was hij overtuigd dat juist het optreden van de zeven onrechtmatig was: zij hadden hem niet rustig ieder voor zich een brief geschreven maar zich aaneengesloten en hun protest openbaar gemaakt, zelfs voordat de regering het had ontvangen[24]! Studenten hadden inderdaad het protest in enkele dagen duizenden malen gekopieerd. Jacob Grimm, een van de zeven, schreef dat alles bij het protest afhing van zijn openbaarheid: 'diese Sache strebte, wie die Pflanze nach dem Licht, nach der Öffentlichkeit'. Dat was, zo voegde hij zijn critici toe, geen 'aufreizen' of 'aufregen' van het publiek, maar noodweer[25].

De Göttinger Sieben, die zich niet liberaal wilden noemen, werden na hun verbanning tot martelaren van de liberale zaak verklaard en in de literatuur is vaak gewezen op het belang van de zaak voor de ontwikkeling van het Duitse liberalisme. Zowel hun afkeer van de 'Tendenzen der französischen Revolution' en het (jacobijnse) 'Franse liberalisme'[26] als hun openbare maar vreedzame en juridische strijd en hun vertoon van onpartijdigheid pasten uitstekend in de doctrinair-liberale opvatting van politiek. Vier van de zeven hoogleraren zaten in 1848 in het Frankfurter Parlement. Jacob Grimm kreeg er als held van Göttingen zelfs een ereplaats, vlak voor het spreek-

21 Zie bijvoorbeeld Dieter Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland* (Frankfurt am Main, 1988) 36 en opmerkingen van Innocenzo Cervelli en *idem* in: Schieder, ed., *Liberalismus des deutschen Vormärz,* 327, 330 en 348.

22 Vgl. Lothar Gall, 'Liberalismus und "bürgerliche Gesellschaft"', *Historische Zeitschrift,* CCXX (1975) 324-356.

23 Helmut Asmus, 'Liberalismus, Liberale', in: Helmut Reinalter, ed., *Lexikon zu Demokratie und Liberalismus 1750-1848/49* (Frankfurt am Main, 1993) 206.

24 Wolfgang Sellert, 'Die Aufhebung des Staatsgrundgesetzes und die Entlassung der Göttinger Sieben', in: Edzard Blanke, e.a., *Die Göttinger Sieben. Ansprachen und Reden anlässlich der 150. Wiederkehr ihrer Protestation* (Göttingen, 1988) 23-45, met onder meer de brief van de koning.

25 Rudolf von Thadden, 'Die Göttinger Sieben zwischen Universität und Öffentlichkeit', in: Angelika Machnek, ed., *Dann wird Gehorsam zum Verbrechen. Die Göttinger Sieben: ein Konflikt um Obrigkeitswillkür und Zivilcourage* (Göttingen, 1989) 23; de 'Pflanze' behoort tot de in de romantiek gebruikelijke natuurmetaforiek.

26 Zie bijvoorbeeld Siemann, *Frankfurter Nationalversammlung,* 88-89, 92 en 393 noot 69.

gestoelte[27]. Vooral het openbare en georganiseerde karakter van het protest maakte de actie tot een politieke daad. Dat daarbij professoren en juristen het voortouw namen, lag gezien de aard van de zaak voor de hand en was, anders dan Duitse historici wel eens hebben gedacht, niet typisch Duits. In het continentale liberalisme waren zij toen overal goed vertegenwoordigd.

Liberalen wilden de Duitse revolutie van 1848 eigenlijk beschouwen als een hervorming die de continuïteit van het recht niet aantastte[28]. Het liefst presenteerden zij hun werk als zuiver legaal. Een legale en rumoerloze revolutie is echter niet gemakkelijk voorstelbaar en het was een van de grootste moeilijkheden van het continentale liberalisme dat de veranderingen die het voorstelde meestal slechts via revolutionaire weg te verwezenlijken waren. Een defensieve houding zoals van de Göttinger Sieben konden liberalen zich pas veroorloven als zij de politieke ruimte met constitutie en toebehoren al hadden geschapen. Vóór 1848 was dat in Duitsland en Nederland niet het geval en als oppositiebeweging had het Duitse liberalisme wel eens gebruik gemaakt van rumoerige straatpolitiek[29]. De Nederlandse liberaal Vissering waarschuwde in 1846 de 'mannen des behouds' dat er snel hervormingen dienden te komen, omdat anders 'het volk' 'gewelddadig den dam, waarvoor het stuit, doorbreke en in de zwijmeldrift der veroverde vrijheid tot uitspattingen en bandeloosheid oversla'[30]. Daarmee was de dreiging van oproer dus tot een bondgenoot van de hervormingsgezinden gemaakt. Na 1848 was dat afgelopen en hielden liberalen zich verre van buitenparlementaire krachten. 'Agitatie' was volgens Thorbecke 'het stichten van eene onbestemde, ongeregelde beweging, eene beweging heen en weêr. Daartegenover staat eene ordelijke, gestadig vooruitgaande beweging naar een vast doel'[31]. Zijn voorkeur was duidelijk.

De ambivalente houding tegenover revolutionaire verandering en buiten-parlementaire middelen tekende de liberale politiek in een niet-liberale omgeving. Liberalen wilden parlementaire politiek; gaven zij te veel toe aan buitenparlementaire actie dan dreigden democratie en volkssoevereiniteit, beperkten zij zich volstrekt tot werken binnen de bestaande legale kaders, dan zou het politieke zwaartepunt nooit verschuiven van vorst naar parlement. Hoe dicht succes en falen hier bij elkaar lagen, toont het jaar 1848. Duitse liberalen wisten geen raad met hun revolutie, Franse doctrinairen leden een definitieve nederlaag, Nederlandse doctrinaire liberalen behaalden een overwinning die hun politieke positie voor decennia zou bepalen.

27 Albrecht Schöne, 'Vom Betreten des Rasens. Das Lehrstück der Göttinger Sieben', in: Blanke, *Göttinger Sieben,* 53-54.
28 Langewiesche, *Liberalismus*, 43, 49.
29 *Ibidem*, 36.
30 S. Vissering, 'De regering en de natie: beginselen van Nederlandsch staatsbestuur' (1846) in: *Idem, Herinneringen. Politische vertoogen* (Amsterdam, 1864) 106.
31 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen, 1862-1863,* 212 (1862).

Thorbecke en Guizot

In 1848 werd de doctrinair-liberale traditie in Frankrijk afgebroken terwijl die in Nederland pas begon. Guizot en Thorbecke zijn geen moment gelijktijdig aan het bewind geweest. Thorbecke was in maart 1848 snel klaar met zijn oordeel over Guizots val. In twee bladzijden oordeelde hij dat 'met zijn val geene kracht, die nog kon werken, te niet ging'. Guizot was uitgeregeerd, hij vatte orde veel te veel op als 'wederstand tegen, niet regeling van de vrijheid', hij had verzuimd het kiesrecht uit te breiden en was nu 'van de nationale stemming geheel onkundig' geweest zoals de revolutie had bewezen. Nee, met Guizot was niets verloren gegaan, hoe 'edel', 'ernstig' en 'bekwaam' hij ook was[32].

Thorbecke zou in 1848 niet graag met Guizot zijn vergeleken. Naderhand is dat wel eens gebeurd, en de conclusie was toen dat hun overeenkomsten slechts oppervlakkig waren, omdat hun werk op verschillende filosofische uitgangspunten was gebaseerd[33]. Nu zijn er vanzelfsprekend verschillen tussen de twee staatslieden, maar de overeenkomsten zijn toch frappant en springen te meer in het oog als men de geheel verschillende context in aanmerking neemt waarin zij werkten. De overeenkomsten zijn er niet alleen in politieke denkbeelden - soms vrijwel woordelijk - maar ook in de stijl van het politieke optreden en in het beeld dat tijdgenoten van beide mannen hadden. Een vergelijking tussen de twee figuren is des te interessanter omdat hun werk bij alle overeenkomsten tot zulke uiteenlopende resultaten leidde.

Het doctrinair-liberale project van efficiënt bestuur, efficiënte wetgeving en goede inrichting van de politieke ruimte hebben beide mannen als hun voornaamste opdracht beschouwd. Zodra zij daartoe in de gelegenheid waren, vervingen zij om te beginnen een groot deel van het bestuurlijke personeel[34]. Serieuze burgers werden benoemd, die het bestuur niet als sleur maar als een beroep opvatten, de nieuwe stand van zaken waren toegedaan, liefst vrij van het deftige paternalisme van de adel. Ondertussen hielden Guizot en Thorbecke zich bezig met de kwaliteit van politiek en politieke discussie. Aan 'le gouvernement parlementaire' wijdt Guizot in het laatste deel van zijn *Mémoires* een hoofdstuk van honderd pagina's. Op het verwijt dat hij de belangen en verlangens van het volk vergat en zich slechts bekommerde om het parlement, antwoordt hij, dat het hem ging om de politieke vrijheid en dus om de rechten en instellingen die deze vrijheid garandeerden[35]. Geordende vrijheid, daar ging het beide

32 J.R. Thorbecke, 'Bij het portret van Guizot', in: *Idem, Historische schetsen* (2e druk; Den Haag, 1872) 169-170.

33 L.W.G. Scholten, 'Thorbecke en Guizot' (1935) in: *Idem, Voetstappen van Thorbecke* (Assen, 1966) 101-125.

34 De Broglie, *Guizot*, 127, zegt over Guizots vervanging van bestuurlijk personeel in 1830: 'Jamais, semble-t-il, la France ne connut une épuration d'une telle ampleur'. Thorbecke verving vanaf 1849 niet alleen veel burgemeesters en commissarissen des konings maar ook veel departementaal personeel (G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets, ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, V (Den Haag, 1996) vooral de 'Inleiding', aldaar ix).

35 F. Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps* (8 dln., Parijs etc., 1858-1867) VIII, 1-99 en 539-540.

mannen om. Guizot merkt ergens op dat hij geen vrijheid wenst voor revolutionairen maar voor verantwoordelijke huisvaders[36]. De wetgever moest kaders scheppen, een bedding aanleggen waarin de maatschappelijke stroom zonder belemmeringen zou kunnen vloeien. Tegen deze achtergrond moet ook een bekend woord van Guizot gezien worden: 'enrichissez-vous'! Dit was geen aansporing tot plat bourgeois-materialisme, maar een opmerking in een betoog dat de liberale politieke instituties de bevolking nu de vrijheid lieten tot materiële, maar vooral ook morele en intellectuele ontwikkeling[37].

De zelfgenoegzaamheid die ondanks alles toch uit de opmerking spreekt, duidt wel op de wezenlijk verschillende context waarin Guizot en Thorbecke werkten. Guizot zei min of meer: de politiek is goed georganiseerd en het beste is u op uw eigen zaken te concentreren en de politiek voorlopig vooral aan de politici over te laten. Hij voegde er wel aan toe dat ook de politiek zelf nog ontwikkeld diende te worden, maar de betekenis was duidelijk. Guizots probleem was een teveel aan politiek, of tenminste een teveel aan politieke passies. Hij zocht naar het juiste midden tussen *Ancien Régime* en Revolutie; *juste milieu* betekende dan niet het halfslachtige midden maar de juiste maat tegenover 'les excès', zoals Thorbecke 'gematigdheid' niet als 'halfheid' maar als het houden van de juiste maat wilde begrijpen: 'Maat is kracht'. Maat was beheersing, orde en regel[38]. Guizot wenste een ordelijk politiek debat. Daartoe was een inperking van de politiek tot binnen de muren van de Kamer nodig. Hij beschrijft hoe de Kamer kort na de revolutie van 1830 vergaderde - 'assez tranquillement' - terwijl het tumult van de revolutie Parijs nog beheerste en in de Kamer bijna hoorbaar was[39]. Dit is een momentopname, maar ze geeft misschien wel Guizots voorstelling van politiek weer. De Franse politiek was voor hem een gevecht voor 'le gouvernement libre' en dat gevecht was voorlopig vooral gericht op ontwapening van politieke legers, niet op politieke mobilisatie. Het was een gevecht tegen de chaos die de politiek in het verleden had overspoeld. Zowel instinctief als theoretisch heb ik een hekel aan wanorde, merkte hij op, en de strijd ertegen trekt me aan[40].

Thorbeckes probleem was het tegenovergestelde. Ook hij wilde een politieke ruimte scheppen waarin de vrije regering zou bloeien, maar hij moest deze ruimte in eerste instantie niet bevechten op politieke passie, maar op politieke apathie en op weerzin tegen openbaarheid en open debat. Met een in veel opzichten vergelijkbare politieke houding verkregen zij daarom een andere plaats in het politieke spectrum[41]. Guizot werd na 1848 in Nederland dan ook meer door antirevolutionairen dan door liberalen

36 Guizot, *Histoire parlementaire*, II, 306 (1834).
37 De Broglie, *Guizot*, 334-335.
38 Guizot, *Histoire parlementaire,* II, 445 (1835): 'Oui, messieurs, la politique du juste-milieu doit se défendre de tous les excès; oui, elle repousse les principes absolus, les conséquences extrêmes'. J.R. Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, G.G. van der Hoeven, ed. (6 dln.; Groningen 1900-1910) VI, 330 (1871).
39 Guizot, *Mémoires,* I, 107.
40 *Ibidem*, 46.
41 De doctrinaire 'strijd om leven te wekken' (Kossmann, 'Doctrinairen', 302) van vóór 1830 vertoont wat dit betreft meer overeenkomst met het werk van Thorbecke.

als autoriteit ingeroepen[42]. Guizot moest zich verdedigen tegen verwijten van overdreven royalisme en verklaarde de democratie tot een verouderd stelsel dat in de Revolutie was gewogen, maar te licht bevonden voor serieuze politiek. Thorbecke beschouwde democratie ook als een voor het heden irrelevante zaak, plaatste haar echter niet in het verleden maar in de (verre) toekomst. Hoewel hij op het vlak van de monarchie vrijwel dezelfde overtuiging was toegedaan als Guizot, werd hij van republikeinse neigingen beschuldigd. De hautaine, soms pedante houding die beider publieke optreden kenmerkte, moest in het geval van Guizot afstand scheppen tot de politieke passies, in het geval van Thorbecke vooral tot de oude bestuurlijke stijl van plooien, schikken en onder-onsjes. Op het hoogtepunt van hun politieke carrière bevonden beiden zich overigens in de voor een doctrinair ideale defensieve positie. Guizot verdedigde de constitutionele monarchie van Louis-Philippe, Thorbecke zijn grondwet. Zij konden zich dus een vergelijkbare houding tegenover politieke hartstochten permitteren. Mobilisatie van het volk achter de kiezer was ook Thorbecke een gruwel. In alle opzichten diende volgens beiden de doctrinaire distantie, de afstand gehandhaafd te worden: tussen rede en passie, tussen particulier en algemeen belang, tussen kiezer en gekozene en tussen vertegenwoordiger en regering.

Trotse zelfstandigheid was een voorname politieke deugd. Hierin is de schaduw te zien van de Franse Revolutie. Bij Guizot spreekt dat wel vanzelf. Hij had de Terreur meegemaakt; zijn vader was een slachtoffer van de guillotine geworden en zijn moeder daardoor voor de rest van haar leven een uiterst ernstige weduwe[43]. Hij wilde de passies vermijden waaraan eerst de Revolutie en daarna het regime van Napoleon tenonder waren gegaan en verzette zich daarom tegen de 'instincts populaires'[44]. Telkens als de Revolutie ter sprake kwam, beklemtoonde Guizot dat de doctrinairen in zeker opzicht erfgenamen van het werk van de Revolutie waren, maar de daarmee verbonden 'passions' ter zijde wilden laten[45]. Thorbecke, die toch in zijn persoonlijke omgeving geen ervaring had met de gevolgen van de Revolutie, stelde zich op hetzelfde standpunt. Maar het typeert zijn positie dat hij dit standpunt verdedigde tegen conservatieven en antirevolutionairen, niet tegen radicalen. Tegenover de antirevolutionair Groen van Prinsterer betuigde hij in de Kamer zijn ingenomenheid met de 'uitkomsten' van de Revolutie, maar hij had 'steeds een afkeer gehad van de kunst, van de methode, van de middelen der revolutiemannen, waarvan zoo menig onheil der revolutie mij toescheen te zijn ontsprongen'. Hij ging nog een stap verder en meende dat Groens poging 'niet alleen het kiezers-volk, het pays légal' in de politiek te betrekken maar ook 'het volk dat achter het kiezers-volk staat, de menigte, waaronder het zoo gemakkelijk valt de vlam van theologischen hartstocht en geloofsijver te ontsteken', overeenkomsten vertoonde met het werk van de revolutionairen[46]. Hadden

42 Bijvoorbeeld Groen aan Kuyper, 5 november 1869 in: J.L. van Essen, ed., *Groen van Prinsterer briefwisseling 1869-1876* (Den Haag, 1992) 50: de calvinist Guizot behoort naast Burke en Stahl tot de 'coryfeën van het antirevolutionair staatsregt'; G. Groen van Prinsterer, *Grondwetsherziening en eensgezindheid* (Amsterdam, 1849) 217-219.

43 De Broglie, *Guizot,* vooral 13-18.

44 Guizot, *Mémoires,* VII, 3-4.

45 Bijvoorbeeld *Ibidem*, I, 323.

46 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* IV, 405 (1856).

niet juist de conservatieven het 'volk' ingeroepen? Hadden niet juist zij op die manier getracht tegen een liberale regering 'de volkssouvereiniteit in practijk te brengen'[47]? Hij wilde zich alleen op zijn eigen, zelfstandige overtuiging beroepen, niet op de wil of tradities van het volk. Opzweping van het volk was het werk van de Revolutie en van de conservatieven of antirevolutionairen, maar juist niet van de liberalen.

Op het verwijt van (jacobijnse) centralisatie dat hem vooral bij de behandeling van de gemeentewet voortdurend werd gemaakt, had Thorbecke ook een niet mis te verstaan antwoord. Er is een onderscheid tussen vrijheid en wanorde; wetgeving moet wanorde bestrijden en ware vrijheid mogelijk maken. Daarom is het nodig dat de bevoegdheden van de gemeenten nauwkeurig worden omschreven. Dit is geen centralisatie in de zin van staatsalmacht, maar systematische wetgeving zodat ieder weet waar hij aan toe is. Het heeft dezelfde bedoeling van systeem én vrijheid, had hij eraan kunnen toevoegen, als de Engelse wetgeving op dit punt. Als men dan verder zei, dat liberalen 'stelselmatige' oppositie bedreven, had hij er niets op tegen. Hij kon zelfs geen mooier compliment bedenken. De oppositie moest niet zonder meer alles van de regering afwijzen maar de regeringsarbeid vanuit haar eigen principes beoordelen; de oppositie diende over een eigen stelsel voor het landsbestuur te beschikken en op die manier een werkelijk alternatief voor het kabinet te zijn. Guizot was dezelfde opvatting toegedaan.

Parlementaire politiek en parlementair gezag

In sommige opzichten was Thorbecke een consequenter doctrinair dan Guizot. Terwijl Guizot populariteit onder het volk bepaald niet nastreefde en als tegenwicht tegen de hartstochten van het volk zelfs een hautaine houding cultiveerde, kon hij toch ook met iets van kokette spijt in de Kamer spreken over de periode dat hij 'populair' was geweest[48]. Bij Thorbecke was daar weinig van te vernemen. Met afstand, soms met soevereine minachting sprak hij over 'populariteit' en hij beroemde zich erop nooit een vinger te hebben bewogen om zijn populariteit te vergroten. Inderdaad lijkt hij het erop te hebben toegelegd zijn vormen zo scherp mogelijk te slijpen. Toen iemand hem voorzichtig meldde dat hij soms wel wat erg scherp formuleerde, antwoordde Thorbecke:

> Zeg, dat ik eene plume acérée heb, dat ik onbarmhartig ben; maar âpre, ruuw ben ik jegens niemand. Ruuw is hij, die de vormen niet in zijn magt heeft; en ik zeg wat ik wil[49].

Hij zei wat hij wilde en hij zei het geen tweede keer. Dat bleek in de Kamer waar hij zich ook niet al te zeer om populariteit bekommerde. Hij was geen groot spreker en

47 Zie de uitval jegens de conservatief Van Foreest in Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen, 1862-1863*, 146 (1862).
48 Guizot, *Histoire parlementaire,* III, 109 (1837).
49 Thorbecke aan H. Box, 19 november 1837, in: G.J. Hooykaas, ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, III (Den Haag, 1988) 437.

zelfs een bewonderaar kon van zijn spreekorgaan niet meer maken dan een 'zachte, welluidende, somwijlen tot helderen metaalklank zich verheffende stem', waarbij metaalklank blijkbaar voor compliment moest doorgaan[50]. Hoe dan ook verhief hij zijn stem waarschijnlijk niet vaak want men verstond hem slecht[51]. Toen een Kamerlid hem daarop attendeerde, merkte Thorbecke op:

> De geachte spreker zegt, dat hij mij niet kan verstaan; het is buiten mijne schuld. Spreek ik niet zoo hard en zoo verstaanbaar als menig ander, ik kan daarover niets verder zeggen. Ik wensch verstaan te worden, op het oogenblik zelf en zoo als ik spreek[52].

Daar kon men het mee doen.

Thorbecke begint zijn Narede met de opmerking dat Guizot vaak als iemand van redenaarspolitiek is beschreven, maar dat een minister op zijn daden moet worden beoordeeld. Hoewel Guizot beslist ook op daden kon bogen, was hij inderdaad in het parlement veel meer redenaar dan Thorbecke. Hij moest ook wel want het ging er in Parijs heel anders toe dan in Den Haag. Thorbecke kon het in de bedaagde Nederlandse Kamer temidden van enkele tientallen Kamerleden wel zonder grote oratorische talenten stellen; zijn gezag berustte op koele en scherpzinnige redenering. Guizot moest zich staande houden onder honderden afgevaardigden en menigmaal was het al een kunst om zich zelfs maar verstaanbaar te maken. Deze kunst beheerste hij echter tot in de perfectie. In het parlement en door zijn redenaarsgaven toonde hij zich de meerdere van de andere ministers en wist hij steun voor zijn politiek te verwerven, terwijl de kring van zijn eigenlijke aanhang, de doctrinairen, tot hoogstens enkele tientallen parlementariërs beperkt bleef[53]. Kalm, beheerst en gedistantieerd, met grote kennis van zaken en messcherp als het moest, het zijn kwalificaties die men ook aan Thorbeckes parlementaire redes kan geven. Evenals Thorbecke trachtte Guizot niet zozeer te overtuigen, maar legde hij zelfbewust uit hoe de zaak in elkaar stak. Guizot wist dit echter te verbinden met een welsprekendheid die honderden boeide. Lezend in zijn redevoeringen kan men nog proeven hoe hij, altijd ad rem en met ironie, zijn publiek het gevoel wist te geven dat het iets belangrijks meemaakte. De rede in het parlement was zijn manier om 'parliamentary government' te garanderen. Noch het volk in het land, noch de koning die niet in het parlement verscheen en het moest doen met zijn verslag, maar het parlement was het centrum van de politiek. Hoewel hij de neiging had de rol van zijn retorica in politieke successen te bagatelliseren, was hij zich terdege bewust van het effect van zijn woorden. In zijn *Mémoires* schreef hij er enkele mooie pagina's over[54]. Voor hij in de Kamer optrad, had hij al ervaring als hoogleraar. Anders dan de professor, aldus Guizot, heeft de politicus echter te maken met een publiek dat niet zonder meer overtuigd is of zijn gezag wil

50 G.M. van der Linden in *Onthulling van het standbeeld van Thorbecke* (Den Haag, 1876) 28-29.

51 C.A. Tamse, ed., *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eek aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1884* (S.l., 1975) 112.

52 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen 1865-1866*, 129.

53 De Broglie, *Guizot*, 265-271, over zijn welsprekendheid.

54 Guizot, *Mémoires*, II, 105-106 (merkwaardig genoeg niet aangehaald door De Broglie).

aannemen. Als de politicus op het gestoelte in het parlement geen rekening houdt met alle kleine tekenen voor hem van onrust, onbegrip, bezwaren of twijfel, dan kan hij nog zo mooi spreken, succes zal hij dan niet hebben. De parlementaire rede moet behalve een monoloog dus eigenlijk ook een dialoog met de zaal zijn.

Guizot beheerste deze dialoog, maar zelfs hij bezweek soms bijna in het tumult van de Franse Kamer. In 1840 verbaasde hij zich er in het parlement over dat de leden 'après déjà vingt-cinq ans d'exercice de nos institutions' nog zo weinig van de vrijheid begrepen dat ze hem, hun tegenstander, niet lieten uitspreken. Ik luister toch ook naar uw verhaal, riep hij uit, luistert u dan naar het mijne[55]! Een enkele maal leek het er zelfs op, dat zijn tegenstanders hem het spreken onmogelijk wilden maken. In 1844 was er een Kamerdebat over een demonstratie door reactionaire tegenstanders van het regime[56]. Tijdens het debat gingen de golven tot ongekende hoogte: als we hem niet kunnen overwinnen, dan moeten we hem maar afmaken, schreeuwde een tegenstander. In overeenstemming met zijn aard en politieke opvatting stelde Guizot zich trots, bijna provocerend, tegenover zijn tegenstanders. Hij verweet de oppositie te heulen met openlijke tegenstanders van het regime maar ondertussen rustig in de Kamer te blijven zitten; in dat verband gebruikte hij het woord hypocrisie. Het is geen wonder dat daar fel op werd gereageerd; ook de beschuldigingen tegen Guizot waren voorspelbaar. Had hij niet telkens op het juiste moment van partij gewisseld? Profiteerde hij niet van de revolutie van 1830? Was hij met andere woorden niet zelf de grootste hypocriet? Ongenaakbaar hield Guizot voet bij stuk. Geheel zijn politieke leven had hij al de zaak van de constitutionele monarchie gediend, zo zei hij: onder de Restauratie grotendeels in de oppositie, na 1830 vaak als lid van de regering.

Min of meer impliciet beschuldigde Guizot de oppositie ook bij andere gelegenheden van hypocrisie. Eigenlijk was er in zijn ogen maar één partij 'sérieux' en 'sincère'. Dat was de partij die uit volle overtuiging het constitutionele bestel en de liberale monarchie steunde. De legitimisten wensten een terugkeer van de Bourbons en een inperking van de liberale vrijheden; de republikeinen of quasi-republikeinen wilden het regime ook vervangen. Beide partijen konden niet werkelijk oprecht en serieus zijn in hun politiek, want zij koesterden immers altijd bijgedachten. De doctrinairen en andere aanhangers van het regime waren de enigen die volkomen oprecht want zonder bijbedoeling de politiek van de dag in de Kamer beoordeelden. Oprechtheid betekende hier dus volstrekte concentratie op de parlementaire politiek[57].

Bekend is dat omgekeerd Guizots tegenstanders zijn regime beschuldigden van opportunistische bourgeoisie-heerschappij en doortrapte corruptie, vooral bij de verkiezingen. Victor Hugo beschreef Guizot, die ook door zijn tegenstanders als persoonlijk integer werd beschouwd, als een fatsoenlijke vrouw die een bordeel bestiert[58].

55 Guizot, *Histoire parlementaire*, III, 304 (1840); *Ibidem*, 211: 'Je ne peux pas discuter ainsi, il faut qu'on me permette de parler'.

56 Een legitimistische manifestatie in Londen. Guizot, *Histoire parlementaire*, IV, 218-244 (1844); vgl. *Idem*, *Mémoires*, VIII, vooral 62-73.

57 Guizot, *Histoire parlementaire*, II, 100 (1833) en 444 (1835) en V, 381 (1847).

58 Geciteerd door Jardin, 'La chute', 216 noot 9; vgl. De Broglie, *Guizot*, 341 en voor het oordeel van Louis Blanc: Diez del Corral, *Doktrinärer Liberalismus*, 103.

Het verwijt van corruptie achtte Guizot echter geen 'parlementair' verwijt. Corruptie was illegaal en als er van corruptie sprake was, dan moest de rechter eraan te pas komen; maar men kon het verwijt van corruptie niet als politiek argument gebruiken[59]. Wie de eerlijkheid van de vigerende politiek betwistte, kon niet meer oprecht debatteren. Toespelingen op schandalen behoorden niet tot de ware politieke discussie[60]. Op andere momenten achtte hij het onparlementair politieke handelingen niet uit politieke motieven maar uit persoonlijke ambitie te verklaren of prees hij juist een tegenstander omdat deze zich, ook in het levendigste debat, geheel had gehouden aan de 'habitudes parlementaires'[61]. Hier was de doctrinair aan het woord die zich een moment buiten het parlementaire spel opstelde, er commentaar op gaf en nu eens een schouderklopje, dan weer een reprimande uitdeelde. Er sprak zowel de doctrinaire preoccupatie met de parlementaire vormen uit als de overtuiging dat de doctrinair wist hoe het hoorde.

Guizots arbeid stond wat dit betrof in de traditie van de oudere doctrinair Royer-Collard die in de Kamer al 'schoolse uiteenzettingen van het parlementaire stelsel' had gegeven[62]. Bij Thorbecke die duidelijker zelf een traditie vestigde, vindt men nog meer opmerkingen over de parlementaire mores. Heel bewust trachtte hij het parlementaire debat te vormen naar zijn opvatting van politiek. Thorbecke verontschuldigde zich ervoor dat in zijn *Parlementaire redevoeringen* de strijd van hoor en wederhoor ontbrak omdat hij alleen zijn eigen redes uitgaf. 'Anders zou het ook meer, dan nu, in het oog vallen, hoe zich in de beraadslagingen over de ontwerpen, waarvan hier sprake is, onze parlementaire taal, onder eenige worsteling met den verhandel- en preekstijl, vooral met den balietoon, dialogisch uit de oude monologie heeft geformeerd[63]'. Evenals Guizot was Thorbecke er zich dus van bewust dat het in het parlement vooral ging om de uitwisseling van gedachten, om de 'dialogue continu'. Vóór 1848 werd er in het parlement slecht gesproken[64], vaak eigenlijk helemaal niet gesproken, maar voorgelezen. 'Voorlezing' wees Thorbecke van de hand[65].

Thorbecke wilde de Kamer bijbrengen, dat men werkelijk diende te spreken en vooral welke voorwaarden daarbij in acht dienden te worden genomen. Daartoe gebruikte hij, veel meer nog dan Guizot, het bijvoeglijk naamwoord 'parlementair'. Om te beginnen was volgens Thorbecke evenals voor Guizot alles wat naar een persoonlijke aanval zweemde niet parlementair. Men mocht iemand niet van 'oneerlijkheid' beschuldigen of als persoon beoordelen of afwijzen[66]. Alle discussie hield dan immers op. Om parlementair te kunnen zijn, moest men dan ook wel eens 'verbloemen' of zelfs 'veinzen'.

59 Guizot, *Histoire parlementaire*, V, 299 (1846); vgl. *Ibidem*, V, 388 (1847): 'au lieu de corruption, parlons de l'abus des influences. Voilà la vérité, voilà le vrai mot, le mot politique'.
60 *Ibidem*, II, 359 (1835).
61 *Ibidem*, I, 255 (1831) en III, 236 (1839).
62 Kossmann, 'Doctrinairen', 262.
63 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen,* II, ix-x.
64 Tamse, ed., *Memoires van een enfant terrible,* 103.
65 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* V, 348 (1860).
66 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen,* II, 234 (1850) en *1862-1863,* 140 (1862); *Idem, Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* III, 381 (1853).

> Men heeft bij voorbeeld te doen met een boosaardigen tegenstander; en men veinst tusschen valsch en oprecht geen verschil te ontwaren. Men ziet zich ter kwader trouw behandelen... maar men houdt zich, alsof men enkel eene eerlijke dwaling had te bestrijden.

En natuurlijk: 'Men spreekt, alsof men kon overtuigen, en weet dat men zich bevindt tegenover eene onherroepelijke partij'[67]. Daarnaast konden woorden in het parlement ook een andere betekenis hebben dan in de dagelijkse omgang. Als men in het parlement een gebrek aan 'vertrouwen' in de regering kenbaar maakte, of de regering zelfs 'onoprechtheid' verweet, dan was dat geen belediging zoals in het normale verkeer, maar zei men niet meer dan: er is een groot verschil tussen de 'beginselen' die u zegt te belijden en uw concrete voorstellen, of: uw ideeën stroken niet met mijn politieke overtuiging en tot het tegendeel blijkt, wil ik u daarom niet steunen[68]. Eigenlijk behoorde een parlementariër ook niet te 'vertrouwen': 'Hij die vertrouwt, roept niet tot verantwoording; en het Parlement is juist gehouden, verantwoording te vragen'. 'Vertrouwen is het wiegelied van hen, die willen slapen, en het Gouvernement laten begaan'[69].

Thorbecke benadrukte regelmatig het verschil tussen de discussie in het parlement en die in de krant. Het dagblad kon zich van alles permitteren zolang het de grenzen van het strafrecht niet overschreed, het parlement diende strengere maatstaven aan te leggen. Daarmee nam Thorbecke afstand tot de luidruchtigheid van de journalist en zei hij nogmaals dat voor doctrinairen de parlementaire discussie van groter gewicht was dan de buitenparlementaire discussie in een dagblad. Het zou tot het begin van de buitenparlementaire partijpolitiek duren, voordat de status van dagblad en journalist zou stijgen. De dagbladen konden volgens Thorbecke 'de stem worden van de nationale rede' maar waren vaak slechts 'de weerklank van populaire hartstochten'[70]. Natuurlijk beschikte Thorbecke over vele contacten in de districten en trok hij in verkiezingstijd aan vele touwtjes, maar voor hem ging het om het parlement en daar lag ook in de eerste plaats zijn machtsbasis. De bezadigde discussie in tijdschriften - die afstand bewaarde tegenover de waan van de dag - beschouwden Thorbecke en andere doctrinairen daarbij wel als een belangrijk en gewaardeerd hulpmiddel[71].

Groen van Prinsterer trachtte Thorbecke met zijn eigen wapen te bestrijden en verweet hem meer gouvernementeel dan parlementair te zijn[72]. Thorbecke meende echter dat de ware parlementaire discussie tot resultaten leidde, zich beperkte tot wat aan de orde was en abstracte of algemene bespiegeling vermeed. De Kamer was geen vrijblijvende *debating society.* Volgens hem was Groen dus voortdurend buiten de orde; hij sprak over beginselen en niet over de te behandelen concrete politiek. Hier maakte Thorbecke duidelijk waar voor een doctrinaire liberaal de grenzen van de politiek

67 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* II, 46-47 (1851).
68 *Ibidem*, IV, 24 (1854).
69 Ongedateerde aantekeningen in *Briefwisseling,* V, 538.
70 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* V, 54 (1858).
71 Zie Aerts, *Letterheren.* In de praktijk onderhield Thorbecke overigens wel contact met dagbladen.
72 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* III, 90 (1852); de discussie met Groen is overigens in vrijwel alle delen terug te vinden.

lagen. Men diende het feitelijk eens te zijn over wat ‘parlementair’ was; daarbinnen mocht men dan van mening verschillen. Dit betrof volgens Thorbecke de vorm van de politiek, maar die vorm bepaalde ook de inhoud. Groens thema's waren niet ‘parlementair’, net zo min als de verlangens van legitimisten of republikeinen dat in Frankrijk waren. Thorbecke meende overigens dat het liberale karakter van de belangrijkste politieke vorm, de grondwet, het gebruik ervan door conservatieven niet in de weg stond[73].

Doctrinairen hadden niet alleen zeer uitgesproken opvattingen over parlementaire discussie, ze stelden er ook een merkwaardig groot vertrouwen in. Op dit punt spreekt de traditie van de Verlichting met haar ideaal dat uit de botsing van meningen de waarheid naar voren zal springen. De openbare sfeer die vrije discussie mogelijk maakt en stimuleert, was nog in ontwikkeling en daarom hoeft het ook niet te verbazen dat men zulke hoge verwachtingen had. Als maar eenmaal de verantwoordelijke burgers in de vrijplaats van het parlement, rationeel en volgens parlementaire zeden, met elkaar zouden overleggen, zou de soevereine rede vrij spel hebben! In deze visie bedreigde irrationaliteit meer het individu dan de groep. ‘Een individu is voor overijling, hartstocht, partijdigheid ligt vatbaar’[74]. Het vertrouwen in de groep boven het individu bleek ook uit Guizots verdediging van de openbare parlementaire stemming. Guizot liet zich op dit punt niet overtuigen door Louis-Philippe, die betoogde dat tijdens de Revolutie het gevaar van groepsdwang en beïnvloeding overduidelijk gebleken was. De parlementariër legde volgens Guizot door openbare stemming openlijk verantwoording af en zou daarbij zijn eigenbelang wel moeten overwinnen[75]. Dezelfde argumentatie werd in Engeland gebruikt om vast te houden aan ‘open voting’, nietgeheime verkiezingen voor het parlement[76]. En Thorbecke merkte bij zijn kieswet op: ‘Het Gouvernement heeft geoordeeld, dat men thans nog niet kan hebben eigenlijke kiesvergaderingen, die het kiesregt uitoefenen bij mondeling stemmen’[77]. Thans nog niet: ook Thorbecke hield de mogelijkheid van niet-geheime verkiezingen open. Ook hij stelde de verantwoordingsplicht voorop en zag blijkbaar geen onoverkomelijke gevaren van beïnvloeding.

Doctrinaire politiek was, behalve bestuur, parlementaire politiek. Afstandelijke, zo niet ongenaakbare figuren als Thorbecke en Guizot zouden in de partijpolitiek van het einde van de negentiende eeuw geen grote rol hebben gespeeld. Als onderwijzer in de parlementaire zeden en als strijder met de parlementaire wapens waren zij in hun element. In Nederland na 1848 en in Frankrijk na 1830 kon niemand om het parlement heen, maar was nog niet duidelijk wat in de parlementaire politiek wel en niet mogelijk was. De doctrinaire leiders verkenden de grenzen van de parlementaire politiek. Met meer gezag dan wie ook legden zij uit wat parlementair was en wat niet. Het is een van de voornaamste verklaringen ervoor dat politici die niets van volksleiders hadden, toch de politiek konden domineren in een representatief politiek systeem.

73 Deze redenering: *Ibidem*, V, 432 (1861).
74 *Ibidem*, V, 301 (1860): de voordelen van een rechterscollege boven een enkele rechter.
75 Guizot, *Mémoires*, VIII, 92-93.
76 Parry, *Liberal government,* 142 en 233.
77 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen,* II, 108 (1850).

Thorbecke had daarbij niet alleen minder welsprekendheid nodig dan Guizot omdat hij voor een kleiner publiek optrad. Zijn positie als zodanig was ook gemakkelijker. Hij was de man van de grondwet die eigenlijke parlementaire politiek mogelijk maakte, Guizot maakte gebruik van de Charte die er al lag. De grondwet had in het Nederlandse politieke debat een grote betekenis en Thorbecke viel de rol toe van de afstandelijke leider-wetgever, een Lycurgus die het land de weg wees door het een goede wet te geven[78]. Als de interpretatie van de grondwet in de Kamer ter sprake kwam, stond Thorbecke op en legde hij uit hoe de betreffende bepaling in het overleg van 1848 tot stand was gekomen. Toen een tegenstander suggereerde dat hij hier dan toch als partijganger en niet als onpartijdige voorlichter sprak, ontstak hij in grote woede. Hoe durfde men zijn integriteit in twijfel te trekken[79]! Thorbecke werd zozeer met de grondwet vereenzelvigd dat het achteraf wel leek alsof er 'eensklaps een geweldig man, gepantserd en gespeerd uit de lucht is komen aanvliegen om het volk te verlossen' met 'een groot boek'[80]. En de liberalen werden na 1848 geruime tijd zozeer de partij van de grondwet, dat men vergat dat er al voor het beheerste constitutionalisme van Thorbecke vormen van liberalisme hadden bestaan[81].

Burgers, huis en hof

In zeker opzicht maakt Thorbecke een moderner indruk dan Guizot. Beiden hadden zij geen grote economische belangstelling, maar Thorbecke werd politiek actief in een tijd waarin doctrinair liberalisme meer dan in 1830 verbonden was met een economisch standpunt. Na 1848 ging hij zich uitspreken voor economische vrijheid en verlaging van accijnzen. Zijn tegenstanders verweten hem daarbij dat hij slechts uit was op 'populariteit'. Thorbecke bestreed dat natuurlijk[82], maar vermindering van accijnzen sprak inderdaad een publiek aan dat voor de liberalen van belang was. Toen de Engelse liberalen verlaging van invoerrechten op de politieke agenda zetten, confronteerden zij voor het eerst de kiezers met een zaak die directe financiële consequenties voor hen had[83]; nu gebeurde dat in Nederland met de accijnskwestie. Hier waren doctrinaire principes verre van academisch.

Wanneer later in de eeuw liberalen het verwijt werd gemaakt 'doctrinair' te zijn, gold dat vooral de staatsonthouding in de economie. Het economische was echter in het liberalisme aanvankelijk van secundaire betekenis. De doctrinaire liberalen hielden zich niet zozeer met de economie of de maatschappij bezig, maar met de vertegen-

78 Vgl. de opmerkingen over een dergelijke leidersfiguur in Jean Blondel, *Political leadership. Towards a general analysis* (Londen etc., 1987) 42 en zie ook Ron van Dooren, *Messengers from the promised land. An interactive theory of political charisma* (Leiden, 1994) 157.

79 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, V, 209 (1859); iets van de woede is te verklaren uit de naam van de tegenstander, Thorbeckes *bête noire* Van Hall.

80 Van der Linden in *Onthulling,* 19.

81 Zoals onder anderen Stuurman, *Wacht op onze daden*, 133, betoogt.

82 Thorbecke, *Onuitgegeven parlementaire redevoeringen,* IV, 4 (1854).

83 Parry, *Liberal government,* 147.

woordiging en de formele staatsorganen[84]. Guizot besteedde zelfs, als men afgaat op de acht delen van zijn *Mémoires*, aan geen enkele economische kwestie serieus aandacht. Hij verliet ook het parlement zodra financiën en economie aan de orde kwamen[85]. De economische politiek strookte echter wel met het zelfbewust burgerlijke karakter van het doctrinaire liberalisme[86] - dat participatie van individuele aristocraten overigens niet uitsloot. Guizot weigerde een adellijke titel en hij en Thorbecke moesten weinig hebben van het 'oppervlakkige' en 'gekunstelde' hofleven[87]. Guizot had een grote hekel aan de hofmanieren en de daarbij horende intriges van een van zijn politieke tegenspelers, graaf de Molé. In vrijwel dezelfde bewoordingen waarin Thorbecke de 'parasitische politiek' van de handelsman Van Hall aan de kaak stelde, hekelde Guizot het gebrek aan substantie, systeem en principes van de 'hoveling' Molé[88]. Zoals bekend betekende dit zowel voor hem als voor Thorbecke dat zij niet minder vormen, maar andere vormen wensten. Daartoe hoorden strenge integriteit, strikte scheiding tussen politiek en privé en vaak afgemeten en professoraal optreden. Tegelijkertijd waren beiden in de omgang met vrienden hartelijk en betekende hun huwelijk voor hen zeer veel. Beiden vonden hun geluk in de huiselijke sfeer.

Naast overeenkomsten waren er verschillen tussen Thorbecke en Guizot. Ze zeggen misschien iets over het verschil in klimaat tussen de landen waarin de twee politici leefden. Van Guizot is wel gezegd dat hij allereerst minister van buitenlandse zaken is geweest[89]. Hij heeft dat ambt inderdaad jarenlang vervuld. In Nederland was de post van buitenlandse zaken veel minder prestigieus dan in Frankrijk waar in de stijl van de grote mogendheid buitenlandse politiek werd gevoerd. Guizot heeft zich afgekeerd van het hofleven, maar hij apprecieerde het mondaine leven in het diplomatieke verkeer. Hij was korte tijd ambassadeur in Engeland, deed zijn werk met inzet, maar genoot ook met volle teugen van de ontvangsten. Ondertussen onderhield hij als weduwnaar een liaison met de grande dame vorstin Lieven die hem introduceerde in het uitgebreide netwerk van haar kennissen. Er werd wel over gepraat, maar het kón. In de burgerlijke Nederlandse verhoudingen zou zoiets vrijwel ondenkbaar zijn geweest. Maar daar ontbrak dan ook grotendeels het mondaine leven van de diplomatie. Daar ontbrak ook de traditie van de koninklijke maîtresse en titre die in het Frankrijk van het *Ancien Régime* een belangrijke factor was geweest in het politieke leven[90]. Nederlanders

84 H.P.G. Quack, 'Staat en maatschappij' (1868) in: *Idem, Studiën op sociaal gebied* (Haarlem, s.a.) 1-24, verwijt dit onder andere de Franse doctrinairen.

85 Rosanvallon, *Le moment Guizot,* 268; Rémusat, geciteerd door André Jardin, 'La chute du régime de Juillet', in: Valensise, ed., *Guizot,* 208.

86 Zie bijvoorbeeld Dièz del Corral, *Doktrinärer Liberalismus*, 354.

87 Guizot in 1837, geciteerd door Anne Martin-Fugier, *La vie élégante ou la formation du Tout-Paris 1815-1848* (Parijs, 1990) 81.

88 De Broglie, *Guizot*, 193, 221, 223; vgl. Dièz del Corral, *Doktrinärer Liberalismus,* 225.

89 Michel Richard, 'Introduction', in: François Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps,* edition abrégée (Parijs, 1971) xlviii.

90 Vgl. Caroline Hanken, *Gekust door de koning. Koninklijke maîtresses aan het Franse hof in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam-Antwerpen, 1996).

konden daarin niet meer zien dan de verdorvenheid van een ten dode opgeschreven wereld[91].

Guizot had weinig oog voor economie, maar des te meer voor diplomatiek verkeer. Hoewel hij evenmin als Thorbecke uit een familie van patriciërs of bestuurders afkomstig was, leefde hij uiteindelijk toch meer in de wereld van diplomatie en monarchie dan Thorbecke. Beiden keerden zich expliciet tegen het adagium 'le roi règne mais ne gouverne pas' omdat zij aan de kroon een zelfstandige plaats toekenden en bovendien vonden dat ministeriële verantwoordelijkheid een actieve koning niet uitsloot; zijn werk diende slechts door een minister gedekt te worden. In de praktijk werkte Guizot echter veel nauwer samen met de koning dan Thorbecke. Daarin speelde zijn ontwikkeling in conservatieve richting een rol, maar meer nog de persoon van de koning. Al gaf niet alleen Thorbecke maar ook Guizot aan de Belgische koning Leopold de voorkeur boven zijn eigen monarch[92], het is toch overduidelijk dat met Louis-Philippe veel en met Willem III eigenlijk niets was aan te vangen. Dit laatste is voor het Nederlandse liberalisme geen nadeel geweest. Zoals uit Guizots loopbaan blijkt, lag het gevaar voor het regerende doctrinaire liberalisme niet in een te grote afstand tot de troon, maar in een te grote afstand tot het volk achter de kiezer.

Conclusie

Omdat het Duitse en Franse doctrinarisme werd afgebroken terwijl het Nederlandse de basis van het politieke leven bleef, bleef de ster van Thorbecke helderder stralen dan die van Guizot of de Duitse doctrinairen. Het Thorbeckeaanse liberalisme is tot in de jaren 1860 bovendien minder conservatief geweest dan doctrinairen elders veelal waren - in Frankrijk waren er na 1830 overigens progressiever doctrinairen dan Guizot, zoals Charles de Rémusat. In Nederland ontbrak tot in de jaren 1860 het radicaal-liberale alternatief dat elders vaak wel voorhanden was.

Doctrinaire liberalen hechtten veel waarde aan daadkrachtige regering en aan een duidelijke positie voor de vorst. Hij belichaamde de eenheid van de regering en de continuïteit van gezag en recht[93]. Toch was de grootste doctrinair-liberale bijdrage aan de politieke geschiedenis de oefening in 'parlementair' gedrag en 'parlementaire' politiek. Hun gezag ontleenden doctrinairen aan hun wetgevende capaciteiten, aan hun positie in het parlement en aan de autoriteit waarmee zij uitlegden wat in het parlement diende te gebeuren en hoe men zich er diende te gedragen. Hun wetgevende activiteit was niet in de laatste plaats gericht op verheldering van de verantwoordelijkheden in het politieke leven. Goed gedefinieerd kiesrecht, goed gedefinieerde bevoegdheden van lokale overheden binnen een nationaal systeem van wetgeving en goed gedefinieerde ministeriële verantwoordelijkheid vergrootten in hun ogen de legitimiteit van vertegenwoordiging en wetgeving.

91 Quack, 'Staat en maatschappij', 15.
92 Inleiding en enkele brieven in *Briefwisseling*, V; Guizot, *Mémoires*, V, 269 en VIII, 95.
93 Zie bijvoorbeeld D. Langewiesche in: Schieder, ed., *Liberalismus*, 348; Rosanvallon, *Le moment Guizot*, 211.

Op dit punt was er geen verschil tussen Engeland en het continent. In beide gevallen ging het om vrijheid door ordening of zelfs door centralisatie: wetgeving moest willekeur en wanorde overwinnen en op die manier de ware vrijheid mogelijk maken. Het verschil lag erin dat het Engelse liberalisme op een parlementaire traditie kon voortbouwen die elders niet bestond. De schepping van de juiste vormen - zowel in de zin van wetten als in de zin van het bijbehorende gedrag - vroeg op het continent om een bepaald type politicus. De doctrinaire leider was het tegendeel van een volksmenner. Hij blonk uit door een afstandelijkheid en een strengheid die zijn oordeel een aura van onaantastbaarheid verleenden. In de bekende woorden van een adept: 'Thorbecke is zoo buitengemeen verstandig dat als hij mij iets verzekert dan moet ik gedwaald hebben en hij gelijk hebben'[94].

Men heeft Guizots politiek wel uit de Franse geschiedenis willen wegschrijven door haar tot een product van het on-Franse rigide calvinisme te verklaren[95]. Het is inderdaad opvallend hoe groot de inbreng van het protestantisme in het Franse liberalisme - niet alleen het doctrinaire - is geweest. Hier gaat het vooral om iets anders. De calvinist Guizot behoorde evenals de lutheraan Thorbecke tot een minderheidsgroep. De positie van relatieve buitenstaander versterkte het doctrinaire karakter van hun politiek; hun poging tot objectivering en verzakelijking van de politiek had vanuit die positie meer kans van slagen dan vanuit het establishment dat gewend was de zaken soepel te regelen. En hoe men ook het formele of zelfs rigide optreden van Thorbecke of Guizot zou willen verklaren, het was in ieder geval van groot belang voor hun gezag en voor het (relatieve) succes van hun werk.

Dat doctrinaire liberalen veel waarde hechtten aan grondwettelijke regeling van de politiek, is niet onbekend. Hun eigenaardige politieke gedrag is veel minder systematisch onderzocht. Toch is dit van groot belang voor begrip van hun politieke positie. Omdat zij afkerig waren van revolutie en bovendien nauw contact met de kiezer vaak uit de weg gingen, waren zij afhankelijk van anderen om een crisissituatie te creëren waarin zij naar voren konden treden en hadden zij later vaak geen antwoord op buitenparlementaire agitatie. Engelse liberalen die verwant waren aan de doctrinairen, hadden geen antwoord op het populisme van Gladstone; de Nederlandse doctrinairen werden eerst verdreven door de Aprilbeweging van 1853 en stonden later vreemd tegenover de buitenparlementaire confessionele oppositie; Guizot was binnen drie dagen verdwenen in de revolutie van 1848. De doctrinairen werden als het ware in het centrum van de politiek geslingerd en verdwenen er soms weer even abrupt uit. Pas na een breuk in de politieke ontwikkeling konden zij aan de slag en zij moesten hopen dat de volgende breuk enige tijd op zich zou laten wachten. Ondertussen deden zij hun werk. Het moment waarop zij konden beginnen was natuurlijk niet volstrekt willekeurig. Er moesten voldoende geestverwante politici beschikbaar zijn en een draagvlak onder de burgerij. Tegelijkertijd is echter duidelijk dat er hoe dan ook een periode nodig was van gewenning aan een nieuw constitutioneel of parlementair bestel

94 Tamse, ed., *Memoires van een enfant terrible,* 109 (Ter Bruggen Hugenholtz).
95 Hiertegen: Rosanvallon, *Le moment Guizot*, 339.

en de daaraan verbonden politieke verhoudingen en dat het werk van de doctrinairen als onderwijzers in parlementaire politiek dan noodzakelijk was.

Voor Nederland betekent dit dat 1848 inderdaad - zoals Boogman heeft betoogd - geen natuurlijk gevolg van een voorafgaande ontwikkeling was. Tegelijk kwam de grondwetsherziening ook niet 'te vroeg' of men zou al moeten betogen dat zij hoe dan ook te vroeg zou zijn gekomen[96]. De eigenlijke doctrinair-liberale politick speelde zich af in het parlement en kon dus pas beginnen zodra de grondwet de politieke verhoudingen op orde had gebracht. Zoals elders had ook hier het begin van doctrinaire politiek iets abrupts en willekeurigs, maar de oefening in wetgeving en parlementair gedrag had dat niet. Door zijn distantie en juridische consequentie droeg Thorbecke bij aan de afpaling en inrichting van een nieuwe politieke ruimte. Op gepast liberale wijze kon men elkaar daar nu de waarheid zeggen.

96 Zie J. C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum, 1978) en de nuancering daarvan door N. C. F. van Sas, 'Van anti-kraten en burgerheren. Het Nederlandse liberalisme tussen beweging en behoud', *TvG*, CVII (1994) 59-60.

Orde in de chaos
Thomas H. von der Dunk

Recensieartikel naar aanleiding van
Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Rotterdam: Nai uitgevers, 1997, 483 blz., *f*65,-, ISBN 90 5662 044 4).

Het is een kloek boek en het telt inclusief noten, bibliografie en registers bijna vijfhonderd pagina's. Het is zonder meer één van de meest wezenlijke werken die in de afgelopen jaren over de Nederlandse architectuur geschreven zijn. Men zal het niet licht kunnen negeren, ofschoon veel van Van der Wouds vakgenoten dat diep in hun hart misschien wel zouden willen, omdat zij zich na lezing zeer ongemakkelijk moeten voelen. De auteur tovert hen genadeloos de waarheid voor ogen en toont daarin zijn karakter. Van menige sinds lang vrij algemeen geaccepteerde en klakkeloos overgenomen vooronderstelling laat hij namelijk weinig heel. Hij wil laten zien hoezeer de geschiedschrijving van de bouwkunst in dit opzicht al een eeuw het slachtoffer is van de propaganda van een luidruchtige enkeling van honderd jaar terug. Het is zodoende een zeer subversief boek, en dat is goed.

Het boek is dan ook niet als gewoon boek over de stilistische ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur van de vorige eeuw opgezet. Het houdt zich evenmin in de eerste plaats bezig met de bouw van de gebouwen uit die tijd zelf. Het thema wordt gevormd door het toenmalige *denken* over de bouwkunst, zoals dat zijn neerslag vond in artikelen, boeken en toespraken, waarvan de stroom rond 1840 in ons land eindelijk op gang kwam - en daarom begint Van der Wouds boek feitelijk eveneens pas rond 1840. Voor die tijd was er nauwelijks sprake van enige theoretische reflectie; de oprichting van de *Maatschappij tot bevordering der bouwkunst* door enige aannemers en ambachtslieden in 1842, die direct tot de uitgave van een regelmatig verschijnende periodiek overging, en de discussie rond de even later gereedgekomen Amsterdamse Beurs van Zocher markeren het begin. Dat dit begin ongeveer samenviel met het einde van de suprematie van de classicistische bouwstijl en van de autocratie op politiek gebied is geen toeval: beide schiepen de ruimte voor de pluriformiteit die voor het ontstaan van een dergelijke discussie noodzakelijk was, ofschoon het politieke aspect in het boek niet de aandacht krijgt die het verdient. Zoals hier over de hele linie de samenhang tussen artistieke en politieke ‘machtsverschuivingen’, anders dan de samenhang met de economische aspecten van het bouwbedrijf, te sterk onderbelicht blijft. Wat dat betreft lijdt ook Van der Wouds werk nog op sommige momenten aan het euvel dat zijn analyses sterk ‘architectuurimmanent’ zijn, een algemeen manco van het Nederlandse kunsthistorische bedrijf, dat zich nu recent zelfs in een eigen knusse onderzoekschool van de overige cultuurhistorici hier te lande heeft geïsoleerd.

Bij lezing stoort dit overigens niet al te erg, want de lezer krijgt er veel voor terug. De schriftelijke bijdragen aan het negentiende-eeuwse architectuurdebat, die voor een belangrijk deel de kwestie van de juiste bouwstijl betreffen, zijn door Van der Woud nauwgezet op hun merites, hun diepgang, hun innerlijke consistentie en hun originaliteit getoetst. Dit levert een onthullend beeld op, en dit maakt zijn boek ook tot een onmisbaar boek.

Van der Woud heeft, zoals al in 1993 in zijn oratie aan de Vrije Universiteit, *Onuitputtelijke schoonheid*, duidelijk was geworden, een missie. Hij trekt ten strijde tegen de nog altijd sterk

in de beeldvorming van de negentiende eeuw meespelende gedachte, dat er toen sprake was van verval in de bouwkunst, van platte stijlnamaak en leeghoofdige decadente modegrillen. Daarop zou dan de functionalistische architectuur van de twintigste eeuw, na door het 'rationalisme' van Cuypers en Berlage te zijn voorbereid, als een bevrijding zijn gevolgd. In het verlengde daarvan wil hij de bestaande perceptie van de decennia vóór 1900 op zijn kop zetten, en een definitief einde maken aan de oude mythe, als zouden inderdaad juist die beide bekende bouwmeesters, als eenzame genieën temidden van onooglijke broddelaars werkzaam, als de Johannes de doper en de messias van de Enige Echte Architectuur (zoals hij beiden zelf sarcastisch betitelt) de doorbraak naar de Moderne Tijd hebben bewerkstelligd.

Deze poging tot revisie mag geslaagd heten. Het onderzochte materiaal is dan ook eens niet allereerst, als nog te vaak gebruikelijk, op vulgair-teleologische wijze op zijn belang voor de twintigste eeuw gewaardeerd, maar vanuit het perspectief van de negentiende eeuw zèlf bekeken. Van der Woud toont aan, hoe sterk al in hun eigen tijd vóór respectievelijk dóór Cuypers en Berlage - nog meer in het geval van de eerste dan van de tweede - een gerichte reclamecampagne op touw werd gezet, om hun werk onder verkettering van alle andersdenkenden als de 'ware' bouwkunst te presenteren, en hoezeer zij daarmee hele generaties van architectuurhistorici hebben ingepakt. Het was om die reden overigens wenselijk geweest, dat de auteur zijn eigen verhaal eerst vooraf had laten gaan door een historiografische analyse van deze heldenverering; nu ontbeert men een dergelijk overzicht node, zodat pas gaandeweg enigszins duidelijk wordt hoe deze hagiografische traditie in elkaar steekt. Die wordt kennelijk als bekend verondersteld. Van der Woud relativeert de rol van de doper en de messias als denkers bij de totstandkoming van het Nieuwe bouwen fors, en waardeert die van andere, lang vergeten bouwmeesters op. Hij brengt Cuypers en Berlage daarmee van hun Olympische formaat terug tot wat zij waren: vooraanstaande bouwmeesters temidden van tal van andere vooraanstaande bouwmeesters, en niet meer dan dat.

Van der Woud benadrukt daarnaast terecht, hoe moeilijk het is, om de participanten aan het architectuurdebat uit die jaren in vaste hokjes onder te brengen, hoezeer de categorieën elkaar voortdurend overlappen, en hoe de stilistische scheidslijnen in de loop der jaren gaan verschuiven. Het panorama dat door hem van de Nederlandse bouwkunst in de negentiende eeuw gecreëerd wordt, is zo onmiskenbaar gevarieerder en genuanceerder geworden. Het is dus juister.

Het is zo echter eveneens onoverzichtelijker geworden, en daarmee ontstaat meteen een ander probleem. De Amsterdamse hoogleraar Roobol heeft de taak van de historicus ooit omschreven als het bestuderen van de gedaanteverwisselingen van de chaos, en aan het gevaar dat zijn lezers vervolgens temidden van al die voortdurende gedaanteverwisselingen in de chaos zèlf de weg kwijt dreigen te raken, lijkt ook Van der Woud niet geheel ontsnapt. Dat komt ten dele, doordat hij erg veel aspecten door elkaar aan bod laat komen, en ten dele door de minder gelukkige opbouw en indeling van het boek, waardoor die vele aspecten nog eens extra veel aspecten lijken, en het, vooral op de hogere paginanummers, soms moeilijk is om een duidelijke hoofdlijn te ontwaren. Dat is jammer, omdat de strekking van het betoog inhoudelijk zowel zeer belangwekkend als zeer overtuigend is.

De chronologische indeling in decennia, door Van der Woud spaarzaam verantwoord met de op zich correcte opmerking dat stijl geen indelingscriterium kan

zijn omdat deze in belangrijke mate het onderzoeksthema vormt, is een zwaktebod. Het leidt enerzijds, ofschoon de auteur nadrukkelijk verklaart daar niets van te willen weten, in de praktijk tot een vorm van decenniumdenken die de door Van der Woud benadrukte continuïteit in het denken onderbreekt zonder dat dit met het nadrukkelijk aanwijzen van bijpassende breukpunten ook gelegitimeerd wordt. En anderzijds leidt het, omdat het - juist vanwege die continuïteit - in de praktijk toch niet

mogelijk is om die chronologische scheidslijnen aan te houden, soms tot bijzonder veel herhalingen en teruggrijpen, en daarmee toch enigszins tot compositorisch gezwabber. Het ware misschien beter geweest om ófwel enkele voor het chronologische verloop belangrijke concrete strijdobjecten (Beurs van Zocher, Monument van 1813, Rijksmuseum, Beursprijsvraag van 1884 etcetera) als ijkpunten te kiezen, en dan telkens na te gaan, in hoeverre daardoor op dat moment c.q. in de tussenliggende periode aard en inhoud van het debat veranderen, ófwel, als blijkt dat deze ijkpunten nauwelijks als breukpunten in het denken kunnen gelden, van een chronologische presentatie van de stof af te zien en een thematische te prefereren.

Gezien het feit, dat er van zulke exact aanwijsbare breuken geen sprake lijkt te zijn, zou het laatste de voorkeur verdienen. Dan had per hoofdstuk telkens een andere relevante 'bouwlaag' aan bod kunnen komen voor de hele periode tegelijk, zoals de commercialisering en schaalvergroting van de bouw, de toenemende nadruk op het nuttige en nodige ten koste van het esthetische element, de professionaliseringsbehoefte van de architecten, de politieke ideologisering van de stijl en de vele andere besproken factoren die, in wisselende intensiteit, op de stellingnames van de participanten aan het architectuurdebat inwerkten. De ontwikkeling daarvan is nu telkens per decennium verknipt, zodat de lezer het overzicht op de lange termijn verliest. En evenmin komt, door het hoofdstuksgewijze gekozen kortetermijnperspectief, het uiteindelijke resultaat van hun onderlinge wisselwerking goed tot zijn recht.

Nu gaat de aanvankelijk door de auteur gekozen hoofdlijn uiteindelijk in de veelheid verloren. Letterlijk - het geldt namelijk niet alleen voor het boek, maar ook voor de tijd zelf, en dat is er zeker mede debet aan dat het ook voor het boek geldt. Aanvankelijk is er namelijk één duidelijke hoofdlijn, zoals ook aangegeven door de titel van het boek: *Waarheid versus karakter.*

Dit is onmiskenbaar een nieuwe invalshoek voor de bestudering van de bouwkunst van de negentiende eeuw. Het blijkt een dankbare invalshoek, die veel van de controverses verklaart en veel van de redeneringen in een duidelijk kader plaatst, en daarmee voor structuur in Van der Wouds verhaal en een beter begrip van het tijdvak zorgt. De tegenstelling dekt vanaf de jaren zeventig echter wel steeds minder de lading van de gevoerde discussie, en daarmee dus ook van het boek. De bewuste tegenstelling komt steeds minder aan bod, en vooral voor de laatste twee decennia stort Van der Woud zich met elan en overgave vooral op de onttroning van Cuypers en Berlage. Het boek loopt daarbij, wat de relatieve omvang betreft, wel enigszins uit de hand; de hoofdstukken worden - de toegenomen hoeveelheid primaire bronnen weerspiegelend - met elk nieuw decennium steeds langer; de laatste twintig jaar nemen samen meer dan de helft van de totale tekst in beslag. Juist in deze jaren treden echter *Waarheid en karakter* bij Van der Woud steeds minder expliciet voor het voetlicht, en wordt de aandacht op tal van andere zaken geconcentreerd.

Onder waarheid in de bouwkunst verstaat de auteur, in navolging van de meeste negentiende-eeuwse theoretici, dat er van eenheid van vorm sprake is, dat vorm en constructie logisch, volgens objectieve criteria toetsbaar, samenhangen, en het eerste onvermijdelijk uit het tweede voortvloeit: één constructie leidt tot één vorm. In zijn uiterste consequentie moet het uitgangspunt dat elke vorm noodzakelijkerwijs uit de constructie volgt ook noodzakelijkerwijs leiden tot de conclusie dat één bepaalde

constructie ook slechts kan resulteren in één stijl. Waarheid is daarmee een zaak van het verstand.

Het andere architectonische ideaal, karakter, is daarentegen veel subjectiever van aard, en heeft meer betrekking op de beschouwer, en de indruk die een gebouw maakt op zijn gemoed. Karakter bezit een gebouw, als het uiterlijk duidelijk bestemming en functie uitdrukt, althans op de ander overbrengt: een station mag er niet als een stadhuis, een stadhuis niet als een slachthuis uitzien. In de negentiende eeuw, aldus Van der Woud, kwamen de architecten in

theoretisch opzicht regelmatig met elkaar in conflict over de vraag, wat belangrijker was: waarheid of karakter.

Waarheid vormde daarbij het adagium van de stijlmonisten, van diè architecten die meenden dat er maar één juiste, ware bouwstijl was, gebaseerd op eeuwige, 'objectieve', beginselen, die zich slechts op één wijze in een 'waar' vormconcept - lees stijl - konden vertalen. Voor hen was de kunst feitelijk meestal een middel in dienst van een hoger doel, van een bepaald beschavingsconcept dat politiek of religieus gekleurd was. Zij vormde de aardse afspiegeling van een hogere metafysische waarheid met een pretentie van algemene geldigheid, welke laatste om die reden ook de rest van verzuilend Nederland als algemeen geldig door de strot geduwd moest worden. Dat betekende natuurlijk, dat de gekozen bijpassende kunstvorm deze algemene geldigheid in de ogen van haar adepten eveneens bezat.

Daartegenover stonden de stijlpluralisten, de eclectici, die ten dele in de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst de toon aangaven. Voor hen vormde karakter het centrale begrip. In hun ogen had niet één bepaalde bouwstijl het monopolie op de juiste architectuur, maar kwamen alle stijlen in beginsel in aanmerking, afhankelijk van de situatie, ter 'subjectieve' beoordeling van de architect. Voor hen was de kunst een doel op zichzelf, en stond deze niet in dienst van een hoger ideaal. Bouwstijlen waren op zich gelijkwaardig - er bestond in dit opzicht niet één 'waarheid' - en vormden slechts een middel om het juiste karakter tot uitdrukking te brengen. Zo gold de spitsboogstijl als bij uitstek geschikt om bij een kerk de godsdienstige functie duidelijk te maken, en de beschouwer in de juiste contemplatieve stemming te doen geraken, terwijl een tempelfront met zuilen op soortgelijke gronden als passend voor een gerechtsgebouw gold. De spitsboogstijl was voor de stijlpluralisten een stijl temidden van vele andere die, vanuit de karakterleer gedacht, vanwege de roomse associaties alleen voor katholieke kerkgebouwen acceptabel was, terwijl zij voor Cuypers en consorten, op grond van de door hen aangehangen religieus-ideologisch bepaalde waarheidsleer, daarentegen als neogothiek universele geldigheid bezat, zodat hij in hun ogen ook elders bij uitsluiting van alle andere stijlen toepassing verdiende. Daarmee was het fundamentele conflict dat de tweede helft van de negentiende eeuw beheerste geboren, en in naam van deze waarheid werd door haar aanhangers op menig adept van de karakterleer een ware karaktermoord gepleegd.

Het was namelijk een zeer asymmetrische strijd, die Van der Woud ons, met deze polariteit tussen waarheid en karakter als vertrekpunt, in de eerste hoofdstukken voor ogen voert. De stijlmonisten vormden een kleine, maar irritant militante minderheid, die door alsmaar op hetzelfde aambeeld te hameren de aandacht van het nageslacht, alsmede menige opdracht van het levend geslacht, naar zich toe wist te trekken. Daardoor is hun feitelijke belang zijns inziens fors overschat. Dat de neogothici erin slaagden om hun bouwtrant een tijd lang zelfs tot de officieuze regeringsstijl te doen promoveren lag niet aan hun innerlijke kracht, maar aan hun uiterlijke macht - specifieker: aan één invloedrijke connectie op het in architectonisch opzicht belangrijkste departement, dat van binnenlandse zaken, in de persoon van de fameuze referendaris Victor de Stuers. Als Cuypers, zo concludeert de auteur ergens provocerend, niet dankzij de machinaties van De Stuers het Rijksmuseum, het Amsterdamse Centraal Station en nog zo wat had kunnen ontwerpen, was voor hem in de geschiedschrijving als monomane kerkenbouwer vermoedelijk slechts net zo'n

eervolle bijrol weggelegd geweest als voor zijn brave collega Tepe, die zijn bouwkundige tekenuren ook al hoofdzakelijk vulde door in de aanzwellende bedehuisbehoefte van het aartsbisdom Utrecht te voorzien.

Omdat zij ieder voor zich de waarheid in pacht meenden te hebben, en deze dus ook de rest van de wereld meenden te moeten opleggen, waren de stijlmonisten van nature sterker geneigd om te theoretiseren en hun standpunt te verdedigen dan de veel grotere groep van stijlpluralisten, die minder de innerlijke drang tot bekering bezaten. De laatsten beschikten immers over geen

allesomvattende theorie, en beschouwden juist hun verscheidenheid als het kernstuk van hun theoretische plaatsbepaling, juist hun gebrek aan stijl als de ware eigentijdse stijl, omdat deze de groeiende pluriformiteit van de samenleving immers uitstekend weerspiegelde. Iedere architect mocht van hen op zijn manier zalig worden, mits hij die mogelijkheid ook maar aan zijn confraters liet (wat voor enige van die confraters nu net zo moeilijk bleek). Een dergelijke lankmoedige, weinig offensieve beroepsopvatting nodigt vanzelfsprekend niet zo uit tot het voortdurend polemisch grijpen naar pen en papier.

Van der Woud plaatst deze tegenstelling vervolgens op heldere wijze in het kader van een veel bredere antithese tussen een classicistische en een romantische kunstopvatting. In de laatste stond, met de geniecultus als vertrekpunt, de autonomie van de kunstenaar centraal. De kunstenaar moest vrijelijk zijn keuzes kunnen maken. De classicistische kunstopvatting was daarentegen dogmatisch. Zij ging uit van het bestaan van één waarheid, van een algemeen geldig, objectief, in regels gevat esthetisch systeem met collectieve normen, waaraan elke afzonderlijke kunstenaar gebonden was.

Deze kunstopvatting bleef als zodanig ook bestaan, toen het classicisme als *vormleer* na 1840 verdween. De oude norm voor waarheid - de klassieke Oudheid - verloor wel haar geldigheid, maar daarmee niet automatisch ook het denken in termen van waarheid. Op het moment, dat het classicisme als uiterlijk vormgevingsstelsel met de opmars van de rondboogstijl en de spitsboogstijl zijn waarheidspostulaat in *materieel*-artistieke zin moest opgeven, waren er in principe namelijk twee mogelijkheden. De ene was de keuze voor een nieuwe absolute norm, waarvoor Alberdingk Thijm zich inzette, ditmaal met de middeleeuwse kathedraal als amechtig aanbeden idool. De ander was de keuze voor een principieel pluralisme, waarvoor de architect Leliman opteerde. Het is het concept van stijl als een orthodox, bovenpersoonlijk, gesloten systeem versus dat van stijl als een heterodoxe, individuele ervaring. In het ene geval zou de waarheid de boventoon voeren, in de andere stond het karakter centraal.

Door Van der Woud toegespitst op de latere Nederlandse situatie geeft een dergelijke tweedeling een verrassend resultaat. Cuypers zowel als Berlage, en de neogothici zowel als degenen die als hun belangrijkste tegenstanders golden, de neorenaissancisten, komen dan in hetzelfde classicistische kamp terecht. Zij gaan immers allen van één stilistische waarheid uit, al is het telkens een andere, een stilistische waarheid als afgeleide van een hogere ideologische waarheid, een stilistische waarheid die daarbij overigens wel door hen aan de anderen als automatisch uit de eigen, als 'rationeel' verkochte, bouwkundige beginselen voortvloeiend wordt gepresenteerd. De diepste kloof qua denkpatroon, zo betoogt Van der Woud terecht, gaapte daarmee niet tussen hier de neogothici en daar de neorenaissancisten, maar tussen beide groepen enerzijds en de eclectici anderzijds, ook al zullen de eersten dit niet altijd hebben beseft. Voor de eclectici bestaat er immers geen norm buiten de bouwkunst zelf. Alles kan en alles mag, zolang het in elk concreet afzonderlijk geval maar overtuigt.

De tegenstelling tussen neogothici en neorenaissancisten was, wat hun benadering betrof, zelfs in zekere zin een schijntegenstelling, en dit voert Van der Woud naar de kern. Want anders dan de medestanders van Cuypers beweerden, bestond er geen

enkel dwingend verband tussen de luidkeels verkondigde ‘rationele beginselen’ die natuurlijk boven alle twijfel verheven waren - want wie wil er immers voor irrationeel versleten worden - en de door hem vervolgens minder natuurlijk gekozen vormentaal. Er wordt, zo benadrukt de auteur, geen enkel relevant argument aangevoerd voor de stelling dat een rationele constructie zich alleen maar in een neogothisch gewaad vertalen kon. Elke discussie daarover ging men stelselmatig uit de weg. Het architectuurdebat werd zo in deze decennia een gesprek tussen doven, want terwijl de ene partij alsmaar haar gezonde beginselen benadrukte, wilde de andere het daarover niet hebben omdat die vanzelf spraken, en richtte zij haar kritiek op de historische vormen

waarvan door de eersten gebruik werd gemaakt, en waarover die eersten het op hun beurt weer niet wilden hebben. Over de waarheidsbeginselen van de bouwkunst was men het eigenlijk eens, maar de waarheidsfanaten deden alsof men dat niet was, en ontweken het debat over het karakter waarin men het wel oneens was, omdat zij dit als zuiver *architectonisch* discours waren gedoemd te verliezen.

Berlage zou later, zo komt verderop in het boek aan bod, met zijn 'ontwerpen-op-systeem' een dergelijke redeneertruc toepassen, waarbij ditmaal gedaan werd alsof een bepaalde stijl min of meer per definitie uit een bepaald proportiestelsel voortvloeide, en er op grond van de logica dus voor andere stijlen geen ruimte zou zijn. En netzomin als in zijn geval mathematische verhoudingen spontaan een vormconcept produceren, maar pas als hulpmiddel werkzaam worden nadat dit vormconcept op *andere* gronden is vastgesteld, zo is ook de door Cuypers en de zijnen geponeerde logische relatie tussen rationaliteit en neogothiek een uit buiten de bouwkunst gelegen motieven doelbewust in het leven geroepen fictie. Dit is een cruciaal punt, dat door de vele latere fans van Cuypers - en hetzelfde geldt later mutatis mutandis ook voor die van Berlage - voortdurend over het hoofd is gezien. Ook teveel serieuze architectuurhistorici, en daarmee legt Van der Woud zijn in zout gedoopte vinger zeker op een zere plek, hebben in dit opzicht de theorieën uit Thijms *Heilige linie* voor zoete koek geslikt en, door diens retorische spervuur overdonderd, mèt De Stuers alle kritiek der niet-gelovigen op het Cuyperiaanse evangelie als het door afgunst en antipapisme ingegeven kleinzielige gejengel van een in de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst verenigd tweederangs gezelschap vergaderende aannemers afgedaan. Het is een beetje, alsof men zijn oordeel over Hitler hoofdzakelijk zou baseren op Alfred Rosenbergs *Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts* en de partijdagredes van Joseph Goebbels.

Het vormconcept van de neogothici en de neorenaissancisten, en dat is inderdaad essentieel om te beseffen, vloeide niet zonder meer uit de eigen 'rationele beginselen' voort, maar was sterk politiek-ideologisch bepaald. De achterliggende politieke ideologie zorgde er daarbij voor, dat men de bouwkunst van de toekomst in een geïdealiseerd verleden zocht, waarvan het (vermeende) karakter zo veel mogelijk overeenkwam met de samenleving die voor de toekomst als ideaal voor ogen stond. Dat was uiteraard die periode in het verleden, waarin men zelf het meeste te zeggen had gehad. Voor de katholieken vormden zo de Middeleeuwen de voorbeeldige tijd, voor de protestanten de jaren van de Opstand, voor de liberalen de Gouden Eeuw. De bouwkunst uit dit verleden diende voor elk van hen aan de basis te staan voor die van het heden. Het verleden was zo stimulans en kwelling tegelijk, omdat het tot doordachte inspiratie uitnodigen moest zonder tot slaafse navolging te verleiden; in zoverre had het originaliteitsbeginsel van de romantische kunstopvatting ook op de dogmatici reeds vat. De toenemende kennis van het verleden maakte die verleiding, en daarmee die kwelling, overigens steeds groter.

De keus voor een bepaalde stijl impliceerde dientengevolge de keus voor een bepaald verleden (en omgekeerd), waarin men - en hier komt natuurlijk het nationalisme als achterliggende factor op de proppen - de Nederlandse volksaard het beste belichaamd zag. Daarbij ging men er nog in de lijn van de Duitse kunstfilosoof Johann Winckelmann van uit, dat de stijl van een volk de expressie van aard en zeden van dat volk vormde, zodat omgekeerd de actieve keuze in het heden voor een specifieke stijl uit het verleden ook de keuze voor een specifieke volksaard met zich

meebracht - waarmee uiteindelijk stijl in plaats van uitdrukking ook vormgever van een volksaard kon worden, de producent in plaats van het product ervan. Zo was het dus mogelijk om een stijl, als verbeelding van een bepaald schoonheidsconcept, uit te kiezen op grond van puur ideologische motieven, met een bepaald toekomstideaal als alleen-zaligmakende waarheid voor Nederland voor ogen.

De strijd tussen neogothici en neorenaissancisten gold dan ook niet zozeer het punt *of* er wel een (historische en daarmee stilistische) waarheid was, maar *welke* waarheid de ware was, welke waarheid het beste op Nederland paste - met andere woorden: wat de juiste nationale stijl was. Het was daarbij de neergang van het internationale neoclassicisme geweest, die de weg voor de zoektocht naar een dergelijke uniforme nationale stijl had vrijgemaakt - of liever andersom: de behoefte aan een bepaalde nationale stijl had het internationale neoclassicisme ook bij ons de doodsteek gegeven. Bij de prijsvragen voor het Monument voor 1813 en het Museum Willem I in 1863 kwam die vraag al extra scherp naar voren, omdat de te kiezen stijl, nu het nationale monumenten gold, ook aan het karakter van de Nederlandse natie als geheel uitdrukking geven moest. Dat de neogothiek daarvoor ten principale niet in aanmerking kwam, mocht de katholieken rond Cuypers op grond van hun universeel ge(d)achte waarheidsconcept verbijsteren, het sprak voor de niet-katholieken zowel op grond van het hunne als van de karakterleer vanzelf. Deze laatste stelde immers gothiek gelijk met katholiek, wilde deze dus tot katholieke kerkgebouwen beperkt zien, en voelde zich in die opvatting door het katholieke karakter van Cuypers gothisch georiënteerde waarheidsconcept vervolgens alleen nog maar in hoge mate gesterkt. Vandaar dat het Rijksmuseum op velen als een klooster overkwam, en de gedachte aan een dergelijke neomiddeleeuwse omlijsting van Rembrandts Nachtwacht menigeen misselijk maakte.

Dat die feitelijke koppeling tussen ideologie en stijl, terwille van de afdwingbaarheid van het schoonheidsideaal in een land van minderheden, tegelijk door de betrokkenen meestal ontkend werd, zorgde er vervolgens volgens Van der Woud voor dat de Nederlandse architectuurtheorie met het klimmen der jaren, naarmate de partijstrijd toenam, ook in toenemende mate gekenmerkt werd door holle retoriek. Door het geleidelijk, met de verdieping van de waarheidskloof, verdwijnen van algemeen erkende criteria bij de beoordeling van bouwwerken werd de polemiek bovendien steeds persoonlijker van karakter, en ontaardde hij veelal in inhoudsloze *statements* en uitzichtloos gescheld. Wat voor de één op grond van zijn waarheidsconcept een universele norm vormde, was voor de ander op grond van de karakterleer niet meer dan een kwestie van individuele voorkeur.

Wat Van der Woud voorts duidelijk maakt, is hoezeer opportunisme bij de aard van de reclame voor de neogothiek van Cuypers een rol heeft gespeeld. Nadat Thijm in de jaren vijftig en zestig met de regelmaat van een haperende langspeelplaat de neogothiek als een bij uitstek christelijk-katholieke stijl gepropageerd had, begon De Stuers na 1870, om als machtigste man op binnenlandse zaken voor de katholieke neogoot Cuypers de drempels voor grote nationale opdrachten te slechten, al snel deze religieuze achtergrond te verdonkeremanen. Eensklaps ging het bij de gepropageerde bouwtrant slechts om puur bouwkundige ‘rationele beginselen’, waarbij hij ter legitimatie naar de verwantschap tussen zijn favoriet en Viollet-le-Duc verwees, wiens anticlericalisme nu naar buiten toe voor het in dit godsdienstig opzicht smetteloze karakter van de neogothiek borg moest staan. Elke kritiek op deze beginselen, en daarmee elk verzet tegen weer een nieuwe overheidsopdracht voor Cuypers kon zo als uiting van primitieve papenhaat worden afgedaan. Een zeer bepaalde katholieke ideologie werd nu met succes achter het beroep op de logica verstopt. Twee decennia later tenslotte werd andermaal de koers gewijzigd; nu stond

Cuypers zo sterk, dat De Stuers geen reden meer zag om de godsdienstige grondslag van de neogothiek nog langer te verzwijgen.

Voor Berlage kan Van der Woud een dergelijk verhaal ophangen, zij het dat dit wat minder uit de verf komt, omdat de auteur zijn boek bij de eeuwwisseling - dus net op het moment van Berlages grote doorbraak met zijn Beurs - laat eindigen. Net als voor de decenniagewijze hoofdstukindeling is de reden die de auteur hiervoor in zijn voorwoord geeft uitgesproken mager: na 1900 zou er van zoveel debat sprake zijn, dat dit een apart bock zou vergen. Een

dergelijke motivering maakt de keuze voor een einddatum wel bijzonder willekeurig; een meer inhoudelijk criterium mist men zeer. Daarom eindigt *Waarheid en karakter* toch op een onbevredigend moment en zeer abrupt. De discussie is zo voor het gevoel van de lezer als hij het boek na vierhonderd pagina's dicht slaat op geen enkele wijze voltooid. Men zou graag willen weten hoe het verder gaat.

Het is daardoor aan de hand van het boek ook wat moeilijker om de opvattingen van Van der Woud over de rol van Berlage voor de ontwikkeling van de architectuur van de twintigste eeuw op zijn waarde te schatten dan in het geval van Cuypers, en te beoordelen, of hij er te slecht, of nog steeds te goed van afkomt: Berlage heeft op dat moment immers nog meer dan dertig jaar te gaan. In ieder geval maakt wat Van der Woud over Berlage vertelt duidelijk, dat Berlage aanvankelijk helemaal geen enkel voortouw neemt, maar zich vrij lang keurig in het dominante neorenaissancistische kader van de jaren tachtig voegt, om pas als een jongere generatie zich na 1890 tegen het bouwen-in-stijl begint te keren met gevoel voor de veranderende tijdgeest van zijde te wisselen. Om zich dan als oudere jongere - hij liep inmiddels al tegen de veertig - aan het hoofd van de progressieve nieuwe garde te stellen en de strijd tegen de oude aan te voeren. Het is op dat moment overigens nog een strijd voor meer artistieke vrijheid, en niet voor een nieuwe dogmatiek.

Zij was volgens Van der Woud een reactie op de te ver doorgeschoten kopieerzucht van de jaren tachtig, die niemand meer kon bevredigen, omdat de kopie ten principale de mindere van het origineel werd geacht. Waar immers het verleden als hoogste autoriteit en dus als criterium voor het heden geldt, daar is dit heden per definitie inferieur. Het besef dat dit een doodlopende weg moest zijn, brak dan ook snel door. Zij uitte zich in een kortstondige verheerlijking van de Totale Vrijheid - de niet langer meer aan het verleden gebonden en daardoor gehinderde authentieke verbeeldingskracht van de ontwerper zelf, onder het motto: hoe leger zijn boekenkast, hoe oorspronkelijker zijn werk. Het betekende een tijdelijke bevrijding van de kunstenaar uit de knellende omarming van het begrip ‘stijl’.

Wat daarbij op zich bevreemdt is het feit dat van al die in stijldogma's verkalkte ouderen slechts één architect van de aanval uitgezonderd wordt, ofschoon hij inmiddels vanuit het perspectief van de jongeren én zéér oud, én zeer verkalkt én zeer dogmatisch mocht heten: ene Cuypers. Hij werd zelfs hun idool. Hoe merkwaardig ook, Van der Woud heeft hier toch wel een bevredigende verklaring voor. Cuypers kon voor deze progressieve jongeren, vervuld van het ideaal van een autonoom kunstenaarschap, gelden als een bouwmeester die zich, ondanks zijn uitsluiting door het establishment, toch tot grote hoogte had opgewerkt, en daarbij aan zijn eigen artistieke ideeën had weten vast te houden - Cuypers als het prototype van de ware kunstenaar, als succesvolle *outcast*, hoezeer dat met het oog op zijn vele lucratieve opdrachten ook op een wel *zeer* romantische vertekening van de werkelijkheid neerkwam. Maar een beweging die voortdurend met het nieuwe bezig is zonder nog precies te weten wat het nieuwe is, heeft een wegbereider met recht van spreken nodig om haar bestaansrecht te bewijzen, en persoonlijk prestige is voor die positie - die Cuypers zich graag liet aanleunen - dan belangrijker dan daadwerkelijke inhoudelijke verwantschap.

Berlage, zo benadrukt Van der Woud, nam in dit gezelschap vernieuwers een wat aparte plaats in. Evenzeer als de door de nieuwe generatie aangevallen beoefenaren van de neostijlen bleek hij namelijk al snel weer terug te grijpen op het idee, dat er

maar één waarheid was. Dat Cuypers voor hém tot een vaderfiguur kon uitgroeien, had dan ook andere redenen. Met de katholieke architect verbond hem het gemeenschapsideaal, dat in zijn geval slechts een seculiere variant van Cuypers goddelijke waarheid vormde. Om die reden kon Berlage zich ook sterk in de waardering voor de middeleeuwse architectuur vinden die als de eenvoudige, ingetogen volkskunst van een harmonieuze samenleving werd geïnterpreteerd, terwijl het classicisme

vanaf de renaissance een elitaire aangelegenheid met decadente trekken was geweest die niet voor niets in de late negentiende eeuw vooral door de bij kapitalistische uitwassen wel-varende liberale burgerij werd gepraktizeerd. Beide maakte het voor Berlage gemakkelijk om in Cuypers zijn voorloper te zien en van hem de fakkel in de strijd tegen de machten van Duisternis en chaos over te nemen.

Vreemd is daarbij nog iets, en daarbij richt Van der Woud zich tot zijn vakgenoten. De als wegbereiders voor het moderne bouwen bejubelde nieuwe generatie, zo stelt hij, zei eigenlijk helemaal niets nieuws. Alles wat zij op theoretisch vlak aan iets diepere gedachten te melden had, was enige decennia eerder ook al door de eclectici gezegd, door hen, die in de historiografie zo lang als karakterloze vormplunderaars naar de mestvaalt van de geschiedenis waren verwezen.

Van der Woud is in zijn boek derhalve al eerder uitvoeriger op hun denkwereld ingegaan dan tot dusverre in de literatuur is geschied. Dit heeft hem op een problematiek gebracht, die in de tweede helft van de eeuw in toenemende mate op de discussie van invloed was: de oprukkende commercialisering van het bouwbedrijf, de opmars van aannemers en speculanten die voor de markt werkten en op bestelling alles bouwden waar maar vraag naar was, die naar wens elk stijlcitaat konden leveren, tot elke modegril bereid waren, of die nu met de regels van de goede bouwkunst in overeenstemming was of niet. De groeiende koopkracht van het publiek bepaalde daarbij steeds meer het aanbod, de klant werd koning en zijn keus werd ruim. Waar het deze klant, naar de mening van de kunstenaar, tegelijk aan dieper artistiek inzicht ontbrak, en hij dus geneigd was overdaad voor overschoon aan te zien, kwam een gewetensvol bouwmeester voor een dilemma te staan. Altijd het publiek behagen betekende het einde van zijn kunst - maar nooit het publiek behagen betekende zijn einde als kunstenaar. In het ene geval dreigde hij een man zonder geld te worden, in het andere een man zonder smaak.

Omdat ook de eclectici van niveau, net als die eenvoudige aannemers, klantgericht in alle stijlen thuis waren, konden zij door hun tegenstanders makkelijk met de echte beunhazen op een hoop worden gegooid, en dit lot viel hen vervolgens eveneens van kunsthistorische zijde ten deel. De herwaardering van hun betekenis vormt dan ook een belangrijk thema binnen het boek van Van der Woud. Hun ondogmatische opstelling en flexibiliteit droegen ertoe bij dat zij veel meer openstonden voor nieuwe bouwmaterialen dan hun monostilistische confraters uit het Cuyperiaanse, en later Berlagiaanse kamp, die zich op grond van hun ideologisch gesloten vormconcept en hun Nederland-bouwt-in-baksteen-mentaliteit met het moderne grootschalige gebruik van ijzer en glas geen raad wisten. Zij zijn, zo stelt de auteur, zij het zonder dit helaas nader uit te werken, de ware wegbereiders van de zakelijke architectuur van de twintigste eeuw. Er was, zo laat hij in dit verband niet na te beklemtonen, in de tweede helft van de negentiende eeuw derhalve helemaal geen sprake van verval, van uitzichtloosheid en stuurloosheid, waarna de Nederlandse bouwkunst vervolgens door Cuypers en Berlage uit het slop gehaald moest worden. Er was sprake van sprankelende diversiteit en grote artistieke vrijheid, die als zodanig ook door de meeste architecten als een positief verschijnsel werd gewaardeerd, en slechts door een kleine minderheid, die alleen wel veel lawaai maakte, als afwijking van een zelf geformuleerd en op de eigen bouwproductie toegespitst dogma werd verketterd.

De groeiende pluriformiteit in de bouwkunst vormde in de ogen van de eclectici de voorbeeldige afspiegeling van het groeiende individualisme in de samenleving, zoals die ook in de ideologie van de dominante liberale burgerij in deze jaren zijn weerslag vond. De zoektocht naar de ene perfecte stijl uit het verleden als grondslag voor die van de toekomst was in hun ogen slechts de obsessie van enige conservatieve architecten die naar de waarden van vroeger

terugverlangden en met hun collectivistische gemeenschapsdenken - of dit nu een katholiekcorporatistische of een neutraal-socialistische vorm aannam - een samenleving idealiseerden die er niet langer meer was. Al rond het midden van de negentiende eeuw achtte de Rotterdamse stadsbouwmeester Rose - en dit gold ook voor zijn vele geestverwanten nadien - het zoeken naar de ideale bouwstijl van het heden in het verleden onzinnig, omdat het verleden onherhaalbaar was. Bovendien had het verleden ook niets aan voorbeelden te bieden waar het de vele nieuwe gebouwtypen als theaters en stations betrof - zodat hun karakter ook niet met gothische stijlmiddelen zinvol tot uitdrukking kon worden gebracht. Elke stijl was immers het product van zijn eigen tijd, en geen enkele tijd was aan een ander gelijk. En voor Rose en zijn medestanders gaf thans de artistieke autonomie van de kunstenaar, vrij van de knellende banden van stijl of staat, de tijdgeest het beste weer.

De neogothici hadden hier tegen in gebracht, dat er sinds de Middeleeuwen, die de enige authentieke bouwstijl van eigen bodem hadden voortgebracht, in Nederland niets zodanig veranderd was, dat dit nadien tot een geheel andere bouwtrant had moeten leiden. De suggestie die daarvan uitging, was dat de door hen aan het volk opgelegde stijl geen persoonlijke vinding van enkele katholieke hobbyisten was, maar de teruggave van een kostbaar nationaal bezit betekende, van vreemde smetten vrij, dat ingevolge de bewuste verwaarlozing door een onnationaal denkende, God noch gebod respecterende liberale elite in haar aanbidding van het antieke heidendom in vergetelheid was geraakt. Klimaat en bodemstructuur, die volgens de vigerende opvattingen in vergaande mate de volksaard bepaalden, hadden zich in al die eeuwen immers ook niet gewijzigd. Evenmin als de bouwtechniek, terwijl voorts, zoals de argumentatie anno 1877 eens letterlijk luidde,'vele van de omstandigheden, te midden waarvan de bouwmeesters der XIIIe-XVe eeuw moesten arbeiden, nog tegenwoordig dezelfde gebleven zijn', zodat vandaag de dag als bouwstijl óók nog alleen de gothiek in aanmerking kwam. Als Thijm en de zijnen echter wérkelijk geloofden, dat er sinds de Middeleeuwen in Nederland niets wezenlijks veranderd was wat tot enige herbezinning zou kunnen nopen, dan, zo moet men uit deze onthutsende denkwijze van de katholieke voorman concluderen, was hij óf een onverbeterlijke reactionair, óf niet goed snik.

Zo zagen het niet alleen die eclectici, zo ziet ook Van der Woud het kennelijk zelf. Niet Cuypers en Berlage, maar hun veel gesmade tegenstanders waren modern. Hun ondogmatische, uit liberale opvattingen voortkomende pluriformiteit, hun gebrek aan ideologische bevlogenheid wijst volgens hem vooruit naar de twintigste eeuw, waarin de architectonische verscheidenheid alleen maar groter werd, omdat de in vaste vormen gegoten gemeenschapsgedachte al met al steeds verder op zijn retour zou zijn geraakt.

In deze opvatting, dat Cuypers en Berlage vanwege hun collectivisme conservatief, en de eclectici vanwege hun individualisme progressief waren, verraadt Van der Wouds boek een wel erg 'paarse' visie op het verleden. Het einde van de ideologieën is evenwel al eens eerder voorbarig afgekondigd, en dit zou in dit opzicht tot voorzichtigheid moeten manen. Eén en ander zal zijn vertoog te zijner tijd zodoende meteen enigszins gedateerd doen overkomen, zodra de politieke balans over een tijdje weer iets meer in collectivistische richting zal (lijken) door te slaan, en niet de Totale Vrijheid van Rose en Leliman, maar de gemeenschapsgedachte van Cuypers en Berlage weer nieuwe vruchten zal blijken te dragen. Nu is zijn waardering voor

wat in *18*97 vooruitwijst en wat terug, wel erg sterk aan de toevallige tijdgeest van *19*97 gerelateerd, en wordt zijn nieuwe tweedeling in progressief en conservatief in te hoge mate door zijn behoefte de lijn in de toenmalige ontwikkelingen helemaal naar vandaag door te trekken gekleurd. Maar aan een dergelijk fmalisme ontkomt, in een vertwijfelde poging om mèt Roobol in de gedaantewisselingen van de chaos enige orde aan te brengen, misschien uiteindelijk inderdaad geen mens.

Recensies

Algemeen

R. Kuiper, *Uitzien naar de zin. Inleiding tot een christelijke geschiedbeschouwing* (Leiden: J.J. Groen en zoon, 1996, 124 blz., *f* 24,95, ISBN 90 5030 652 7).

Het kon niet uitblijven, maar het heeft uiteindelijk nog lang geduurd. Nu is er dan naast de bekende geschiedfilosofische handboeken een christelijke (beter: reformatorische) pendant verschenen. Het uitgangspunt is dat sinds de negentiende eeuw een 'liberaal-humanistische strategie' ertoe heeft geleid dat de geschiedbeoefening sterk is geseculariseerd en verwetenschappelijkt. Het gevolg daarvan is geweest dat er een steriele geschiedwetenschap is ontstaan die nauwelijks meer een functie heeft dan het produceren van quasi-zekere kennis.

Deze scïentistische geschiedwetenschap wordt door Kuiper in navolging van Dooyeweerd 'zelfgenoegzaam' genoemd omdat ze het historisch denken koppelt aan de 'logische denkfunctie' van de mens. Daarmee is ze reductionistisch: ze ontkent het religieus karakter van alle denken. In zijn pleidooi voor een christelijke geschiedbeschouwing baseert Kuiper zich deels op de (post-)moderne notie dat volledige objectiviteit niet mogelijk is en waardenbetrokkenheid onvermijdelijk is. Daarbij stelt hij vooral de maatschappelijke waarde van de geschiedwetenschap centraal. Hij onderscheidt daarin vijf mogelijkheden: een educatieve, een culturele, een psychologische, een sociale en een religieuze waarde. Het gaat hier steeds om normen die van buitenaf komen en daarmee aantonen dat er niet zoiets bestaat als de autonomie van de geschiedwetenschap.

Een tweede argument voor een geschiedwetenschap die buiten- of voorwetenschappelijke elementen bevat is het historisch besef. Historisch besef behoort volgens Kuiper tot de antropologische grondstructuur van de mens en derhalve is er sprake van een niet-autonome grondslag van het denken over de geschiedenis. Om af te komen van de uit de Verlichting stammende immanente geschiedbeschouwing moeten historici antwoord kunnen geven op drie vragen. De eerste vraag is die naar de oorsprong en het doel van alle dingen. De tweede vraag is die naar de samenhang in de geschiedenis, het verband tussen historische verschijnselen, en de derde vraag is die naar de plaats van de mens in het geheel van de geschiedenis. Deze vragen worden 'vragen op de grens van geloven en weten' genoemd.

Parallel aan deze gedachtengang behandelt Kuiper kort (soms wat al te kort waardoor aan de stof niet helemaal recht wordt gedaan) de ontwikkelingen in de geschiedwetenschap vanaf de negentiende eeuw. Kuiper begint met het nomothetische positivisme dat hij het hanteren van een immanente historische causaliteit verwijt, 'structuren van oorzaak en gevolg' die determinisme veronderstellen. Het feitenpositivisme verwijt hij dat het de eenheid van de geschiedenis tot een probleem heeft gemaakt. Het historisme en de hermeneutiek kunnen op meer sympathie rekenen, maar uiteindelijk verwijt hij deze richtingen hun relativisme, het ontbreken van een vast punt om de geschiedenis te beoordelen. Ook de constructivistische middenweg

kan geen genade vinden: uiteindelijk leidt het allemaal tot een vergruizing van de historische beeldvorming.

Het is, aldus Kuiper, daarom nodig de geschiedwetenschap weer leven in te blazen en het steriel-wetenschappelijke, vergruizende effect van het scïentisme teniet te doen. Daarom staan de drie eerder genoemde 'grensvragen' centraal in het christelijke antwoord op het probleem. Ten eerste de oorsprong: de geschiedenis heeft een goddelijke oorsprong die tevens haar doel bepaalt. De geschiedenis heeft in die zin ook een samenhang. Er zijn cultuurpatronen (de Renaissance bijvoorbeeld) die niet volledig het werk zijn van mensen. Er is een 'geheim' in de geschiedenis dat boven de feiten uitkomt. Ten tweede is er de vraag naar de samenhang. Die

samenhang wordt in deze christelijke geschiedfilosofie gelijk gesteld aan een goddelijke ordening, zoals bijvoorbeeld ook de natuur die kent in de opbouw van de soorten, de opeenvolging van de seizoenen, etcetera. De laatste vraag, die naar de plaats van de mens, wordt beantwoord met de opmerking dat de mens bouwt aan zijn 'cultuurwerk' als antwoord op een goddelijke opdracht.

Het is lastig een dergelijke filosofie te beoordelen, omdat het vragen betreft die 'ten diepste' niet kunnen worden beantwoord door iemand die het uitgangspunt niet kan delen. Begrijpelijk maar teleurstellend is wel dat de auteur zijn standpunt heeft bepaald op uitgangspunten van auteurs als Groen van Prinsterer, Dooyeweerd en Smit. Uiteindelijk blijkt men in deze kringen nauwelijks verder te zijn gekomen. Jammer is het dan ook dat er weinig concrete voorbeelden te vinden zijn van een moderne toepassing van deze geschiedvisie. Augustinus, Comte en Spengler als voorbeelden van een anders begrijpen van het historisch proces zijn niet erg overtuigend indien Kuiper 'werkelijk een gesprek met de eigentijdse geschiedwetenschap' wil voeren.

Leen Dorsman

J. Huizinga, *De taak der cultuurgeschiedenis*, W.E. Krul, ed. (Denken over cultuur; Groningen: Historische uitgeverij, 1995, 349 blz., *f* 45,-, ISBN 90 6554 131 4).

In dit prachtige boek zijn de geschiedtheoretische teksten van Johan Huizinga, voor het eerst sedert de publicatie van zijn *Verzamelde werken* (1948-1953), opnieuw uitgegeven. Wessel Krul, die eerder al *Historicus tegen de tijd: opstellen over leven en werk van J. Huizinga* (1990) publiceerde en samen met Anton van der Lem en Léon Hansen de briefwisseling van Huizinga uitgaf (1989-1991), koos de teksten en voorzag de verzameling van een epiloog. Zijn uitgebreide 'Huizinga's definitie van de geschiedenis' (meer dan een kwart van het boek) fungeert niet alleen als een verantwoording van en een nawoord bij de geselecteerde teksten, maar kan tevens worden gelezen als een volwaardig opstel over Huizinga's cultuurhistorische en vooral geschiedtheoretische opvattingen. Centraal in deze specifieke bloemlezing uit Huizinga's oeuvre staan het korte 'Over een definitie van het begrip geschiedenis' (1929/1935), waarin de historicus zijn beroemd gebleven definitie van 'geschiedenis' ('geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden') voorstelde, en het omvangrijker 'De taak der cultuurgeschiedenis' (1926), dat zijn naam aan de hele bundel heeft gegeven.

Kruis selectie van deze en andere teksten komt - hoe kan het ook anders - grotendeels overeen met de geschiedtheoretische helft van het zevende deel van de *Verzamelde werken.* Enkel een aantal kortere teksten, waaronder Huizinga's besprekingen van boeken van Bernheim, Lamprecht en Ranke (auteurs die überhaupt al vaak in de hier verzamelde bijdragen aan bod komen), en het elementaire 'Kort begrip van den aard der geschiedenis als cultuurverschijnsel en als wetenschap', dat Huizinga schreef voor de *Winkler Prins encyclopaedie*, zijn hier niet opgenomen. Anderzijds werden de geschiedtheoretische teksten voor de gelegenheid aangevuld met twee 'cultuurhistorische' opstellen, die probleemloos passen in het geheel, omdat

ook zij handelen over de omgang met het verleden en (dus) over de functie en de specificiteit van de geschiedenis: het gaat om ‘Over historische levensidealen’ (1915), over (een bepaalde vorm van) ‘invloed van de geschiedenis op de geschiedenis’, en ‘Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw’ (1933), over de wendingen in de ontwikkeling van het historiebeeld van de zeventiende eeuw tot de Romantiek.

De hier gebundelde opstellen zijn geschreven als *afzonderlijke* teksten (in een aantal gevallen gaat het om teksten van lezingen), en ze waren door de auteur dan ook niet bedoeld om in eenzelfde context te worden samengebracht of om in één ruk te worden gelezen. Daardoor bevatten de opgenomen teksten, waarin Huizinga op verschillende tijdstippen terugkwam op wat hij al eerder had geschreven, nogal wat herhalingen en overlappingen. Anderzijds biedt deze bundel op die manier niet alleen zicht op Huizinga's opvattingen, maar ook op de evolutie van zijn denken. Kruis toelichting is als 'uitleiding' bij de bundel bij wijlen wat té uitgebreid, omdat hij vaak omstandig formuleert wat de lezer in de teksten van Huizinga zelf (soms al meer dan eens) heeft gelezen. Die zijn over het algemeen uiterst lees- en verstaanbaar, en behoeven als zodanig dan ook niet veel toelichting. Krul slaagt er echter door zijn nauwkeurige parafrase en situering van Huizinga's opvattingen moeiteloos in aan te tonen waar de accentverschuivingen, de samenhang én de (schijnbare) contradicties in diens denken liggen. Aangezien hij daarbij niet voorbijgaat aan wat critici tegen Huizinga's ideeëngoed hebben ingebracht, en bovendien op een economische manier gebruik maakt van zijn vertrouwdheid met de (uitgebreide) literatuur en met het authentieke bronnenmateriaal, kan zijn nawoord gelezen worden als een beknopte intellectuele biografie van de grote historicus.

Huizinga's geschiedtheoretische teksten zijn wellicht inderdaad, zoals Locher het zei, 'zijn sterkste niet'. Maar dat verhindert niet dat zij nog steeds niet alleen leesbaar maar ook lezenswaard zijn en nog in grote mate overtuigen. Huizinga's ideeën zijn genuanceerd ('scherp omlijnde nieuwe formules aanbieden voor oude is mijn zaak niet'), en het kan dan ook verwonderen dat zij vaak scherpe reacties hebben uitgelokt. Dat deze opvattingen, die meer dan een halve eeuw oud zijn, ons zo aannemelijk en als weinig verrassend voorkomen, getuigt wellicht van hun redelijkheid en geldigheid. Huizinga's afwijzing van (een bepaald soort) verwetenschappelijking van de geschiedenis maakte hem ooit tot een ouderwets historicus, maar naderhand bleek dat zijn visie beter tegen de tijd bestand was dan de pretenties van zijn critici en tegenstanders. 'De vergetelheid baart mij geen verschrikking', schreef hij. En het is dan ook ironisch dat juist hij de minst vergetene van alle Nederlandse historici is.

Tom Verschaffel

J. Tollebeek, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 322 blz., *f*39,90, ISBN 90 351 1781 6).

In *De ekster en de kooi* bundelt Tollebeek een twaalftal eerder gepubliceerde essays. Hij behandelt daarin de *Werdegang* van de theoretische geschiedenis in het algemeen en van de historiografie in het bijzonder. Voorts besteedt hij in verschillende essays aandacht aan, meestal Franse, romantische geschiedschrijvers en schrijft hij over de 'ijkmeesters' Pirenne, Huizinga en Romein. In de meeste van deze stukken breekt hij zich het hoofd over het vraagstuk van de relatie tussen geschiedenis als verleden actualiteit en de weergave of uitbeelding daarvan in literatuur, geschiedschrijving en schilderkunst. Tollebeek schrijft hier een cultuurgeschiedenis van de omgang met

het verleden in capita selecta. Hij geeft blijk van een grote eruditie en van een fascinatie, grenzend aan pure liefde, voor de romantische historici.

Dat laatste lijkt allerminst toevallig te zijn. In de romantici moet Tollebeek veel van zichzelf herkennen. Evenals hij streefden die romantici naar een direct en onbemiddeld contact met het verleden. Met veel begrip behandelt hij dat streven van onder anderen Barante, Stendhal, Thierry, Michelet en Prescott. Daarbij laat hij zich leiden door de van Huizinga geleende kernbegrippen ‘historische sensatie’ en ‘esthetiek’. Het eerste begrip verwijst naar de bijna mystieke ervaring

van het verleden als aanwezige werkelijkheid, het tweede slaat niet op een schoonheidservaring, maar op de 'aanschouwelijkheid' van het verleden en de daaruit voortvloeiende uitbeeldbaarheid. Als een soort noodzakelijke voorwaarde voor historische sensatie beveelt Tollebeek een zekere 'losheid' ten opzichte van de eigen tijd aan. Van het historiseren van actuele vraagstukken moet hij niets hebben. Dat leidt maar tot anachronistische 'voorgeschiedenissen'. In een merkwaardig essay over de bekende metafoor 'het oog van de geschiedenis' behandelt hij de visueel gehandicapte historici Thierry en Prescott als begenadigde historische sensationalisten. Blind in hun eigen tijd (en daardoor los daarvan?) beschikten ze blijkbaar over een 'tweede', innerlijk, oog dat haarscherp kon rondkijken in het verleden. Als Tollebeek ook nog zelf vaststelt dat ziende romantici eveneens over een tweede oog voor het verleden meenden te beschikken, loopt hij het risico dat de sceptische lezer hem niet langer wil volgen. Hij lijkt zich dat risico bewust te zijn en stelt zich de vraag wat dat tweede oog eigenlijk zag. Als ik zijn redenering goed begrijp, beantwoordt hij deze vraag niet zelf, maar geeft hij ons slechts het antwoord van de romantische geschiedschrijvers. Zij meenden, aldus Tollebeek, een beeld van het verleden waar te nemen dat authentieker was dan dat van de niet met het tweede oog begiftigde historici uit vroeger tijden (139). De scepticus blijft onbevredigd achter. Onderschrijft Tollebeek die redenering nu wel of niet? Denkt hij dat een niet aan eigen tijd gebonden observatie van het verleden mogelijk is? Overbrugt de waarneming van het oog van de geschiedenis niet juist de afstand tussen heden en verleden zonder dat de waarnemer zijn eigen tijd verlaat?

Tollebeek, zoveel is wel duidelijk, zoekt naar het andere in het verleden, niet naar het verleden van de actualiteit. Hij zoekt dus ook naar het andere in de geschiedschrijving van weleer, en wil ons die doen kennen in het 'anders' zijn daarvan. Het komt mij voor dat hij daardoor te veel schroomt een oordeel te vellen en het commentaar bij voorkeur overlaat aan tijdgenoten van de behandelde historici. Tollebeek lijkt zich los te willen maken van een geschiedenis van de geschiedwetenschap als ontwikkelingsproces. Zijn kijkjes in de keuken van de romantische geschiedschrijvers komen zo op zichzelf te staan, en dat is jammer. Toch blijven ze soms kostelijk leesvoer voor diegenen die zijn liefde voor historiografische studies delen. De cultuurhistorische benadering die Tollebeek prefereert, levert in elk geval verrassende vergelijkingen op tussen historici, dichters, schrijvers en schilders. Voor mij ligt daarin zijn grote kracht. In het verlangen midden in het verleden te willen staan kan ik Tollebeek nog wel volgen. Maar kennelijk ben ik te sceptisch om te geloven dat een *inward eye*, die *bliss of solitude* volgens Wordsworth, meer, beter, of zelfs iets anders, ziet dan het paar ogen dat de Lieve Heer ons schonk.

Jaap Vogel

Tackenberg, K., ed., *Der Raum Westfalen,* V, *Mensch und Landschaft,* II, *Westfalen in der Urgeschichte Nordwestdeutschlands. Fundkarten von der Altsteinzeit bis in die Zeit um Christi Geburt* (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1996, v + 120 blz., ISBN 3 402 05556 2). H. Ditt,

A. Hartlieb von Wallthor, *Der Raum Westfalen,* VI, *Fortschritte der Forschung und Schlussbilanz,* II (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1996, 1 krt. + v + 396 blz., ISBN 3 402 05557 0).

Met de verschijning van deze beide delen van het overzichtswerk *Der Raum Westfalen* in 1996 is een einde gekomen aan deze in de jaren twintig gestarte serie over de geschiedenis van het gebied tussen Rijn en Wezer. De reeks omvat in totaal zes delen die dertien banden beslaan. Deel I, dat een band omvatte, is verschenen in 1931; in 1932 en 1934 verschenen ook nog

twee banden. De volgende band verscheen pas weer in 1955, de overige negen met soms grote tussenpozen in de veertig jaren daarna. Over lange adem gesproken.

De tweede band van deel V (*Mensch und Landschaft*) is eigenlijk een atlas met kaarten in zwart/wit van vindplaatsen van archeologische artefacten, ingedeeld naar periode. De kaarten beperken zich overigens niet tot Westfalen maar beslaan geheel Noordwest-Duitsland. De 46 kaarten zijn voorzien van een korte toelichting. Ik ben te weinig thuis in de archeologie om de waarde van deze kaarten te kunnen inschatten, maar het komt mij voor dat de schaal van de kaarten zo klein is (1: 2.330.000), dat er niet veel meer dan een attentiewaarde van uitgaat.

Interessanter is band VI.2, het allerlaatste deel van de serie, waarin de balans wordt opgemaakt. De start van de serie in 1931 werd ingegeven door de toenmalige politieke actualiteit. Er werden pogingen gedaan om ten noorden van Westfalen een grote Nedersaksische politieke eenheid te smeden, waarin volgens sommige voorstellen ook Westfalen zou moeten opgaan. De geschiedenis van Westfalen zou de legitimatie moeten bieden voor zelfstandigheid van het gebied en dienen als wapen in de politieke strijd. Daarom is grote haast gemaakt om het eerste deel het licht te doen zien, waarin de piketpalen geslagen moesten worden en de samenhang in de Westfaler geschiedenis in grote lijnen moest worden aangetoond. Aan het werk lagen de volgende hoofdvragen ten grondslag: kan binnen Noordwest-Duitsland een gebied Westfalen onderkend worden dat door innerlijke verbondenheid samenhangt en zich tegelijkertijd door zijn bijzonderheid onderscheidt van zijn omgeving? Waaruit bestaan zijn gemeenschappelijkheden en bijzonderheden? Hoe is het gebied tot stand gekomen en wat zijn de grenzen? De samenstellers zijn niet van een vast begrensde ruimte uitgegaan: de ontwikkeling van die ruimte tot een eenheid was juist een van de hoofdvragen. Niet verwonderlijk was dat het eerste deel in Nedersaksische recensies negatief werd beoordeeld, het leidde zelfs tot wrijving tussen de provinciale besturen van Hannover en Westfalen.

De volgende vooroorlogse delen van het werk kwamen steeds moeizamer tot stand, mede als gevolg van de politieke omwentelingen van 1933. Weliswaar was de serie deels nationalistisch geïnspireerd, maar de redacteuren waren geen aanhangers van de NSDAP. Toch werd er wel aan het *Raumwerk* doorgewerkt, al kwam het niet tot publicatie. Het voortbestaan van Westfalen als administratieve eenheid na 1945 was doorslaggevend in het hervatten van het overzichtswerk, mede omdat het ook nu weer als wapen werd gezien in de strijd tegen bestuurlijke herindelingen. Pas in 1950 waren alle bestuurlijke en financiële obstakels zo ver opgeruimd dat er weer daadwerkelijk aan de slag gegaan kon worden. In 1955 verscheen vervolgens deel II.1 over geschiedenis en cultuur (deel II.2 was al in 1934 verschenen). In de jaren 1958-1970 verschenen vijf delen, vooral cultuurhistorisch van aard: onder meer over bouw- en schilderkunst en over volkskunst. Tussen 1970 en 1987 was het stil op het publicatiefront. In het decennium daarna werd, zo krijgt men de indruk, nog een laatste inspanning gepleegd, om de onderneming eindelijk in 1996 te kunnen afsluiten. Aan een beoordeling van het werk in zijn totaliteit waagt de laatste eindredacteur Hartlieb von Wallthor zich niet. Hij constateert slechts dat het *Raumwerk* geen handboek is van een *Kulturraum* en ook geen omvattende *Landesgeschichte.* Daarvoor ontbreken te veel thema's. Het werk is aan de andere kant wel meer dan een rij losse onderzoeken. Er is van begin tot eind gestreefd naar interdisciplinaire samenhang

binnen een gemeenschappelijke vraagstelling. In die zin is het meer dan zes decennia omspannende project uniek.

Het *Raumwerk Westfalen* is vooral het werk van de eindredacteuren Hermann Aubin (1885-1969), hoogleraar in Bonn, Giesen, Breslau, Göttingen en Hamburg, en Franz Petri (1903-1993), hoogleraar in Keulen, Bonn en Münster en directeur van het Provinzialinstitut für westfälische Landes- und Volkskunde (een belangrijke dragende instantie van het project). Beiden hebben de voltooiing van het werk niet mogen meemaken.

Gebruikers van het *Raumwerk* doen er goed aan het hoofdstuk in het laatste deel dat aan de geschiedenis van het project is gewijd bij de hand te houden. Het geeft een nuttige plaatsbepaling van alle voorgaande delen.

M.A.W. Gerding

T.A.S.M. Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden. Corpus signorum imperii Romani. Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst. Nederland, Germania inferior, Maastricht* (Dissertatie Nijmegen 1996, Maastricht: Bonnefantenmuseum, Assen: Van Gorcum, 1996, 3 krt. + 451 blz., *f*89,95, ISBN 90 232 3186 4).

De auteur heeft zijn liefde voor Maastricht van geen vreemde: hij is er geboren en getogen als zoon van de toenmalige stadsarchivaris en heeft er sinds 1979 als stadsarcheoloog menige opzienbarende ontdekking mogen doen. Het promotieonderzoek is begonnen als de bestudering van een vondst uit de jaren zestig: stukken Romeins beeldhouwwerk die uit de Maas waren opgevist en in het Bonnefantenmuseum ten dele in de openbare opstelling te bewonderen waren (en nu, in het nieuwe museum, een eigen zaal hebben gekregen). De promotor, J.E. Bogaers, emeritus hoogleraar klassieke archeologie met als bijzonder vakgebied de provinciaal Romeinse archeologie aan de Katholieke universiteit Nijmegen, heeft zelf tussen 1951 en 1966 in Maastricht voor de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek veel kleine noodopgravingen in Maastricht begeleid en hierover als eerste veelal (te?) summier gepubliceerd. Hij overleed kort voor de promotieplechtigheid en kreeg het boek in definitieve vorm niet meer onder ogen.

De eerste honderd bladzijden zijn gewijd aan een topografisch overzicht van wat er aan antieke bouwresten of sporen van bebouwing in Maastricht is gevonden. De meeste opgravingen uit de laatste twintig jaar zijn door de auteur zelf in de hoedanigheid van stadsarcheoloog uitgevoerd. Onderzoek gaat terug tot omstreeks 1840. De resten variëren van resten van bewoning tot opslagplaatsen (*horrea*), een badhuis en een tempel voor Jupiter. Buiten de stadsmuren lagen begraafplaatsen.

In tegenstelling tot de omvangrijke hoeveelheid sporen heeft het Maastricht van de Romeinen geen historisch gezicht: zijn naam is niet overgeleverd en slechts de vermelding van een Maasbrug op het traject van Keulen (Colonia Claudia Ara Agrippinensis) via Tongeren (Atuatuca Tungrorum) naar Bavai (Bagacum) door Tacitus is te verbinden met onze zuidelijkste stad. In dat opzicht steekt zelfs Heerlen, Coriovallum geheten zoals van een mijlsteen bekend is, de hoofdstad van Limburg naar de kroon. Het is te hopen dat de vondst van een inscriptie een einde maakt aan deze welhaast prehistorische toestand.

Geen van de stenen monumenten is op zijn oorspronkelijke plaats gevonden. De ironie van de geschiedenis wil dat de conservering juist aan hergebruik van blokken (*spolia*) te danken is. Een uitzonderingspositie neemt een wijgeschenk voor de hoofdgod van het Romeinse pantheon Jupiter in, waarvan de basis onder het huidige hotel Derlon, vlakbij de Onze-Lieve-Vrouwekerk, is opgegraven (117, afbeelding 40). Deze zogeheten Jupiterzuil stond in de hof van een heiligdom dat aan hem was

gewijd; vondsten die onder en tegen de genoemde kerk zijn gedaan, kunnen met hetzelfde monument in verband worden gebracht.

De bespreking van de stukken is geordend naar de functie van het monument: graftekens en wijgeschenken voor goden. Deze behandeling is zinvol, omdat elke categorie haar specifieke problemen heeft. De stilistische beoordeling is voor beide categorieën grosso modo dezelfde. Ook per hoofdstuk is een vaste ordening aangehouden. Eerst wordt het soort monumenten in

zijn ruime verband en in het kader van de *ambiente* van de noordwestelijke Romeinse gebieden (zoals in alle provinciaal-Romeinse publicaties in het Nederlands steevast als 'onze streken' aangeduid), daarna pas worden de stukken uit Maastricht behandeld. Het voordeel hiervan is dat de lezer een goed inzicht krijgt in de soort monumenten en de ontwikkeling ervan, maar hij moet lang wachten alvorens het belang van de discussie voor de Maastrichtse stukken duidelijk wordt. Een enkele keer overtreft de bespreking van genese, ontwikkeling en gebruik van een genre in het algemeen verre het belang voor de bestudeerde Maastrichtse stukken zelf: bijvoorbeeld drie altaren uit Maastricht (232-233 en cat. 79-81) na een discussie van wijaltaren (219-232).

De eerste groep, grafmonumenten (121-190), levert gegevens op voor de prosopografie, de kennis van de oudste bewoners van Romeins Maastricht: het gaat vrijwel uitsluitend om veteranen uit een van de legioenen die in de provincie Germania Inferior gelegerd zijn geweest en die na het afzwaaien (een diensttijd van twintig jaar was gebruikelijk) kapitaal en/of grond hebben gekregen. De meesten schijnen naar hun geboorteland - in deze tijd met name Noord-Italië - te zijn teruggekeerd, maar wie bleef hangen, kon een aardig fortuin opbouwen dankzij het ruime pensioen. De plaats van herkomst levert ook de voorbeelden voor de meeste graftekens: soms gaat het om grote torens of torenachtige zuilen met uitbundige versieringen, terwijl de bescheidener stukken toch altijd nog een forse van reliëf voorziene steen vormden. Aan de stroom van veteranen komt aan het einde van de eerste eeuw na Christus een einde, om plaats te maken voor (nieuwe) Romeinse burgers die zich metterwoon hier hebben gevestigd en de versiering van hun graftekens door dagelijks leven en economie van het platteland laten bepalen. Mede hierom lijkt deze groep minder behoefte te hebben gehad aan grootse monumenten. Na het midden van de tweede eeuw zijn slechts spaarzame voorbeelden bekend (zogeheten dodenmaalreliëfs: vier stuks).

Een punt van kritiek is de wat al te gemakkelijke aanvaarding van traditionele opvattingen met betrekking tot de funeraire symboliek. Voor de Romeinse grafkunst is lange tijd vanuit ons westerse en door het christendom gevormde gedachtegoed aangenomen dat elk figuratief element met het leven na de dood in verbinding moet worden gebracht. De vaststelling dat veel motieven tegelijkertijd in andere takken van kunst en kunstnijverheid voorkomen, ja zelfs daaraan ontleend zijn (kransen, koppen van offerdieren, zeewezens), heeft geleid tot een sterke scepsis op dit punt. De niet zelden aanwezige zeedieren zijn bijvoorbeeld niet zonder meer met de gang van de dode ziel over de zee naar de Elyseïsche velden te verbinden (159): in de door de auteur geciteerde moderne literatuur is daarover niettemin veel te vinden.

De wijgeschenken vallen in twee groepen uiteen. De eerste bestaat uit zuilen en rechthoekige monumenten waarop in reliëf goden en andere mythologische personages zijn uitgebeeld. Komt het motief een enkele keer in Rome zelf voor, vooral in de provincies Germanië en Gallië zijn zulke monumenten in de tweede eeuw populair geworden. In Nederland is ook te Nijmegen een Jupiterzuil gevonden. Het grootste stuk van de Maastrichtse zuil meet ruim zeven meter. Na de vroege derde eeuw zijn er geen exemplaren meer gemaakt.

Panhuysen heeft nauwkeurig petrologisch onderzoek laten uitvoeren door C. Overweel van het Natuurhistorisch Museum te Leiden (89-102); evenals de promotor heeft deze onderzoeker het resultaat niet meer mogen zien. Uit het petrologisch

onderzoek kwam vast te staan dat de materialen met name uit groeven langs de Maas, niet al te ver van Maastricht zijn gewonnen, terwijl groeven langs de Rijn ook een aanzienlijk deel hebben opgeleverd; de verhouding is 128: 88 stuks. Er is geen marmer gebruikt.

Het boek wordt afgesloten door een slotbeschouwing, waarin de belangrijkste resultaten in het kort worden besproken, en een catalogus van de brokstukken, met technische gegevens en nauwkeurige beschrijving. Om de lezer eigen combinaties van delen mogelijk te maken, heeft

Panhuysen hier niet meteen van de zijns inziens tot één monument behorende brokken een enkel nummer gemaakt. Hoe zuiver en fair ook, dit levert ontegenzeglijk veel herhalingen op.

Het boek is prachtig verzorgd en door de honderden afbeeldingen en kaarten niet alleen voor de vakman toegankelijk. De tekst is in mooi, soms ouderwets Nederlands geschreven.

Terecht oogstte Panhuysen lof voor zijn werk dat eind mei 1997 op een congres over provinciaal-Romeinse beeldhouwkunst in zijn eigen stad werd gepresenteerd. Hier konden veel van de door hem geciteerde collega's in levenden lijve worden bewonderd. Maar staat de keuze voor het Nederlands een internationale verspreiding van het werk niet in de weg?

Eric M. Moormann

E.J. Demoed, *Kerkgeschiedenis van de Graafschap* (Kampen: Kok, Doetinchem: Staring instituut, 1996, 319 blz., *f*59,-, ISBN 90 242 6321 2).

De titel van dit boek had beter 'Kerk*en*geschiedenis' kunnen luiden, en ook met de 'Graafschap' is iets mis: ze staat hier voor heel Gelderland beoosten de IJssel, met inbegrip van de Liemers. Blijkens de flap door een 'hartstochtelijk amateur-kerkhistoricus' geschreven, vormt dit boek een naar periode en plaats geordende aaneenschakeling van historische wetenswaardigheden, aan zeer verscheiden studies van andere auteurs ontleend, over de geschiedenis van de verschillende kerken in Oost-Gelderland. Daarbij betekent 'kerk' nu eens het kerkgebouw, dan weer de parochie of gemeente. Demoeds verdienste ligt in de geduldige compilatie van gegevens over de totaliteit van de christelijke kerken en groeperingen en van de joodse gemeenten - maar zonder de andere religieuze tradities, waarvan sommige er al geruime tijd zijn (de mormonen, de islam, enzovoorts). Een register op plaatsnaam maakt het mogelijk de verschillende lokale kerken terug te vinden. Ook is een naar plaats geordende bibliografie bijgevoegd. Door de tekst heen vindt de lezer vele, vaak oudere afbeeldingen van kerkgebouwen alsmede cijfers uit de volkstellingen. Met de hervormde hoofdstroom heeft Demoed duidelijk het meeste voeling, en ook de katholieken mogen niet klagen, maar de dissenters worden wat stiefmoederlijk behandeld. Kerkstichting en verbouwing, schenking van luidklokken of avondmaalszilver, langdurige ambtsperioden en predikantendynastieën worden onveranderlijk met enthousiasme gesignaleerd. Demoed bekent ruiterlijk zich slechts om 'de buitenkant' van het religieuze leven te hebben bekommerd, want naar de geestelijke waarden en de geloofsbeleving 'kunnen we slechts gissen'. Het mag een royaal *over-statement* worden genoemd wanneer Demoed zijn boek 'de historie van de kerk als zichtbaar rijk van God' noemt (7). Van dat rijk vangen we hoogstens een glimp door het hekwerk op. Hier en daar wordt weliswaar naar kerkenraadsnotulen verwezen, maar enig ander systeem dan de anekdotiek komt daar niet uit te voorschijn, en de studies die daar ook voor de Graafschap reeds over bestaan, heeft Demoed niet ontdekt. Hoe weinig het kerkelijk leven als geloofspraktijk hem heeft geïnteresseerd blijkt uit de drie nietszeggende regels die de Eibergse predikant Willem Sluyter ('een

befaamd dichter met een mystieke inslag') krijgt toebedeeld (188), uit de zeer oppervlakkige behandeling van het 'Nijkerkse werk' in Aalten en omgeving onder ds. Philippus de Roy (180-181), en uit de laconieke vermelding van een boekje geschreven 'door de heer Van den Bergh van Eysinga' (251) in wie Demoed zomin de vrijzinnige voorman lijkt te hebben herkend als de befaamde SDAP-dominee.

Natuurlijk kan geen auteur alles weten. Maar de beide uitgevers (het Staring-instituut voor streekgeschiedenis, en een firma die, dacht ik, academische pretenties heeft) hadden de redactionele hand moeten bieden of ten minste naar de proeven moeten kijken. En misschien had

Demoed raad kunnen vragen aan de deskundigen die ook in de Graafschap niet ontbreken. Nu wordt pijnlijk duidelijk wat voor ravage de positivistische kerkgeschiedenis op het slagveld van de amateurs heeft aangericht. Het ontbreekt niet alleen aan overzicht over het geheel en aan inzicht in de sociale en culturele aspecten van het geestelijk leven, maar zelfs aan accuratesse in het detail. Het boek wemelt van de volstrekt onnodige onvolkomenheden. Zo wordt de klokkengieter François Hemony binnen enkele regels eerst (ten onrechte) in Deventer gesitueerd, daarna (terecht) in Zutphen (171). Namen van geestelijken worden herhaaldelijk verhaspeld, om van leken nog niet te spreken. De Schot Thomas Comin of Cumin, die eerst in Lichtenvoorde, later in Winterswijk stond, komt achtereenvolgens als Comenius (110), Cuymink (117) en Conin (293) voor. Dat ds. Ab Angelis (149) dezelfde is als ds. Ab English (151) is al evenmin doorgrond. De auteur lijkt meerdere studies over eenzelfde plaats niet op onderlinge consistentie te hebben bekeken. Nagenoeg alles wordt op *face value* als kerkhistorisch feit beschouwd.

Het past een historicus die voor zijn werk wordt betaald niet neerbuigend over de inspanningen van amateurs te schrijven, maar sommige amateurs doen hem zijn tenen krommen. Het respect en de steun die een amateur-historicus terecht van de professional verwacht, veronderstelt wel dat de amateur, ondanks het recht dat hij heeft op eigen aanpak en eigen stijl, de algemene, niet aan positie gebonden regels van het historisch ambacht - en van elk ambacht - eerbiedigt: nauwkeurigheid, consistentie in het gebruik van namen en woorden, duidelijkheid in de thematiek, samenhang in de uitwerking, controle van bronnen en zegslieden. Ik kan geen geldige reden bedenken waarom een amateur met minder kwaliteit genoegen zou mogen nemen dan de professional. Mag ik voor éénmaal eens op de toer van de markteconomie gaan? Ook voor de Achterhoekse kerkgeschiedenis geldt immers wat de lezer terecht van het bier uit die streek eist: Grolsch is alleen te genieten als het aan de eisen van vakmanschap beantwoordt. Vakmanschap hoort meesterschap te zijn. Dat meesterschap is hier tragisch afwezig.

Willem Frijhoff

W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994, Regio- en landschapsstudies van de Stichting historisch onderzoek en beleid II; Groningen: REGIO PRoject, 1995, 368 blz., *f*39,95, ISBN 90 5028 066 8).

Dit boek is de handelsuitgave van een proefschrift uit 1994 waarop de auteur bij G.J. Borger promoveerde. Het verschijnt als tweede deel in de reeks Regio- en landschapsstudies van de Stichting historisch onderzoek en beleid, die onder andere verantwoordelijk is voor de zeker in Noord-Nederland bekende Keuning-congressen, waar meestal historische en geografische thema's verbonden worden met actuele planologische vraagstukken. Wat dat betreft is de historisch geograaf Ligtendag hier dus helemaal thuis. Temeer daar zijn studiegebied een belangrijke plaats inneemt in

de huidige planologische en ecologische planontwikkeling in Groningen, waarbij er niet geschroomd wordt zeer grootschalige ingrepen in het landschap te doen. Een gedegen studie naar de historisch-landschappelijke ontwikkeling van zo'n gebied kan dan een belangrijke bijdrage in de discussie vormen.

Het onderzoeksgebied, door Ligtendag de Wolden genoemd, ligt ten noordoosten van de stad Groningen. Een laaggelegen gebied tussen het Hogeland en het Oldambt, voor een groot gedeelte met veen bedekt. Die lage ligging ten opzichte van de omgeving is ook de reden dat hij

het gebied als eenheid neemt, want bestuurlijk, juridisch, kerkelijk en waterstaatkundig is het dat nooit geweest.

Het onderzoek strekt zich uit over een lange periode, van de tiende tot de twintigste eeuw. Wat Ligtendag wil aantonen is dat het cultuurlandschap van de Wolden het resultaat is van een langdurig ontwikkelingsproces. Dat proces kan alleen achterhaald worden door een intensieve bestudering van de bronnen en niet door een eenvoudige blik op de oudste topografische kaarten. De beschikbaarheid van schriftelijke bronnen heeft dan ook mede de keuze van het onderzoeksgebied bepaald.

De conclusies van het onderzoek zijn globaal dat de ontginning rond het midden van de tiende eeuw begonnen is vanuit de wierden in het noorden en rond 1150 was voltooid. Er ontstonden langgerekte wegdorpen met een nederzettings- en verkavelingsstructuur die tot in de huidige tijd intact zou blijven. Met de ontginning begon een langzaam proces van klink en oxydatie van het veenpakket zodat de Wolden steeds lager kwamen te liggen tot zelfs onder NAP. De geschiedenis van het gebied is dan ook vooral de geschiedenis van de strijd tegen en de beheersing van het water. Tot in de zestiende eeuw was er akkerbouw, daarna overheerste als gevolg van de nattigheid de veeteelt. Turfwinning geschiedde voor eigen gebruik, alleen in de achttiende eeuw kwam er een commerciële baggerturfwinning op gang van relatief bescheiden omvang.

Met deze studie levert Ligtendag een nuttige bijdrage aan de Groningse (landschaps-) geschiedschrijving, hoewel men het misschien met meer recht een bijdrage aan de Groningse waterstaatsgeschiedenis zou kunnen noemen. Ik ben wel met een paar vragen blijven zitten. Zo heeft het mij verbaasd dat de auteur alleen vergelijkingen trekt met de landschapsontwikkeling in delen van West-Nederland, maar daarentegen geen enkele aandacht besteed aan vergelijkbare ontwikkelingen in het noorden zelf. Het komt mij voor dat de nederzettingen in de Wolden eigenlijk gewoon randveenontginningen zijn die op allerlei plaatsen in Groningen, Friesland en Drenthe aanwijsbaar zijn. Verwijzingen naar de studies van Bouwer naar de westzijde van het Drents plateau, Mol en Noomen in Friesland aan de hand van prekadastrale analyses en Elerie naar onder andere Roswinkel en Schoonebeek heb ik dan ook node gemist. Een ander aspect dat ik heb gemist is de Hunze. Deze Drentse veenrivier moet naast de Fivel een belangrijk effect op de waterstaatkundige situatie in het zuidwestelijk gedeelte van het onderzoeksgebied hebben uitgeoefend, zeker tot aan het graven van het Schuitendiep aan het eind van de veertiende eeuw, maar ook daarna toen het water uit het Oostermoer naar de stad Groningen werd afgeleid. Wat ik tenslotte niet helemaal heb kunnen rijmen is dat Ligtendag aan de ene kant beweert dat aan de ontwikkeling van de bewoning niet veel woorden behoeven te worden gewijd omdat er niet veel veranderde in de structuur (272), maar dat hij in de conclusie (306) wel zegt dat de Wolden een grote dynamiek hebben vertoond. Ik denk dat hij hier door een iets te landschappelijke bril heeft gekeken.

M.A.W. Gerding

V.D. Roeper en G.J.D. Wildeman, *Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en*

***avonturiers* (Jaarboek Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum, Stichting Nederlands scheepvaartmuseum Amsterdam 1996; Amsterdam: Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum, Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum, Zutphen: Walburg pers, 1996, 160 blz., *f* 49,50, ISBN 90 6011 965 7).**

Voor hun zesde jaarboek kozen de Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaartmuseum

en het Nederlands scheepvaartmuseum Amsterdam voor het thema reisverslagen, aansluitend bij de tentoonstellingen in het museum in 1996. De uitgave is verschenen op de laatste dag van het symposium over het 400 jaar oude *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten, dat uiteraard ook in dit boek aan bod komt.

Reizen op papier geeft een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse reisverslag vanaf de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw en maakt daarbij gebruik van een greep uit de ongeveer 3000 titels die in het archief van het Scheepvaartmuseum bewaard worden. Het boek is opgedeeld in inleidende hoofdstukken over verschillende soorten van reizen, gevolgd door een reeks specifieke manuscripten of uitgaven. Deze worden steeds voorafgegaan door een afbeelding van een volle pagina met een tegenoverliggende bladzijde beschrijving en toelichting.

In het eerste hoofdstuk, 'Een voorzichtig begin' (13-39), worden de reisverslagen gepresenteerd vanaf de tijd van de pelgrimstochten. Bij voorkeur reisde de middeleeuwer zo min mogelijk. Het beeld dat hij van de wereld had, vol monsters en gevaarlijke zeeën, maakte verre reizen niet aantrekkelijk. De pelgrimsreizen waren hierop een uitzondering. Vanaf de zestiende eeuw veranderde dit drastisch. Ontdekkingsreizen, veelal met economisch gewin tot doel, werden vanaf die tijd veelvuldig ondernomen. De kennis die daarbij werd opgedaan en de economische bloei in de Noordelijke Nederlanden maakten steeds weer nieuwe initiatieven mogelijk (zoals de eerder genoemde reis van Van Linschoten).

'Kooplieden in touw' (40-81) gaat in op de verslagen die werden geschreven naar aanleiding van de koopmansreizen van de VOC, WIC en de walvisvaarders; reizen die wel op initiatief van de grote compagnieën werden ondernomen, maar verslagen die niet per se door officiële vertegenwoordigers werden geschreven. Van de schipbreuk van het VOC-schip *Aernhem* werden bijvoorbeeld vier tegenstrijdige verslagen uitgegeven, waaronder dat van een overlevende matroos en dat van een aangeklaagde onderofficier.

In hoofdstuk drie, 'Politieke reizen' (82-111), gaat het om reizen van politieke gezantschappen, de marine of wetenschappers. Niet al deze reizen hadden een politiek doel, maar zeker alle waren zonder direct economisch oogmerk. In dit kader vallen de verslagen van de tocht van Michiel de Ruyter naar West-Afrika en West-Indië.

In 'De privépersoon op reis' (112-131) wordt de ontwikkeling besproken van reizen die een of ander nut dienden naar die voor het pure reisplezier. Door de steeds grotere mate van comfort werden gaandeweg meer reizen voor persoonlijke ontwikkeling of plezier ondernomen. Dit neemt overigens niet weg dat avonturiers uit de zestiende en zeventiende eeuw hun reizen vol ontberingen niet alleen voor het salaris maar ook voor hun eigen plezier ondernamen.

Tot slot wordt in 'Reizen op papier' (132-145) de geschiedenis van het uitgeven van reisverslagen op een rijtje gezet, waarbij enkele voorname uitgevers, waaronder Cornelis Claesz, eruit worden gelicht.

De keuze voor een categorisering van de reisverslagen in plaats van een eenvoudige chronologische indeling onderstreept op een heldere manier de diversiteit in reisverslagen. De gedetailleerde informatie per uitgave legt, net als het slothoofdstuk, de nadruk vooral op schrijver, uitgever en publiek van het boek en niet zozeer op de inhoud van het werk. Wellicht zijn om die reden geen treffende fragmenten uit de oorspronkelijke teksten opgenomen. Wel wordt veel informatie dubbel aangeboden.

De hoofdstukken leiden steeds uitvoerig de later behandelde verslagen in, maar dit gebeurt op zo'n manier dat hele stukken bijna letterlijk herhaald worden.

Hoewel het boek, met bijna 50 pagina's plaatwerk (waaronder meerkleurendruk), er prachtig uitziet, zijn de vele zetfouten ronduit hinderlijk. Gemiddeld één opvallende fout per vier pagina's tekst is echt te veel, zeker voor een boek dat gedeeltelijk over uitgevers gaat. De storend-

ste fout is wel dat pelgrims in 1584 vanuit Alexandrië vertrekken om in 1484 in Europa terug te keren (26).

De dubbelkoloms layout is historisch gezien leuk gevonden. Een tijd lang was het namelijk traditie om de tekst van reisverslagen in twee kolommen af te drukken. Deze vorm was daarvoor al gebruikelijk bij zeevaartkundige handboeken, waarvoor de 'vader van het Nederlandse reisverslag' Comelis Claesz de toon zette.

Een beredeneerde bronnenopgave, literatuurlijst en index op behandelde titels vereenvoudigen een verdere bestudering van het onderwerp, dat in dit boek, ondanks enkele minpunten, op boeiende wijze wordt beschreven.

Lianne Damen

G.G. Simpson, ed., *Scotland and the Low Countries 1124-1994* (The Mackie monographs III; East Linton: Tuckwell Press, 1996, 232 blz., ISBN 1 898410 75 5).

Niet al te vaak verschijnen er werken die de relatie tussen twee landen tot onderwerp hebben. Meestal zijn zij het gevolg van een tentoonstelling of van een congres. Zo ook in dit geval, waar de bijdragen aan het derde Mackie-symposium met als onderwerp 'Scotland and the Low Countries' werden gebundeld en uitgegeven.

Dergelijke bundels hebben voor- en nadelen. Om met een nadeel te beginnen: meestal behandelen zij een enorme periode en een scala aan onderwerpen dat door geen wetenschapper bestreken wordt, met uitzondering van die enkelen die zich met de relatie tussen de betreffende landen bezig houden. Dat bezwaar kleeft ook aan deze bundel die een periode van 870 jaar bestrijkt en politieke, sociaal-economische, cultuurhistoriche en kunsthistorische bijdragen kent. Een voordeel van een zo grote verscheidenheid is dat een dergelijk kaleidoscopisch geheel nieuwe aanknopingspunten biedt en stimulerend kan werken. En ook dat is op deze bundel van toepassing.

De bijdragen beperken zich niet tot de relatie Schotland - Nederland. Met 'the Low Countries' worden ook werkelijk de Lage Landen bedoeld, dat wil zeggen de noordelijke en zuidelijke gewesten en de daaruit voortgekomen staten Nederland en België. In afwijking van de bundel waar de ruim geannoteerde bijdragen in chronologische volgorde zijn geplaatst, zal ik in het navolgende een meer thematische indeling aanhouden.

Lauran Toorians probeert uit de schaarse bronnen de eerste relaties van bewoners van de Lage Landen en Schotland te reconstrueren. Het zal niemand verwonderen dat het hier in de twaalfde eeuw om (meest Vlaamse) kooplieden gaat die geïnteresseerd waren in Schotland als leverancier van wol voor de Vlaamse markt. Wol loopt als een witte draad door de relatie Schotland - Lage Landen. Ian Blanchard besteedt er zijn bijdrage 'Northern wools and the Netherlands markets at the close of the Middle Ages' aan.

In de politieke relatie speelt de wolcomponent evenzeer een rol, meestal in combinatie met de verhouding Engeland - Schotland en de Lage Landen - Frankrijk. Dat blijkt in Alexander Stevensons bijdrage 'The Flemish dimension of the auld

alliance' en ook in David Ditchburns' 'The place of Guelders in the Scottish foreign policy c. 1449-1542'. Beide auteurs gaan uitvoerig in op de huwelijkspolitieke aspecten. Gelre probeerde uit het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex te blijven en vond steun bij Frankrijk en sympathie bij de Schotten. Maar voor de Schotten was in verband met de wolhandel een goede relatie met het door de Bourgondiërs gedomineerde Vlaanderen evenzeer van belang. Franse steun voor de Schotten tegen aartsrivaal Engeland compliceert dit beeld nog eens extra.

Huwelijkspolitiek domineert ook de bijdrage van Johanna Kossmann-Putto. Zij maakt aannemelijk dat de claims van graaf Floris V van Holland op de Schotse troon meer te maken hadden met stimulansen vanuit de Engelse kroon dan met eigen kracht. Floris' machtsbasis - hij wist zich in zijn eigen graafschap maar ter nauwernood te handhaven - was te zwak voor een zelfstandige politiek in deze.

Philippe Contamine probeert in zijn bijdrage 'Froissart and Scotland' aan de hand van de beroemde kroniekschrijver na te gaan welk beeld de veertiende-eeuwse Fransen hadden van Schotten. Froissart reisde in 1365 zelf naar Schotland en kon zich persoonlijk een indruk vormen. Zijn oordeel viel niet in alle opzichten gunstig uit voor de Schotten en sluit aan bij bekende cliché's.

De bijdrage van Hugh Dunthome, 'Scots in the wars of the Low Countries', zou onder politiek-militaire geschiedenis gerangschikt kunnen worden maar ook onder economische geschiedenis. De Schotse soldaten waren vanaf het begin van de Opstand in de Nederlanden te vinden en hoewel bij hun motieven ook wel religieuze gevoelens meespeelden, bleven het toch vooral huurlingen, een economisch goed dat gekocht kon worden door de meest betalende. Met zijn goed gevulde oorlogskassen deed de Republiek continu een beroep op hun inzet. Interessant is te vernemen dat de ervaringen van de Schotten in Republikeinse dienst hun repercussies hadden in de Schotse politiek. De Schotse Convenanters waren door het gedachtegoed van de Opstand geïnspireerd, de soldaten profiteerden van hun krijgservaring in de Lage Landen en de wapenbevoorrading geschiedde vrijwel volledig vanuit de Republiek.

De economische en religieuze banden met Schotland hadden ook invloed op de intellectuele relaties. James Cameron beschrijft in 'Some Scottish students and teachers at the university of Leiden in the late sixteenth and early seventeenth centuries' het begin van een langdurige relatie die op het eind van de zeventiende en de achttiende eeuw nog versterkt zou worden, toen veel Schotse welgestelden hun zonen naar Nederlandse universiteiten zonden en figuren als Boerhaave in Schotland in hoog aanzien stonden.

'Importing our lawyers from Holland: Netherlands influences on Scots law and lawyers in the eighteenth century' van John W. Cairns benadrukt dat de internationale faam van rechtsgeleerden aan de universiteiten van Leiden en Utrecht een trekpleister vormden voor veel Schotse rechtenstudenten. Zij namen niet zozeer de feitelijke technisch-juridische elementen mee naar Schotland als wel een verlichte juridische denktrant. Na 1750 heeft de rechtenopleiding zich in Schotland zodanig ontwikkeld dat de Schotten in eigen land over voldoende volwaardige opleidingscapaciteit beschikken.

Aardig is dat in deze bundel ruime aandacht wordt besteed aan de artistieke relaties tussen beide landen. Lorne Campbell gaat daarbij in 'Scottish patrons and the Netherlandish painters in the fifteenth and sixteenth centuries' nu eens niet in op de misschien voor Nederlanders zo voor de hand liggende relatie met de zeventiende-eeuwse Hollandse School maar op de Schotse kunstliefhebbers die werken bij Vlaamse meesters bestelden en deze schilders ook naar Schotland haalden om voor hen te werken. Helaas zijn er weinig tastbare resultaten overgeleverd.

Ook Juliet Simpson legt een relatie met de Belgische artistieke wereld in 'Cross currents in European art and design: parallels between Belgian Art Nouveau and the Glasgow style, c. 1890-1905'. De Belgische *Art Nouveau* maar ook symbolist Jan

Toorop hadden grote invloed op het werk van Charles Ranny Mackintosh, de ‘Glasgow boys’ en de ‘Glasgow girls’.

Ranny Mackintosh vormt een mooie overgang naar Miles Glendinnings ‘Twentieth-century social housing in Scotland, Belgium and the Netherlands’, waarin de auteur overigens geen overeenkomsten aantreft. De afsluitende bijdrage van William J. Pike over ‘The impact of North Sea oil on the economic bases of Scotland and the Netherlands: a comparison’ sluit weliswaar aan bij de actualiteit maar valt in het geheel van de bundel toch een beetje uit de toon.

Bij het lezen van bundels komt als vanzelf de neiging op om allerlei ontbrekende aspecten te signaleren. In dit geval hoeven we daarbij maar te denken aan de Noordzeevisserij, de kolenhandel, de Schotse stapel, de religieuze relaties etcetera. Maar onvolledigheid is inherent aan bundels als deze, die ook niet pretenderen de volledige geschiedenis van de relaties tussen twee landen te geven.

J.P. Sigmond

G.N.M. Vis, *Van 'vulliscuyl' tot huisvuilcentrale. Vuilnis en afval en hun verwerking in Alkmaar en omgeving van de middeleeuwen tot heden* (Hilversum: Verloren, 1996, 144 blz., *f*29,-, ISBN 90 6550 529 6).

Ter gelegenheid van de ingebruikstelling van de Huisvuilcentrale Noord-Holland bij Alkmaar verscheen deze korte studie over de vuilverwerking in Alkmaar sinds de Middeleeuwen. We hebben te maken met een gelegenheidswerk, maar van de goede soort. Het is prettig leesbaar, het bevat vele verhelderende illustraties en het is fraai uitgegeven. Een compliment voor de auteur, die zijn tekst in korte tijd wist te schrijven. Hij merkt in het voorwoord op dat hij tot zijn (en mijn) teleurstelling moest afzien van zijn oorspronkelijke voornemen om een stad (Alkmaar) en een dorpsgebied (de Zaanstreek) te behandelen. Daarvoor was de hem toegemeten tijd te kort. Evenmin was de termijn toereikend voor een onderzoek naar de milieuen waterverontreiniging in de onderhavige periode. Niettemin biedt het resterende voldoende nuttige leesstof, die voor een algemeen publiek toegankelijk is. Dit laatste aspect dienen we in gedachten te houden, omdat de schrijver soms zaken moet uitleggen die voor historici vanzelfsprekend zijn.

Na een hoofdstuk met algemene opmerkingen over de vraag wat we onder vuil verstaan, op welke wijze het in de bijbel voorkomt en over de rol ervan in het verleden (neerkomend op een samenvatting van Elias in krap anderhalve bladzijde), een hoofdstuk over de bronnen van het middeleeuwse Alkmaar en een korte beschouwing over de keuren op netheid in enkele Hollandse steden wijdt Vis zich vanaf het vierde hoofdstuk geheel aan de Alkmaarse ontwikkelingen. Hij hanteert daarbij een chronologische volgorde, behalve bij uiteenzettingen over keuren en de waarde van opgravingen voor het onderzoek naar de historische kant van de vuilverwijdering. Bij de zestiende eeuw ligt het accent op het belang van het vuilnis bij de opbouw van verdedigingswerken, in de volgende hoofdstukken komen de onderwerpen in grote trekken overeen met datgene wat we ook in andere steden van ons land kunnen aantreffen. Zo worden we vergast op paragrafen over de organisatie van de Alkmaarse stadsreiniging, die in 1881 door de gemeente zelf in beheer werd genomen, de lotgevallen van het Alkmaarse wisseltonnenstelsel (1881-1983), de compostering van het huisvuil (tot 1925) en het storten ervan na dat jaar. Tamelijk uitgebreid besteedt Vis aandacht aan de gang van zaken bij de verpachting van de vuilverzameling in de zeventiende (46-60) en achttiende (64-71) eeuw en aan de pachters ervan. Hier komt zijn bekendheid met het bronnenmateriaal hem van pas en kan hij concreet worden waar anderen doorgaans algemeen blijven. De plaatsen waar het vuilnis werd gestort of verzameld, het transport erheen, de asschuur, de

stadsooievaar die omstreeks 1800 het visafval opat, de verbrandingsoven voor het grofvuil (1931-1961), daarna het verbranden in de open lucht, en de installatie van een vuilverbrandingsinstallatie in 1971 - het is slechts een greep uit de vele facetten van het Alkmaarse reinigingsbedrijf waarover de auteur ons inlicht. Ook wijst hij op het verschil tussen beeld en werkelijkheid van de sanitaire omstandigheden in het paragraafje over de ‘mythe van de schone stad’ (71).

Wie in het onderwerp geïnteresseerd is, moet het boekje zeker lezen, ook al is hij niet bekend met de topografie van Alkmaar en zal hem dus de waarde van sommige opmerkingen ontgaan. De opmerking over de cholera-slachtoffers (76) bijvoorbeeld is niet te begrijpen voor wie niet weet waar de Heilooërpoort en andere poorten zich bevinden. Dezelfde handicap doet zich voelen bij aanduidingen van straten of grachten. De zin van de verwijzing naar het Liernurstelsel, dat in Alkmaar niet werd ingevoerd en daar evenmin een rol in de discussies speelde, ontgaat mij. In plaats daarvan zouden enkele opmerkingen over de relatie tussen de introductie van de kunstmest en de achteruitgang van het compostbedrijf (103-107) meer op hun plaats zijn geweest.

Hopelijk kan Vis zijn voornemen om de hierboven genoemde vergelijking tussen stad en platteland te maken, nog eens uitvoeren.

Henk van Zon

W.L. Korthals Altes, *Van £ Hollands tot Nederlandse f. De geschiedenis van de Nederlandse geldeenheid* (Amsterdam: NEHA, 1996, 323 blz., ISBN 90 71617 92 0).

De auteur zegt in zijn verantwoording dat het project lang heeft geduurd. Maar de kwestie van het muntwezen, die honderden jaren lang op een bevredigende oplossing heeft moeten wachten en waarover tal van prominenten hun licht lieten schijnen, is dan ook niet gemakkelijk te beschrijven en te doorgronden. Voor ons lijkt het eenvoudig genoeg: wij hebben de gulden en binnenkort de euro. Uit dit boek blijkt dat de gulden een lange weg heeft gekend: in de loop van de veertiende eeuw arriveerde de Florentijnse gouden munt in onze gewesten en raakte in de loop van de vijftiende eeuw schoorvoetend ingeburgerd als rekeneenheid, maar lang niet overal. Korthals geeft een overzicht van tientallen munten die naast elkaar en schijnbaar zonder een gemeenschappelijke basis circuleerden. De gewestelijke soevereiniteit stond een nationale aanpak in de weg. Daarbij kwam ook nog het probleem van de bezittingen overzee: moest daar dezelfde munt circuleren en naar dezelfde standaard als hier? De eerste zilveren guldens verschenen tegen het eind van de zeventiende eeuw. Pas na 1800 kwam het tot de invoering van een nationale munt als rekeneenheid en na 1823 kon Nederland bogen op een decimaal stelsel. Ruilmiddel en rekeneenheid waren nu eindelijk een en dezelfde, namelijk de gulden. Helaas gold dat alleen voor de Noordelijke Nederlanden, want tot 1830 was in de Zuidelijke Nederlanden de Franse frank de standaardmunt en de Belgen weigerden zomaar de gulden te accepteren. De problemen met de keuze voor de dubbele, zilveren of gouden standaard die daarna ontstonden, worden helder uiteengezet. Wij zijn intussen gewend aan intrinsiek onvolwaardige munten, dat wil zeggen: een nikkelen gulden bevat niet voor een gulden nikkel. Dat was vroeger anders. Munten werden geacht volwaardig te zijn in goud of zilver. Wanneer de metaalprijzen varieerden, ook in hun verhouding ten opzichte van elkaar, had dit vérstrekkende gevolgen voor de waarde van de munten zelf. Door de stijgende zilverprijzen verdwenen de zilveren guldens na 1967 en de officiële loskoppeling van gulden en goud in 1973 bezegelde

de voorlopig laatste ontwikkeling van de Nederlandse gulden. De gulden heeft daar, gezien de ontwikkeling van de wisselkoersen, niet echt onder geleden.

Fraai is dat er ruime aandacht is besteed aan het geldwezen in de koloniën, zowel in Azië als in Amerika en dat steeds in relatie tot het moederland. Terwijl het Nederlandse muntstelsel rond 1850 was ontdaan van alle oude versleten en gesnoeide provinciale munten, zou het in Indië nog enige tientallen jaren duren eer het ook daar zover was. Nog in 1936 meende Nederland op monetair gebied Indië de wil op te moeten leggen bij de devaluatie van de gulden. Die

devaluatie gold ook voor de Nederlands-Indische gulden. Dat moest Indië via een telegram aan de gouverneur-generaal vernemen. Overleg vond men in Nederland blijkbaar niet nodig.

Van £ Hollands tot Nederlandse f valt uiteen in twee delen met elk een eigen aanpak. In de beschrijving van de periode tot de Franse bezetting gaat Korthals Altes gedetailleerd in op alle soorten munten en verhandelingen daarover. Veelal zijn de oplossingen wel aangedragen, maar zelden uitgevoerd. De schrijvers in de periode voor de Franse tijd ontkwamen niet aan de begripsverwarring tussen monetaire politiek en muntpolitiek. Korthals Altes wel. Het deel over de periode na 1800 is geschreven voor een wat breder publiek. Juist omdat er in die tijd een nationale aanpak voor het probleem kwam, kunnen de gebeurtenissen rond het zilveren schijfje zelf losgemaakt worden van de algemene financiële toestand in het land.

Korthals Altes geeft blijk van scherp inzicht in de monetaire politiek van Nederland. Een aantal bijlagen, met onder andere een indrukwekkende hoeveelheid literatuur, completeert het boek. In de berekeningen voor de edelmetaalpariteiten van de gulden moet veel rekenwerk zijn gaan zitten. Immers, die hoeveelheid edelmetaal varieerde in de loop der jaren sterk. Wellicht had er desondanks nog één bijlage bij gekund, namelijk een overzicht van de koopkracht van de gulden.

De vormgeving van het boek is netjes en goed verzorgd, maar daar is dan ook alles mee gezegd. Waarom werd het materiaal niet wat vlotter gepresenteerd op een wat handzamer formaat, met prenten van het muntbedrijf, geldwisselaars, spotprenten of andere illustraties?

Korthals Altes heeft een bijzondere prestatie geleverd. Zijn boek is voor historici, economen, financieel specialisten, numismaten en ook politici lezenswaardig. Zo is voor de laatste groep behartenswaardig dat bij de officiële invoering van de gulden als nationale munt het Rijk alle kosten zou dragen: de bevolking zou er geen financieel nadeel van mogen ondervinden (162). Dit werpt een geheel ander licht op de mogelijke kosten van de invoering van de euro!

Het is jammer dat het overzicht in 1973 abrupt eindigt. Weliswaar is dat het tijdstip waarop de gulden definitief de banden met het goud, ook nog eens de originele naamgever, heeft geslaakt, maar dat jaar ligt al weer een kwart eeuw achter ons. Het ware mooier geweest als besloten was met een lijkrede op de gulden, die naar verwacht kort na 2000 uitgesproken zal worden, juist op het moment dat de gulden één der sterkste valuta ter wereld is geworden. Dan had het boek ook een andere titel kunnen krijgen: Opkomst en ondergang van de Nederlandse gulden. Maar het grootste deel van de biografie van de gulden is thans wel geschreven.

N.A. van Horn

K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda* (Gouda: Stedelijke musea, Zwolle: Waanders, 1996, 160 blz., *f*39,95, ISBN 90 400 9924 3).

'...die lichters, die coellude, Sinte Lyclaesgilde, die scoenbaerdsen, die bierdragers, Sinte Joestghilde, die Noot Goeds, Sinte Nyclaesgilde, die brouwersknapen ghilde, die elsenaers, die cordewaniers, Sinte Barberengilde', zo somt een lijst uit 1404 met

veel tussenvoegingen en doorstrepingen de volgorde op, waarin de Goudse gilden en broederschappen deel mochten nemen aan de jaarlijkse processie van het Heilig Sacrament. Die volgorde was beslist geen kwestie van broederlijke luim. De vele processies en ommegangen van Gouda hadden een strakke stedelijke regie en de hiërarchische structuren van de gemeenschap werden erin tot uitdrukking gebracht. Deze lijst uit 1404 vormt het eerste bewijs van bestaan van een aantal van de vroege Goudse gilden en broederschappen.

De Stedelijke musea Gouda beheren in hun collectie zoveel voorwerpen die verband houden

met het Goudse gildenwezen, dat zij er onlangs een overzichtstentoonstelling aan hebben gewijd: 'De gilden in Gouda'. Niet alle Goudse gilden en broederschappen hebben echter zichtbare sporen nagelaten. Het begeleidende boek, waarvoor de historici-schrijvers eens diep in de archieven zijn gedoken, presenteert naast nieuwe feiten en inzichten een veel grotere volledigheid dan de expositie. Na een leerzame verhandeling met begripsbepalingen, 'Ambachtsgilden in Nederland, een beknopt overzicht' (9-18) van Jan Lucassen en Piet Lourens, volgt een artikel van Koen Goudriaan, 'Gilden en broederschappen in de Middeleeuwen' (21-63), dat gewijd is aan de sociaal-religieuze functie van de ambachtsgilden en vooral de religieuze broederschappen tot aan hun opheffing in de overgang naar de Opstand in 1572/73. Martha Hulshof behandelt daarna nauwgezet de belangrijkste Goudse nijverheden en het gemeenschappelijke in doel, organisatie en gang van zaken bij de Goudse gilden vanaf de veertiende eeuw tot aan de opheffing in de Franse tijd ('De Goudse ambachtsgilden', 65-86). Vervolgens beschrijft zij de ongeveer 55 Goudse gilden uitvoerig, waarbij onder andere worden vermeld: oprichting, ledental en aangesloten ambachten, inhoud der gildenbrieven, regels, plichten, bestuur en gildenfeesten, bezit en financiën, de meesterproef en de opheffing van de gilden (87-148). Iets vergelijkbaars heeft Goudriaan gedaan in zijn artikel over de Goudse broederschappen. Hij vermeldt oprichting, karakter, activiteiten, altaar(-stukken), patroonheiligen en de opheffing van de broederschappen.

Het resultaat is dat men in dit boek vele malen hetzelfde traject doorloopt, vanaf de veertiende eeuw tot aan of door het breukvlak van de Reformatie, via de hoogconjunctuur van de zeventiende eeuw, tot in de Franse tijd, met echter steeds weer andere bijzonderheden en variaties op het gildenthema. Dit geeft wel overlappingen, maar tevens raakt men goed thuis in de Goudse economisch-sociale geschiedenis van 1400 tot 1800 en het toen overal aanwezige gilden-broederschapsleven. De repeterende structuur heeft vermoedelijk zijn wortels in de museale herkomst van het boek. Met vraagstellingen en conclusies wordt niet gewerkt en een *état de question* ontbreekt. De voorwerpen, schilderijen en altaarstukken van de tentoonstelling illustreren natuurlijk de teksten. Enigszins te betreuren voor de annotatie is het ontbreken van een archieflijst of een verklarende lijst van afkortingen der geraadpleegde archieven. Bovendien hebben de artikelen een gezamenlijke literatuurlijst.

De kracht van *De gilden in Gouda* ligt in een grote rijkdom aan geduldig en gedetailleerd beschreven feiten en gegevens aangaande het hoofdonderwerp en alles wat daarmee te maken heeft: de politieke macht der gilden (afwezig in de Goudse situatie), de trage opheffing na 1800, de religieuze modes van de late Middeleeuwen, de relatie broederschappen - gilden, bloeiperiodes, het protectionisme, stadskeuren, gildenbossen, de zich na de Reformatie sterk ontwikkelende armenzorg en vooral de reglementering van zowat alles wat de ambachten raakte (bij de vroegste gilden betrof de regulering vooral de altaardienst). Steeds weer wordt duidelijk gemaakt dat de gilden juist in de zeventiende eeuw zo floreerden en geenszins een tot de Middeleeuwen beperkt verschijnsel waren. De Reformatie vormde een waterscheiding, waarna ook letterlijk religie en beroepsorganisatie werden gescheiden door opheffing van de altaardiensten en verwijdering der altaren, die tot dan toe vaak in de Sint-Janskerk waren gehuisvest. Dit betekende in ieder geval het einde van de religieuze broederschappen. Goudriaan bewijst voorts dat een aantal van die

broederschappen, die men aan een gilde verbonden achtte, toch op zichzelf heeft gestaan. Tevens maakt hij aannemelijk, dat vele gilden na 1572/73 bleven functioneren, om in de Goudse Gouden Eeuw opnieuw tot bloei te komen naast nieuw gestichte gilden. Eerdere inzichten hielden het tot nu toe op een echte onderbreking.

In het voorwoord spreekt N.C. Sluijter-Seijffert de mening uit, dat de artikelen in *De gilden in Gouda* het 'strikt Goudse belang' overstijgen door het omvangrijke archiefonderzoek dat ervoor werd verricht en de nieuwe feiten en inzichten die dat heeft opgeleverd. Hoewel het

karakter van het boek en vooral het ontbreken van een *état de question* het soms moeilijk maken om te beoordelen welke inzichten geheel nieuw zijn, zal dit boek zeker een inspirerende bron kunnen vormen voor verder onderzoek naar gilden en broederschappen.

Martha Catania-Peters

M.J. van Lieburg, *Over weldoeners en wezen, bejaarden en bedeling. Uit de geschiedenis van de katholieke wezen- en bejaardenzorg te Delft* (Rotterdam: Erasmus publishing, 1996, 152 blz., *f*42,50, ISBN 90 5235 101 5).

In de geschiedschrijving van de Noordelijke Nederlanden na de Reformatie worden de sociale en economische activiteiten van het rooms-katholieke bevolkingsdeel niet zelden onderbelicht. Ook in de lokale en regionale geschiedschrijving gaat de aandacht vooral naar de maatschappelijke rol die de gereformeerden in het Nederlandse volksleven speelden. In dit boekje wordt de katholieke wezen- en bejaardenzorg van Delft uit de schaduw gehaald van de imposante studies waarin de gereformeerde wees- en bejaardenhuizen binnen Delft hun geschiedenis hebben vastgelegd.

De Kerkelijke stichting Stalpaert van der Wiele verzocht de auteur om aan de hand van het beschikbare archief een beknopte geschiedenis te schrijven, beginnend in het middeleeuwse Delft en uitlopend op het ontstaan en de activiteiten van de stichting. Gedurende het tijdvak tussen de Reformatie en het begin van de achttiende eeuw waren het met name particulieren binnen de rooms-katholieke gemeenschap die de zorg voor de wezen en bejaarden op zich namen. In 1749 besloten de katholieke kerk- en armmeesters om de wezen die waren ondergebracht bij particulieren, onderdak te verschaffen in een eigen weeshuis. Hoewel de oprichting van een Oude-Vrouwenhuis voor katholieke bejaarde vrouwen vier jaar later een feit was, zou er pas in 1823 een Oude-Mannenhuis komen.

Het beheer van het dagelijks leven in deze instellingen werd toegewezen aan zogenaamde binnenvaders en -moeders, die onder streng toezicht stonden van de regenten. Toen zich in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw herhaaldelijk incidenten voordeden, veroorzaakt door slechte leiding en schandelijk gedrag van binnenvaders of -moeders, besloten de regenten de hulp in te roepen van religieuze orden. Vanaf 1843/44 voerden de Zusters van Liefde het bewind in het Oude-Vrouwen- en Meisjesweeshuis, en de Broeders van Ronse, later de broeders van Dongen geheten, deden dat in het Oude-Mannen- en Jongensweeshuis. In de naoorlogse periode, toen de zorg voor wezen en bejaarden door de overheid werd overgenomen, moest het rooms-katholieke armbestuur zijn werkzaamheden herzien en werd de katholieke wezen- en bejaardenzorg te Delft op geheel nieuwe leest geschoeid. Na de sluiting van de tehuizen in 1973 ging men zich vooral richten op de meer kerkelijk-sociale en -pastorale activiteiten. In 1978 besloot het rooms-katholieke armbestuur zijn naam te wijzigen in de Kerkelijke stichting Stalpaert van der Wiele.

De auteur weet vooral aan de hand van instructies van het leidinggevende personeel en de reglementen voor de bewoners een boeiend relaas te schetsen van het dagelijks leven in deze gestichten. Daaruit valt ook duidelijk op te maken dat onder invloed van de religieuzen het leven in de bejaarden- en weeshuizen strakker en gedisciplineerder werd dan vroeger. In de bijlagen (123-140) zijn naast een lijst van de opeenvolgende armbesturen en het personeel ook een aantal van deze reglementen opgenomen.

Interessant is deze studie met name ook door de verbinding van de algemene geschiedenis van de sociale zorg met de lokale kerkgeschiedenis en de stadsgeschiedenis van Delft. Dat in

het kader van deze beknopte geschiedschrijving al deze ontwikkelingen niet in volle omvang worden geschetst, is begrijpelijk. Jammer is het wel dat de in het voorwoord geprezen studie van A. Hallema over de geschiedenis van de gereformeerde wezenverpleging te Delft in het boek verder nauwelijks ter sprake komt. Een vergelijking tussen katholieke en gereformeerde wezenverpleging was hier misschien wel op zijn plaats geweest. Dit neemt niet weg dat het boek een geslaagde aanvulling is op de lokale geschiedschrijving van de sociale zorg voor wezen en bejaarden.

Edwin Maes

A. van Zoonen, *'Stap op en laat je wegen'. De geschiedenis van 550 jaar Hoornse kermis* (Hoorn: Gemeente Hoorn, 1996, 271 blz., *f*62,50, ISBN 90 9009596 9).

Ter gelegenheid van 550 jaar kermis in Hoorn heeft de Hoornse gemeente vorig jaar in eigen beheer *'Stap op en laat je wegen'. De geschiedenis van 550 jaar Hoornse kermis* uitgegeven. Auteur Arie van Zoonen is een bekende verschijning in Hoorn. Deze oud-rector en amateurhistoricus publiceerde eerder onder meer over de Hoornse Zaadmarkt tussen 1750 en 1970 en over de geschiedenis van de Hoornse schouwburg.

Het ontstaan van de Sint-Laurensjaarmarkt in 1446 ziet Van Zoonen als het begin van de Hoornse kermis. Deze jaarmarkt ontwikkelde zich al spoedig tot een hoogtepunt in het middeleeuwse stadsleven. De kerkmisprocessie waarmee de markt werd ingewijd, ging buiten de kerk een eigen leven leiden. Theater, dat vroeger in de kerk diende ter ondersteuning van de mis, werd nu ter vermaak op het marktplein opgevoerd. Reizende artiesten, kwakzalvers en muzikanten kwamen hier in groten getale op af.

De kermis ontwikkelde zich tot een vast onderdeel van de Hoornse jaarmarkt en was vanwege haar wereldlijke karakter een voortdurende bron van conflicten tussen de kerk en de stedelijke autoriteiten. De kerk was met name tegen het opvoeren van theater, omdat hierin Gods naam werd misbruikt en omdat het aanzette tot 'ledigheid en lichtzinnigheid'. Het stadsbestuur echter beschermde dit populaire volksvermaak, dat immers van heinde en ver toeschouwers trok en zo voor goede inkomsten zorgde. In de negentiende eeuw verdrong het groeiende aantal winkels de oorspronkelijke handelsfunctie van de jaarmarkt. De kermis werd echter steeds belangrijker als bron van vermaak en ontwikkelde zich gaandeweg tot de kermis zoals wij die nu kennen.

Van Zoonen beschrijft de ontwikkeling van de Hoornse kermis chronologisch in acht hoofdstukken. Vervolgens behandelt hij in zes thematische hoofdstukken verschillende onderwerpen die in het eerste deel van het boek meer zijdelings ter sprake komen. Zo noemt hij het verzet tegen de kermis door kerkelijke instellingen en de relatie tussen de kermis en de overheid. De laatste vijftig bladzijden in het boek bevatten onder andere 'aantekeningen', een verantwoording, afbeeldingen van kaarten en plattegronden van de stad Hoorn, een overzicht van jaartallen, een personenregister en een lijstje adressen voor verder onderzoek.

De 'aantekeningen' blijken uitgebreide informatieve noten te zijn. Naar de bronnen wordt verwezen in de verantwoording. De auteur heeft vooral gebruik gemaakt van

de Archiefdienst Westfriese gemeenten in het stadhuis van Hoorn. Daarnaast heeft hij interviews afgenomen. In de verantwoording noemt Van Zoonen per hoofdstukje een aantal bronnen, maar omdat het niet duidelijk is welke bron bij welke bewering in de tekst hoort, maakt dit van eventueel nazoeken een moeizaam karwei.

Het is jammer dat de auteur zijn bronnenmateriaal nauwelijks interpreteert, maar vooral

verzandt in anekdotes en lange gedetailleerde beschrijvingen van de kermis. Het boek roept interessante vragen op: wat betekende de kermis in het leven van de gewone middeleeuwse burger? Bracht de jaarmarkt ook bepaalde industrieën op gang? Hoe veranderde de positie van de joodse kooplieden, die in groten getale op de markt stonden? Fungeerde de kermis tijdens de Tweede Wereldoorlog als zwarte markt? Van Zoonen besteedt hier echter nauwelijks aandacht aan. Ook de periode van de late Middeleeuwen tot de tweede helft van de negentiende eeuw krijgt relatief weinig aandacht. Veel ruimte wordt in beslag genomen door interviewfragmenten met kermisexploitanten en liefhebbers van de kermis, die als 'intermezzo' door het hele boek heen opduiken. Hoewel zeker leuk om te lezen krijgt het boek hierdoor meer een journalistieke dan een wetenschappelijke lading.

De illustraties in het boek zijn goed gekozen en veelzeggend. Ze komen veelal uit de periode waarover de tekst gaat, en voegen zo als primaire bron daadwerkelijk iets toe aan het verhaal. *'Stap op en laat je wegen'* is als jubileumboek geslaagd, al is het meer een journalistiek verhaal dan een historisch werk geworden.

Shirley Haasnoot

P. Visser, met medewerking van M. Sprunger, A. Plak, *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie: Knijnenberg, 1996, 168 blz., *f*69,50, ISBN 90 70353 07 5).

De uitgave van dit boek houdt verband met de viering in 1996 van de vijfhonderdste geboortedag van Nederlands enige kerkhervormer, Menno Simons. Aan de geografische verspreiding van zijn geestelijke erfgenamen, de mennisten (of doopsgezinden) zal het te danken zijn, dat het boek ook tegelijkertijd in Canada, Amerika en Duitsland is verschenen. Het is een fraai jubileumwerk, dat tenminste bijzonder genoemd mag worden omdat beeld en beeldvorming er een voorname rol in spelen, iets wat men bij het gedenken van een zestiende-eeuwse reformator nu niet direct verwacht. Het visuele heeft echter telkens een andere functie in de drie nogal onderscheiden delen van het boek. Piet Visser, bijzonder hoogleraar cultuurgeschiedenis van boek en handschrift aan de Universiteit van Amsterdam en verantwoordelijk voor de beeld- en tekstsamenstelling, spreekt van een 'drieluik, ook van overleven, kunst en levenskunst'.

Over het leven van Menno Simons (1496-1561) is weinig bekend. Aan de biografie uit 1914 van Karel Vos is niet veel nieuws toe te voegen. Daarom is het mijns inziens een goed idee geweest om in deel I ('In het spoor van Menno', 10-59) met tekst, citaten, oude kaarten en prenten, foto's van doperse *lieux de memoires*, documenten en historische landschappen, Menno's haperende levensgeschiedenis vorm te geven. Leidraad voor het verhaal zijn de vele Friese, Hollandse en Duitse plaatsen (alsmede het Poolse Dantzig), waar Menno verblijf hield, na zijn 'uitgang uit het Pausdom' predikend, op de vlucht of in conclaaf met vriend en vijand.

Deel II ('De vele gezichten van Menno', 62-105) bestaat uit een verzameling typologisch ingedeelde portretten van de zeventiende tot de twintigste eeuw, bijeengebracht en beschreven door Adriaan Plak. Het betreft meest prentkunst, niet

zelden afkomstig uit de doopsgezinde bibliotheek van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. In de inleiding bespreekt Daniel Horst hoe de blanco cheque van Menno's verschijning door de iconografische traditie geloofwaardig kon worden ingevuld. Zo stamt de vroegste afbeelding van Menno uit 1607 en kan dus al niet 'naar het leven' getekend zijn. Of de maker, Christoffel van Sichem I, bekend was met de enig overgeleverde beschrijving van Menno, is ook nog maar de vraag: 'Een dyck, vet, swaer man, briecht [ruw of onegaal] van aengesicht und eynen bruynen baerdt, konde niet waell gaen'.

Menno liep mank, maar dat was algemeen bekend. Van Sichem heeft hem mét kruk in ieder geval herkenbaar neergezet. Maar juist dit ene onbetwiste, maar onbevallige attribuut zou al gauw plaats maken voor studeervertrekken, gevulde boekenplanken en een sobere zwarte kledij, ten teken dat Menno was opgenomen in de statige rij van kerkhervormers en godgeleerden.

Het gebruik van het beeld is nog het meest traditioneel gebleven in deel III (109-153), 'Het veranderende beeld van Menno en de mennisten in de Nederlandse kunst (circa 1535-1740)', dat werd voorbereid door Mary Sprunger. Aan de hand van gravures, prenten en een enkel gedicht, zien we de status der mennisten veranderen van vervolgde ketters tot een soms bekritiseerde, maar overigens algemeen gewaardeerde religieuze groepering. Ten slotte getuigen schilderijen en portretten van het economisch en maatschappelijk welvaren dat de mennisten, ondanks hun weigering van overheidsdienst, in de zeventiende eeuw wisten te verwezenlijken. Na de beklemming die het verhaal van vervolging en innerlijke scheuring soms teweegbrengt, volgt in dit deel het feestelijke van de Gouden Eeuw met schilderkunst (Karel van Mander), literatuur (Vondel), koopmansweelde en de rijke levensgeschiedenissen van de geportretteerde mennisten.

Het is een evenwichtig boek. De ingewikkelde vormgeving leidt nergens tot rommelige bladzijden. De teksten zijn beknopt, maar helder. De literatuurlijst, lijst van afkortingen van locaties (tevens herkomst der illustraties) en het personenregister zijn goed verzorgd. Toch zijn er ook wat ontsieringen. Behalve dat in deel II een vijftal portretten ontbreekt, gaat men soms met tekst en beeld wat kort door de bocht. Zo staat onder een foto van vijf op enige afstand achter elkaar sjokkende schapen te lezen: 'De verdeelde kudde op de zeedijk bij Harlingen'. Is de milde humor die hieruit spreekt ook echt bedoeld?

Op de religieus-inhoudelijke achtergronden van de onderlinge tegenstellingen en op de inhoud van Menno's geschriften wordt verder wat weinig ingegaan. Dat Menno de vreedzame mennonieten van de smet van het Munsters anabaptisme wilde bevrijden, komt klaar over het voetlicht, maar de overige kwesties heeft men waarschijnlijk bij de lezers bekend verondersteld.

Martha Catania-Peters

T.A. Krijger, *Steenwijk als militaire stad* (Brochurereeks van de Sectie militaire geschiedenis XVII; Den Haag: Sectie militaire geschiedenis Koninklijke landmacht, 1996, 156 blz., ISBN 90 70677 44 X).

In 1996 kwam er een einde aan de militaire activiteiten in de Johan van den Kornputkazerne in Steenwijk, hetgeen de aanleiding vormde voor het schrijven van dit boekje. In het eerste hoofdstuk wordt de militaire geschiedenis van de stad vanaf de zestiende eeuw tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog helder en bondig uiteengezet. De verdediging van Steenwijk gedurende de Tachtigjarige Oorlog krijgt daarbij de meeste aandacht. In 1568 besloot het stadsbestuur de wal rond de stad in verdedigbare positie te brengen. Nadat de stad zich vier jaar later achter Oranje had geschaard, kwamen er in 1580 Staatse troepen in de stad. Vervolgens werd de stad

door de Spanjaarden belegerd, maar mede door het doortastende optreden van Johan van den Komput, die een vendel Staatse troepen leidde, bevrijd. Hij liet zijn mannen zweren nimmer van overgave of onderhandelen met de vijand te spreken, ‘op straffe van door den naaststaande terstond doorstooten te worden’. Van den Kornput, die tijdens zijn jeugd wiskunde en kaartmaken had geleerd van Gerard Mercator, zou later ook de vestingwerken van de stad moderniseren.

Nadat Steenwijk in de Napoleontische tijd ingelijfd was bij Frankrijk, werd de stad vervolgens door de Kozakken bevrijd. Vanaf 1830 volgde vrijwel de gehele ontmanteling van de stad en in 1846 werd de laatste poort afgebroken. Onder de toenemende militaire dreiging, voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog, werd Steenwijk vanaf 1938 echter weer een garnizoensstad. Het gemeentebestuur stelde een enorme lap grond ter beschikking voor de vestiging van een kazerne.

In het tweede hoofdstuk gaat de auteur in op de geschiedenis van deze kazerne, die naar Johan van den Komput werd genoemd. Nadat de kazerne in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers was gebruikt, werd er in de eerste jaren daarna een opleidingsplaats gevestigd voor militairen die later naar Nederlands-Indië zouden gaan. De instructies voor het optreden in de tropen werden door ervaren Britse militairen gegeven. Na de definitieve onafhankelijkheid van Indonesië, ten tijde van de Koude Oorlog, werd er een infanteriebataljon in de kazerne gelegerd. Tot 1958 was de IJssel immers onderdeel van de hoofdverdedigingslinie die in NAVO-verband was overeengekomen. De kazerne werd extra beveiligd en in het nabijgelegen Steenwijkerwold kwam een nieuwe legerplaats. Na 1958 verschoven de linies in oostelijke richting en vonden de grote oefeningen steeds meer in Duitsland en Frankrijk plaats, waar meer ruimte beschikbaar was.

In 1992 vertrokken de Amerikanen uit de omgeving van Steenwijk. De Defensienota uit 1991 en de Prioriteitennota uit 1993 leidden tot een inkrimping van de landmacht. Ondanks het feit dat er aan het begin van de jaren negentig veel geld was besteed aan verbouwingen van de Steenwijker kazerne, sloot deze haar poorten in 1996. Doordat, als gevolg van een gemeentelijke herindeling, Steenwijkerwold bij de gemeente Steenwijk werd gevoegd, bleef er toch een kazerne binnen de gemeentegrenzen. Want de Johan Postkazerne in Steenwijkerwold sluit voorlopig niet, aldus de auteur.

Omdat de auteur vanaf het tweede hoofdstuk zeer minutieus te werk gaat, wordt de lezer vaak getracteerd op een eindeloze aaneenschakeling van interessante en minder interessante feiten en weetjes. Daar bovendien een index en een lijst met afkortingen ontbreken, is de informatie voor de geïnteresseerde leek soms moeilijk te bevatten.

Marie-Christine Engels

J.C. Bierens de Haan, *Rosendael, groen hemeltjen op aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* (Dissertatie Leiden 1994; Zutphen: Walburg pers, 1994, 352 blz., ISBN 90 6011 870 7).

‘Vaert wel dan schoon verblijf, groen Hemeltjen op aerd,
Doorluchtighe orgelen van silvere geruchten,
Vaert wel, soet Paradijs, weergaloos Roosendael’,
aldus Constantijn Huygens senior in 1678. In datzelfde jaar dichtte hij over de fontein op Rosendael: ‘Sijn water en sijn gunst zijn beide sonder end’.

Zo kennen misschien velen Rosendael uit hun jeugd: de bedriegertjes en de schelpengalerij als onderdeel van een schoolreisje, of als volwassene nu tuin en huis

voor het publiek zijn opengesteld. Spreekt de ongehoord zware donjon niet nog steeds tot de verbeelding en zorgt het zeldzame voorkomen van zo'n verval niet tot een uitgekiend gebruik van het stromend water?

Het huis is zeer aantrekkelijk gelegen op de grens van Veluwe en IJsseldal, zodat toevoer van vlees en vis was verzekerd. Na een periode van gebruik als een der huizen van de graven en hertogen van Gelre, kwam Rosendael in 1516 in particulier bezit. Sinds 1978 is het huis in

handen van de stichtingen Het Geldersch landschap en (iets later) de Vrienden der Geldersche kasteelen. De conservator van de laatste stichting, de kunsthistoricus J.C. Bierens de Haan, schreef een proefschrift over de ontwikkeling van huis en tuin van 1314 tot heden met het accent op de ontwikkelingen tussen grofweg 1680 en 1880 met de geslachten Van Arnhem en Torck. De auteur bestudeerde Rosendael als ensemble: het huis met interieur, de inboedel en de tuin. De bewoners staan centraal in deze studie, en de drie thema's worden steeds rondom hen gegroepeerd. Deze benadering heeft volgens de auteur het voordeel dat het fenomeen buitenplaats beter kan worden toegelicht. Naar mijn inzicht is hij daarin geslaagd.

Aan de tot nog toe verschenen studies over Rosendael lag geen systematisch onderzoek van het omvangrijke huisarchief ten grondslag. Dat nu is voor deze studie wel gebeurd en niet zonder opvallend resultaat. De schrijver heeft bij zijn onderzoek ook de relatie tussen stadshuis en buitenverblijf betrokken, daar Rosendael tot 1830 voornamelijk als zomerverblijf diende. De bewoners hadden hun stadshuizen in de loop der tijden in Arnhem, Wageningen, Amsterdam en Den Haag. Aan de studie zijn als bijlagen toegevoegd: een lijst van 84 portretten, een lijst van 82 voorwerpen, 19 reisbeschrijvingen, brieven en overige citaten, de uitwerking van acht inventarissen en een genealogisch overzicht. Voorts is het werk voorzien van 380 afbeeldingen, gedeeltelijk in kleur, die essentieel bijdragen aan deze studie. Dat kan ook van de registers worden gezegd. Mag de aanwezigheid van een register van personen en plaatsen als een traditionele ontsluiting worden beschouwd, een even noodzakelijk register van ruim 230 zaken treft men zelden aan.

De mogelijkheid om een dergelijke studie te ondernemen moet - los van de capaciteiten van de onderzoeker - worden gevonden in de aanwezigheid van bronnen: bouwkundige, schriftelijke en gedrukte, en driedimensionale. Het zeer omvangrijke bezit, opvallend gelegen, blijkbaar van generatie op generatie met grote liefde gekoesterd, door huwelijkspolitiek ook financieel gegrondvest, inspireert tot een monografie. Het resultaat is als publicatie zeer aantrekkelijk. De uitgave past in een serie van de Stichting vrienden der Geldersche kasteelen en de Walburgpers te Zutphen, waarin eerder werken over Ammersoyen en de Cannenburch zijn verschenen.

De auteur gaat in negen hoofdstukken uitvoerig in op de ontwikkeling van Rosendael en verbindt daarmee de activiteiten van de eigenaren buiten Rosendael. Te noemen valt hier Lubbert Adolf Torck als bouwheer in Wageningen in de achttiende eeuw. Aandacht wordt geschonken aan Woestduyn, Beeckesteyn en het huis Herengracht 493 te Amsterdam als verwervingen van het echtpaar Trip-van Hoorn. De weduwe Trip hertrouwde in 1722 Lubbert Adolf Torck, die het jaar daarvoor Rosendael had geërfd. Ook elders in het werk wordt de geschiedenis van Rosendael in een groter verband geplaatst, zoals de bouw van adellijke huizen in Gelre.

En het moet gezegd worden dat de auteur een belangrijke prestatie heeft geleverd. De opzet om het door hem geschetste ensemble te behandelen heeft tot een boeiende studie geleid. Mijns inziens ligt de waarde mede in de behandeling van zowel structuren als bestudering van afzonderlijke objecten. Al kan men het betreuren dat de invalshoek die van de kunsthistoricus is, zodat niet gekozen is voor een specifiek sociaal-economische opzet, voor die beperking was alle reden. Laat de uitvoerige bestudering van het beheer van huis en goed en zijn gevolgen voor de omgeving,

respectievelijk van de economische grondslag van het landgoed, maar over aan nieuwe onderzoekers. Deze studie vormt daarvoor dan stellig de basis.

Waar ik de auteur kan controleren in zijn bronnen, lijken mij deze compleet en juist verwerkt. Bij de vermelding van de serie gravures van Schenk (55) had ik de verwijzing naar Hollstein (XXV 1981, P. Schenk door G.S. Keyes, nummers 1613-1629) verwacht. Er zou iets voor te zeggen zijn geweest om *Gezichten in Rheden en Rozendaal, uitgegeven t.g.v. het 25-jarig bestaan van de oudheidkundige kring Rheden-Rozendaal* (1979) in de bibliografie op te ne-

men, evenals een enkel artikel uit de *Mededelingen van de oudheidkundige kring Rheden-Rozendaal*, maar dit zijn details. Het valt voorts op, dat de auteur geen materiaal heeft kunnen halen uit het archief van de gemeente Rozendaal, maar ik veronderstel dat daar vergeleken met het huisarchief Rosendael niet veel bronnen over het landgoed te vinden zijn.

Al mag een publicatie over de geschiedenis van de tuinen van Rosendael niet nieuw zijn, de systematische en uitvoerige behandeling van huis, inboedel en tuin steeds gekoppeld aan de eigenaren, alsmede de tracering van de overblijfselen geeft een prachtig beeld van de ontwikkeling van dit bezit en heeft een voorbeeldige studie opgeleverd.

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije

M. 't Hart, J. Lucassen, H. Schmal, ed., *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, SISWO/Instituut voor maatschappijwetenschappen, 1996, 228 blz., ISBN 90 6861 122 4).

Sinds de jaren tachtig, toen de term ‘multiculturele samenleving’ in zwang raakte, is er veel studie gedaan naar de komst van verschillende groepen migranten naar Nederland. Men realiseerde zich toen dat de gastarbeiders die sinds de jaren zestig met een tijdelijk arbeidscontract hierheen gekomen waren, wel eens langer zouden kunnen blijven. Ook brachten velen hun gezinnen naar Nederland over in het kader van de wet op gezinshereniging. De integratie van minderheden in de Nederlandse staat werd een belangrijk studieobject.

Zo bestaan er nu, naast de meer gespecialiseerde werken, een handboek, een bibliografische handleiding en themanummers van diverse tijdschriften over dit onderwerp. Ook op institutioneel gebied zijn er interessante initiatieven genomen. Onderzoekers op migratiegebied sloten zich aaneen in het Centrum voor de geschiedenis van migranten, er werden diverse conferenties georganiseerd en een nationale onderzoeksorganisatie als NWO ging programma's op dit gebied entameren, zoals ‘De multiculturele samenleving’ in 1995.

Deze bundel voor de veertiende conferentie van de Stichting maatschappijgeschiedenis over migratie en minderheden vanaf 1600 tot heden, die op 12 mei 1995 plaatsvond, bestrijkt het gehele veld van cultuur en samenleving. Zo worden er verbindingen gelegd tussen sociale wetenschappen, cultuurwetenschappen en maatschappijgeschiedenis. Deze multidisciplinaire benadering blijkt ook uit de verschillende begrippenparen die in de inleiding uitgewerkt zijn om de bundel een geïntegreerd karakter te geven.

Ten eerste wordt het spanningsveld tussen assimilatie, het opgaan in de Nederlandse bevolking, en de minderheidsvorming, het herkenbaar blijven als eigen groep, beschreven. Duidelijke voorbeelden van het eerste zijn de Duitse migranten van de vorige eeuw, en van het laatste de Chinezen of Italianen in de twintigste eeuw. Vervolgens wordt het mechanisme van positietoewijzing door de overheid en positieverwerving door de groep zelf benadrukt. De overheid kan door wettelijke

bepalingen de integratie van bepaalde groepen stimuleren of tegenhouden. De migranten kunnen zich door de kansen van bijvoorbeeld het vrije ondernemerschap aan te grijpen een zekere positie in de samenleving verwerven.

In deze bundel is aandacht gegeven aan de minder bekende migrantengroepen, zoals de vestiging van Spaanse kooplieden vóór de Opstand, de lotgevallen van Lutherse immigranten in Utrecht, joodse migranten in Twente, Euro-Afrikanen tussen de Goudkust en Nederland, omlopers in Keulse potten, Molukkers en Hindoestanen, de positie van Duitse dienstbodes voor de Tweede Wereldoorlog en de integratie van Italianen en Chinezen in deze eeuw. Buitengewoon interessant zijn ook de bijdragen van Ruud Stokvis over de invloed van de

sportbeoefening op de integratie, van Leo Lucassen over de theorie en praktijk van de controle op de arbeidsmigratie in de periode 1918-1980 en van Rinus Penninx over de toekomstige ontwikkelingen op het gebied van migratie in de wereld.

De kwaliteit van de bijdragen is zeer verschillend. Dit is echter het probleem met elke bundel, waarin de inleiding de bijdragen een samenhangend karakter moet geven. Dit pleit, zoals de inleiding vermeldt, voor een meer integrerende aanpak van de bestudering van migratie en vestiging én de ontwikkelingen van de samenleving als geheel. Het hierboven vermelde handboek zal daarbij een belangrijke rol kunnen spelen. Belangrijk blijft hierbij het benadrukken van de wisselwerking tussen de positietoewijzing enerzijds en de positieverwerving anderzijds. Daarnaast spelen de tendensen van globalisering en het terugtreden van de nationale staat een grote rol.

Vermeldenswaardig is ten slotte de conclusie, zoals die op de achterflap van het boek gepresenteerd wordt, dat er geen reden is de kansen op integratie bij voorbaat pessimistisch in te schatten. Meestal weten de nieuwkomers een plek te verwerven in de Nederlandse samenleving; soms als een zichtbare, veelal positief gewaardeerde minderheid, soms als een tamelijk onzichtbare groep die zich op de een of andere manier aanpast aan de Nederlandse maatschappij. Uiteindelijk zijn de meeste nakomelingen van de migranten niet meer te onderscheiden van de overige Nederlanders.

Het is echter de vraag of deze positieve conclusie wel helemaal te rechtvaardigen valt. In deze bundel worden vooral de succesformules van tal van groepen benadrukt. De negatieve kanten als discriminatie, werkloosheid en criminaliteit komen nauwelijks aan bod. Het zijn vooral deze problemen die een goede integratie in de Nederlandse samenleving in de weg staan. Onderzoek naar deze problemen in heden en verleden zou een welkome aanvulling zijn op bestudering van migratie en vestiging in samenhang met de ontwikkelingen in de gehele Nederlandse samenleving.

Marc van Kuik

G. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1996, 575 blz., *f*59,50, ISBN 90 6168 451 X).

Het boek *De grote overgang* van Gabriel van den Brink heeft bij verschijning in de handelseditie ruime aandacht gekregen in de nationale pers. En terecht. Het boek is prachtig uitgegeven, het is helder opgezet, het is mooi en onderhoudend geschreven en het bevat gedurfde stellingen.

Het boek, dat het moderniseringsproces als centraal thema heeft, valt in drie delen uiteen. Allereerst behandelt Van den Brink de economisch-demografische geschiedenis van Woensel (nu een deel van Eindhoven), vervolgens de politiek-bestuurlijke geschiedenis en tot slot de mentaal-culturele. Elk hoofdstuk eindigt met een theoretische beschouwing, waarin de veranderingsprocessen worden geïnterpreteerd. In de laatste twee hoofdstukken worden de verschillende historische

processen samengevat en met elkaar in (causaal) verband gebracht. De verrassende conclusie luidt dat de politieke veranderingen het primaat vormden bij de algehele veranderingen in Woensel. De economisch-demografische veranderingen vormden het sluitstuk van ‘de grote overgang’, de overgang van een traditionele samenleving naar een moderne. Ze hadden niet kunnen plaatsvinden zonder dat de politiek-bestuurlijke en mentaal-

culturele veranderingen de voorwaarden ervoor geschapen hadden. Van den Brink gaat nog een stap verder en stelt dat 'het geval van Woensel' ook opgaat voor andere delen van Nederland. De industrialisatie en de ontwikkeling van de markteconomie in Nederland moeten als eindproducten van andere processen worden beschouwd.

De demografisch-economische overgang duidt Van de Brink aan met de termen proletarisering, industrialisering, demografische transitie, en commercialisering van de landbouw. Het zijn veelgebruikte termen in de historische wetenschap, die bij Van den Brink geen nieuwe betekenis krijgen. Hij dateert deze overgang tussen 1860 en 1920. Met de opkomst van de Philipsfabrieken na 1900 werden deze veranderingen wat Woensel betreft voltooid, want Woensel ging in 1920 op in Eindhoven.

De politiek-bestuurlijke veranderingen werden zichtbaar in de toenemende staatkundige integratie van Brabant in Nederland, in de groeiende som overheidsgeld die naar de plaatselijke bevolking (terug)vloeide, in een democratiseringsproces en in de toenemende politieke loyaliteit van de inwoners van Woensel ten aanzien van de nationale overheid. Deze overgang wordt door Van den Brink tussen 1795 en 1920 geplaatst, met voor Woensel als zelfstandige gemeente, het algemene vrouwenkiesrecht van 1919 als eindpunt.

De mentaal-culturele veranderingen manifesteerden zich in een disciplineringsproces, in een dalend aantal analfabeten, waardoor de communicatie verbeterde, in een grotere invloed van de kerk en in het proces van de verzuiling. Deze veranderingen begonnen omstreeks 1815 en werden rond de eeuwwisseling afgerond.

Dankzij de politiek-bestuurlijke veranderingen kregen overheid en kerk meer invloed op de plaatselijke bevolking en baanden zij de weg voor de komst van de moderne industrie door de bevolking ijver, betrouwbaarheid, discipline en verantwoordelijkheidsgevoel bij te brengen.

Het zijn spannende en gewaagde conclusies. Spannend, omdat ze nog niet eerder op een dergelijke wijze zijn geformuleerd. Gewaagd, omdat ze zeer aanvechtbaar zijn.

De grote overgang in Woensel, in al zijn facetten, is door Van den Brink overtuigend neergezet. Bij de datering van de verschillende deelprocessen kunnen we echter wel vraagtekens zetten, met name bij de datering van de politiek-bestuurlijke overgang. Zo laat Van den Brink het democratiseringsproces al in 1795 beginnen. Op zich hadden er, afgezien van de ongewone Franse jaren, vanaf dat moment inderdaad meer mensen kiesrecht dan ooit tevoren, maar nog in 1850 was dat, landelijk gezien, niet meer dan 11% van de volwassen mannen en in 1888 niet meer dan 26%. De lokale cijfers waren vaak lager. Zo ook in Woensel. Van den Brink noemt de politieke belangstelling omstreeks 1890 in Woensel zelfs matig. Van de weinigen die mochten stemmen, deed lang niet iedereen dat. Als we ook de politieke loyaliteit mogen meten aan de stand van het democratiseringsproces, dan was die kennelijk omstreeks 1890 evenmin erg groot, terwijl Van den Brink dit proces al in 1870 afgerond zag. Ook de gevolgen van het proces van politieke integratie, dat Van den Brink ook voor 1800 laat beginnen, zijn nog lange tijd onduidelijk. Van den Brink schrijft dat het geruime tijd duurde voordat de integratie in de nationale politiek was voltooid. Hij draagt onder meer als redenen daarvoor aan de autoritaire staatsinrichting tot 1848 en het feit dat tot ver in de negentiende eeuw slechts een beperkt aantal

families de dienst uitmaakte in het provinciebestuur. Pas in 1890 zijn er enkele nieuwkomers te bespeuren binnen de Brabantse bestuurlijke elite.

Dergelijke veranderingsprocessen en de invloed die daarvan uitgaat, zijn dus moeilijk te meten en zeker niet nauwkeurig te dateren. Niet voor niets duurde de politiek-bestuurlijke overgang volgens Van den Brink ongeveer 125 jaar. Op die manier is het causale verband tussen de verschillende processen nauwelijks te leggen. Bovendien: hoe kan een overgang het gevolg zijn van een ontwikkeling die nog lang niet is afgerond? Want zo was de situatie omstreeks 1860 volgens Van den Brink. Toen de economisch-demografische overgang begon, waren de

andere processen nog gaande. Dat er een verband tussen deze processen bestond, zal niemand ontkennen, maar een direct causaal verband is moeilijk te leggen. Het is ook goed te verdedigen, dat de politiek-bestuurlijke overgang pas omstreeks 1850 is begonnen, zodat de economisch-demografische overgang daar nauwelijks een gevolg van kan zijn. Een dergelijk verband is in ieder geval in het geheel niet te leggen in de landen om ons heen, in het bijzonder België en Engeland. In Engeland was de industrialisatie reeds in 1780 begonnen en in België ving deze omstreeks 1830 aan. In België is nog steeds geen sprake van politieke loyaliteit jegens de nationale overheid en het democratiseringsproces werd in die landen ongeveer tegelijk met dat in Nederland afgesloten.

We kunnen de politiek-bestuurlijke overgang in Nederland evengoed als een logisch gevolg zien van een veel ouder proces. Al sinds de zestiende eeuw ontwikkelden de Noordelijke Nederlanden zich tot een economische grootmacht, waarbinnen elk gewest en ook de generaliteitslanden een eigen plaats hadden. Toen in 1648 de Republiek op het hoogtepunt van haar macht was en vrede sloot met Spanje, was er reeds sprake van een sterke economische verbondenheid tussen de gewesten. Alle gewesten, inclusief de generaliteitslanden, waren tot op zekere hoogte gericht op elkaar maar vooral op Holland. Zo liepen bijvoorbeeld de prijzen van granen en zuivelproducten in het gehele gebied parallel. De politieke eenwording was slechts een kwestie van tijd, al hadden we de Fransen daarbij nodig om een handje te helpen.

Van den Brink heeft de drie veranderingsprocessen boeiend beschreven. Het ‘grote verband’ dat hij tussen deze processen ziet, is echter niet overtuigend. Differentiëren is kennelijk eenvoudiger dan integreren. Toch wil ik zijn boek geslaagd noemen. Het is prikkelend en het zet aan tot discussie, en dat is wat een goed wetenschappelijk boek moet doen.

Paul Brusse

J.B.M. Vercauteren, ed., *Céramique Maastricht* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996, 128 blz., *f* 49,50, ISBN 90 6450 262 5).

Dit boek behandelt de betekenis van de Maastrichtse aardewerkfabriek Société céramique. In 1989 besloot het provinciaal bestuur van Limburg een deel van deze fabriek te verbouwen tot provinciaal museum. Naar aanleiding hiervan verscheen dit boek, waarin de geschiedenis van de aardewerkfabriek wordt beschreven.

Het gebonden boek is bijzonder mooi uitgegeven. Er zijn veel (kleuren)foto's en prenten opgenomen, die het vaak technische verhaal ondersteunen. Verder is voor het boek zwaar papier gebruikt. De kleur van het papier geeft aan over welke tijd de tekst gaat: de oudste geschiedenis uit het eerste hoofdstuk is gedrukt op donkerbruin papier, de jongste geschiedenis is te lezen op spierwit papier.

Ook inhoudelijk is het boek bijzonder. Over de verschillende onderwerpen is door specialisten geschreven. Zo is het laatste hoofdstuk over de verbouwing tot museum geschreven door een architect die daarbij nauw betrokken was. Vreemd genoeg zijn de annotatie en literatuurverwijzing niet uniform. Achterin het boek is een lijst met

algemene literatuur te vinden. De noten zijn in een aantal hoofdstukken naast de tekst gezet. Bij het eerste en vierde hoofdstuk echter ontbreken noten.

In het eerste hoofdstuk wordt de bedrijfsgeschiedenis behandeld. In het tweede hoofdstuk wordt uitgebreid geschreven over verschillende grondstoffen en de verwerking daarvan. Interessant is het derde hoofdstuk door de redacteur van het boek: ‘Ontwikkelingen in de fabrieksbouw sinds 1700’ (41-72). Architect-docent Vercauteren beschrijft hoe ontwikkelingen in de

productietechnieken hun eisen stelden aan de architectuur. Ook zorgde de vervanging van het constructiemateriaal hout door ijzer voor grote veranderingen. Door het gedetailleerde verhaal wordt een goed beeld verkregen van de fabrieksgebouwen. Het betoog is soms abstract maar de illustraties verduidelijken veel.

Het vierde hoofdstuk is wel zeer breed van opzet. Onder de titel 'Céramique in stedebouwkundige context' (73-89) geeft R.H.A.P. Daniëls een beeld van de geschiedenis van de stad en de ruimtelijk-stedebouwkundige opvattingen rondom het Céramique-terrein. Deze zouden van grote invloed zijn op de inrichting van die plaats. De auteur begint met een beschrijving van de stadsplattegrond ten tijde van de Romeinen. Via de Middeleeuwen komt hij tot 1867, het jaar dat Maastricht de status van vestingstad verloor. Daarmee ontstond de mogelijkheid om de stad uit te breiden tot buiten de wallen en de Société céramique was een van de bedrijven die grond van de gemeente kocht. De beschrijving van de daaropvolgende jaren is erg uitgebreid. De auteur geeft duidelijk zijn mening over de nieuwste stadsplannen weer.

In het vijfde hoofdstuk, 'Wiebenga-hal, voorloper van het nieuwe bouwen' (89-104), schrijft Vercauteren wederom over de architectuur van een van de fabriekshallen. De hal is genoemd naar de architect die haar ontwierp, maar de auteur trekt de vermeende invloed van Wiebenga op de bouw in twijfel. Volgens hem waren er anderen die meer invloed hadden op de bouwplannen en zou Wiebenga niet veel kennis hebben gehad van bouwen in beton.

Het laatste hoofstuk is gewijd aan de plannen om de Wiebenga-hal tot museum te verbouwen. In 'Architectuur voor stad en museum' (105-120) betoogt S.U. Barbieri in hoogdravende taal dat de positie van het museum bijzonder is, omdat die ontstond uit een compromis tussen de architect en inwoners van Maastricht. Volgens de architect was het technisch niet mogelijk de hal te verbouwen tot museum. Na een snelle protestreactie van een werkgroep van inwoners echter, werd besloten de hal toch tot museum te verbouwen. Tevens benadrukt Barbieri dat hergebruik van de ruimte bijzonder en belangrijk is.

In het nawoord ten slotte zegt Vercauteren onder meer dat het te betreuren is dat in het museum geen tentoonstelling is met materiaal van de aardewerkfabriek. Uit het boek blijkt dat er inderdaad veel bewaard is gebleven dat de moeite waard is om tentoon te stellen.

Ernestine Smit

Middeleeuwen

G. Sonnemans, ed., *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994* (Middeleeuwse studies en bronnen LI; Hilversum: Verloren, 1996, 160 blz., ISBN 90 6550 285 8). H. Kienhorst, G. Sonnemans, ed., *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift. Hs. Tübingen, Universitätsbibliothek, Me.IV.3* (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden III; Hilversum: Verloren, 1996, 148 blz., ISBN 90 6550 021 9).

Ter gelegenheid van de presentatie van het eerste deel van de editiereeks *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* werd eind 1994 te Nijmegen een congres georganiseerd onder dezelfde titel. De artikelen in de door Gerard Sonnemans geredigeerde congresbundel, waarvan hier een selectie besproken wordt, zijn geordend in drie afdelingen.

In de tweede afdeling, 'Editiereeksen', wordt het doel van de reeks omschreven door H. van Dijk, 'De reeks Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Een toespraak bij het verschijnen van het eerste deel' (93-98). In de hedendaagse Middelnederlandse letterkunde

worden nauwelijks nog handschriften uitgegeven, terwijl volgens Van Dijk gestreefd dient te worden naar een evenwicht tussen studies en bronnenpublikaties. Het uitgeven in het bijzonder van verzamelhandschriften sluit aan op de groeiende behoefte aan onderzoek naar de overleveringsgeschiedenis van teksten binnen hun context, met als meest directe overleveringscontext van een tekst het (verzamel)handschrift.

In de eerste afdeling 'Verzamelhandschriften' gaat P. Wackers nader in op het belang van de studie van verzamelhandschriften (23-37). Deze dienen in hun geheel te worden onderzocht, in aanvulling op het traditionele onderzoek, waarin immers sterk de nadruk wordt gelegd op de individuele tekst. Het onderzoek dient zich te richten op tenminste drie kwesties: totstandkoming, aard en structuur, en functie van de collectie. Anders gezegd, de klassieke drieslag 'productie, immanentie, receptie' (36) moet bestudeerd worden. Dergelijk onderzoek is tevens vernieuwend door als invalshoek de verzameling als geheel te kiezen, waarbij een toenadering tussen de medioneerlandistiek en de codicologie geboden is.

In de inleiding reageert redacteur Sonnemans op de belangrijkste in recensies geuite kritiek op de reeks in het algemeen en de delen I en II in het bijzonder. Deze commentaren leveren volgens hem een bijdrage aan het onderzoek naar verzamelhandschriften. Veel kritiek is geuit op de keuze voor diplomatische edities in plaats van kritische edities.

Hier wil ik een ander punt aan de orde stellen, eerder kort behandeld door J.P. Gumbert in zijn recensie 'Tientallen teksten in diplomatische uitgave', *Queeste* 3 (1996) 66-71: het probleem van de definitie van het begrip 'verzamelhandschrift'. Een werkdefinitie wordt gegeven in de door Th. Mertens geredigeerde *Richtlijnen voor de uitgave van middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden* (Hilversum, 1994), op bladzijde 10: een verzamelhandschrift is 'een codex die van meet af aan als materiële eenheid bedoeld is en waarin tenminste twee teksten zijn samengebracht'. Het probleem schuilt hier mijns inziens in de omschrijving 'materiële eenheid', en wel in beide onderdelen daarvan. Twee artikelen in de eerste afdeling van de bundel behandelen niet expliciet deze definitieproblematiek, maar leveren wel enige inzichten dienaangaande op.

Het woord 'materieel' kan zowel duiden op de materie oftewel de inhoud van het handschrift als op het materiaal oftewel het handschrift als tekstdrager. H. Kienhorst besteedt in zijn artikel 'Middelnederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object' (39-60) aandacht aan de totstandkoming van tekstcollecties als 'materiële eenheid'. Daarbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen een convoluut, een verzameling katernen die later zijn samengebonden tot één codex, en een verzamelhandschrift, waarin doelbewust inhoudelijk op elkaar aansluitende teksten opgenomen zijn. Een 'verzamelhandschrift' wordt volgens Kienhorst voornamelijk gekenmerkt door het oogmerk van de materiële eenheid, daarmee doelend op de inhoudelijke eenheid. Maar verwaarloost hij dan niet te sterk het element van de codicologische eenheid, zeker waar hij nadrukkelijk pleit voor bestudering van ook de codicologische aspecten van verzamelhandschriften?

Het artikel van R. Jansen-Sieben gaat nader in op het element 'eenheid' in de definitie. Onder de titel 'Iets over artes in verzamelhandschriften' (79-89) introduceert zij het begrip 'verzameltekst'. Het criterium van de (inhoudelijke) autonomie van de teksten maakt het onderscheid tussen een verzamelhandschrift en een verzameltekst. Haar opmerking in noot 4 is cruciaal: de neiging bestaat om teksten

in bijvoorbeeld een receptenverzameling autonomie te verlenen, om daarmee dat handschrift als verzamelhandschrift te karakteriseren. In zijn recensie benadert Gumbert het probleem van de ‘eenheid’ in inhoudelijke zin van de andere kant: ‘Er is een onmiskenbare neiging, tussen wat in een verzamelhandschrift bij elkaar geschreven is, een samenhang te veronderstellen’ (66).

De artikelen in de derde afdeling van de congresbundel, ‘Het Geraardsbergse handschrift’,

gaan in op deel I van de reeks *Middeleeuwse verzamelhandschriften.* Inmiddels is deel III verschenen, een editie van het zogenoemde *Tübingse Sint-Geertruihandschrift*, een papieren boekje uit Noord-Holland van circa 1445-1450. Het handschrift beslaat 66 folia, in codicologische zin bestaande uit 3 delen: pars Ia/b bevat 'Ons heren passie' en een Mariagedicht; pars II bevat een berijmd traktaat over het Laatste Oordeel en drie gedichten; pars III, in de zestiende eeuw toegevoegd, bevat een exempel en een Middelnederlandse vertaling van een fragment uit Gregorius' *Moralia in Job*. Hoewel in 'materieel opzicht' (9) bestaande uit drie stukken, is het handschrift van meet af aan als één boek bedoeld. Daarvoor worden codicologische en inhoudelijke argumenten gegeven. Het centrale thema is 'het leven na de dood en de implicaties daarvan voor het dagelijks bestaan', maar met name de teksten in pars III vertonen ook significante inhoudelijke verschillen met de overige teksten (9); een terechte waarschuwing om de inhoudelijke eenheid van een verzamelhandschrift niet te overschatten.

Samenvattend: dit handschrift is geen convoluut, daarvoor vormt het te sterk een codicologische zowel als inhoudelijke eenheid. Vanwege de tekst-autonomie is het handschrift evenmin een verzameltekst. Daarmee is dit boekje als verzamelhandschrift terecht in de reeks opgenomen. Echter, bij de editie van volgende 'verzamelhandschriften' in de reeks dient mijns inziens onder 'materiële eenheid' verstaan te worden een eenheid in zowel inhoudelijke als codicologische zin, waarbij aan beide betekenissen van de term 'materieel' belang moet worden toegekend voor het bepalen van het karakter van de codex. Meer algemeen gesteld lijkt mij de definitieproblematiek een geschikt onderwerp voor een vervolgcongres. Want ondanks mijn opmerkingen over de definiëring zal de serie zijn nut voor de medioneerlandistiek zeker bewijzen, mede of juist door het aanzwengelen van een dergelijke methodologische discussie.

Ruud van den Berg

C.G.M. van Kruining, J.G. Kruisheer, G. Verhoeven, *Delft, 15 april 1246* (Delft: Gemeentelijke archiefdienst, 1996, 127 blz., *f*20,-, ISBN 90 75095 21 X).

Hoewel het niet blijkt uit de titel, betreft dit boekje een uitgave ter gelegenheid van de 750ste verjaardag van de verlening van stadsrecht aan Delft door graaf Willem II van Holland. In deze bundel vinden we naast een tekstpublicatie vier artikelen met toelichtingen op de Delftse stadskeur. De uitgave stelt zich nadrukkelijk ten doel 'de inhoud en de betekenis van de oorkonde voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk te maken' (Gerrit Verhoeven in het voorwoord, 7).

De publicatie van de Latijnse tekst en de Nederlandse vertaling zijn verzorgd door Kees van Kruining en Gerrit Verhoeven, 'De Delftse stadskeur van 1246 vertaald' (9-44; ook gepubliceerd in *Delfia Batavorum jaarboek 1995* (Delft, 1996) 25-62). Na de modern-Nederlandse vertaling volgt nog een Middelnederlandse versie uit een vijftiende-eeuws privilegeboek. In de verantwoording van deze dubbele tekstpublicatie wordt geen melding gemaakt van eerdere bronnenuitgaven, zoals die

van J.F. Niermeyer kort voor de 700ste herdenking, *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden, 1944) 98-129.

Het korte artikel van Jaap Kruisheer, 'De totstandkoming van de Delftse stadskeur van 1246' (45-55) wordt gekenmerkt door veelvuldige herhalingen. Zijn belangrijkste conclusie aangaande de ontstaansgeschiedenis is dat de keur vrijwel letterlijk is ontleend aan het Haarlemse stadsrecht van 23 november 1245 en dat het initiatief tot verlening niet afkomstig is van de Hollandse graaf, maar van de Delftenaren zelf.

Met name deze tweede stelling is interessant, omdat H.P.H. Camps in de herziening van zijn dissertatie uit 1948, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland* (Hilversum, 1989), stelt

dat de Delftse keur een voorbeeld is van een document dat door de landsheer gedecreteerd is zonder dat de stad erom gevraagd heeft (121). Kruisheer stelt in de laatste voetnoot van zijn artikel dat Camps' opvattingen grotendeels met de zijne overeenstemmen; waar Camps een afwijkende mening verkondigt, acht Kruisheer het betoog niet overtuigend. Kruisheer ziet 'dan ook geen aanleiding met Camps een discussie aan te gaan' (55, noot 1).

Over dit probleem van het initiatief tot stadsrechtsverleningen in deze periode handelt een niet gebruikt artikel van Heinrich Reincke, 'Über Städtegründung. Betrachtungen und Phantasien', in: Carl Haase, ed., *Die Stadt des Mittelalters. Erster Band: Begriff, Entstehung und Ausbreitung* (3e druk; Darmstadt, 1978) 338-370. Raadpleging hiervan had Kruisheer mogelijk tot een betere onderbouwing van zijn stelling kunnen brengen. Zo is het in het geval van Delft mijns inziens nog maar de vraag of de burgers in 1246 in de positie verkeerden om de landsheer om een stadsbrief te verzoeken. Hier wordt geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen 'stad' in sociaal-economische zin - een nederzetting met onder andere economische functies - en in juridische zin - een nederzetting met een stadskeur. De vermenging van de twee definities leidt tot een cirkelredenering in zowel het artikel van Kruisheer als in de bijdrage van Gerrit Verhoeven, 'De betekenis van de Delftse stadskeur van 15 april 1246' (57-67), waarin de ontwikkeling van Delft tot stad beschreven wordt. Uit de ontstaansgeschiedenis van de oorkonde wordt afgeleid dat het initiatief van de Delftenaren afkomstig is, en dat Delft dus al stedelijke kenmerken moet hebben gehad; een reden om het initiatief in Delft te leggen is precies het stedelijke karakter van de nederzetting. Door deze cirkelredenering, en door het gebrek aan feitelijke gegevens, is de onderbouwing van de visie in deze twee artikelen betreffende zowel het initiatief tot de stadskeur als het stedelijk karakter van Delft omstreeks 1246 uiterst discutabel.

Een belangrijke bijdrage in de bundel is van Kees van Kruining, 'Recht in de stad. Juridische aspecten van de Delftse stadskeur van 1246' (68-96). Hij doet een verdienstelijke poging de inhoud van het document thematisch geordend te verduidelijken. Helaas worden daarbij niet alle artikelen behandeld. Zo komt een belangrijke bepaling als artikel 54, waarbij de schepenbank het recht krijgt tot het geven van verordeningen oftewel keuren, niet aan bod.

De bundel besluit met een biografie van de verlener van de stadskeur, 'Graaf Willem II (1234-1256)', opnieuw van de hand van Kees van Kruining (97-126). Hij behandelt Willems politiek in 5 'fasen' (bedoeld zijn regio's): Holland; Delft; het Duitse Rijk, waar Willem in 1247 tot Rooms-Koning wordt gekozen maar het niet tot Keizer brengt; Zeeland, Vlaanderen en Henegouwen; West-Friesland. Dit relatief omvangrijke artikel valt buiten het kader van deze bundel, omdat volgens Kruisheer Willem II in Delft slechts een lijdelijke rol in de stadsrechtsverlening speelde. Bovendien komt Willems aandeel in het stadsvormingsproces in Holland in het algemeen en in Delft in het bijzonder hier relatief te kort aan bod. Een voor de bundel als geheel fatale inconsistentie is dat in dit laatste artikel nog een stuk stadsrecht van Delft opduikt. Van Kruining beoordeelt een niet in de bundel opgenomen akte van 23 april 1246 als een aanvulling op en daarom behorend tot de stadskeur (103).

Door de weigering een discussie aan te gaan en vooral door het veronachtzamen van een deel van de recente literatuur mist deze bundel de aansluiting op de historiografie. Juist op een terrein binnen de rechtsgeschiedenis waarover nog niet

veel geschreven is, is dat een gemiste kans om het strikt plaatselijke belang van het boekje te overstijgen. Bovendien beantwoordt de bundel hierdoor uiteindelijk niet aan zijn doel: de geïnteresseerde leek wordt niet zozeer op weg geholpen, maar eerder het bos ingestuurd.

Ruud van den Berg

D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke. H. Sarfatij, ed., *Wi Florens.... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht: Matrijs, 1996, 366 blz., *f*75,-, ISBN 90 5345 098 X).

Sinds enige tijd is in Nederland het herdenken van memorabele evenementen uit het verleden voor historici vrijwel dagelijks werk dat meestal zijn neerslag vindt in een bundel bijpassende opstellen. Maar zelden worden deze zo fraai en aantrekkelijk uitgegeven als bovenstaand boek ter gelegenheid van de zevende eeuwdag van de moord op Floris V (1254-1296). Ook de inhoud ervan is van kwaliteit: dit dankt het mede aan de in veel opzichten geslaagde opzet om behalve de geschiedenis van de graaf zelf allerlei aspecten van diens tijd te belichten en, zoals De Boer in zijn inleiding uiteenzet, de krachtige interne ontwikkeling te tonen die Holland toen kenmerkte binnen een heel dynamisch West-Europa. Het eerste hoofdstuk, van de hand van Cordfunke, bevat - als wellicht onvermijdelijk begin - een overzicht van familierelaties en een gedetailleerd verslag van de politiek na de dood van Floris' vader Willem II (1256), een feitenrijk, maar niet erg boeiend hoofdstuk. De schrijver ruimt er nogal wat plaats in voor zijn favoriete hypothese dat Floris in de heerlijkheid Voorne zou zijn grootgebracht door toedoen van zijn voogdes, Aleid van Avesnes (hij verwijst daarvoor naar Van Oostrom, die zich echter voor zijn veronderstellingen hieromtrent juist op Cordfunke beriep; *Maerlants wereld*, 468), zonder zich zelfs maar af te vragen hoe (on)waarschijnlijk het is dat de voogdes/regentes het graafje (en haar eigen hofhouding?) in een van Holland onafhankelijke, buiten haar eigen gezag en rechtsgebied gelegen hoge heerlijkheid zou onderbrengen. De Bambergse mediëvist Klaus van Eickels beschrijft de relatie van het graafschap Holland tot het Duitse Rijk (waarvan het deel uitmaakte), dat in de dertiende eeuw door een voortdurende strijd om de koningskroon desintegreerde. De systematisch opgezette behandeling van Hollands buren, de bisschop van Utrecht, de graven van Gelre, Kleef en Bentheim door mevrouw Van Winter heeft een aardige pointe: ze laat zien hoe juist in Floris' jaren door zwak bestuur en tegenspoed van de eersten het machtsevenwicht in de noordelijke Nederlanden volkomen werd verstoord en Holland daarvan blijvend kon profiteren. De verhouding van Dirk VIII van Kleef tot Floris komt niet erg uit de verf: waarom duikt hij telkens op aan de zijde van zijn verre neef? Mevrouw De Hemptinne, die de zuidelijke pendant van dit hoofdstuk verzorgde, legt de nadruk op de positie van het huis Avesnes, dat in de Hollandse politiek zo'n belangrijke rol speelde en in 1299 het graafschap erfde.

De archeoloog Bos bespreekt de waterstaatkundige politiek van graaf Floris, ‘een aan de tijd aangepaste voortzetting van de politiek’ van zijn voorgangers, met nu eens niet de Hollands-Utrechtse laagvlakte maar het Waterland als voorbeeld. Zijn collega Bult interpreteert de uit opgravingen gewonnen twaalfde-eeuwse gegevens omtrent behuizing, interieur en levenswijze, waarbij veel materiaal uit Dordrecht. Sarfatij, juist met deze stad zo vertrouwd, laat de groei ervan tot een laat-twaalfde-eeuwse handelsstad met stenen koopmanshuizen zien. Fris en nieuw is De Boers bijdrage over de handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland in de tweede helft van de dertiende eeuw; deze toont onder meer hoe de tot bloei gekomen vrachtvaart op Engeland weliswaar voortdurend hinder ondervond van problemen met dat land, maar niettemin nauwelijks onderbroken werd, en Dordrecht ook in de

handel op Duitsland een sterke positie innam. Over de veelbesproken kwestie van de Engelse wolstapel zegt de schrijver verstandige dingen.

Binnenlandse machtsfactoren, de onderlinge verhouding van adel en jonge ridderschap en het strategisch belang van Floris' kastelenbouw vormen de onderwerpen, met zorg behandeld door respectievelijk A. Janse en R.P. de Graaf. Heel levendig en interessant is een hoofdstuk over de doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland in de tweede

helft van de dertiende eeuw van de hand van J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer. Ook hierin krijgt Dordrecht een rol van betekenis toegedeeld. Van Uytven gaat Floris' afhankelijkheid van buitenlandse geldschieters na en geeft in een tabel een vergelijking van de gewone jaarinkomsten van het graafschap met dertiende-eeuwse gegevens van elders. Wie waren de ‘kerels’ die in de mythevorming rond de graaf een functie vervullen? P.C.M. Hoppenbrouwers probeert zicht op hen te krijgen in een beschouwing over buurschap, parochie en gerechtsheerlijkheid en de al dan niet afzonderlijke rol van de eigenerfden in de dorpsgemeenschappen.

A.L.H. Hage schreef het in een bundel als deze onmisbare artikel over de *Rijmkroniek* van Melis Stoke, waarin hij opteert voor de mogelijkheid van één auteur van twee versies, en het werk karakteriseert als het vroegste Noord-Nederlandse voorbeeld van een bij de ridderroman aansluitend literair genre. J. van Herwaarden worstelde met de ondankbare opdracht iets te zeggen over het culturele klimaat waarin Floris verkeerde, hoewel over het bestaan van zo'n klimaat in Holland niets bekend is. In omringende landen was meer aan de hand, zoals hij met veel voorbeelden beschrijft. Maar dat daarvan iets tot Floris' naaste omgeving was doorgedrongen kan alleen met veel ‘vermoedelijk's en ‘ongetwijfeld's worden verdedigd. Mevrouw Ebels-Hoving traceert, na Stokes verhaal over Floris V in hoofdpunten te hebben ontleed, hoe latere geschiedschrijvers daarmee zijn omgesprongen en betoogt dat afgezien van enkele uit de volksliteratuur afkomstige thema's weinig aan de historie en haar interpretatie is veranderd, tot deze in de twintigste eeuw onderwerp van wetenschappelijk onderzoek werd. Bijzonder fraai geïllustreerd is J.J. Hey's studie van de manier waarop prentmakers en schilders sinds de zestiende eeuw de in hun oog saillante elementen uit het populaire verhaal in beeld hebben gebracht.

De redactie, die de Hollandse graaf die hier herdacht wordt wilde plaatsen buiten de enge context van een min of meer legendarisch tragische-heldenverhaal, kan met plezier op het resultaat terugkijken. Floris is teruggebracht tot redelijke proporties. We zien hier geen grote vernieuwer met ‘democratische’ neigingen, geen krachtig vorst, maar een man die in een periode waarin Holland en Zeeland tot economische bloei geraakten op bekwame wijze de politiek van zijn voorgangers, die de economie - al of niet bedoeld - hadden bevorderd, voortzette en daarnaast gebruik maakte van allerlei diplomatieke en strategische mogelijkheden om zijn los aaneenhangende territorium althans voorlopig te consolideren. Of dit resultaat helemaal naar de zin is van de tweede redacteur lijkt de vraag. Cordfunkes afsluitende ‘balans’ is in een andere toonaard gesteld. In zijn ogen was de graaf groot in alles, één en al weloverwogen beleid en vernieuwende initiatieven, een machtig man met grote internationale invloed. Bij hem worden zelfs de lamentabele contracten waarin Floris het huwelijk van zijn twee kinderen met respectievelijk een zoon en een dochter van de koning van Engeland vastlegde tot fraaie successen en zijn sollicitatie naar de Schotse kroon een begrijpelijk eigen initiatief. Dat lijkt me een sterke onderschatting van de belangen van de Engelse koning in al die gevallen en een volkomen verkeerde kijk op de machtsverhouding tussen Edward I en Floris V. Men hoeft de verdiensten van de graaf niet te bagatelliseren om te aanvaarden dat onvermengde bewondering niet overeenstemt met de uitkomst van deze belangwekkende reeks bijdragen.

J.A. Kossmann-Putto

Nieuwe Geschiedenis

C.H. van Rhee, *Litigation and legislation. Civil procedure at first instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)* (Dissertatie Leiden 1997, Studia LXVI; Brussel: Algemeen rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, 1997, xlix + 517 blz., *f*80,-, ISBN 90 5746 001 7).

De Grote Raad van Mechelen werd in 1473 door hertog Karel de Stoute als 'Parlement' te Mechelen gevestigd om in zijn landen te fungeren als hooggerechtshof. Civiele geschillen konden er door gekwalificeerde personen of instellingen aanhangig gemaakt worden; sommige soorten van zaken kwamen *ratione materiae* eveneens in aanmerking voor beslissing in eerste aanleg voor deze hoge raad. Maria van Bourgondië heeft in 1477 moeten aanvaarden dat deze centrale raad weer ambulatoir werd. In 1504 werd Mechelen echter opnieuw de vaste plaats van dit rechtscollege in de Nederlanden dat slechts naar de kroon werd gestoken door de rechtsprekende bevoegdheden van sommige der collaterale raden te Brussel (vanaf 1531 zo genoemd).

Een deel van de rijke archieven van de Grote Raad, bewaard op het Belgische Algemeen rijksarchief, is geïnventariseerd en geanalyseerd in het kader van een grootschalig, langdurig door ZWO gesubsidieerd onderzoeksproject onder leiding van prof. mr. J.Th. de Smidt (Universiteit van Amsterdam). Het resultaat zijn de gepubliceerde regesten van alle civiele sententies van de raad tot 1581 (*Chronologische lijsten der geëxtendeerde sententien...,* zes delen, 1966-1988) en de minutieus geïnventariseerde procesdossiers 'Beroepen uit Holland', (tien delen, 1965-1975) en de zaken in 'Eerste aanleg' voorzover betrekking hebbende op het latere Nederland (drie delen, 1968-1972). Behalve heel wat kleinere studies, deels gebundeld in de serie 'Miscellanea Consilii Magni', zijn er ook een paar kloeke boeken over verschenen, waarvan ik maar noem J. Van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (1973) en A.J.M. Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531* (1980).

Kennis van het oude procesrecht is voor jurist en historicus van belang omdat in het proces, via de procedureregels, het abstracte 'recht' werd geconcretiseerd. Die kennis heeft ook praktisch nut als gids in de procesdossiers die een rijke, maar nog te weinig benutte bron van historische informatie bevatten. Het is daarom verheugend dat aan de reeks studies die in recente jaren zijn gewijd aan aspecten van het procesrecht - ik denk aan de proefschriften van Wedekind over Holland en van Lijten over Brabant - nu een gedegen studie betreffende de Grote Raad is toegevoegd. Dit boek, waarop de schrijver te Leiden in de rechten promoveerde, houdt zich tamelijk stipt aan de gekozen periode 1522 tot 1559, gemarkeerd door de afkondiging van min of meer vernieuwde instructies voor de civiele procedure bij de raad. De auteur ziet als voornaamste impuls voor de vernieuwing van 1559 de door de vorst verhoorde bede der justitiabelen om verkorting van de langdurige en kostbare procesgang: wat rond 1540 nog niet was gelukt, 'slaagde' aan het einde van de jaren vijftig. (Of sindsdien de procedures werkelijk korter en goedkoper werden, wordt in het midden gelaten.)

Op basis van een niet nader gespecificeerde selectie uit het totale bestand der Eerste-aanlegzaken - ongetwijfeld vergemakkelijkt door de bovengenoemde inventaris -, van sententie- en dictaregisters en van enig ander relevant archiefmateriaal en aan

de hand van vergelijkende en ondersteunende literatuur, geeft Van Rhee een ampele en gedetailleerde schets van alle mogelijke aspecten van de civiele procedure in eerste aanleg. Om te beginnen natuurlijk de wetgeving, die dus de titel van zijn boek mede verklaart, vervolgens de jurisdictie en competentie

van de Grote Raad *in casu*, de manieren waarop een proces aangelegd kon worden, de verschillende incidenten, fasen en eventueel in te dienen (bewijs)stukken, de betrokken functionarissen (procureurs, raadsheren-commissaris, deurwaarders enzovoorts), het vonnis, de executie daarvan, de proceskosten. In het tweede deel van zijn boek behandelt Van Rhee enkele soorten bezitsacties en processuele aspecten zoals uitstel en verstek (hoofdstuk 9-12). In de bijlagen geeft de auteur exempels van teksten van alle mogelijke ten processe ingediende stukken. *Pièce de résistance* is de geannoteerde uitgave van de concept-ordonnantie van circa 1540 (391-487).

Van Rhee heeft een goed overzicht van de stof en hij toont zich een meester in het vatten van de essentie en van het saillante detail (bijvoorbeeld de kwestie van de niet-motivering van het vonnis). Hier en daar is hij wel wat kort van stof: de procedure vóór 1522; de minimumwaarde van het belang waarom men begon te procederen (in verband met de rechtsstatelijke betekenis van de 'gelijkwaardigheid der partijen'), de toen nog niet bestaande scheiding der machten (hoe ernstig was dat voor rechtzoekenden? Men leefde nog in een standenmaatschappij!) en het dilemma van het spanningsveld dat onontkoombaar optreedt als de wetgever gelijkwaardigheid van partijen wil waarborgen en tevens voortgang in de procedure moet stimuleren, komen slechts beknopt aan bod.

Hier en daar is de afstand die de auteur tot relevante historische literatuur houdt, wel erg gekunsteld (als hij bijvoorbeeld op bladzijde 178 spreekt over de inschakeling van landmeters bij enquêtes door raadsheren-commissaris). Presentisme of anachronisme bedreigt een schrijver die zijn onderzoek wil zien als 'nuttig' voor de 'Working group for the approximation of the civil procedure law in Europe' (vii, 313, 343). Bij alle lof die dit boek toekomt, is het toch wel een beetje wrang dat in Nederland anno 1997 een proefschrift in het Engels geschreven wordt over de procedure voor een interregionaal, centraal gerechtsshof dat (toen al!) zijn procederenden zoveel mogelijk moest tegemoetkomen in hun landstalen: Frans en Nederlands. Naast de zakenindex zou een personenregister overigens een nuttige tweede toegang zijn geweest.

A.H. Huussen jr.

H. Luijten en M. Blankman, ed., *Minne- en zinnebeelden. Een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek* (Alfa; Amsterdam: Amsterdam university press, 1996, ix + 142 blz., *f*25,-, ISBN 90 5356 212 5).

Een enthousiasmerende inleiding, waarin onder meer parallellen worden getrokken tussen moderne reclame en oude embleembundels, opent deze nieuwe bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek van de zestiende tot achttiende eeuw. De samenstellers Hans Luijten en Marijke Blankman bieden in kort bestek een overzicht van het ontstaan en floreren van het embleem. Van het *Emblematum liber* (1531) van de grondlegger van het genre Alciato, wiens poëziebundel door toedoen van zijn uitgever de kenmerkende opbouw kreeg van motto, afbeelding en epigram, tot de specifiek Nederlandse voorkeur voor het liefdesembleem en het werk van misschien wel Nederlands beroemdste embleemdichter Jacob Cats, op wiens *Silenus Alcibiadis*

sive Proteus samensteller Luijten vorig jaar promoveerde. In de inleiding is veel achtergrondinformatie te vinden over de wijze waarop de embleembundels tot stand kwamen. Dichters en drukkers waren bijzonder vindingrijk in het werken met materiaal van hun voorgangers. Ze gebruikten de platen waarmee de illustraties werden gemaakt keer op keer opnieuw, en deden voor inspiratie steeds weer een beroep op dezelfde 'tussenbronnen':

oudere embleemboeken, maar ook compilatiewerken en spreukenbundels als Erasmus' *Adagia.*

De embleembundels hadden verschillende functies. Ze konden opvoedend, vermanend, onderhoudend of stichtend zijn, en beoogden soms meerdere doelen tegelijkertijd. Daar zal ook een deel van de populariteit van het genre aan te danken zijn geweest: wie wijze lessen wilde ontwijken, vond in de plaatjes genoeg vermaak. Door hun veelzijdigheid zijn de embleembundels moeilijk in te delen naar aard en functie. Hoewel inhoud en doel vaak wel degelijk samenhingen: zo is een religieuze bundel als Poirters *Het masker van de wereldt afgetrocken* (1644) als overwegend bespiegelend, en Roemer Visschers *Sinnepoppen* als overwegend moreel-didactisch te kwalificeren.

De samenstellers hebben voor de opbouw van deze verzamelbundel een creatiever indelingscriterium gekozen dan samenhang in aard en functie. *Minne- en zinnebeelden* is ingedeeld volgens het principe van aaneenrijging. Elk embleem is door een onderwerp, beeld of motief met het vorige verbonden. Het geheel geeft de cyclus van het menselijk leven weer, van de kinderjaren tot de ouderdom. Een nadeel van deze aanpak wordt door de samenstellers zelf onderkend: de emblemen worden zo uit de (oude) context van de bundels gerukt. Daar staat tegenover dat ze in de nieuwe context mooie verbanden laten zien: hoe het als vunzig bekend staande varken met de hoererij werd geassocieerd bijvoorbeeld, zoals ook de deugdzame cello een overwachte connotatie blijkt te hebben. In het commentaar bij de emblemen, dat als een aaneengesloten geheel voorin de bundel is afgedrukt, worden overwachte parallellen zichtbaar gemaakt en verklaard.

De combinatie van beeld en woord is bij het embleem cruciaal. Er is om die reden in deze bloemlezing dan ook veel aandacht besteed aan goede weergave van de afbeeldingen. Voor de *pictura* is steeds een pagina gereserveerd, met over het algemeen een zeer goed resultaat. Slechts in een enkel geval is desondanks moeilijk te zien wat er precies afgebeeld wordt. Een probleem is bijvoorbeeld de prent op pagina 84: de tekst bij dit embleem van Marcus Anthonius Gillis over de capriolen van een kaatsbal vraagt om een gedetailleerde afbeelding, en hier schiet zelfs de moderne techniek tekort.

Een sterk punt van deze bloemlezing is de overvloed aan gegevens die de samenstellers bij elk embleem boven water haalden. Goede annotaties, kritisch commentaar en verwijzingen naar literair-historische feiten maken *Minne- en zinnebeelden* ten slotte tot een nuttige wegwijzer voor iedereen die wegwijs wil raken in de Nederlandse embleemliteratuur.

Els Stronks

H.A. Bosman-Jelgersma, ed., *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie: Drukkerij Knijnenberg, 1996, 184 blz., ISBN 90 70353 06 7).

Deze bundel met tweeëntwintig artikelen van veertien auteurs is gewijd aan de zestiende-eeuwse arts Pieter van Foreest, die in zijn grafschrift in de Grote Kerk van

Alkmaar een Hollandse Hippocrates wordt genoemd. Van Foreest werd in 1521 in Alkmaar geboren. Na een korte studie in Leuven promoveerde hij in 1543 te Bologna tot *doctor medicinae.* Terug in Alkmaar oefende hij twaalf jaar zijn praktijk uit, waarna hij naar het door pest getroffen Delft vertrok. Gedurende heel zijn medische carrière stelde Van Foreest zijn ervaringen op schrift. Zijn *Opera omnia* geven inzicht in de stand van de geneeskunde in de zestiende eeuw, waarbij hij zich een nuchter medicus toonde. Hij was wars van kwakzalverij en een fervent tegenstander van drastische middelen: aderlaten paste hij bijvoorbeeld slechts met mate toe. Als kind

van het humanisme stond hij kritisch ten opzichte van de theorie en baseerde zich liever op de eigen waarneming. Omdat hij opgeleid was in Italië, stond hij in Holland in hoog aanzien en kreeg daarom het eervolle verzoek een openingsrede te houden bij de oprichting van de Leidse universiteit. Tevens consulteerde Willem van Oranje hem enige malen en na de moord op de prins was Van Foreest een van de artsen die verantwoordelijk waren voor de sectie. Aan het eind van zijn leven besloot hij terug te keren naar zijn geboortestad Alkmaar, waar hij in 1597 stierf.

De artikelen van de bundel behandelen onder meer de theoretische achtergrond van de klassieke humoraal-pathologie met de leer van de lichaamssappen, voorts de nuchtere aanpak van Van Foreest zelf, de geneesmiddelen die hij gebruikte, het belang dat hij, net als zijn tijdgenoten, hechtte aan de astrologie voor de behandeling van zijn patiënten, zijn rol als stadsdokter van Alkmaar (mogelijk maar niet bewezen) en van Delft tijdens de pest. Ook zijn relatie met Willem van Oranje komt aan bod, die overigens niet meer dan incidenteel is geweest. Van Foreest was tevens actief op tandheelkundig gebied. Omdat er geen grote medische ontdekkingen op zijn naam stonden, liep de belangstelling voor zijn werk in de negentiende eeuw snel terug.

Redacteur Bosman-Jelgersma levert de meeste bijdragen aan de bundel: naast een verantwoording en een korte levensloop schreef ze vijf artikelen. Ze besteedt onder meer aandacht aan de geneesmiddelen die Van Foreest gebruikte (57-62). Deze waren voor 80% van plantaardige oorsprong en bestonden doorgaans uit twintig tot vijftig verschillende grondstoffen. Ook schetst ze de familierelaties van Van Foreest en zijn vrouw (105-115). De dokter had bijvoorbeeld zakelijk contact met de Delftse apotheker Cluyt, de latere *praefectus* van de Leidse hortus, die via zijn vrouw verwant was aan de vrouw van Van Foreest. Tevens geeft Bosman-Jelgersma een beeld van de oprichting van de Leidse universiteit, waar Van Foreest onder andere betrokken was bij het opstellen van de concept-statuten (125-128). Het boek eindigt met een overzicht van alle patiënten aan wie Van Foreest in zijn *Opera omnia* een studie heeft gewijd.

De redactie van de bundel had strakker gekund. Nu herhalen de verschillende auteurs elkaar soms, of spreken elkaar tegen. Zo wordt ergens beweerd dat Van Foreest professor aan de Leidse universiteit is geweest, terwijl Jan van der Korst in zijn artikel over de officiële functies van de dokter (87-92) juist aantoont dat deze veronderstelling niet door bronnen kan worden geschraagd. Ook de chronologie van de verschillende hoofdstukken is niet altijd even logisch. Toch geeft dit rijk geïllustreerde boek een goed inzicht in de geneeskunst van de zestiende eeuw.

Marie-Christine Engels

A. Maljaars, *Het Wilhelmus. Auteurschap, datering en strekking. Een kritische toetsing en nieuwe interpretatie* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Kampen: Kok, 1996, 344 blz., ISBN 90 242 7830 9).

Marnix is waarschijnlijk de dichter van het Wilhelmus geweest, al wordt dit nog steeds bestreden. Zo stond het vijftig jaar geleden in de schoolboeken, en zo zal het ongetwijfeld ook nu nog dikwijls onderwezen worden. Er is moed voor nodig om

die stelling serieus te bestrijden. Over het Wilhelmus is veel geschreven, maar de boodschap van al die publicaties lijkt toch te zijn dat absolute zekerheid op geen enkele wijze verkregen kan worden. Daarom verdient Maljaars in elk geval een gelukwens, dat hij een nieuwe poging heeft aangedurfd.

Dat is vooral daarom moedig, omdat zo'n onderneming een dubbele deskundigheid vereist. Zowel historici als neerlandici hebben met argumenten op het terrein van hun eigen vakgebied aan de discussie bijgedragen. Om het geheel te kunnen overzien moet men de twee dus met elkaar combineren, en dat is precies wat Maljaars op zich heeft genomen. Zijn boek is opgebouwd uit twee delen: een stilistisch-grammaticaal en een historisch onderzoek.

Het eerste is vaker gedaan, maar dan is steeds gezocht naar overeenkomsten tussen het Wilhelmus en het onomstreden eigen werk van Marnix. C.B. van Haeringen heeft er indertijd al op gewezen dat de omgekeerde methode wel eens vruchtbaarder zou kunnen blijken. Overeenkomsten zullen in het omvangrijke oeuvre van Marnix altijd te vinden zijn. Maar zijn er ook verschillen, kenmerken die we wel in het Wilhelmus, maar nergens in Marnix' gedichten aantreffen? Dat vooral is Maljaars' uitgangspunt geweest. Hij komt dan tot de conclusie, dat het Wilhelmus sterk afwijkt van alles wat onbetwist aan Marnix toegeschreven kan worden. De verschillen zijn zo groot, dat de veel gehuldigde these van Marnix' auteurschap niet te handhaven is.

In het historisch gedeelte draait het betoog vooral om de datering. Vroeger werd vrij algemeen aangenomen dat het Wilhelmus geschreven was in 1568 of 1569, als een troost- of afscheidslied. Later ging de mening overheersen dat het Wilhelmus stamde uit de jaren 1571-1572, en bedoeld was als propagandalied. De kwestie kan voor het auteurschap van belang zijn, omdat dikwijls wordt aangenomen dat de verstandhouding tussen Oranje en Marnix na 1567 aanvankelijk vrij koel is geweest. Wie hem als auteur wil handhaven, is dus aanzienlijk beter gediend met een late datering.

Maljaars kiest zeer beslist voor de vroege datering, en toetst dan de kansen van Marnix als auteur. Marnix was calvinist, en hing daarom de calvinistische verzetstheorie aan. Verzet kon slechts rechtmatig zijn als het uitging van een wettig daartoe geroepen leider. Zo'n leider was er ook: Hendrik van Brederode. Bij hem sloot Marnix zich aan, en na Brederodes overlijden in februari 1568 vinden we hem in de omgeving van Brederodes goede vriend Lodewijk van Nassau. De directe contacten met Oranje komen pas later tot stand. In 1568 of 1569 was hun verhouding niet van dien aard, dat Marnix een lied tot eer van de prins had kunnen schrijven.

Marnix' auteurschap valt dus alleen te handhaven bij een late datering, en het Wilhelmus moet dan bedoeld zijn geweest als een propagandalied. Maar dat kan het volgens Maljaars nu juist niet zijn, zoals hij met tal van voorbeelden toelicht. Ik moet hier terwille van de ruimte met een tweetal volstaan, die wel karakteristiek zijn voor de wijze van argumenteren. In de derde strofe vraagt Oranje om ondersteuning in het gebed, dat God hem kracht mag geven. ‘Daaruit valt op te maken dat het hem volgens de dichter op dat moment aan elke kracht om zijn onderdanen te helpen ontbreekt’ (195); dit kan dus niet de taal van een propagandalied zijn. Het tweede voorbeeld: met Saul de tiran in strofe VIII zou volgens velen Filips II bedoeld zijn. Maar dat strijdt met strofe XI, waar met ‘de tiran’ onmiskenbaar Alva bedoeld wordt (229).

Deze twee voorbeelden laten zien hoe Maljaars te werk gaat. Hij redeneert langs rechte lijnen in strikte logica, en benadert de tekst van het Wilhelmus uitgesproken nuchter en zakelijk. Zo broodnuchter, dat de lezer zich geprikkeld voelt zijn fantasie iets meer ruimte toe te staan dan de schrijver hem vergunt. Is het werkelijk ondenkbaar, dat een generaal aan het hoofd van tienduizend man toch in christelijke

ootmoed om voorbede vraagt? Kan een dichter hetzelfde woord niet gebruiken voor twee verschillende personen, zeker als hij zijn ambacht zo slecht verstaat als Maljaars aanneemt van de maker van het Wilhelmus?

Over zulke punten kan men van mening verschillen, en het soms dan misschien ook nog met elkaar eens worden. De meeste moeite blijf ik houden met de rechtlijnigheid. Ik verwijs dan vooral naar die wettig geroepen leider van de opstand, Hendrik van Brederode. Die constructie

komt mij al zeer gewrongen voor. Nog vreemder vind ik het, als na Brederodes dood Lodewijk van Nassau dat leiderschap heet over te nemen. Kan Marnix werkelijk gedacht hebben dat deze jongere broer de echte aanvoerder was van een opstand, waarvoor het geld uit de beurs van de oudere broer kwam?

Het lijkt mij onmogelijk de twee broers zo tegen elkaar uit te spelen. Wie zich in 1568 in dienst van Lodewijk stelde, moest natuurlijk weten, dat het hoofd van het huis Nassau zijn hoogste patroon was. Ik kan daarom niet inzien dat Marnix in 1568 noodzakelijkerwijs een koele distantie tot Willem bewaard moet hebben. Een vroege datering van het Wilhelmus hoeft dan niet te botsen met Marnix' auteurschap. Het historisch gedeelte van Maljaars' proefschrift geeft mij eerder de overtuiging, dat aan de mogelijke ontstaansdatum van het Wilhelmus geen argumenten pro of contra de Marnix-traditie zijn te ontlenen.

Het historisch-grammaticaal gedeelte valt buiten mijn competentie. Ik kan van de lectuur wel een impressie hebben overgehouden, maar het heeft weinig zin die mee te delen. De lezer die wel ter zake kundig is oordele zelf, en de onkundige moet met mij te rade gaan bij de vaktijdschriften van de neerlandistiek. Misschien zullen zij ons verzekeren dat Marnix als auteur nu definitief geschrapt kan worden, misschien geloven ze juist het tegendeel. De historicus kan op eigen kracht over die vraag geen helderheid verschaffen.

A.Th. van Deursen

J.G.M. Sanders, ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, Hilversum: Verloren, 1996, 1 krt. + 575 blz., *f*39,90, ISBN 90 6550 532 6).

Dit boek schijnt in een incestueuze relatie te staan tot *Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Een institutionele handleiding* (1993). Het bevat een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling van de territoria in het huidige Noord-Brabant ten tijde van de Republiek, inclusief de heerlijkheden en domeinen. Uitvoerig wordt stilgestaan bij de instituties, de rechtspraak (inclusief het notariaat), de belastingheffing en -inning, de vestingsteden en de polders, waterschappen en gemene gronden. Daarna volgt alfabetisch geordend een opsomming van de staatkundige positie van alle plaatsen in het huidige Noord-Brabant in 1795, met hun instellingen; deze opgave neemt bijna 60% van het boek in beslag. Bij elk onderwerp en elke plaats wordt aangegeven welke archieven er voorhanden zijn en waar zij zich bevinden en welke literatuur het best als uitgangspunt kan worden genomen. Talloze fraaie kaarten illustreren de ontwikkeling die zich voordeed en de toestand die in 1795 bestond. Bij gebrek aan voorstudies moet het boek veel zaken onbesproken laten of kan het deze slechts tastenderwijs aanduiden, doch dat neemt niet weg dat het een schat aan concrete informatie bevat. Elke onderzoeker die zich in de archieven van Noord-Brabant op het Staatse verleden wil storten, zal er zijn voordeel mee kunnen doen.

Tegenover de zonzijden staan de schaduwzijden. Om te beginnen is de aanpak strikt formeeljuridisch. Zo'n benadering kan voor ongeoefende onderzoekers wel handig zijn, maar is nauwelijks meer van deze tijd; er had beslist aandacht geschonken moeten worden aan de feitelijke werking van het bestuur en rechtssysteem. Ten tweede vormt de situatie in 1795 bij tal van onderwerpen te zeer het uitgangspunt. Dit valt enigszins te begrijpen vanuit de voorgeschiedenis van het boek, dat voortborduurt op de *Historische kaart van Noord-Brabant 1795* (1980), doch leidt tot ernstige vertekening en onevenwichtigheid; er wordt teveel teruggeprojecteerd vanuit een later tijdperk. Ten derde reikt het gezichtsveld niet verder dan de

huidige grenzen van Noord-Brabant; het werk geeft ondubbelzinnig blijk van een parochiale mentaliteit. De verhouding met Den Haag komt onvoldoende uit de verf, terwijl Staats-Brabant als generaliteitsland daarmee onlosmakelijk was verbonden. De weinige gegevens over het Haagse gebeuren bevatten bovendien grove onjuistheden. Zo was de Raad van State niet het uitvoerend orgaan van de Staten-Generaal (163), waren de gedeputeerden te velde niet alleen en zelfs niet primair afkomstig uit de Raad van State (22), was de ontvanger-generaal niet naast de thesaurier-generaal de voornaamste functionaris van de Raad van State (163) en waren de Gecommitteerde Raden in Holland niet vanaf de achttiende eeuw verdeeld in twee colleges (90). Hoe komt men er bovendien bij dat het leger in de zestiende eeuw voor een groot deel uit Spanjaarden bestond? (161). Ondanks de parochiale benadering volgt het boek merkwaardigerwijs de Hollandse traditie en vangt het niet in 1566 of in 1576 maar in 1572 aan. Ten slotte kan men moeilijk beweren dat het boek het Staatse verleden met een onbevangen blik tegemoet treedt. De informatie is feitelijk en traditioneel en kan de vooroordelen van Brabantse gebruikers slechts bevestigen, mede door de parochiale invalshoek.

Deze globale punten van kritiek doen evenwel weinig afbreuk aan de waarde van het boek als naslagwerk; ik beschik niet over de kennis van zaken om de meestal zeer gedetailleerde informatie op juistheid en volledigheid te kunnen beoordelen. Moge het werk ondanks de gebreken talloze onderzoekers ten dienste staan bij het vorsen naar de Staatse periode van Noord-Brabant, waarin nog heel wat gebieden braak of halfbebouwd liggen!

Guido de Bruin

F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1996; Zoetermeer: Boekencentrum, 1996, 399 blz., *f*60,-, ISBN 90 239 0928 3).

De ondertitel van deze dissertatie aan de Vrije universiteit geeft het onderwerp kerachtig weer. De auteur, een leerling van Frijhoff, onderzoekt de geografische herkomst van de rond 12.580 gereformeerde predikanten in Nederland tussen 1572 en 1816. De basis vormt een uitvoerig prosopografisch onderzoek; het monnikenwerk van de onvermoeibare bij W.C.M. Regt (1867-1938) kwam hierbij wel te stade. Dit onderzoek heeft geresulteerd in een *Repertorium van Nederlandse predikanten tot 1816* met kerngegevens, dat voor allerlei doeleinden is te gebruiken en nog zal worden aangevuld.

Ofschoon zich bij het onderzoek allerlei problemen hebben voorgedaan en de geografische herkomst van 45% van de predikanten tot 1650 (vooralsnog?) in nevelen gehuld blijft, komt de auteur tot duidelijke conclusies. Tot 1625 stamde een substantieel deel van de predikanten (circa 8%) uit de Zuidelijke Nederlanden, vooral uit Vlaanderen en Brabant. De hele periode kwam een opmerkelijk percentage van de predikanten (7-10%) uit aangrenzende delen van het Duitse Rijk, vooral uit Oost-Friesland, Embden, Bremen, Kleef, Bentheim en de Palts. Het leeuwendeel

van de predikanten was echter, zoals viel te verwachten, uit de Republiek afkomstig, waarbij circa 68% van stedelijke herkomst was. Dit hoge percentage hangt nauw samen met de sociale achtergrond van de predikanten en de ligging van Latijnse scholen en academies. Provinciale hoofdsteden, universiteitssteden en centra van bestuur en handel waren oververtegenwoordigd. Bij plattelanders ging het overwegend om zonen van predikanten, wat voor de hand ligt: 75% van de predikanten was op het platteland werkzaam en 30% van de predikanten was opgegroeid in een predikantengezin. Het aantal predikanten uit Holland (<3400) en Zeeland (642) is lager dan men zou verwachten, het aantal uit Groningen (944) en Friesland

(1174) is overeenkomstig de verwachtingen en het aantal uit Gelderland (1089) is hoger dan men zou vermoeden. De predikanten, die tot 1650 heel wat voormalige katholieke geestelijken en 'Duytsche clercken' in hun midden telden, maar na 1650 vrijwel allen een academische opleiding hadden genoten, konden bij hun beroeping uit de hele Republiek afkomstig zijn. In de praktijk kwamen zij echter overwegend uit de eigen classis en provincie voort. Dit veranderde na 1750, toen het ruime aanbod van proponenten neigde om te slaan in een tekort.

Natuurlijk verdient het lof dat de auteur als assistent-in-opleiding in vijf jaar een boek heeft weten te produceren, al kon hij dan voortbouwen op zijn doctoraalscriptie. Dit is zelfs verbluffend als men in het curriculum vitae leest dat hij vanaf 1985 zeven boeken en vijftig artikelen heeft gepubliceerd. Toch valt moeilijk te begrijpen dat de promotiecommissie het werk zo heeft laten passeren. Ten eerste is het vlot, maar ongelooflijk wijdlopig geschreven. Zonder moeite zou men een kwart, de helft en zelfs veel meer kunnen schrappen. De auteur heeft tien bladzijden nodig om aan te geven waar het boek over gaat, terwijl een of twee regels met de ondertitel voldoende zouden zijn.

Ten tweede is de presentatie van de voornaamste bevindingen nogal wonderlijk. De hoofdstukken over de predikanten uit de Zuidelijke Nederlanden, uit het Duitse Rijk en uit Engeland, Frankrijk en allerlei buitenplaatsen zijn elk even lang uitgevallen als het hoofdstuk over de predikanten uit de Republiek, waaruit 85-90% van het totaal afkomstig was. De lotgevallen van vele atypische gevallen van elders passeren de revue; de wederwaardigheden van geen enkel typisch geval van nabij komen ter sprake. Wat hebben zulke biografietjes van een alinea trouwens voor zin? Dezelfde hang naar het buitenissige bespeurt men bij de excessieve aandacht voor predikanten in het leger, op de vloot, aan het hof, in ambassades, in gevangenissen, in gasthuizen en in koloniën. Wat hebben zij met de kern van het onderzoek uit te staan? Het hoofdstuk over de predikanten uit de Republiek daarentegen mist concrete invulling en geeft niet aan hoe de opmerkelijke verdeling van de provinciale herkomst van de predikanten moet worden verklaard (178), een van de voornaamste bevindingen notabene!

En ten derde is de basis van het boek toch wel erg smal uitgevallen. De auteur had, zoals hij zelf toegeeft, door een steekproef te nemen dezelfde conclusies kunnen trekken over de geografische herkomst van de predikanten (47). Dit had een hoofdstuk van een veel bredere monografie over de predikanten kunnen zijn. Met behulp van dezelfde steekproef had hij ook kunnen ingaan op de sociale achtergrond, het huwelijkspatroon, het kindertal, het aantal beroepingen, de lengte van de beroepingen en het loopbaanverloop van de predikanten. De interpretatie van de cijfers over de geografische herkomst had dan tegelijk op een steviger fundament kunnen rusten. Met de benadering van de auteur staan ons nog heel wat dissertaties over de gereformeerde predikanten te wachten. Dat lijkt mij echt teveel van het goede.

Guido de Bruin

A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner, met medewerking van G. Spijkerboer, ed., *Het Gelderse land- en stadsrecht van het Overkwartier*

van Roermond 1620 **(Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht XXV; Arnhem: Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht, 1996, lxxiii + 391 blz., ISBN 90 800512 4 1).**

In 1619 werd na een lange fase van voorbereiding eindelijk het Gelderse land- en stadsrecht van het Overkwartier van Roermond door de aartshertogen gedecreteerd; het trad in werking in 1620. Het rechtsgebied waarvoor het zou gelden was het Gelderse Overkwartier, het belangrijkste deel van Spaans Gelre, waaraan na 1648 nog enkele heerlijkheden werden toegevoegd.

Na de Spaanse Successie-oorlog bleef het land van Weert *cum annexis* Oostenrijks en kwamen Venlo, Stevensweert en Montfort aan de Republiek.

Deze rechtsoptekening past in het streven van de vroegmoderne 'nieuwe' monarchen om het gewoonterecht en het disparate statutaire recht te doen optekenen en ordenen en op hun eigen gezag te decreteren. Centraal gezag en regionale rechtszekerheid zouden hiermee gediend zijn. In de Lage Landen was het, zoals bekend, reeds Karel V geweest die dit proces van codificatie en homologatie der 'costumen' had gelast. Hier en daar trachtten de onderdanen het heft in eigen hand te houden en zelf de optekening ter hand te nemen. In de jaren 1564 en 1565 probeerden de Staten van Gelre overeenstemming te bereiken tussen standen, steden en kwartieren over de uiteenlopende geldende rechten, met name ten plattelande. Dit lukte maar zeer gedeeltelijk. Ook een poging in 1596 ondernomen - na de staatskundige scheiding van Gelre - slaagde niet.

De wordingsgeschiedenis van het landrecht van 1620 is bijzonder boeiend. De uitgevers hebben die knap gereconstrueerd. Geïnspireerd door een privé-optekening van relevante rechtsregels door Johan Kern van Froenhoven (gestorven in 1605), de redacteur van het 'landrecht' van Montfort, maar vooral ook aangezet door de als steeds hinderlijker ervaren hiaten in het voorhanden overgeleverde recht, besloten de Staten van het Overkwartier in 1609 tot 'eene generaele reformation' van het recht. Angst voor 'Brussel', nu het Twaalfjarig Bestand voor de deur stond, zal aan dat initiatief zeker krachtige urgentie hebben verleend.

Een eerste ontwerp voor een landrecht werd geredigeerd door de geleerde maar bijgelovige jurist Tilman van Bree, die in 1613 alleen voltooide wat een collegiaal werkstuk had moeten zijn. Berkvens en Venner beschrijven *en détail* de lotgevallen van dit eerste ontwerp, de bewerking ervan door kanselier Hendrik Uwens, van 1607 tot 1614 raadsheer in de Grote Raad van Mechelen, die er nogal wat Antwerps recht in opnam, en het jaren durende proces van 'bijschaven' en van pogingen der Staten om de vorsten (dat wil zeggen hun adviseurs in de geheime raad) te bewegen tot goedkeuring niet alleen, maar tot toestemming aan de Staten om zelf 'hun' landrecht af te kondigen. Wie in rechtstaal of taalvermenging geïnteresseerd is, zal met grote opmerkzaamheid kennisnemen van het gereleveerde feit dat in de voorlaatste fase (1617) van lokale gedeputeerden kritiek kwam op de vele 'Brabantsche woorden ende termijnen'. Deze heren vreesden dat de 'gemeyne man' er niet veel van zou snappen - kritiek, die twee eeuwen later ook door Mr. Joannes van der Linden aan het adres van de codificatiecommissie-Cras werd gemaakt. Ze hadden succes, want er werd besloten die woorden en termen zoveel mogelijk 'in de Gelrissche taele over te setten'.

De onderhandelingen met 'Brussel', de opdracht tot het drukken en corrigeren van de omvangrijke tekst en het ontwerpen van het fraaie titelblad, waaraan Rubens te pas kwam, worden tot in de puntjes beschreven. Aansluitend behandelen de uitgevers kort de lotgevallen van het Gelderse land- en stadsrecht sinds 1620: wetswijzigingen, wisselend geldingsgebied en de herdrukken (1665, 1679, 1740 en 1764) die natuurlijk van elkaar gingen verschillen. In 1831 kwam er één historisch-'wetenschappelijke' editie tot stand (het landrecht had zijn geldingskracht in 1804 verloren), verzorgd door R. Maurenbrecher die zich baseerde op de vierde druk van 1740. De uitgevers hebben besloten de eerste druk van 1620 ten grondslag aan hun moderne herdruk te leggen, hoewel zij vinden dat de vierde editie inderdaad de best verzorgde is, voorzien

als zij is van verwijzingen en van een zaakregister. Hun beslissing motiveren zij met de opmerking dat de eerste druk het dichtst bij de voorontwerpen staat, waarvan zij hopen dat ook die nog eens zullen worden uitgegeven. Deze keuze is te billijken, nu de uitgevers in de noten de errata hebben opgenomen en zelf een trefwoordenindex hebben bijgevoegd.

Een prachtige bron voor de beoefening van de (rechts)geschiedenis van het Overkwartier is

toegevoegd aan hetgeen met name Janssen de Limpens daaraan al bijgedragen heeft. In bijna 3000 artikelen worden personen- en familierecht, goederen-, erf- en verbintenissenrecht uiteengezet, benevens het procesrecht. In het relatief beknopte strafrechtelijke deel valt op dat nog heel wat misdrijven met een boete konden worden afgedaan of zelfs met de verwanten van het slachtoffer gezoend.

A.H. Huussen jr.

P. van Naaldwijck, *De paardenvriend. Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en de geneeskundige behandeling van paarden (1631),* J.B. Berns e.a., ed. (Pantaleon reeks XVII; Rotterdam: Erasmus publishing, 1995, 222 blz., *f*69,50, ISBN 90 5235 050 7).

In de zeventiende eeuw verschenen in Nederland verschillende handboeken over het behandelen en het genezen van paarden. De minst bekende van deze 'paardenboeken' is het werk *Libri duo Philippicorum* van de arts Pieter van Naaldwijck, uitgegeven door Andries Clouck te Leiden in 1631. Van Naaldwijck, geboren in Nieuwenhoorn (op Voorne), was na een studie theologie en medicijnen aan de Leidse universiteit in 1624 naar Zweden vertrokken om als stadsdokter in Göteborg te gaan werken. Tevens had hij een koninklijk privilege gekregen om ter plaatse een baksteenfabriek te exploiteren. Op het moment dat zijn boek uitkwam, was Van Naaldwijcks relatie met de stad echter al in ruzie geëindigd. Raadsleden hadden geklaagd dat zijn onderneming niet genoeg produceerde om aan de lokale vraag naar baksteen te voldoen en daarbij trouwens produkten van inferieure kwaliteit afleverde. Als gevolg van deze tegenwerking was Van Naaldwijck na enkele jaren gedwongen geweest zijn fabriek aan de stad over te dragen, in ruil waarvoor hij overigens - mede door het ingrijpen van kanselier Axel Oxenstierna - een flinke schadevergoeding ontving. Zeker is dat hij in 1632 Göteborg heeft verlaten. Over zijn verdere levensloop is evenwel niets bekend.

Van het boek van Van Naaldwijck is onlangs een heruitgave verschenen, waarin naast de Latijnse tekst een Nederlandse vertaling staat afgedrukt. De redacteuren beschouwen deze vertaling als 'een daad van eerherstel'. Naar hun mening is het ontbreken van een Nederlandse versie van de *Libri duo Philippicorum* de oorzaak ervan geweest dat dit paardenboek in ons land, anders dan *Den lusthof van het cureren der peerden* (1685) van Jacobus de Smet of *Toevlugt of heylsame remedien voor alderhande siecktens en accidenten die de paerden soude konnen overkoomen* (1688) van Pieter van Coer, in vergetelheid is geraakt. Er is van Van Naaldwijcks werk, dat in de zeventiende en achttiende eeuw onder geleerden in binnen- en buitenland een aanzienlijke faam genoot, zelfs geen enkel exemplaar in een Nederlandse bibliotheek aanwezig. Naast een vertaling hebben de redacteuren aan de tekst ook een uitgebreide inleiding, bijlagen betreffende de affaire in Göteborg en registers op de behandelde ziekten en geneesmiddelen toegevoegd.

In de inleiding, die van een grote kennis van zaken getuigt, komen de meeste onderwerpen aan bod die men bij zo'n uitgave zou verwachten: de levensloop van de schrijver, het bedrijf van de uitgever, de verspreiding van het werk, de hoofdlijnen

van de inhoud, de functies van paarden in de toenmalige samenleving en de herkomst van de gegevens die in het boek zijn verwerkt. Interessant is dat Van Naaldwijck zijn wijsheid niet alleen aan klassieke schrijvers als Plinius en Aelianus, middeleeuwse auteurs als Rusius en Vegetius of humanisten als Scaliger en Cardanus ontleende, maar ook vrijwel rechtstreeks aan *the horse's mouth,* namelijk aan gesprekken met paardenknechten. Of hijzelf, een *medicinae doctor*, zich wel eens daadwerkelijk met het genezen van paarden heeft ingelaten, vermelden de inleiders helaas niet. Onduide-

lijk blijft ook waarom Van Naaldwijck zijn boek eigenlijk geschreven heeft. De verklaring die de inleiders verstrekken - dat hij zich wilde ‘revancheren voor het ongeluk dat hem te Göteborg ten deel gevallen was’ - lijkt mij toch wat mager. Waarom revancheerde hij zich dan met een paardenboek en niet met een baksteenboek? Waarschijnlijker is, dat Van Naaldwijck zich met zo'n publicatie - nota bene opgedragen aan Oxenstiema en de commissaris-generaal voor militaire zaken van Gustaaf Adolf, Dietrich von Falkenberg - nadrukkelijk wilde aanbevelen in de patronage van de machtigste mannen in Zweden.

C.A. Davids

C.A. de Niet, *Gisbertus Voetius. De praktijk der godzaligheid. (TA A□KHTIKA sive Exercitia pietatis - 1664). Tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar,* I, *Inleiding en tekstuitgave,* II, *Vertaling en commentaar* (Dissertatie Utrecht 1996, Monografieën gereformeerd piëtisme II; Utrecht: De Banier, 1996, xc + [ongepagineerd] en 714 blz., *f*160,-, ISBN 90 336 0399 3). J.A. van Ruler, *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, nature and change* (Dissertatie Groningen 1995, Brill's studies in intellectual history LXVI; Leiden, New York, Keulen: E. J. Brill, 1995, xii + 353 blz., *f*150,-, ISBN 90 04 10371 6).

Twee dissertaties over Voetius, de ene van een filosoof, de andere van een classicus, met een theoloog als promotor. Onwillekeurig laat die spreiding over drie faculteiten iets zien van de brede invloed, die de Utrechtse hoogleraar op de cultuur van zijn tijd heeft uitgeoefend. De Niet en Van Ruler belichten dat ieder op hun eigen wijze, maar beiden met nadruk op Voetius als academisch docent.

Het ligt voor de hand deze bespreking te beginnen met het boek van Van Ruler, in overeenstemming met de plaats van de filosofie op de lesroosters. Voor Voetius was de filosofie een dienende wetenschap. Dan hebben we het niet alleen over de verhouding tussen wijsbegeerte en godgeleerdheid. Het onderwijs in de filosofie maakte deel uit van de voorbereidende propedeuse, verplicht voor elke student die een graad wilde behalen in één van de hogere faculteiten. Filosofische scholing was nodig om greep te krijgen op de wetenschap. Tijdens het wijsgerig onderwijs leerde de student de termen en begrippen die hij in zijn vervolgstudie zou moeten blijven gebruiken.

Het was daarom voor de hele universiteit van doorslaggevend belang dat de docenten filosofie deze voorbereidende taak zo vervulden, dat de aansluiting tussen propedeuse en hoofdstudie de student niet voor problemen zou stellen. Dat proces kon vlot en gemakkelijk verlopen, als er algemene overeenstemming bestond over het wijsgerig stelsel dat aan het hele onderwijs ten grondslag zou liggen. Volgden alle docenten dus Aristoteles, dan bleven orde en uniformiteit verzekerd.

Van Ruler legt er dan ook alle nadruk op, dat Voetius' verzet tegen de nieuwe filosofie van Descartes mede zijn inspiratie vond in praktische, zakelijke overwegingen. Een ander stelsel zou het hele universitaire onderwijs in de war sturen.

Maar Voetius' bezwaren gingen verder. Hij bleef er altijd van overtuigd, dat de waarheid één was, en niet met zichzelf in tegenspraak kon komen. Gegeven de aard van de Heilige Schrift als het geopenbaarde Woord Gods, kon dus de wetenschap nooit strijdig zijn met de waarheid van de bijbel.

In dat opzicht voldeed Aristoteles uitstekend. Met behulp van zijn stelsel, zegt Van Ruler, kon men zowel de Schrift als het boek der natuur zo verklaren dat het gezond verstand volledig bevredigd werd. Volgens Voetius stemden Mozes en Aristoteles geheel met elkaar overeen. Het systeem van Descartes voldeed niet aan deze voorwaarde. Diens mechanicistische theo-

rieën verstoorden de causale relatie tussen de Schepper en het geschapene. Cartesianisme was voor Voetius geen bruikbaar alternatief. In zijn ogen was het niet meer dan een herinvoering van oude, reeds lang weerlegde dwalingen.

Dat is in hoofdzaak wat Van Ruler ons over Voetius vertelt. In het kader van deze gecombineerde bespreking komt het zwaartepunt haast vanzelfbij Voetius te liggen. De dissertatie rechtvaardigt dat echter ook wel, want al gaat ze natuurlijk ook over Descartes, Voetius is onmiskenbaar de hoofdpersoon. Bij De Niet is dat uiteraard ook het geval, maar de overeenkomst gaat verder, want in beide boeken staat het onderwijs centraal.

Vanaf zijn indiensttreding in 1634 heeft Voetius college gegeven in de praktische theologie. Die naam bleek ten volle gerechtvaardigd. Jonge predikanten merkten dat ze deze stof in de pastorale praktijk inderdaad konden gebruiken. Voetius' dictaten hielden niet alleen hun plaats in de boekenkasten, ze werden door gelukkige bezitters uitgeleend en door collega's overgeschreven. Zo vermenigvuldigden zich de fouten, en kwamen er steeds nieuwe bij. Dat bracht Voetius uiteindelijk tot het besluit zijn dictaten dan maar liever aan de drukpers toe te vertrouwen.

Dat verklaart waarom een boek waarvan we op de klank van de Nederlandse titel af zouden denken dat het bedoeld moest zijn voor de gemeente, toch in het Latijn is uitgegeven. Het is pas De Niets elegante vertaling, die het boek voor een breder publiek ontsluit. Maar dat Voetius in de eerste plaats gedacht heeft aan de theologen, blijkt wel uit de oorspronkelijke hoofdtitel, TA A□KHTIKA, die voor leken onverstaanbaar was.

Voetius heeft die naam zeer bewust gekozen. Hij wilde ten eerste duidelijk maken dat een praktische zaak als de oefening in de godzaligheid zich niettemin leende voor systematische, wetenschappelijke beschrijving. Daarom gaf hij zijn boek een titel die zeventiende-eeuwers direct zou doen denken aan de werken van Aristoteles: Poetica, Rhetorica, Politica - en nu dan dus ook de Ascetica. Voetius had echter nog een tweede bedoeling met juist deze titel. Ascetiek was naar de opvatting van gereformeerde theologen een typisch rooms-katholiek begrip, met een dito inhoud. Voetius wilde laten zien dat er wel degelijk behoefte bestond aan een gereformeerde ascetiek, die er inderdaad heel anders uit zou zien, maar niettemin volledig recht van bestaan had.

Dat bestaansrecht zelf gaat voor Voetius terug op de bijbel. Die is ook de voornaamste bron van al zijn verwijzingen en citaten. Maar Voetius ziet de gereformeerde theologie tevens als voortzetting van een oude traditie. De Reformatie is dan geen breuk in de kerkgeschiedenis. Daarom vinden we bij hem zeer veel aanhalingen van kerkvaders als Augustinus, maar ook van middeleeuwse auteurs, in het bijzonder Thomas van Aquino, wiens naam heel wat vaker voorkomt dan die van Luther of Calvijn. Het selectiecriterium is niet de reputatie van de bewuste schrijver, maar de bruikbaarheid van de aangehaalde uitspraak. Zo kan Voetius bijvoorbeeld ook met instemming een woord citeren, dat hij als jong student in de collegezaal zelf uit de mond van zijn toenmalige leermeester Jacobus Arminius had opgevangen.

De meest geciteerde schrijvers zijn niettemin de Engelse puriteinen: William Ames, Lewis Baily, John Downame, en vooral William Perkins. Het woord godzaligheid, *pietas*, verstaat hij in dezelfde zin als deze auteurs. Hij omschrijft zelf overigens niet wat hij ermee bedoelt, hoewel een apart hoofdstuk van zijn boek gewijd is aan definities van de gehanteerde begrippen. *Pietas*, zegt De Niet, staat voor Voetius in

feite gelijk aan het christelijk leven zelf in geloofsgehoorzaamheid. Voorwaarde en tevens kenmerk van *pietas* is dan ook de devotie, omschreven als de volkomen overgave aan Gods wil, zowel in de inwendige als in de uitwendige vormen van de godsdienst.

Wie volkomen overgave verlangt, neemt het zeer nauw, en dat is naar ieder weet ook altijd kenmerkend geweest voor Voetius. Tegenstanders verweten hem, dat hij godsdienst liet op-

gaan in onderwerping aan een oneindige reeks van regels. Voetius echter zag in die veel gesmade *precisitas* juist het hoogste ideaal belichaamd: ze was uiting van de diepste liefde, om het leven van elke dag te heiligen. Orde en regel in de oefening van de godsvrucht schaadden volgens hem de christelijke vrijheid niet, maar waren eerder te beschouwen als afweermiddelen tegen slordigheid en vergeetachtigheid. Daarom is Voetius' werk ook zeer ordelijk opgezet, met veel schema's, vragenlijsten en andere geheugensteunsels die het memoriseren vergemakkelijken.

De Niet voegt aan Voetius' handboek drie dingen toe. Ten eerste is dat de vertaling, die het gehele tweede deel beslaat (de Latijnse tekst is in deel I afgedrukt). Ten tweede heeft hij een menigte noten toegevoegd, deels verklarende, maar vooral nauwkeurige opgaven van de vindplaatsen van de vele citaten en verwijzingen. Gezien Voetius' enorme belezenheid is deze editie zo als vanzelf een naslagwerk geworden voor het opsporen van obscure verwijzingen die men in eigen lectuur is tegengekomen. Ten derde schetst De Niet in een uitvoerige inleiding doelstelling en opzet van het uitgegeven geschrift.

De betekenis van Voetius' handboek slaat hij hoog aan. In subjectieve zin is dat altijd waar voor de geestverwanten van de Utrechtse theoloog. Dat geldt met name ook voor De Niet zelf, die zijn onderwerp behandelt met beheerste maar onmiskenbare sympathie. Echter ook in objectieve zin kan Voetius' betekenis voor de zeventiende-eeuwse Nederlanden moeilijk geloochend worden. Als geen ander was hij de belichaming van de gereformeerde orthodoxie. Welke samenleving hem voor ogen stond, toont dit boek zo helder als het nergens elders beschreven staat. Scherp en rechtlijnig, zuiver en zonder compromissen.

De werkelijkheid wordt in de A□KHTIKA niet beschreven. Daarvoor staan ons andere bronnen ten dienste. Voetius zet wel het model neer waaraan hij die werkelijkheid gemeten wil hebben. Gemakkelijke lectuur vormt zijn boek niet. Wel is het buitengewoon informatief voor ieder die gelooft dat hij geen ingang tot de zeventiende eeuw krijgt zolang hem onduidelijk blijft wat de gereformeerde orthodoxie bezielde. Op zijn terrein geldt dat trouwens ook van *The crisis of causality.* In elk geval is de kennis van Voetius sinds de verschijning van Dukers driedelige biografie niet meer zo toegenomen als met de komst van deze boeken.

A.Th. van Deursen

S. Berger, *Classical oratory and the Sephardim of Amsterdam. Rabbi Aguilar's Tratado de la retórica* (Hilversum: Verloren, 1996, 141 blz., ISBN 90 6550 547 4).

De culturele en intellectuele wisselwerking tussen christenen en joden is de laatste tijd het onderwerp van enkele belangwekkende studies geweest (onder andere van de hand van Van den Berg en Van der Wall, Popkin, Israel en Kaplan). Vaak zijn het theologen en filosofen die elkaar op dat terrein ontmoeten. Veel minder onderzoek is nog gedaan naar de mate waarin de joodse intellectuelen kennis namen van, of zich zelfs lieten beïnvloeden door, de klassieke Griekse en Romeinse schrijvers. H.J. Koenen meende destijds dat de Romeinse en Griekse letterkunde en wijsbegeerte te

ver ‘buiten den kring der gewone studiën’ van de joodse geleerden lagen om hen in aanmerking te kunnen laten komen voor academische posten (*Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1844, 255-6).

S. Berger heeft in de bibliotheek van de Portugees-Israelitische gemeente ‘Ets Haim’ manuscripten ontdekt die de indruk versterken dat er onder de sefardische joden in het midden van de zeventiende eeuw wel degelijk belangstelling bestond voor de ‘klassieke erfenis’. Van de hand van rabbi Moshe Refhael de Aguilar (circa 1620-1679) zijn twee boeken gepubli-

ceerd, beide in het Portugees: een grammatica van het Hebreeuws (1660 en 1661) en een verhandeling over de rechtsregels met betrekking tot het rituele slachten (postuum in 1681). In dit handschrift is een flinke collectie tractaten overgeleverd die deels waarschijnlijk de basis hebben gevormd voor geplande, maar nooit voltooide boeken. Hieronder vindt men een vertoog tegen het calvinisme en een verhandeling over de houding tegenover de schilderkunst in de joodse wet.

Berger concentreert zich in zijn essay op Aguilar, de rabbi aan wie in 1659 het onderwijs aan de Ets Haim, de Talmud-Tora school, door de pamassiem werd toevertrouwd en van wie twee versies van een tractaat over retorica bestaan. Beide zijn hem waarschijnlijk van dienst geweest bij zijn activiteiten als docent. Als inleiding tot zijn essay over het tractaat betreffende de *retórica* biedt Berger een compacte, zeer informatieve paragraaf over de carrière van Aguilar en zijn intellectuele bagage (onder meer een hypothetische reconstructie van zijn 'bibliotheek') en over de plaats van de Latijnse en Griekse literatuur in het Portugees-joodse intellectuele klimaat van het midden van de zeventiende eeuw.

De hoofdmoot van Bergers essay bestaat uit een analyse van structuur en inhoud van het in het Spaans geschreven tractaat over de retorica dat in 1666 zal zijn geschreven. Aguilar putte, al dan niet rechtstreeks, uit Aristoteles' retorica maar vooral uit de geschriften van Cicero. De geleerde rabbi schuwde zelfs het citeren van enkele christelijke auteurs zoals Augustinus en Clemens van Alexandrië niet (71). Berger plaatst Aguilars behandeling van de stof in een langere traditie en bespreekt ook de referenties aan contemporaine problemen van toen. Hier en daar geeft hij een waardeoordeel dat voorbarig is: Shabbatai Tsvi - in wie Aguilar een ogenblik geloofde - als 'valse' profeet (10, 20) of de 'problematische' positie van het calvinisme (110). Eveneens lijkt mij de irenische houding die Berger aan Aguilar toeschrijft (19) niet geheel te rijmen met diens polemische stellingnames tegen het calvinisme (19, 110), tegen Spinoza (47) en tegen Uriel da Costa (46).

Andere puntjes van kritiek betreffen de opgave van de gepubliceerde gedichten van Aguilar (13 en 28) waarbij verwezen mag worden naar P. T. van Roodens *Theology, biblical scholarship and rabbinical studies in the 17th century* (1989) 193, en het ontbreken van enige indicatie dat er tezelfdertijd in Amsterdam ook een bloeiende asjkenazische gemeenschap bestond. De index van namen is zeer incompleet. Dit alles neemt overigens niet weg dat deze bouwsteen voor een intellectuele biografie van Aguilar zeer welkom is. Ongetwijfeld is Berger de meest capabele auteur voor zo'n grootschalige studie.

A.H. Huussen jr.

F.B. Schotanus, *L.P. van de Spiegel 1737-1800 en de ondergang van de Republiek,* I, *1737-1784. L.P. van de Spiegel's gedachtenwereld,* II, *1784-1787. Het einde van de Republiek* (Loenen: Schotanus boeken, 1995/1996, xii + 304, xvii + 305-656 blz., beide delen *f*60,-, ISBN 90 300 3103 4 (I), ISBN 90 300 3113 1 (II)).

Deze omvangrijke studie over Laurens Pieter van de Spiegel tot zijn ambtsaanvaarding als raadpensionaris van Holland is helaas een tuchteloos werk. Wat Schotanus ons hier presenteert is onmiskenbaar het resultaat van veel onderzoek en gebaseerd op een grote belezenheid. De auteur is er echter niet in geslaagd zijn bevindingen in een helder betoog, laat staan in een goed samenhangende structuur te presenteren. Blijkbaar is het trouwens niet zijn bedoeling zich aan de conventies van de historische wetenschap te conformeren. Geschiedenis is voor hem, blijkens de inleiding, vooral ‘een kwestie... van (veelal klakkeloos) van elkaar overschrijven’

(I.xi). In een ongeremde tirade aan het slot (654-655) moeten vooral de Utrechtse historici het ontgelden. Verontwaardigd vertelt Schotanus hoe slecht zijn promotieonderzoek in Utrecht begeleid werd. Blijkbaar hoopt hij echter nog op een derde deel van zijn werk over Van de Spiegel (1788-1795) te kunnen promoveren, maar 'niet voor mei 2000'. In arren moede heeft hij deze twee delen nu maar vast in eigen beheer uitgegeven.

Het is een eigenzinnig en ongedisciplineerd werk geworden, alleen al in de vormgeving. Beide delen wemelen van de drukfouten en bevatten vele kleine oneffenheden. 'Courland' wordt in Oost-Pruisen gesitueerd (207), raadpensionaris Duyck wordt consequent Duyker genoemd, Willem IV en Willem V blijken tot het huis Nassau-Weilburg te behoren, enzovoorts. Een streven personen en plaatsen hun oorspronkelijke namen te geven heeft wonderlijke gevolgen: Alva wordt Alvarez, Mirabeau vermomt zich als Riqueti, Napoleon duikt op als N. Buenaparto, Luxemburg wordt Letsenburg en zo nog een hele rij.

In het eerste hoofdstuk brengt de schrijver verslag uit van zijn historiografisch onderzoek betreffende Van de Spiegel. Liefst 40 schrijvers komen aan de orde, soms heel kort. Het tweede hoofdstuk bevat een aardige biografische schets van zijn jeugd. De intrede in de ambten confronteert de lezer met een thema dat voor Schotanus heel belangrijk is: het regentenregime in zijn nadagen, misstanden en hoge emolumenten - telkens omgerekend in hedendaagse guldens met een wel wat hoge koers van 100: 1. Een biografische opzet blijkt intussen niet de bedoeling. Hier en daar duiken echter, soms op de onverwachtste plaatsen, verder nog wel fragmenten over persoon en persoonlijk leven op. Voor het overige krijgen we in deel I, dat als ondertitel draagt *Van de Spiegel's gedachtenwereld*, hoofdstukken over zijn diverse geschriften (5, 7 en 11), gelardeerd met hoofdstukken over de familie Van Citters, over J.A. van de Perre, Pieter Paulus, J.C. van der Hoop en de familie Van Lynden en een lang hoofdstuk over de Vierde Engelse Oorlog. Deel II geeft dan in hoofdzaak de geschiedenis van de jaren 1784-1787, met als enige onderbreking hoofdstuk 15: 'James Harris - een avonturier als diplomaat'. Voor dit hoofdstuk heeft schrijver dan weer uitgebreid onderzoek verricht in Engelse archieven.

Wanneer we ons nu tenslotte afvragen wat deze delen bijdragen aan kennis en inzicht betreffende Van de Spiegel dan stuiten we weer op dat gebrek aan wetenschappelijke discipline. Naarmate het werk vordert krijgt het steeds meer het karakter van een requisitoir tegen de raadpensionaris. 'Verlicht' wil de schrijver Van de Spiegel in laatste instantie niet noemen, want blijkens zijn geschriften kijkt de raadpensionaris terug naar de Middeleeuwen. Ten hoogste mag Van de Spiegel 'humanistisch' heten, waarmee Schotanus op diens tolerantie duidt. In de politiek is de voornaamste drijfveer van Van de Spiegel hebzucht en eigenbelang.

Telkens voelt de schrijver zich geroepen tot lange uitweidingen, of het nu gaat over de Opstand, de privileges, de volkssouvereiniteit, de internationale verhoudingen of het ontstaan van de Vierde Engelse Oorlog - niet Amsterdam, maar Engeland met zijn handelsnaijver is schuld, luidt hier de in het werk telkens herhaalde conclusie. Deze drang naar volledigheid heeft veel werk met zich meegebracht - zie bijvoorbeeld behalve het hoofdstuk over Harris ook de behandeling van de spanningen met Venetië (246-250). Die deelonderwerpen konden echter onmogelijk allemaal bevredigend behandeld worden en hebben bovendien vaak niet voldoende belang voor het centrale thema: Van de Spiegel.

Het hoeft niet te verwonderen dat Schotanus in navolging van C.H.E. de Wit de plannen van Van de Spiegel uit 1786 om desnoods Zeeland onder Engelse protectie te stellen zonder meer 'hoogverraad' noemt (246 en verder). Helaas is het karakteristiek dat het genuanceerde oordeel van Boogman over deze kwestie in zijn fraaie studie over Van de Spiegel niet eens ter sprake komt. Voor dit werk en dat van G.W. Vreede heeft Schotanus trouwens alleen maar schimpscheuten over.

In de aangehaalde slotbeschouwing rekent Schotanus Van de Spiegel de Oranje-oproeren in Zeeland van 1787 bijzonder zwaar aan. In een bijlage voert hij maar liefst veertig 'bewijsstukken' voor diens directe betrokkenheid op. Het laatste hoofdstuk wil een beeld van Van de Spiegel geven, maar is in feite één lange aanklacht.

Concluderend moet ik zeggen dat dit werk onder de maat blijft als serieuze bijdrage aan de historische discussie. In zoverre het een neerslag geeft van uitvoerig onderzoek, kan het echter zijn nut hebben voor wie zich met de behandelde periode bezighoudt.

D. van der Horst

Nieuwste geschiedenis

J. Kroes, *De Gietersen in Friesland. De migratie van Noordwest-Overijsselse turfgravers naar het Friese laagveengebied in de tweede helft van de 18e eeuw* (Fryske histoaryske rige XIV, Fryske Akademy 825; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1996, 252 blz., *f*30,-, ISBN 90 6171 825 2).

De periode 1650-1750 was een tijd van economische achteruitgang. Met name na 1730 ging het slecht in de agrarische sector. Zowel graan- als zuivelproducten hadden te lijden onder dalende prijzen. Pas na 1750 ging het weer bergopwaarts. Vanaf dit moment groeide ook de vraag naar turf. In de loop van de achttiende eeuw was de winbare turf in het gebied rond Giethoorn echter steeds schaarser geworden. De verveners wilden hun geluk ergens anders beproeven. In Friesland was goed verveenbare grond in overvloed en de weidegrond was goedkoop door de neergang in de zuiveltak. De veepest waarde rond in het gebied en de verarmde boeren waren bereid hun grond te verkopen aan de 'Gietersen' (mensen uit Giethoorn) en andere verveners.

In het jaar 1750 trokken de eerste verveners uit Giethoorn naar het lage midden van Friesland om daar de 'natte' turfgraverij op commerciële wijze aan te pakken. Zij vestigden zich met hun gezinnen in de streken Haskerland (Oudehaske en Nijehaske) en Schoterland (Sint Johannesga, Rotsterhaule, Rohel, Delfstrahuizen en Rottum) en waren de voorlopers van een grote stroom migranten. Hun nazaten zouden zich later verspreiden over het gehele Friese laagveengebied.

Jochem Kroes (1951), historisch geograaf, ontdekte tijdens een onderzoek naar zijn voorouders aan moederszijde dat de Echtener veenpolder in Lemsterland hoofdzakelijk door nazaten van Overijsselse turfgravers werd bewoond. Hij publiceerde al eerder over dit onderwerp in het jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie in Den Haag, waar hij werkzaam is. Er waren nog zoveel meer gegevens betreffende deze achttiende-eeuwse immigranten beschikbaar, dat Kroes besloot dit boek te schrijven. Zijn doel was enerzijds te inventariseren wie deze immigranten waren en anderzijds inzicht te verschaffen in de levensomstandigheden van de immigranten-verveners. Het boek behandelt de landschappelijke en sociale veranderingen die het gevolg waren van de migrantenstroom uit Noordwest-Overijssel. Kroes beschrijft de sociale positie en de welstand van de Gietersen, hun herkomst

en mobiliteit, de familierelaties, hun achternamen en taal. Ook besteedt hij ruim aandacht aan hun nakomelingen in Friesland.

De Gietersen in Friesland blinkt uit in gedegenheid. Kroes heeft talloze bronnen gebruikt in zijn boek. Hij behandelt het Friese lage midden telkens per dorp of grietenij. Op deze manier worden overzichtelijk het immigratieproces, het veebezit, de belastingaanslagen, het gronden huizenbezit en de relatieve welstand per dorp weergegeven. Daarnaast bevat het boek een

zeer uitgebreid biografisch en genealogisch overzicht van verveners-immigranten in Haskerland en Schoterland in de tweede helft van de achttiende eeuw. In totaal bevat de lijst 765 personen. De gegevens bestaan uit familienaam, voornaam, patroniem, geboorteplaats en -datum, namen van ouders, huwelijksjaar en -plaats, namen van echtgenoten, aantal kinderen, plaats van herkomst en plaats van aankomst, bezit van vee, beroepsaanduidingen, nevenfuncties (kerk, bestuur), plaats en datum van overlijden en andere gegevens over familieverhoudingen. Een ambtenaar van de burgerlijke stand zou zijn vingers aflikken bij deze inventarisatie. De enorme hoeveelheid namen komt echter ook in de tekst terug, wat de leesbaarheid niet bevordert. De zinnen worden extreem lang en laten zich door de opsommingen niet 'doorlezen'. Dit is eigenlijk het enige minpunt in dit boek. Wie echter de levensloop van bijvoorbeeld één familie wil volgen, komt volledig aan zijn trekken. Regionale migratie is in Nederland geen onbekend verschijnsel en Kroes slaagt erin de migratie van de Gietersen naar Friesland op heldere en logische wijze in kaart te brengen. Meerwaarde is dat hij niet blijft steken bij de migratie alleen, maar ook een beeld schetst van de levensloop van de nakomelingen van deze migranten. *De Gietersen in Friesland* is een uitstekend naslagwerk, niet alleen voor historici, maar ook voor inwoners van het Friese lage midden.

Marko M. Cortel

A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994, Gelderse historische reeks XXI; Zutphen: Walburg pers, 1994, 333 blz., ISBN 90 6011 864 2).

'Door historici is maar weinig onderzoek gedaan naar zowel zee- als rivieroverstromingen. De Nederlandse geschiedschrijving is daarop geen uitzondering. Gezien de vele watersnoden in het verleden en het wijdverbreide beeld van Nederland als een land dat altijd verwikkeld is geweest in de strijd tegen het water, is dat opmerkelijk', aldus Anneke Driessen in haar historischgeografisch proefschrift (18). Wie enigermate thuis is in het onderwerp, moet dit beamen. Weliswaar beschikken wij over boeiende studies van de joumalist-historicus H. van Heiningen voor het Land van Maas en Waal, en de archivaris J.W. van Petersen voor de Lymers en Doesburg, maar een systematische bestudering afgebakend in plaats en tijd ontbrak nog steeds. Dat hoge waterstanden nog steeds rampzalige gevolgen kunnen of zouden kunnen hebben, bewijzen de gebeurtenissen van 1926 en 1953 en recenter die van 1993 en 1995 (gedeeltelijk na de verschijning van dit boek), vooral in Limburg en Gelderland. In die zin is de studie ook nog actueel.

De auteur stelt dat de (rivier)overstromingen in het Nederlandse rivierengebied in de periode 1750 tot 1820 een grotere omvang hadden dan voor en na die periode. De dijkdoorbraken van 1855 en 1861 behoren tot de laatste grote rivieroverstromingen. Hiervoor lijken geen klimatologische veranderingen duidelijk als oorzaak aanwijsbaar.

Driessen koos haar gebied, het westelijk deel van het Rijk van Nijmegen, het Land van Maas en Waal en de Bommelerwaard, om twee redenen. Het stroomgebied van

de Maas en dat van de Waal als tak van de Rijn stelde haar in staat de hydrologie van twee verschillende rivieren te bestuderen. Voorts is het gebied vrij uitgestrekt en helt af van oost naar west, zodat de invloed van rivieroverstromingen op hoger en lager gelegen gebieden kon worden bestudeerd. Het moge duidelijk zijn dat de drie gekozen regio's onderling in allerlei opzichten verschillen. Ook de afbakening in tijd wordt gemotiveerd, al is de keuze 1780-1810 binnen de voor de hand liggende periode 1750-1820 ogenschijnlijk toevallig. Enkele van de grootste rivierover-

stromingen vielen binnen de gekozen periode. Veranderingen in het staatsbestel hadden gevolgen voor de waterstaatsorganisatie met de overgang van *Ancien Régime* naar de Bataafs-Franse tijd. Als derde reden voert de auteur aan, dat in de gekozen periode de centrale overheid voor het eerst maatregelen heeft genomen en richtlijnen heeft uitgevaardigd om de gevolgen van de ramp te beperken.

Doel van de studie was op basis van zowel historische als geografische onderzoeksmethoden de invloed van rivieroverstromingen op het Nederlandse rivierengebied nader te bestuderen. Het was echter niet eenvoudig om de methodiek te bepalen. De bestaande literatuur over (rivier)overstromingen was ontoereikend voor een methodologische opzet. Gebruikmaken van studies over andere rampen zou te weinig aanknopingspunten bieden. Recente Nederlandse onderzoeken naar natuurrampen zijn meestal verricht vanuit de sociaal-maatschappelijke invalshoek met de bedoeling het overheidsbeleid te beïnvloeden, zodat ook dit voorbeeld slechts beperkt bruikbaar was. Zo kwam de auteur terecht bij het geografisch onderzoek naar overstromingen aan de hand van methoden uit de *natural hazards research.* Driessen bespreekt de denkbeelden van grondlegger White en zijn criticus Hewitt. Een beschrijving van een rivieroverstroming dient volgens de *natural hazards research* vier elementen te bevatten: een onderzoek naar het natuurlijke systeem dat gevaren veroorzaakt, een studie van de overheidsmaatregelen, een onderzoek naar de sociale en economische gevolgen van rivieroverstromingen en een onderzoek naar de reacties van de bewoners. Driessen kon de onderzoeksvragen van deze methode grotendeels beantwoorden aan de hand van archivalia, waaronder kaarten, geschriften van tijdgenoten, statistische gegevens en verslagen, en literatuur. Alleen voor het onderzoek naar de reacties van de bewoners was geen bronnenmateriaal te vinden, zodat dit deel van het onderzoek moest vervallen.

De auteur heeft gekozen voor een opzet in twee gedeelten. Het eerste deel geeft een meer algemene behandeling van de rivieroverstromingen in de periode 1750-1820 en hun oorzaken, de geografie van het gekozen gebied rond 1800, het bestuur en waterstaatszorg en de dijkzorg. Het tweede gedeelte gaat volgens het vaste schema van de *natural hazards research* in op de watersnoden van 1781, 1784, 1799, 1805 en 1809. Die van 1784, 1799 en 1809 zouden thans stellig tot nationale rampen zijn verklaard. Dat vaste schema geeft de mogelijkheid tot vergelijken. In haar slot geeft de auteur haar conclusies, die zij ook doortrekt naar de huidige tijd met de discussie rond de dijkverzwaringen.

In het vele dat de uitvoerige studie biedt, wil ik op enkele punten wijzen. De lezer dient zich steeds weer te bedenken, dat ook binnen de gekozen periode dijkdoorbraken buiten de drie behandelde gebieden verschillende keren voorkwamen. Binnen Gelderland waren dat de Overbetuwe en de Tielerwaard, maar ook gebieden in Zuid-Holland en Noord-Brabant zijn getroffen. De ramp van 1809 trof het gehele rivierengebied van Nijmegen tot de Alblasserwaard. Binnen het gebied zelf werd de Waalzijde ernstiger getroffen dan de Maaszijde. De verklaring daarvoor ligt voor de hand: de afvoer van water via de Waal was veel groter dan die via de Maas. Voor ons opvallend is de schade toegebracht door ijsgang. Dat hoefde nog niet te wijzen op strengere winters, maar op het moment waarop het bevroren water van de uiterwaarden los kwam, hetgeen tot enorme opstapelingen leidde. De trage afvoer via de benedenrivieren wordt algemeen als belangrijke oorzaak van de overstromingen

gezien. In de Bommelerwaard werden dijkdoorbraken ook veroorzaakt door van hoger gelegen gebieden ingelopen water.

Mij spreekt de studie in zijn opzet en uitwerking zeer aan. De combinatie van geografische en historische elementen in een strak schema geeft een overzicht van veel verwerkt materiaal. Kleine en grote zaken worden aangeroerd. Er is voldoende aandacht voor waterstaatkundige zaken, zoals de riviercorrespondentie als waarschuwingssysteem en het dijkherstel, maar ook sociaal-economische aspecten komen goed tot hun recht. Uit het materiaal dat de auteur levert,

wordt duidelijk dat de gevolgen voor de mensen in de getroffen gebieden door de opvolgende rampen zeer ernstig waren. De grootste klappen vielen waarschijnlijk bij de groep die net boven de armsten leefde. Voor deze groep was de geboden hulp steeds te weinig. Dat was in 1861 nog niet veranderd. Toch werden steeds meer initiatieven ontplooid om de ergste nood te lenigen: met de wording van de eenheidsstaat kwam ook een nationaal besef op, waardoor landelijke inzamelingen konden worden georganiseerd.

Aardig is bovendien dat de studie aanknopingspunten met het heden biedt. De verschuiving van het dijkbestuur van grote en kleine dijkstoelen naar de centrale overheid en de noodhulp vanuit het Rijk (niet de structurele hulp!) zijn elementen die nog steeds spelen. Zette het bezoek van koning Lodewijk Napoleon in 1809 de toon voor de bezoeken van koningen en koninginnen in de vorige en deze eeuw?

Zo bevat het boeiende werk, ogenschijnlijk als een regionale studie gepresenteerd, verschillende aspecten van weidser strekking. Bovendien is een goed kader aangegeven voor de bestudering van andere watersnoden en natuurrampen in ons land.

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije

P.W. van Wissing, ed., *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (Thesaurus VIII; Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1996, viii + 311 blz., *f*59,50, ISBN 90 72872 14 2).

In 1993 verscheen het boek *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795.* In dit werk, dat handelde over geheel Nederland, was Gelderland vertegenwoordigd met de 111 representanten van het Veluwse kwartier. Vrij snel na het verschijnen werd onder auspiciën van het Rijksarchief in Gelderland het initiatief ontplooid om ook de andere kwartieren - Nijmegen en Zutphen - in beeld te brengen. Dit heeft geleid tot het nu te bespreken boek waarin alle 366 Gelderse representanten uit 1795 hun politieke opwachting maken. Met dien verstande dat 25 representanten niet verder komen dan de vermelding van hun naam. Ondanks alle inspanningen konden van hen nauwelijks of geen biografische gegevens worden gevonden.

De voor de landelijke uitgave gekozen prosopografische structuur is ook voor dit Gelderse deel aangehouden. Er is evenwel niet gekozen voor een volledige alfabetische volgorde, maar de representanten zijn per kwartier en daarbinnen per plaats van afvaardiging bij elkaar gezet, om onmiddellijk te kunnen zien hoe groot de afvaardiging was en wie er werd afgevaardigd. De Veluwse gegevens uit 1993 zijn waar nodig gecorrigeerd.

Per afgevaardigde staat vervolgens de naam (met varianten), de plaats en datum van geboorte, doop en overlijden, de begraafplaats, godsdienstige gezindheid en opleiding vermeld. Hierna volgen de beroepen en functies en het optreden als representant en de functies en commissies die vanuit de afvaardiging werden vervuld. Deze zijn niet alleen tot 1795 maar ook daarna vermeld. Uit deze gegevens kan een (voorlopige) carrière worden gereconstrueerd. Tenslotte volgen bijzonderheden over

huwelijk, echtgenotes, kinderen, ouders, vriendschapsen familierelaties en verantwoording van gebruikte literatuur en archivalia.

Aan het geheel gaat een 70 pagina's tellende inleiding vooraf waarin op heldere wijze een overzicht wordt gegeven van de Bataafse omwenteling in Gelderland. Aan de orde komen de toestand voor 1795 (met name de gebeurtenissen uit de jaren 1780-1787 krijgen de aandacht), de omwenteling zelf, de Verklaring van de rechten van de mens en burger, de landdag in 1795, de afvaardiging van Gelderse gedeputeerden naar Den Haag en de toestand tot 1813. De inleiding sluit af met een groepsportret van de 366 representanten waarin worden bijeengezet de

comparitiefrequentie, leeftijd en burgerlijke staat, opleiding, beroep en godsdienstige overtuiging.

Al met al is in dit boek een schat aan gegevens bijeengebracht, waarvoor wij de auteurs veel dank verschuldigd zijn. Uit eigen ervaring weet de recensent hoeveel moeite, werkkracht en werklust een dergelijke onderneming kost. Het is nu aan de onderzoeker om gretig gebruik te maken van het resultaat.

Hoe moet deze zee aan gegevens nu worden beoordeeld? Mijns inziens door de interne samenhang na te gaan en verder door een steekproefsgewijze vergelijking met soortgelijke recente uitgaven. En dan valt er helaas nog wel wat aan te merken. In de eerste plaats is het bij dit soort ondernemingen noodzakelijk om eenstemmigheid te verkrijgen over de vraag welke gegevens bijeen worden gebracht en hoe deze vermeld moeten worden. Kortom: gelijkvormigheid en eenheid. Hier is met name een taak voor de eindredactie weggelegd. Het ziet er naar uit dat er hier per kwartier een redacteur bezig is geweest. Daardoor zijn er verschillen ontstaan tussen de delen. De gegevens over de echtgenotes, ouders en kinderen (namen, data en plaatsen) zijn bijvoorbeeld lang niet eenduidig. Verder vallen nogal wat tegenstrijdigheden en slordigheden in de tekst zelf op. Bij Heshusius worden bijvoorbeeld twee verschillende data van zijn emeritaat aangegeven (248). Soms zijn onderdelen van de portretten niet vermeld of weg-gevallen: bij Ter Meulen (201) en Ten Bokkel Huinink (208) ontbreekt bijvoorbeeld de vermelding van hun opleiding. Soms zijn de benamingen van functies en organen anachronistisch. Tussen 1811 en 1813 kan Verstege niet tegelijk wethouder en adjunct-maire zijn geweest (148). In 1798 bestond er geen Wetgevend maar een Vertegenwoordigend lichaam en met Intermediair bestuur moet bedoeld zijn het Intermediair wetgevend lichaam; in 1798 bestond er geen ministerie maar een agentschap van oorlog (155) en van 1795 tot 1815 bestond er geen continu burgemeesterschap.

Een aantal Gelderse representanten is lid geweest van de diverse volksvertegenwoordingen in Den Haag. Deze zijn prosopografisch onderzocht in het boek van A.M. Elias en P.C.M. Schölvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers.* Bij vergelijking van de onderlinge gegevens valt op dat voor het Veluwedeel het boek van Elias en Schölvinck niet is gebruikt, waardoor er in de vermelde carrières nogal wat abuizen en hiaten voorkomen. Het meest stoort dit bij Hultman (219), wiens Haagse loopbaan volkomen verkeerd is weergegeven. Bovendien was raadpensionaris Schimmelpenninck niet in 1807 maar in 1805-1806 aan het bewind. Een soortgelijke uitglijder is de bewering in de inleiding op pagina 56 als zou stadhouder Willem V in 1801 in Nederland zijn teruggekeerd. Deze ontsporingen, die heel wel te voorkomen waren geweest, ontsieren jammer genoeg dit boek.

H. Boels

M. Kuitenbrouwer, M. Leenders, ed., *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum: Verloren, 1996, vi + 312 blz., ISBN 90 6550 522 9).

Het actuele probleem van de definiëring, reikwijdte en handhaving van mensenrechten of grondrechten dateert niet van vandaag of gisteren. Het is schoolboekenwijsheid dat de mensen- en burgerrechten aan het einde van de achttiende eeuw werden geformuleerd in de beginperiode van de Franse Revolutie. Minder aandacht pleegt te worden besteed aan de manier waarop die progressieve Fransen met de rechten van hun vermeende tegenstanders omgingen. Nog minder vaak realiseren historici zich doorgaans dat de formulering van (de) mensenrechten

een fase is geweest in de westerse rechtsontwikkeling en dat ze kunnen worden begrepen in samenhang met de wording van de rechtsstaat.

In 1995 organiseerde de interdisciplinaire onderzoeksschool 'Rechten van de mens' (Rijksuniversiteit Utrecht) een symposium. De redacteuren van de hier besproken bundel voeren als redenen voor die wetenschappelijke bijeenkomst enkele institutionele en historisch-wetenschappelijke argumenten aan, waaronder opvallend ontbreekt het simpele feit dat toen twee eeuwen tevoren de Bataafse Rechten van de mens en de burger waren geproclameerd (vergelijk en passant 156). Het zal wel geen opzet zijn, maar een opvallende omissie is het wel in het paarse *fin-de-siècle*-klimaat dat meer naar oranje neigt dan men hardop wil toegeven. Geen wonder dat er van officiële zijde geen woord aan werd vuilgemaakt, evenmin als een jaar later, in 1996, aan de verkiezingen en bijeenkomst van onze eerste nationale volksvertegenwoordiging (1 maart 1796). De Koninklijke Post durft aan de Republikeinse oorsprongen van ons staatkundige bestel geen zegeltje te wijden. Gêne is zelden een goede gids voor kritisch wetenschappelijk onderzoek.

De onderhavige bundel wijdt aan de Nederlandse geschiedenis maar beperkte aandacht. Van de drie rubrieken waaruit ze bestaat, gaat de eerste over 'multidisciplinaire perspectieven' waaronder *in casu* internationale organisaties, internationaal recht en de politicologische invalshoek worden verstaan. In de tweede afdeling 'vluchtelingen, migranten en minderheden' wordt hier en daar - met name door L. Lucassen - incidenteel naar de Nederlandse situatie verwezen. Slechts het artikel van Leenders en W. van Meurs betreft in hoofdzaak ons land: 'Nederland en het Nansen-paspoort voor statenloze vluchtelingen' (108-119). Het nogal restrictieve beleid van Nederland ten aanzien van Russen en Armeniërs in de jaren twintig wordt aan de hand van deze casus kritisch gevolgd.

De titel van de derde rubriek 'Nederlands beleid' spreekt voor zich. Redacteur Kuitenbrouwer behandelt in zijn bijdrage 'Nederland en de mensenrechten, 1795-1995' (156-201) de grondrechten in de koloniën, met name de slavernijkwestie, het ethisch imperialisme (waarvan mij overigens de relevantie ontgaat), de neutraliteitspolitiek en de weg naar een 'volwaardig' mensenrechtenbeleid (1945-1995). M. Maters stelt de vraag naar 'Persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942: een onontkoombaar dilemma?' (202-226) waarbij hij onder meer de zaak-Douwes Dekker (sinds 1913) bespreekt en de angst voor het 'communisme': de aanhalingstekens worden jammer genoeg niet toegelicht, maar hier en daar krijgt de lezer de indruk dat auteurs niet veel benul hebbben van de, om het zacht uit te drukken, negatieve betekenis van de communistische staatsleer en -praktijk voor 'de' mensenrechten (11, 197). De laatste drie artikelen zijn gewijd aan aspecten van naoorlogs buitenlands beleid: T. de Goede schrijft over de relaties met Spanje, Portugal en Griekenland (227-258), S. de Boer over de apartheidskwestie in Zuid-Afrika (259-280) en P. Malcontent over de hele Derde Wereld (281-308). Opmerkelijk is het feit dat uit de Tweede Kamer in de jaren zeventig tien keer zoveel vragen werden gesteld over Zuid-Afrika als over Oeganda en Cambodja samen (279), en de inconsistente rol van Cuba-vriend Jan Pronk (302-303). Enfin, dit alles overstijgt niet steeds het niveau van goede journalistiek, aangezien de kritisch-historische inpassing in een bredere maatschappelijke en politieke context vooralsnog ontbreekt. Alles bij elkaar is dit echter toch een nuttige introductie in het probleemveld. De

rechtshistorische component verdient echter verdieping. Günter Birtsch heeft in die richting een goede weg gewezen.

A.H. Huussen jr.

H.L. Zwitzer, *Comptabiliteit in uniform. 200 Jaar militaire administratie 1795-1995* (Den Haag: Sectie militaire geschiedenis Koninklijke landmacht, 1995, 224 blz., ISBN 90 70677 41 5).

Dit gedenkboek geeft een beeld van de ontwikkeling van het beroep van militair administrateur in de laatste 200 jaar. Het jaar 1795 betekende een scherpe breuk met het verleden. De auteur zet allereerst uiteen hoe het leger tijdens de Republiek georganiseerd was. Door de federale structuur van de Republiek financierden de provincies afzonderlijk gedeelten van het leger volgens het zogenaamde repartitiestelsel.

Ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland werd de basis gelegd van de moderne militaire administratie. Allereerst verdween het repartitie-stelsel. De financiering van het leger geschiedde in het vervolg door de centrale overheid, die door regelgeving meer greep trachtte te krijgen op het militaire apparaat. Onder meer voerde zij een verantwoordingsplicht in voor militaire functionarissen ten aanzien van de bestede gelden. Daarmee was de militaire administratie een feit.

Na de Franse tijd werd de organisatie van het leger opnieuw ter hand genomen. Nauwelijks was de nieuwe organisatie gereed of de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden werden één staat, hetgeen ook zijn consequenties had voor de legervorming. Na de Belgische Opstand bleef de Nederlandse staat met een torenhoge schuld zitten. De bezuinigingen troffen ook het leger en de militaire administratie. De opbouw kon weer opnieuw beginnen onder financieel moeilijke omstandigheden.

Vervolgens beschrijft de auteur nauwkeurig de geschiedenis van de militaire administratie in de daaropvolgende perioden: van 1840 tot vlak voor de Eerste Wereldoorlog, vervolgens de jaren 1913-1939, dan de mobilisatie en de mei-dagen van 1940 en tenslotte de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en de ontwikkelingen tot 1987 (de stroomlijning ofwel de zogenoemde Geautomatiseerde ondersteuning van de compagniesadministratie). Het slothoofdstuk behandelt de gevolgen van alle reorganisaties voor de militaire administratie, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de uitzendingen in VN-verband. Het werk wordt ontsloten door een bibliografie en een register op persoons-, plaats- en zaaknamen.

Gedetailleerd en met noten en bijlagen gaat de auteur in op de veranderingen in de administratie, die vaak hun oorzaak vonden in politieke ontwikkelingen. Deze ontwikkelingen krijgen dan ook ruimschoots de aandacht. Zo ontstaat een samenhangend geheel, dat voor de liefhebber zeker de moeite waard is.

W.J. Dral

L.M.L. van Rijckevorsel, *Een wereld apart. Geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland* (Hilversum: Verloren, 1996, 182 blz., *f*35,-, ISBN 90 6550 534 2).

‘Op 12 december 1799 werd in het Bourgondische stadje Joigny Madeleine Louise Sophie Barat geboren. Dit kleine meisje was voorbestemd om een grote rol te spelen

in de geschiedenis van de katholieke kerk in haar land en daarmee in de geschiedenis van de hele christelijke wereld. Dankzij haar leven en werken hebben vele generaties vrouwen, in Frankrijk en in tientallen andere landen over de hele wereld, een heel speciale rooms-katholieke vorming en opvoeding genoten, de opvoeding ‘op het Sacré-Coeur’. Laetitia van Rijckevorsel, de auteur van het gedenkboek *Een wereld apart*, gaat vooral in op de ontwikkeling van de Sacré-Coeurhuizen in Nederland. De huizen bevonden zich voor kortere of langere ti id in Blumenthal

(nu Bloemendaal) bij Vaals, Bennebroek, Nijmegen, Arnhem, Velp en Den Haag. Ter inleiding beschrijft zij het leven van de in 1925 heilig verklaarde Sophie Barat, dat geheel en al aan het Heilige Hart en de opzet van de Sacré-Coeurhuizen gewijd was.

Barat werd al op 23-jarige leeftijd (1802) overste van de vrouwelijke kloosterorde het Sacré-Coeur, die twee jaar daarvoor door haar broer Louis Barat en ene Pater Varin was opgericht. De orde was een soort pendant van de jezuïetenorde en had tot doel meisjes uit de gegoede burgerij te vormen tot goede katholieke moeders. De meisjes werden opgenomen in pensionaten die zo veel mogelijk van de buitenwereld werden afgesloten, waardoor de meisjes letterlijk terecht kwamen in ‘een wereld apart’. Daar kregen ze een zeer strenge maar gedegen opleiding in godsdienst, talen (waaronder altijd Frans), geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde, kennis der natuur en handwerken. Verder beoefenden ze ‘kunsten der ontspanning’ zoals muziek en sport. Dit laatste vond de orde zelf eigenlijk iets te frivool, maar om het doel te realiseren moest soms toch toegegeven worden aan vragen van buitenaf.

Het dagprogramma liep van zes uur 's ochtends tot negen uur 's avonds en was gevuld met godsdienst, studie en stilte. Feestdagen waren daarom een welkome afwisseling. Iedereen die in een Sacré-Coeurhuis gewoond heeft, kan zich deze dagen herinneren als iets bijzonders. Sowieso zijn alle betrokkenen bij het Sacré-Coeur het erover eens dat er zoiets bestaat als een *esprit du Sacré-Coeur*, een ‘geest’ die geworteld is in de afgesloten wereld van de pensionaten, in de heel speciale, stijlvolle en uiterst strenge opvoeding en in de scholing. Het geregelde leven in de Sacré-Coeurhuizen was bij uitstek een voedingsbodem voor het ontstaan van ongewone verbondenheid en intimiteit tussen de meisjes. En dat terwijl de religieuzen juist bang waren voor té innige vriendschappen.

Naast het onderwijs in de pensionaten verzorgden de zusters van het Sacré-Coeur ook les voor arme kinderen uit de omgeving. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog was dit voor veel armen een geschenk uit de hemel. Na de oorlog echter werd in Nederland alles anders. Zowel het ‘uithuizige’ onderricht als het lesprogramma van de Sacré-Coeurpensionaten sloot niet meer aan bij de vragen des tijds. In 1970 hield het Nederlandse Sacré-Coeur op te bestaan.

Van Rijckevorsel was zelf leerlinge van het Sacré-Coeur en dat is af te lezen aan haar betrokken en kleurrijke maar toch ook afstandelijke en gedegen verhaal. Informatie voor dit gedenkboekje haalde zij voornamelijk uit de journaals van de huizen in Nederland. Hoewel ze ook putte uit verschillende interviews en uit eigen ervaringen, ontbreekt het aan illustratieve sfeerbeelden of anekdotes. Mede dankzij de prachtige foto's wordt echter het verblijf in de huizen toch tot leven gebracht. Elk hoofdstuk is apart geannoteerd en in het Frans samengevat. Achter in het boekje is een literatuurlijst en lijst van archivalia te vinden. *Een wereld apart* is een degelijk maar zeker niet saai boek, zowel voor degenen die er op één of andere manier bij betrokken waren als voor geïnteresseerden in het onderwerp ‘vrouwen en religie’.

Ellen van den Heiligenberg

H. Kooiker, *Lex scripta abrogata. De derde renaissance van het Romeinse recht. Een onderzoek naar de doorwerking van het oude recht na de invoering van civielrechtelijke codificaties in het begin van de negentiende eeuw,* I, *De uitwendige ontwikkeling* (Dissertatie Groningen 1996; Nijmegen: Ars aequi libri, 1996, xxxiii + 512 blz., *f*59,-, ISBN 90 6916 240 7).

H. Kooiker stelde zich indertijd ten doel om te onderzoeken wat er na de invoering van codificatie nog overbleef van de invloed van het Romeinse recht. Gaandeweg bleek het onderwerp zoveel stof op te leveren dat een splitsing over twee publicaties noodzakelijk bleek. Het deel

dat thans besproken wordt is het deel dat met name op de uitwendige ontwikkeling betrekking heeft. In het tweede deel zal de jurisprudentie aan de orde komen. Nadeel van deze splitsing is, dat - zoals de auteur zelf ook aangeeft - hij in deel I beweringen zal doen, waarvan het bewijs pas volledig te leveren zal zijn aan de hand van beide delen. Mijns inziens is het ook een nadeel dat de registers pas in het tweede deel worden opgenomen. Met andere woorden: het is te hopen dat de verschijning van deel II niet te lang op zich zal laten wachten. Overigens zal menige bibliothecaris in Nederland zich op dat moment voor problemen gesteld zien omdat deel I slechts als proefschrifteditie door Ars aequi libri uitgegeven is en deel II een handelseditie zal worden waarvan het allerminst zeker is of die ook door Ars aequi libri uitgegeven wordt.

Deel I bevat zeven hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk bestaat uit de inleiding en de vraagstelling in het algemeen. De auteur formuleert in dit hoofdstuk drie kernvragen: 1. Hoe werd in de theorie en vooral in de praktijk gereageerd op het bestaan van een codificatie voor het burgerlijk recht? 2. Betekende die codificatie dat de subsidiaire werking van het Romeinse recht definitief tot het verleden behoorde? 3. Was er, wanneer vraag 2 bevestigend beantwoord wordt, nog plaats voor een materiële positie van dat afgeschafte Romeinse recht, zo niet als *lex scripta*, dan in ieder geval nog als *ratio scripta?* In hoofdstuk 2 behandelt de auteur het Romeinse recht in Nederland voor de codificatie. Hij beschrijft daar eerst de ontwikkeling tot het eind van de achttiende eeuw. Vervolgens gaat hij in op de in Nederland gevoerde discussie aan het eind van de achttiende eeuw over het systeem van rechtsbronnen. Tot slot beschrijft hij hoe de commissie-1798 gebruik maakte van de diverse rechtsbronnen en het Romeinse recht in het bijzonder. Hoofdstuk 3 gaat over het Romeinse recht in Frankrijk voor de codificatie. Ook dit hoofdstuk is in drieën gedeeld. Eerst wordt het Romeinse recht tot de achttiende eeuw behandeld, vervolgens het Romeinse, costumiere en natuurrecht in de achttiende eeuw en tot slot de overeenstemming in het *droit ancien* over de positie van het Romeinse recht. In hoofdstuk 4 wordt het Romeinse recht in Frankrijk na de codificatie beschreven. Eerst komt de codificatie zelf aan de orde, daarna de opvatting in de doctrine en jurisprudentie inzake de positie van het oude recht na invoering van de code, vervolgens de *école classique* of de *école de l'exégèse* en ten slotte de opvattingen aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Hoofdstuk 5 behandelt het Romeinse recht voor en na invoering van de *Code civil* in sommige Duitse staten. Achtereenvolgens komen aan bod: 1. Het Romeinse recht vóór de invoering van de *Code civil*; 2. De invoering van de *Code civil* in sommige Duitse staten; 3. De discussie in Duitsland in de doctrine over de positie van het Romeinse recht bij de invoering van de *Code civil*; en 4. Conclusie en de discussie na 1808-1810. In hoofdstuk 6 keert de auteur weer terug naar Nederland. Hij beschrijft daar het Romeinse recht in Nederland na de commissie Cras (waarom hier ineens ‘commissie Cras’ en niet zoals onder andere in hoofdstuk 2 ‘commissie-1798’?). Na een inleiding volgt een paragraaf over de codificatie en codificatiepogingen na de commissie-1798, een over het onderwijs en de opvattingen in de doctrine in het begin van de negentiende eeuw vóór de (eerste) codificatie (van 1809), een paragraaf over de verdere discussie in de rechtsgeleerde literatuur in het begin van de negentiende eeuw ná de codificatie van 1809, een paragraaf over de discussie in de doctrine na 1820, en tot slot een over vergelijking van de doctrine en rechtspraktijk in Frankrijk en

Nederland. Hoofdstuk 7 ten slotte bevat een samenvatting van de hoofdstukken 2 tot en met 6 en een behandeling van de centrale thema's, waaruit naar voren komt dat alle problemen - zowel voor als na de codificatie - uiteindelijk draaiden om begrippen als rechtseenheid, rechtszekerheid en billijkheid in hun onderlinge relatie. Onwillekeurig komt dan de gedachte op: moest daarvoor zo'n lijvig boekwerk geschreven worden? Na de eindconclusie volgt ten slotte de samenvatting in het Frans.

Auteur is bij zijn onderzoek niet over één nacht ijs gegaan. Zijn werk is een gedegen naslag-

werk geworden voorzien van een uitgebreid notenapparaat. Te hopen valt echter dat het aangekondigde tweede deel er inderdaad zal komen. Het zou (helaas) niet de eerste keer in de geschiedenis zijn wanneer het slechts bij een toezegging blijft. Belofte maakt echter schuld.

H.C. Gall

V. Duchêne, *150 Jaar stadsgas te Leuven. Een episode uit de geschiedenis van de Belgische energiesector* (Deurne: MIM, 1995, 165 blz., ISBN 90 341 0866 X).

In de economische en sociale geschiedenis werd volgens de auteur van *150 Jaar stadsgas te Leuven* tot nog toe weinig aandacht besteed aan de gasindustrie. De bibliografie die in dit werk is opgenomen, bevat dan ook een bescheiden aantal titels. Met deze *case study* wil de auteur hier in ieder geval voor een deel verandering in brengen; het grote overzichtswerk zal volgens hem nog wel even op zich laten wachten.

Toch is de gasindustrie een belangrijke factor geweest in de moderne geschiedenis. Zeer belangrijk was de bijdrage die het stadsgas leverde aan de verlichting van de steden. De toepassing van de gasmotor is van belang geweest voor de ontwikkeling van kleinere industrieën waarvoor de stoommachine te groot was. In de huishoudens heeft het gas gezorgd voor een aanzienlijke verbetering van het wooncomfort. Vanaf de ontdekking van het aardgas in Nederland nam de productie van stadsgas snel af. Aardgas kreeg de voorkeur omdat het minder belastend was voor het milieu en een hoger rendement leverde. Een geduchte concurrent werd ook de elektriciteit, die op den duur het gas op sommige terreinen helemaal verdrongen heeft.

De auteur begint in hoofdstuk 1 met het ontstaan en de ontwikkeling van de gasindustrie in Europa en België tussen 1800 en 1970 (15-43). Dit hoofdstuk geeft de bredere context waarin het latere verhaal over Leuven te plaatsen is. We leren hier hoe het gas geproduceerd werd en wie er zorg droeg voor de distributie. Er werden in de loop der tijd steeds betere technieken ontwikkeld om te produceren en om het gas veiliger te vervoeren. De exploitatie vond in het begin vooral door particulieren plaats. Hoofdstuk 2 (45-103) handelt over de gasindustrie te Leuven van 1834 tot 1968. De Leuvense bevolking blijkt over het algemeen zeer positief tegenover het gas te hebben gestaan. Men vond het van groot belang dat de steden goed verlicht waren en zag in dat het gas daar een goede bijdrage toe zou kunnen leveren. Waarschijnlijk hebben ook particuliere huishoudens vanaf het begin geprofiteerd van de nieuwe brandstof. Het duurde echter wel een tijd voordat men een goed systeem van controle van het verbruik ontwikkeld had. Er ging in het begin nog wel eens wat mis met de gasleidingen, maar dit heeft volgens de auteur nooit tot paniek of afwijzing geleid. In de exploitatiewijze van het gas zijn in Leuven verschillende stadia aan te wijzen. In eerste instantie was de exploitatie in handen van particuliere bedrijven, later nam de overheid die taak over.

In hoofdstuk 3, ‘Enkele sociale aspecten van het stadsgas’ (105-141), maken we onder andere kennis met de lantaarnopstekers. Tot 1968 hebben zij in de straten van

Leuven hun werk nog gedaan. Veel aandacht is er in dit hoofdstuk voor de praktische toepassingen van het gas in de huishoudens. De gasverlichting werd steeds verbeterd en men ontwikkelde allerlei apparaten zoals de gasgeiser en het gasfornuis. Het heeft echter nog een tijd geduurd voor de gehele bevolking daarvan kon profiteren. In de beginperiode was gas veel te duur voor de meeste mensen.

De auteur is bij de samenstelling van dit boek met grote precisie te werk gegaan en heeft vrijwel alle aspecten van het stadsgas onder de loep genomen. Nergens laat hij zich verleiden tot speculaties. Het gegeven bijvoorbeeld dat het stadsgas in eerste instantie voor de arme

bevolking niet te betalen was, wordt met cijfers uit twee bronnen onderbouwd. Dit betekent niet dat het boekje bol staat van de cijfers. Er is veel aandacht voor de kwantitatieve kant, maar waar mogelijk is dat in overzichtelijke grafieken weergegeven. Daarnaast worden de technische en sociale aspecten van het gas bijvoorbeeld ook geïllustreerd met passende en soms verrassende afbeeldingen.

Joke Batink

W. van den Hull, *Autobiografie (1778-1854),* R. Padmos, ed. (Egodocumenten X; Hilversum: Verloren, 1996, 736 blz., ISBN 90 6550 134 7).

Met 800 manuscriptbladzijden, doorspekt met gedichten, brieven en tekeningen, heeft de te Haarlem werkzame Franse schoolmeester Willem van den Hull een van meest uitvoerige autobiografieën van de negentiende eeuw nagelaten. Het belang ervan ligt niet alleen in de precisie van de levensbeschrijving en het lokale detail. Ze levert ook een boeiende illustratie van enkele specifieke aspecten van de pre-industriële maatschappij en van bredere processen binnen een samenleving in verandering: de verhouding tussen maagschap en vriendschap, de onderlinge afhankelijkheid van ouders en kinderen, de informele hulpverlening bij ziekte, behoeftigheid en beroepskeuze, het soms grillig verloop van het leerproces en van cultuuroverdracht, de zichtbare verwevenheid van scholing en sociale ambitie. Bovenal is het een van de eerste Nederlandse autobiografieën waarin introspectie centraal staat. Ze gaat in wezen over hemzelf, zijn verlangens, emoties, ruzies en illusies, en zijn verhouding tot anderen, veel minder over zijn werk. Dankzij Van den Hulls zelfreflectie zien we hem in het proces van herinnering de levensfase van zijn 'jeugd' uitvinden. Mooi komen ook de subtiele wegen naar voren waarlangs de gevolgen van het meedogenloze standsdenken van de negentiende-eeuwse samenleving konden worden gepareerd, en soms zelfs gewroken, met culturele middelen en een goed ontwikkeld zelfbewustzijn. De cultuur was Van den Hulls wapen in de sociale interactie. Hij wist zich er trefzeker van te bedienen.

Willem van den Hull werd in 1778 te Haarlem geboren uit een onbemiddeld, kleinburgerlijk maar goed geschoold en goed gereformeerd milieu. Zijn vader was onderbriefbesteller. Eerst ondermeester, toen schrijfmeester bij een kostschoolhouder, vervolgens voorzanger en onderwijzer bij de Waalse kerk met enkele privé-leerlingen van goede komaf (Graafland, Elias, Van Lennep, Crommelin), kreeg hij in 1808 toestemming om aan de Oude Gracht (sedert 1819 in de Sint-Jansstraat) een eigen Franse school met kostleerlingen te beginnen. Hij onderhield er in feite ook zijn ouders mee. De school liep zo goed dat hij haar in 1822 aan zijn medewerker kon overlaten en in 1832 geheel aan hem kon overdoen. Sedertdien wijdde hij zich als rentenier aan de activiteiten van de fatsoenlijke burgerstand. Hij schreef artikelen en boeken, bekleedde wat eenvoudige maatschappelijke functies, was actief in culturele kringen en redigeerde zijn memoires (tot 1854). Hij stierf in 1858. Ondanks enkele verliefdheden kwam het niet tot een huwelijk. Van den Hull weet dat aan zijn simpele afkomst (hij viel met name op een freule De Vos van Steenwijk) en aan de slechte

reputatie die hij bij sommigen had. Hij adopteerde echter de oudste zoon van zijn zuster Catharina, Hubert Willem Plaatzer, die in 1836 Van den Hulls naam aan de zijne toevoegde.

Hoewel de autobiografie keurig bij de voorgeschiedenis van de familie van zijn ouders Van den Hull en De Bell aanvangt, is Willem pas op zestigjarige leeftijd met de redactie ervan begonnen. Het is dus een vorm van retrospectie, een geconstrueerd verhaal, in feite een herwerkte versie van een thans verloren gegaan dagboek. De zeer uitvoerige behandeling van

Willems eerste 42 levensjaren draagt een sterk zelfbevestigend, soms apologetisch karakter. Hij schrijft de wrok van zich af die hem beklemde wegens pesterijen uit zijn jeugd (hij zou verantwoordelijk zijn geweest voor de dood van een vriendje), een lang conflict met de Waalse kerkenraad onder ds. Josué Teissèdre l'Ange, onenigheid met schoolopziener Adriaan van den Ende en nog zo wat grotere en kleinere ruzies. Als we zijn memoires moeten geloven grossierde Van den Hull in conflicten. Het lijkt wel of ze zijn leven inhoud gaven en stuurden, al wordt niet helemaal duidelijk of ze nu in de sociale verhoudingen lagen ingebakken of aan zijn temperament te wijten waren. In de jaren van zijn rentenierschap kabbelen de memoires wat rustiger voort op de golven van een intensief beleefd familieleven maar verliezen ze de meerwaarde die de analyse van zijn conflicten eraan verleende.

Aan de stijl van de autobiografie valt te zien dat de auteur een schoolmeester was, gewend te schrijven, uit te leggen en te corrigeren. Met fijne ironie wijst hij op de 'fraaije stijl en zuivere taal' van een in allerberoerdst Frans geschreven briefje van nota bene de Waalse diaconie (403). In de omgang met teksten was hij superieur aan zijn tegenstanders, en daarmee haalde hij in zijn memoires zijn verhaal. Het is dan ook een plezierig leesbaar verslag geworden van een leven dat in de lokale standenmaatschappij niet erg veel voorstelde maar dat zijn spanning ontleende aan de ambities van de schrijver, zijn intens medeleven met zijn familieleden, zijn ruzies, de zekerheid dat hij met zijn maatschappelijke welstand een overwinning op het lot had behaald, en het vermogen om ook de kleinste kleinigheden te beschrijven en in de herinnering te laten rondspelen.

Het zeer uitgebreide register (687-736) bevat alle in de tekst genoemde personen, met verwijzing naar de bladzijdennummers van het manuscript (helaas niet van de publicatie) en enige persoonsgegevens. Buiten de elite gaat de identificatie vaak echter niet veel verder dan een samenvatting van wat de autobiografie zelf bevat. Kon het Haarlemse archief niet wat meer precisie bieden? Met naam en straat genoemde middenstanders moeten toch te identificeren zijn, om nog niet te spreken van predikanten, schoolmeesters en officieren?

Willem Frijhoff

V. Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw* (Semaian XVI; Leiden: Vakgroep talen en culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit Leiden, 1996, xii + 287 blz., *f* 45,-, ISBN 90 73084 17 2).

Deze door de Vakgroep talen en culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië uitgegeven beknopte monografie vindt zijn oorsprong in het geschiedenisonderwijs aan studenten van genoemde vakgroep. De sporen hiervan zijn duidelijk zichtbaar. De afzonderlijke hoofdstukken vertonen qua stijl eenvoudige maar duidelijke formuleringen, zijn niet geannoteerd en worden met een korte lijst van geraadpleegde literatuur afgesloten. De uit negen hoofdstukken bestaande hoofdtekst wordt gevolgd door een aantal bijlagen in de vorm van bronnenteksten, die een bepaald aspect verder illustreren. Onder die bronnenteksten zijn er echter ook een paar in het Indonesisch. Nu deze

monografie middels druk voor een groter publiek beschikbaar is gesteld, ware het wellicht beter geweest deze Indonesische teksten van een Nederlandse vertaling te voorzien.

Het hoofdthema van dit boek is de geschiedenis van Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw, met de nadruk op de verhouding Nederland-Indonesië. 'Contactgeschiedenis' en uitwisseling van ideeën staan daarbij centraal. De auteur wijkt in zijn boek bewust enigszins van het bekende stramien van een presentatie van de feiten af door elk tijdvak te bezien vanuit

het perspectief van een hoofdrolspeler. Deze hoofdrolspelers personifiëren als het ware bepaalde aspecten van de Nederlands-Indonesische verhouding in zo'n tijdvak. De auteur schuift acht hoofdrolspelers naar voren: vier Nederlanders en vier Indonesiërs.

In acht hoofdstukken wordt op heldere wijze de ontwikkeling van de verhouding tussen Nederland en Indonesië uiteengezet. Het verhaal begint zo ongeveer bij Herman Willem Daendels, die in 1808 als gouverneur-generaal aantrad, en het eindigt in de jaren negentig bij president Suharto, die met eerstgenoemde gemeen had dat ook hij een militair was, die op het hoogste kussen terechtkwam. De twee laatste hoofdstukken zijn gewijd aan het Indonesië van na de soevereiniteitsoverdracht, één aan de Orde Lama, de 'oude orde' van Sukarno en één aan de Orde Baru, de 'nieuwe orde' van Suharto. Het opnemen van deze hoofdstukken is op zichzelf een goede zaak. Al te vaak blijven Nederlandse overzichtswerken over Indonesië steken bij het moment dat de Nederlanders het gebied verlaten. De geschiedenis van Indonesië gaat echter ook daarna gewoon door en is vaak zeker zo interessant.

In ieder hoofdstuk laat de auteur zowel Nederlandse als Indonesische tijdgenoten aan het woord over de ontwikkelingen in hun eigen periode. Met name het commentaar van Indonesische tijdgenoten is vaak verrassend. De koloniale tijd wordt namelijk voor een belangrijk deel gekenmerkt door territoriale expansie en de opbouw van een moderne staat en een moderne economie. Het aaneenrijgen van de mijlpalen in deze ontwikkelingen doet al snel een gevoel van 'daar werd iets groots verricht' ontstaan. Het commentaar van de Indonesiërs komt echter meestal voort uit een situatie waarin zij geen deel hadden aan deze 'zegeningen' of uit een situatie van regelrechte repressie. In een boek bestemd voor een Nederlands lezerspubliek hebben deze Indonesische gezichtspunten derhalve een belangrijke meerwaarde. Voorts gaat de auteur in ieder hoofdstuk in meer of mindere mate in op de belangrijkste debatten over bepaalde kwesties die onder historici en andere wetenschappers gevoerd zijn, bijvoorbeeld over het effect van het cultuurstelsel, over het koelievraagstuk omstreeks de eeuwwisseling of over de ware toedracht van de machtswisseling in 1965-1966. Ook dit is een van de sterke kanten van dit boek.

De auteur beëindigt het aspect 'contactgeschiedenis' met het moeizaam verlopen staatsbezoek van koningin Beatrix aan Indonesië in 1995 (206). Hij constateert dat de afwezigheid van de koningin bij de viering van de vijftigste verjaardag van de Indonesische onafhankelijksverklaring op 17 augustus 1995 in Indonesië is geïnterpreteerd als een uiting van het door Nederland nog steeds niet erkennen van de legitimiteit van deze verklaring. Als één van de oorzaken hiervoor noemt de auteur dat het koloniale verleden in de huidige Nederlandse standpuntbepaling ten opzichte van Indonesië nog steeds een rol speelt. In Nederland is de mentale dekolonisatie nog niet geheel voltooid. Daarvoor is het noodzakelijk dat het minder fraaie zelfbeeld dat naar boven komt uit de koloniale geschiedenis in het Nederlandse nationale identiteitsbesef een plaats krijgt.

Natuurlijk zijn er hier en daar wel wat punten van kritiek of kwesties waarover men met de auteur van mening kan verschillen. Het niet vertalen van enige Indonesische bronnenteksten is hiervoor al genoemd. Verder schuift de auteur de verantwoordelijkheid voor het mislukken van de diplomatie in de periode van het Nederlands-Indonesische conflict in 1947 en 1948 wel wat rigoureus toe naar de Nederlandse kant. De daarop gevolgde militaire akties geheel op rekening van het

havikgedrag van generaal S.H. Spoor te schrijven (137) is wat simpel, omdat het voorbijgaat aan een ook in Indonesische militaire kringen levende compromisloze benadering. Een enkele keer is de auteur in zijn behoefte personen kort en bondig te typeren wel eens geneigd tot het toepassen van wat minder genuanceerde labels, die in hun eenvoud de personen in kwestie niet voldoende recht doen. In dit verband zou ik willen wijzen op het label ‘de collaborateur’ L.F. Jansen (129, 131, 132) en dat van de ‘volksmenner’ voor Sukarno (xii).

Sukarno komt er ook elders minder goed vanaf, getuige de opmerking dat hij volksleider werd omdat hij over demagogische kwaliteiten beschikte (162). Doch dit zijn slechts details. Houben heeft met dit boek een geslaagd overzichtswerk geleverd met bij tijd en wijle interessante gezichtspunten.

Gerrit Knaap

R. Vanderstraeten, M. Preneel, *175 Jaar zusters der christelijke scholen Vorselaar, 1820-1995*, L. Dhaene, L. Vints, ed. (Vorselaar: Zusters der christelijke scholen, Leuven: KADOC, 1996, 511 blz., Bf 1000,-, geen ISBN).

De congregatie waarvan dit rijk geïllustreerde boek de ontwikkeling schetst, gaat terug tot het jaar 1820, toen in de Kempische plattelandsgemeente Vorselaar een werkschool werd opgericht. Het initiatief ging uit van gravin van de Werve, geboren Reine della Faille, en van priester L.V. Donche, ex-jezuïet (die in 1843 opnieuw tot de Societas Jesu zou toetreden). De school werd aanvankelijk door twee geestelijke dochters bediend. Tijdens de eerstvolgende jaren kwamen er enkelen bij. De erkenning als diocesane religieuze congregatie gebeurde in 1834, toen de Regel door de Mechelse aartsbisschop Sterckx werd goedgekeurd. Tot omstreeks 1870 bleef de congretatie qua ledenaantal en bijhuizen vrij bescheiden. Daarna volgde een snelle en aanzienlijke expansie. De effectieven groeiden aanhoudend aan tot in 1959, toen het maximum aantal leden (1556) werd bereikt. Er volgde evenwel, zoals ook in andere congregaties, een scherpe daling. In 1995 stond men weer op het niveau van 70 jaar tevoren, met dien verstande dat het corps nu sterk was vergrijsd. De ontwikkeling van het aantal huizen liep met die van de effectieven parallel: van 9 vóór 1871 tot een 130 in 1940. Ook nadien kwam het nog tot nieuwe stichtingen, maar sedert de jaren zestig volgden tientallen sluitingen elkaar op.

Het apostolaat van de zusters lag tot in de jaren 1960 uitsluitend op het terrein van het onderwijs. Nadien namen ze deel aan de activiteit in de missies (in Venezuela en tijdelijk ook in Zaïre). In België is momenteel nog slechts een derde van de 121 actieve zusters (jonger dan 60 jaar) in het onderwijs werkzaam. De overigen vindt men terug in de sociale en de pastorale sector of in het dienstbetoon aan medezusters. In het onderwijs ruimden de religieuzen sedert 1945 meer en meer de plaats voor leken. Dat houdt niet alleen verband met de ontwikkeling van hun effectieven, maar ook met die van het onderwijsaanbod. Tijdens de negentiende eeuw bleef dit in hoofdzaak tot lager onderwijs beperkt. Nadien werd het uitgebreid tot normaalonderwijs (eerst voor de zusters zelf, per 1945 ook voor leken) en diverse vormen van beroepsonderwijs. Op secundair niveau valt de ontwikkeling vooral na de Tweede Wereldoorlog te situeren. Van meet af aan waren de hier werkzame leerkrachten overwegend leken.

Het congregationele leven van de zusters, genormeerd door Regel en Gebruiken, stond traditioneel onder de strakke leiding van het centraal gezag. Volstrekte gehoorzaamheid aan de algemene overste was vereist. Afscheiding van de wereld, zelfs van de eigen familie, moest het geestelijke welvaren bevorderen, maar was

voor een actieve congregatie niet zo simpel te realiseren. Vensters op de buitenwereld zijn nochtans pas sedert de jaren 1950 opengegaan. In het kloosterleven werd toen voorzichtig enige vernieuwing doorgevoerd, wat evenwel de crisis, in deze congregatie zoals in andere, niet heeft voorkomen. Na het Tweede Vaticaans concilie werden fundamentele hervormingen gerealiseerd. Beleidsbeslissingen werden in overleg en met inspraak van de basis getroffen. Van een gecentraliseerde bestuursstructuur schakelde men over op een gedecentraliseerd model. In plaats van zijn traditionele uniformiteit nam het

gemeenschapsleven verschillende vormen aan. De religieuze vorming van de zusters werd grondig vernieuwd, hun gebedsleven soepeler en persoonlijker.

Het boek is niet opgebouwd volgens de hierboven geschetste ontwikkelingslijnen, maar wel chronologisch. Twee hoofdstukken lopen over de negentiende eeuw, twee over de eerste helft van de twintigste en twee over de laatste vijftig jaar. De behandelde thema's komen in verschillende mate daarin terug. Kaderstukjes illustreren delen van de uiteenzetting zonder deze te onderbreken.

Het onderzoek werd aan het Leuvense katholiek documentatie- en onderzoekscentrum toevertrouwd, dat hiermee niet aan zijn proefstuk is. Van hagiografie zoals weleer is geen sprake meer, wel van een wetenschappelijke aanpak waarvan we twee kenmerken releveren: 1. De bestudeerde thema's liggen in de lijn van de sociohistorische vraagstelling die onder invloed van de godsdienstsociologie ingang heeft gevonden. 2. Het door de congregatie georganiseerde onderwijs wordt in het bredere kader geplaatst van de maatschappelijke en politieke factoren die de ontwikkeling van het onderwijsbestel in het land hebben beïnvloed. Ook bij de behandeling van andere aspecten, zoals bijvoorbeeld het devotionele leven, is een zelfde bekommernis voor het algemene kader aanwezig geweest.

Ad 1 zij opgemerkt dat men via tekst, grafieken, kaartjes en tabellen goed wordt geïnformeerd over de kwantitatieve ontwikkeling van de congregatie en haar geografische uitbreiding en rekrutering, maar niet over de sociale klasse(n) waaruit haar leden afkomstig waren. Naar verluidt is dat te wijten aan bronnentekort: over individuele zusters zijn de archiefgegevens schaars. Men vindt nochtans wel iets in een aantal biografische notities (in de noten). Er is echter niet ingegaan op het gegeven dat de dos voor alle postulanten op het eind van de negentiende eeuw 2000 Belgische franken bedroeg en dat dit bedrag ongewijzigd is gebleven (226, noot). Voor welke gezinnen lag het binnen het bereik? In welke mate werd ervan afgeweken? Uiteraard stelde het decennia later reëel heel wat minder voor. Volgens een getuigenis van de geestelijke directeur uit het eind van de jaren 1940 rekruteerde de congregatie noch uit de meest noch uit de minst gegoeden.

De zusters van Vorselaar vormden de grootste actieve congregatie in het aartsbisdom Mechelen. Ze hebben een omvangrijk patrimonium opgebouwd. Vanwaar kwam het daartoe vereiste geld? Naar deze vraag had meer aandacht kunnen uitgaan. Een voorbeeld. Naar verluidt was, ondanks de bredere financiële middelen die de staat na het Schoolpact ter beschikking stelde, de congregatie halverwege de jaren 1960 virtueel failliet. De enorme schuldenlast was echter door een reddingsoperatie omstreeks 1975 al grotendeels weggewerkt. Wat die operatie inhield, verneemt men niet.

Een onderzoeksvraag die vrijwel niet aan de orde is gekomen, betreft het reële verloop van het communitaire leven. Men wordt voor de jaren 1930 wel geïnformeerd over het novicenleven, maar viel er niets te zeggen over de feitelijke attitudes en de mentaliteit van de zusters? Ook hier wordt bronnentekort - het vrijwel geheel ontbreken van egodocumenten - ter verklaring aangevoerd. Men blijft aldus wel zitten met vragen als die naar een mogelijk verschil tussen het leven in het (grote) moederklooster en in de (kleine) bijhuizen, of naar het ontstaan van de fundamentele crisis (met talrijke uittredingen) die zich in de jaren 1960 heeft gemanifesteerd.

Inzake onderwijs betreft de uiteenzetting hoofdzakelijk het macroniveau. Aangestipt zij weliswaar de uitvoerige en gedegen toelichting van de ‘methode Vorselaar’ in de

schoolcatechese, waarmee de congregatie tijdens het interbellum en tot het eind van de jaren vijftig sterk heeft bijgedragen tot een vernieuwing van het godsdienstonderricht in ruime kring. Wat was echter, breder genomen, de concrete gang van zaken op microniveau? Eens te meer luidt het dat het bronnenmateriaal verstek liet gaan, zodat het niet mogelijk is de pedagogische realiteit in klassen en scholen weer te geven. Laat dat zo zijn, dan had men anderdeels toch wel informatie

mogen verwachten over het aantal en het soort leerlingen, over het pedagogische project en over de bekomen resultaten. Religieuzen werden geacht het best geschikt te zijn om de godsdienstig-morele opvoeding te verzorgen die decennia lang als de belangrijkste opdracht van de school werd beschouwd. De onderwijsdoelstellingen zijn echter niet dezelfde gebleven. Uit een door de zusters geschreven epiloog spreekt de bekommernis om het doorleven van een christelijk opvoedingsproject. In welke mate wordt dat, in een gewijzigde maatschappelijke context en met geseculariseerd personeel, nog gerealiseerd?

Aangezien de auteurs, zoals aangestipt, meer dan eens op de lacunes in het bronnenmateriaal attent maken - zie ook de inleiding betreffende het kloosterarchief - valt het des te meer op dat in de bibliografie alleen de fondsen worden vermeld waarvan gebruik werd gemaakt, zonder enige aanwijzing betreffende hun inhoud. In de lijst van gedrukte bronnen en werken ontbreken de *Aanteekeningen over pater Lodewijk-Vincent Donche...* (twee delen, Westmalle, 1939-1942), een lijvige publicatie waarin talrijke bronnen staan afgedrukt en die men inzake ontstaan en eerste ontwikkeling van de congregatie alvast nog moet consulteren.

M. de Vroede

E. Flour, C. Jacques, onder leiding van L. van Molle, E. Gubin, *Bronnen voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België. Sources pour l'histoire du féminisme en Belgique. Repertorium van archieven. Répertoire d'archives 1830-1993* (Brussel: Michiels, 1993, vii + 339 blz., geen ISBN). E. Flour, C. Jacques, C. Marissal, onder leiding van L. van Molle, E. Gubin, *Répertoire des sources pour l'histoire des femmes en Belgique. Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België,* I, *Répertoire de la presse féminine et féministe en Belgique 1830-1994,* II,*Repertorium van de feministische en de vrouwenpers 1830-1994* (Brussel: Michiels, 1994, xvii + 489 en xv + 411 blz., geen ISBN). I. Gesquière, C. Jacques, C. Marissal, onder leiding van E. Gubin, L. van Molle, *Tien vrouwen in de politiek. De gemeenteraadsverkiezingen van 1921* (Brussel: Michiels, 1994, 217 blz., geen ISBN).

De doelstellingen van de initiatiefnemers van deze publicatiereeks zijn heel duidelijk: aan het negeren van de aanwezigheid en de rol van de vrouwen in alle facetten van de samenleving in het recente verleden en in het heden dient een einde te worden gesteld. Teneinde argumenten aan te dragen in dit debat, waarin de traditionele historiografie schromelijk in gebreke is gebleven, werd een aantal repertoria samengesteld.

In de eerste plaats werden de archivalia van deze belangrijke sociale beweging in kaart gebracht. Doordat de vrouwenbeweging altijd in de marge van ‘de’ geschiedenis evolueerde, is het verzamelen van documentatie erover nooit een eerste zorg geweest van de archiefvormers. De samenstelling van dit repertorium was dan ook geen sinecure. Chronologisch werd 1830 als begindatum genomen; terwijl België - op

enkele evidente uitzonderingen na - als geografische invalshoek werd gekozen. Inhoudelijk richtten de samenstellers zich op personen en verenigingen die zich impliciet en/of expliciet met de emancipatie van de vrouwen hebben beziggehouden. Daarbij werd rekening gehouden met de evoluerende invulling van dit begrip. Hoewel sommige organisaties uitdrukkelijk niet werden opgenomen (vrouwelijke congregaties, het meisjesonderwijs, een gedeelte van de jeugdbewegingen en van de centra voor volwassenenvorming) of niet systematisch werden geprospecteerd (verzorgings- en hulpverleningscentra voor vrouwen) werd, via een driehonderdtal personen en organisaties, toch een staalkaart verkregen van het lange proces van vrouwenemancipatie in België.

Voor de periode 1830-1994 werd de feministische en de vrouwenpers gerepertorieerd. Hoe-

wel de samenstellers als gevolg van de beperkte voorbereidingstijd geen volledigheid kunnen garanderen, zijn niet minder dan 387 Nederlandstalige en 456 Franstalige tijdschriften ontsloten. De tijdschriften worden op de klassieke wijze gepresenteerd. Eerst komen de technische gegevens, vervolgens de inhoudelijke bespreking en ten slotte de vindplaatsen. In de inleiding stellen de samenstellers vast dat de maatschappelijke evoluties hierin perfect weerspiegeld worden: een relatief homogeen perslandschap in de negentiende eeuw, gedomineerd door de burgerij; een ideologische polarisering vanaf het einde van de negentiende eeuw; een politieke radicalisering en als gevolg van de invoering van het gedeeltelijke stemrecht een duidelijker afstellen op de vrouwen in het interbellum, en een enorme verscheidenheid als gevolg van de tweede feministische golf.

Tien vrouwen in de politiek handelt over de relatie tussen de vrouwen en het politieke leven. Er wordt een kort overzicht gegeven van de historiografie van de vrouwengeschiedenis, met aandacht voor de wisselende belangstelling voor het thema 'vrouw en politiek'. 'De lange weg naar politieke participatie' beschrijft de initiatieven en argumenten, tussen 1830 en 1921, van voor- en tegenstanders van vrouwenkiesrecht. Een volgend hoofdstuk is gewijd aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1921, toen vrouwelijke kiezers en kandidaten voor het eerst deelnamen en opkwamen. Van de bijna tweehonderd verkozen vrouwen wordt daarop een profiel geschetst: politieke kleur, beroep, geografische spreiding, functie(s) in de raad en 'toegangswegen' tot het politieke ambt (politieke dynastie, opleiding, engagement ten overstaan van de samenleving en het lot van de vrouw daarin). Van de verkozenen wordt ook nagegaan met welke materies zij zich vooral inlieten: de commissies waarvan zij lid waren en de beleidspunten waarop ze tussenbeide kwamen lagen in hoofdzaak in het verlengde van hun activiteiten binnen het gezin. In een nabeschouwing stellen de auteurs dat 1921 - en het gehele interbellum - geen feminisering van het politieke leven veroorzaakte. Hetzelfde fenomeen deed zich ook voor na de Tweede Wereldoorlog: de toelating van de vrouwen tot het kiesrecht voor wetgevende verkiezingen heeft tot op vandaag nog steeds geen gelijk aantal vrouwen in het parlement gebracht.

Deze vaststelling brengt de auteurs bij het herformuleren van de centrale vraag in de hedendaagse feministische politieke geschiedenis: 'Hoe kregen vrouwen toegang tot de politiek?' is nu vervangen door: 'Hoe komt het dat de politieke participatie van de vrouw zo traag verliep/verloopt?' Ze proberen dit te illustreren aan de hand van tien biografieën van vrouwen die in 1921 tot gemeenteraadslid werden verkozen. De auteurs willen zo niet alleen alle mogelijke wegen naar politieke participatie in de pionierstijd schetsen, maar evenzeer het collectieve geheugen van de huidige generatie opfrissen.

Deze biografieën zijn gebaseerd op literatuur, persartikelen, gemeenteraadsnotulen en getuigenissen van kleinkinderen. Het zijn vaak levendige portretten geworden die aantonen met welke enorme tegenkantingen sommige van die vrouwen te kampen hadden, maar ook hoe weinig 'feministisch' anderen onder hen waren. Deze biografieën zijn erg inlevend geschreven, waardoor sommige vrouwen wat te heroïsch worden voorgesteld en beschreven worden met uitsluitend positief klinkende adjectieven. De pogingen om het feitelijk beschrijvende karakter van de biografieën wat te overstijgen is niet steeds even geslaagd: de meer algemene paragrafen missen daarvoor soms een directe relatie met het besproken personage.

De vier volumes uit deze reeks zullen de historiografie van de vrouwengeschiedenis in België in de negentiende en de twintigste eeuw op een blijvende en erg ingrijpende wijze veranderen: een niet geringe prestatie!

Luc François

P. Schuman, *Tussen vlag en voorschip. Een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeevarenden ter Nederlandse koopvaardij 1838-1940* (Dissertatie Leiden 1995; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1995, 304 blz., ISBN 90 6707 392 X).

Dit proefschrift uit de Leidse afdeling Zeegeschiedenis geeft een breed overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van strafrecht en arbeidsrecht van toepassing op zeelieden, geschetst tegen de achtergrond van de sociaal-economische ontwikkelingen op maritiem gebied die Nederland raken, en, vooral voor de twintigste eeuw, de internationaal-juridische ontwikkelingen op dit terrein.

Schuman, van opleiding jurist, heeft wellicht eerst overwogen een juridisch proefschrift te schrijven; de inleiding en het hoofdstuk over de Tuchtwet dragen daar sporen van. Nationaal recht, waarvan in de beschreven periode arbeidsrecht een deel was, heeft echter een tot één land beperkt gezichtsveld, wat in een zozeer voor internationale invloeden toegankelijke sector als zeescheepvaart te beperkt is om tot geldige conclusies te komen. Al waren alle optredende personen in de vernieuwing van het arbeidsrecht Nederlanders, ze stonden aan sterke internationale invloeden bloot. De verdienstelijkste delen van het boek zijn dan ook die waarin de schrijver de invloed laat zien van zowel grootschalige economische ontwikkelingen als van economische belangen van kleine maar invloedrijke groepen op de rechtsvorming.

In het eerste hoofdstuk worden technische en economische ontwikkelingen van belang voor de zeescheepvaart tussen 1813 en 1940 geschetst. In de Franse tijd waren zowel scheepvaart als scheepsbouw in verval geraakt. Omdat het land in 1813 arm was en op de vaart naar Indië lang protectionisme door de Nederlandsche Handelmaatschappij heeft geheerst, is stoomvaart later dan elders in plaats van zeilvaart gekomen: pas omstreeks de eeuwwisseling, en wel vooral gedreven door de opening van Suezkanaal, Noordzeekanaal en Nieuwe Waterweg enerzijds, en van de mijnen in Limburg anderzijds. Na de oorlogswinsten uit de Eerste Wereldoorlog kwam de concurrentie op van de zesmaal zo grote Engelse en viermaal zo grote Amerikaanse vloot. Verder waren in de jaren twintig de gouden standaard en de daardoor relatief hoge lonen fnuikend voor de bedrijfstak.

In een slotbeschouwing van dit hoofdstuk probeert Schuman het belang van de scheepvaart te relativeren door een vergelijking met landbouw en industrie in toegevoegde waarde, aandeel van de beroepsbevolking en invloed op de betalingsbalans. Ik ben het met hem eens dat rond de sector zeevaart vaak een nationalistisch waas hangt, maar hij miskent het karakter van een economische basiscomponent door in zijn beschouwingen niet de direct verbonden sectoren te betrekken: binnenvaart (soms door dezelfde rederijen), scheepsbouw (Nederland was in 1930 nog het derde scheepsbouwland ter wereld, na Engeland en Duitsland), havenbedrijf, kolenmijnbouw, petroleum en petrochemie. En zolang Indië een van de rendabelste delen van het koninkrijk was, was scheepvaart strategisch noodzakelijk.

Het tweede hoofdstuk bestaat naast enige pagina's over het Wetboek van koophandel en de parlementaire enquêtes vooral uit een bespreking van de Tuchtwet van 1856 en de daarop gebaseerde jurisprudentie, vooral wegens desertie. Na enige statistische beschouwingen onderwerpt Schuman de vonnissen van de rechtbank te Middelburg aan een nader onderzoek; voor een docent aan de Hogeschool Zeeland

te Vlissingen een begrijpelijke keus, maar aanvechtbaar, omdat zijn steekproef nu slechts 36 van de 2183 vonnissen omvat, daardoor wellicht minder representatief en in ieder geval niet aselect is. De auteur motiveert dit slechts met: ‘De analyse van alle Tuchtwet-zaken gaat de capaciteit van de individuele onderzoeker te boven. En die is ook niet nodig’. Het eerste deel van deze uitspraak onderschat de mogelijkheden van door informatietechnologie ondersteund onderzoek, en het tweede zie ik als een bewijs door middel van volledige intimidatie.

Ernstiger bezwaren heb ik tegen de conclusie in het volgende hoofdstuk, over de sociale herkomst van zeevarenden, dat het beroep van de vader niet belangrijk was voor de keuze tussen matroos/stoker en officier. Voor zijn vergelijking neemt hij als representatief voor officieren de 387 tussen 1927 en 1932 aan de zeevaartschool te Vlissingen ingeschreven leerlingen. Indicatie of deze cohorten als representatief kunnen gelden ontbreekt, maar dat is nog tot daaraan toe. Hij deelt echter de beroepen van de vaders op zodanige wijze in, dat sociale stratificatie wordt verdoezeld. Zo omvat het beroepscluster 'gezagshandhaving' zowel beroepssoldaten als politiecommissarissen. Waar dit niet het geval is, zoals in het onderwijs, een hoger te achten beroepscluster, blijkt 12% van de officieren en 0% van de gezellen een ouder in deze groep te hebben. Ook de schaars verstrekte nadere gegevens leiden eerder tot de voor de hand liggende conclusie dat officieren uit hogere milieus afkomstig waren dan scheepsgezellen.

Voor matrozen en stokers neemt hij de 66 die in 1929 in vijf gevangenissen zaten. Inventief bedacht, maar omdat ze op vier na voor misdrijven waren veroordeeld die niet met zeevaart te maken hadden - 44 bijvoorbeeld voor diefstal - zou de steekproef wel eens representatiever voor misdadigers dan voor de 25.000 matrozen kunnen zijn, evenals het gegeven dat van 50% de vader en van 25% beide ouders waren overleden.

Lof is beknopter te formuleren dan kritiek. Het ontstaan van en de ontwikkelingen in organisaties van werkgevers en matrozen, stokers, stuurlieden en machinisten en hun strijd om loon, andere arbeidsvoorwaarden en de veiligheid aan boord, zijn beknopt maar volledig beschreven. De vergelijking met Engeland, dat in deze sector domineerde, geeft verklaring en verdieping van begrip in de gang van zaken. De analyse van de onderhandelingen voor de internationale maritieme arbeidsverdragen in de International labour organization tussen 1919 en 1936 en de rol van Engeland, Amerika en Nederland daarin is helder, boeiend en overtuigend. Niet alleen rijksambtenaren zullen genieten van de beschrijving van het touwtrekken tussen het ministerie van economische zaken, dat het werkgeversbelang behartigde, en het rationeler werkende departement van justitie. Beide partijen wisten krachten in de maatschappij te mobiliseren. Uit dit archiefonderzoek komen directeur van Arbeid C.J.P. Zaalberg en vooral directeur Nijverheid H.M. Hirschfeld over als figuren die elk een eigen biografie verdienen.

Schuman heeft het niet getroffen met zijn uitgever. De figuren zijn zo klein afgedrukt dat ze soms nauwelijks leesbaar zijn, noot 70-76 en 82-86 van hoofdstuk 3 en alle noten bij de conclusie ontbreken. En zou ook een bureauredacteur de niet te miskennen neiging van de auteur, een niet te verwaarlozen aantal dubbele ontkenningen en retorische vragen te gebruiken, niet hebben kunnen bedwingen?

W. Pelt

E. Nijhof en P. Scholliers, ed., *Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland* (Brussel: VUBpress, 1996, 238 blz., ISBN 90 5487 147 4).

Voorjaar 1996 is het Jaar van het industrieel erfgoed in Nederland afgesloten. Het jaar was zonder meer een succes gezien de grote belangstelling van de media en het publiek. Het thema leeft en terecht, want bewustwording van de waarde van monumenten uit de afgelopen twee eeuwen is nu vereist. Wij staan immers op het punt het industriële tijdperk definitief te verlaten. In de stortvloed van publicaties verscheen het boek *Het tijdperk van de machine.* Hoe dit boek te beoordelen?

Een eerste benadering is om naar de afzonderlijke bijdragen te kijken. De kwaliteit daarvan is wisselend. Zo is het hoofdstuk van Mayke Groffen over de verbeelding van de industriële

maatschappij in Nederland door kunstenaars een mooi samenhangend verhaal. De conclusie is niet opwindend, eerder voorzichtig. Groffen geeft een enigszins chronologisch geordende weergave van de verbeelding van de industrie door Nederlandse kunstenaars. Aanvankelijk (rond 1850) stonden de eigenaars of directeurs van de fabrieken daarin centraal. Later kwam de nadruk te liggen op het industriegebouw in een landschap of stadsgezicht, vervolgens op de weergave van de stoere of juist uitgebuite arbeider. Weer later zagen de kunstenaars de industrie als modern symbool van snelheid, kracht en vernieuwing. Tegenwoordig staat in de verhouding tussen kunst en industrie het verzamelen van moderne (abstracte) kunst voorop, en de kunstzinnige vormgeving van producten.

De bijdrage van Lydia de Pauw-Deveen 'Industrie en de grafische, plastische en bouwkunsten in België' is daarentegen rommelig, fragmentarisch en een verhaal zonder kop en staart. Hier was redactioneel ingrijpen nodig geweest.

Een tweede benadering voor de oordeelsvorming over het boek stelt de vraag: wat draagt het bij aan de bestaande kennis? De bundel geeft vooral overzichten op basis van secundaire literatuur. Hij bevat weinig origineel onderzoek. In het deel over de industriecultuur wordt een schets gegeven van de sociale en economische ontwikkeling van Nederland en België, terwijl in het deel over actoren de ontwikkeling van monumentenzorg en industrieel erfgoed aan bod komen. Dergelijke overzichten treft men ook in andere publicaties en de vraag is wat zij aan onze bestaande kennis op het gebied van het industrieel erfgoed toevoegen. Daarmee zijn wij gekomen aan een derde benadering.

De laatste jaren is de behoefte ontstaan een nieuw vakgebied te ontwikkelen, 'industriecultuur', inclusief de wens een eigen leerstoel te verkrijgen, onderzoekprogramma's op te zetten en studie- en leerboeken te publiceren. De vraag is nu of de bundel in dit opzicht een waardevolle bijdrage levert aan de 'intensifiëring van de wetenschappelijke studie van oude industriële panden, sites en objecten', zoals de bundel nastreeft. Ik betwijfel het. Mijns inziens levert het concept 'industriecultuur' niet zoveel op voor 'het debat omtrent behoud en hergebruik', hetgeen de bundel beoogt. Publicaties zoals die van F. van Voorden, 'Historische structuuranalyse' in *Kop van Zuid* (Rotterdam, 1994) en H.L. de Groot, ed., *Cultuurhistorische effectrapportage 'Leidsche Rijn'* (Utrecht, 1995) doen dat meer. Het wachten is nog steeds op een boek dat centrale vraagstellingen, analysemethoden en oplossingsstrategieën van het vakgebied behandelt.

Harry Lintsen

J. Tyssens, E. Witte, *De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing* (Balans VII; Brussel: VUBpress, 1996, 167 blz., Bf 395,-, ISBN 90 5487 111 3).

Twee landen gescheiden door dezelfde taal. Zo wordt wel de relatie tussen Engeland en Amerika gekenschetst, maar het is ook van toepassing op die tussen Nederland en België. Drie sleutelwoorden uit dit boek hebben in beide landen verschillende betekenissen.

In de eerste plaats: vrijzinnig. In Nederland wordt dit woord meestal gebruikt om een stroming in de Hervormde Kerk aan te duiden. In België (en dus in dit boek) verwijst het naar een stroming die naar eigen zeggen slechts streefde naar het recht, over elk onderwerp een eigen rationeel oordeel te vormen, maar die tot de Tweede Wereldoorlog militant antiklerikaal was.

Hiermee kom ik op het tweede woord: militant. Naast de Nederlandse betekenis betekent het in België ook ongeveer kaderlid van vakbond of politieke partij.

En ten slotte: schoolstrijd. In Nederland is dat de strijd om gelijke rechten voor de school met de bijbel, in België de strijd om het recht op een school zonder bijbel en katholieke inspectie.

Met name aan de Vrije (= niet-klerikale) universiteit van Brussel is al tientallen jaren onderzoek gedaan naar geschiedenis, gedachtegoed en invloed van de Belgische vrijzinnigheid, zoals niet alleen uit de bibliografie van dit boek, maar ook uit die bij de paragrafen over dit onderwerp in de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* blijkt. Dit boek is als een verbreding en verdieping daarvan op te vatten. Het is duidelijk niet de bedoeling geweest om nieuw materiaal aan te dragen, maar om een synthese te geven van huidige inzichten.

Al zijn de auteurs te consciëntieuze historici om zich te laten verleiden tot partijdigheid, ze zijn duidelijk betrokken bij hun onderwerp. Als een spannend verhaal volgt de lezer de ups en downs van de beweging, begonnen in 1854 als de gemeenschappelijke noemer van verenigingen die hun leden een burgerlijke begrafenis konden geven. Later in de negentiende eeuw uitte het streven naar rationele oordeelsvorming zich in volksvoorlichting en discussiegroepen, vaak met een progressief-liberaal of sociaal-democratisch stempel. Voor beide partijen leverde de vrijzinnige beweging het kader, wat zowel de liberalen als de socialisten politiek minder radicaal, maar feller antiklerikaal maakte.

Na de Eerste Wereldoorlog kwam een rooms-rode coalitie tot stand, die tot de Tweede Wereldoorlog voortduurde, wat de vrijzinnigen marginaliseerde in de socialistische beweging. Omdat de liberalen aan politieke invloed inboetten, was dit het einde van de invloed op de politieke agenda van de typisch Belgische vorm van de vrijzinnigheid. Na de Tweede Wereldoorlog bloeide zij weer op, maar onder Nederlandse invloed als een humanistische richting, die haar plaats zocht naast de kerk en er geen strijd meer tegen voerde. Aan de uiteindelijke scheiding van kerk en staat in de jaren vijftig en zestig had zij geen belangrijk deel, al mengde zij zich nadrukkelijk in de debatten over crematie, abortus en geboortebeperking.

Het boek is in eerste instantie geschreven voor Belgen. Voor Nederlandse lezers is het jammer dat het geen noten bevat en dat naar contemporaine gebeurtenissen vaak slechts indirect wordt verwezen door een opsomming van politici te geven, waarvan ik tot mijn schande moet toegeven dat ik ze alleen ken als naamgevers van straten in Brussel en Antwerpen. Toch is het verhaal zo goed verteld en geeft het een zo goed overzicht van een stroming, dat het boek ook veel Nederlandse lezers verdient.

W. Pelt

A.J. Veenendaal jr., *Slow train to paradise. How Dutch investment helped build American railroads* (Stanford, Ca.: Stanford university press, 1996, xi + 350 blz., £35,-, ISBN 0 8047 2517 9).

Onder een suggestieve hoofdtitel heeft dr. A.J. Veenendaal jr. zijn uitgebreide studie van het Nederlandse aandeel in de financiering der Amerikaanse spoorwegen thans samengevat in een boek. *Slow train to paradise* is een toepasselijke metafoor die de essentie van het werk weergeeft: de Nederlandse beleggers stelden zich gouden

bergen voor van de aankoop van Amerikaanse spoorwegwaarden, maar de realiteit was dat alleen op lange termijn geldelijk gewin te verwachten viel. De auteur kon hiernaast moeilijk zelf wijzen op nog een interpretatie die zich opdringt. Deze geldt de totstandkoming van zijn werk. Tien voorafgaande artikelen hebben vanaf 1985 in tal van aspecten verslag gedaan van de vorderingen van zijn onderzoek. Enige daarvan werden door mij besproken in *BMGN*, CVII (1992) 407 en 408. De nu verschenen

synthese in het onberispelijk uitgegeven en voorbeeldig geïllustreerde boek heeft Veenendaal ten slotte in het publicistische paradijs gevoerd. Dit ging gelukkig sneller dan voor de belegger van destijds.

Het centrale thema van deze studie is de geschiedenis van de populaire Amerikaanse spoorwegwaarden op de Amsterdamse effectenbeurs van 1855 tot 1914. Algemene achtergrond vormen de hechte Amerikaans-Nederlandse financiële betrekkingen vanaf het ontstaan van de Verenigde Staten tot op heden. Anderhalve eeuw stonden Nederlandse beleggers in de Verenigde Staten op de tweede plaats (na Engeland), sinds kort door de Japanners verdrongen naar een derde.

In drie inleidende hoofdstukken schetst Veenendaal allereerst de basisfeiten van de Nederlandse financieel-economische ontwikkeling, in het bijzonder met betrekking tot onze binnenen buitenlandse beleggingen. Nuttig is hierin de institutionele uiteenzetting van de nationale aandelenmarkt, zowel in het aspect van haar organisatie op de Amsterdamse effectenbeurs als van haar participanten, het zogeheten marktpersoneel, en de aangewende financieringsmiddelen. Wat de auteur hier geeft, vormt op dit moment de beste inleiding ter zake.

Aldus uitgerust kunnen we ons in de volgende twaalf hoofdstukken nader verdiepen in het spannende lotgeval van de Amerikaanse spoorwegleningen in Nederland. Vóór de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865) had de Amsterdamse effectenbeurs slechts beperkte interesse getoond. Het getij rees pas goed na afloop ervan. Dit ging allereerst vergezeld van de noodzaak tot het verkrijgen van algemene en specifieke informatie, in het bijzonder van de wijze van financiering. Daarop volgden het leggen en onderhouden van contacten door Amerikanen op zoek naar kapitaal in Amsterdam en het op gang brengen en uitbreiden van een stroom van kapitaal naar de Verenigde Staten door Nederlandse bankiers en commissionnairs. Niet alle leningen waren een succes en het was voor deze dat de oprichting van beschermingscomité's noodzakelijk bleek te zijn. Doorgaans ontbrak het ook niet aan problemen wanneer Nederlanders bij het bestuur van Amerikaanse spoorwegmaatschappijen betrokken raakten. En hoewel bepaald geen regel kwamen grove en verfijnde varianten van fraude en malversatie voor. Eén schril voorbeeld ervan geeft de schrijver uitvoerige aandacht. Met een drietal Amerikaanse spoorwegmaatschappijen, waarbij onze financiële wereld nader betrokken was, een hoofdstuk over beleggingsmaatschappijen en een samenvatting rondt Veenendaal zijn werk af. Hij heeft daarbij een elegante oplossing gevonden voor het probleem van de overlading van zijn tekst met cijfers en andere data door deze in enige appendices op te nemen.

Wat los van de vele details als eindindruk treft, is de grote bijdrage van de Amerikaanse spoorwegwaarden tot de groei en dynamisering van de Nederlandse financiële activiteiten in de onderhavige periode. Geen bloeiende effectenbeurs bij ons zonder deze Amerikaanse leerschool. De betekenis ervan reikt tot het heden. In de Verenigde Staten concentreerde de Nederlandse investeerder zich op de spoorlijnen in het noord-, midden- en zuidwesten en bezat daarbij een voorkeur voor obligaties boven aandelen. Zoals gebruikelijk is het financieel belang hiervan kwantitatief moeilijk te benaderen. Veenendaal waagt een plausibele poging en maant tot behoedzaamheid. Tussen 1856 en 1873 beliep de Nederlandse belegging in Amerikaanse spoorwegwaarden in totaal 131 miljoen dollar (52,4 miljoen gulden). In 1914 was dit gestegen tot 300 à 400 miljoen dollar (120 à 160 miljoen gulden); dit is 7 à 9% van het totaal aan buitenlandse investeringen in de Amerikaanse

spoorwegen die toen 4.170 miljoen dollar bedroegen. We bleven daarmee ver achter bij de 2,8 miljard dollar van het Britse aandeel, maar tenminste op gelijke hoogte met het Duitse en vóór het Franse. Niet te becijferen valt de indirecte betekenis ervan voor werkgelegenheid en expertise van ons financiële imperium.

In een recente periode van vergrote interesse voor de financiële geschiedenis vult Veenendaal met zijn dankzij evenwichtige compositie en fraaie stijl zeer toegankelijke boek een aanzien-

lijke lacune in onze kennis op. Slechts marginale kritiek richt zich op het vijftiende hoofdstuk over de beleggingsmaatschappijen dat wat te veel achteraan bengelt en als institutioneel aspect beter aan het slot van het derde hoofdstuk over de Amsterdamse effectenbeurs een plaats had kunnen krijgen. Juist in een zo uitputtende literatuuropgave als hier gegeven mis ik bij de vermelding van de Belgische financier J. Langrand-Dumonceau (47) de verwijzing naar diens grote biografie door de Brusselse hoogleraar G. Jacquemyns, *Langrand-Dumonceau, promoteur d'une puissance financière catholique* (vijf delen, 1960-1965), al was het maar om aan te tonen dat vergeleken bij diens malversaties de fraude rond de Amerikaanse spoorwegmaatschappijen in het niet viel.

Joh. de Vries

J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914,* II A-B (NIBE-bankhistorische reeks XVIII; Amsterdam: NIBE, 1996, 523 blz., ISBN 90 5516 078 4).

Dit is het vervolg op het in 1992 verschenen eerste deel, waarin Kymmell de oprichting van de algemene banken in de jaren 1860-1865 behandelt. In de oorspronkelijke opzet zouden er vier delen verschijnen. Dit uitgangspunt is inmiddels verlaten. Het aangekondigde derde deel over het effectenbedrijf zal worden geschreven door een andere auteur, terwijl deel IV met een korte beschrijving van de historie van een aantal bekende banken zal komen te vervallen.

Deel II bestaat uit twee handzame delen (A en B) en is deels chronologisch deels thematisch van opzet. Het onvermijdelijke cijfermateriaal is - met het oog op de leesbaarheid van het werk - zoveel mogelijk ondergebracht in een bijlage. Een tweede bijlage omvat een lijst van Nederlandse en Nederlands-Indische syndicaten waaraan de Amsterdamsche Bank in de periode 1875-1914 deelnam. Het geheel wordt afgesloten met een literatuuropgave en een register.

Deel II A, dat vijf hoofdstukken telt, is grotendeels gewijd aan de ontwikkeling van het bankwezen en de Nederlandse economie in de periode 1875-1914. In het eerste hoofdstuk behandelt Kymmell de betekenis van het bankwezen voor de industrialisatie van Nederland. Hij verwerpt de opvatting dat het bankwezen tekort is geschoten jegens de industrie. Volgens hem lag de betekenis vooral in de grote bijdrage die de banken hebben geleverd aan het goed functioneren van de geld- en kapitaalmarkt, alsmede van de effectenmarkt. De groei van het bankwezen staat centraal in het tweede hoofdstuk, waarbij de auteur uitvoerig stilstaat bij de wijze van meting van groei en de mogelijke bronnen voor gegevens. In vergelijking met de Engelse en Duitse banken blijken de toentertijd grootste Nederlandse banken evenwel zeer bescheiden van omvang. Het derde hoofdstuk beschrijft het begin van de concentratie van het Nederlandse bankwezen. De meeste banken hadden aanvankelijk slechts één vestiging. Na 1900 veranderde dit door opening van bijkantoren of door fusie met een andere bank. Hoofdstuk 4 belicht het chartaal betalingsverkeer en het moeizaam op gang komen van het giraal betalingsverkeer. De eerste echte aanzet tot een omvangrijk giraal betalingssysteem vormde de

oprichting van de Postcheque- en Girodienst, die in 1918 van start ging. Deel II A eindigt met een hoofdstuk over het passiefbedrijf van de banken.

Het actiefbedrijf is onderwerp van het omvangrijke hoofdstuk 6, waarmee deel II B opent. Een van de conclusies die Kymmell trekt is dat de Nederlandse banken, met uitzondering van de drie grote koloniale banken, weinig zagen in deelneming in niet-bancaire ondernemingen. Dit was volgens hem ook begrijpelijk, omdat zij hiertoe statutair niet de mogelijkheid bezaten. Daarna volgt een kort hoofdstuk over de bancaire dienstverlening. In hoofdstuk 8, ‘Banken en

de conjunctuur', staat de auteur uitvoerig stil bij de twee bankencrises die nogal wat stof hebben doen opwaaien, namelijk de al vaker beschreven Pincoffs-affaire (1879) en de crisis van 1884. De laatste was een gevolg van de scherpe daling van de suikerprijzen in Nederlands-Indië. Er volgde een moeilijke periode voor met name de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Koloniale Bank en een groot aantal cultuurmaatschappijen. Het negende hoofdstuk beschrijft de relatie tussen de banken en de Nederlandsche Bank. Jarenlang waren de banken namelijk de belangrijkste klanten van het kredietbedrijf van de Nederlandsche Bank. Hoofdstuk 10 behandelt de verslaggeving door de banken. Er bestond nog geen wettelijke verplichting tot publiceren van jaarcijfers en alleen de grotere banken, voorzover zij althans een naamloze vennootschap waren, publiceerden destijds een jaarverslag. Het laatste hoofdstuk is geheel gewijd aan het bestuur en het personeel van de banken en bevat tevens vijf biografische schetsen van 'prominente' Nederlandse bankiers.

Geschiedenis van de algemene banken in Nederland is geschreven met een grote kennis van zaken. Alhoewel het niet primair bestemd is voor historici, maar voor historisch geïnteresseerden werkzaam in het bankwezen, zal toch menig historicus de vruchten van dit werk kunnen plukken. Hier is een auteur aan het woord die het bankieren in zijn vingers heeft en die weet wat hij met financiële stukken moet doen. De lezer wordt als het ware aan de hand meegenomen, leert wat hij van bepaalde gegevens, bijvoorbeeld van de jaarverslaggeving, mag verwachten en krijgt uitleg bij het (oude) bankjargon. Bestaande literatuur, waaronder *Financiële instellingen in Nederland 1900-1985*, uitgegeven door de Nederlandsche Bank (1987) wordt door de auteur kritisch gewogen. Voorts signaleert hij regelmatig lacunes in bestaande studies. Daarnaast bevat het werk diverse aanzetten voor verder onderzoek, zoals de uitspraak dat de markante oprichter van de Twentsche Bankvereeniging B.W. Blijdenstein een biografie verdient (413).

Een punt van kritiek is het ontbreken van een lijst van geraadpleegde archieven. Mede hierdoor is wellicht verwarring ontstaan over de door de negentiende-eeuwse president van de Nederlandsche Bank N.G. Pierson bijgehouden kroniek. Dit niet gepubliceerde handschrift is weliswaar in het bezit van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, maar men zal het tevergeefs zoeken in de automatische catalogus aangezien het geen publicatie betreft maar een onuitgegeven bron. De historisch geschoolde lezer zal moeten wennen aan het feit, dat de herkomst van citaten meestal wel is aangegeven, maar dat de paginering soms ontbreekt. Dit neemt niet weg dat Kymmells werk een *must* is voor eenieder die zich bezighoudt met financiële geschiedenis.

J. Mooij

P.D. 't Hart, *Stakers en onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895* (Historische reeks Utrecht XXI; Utrecht: Matrijs, 1996, 120 blz., *f*29,95, ISBN 90 5345 093 9).

Zonder omwegen maakt de auteur van dit boek over de arbeidersbeweging in Utrecht duidelijk dat hij het beeld van Utrecht als bolwerk van conservatisme in een tijd waarin Amsterdam brandde van verzet, zeer ongenuanceerd vindt. Hij neemt het in zijn boek dan ook op voor deze stad en haar bewoners, 't Hart wil aandacht besteden aan het minder heftige en spectaculaire verzet dat arbeiders boden tegen hun slechte omstandigheden, waarbij hij vermeldt dat de meesten onder hen, ook in Amsterdam, geen helden of oproerkraaiers waren. Bovendien wil hij aan de hand van de beschrijving van een kort stukje van de Utrechtse geschiedenis laten

zien dat er op het gebied van verzet tegen de slechte levens- en arbeidsomstandigheden wel degelijk het nodige gebeurd is in deze stad.

De bronnen die de auteur ter beschikking stonden, waren hoofdzakelijk berichten en commentaren in de pers. Die zijn aangevuld met ander materiaal, ook secundaire bronnen, om de Utrechtse situatie in een bredere context te kunnen plaatsen.

De auteur geeft de lezer eerst inzicht in de heersende opvattingen bij de burgerij over de situatie waarin de arbeiders verkeerden en over wat hun eigen aandeel daarin was. Er waren wel gegoede burgers die zich het lot van de arbeider aantrokken en die zochten naar oplossingen voor de 'sociale kwestie', maar de standenmaatschappij werd daarbij niet ter discussie gesteld. Evenmin was er effectieve hulp voor de leniging van de nood. Dat die hulp hard nodig was, blijkt uit de beschrijvingen van de moeilijkheden waar arbeiders in die tijd mee te kampen hadden. De verpaupering lag constant op de loer. Er was reden genoeg om de komst van de socialisten naar Utrecht met grote ongerustheid tegemoet te zien.

Toen de Internationale in 1871 voor het eerst vergaderde in Utrecht, leverde dat veel rumoerige taferelen op, die volgens de auteur echter weinig sporen nagelaten hebben. De aandacht die er aan de Internationale werd besteed, was naar zijn mening niet evenredig aan de dreiging die ervan uitging. In Utrecht gebeurde wat elders ook vaak toegepast is: de werkgevers hebben het initiatief overgenomen om te voorkomen dat de arbeiders zelf met radicale alternatieven zouden komen. Het Utrechtse antwoord op de Internationale was 'De vaderlandsche werkmansvereeniging "Orde, Vrijheid, Recht"'. Dit was een gematigde vereniging, die niet voldoende kon bereiken en dan ook in 1874 al weer opgeheven werd.

Radicale acties waren er ook in Utrecht. In het boek wordt veel aandacht besteed aan de langdurige staking van de Utrechtse sigarenmakers. De houding van veel patroons was arrogant afwijzend en pas na bemiddeling is er een einde aan de staking gekomen.

De komst van de socialistische voorman Troelstra naar Utrecht bracht de nodige onrust met zich mee. Er heerste een sterk antisocialistische sfeer in Utrecht. Rond colporteurs van socialistische propaganda ontstonden regelmatig opstootjes. Soms waren er grote ongeregeldheden en werden socialisten gemolesteerd en hun eigendommen vernield. De politie greep lang niet altijd in om de socialisten te beschermen. De auteur staat uitvoerig stil bij het oproer bij het station in Utrecht. Troelstra bemiddelde onder andere bij dit arbeidsconflict.

In Utrecht is het socialisme ondanks de zeer actieve propaganda van Troelstra nooit een massabeweging geworden. Daarvoor zijn redenen aan te voeren die voor heel Nederland gelden, maar er zijn ook typische omstandigheden voor Utrecht. De auteur wijst bijvoorbeeld op de grote vertegenwoordiging van de middenstand in deze stad (die net zo moest sappelen en niet direct als kapitalistische uitbuiter gezien zal zijn). Bij deze en andere conclusies moet de auteur het veelal bij veronderstellingen houden, want de bronnen zijn te beperkt voor stellige beweringen. Toch is hij niet al te voorzichtig en kiest soms duidelijk partij. Hij spreekt bijvoorbeeld ironisch over de in die tijd telkens weer aangehaalde 'natuurwet van vraag en aanbod'. *Stakers en onruststokers* is zeer plezierig geschreven en bevat veel levendige beschrijvingen van gebeurtenissen en van prominente en markante Utrechtse figuren, zoals de orangiste 'Oranje-Ka'.

Joke Batink

A. de Bruin, C. de Bruin, *125 jaar Woerden 1871-1996. Een gemeenschap in beweging* (Utrecht: Matrijs, 1996, 272 blz., *f*49,95, ISBN 90 5345 097 1).

In 1784 werd naar een idee van de doopsgezinde Jan Nieuwenhuizen de Maatschappij tot nut van 't algemeen opgericht. De oprichters vonden dat hún Maatschappij een andere moest worden dan de reeds bestaande. Geen Maatschappij met een beperkte doelstelling - zoals de bevordering van de letterkunde, de wis- en natuurkundige wetenschappen, de technologie, de nijverheid of de handel - maar één die een zo breed mogelijk terrein bestreek en bovenal de verheffing van 'het gewone volk' ten doel had. Men dacht daarbij vooral aan volksonderwijs, materiële steun aan sociaal zwakke groepen, volksgezondheid, popularisering van de wetenschap, verbetering van levensbeschouwelijke verhoudingen en aandacht voor waarden en normen.

Binnen deze doelstellingen paste ook de oprichting van zogenoemde hulp- en spaarbanken. Hulpbanken dienden om aan armen leningen zonder onderpand te verstrekken. Bij spaarbanken konden minder draagkrachtigen met hun wekelijkse inleg geld sparen om in moeilijke tijden van werkloosheid of ziekte in de eerste levensbehoeften te voorzien.

Op 31 maart 1871 werd door het departement Woerden van de Maatschappij tot nut van 't algemeen besloten tot de oprichting van een Nutsspaarbank. De winsten die de bank verkreeg door beleggingen en leningen aan derden, werden zoveel mogelijk ten gunste van de samenleving besteed, zoals aan het onderwijs, het bibliotheekwezen en de gezondheidszorg. De spaarbank heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een *full service* bankbedrijf. Bovendien worden via het VSB-fonds Woerden, volgens de oorspronkelijke doelstelling, donaties verstrekt aan verenigingen en stichtingen die een breed maatschappelijk belang dienen.

Ter gelegenheid van het 125-jarige jubileum van de VSB-bank Woerden NV verscheen in oktober 1996, in de traditionele spaarweek, deze publicatie over de geschiedenis van de Woerdense samenleving. In plaats van een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van de bank en 't Nut werd gekozen voor een cultuurhistorische beschrijving van de gemeenschap Woerden, waarin de bank en de Maatschappij zich hebben ontwikkeld, tussen 1871 en 1996. De kracht van deze jubileumuitgave schuilt erin dat de auteurs niet alleen de lokale geschiedenis van Woerden beschrijven, maar deze ook plaatsen in een nationale, zelfs internationale context.

Aan de hand van de ontwikkelingen in de infrastructuur, de economie, het sociale en politieke leven en de levensbeschouwelijke veelkleurigheid van Woerden, schetsen de auteurs de geschiedenis van een stad die langzamerhand uit haar isolement raakte. Woerden kreeg een betere aansluiting op de landelijke infrastructuur en de nijverheid, met name de kleiverwerkende industrie en de zuivelverwerking, werd steeds grootschaliger aangepakt. Het levensbeschouwelijke, maatschappelijke en politieke leven onderscheidde zich lang door bijzonder scherpe tegenstellingen: de katholieke herleving aan het eind van de negentiende eeuw zorgde voor heftige religieuze debatten en de democratisering op gemeenteniveau bracht allerlei politieke activiteit. Het boek wordt afgesloten met een apart hoofdstuk '125 Jaar zorgen voor welzijn', waarin aandacht wordt besteed aan sociale instellingen, het onderwijs en andere culturele instellingen, de recreatie voor jong en oud en de invloed die de Maatschappij tot nut van 't algemeen daarbij had op de Woerdense samenleving.

Edwin Maes

A. Galema, *Frisians to America 1880-1914. With the baggage of the fatherland* (Dissertatie Leiden 1996; Groningen: REGIO PRojekt, 1996, 357 blz., *f*39,95, ISBN 90 5028 076 5).

Deze dissertatie, vervaardigd in Groningen en verdedigd in Leiden, beoogt een bijdrage te leveren aan een lange-termijn visie op het verschijnsel migratie door zich te richten op één regio rond de laatste eeuwwisseling. Alleen op een homogeen regionaal niveau zouden echte samenhang en dus verklaringen voor emigratiegedrag te vinden zijn, die in een groter gebied ontbreken. Zes gemeenten in 'de Bouwhoek' in Noord-Friesland voldoen aan die eis van onderlinge samenhang, terwijl ze ook onderling voldoende variatie vertonen om de dynamiek van het emigratieproces uit te diepen. Dit Noordfriese gebied wordt bewoond door één etnische groep met een eigen taal en een vergelijkbare agrarische achtergrond. Sociale mobiliteit door emigratie kan hier goed in kaart gebracht worden. De periode is ook trefzeker gekozen, niet alleen omdat er over het begin van de emigratie naar Amerika (1835-1880) al veel bekend is, maar ook omdat in dit tijdsbestek de overgang van landbouw naar industrie plaatsvond en de gevolgen van een internationale arbeidsmarkt zich in Nederland lieten gelden.

Tegen het eind van de eeuw werd de economie in de Bouwhoek steeds eenzijdiger en kwetsbaarder, waardoor de landbouwcrisis veel ingrijpender was en de bedeling fors toe nam. Dankzij goedkoper wordend vervoer, een constante stroom van informatie over Amerika en een hecht Fries immigratienetwerk werd de drempel om te emigreren steeds lager. In sommige onderzochte Noordfriese gemeentes verliet in een periode van dertig jaar meer dan een kwart van de bevolking het vaderland. Deze Friezen ondergingen slechts beperkt de invloed van de internationale arbeidsmarkt, ze zetten voornamelijk hun broodwinning voort in dezelfde sectoren als waarin ze in het moederland werkzaam waren. Dit was een gevolg van het hoge aandeel van gezinsmigratie dat de Friezen (en de Nederlanders in het algemeen) kenmerkte.

Galema keek zowel naar kolonisten afkomstig van het platteland als naar stedelijke kolonisten en reconstrueerde dat emigranten die in de primaire sector werkzaam waren een behoorlijke toename in hun vermogen wisten te verwerven. Soms kwam een gemeenschap van Friezen min of meer toevallig tot stand doordat een Amerikaanse grootgrondbezitter Fries stamboekvee bestelde, dat door Friezen werd afgeleverd, die vervolgens besloten zich in het gebied te vestigen. Dit verklaart een verrassende Friese nederzetting in Whitinsville, Massachusetts. Overigens verliep de vestiging in het westen van de Verenigde Staten meestal anders en moeizamer.

In het laatste hoofdstuk wordt de ondertitel, de geestelijke bagage van de Friezen, uitgepakt. Zoals bij de andere Nederlandse immigranten speelden familie en kerk de hoofdrol in het vasthouden van de eigen identiteit. Het is een beetje vreemd om in dit hoofdstuk een speciaal onderdeel gewijd te zien aan vrouwen, omdat niet duidelijk is dat het hier om specifiek Friese verschijnselen gaat. Alleen het gesproken Fries bleef nog tot de derde generatie bestaan. Politiek hielden de Friezen zich afzijdig, zelfs van hun radicale socialistische ideeën liet de welvaart weinig over.

Het is de verdienste van dit boek dat het laat zien dat emigratie is ingebed in de levenswijze van de potentiële landverhuizer. In die zin relativeert dit onderzoek verwachtingen die onze eigen samenleving aan emigranten oplegt. Galema's

combinatie van generaliseerbare gegevens en unieke egodocumenten draagt bij aan een gevarieerd beeld van een redelijk homogene groep.

Het overtuigende pleidooi voor onderzoek op regionaal niveau wordt niet altijd door de auteur zelf gevolgd. De auteur is bijvoorbeeld zelf niet consequent in het vergelijken van de situatie op de kleigronden in Friesland, Groningen en Zeeland. Zo komt op bladzijde 22 plotseling Overijssel als vergelijkingspartner tevoorschijn. Juist Galema's betoog voor een

regionale benadering van emigratiepatronen had haar ertoe aan moeten zetten om niet zozeer de Friezen met de Nederlanders in het algemeen te vergelijken, maar met soortgelijke groepen Groningers en Zeeuwen. Nu moeten voor deze provincies nog vergelijkbare studies verschijnen, maar wellicht zou met creatief gebruik van statistieken een eerste aanzet te geven zijn. In ieder geval is Galema's proefschrift een bruikbaar model (en een aanmoediging) om andere emigratiestreken in dezelfde periode te onderzoeken. De Friese taal heeft weliswaar een uniek kenmerk aan de emigranten uit de Bouwhoek toegevoegd, maar verder zijn de overeenkomsten met andere emigratiegebieden in Nederland overweldigend: de gezinsmigratie, de vertrekdata, de vestigingsgebieden. Het onderzoek had nog meer reliëf kunnen krijgen als de auteur de zes gemeentes gedetailleerder met elkaar had vergeleken. Een vergelijkend hoofdstuk waarin alle beschikbare gegevens over deze zes gemeentes nog eens naast elkaar gezet zouden zijn, had nieuwe verbanden kunnen opleveren.

Het is soms te makkelijk om opmerkingen te maken over wat er niet in een proefschrift is opgenomen. Toch wijs ik op de fragmentarische behandeling van het godsdienstige aspect, omdat dit thema tot nu toe prominent aanwezig was in de historiografie over de Nederlandse emigratie. Het zwaartepunt van deze studie ligt niet bij het religieuze aspect en dat is goed verdedigbaar, maar een beschrijving van de doleantie van 1886 maakt de kerkelijke ontwikkeling wel erg vlak: ‘Some orthodox clerics sought for an alternative and the mass of their followers flocked from the *Hervormde Kerk.* The *Doleantie* was a fact’ (27). Galema bevestigt in latere hoofdstukken dat kerk en geloof een belangrijke rol hebben gespeeld in het emigratieproces. Gedetailleerd onderzoek naar de specifiek kerkelijke verhoudingen en spanningen in de gemeenten in de Bouwhoek had mogelijk de hypothese van Michael Wintle kunnen evalueren, die suggereerde dat een verstoord religieus-politiek evenwicht in Zeeland een stimulans voor emigratie kon zijn. In de, overigens zeer informatieve, statistische overzichten lopen christelijk-gereformeerden en gereformeerden door elkaar. Dat is haast onvermijdelijk aangezien het laatste kerkgenootschap in 1880 nog niet bestond, maar toch zou het de moeite lonen om na te gaan of de (zelfstandig doorgaande) christelijk gereformeerden minder neiging tot landverhuizing hadden dan hun militantere geloofsgenoten in de (latere) gereformeerde kerk. Tabel 7.1 suggereert bovendien dat gereformeerden hun eigen voorkeur hadden.

Het boek ziet er goed verzorgd uit, al blijven er enkele schoonheidsfoutjes over zoals het door elkaar gebruiken van Engelse en Amerikaanse spellingswijzen en een tabel (3.5) met een restcategorie van 67%. Vooral de vele functionele illustraties verdienen een compliment. Het boek mag als model gelden voor andere regionale studies, vooral vanwege de combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen. Het is te hopen dat uit het opgebouwde databestand in de toekomst nog meer conclusies worden getrokken. Het zichtbare enthousiasme waarmee de auteur dit onderzoek heeft verricht, rechtvaardigt deze verwachting.

Hans Krabbendam

E. Bergvelt, F. van Burkom, K. Gaillard, ed., *Van neorenaissance tot postmodernisme. From neo-renaissance to post-modernism. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs. A hundred and twenty-five years of Dutch interiors* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996, 376 blz., *f* 115,-, ISBN 90 6450 249 8).

Wie in Nederland rondreist langs het gebouwde erfgoed, ziet veel prachtige exterieurs en betrekkelijk weinig fraaie interieurs. Veel is gesloopt en vervangen. Is het in het buitenland beter? Volgens Frans van Burkom en Ellinoor Bergvelt, die het boek *Van neorenaissance tot*

postmodernisme redigeerden, is dat inderdaad het geval. Beide redacteuren houden van klagen en forse statements: ‘In het omgaan met historische binnenruimten en daarin geplaatst meubilair vertoont de handelsnatie Nederland de trekken van een Derde Wereldland’. In plaats van zich te gedragen als een beschaafd Westeuropees land gelijk België, Frankrijk, Italië en Duitsland, maakt ons land het zichzelf onmogelijk aan de hand van nog bestaande interieurs geschiedenis te schrijven, en dat komt doordat ‘Nederland anders is’. Aldus wederom Van Burkom en Bergvelt. Maar hoe anders is anders?

Het grote essay waarmee Van Burkom en Bergvelt het boek openen, geeft weinig opheldering. Natuurlijk, Nederland is rijk en consumeert heftig en snel. Maar de snelle roulatie van interieurs vond ook vóór de intree van het consumentisme plaats. En dus is de verklaring niet afdoende.

Men kan de veronachtzaming ook wijten aan de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg, en dat doet de redactie dan ook: ‘Er bestaat wel een monumentenzorg voor gevelarchitectuur of zelfs voor complete stadsgezichten, maar onzichtbare, individuele en persoonlijke interieurs vallen slechts hoogst zelden onder dezelfde wet’. Op zich is dit juist. Maar de verklaring die dan volgt is merkwaardig: ‘Het individuele en persoonlijke is geen voorwerp van openbare overweging. “Thuis is privé”’. Nu, deze overweging is niet die van de officiële monumentenzorg. Daar maakt men zich eerder druk om de complicaties die zich voordoen als de overheid een eigenaar dwingt zijn interieur te onderhouden en te vernieuwen aan de hand van de voorschriften, het vergunningenstelsel en de subsidievoorwaarden die bescherming op grond van de Monumentenwet nu eenmaal met zich meebrengt. Ook de overheid stuit op de grens die de burger stelt aan bemoeienis van bovenaf.

Maar als het niet aan de aandacht van Monumentenzorg ligt, waaraan ligt het dan dat we inderdaad in Nederland heel weinig gave historische interieurs aantreffen? Aan de schaarste aan grond, waardoor ieder gebouw iedere keer weer modern-functioneel gemaakt moet worden? Aan breuken in de levensstijl van de adel? Aan het wegvallen van de macht van het patriciaat? De redactie van *Van neorenaissance tot postmodernisme* meent dat we het in die richting moeten zoeken: ‘Zonder de homogeniserende traditie van een gecentraliseerde hofcultuur en zonder een invloedrijke adel met een dynastieke hang naar een gepersonaliseerd en intact gebleven verleden, heeft het het burgerlijke Nederland in het algemeen ontbroken aan gevoel voor geschiedenis van het persoonlijke en het andere, zoals zich dat ook uitdrukte in de tijdsbepaalde inrichting van binnnenruimten en gebruiksvoorwerpen’.

Als het bovenstaande juist is, hoe vertaalt zich dat dan in de praktijk? Is het bijvoorbeeld voor de Rijksgebouwendienst een probleem om een gebruiker te vinden voor een pand met een intact interieur waarvan de lambrizeringen hoog en donker zijn, en de blote engeltjes talrijk? Het is dit thema van vraag naar en aanbod van continuïteit en verandering in het interieur dat de redactie boeit. Helaas laat ze het na aankondiging ook weer meteen uit de vingers glippen om zich over te geven aan de vraag waarom niemand belangstelling heeft voor de stoel waar Gorter op zat of de binnenkant van het huis van Huizinga - ‘en dan hebben we het niet eens over hun meer bemiddelde buren’. Het zijn vragen die verder niet zijn uitgewerkt, maar wel te denken geven: laten de Schrijversprentenboeken van het Letterkundig museum niet heel veel zien aan interieurs? En was Huizinga zo onbemiddeld? Wie zijn

majestueuze woonhuis aan de Witte Singel in Leiden bekijkt, komt al snel op de gedachte dat het hem naar den vleze ging.

Met andere woorden: in het inleidend essay waarmee de redactie het prestigieus uitgegeven boek opent, is van een samenhangende theorievorming geen sprake. Balletjes worden opgegooid en niet opgevangen. Dat het boek niet gaat over bijvoorbeeld de woonkamer van de kleine man, van '*old-finish* tot nieuw-gipsplaat', wordt als vanzelfsprekend beschouwd. Dat in de dertien hoofdstukken waaruit het boek verder bestaat, vooral de grote namen, van Cuypers tot

Mecanoo, aan bod komen, wordt ook als een vanzelfsprekendheid gepresenteerd. Alleen in het hoofdstuk over Goed Wonen, de stichting die na de oorlog de functionele wooncultuur propageerde, komt het begrip *old-finish* ter sprake. Toch bepaalde *old-finish* het interieur van velen. Waar kwam het vandaan? Wie vond deze neo-stijl uit? Wie haalde V&D ('de Vrees van iedere man, de Droom van iedere vrouw', zoals de tramconducteurs omriepen als ze het Rokin in Amsterdam naderden) ertoe over om *old-finish* als zo ongeveer de huisstijl in meubilair te verkopen? Dat zijn vragen die niet aan de orde komen. Alsof het zo hoort. Dat mag, maar een methodologische verantwoording van wat wel behandeld wordt, komt zelfs niet ter sprake. Dat stelt teleur.

Wat nu te zeggen van de dertien hoofdstukken? Ze zijn, bijna vanzelfsprekend, goed in de zin van degelijk en overzichtelijk, zelfs op het encyclopedische af. Maar hebben de auteurs de interieurs die ze beschrijven recent bezocht? Ik ben bang van niet. Dat is jammer. Het is natuurlijk van belang om te weten dat Bart van Kasteel de hal van de nieuwe Universiteitsbibliotheek in Leiden ontwierp en dat 'de centrale toegangshal is overdekt met een schildvormig glazen dak'. Het is ook saillant om te weten dat dat dak lekt, en vervangen wordt, en dat het zoveel zonlicht doorlaat dat de dame aan de informatiebalie die onder het dak zit, zichzelf klimatiseert met een grote staande parasol.

Ook een ander project van Van Kasteel, de herinrichting van het Kurhaus, wordt op een kunsthistorisch-beschrijvende toon afgedaan, terwijl dit project het onderwerp is geweest van een heftig maatschappelijk debat over hoever men mag gaan met de aantasting van de binnenen buitenkant van een gebouw. Boeiend is te zien hoe de kunsthistorici die de dertien hoofdstukken van *Van neorenaissance tot postmodernisme* schreven, veel ruimte besteden aan de opvattingen van ontwerpers als bijvoorbeeld Van Doesburg of Aldo van Eyck, en de samenleving buiten de kring van kunsthistorici, ontwerpers en architecten buiten beeld laten. Dat heeft zo zijn bezwaren. Immers: het ontwerpen van bruikbare gebouwen en interieurs is toegepaste kunst. Het zijn de opdrachtgever, diens erfgenamen en de latere eigenaren van een exterieur en een interieur die letterlijk een duit in het zakje doen bij belangrijke beslissingen. Ontwerper en eigenaar zijn tot elkaar veroordeeld, tot de laatste versie van het ontwerp toe. Daarom is het interessant wat er van het gebruik van interieurs is geworden: het Loire-kasteeltje dat A. Salm in de jaren 1888-1890 voor de Deliplanter Nienhuys aan de Amsterdamse Herengracht bouwde, is nu het nieuwe RIOD. Hoe heeft de Rijksgebouwendienst daar het interieur aangepakt? Wat waren de wensen van de gebruikers? Wilden die tussen de hoge houten lambrizeringen zitten, met veel engeltjes in de buurt, of moesten er andere oplossingen gevonden worden? De redactie laat zich schamper uit over verbouwingen van historische gebouwen tot luchtige kantoren met veel glazen puien en project-meubilair. Geldt dat ook voor het RIOD? Ik had er graag iets over gelezen. Maar wellicht was het plan van de Rijksgebouwendienst nog niet rijp bij het schrijven van het boek.

Het doortrekken van de geschiedenis van een interieur van toen naar nu was ook aardig geweest bij de beschrijving van de Villa de Lange in Alkmaar, nu Kamer van koophandel. Dit woonhuis van Wils kende oorspronkelijk een interieur waarvoor Van Doesburg de kleurstellingen had gemaakt. Die zijn nu weg. Wat er voor in de plaats kwam, is met zorg gedaan, mede door de inspanningen van de stedelijke dienst Monumentenzorg in Alkmaar en de Kamer van koophandel. Gezien de nogal forse

maatschappijkritische toonzetting van de inleiding van *Van neorenaissance tot postmodernisme* was het goed geweest middels werkbezoeken te gaan kijken of Nederland echt geheel uit cultuurbarbaren bestaat.

Misschien moet ik zo'n wens niet op tafel leggen? Moeten we maar tevreden zijn met een kunsthistorisch verantwoorde weergave van de opvattingen van ontwerpers en de beschrijving van hun ontwerpen? Maar dan mogen we ook compleetheid verwachten: ik miste het Konink-

lijk instituut voor de tropen benevens het Tropenmuseum - voorwaar een complex dat de moeite loont. Ook op een andere wijze is het boek niet compleet: bij E.H. Gugel (1832-1905), die voor de Utrechtse universiteit een gebouw neerzette, had ik graag willen weten waar dat gebouw stond, en of het er nog is. Ik zocht ernaar, tevergeefs.

Wie een handboek wil raadplegen waarin de belangrijkste interieurontwerpers vanaf 1870 degelijk beschreven staan, neme *Van neorenaissance tot postmodernisme* ter hand. Wie meent dat de vragen uit de inleiding voor de auteurs van de eropvolgende hoofdstukken richtinggevend zijn geweest, zal teleurgesteld worden.

Tessel Pollmann

B. de Meulder, *De kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasveredeling in de koloniale planning* (Amsterdam: Meulenhoff, Antwerpen: Kritak, 1996, 157 blz., *f*39,90, ISBN 90 290 6017 4 (Meulenhoff), ISBN 90 6303 639 6 (Kritak).

Uitgaande van de vaststelling dat het verloop van de Belgische koloniale exploitatie in Kongo niet het resultaat was van puur gissen en missen, maar integendeel van een bewust georganiseerde koloniale planning, onderzoekt Bruno de Meulder in welke mate en op welke wijze de verzuchtingen van 'het kapitaal' effect hadden op de organisatie van 'de arbeid'. De plotse industriële ontwikkeling in diverse streken van Belgisch-Kongo veroorzaakte een diepgaande breuk met de traditionele arbeidsorganisatie en huisvesting. Wilde de kolonisator zijn economisch beleid met succes bekroond zien, dan was het 'noodzakelijk' om de vraag naar en het aanbod aan arbeid met elkaar in contact te brengen. Gelet op de grote schaal waarop dit diende te gebeuren, boog de werkgever zich niet alleen over de aanwerving en opleiding van arbeidskrachten, maar ook over de huisvesting en een territoriale vestigingspolitiek in het algemeen. Het resultaat was een doorgedreven urbanisatie van zorgvuldig ingeplante en uitgebouwde kampen volgens diverse types. De Meulder onderscheidt daarin twee ogenschijnlijk uiteenlopende wijzen van aanpak: het ene, uitgebouwd door Société générale-dochters, was strikt utilitaristisch en zonder 'overbodige' franjes; het andere type, dat onder meer voorkwam bij ontginningen van Gécomines, had een meer 'humanitair' karakter. Toch was de achterliggende motivatie ook daar enkel gericht op maximale winst. Alleen waren enkelen uit deze groep er meer van overtuigd dat een betere behandeling van de arbeidskrachten tot een hoger rendement kon leiden. De argumentatie ten gunste van deze *villages indigènes* was echter niet minder schrijnend. Recrutering en opleiding van vrouwen en zorg voor zuigelingen en kleuters kunnen daarbij alle worden geïnterpreteerd als cynische stappen in een bewust proces.

De stap, volgend op het huisvestingsbeleid en de kampenurbanisatie, was het kweken van een nieuw, veredeld ras (de zogenaamde Tshanga-tshanga), dat bestand zou zijn tegen het hoge arbeidsritme in ongezonde en voor de zwarten nieuwe omstandigheden. Dat de theorieën - van Belgische origine - daarover precies in de

jaren dertig werden verkondigd en enig succes kenden, bevestigt alleen maar het niet-toevallige karakter van het gehele proces.

Met deze studie slaagt De Meulder erin om, aan de hand van één concrete casus, de mythe van de Pax Belgica te doorbreken. Meer nog, zijn stelling dat het koloniale optreden in Kongo niet zomaar een exotisch avontuur van enkelen was, maar een spiegel van de gehele Belgische samenleving - koning, kerk en kapitaal voorop - wordt er krachtig mee onderstreept.

De auteur vergaloppeert zich mijns inziens echter waar hij nogal ongenuanceerd schrijft dat dit boek in feite over België handelt. Door parallellen te trekken met de Belgische situatie (het lanceren met name van een aantal initiatieven inzake sociale hygiëne kort na de Eerste Wereld-

oorlog, zoals het Nationaal werk voor kinderwelzijn, de maatschappijen voor sociale woningbouw en de initiatieven ten gunste van schoolmaaltijden en kinderopvang) probeert hij aan te tonen dat ook deze initiatieven onderdeel waren van een sociaal disciplineringsproces. Hij heeft daarin ongetwijfeld gelijk, maar zo nieuw is deze vaststelling niet. Het lijkt een interessantere vraag om de mechanismen achter dit proces bloot te leggen en daarvoor gaat hij niet diep genoeg in (en dat kon uiteraard niet anders binnen het opzet van zijn boek) op de strikt Belgische casus.

Analoge studies over andere facetten van de Belgische koloniale politiek voor, tijdens en na het interbellum moeten boven aan de wetenschappelijke agenda inzake de geschiedenis van Belgisch-Kongo staan. Al te lang is het bekende beeld bepaald geworden enerzijds door officiële standpunten en anderzijds door 'herinneringen' van Belgische kolonialen, die er meestal van overtuigd waren dat ze op positieve wijze tot de verspreiding van 'de beschaving' bijdroegen. De confrontatie tussen beide types van publicaties - de memoires versus de wetenschappelijke analyses - kan niet alleen het onderscheid verklaren tussen de persoonlijke beleving van een fenomeen enerzijds en de sociologische interpretatie ervan anderzijds, maar ook een interessante bijdrage leveren in het methodologisch debat over de waarde en het gebruik van getuigenissen in het kader van de geschiedschrijving over Afrika. Het werk van Bruno de Meulder is een impliciete, maar dringende oproep tot deze vernieuwende benadering.

Luc François

Henk van Gelder, *Abraham Tuschinski* (Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 1996, 179 blz., *f*39,90, ISBN 90 388 2679 6).

Tegelijk met het 75-jarig bestaan van het Tuschinskitheater te Amsterdam verscheen in het najaar van 1996 een biografie over Abraham Tuschinski. Deze bekende bioscoopondernemer werd in 1886 in het Poolse plaatsje Brzeziny (Berkenbosje) onder de rook van Lodz geboren. Hij leerde daar het vak van vestenmaker en vertrok in 1904 naar Rotterdam. In Nederland werd hij beroemd door zijn theaters (zes in Rotterdam, een in Schiedam en het nog bestaande theater in Amsterdam) en door de luxe bioscoopstijl die hij vormgaf. Verder timmerde hij aan de weg door de geluidsfilm naar Nederland te halen en de gefilmde documentaire te introduceren. Hij nodigde beroemde filmsterren uit en genoot bekendheid door zijn spectaculaire reclamestunts. Het Tuschinski-concern ging uiteindelijk financieel ten onder aan te grote investeringen. Dat gebeurde aan de vooravond van een nog grotere ramp. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waren de joodse Tuschinski en zijn familie hun leven niet meer zeker. In het najaar van 1942 stierf Abraham Tuschinski in Auschwitz.

De biografie door Henk van Gelder is een verzorgd uitgevoerd, vlot geschreven boek vol grappige en ontroerende anekdotes over deze interessante man. Dit neemt niet weg dat Tuschinski beter had verdiend. Geschiedenisstudenten worden in het eerste jaar van hun studie al gewezen op het gevaar van het overnemen van gegevens zonder deze in de bronnen te controleren en het geheel vervolgens als feiten te

presenteren. Van Gelder is meerdere malen in deze val getuimeld. Rondom Tuschinski bestaan een aantal mythen die door eerdere biografen als Max Tak, Alex de Haas en Simon van Collem, overigens met de beste bedoelingen, zijn gecreëerd en in stand gehouden.

Zo zou Tuschinski in 1904 zijn geboorteland hebben ontvlucht om via Rotterdam naar Amerika te gaan. Volgens sommigen was hij zelfs op de vlucht voor pogroms in zijn woonplaats, terwijl er in die periode in dat gebied helemaal geen pogroms voorkwamen. Van Gelder gaat

niet zo ver dat hij het pogrom-verhaal overneemt, maar kopieert toch het romantische verhaal over de Amerika-plannen, zonder zich af te vragen of Tuschinksi misschien niet van zins was zich in Rotterdam te vestigen. Wie het archief van de Rotterdamse vreemdelingenpolitie bestudeert, krijgt inderdaad de indruk dat Tuschinski in Rotterdam wilde blijven. Op de dag van aankomst meldde hij zich, samen met zijn twee reisgenoten (eveneens kleermakers), bij de politie en gaf te kennen te gaan werken op het adres Oppert 55, ten huize van een familielid van een van zijn reisgenoten, de kleermaker Dobrozitski. In het snel groeiende Rotterdam van die dagen was immers grote behoefte aan textielwerkers. Tuschinski en zijn vrienden gaven op geen enkele wijze te kennen dat zij na verloop van tijd weer zouden vertrekken.

Jammer is ook dat Van Gelder niet heeft getracht of er niet in is geslaagd het nodige over Tuschinski's Poolse herkomst te achterhalen. Ook hier kopieert hij reeds bestaande verhalen of neemt hij genoegen met ‘van horen zeggen’. Hierdoor zijn er storende fouten in het boek komen te staan en komt de lezer al helemaal niets te weten over de woon- en gezinsomstandigheden van Tuschinski en zijn familie. In Polen bevinden zich zowel de geboorteakte van Tuschinski als de registratie van het gezin waar hij deel van uitmaakte. De drie broers die Van Gelder noemt zijn in werkelijkheid vijf zusters. Deze zusters zijn samen met hun moeder rond 1914 naar de Verenigde Staten vertrokken. Een van de nazaten van deze zusters heeft een uitgebreide genealogie van de familie gemaakt. De door Van Gelder genoemde broer Josef is in werkelijkheid een neef, een kleinzoon uit een (veel) eerder huwelijk van Tuschinski's vader. Deze Josef (Yussel) scheelde een jaar in leeftijd met Tuschinski. Verder doet Van Gelder foutieve uitspraken over Tuschinski's religieuze opvattingen.

Een ander bezwaar is dat de biografie over het geheel genomen wat mager en onuitgewerkt is. Hele pagina's zijn overgeschreven uit bestaande literatuur en Van Gelder blijft vaak steken op het niveau van het anekdotische. Een voorbeeld daarvan is de introductie van de geluidsfilm in Nederland door de bekende bioscoopondernemer. De schrijver doet weinig eer aan de betekenis van Tuschinski's inspanningen door diens voorbereidende experimenten met film en geluid onvermeld te laten en daarmee te suggereren dat de komst van het verschijnsel een simpel feit was. Ook op andere momenten mist de lezer een juist evenwicht. Zo onderschat Van Gelder Tuschinski's vernieuwende rol op het gebied van de avant-garde film en de documentaire.

Toch moet het worden toegejuicht dat er een boek is verschenen over Tuschinski. Het wekt verbazing dat het nog zo lang heeft geduurd, eer iemand op de gedachte kwam Tuschinski door middel van een biografie te herdenken.

Nelleke Manneke
Arie van der Schoor

A. van den Oord, *W.S. Unger (1889-1963). Een eigengereid economisch historicus* ('s-Gravenhage: Unger-Van Brerofonds, 1996, 128 blz., ISBN 90 900954 2 X).

Willem Sybrand Unger (1889-1963) behoorde tezamen met J.G. van Dillen, N.W. Posthumus en Z.W. Sneller tot de vooraanstaande Nederlandse economisch-historici van het interbellum. Zijn opmerkelijke persoonlijkheid en grote betekenis voor het vak rechtvaardigen ten volle de aandacht die hem onlangs in een beknopte biografie ten deel is gevallen. Zij ontstond dankzij een opdracht van het Unger-Van Brerofonds en is geschreven door dr. A. van den Oord. Ik had het boekje al gelezen voor ik het ter recensie kreeg en in één sessie tot mij genomen. Spannende lectuur dus, maar wel met een subjectieve invalshoek. Al die groten, in hun nadagen nog

ontmoet, worden de laatste jaren onthuld, even zovele prooien van het bekende verkleineffect. De wijze waarop het gebeurt, is beslissend. Om het maar voorop te stellen: Van den Oord doet het uitstekend, met een evenwicht tussen het zakelijke en persoonlijke. Alleen ten aanzien van het laatste aspect houd je af en toe je adem in.

Eerst het zakelijke. Unger werd in 1889 in Rotterdam geboren waar zijn vader stadsarchivaris was. Tijdens zijn Leidse rechtenstudie (1907-1912) maakte de rechtshistoricus S.J. Fockema Andreae en diens bronnenonderzoek veel indruk op hem. Een studiesemester in Gent (1912-1913) bracht hem via Henri Pirenne in aanraking met de economische geschiedenis en historische demografie. Pirenne zou een grote en blijvende invloed op Unger uitoefenen. Maatschappelijk betekende de benoeming tot volontair aan het Leidse gemeente-archief (1913) een opstapje naar definitieve beroepswerkzaamheid in het archiefwezen: vanaf 1918 als archivaris van Middelburg en vanaf 1944 als rijksarchivaris van Zeeland.

Vooral als economisch-historicus ontplooide Unger zich op bijzondere wijze. Als achtergrond schetst Van den Oord een treffend beeld van de ontwikkeling van het vak en zijn beoefenaars inclusief de eigen plaats die Unger daarin verwierf. De betekenis ervan is niet gering. Tezamen met Van Dillen en Posthumus droeg Unger bij tot het wegwerken van de internationale achterstand van de Nederlandse economische geschiedenis. Inspiratie vonden alle drie in de sociaal-democratie, zonder het historisch materialisme te omhelzen. Van den Oord noemt Unger een behoedzaam marxist en dat gold ook voor beide anderen. Na zijn promotie in 1916 op de levensmiddelenvoorziening van de Hollandse stad in de Middeleeuwen (bij D. van Blom in Leiden) maakte Unger naam als geschiedvorser en -schrijver die dicht bij de bronnen bleef. Bronnenpublicaties volgden over Middelburg in de landsheerlijke tijd, de handel met Frankrijk en de tol van Iersekeroord. Daaruit sproten weer talrijke geschriften voort. Een zwaartepunt ging de tijd van de Republiek vormen, dankzij baanbrekende artikelen over de Sonttoltabellen en de slavenhandel.

Minder groot was de bijdrage tot de institutionalisering der economische geschiedenis. Unger ontbrak bij de oprichters van de vereniging Het Nederlandsch economisch historisch archief (NEHA) in 1914. Nadat hij in 1919 lid was geworden, nam hij vooral in het publicitaire werk van het NEHA een aandeel. Tot een hoogleraarschap kwam het niet. Unger zou de voorkeur hebben gegeven aan de Zeeuwse archieffunctie, terwijl het hem schortte aan talent voor het lesgeven zoals tijdens een kort leraarschap was gebleken.

Vermoedelijk stak er nog iets anders achter, wat ons op het persoonlijke aspect brengt. Unger gold als een lastig persoon, gevolg van zijn opbruisend temperament. Zijn krachtige en met harde stem geuite meningen wekten, vooral als ze in sermoenen overgingen, al gauw wrevel en de neiging hem op afstand te houden, dus letterlijk in Zeeland. Niettemin zal Unger vooral de man met hart voor zijn vak blijven, die zijn vermogen na zijn dood deed onderbrengen in de naar hem en zijn vrouw vernoemde stichting Unger-Van Brerofonds. De geschiedenis daarvan, inclusief de door het fonds toegekende subsidies (1971-1995) vormt het welluidend slotaccoord.

Joh. de Vries

F. Colombijn, *Patches of Padang. The history of an Indonesian town in the twentieth century and the use of urban space* (Dissertatie Leiden 1994, CNWS publications XIX; Leiden: Research school CNWS, 1994, xiii + 428 blz., *f* 45,-, ISBN 90 73782 23 6).

'Every human activity requires space, even mental activities as shown by the three-dimensional statue of Le Penseur by Auguste Rodin'. Met bovenstaande, weinig goeds belovende zin opent

de socioloog Freek Colombijn zijn boek *Patches of Padang. The history of an Indonesian town in the twentieth century and the use of urban space.* Het boek is Colombijns dissertatie die verscheen in 1994.

Zijn onderwerp is, en dat wordt ook goed weergegeven door de ondertitel, vrij helder. Zijn vraagstelling formuleert hij in het volgende *statement*: 'The central topic of this book is the process of spatial change in the West Sumatran city of Padang... The focus is not on the use of space itself, but on the way people change its use, thus shaping the town'. Recht op grond, grondpolitiek, ruimtelijke ordening, illegaal gebruik van grond, stadsplanning en macht zijn dus de onderwerpen waar het om gaat. Colombijn begint zijn betoog met een 'theoretical excursion into the debate on space', and het 'starting point' ervan is 'the human ecology' van de Chicago school van Burgess en anderen. Dat uitstapje is aardig, maar ook wat vrijblijvend. Want zijn de bevindingen van de Chicago school valide voor niet-westerse samenlevingen? En voor militaire dictaturen? Ik vrees dat dat de vraag is die ik beantwoord had willen zien voor ik op excursie ging. In Padang, centrum van de Minangkabau, gelden zeer specifieke verhoudingen wat betreft grondeigendom, en verder schept de natuur een aantal voorwaarden voor het gebruik van grond waar geen ontkomen aan is. En daarnaast is er het moderne Indonesië, met zijn bewind waarin voor democratie of zelfs maar inspraak weinig ruimte is.

De conclusie van Colombijn is na vele excursies langs de mogelijkheden van moderne stadsplanning die mede hun bron vinden in wat de bewoners willen, eenvoudig en treurig: 'In a sense, Padang seems to have returned to the nineteenth century situation when citizens had little to say, the army was a prominent group in the town, and the administration dominated the economy by coffee auctions, coal production, and railways. To the above-mentioned groups I can add the cement factory which is the sole representative of the strategic group of big enterprises in Padang'. Daarmee zijn we ver af van de Denker van Rodin.

Tussen de Denker en het laatste treurige statement over de terugkeer tot de negentiende eeuw, ligt een heel boek. Het is een geleerd boek, met een goed overzicht van de geschiedenis van de ruimtelijke ordening in deze stad die nu 600.000 inwoners telt. Vele stadsplannen werden gemaakt; vele belangengroepen moesten met elkaar tot een compromis komen, en veel bleef papier. Probleem bij de uitvoering was niet alleen dat verdeling van grond zoals overal een kwestie is van geven en vooral nemen, maar dat het niet alleen om zomaar grond gaat. Verdeling van grond heeft niet alleen te maken met de grond en haar waarde, maar ook met de aanspraken op grond die van oudsher aanwezig zijn, maar daarom nog niet helder vastliggen. En daarnaast is er de stem van het leger of van Jakarta die verordonneert waar de nieuwe bank komt, of waar het leger grond vasthoudt of juist uitgeeft. Of zoals Colombijn schrijft: 'The army owned many buildings in colonial times and confiscated much immovable property immediately after Independence and again after they invaded Padang in 1958. Only some of these buildings are used as offices, and the remainder as barracks, a hospital and so forth. Today the army occupies a great deal of land scattered throughout Padang; in particular it has many plots along Jalan Sudirman, the "bank-street". The military do not use these plots profitably and the buildings, often old villas, are rather run down. I see no good reason for the army to be in this street, which is one of the prime locations in Padang from a commercial point-of-view. Nevertheless, the army does not want to sell the land, despite the interest shown by

several banks. These plots are *de facto* withdrawn from an urban development regulated by market forces'. Hier werken dus krachten waar de moderne stadsplanner wel moedeloos van moet worden.

Het bovenstaande kan de indruk geven dat Colombijn speciaal geïnteresseerd is in de rijken en machtigen. Dat is niet het geval. Hij toont grote betrokkenheid, zonder overdreven sentiment, met de straatverkopers, de prostituées en andere minderheden die maar moeizaam aan de beurt komen als er een bestemming aan grond wordt gegeven.

Grondpolitiek is een zaak die overal ter wereld een centraal thema is in het gebruik van macht. Het is van belang dat Colombijn heeft uitgezocht hoe in een middelgrote stad in Indonesië grond wordt gebruikt en van gebruiker verandert. Zijn theoretisch kader geeft zijn dissertatie extra gewicht, maar had veel concieser gekund. Zijn observaties tijdens zijn veldwerk gedaan, zijn de ruggengraat van het boek.

Tessel Pollmann

J.P. Verkaik, *Voor de jeugd van tegenwoordig. Kinderbescherming en jeugdhulpverlening door Pro Juventute in Amsterdam 1896-1994* (Utrecht: Uitgeverij SWP, 1996, 191 blz., *f*49,-, ISBN 90 6665 194 6).

In 1901, ten tijde van het kabinet Pierson, werden de door Cort van der Linden voorgestelde kinderwetten aangenomen. Hierdoor verdween gevangenisstraf voor veroordeelde criminele kinderen onder de zestien jaar. Voortaan konden deze delinquenten naar een rijksopvoedingsgesticht gestuurd worden. Verder kregen rechters grotere beslissingsbevoegdheid ten aanzien van kinderen tot 18 jaar. Tevens verdween het vóór die tijd gebruikte criterium waarmee schuld of onschuld werd vastgesteld: had de jonge betrokkene al dan niet met 'oordeel des onderscheids' gehandeld, ofwel realiseerde de voorgeleide zich wat hij of zij had gedaan?

Deze wetswijzigingen waren mede te danken aan de inspanningen van de in 1896 opgerichte vereniging Pro Juventute. In eerste instantie wilde de vereniging de wetgever een voorbeeld stellen voor een andere omgangswijze met criminele jeugd. Zo moest men zich, volgens de oprichter van Pro Juventute, prof. mr. G.A. van Hamel, meer verdiepen in de achtergronden van de dader in plaats van in de daad op zich. Dit inzicht stond niet helemaal op zichzelf. Rond de eeuwwisseling was het motto van velen die zich de sociale kwesties aantrokken: 'voorkomen is beter dan genezen'. Pro Juventute sprong op deze rijdende trein en behaalde met de doorvoering van de kinderwetten een grote triomf.

Honderd jaar later beschrijft Jan-Paul Verkaik in chronologische volgorde de geschiedenis van de vereniging Pro Juventute. Hij heeft ervoor gekozen, verschillende geschiedenissen en benaderingswijzen door elkaar te gebruiken. Zo beschrijft Verkaik de historie van verschillende sectoren van jeugdbescherming en jeugdhulpverlening én de organisatiegeschiedenis van Pro Juventute in zijn geheel. Tevens gebruikt hij zowel een juridisch-politieke, een historisch-pedagogische, een sociologische als een algemeen historische invalshoek. Om orde in de chaos te scheppen, voorziet Verkaik het boek van vele samenvattingen en conclusies, een epiloog, annotaties, een bibliografisch overzicht, een bronnenoverzicht, een begrippenlijst, twee bijlagen en een register. Allemaal zeer verantwoord en handig voor degenen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van kinderbescherming en/of jeugdhulpverlening. Deze uitgebreide ordening en de verontschuldigende waarschuwing van Karl-Ernst H. Hesse op bladzijde 9: 'Deze geschiedenis is wat lastig te lezen, maar aan de andere kant wordt zij ook spannend', zijn mijns inziens iets te paniekerig. Hoewel het boek inderdaad hinkt op meer dan twee benen, vond ik het toch vrij makkelijk leesbaar

en bovendien sloot de meerduidige aanpak van het geschrevene prachtig aan bij de versnipperde beleidsvoering van Pro Juventute na 1956.

In 1956 vonden de reorganisaties van de kinderbescherming doorgang, waardoor de overheid nogal wat taken naar zich toe trok die voorheen door particulieren werden vervuld. Gevangen in het net van subsidies en daardoor gebonden aan overheidsbeslissingen moest Pro Juventute zich bezinnen op de taakinhoud van de vereniging; geen eenvoudige taak, gezien alle maatschappelijke veranderingen toentertijd. De jeugd zélf werd langzaam maar zeker serieuzer

genomen. In die lijn kozen vrijwillige jeugdhulpverleners van het adviesbureau van Pro Juventute vanaf de jaren zestig voor een nieuwe benaderingswijze van de jongeren, waarbij gedacht werd vanuit het kind in plaats van de ouders. Dat blijkt uit het volgende voorbeeld: 'Naar het verleden kijken ze zelden, en je mag blij zijn als ze naar de toekomst willen kijken. Ga met een meisje dat overweegt morgen weg te lopen, of een jongen die "high" op het bureau komt, vooral niet zitten "zaniken" over het verleden. Het spreekt ze niet aan. Ze zitten met een actueel konflict waar ze meestal een konkreet antwoord op willen hebben'.

Met een dergelijke insteek stonden de vrijwilligers lijnrecht tegenover de professionele 'rest' van Pro Juventute die samenwerkte met de zogenaamd autoritaire, justitiële kinderbescherming. Door deze discrepantie ontstonden vele problemen, waarmee Pro Juventute jaren geworsteld heeft. Volgens Verkaik is het hoogst haalbare voor een instelling als Pro Juventute 'een organisatie en een methodiek die zo goed mogelijk passen bij de vraag om hulp binnen de marges die door de randvoorwaarden van de eigen tijd gevormd worden. Deze vraag om hulp wordt gesteld door individuele jongeren en ouders, maar ook vanuit de maatschappij'. De Stichting interculturele jeugdzorg Amsterdam, waar Pro Juventute na de fusie van 1 juli 1994 deel van werd, was volgens Verkaik hierop het antwoord.

Ellen van den Heiligenberg

P. Dorleijn, *Van gaand en staand want. De zeilvisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee,* V, *Vollenhove en De Lemmer* (Publikaties van het Sociaal historisch centrum voor Flevoland LVIII; Franeker: Van Wijnen, 1996, 348 blz., *f* 79,50, ISBN 90 5194 145 5).

'De hier besproken boeken verschijnen echt om vijf voor twaalf', schreef ik in 1986 in dit tijdschrift (jaargang CI, 262) in een bespreking van de delen 1-4 van Dorleijns geschiedenis van de Zuiderzeevisserij in de jaren tussen 1890 en 1945. Onlangs rondfietsend in de buurt van Bunschoten-Spakenburg kon ik mijn tekst van toen alleen maar onderschrijven. Het eens zo karakteristieke tweelingdorp, dat leefde van de opbrengsten van het agrarisch bedrijf en van de visserij, is nu omringd door uitgestrekte woonwijken en arealen vol lichte industrie van het atypische soort, die overal in Nederland de kenmerkende en herkenbare silhouetten van plattelandsgemeenten hebben overschaduwd. Ook dus langs de kust van de vroegere Zuiderzee.

Hoe anders het er daar uitzag en hoe anders het er daar aan toe ging, luttele tientallen jaren geleden, maakt Dorleijn duidelijk in zijn nu tot vijf delen uitgegroeide magnum opus *Van gaand en staand want.* In dat vijfde deel presenteert hij een rijkgeschakeerd beeld van het dagelijks leven, maar vooral van het visserijbedrijf in twee plaatsen langs de oostwal van de Zuiderzee gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw: Vollenhoven in de kop van Overijssel en De Lemmer in zuidwest-Friesland. Twee sociaal-cultureel nogal van elkaar verschillende plaatsen, waartussen - hoe dicht zij, zeker over water, toen ook bij elkaar lagen - nauwelijks connecties bestonden.

Vollenhoven. Zijn bewoners traditioneel van karakter, met een christelijke en een katholieke bevolkingsgroep, tolerant ten opzichte van elkaar (‘Godsdienst, daar hadden we 't nooit over’, zegt een van Dorleijns informanten met grote stelligheid); rond het midden van de negentiende eeuw een bestaan vindend in het agrarisch bedrijf, de kleinschalige, uit Twente overgewaaide textielnijverheid, en in de visserij, bescheiden van opzet en vanwege de ondiepe kustwateren ter plaatse beoefend met kleine schepen. In de tweede helft van de negentiende eeuw, mede als gevolg van de komst van een flinke groep vissers die hun langzaam afkalvende woonplaats

Schokland hadden verlaten, voor een groot deel overstappend op een nieuw middel van bestaan: de visserij op haring, bot, ansjovis en spiering in 'hun' noordoostelijk deel van de Zuiderzee.

De Lemmer, een havenplaats met een lange traditie in de kust- en beurtvaart, waarvan het wisselend resultaat ertoe leidde, dat menigmaal voor het levensonderhoud van de bewoners teruggevallen moest worden op melkveehouderij en turfwinning; de visserij was er, begin negentiende eeuw, even onbelangrijk als het eieren rapen, het diende 'meerendeel tot eigen consumtie', zo meldt een contemporaine bron. Eind negentiende eeuw verandert dat beeld: het snel afnemende economische belang van de turfwinning en een hevige crisis in de veehouderij, veroorzaakt door het in Nederland op de markt komen van margarine en van goedkope buitenlandse boter, jagen de bewoners van het dan socialistische De Lemmer rond 1900 als het ware naar zee.

Op dat tijdstip vangt Dorleijn aan met zijn schets van leven en (visserij)bedrijf in Vollenhove en De Lemmer. Hij volgt bij het maken van die schets de oude, ons vertrouwde route. Hij begint met het verschaffen van biografische gegevens over zijn, veelal bejaarde, bronnen, en schetst vervolgens de lokale omstandigheden (een snufje historie, de haven, de visgronden); via impressies, rijk aan informatie, van de nevenbedrijven (scheepswerf, zeilmakerij, taanderij), van de visverwerking, de vishandel en de vissersorganisaties komt hij dan tot de kern van zijn boek: de visserijtechnieken en de daarbij gebruikte scheepstypen.

Wederom biedt Dorleijn uitermate boeiende lectuur - waarvan het lezen ook ditmaal, door het gebruik van dialect, soms wel wat doorzettingsvermogen vergt. Wederom zijn er de fraaie tekeningen van zijn hand, die de inrichting van de schepen en het gebruik van de vistuigen verhelderen - een grote kracht van Dorleijns boeken. Verwijzingen naar eerdere delen in de serie brengen ordening aan in de verspreiding van vismethoden in het Zuiderzeegebied. Kwantitatieve gegevens over de samenstelling van de vissersvloten van Vollenhove en De Lemmer en over hun vangsten op zekere momenten in de behandelde periode, plus een (onmisbaar) register completeren het vijfde deel van een studie, waarvoor de auteur in 1990 van de Nederlandse Vereniging voor zeegeschiedenis de J.C.M. Warnsinckprijs ontving.

Leo M. Akveld

Jan de Volder, *Benoît XV et la Belgique durant la grande guerre* (Institut historique belge de Rome. Bibliothèque XLI; Brussel, Rome: Belgisch historisch instituut te Rome, 1996, 297 blz., ISBN 90 74461 16 6).

In deze herwerking van een oorspronkelijk Italiaans proefschrift, die een ondertitel mist, analyseert een jonge Belgische historicus de politieke betrekkingen tussen het Vaticaan en België tijdens en na de Eerste Wereldoorlog (1914-1922). Hij is de eerste om een globaal beeld te geven op basis van de Vaticaanse bronnen. Hoofdbekommernis van de nieuwe paus Benedictus XV na het uitbreken van de vijandelijkheden, aldus De Volder, was zijn onpartijdigheid te affirmeren, en te beletten dat het rabiate en sterk ideologisch gekleurde nationalisme van de clerus

aan beide kanten onherstelbare schade zou berokkenen aan de eenheid van de wereldkerk. In de eerste twee hoofdstukken worden de hieruit voortvloeiende spanningen met kardinaal Mercier, boegbeeld van het Belgische verzet tegen de Duitse bezetter, geschetst. De auteur karakteriseert op treffende wijze de eigenaardige relatie tussen Benedictus XV en de Mechelse aartsbisschop. Het Vaticaan trad op als beschermer van Mercier tegenover de Duitsers, maar deed dit om de scherpe kanten van het conflict bij te schaven en zo de weerstands-

politiek van de Belgische prelaat te ontkrachten. Rome oefende bovendien vaak directe druk uit op Mechelen om stunts tegen de bezetter te laten varen. Dit culmineerde in april 1916, zoals De Volder voor het eerst onthult, in een formele pauselijke order tot zwijgen - waar Mercier zich overigens niet al te veel liet aan gelegen liggen.

De Romeinse politiek convergeerde zo aanvankelijk met deze van de centrale machten. De sterke diplomatieke aanwezigheid van de Centralen te Rome en vooral de bekommernis van het Vaticaan om de deelname van Italië aan de oorlog te vermijden, waren hier niet vreemd aan. Na de intrede van Italië in 1915, en tegen de achtergrond van de toenemende oorlogsmoeheid vanaf 1916, kwam er ruimte voor een actieve vredespolitiek en een meer positieve ingesteldheid tegenover Belgische verzuchtingen. De Volder vernieuwt ons inzicht in deze wending van het Vaticaan door de rol van de Brusselse nuntiatuur als pleitbezorgster van België te onderstrepen. Hij beklemtoont terecht de sleutelrol van België in de pauselijke vredesstrategie, die culmineerde in de bekende nota van augustus 1917. Waar de oplossing van de Belgische kwestie in het Romeinse concept van 1917 moest dienen als directe hefboom voor een algemene vrede (op het Westers front althans, een cruciale nuance die De Volder wat onderbelicht laat), zouden de vagere *peace feelers* waartoe het Vaticaan zich leende in 1916 volgens de auteur gericht geweest zijn op een afzonderlijke vrede tussen Duitsland en België. Hij laat echter na te verduidelijken of men te Rome zo'n afzonderlijke vrede ook mogelijk en opportuun achtte los van een algemene vrede. Zo neen, dan is de opdeling tussen 1916 (*paix séparée*) en 1917 (*paix générale*) overtrokken; zo ja, dan lijkt De Volders portret van de Vaticaanse politiek in 1916 mij nogal kritiekloos.

Het voorlaatste hoofstuk behandelt de Vaticaanse houding tegenover de Vlaamse kwestie, die in een acute fase trad tijdens en na de oorlog. De Volder vervolledigt de recente bijdragen van Boudens terzake (zie diens *Two Cardinals...* (Leuven, 1995) 267-300) en onderschrijft grosso modo zijn conclusies. Het Vaticaan evolueerde van een positieve houding tegenover Vlaamse aspiraties in 1917-1918 naar een meer gereserveerde houding in de grondig veranderde Belgische en internationale context van 1919-1921. De auteur besluit zijn studie met een vernieuwende analyse van de verwikkelingen in de Vaticaans-Belgische betrekkingen die voortvloeiden uit het verdrag van Versailles. Aan de hand van de Romeinse politiek tegenover de Belgische agenda in Luxemburg en in Eupen-Malmédy, toont hij knap aan hoe de pauselijke diplomatie in de onmiddellijke naoorlog handig zijn krediet bij de overwinnaars wist te herstellen zonder afbreuk te doen aan hetgeen het bezat bij de verliezers.

Nog wat algemene opmerkingen tot slot, die niets afdoen aan de waarde van deze beknopte en heldere synthese. Dit is een *politieke* studie, iets wat meer beklemtoond had mogen worden in de inleiding. De auteur onderstreept het belang van de humanitaire acties van het Vaticaan tijdens de oorlog, maar biedt niet meer dan een summiere analyse ervan. Een opvallende lacune, ook vanuit politiek opzicht, is de Romeinse receptie van de Duitse oorlogsmisdaden uit augustus 1914.

De Volder heeft zich voornamelijk gebaseerd op de archieven van de Staatssecretarie en zijn raadgevend aanhangsel, de Congregatie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden. Het beeld van de partijvorming in de Curie, dat ons beloofd wordt in de inleiding, blijft dan ook in feite beperkt tot deze lichamen. Er moet nochtans veel meer te vertellen zijn, onder meer op basis van de persoonlijke

archieven van prelaten bewaard in het Vaticaan (fonds ‘Spogli’), van de pers en van gepubliceerde bronnen. Ook de Brusselse nuntiatuur als pool van de Romeinse politiek blijft wat onderbelicht. De Volder is bijzonder vernieuwend in zijn revaluatie van de rol van de nuntii, maar hij had dit deel van zijn verhaal beter kunnen onderbouwen door het archief van de nuntiatuur intensief te benutten.

De centrale figuur in het boek is Benedictus XV, maar de bovenvermelde archieven bieden

van nature slechts een beperkt inzicht in de persoonlijke pauselijke houding. Dit helpt allicht te verklaren waarom Benedictus XV als icoon van de 'goede herder' naar voren komt, in een wat kunstmatige tegenstelling met de 'pragmatische' politicus Gasparri. De Volder steekt zijn bewondering voor Benedictus XV niet onder stoelen of banken. Volgens hem was de paus een visionair die vorm gaf aan een heroriëntering van de Vaticaanse politiek in 'pacifistische' en humanitaire zin. Andere aspecten van het Romeins beleid tijdens de Eerste Wereldoorlog komen minder aan bod: de conservatieve grondtoon, het koorddansen tussen de twee blokken, de zelfoverschatting van het pausdom als internationale bemiddelaar en de fixatie op de Romeinse kwestie. Benedictus XV was in de volste zin van het woord de erfgenaam van Leo XIII. De dubbelzinnigheid van de pauselijke politiek was mijns inziens overigens structureel bepaald. Enkel de vernietiging van het Europese statensysteem door de Tweede Wereldoorlog kon op termijn de definitieve doorbraak van een nieuw Vaticaans profiel op internationaal vlak mogelijk maken.

Vincent Viaene

I. de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993; Amsterdam: Amsterdam university press, 1993, viii + 276 blz., *f* 45,50, ISBN 90 5356 065 3).

Met zijn proefschrift slaat de Amsterdamse politicoloog De Haan een brug tussen historische kennis en filosofische analyse. Hij bewandelt die brug in beide richtingen. Aan de hand van enkele eeuwen Europese geschiedenis ontwikkelt hij een these die hij vervolgens aanwendt ter interpretatie van de Nederlandse politieke geschiedenis sinds 1917.

Dit is zijn these: 'De spanning tussen zelfbestuur en staatsbeheer ligt ten grondslag aan de grote politieke conflicten in moderne Westerse samenlevingen in de negentiende en twintigste eeuw'. (41) Onder zelfbestuur verstaat hij de politieke traditie van het republikanisme, zoals dat in de vroege stadsstaten vorm kreeg: de burgers zijn vrij, mondig en actief, en dragen als zodanig het bestuur. Staatsbeheer heet bij De Haan de traditie die tot ontwikkeling kwam in grote centraal geregeerde staten die de burgers een veilig bestaan verzekeren maar hen de status van onderdanen geven.

Vooral sinds de Franse Revolutie raken deze contrasterende ideeën verstrengeld en gaan ze de hoofdas vormen waaromheen alle principiële politieke discussies draaien. De onderlinge verhouding is als dialectisch te karakteriseren: de traditie die domineert, roept door die dominantie de andere op. Dit proces wordt door De Haan geïllustreerd aan de hand van het Nederlandse verzuilingsproces en van de onttakeling die erop volgde.

In een afsluitend hoofdstuk komt de auteur op grond van de verworven inzichten tot een reeks van voorstellen over concrete en actuele kwesties in de Nederlandse politiek, zoals het basisinkomen, de bedrijfsdemocratie, de selectieve toegang tot het onderwijs en de aanvaardbaarheid van het referendum.

Dit is nog niet alles. In een tussengevoegd hoofdstuk ziet De Haan kans, bijna terloops, een heel ander onderwerp aan te snijden: de onbevoegdheid van de politieke wetenschap. Naar zijn mening is het onderscheid dat wordt gemaakt tussen normatieve politieke theorie, politieke wetenschap en publieke opinie 'heilloos' (51) en dus te verwerpen. In twintig bladzijden wordt de ideologische 'ontsporing' van de politicologie uit de doeken gedaan en een alternatieve oplossing geformuleerd.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat De Haan een zekere stoutmoedigheid niet kan worden

ontzegd. Wie meent een zo gecompliceerde en omvangrijke problematiek in goed tweehonderd bladzijden te kunnen uitwerken, heeft bepaald een hoog ambitieniveau. Geholpen door een indrukwekkend ruime kennis van zaken en gezegend met een scherp analytisch vermogen, reist hij op topsnelheid door de ingewikkelde materie, ogenschijnlijk niet gehinderd door de aarzelingen die ieder ander bij een dergelijke onderneming zouden bevangen. Het boek is uitstekend geschreven, zij het wat vrijmoedig gecomponeerd.

Een studie als deze is niet gemakkelijk te beoordelen. Het betoog is dermate compact dat er op vrijwel elke bladzijde vraagtekens zijn te plaatsen; het is tegelijkertijd zo boeiend en erudiet dat de lezer met genoegen doorgaat met zijn lectuur. We hebben hier te maken met een wetenschappelijk genre dat lang niet altijd overtuigt maar evenzogoed bijzonder stimulerend is.

Ik noem enkele bedenkingen. De voornaamste is wel het streven van de auteur om de veelvormige historische realiteit terug te brengen tot de dichotomie 'zelfbestuur' versus 'staatsbestuur'. Zoiets leidt altijd tot geforceerdheid. Zo min als de polariteiten plan en markt, staat en maatschappij, politiek en economie, elite en massa, *Kultur* en *Zivilisation*, is De Haans tweedeling toereikend als instrument van onderzoek. Hij opent zeker nieuwe vergezichten, maar de bewering dat dé grote conflicten in de Westerse geschiedenis op zijn wijze kunnen worden verklaard, is niet vol te houden.

Daar komt bij dat de oriëntatie op republikanisme en staatsbeheer, als 'vocabulaires' getypeerd, weinig maatschappelijke concreetheid kent. We bewegen ons op het niveau van een intellectueel debat waarvan de feitelijke uitwerking op het politieke leven niet zelden ongewis blijft. Dat de auteur, niet onbegrijpelijk, een voorkeur heeft voor de 'grote denkers', versterkt het gevoel dat we ons in ijle regionen bevinden waar alles beredeneerbaar is en weinig bewijsbaar.

De poging met behulp van het ontworpen schema de Nederlandse politiek sinds de Tweede Wereldoorlog te lijf te gaan, acht ik slechts gedeeltelijk geslaagd. Zo staat de 'terugkeer van het republikanisme' die De Haan omtreeks 1970 signaleert, in schril contrast met het staatssocialistische programma van Nieuw Links uit diezelfde tijd: het in gemeenschapshanden brengen van de grond en de bodemschatten, nationalisatie van de banken en verzekeringsmaatschappijen, meerjarenplannen voor de afzonderlijke bedrijfstakken. Dat duidt op een etatisme dat heel wat verder gaat dan wat op cultuurpolitiek gebied werd overwogen (108).

Zijn aanval op de pretenties van de moderne politieke wetenschap vind ik fascinerend, vooral het contrast dat hij construeert ten opzichte van de publieke opinie. Hoewel ik sympathiseer met zijn pleidooi beide bronnen van politiek inzicht een gelijkwaardige plaats te gunnen in het maatschappelijk debat, gaat De Haan naar mijn mening te ver waar hij bepaalde democratietheorieën uit de politieke wetenschap als vormen van ideologie van de hand wijst.

Deze kritische kanttekeningen doen weinig af aan het positieve eindoordeel. Wat hier wordt geboden is een onvolkomen maar briljant werkstuk. Of er door anderen verder mee gewerkt zal worden, waag ik evenwel te betwijfelen. Het boek is moeilijk toegankelijk, onder meer doordat de auteur te veel tegelijk wil. Dat werkt verwarrend.

Daar komt nog iets bij. Wie, zoals De Haan het presteert, filosofische, politicologische en historische noties onderling weet te verbinden, maakt in de ogen van veel specialisten de indruk tussen drie stoelen te zijn beland. Ondanks alle

lippendienst die aan interdisciplinariteit wordt bewezen, is het genre niet populair. Het is te hopen dat De Haans baanbrekende boek onder die academische bekrompenheid niet te zwaar te lijden zal hebben.

J.A.A. van Doorn

W. Geldolf, *Stockholm 1917. Camille Huysmans in de schaduw van titanen* (Antwerpen: Contact, 1996, 507 blz., Bf 1450,-, ISBN 90 73185 10 6).

Van bij haar ontstaan is de socialistische beweging onderhevig geweest aan fundamentele spanningen, die de vurig beleden eenheid geregeld tot een holle leuze hebben gemaakt. De tegenstelling - eigen aan alle enigszins succesrijke oppositiebewegingen - tussen een consequent oppositionele houding enerzijds en een streven naar participatie in de staatsmacht anderzijds was binnen het socialisme bijzonder explosief omdat zij zich gaandeweg entte op een andere destructieve antinomie. De keuze voor een politiek participationisme betekende immers een inschakeling in de nationale logica, waardoor men onvermijdelijk in aanvaring kwam met het internationalistische axioma van de socialistische leer. De geschiedenis van de Tweede Internationale illustreert hoe deze tegenstellingen elkaar voortdurend versterkten. Haar aanvankelijke revolutionair-marxistische inspiratie werd steeds meer gecontesteerd door een groeiende reformistische stroming. De Eerste Wereldoorlog vergrootte deze barst uit tot een hemelsbrede kloof: terwijl in vrijwel alle West-Europese landen de sociaal-democraten de lang begeerde *Salonfähigkeit* verwierven door plaats te nemen in regeringen van nationale unie, bleef een kleine revolutionaire minderheid een consequent internationalisme belijden. Wilde de Tweede Internationale overleven, dan moesten er niet alleen bruggen gebouwd worden tussen de ‘geallieerde’ en de ‘centrale’ socialisten, maar ook tussen de sociaal-democratische meerderheid en de revolutionaire minderheid. Aangezien de voorzitter van de Internationale, Emile Vandervelde, was toegetreden tot de Belgische regering, kwam deze verzoeningstaak toe aan de vertegenwoordigers van de neutrale landen, maar ook en vooral aan Camille Huysmans, sinds 1905 secretaris van het Internationaal socialistisch bureau. Maar ondanks hun koppig volgehouden inspanningen slaagden zij er niet in de Internationale om te vormen tot dé motor van een vrede zonder annexaties. Huysmans' pogingen om de Duitse socialisten bij het overleg te betrekken, maakten hem van meetaf aan verdacht - ook in de ogen van een aantal patriottisch-gezinde Belgische socialisten - zodat hij aanvankelijk niet méér kon bewerken dan aparte conferenties van respectievelijk de geallieerde, de centrale en de neutrale socialisten. Toen in februari 1917 het tsaristische regime viel ten voordele van een coalitie van liberalen en gematigde socialisten, ontstonden er echter plots nieuwe perspectieven voor een internationale conferentie. Het Internationaal socialistisch bureau werd van Den Haag naar Stockholm overgeplaatst, waar een Nederlands-Scandinavisch comité samen met een Russische delegatie - maar met secretaris Huysmans als feitelijke regisseur - de voorbereidselen trof voor een internationale conferentie waarop *alle* socialistische delegaties uitgenodigd zouden zijn. Een groot aantal socialistische delegaties uit de hele wereld werd ontvangen in ‘separaat-conferenties’, maar de algemene vergadering kwam er nooit. De weigering van verschillende geallieerde regeringen - waarin meestal socialisten zetelden - om uitreisvisa te verlenen aan de delegatie van hun land en de onwil van de Duitse ‘meerderheidssocialisten’ om ondubbelzinnig hun oorlogsdoeleinden kenbaar te maken, waren daar debet aan, maar uiteindelijk was het de oktoberrevolutie die definitief een einde maakte aan alle Stockholmdromen. De bolsjewieken verzetten zich immers tegen een pacifistische vrede door overleg, vanuit hun overtuiging dat een revolutionaire wereldvrede zou ontstaan op het graf dat de kapitalistische

democratieën voor zichzelf aan het delven waren. Eens zij de macht veroverd hadden, verkozen zij afzonderlijke vredesonderhandelingen met Duitsland boven een algemene conferentie van de Internationale. Na het mislukken van de Stockholm-conferentie vertrok Huysmans naar Londen, waar hij de op een geallieerde overwinning gebaseerde vredesinitiatieven van de Engelse arbeidersbeweging steunde. Maar op het vredestoneel moesten de socialisten het voorplan ruimen voor de Amerikaanse president Wilson.

In *Stockholm 1917* geeft Wim Geldolf een omstandig relaas van Huysmans' veelbewogen strijd om de Internationale ongedeerd door de oorlog te loodsen. 'De best geplaatste om dit verhaal te schrijven zou ongetwijfeld Camille Huysmans zelf zijn geweest', erkent de auteur in zijn inleiding (10), waarmee hij zichzelf onrechtstreeks tot de meest geschikte plaatsvervanger van de hoofdrolspeler uitroept. Helemaal onbegrijpelijk is dat niet: Geldolf, als historicus gevormd maar vooral bekend als gewezen socialistisch volksvertegenwoordiger en bijnaburgemeester van Antwerpen, is immers niet alleen persoonlijk bevriend geweest met Huysmans, maar is ook de beheerder van het omvangrijke Camille Huysmans-archief waaruit hij al een aantal bronnenpublicaties geput heeft. Ook uit deze nieuwe studie blijkt dat dit archief heel wat documenten bevat die niet alleen voor Huysmans-biografen van groot belang zijn maar die ook een boeiend licht werpen op een groot deel van de Belgische en Europese socialistische beweging. Spijtig genoeg is Geldolf echter niet bij zijn oorspronkelijke opzet gebleven, namelijk 'een zeer lijvige publicatie van alle desbetreffende documenten uit het Camille Huysmans-archief' (16). Nu immers is het een halfslachtig boek geworden dat noch als bronnenuitgave, noch als monografie geslaagd mag heten. Bij de documenten zelf, die vaak in hun geheel - hetzij in de tekst, hetzij in een voetnoot - afgedrukt staan, ontbreekt vaak de nodige achtergrond- en contextinformatie die door een functionele annotatie zou kunnen geboden worden. De eindeloze biografische noten doen meestal weinig terzake, terwijl een aantal fundamentele begrippen nauwelijks duiding krijgen. Maar de ontgoocheling is nog groter wanneer men de studie als monografie tracht te lezen. Ze is immers niet alleen een nachtmerrie voor iedere min of meer stijlgevoelige lezer, maar komt ook zelden of nooit aan zinvolle analyses toe - laat staan aan een overtuigende synthese. Wanneer Geldolf zich op bladzijde 261 onthoudt van 'een ver doorgedreven vergelijkende ontleding' van twee Belgische manifesten omdat daarvoor 'de plaats ontbreekt', dan klinkt dit vrij ironisch voor iemand die voor het overige onvoorstelbaar met de plaats woekert, onder meer door het aanhalen van volstrekt overbodige anekdotes en door het uitvoerig parafraseren van in voetnoot afgedrukte documenten.

Door dit gebrek aan vormgevende kracht gaan heel wat interessante mogelijkheden verloren: op zich is het namelijk een aantrekkelijk gegeven om de complexe geschiedenis van de Internationale tijdens de Eerste Wereldoorlog te beschrijven vanuit het perspectief van één sleutelfiguur. Maar in tegenstelling tot wat zijn titel doet vermoeden laat dit boek de vele boeiende personen en gebeurtenissen die opgeroepen worden, te weinig uit de schaduw van Huysmans treden. Op een andere manier is de titel dan weer wél tekenend voor Geldolfs benadering. Huysmans wordt immers steevast opgevoerd als de tragische held die in zijn idealisme vergeefs oproeit tegen de blinde machtspolitiek van zijn tegenstanders, de 'titanen'. Een schematische tweedeling tussen 'haviken' en 'duiven' is daar het onvermijdelijke gevolg van, waardoor bijvoorbeeld Vanderveldes participationistische politiek slechts op Geldolfs onbegrip kan stuiten. Deze emotioneel-moralistische benadering hangt samen met zijn nostalgie naar een paradijselijk socialisme, dat zich vóór de erfzonde van de mislukking van Stockholm situeerde. Het is vanuit deze nostalgie dat de auteur zich al te graag vermeit in zinloze 'contrafactuele' bespiegelingen over hoe het geweest zou zijn, was Stockholm wél gelukt. De bewering dat Geldolf in Huysmans' perikelen een voorafspiegeling ziet van zijn eigen (ook verloren) strijd binnen de Antwerpse socialistische partij, is misschien wat al te boud. Maar door aan Huysmans Don

Quichotte-allures - hoe nobel ook - toe te schrijven, doet hij zijn held alleszins onrecht aan. De ‘staatsman’ Huysmans - die er niet altijd voor terugdeinsde zijn koers te wijzigen om politiek-strategische redenen - komt in het boek immers te weinig uit de verf.

Marnix Beyen

J. Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Dissertatie Utrecht 1995; Den Haag: Sdu uitgevers, 1995, 327 blz., *f*45,-, ISBN 90 12 08286 2).

Lange tijd was het terrein van de Nederlandse buitenlandse politiek voor historici vrijwel *terra incognita.* Afgezien van enkele politicologisch georiënteerde studies en een enkel, gedateerd overzichtswerk, was de spoeling zeer dun. Deze situatie is het laatste decennium fundamenteel gewijzigd. Proefschriften, monografieën en artikelen over de buitenlandse politiek verschijnen met verheugende regelmaat. Zwaartepunten in deze studies zijn het interbellum, de Koude Oorlog en de relaties met ons machtige buurland Duitsland. Evenals enkele anderen heeft de auteur van deze dissertatie zich gericht op de Nederlands-Duitse betrekkingen en wel in het interbellum. In tegenstelling tot bij voorbeeld Hellema, Van Roon en Wielenga richt Houwink ten Cate zijn kompas (gelukkig) niet in hoofdzaak op de activiteiten van Haagse diplomaten, maar op invloedrijke vertegenwoordigers van de elite van de bank- en zakenwereld. Prijzenswaardig is dat Houwink ten Cate het gebrek aan Nederlandse overheidsarchieven zoveel mogelijk probeert op te vangen door een uitputtend onderzoek in Duitse archieven en inventief gebruik maakt van de contemporaine pers. De auteur getroostte zich zelfs de moeite om de bureaucratische hindernissen van Oost-Duitse archieven te nemen, destijds weinig publieksvriendelijke instellingen.

Zijn onderwerp zijn de 'mannen van de daad', vertegenwoordigers van een nieuwe elite. Deze nieuwe elite probeerde een plaats te veroveren naast de gezeten burgerij en oude adel. Zij waren meestal van bescheiden komaf, succesvol in het zakendoen, brandend van ambitie en hadden (meestal) kortere of langere tijd bemoeienis gehad met het Nederlandse rijk overzee. Kortom: zij golden als geslaagd in het leven, en als de ware erfgenamen van de mannen die de Republiek een Gouden Eeuw hadden bezorgd. Om enkele hoofdpersonen uit dit werk te noemen: Van Aalst en Colijn. Ook komen hun vijanden zoals Van Karnebeek en Vissering goed uit de verf. Een bijzondere rol ziet de auteur voor de Duitse bankier Mannheimer. Deze schilderachtige figuur balanceerde voortdurend op de grens van oplichterij en virtuoos financieel spel, en hij voedde de Amsterdamse droom dat deze stad weer het financiële wereldcentrum kon worden. Naar mijn smaak overschat de auteur de rol van deze bankier en leiden zijn belevenissen te veel af van de hoofdlijnen van dit werk, al is Mannheimers 'monetaire schelmenroman' meeslepend geschreven.

Kortom, een boeiend en relevant onderwerp dat in een heldere en prettig ironische stijl is geschreven. Wel valt er enig bezwaar in te brengen tegen de structuur van het werk. Een duidelijke inleiding waarin het schouwtoneel wordt geschetst (desnoods met cijfers) ontbreekt. De stilistisch briljante opening met de begrafenis van Van Aalst is onvoldoende compensatie. De samenhang tussen de hoofdstukken is daardoor op het eerste gezicht niet altijd even duidelijk. Veeleer is sprake van een aantal min of meer op zichzelf staande essays. Het tijdvak 1918-1939 wordt chronologisch verhaald en de hoofdstukken behandelen afzonderlijke periodes. In elk hoofdstuk staat één dominerende figuur centraal. Met als uitvalsbasis deze mini-biografie behandelt de auteur de voornaamste vraagstukken van elke periode. Deze biografische

schetsen zijn zeer lezenswaardig en de anekdote wordt hierbij (gelukkig) niet geschuwd. Dankzij de biografische invalshoek kan de auteur overtuigend aantonen dat de motieven van de ‘mannen van de daad’ voor hun optreden voortkwamen uit een ingewikkelde en vaak onontwarbare mengeling van privébelang, hun perceptie van het landsbelang en zendingsdrang.

Door het ontbreken van een beschouwend openingshoofdstuk blijft de vraagstelling echter wat impliciet en pas na lezing van het volledige werk blijkt de auteur twéé grote stellingen aan de orde te hebben gesteld.

In de eerste plaats is daar zijn visie op de interpretatie van de Nederlandse politiek als een machtsstrijd tussen 'oude' en 'nieuwe' elites, waarbij de handelspolitiek een belangrijke arena was. Vanwege hun aandeel in het economisch crisismanagement tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden de 'mannen van de daad' politieke invloed verworven. Tijdens het interbellum probeerde Den Haag het terrein van de internationale handelspolitiek en monetaire politiek weer terug te winnen. Door krachtdadig optreden van Van Karnebeek (1918-1927) verloor de *haute finance* langzaam maar zeker haar politieke invloed. Onder Colijn (1933-1939) zien we een herleving van de invloed van de nieuwe elites. Vanuit het gedachtegoed van de 'mannen van de daad' werd bij de kabinetsformatie van 1933 de handelspolitiek uit het takenpakket van buitenlandse zaken gelicht en onder de hoede van economische zaken gebracht. Geheel conform zijn kordate imago, achtte Colijn het niet nodig de beoogde minister van BZ hiervan tevoren op de hoogte te stellen. Een deel van de aandacht die de auteur aan Mannheimer heeft besteed had wat mij betreft naar Hirschfeld, roemrucht en omstreden topambtenaar van EZ, uit mogen gaan.

In de tweede plaats geeft de auteur een samenvattende visie op de speelruimte van het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitsland en in de jaren 1933-1940 in het bijzonder. In het laatste, zeer overtuigende, hoofdstuk worden invloedrijke visies als die van Daalder en vooral van De Jong op kritische wijze geanalyseerd. Houwink ten Cate komt tot de mijns inziens juiste en realistische conclusie dat de Nederlandse regering in de jaren dertig in feite geen opties had. Gezien de toestand van de Britse en de Franse politiek was van deze kant geen serieuze (militaire) steun te verwachten en tegen het agressieve en autarkisch georiënteerde Duitsland kon Nederland zich als kleine natie niet verdedigen. Het aanvaarden van beperkte steun van Groot-Britannië zou de laatste verdedigingslinie, de Nederlandse neutraliteit, hebben opgeblazen. Dit hoofdstuk kan voortaan als verplichte literatuur gelden voor iedere onderzoeker of student die zich in de buitenlandse politiek van Colijn wil verdiepen.

Na lezing blijft wel een wens over. Wanneer wordt een uitputtende biografie over Hirschfeld, de machtige ambtenaar van economische zaken geschreven? De aanzetten in dit werk van Houwink ten Cate doen naar meer verlangen.

Willem Melching

Y. Segers, *Op het kruispunt van oud en nieuw. Het Gelders genootschap 1919-1994. 75 Jaar op de bres voor de schoonheid van Gelderland* (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1994, 278 blz., *f* 75,-, ISBN 90 12 08068 1).

De vereniging Geldersch genootschap tot bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land werd op 15 november 1919 in het concertgebouw Musis Sacrum te Arnhem opgericht. De vereniging nam zich voor het welstandstoezicht en de landschapszorg op zich te nemen en maatregelen tegen ontsierende reclame uit de voeren. Onder instandhouding kon ook het behoud van historische gebouwen, molens inbegrepen, worden gerekend. Daarmee werd bereikt dat de vereniging, waarvan gemeenten lid konden worden, zich ging inzetten voor architectuur,

stedenbouw, bouwvakonderwijs, monumentenzorg en planologie. In afwijking van bijvoorbeeld Noord-Holland kreeg het provinciaal bestuur van Gelderland slechts de mogelijkheid om een bestuurslid te benoemen.

De auteur, die kunstgeschiedenis en industriële archeologie studeerde, poogt zo veel mogelijk de Gelderse ontwikkeling te relateren aan de ontwikkeling elders in Nederland. Aandacht is er voor maatschappelijke veranderingen. De nadruk valt op het welstandstoezicht op nieuw-

bouw, het terrein dat nu eenmaal de meeste aandacht van het genootschap kreeg. De titel van het boek weerspiegelt de integratie van oud (bestaande schoonheid) en nieuw (nieuwe schoonheid). Sedert 1985 is de welstandszorg geïntegreerd en wel zodanig, dat de toetsing vanuit de afzonderlijke gebieden architectuur, monumentenzorg en landschapszorg heeft plaatsgemaakt voor een samenhangende werkwijze.

De verdeling in chronologische hoofdstukken is ingegeven door de typeringen van die tijdperken: 1919-1923 de opbouw van idealen, 1923-1945 het werken met idealen, 1946-1961 idealen en praktijk, 1962-1970 nieuwe idealen, na 1970 werken met nieuwe idealen. Binnen de hoofdstukken is voor een strakke thematische opzet gekozen. De sterke band met de Delftse school, waaruit veel van de bestuurders en commissieleden alsmede van de architecten aan wie de plannen werden gegund, voortkwamen, eindigde in de jaren zestig, de tijd waarin het genootschap tot een professionele organisatie werd omgevormd.

Het boek bevat veel materiaal dat ook buiten de Gelderse context van belang is, al heeft de auteur geenszins gekozen voor de geschiedenis van het welstandstoezicht in Nederland. In zevenendertig persoonsbeschrijvingen van bestuurders en commissieleden wordt interessante informatie toegevoegd. Ook daarin is een verschuiving van liberaal en socialistisch naar politiek-rechts te bespeuren, met toename van het rooms-katholieke element, waaruit stellig de band met de Delftse school valt te verklaren.

Het komt mij voor dat er nadelen kleven aan de strekking van het laatste hoofdstuk dat, zoals in het woord vooraf is uiteengezet, de visie weergeeft van het bureau van het genootschap op de recente geschiedenis. Die persoonlijke betrokkenheid van de opdrachtgever leidt hier tot een eenzijdigheid die vermeden had moeten worden. Ten aanzien van de door het genootschap nagestreefde integrale visie op de welstandszorg rezen er problemen met de monumentenzorg. Het gaat mij te ver die problemen gemakshalve terug te voeren op de houding van halsstarrigen. De Monumentenwet van 1961 beschermde in de praktijk nu eenmaal in belangrijke mate het individuele object. Voor een ensemble was er het beschermde stads- of dorpsgezicht. Maar daartussen zweefde veel, een gebied waarvoor het genootschap terecht belangstelling koesterde. Toch gaven de wettelijke middelen weinig mogelijkheden dat tussengebied te beschermen, terwijl de Monumentencommissie op provinciaal niveau en op gemeentelijk niveau met het beschermingsinstrumentarium gericht op het individuele pand nu eenmaal rekening moest houden, ook in de beroepsprocedures. Te weinig is dit dilemma door het bureau van het genootschap begrepen, zodat deze visie in het boek dan ook niet naar voren komt. Dat doet niets af aan het vele dat geboden wordt in deze boeiende publicatie.

Het register van aardrijkskundige en persoonsnamen alsmede van onderwerpen maakt het boek goed toegankelijk. Als kleine oneffenheid zij de foutieve spelling vermeld van de naam van de architect H.M. Kraayvanger als Kraayenvanger.

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije

D. Bosscher, M. Roholl, M. van Elteren, ed., *American culture in the Netherlands* (European contributions to American studies XXX;

Amsterdam: VU university press, 1996, 196 blz., *f*55,-, ISBN 90 5383 305 6).

Kenmerken van de boekenserie van de Netherlands-American studies association (NASA) zijn dat de delen regelmatig verschijnen, dat het meestal bundels zijn van conferentievoordrachten en dat de kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen nogal kan variëren. Ook het hier te bespreken dertigste deel van de serie past in dat model. Behalve een inleiding door de redactie bevat het tien opstellen waarvan de meeste op een conferentie zijn gepresenteerd die

in 1992 in Middelburg is gehouden. Die conferentie vormde de afsluiting van een breed opgezet onderzoek met veel deelnemers naar de Amerikaanse populaire cultuur in Europa. Het heeft niet minder dan zes delen van de serie opgeleverd, waarvan dit het laatste is. De titel is overigens wat misleidend. Het boek biedt niet, zoals gesuggereerd wordt, een hedendaagse bestandsopname, maar integendeel een exploratie van het verschijnen van Amerikaanse invloeden op diverse terreinen van de Nederlandse cultuur. Het is dus in feite een bundel historische studies. Vier bijdragen op het gebied van beeld en geluid vormen het eerste segment: over film (Nico J. Brederoo), de geïllustreerde pers (Joop Toebes), jazz (Kees Wouters) en striptekeningen (Tom ter Bogt). Ze gaan terug tot in de jaren 1920. Toebes beperkt zich in zijn onderzoek naar het beeld van Amerika in een aantal Nederlandse geïllustreerde bladen zelfs uitsluitend tot de twintiger jaren en dat is een beetje jammer, want daardoor is er minder sprake van een ontwikkeling dan in de andere bijdragen. Het zou aardig zijn geweest te zien of die bladen ook in de jaren van de *New Deal* en de verscherping van de internationale verhoudingen zijn blijven steken in het stereotype beeld van Amerika als het land van curiositeiten, uitvindingen, wolkenkrabbers en grootse natuur.

De zes andere opstellen vormen het tweede segment. Ze spelen allemaal in de naoorlogse periode en behandelen zulke uiteenlopende onderwerpen als postmodernisme in de Amerikaanse en Nederlandse poëzie in de jaren zestig (Wiljan van den Akker), de opkomst van de Nederlandse jeugdcultuur (Henk Kleijer en Ger Tillekens), het verband tussen het populaire televisiebeeld van Amerika en de groei van het Nederlandse aandeel in het Europese massatoerisme naar dat land (Marc Dierikx), de ‘amerikanisering’ van het Nederlandse hoger onderwijs (Jan C.C. Rupp), Amerika als het grote voorbeeld in de rapportages van de verschillende missies die in het kader van het *technical assistance program* van het Marshallplan het land bezochten (Frank Inklaar) en tenslotte een overzicht van het beleid van het Amerikaanse informatiebureau USIS in Den Haag (Marja Roholl). Van deze verzameling springen de bijdragen van Dierikx en Roholl in het oog als resultaten van goed historisch onderzoek over een langere periode. Daarentegen doen de twee opstellen waarin het onderwijs aan de orde komt twijfels en wenkbrauwen rijzen. Kleijer en Tillekens menen dat het ontstaan van een autonome Nederlandse jeugdcultuur in de jaren zestig niet moet worden toegeschreven, zoals vaak gebeurt, aan de invloed van de moderne Amerikaanse consumentencultuur, maar eerder aan de uitbreiding van het middelbaar onderwijs. Dat mag zo zijn, maar hun opmerking dat de vraag naar uitbreiding van dat onderwijs in eerste instantie uit de bevolking zelf voortkwam, is toch maar de helft, of minder, van de waarheid. Ze zien de planning van de overheid (ontwikkeling van de bevolkingscijfers) en de aantrekkingskracht van het Amerikaanse model bij de inrichting van dat onderwijs over het hoofd. In een bundel die juist die Amerikaanse invloed in kaart wil brengen, is dat nogal een vreemde omissie. De bijdrage van Rupp roept zelfs de vraag op of hij zijn eigen uitgangspunt wel goed heeft begrepen. Hij heeft zijn onderzoek naar de overgang van het vooroorlogse Duitse model van de inrichting van het academische onderwijs naar het naoorlogse Amerikaanse model zó opgevat als zou er tot 1940 sprake zijn geweest van een Duitse wetenschappelijke hegemonie aan de Nederlandse universiteiten en na 1945 van een Amerikaanse. Bij een dergelijke misvatting komt de vraag op hoe de redactie dit stuk heeft kunnen accepteren. De bundel als geheel

ten slotte had wel wat meer op de contacten tussen de Amerikaanse en Nederlandse regeringen en hun organen mogen ingaan. De argeloze lezer krijgt nu de indruk dat het hele proces van Amerikaanse beïnvloeding en Nederlandse adaptatie bijna iedereen raakte, behalve de overheid. Zo was het natuurlijk niet, zeker niet op het terrein van het onderwijs.

N.A. Bootsma

P.J. Verstraete, *Reimond Tollenaere. Biografie* (Kortrijk: Pieter Jan Verstraete, 1996, 477 blz., Bf 1300,-, ISBN 90 803018 1 7).

Verstraete behoort tot de Vlaamse historici die hun aandacht in het bijzonder richten op de Vlaams-nationalistische traditie in de ontvoogdingsstrijd van Vlaanderen. In deze traditie is er waardering voor het activisme en de Frontbeweging uit de Eerste Wereldoorlog (het begin van de Vlaams-nationale ideologie voor een zelfstandig Vlaanderen, al dan niet verenigd met Nederland) en de ontwikkeling naar het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) van 1933, de hernieuwde samenwerking met de Duitse bezetters en de naoorlogse evolutie naar hernieuwde Vlaams-nationalistische partijvorming, zoals die tenslotte uitmondde in onder andere het politiek rechtse Vlaams Blok. Opvallend in het Vlaams-nationalisme is de groei naar een antiparlementaire traditie, een centraal stellen van de volksgemeenschap en het afwijzen van zowel een socialistische als liberaal-kapitalistische samenleving.

In Verstraetes biografie vinden we in Tollenaere een Vlaams-nationalistisch ideaaltype. Zoals de meeste voorvechters van emancipatie van Vlaanderen kwam hij uit een redelijk gegoede middenstandsfamilie, raakte hij op de middelbare school al intens betrokken bij de Vlaamse beweging en wilde hij zich, opgevoed op roomse colleges, op het klein-seminarie te Roeselare voorbereiden op het priesterschap. Dit mislukte om meer dan een reden. Extreme Vlaamsgezindheid, twijfel aan het celibaat en bovenal een teveel aan dynamiek om de absolute gehoorzaamheidscultus te verdragen, leidden ertoe dat hij een *consilium abeundi* kreeg. Na enige aarzeling koos hij in de zomer van 1928 voor een rechtenstudie te Gent. Daar ontwikkelde hij zich in het begin van de jaren dertig tot een radicaal studentenleider. Hij vervulde bestuurlijke functies in het Algemeen Vlaamsch hoogstudentenverbond (een overkoepelende studentenorganisatie) en het Dietsch studentenverbond (een overkoepelende organisatie in Nederland), waarin hij een Groot-Nederland verdedigde zonder compromissen en zonder eerst te werken aan een federaal België. Na enige twijfel over aansluiting bij Joris van Severens Verdinaso viel de uiteindelijke keuze op het Vlaamsch Nationaal Verbond van Staf de Clercq. Hij maakte er carrière als propagandaleider, had grote invloed op De Clercq en wist de gematigde elementen in de partij te overheersen. Tollenaere was een begaafd, meeslepend spreker, wars van het parlementaire systeem en vol vuur over actie door de Vlaamse jeugd tegen de Belgische staat. De Nederlandse historicus Pieter Geyl, bekend met de Vlaamse verhoudingen, noemde hem in zijn briefwisseling de 'Vlaamsche Goebbels'. In 1936 kwam Tollenaere voor het arrondissement Roeselare in het parlement. Hij fulmineerde er tegen België, tegen het marxisme en het 'praathuis', het parlement zelf. Steeds duidelijker werd zijn in feite autoritaire rechtse opstelling. De natuurlijke bondgenoot voor Vlaanderen was Duitsland. Dit bleek in mei 1940. Tollenaere was ervan overtuigd dat een overwinning van de Entente voor Vlaanderen geen enkel belang had. Alleen een Duitse overwinning zou een zelfstandig Vlaanderen al dan niet verenigd met het Noorden kunnen waarmaken. Om die overwinning mogelijk te maken besloot Tollenaere na de Duitse aanval op de gehate Sovjet-Unie als commandant van de Dietsche militie/Zwarte brigade, de weerafdeling van het VNV, als vrijwilliger dienst te nemen bij de Waffen-SS. Hoewel een fraaie politieke positie voor hem in het nabije verschiet lag, koos hij voor de militaire strijd om een voorbeeld te geven, om het bolsjewisme te bestrijden en om Vlaanderen zijn eigen soldaten te

geven. Het was een noodzakelijke getuigenis van de ‘levenswil van het Vlaamse volk’. Het leverde hem in 1942 de dood op, getroffen door granaatvuur van de eigen troepen, een feit dat zorgvuldig verborgen gehouden werd. Zijn dood als held van Vlaanderen kreeg al in de oorlog een mythische betekenis.

Verstraete, die inmiddels een vrij omvangrijk oeuvre tot stand heeft gebracht, beschrijft Tollenaeres leven uiterst zorgvuldig. Hij heeft een zeer omvangrijk bronnenonderzoek gepleegd en

veel onbekende gegevens opgediept via veelal indirecte wegen. Er was geen archief-Tollenaere. De auteur heeft voor zover mogelijk contact gehad met vrienden en verwanten en partijgenoten. Deze contacten, mondeling en schriftelijk, worden nauwgezet verantwoord. Het betoog is zakelijk, aangevuld met welgekozen citaten uit brieven, redevoeringen en bijdragen van Tollenaere en anderen en Tollenaeres politieke idealen worden niet geflatteerd. Het is zonder meer duidelijk dat Tollenaere vanaf de jaren dertig als enig aanvaardbare ideologie het nationaal-socialisme zag en Duitsland daarbij als partner. In hoeverre hij zelf in 1940-1942 geloofd heeft in een Dietschland is niet geheel duidelijk. Teleurstelling over Duitslands optreden tegenover Vlaanderen en tegenover de Vlaamse SS-vrijwilligers was er wel, maar leidde niet tot een koersverandering.

Na lezing blijven er toch enige vragen. Verstraete stelt dat hij slechts materiaal aandraagt en de lezer het oordeel laat. De vraag rijst of dit niet te gemakkelijk is. Het lijkt mij dat een biograaf zijn lezer een eigen oordeel niet moet onthouden en zeker niet wanneer het een figuur betreft met een zo uitgesproken nefaste politieke ideologie. Per slot was ook Tollenaere, om de historicus Karel van Isacker (*Mijn land in de kering,* II, 85) aan te halen, een van die 'geïdealiseerde leiders' die 'eensporige, van de realiteit vervreemde dwepers achterna liepen en zo hun ondergang bewerkten'. De vraag naar Tollenaeres verantwoordelijkheid voor wat Vlaanderen in en na de Tweede Wereldoorlog onderging, dient mijns inziens duidelijk gesteld te worden, juist door zijn biograaf. Dit telt te meer waar Verstraete zijn boek afsluit met een viertal bijlagen vol lovende oordelen over Tollenaere, waarbij ten aanzien van drie van de vier lofredenaars sprake is van duidelijke politieke verwantschap met Tollenaeres idealen. Het gaat dan om Wies Moens, Ward Hermans en George Kettmann jr. Het vierde oordeel van pater Callewaert is wat voorzichtiger van toon. Callewaert sympathiseerde echter sterk met de Vlaams-nationalisten en met hun leider Staf de Clercq en was tijdens Tollenaeres priesteropleiding zijn raadsman en biechtvader *extra muros.*

Een tweede vraag die bij Verstraete en ook bij andere niet aan hem verwante historici onbeantwoord blijft, is waarom Tollenaere en velen met hem juist deze politieke keuze gemaakt hebben. Het politieke radicalisme dat een zo groot deel van de Vlaamse jongeren niet alleen in de Eerste Wereldoorlog, maar ook daarna, in het interbellum en dan in extreem rechtse zin tot ver in de Tweede Wereldoorlog en ook weer daarna bleef aantrekken, verdient verder onderzoek. Daarbij zal meer aandacht aan psychologische factoren gegeven moeten worden en aan vergelijkend onderzoek met andere extreem nationalistische bewegingen. Verstraete geeft op deze vragen geen antwoord. Dat neemt niet weg dat zijn bijdrage voor dit verdere onderzoek van belang is en dat hij onze kennis van de Vlaamse beweging met deze studie vergroot heeft.

P. van Hees

J.J. Huizinga, *Friesland en de tweede wereldoorlog* (Leeuwarden: Friese pers boekerij, 1996, 256 blz., *f*30,-, ISBN 90 330 1462 9).

Er waren slechtere plaatsen om de bezettingstijd door te komen dan Friesland. Zowel het bezettingsregime als het Duitse militaire apparaat hadden er belang bij de traditionele functie van de provincie als leverancier van veeteeltproducten zo goed mogelijk in stand te houden. De eerste jaren werden dan ook nauwelijks maatregelen genomen die het dagelijkse leven ingrijpend verstoorden, afgezien natuurlijk van de centralisatie en controle waarmee de bezetter zijn greep op de provincie verzekerde. Die relatief rustige toestand werd begunstigd door de omstandigheid dat Friesland behalve voor de *Luftwaffe* strategisch niet van groot belang

was. Hier dus geen aanleg van een *Atlantikwall* met de daaraan verbonden ellende van evacuaties en gevaar van bombardementen. Ook bij de bevrijding werd geen ernstige schade aangericht, met uitzondering van het dorp Pingjum bij Kornwerderzand, waar een achtergebleven Duitse *pocket* door de Canadezen moest worden opgeruimd. De *Wehrmacht* trok zich in april 1945 snel terug naar het oosten om aan geallieerde insluiting te ontkomen. Tot aan de zogenaamde melkstaking van 1943, het Friese equivalent van de april-meistakingen, waren er grote delen van het platteland waar nauwelijks iets was te merken van oorlog en bezetting. Daarna werd ook in Friesland de toestand grimmiger: Duitse terreur, verzetsactiviteiten, een toevloed van onderduikers en in de winter 1944-1945 de opvang van Limburgse évacués uit de regio Venlo-Roermond.

Deze grove schets wordt in het boek van Huizinga gedetailleerd en aangevuld. In afzonderlijke hoofdstukken behandelt hij de meidagen van 1940, de invoering van de nieuwe orde, de jodenvervolging, de rol van de Nederlandse en Duitse overheden, de economische ontwikkeling, de deportaties en het culturele leven in Friesland tijdens de bezetting. Ter afronding volgen dan nog twee hoofdstukken, respectievelijk gewijd aan de nasleep, met name de bijzondere rechtspleging, en aan het herdenkingsproces. Vooral het laatste vormt een interessante toevoeging waarin aan de ene kant de monumenten en vieringen en aan de andere kant de literatuur en geschiedschrijving aan bod komen. Een lijst van archieven, kranten en vakliteratuur besluit het boek dat fraai is uitgegeven en met veel foto's en kaarten is geïllustreerd. Het gaat hierbij om een samenvattend overzichtswerk dat duidelijk voor een groot publiek is bedoeld. Het bevat dan ook geen noten, maar in plaats daarvan een systeem van verwijzingen naar vindplaatsen dat overigens niet uitmunt door efficiency. Het gaat in de eerste plaats om het verhaal. Maar welk verhaal? Het wordt al gauw duidelijk wat Huizinga's uitgangspunt is: de activiteiten van de overheid, dus de Duitse en Nederlandse bestuursambtenaren. Dat verhaal wordt niet onverdienstelijk verteld, maar het geeft wel de sterke indruk van eenrichtingsverkeer. De aandacht voor wat de bredere kringen van de Friese bevolking bezighield schiet daardoor nogal eens tekort. Dat roept de vraag op of een ander uitgangspunt, dat van de bestaande verzuilde maatschappij, niet te prefereren was geweest of in elk geval de wens dat het meer bij het verhaal was betrokken. Dan zouden die achtergronden, belichaamd in de opstelling van de christelijke kerken en de sociaal-democratie, beter tot hun recht zijn gekomen. Huizinga behandelt in een korte paragraaf de kerken uitsluitend als centra van vaderlandslievende en anti-Duitse gevoelens en niet als draagsters van een principiële boodschap die dwars tegen de nazi-ideologie inging. Een overzichtswerk kan niet op allerlei onderwerpen tot in detail ingaan, maar één pagina wijden aan de Friese beweging, waarvan de nazi's een zekere gevoeligheid verwachtten voor hun rassenideologie - Seyss Inquart kwam al in juni 1940 naar Friesland, een maand later gevolgd door niemand minder dan Himmler - is wel erg weinig, vooral omdat Zondergeld in zijn dissertatie van 1978 had gesteld dat vrijwel de hele Friese beweging in het begin samenwerking met de Duitsers niet schuwde, ook al is dat standpunt niet onweersproken gebleven. En als Huizinga vermeldt dat de Duitsers er aanvankelijk naar streefden de Nederlandse voedselvoorziening op hetzelfde peil te houden als de Duitse, had hij ook wel mogen zeggen dat al in januari 1942 de Nederlandse rantsoenen tot beneden dat peil werden verlaagd. Wel concludeert hij voluit dat de bezettingstijd de Friese boer geen windeieren heeft

gelegd. Kortom, met uitzondering van een aantal zwakheden in opzet en uitwerking is Huizinga's boek een verdienstelijke en goed leesbare samenvatting van de beschikbare informatie over Friesland tijdens en kort na de bezettingstijd.

N.A. Bootsma

L. Flam, *Naar de dageraad. Kroniek en getuigenis van de oorlogsjaren 1943-1945,* H. Dethier, ed. (Brussel: VUBpress, Auschwitz-stichting, 1996, 213 blz., Bf 595,-, ISBN 90 5487 129 6).

De persoonlijke oorlogsherinneringen van de Belgische staatsburger en jood Leopold Flam (1912-1995), filosoof, docent in het voortgezet onderwijs en vanaf 1960 hoogleraar aan de Vrije universiteit te Brussel, vormen een bijzonder document. Elke keer is het lezen van de ervaringen van de slachtoffers van het naziregime een schokkende gebeurtenis. Flams kroniek vormt daarop geen uitzondering. Naast de beschrijving van het leven in de concentratiekampen, eerst in België in Mechelen in de Dossinkazerne (van mei tot oktober 1943) en na een korte periode van vrijheid van april 1944 tot mei 1945 in Hadmersleben, een nevenkamp van Buchenwald, vallen deze aantekeningen op door nogal sterk uiteenlopende reflecties over de gebeurtenissen. Allereerst is er pessimisme over de mens, de wetenschap en de vooruitgang. Flam schrijft op bladzijde 138: 'Er is een lange traditie nodig, het is een werk van eeuwen en dat sluit een exclusief vertrouwen in kennis uit. De mens heeft nog de mentaliteit van een primitieveling uit het neolithische tijdperk, maar heeft op een duivelse wijze een verschrikkelijke macht over de natuur verworven'. Dit pessimisme kreeg zijn voeding door het eigen onvermogen om tegen de vernederingen die men als kampbewoner dagelijks onderging iets te ondernemen. Anderzijds brachten zijn ervaringen hem toch tot een positiever beeld dat hij als volgt verwoordde: 'Een metafysische adem moet ons bestaan doordringen. Wij moeten het absolute zoeken, in het besef dat we het nooit zullen bereiken, altijd iedereen hoogachtend die anders denken dan wij. Het diepste streefdoel van ons wezen is feitelijk een gepassioneerd zoeken naar God. Ook de atheïsten zoeken God... God is in ons wanneer we ons bevrijd hebben van het tijdelijke en wanneer wij in iedere gedachte een uiting van leven vinden dat in de wereld bruist en niet dood wil gaan' (124-125).

Hoewel de tekst van dit egodocument ons gepresenteerd wordt als een soort dagboek, is het niet als zodanig bewaard gebleven. Het gaat om een kort na de oorlog samengesteld geheel, dat gedeeltelijk weer verloren is gegaan, maar waarvan een Franstalige versie bewaard is gebleven. Van de onmiddellijk na de oorlog genoteerde versie zijn enkele fragmenten bewaard gebleven en in deze uitgave afgedrukt. De latere tekst wijkt niet fundamenteel af. De Franstalige volledige versie is weer in het Nederlands vertaald en hier uitgegeven. Naast een woord vooraf van Y. Thanassekos en P. Halter van de Auschwitz-stichting heeft H. Dethier de technische verantwoording van de editie op zich genomen. De uitgave sluit met een lijst met verwijzingen naar publicaties van Flam waarin hij op zijn oorlogservaringen teruggrijpt.

De documentaire waarde ligt in de beschrijving van het leven in de Dossinkazerne te Mechelen en het kampleven te Hadmersleben. Over beide kampen is relatief weinig bekend. Naast Breenendonk was de Dossinkazerne in Mechelen een van de opvangkampen in België van waaruit joden doorgezonden werden naar de vernietigingskampen in Duitsland. Over de situatie waarin de joden in België na mei 1940 verkeerden, lezen we vrijwel niets. Ook het joodse verzet, waaraan Flam blijkens een enkele opmerking aan deelnam, blijft buiten beeld. Hetzelfde geldt voor de betrekkingen tussen de joden en de Belgische bevolking, de overheid en de Duitse bezetters. Zelfs over zijn eigen familie, vrouw en zoontje, is hij weinig mededeelzaam.

In dit opzicht is het letterlijk een egodocument. Dit valt te betreuren omdat het ons inzicht in de verschillen tussen de jodenvervolging in Nederland en België en over de verschillen in de hulp die er in beide landen aan de joden is geboden, niet verrijkt. Over deze materie is zeker discussie mogelijk, zoals blijkt uit de recente studie van P. Griffioen en R. Zeiler in het achtste jaarboek van het RIOD (1997).

P. van Hees

H.J. Langeveld, e.a., *Zwischen Wunsch und Wirklichkeit. Die belgischen, niederländischen und westzonalen deutschen Gewerkschaften in der Phase des Wiederaujbaus, 1945-1951* (Niederlande-Studien III; Münster, Hamburg: Lit, 1994 [i.e. 1995], 572 blz., ISBN 3 89473 738 7).

Dit boek sluit een project af over de sociaal-economische structuur als politiek probleem in West-Europa tussen 1945 en 1952 dat Horst Lademacher in 1976 aan de Vrije universiteit begon. Zich afzettend tegen publicaties die zich op grote landen richtten, plaatste hij kleine landen als Nederland en België op de voorgrond, mede vanwege hun samenwerking tussen kapitaal en arbeid (in België het Sociaal pact en in Nederland de Stichting van de arbeid). De gang van zaken in deze landen wilde hij bovendien vergelijken met die in Duitsland. Terwijl België en Nederland autonome, niet van buitenaf beïnvloede ontwikkelingen kenden, werden in de Britse en Amerikaanse sectoren van het bezette Duitsland ideeën ingebracht die ook bepaald werden door andere belangen (zoals die van de bezettingsautoriteiten) en die bovendien opgenomen moesten worden door een bevolking die zich nog van het eerdere totalitaire regime moest losmaken. De oorspronkelijke bedoeling om de resultaten van het project in één boek samen te brengen kon ‘aus arbeitstechnischen und personellen Gründen’ niet worden gerealiseerd (9). Aan eerdere publicaties uit het project (opgesomd in noot 1 op bladzijde 9-10) voegt dit boek er vier toe: 1. Een inleiding door Lademacher (11-56) over de greep van de bezettingsautoriteiten op de westelijke zones van Duitsland, het eenheidsstreven dat in Frankrijk en Italië uit het verzet voortkwam en de daar sterk van afwijkende ontwikkeling in Groot-Brittannië, waar geen bezetting was, geen vernieuwing uit het verzet voortkwam en waar Labour regeringspartij was. Hiermee zijn de ontwikkelingen in de grote landen aangeduid. 2. De tekst van Langeveld over hervorming en samenwerking in Nederland (57-277) vormt een boek in dit boek. Feitelijk behandelt hij de ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) tussen 1918 en 1950: voorspel 1918-1940 (61-97), oorlog (98-141), NVV en Eenheidsvakbeweging (142-174), NVV en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (175-242) en NVV en ondernemingsraden (243-277). 3. Hoewel de tekst van Zondergeld over de Belgische hervormingspogingen door de vrije vakbeweging tussen 1944 en 1948 (279-430) ook een flinke omvang heeft, beperkt de auteur zich in de tijd. Bovendien zijn, anders dan voor het Nederlandse deel, geen archieven geraadpleegd. 4. De tekst van Lademacher en Mühlhausen behandelt de wederopbouw en interventies van de Britten en Amerikanen in hun bezettingszones (431-550), mede gebaseerd op documenten uit Britse en Amerikaanse archieven (Public record office in Kew Gardens en National archives in Washington DC). Het boek is goed toegankelijk via het register (in Duitsland en Nederland niet vanzelfsprekend), al duurt het even voor de lezer doorheeft hoe het boek zelf in elkaar steekt. De stukken bieden zeker interessante informatie maar het boek heeft ook iets onbevredigends omdat het wel een vergelijking suggereert, maar deze niet biedt. Vooruit, de omslagtekst spreekt over een vergelijking ‘ermöglichen’, maar zelfs de vergelijking tussen grote en kleine landen (tussen deel 1, respectievelijk de delen 2 en 3) blijft achterwege. Een samenvattende tekst over het project had, ook al was deze maar kort, niet misstaan. De lezer zou dan het gevoel hebben dat het project ook echt was afgesloten. Waarom in een boek dat

vergelijkingen mogelijk wil maken met landen waar de christen-democratie eveneens sterk is, de confessionele vakcentrales er in het Nederlandse deel zo bekaaid vanaf komen, ontgaat mij. Is het niet merkwaardig in de naoorlogse discussies over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en ondernemingsraden wel werkgevers tegen te komen maar niet de katholieke en protestantse vakcentrales KAB en CNV? Interessant in het deel over Duitsland is het optreden van de Nederlander J.H. Oldenbroek (aangeduid als Johan in plaats van Jacobus). Als voorzitter van de Internationale Transportarbeiders-

federatie bleek hij goed geïnformeerd en kwam hij met oplossingen die oog hadden voor de psychologische factoren in Duitsland (467). In september 1945 botste hij met Walter Citrine, die de Britse vakbeweging in Duitsland een belangrijker rol wilde laten spelen dan internationale beroepssecretariaten als de Internationale Transportarbeiders Federatie (ITF) (476). De aanwezigheid van deze federatie in Duitsland en de controverse tussen Oldenbroek en Citrine zijn te begrijpen wanneer men weet dat Oldenbroek en zijn federatie vanuit Londen sinds 1942 samenwerkten met het Amerikaanse Office of strategie services. Dankzij een geheim netwerk in nazi-Duitsland kon de ITF de Amerikaanse geheime dienst helpen aan informatie uit en contactpersonen in Duitsland. Toen Citrine deze samenwerking in 1944 ontdekte, verweet hij Oldenbroek zijn onafhankelijkheid te hebben verloren. Oldenbroek wist echter duidelijk te maken dat zijn federatie financieel en beleidsmatig onfhankelijk was gebleven van de Amerikanen (zie het door mij geredigeerde *The International Transportworkers Federation 1914-1945*, 1997, hoofdstuk 24). Kennelijk vond deze controverse een voortzetting in de Britse bezettingszone, waar de transportarbeidersfederatie eerder voet aan de grond had dan Citrine. Ik breng deze gegevens als aanvulling, maar ook om te wijzen op het belang van Britse en Amerikaanse oorlogsarchieven voor onderzoek naar Nederlanders of voor Nederland relevante ontwikkelingen. Het deel van Lademacher en Mühlhausen bevestigt het belang van deze bron.

Bob Reinalda

P.J. Drooglever, M.J.B. Schouten, ed., *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950,* XX, *16 september 1949-31 december 1949* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie LXXX; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1996, xxxi + 929 blz., *f*95,-, ISBN 90 5216 073 2).

In maart 1996 verscheen het laatste deel van de *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950.* De uit twintig delen bestaande serie telt meer dan 15.000 bladzijden en omvat ruim 7.000 documenten; een ware titanenklus, waarvoor de samenstellers alle lof verdienen. Het slotdeel behandelt de periode 16 september tot 31 december 1949. Het is in alle opzichten fascinerende lectuur en de recensent heeft dan ook met rode oortjes de ontwikkelingen gevolgd in de laatste fase voorafgaand aan de overdracht van de soevereiniteit. Deel XX leest als een spannende roman. Vanzelfsprekend neemt de rondetafelconferentie de centrale plaats in, maar wat frappeert is dat niet zozeer het Haagse toneel, maar welhaast nog meer het Indonesische podium de aandacht van de lezer trekt. De documenten bevestigen weliswaar de bestaande opvatting dat de gebeurtenissen in Indonesië na de wapenstilstand begin augustus 1949 niet meer van doorslaggevende betekenis zijn geweest op de uitkomst van het dekolonisatieproces, maar zij nuanceren wel het beeld dat zij er helemaal niet meer toe gedaan hebben. Integendeel. Het is in feite kantjeboord geweest. De Nederlandse - als trouwens ook de Indonesische - onderhandelaars waren zich terdege bewust van de rampzalige gevolgen indien de

rondetafelbesprekingen zouden mislukken. Dit besef werd nog eens versterkt door de alarmerende berichtgeving vanuit Batavia over de steeds precairder wordende militair-strategische positie van de Nederlandse strijdkrachten in de kolonie. De talrijke militaire rapporten in deel XX maken keer op keer gewag van een 'koude infiltratie' van republikeinse troepen in het door het Nederlandse leger beheerste gebied waartegen men onmachtig was effectief op te treden. De voortdurende ondermijning van de Nederlandse militaire positie, gecombineerd met de moeizame voortgang der besprekingen in Den Haag, bracht de legertop welhaast in een staat van paniek. Een bloedbad werd voorzien in het geval de onder-

handelingen zouden mislukken, omdat men de buiten de steden woonachtige Nederlanders onvoldoende bescherming kon bieden. Toen de rondetafelconferentie dan ook half oktober dreigde vast te lopen op de regeling van de door Indonesië over te nemen Nederlands-Indische schuldenlast, werd het leger in de hoogste staat van paraatheid gebracht. Alle opties werden open gehouden tot en met het desnoods starten van een derde politionele actie om een republikeinse aanval voor te zijn. Keer op keer hamerden de civiele en militaire autoriteiten vanuit Batavia erop dat de onderhandelingen niet mochten mislukken. Op het bericht dat de rondetafelconferentie in het zicht van de haven alsnog dreigde te stranden op de Nieuw-Guineacontroverse reageerde Batavia geschokt en vol ongeloof. Groot was dan ook de opluchting toen met het Nieuw-Guineacompromis de conferentie alsnog werd veiliggesteld. Exponent van de paniekerige stemming in Batavia was de landvoogd, A.H.J. Lovink. Tot op heden is zijn rol in de geschiedschrijving onderbelicht gebleven en zijn aandeel komt in dit deel voor het eerst goed tot zijn recht. Traditioneel wordt Lovink afgeschilderd als de man die zich strikt aan zijn opdracht hield om in de zeven maanden van zijn bewind zorg te dragen voor een zo soepel mogelijke overgang van het einde van het Nederlands koloniaal bewind naar de nieuwe verhouding met het onafhankelijke Indonesië. Deel XX maakt duidelijk dat Lovink een wat andere invulling gaf aan deze taak. Hij komt naar voren als iemand van de harde lijn die onvoldoende bestand bleek tegen de druk van zijn ambt. Iemand die zijn oor al te sterk neigde naar hetgeen aansloot bij zijn koloniaal-conservatieve opvattingen en onder te grote invloed van de legertop stond. Als zovelen had Lovink te weinig gevoel voor de psychologische dimensie van het bij uitstek door emoties beheerste dekolonisatievraagstuk. Zijn zakelijke opstelling maakte in toenemende mate plaats voor emotionaliteit, hetgeen zijn visie op onverantwoorde wijze vertroebelde. Lovink maakt een duidelijk overspannen indruk, hetgeen zich onder andere uit in een persoonlijk getinte controverse met de sultan van Djokja alsmede in zijn drammerigheid inzake het vasthouden aan het paleis Buitenzorg als toekomstige residentie voor de hoge commissaris. Steeds moeilijker wist hij bijzaken van hoofdzaken te onderscheiden en hij moest door zijn naaste medewerkers steeds vaker van ondoordachte acties worden weerhouden. Het is de verdienste van het kabinet dat men Lovinks berichtgeving over de inderdaad uiterst explosieve situatie in Indonesië in de laatste maanden van 1949 niet zo dramatisch ernstig heeft genomen als zij verwoord was. Wie de berichtgeving van Lovink leest kan welhaast tot geen andere conclusie komen dan dat hij, zonder zich daarover expliciet uit te spreken, het kabinet wilde doen aansturen op een militaire confrontatie om de Republikeinse opmars een halt toe te roepen. De regering weigerde zich echter door de talrijke - en door Lovink zwaar aangezette - Indonesische schendingen van de wapenstilstand te laten provoceren zolang het bij incidenten bleef. Zij bleef het grotere belang scherp voor ogen houden en was zelfs bereid hiervoor enkele mensenlevens op te offeren. Geheel gerust op het oordeelsvermogen van Lovink was men intussen al lang niet meer. Niet voor niets moest Van Maarseveen hem voortdurend tot kalmte en bezonnenheid manen. Uiteindelijk kwam het kabinet tot het inzicht dat Lovinks aanblijven als hoge commissaris in het nieuwe Indonesië niet verstandig was en verleende het hem eervol ontslag. Regeringscommissaris Hirschfeld werd de eerste hoge commissaris en zou meteen geconfronteerd worden met het slotstuk van de Indonesische dekolonisatie: het Nieuw-Guineavraagstuk. Het wachten is nu op het eerste deel van de

bronnenuitgave die deze kwestie uit de doeken zal doen. Op welke wijze die vorm zal krijgen (cd-rom?) is nog onzeker, maar dat die opnieuw zal getuigen van de excellent hoge kwaliteit die de nu afgesloten bronnenpublicatiereeks kenmerkt, mag men gerust aannemen. De namen van Drooglever en Schouten, die ook de nieuwe serie zullen verzorgen, staan daar wel voor garant.

H. Meijer

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De Auteurs

Henk te Velde (1959) is UD geschiedenis RUG en onderzoeker in dienst van NWO.
Robert Stein (1960) werkt als postdoc-onderzoeker aan een NWO/VNC-project over de bestuurlijke integratie van de Bourgondische Nederlanden in de vijftiende eeuw. Hij promoveerde op een proefschrift over Brabantse historiografie.

[Nummer 4]

België in januari 1940: door Duitsland bedreigd, door Groot-Brittannië en Frankrijk onder druk gezet

Gustaaf Janssens*

Het jaar 1940 heeft in de Belgische geschiedenis een heel bijzondere klank. Het was het jaar van de laatste vredesmaanden, van de Duitse inval met de daarop volgende achttiendaagse veldtocht, van de capitulatie van het leger en van de breuk tussen de koning en de regering en van de beginnende Duitse bezetting[1].

De oorlog heeft België niet onverwacht getroffen. Talrijke incidenten, speciaal in de maand januari van 1940, vormden de prelude voor de inval van 10 mei 1940[2]. Eind mei 1940 kwam het tot een breuk tussen koning Leopold III en zijn regering omdat de koning-opperbevelhebber tot capitulatie voor de Duitse militaire overmacht besloot en weigerde samen met de ministers het land te verlaten. Dit conflict was voor beide partijen uiterst pijnlijk[3]. De koning en zijn ministers, en in het bijzonder minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak, hebben in 1939/1940 de Belgische neutraliteit steeds verdedigd. Zij deelden een gezamenlijke bezorgdheid ten overstaan van de wankele vrede en hoopten dat België aan de oorlog zou kunnen ontsnappen. Over wat er in het geval van een Duitse inval zou gebeuren - weerstand door het leger en steun vanwege de garanten Groot-Brittannië en Frankrijk - was men het ook eens. Hoe een en ander precies zou verlopen, en dat de wegen van de koning en van de ministers uiteindelijk uiteen zouden gaan, was in januari 1940 evenwel moeilijk voorspelbaar. Toch hebben de gebeurtenissen van toen bijgedragen tot de latere dramatische ontwikkeling. In dit artikel worden deze achtergronden belicht.

* Gebruikte afkortingen. AKP: Archief van het Koninklijk Paleis (Brussel); AMBZB: Archief van het ministerie van buitenlandse zaken (Brussel); CHD: Centrum voor historische documentatie van het leger (Brussel); *DDB: Documents diplomatiques belges 1920-1940*, Ch. de Visschere, F. Vanlangenhove, ed. (5 dln.; Brussel, 1964-1966); PRO, F.O.: Londen, Public Record Office, Foreign Office; SOMA: Studie- en documentatiecentrum oorlog en hedendaagse maatschappij (Brussel); Secr. Leopold III (Capelle): Archief van het Secretariaat van koning Leopold III (Capelle). Wij willen graag onze collega en vriend dr. Richard Boijen (Koninklijk museum van het leger en van krijgsgeschiedenis, Brussel) danken voor het bezorgen van informatie uit het archief van het Foreign Office te Londen.

1 Een inspirerend boek over de gebeurtenissen in 1940 blijft J. Gerard-Libios, J. Gotovitch, *L'an 40. La Belgique occupée* (Brussel, 1971). Reacties op deze publicatie: *Idem, La Belgique occupée. L'an 40. Commentaires et réactions* (Brussel, 1972). Waardevol voor de eerste maanden van de oorlog is A. de Jonge, *Hitler en het politieke lot van België*, I (Antwerpen, 1972). Een uitstekende studie over de koning en de Tweede Wereldoorlog: J. Velaers, H. van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (Tielt, 1994).

2 Een overzicht van de Duitse aanvalsplannen, met op de achtergrond de gebeurtenissen van januari 1940: J. Vanwelkenhuyzen, 'Pour en finir avec janvier 1940', *La revue générale* (1990) i, 39-51.

3 Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 238-241 en P.-H. Spaak, *Combats inachevés,* I (Parijs-Brussel, 1969) 99-100.

Oorlogswolken pakken samen

Na de verpletterende overwinning van Duitsland op Polen in september 1939 duurde het niet lang, vooraleer het duidelijk werd dat *Führer* Adolf Hitler zich niet met dit ene succes tevreden zou stellen. In de winter van 1939/1940 voelden velen aan dat de Duitse agressie zich vroeg of laat ook tegen het Westen zou keren. Men wist alleen niet wanneer. 'De voorbereidingen zijn getroffen, maar de beslissing is nog niet gevallen', verklaarde minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak op de kabinetsraad van 10 november 1939. Op de vergadering werd uitvoerig ingegaan op de gevolgen voor België van een mogelijke Duitse inval in Nederland. Na discussie besloot de regering dat België in voorkomend geval de neutraliteit zou kunnen opgeven en de garanten te hulp zou kunnen roepen[4].

Door vanaf 2 september 1939 een politiek van loyale neutraliteit te voeren, wensten de Belgische regering en de koning de oorlog uit het land te houden. Daarom diende alles vermeden te worden wat aan de oorlogvoerende landen aanstoot zou kunnen geven of een voorwendsel zou kunnen bieden om België in de krijgsverrichtingen te betrekken. Het aanknopen van eerder afgebroken stafbesprekingen met Frankrijk en Groot-Brittannië werd dan ook afgewezen. Toch betekende dit niet dat België zich op het gebied van militaire informatie volledig van deze beide garanten isoleerde. Op het niveau van de militaire attachés was het uitwisselen van inlichtingen immers wel mogelijk gebleven[5].

Na 2 september 1939 nam België met betrekking tot de internationale contacten een zeer gereserveerde houding aan. De Franse opperbevelhebber en verwoed tegenstander van de Belgische onafhankelijkheidspolitiek, generaal Maurice Gamelin, was daarover zeer misnoegd. Hij was steeds blijven hopen dat België de kant van de geallieerden zou kiezen. Voorstander van het principe van 'oorlog elders' ('une guerre ailleurs'), liet Gamelin zich na 2 september 1939 bitter en vijandig uit over Belgiës neutraliteitspolitiek en deed hij ook geringschattend over Belgiës eventuele weerstand tegen een Duitse aanval[6]. Men kan stellen dat de frustratie die generaal Gamelin vanaf 1936

4 G. Janssens, 'Leopold III. Een regering in de schaduw van de internationale spanning (1934-1940)', in: R. Wellens, M. Wynants, ed., *België en zijn koningen. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief. Brussel, 1990* (Brussel, 1990) 127 en J. Vanwelkenhuyzen, 'Le "cas Hollande" (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', *Guerres mondiales et conflits contemporains,* no. 187 (1997) 121-122. Oorspronkelijk had Spaak gezegd: 'Mon sentiment est que, dans l'hypothèse envisagée, le devoir de la Belgique est de sortir de sa neutralité et d'appeler immédiatement nos garants'. Deze zinsnede werd in het definitieve verslag van de vergadering niet opgenomen: P. d'Ydewalle, *De memoires. 1912-1940* (Tielt, 1994) 165-168. Over de vergadering van 10 november ook M.-H. Jaspar, *Souvenirs sans retouches* (Parijs, 1968) 284-286. De notulen van de vergadering: AKP, Archief van het kabinet van koning Leopold III, nr. 1284.

5 C. Koninckx, *Koning Leopold III, diplomaat voor de vrede* (Sint-Niklaas, 1987) 64-65. Er verscheen van dit boek een Franse vertaling: *Idem, Léopold III roi et diplomate. La politique extérieure belge et les initiatives de paix pendant l'entre-deux-guerres 1934-1940* (Antwerpen, 1997). Omdat er in de Franse versie geen nieuwe bronnen werden gebruikt, verwijzen wij steeds naar de Nederlandse versie. Over het beëindigen van de stafbesprekingen in 1936-1937: G. Provoost, *Vlaanderen en het militair-politieke beleid in België tussen de twee wereldoorlogen*, II (Leuven, 1977) 420-422 en Janssens, 'Leopold III', 117-118.

6 M.S. Alexander, 'In lieu of alliance. The French General Staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', *The journal of strategic studies*, XIV (1991) 415 en 420-421;

met betrekking tot de Belgische buitenlandse politiek had opgebouwd, van september 1939 tot mei 1940 sterk op de Frans-Belgische relaties heeft gewogen. Behalve Frankrijk drong ook Engeland bij de Belgische overheid op meer militaire informatie aan[7].

Volgens koning Leopold III diende België te waken over 'de scrupuleuze inachtneming van zijn verplichtingen als neutrale mogendheid'. Men diende dus 'de handen vrij te houden' en zo te proberen het land de oorlog te besparen[8]. De evolutie van de Belgische onafhankelijkheidspolitiek naar een statuut van volledige vrijwillige neutraliteit was volgens minister Spaak een logische evolutie die helemaal in de lijn lag van de politieke traditie van België. Volgens de minister was het 'de enig mogelijke politiek, de enige die het land één kon houden en de enige die het land toeliet te overleven'[9]. Aan Frans-Britse zijde was er voor deze zienswijze echter zeer weinig begrip.

Ter voorbereiding van het kamerdebat over het budget van Buitenlandse Zaken pleegde minister Spaak op 18 december 1939 overleg met het Koninklijk Paleis. De minister bezorgde de koning via Robert Capelle, de secretaris van de koning, inhoudelijke informatie over de toespraak die hij de volgende dag in het parlement wenste te houden. Paul-Henri Spaak stelde dat de Belgisch-Nederlandse solidariteit een feit was en dat de onafhankelijkheid en de neutraliteit van Nederland voor België van vitaal en kapitaal belang waren. Verder wilde hij meer dan ooit tevoren elk voor de Belgische buitenlandse politiek gevaarlijk automatisme vermijden en 'de handen vrij houden'. Na aanvankelijk de tekst van Spaak te hebben goedgekeurd, vond Robert Capelle na een tweede lezing dat de minister te veel de indruk gaf dat België Nederland in bescherming nam. Na overleg met de koning bezorgde Capelle aan minister Spaak nog dezelfde dag een door de koning geïnspireerde tekst, waarin duidelijk werd gesteld dat 'de onafhankelijke en neutrale opstelling van Nederland voor België van kapitaal belang was', dat 'elk automatisme dat voor de Belgische buitenlandse politiek gevaarlijk zou zijn vermeden diende te worden' en dat men 'de handen vrij' diende te houden. Minister Spaak had op 18 december ook een gesprek met de Nederlandse gevolmachtigd minister baron van Harinxma thoe Slooten. De volgende dag, op 19 december, verklaarde de minister van buitenlandse zaken in de Kamer dat de Belgische buitenlandse politiek meer dan ooit elk automatisme diende te vermijden en dat België de handen vrij diende te houden. Toch, zo voegde minister Spaak er aan toe, betekende

Idem, The Republic in danger. General Maurice Gamelin and the politics of French defence (Cambridge, 1992) 204-208 en 376; J. Vanwelkenhuyzen, *L'agonie de la paix. 31 Août-3 septembre 1939* (Parijs-Louvain-la-Neuve, 1989) 117-127. Maurice Gamelin (1872-1958) was in de Eerste Wereldoorlog kabinetschef van maarschalk Joffre, in 1938 werd hij opperbevelhebber van de Franse strijdkrachten: J.-E. Valluy, 'Gamelin, Maurice', in: *La grande encyclopédie,* IX (Parijs, 1974) 5263-5264.

7 Zo verklaarde de Britse admiraal R. Keyes in oktober 1939 aan koning Leopold 'au titre de garants, nous avons droît à certaines informations': aantekening van R. van Overstraeten, 26-10-1939 (CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', nr. 73).

8 Janssens, 'Leopold III', 127 en de koning aan minister Spaak, 16 nov. 1939: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. IIC/P3.

9 Spaak, *Combats inachevés*, I, 40-41.

dat niet dat een eventuele wijziging van de Nederlandse toestand België onverschillig zou laten[10].

In de eerste dagen van 1940 werden te Brussel verschillende berichten over een mogelijke aanval van Duitsland op de Lage Landen ontvangen. Zo liet graaf de Kerchove de Denterghem, Belgisch ambassadeur te Rome, op 2 januari weten dat de Italiaanse minister van buitenlandse zaken, graaf Ciano, hem op de hoogte had gebracht dat een Duitse aanval op België en Nederland rond 15 januari mogelijk was. Burggraaf Jacques Davignon, Belgisch ambassadeur te Berlijn, meldde op 4 januari dat Adolf Hitler besloten leek naar de wapens te grijpen en dat eerlang een offensief kon worden verwacht. Men diende dus op alles voorbereid te zijn, maar de ambassadeur meende dat het versterken van de Belgische militaire verdediging de potentiële aanvaller misschien toch nog op andere gedachten zou kunnen brengen[11]. Prinses Marie José, zuster van koning Leopold III en echtgenote van kroonprins Umberto van Italië, had van haar kant op 2 januari aan haar broer Leopold bericht dat graaf Ciano van mening was dat een Duitse aanval op België zeer nabij leek[12]. Aan Britse zijde werd aanvankelijk gedacht dat al deze berichten de bedoeling hadden België te intimideren, maar nadien verklaarde Lord Halifax ten overstaan van de Belgische ambassadeur te Londen dat hij de informatie toch ernstig nam. Tegelijk drong hij erop aan dat België zich volledig aan de zijde van Nederland zou scharen[13].

De diplomatieke informatie liet het ergste verwachten, maar toch leek het erop dat Nederland meer dan België gevaar liep om door Duitsland te worden aangevallen. Uit een gesprek dat Tony de Lantsheere, Belgisch ambassaderaad te Londen, op 4 januari had met William Strang, chef van het Central Department op het Londense Foreign Office, bleek dat Nederland, wanneer het door Duitsland zou worden aangevallen, Groot-Brittannië te hulp zou roepen. In een brief van 16 januari aan Robert Capelle meldde De Lantsheere dat men in Britse diplomatieke kringen evenwel niet goed wist hoe de hulp aan Nederland zou worden georganiseerd[14].

10 Janssens, 'Leopold III', 127 en Vanwelkenhuyzen, 'Le "cas Hollande"', 124-125. De toespraak van Spaak: *Parlementaire handelingen. Kamer van volksvertegenwoordigers. Zittijd 1939-1940,* 194-195 (19 dec. 1939). De rapporten van Spaak en Capelle (18-12-1939): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, documenten genummerd 200. Robert baron Capelle (1894-1974), diplomaat, van 1927 tot 1934 secretaris van 'de Bevelen van de hertog en de hertogin van Brabant', was secretaris (1934-1944) en van 1936 tot 1939 ook *ad interim* kabinetschef van koning Leopold III. Hij was op het Koninklijk Paleis verantwoordelijk voor het volgen van de buitenlandse politiek en werd op 15 februari 1940 tot graaf benoemd.

11 Graaf de Kerchove aan minister Spaak (3-1-1940) en J. Davignon aan dezelfde (4-1-1940): *DDB*, V, 446-450 en 450-451 (geciteerd door F. Vanlangenhove, *La Belgique en quête de sécurité* (Brussel, 1969) 145). Zie ook P. van Zuylen, *Les mains libres. Politique extérieure de la Belgique. 1914-1940* (Parijs-Brussel, 1950) 522. Over de berichten: B. van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar van een Duitse aanval op de Lage Landen', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XXV (1994/1995) 172.

12 Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 149.

13 Telegram van Ed. Cartier de Marchiennes, Belgisch ambassadeur te Londen, aan het ministerie van buitenlandse zaken te Brussel (Londen, 8-1-1940): AMBZB, nr. 11.064 (dec. 1939-jan. 1940).

14 *Conversation avec M. Strang, le 4 janvier 1940* (nota van Th. de Lantsheere) en brieven van De Lantsheere aan P. van Zuylen (12-1-1940) en aan R. Capelle (16-1-1940): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stukken genummerd 231. Zie ook B. van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar', 171.

De Belgische minister van landsverdediging generaal Denis was intussen tot de overtuiging gekomen dat een eventuele Duitse aanval op België en Nederland voor de Fransen en de Britten meer voordeel dan nadeel zou meebrengen. Want volgens een rapport van Edmond Cartier de Marchiennes, Belgisch ambassadeur te Londen, zou een Duitse aanval op België op dat ogenblik 'meer en meer aan de Franse en de Britse verlangens' beantwoorden. Na hun interventie in België zouden de Frans-Britse troepen volgens Denis het grootste gedeelte van België kunnen controleren. De Duitsers zouden in dat geval het grootste gedeelte van Nederland, evenwel zonder de kust, beheersen. De voordelen van een dergelijke situatie voor de Fransen en de Britten waren volgens minister Denis duidelijk: op militair vlak zouden zij een aantal vliegvelden in België, alsook de Noordzee controleren en zo de economische blokkade van Duitsland kunnen handhaven. Toch diende men er volgens de minister rekening mee te houden dat de Duitsers in Nederland belangrijke luchtmachtbases zouden controleren, maar dit zou volgens hem niet opwegen tegen het Frans-Britse militaire overwicht[15].

Dat de Belgische minister van landsverdediging de Franse strategie goed aanvoelde, wordt gestaafd door een nota van generaal Gamelin, waarin deze op 16 november 1939 stelde dat het voor Frankrijk van grote betekenis was op Belgisch grondgebied door te dringen. Immers, zo schreef de generaal, 'zo brengen wij de oorlog buiten de landsgrenzen en beschermen wij beter ons industriegebied in het noorderdepartement'[16]. Begin december 1939 had prins Eugène de Ligne, Belgisch diplomaat verbonden aan de algemene directie van het ministerie van buitenlandse zaken te Brussel, in een vertrouwelijke brief aan baron Capelle al gemeld dat hij, voortgaand op contacten te Parijs, meende dat men in hoge Franse legerkringen 'de tegenstander wilde vernietigen op het slagveld dat daartoe het meest geschikt was en dat het Belgische leger aan deze bekommernis dreigde te worden opgeofferd'[17]. De Franse ambassadeur te Brussel Paul Bargeton had eerder (op 9 november 1939) aan minister Spaak verklaard dat Frankrijk het liefst zou hebben dat België bij een Duitse aanval op Nederland tussenbeide zou komen[18]. In september reeds had ook luitenant-generaal baron Vinçotte, Belgisch militair attaché bij de Belgische ambassade te Londen, er in een rapport al op gewezen dat men in Groot-Brittannië niet zou aansturen op een Franse aanval op Duitsland via België, 'maar dat dit niet wilde zeggen dat men niet met een zeker genoegen Duitsland het initiatief zou zien nemen om ons aan te vallen'[19].

15 Minister van landsverdediging generaal Denis aan minister Spaak, 19 dec. 1939: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 230. De minister alludeert hier op het rapport nr. 4172 (29 nov. 1939) van ambassadeur Cartier de Marchiennes dat ook aan ambassadeur Davignon was doorgegeven: vgl. J. Davignon aan R. Capelle, 5-1-1950 (*Ibidem,* nr. XVA/15, stuk 213) en Cartier de Marchiennes aan P.-H. Spaak, 19-12-1939: AMBZB, nr. 11.046 (dec. 1939-jan. 1940).

16 Nota van Gamelin (16 nov. 1939), geciteerd in J. Wullus-Rudiger, *Les origines internationales du drame belge de 1940* (Brussel, 1950) 195. Over de ideeën van Gamelin met betrekking tot een interventie in België: Alexander, *The Republic in danger,* 202-204.

17 Prins de Ligne aan R. Capelle, 7-12-1939: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stuk 186.

18 Vanwelkenhuyzen, 'Le "cas Hollande"', 123.

19 Baron Vinçotte, *Politique de guerre de la Grande Bretagne; attitude envers les neutres,* 23-9-1939: AMBZB, nr. 11.064 (juli-sept. 1939).

Op 12 december 1939 ten slotte, deed de Franse generaal buiten dienst Walch in de Franse pers een aanval op de houding van de neutrale mogendheden. Hij sprak toen ook de verwachting uit 'dat de slagvelden die nu nog verboden terrein waren, morgen toegankelijk zouden zijn'[20]. België in de oorlog betrokken zien was dus duidelijk iets waar een aantal Fransen en Britten niet afkerig van was.

Begin januari 1940 meldde R. Gérard, Belgisch correspondent van het persagentschap Belga te Parijs, verscheidene aanvallen vanuit Franse leidende politieke kringen tegen koning Leopold III. Gérard opperde dat 'het Frans-Belgisch misverstand' door de Fransen gewenst was en dat het tegen de monarchie, tegen de Belgische onafhankelijke buitenlandse politiek en tegen Belgisch Kongo werd uitgespeeld[21].

Al geloofden velen aanvankelijk nog dat Duitsland niet onmiddellijk van zin was België aan te vallen, de berichten uit het buitenland waren weinig hoopgevend. In een nota die baron Van der Elst, Belgisch consul-generaal te Wenen, op 10 januari 1940 aan minister van buitenlandse zaken Spaak stuurde, wordt gewaarschuwd dat volgens ingewonnen inlichtingen Duitsland in de komende lente Nederland zou bezetten en dat België 'daarbij meteen zou kunnen worden meegenomen'. Ook vreesde de Belgische consul dat indien de strijd tussen het Duitse leger en de geallieerden op Belgische bodem zou worden uitgevochten, dit op 'een brutale en alles verwoestende wijze' zou gebeuren[22].

De Belgische leiders hielden in het begin van 1940 ernstig rekening met een nakend Duits offensief. Daarom besprak de koning op 10 januari 1940 met minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak een ontwerp van een nota die België aan Frankrijk en Groot-Brittannië zou overhandigen in geval van een Duitse aanval op Nederland. In deze tekst verklaarde België de neutraliteit op te geven en werd aan de garanten militaire bijstand gevraagd, een beslissing die reeds eerder, op 10 november 1939, door de kabinetsraad was goedgekeurd. Toch bleef bij dit alles het wachtwoord: 'geen automatisme'[23].

Het januari-alarm van 1940

Dat er wel degelijk plannen voor een Duitse aanval op België bestonden, werd bevestigd door het overbekende incident met het Duitse militaire vliegtuig dat op 10 januari 1940 bij Maasmechelen (in de Belgische provincie Limburg) een noodlanding diende te maken. Bij de documenten die de piloot te vergeefs probeerde te vernietigen, vond men Duitse plannen voor een aanval op België[24].

20 'La défense à elle seule ne procure pas la décision', *Le Temps*, 12-12-1939 (knipsel in AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, bijlage bij stuk 190).

21 Rapporten van R. Gérard (2 en 3 jan. 1940): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stukken genummerd 216.

22 J. baron van der Eist aan P.-H. Spaak, Wenen, 10-1-1940, AKP, Archief van het kabinet van koning Leopold III, nr. 89/1.

23 Janssens, 'Leopold III', 128.

24 J.Vanwelkenhuyzen, *Le avertissements qui venaient de Berlin. 9 Octobre 1939-10 mai 1940* (Parijs-Gembloers, 1982) 64-69 en Vanlangenhove, *La Belgique en quête de sécurité,* 146-147. Zie ook R. van Overstraeten, *Albert I - Léopold III. Vingt ans de politique militaire belge.*

Koning Leopold werd op 11 januari door zijn militair adviseur generaal Raoul van Overstraeten over de gevonden Duitse documenten ingelicht[25]. De koning besliste daarop dat Van Overstraeten de Franse en Britse militaire attachés te Brussel op de hoogte zou brengen[26]. Robert Capelle vond het wenselijk om - na akkoord van de koning - een eerder geplande ontmoeting met de Duitse ambassadeur Vicco von Bülow-Schwante op 12 januari te laten plaatsvinden. Noch de secretaris van de koning, noch de ambassadeur repten gedurende het onderhoud ook maar met één woord over het gebeuren te Maasmechelen. De Duitse ambassadeur was er blijkbaar niet van op de hoogte, leek niet erg ongerust en wees erop dat een eventuele Duitse invasie niet vóór mei moest worden verwacht. Tegelijk pleitte hij, in het belang van de vrede, voor een ontmoeting tussen Hitler en de koning. Dit plan werd door Capelle onmiddellijk afgewezen[27].

Als enig lid van de regering werd eerst minister van landsverdediging generaal Denis over het incident met het Duitse vliegtuigje ingelicht. Met hem en met stafchef Van den Bergen besprak Van Overstraeten op 12 januari een aantal militaire maatregelen[28]. Na overleg met Denis, met stafchef Van den Bergen en met generaal Van Overstraeten, bracht de koning op 12 januari ook minister van buitenlandse zaken Spaak op de hoogte. Deze kwam de dag daarop in een lastig parket, toen hij door de Nederlandse regering om meer uitleg over de in België heersende alarmtoestand werd gevraagd. Aangezien Spaak de Duitse documenten niet had gezien, wist hij echt niet wat hij moest antwoorden. Intussen had Eerste Minister Hubert Pierlot het bevel gegeven om de gezinnen van 250 rijkswachters die te Eupen gekantonneerd waren te evacueren. Toen de koning dit vernam, was hij verontwaardigd omdat deze maatregel niet vooraf met hem was besproken. In de loop van de avond van 13 januari 1940 pleegde koning Leopold overleg met de ministers Denis, Spaak en Pierlot. Tijdens dit gesprek kwam generaal Van Overstraeten melden dat hij had vernomen dat de Duitsers wisten dat België hun aanvalsplannen kende. Daarop vroeg de koning aan Spaak en Pierlot om hem met de militairen alleen te laten. De koning en de generaals kwamen overeen dat de Fransen en de Britten over alles zouden worden ingelicht. Na het vertrek van de generaals deelde de koning de getroffen beslissing aan de Eerste Minister en aan de

1920-1940 (Brugge, 1946) 449-450. Een Engelse vertaling van drie in het Duitse vliegtuig aangetroffen documenten (met reproductie) in *Belgium. The official account of what happened 1939-1940* (Londen, 1941) 85-91. J. de Launay, *Histoires secrètes de la Belgiques de 1935 à 1945* (Parijs, 1975) 131-137 geeft een Franse vertaling van alle documenten. De stukken worden bewaard in het Centrum voor historische documentatie van het leger te Evere (Brussel).

25 Van Overstraeten, *Albert I - Léopold III,* 451. R. van Overstraeten (1995-1977), ordonnansofficier van koning Albert I en van koning Leopold III, sedert eind 1938 commandant van de Krijgsschool: L. de Vos, F. Decat, 'Overstraeten, Raoul van', *Nationaal biografisch woordenboek,* XIII (Brussel, 1990) 619-630 en A. Crahaye en J. Gérard, *Le général Van Overstraeten 'vice-roi' en 1940* (Brussel, 1990).

26 CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 2 (aantekening door R. van Overstraeten, 11-1-1940).

27 Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 150.

28 CHD, Archief R. van Overstraeten, Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 3 (aantekeningen door R. van Overstraeten, 12-1-1940).

minister van buitenlandse zaken mee. De koning en de ministers gingen daarop in een bedrukte stemming uiteen[29].

29 'Le Roi et les Ministres se sont séparés ... tristes', schrijft Capelle in zijn relaas over de gebeurtenissen van 12 en 13 jan. 1940 (AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stukken 225 en 226). Zie over dit alles ook SOMA, PC 24, nr. 1 (R. Capelle, 'Efforts du roi pour écarter la guerre (printemps 1939 au 10 mai 1940)'. Onuitgegeven, getypt relaas, Brussel, 6-1-1941) 86-93; Van Overstraeten, *Albert I - Léopold III,* 451-454; Aron, *Léopold III,* 224-229 en E.N. van Kleffens, *De overweldiging van Nederland* (Londen, 1941)74-75.

Dezelfde nacht nog werden de Franse en de Britse ambassadeurs door minister Spaak ingelicht over het feit dat ‘de Belgische regering ernstige redenen had om aan te nemen dat op 15 januari 's ochtends een Duitse aanval op België, Nederland en Luxemburg zou plaatsvinden’. De Belgische minister van buitenlandse zaken vroeg daarbij om bijstand. In hun antwoord benadrukten de diplomaten dat het voor België van levensbelang was om onmiddellijk stafbesprekingen te beginnen[30].

De volgende dag, zondag 14 januari, werd minister Spaak om 11.00 uur door de koning op het kasteel te Laken ontvangen. De vorst wenste dat elke politieke en diplomatieke actie zeer voorzichtig zou gebeuren. 's Namiddags deelde minister Spaak aan baron Capelle mee dat de Britten om stafbesprekingen vroegen om een eventuele Britse interventie na een Belgische vraag doeltreffend te laten verlopen. Omdat de toestand ernstig was, werden de Eerste Minister, minister Spaak en de minister van landsverdediging op hun verzoek nog dezelfde dag om 20.45 uur door de koning gehoord. Aangezien België nu de Duitse intenties kende, zo argumenteerden de ministers, ‘kon er met de Fransen en de Britten worden gepraat’. De ministers waren van mening dat er misschien geen stafbesprekingen dienden plaats te hebben - dat was immers vanaf eind 1936 door België en vooral door de koning niet meer gewenst - maar zij stelden voor om via militaire kanalen inlichtingen uit te wisselen. De koning aanvaardde ‘dat België kon praten’, maar hij stond erop dat er niets via de diplomatieke weg zou gebeuren, aangezien de hele kwestie volgens hem een militaire aangelegenheid was. Volgens de koning diende minister Spaak aan de Britse ambassadeur te melden dat stafbesprekingen tegen de Belgische politieke houding (met andere woorden tegen de neutraliteit) indruisten, dat die houding niet zou veranderen, maar dat er door middel van de militaire attachés inlichtingen konden worden uitgewisseld. Na discussie werd het voorstel van de koning door de ministers aanvaard. Er werd afgesproken dat minister Spaak de Britse ambassadeur de volgende ochtend (15 januari) om 10.30 uur zou ontmoeten[31].

Misverstanden

Op maandag 15 januari 1940 zorgde een *coup de théâtre* voor heel wat verwarring. Die dag vroeg de Franse regering voor haar troepen toegang tot het Belgische grondgebied. Deze vraag, die 's namiddags te Brussel aankwam en de Belgische topministers verbijsterde, was een niet voorzien gevolg van een geheime zending die

30 R. Brieven, ‘De Frans-Belgische betrekkingen tussen 1936 en 1940’ (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent; Gent, 1990) 139. Zie ook een nota over de activiteit van de Britse ambassadeur Oliphant te Brussel op 14-15 jan. 1904: PRO, F.O., nr. 371/24.277 - C.1932 (Proposed staff conversations between the British, French and Belgian governments, 6-2-1940).

31 Notities van R. Capelle over de gebeurtenissen op 14-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stuk 227. Vergelijk hiermee het relaas van Capelle in SOMA, PC 24, nr. 1, 95-97 en een gelijklopend, maar minder gedetailleerd verhaal in R. Capelle, *Au service du roi,* I (Brussel, 1949) 149-150.

koning Leopold, zonder zijn regering in te lichten, had toevertrouwd aan de Britse admiraal Roger Keyes[32].

De koning had, nadat hij kennis had genomen van de in het Duitse vliegtuig ontdekte documenten, op 11 januari de Britse Lord naar Brussel geroepen. Op 13 januari vroeg de vorst hem aan de Britse regering waarborgen te vragen voor het geval België in de oorlog betrokken zou geraken. Het betrof garanties met betrekking tot de integriteit van het grondgebied, de onafhankelijkheid van het land, de integriteit van de kolonie en hulp voor de financiële en economische wederopbouw van België na de oorlog[33].

De 'zaak-Keyes' heeft in de historiografie reeds heel wat inkt doen vloeien[34]. Toch blijft het nuttig een en ander nogmaals te onderzoeken. Op 13 november 1939, kort na het november-alarm en na de gezamenlijke vredesoproep van koning Leopold en koningin Wilhelmina (7 november), werd Lord Keyes door de koning te Laken ontvangen. De admiraal was blijkbaar niet door de koning uitgenodigd, maar had zelf om een audiëntie verzocht. Hij had instructies van Sir Winston Churchill (de Britse Lord of the Admirality - de minister van marine) en wilde weten hoe België zou reageren indien Nederland door Duitsland zou worden aangevallen. De koning zou toen gezegd hebben 'dat de Nederlanders de Belgen niet gevraagd hadden hen te hulp te komen indien zij zouden worden aangevallen en dat de Belgen niet om hulp gevraagd wilden worden'. Wel achtte de koning het waarschijnlijk dat België bij een eventuele aanval op Nederland de Franse en Britse troepen op zijn grondgebied zou toelaten[35].

32 Roger, John Brown-Low, eerste baron Keyes (1872-1945), admiraal van de Britse vloot, werd in 1934 lid van het Lagerhuis: W.M. James, 'Roger John Brown-Low', in: *Dictionary of national biography 1941-1950* (Oxford, 1959) 449-452.

33 J. Stengers, *Léopold III et le gouvernement: les deux politiques belges de 1940* (Parijs-Gembloers, 1980) 19. Zie ook AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15 stuk 225 (relaas, door R. Capelle, over de gebeurtenissen op 11 jan. 1940) en Capelle, *La démarche du roi à Londres en janvier 1940* (SOMA, PC 24, nr. 8. Onuitgegeven getypt relaas, door R. Capelle na de oorlog [in 1961?] opgesteld), 5-30. De tekst van de door de koning gevraagde waarborgen: Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 83.

34 P. Ie Goyet en J. Vanwelkenhuyzen, 'Les rapports militaires franco-belges du 1er septembre 1939 au 10 mai 1940', in: R. Renouvin, J. Vanwelkenhuyzen, ed., *Les relations militaires franco-belge de mars 1936 au 10 mai 1940. Travaux d'un colloque d'historiens belges et français* (Parijs, 1968) 106-110; B. Bond, *France and Belgium* (Londen, 1975) 67-73; Stengers, *Léopold III et le gouvernement*, 18-21; Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 88-94; J. Stengers, *L'action du Roi en Belgique depuis 1831. Pouvoir et influence* (tweede vermeerderde uitgave; Brussel, 1996) en Velaers, Van Goethem, *Leopold III*, 151-153.

35 R. Keyes, *Leopold III. Een beproefde koning. 1901-1940* (Tielt, 1986) 129-130. In een brief aan admiraal Sir Herbert Richmond (21 nov. 1940) vertelt Roger Keyes dat hij in de winter van 1939/1940 'vier keer in Brussel was geweest, waarvan drie keer op uitnodiging van de koning': P.G. Halpern, ed., *The Keyes papers. Selections from the private and official correspondence of admiral Baron Keyes of Zeebrugge,* III (Londen, 1981) 114. In Groot-Brittannië leefde de overtuiging dat de Belgisch-Nederlandse vredesoproep onder Duitse druk of op suggestie van Duitsland was gebeurd, vgl. Cartier de Marchiennes aan minister Spaak, 8-11-1939: AMBZB, nr. 11.064 (okt.-nov. 1939).

Volgens baron Capelle had Roger Keyes bij de koning de indruk gewekt dat de Britse leiders het niet onaardig zouden vinden dat er via Belgische bemiddeling geheime onderhandelingen met Berlijn zouden plaatsvinden[36]. Hiermee zat de Britse

36 Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 142 (steunen op het relaas van Capelle in SOMA, PC 24, nr. 1, 72). Zie ook R. Aron, *Léopold III ou le choix impossible. Février 1934-juillet 1940* (Verviers, 1985) 212, die duidelijk dezelfde bron heeft gebruikt.

admiraal helemaal op het spoor van koning Leopold III, die toen met de gedachte speelde zijn vredesvoorstellen persoonlijk aan Adolf Hitler voor te leggen[37]. Op 17 november 1939 had ten huize van Robert Capelle in het grootste geheim een gesprek plaats tussen de koning en ambassadeur Von Bülow-Schwante. Van het gesprek is geen rapport bekend, maar uit het verslag van Capelle van het gesprek dat hij onmiddellijk na het vertrek van de koning met de Duitse ambassadeur heeft gevoerd, blijkt dat er volgens Von Bülow misschien toch wel iets geprobeerd zou kunnen worden. De ambassadeur vond echter dat de tijd nog niet helemaal rijp was en wenste 'niet met lege handen' naar Berlijn te gaan. Daarom had hij de koning gevraagd eerst nog in het geheim met een vooraanstaand Engelsman contact te hebben om elementen voor een gesprek te verzamelen[38]. Lord Keyes was intussen terug naar Londen afgereisd en bracht op 18 november verslag uit bij het *War Cabinet*[39]. Het antwoord van de Britse Eerste Minister op het voorstel om vredescontacten met Duitsland aan te knopen was afwijzend: 'er was geen sprake van iets te ondernemen om de weg naar onderhandelingen te openen'[40].

Koning Leopold zou in die dagen (eind november-begin december 1939) met de gedachte hebben gespeeld om aan de Engelsen garanties te vragen voor de politieke toekomst van België in geval van oorlog en in geval van een Belgisch beroep op de garanten. Toen de vorst Robert Capelle op 18 december 1939 van het voornemen op de hoogte bracht om in een brief (die hij op 16 december samen met generaal Van Overstraeten had opgesteld) aan de Britse koning George VI de bedoelde garanties te vragen, heeft hij de koning erop gewezen dat hij het over de grond van de zaak eens was, maar dat volgens hem de kwestie 'van regering tot regering' diende besproken te worden en dat de koning niet zonder het akkoord van de regering mocht handelen. Koning Leopold vond de diplomatieke weg niet discreet genoeg. Volgens Capelle wilde de koning het plan aan minister Spaak voorleggen, maar kon hij deze van zijn zienswijze niet overtuigen. Volgens Van Overstraeten had de minister van buitenlandse zaken opgeworpen dat hij manoeuvres vreesde die het land tot akkoorden of allianties zouden bewegen. De secretaris van de koning meende ook dat een discrete actie van de koning niet geheim kon blijven, 'zeker niet wanneer men wist welk vertrouwelijk contact er tussen Londen en Parijs bestond'[41].

37 U. Schlie, *Kein Friede mit Deutschland. Die geheimen Gespräche im Zweiten Weltkrieg. 1939-1941* (München-Berlijn, 1994)70.

38 Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 142.

39 *The diaries of Sir Alexander Cadogan O.M. 1938-1945,* D. Dilks, ed. (Londen, 1971) 231-232. A. Cadogan (1884-1968) was van januari 1938 tot februari 1946 permanent under-secretary op het Foreign Office.

40 Keyes, *Leopold III*, 131 en het relaas van een gesprek tussen Lord Keyes en de Britse Eerste Minister Chamberlain, gevoegd bij de brief van R. Keyes aan de koning van 20-11-1939: AKP, Archief W. Weemaes, nr. 2.

41 R. Capelle, *La démarche du roi à Londres en janvier 1940* (SOMA, PC 24, nr. 8) 1-4. De nota van Capelle aan de koning (19-12-1939): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 237: een getypt afschrift ook in AKP, Archief van de Grootmaarschalk van het Hof (regering van koning Leopold III), nr. 601. Vergelijk met R. Capelle, *Efforts du roi pour écarter la guerre* (SOMA, PC 24, nr. 1) 21-23. Over de houding van minister Spaak: R. van Overstraeten, *Albert I - Leopold III*, 439 en het getuigenis van Spaak zelf in diens *Combats inachevés*, I, 74. Zie ook Aron, *Léopold III*, 237-238 en 240-241.

Dat de koning voor zijn geheime contacten met Engeland gebruik maakte van de bemiddeling van Lord Keyes is niet zo verwonderlijk. De Britse admiraal onderhield immers sedert het einde van de Eerste Wereldoorlog goede contacten met het Belgische vorstenhuis. Dit verklaart waarom hij aan de Britse Eerste Minister mededeelde dat koning Leopold volgens hem deed wat zijn vader, koning Albert, zou hebben gedaan indien hij nog in leven was geweest[42]. Deze bemerking was zeer terecht. Koning Leopold III was er vanaf het begin van zijn regering op bedacht het voorbeeld van zijn vader te volgen en te handelen in zijn geest[43]. Toen een Duits aanvalsplan op België was ontdekt en een invasie onafwendbaar leek, meende koning Leopold dat het de hoogste tijd was om aan de Britten waarborgen te vragen. Volgens generaal Van Overstraeten vond minister Spaak het niet verstandig deze vraag te stellen omdat hij voor een koehandel vreesde.

Vervolgens dacht de koning erover op Lord Keyes een beroep te doen[44]. De Britse oorlogsveteraan en huisvriend van de Belgische koningshuis werd op 11 januari 1940 naar Brussel ontboden. Het *War Cabinet* was op 13 januari van de demarche van de koning op de hoogte. Dezelfde dag bereidde koning Leopold met generaal Van Overstraeten de ontmoeting met Lord Keyes voor en stuurde deze daarna op pad met de vraag om garanties[45]. De Duitse aanval werd immers voor de volgende dag verwacht[46].

Op 15 januari kwam een duidelijk ongemakkelijke Keyes - 'als een vos die zich door een kip had laten vangen' - tot grote ontzetting van de koning melden 'dat de Britse regering bereid was de uitnodiging van de Belgische regering aan de Britse troepen om het Belgisch grondgebied binnen te trekken te aanvaarden en dat zij meende te weten dat de Franse regering dezelfde houding had aangenomen'. Keyes zei ook dat de Britten verklaarden dat zij bereid waren aan België de gevraagde garanties te verstrekken, maar

42 'I declared my belief that king Albert would have done exactly as you have done, remembering his obligations as a constitutional monarch, and expressed my confidence that Your Majesty would behave as fearlessley as king Albert would have done, had he been alive': R. Keyes aan koning Leopold III, 20-11-1939 (AKP, Archief W. Weemaes, nr. 2). Zie ook Keyes, *Leopold III*, 131-132.

43 'Une seule intention m'animait: suivre l'exemple de mon père et agir comme j'imaginais qu'il eût fait dans de semblables circonstances' verklaarde de koning vele jaren later: G. Kirschen, *L'éducation d'un prince. Entretiens avec le roi Léopold III* (Brussel, 1984) 142.

44 Van Overstraeten, *Albert I - Léopold III*, 451. Zie ook de aantekeningen van Van Overstraeten: CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 2 (11-1-1940).

45 'Je vais retourner à Londres immédiatement et je ramènerai demain les papiers auxquels le Roi tient tant', verklaarde Keyes op 13 januari om 23.30 uur aan Van Overstraeten: Stengers, *Léopold III et le gouvernement,* 19.

46 'Attack expected to morrow' verklaarde Van Overstraeten om 23.00 uur in het bijzijn van de Britse militaire attaché Blake aan Roger Keyes. Volgens de getuigenis van Van Overstraeten glunderden beide Britten bij het horen van dit nieuws ('ils sons rayonnants'). Blake berichtte dezelfde nacht nog aan het War Office 'Balloon expected to morrow': CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 4 (aantekeningen door R. van Overstraeten, 13-1-1940). Zie ook Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 82.

> dat koning Leopold wel zou begrijpen dat, indien de Belgische uitnodiging de regering van Zijne [Britse] Majesteit niet op tijd zou bereiken om de Franse en Britse troepen een strategisch voordeel van een stellingname te verzekeren vóór het Duitse leger een aanval zou lanceren, de waarde van zulke uitnodiging zowel vanuit Belgisch standpunt als vanuit dat van de bondgenoten fel zou verminderen.

Koning Leopold antwoordde dat indien de toezegging van de gevraagde garanties zou betekenen dat België onmiddellijk in de oorlog betrokken zou worden, hij dit niet kon aanvaarden en 'dat hij het recht niet had het leven van de Belgen vrijwillig op te offeren'[47]. De koning en Van Overstraeten probeerden Keyes te doen begrijpen dat het van kapitaal belang was dat de Duitsers 'de misstap' zouden begaan. Uiteindelijk leek Keyes dit te verstaan en verzuchtte: 'toute la question est de faire comprendre ces choses aux politiciens'[48]!

Er was dus een en ander misgelopen. In een telefoongesprek met Winston Churchill - mist had het vliegtuig dat de boodschapper van de koning naar Engeland diende te brengen in Noord-Frankrijk aan de grond gehouden - had Lord Keyes gevraagd 'of de Britse regering akkoord zou zijn met de gevraagde waarborgen', en ook 'dat hij meende dat, zo de garanties waren toegezegd, de Koning in staat zou zijn de ministers te overtuigen Franse en Britse troepen onmiddellijk op Belgische bodem uit te nodigen'. De vraag om garanties was door het Britse *War Cabinet* met gemengde gevoelens ontvangen. Men was geïrriteerd, maar greep wel de mogelijkheid om troepen te sturen met beide handen aan. Het antwoord loog er dan ook niet om, menend dat in ruil voor de toezegging van garanties 'de koning zou proberen zijn regering ervan te overtuigen toe te stemmen in het uitnodigen van Franse en Britse troepen naar België te komen voorafgaandelijk aan een echte invasie'. Daarom was het *War Cabinet* 'bereid de uitnodiging te aanvaarden dat Britse troepen naar België zouden komen en meende men dat de Fransen hetzelfde zouden doen'[49]. De Fransen reageerden nadat Alexander Cadogan de Franse ambassadeur had ingelicht. Zo werd de Belgische regering geconfronteerd met het verzoek om toelating tot een Franse

47 Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 152 en het relaas van R. Capelle over de gebeurtenissen op 15 januari 1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, nr. 228. Zie ook Van Overstraeten, *Albert I - Léopold III,* 462-463; Keyes, *Leopold III,* 145; Van Zuylen, *Les main libres,* 528-529; Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 92-93 en D'Ydewalle, *De memoires*, 192. Het Britse antwoord van 15 jan. 1940: AKP, Archief W. Weemaes, nr. 2 (dit is een tweede, licht gewijzigde tekst, overhandigd op 17 jan. 1940, vgl. de handgeschreven aantekeningen in potlood (door R. van Overstraeten) in de rand van de tekst. Zie in dit verband R. Keyes, *Leopold III*, 149) en S. Huyghe, 'Het buitenlands beleid van België ten opzichte van Groot-Brittannië, 1936-mei 1940' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent; Gent, 1991) 214.

48 CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 5 (aantekening van R. van Overstraeten, 15-1-1940).

49 Stengers, *Léopold III et le gouvernement*, 19-20. Voor de interpretatie die door het *war cabinet* aan de door Lord Keyes geformuleerde verklaring werd gegeven: Londen, PRO, F.O., nr. 371/24.278 (C. 2879) (*Record of conversations with Sir Roger Keyes at the Foreign Office on February 21st and 22nd., 1940)*. De tekst van het Britse antwoord ook in AMBZB, nr. 11.179/10.

militaire interventie op Belgisch grondgebied[50]. Dit Frans-Brits contact was een logisch gevolg van vroegere

50 PRO, F.O., nr. 371/24.278 (nota van J.G. Ward, 28-2-1940). Zie ook Janssens, 'Leopold III', 128 en Keyes, *Leopold III,* 145 en 148.

overeenkomsten en verklaringen. De Frans-Britse belangen waren gelijklopend, dat had de Britse Eerste Minister Chamberlain reeds op 6 februari 1939 verklaard. Op 9 januari 1940 had hij het over 'that close that even intimate association' tussen Frankrijk en Groot-Brittannië[51].

Problemen voor de koning en voor zijn regering

Door de niet voorziene gevolgen van de geheime missie van Roger Keyes was koning Leopold III in een zeer netelig parket terecht gekomen. Hij ontbood op 15 januari minister Spaak en verklaarde te weten dat Londen om de onmiddellijke opmars van Franse en Britse troepen in België vroeg. 'Onaanvaardbaar!' repliceerde de minister[52].

Namens de Franse regering die vond dat de Belgische regering op haar verantwoordelijkheid diende te worden gewezen, werd 's namiddags op dezelfde dag, 15 januari 1940, via Pol le Tellier - Belgisch ambassadeur te Parijs - aan België de toelating gevraagd voor een Franse militaire interventie op Belgisch grondgebied[53]. Op het kabinet van de minister van buitenlandse zaken had daarop een vergadering plaats waarbij, naast P.-H. Spaak ook Edouard le Ghait, kabinetschef van de minister, secretaris-generaal Fernand van Langenhove, directeur-generaal van de afdeling politieke zaken op het ministerie van buitenlandse zaken, Pierre van Zuylen, en de secretaris van de koning aanwezig waren. Zij kregen er kennis van het boven vermelde telegram van de Belgische ambassadeur te Parijs. In grote lijnen kwam de inhoud van het telegram neer op een vraag aan de Belgische regering de Fransen toelating te verlenen om hun troepen om 20.00 uur op Belgisch grondgebied toe te laten. Indien dit niet het geval zou zijn, zo stond er, dan zouden de Fransen hun stellingen niet meer verlaten vooraleer de Duitsers in België zouden zijn. Baron Capelle noemde dit 'chantage'. Dat, zoals Robert Aron stelt, Van Langenhove en Le Ghait aan de eisen van de Franse regeringsleider Edouard Daladier wilden toegeven, werd later

51 M.S. Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de Tweede Wereldoorlog; het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de 'cas-Hollande'-krisis van december 1938 tot februari 1939', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, VII (1982) 30 en 36-37. De uitspraak van Chamberlain op 9 jan. 1940: *The Times,* 10-1-1940 (knipsel in AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVD, stuk 185B).

52 CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 6 (aantekening van R. van Overstraeten, 15-1-1940). Zie ook Stengers, *Léopold III et le gouvernement*, 21 en Velaers, Van Goethem, *Leopold III,* 153. Het relaas van Capelle: APK, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stuk 228 (15-1-1940). In zijn memoires (*Combats inachevés*, I, 76) stelt P.-H. Spaak dat hij pas op 16 januari door de koning werd ingelicht. Uit de aantekeningen van Capelle en van Van Overstraeten blijkt dat het de 15de was. Zie ook R. Capelle, *Dix-huit ans auprès du roi Léopold* (Parijs, 1970) 180-181 en Van Overstraeten, *Albert I - Léopold III*, 464-465.

53 P. le Tellier aan minister Spaak (telegram nr. 18, 15-1-1940, 14.30 uur): *DDB*, V (Brussel, 1966) 459-461 (nr. 214). Zie ook Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 102-112 en Spaak, *Combats inachevés*, I, 75-76. F. van Langenhove, *L'élaboration de la politique étrangère de la Belgique entre les deux guerres mondiales* (Brussel, 1980) 357-358 stelt ten onrechte dat het telegram van Le Tellier op 14 januari 1940 werd ontvangen. Over de houding van de Franse generaal Gamelin en de Franse Eerste Minister Daladier ten opzichte van de Belgische regering: Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 101.

door Van Langenhove tegengesproken met het argument dat hij steeds de voornaamste voorstander van de onafhankelijkheidspolitiek is geweest. In het relaas van Capelle,

waarop Aron zich baseert, staat echter dat Van Langenhove gezegd zou hebben: ‘We zullen er toch op een dag moeten instappen, waarom nu niet, wanneer de voorwaarden ons gunstig lijken’. Robert Capelle maakte zich daarop naar eigen zeggen boos en wees erop dat er nog hoop was om aan de oorlog te ontsnappen. In zijn verslag noteert de secretaris van de koning verder dat zowel minister Spaak als Pierre van Zuylen zonder aarzelen verklaarden dat men diende te weigeren, maar dat zij beiden betwijfelden of men de dans zou ontspringen[54]. Ook generaal Van Overstraeten maakte in zijn aantekeningen melding van het feit dat Van Langenhove en Le Ghait aanvankelijk bereid waren de Franse interventie te aanvaarden, maar dat Van Langenhove later op de avond van mening is veranderd[55]. Na overleg met de koning, verklaarden de ministers Pierlot, Spaak en Denis zich akkoord om aan de Franse regering een negatief antwoord te geven[56].

Op de kabinetsraad van dezelfde dag schetste minister Spaak een genuanceerd, maar zeer realistisch beeld van de internationale toestand. Hij stelde voor aan de Franse regering te antwoorden dat België vastbesloten was ‘zijn neutraliteitspolitiek voort te zetten en op zijn garanten slechts een beroep te doen als het zou worden aangevallen’. De minister wees erop dat de toestand gevaarlijk was, en verklaarde ‘dat één van de ons omringende landen een militaire actie tegen België aan het bekokstoven was en dat de twee andere oorlogvoerende landen in feite wensten dat die actie ook plaats vond’. Deze passage werd nadien op verzoek van de Eerste Minister uit de notulen van de vergadering geschrapt[57]. Om 21.00 uur verstuurde minister van buitenlandse zaken Spaak een kort telegram met het Belgische antwoord ten behoeve van de Fransen[58]. Om 1 uur 's nachts noteerde generaal Van Overstraeten dat men nu de ultieme kaart uitspeelde om te voorkomen dat België in een slagveld zou veranderen en dat de geallieerden met betrekking tot de waarborgen vals speelden[59].

In de loop van 16 januari had minister Spaak een onderhoud met de Duitse ambassadeur. In overeenstemming met wat hij op de kabinetsraad had aangekondigd en met wat met de koning was afgesproken, bevestigde de minister de Belgische

54 R. Capelle, *Efforts du roi pour écarter la guerre* (SOMA, PC 24, nr. 1) 99 en het eigentijdse relaas van R. Capelle in AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stuk 228. De versie van R. Aron in diens *Léopold III ou le choix impossible*, 250. De reactie van F. van Langenhove in *L' élaboration de la politique étrangère*, 358 en ‘A propos du livre de Robert Aron, consacré à Léopold III’, *Le Soir*, 1 januari 1978. Over deze zaak ook Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements,* 103-104 en Koninckx, *Leopold III*, 181.

55 CHD, Archief R. van Overstraeten, ‘Documents 1940 non ventilés’, map ‘L'affaire des documents’ (aantekening van R. van Overstraeten, 15-1-1940 - 's avonds).

56 Van Overstraeten, *Albert I - Léopold III*, 466-467 en Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements,* 105-106.

57 D'Ydewalle, *De memoires*, 194-196. De door de Eerste Minister en de secretaris van de kabinetsraad ondertekende notulen van kabinetsraad nr. 3 van 15 jan. 1940 in AKP, Kabinet Leopold III, nr. 1285. Pierre van Outryve d'Ydewalle (1912-1997) was als kabinetschef van de Eerste Minister ook secretaris van de kabinetsraad.

58 Minister Spaak aan ambassadeur Le Tellier, 15-1-1940: *DDB*, V, 461 (nr. 215). De minister had eerder, om 17.30 uur, aan de ambassadeur gemeld dat het gevraagde antwoord niet binnen de gestelde termijn gegeven kon worden: Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements*, 104.

59 CHD, Archief R. van Overstraeten, ‘Documents 1940 non ventilés’, map ‘L'affaires des documents’ (aantekening door R. van Overstraeten, 16-1-1940 - 1 uur 's nachts).

neutraliteitspolitiek en liet hij duidelijk weten dat België ‘zich niet tot een misstap zou laten

verleiden'[60]. Aan de Belgische ambassadeur te Parijs werd gemeld dat België geen beroep op de garanten had gedaan omdat dit voor België het begin van de oorlog zou hebben betekend, omdat België: 1 het morele gezag als neutrale natie wilde behouden, 2 een eventueel beroep op de garanten de solidariteit met Nederland zou aantasten en Nederland in de oorlog zou betrekken en 3 men hoopte dat Duitsland, nu het land wist dat België de Duitse aanvalsplannen kende, nog zou inbinden[61].

In Franse regeringskringen bleef men de hele zaak vreemd vinden. Zo betoogde Daladier op 18 januari, in antwoord op de Belgische verklaring die hij de vorige dag had gekregen, dat Frankrijk nooit aan België had voorgesteld een preventief appel te formuleren, maar dat de mogelijkheid van zulk appel ten overstaan van de Franse en Britse regeringen was geformuleerd. Het was dus duidelijk dat de door Lord Keyes overgebrachte vraag van de koning om garanties als Belgisch preventief appel was geïnterpreteerd[62]. Onthutst vroeg ambassadeur Le Tellier voor de volgende dag een audiëntie bij zijn minister en bij de koning[63]. Koning Leopold lichtte ambassadeur Le Tellier zeer gedetailleerd in over de Frans-Belgische militaire contacten van 11 en 13 januari 1940. Hij benadrukte dat tussen de Franse militaire attaché en generaal Van Overstraeten op 11 januari was afgesproken dat er geen stafbesprekingen zouden plaatsvinden en dat er van Belgische zijde nooit om een interventie was gevraagd[64]. Op 22 januari 1940 suggereerde minister Spaak aan de koning dat de Belgische ambassadeur te Parijs zonder dralen aan de Franse Eerste Minister zou schrijven dat de Belgische regering bij haar standpunt van 15 januari 1940 bleef[65]. Aan Belgische zijde werd het incident dan ook gesloten met een verklaring die op 24 januari via de Belgische ambassadeur te Parijs aan de Franse regering werd overgemaakt en waarin kort en duidelijk werd gezegd dat de Belgische regering steeds het op 15 januari geformuleerde standpunt had aangehouden[66].

Intussen was Roger Keyes op 17 januari opnieuw door koning Leopold ontvangen. Hem werd gevraagd op papier te zetten dat de koning nooit om de onmiddellijke hulp

60 AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/15, stuk 229 (relaas over de gebeurtenissen van 16 januari 1940). Zie ook Van Zuylen, *Les mains libres*, 536 en Koninckx, *Koning Leopold III*, 182-183.

61 P.-H. Spaak aan ambassadeur Le Tellier, 16-1-1940: AMBZB, nr. 11.179/10.

62 Aantekening van R. Capelle over een telefoongesprek met baron Van Zuylen (18-1-1940, 17.15 uur) en telegram nr. 25 van Le Tellier aan minister Spaak (17-1-1940, met een *Post Scriptum* van 18 jan., 16.50 uur): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stukken 233 en 235. De editie van het telegram van 17 januari (*DDB*, V, nr. 221) geeft het *Post Scriptum* niet. De brief van E. Daladier (18-1-1940) aan de Belgische ambassadeur: *DDB*, V, 470-471 (nr. 222).

63 De Belgische verklaring in 'Bijlage' bij de brief van ambassadeur Le Tellier aan E. Daladier, 17-1-1940: *DDB*, V, 466-467 (nr. 220).

64 Relaas, door ambassadeur Le Tellier gedicteerd aan R. Capelle, over de informatie die hij van de koning had gekregen (19-1-1940): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 235. Een summier verslag van de gebeurtenissen bij R. Capelle, *Au service du roi*, I, 154. Over het overleg van Van Overstraeten op 11 januari 1940: R. van Overstraeten, *Albert I - Léopold III*, 452-453.

65 Minister Spaak aan de koning, 22-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 242. Bovenaan op de brief schreef generaal R. van Overstraeten: 'Le Roi a marqué accord à Spaak le 24/l[1940]'.

66 Le Tellier aan Daladier, 24-1-1940: *DDB*, V, 474 (nr. 225). Zie ook de minuut van P.-H. Spaak (23-1-1940) voor het telegram van Le Tellier aan Daladier: AMBZB, nr. 11.179/10.

van Britse en Franse troepen had gevraagd[67]. Keyes gaf toe dat de Engelsen inzagen dat zij een verkeerde manoeuvre hadden gemaakt en dat zij in hun maag zaten met de geschreven verklaring die hij aan de koning had gegeven. Volgens Robert Capelle zou men in Engeland gewenst hebben dat het document vernietigd was, want, zo noteerde de secretaris van de koning: 'deze stukken zijn compromitterend voor hen, maar erg interessant voor ons'[68]. De volgende dag nam Lord Keyes afscheid van koning Leopold. Hij verklaarde de door hem aan de koning overhandigde Britse verklaringen te betreuren omdat zij volgens hem een enorme misstap van de Britse regering betekenden[69]. Vooraleer Keyes vertrok vroeg hij aan de koning nog wat België zou doen indien alleen Nederland zou worden aangevallen. De koning gaf geen precies antwoord, maar vroeg de admiraal of men in Engeland aan een mogelijkheid had gedacht om de hulp aan Nederland te organiseren zonder door België te trekken. Hierop antwoordde Keyes 'dat die mogelijkheid werd bestudeerd'[70].

Later zouden zowel de Franse militaire attaché als de Britse ambassadeur te Brussel 'het misverstand' met betrekking tot het preventief beroep toeschrijven aan Keyes' hoge leeftijd. Sir Alexander Cadogan - een man die volledig op de politieke lijn van Winston Churchill zat - vroeg zich op 26 januari af waarom toch 'these ridiculous unofficial busybody "emissaries"' gebruikt waren[71]. Later, op 1 maart 1940, zou Lord Halifax in een nota aan Churchill en Chamberlain melden

> dat hij het onprettige gevoel had ... dat men eertijds, toen er in januari via Lord Keyes een boodschap aan de koning der Belgen was gestuurd, had gehandeld onder invloed van een verkeerd verstaan van wat de koning werkelijk in gedachten had gehad[72].

Volgens de interpretatie van koning Leopold was het hele incident een gevolg van 'zekere manoeuvres aan Engelse zijde en was de vraag om garanties onderweg vervormd'[73]. Robert Capelle, die van de diplomatieke kwaliteiten van Winston Churchill duidelijk geen hoge pet op had, wees de Britse minister van marine als de

67 Spaak, *Combats inachevés*, I, 77.

68 AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16 (aantekeningen van R. Capelle over de gebeurtenissen op 17 januari 1940, in een mapje met stukken genummerd 232).

69 CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés, map 'L'affaire des documents', nr. 13 (aantekening van R. van Overstraeten, 18-1-1940). Vergelijk met R. van Overstraeten, *Albert I - Léopold III*, 473.

70 AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, nr. 233 (aantekening van R. Capelle over de gebeurtenissen op 18 januari 1940). In zijn op 6 februari 1941 opgesteld relaas *Efforts du roi pour écarter la guerre* vermeldt Capelle enkel dat de koning admiraal Keyes, die er van uitging dat België in elk geval zou tussenkomen indien Nederland zou worden aangevallen, herinnerde aan de verklaring van minister Spaak dat de Belgische houding 'geen automatisme' inhield: SOMA, PC 24, nr. 1, 105.

71 *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 246 en 249 en PRO, F.O., nr. 371/24.278-00272-C 2520 (Most Secret. Belgium. Events of January 14th-15th, 16-2-1940). Zie ook Velaers, Van Goethem, *Leopold III*, 152 en het relaas van R. van Overstraeten over zijn onderhoud met kolonel Blake (25-1-1940: CHD, Archief R. van Overstraeten, 'Documents 1940 non ventilés', map 'L'affaire des documents', nr. 16).

72 Lord Halifax aan W. Churchill en aan N. Chamberlain, 1-3-1940: PRO, F.O., nr. 371/24.278.

73 Nota van R. Capelle, in opdracht van de koning, aan minister Spaak, 24-1-1939: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 246.

schuldige voor het incident aan[74]. Roger Keyes verklaarde op 16 februari 1940 te Londen ten overstaan van ambassadeur Cartier de Marchiennes en ambassadesecretaris De Lantsheere dat Winston Churchill en Anthony Eden aanvankelijk de onvoorwaardelijke vraag om garanties vanwege de koning gunstig hadden willen beantwoorden, maar dat het de Franse regering was geweest die het preventief beroep op België had voorgesteld. Keyes kondigde ook een verklarende nota aan en wilde graag opnieuw door de koning ontvangen worden. Koning Leopold gaf echter te kennen op dit verzoek niet te zullen ingaan[75].

Omdat ook op het Britse ministerie van buitenlandse zaken een en ander onduidelijk bleef, werd Lord Keyes op 21 en 22 februari door de Secretary of State uitgenodigd om over het gebeuren van 13 en 14 januari tekst en uitleg te verschaffen. Keyes gaf toen toe dat zijn boodschap bij het *War Cabinet* aanleiding had gegeven tot een misverstand en dat de laatste paragraaf (nl. 'dat de koning, wanneer de Britse Eerste Minister garanties zou toezeggen, zijn regering zou kunnen overtuigen tot het uitnodigen van Franse en Britse troepen op Belgische bodem') een eigen interpretatie was geweest. Hij wees er echter op dat de koning er toen wel van overtuigd was geweest dat België de volgende dag door Duitsland zou worden aangevallen. Lord Keyes uitte de wens opnieuw naar België te kunnen gaan om andermaal met koning Leopold III een gesprek te hebben. Het Foreign Office oordeelde evenwel dat het beter was dat hij in de gegeven omstandigheden niet naar België zou reizen[76]. Begin maart 1940 stuurde Lord Keyes via minister Spaak aan de koning een op 17 februari gedateerde verklaring over de gebeurtenissen van 14 januari 1940[77]. Daarop gelastte koning Leopold III ambassadeur Cartier de Marchiennes op 5 maart mondeling te antwoorden dat België bij het gekende standpunt bleef[78].

Duitse waarnemers bleven intussen de situatie in en rond het neutrale België met argusogen volgen. Freiherr Friedrich Rabe von Pappenheim, Duits militair attaché te

74 'La demande de garantie a été transmise au Gouvernement Anglais - par un Anglais - utilisant le tèlèphone et s'adressant à un homme qui cultive mieux le whisky que la précision diplomatique ... Peut-on s'étonner, après cela, qu'il y ait eu quelques déformations en cours de route?': Nota van Capelle aan de koning, 19-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 237.

75 Relaas van het onderhoud tussen Keyes, Cartier de Marchiennes en De Lantsheere (brief van Cartier de Marchiennes aan de koning, met getypt verslag, 16-2-1940) en aantekening van R. Capelle over zijn telefoongesprek met Cartier en over het antwoord van koning Leopold (10-2-1940): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/17, stukken genummerd 292.

76 PRO, F.O., nr. 371/24.278-C.2879 (Secret, record of conversations with Sir Roger Keyes at the Foreign Office on February 21st and 22nd, 1940. 22-2-1940).

77 Spaak, *Combats inachevés*, I, 77. De brief van Lord Keyes aan de koning (7-2-1940) geeft zowel de drie vragen die koning Leopold III aan de Britten stelde, als de reactie van de koning dat indien het accepteren van de garanties België onmiddellijk in de oorlog zou betrekken, hij dit niet kon aanvaarden en dat hij niet van zin was de regering in te lichten: AKP, Archief W. Weemaes, nr. 2. Een Franse vertaling van dit stuk in *Recueil de documents établi par le Secrétariat du roi concernant la période 1939-1948. Addenda* (S. 1., s.a.) 11 - Annex nr. 3/2.

78 'Le roi a chargé, le 5-3-40, Cartier de répondre verbalement à Keyes que la Belgique restait sur sa position: *pas d'autorisation'*: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/17, stukken 325 (aantekening van R. Capelle op zijn getypte 'Note au Roi' van 2-3-1940). Lord Keyes herhaalde in april nogmaals het Britse standpunt:*Ibidem*, nr. XVA/18, stuk 374 (R. Keyes aan de koning, 15-4-1940).

Brussel, getuigt in zijn memoires dat hij grote moeite deed om te weten te komen of er na het incident van Maasmechelen met een gezamenlijk Belgisch-Nederlands-Frans-Brits actieplan rekening diende gehouden te worden. Hij geeft toe daarover geen aanwijzingen te hebben gevonden[79]. In Berlijn was men volgens de Belgische ambassadeur Davignon evenwel de mening toegedaan dat de Belgische defensie uitsluitend tegen één buurland - in casu Duitsland - was gericht en dat Frankrijk zijn troepen door België zou leiden. De Fransen zouden volgens de Duitse waarnemers in dat geval in zes uur tijd de Belgisch-Duitse grens kunnen bereiken. België werd in Berlijn dan ook als 'een zogenaamd neutraal land' bestempeld. Wijzend op de in het Duitse vliegtuigje gevonden documenten - waarvan hij op het ogenblik dat hij zijn nota schreef de inhoud niet kende - en herinnerend aan het feit dat hij voortdurend het bestaan van een Duits aanvalsplan tegen België had gesignaleerd, riep burggraaf Davignon op 19 januari 1940 de Belgische autoriteiten dringend op 'om tot het uiterste en loyaal de kaart van de neutraliteit uit te spelen'[80]. De Belgische ambassadeur te Berlijn telegrafeerde de volgende dag ook nog 'dat de zenuwoorlog verder ging, maar dat niets toeliet te geloven dat een offensief imminent was'[81].

De geallieerde druk op België houdt aan

Over de Franse intenties deden in België tegenstrijdige berichten de ronde. Waar enerzijds de Belgische militaire attaché te Parijs rapporteerde dat de Franse generaals Gamelin, Vuillemin en Armengaud wensten dat Duitsland België zou aanvallen[82], meldde baron Edmond Carton de Wiart anderzijds dat de Franse militaire attaché in België hem had verzekerd dat Frankrijk nooit op Belgisch grondgebied zou doordringen zonder daartoe te zijn uitgenodigd. Ook had de militaire attaché verklaard niet in een nakende Duitse inval te geloven, maar maakte hij wel duidelijk dat de strikte neutraliteit van België voor het Franse opperbevel 'grote moeilijkheden meebracht omdat men er niets van de Belgische militaire plannen kende'[83].

79 F.C. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen des Soldaten und Diplomaten. 1914-1955* (Osnabrück, 1987) 115. Rabe von Pappenheim was van 1937 tot mei 1940 militair attaché bij de Duitse ambassade te Brussel: R. Boijen, 'De Duitse Militaire attaché in België, 1937-1940. Enkele impressies van Freiherr Friedrich Rabe von Pappenheim', in: P. Lefevre, P. de Gryse, ed., *De Brialmont à l'Union de l'Europe occidentale. Mélanges d'histoire militaire offerts à Albert Duchesne, Jean Lorette et Jean-Léon Charles* (Brussel, 1988) 199-202.

80 AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 232 ('Note secrète' van de Belgische ambassadeur te Berlijn, 19-1-1940). Davignon heeft volgens eigen zeggen de tekst van de bij Maasmechelen gevonden Duitse documenten pas in 1941 in het toen te Londen uitgegeven officiële Belgische rapport gezien: J. Davignon, *Berlin. 1936-1940. Souvenirs d'une mission* (Parijs-Brussel, 1951) 205.

81 Davignon aan minister van buitenlandse zaken Spaak, telegram van 20-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 239.

82 Generaal-majoor Delvoie aan minister Spaak, 3-2-1940: AMBZB, nr. 11.179/10.

83 Nota van baron E. Carton de Wiart, 18-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16 (niet genummerd stuk).

Dat de Franse legerleiding te weinig informatie had over de Belgische militaire verdediging was een steeds weerkerende Franse klacht. Vooral de Franse ambassadeur te Brussel kwam daar zowel ten overstaan van de Belgische minister van buitenlandse

zaken Spaak als ten overstaan van Pierre van Zuylen telkens op terug[84]. Toch getuigt de Franse generaal Gamelin in zijn memoires dat er vanaf 21 november 1939 door Belgische militairen herhaaldelijk mondeling militaire informatie werd doorgegeven als antwoord op Franse 'suggesties', dat wil zeggen op Franse aanwijzingen betreffende de Belgische verdediging in functie van een militaire samenwerking met Frankrijk[85]. Van zijn kant gaf koning Leopold op 19 januari 1940 aan de Belgische ambassadeur te Parijs de opdracht 'de voor de Fransen relevante gedeelten' uit de te Maasmechelen gevonden Duitse documenten aan generaal Gamelin door te spelen, maar dit was volgens de Franse militaire en politieke leiders onvoldoende[86].

Ook de Britten hadden op stafbesprekingen aangedrongen. In een nota van 14 januari, die op 16 januari op het War Office door generaal Beaumont-Nessbit aan de Belgische militaire attaché luitenant-kolonel Wouters werd overhandigd, stond zelfs dreigende taal. Men verneemt immers dat, indien er geen voorafgaande stafbesprekingen zouden worden gevoerd, 'België op geen enkele belofte voor interventie of bijstand vanwege de geallieerden kon rekenen', dat de geallieerden enkel in hun eigen belang zouden handelen en dat 'indien de omstandigheden van het moment zo zouden zijn dat het om militaire redenen nuttig zou zijn België volledig door de Duitse troepen te laten bezetten, deze beslissing zou genomen worden zonder rekening te houden met de gevolgen voor België'[87].

Na het incident-Keyes waren voor België de moeilijkheden met Engeland niet van de baan. Op 20 januari 1940 hield Sir Winston Churchill voor de Britse radio een toespraak waarin hij België en de andere neutrale mogendheden verweet 'in plaats van spontaan hun plicht te doen en samen met Groot-Brittannië en Frankrijk weerstand te bieden aan de krachten van agressie en kwaad, eerder een beklagenswaardig lot te prefereren'. Hij vergeleek de neutrale landen met 'lieden die een krokodil te eten geven in de hoop dat de krokodil hen dan laatst zou opeten...'. In zijn rapport over de toespraak beklemtoonde de Belgische ambassadeur te Londen dat weinigen in Engeland de opinie van Churchill deelden en dat er maar weinig instemmend krantencommentaar was geweest. Toch stipte Cartier de Marchiennes aan dat de toespraak de indruk van de Britten verstevigde 'dat zij voor de neutralen streden en dat het betreurenswaardig was dat die met de geallieerden geen gemene zaak maakten'[88].

België reageerde verontwaardigd op de toespraak van Churchill. Minister Spaak stuurde een boos telegram waarin hij de Belgische ambassadeur te Londen vroeg de

84 Brieven, *De Frans-Belgische betrekkingen*, 143. Zie ook een verslag van P. van Zuylen over zijn gesprek met Bargeton: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/17, stuk 293B (19-2-1940).

85 M. Gamelin, *Servir*, III (Parijs, 1947) 47. Voorbeelden van Franse 'suggesties' (november 1939-februari 1940): *Ibidem*, 178-183. Zie ook Le Goyet en Vanwelkenhuyzen, 'Les rapports militaires franco-belges', 97-98, 105-106 en 158-160.

86 Brieven, *De Frans-Belgische betrekkingen,* 143-144 en J. Vanwelkenhuyzen, 'Le renseignement au début de la seconde guerre mondiale', *La revue générale* (1996) i, 25.

87 Contacts between the British and Belgian General Staffs. Most Secret, 14-1-1940. Stuk gevoegd bij het rapport van luitenant-kolonel Wouters (Londen, 17-1-1940): CHD, Archief R. van Overstraeten, nr. 1425. Een Franse vertaling: *Ibidem*, nr. 1439.

88 Cartier de Marchiennes aan minister van buitenlandse zaken Spaak, 23-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 241. Zie ook Van Zuylen, *Les mains libres*, 534.

Britse regering duidelijk te maken: 1 dat België niet kon aanvaarden dat men een document publiek maakte waarvan de teneur vertrouwelijk was medegedeeld; 2 dat de beschuldiging dat België zijn plicht niet deed onaanvaardbaar was, vooral omdat men niet tot een gewapende assistentie verplicht was; 3 dat de verwijten van serviliteit en onderdanigheid ten opzichte van Duitsland eveneens onaanvaardbaar waren[89]. In het onderhoud dat de Belgische ambassadeur onder vier ogen met Lord Halifax over de toespraak had, probeerde de Britse Eerste Minister het incident wat te minimaliseren en suggereerde hij de ambassadeur de Belgische bezwaren rechtstreeks in een brief aan Winston Churchill op papier te zetten. Cartier de Marchiennes wenste geen schriftelijke polemiek, maar maakte erop attent dat de uitlatingen waarmee Winston Churchill probeerde de neutralen in het anti-Duitse oorlogskamp te betrekken door hun sarcastische toon 'verbazend goed leken op de methoden die Goebbels dikwijls had gebruikt'[90].

Op het Belgische ministerie van buitenlandse zaken was men vooral verontwaardigd omdat Winston Churchill de in het Duitse vliegtuigje gevonden documenten ter sprake had gebracht. Omdat deze kwestie volledig door de militaire instanties in handen was genomen, kende men op Buitenlandse Zaken op het ogenblik dat Churchill voor de Britse radio sprak niet eens de letterlijke inhoud van de te Maasmechelen gevonden stukken. Dit was een onhoudbare toestand en baron Capelle had daarover overigens reeds op 19 januari ten opzichte van de koning zijn wrevel uitgedrukt. Op 3 februari 1940 zou de secretaris van de koning dan ook uitdrukkelijke de wens formuleren dat men op het ministerie ten minste de draagwijdte van de documenten zou kennen[91].

Op 23 januari 1940 bracht de *Daily Telegraph* een tamelijk gedetailleerd artikel van een correspondent te Luik over de in het Duitse vliegtuigje gevonden documenten. In hetzelfde nummer stond ook een relaas van de Franse correspondent 'Pertinax' over 'de aarzelingen' van de Belgische regering om een preventief beroep op de Franse en Britse troepen te doen. Bij een preventief beroep op Frankrijk en Groot-Brittannië zouden de Fransen en de Britten de verdedigingslinie die door de Maas en het Albertkanaal werd gevormd, kunnen bezetten. Door te wachten op een Duitse inval en pas daarna een beroep op de garanten te doen zou, nog steeds volgens 'Pertinax', de Belgische regering een Frans-Britse interventie zeer bemoeilijken[92]. Het spreekt vanzelf dat, na alles wat er tussen 10 en 20 januari 1940 was voorgevallen, zulke berichten te Brussel zowel op het Koninklijk Paleis als op het ministerie van buitenlandse zaken

89 Minister Spaak aan de Belgische ambassade te Londen, telegram van 23-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 241. Zie ook de nota van R. Capelle aan de koning (23-1-1940): *Ibidem*, stuk 243.

90 Cartier de Marchiennes aan minister Spaak, 24-1-1940: AMBZB, nr. 11.064 (dec. 1939-jan. 1940).

91 Nota's van R. Capelle aan de koning (19 jan. en 3 febr. 1940): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stukken 237 en 266. Op 15 jan. 1940 al was in de Britse *Daily Telegraph* een bericht verschenen over de in Maasmechelen gevonden documenten: knipsel in bijlage bij het rapport van ambassadeur Cartier de Marchiennes aan minister Spaak, 16-1-1940: AMBZB, nr. 11.064 (dec. 1939-jan. 1940).

92 Telegram nr. 93 van ambassadeur Cartier de Marchiennes aan het Belgisch ministerie van buitenlandse zaken, Londen, 23-1-1940: AKP, Archief van het kabinet van koning Leopold III, nr. 89/1. Het artikel van de *Daily Telegraph* als bijlage bij het rapport van Cartier de Marchiennes aan minister Spaak, 25-1-1940: AMBZB, nr. 11.064 (dec. 1939-jan. 1940).

met meer dan gewone aandacht werden gelezen. Het wantrouwen ten aanzien van de Fransen en Britten werd er door de toespraak van Winston Churchill bij een aantal Belgische diplomaten en politici niet minder om[93].

Ook in Nederland reageerde men verstoord op de toespraak van de Britse Lord of Admirality. Minister van buitenlandse zaken E.N. van Kleffens gaf de Nederlandse gezant te Londen dan ook de opdracht bij de Britse regering krachtig te protesteren[94]. In Duitsland stelde de pers naar aanleiding van de Belgische reactie tevreden vast 'dat België zijn verplichtingen kende en zich niet door Churchill liet pramen'. Wel maakte het persagentschap Dienst aus Deutschland melding van een Frans radiobericht als zouden er Brits-Frans-Belgische besprekingen over een gemeenschappelijke verdediging van België worden gevoerd. Het agentschap merkte daarbij op dat een dergelijk initiatief voor België uiterst gevaarlijk was en volledig in tegenspraak met de neutraliteit. Van Duitse regeringszijde kwam er vooralsnog geen commentaar, maar ambassadeur Davignon drong er wel op aan dat hij de inhoud van de in het Duitse vliegtuig gevonden documenten zou horen[95]. Dit was ook de wens van de Nederlandse ambassadeur te Brussel[96]. Capelle en Van Zuylen wilden niet zo ver gaan, maar waren van mening dat de essentie van de inhoud van de Duitse documenten aan de noorderburen kon worden doorgespeeld[97].

Winston Churchill werd op 26 januari door Foreign Secretary Lord Halifax op de vingers getikt. Deze verzocht zijn minister van marine dringend om 'als hij in de toekomst weer over buitenlandse politiek ging spreken, hem eerst te tonen wat hij wilde zeggen'[98]. Dit verhinderde Churchill echter niet om de volgende dag in het Lagerhuis de pers van de neutrale landen op de korrel te nemen[99]. In de *Sunday Times* van 28 januari 1940 verscheen evenwel een artikel waarin de houding van de neutrale mogendheden werd verdedigd en waarin werd duidelijk gemaakt dat de geallieerden enkel *fair play*, maar geen hulp verwachtten. Bovendien, zo betoogde de krant, was het opgeven van hun neutraliteit niet in het belang van Groot-Brittannië en strookte het niet met de Britse principes. Wel werd erop aangedrongen dat België en Nederland

93 'On nous demande de déclarer la guerre à l'Allemagne sans plus attendre. La déclaration de Monsieur Winston Churchill, faite il y a quatre jours, marque bien la tendance des alliés' verklaarde de Belgische oud-minister Georges Theunis op 24 januari aan de Amerikaanse president Roosevelt: G. Theunis aan minister Spaak, Washington, 24-1-1940: AKP, Archief van het kabinet van koning Leopold III, nr. 89/1.

94 H.P. Waalwijk, *Whitehall en Plein. De betrekkingen tussen Groot-Brittannië en Nederland 1930-1940* (Utrecht, 1985) 170-171.

95 Telegrammen nr. 30 en nr. 31 van de Belgische ambassadeur te Berlijn aan het kabinet van de minister van buitenlandse zaken te Brussel, 23 en 24 jan. 1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stukken 244 en 245. Op het laatste stuk schreef adjunct-kabinetschef van de koning G. d'Aspremont: 'il est inadmissible que Davignon ne soit pas informée, au moins dans les grandes lignes ...'. Op 26 januari noteerde Capelle op het stuk: 'Le Roi a marqué son accord sur les remarques de Davignon'.

96 B. van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhouding (1936-mei 1940)' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent; Gent, 1992) 217.

97 R. Capelle aan de koning (23-1-1940), geciteerd door B. van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar', 174.

98 Waalwijk, *Whitehall en Plein,* 170 en *The diaries of Sir Alexander Cadogan,* 249.

99 Verslag in *Le Temps* van 29-2-1940: knipsel in AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVD, stuk 220.

nauw zouden samenwerken[100]. Uiteindelijk verklaarde de Britse Eerste Minister op 31 januari in het Lagerhuis dat de neutralen de houding konden aannemen die hen het beste lag[101].

Intussen deden allerlei geruchten de ronde over het bestaan van een geheim Belgisch-Nederlands militair akkoord. Zowel aan Nederlandse als aan Belgische zijde werd op deze berichten afwijzend en ontkennend gereageerd[102]. Die reactie was overigens niet nieuw. In januari-februari 1939 en ook nog in november 1939 was een militaire samenwerking tussen Nederland en België van de hand gewezen[103]. Dat Nederland zijn lot niet aan dat van België wilde verbinden, werd in januari en februari 1940 duidelijk in de Nederlandse pers verwoord. Robert Capelle besloot hieruit dat de Nederlanders de kansen op oorlog niet wensten te vergroten, dat zij zelfs niet zouden toestaan dat België te hulp zou komen en dat zij in geval van een aanval zelf wensten te beslissen wat er te doen zou staan. De secretaris van de koning zag in deze houding andermaal een bewijs dat België zijn lot niet aan dat van Nederland mocht verbinden[104].

Dat men in Belgische en Nederlandse politieke kringen erg voorzichtig was met betrekking tot een mogelijke militaire samenwerking tussen beide landen is begrijpelijk, zeker wanneer men weet dat Duitse waarnemers België en Nederland voortdurend in het oog hielden. Dit nam echter niet weg dat er tussen beide landen militaire inlichtingen werden uitgewisseld en dat er - buiten het medeweten van de beide regeringen - tussen de Nederlandse opperbevelhebber I.H. Reynders en de Belgische koninklijke militaire adviseur R. van Overstraeten geheime contacten zijn geweest[105]. Van zijn kant verklaarde de Duitse auteur Friedrich Sieburg op 31 januari 1940 aan Robert Capelle 'dat de dag waarop België zijn lot aan dat van Nederland zou verbinden, het zijn eigen doodvonnis zou ondertekenen'. Het lot van België leek intussen *de facto* met dat van Nederland verbonden. Ontving men immers niet voortdurend berichten dat Adolf Hitler de Lage Landen wilde aanvallen? Een Belgische poging om in februari 1940 samen met Nederland een gemeenschappelijke grens-

100 'The neutrals', *Sunday Times* (28 jan. 1940), gevoegd bij een brief van G. de Baillet-Latour, Belgisch diplomaat te Londen, aan R. Capelle (28-1-1940): AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 253B. Zie ook het rapport van Cartier de Marchiennes aan P.-H. Spaak van 29-1-1940: AMBZB, nr. 11.064 (dec. 1939-jan. 1940).

101 S. Huyghe, *Het buitenlands beleid van België ten opzichte van Groot-Brittannië,* 221. Zie ook *Note donnant quelques opinions favorables de la France et de l'Angleterre au sujet de la neutralité de la Belgique,* Brussel, 28-2-1940: AMBZB, nr. 11.179/10.

102 Van Waesberghe, 'De Belgische-Nederlandsee verhoudingen en het gevaar', 174. Zie ook L. Nemry, Belgisch gevolmachtigd minister in Den Haag, aan minister Spaak: AKP, Archief van het kabinet van koning Leopold III, nr. 89/1 (20-1-1940).

103 Vgl. 'Belgique-Hollande sur le terrain de la défense nationale', *La Métropole,* 3-2-1939 (knipsel in AKP, Archief van het kabinet van koning Leopold III, nr. 1402) en 'L'opinion hollandaise contre l'idée d'un accord militaire avec la Belgique', *La Nation belge,* 3-11-1939 (knipsel in AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVD, stuk 146).

104 AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/17, stuk 284 (aantekeningen van R. Capelle, 15-2-1940). Zie ook B. van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar'.

105 G. van Roon, *Small states in years of depression. The Oslo alliance 1930-1940* (Assen-Maastricht, 1989) 318.

verdediging te organiseren ging evenwel niet door omdat de Nederlanders zulks als strijdig met hun neutrale status beschouwden[106]. Wel was de Nederlandse opperbevelhebber in januari 1940 overtuigd van het grote belang van een goede verdediging van het Zuiden van Nederland, want, zo verklaarde hij, 'hoe groter de vertraging aan de Duitse legers bezorgd, hoe meer voordeel voor de geallieerden'[107]. Later, in februarimaart 1940, werden er Belgisch-Nederlandse militaire besprekingen gevoerd via de Belgische militaire attaché in Den Haag en zijn Nederlandse collega te Brussel. In samenhang met deze contacten vond generaal Van Overstraeten de Nederlandse militaire overheid bereid het 'gat' tussen de Nederlandse Peel-Raamstelling en de Belgische verdedigingslinie aan het Albertkanaal te dichten door middel van een gezamenlijk uit te bouwen stelling Tilburg-Turnhout[108].

Na het onweer...

Na het januari-alarm nam de internationale spanning af. De Duitse dreiging bleef echter onverminderd bestaan en aan Britse zijde werd gewezen op 'de evidente noodzaak' dat België en Nederland zich samen goed tegen een mogelijke Duitse agressie zouden voorbereiden[109]. Zowel uit de Belgische als uit de Nederlandse ambassade te Berlijn werd gemeld dat de aandacht van de *Führer* nog steeds op België en Nederland was gevestigd, maar dat Duitsland 'geruststellende berichten wilde verspreiden om de waakzaamheid van het Westen in slaap te sussen'[110]. In Berlijn was ambassadeur Davignon zich bewust van de steeds groter wordende Duitse militaire druk op België, maar hij bleef er sterk van overtuigd dat men alles diende te doen om de oorlog te vermijden[111]. Dat was ook de mening van Robert Capelle, die op 31 januari 1940 echter zou noteren dat volgens hem België 'niet aan de oorlog zou ontsnappen', maar dat men tot het uiterste de neutraliteit diende aan te houden 'om niet op zijn geweten te hebben de catastrofe te hebben veroorzaakt op een ogenblik dat er nog een minimum aan hoop overbleef'[112].

106 Van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar', 175-177.

107 G. van Roon, 'Nederland, België en de Oslogroep (1930-1945)', in: J. Gotovitch, D. Martin, A. Colignon, ed., *België, een maatschappij in crisis en in oorlog. 1940. Belgique une société en crise, un pays en guerre. Actes du colloque tenu à Bruxelles du 22 au 26 octobre 1990. Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990* (Brussel, 1993) 79-80.

108 L. de Jong, *De geheime contacten met België, Frankrijk en Engeland in de neutraliteitsperiode september 1939-mei 1940* (Amsterdam, 1969) 210. Zie ook R. van Overstraeten, *Albert I-Léopold III,* 511-514 en 520-521.

109 'Tension relaxed', *The Times*, 19-1-1940 (knipsel in bijlage bij een aantekening van R. Capelle, 20-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 239A).

110 J.G. de Beus, *De geheime informant. Berlijn, 1939-10 mei 1940* (Rotterdam, 1984) 78 en Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements,* 128.

111 J. Davignon aan P. van Zuylen, 6-2-1940, geciteerd door K. Devolder, 'De Duits-Belgische diplomatieke betrekkingen (1936-1940)', *Handelingen [van de] Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis 1992*, XLIV (1993) 46.

112 Aantekening van R. Capelle, 31-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 260.

Op 17 januari 1940 had Eerste Minister Pierlot aan de koning gerapporteerd dat de kabinetsraad de houding van minister van buitenlandse zaken Spaak met betrekking

tot de Belgische buitenlandse politiek unaniem steunde en de Belgische neutraliteitspolitiek onverkort wenste voort te zetten[113].

De gebeurtenissen rond het januari-alarm van 1940 waren meer dan een spannend *fait divers.* Zij hebben niet alleen de relatie van België met Frankrijk en Groot-Brittannië vertroebeld, zij hebben ook het vertrouwen tussen het staatshoofd en de regering aangetast. Volgens Pierre van Outryve d'Ydewalle werd het optreden van koning Leopold III en van Eerste Minister Pierlot gekenmerkt door ernst en bezorgdheid, maar was er tussen beiden nauwelijks warm menselijk contact. Men kan volgens de gewezen kabinetschef van de Eerste Minister stellen dat in januari 1940 in de verhouding tussen de Eerste Minister en de koning 'wantrouwen binnengeslopen is, als een houtworm in een balk'. De gedachten van de koning leken volgens de Eerste Minister 'doorweven met terughoudendheid, aarzelingen en bijbedoelingen'. 'Ze waren het misschien niet', geeft D'Ydewalle toe, 'maar ze hadden er alle schijn van'[114].

In 1947 - toen het optreden van de koning vóór en tijdens de bezetting volop ter discussie stond - rakelde Hubert Pierlot de gebeurtenissen rond 'de zending-Keyes' op. Hij beschuldigde de koning er in een krantenartikel van 'gemeend te hebben buiten de ministeriële verantwoordelijkheid de zwaarste politieke en militaire beslissingen te kunnen nemen'[115]. Robert Capelle heeft op deze aanval gereageerd en stelt dat de koning door via Lord Keyes de Britten te benaderen geen beslissing had genomen, maar er zich enkel toe beperkt had vragen te stellen en informatie door te geven. Capelle stelt ook dat de koning de grenzen van zijn constitutionele rechten kende en dat hij ze nooit had overschreden[116]. In een niet gepubliceerde tekst schrijft de secretaris van de koning evenwel dat koning Leopold III 'de rechten die de Grondwet hem verleende kende, maar dat hij er niet altijd de begrenzingen van vermoedde'[117].

Koning Leopold III was in januari 1940 door 'de zaak-Keyes' in een erg hachelijke situatie terechtgekomen. Een geheime zending, die tot doel had voor België de nodige garanties van de Britse overheid te bekomen, had het land bijna in de oorlog gestort. Dit was zeker wel het laatste wat de koning had bedoeld en zijn vertrouwen ten opzichte van de Britten werd er niet groter door. Tegelijk werd echter ook de vertrouwensrelatie tussen de koning en de ministers aangetast. Volgens minister Spaak had men toen te maken met een gevaarlijke persoonlijke politiek van de koning, een politiek waartegen hij volgens eigen zeggen niet krachtig genoeg heeft gereageerd. Toch is Paul-Henri

113 H. Pierlot aan de koning, 17-1-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XCVIII1/P4.

114 D'Ydewalle, *De memoires*, 96-97 en 199-200. Over het karakter van de koning en dat van de Eerste Minister J. Vanwelkenhuyzen, *Aux sources de la question royale. 1940 Quand les chemins se séparent* (Parijs-Gembloers, 1988) 42; Spaak, *Combats inachevés*, I, 59-61 en D'Ydewalle, *De memoires*, 58-61.

115 Pierlot, 'Pendant la mobilisation', *Le Soir,* 9-7-1947. De artikelenreeks van gewezen Eerste Minister Pierlot in het dagblad *Le Soir* (5-19 juli 1947) was onder andere een reactie op het toen pas verschenen *Rapport de la Commission d' information institutée par S.M. le roi Léopold III le 14 juillet 1946* (Luxemburg, 1947).

116 Capelle, *Dix-huit ans auprès du roi Léopold* (Parijs, 1970) 181-182.

117 'Le Roi connaissait les droits qui lui confère la constitution, mais il n'en soupçonnait pas toujours les limites', in: R. Capelle, *La démarche du roi à Londres en janvier 1940* (SOMA, PC 24, nr. 8) 4.

Spaak er van overtuigd dat edele motieven het optreden van koning Leopold hadden geïnspireerd[118].

De politiek van koning Leopold III lag in de lijn van de 'vorstendiplomatie' die vanaf 1831 door de opeenvolgende Belgische staatshoofden met succes was gevoerd en die tot doel had vrede en evenwicht in eigen land en in Europa te verzekeren. Buitenlandse politiek en landsverdediging zijn dan ook de politieke terreinen waarop de koningen der Belgen vanaf Leopold I het meest hun stempel hebben gedrukt[119]. Het erfelijk koningschap geeft gestalte aan de continuïteit van zowel de militaire als de buitenlandse politiek van het land. De koning zweert bij zijn eedaflegging het grondgebied ongeschonden te zullen bewaren en de grondwet vertrouwt hem het opperbevel van het leger alsook het sluiten van de internationale verdragen toe. De vorst was dus de meest aangewezen persoon om de buitenlandse politiek en het militaire beleid van het land op elkaar af te stemmen. In zijn hand kwamen beide beleidslijnen samen[120]. Nog in 1923 werd door de toenmalige Eerste Minister Georges Theunis gesteld dat het de taak van de koning was richting te geven aan de landsverdediging en aan de buitenlandse politiek die de regering voerde[121]. De politieke constellatie van begin 1940 was echter niet te vergelijken met die van net na 1918. Het prestige en de politieke invloed van de koning bleven zeer groot, maar stilaan had een politieke machtsverschuiving plaats ten voordele van de ministers, in het bijzonder ten voordele van de in de kabinetsraad verenigde ministers[122]. Minister van buitenlandse zaken Spaak was het met de koning eens dat men alles in het werk diende te stellen om België buiten een mogelijk internationaal conflict te houden. Hij was evenwel een overtuigd tegenstander van 'vorstendiplomatie'[123].

De gebeurtenissen van januari 1940 waren voor Robert Capelle de aanleiding om een en ander voor zichzelf en 'om er lessen uit te trekken' op papier te zetten. De secretaris van de koning begon met de stelling dat zowel de militaire kwesties die betrekking hadden op de relaties met buitenlandse legers, als de kwesties met betrekking tot strategie en tactiek gemengde aangelegenheden waren, die niet uitsluitend aan de militairen dienden te worden overgelaten. Bovendien was hij van mening dat men de behandeling van zowel de zuiver militaire als de zuiver burgerlijke

118 Spaak, *Combats inachevés*, I, 61-67 en 77. J. Vanwelkenhuyzen, 'Léopold III en de regering', *Tijdschrift voor Diplomatie*, VIII (1981-1982) 538 noemt de zending-Keyes 'een persoonlijke daad' van de koning, geen 'persoonlijke politiek'.

119 G. Janssens, 'König Leopold I, Freiherr von Stockmar und das Gleichgewicht in Belgien und Europa', in: M. Henker, E. Brockhoff, ed., *Ein Herzogtum und viele Kronen. Coburg in Bayern und Europa. Aufsätze zur Landesausstellung 1997 des Hauses der Bayerischen Geschichte und der Kunstsammlungen der Veste Coburg* (Augsburg, 1997) 47.

120 Stengers, *L'action du roi en Belgique*, 107 en 273-275. Zie ook A. Molitor, *La fonction royale en Belgique* (tweede herziene uitgave; Brussel, 1994) 64-72.

121 *'La politique étrangère dans ses lignes générales comme la politique militaire d'un gouvernement doit essentiellement être guidée - de haut - par le Souverain qui est au dessus des partis'*: G. Theunis aan koning Albert I, 30-11-1923 (AKP, Archief van het kabinet van koning Albert I, nr. 120 bis).

122 L. Vandeweyer, 'De emancipatie van de ministerraad onder druk van de Tweede Wereldoorlog', *Res Publica*, XXXVIII (1996) 159-180 (speciaal 160-161).

123 Spaak, *Combats inachevés*, I, 69.

kwesties niet exclusief aan burgerlijke of militaire overheden mocht toevertrouwen. Tevens diende er volgens Capelle in onderling vertrouwen permanent overleg tussen de respectieve overheden te zijn. Daarna toetste de secretaris van de koning zijn stelling aan drie gebeurtenissen uit het recente verleden. In verband met het incident van Maasmechelen betreurde Capelle dat de burgerlijke overheid (de Eerste Minister en de minister van buitenlandse zaken) op afstand waren gehouden en dat de na acht dagen om advies gevraagde magistraat niet eerder bij de zaak was betrokken. Overleg tussen militaire en niet-militaire specialisten had volgens hem het alarm van 13 januari kunnen vermijden. Over de vraag van de koning om garanties vanwege de Britten was Capelle al even duidelijk. Hij betreurde het gebeuren en verbaasde er zich niet over dat bij gebrek aan een geschreven nota of instructie - de vraag om garanties was door Lord Keyes via de telefoon gesteld! - de informatie verkeerd was overgekomen. Eigenlijk had Capelle die zending liever door een diplomaat, geassisteerd door een militair, uitgevoerd willen zien. De zaak behoorde volgens hem immers toch meer tot het politieke dan tot het militaire domein. De koning was het, volgens een randnota van Capelle, met deze bemerkingen eens, behalve dan met betrekking tot de zaak van de in het Duitse vliegtuig aangetroffen documenten[124]. Inderdaad, uit een andere tekst van Capelle blijkt duidelijk dat de koning met betrekking tot de gevonden documenten de regering bewust elke concrete informatie zou hebben onthouden om te voorkomen dat de ministers een beslissing zouden nemen zonder hem daarin te kennen[125]. Militaire aangelegenheden waren volgens koning Leopold III bij uitstek de bevoegdheid van de koning. Ook was hij er - zoals eertijds zijn vader - van overtuigd dat de belangen van België duidelijk onderscheiden waren van die van Frankrijk en Groot-Brittannië. Hij voelde zich dan ook persoonlijk verantwoordelijk voor de politiek die er voor diende te zorgen dat het land niet in een slagveld zou veranderen[126].

Men kan zeggen dat de ‘zending-Keyes’ een initiatief van de koning is geweest die in oorlogstijd persoonlijk het opperbevel van het leger uitoefende, dit tot zijn plicht rekende en in militaire aangelegenheden soeverein wenste op te treden[127]. Koning Leopold III was van mening dat het staatshoofd zich niet gebonden achtte ‘door beslissingen die buiten hem waren genomen in aangelegenheden waarin hij zijn woordje mee te spreken had’[128].

124 AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. XVA/16, stuk 237 (autografe nota van R. Capelle aan de koning (‘Au Roi’, 19-1-1940), met in de rand de aantekening, door Capelle, ‘Le Roi a marqué son accord - sauf sur l'appréciation quant à l'alerte du 13 janvier 40’). Deze nota ook in AKP, Archief van de Grootmaarschalk van het Hof. Regering van koning Leopold III, nr. 601 (19-1-1940. Getypte kopie).

125 Relaas van een telefoongesprek tussen de koning en R. Capelle op 13 januari 1940, 's namiddags: SOMA, PC 24, nr. 1, 93.

126 Stengers, *L'action du roi en Belgique*, 274-275 en Janssens, ‘Leopold III’, 128.

127 Stengers, *L'action du roi en Belgique*, 95 en 102. Over de kwestie van het opperbevel van het leger gedurende de Eerste Wereldoorlog, met een vergelijking van het optreden van koning Albert I met dat van koning Leopold III: H. Haag, *Le comte Charles de Broqueville, Ministre d'Etat, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940)* (Louvain-la-Neuve-Brussel, 1990) 848-867. Over koning Leopold III en het koninklijke prerogatief inzake de landsverdediging: Stengers, *Léopold III et le gouvernement*, 22-25 en Velaers, Van Goethem, *Leopold III*, 114-117.

128 ‘Le chef de l'Etat ne doit pas se considérer comme engagé par les décisions prises en dehors de lui, dans un domaine où il a son mot à dire’: minuut (getypt stuk met correcties, geparafeerd

In januari 1940 werd duidelijk dat een Duitse aanval op België wellicht niet lang meer zou uitblijven. Tegelijk ergerden Franse en Britse machthebbers zich steeds meer aan de neutrale opstelling van België en groeide in België zowel bij de koning als bij de regering de overtuiging dat Frankrijk en Groot-Brittannië er alle belang bij hadden België in de oorlog te betrekken. Omdat de oorlog onafwendbaar leek en omdat hij de Franse en de Britse politici wantrouwde, wilde koning Leopold III aan de Britten concrete waarborgen vragen. Zijn grondwettelijke eed het grondgebied ongeschonden te zullen bewaren, het feit dat hij sedert begin september 1939 daadwerkelijk het opperbevel van het leger op zich had genomen en het feit dat hij niet duldde dat in militaire aangelegenheden beslissingen werden genomen zonder hem te consulteren, verklaren het allesoverheersende belang dat de koning in 1940 aan de militaire aangelegenheden heeft gehecht. Het voorbeeld van zijn vader stond hem hierbij nadrukkelijk voor ogen.

De Belgische regering en vooral minister van buitenlandse zaken Spaak verdedigden - zoals de koning - de neutraliteitspolitiek. De koning, de ministers en vele diplomaten waren er van overtuigd dat België alles in het werk diende te stellen om het land buiten de oorlog te houden. De onvoorziene gevolgen van de geheime missie van Lord Keyes lieten evenwel bij alle betrokkenen een wrange nasmaak achter. De januari-incidenten van 1940 hebben niet alleen het Franse en Britse begrip voor de Belgische buitenlandse politiek tot op een dieptepunt gebracht, zij wakkerden ook het Belgisch wantrouwen ten overstaan van deze garanten aan. Tegelijk werd de voedingsbodem gelegd voor een groeiend wantrouwen tussen koning Leopold III en de ministers, die in januari 1940 ondervonden dat de vorst belangrijke militaire aangelegenheiden niet met de regering wenste te bespreken.

door de koning) van een (niet verstuurde?) brief van koning Leopold III aan Eerste Minister Pierlot, 9-5-1940: AKP, Secr. Leopold III (Capelle), nr. IIC/P4.

Geschiedschrijving over de Republiek

W.W. Mijnhardt

Recensieartikel naar aanleiding van:
J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford history of early modern Europe; Oxford: Clarendon Press, 1995, xxx + 1231 blz., ISBN 0 19 873072 1). Een Nederlandse vertaling verscheen een jaar later: J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806,* I, *tot 1647,* II, *vanaf 1647* (Franeker: Van Wijnen, 1995-1996, xii, viii + 1374 blz., ISBN 90 5194 132 3 (I), ISBN 90 5194 133 1 (II), ISBN 90 5194 131 5 (set)).

Dit is een ongeëvenaard meesterwerk. In de Nederlandse geschiedschrijving over de Republiek is een prestatie als die van Jonathan Israel tot nu toe niet geleverd. In maar liefst 1130, vaak meeslepend geschreven pagina's wordt in de klassieke narratieve traditie het verhaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verteld. Het heeft ook nauwelijks rivalen. Wanneer we nu, aan het einde van de twintigste eeuw, een eeuw Nederlandse geschiedschrijving over de zeventiende eeuw overzien, dan is Israels *Dutch Republic* zonder enige discussie het meest geslaagde werk. Geyl is met zijn *Nederlandse Stam* in vele opzichten vergelijkbaar - zeker qua lengte - maar zijn blikveld was veel enger; het ging hem voornamelijk om de politieke geschiedenis. Huizinga's *Nederlandse beschaving* was vooral een als bemoediging bedoeld essay waarin de nadruk lag op wat de auteur als hoopgevende beschavingsconstanten beschouwde. Huizinga had dan ook niet de pretentie een synthese van de geschiedenis van de zeventiende eeuw te schrijven. Er is slechts één boek dat een kwalitatieve verglijking met Israel moeiteloos doorstaat: Kossmanns *Low Countries.* Ook al zijn de twee boeken totaal verschillend, qua opzet, uitwerking, lengte en natuurlijk ook qua thema en benadering, samen vormen Kossmann en Israel een fraai, internationaal toegankelijk, tweeluik van de Nederlandse geschiedenis sinds 1500. Hiermee kan de twintigste eeuw passend worden afgesloten.

Israels *Dutch Republic* is echter niet alleen een briljant boek, het is ook volstrekt eigenzinnig en eigensoortig. Het past eigenlijk in geen enkel modern genre. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat het boek geen echte verbindende these heeft. Evenmin biedt het een overzicht van de verschillende interpretaties van de geschiedenis van de Republiek die de afgelopen tijd furore hebben gemaakt. Degenen die bijvoorbeeld op zoek zijn naar de verschillende zienswijzen op de staatsgreep van Willem II, komen bedrogen uit. Met historiografie houdt Israel zich niet bezig. Overigens betekent dat allerminst dat Israel geen kennis heeft genomen van de literatuur. Integendeel. Zijn literatuurlijst is niet alleen indrukwekkend maar telkens wordt bij de behandeling van de diverse thema's zijn grote belezenheid en eruditie zichtbaar. Bronnen, zowel gedrukte als archivalische, spelen een even grote rol. Zowel in Spaanse, Nederlandse, Engelse als Duitse archieven heeft hij aanvullend onderzoek verricht. Van een overladen notenapparaat moet Israel echter weinig hebben. Zijn annotatie is eerder spaarzaam.

Als *The Dutch Republic* al een these heeft, dan is dat de klassieke biologische metafoor van de opkomst, grootheid en verval van al het aardse. Israel heeft volgens dit schema een groots epos willen construeren, het drama van een kleine staat die op

verbijsterende wijze even naar de sterren reikte om vervolgens onstuitbaar terug te vallen naar het niveau van de gewone sterveling. Deze interpretatie valt ook af te leiden uit de indeling van de stof. De Gouden Eeuw, die Israel situeert tussen 1588 en 1702, krijgt als kernmoment uit de geschiedenis van de Republiek bijna 70% van de ruimte toegewezen. Voor de zestiende eeuw als opmaat is 17% beschik-

baar. De achttiende eeuw, het tijdvak waarin de Republiek volgens Israel reddeloos terugviel, moet het met 13% doen. De laatste 50 jaar, met gebeurtenissen als Patriottentijd en Bataafse Revolutie die zelfs in een biologische metafoor toch een aardig stervensuur opleveren, worden met heel snelle streken op papier gezet. Israel besteedt er niet meer dan 30 pagina's aan. Israels standpunt is hiermee duidelijk. Geschiedschrijving en canonvorming vallen samen en de historicus dient zich te beperken tot die perioden uit de geschiedenis die een onmiskenbaar hoogtepunt vormen en daarmee ook internationaal van betekenis zijn. Voor een historicus met standplaats Londen is dit een begrijpelijk en ook acceptabel standpunt. Het zou echter betreurenswaardig zijn wanneer alle Nederlandse historici van nu af aan een dergelijke standpunt zouden gaan huldigen.

Israels stelling voor het openingsdeel is verrassend en aantrekkelijk. Hij distantieert zich van de Groot-Nederlandse hypothese die in al zijn nuances nog steeds het debat over de Opstand domineert en komt met een radicale stelling contra, die direct ontleend lijkt aan de Nederlandse en Belgische nationale geschiedschrijving van de negentiende en vroege twintigste eeuw. In de late Middeleeuwen zouden Noord en Zuid al een duidelijke eigen ontwikkeling hebben gekend op allerlei terrein. Tijdens de Opstand zouden de lang sluimerende tegenstellingen op economisch, politiek en cultureel gebied tot een uitbarsting zijn gekomen en het ontstaan van twee afzonderlijke staten hebben bespoedigd. Het verbaast dan ook niet de Unie van Utrecht als geboortemoment van de Nederlandse staat gepresenteerd te zien.

Israel is een groot stilist en hij kan meeslepend vertellen. Bij eerste lezing was ik dan ook al half overtuigd, temeer daar de Groot-Nederlandse gedachte nog steeds een zware hypotheek legt op de Nederlandse geschiedschrijving. Ook al is deze stelling inmiddels verwaterd tot de idee dat in het kader van een comparatieve geschiedschrijving Nederland en België ideale casus zijn, zelfs in die verwaterde vorm is ze weinig productief. Voor bijna de gehele Nederlandse geschiedenis bieden landen als Zwitserland, Engeland en delen van Duitsland immers veel zinvoller vergelijkingsmateriaal. Bij nader inzien laten Israels stelling en de verdediging ervan nog veel vragen open. Zo moet Israel het doen voorkomen dat de Reformatie, conform de nationale historiografische traditie, zich het meest krachtig in Holland en Zeeland had gemanifesteerd. Het vele onderzoek van de laatste decennia op dit punt heeft echter overtuigend aangetoond dat juist in de sterk verstedelijkte Zuidelijke Nederlanden de Reformatie de meeste kansen kreeg. Decaveles *Dageraad der Reformatie* bijvoorbeeld mag dan op de literatuurlijst vermeld zijn, in Israels betoog heeft deze studie geen diepe sporen nagelaten. Hoezeer de Opstand dwars door allerlei laat-middeleeuwse, ook culturele verbanden heen sneed, wordt in Zeeland bijvoorbeeld duidelijk gedemonstreerd. Tot ver in de achttiende eeuw bleef hier de Vlaamse bouwkunst toonaangevend. Israel levert echter, zij het impliciet, zelf het meest doeltreffende tegenargument: immers wanneer de Noord-Nederlandse integratie in de periode voor de Opstand al zover gevorderd was, waarom wordt dan de geschiedenis van de Republiek zo gekenmerkt door onverzoenlijke locale en provinciale tegenstellingen, waarom blijven de Generaliteitslanden dan zo lang hun tweederangs status behouden en waarom zijn er ook in het oosten van de Republiek nog zulke intensieve grensoverschrijdende contacten? De in deel I met verve verwoorde these komt in deel II niet echt meer terug en blijft daarmee in de lucht hangen.

Met de achttiende eeuw heeft Israel maar weinig affiniteit. In zijn synthese van de economische geschiedenis van de Republiek, zijn *Dutch primacy,* had hij al laten zien dat de economische vooruitzichten van de Republiek na de Spaanse Successie oorlog allerzwarts waren. In *The Dutch Republic* vormt dit sombere toneel van een economische catastrofe de achtergrond waartegen het achttiende-eeuwse verval zich afspeelt. Vanaf 1720 is de Republiek als gevolg van de mercantilistische politiek van Frankrijk en Engeland haar greep kwijt op de handel in

hoogwaardige goederen die Israel als de ruggengraat van het Nederlandse economische wonder van de zeventiende eeuw beschouwt en is ook de politieke en militaire macht gebroken die noodzakelijk was om dit proces te keren.

Typerend voor het laatste deel van *The Dutch Republic* is Israels goeddeels negeren van de grote hoeveelheid literatuur die in de laatste twee decennia de achttiende eeuw in een minder door het verval gekleurd perspectief heeft geplaatst. Ook al heeft hij delen ervan gebruikt, van de erin gepresenteerde theses moet hij niet veel hebben. Dat geldt allereerst de economisch ontwikkeling. Voor Israel is Nederland in de achttiende eeuw het stagnerende land gebleven dat steeds meer de aansluiting bij de rest van Europa mist en daardoor, ook al blijft dat impliciet, verderop in de geschiedenis de overgang naar de moderne groeieconomie van de negentiende eeuw niet tot stand weet te brengen. Van een rivaliserende school in de economische geschiedenis waarvan in 1995 eveneens een meeslepend standaardwerk verscheen - ik doel op De Vries' en Van der Woudes *Nederland 1500-1815* - zien we bij Israel in het geheel niets terug. Ook al hoeven we De Vries en Van der Woude niet te volgen in hun stelling dat in de Nederlandse Republiek de eerste ronde van de eerste moderne economische groei zich afspeelde, ze hebben wel overtuigend zichtbaar gemaakt dat, hoezeer ook gekweld door groeiproblemen, de economie van de achttiende-eeuwse Republiek nog steeds modern was en vooral dat het economische systeem van de achttiende eeuw allerminst een verwaterde kopie was van dat van de zeventiende eeuw. Vernieuwingen als de integratie van de Oost- en West-Indische handel kregen juist in deze periode onder druk van de gewijzigde omstandigheden hun beslag. Die revisie maakt de achteruitgang en de sociale gevolgen ervan niet minder dramatisch, het is wel een belangwekkender en vooral meer productieve benadering dan Israels vertoog waarin de biologische metafoor met zijn onafwendbare verval als finalistische kooi fungeert.

Is Israel in dit opzicht een nogal traditioneel historicus, ook wanneer het gaat om de (sociale) geschiedenis van cultuur en ideeën is hij een fervent aanhanger van het klassieke canonieke standpunt. Cultuur heeft voor Israel uitsluitend betrekking op hoogtepunten en aangezien er daarvan in de Republiek van de achttiende eeuw maar weinig waren, is zijn taak voor dit tijdvak niet zwaar. Van de recente discussie over het probleem van de meervoudige Verlichting vinden we bij hem daarom niets terug. Hij heeft nauwelijks oog voor de ontwikkeling van het Nederlandse natiebesef in de achttiende eeuw en over de rol van de Verlichting en het probleem van de achteruitgang bij het ontstaan van het Nederlandse nationalisme lezen we ook al niet veel. Voor een analyse van de fundamentele wijzigingen in het Nederlandse burgerbegrip in deze periode zoeken we bij hem ook tevergeefs. Hetzelfde geldt voor de ontwikkelingen op het gebied van de informatievoorziening. Van het ontstaan van een nieuwe communicatiegemeenschap van geletterde burgers waarin het concept publieke opinie tot ontwikkeling kwam, horen we niets. Israel wijdt evenmin woorden aan het probleem in hoeverre de Patriotse en Bataafse revoluties de opmaat vormden voor een nieuwe visie op politiek als een keuze tussen alternatieven. Voor de moderniteit van het Bataafse constitutionalisme en de revolutionaire verandering van staat en samenleving die juist tussen 1798 en 1806 hun beslag kregen, heeft Israel ook geen belangstelling. Voor Israel is het eigenlijk jammer dat in 1806 de Republiek niet letterlijk van de aardbol verdween. Zijn laatste zin ‘The Dutch Republic was no more’ zou dan nog veel meer dramatische spanning hebben gekregen. Dat

met het verdwijnen van de Republiek de Nederlandse staat niet verdween, dat de periode vanaf 1770 een effectieve kraamkamer is geweest voor de culturele en politieke hervormingen van 1795 tot 1848 en vooral dat het verdwijnen van de Republiek niet als een noodzakelijkheid behoeft te worden gezien, wordt als gevolg van Israels metafoor definitief onzichtbaar en dat is jammer.

In het centrale deel van het boek over de zeventiende eeuw komt Israels verteltalent volledig tot zijn recht. Wanneer hij het wonder van de snelle expansie van de Republiek analyseert, laat

hij op magistrale wijze zien hoe de samenhang tussen economische, politieke, religieuze, culturele, sociale en intellectuele factoren voor die bloei verantwoordelijk was. Alleen bekruipt de lezer soms het gevoel dat die samenhang vooral een literaire constructie is, die, hoe vernuftig ook, een eenzijdig beeld oplevert. Wat ik vooral miste was inzicht in de structuren van de Republiek. De economische ontwikkeling die Israel schetst, komt direct voort uit zijn *Dutch primacy,* maar de lezer komt maar weinig te weten over de vraag in hoeverre de structuur van de Hollandse samenleving die expansie heeft mogelijk gemaakt. Wat was nu precies de betekenis van de snelle urbanisatie en in hoeverre heeft de integratie tussen stad en platteland een rol gespeeld? Was de energievoorziening zo revolutionair als de economisch historici wel eens hebben beweerd en was de trekschuit nu echt een van de motoren van de economische bloei van de Republiek? Over al deze kwesties zijn aardige studies voorhanden en het zou verhelderend geweest zijn wanneer Israel dergelijke vragen in zijn verklaringsmodel van de bloei van de Republiek had opgenomen.

Eenzelfde kritiek geldt de effectiviteit van het staatsapparaat die Israel breed uitmeet. Israel leunt hier sterk op de klassieke staatsgezinde traditie die doorgaans Holland een unificerende rol toekende en de stadhouder als de kwade genius voorstelde. Bij Israel komen we echter heel weinig te weten over de structurele beperkingen van de Nederlandse politieke besluitvorming. Was die nu wel zo sterk afhankelijk van Hollands c.q. het stadhouderlijk overwicht? Wat was de speelruimte voor eigen beleid van de hoofdrolspelers, hoe stond het met de organisatie van de nieuwsvoorziening, en wat was de betekenis van de publieke opinie? Dit zijn alle vragen waarop bijvoorbeeld De Bruins *Geheimhouding en verraad* een antwoord had kunnen geven, maar die in Israels narratieve en op conjunctuur en evenement gerichte benaderingswijze geen plaats krijgen toegemeten.

Dit eigensoortig eclecticisme is ook terug te vinden in Israels paragrafen over de zeventiende-eeuwse samenleving. Node mist men hier inzicht in de sociale structuren van de Republiek en de mate waarin deze veranderden. Over de culturele infrastructuur, de wereld van school, alfabetisering en het boek is Israel ook zwijgzaam. Dat is des te merkwaardiger omdat een van zijn centrale verklaringen voor het overwicht van de Republiek de technologische kennisvoorsprong is. Aan de vraag of deze voorsprong mogelijk verband hield met de relatief moderne vormen van kennisoverdracht die in de verstedelijkte Republiek gebruikelijk waren, komt Israel niet toe. Dat is ook daarom jammer omdat dan tegelijkertijd meer inzicht verworven zou kunnen worden in de oorzaken van de achttiende-eeuwse achteruitgang. Immers, in de achttiende eeuw halen nogal wat hun omringende landen hun scholingsachterstand op de Republiek in en raakt de Republiek haar voorsprong langzamerhand kwijt.

Als mensen van vlees en bloed komen de inwoners van de Republiek niet echt uit de verf. Dat is opvallend omdat juist de laatste decennia zeer veel over de gewone zeventiende-eeuwers is gepubliceerd. Al komen we bij Israel te weten dat ze hard werkten, veel belasting betaalden en in langdurige oorlogen vochten, tot leven worden ze daarmee niet gebracht. De paragrafen over straatverlichting en seksuele gewoonten en gebruiken zijn in dit verband dan ook een welkome, maar erratische verrassing. Het is al gezegd dat Israel een klassieke definitie van cultuur hanteert. Het is in dit verband jammer dat ook zijn betoog leidt tot de welbekende overschatting van de schilderkunst en een onderschatting van het literaire leven. Dat mag zo zijn van

buitenaf en in laat-twintigste-eeuws perspectief, voor de tijdgenoten maakte juist het literair-humanistisch gedachtengoed de kern uit van het culturele bedrijf. Wanneer de Republiek in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in een titanenstrijd met Frankrijk verwikkeld raakt, zien de meeste, zo niet alle toonaangevende Nederlandse intellectuelen de Franse taal als een bedreiging voor het Nederlandse literaire erfgoed en dat erfgoed zien ze als kwintessens van de republikeinse identiteit die tegen Frankrijk verdedigd dient te worden.

Israels eigenzinnigheid heeft ook grote voordelen. De Nederlandse intellectuele geschiedenis van de zeventiende eeuw is een weinig bewerkte akker en juist op dit gebied heeft Israel in *The Dutch Republic* bijzonder fraaie staaltjes geschiedschrijving afgeleverd. Zijn analyse van het Nederlandse tolerantiedebat is de beste die ik ken en daarmee is de lijst van hoogstandjes nog niet uitgeput. Het hoofdstuk over de radicale Nederlandse Verlichting van de zeventiende eeuw die zijn oorsprong vond in de erfenis van Descartes en Spinoza is een wezenlijke bijdrage aan de internationale Verlichtingshistoriografie. In dit hoofdstuk maakt Israel zichtbaar hoe in de Nederlandse Republiek, ver voor dat elders in Europa gebeurde, een reeks radicale standpunten over staat, wetenschap en religie werden geventileerd met Balthasar Bekkers *Betoverde weereld* als climax. Ook nu is Israels aanpak weer onorthodox of liever gezegd enigszins ouderwets. Met een sociale spreidingsgeschiedenis of een analyse van de receptie van deze ideeën houdt hij zich niet bezig. Dat heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat Israel veel te makkelijk het wereldbeeld van de zeventiende-eeuwse gereformeerde kerkganger identificeert met dat van auteurs als Bekker wiens standpunten zoveel commotie veroorzaakten. Het betekent ook dat hij weinig oog heeft voor de gematigde verlichte synthese die het resultaat was van het intensieve debat rond Descartes en Spinoza. De kern van dit compromis was dat de nieuwe filosofie, politieke theorie en natuurwetenschap niet tot atheïsme behoefde te leiden. Theologen en filosofen als Herman Röell en Salomon van Til verzetten zich heftig tegen socinianen en radicale cartesianen, maar gingen verder dan de meeste cocceiaanse theologen voor hen: ze ontwikkelden een rationele theologie waarin het christendom als de meest redelijke van alle godsdiensten werd afgeschilderd. Een jurist als Ulrich Huber formuleerde een cartesiaans geïnspireerde rechtvaardiging van de republikeinse staatsvorm en natuurwetenschappers als Bernhard Nieuwentyt betoogden dat de moderne natuurwetenschap volledig in overeenstemming was met de bijbel. Het materialistisch universum dat de radicale cartesianen hadden geconstrueerd wezen ze af als niet in overeenstemming met moderne natuurwetenschappelijke inzichten. Ze smeedden daarmee een intellectueel compromis dat de grondslag werd voor het gematigde Nederlandse Verlichtingsdenken.

Israels boek is ook uniek omdat zijn aanpak uniek is. Wanneer we zijn werk vergelijken met andere buitenlandse historici die zich met de Republiek hebben beziggehouden als Simon Schama en Lesley Price, valt dat onmiddellijk op. Geen van beiden heeft het verhaal zo duidelijk als vertrekpunt gekozen als Israel. Schama wil niet vertellen, maar ontcijferen. In zijn *Embarassment of riches* benadert hij de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw als een antropoloog die de betekenis die woorden, voorwerpen en gebaren voor hun gebruikers hebben gehad, wil ontdekken. In zijn *Culture and society in the Dutch Republic* vertelt Price evenmin. Zijn boek is een consequent betoog dat het verstedelijkte Holland de kern van de Republiek vormde en dat het unieke van die stedelijke cultuur was dat ze geen banden had met de Europese cultuur van de barok. Ook de generatie Nederlandse historici na Geyl en Huizinga telt geen vertegenwoordigers van de narratieve traditie meer. Dankzij historici van de Republiek als Schöffer, Boogman en Kossmannn is het vak juist professioneler, wetenschappelijker en ook afstandelijker geworden. Hoewel er vaak wordt geklaagd dat hierdoor het verhaal uit de geschiedenis verdwenen is, is er bij de huidige generatie historici evenmin veel animo, laat staan de vaardigheid,

om, net zo bevlogen als Jonathan Israel, het verhaal van de Republiek nog eens te vertellen.

Ik heb in het voorgaande veel kritische kanttekeningen geplaatst. Dat zou de indruk kunnen wekken dat Israels boek op nogal wat punten tekort schiet. Dat is allerminst het geval. Waar het me om ging is het zichtbaar maken van het eigensoortig eclecticisme waarmee Israel te werk gaat. *The Dutch Republic* mag dan 1130 bladzijden tellen, die omvang is niet het gevolg van Israels behoefte een volledig beeld te verschaffen. Hij heeft vooral een eigenzinnige selectie

gemaakt. Nu is eigenzinnigheid op zichzelf geen deugd. Ze is alleen maar verteerbaar wanneer ze gepaard gaat met brille. En bij Israel is die combinatie voortdurend aanwezig. Dat heeft geleid tot een strikt persoonlijke, maar groot respect afdwingende synthese, een synthese die veel tegenspraak en bij tijd en wijle zelfs ergernis oproept, die echter ook telkens weer aan het denken zet, nieuwe vergezichten opent en steeds dwingt om zogenaamde algemeen aanvaarde visies nog eens te doordenken. En dat alles in een voortreffelijke stijl. Er zijn maar weinig boeken die die kwaliteiten bezitten. Jonathan Israels *Dutch Republic* is daar een van. En dat maakt dat zijn boek thuishoort in het heel kleine kastje Moderne Klassieken.

Was heißt und zu welchem Ende studiert man europäisch vergleichende Geschichte? Überlegungen aus gegebenem Anlaß Heinz Schilling

Recensieartikel naar aanleiding van:
K. Davids, J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge: Cambridge university press, 1995, xx + 539 blz., £55,-, ISBN 0 521 46247 9).

Was heißt und zu welchem Ende studiert man europäisch vergleichende Geschichte? Auf diese aktuelle Frage gibt ein in den Niederlanden entstandener Aufsatzband in doppelter Hinsicht eine beispielhafte Antwort, nämlich als Modell einerseits für die Organisation und andererseits für eine spezifische inhaltliche Möglichkeit des europäischen Gesellschaftsvergleichs. Organisiert wurde das Projekt von Karel Davids und Jan Lucassen, die 1992/1993 am Netherlands Institute of Advanced Studies (NIAS) eine 'theme group' etablierten und mit dieser die zentralen Sachthemen eines solchen Vergleiches auswählten und auf drei internationalen Konferenzen testen ließen. Der vorliegende Sammelband, der von der NIAS Forschergruppe (fünf Historiker aus den Niederlanden, drei aus England, einer aus Deutschland) und fünf weiteren Beiträgern (drei aus den Niederlanden, je einer aus Belgien und Deutschland) abgefaßt wurde und dessen Vorwort rund drei Dutzend Beratem dankt, ist somit Ergebnis eines erheblichen organisatorischen und finanziellen Aufwandes und Ausdruck bemerkenswerter internationaler Kooperation. Unübersehbar ist allerdings eine doppelte Konzentration - eine geographische auf Wissenschaftler aus dem Dreieck Niederlande/Belgien - England/USA - Deutschland und eine fachliche auf Historiker, wenn auch aus verschiedenen Teildisziplinen.

Was das inhaltliche Modell des europäischen Vergleiches anbelangt, so wurde eine der europäischen 'National-' oder sagen wir besser Einzelstaatsgeschichten als Ausgangspunkt gewählt, nämlich die der frühneuzeitlichen Niederlande, und in Beziehung gesetzt zu 'cases which to some extent share similar circumstances as those prevailing in particular phases of the historical development of the Northern Netherlands' (11). Die Komparatistik setzt somit nicht an einem wie auch immer zu definierenden gesamteuropäischen Zivilisations- oder Entwicklungstypus an. Auch werden nicht besonders divergente Fälle miteinander verglichen. Ausgangspunkt ist vielmehr die von den Zeitgenossen immer wieder beschworene und von den Historikern bestätigte Sonderentwicklung der frühneuzeitlichen Niederlande. Dieses 'miracle' wird in Vergleichsfällen - nämlich den unmittelbaren Nachbarn Deutschland, England, Frankreich - gespiegelt, deren spätmittelalterliche Ausgangslage ähnlich war - mit dem Ziel, 'to determine where and why the Dutch Republic diverged from this shared baseline'(11).

Inhaltlich wählte man ein eher lockeres Frageraster von fünf 'key issues', nämlich Entstehung der Republik; deren politische Struktur als 'counter-model to absolutism'; das Verhältnis von 'religion and stateformation'; 'diffusion of literacy'; die Ursachen der niederländische Kulturblüte, besonders in der Malerei (8-10). Das sind durchgehend historische und nicht systematisch legitimierte oder abgestimmte Kategorien. Entsprechend locker zusammengefügt sind die Einzelbeiträge. Es lassen

sich vier Gruppen unterscheiden - erstens Vergleiche des niederländischen mit einem anderen europäischen Fall (Henk van Nierop niederländische Revolution und französische Revolutionskriege; Olaf Mörke politische Kultur der Niederlande

und Deutschlands; William Speck Adaptation des niederländischen Politikmodells in England als ‘triumph of whig over tory ideology’, 194); zweitens stadtgeschichtliche Untersuchungen (Marjolein 't Hart zum Einfluß des Städtenetzes auf die Politik, Marc Boone und Maarten Prak zu den alteuropäischen Bürgerbewegungen und dem stadtrepublikanischen Politikmodell - zwei sich gut ergänzende Beiträge, insofern beide unter anderen den Systemwechsel von der frühneuzeitlichen Republik zum Königtum des 19. Jahrhunderts stadtgeschichtlich erklären, 91, 128); drittens Untersuchungen zu Religion und Kultur (Wiebe Bergsma, auf dessen Beitrag weiter unten noch näher eingegangen wird, und Margaret Spufford, die souverän die Beziehung zwischen ‘Literacy, trade and religion’ in den europäischen Handelszentren analysiert, sowie - bereits als Brückenglied zur nächsten Themengruppe - Michael North zu Kunst und Kommerz in den Niederlanden); viertens schließlich die methodisch wie inhaltlich kohärenteste Gruppe von Beiträgen systematisch-analytisch verfahrender Wirtschafts- und Sozialhistoriker (Peter Spufford über Kredit- und Kapitalfluß, Karel Davids zur Technologiegeschichte, Jan Lucassen zu Organisation und Mobilisierung fast ausschließlich freier Arbeit in der Republik, Leo Noordegraaf und Jan Luiten van Zanden über Entwicklung und Verteilung des holländischen Lebensstandards als Resultat wirtschaftlichen Wachstums im Rahmen frühmodernen Handelskapitalismus).

Fast jeder dieser Essays ist ein kleines komparatistisches Meisterwerk. In der dichten Synopse von Karel Davids und Jan Lucassen (438-460) erscheint das Mirakel ‘Niederlande’ als ein Produkt europäischer Entwicklungen im ‘broad middle belt’ zwischen Frankreich und Spanien auf der einen und Mittel- und Ost-, gemeint ist wohl Ostmitteleuropa andererseits (439), also in der Zone der sogenannten ‘blue banana’ verdichteter Urbanisierung von England im Norden über die Niederlande nach Oberitalien (12ff.). Diese niederländische Sonderentwicklung beruhe nicht auf einzelnen Voraussetzungen, die sich in der genannten Zone auch anderwärts nachweisen lassen, sondern in dem ‘scale and scope’ sowie in der besonderen Kombination dieser Kräfte (440f.). Divergenz Oder Konvergenz zwischen der niederländischen und der ‘normal’-europäischen Entwicklung könnten nicht durch wirtschaftliche, kulturelle oder soziopolitische Kräfte als solche erklärt werden, sondem allein durch ‘the particular way in which they were inter-related in particular periodes of time that must have tipped the scales in one direction or another’ (443). Auch sei das niederländische Mirakel nicht endogen entstanden, sondern ‘borrowing, transfer and imitation’ (447) seien dafür charakteristisch gewesen, wie stets, wenn eine Gesellschaft innerhalb der europäischen Entwicklung eine Führungsposition übernahm. Solche Spitzenstellungen seien auch nie permanent gewesen, sondern nur kurzfristig und transitorisch, so daß die zu Ende des 17. Jahrhunderts einsetzende Verlagerung des gesellschaftlichen und ökonomischen Zentrums nach England bei gleichzeitigem, relativem Rückfallen Hollands ganz normal gewesen sei (454).

Jeden Leser dieses reichhaltigen Sammelbandes wird ein gewisser Neid beschleichen, nicht selbst an dem hier dokumentierten großen Forschungsexperiment beteiligt gewesen zu sein. Und er wird sich fragen, ob er als potentielles Mitglied jener NIAS-‘theme group’ die Untersuchungsanordnung oder einzelne ihrer ‘key issues’ anders gewählt oder modifiziert hätte. Was die Grundentscheidung, nämlich die makrohistorische Perspektive des Projekts anbelangt, so sähe der Rezensent keinen Grund, eine Modifikation zu reklamieren. Im Gegenteil, in einer

historiographischen Situation, in der unserem Fach übergreifende Fragen und das Interesse an Entwicklungszusammenhängen zunehmend verlorenzugehen drohen, scheint ihm der Versuch, ein ‘big picture’ von den Möglichkeiten und Trends frühmoderner Geschichte zu zeichnen, sachlich wie wissenschaftspolitisch geboten. Auch der gegenüber der Regional- und Lokalgeschichte etwas zu apologetisch gerechtfertigte Zugriff auf gesamtgesellschaftliche oder territorialstaatliche Einheiten (5f.) erscheint ihm überzeugend.

Allerdings fragt er sich, ob man in der konkreten Durchführung diesen makrohistorischen Ansatz nicht theoretisch reflektierter und systematischer hätte anlegen sollen. Die Einbindung der historischen 'key issues' in ein systematisch-theoretisches Konzept von spezifischen Strukturen und Wandlungsmechanismen der frühmodernen Gesellschaft hätte jedenfalls zu einer besseren inhaltlichen Verzahnung der Sachthemen - Demographie, Wirtschaft, Politik, Kirche/Religion, Kultur - geführt, während sie im vorliegenden Band relativ isoliert nebeneinanderstehen. Einleitung und Zusammenfassung zeigen zwar, daß die Initiatoren mit einem modifizierten modernisierungstheoretischen Ansatz arbeiten. Sie bringen ihn aber nicht explizit in den Untersuchungsansatz ein. (Weil das gegen den Trend der augenblicklichen Methodendiskussion läuft?). Den demographischen, ökonomischen, technologischen und stadtgeschichtlichen Beiträgen hat das nicht geschadet, weil ihre jeweiligen Sachthemen aufeinander bezogen sind und ihnen allen implizit ein kohärentes Konzept des sozialen Wandels zugrunde liegt. Anders verhält es sich mit den religionssoziologischen und kirchengeschichtlichen Zusammenhängen. Sie sind in ein solches Konzept weder eingebunden, noch entwickelt der mit ihnen hauptsächlich befaßte Beitrag eigene konzeptionelle Überlegungen zu einer solchen Integration. Wenn das Vorwort 'the relation between religion and state-formation' als 'key issue' beschreibt und nach dem spezifischen Ort des niederländischen Typus dieser 'relations' fragt, dann hätte es nahegelegen, an die genau diesen Zusammenhang zwischen politischem und religiösem Wandel sachlich und theoretisch reflektierende, explizit europäisch vergleichend angelegte Konfessionalisierungsdiskussion anzuknüpfen, um Vergleichs- und vor allem Erklärungskategorien zu gewinnen. Besonders wichtig wäre dabei ein Bliek auf das - zugegebenermaßen komplizierte - Staatskirchenrecht der einzelnen europäischen Länder gewesen, um überhaupt zu bestimmen, was 'Toleranz' im jeweiligen Kontext meint. Indem der Begriff 'Toleranz' undifferenziert und letztlich anachronistisch verwendet wird, sind die Sachverhalte teils falsch beschrieben - so das Toleranzsystem des Westfälischen Friedens im Reich (206f.) -, teils sind die Aussagen zu allgemein und erklären zu wenig. Das ist auch eine Folge der eingangs erwähnten geringen Interdisziplinarität in der Forschergruppe, hier konkret mit der Theologie, der Philosophie sowie der Rechts- und Verfassungsgeschichte. Ein überzeugender Vergleich der Toleranz- und Minderheitenproblematik in den Niederlanden und in anderen europäischen Staaten bleibt somit Forschungsdesiderat - etwa die Konfrontation der gesellschaftlich gewachsenen Toleranz in der Republik mit der staatlich garantierten Toleranz in Brandenburg (kurz erwähnt von Olaf Mörke, 163) Oder mit den wieder ganz anders gelagerten Verhältnissen in Frankreich. Zu letzteren jetzt die exzellente Studie von Philip Benedict in: O. Grell, B. Scribner, ed., *Tolerance and Intolerance in the European Reformation* (Cambridge, 1996) 65-93.

Eine zweite wünschenswerte Modifikation des Gesamtansatzes sähe der Rezensent in der komplementären Berücksichtigung der mikrohistorischen Perspektive, und zwar nicht nur - wie durchaus vorhanden - in einzelnen Beiträgen, sondern als notwendige Korrektur im Gesamtbild, nämlich um alle jene Strukturen und Verhaltensweisen ins Blickfeld treten zu lassen, die quer zu den so überzeugend nachgewiesenen Entwicklungstrends lagen. Das waren nicht nur 'Störfaktoren', sondern integrierte Bestandteile der frühmodernen Gesellschaften, die in einem kaum zu überschätzenden Maße für deren Flexibilität und Anpassungsfähigkeit und damit

letztlich auch für ihre Effizienz mitverantwortlich waren. Beispiele hierfür treten etwa in der international regen Forschung zur formellen, informellen oder semi-formellen Sozialkontrolle zutage, die in den Niederlanden deutlich andere Formen und Funktionen aufweist als in Deutschland, Frankreich und wohl auch in England. Auch hier kommt es übrigens nicht auf Einzelelemente, sondern auf deren Kombination an.

Neben diesen konzeptionellen Modifikationen hätte der Rezensent als potentielles Mitglied

der ‘theme group’ vor allem zwei Einzelprobleme zusätzlich beziehungsweise differenziert in den Untersuchungsansatz einführen wollen: Differenzierter hätte er sich den stadtgeschichtlichen Vergleich gewünscht. Die Bedenken richten sich nicht gegen die vorzüglichen Beiträge von 't Hart, Boone und Prak, sondern gegen die Art und Weise, wie Stadt und Urbanität als gesamtgesellschaftliche Erklärungskategorien verwendet werden. Natürlich läßt sich nicht die These als solche bestreiten, daß Stadt und Bürgertum in einer besonderen Weise den Charakter einer frühneuzeitlichen Gesellschaft, speziell ihre politische Kultur und ihre Fähigkeiten zu ökonomischem Wachstum und sozialem Wandel bestimmt haben. Problematisch erscheint mir aber der offensichtlich von Jan de Vries übemommene und nicht problematisierte quantitative Ansatz, demzufolge in diesem Zusammenhang nur Städte von einer bestimmten Größe an zählen, nämlich ab 40.000 im frühen 16., ab 50./60.000 im 17. und 70.000 im 18. Jahrhundert (Karten Seiten 13-17 und entsprechende Thesen in Einleitung und Zusammenfassung). Auf diese Weise fallen alle mitteleuropäischen Städtelandschaften, die der kenntnisreiche Humanist Enea Silvio Piccolomini (1405-1464) zu den blühendsten und wirtschaftlich wie politisch am weitesten entfalteten in ganz Europa zählte, aus den Urbanitätszentren der ‘blue banana’ heraus. Das ist ebenso absurd wie die Tatsache, daß in einer solchen Perspektive neben Hamburg nur drei Städte im notorisch städtearmen Osten des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation wichtig erscheinen (nämlich Berlin, Prag und Wien; Karten Seite 13ff.), während der urbanisierte, städtereiche Süden und Westen des Reiches auf den Karten städteleer bleiben. Nein, in der frühen Neuzeit muß mit anderen Urbanitätskriterien gerechnet werden. Das gilt für das Reich, wo das dichte Netz von Mittel- und Kleinstädten ökonomisch, kulturell, in gewisser Hinsicht auch politisch leistungsfähig blieb, aber auch für die Niederlande selbst, wo sich die Kraft des Bürgertums zu einem ganz erheblichen Teil aus den vielen Städten speiste, die kleiner als Amsterdam und Leiden waren. Angesichts des hohen Erklärungswertes, der den Städten im europäischen Vergleich zu Recht beigemessen wird, muß es auch in die Irre führen, wenn für den unterschiedlichen Stellenwert von Stadt und Bürgertum in den deutschen und niederländischen Geschichte die zeitweilige Koalition süddeutscher Reichsstädte mit den Fürsten während des Bauernkrieges angeführt wird (445), die rechts- und verfassungsgeschichtlichen Zusammenhänge aber weitgehend außer acht bleiben, die es den deutschen Reichsstädten und auch mancher territorialen ‘Autonomiestadt’ (Otto von Gierke) ermöglichten, ungeachtet demographischer und wirtschaftlicher Schwäche politische Selbständigkeit zu bewahren. Indem dies ausgeblendet bleibt, geht weitgehend verloren, daß bis zum Ende des Alten Reiches neben dem territorialen Absolutismus der Stadtrepublikanismus einen nicht zu übersehenden Bestandteil der politischen Kultur Deutschlands ausmachte, was übrigens der zeitgenössischen Politiktheorie, die bis ins 18. Jahrhundert hinein die deutschen Reichsstädte als vornehmste Beispiele traditioneller Stadt- und Bürgerfreiheit anführte, durchaus bewußt war.

Als zusätzlichen Problemzusammenhang schließlich hätte der Rezensent den Machtstaatsfaktor und das internationale System in den Untersuchungsansatz aufgenommen. Es ließe sich zwar darüber diskutieren, ob damit ein weiteres ‘key issue’ oder lediglich ein die vorhandenen Tendenzen zusammenfassender und verstärkender Faktor benannt ist. Fest steht aber, daß der rasche Rückfall der Niederlande seit dem ausgehenden 17. Jahrhundert auch mit Veränderungen in der

Struktur und den Spielregeln des europäischen Mächtesystems korrelierte. Das war die Folge des neuzeitlichen ‘Gesetzes der Größe und der Zahl’, der Fläche und Bevölkerungszahl der Großmächte also, das seit Mitte des 17. Jahrhunderts die internationalen Beziehungen zu beherrschen begann und einem kleinen Land wie den Niederlanden die Lebensadern zwar nicht abschnitt, wohl aber einengte.

Am Ende zählen indes wünschenswerte Modifikationen, Ergänzungen und Differenzierungen wenig gegenüber der Leistung, die Initiatoren und Mitglieder der Forschergruppe mit diesem

Sammelband erbracht haben und zu der ihnen und dem NIAS zu gratulieren ist: Mit seinen ausführlichen Sach-, Personal- und Ortsindizes und einer kompetenten Auswahlbibliographie von 60 Seiten bietet *A miracle mirrored* fast so etwas wie ein Handbuch zur Wirtschafts-, Sozial-, Politik-, Stadt- und Kulturgeschichte der frühneuzeitlichen Niederlande in vergleichend europäischer Perspektive. Zugleich ist das Buch ein Lehrstück in internationaler Wissenschaftsorganisation und -kooperation.

Tweehonderd jaar grondwet

A.H. Huussen Jr.

Recensieartikel naar aanleiding van
L. de Gou, ed., *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie LXXXIX; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1997, lxv + 808 blz., *f* 100,-, ISBN 90 5216 096 1) en L. de Gou, e.a, *Grondwetgeving 1795-1806. Voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming' op 27 maart 1997 te Haarlem* (Haarlem: Hollandsche maatschappij der wetenschappen, 1997, 108 blz., *f* 15,-).

Dankzij de onvoorstelbare werkkracht en het verbazende organisatietalent van H.T. Colenbrander (1871-1945) is aan de Bataafs-Franse tijd in de Nederlandse geschiedenis meer aandacht besteed dan men zo spoedig na het verschijnen van zijn driedelige, als dissertatie opgezette studie over *De Patriottentijd (1897-1899)* had mogen verwachten. De Commissie van advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, ingesteld in 1902, besloot voorrang te geven aan de uitgave van de *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland na 1795*[1]. De grote serie der Rijks Geschiedkundige Publicatiën begint dan ook met die *Gedenkstukken* over de periode 1787 tot 1795, in 1905 uitgegeven door Colenbrander. In deze serie *Gedenkstukken* zouden, volgens plan, ook archivalia worden opgenomen met betrekking tot de grondwetten. Dat liep echter anders. Toen genoemde Commissie van advies via het Historisch Genootschap te Utrecht - de voorganger van het KNHG - van de graaf Van Hogendorp de notulen der Grondwetscommissie-1814 ter publicatie aangeboden kreeg, besloot zij deze en andere relevante stukken afzonderlijk uit te geven. De kleine serie der Rijks Geschiedkundige Publicatiën begint dan ook met het *Ontstaan der grondwet. Bronnenverzameling,* I, *1814,* in 1908 uitgegeven door H.T. Colenbrander[2].

Het komt mij voor dat deze gang van zaken er, geheel onbedoeld, toe heeft geleid dat sindsdien voor het oog der wereld 'de' Nederlandse grondwet dateert van 1814. Dat kwam natuurlijk prachtig uit: in 1913 werd de vestiging van het koninkrijk uitbundig gevierd. Er verschenen enkele gewichtige gedenkboeken en Huizinga sprak een sprankelende rede uit over 'De beteekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving'.

Intussen liet Colenbrander ten archieve gestaag verder werken aan zijn *Gedenkstukken.* In het tweede deel daarvan over de jaren 1795 tot 1798, verschenen in 1906, was hij natuurlijk gestoten op allerlei gedrukte en ongedrukte stukken die betrekking hadden op het... ontstaan der grondwet! Hoe nu? De zaak is heel eenvoudig.

1 Het *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis* (1904), ongewijzigd herdrukt Den Haag, 1950, eindigt zijn rapportage bescheidenlijk precies met dit project (nr. 62).

2 *Overzicht,* 101 en Colenbranders Inleiding bij het eerste deel van *Ontstaan,* xv-xvii. Het tweede deel over de grondwet van 1815 verscheen als nr. 7 van de kleine serie der RGP in 1909, verzorgd door dezelfde Colenbrander.

De Bataafse revolutie, hoe ‘fluweel’ ook aangepakt en verlopen, was wel zo diep ingrijpend, dat de toenmalige leiders, het ‘voorbeeld in de verte’ van de Amerikanen en dat van de Franse

broeders dichter bij huis volgend, het er - niet zonder slag of stoot - over eens waren geworden dat de 'constitutie' veranderd was. De oude republikeinse staatsinrichting, gebaseerd op het tractaat der Unie van Utrecht uit 1579, had afgedaan. De staatkundige regels dienden nu gewijzigd te worden. De Bataafse Staten-Generaal stelden op 30 december 1795 in het reglement van orde op de aanstaande Nationale Vergadering - die na de verkiezingen per 1 maart 1796 bijeen zou komen - vast, dat binnen twee weken na de opening der vergadering, dus uiterlijk 15 maart, een commissie van 21 leden-representanten zou worden ingesteld die binnen een half jaar, dus uiterlijk 15 september, een ontwerp van een nieuwe constitutie, in geschreven vorm dus, aan de Nationale Vergadering zou voorleggen. Het Plan van Constitutie lag er op 10 november 1796.

In genoemd tweede deel van zijn *Gedenkstukken* kon Colenbrander nog net melden dat de archivalia van onze eerste constitutiecommissie waren teruggevonden - te laat om in dat deel te worden opgenomen. Tegen zijn uitgesproken wens in heeft Colenbrander niet meer op deze stukken terug kunnen komen[3]. Ze zijn blijven rusten totdat de magistraat en rechtshistoricus dr. mr. L. de Gou zich in de jaren zestig tot taak stelde de bronnen van het ontstaan der grondwet in de Bataafse tijd uit te geven.

Om het belang daarvan te kunnen schatten moeten we ons de kritiek voor de geest brengen die tijdgenoten in de achttiende eeuw op ons toenmalige staatsbestel uitoefenden: Van Slingelandt, Van de Spiegel en Patriotten van velerlei pluimage. Er is inmiddels al veel verstandigs en verhelderends over geschreven.

Gaf de Patriottentijd na twee eeuwen nog een en ander aan herdenkingen te zien en te horen (zie recensieartikel *BMGN,* CIV (1989) 684-690), de viering van de Omwenteling van 1795 werd in gêne verstikt. Een tentoonstelling in onze nationale tempel der Nederlandse (kunst)-geschiedenis, het Rijksmuseum, werd ontijdig afgelast. De Tweede Kamer der Staten-Generaal ontruimde eind 1995 de vergaderzaal waarin de gekozen Nationale Vergadering op 1 maart 1796 onder leiding van mr. Pieter Paulus bijeen was gekomen.

Valt er dan niets te vieren, te herdenken of te gedenken? Nederland staat op de bres voor de rechten van de mens. Welnu, die rechten werden in januari en maart 1795 in ons land plechtig afgekondigd[4]. De Koninklijke Post weigerde, desgevraagd, aan dit humanitaire fenomeen van eerste orde een gedenkzegel te wijden - wel viel die eer in de maand januari 1995 de Gronings-Haagse schilder H.W. Mesdag te beurt. De historicus staat hier met gevoelens van plaatsvervangende schaamte.

Onnodig te zeggen dat het presidium van de Tweede Kamer, na gebruikelijke consultatie der politieke partijen, eveneens desgevraagd, moest meedelen dat ons parlement in 1996 geen aandacht zou schenken aan het bijeenkomen van de eerste verkozen nationale volksvertegenwoordiging. Was hier geen aanleiding toe?

In 1795 was het stadhouderschap afgeschaft en werd de volkssoevereiniteit geproclameerd, en men hoopte met de aristocratische oligarchie voorgoed af te rekenen. Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis hadden landelijke verkiezingen

3 Colenbrander in zijn *Gedenkstukken,* II (1906) iii. Uiteraard zijn door hem wel allerlei andere stukken, bijvoorbeeld correspondentie en nota's die op dit constitutie-ontwerp betrekking hebben, opgenomen. De wijze waarop en de nauwkeurigheid waarmee dat is geschied zijn echter aan ernstige kritiek onderhevig.

4 F.H. van der Burg, H. Boels, ed., *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland* (Leiden, 1994).

plaats voor een nationaal representatief lichaam[5]. De opgaven waarvoor de Nationale Vergadering stond, waren immens: het bereiken

5 A.M. Elias, P.C.M. Schölvinck, met medewerking van H. Boels, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam, 1991) (recensie in *BMGN,* CVIII (1993) 495-497) en aansluitend P. Brood, P. Nieuwland, L. Zoodsma, ed., *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam, 1993) (betreffende Groningen, Friesland, Drenthe, Twente, de Veluwe, Zeeland en Noord-Brabant) en P.W. van Wissing, ed., *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (Amsterdam, 1996) (recensies in *BMGN* respectievelijk CIX (1994) 717-718 en CXIII (1998) 405-406.

van overeenstemming over de grondslagen van de toekomstige staat en intussen het besturen van die staat, verbonden met Frankrijk, in oorlog met de rest van Europa. Al direct stelde men zich voor nationale wetboeken te doen ontwerpen[6]. Men besliste in augustus 1796 alvast tot de scheiding van kerk en staat en liet in september 1796 van dat jaar de joden toe tot het Bataafse burgerrecht.

Uiterst belangrijk is ook de publiciteit die de al-bestierende Nationale Vergadering, in aansluiting op de gevestigde gewoonte van de gewestelijke provisionele representanten, gaf aan haar deliberaties en besluiten: in het Dagverhaal en de decreten[7]. Vooral het Dagverhaal is een weergaloze bron van kennis van de toenmalige staatkundige geschiedenis in ruime zin. Helaas is het, door het ontbreken van indices, nog steeds erg slecht toegankelijk. Het heeft niet aan plannen ontbroken om daarin verandering te brengen[8]. De politieke wil tot het helpen ontsluiten van de oudste handelingen van ons nationale 'parlement' blijkt vooralsnog te ontbreken.

Bij het *Plan van Constitutie* van 1796 is het niet gebleven. Er tekende zich in de Nationale Vergadering geen meerderheid voor af. De strijd tussen federalisten, moderaten en unitarissen was in volle hevigheid ontbrand. De Franse broeders, die zo'n groot economisch en militair belang hadden bij hun rijke bondgenoot, hielden de vinger aan de pols. Het werd tenslotte een wurggreep. De discussies in de boezem van de Nationale Vergadering leidden tot een heel nieuw *Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche volk,* door de Nationale Vergadering ter goed- of afkeuring aan het zelve Volk voorgedragen (Den Haag, 1797), dat exclusief de bijlagen wel 918 artikelen telt. Nu wezen de kiezers het af.

De Tweede Nationale Vergadering die, na nieuwe verkiezingen, op 1 september bijeenkwam, bracht geen wezenlijke veranderingen in het politieke krachtenveld. Ontevredenheid der Franse bondgenoten en van de democratische unitarissen leidde tot samenzwering, met als resultaat de bekende staatsgreep van Pieter Vreede en zijn medestanders op 22 januari 1798. Franse orkestratie zorgde tevens voor het instellen der derde constitutiecommissie - waarvan het archief is verdwenen -, die in rap tempo een door het Directoire voorgelegd ontwerp van grondwet uitwerkte tot een *Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche volk* (Den Haag, 1798). Dit werd door de, eindelijk zo genoemde, Constituerende Vergadering aanvaard en op 23 april aan het sterk gedecimeerde (mannelijke) kiezersvolk met gunstige uitslag voorgelegd. Ze werd op 6 mei 1798 geproclameerd. Reden tot feestelijke herdenking? Welnee.

Die staatsregeling ging, zoals bekend, in sterk unitaristische richting. De oude provinciegrenzen vervaagden in de nieuwe departementale indeling. De opbouw van een nieuw staatsbestel, met centrale uitvoerende en rechterlijke organen kon beginnen. Er is vaak beweerd dat het Uitvoerend Bewind van Pieter Vreede en de zijnen 'te ver' was gegaan. Zeker, zij werden op 12 juni 1798 verjaagd, en misschien is het dáár wel aan te wijten dat de kersverse staatsregeling niet goed uit de verf kon komen. Maar toch werd het uitvoerende gezag op een moderner leest, naar Frans model,

6 Vgl. mijn 'De betekenis van codificatiegedachte en -praktijk voor de natievorming', *BMGN,* CIV (1989) 638-653.

7 De precieze titelbeschrijvingen vindt men onder andere bij I.H. Gosses, N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* (derde druk; 's-Gravenhage, 1947) 720-721 en de (Nieuwe) *Algemene geschiedenis der Nederlanden,* XI (Weesp, 1983) 402.

8 A.M.M.M. van Zeijl, *Toegang tot het Dagverhaal van de Nationale Vergadering 1796-1798* (Amsterdam, 1979).

geschoeid. De rechtscodificatie kwam inderdaad niet op tijd klaar, maar anderzijds moet de reden waarom ministeries als die van binnenlandse zaken en justitie in

1998 hun tweede eeuwfeest vieren, toch wel duidelijk zijn; om over Rijkswaterstaat, de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum maar te zwijgen.

De politiek-constitutionele klok stond intussen niet stil. Het ritme als zodanig is allang bekend: Franse ontevredenheid schreef in 1801 een nieuwe grondwet voor die, in strijd met de uitdrukkelijke bepalingen van 1798, al in 1802 werd ingevoerd. De kiezers hadden het helemaal laten afweten, maar de wegblijvers werden als voorstemmers geteld - een slecht voorbeeld voor de toekomst. We herinneren aan de spottend zo genoemde 'arithmétique hollandaise' waarmee de grondwet van 1815 voor aangenomen werd verklaard die Nederland - gelukkig maar tijdelijk - in één staatsverband met België dwong.

In 1805 werd alweer een nieuwe grondwet afgedwongen om een bewind onder 'raadpensionaris' Rutger Jan Schimmelpenninck mogelijk te maken en in 1806 presten Napoleon en Talleyrand de Bataven nederig te verzoeken om vestiging van de monarchie, met Louis Napoleon als koning[9]. Ook die constellatie vergde een nieuwe constitutie, welke pas werd ongedaan gemaakt met de invoering van de Franse wetten na de inlijving, pardon, 'la réunion de la Hollande avec l'Empire'. Om eufemismen en halve waarheden zat men toen al niet verlegen.

De Gou heeft met nijvere, vasthoudende speurzin zeer vele archieven opgespoord en uitgegeven die het thans pas mogelijk maken de constitutionele geschiedenis van de hele periode tussen 1796 en 1806 te volgen in al haar aspecten: in discussies, nota's, adviezen, briefwisselingen enzovoort van vele betrokken partijen. Hier en daar moest wel een stuk dat Colenbrander destijds op zijn, niet altijd even secure, manier al had uitgegeven in zijn *Gedenkstukken,* opnieuw worden gepubliceerd. Het voordeel van de bandsgewijze uitgave, per ontwerp en constitutie, is dat de indices en concordansen zich nu uitsluitend op de constitutionele bronnen richten en de onderzoeker daardoor optimaal van dienst zijn.

De presentatie der bronnen is in de loop der tijd geëvolueerd. Dragen alle delen wel de sporen van compromissen, er zijn toch ook een paar accentverschuivingen te signaleren die niet uit de aard der stukken verklaard kunnen worden. Het oudste deel, over 1796, is opgezet als een puur chronologisch verslag van de handelingen der constitutiecommissie. Originele teksten - van notulen, rapporten, en dergelijke - worden afgewisseld door samenvattingen van discussies die blijkbaar niet verdienden in extenso te worden afgedrukt. In de delen over 1797 is *au fond* een zelfde werkwijze gevolgd. De materie is dan echter veel uitgebreider omdat de Nationale Vergadering nu de hoofdrolspeler is. De gebruiker wordt hier niet alleen geholpen met een herdruk van het *Ontwerp* maar hem wordt tevens een chronologisch overzicht der behandelde onderwerpen geboden. De indices zijn hier ook, naar mijn indruk, systematischer en gedetailleerder bewerkt.

De bronnen voor de delen over 1798 vloeien zelfs nog rijkelijker. Een zuiver chronologische ordening was niet meer vol te houden. De stukken worden in rubrieken ondergebracht: de discussie in de Nationale Vergadering, de handelingen van de tweede en derde constitutiecommissie en haar subcommissies, grondwetsontwerpen door de Franse regering gepresenteerd en allerlei correspondentie van Bataafse en Franse zijde. Dezelfde werkwijze is gevolgd in de delen over 1801, 1805 en 1806. De inleidingen zijn zeer instructief door hun ruime achtergrondinformatie. De bijlagen

9 Vandaar dat J.I. Israel zijn boek dán besluit: *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford, 1995).

in de aanhangsels bieden de gebruiker veel nuttige gegevens zoals over de leden der commissies en hun vergaderingen, hun stemgedrag en enkele concordansen op de artikelen der verschillende (voor)ontwerpen.

Tezamen met ‘Colenbrander’ staat hier een monument van eruditie dat het thans mogelijk maakt de hele rijke grondwetsgeschiedenis in deze nerveuze en onzekere periode in haar volheid

te bestuderen. Het woord is nu aan de (rechts)historici. De Gou zelf heeft al enkele resultaten van zijn naspeuringen gepubliceerd[10]. Van Sas ('Over gelijkheid en geluk'), Velema ('Politiek, pers en publieke opinie') en Van den Berg ('Stad en staat, voor en na 1795') hebben al direct bij gelegenheid van de presentatie van het laatste deel van De Gou's bronnenuitgave laten zien van welke verschillende invalshoeken men, mede aan de hand van deze publicatie, boeiende beschouwingen ten beste kan geven.

Bij gelegenheid van die presentatie, op 27 maart 1997, heeft de staatssecretaris van binnenlandse zaken laten zeggen: 'Zij [de genoemde historische vragen] zullen in elk geval opnieuw gesteld worden tijdens de herdenking in het volgende jaar van "150 jaar grondwetsherziening 1848", een herdenking waartoe het ministerie van binnenlandse zaken het initiatief heeft genomen'[11]. In de troonrede van dat jaar heeft de regering dit plan laten herhalen.

De uitwerking van dat plan is geschied onder het logo '150 jaar grondwet' - het aspect *herziening* heeft Binnenlandse Zaken zoveel mogelijk onder het tapijt geveegd[12]. Voorzover mij bekend, heeft het ministerie over deze viering geen overleg gepleegd met de organisaties van (rechts)historici. Sinds de oorlog is het een erg ongebruikelijke gang van zaken dat de politiek zo sterk en eenzijdig op het historische terrein ingrijpt (het 'initiatief' neemt). De weinige dissidente reacties die dit optreden heeft uitgelokt, werden geërgerd afgedaan. In ieder geval werd daarnaar niet geluisterd.

Wat zijn er - behalve tegen deze verwerpelijke ingreep van de politiek op een autonoom particulier terrein - voor wetenschappelijke bezwaren in te brengen tegen '150 jaar grondwet'? Ten eerste het meest voor de hand liggende zwijgen over 200 jaar grondwet. Het lijkt er op dat de hoge colleges van staat zich voor hun origine in de Bataafse republiek generen. Zoveel mogelijk ontloopt men die periode zoals bij de herdenkingen van de Algemene Rekenkamer en van de Eerste Kamer al is gebleken.

Ten tweede: het scheppen van een mythe als zou 1848 zo'n grote breuk in onze constitutionele geschiedenis betekenen - een breuk waarbij 1798 als het ware in het niet zou vallen. De minister van binnenlandse zaken heeft zich op 5 mei 1998 - eindelijk! - wel heel duidelijk uitgesproken: 'Natuurlijk ontlokten onze herdenkingsevenementen onmiddellijk kritiek. Kritiek op de viering van 150 jaar Grondwet 1848, omdat sommigen vinden dat de Bataafse Staatsregeling van 1798 meer herdenking verdient. Welnu, dat was een staatsregeling voor een republiek, dus al dáárom is er geen rechtstreekse historische lijn naar het heden te trekken'[13].

10 *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout* [1796-1797] ('s-Gravenhage, 1982) en *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Hollandsche maatschappij der wetenschappen, 1979-1985* ([Haarlem, 1988]).

11 *Grondwetgeving 1795-1806,* 103.

12 Zie de map documentatiemateriaal, *Nieuwsbrief 150 jaar grondwet,* verkrijgbaar bij het ministerie van binnenlandse zaken en diverse perspublicaties.

13 In *150 jaar grondwet,* een uitgave bevattend de toespraken [van H.F. Dijkstal, Henk van Ulsen en andere deskundigen] die op 5 mei 1998 gehouden zijn ter gelegenheid van de viering van de bevrijding en het 150-jarig bestaan van de grondwet van 1848 ([Den Haag, 1998]) 25; eerder op die dag beweerde dezelfde minister 'De oorsprong van onze Grondwet ligt niet in 1848, niet in 1798, en ook niet in 1648. De wortels van de constitutie liggen in de Nederlandse polder, in ons gezamenlijke streven naar droge voeten' (5).

Het wordt werkelijk tijd dat ‘de behoeder van de Grondwet’ eens zijn vakliteratuur laat opslaan. De Amsterdamse staatsrechtsgeleerde R. Kranenburg hield tegenover zijn christelijk-historische collega A.F. de Savomin Lohman vol dat diens religieuze fundering van de monarchie niet anders is dan een verwarring tussen zijns-oordeel en waarderings-oordeel. Hij meende: ‘naar

den uitwendigen vorm is Nederland eigenlijk eerst een staat geworden in 1798' en hij licht dat even later toe door een bespreking van de grondslagen van de staatsregeling van dat jaar[14].

Kranenburgs Groningse collega C.W. van der Pot, één van de grootste staatsrechtsgeleerden van deze eeuw, wiens *Handboek* door vele generaties juristen is en wordt bestudeerd, postuleert vooral continuïteit in onze constitutionele geschiedenis, maar constateert: 'Dit neemt niet weg, dat wij een grondwet in den zin, dien wij thans aan dit woord hechten, eerst na de vestiging van de eenheidsstaat gekregen hebben'. Ruime aandacht besteedt Van der Pot, die een afzonderlijke Akademieverhandeling heeft gewijd aan de gewestelijke initiatieven in de jaren direct na 1795, aan inhoud en betekenis der staatsregelingen van 1798 en volgende jaren. In de meest recente druk van 1995 geven de bewerkers aandacht aan de winst op dit terrein, gebracht door de bronnenuitgaven van De Gou[15].

En wat vond de grote man van de grondwets*herziening* van 1848, J.R. Thorbecke, er zelf van? In zijn beroemde Aanteekening schreef hij al in 1839: 'Doch de Schets van Hogendorp [1812] was niet de enige bron. De Grondwetten van 1814 en 1815 zijn niet als het werk van die jaren alléén te beschouwen, maar als het *gemeenschappelijk* werk der tijden, die ons land sedert den val der [oude] Republiek beleefde'[16].

Vóór Thorbecke bestonden er grondwetten die herzien werden (1814, 1815, 1840) - historici waren zich daarvan allang bewust[17] - en na 1848 is het herzieningswerk aan de grondwet voortgegaan[18].

Kortom, de winst van De Gou's bronnenuitgaven is niet gering: de continuïteit in de grondwetsgeschiedenis - los van de vorm en het democratische gehalte - staat buiten kijf. De politieke waan van de dag onthoude zich van versluierende 'initiatieven' van welker starre vooroordelen de grote voorganger gegruwd zou hebben.

14 R. Kranenburg, *Het Nederlandsch staatsrecht* (2 delen, Haarlem, 1924) I, 36, 41 (citaat) en 47-48.

15 C.W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandsche staatsrecht* (Zwolle, 1940) 54 (citaat) en volgende; de dertiende druk van 'Van der Pot - Donner' (Zwolle, 1995) 94-97; *Idem, Eerste pogingen tot staatsrechtvorming in de onderdelen der Bataafsche Republiek* (Amsterdam, 1947). Van der Pots studie en de bronnenuitgaven van De Gou hebben inmiddels de onjuistheid van Van Eysinga's oppervlakkige oordeel over de staatsregelingen - 'Zij beteekenen geen van allen eene eigen Nederlandsche rechtsontwikkeling' - voldoende aangetoond. (W.J.M. van Eysinga, *De brug tussen het grondwettelijk recht der Republiek der Vereenigde Nederlanden en dat van de Wedergeboorte* (Amsterdam, 1936) 2.)

16 J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet* (1839; 2e uitgave, 2 delen: Amsterdam, 1841-43) I, v.

17 Zoals welsprekend A.J.C. Rüter, 'De grondwet en het Nederlandse volkskarakter' (1948), herdrukt in zijn *Historische studies over mens en samenleving*, Th.J.G. Locher, W. den Boer, B.W. Schaper, ed. (Assen, 1967) 341-384 (in het bijzonder 365-369).

18 Thorbecke sprak niet zonder opzet van zijn *Bijdrage tot herziening der grondwet* (Leiden, 1848).

[Recensies]

Algemeen

L. Hanssen, *Huizinga en de troost van de geschiedenis. Verbeelding en rede* (Dissertatie Katholieke universiteit Brabant 1996; Amsterdam: Balans, 1996, 500 blz., *f*75,-, ISBN 90 5018 341 7).

Met de dissertaties van Léon Hanssen (1996) en Anton van der Lem (1997), beiden als redacteur betrokken bij de bezorging - in drie delen - van Huizinga's correspondentie, is opnieuw een trilogie voltooid. Enkele jaren geleden immers verscheen reeds het proefschrift van de derde man die bij de uitgave van de briefwisseling betrokken was, W.E. Krul. Dat de drie als bezorgers van de correspondentie nauw met elkaar hebben samengewerkt, is aan hun proefschriften niet af te lezen: wat stijl, onderwerp en opvattingen betreft verschillen de studies radicaal van karakter. Kruls bezonken en erudiete opstellen over leven en werk van Huizinga, gebundeld onder de veelzeggende titel *Historicus tegen de tijd* (1990), volgen min of meer de patronen van het geijkte biografische genre, terwijl de jongste van de drie dissertaties, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed* van Anton van der Lem, voor alles een historiografische studie wil zijn, met als hoofdthema Huizinga's publicaties en opvattingen omtrent de Nederlandse geschiedenis. Het werk van Léon Hanssen, dat het onderwerp van deze bespreking vormt, kan daarentegen worden getypeerd als een proeve van ideeëngeschiedenis.

Huizinga en de troost van de geschiedenis is een rijk en gedreven, maar tegelijk ongrijpbaar boek. Laat het thema zich nog in enkele woorden samenvatten - 'Huizinga ... als exponent van een betekeniscrisis in de Europese cultuur' - voor de inhoud geldt dat zeker niet. De studie waaiert werkelijk alle kanten uit. 'Flarden' is de term die Hanssen zelf gebruikt in verband met de gevarieerde inhoud van zijn studie: flarden van het debat over de crisis van de Europese cultuur - een crisis, voortgekomen uit een groeiend besef van ontluistering en ontwaarding van traditionele zekerheden, waarbinnen ook Huizinga's historische en kritische geschriften moeten worden begrepen. Van dit 'gesprek', aldus Hanssen, bestaat geen *mastertape* en iedere keuze om bepaalde gebeurtenissen, ideeën of personen te behandelen, heeft daarom iets willekeurigs. En wat voor de ideeëngeschiedenis geldt, geldt evenzeer voor de biografie: 'Het "ik" van de auteur is een veelheid van gestalten en blijft een complexe en ongrijpbare vorm'.

De 'flarden' die Hanssen in zijn studie laat weerklinken, raken aan uiteenlopende en ogenschijnlijk ongelijksoortige onderwerpen: Huizinga's karakter, drijfveren en opvattingen; de verhouding Nederland-Duitsland; het thema van de nationale identiteit in het werk van Huizinga en enkele toonaangevende Europese intellectuelen; het denken over 'verbeelding' - bij wijze van intermezzo - van Plato tot Albert Verwey; de internationale editie- en receptiegeschiedenis van *Herfsttij der Middeleeuwen*; de moeizame verhouding tussen Huizinga en de 'jongeren', met name Jan Romein en de filosoof Jef Suys; en ten slotte de cultuurkritische werken en de betekenis die Huizinga in zijn worsteling met de moderne tijd aan de geschiedenis toekende. Een breed scala van thema's dus, en toch is de breedte van de studie met deze opsomming

nauwelijks gedekt, want in de onderscheiden hoofdstukken stuit de lezer telkens weer op onverwachte uitweidingen en subthema's.

Hanssen volgt, kortom, de werkwijze van de *bricolage*: door omwegen, van terzijde, langs zijpaden probeert hij zijn onderwerp in kaart te brengen - een techniek die niet alleen veel vraagt van de lezer, gewend als deze is aan ‘afgeronde’ verhalen, maar ook van de auteur, die voldoende discipline moet kunnen opbrengen om zich niet te zeer te laten afleiden. In dat licht bezien kunnen Hanssens stofkeuze en -opbouw niet altijd even gelukkig worden genoemd. Sommige uitweidingen lopen dood of zijn nog onvoldragen, terwijl andere op zichzelf vaak onderhoudende passages de lezer wel erg ver afvoeren van het thema waarom het uiteindelijk

draait: Huizinga's pogingen vat te krijgen op de moderne tijd, vanuit een diepgevoeld besef van historische discontinuïteit en onder de indruk van ‘de ervaring van de verscheurde levensharmonie’.

Ondanks deze onevenwichtigheden in stofkeuze en compositie en de bij tijden pathetische stijl (*‘O Huizinga’!*), mag worden vastgesteld dat Hanssen een belangwekkend en prikkelend boek heeft geschreven. Zijn enthousiaste en brede aanpak opent enkele verrassende perspectieven of verdiept reeds bestaande inzichten met betrekking tot Huizinga's leven en werken. Met overtuigende argumenten laat Hanssen zien dat de opvattingen van de Groningse historicus verbonden kunnen worden met het denken van andere grote denkers over de crisis in de westerse cultuur, zoals Ortega y Gasset, Thomas Mann, Eliot, Spengler, Berdjajew, Heidegger en Jung. Ook Huizinga trachtte ‘voorbij de geschiedenis’ en elke vorm van het vooruitgangsgeloof te komen, het heersende religieuze scepticisme te overwinnen en de idee van de eeuwigheid opnieuw gestalte te geven. Wat Huizinga in de geschiedenis zocht was niet het verloop van de gebeurtenissen, maar iets wat, in de woorden van Krul, ‘achter de tijd gelegen is’.

Door Huizinga te plaatsen in een Europese traditie van cultuurkritiek en onbehagen jegens de moderne tijd, krijgen de passages over zijn persoonlijke geestelijke ontwikkeling paradoxaal genoeg meer reliëf. Hanssen laat bijvoorbeeld duidelijk zien hoe nauw de verwantschap is tussen Huizinga's belangstelling voor het boeddhisme en de mystiek in de jaren negentig en zijn latere opvattingen over historische kennis en het noodzakelijke evenwicht tussen rede en verbeelding. Deze samenhang manifesteert zich niet alleen in de termen waarin hij bijvoorbeeld de historische sensatie beschreef - een moment van ‘bijzondere geestelijke helderheid’, een ‘trance’, een ‘ekstatische gewaarwording’, een ‘bezwijken’ - maar ook in zijn zuiver historische en cultuurkritische studies. Zijn diepgevoelde verlangen naar geestelijke rust, een behoefte die nauw samenhing met zijn manisch-depressieve stemmingen en later werd gevoed door het diep betreurde verlies van zijn jonge echtgenote, was van doorslaggevende betekenis. Huizinga zocht in de geschiedenis precies datgene waaraan het in de moderne tijd ontbrak: het gevoel voor maat, doorleefde eenvoud, waarlijke schoonheid en harmonie. Ten slotte ‘bleef er maar één periode over die hij in zijn geheel als een idealiteit geliefde op te vatten’, aldus Hanssen, en dat was Nederland in de zeventiende eeuw. ‘Het was hier waar hij voor het schouwende en wereldvliedende karakter van zijn eigen persoon een trotse thuisbasis, een nationale oorsprong vond’. Toch moest ook Huizinga uiteindelijk erkennen dat de geschiedenis geen soelaas bood: de wereld was sinds die tijd niet stil blijven staan maar onvermijdelijk in verval geraakt.

Door dergelijke verbanden te leggen draagt dit boek bij aan een beter begrip, niet alleen van Huizinga's persoonlijke en intellectuele ontwikkeling, maar ook van de aanhoudende fascinatie voor deze man en het feit dat zijn ideeën een halve eeuw na zijn dood niets aan betekenis hebben ingeboet. *Huizinga en de troost van de geschiedenis* geeft aanleiding te veronderstellen dat de blijvende belangstelling voor zijn werk en opvattingen niet alleen voortkomt uit ‘de gratie en concisie van zijn stijl’ (Kossmann), zijn brede en veelzijdige benadering of zijn verrassend actuele opvattingen over de aard van de historische kennis. Er lijkt ook sprake te zijn van zoiets als een *geestelijke verwantschap*, een gevoel van sympathie voor Huizinga's streven zich te onttrekken aan het keurslijf van de moderne geschiedschrijving, zo

nauw verweven met het geloof in de vooruitgang, gedragen door de rede, de techniek en de wetenschap. Levend na Auschwitz, na de desintegratie van het kolonialisme en na het morele failliet van het communisme zal de hedendaagse mens - bewust of intuïtief - hierin veel van zijn eigen gevoelens, gedachten en twijfels herkennen.

Frank van Vree

A. van der Lem, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Dissertatie Leiden 1997, Historische reeks; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1997, 399 blz., *f*59,50, ISBN 90 284 1751 6).

Weten we onderhand niet genoeg over Huizinga? Die vraag dringt zich op bij het ter hand nemen van deze - de zoveelste - studie over Huizinga. Als iemand ons nog uitgebreider over Huizinga kan inlichten, dan is het zeker Van der Lem, maar wordt het niet wat te veel?

Het is dan ook geruststellend om in de inleiding te lezen dat dit boek niet zozeer over Huizinga zal gaan, maar over het probleem van 'Huizinga en de Nederlandse beschaving'. Het gaat dus - zo wordt beloofd - over kwesties als vaderlandse geschiedenis, identiteitsverschaffing en nationaal besef. Een en ander zal aan de orde worden gesteld aan de hand van Huizinga's in 1941 verschenen verhandeling over Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Van der Lem afficheert zijn studie niet in de eerste plaats als een bijdrage aan het levensverhaal van Huizinga maar vooral als 'de biografie van een van Huizinga's belangrijkste werken' (11).

Die kwalificatie van Huizinga's essay is discutabel. Tenzij men alles wat Huizinga opgeschreven heeft even belangwekkend acht, moet toch vastgesteld worden dat *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* weliswaar als tijdsdocument interessant is, maar toch moeilijk tot een van de meesterwerken van de geschiedschrijving gerekend kan worden. Verdient zo'n, in ieder geval letterlijk, dun boekje een minstens tweemaal zo omvangrijk commentaar? Die vraag heeft Van der Lem zichzelf ook gesteld (13) en hij heeft deze kennelijk positief beantwoord. Het is, zegt hij, zijn bedoeling om langs deze weg Huizinga's belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis in kaart te brengen.

Het blijkt dus toch weer over Huizinga zelf te gaan. Daar weet Van der Lem onwaarschijnlijk veel van. Ook over Huizinga's interesse voor de vaderlandse geschiedenis geeft hij een schat aan informatie, gelardeerd met trefzekere details, helder verwoord en genuanceerd geduid. Voor de lezer is het echter toch de vraag waar dit alles toe moet leiden. Is het voor een goed begrip van Huizinga's latere opvatting over Nederland in de zeventiende eeuw werkelijk nodig om zijn gedachten hierover te volgen vanaf de lagere schoolbanken, via zijn vaak studentikoze aantekeningen bij de colleges van P.J. Blok tot en met de inhoud van zijn lessen als leraar aan de HBS te Haarlem?

Misschien is het nuttig om kennis te nemen van Huizinga's 'Groningse' opvattingen over Nederland in de achttiende eeuw en over de Leicesterse periode. Aardig is het om te vernemen dat Lamprecht waarschijnlijk meer invloed heeft gehad op zijn geschiedschrijving over de Nederlandse beschaving dan Pirenne. Ongetwijfeld hebben Huizinga's opvattingen over Frederik Hendrik, de VOC, Oldenbarnevelt *e tutti quanti* een rol gespeeld in zijn latere voorstelling van zaken. Zeker is het ook nuttig om te weten, dat Huizinga begin jaren dertig optrad als reizend ambassadeur ter historische legitimatie van de Nederlandse kleine staat, hoewel ook op dit punt de vraag rijst of ál zijn lezingen vermeld moeten worden.

Maar niet getreurd, want vanaf bladzijde 136 komen dan de directe voorlopers van *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* aan bod: de collegereeks aan de

Sorbonne over *la civilisation Hollandaise* uit 1930 en de Keulse voordrachten van 1932 onder de titel ‘Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts’. De eigenlijke behandeling van Huizinga's beeld van de zeventiende eeuw begint echter pas op bladzijde 199 van het boek. Dan opent hoofdstuk 7 met de programmatische titel ‘De idealisering van de Nederlandse geschiedenis’. Helaas moeten we dan eerst nog vernemen hoeveel wederzijdse geboortekaartjes en andere gelukwensen de Huizingaatjes en de Oranjes uitgewisseld hebben, maar uiteindelijk komt Van der Lem ter zake.

Zijn these over Huizinga's idealisering van het nationaal verleden is interessant genoeg.

Huizinga idealiseerde volgens Van der Lem de Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw in drie opzichten: ethisch, esthetisch en intellectueel. Het goede, het schone en het ware vormden, zoals ook elders in het werk van Huizinga, een drie-eenheid. De Opstand, gericht op vrijheid en verdraagzaamheid, werd gecomplementeerd door 'echte', waarachtige (schilder-) kunst. Deze visie op het vaderlands verleden achtte Huizinga dwingend; zij was de enig juiste, waarachtige interpretatie (219-220). Dat laatste heeft natuurlijk te maken met de benarde 'tijdsomstandigheden' van 1941. De drie punten worden door Van der Lem nader beschreven in drie hoofdstukken, achtereenvolgens over Huizinga's beeld van de politieke geschiedenis, over de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst en over Huizinga's overtuiging van zijn eigen gelijk.

De grote ethische verdienste van Nederland ligt voor Huizinga in de conservatieve, tolerante, op gewetensvrijheid gerichte Opstand, belichaamd door het verstandige optreden van de regenten tegen calvinistische geestdrijverij. Het contrast wordt gevormd door Lodewijk XIV als incarnatie van hoogmoed, machtsmisbruik, absolutisme en barok. Daar tegenover staat de burgerlijke stedelijke samenleving, met haar burgerlijke kunstuitingen.

Dat vormt de overgang naar het esthetische element. Dit is een mooi hoofdstuk van het boek. Van der Lem noemt drie criteria waarop Huizinga kunstenaars waardeert: in het leven staan, een getrouwe afspiegeling geven en waarheid bieden. Langs die meetlat legt hij onder anderen Huygens, De Groot, Vondel en Cats. Met die criteria worden ook Frans Hals, Vermeer, Rembrandt en Jan Steen beoordeeld.

Ten slotte gaat Van der Lem in op Huizinga's zelfgevoelde gelijk, de 'schijnbare onontkoombaarheid van Huizinga's voorstelling', zoals hij het noemt. Hij zegt het een en ander over Huizinga's retorische strategie (mijn en niet Van der Lems term!), bijvoorbeeld over het gebruik van metaforen die verwijzen naar de Nederlandse natuur, vooral water en ook wel bollende wind. Verdere analyse of op zijn minst enige verwijzing naar het werk van iemand als Hayden White of zelfs maar naar Peter Gay's *Style in history* ontbreekt. En dat is symptomatisch voor het hele boek. In de paragraaf over Holland als geestelijke levensvorm probeert Van der Lem er achter te komen wat Huizinga met die formule bedoeld kan hebben. Het is, denkt hij, een geheel van gevoelens en waarden, die aangebracht worden in het onderwijs, onderhouden door instituties en levend gehouden in sociabiliteit. Een kenmerkende Huizingiaanse zinsnede is 'deel hebben in' onze cultuur, die meer humanistisch en historisch dan theologisch en filosofisch georiënteerd is. Erasmus, Grotius en, merkt Van der Lem terecht op, Huizinga zelf, staan in diens visie voor verdraagzame systeemloosheid, contra abstracte intolerantie. Deze analyse is herkenbaar en interessant genoeg, maar enige vergelijking met concepten als 'Heimat', 'Deep England' of 'la France profonde' ontbreekt.

Vanwaar dit gemis aan meer open en afstandelijke vergelijkingen en concepten? Heeft Van der Lem een te grote bewondering voor Huizinga? Onkritisch is hij zeker niet; er zijn momenten genoeg in zijn boek waarop hij Huizinga's beperkingen en amateurisme met kritische distantie beschouwt. Maar toch kan Van der Lem zich kennelijk niet voorstellen dat Huizinga wel eens iets onbelangrijks zou hebben kunnen doen. Het probleem is niet een gebrek aan oordeelsvorming. Wat ontbreekt is selectief vermogen. Alles moet gewikt en gewogen, met grote nauwgezetheid wordt

volledigheid nagestreefd. Daarmee heeft Van der Lem zich (willens en wetens?) tot de traditie van Fruin bekend.

E. Jonker

G.F.M. Bossers, e.a., *Secundum datur! Negen studies en een laudatio aangeboden aan Hans Ankum* (Amsterdam: Cabeljauwpers, 1997, vii + 206 blz., *f*35,-, ISBN 90 801451 2 2).

Een der drie bundels die aan J.A. Ankum werden aangeboden bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in het Romeinse recht en zijn geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam in 1995, behelst enkele bijdragen die op het terrein van de Nederlandse (rechts)geschiedenis liggen. G.F.M. Bossers beschrijft in 'De instelling van het vredegerecht op het eiland Aruba' (1-18) de ruime politionele en rechterlijke bevoegdheden van deze institutie die van 1824 tot 1869 op dat aparte eiland heeft bestaan. Twee auteurs behandelen een aspect van het oude testamentaire erfrecht. C.M. Cappon schreef 'Substituties in Friese testamenten (1373-1550)' (30-61), een complement bij zijn artikel over de erfstelling in de Friese testamenten, in 1994 verschenen in de bundel *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw*; de pupillaire en de fideïcommissaire substituties werden toegepast om het vermogen binnen de familie te houden. A. Wijnen bespreekt in '"Na uutwisinge mijnre cedulle". Een opmerkelijke bepaling in een Amsterdams testament uit 1450' (177-188) het zeldzame verschijnsel van de reservatoire clausule bij welke de erflater in zijn testament voor de erfstelling verwijst naar een onderhandse akte. De beoefening van de rechtswetenschap komt in vier bijdragen aan de orde. R.J.Q. Klomp overweegt nut en nadeel van de in 1893/1896 doorgevoerde gelijkstelling van koopman en particulier voor de Faillissementswet in 'Een misser van Molengraaff? Het faillissement van de particulier' (62-76). Paul Scholten, van 1907 tot 1910 hoogleraar in het Romeinse recht en nadien in het burgerlijk recht te Amsterdam, heeft grote betekenis gehad voor de ontwikkeling van de rechtstheorie in Nederland. A.F. Salomons behandelt diens interpretatie van het wetsartikel dat stelde dat bezit van roerende goederen geldt als volkomen titel: '"Er loopt een soort lyn...". Over de "Amsterdamse oorsprong" van de legitimatieleer van Paul Scholten ten aanzien van art. 2014 oud-BW' (111-126). Ankums opvolger T.J. Veen zet zijn 'Exercitia Huberiana' (127-161) onvermoeibaar voort; zijn bijdrage levert ons nieuw inzicht in de betekenis van het houden en schrijven van disputaties voor het Franeker juridisch onderwijs in het algemeen en voor het totstandkomen van het gepubliceerde oeuvre van professor Ulrik Huber (1636-1694) in het bijzonder. Joke de Vries, ten slotte, zet een studie voort die Ankum twintig jaar geleden initieerde onder de titel 'Van Cras tot Conrat. De beoefening van het Romeinse recht door de hoogleraren aan het Atheneum illustre en aan de Universiteit van Amsterdam'. Zij behandelt de benoemingsprocedures 'Van Conrat tot Ankum' (162-176). De bundel wordt afgesloten met een aanvulling op Ankums bibliografie zoals die werd gepubliceerd in R. Feenstra, e.a., ed., *Collatio juris Romani* (twee delen; Amsterdam, 1995). Een index ontbreekt.

A.H. Huussen jr.

J. Moes, e.a, ed., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden: Dirk van Eck-stichting, 1996, 171 blz., *f*34,95, ISBN 90 73279 12 7).

In deze bundel is men expliciet uitgegaan van de idee dat geschiedbeoefening het heden in een ruimer perspectief kan plaatsen. Geen *l'art pour l'art* daarom in de vier

artikelen die in maart 1995 te horen waren als voordracht op de studiedag '"Nieuwkomers" in Leiden 1400-2000', georganiseerd door de Dirk van Eck-stichting en de werkgroep 'Leiden stad van vluchtelingen'. Twee thema's staan centraal. Men wilde laten zien dat migratie geen nieuw verschijnsel is en dat bijvoorbeeld Leiden als stad haar bestaan te danken heeft aan de vele nieuwkomers in het verleden. Ten tweede wilde men onderzoeken hoe de eventuele integratie (te begrijpen als acculturatie) en opvang van vluchtelingen, immigranten en passanten in het verleden zijn verlopen. Ter verduidelijking: met het begrip 'nieuwkomer' (een term van J. Lucassen en R.

Penninx) wordt hier bedoeld een persoon of groep die zich nog niet eerder in de stad vestigde (22-24, 114).

Dick E.H. de Boer schreef het artikel 'De hertog van Egypte en de oosterlingen. Vreemdelingen en nieuwkomers in middeleeuws Leiden' (13-37), dat begint met het verhaal over het ontstaan van de zigeuners (hun nomadische traditie) en de eerste bezoeken van deze vluchtelingen uit de Balkan aan de Nederlanden en Leiden. Het hoofdonderwerp bij De Boer is de (rechts)positie van de nieuwkomer in de middeleeuwse stad. Die stad werd gekenmerkt door het samenvallen van sociale gemeenschap en rechtsgemeenschap; een gemeenschap die evenals de stad in het *Ancien Régime* voor de handhaving en groei van haar bevolkingspeil afhankelijk zou zijn van immigratie. Pas vanaf de gebeurtenissen waarmee dit eerste artikel afsluit, met de vluchtelingenstromen van Reformatie en Opstand aan het einde van de zestiende eeuw, is de geschiedschrijving met de verschijnselen rond integratie in Leiden bezig geweest.

In het artikel van Dirk Jaap Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' (39-85), zijn dan ook de nieuwkomers, aangetrokken door geboden faciliteiten, de textielnijverheid of de academische wereld van de mede door hen opbloeiende stad, het meest volledig in kaart gebracht (veel cijfers en tabellen hier). Een integratieprobleem in de vorm van ontoegankelijkheid van de bestuurlijke ambten, zoals de veertigraad en de regentschappen, laat zich wel aanwijzen. De kerkenraad vormde onder meer een veel benut alternatief.

In de derde studie signaleert Leo Lucassen weer grote leemten in publicaties over immigratie naar Leiden in zowel de negentiende als de twintigste eeuw. In zijn artikel 'De Breestraat als kosmopolitisch centrum: Italianen, Chinezen, Duitse dienstbodes en joodse vluchtelingen in Leiden, 1872-1950' (87-111) heeft hij de mogelijkheden voor onderzoek geïnventariseerd en zich beperkt tot het interbellum en de letter L in de vreemdelingenregisters. Deze werden sinds de specialisering van het vreemdelingenbeleid na de Eerste Wereldoorlog bijgehouden. De beschrijving van de ontwikkeling van dat vreemdelingenbeleid in relatie tot de opkomst van nationale staat en nationaal staatsburgerschap laat zien dat er belangrijke veranderingen hadden plaatsgevonden in de positie van de vreemdeling. Nieuwkomers werden in de loop van de negentiende en begin twintigste eeuw met haar groeiend natiebesef ook steeds meer als 'vreemdelingen' gedefinieerd, bijvoorbeeld door de Wet op het Nederlanderschap van 1892.

Het laatste artikel gaat over de recente geschiedenis en het huidige tijdsbestek: 'Van gastarbeider tot stadgenoot. Allochtone nieuwkomers in Leiden vanaf de jaren vijftig' (113-148). Thomas van Duin beschrijft aan de hand van de huisvestingssituatie de integratiegeschiedenis van Marokkaanse en Turkse Leidenaren. De eerste wervingen, de pensions, de omslag in het denken van het zogenaamde 'terugkeerperspectief' naar het 'integratieperspectief', het gemeentelijk beleid, een debat over concentratie in armere wijken veroorzaakt door werking van de woningmarkt, en signalen van intolerantie in de jaren negentig, zijn enkele van de onderwerpen waaraan hij aandacht besteedt. De keuze voor de huisvesting is gedaan, omdat deze net als de arbeidsmarkt en het onderwijs een goede indicator vormt voor 'structurele integratie'.

In de inleiding komt de voorzitter van de werkgroep 'Leiden, stad van vluchtelingen' Jan Laurier tot de conclusie dat 'door de eeuwen heen een proces van

toenemende uitsluiting is waar te nemen' ofwel 'dat het steeds moeilijker werd om "gewoon" lid van de samenleving te worden', met dien verstande echter, dat het verwerven van een plaats op de arbeidsmarkt altijd een beslissende factor was (10-11). Voor deze gevolgtrekking valt wel iets te zeggen. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre heel verschillende periodes met elkaar te vergelijken zijn, maar een strikte vergelijking heeft men toch ook niet nagestreefd. Er is gekeken naar parallellen en ontwikkelingen. Een enkele maal wordt er in de artikelen gerefereerd aan het heden en dat vind ik dan de wat minder geslaagde passages (zoals bladzijde 18).

Lucassen besluit zijn artikel met een paar mogelijkheden voor verder onderzoek. De constatering dat er nog weinig op dit gebied werd ondernomen, is dan ook niet zonder belang. Leiden financiert inmiddels een vervolgonderzoek naar haar migratiegeschiedenis van de jaren twintig en dertig van deze eeuw.

Martha Catania-Peters

W. Verbeke, e.a., ed., *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux,* pars prior: *Devotio Windeshemensis* (Mediaevalia Lovanensia XX, Leuven: University press, 1992, x + 452 blz., ISBN 90 6186 463 1).

Deze bundel met zeventien opstellen verschijnt helaas na de dood (in 1989) van de Leuvense geleerde Willem Lourdaux. Zes opstellen zijn eigenlijk becommentarieerde tekstuitgaven. John van Engen levert de tekst van het *Compendium decursus temporum monasterii Christifere Bethleemitice puerpere* (41-78), in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw geschreven door Petrus Impens. De inleiding (3-40) toont hoe belangrijk het Brabants perspectief op de oorsprong van de Moderne Devotie was ten opzichte van de veelal dominante visie die in de loop der tijd vanuit Windesheim is ontwikkeld. De bijdrage van Marcel Haverals bevat de publicatie van het traktaat *Contra detractores monachorum* van Dirc van Herxen (249-294; inleiding: 241-248), volgens een tussen 1420 en 1450 vervaardigd verzamelhandschrift dat zich thans in het Keulse Stadtarchiv bevindt (GB 4° 100, 23^{r}-46^{v}). Eveneens omvangrijk is de door Robrecht Lievens van de titel *Tegen de tamboers* voorziene tekst van een dichtwerk van 672 strofen (358-381) die wellicht omstreeks 1340, maar in ieder geval vóór 1434 door waarschijnlijk een 'leek van gevorderde leeftijd' (356) is geschreven en die bewaard is gebleven in een omstreeks 1434 te dateren handschrift uit Brussel (KB 720-722: tekst gedicht: 40^{v}-43^{v}). Drie teksten van geringere omvang staan voorts in de bijdragen van respectievelijk Dirk van den Auweele en Amber Verrycken, die in hun bijdrage (79-114) over Jan van Huldenberghe - de stichter van OLV te Heer Isaaksbos - heel wat overhoop halen naar aanleiding van (?) de necrologie en een uitbreiding daarvan over genoemde Jan (tekst: 109-114); van Rafaël de Keyser en Paul Trio: de tekst van de *inclusio* van Melle uit 1447 (199-202; inleiding: 189-198) en van Andries Welkenhuysen, die, ingeleid, vertaald en becommentarieerd, een mariale kerstzang van 72 terzinen publiceert (427-452) die is te vinden in een omstreeks 1500 te dateren waarschijnlijk uit de Noordelijke Nederlanden afkomstig verzamelhandschrift (met onder andere negentien Latijnse liederen met muzieknotatie) uit de KB in Brussel (II 270; 165^{v}-166^{r}).

Noël Geirnaert en Franciscus Vanhoof geven voorts een impressie van de Windesheimse invloed in respectievelijk Brugge (115-131) en Aarschot (133-154), gevolgd door een beknopte bijdrage van Wilhelm Kohl (156-167) over het aandeel van Munsterse domheren aan de Moderne Devotie (met een duidelijke piek tussen 1440 en 1470 en een geringe opleving tussen 1490 en 1510), waarna die eerste, historische, afdeling van de bundel wordt afgesloten met een verhandeling door Erik van Mingroot (169-186) over het besluit aangaande de onderhoudsplicht voor elf

kanunniken van Elsegem in 1782, een verliespost voor het Gentse Sint-Veerlekapittel die zich nog tot 1827 - het sterfjaar van de laatst betrokkene - zou doen gevoelen. Naast de hiervoor al aangestipte bijdrage over Melle bestaat de tweede, juridische, afdeling verder alleen nog uit het opstel van Rudolf Th.M. van Dijk, die in zijn voortdurende queeste naar statutenboeken twee tot nu toe onbekende statutenboeken uit de Sint Trudo-abdij van Odegem signaleert (203-222). De ‘spirituele’ afdeling van de bundel wordt geopend door een impressie van Anton G. Weiler over Geert Grote en zijn zelfbeeld (225-239). Na de hiervoor al

aangestipte bijdrage van Haverals met het traktaat van Dirc van Herxen blijft Dirc nog even onderwerp van aandacht in de bijdrage van Georgette Epiney-Burgard over diens indringend door Jean Gerson geïnspireerde opvoedingsideeën (294-304) op basis van vier nog steeds onuitgegeven geschriften van zijn hand die zijn te vinden in een handschrift uit de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (Ms. 380, l^r-71^r). Dan vestigt Manfred Gerwing de aandacht op een leerdicht van Peter von Zittau (gestorven 1339), abt van Königsaal bij Praag (305-320), dat in combinatie met het wellicht door dezelfde abt geschreven uitgebreide devotietraktaat *Malogranatum* tot de bronnen van de spiritualiteit der Moderne Devotie zou kunnen worden gerekend. Deze afdeling wordt afgesloten met een bijdrage van Jan Bethlehem over de devoten en het aardse Jerusalem (321-334). Uit de laatste, filologische afdeling heb ik hiervoor al de twee bijdragen van respectievelijk Lievens en Welkenhuysen vermeld. Marc Laureys behandelt de aantekeningen bij de oden en epoden van Horatius die Johannes van Meerhout, regulier kanunnik van Korsendonk, omstreeks 1450 heeft geschreven (383-413) en die hem laten kennen als een ouderwetse glossator wiens werk helemaal niet lijkt op dat van eigentijdse humanisten. Gilbert Tournoy vestigt de aandacht op de in 1507 te Utrecht geboren medicus Gijsbrecht van Langerak (Gisbertus Longolius) die zich ook als Graecus heeft doen kennen (415-425). Een rijke bundel.

J. van Herwaarden

S. Groenveld, J.J.H. Dekker, Th.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen,* J. Dane, ed. (Hilversum: Verloren, 1997, 423 blz., ISBN 90 6550 553 9).

De tentoonstelling ‘Wezen en boefjes’ (Museum voor moderne kunst, Arnhem), die aan dit boek ten grondslag heeft gelegen, leed aan een wat vreemde dichotomie tussen de wezenzorg in de vroegmoderne weeshuizen en de bemoeienis met jeugdige delinquenten na de Bataafse Omwenteling. Alsof de revolutie de wezen op slag tot kleine misdadigertjes had omgeturnd. Gelukkig wordt die onbedoelde beeldvorming hier weer rechtgezet, of tenminste in het juiste perspectief geplaatst. Inderdaad is het accent na 1795 al snel van het ouderloze naar het verwaarloosde kind verschoven, en heeft de ‘triomftocht der opvoeding’ (300) de zorg voor het kind sterker op de normatieve toer gezet. Naast de wezen ontstonden de boefjes. Weliswaar vormde een gerichte opvoeding vanaf het begin een kerndoel van de wezenzorg, maar geleidelijk ging zij zozeer overheersen dat van de ‘wees’ nog slechts het probleemkind overbleef. Geen wonder dat vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds meer voogdijkinderen in de weeshuizen werden opgenomen, totdat kindertehuizen en jongerencentra in allerlei soorten en maten de plaats van de weeshuizen innamen, soms letterlijk. Demografische ontwikkeling, sociale voorzieningen, secularisatie en publieke opinie hebben het fenomeen ‘weeskind’ geleidelijk uitgebannen en de overheidsgetrouwe kinderbescherming in de plaats van vroegmoderne regenten en verzuilde gestichtsbestuurders gesteld. Wetenschap neemt thans formeel de plaats in van charitas en zendingsgevoel. De vraag of dat in elk opzicht een verbetering is,

wordt in het boek niet gesteld. Meer in het algemeen voert trouwens de beschrijvende benadering de boventoon boven de problematiserende.

Het boek bestaat uit vier delen. In het eerste deel schetst Groenveld de voorgeschiedenis van de weeshuizen sedert de late Middeleeuwen: Heilige-Geesttafels, gasthuizen, en het ontstaan van weeskamers en armenfondsen. In het tweede, meest uitvoerige deel wordt door dezelfde auteur de balans van de vroegmoderne wezenzorg opgemaakt. Hij onderscheidt twee hoofdmodellen van wezenzorg: het gedecentraliseerde, confessionele model van Amsterdam, en het

gecentraliseerde, stedelijke model van Delft, naast diverse plattelandsvoorzieningen. Het hoofdstuk spitst zich vervolgens toe op de weeshuizen, en laat de weeskamers wat links liggen - wellicht omdat die op een enkele uitzondering na nauwelijks zijn bestudeerd. Achtereenvolgens worden systematisch het bestuur van de weeshuizen, de materiële zorg en de 'immateriële zorg' (een barbarisme voor ordehandhaving, godsdienst, onderwijs, beroepsopleiding en vrijetijdsbesteding), en de nazorg in kaart gebracht. Het derde deel, door J.J.H. Dekker en anderen, behandelt de opkomst van de kinderzorg naast de wezenzorg, en laat zien hoe de heropvoeding van het verwaarloosde en misdadige kind rond 1900 tot het ontstaan van de kinderbescherming leidde. In het vierde deel, door Th. Willemse, wordt de twintigste-eeuwse ontwikkeling van gesticht tot tehuis geschetst. Merkwaardig genoeg is dat deel het meest summier. Het boek besluit met een uitvoerige bibliografie en registers op personen en plaatsen, maar helaas niet op de verschillende tehuizen - terwijl er toch een lijst van weeshuizen schijnt te bestaan (83). Het boek is royaal (maar technisch nogal eens onder de maat) geïllustreerd met een verrassende rijkdom aan afbeeldingen van wezen en boefjes, weeshuizen, gestichten en tehuizen, meestal uit het bezit van de nog bestaande weeshuisstichtingen die onvermoede cultuurhistorische schatten blijken te beheren. Waar nodig staan er bovendien tabellen, kaarten en grafieken in.

Alles bij elkaar mag dit beslist een monumentale bestandsopname van onze kennis van de weeshuizen, opvoedingsgestichten en kinderhuizen worden genoemd. Alle aspecten van het instellingsleven en zijn verhouding tot de samenleving komen er ter sprake en worden er tot een globaal ontwikkelingsbeeld samengesmeed. Wel is het een uitermate bovenmoerdijks boek. Als Evert Zoudenbalch geen proost van Sint Servaas was geweest, zou vroegmodern Maastricht in dit boek niet zijn voorgekomen. Breda en Den Bosch worden nauwelijks beter bedeeld, van Venlo horen we slechts dat de grote katholieke inrichtingen er in het laatste oorlogsjaar verwoest werden, terwijl Helmond en Roermond geheel buiten beeld blijven. Zelfs het Jongensweeshuis van de fraters van Tilburg met zijn zo invloedrijke boekproductie komt slechts in een tussenzinnetje aan bod. Binnen die noordelijke blikvernauwing volgt het boek het spoor van een aantal monografieën. Wie het register opslaat herkent ze gemakkelijk. Dat Harderwijk op 26 bladzijden voorkomt en Harlingen slechts op één betekent natuurlijk niet dat men de wezen in Harlingen verwaarloosde. Niemand zal de auteurs erom blamen dat ze vooral op eerder werk van zichzelf en anderen steunen, maar het is wel goed het zich als lezer te realiseren. Het is bovendien een erg protestants boek. Hoewel het Maagdenhuis natuurlijk niet ontbreekt en ook de nonnen, broeders en paters van de laatste twee eeuwen af en toe worden genoemd, ligt de inhoudelijke belangstelling van de auteurs toch duidelijk elders. Liepen de katholieken echt voortdurend achter de feiten aan? Je zou het bijna denken, en de vraag had wellicht expliciet kunnen worden gesteld.

Nog een klein vitterijtje tot slot. Wie heeft nu precies wat in dit boek geschreven? Het boekomslag meldt als auteurs J.J.H. Dekker, S. Groenveld en Th.R.M. Willemse. Op het titelblad is Groenveld voorop komen staan - niet ten onrechte want hij schreef meer dan de helft. In de inhoudsopgave blijken er ineens drie auteurs bijgekomen: T.G. Kootte, die in Groenvelds deel tien bladzijden over de weeshuiskleding schreef, naast J.J. Dankers en C.G.T.M. Leonards, die Dekkers hoofdstuk co-signeren. Op het titelblad en in de auteurslijst (maar nergens anders, zelfs niet in of onder het

woord vooraf) vinden we dan nog de naam van J. Dane als eindredacteur. Voer voor bibliografen...

Willem Frijhoff

J.Th. de Smidt, e.a., ed., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum: Verloren, 1996, 556 blz., *f*59,-, ISBN 90 6550 542 3).

Historische studies over de ontwikkeling van één enkele functie of een bepaald ambt tegen een breed sociaal-economisch decor zijn op de vingers van een hand te tellen. Alleen al om die reden is de verschijning van dit kloeke boek over het invloedrijke ambt van thesaurier-generaal toe te juichen. Het idee om zo'n studie te schrijven is van een 'groepje van oud-medewerkers van Financiën' (het reünistenclubje van oud-thesauriers-generaal wellicht?) dat in 1987 ontdekte dat het precies 600 jaar geleden was dat de naam 'tresorier' als aanduiding voor de centrale financiële ambtenaar in Den Haag in een officieel stuk van de graaf van Holland opdook. Dat betekent niet dat er van hem een rechte lijn loopt naar de huidige thesauriergeneraal, want deze middeleeuwse functionaris bemoeide zich primair met de financiële zaken van de graaf. Van een scheiding tussen de staatsfinanciën en diens privé-vermogen was nog geen sprake. Als grondlegger van het ambt mag Jooris Dierixen de Bije, beter bekend als Joris de Bie, zijn plaatsje in de geschiedenis opeisen. Daags voor de moord op Willem van Oranje op 10 juli 1584 vroegen de Staten-Generaal hem 'om te wesen generaelen ontfangher...'. Aanvankelijk van een op te richten Camer van de Beden, een middeleeuws instituut dat de Staten (tevergeefs) poogden te doen herleven, maar een jaar later als functionaris van de Raad van State. Weer een jaar later benoemden de Staten De Bie tot thesaurier-generaal. De instructie van de Raad van State van 1588 geeft weinig inzicht in de inhoud van de functie, wijzer worden we van de commissiebrief die de Staten-Generaal voor hem lieten opstellen. Klip en klaar staat omschreven dat de thesaurier-generaal 'goet ende neerstich regarde [dient] te nemen op de administratie ende goet beleyt van alle de generaele middelen ende quoten ende consenten van de Vereenichde Provintiën'. Door zijn persoonlijkheid, inzet en ambitie legde De Bie de basis voor de centrale rol die de thesaurier-generaal tot het einde van de achttiende eeuw binnen het financiële overheidsapparaat zou spelen. We hebben er dan ruim eenderde van het boek op zitten. Rest ons het laatste, 230 pagin's tellende deel dat conform de politiekstaatsrechtelijke indeling van het boek de Bataafs-Franse tijd en die van het Koninkrijk der Nederlanden omvat. Ook voor deze hoofdstukken zijn deskundigen van formaat gekozen. Joh. de Vries, onder meer auteur van de *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1914-1948*, neemt de tweede helft van de negentiende en de twintigste eeuw voor zijn rekening. De Vries' eerste hoofdstuk (in samenwerking met H. Boels) beschrijft aan de hand van zes levendige portretten van de toenmalige thesauriers-generaal de ontwikkeling van het ambt tegen de achtergrond van de liberale grondwetswijziging in 1848 en de opkomst van een moderne, industriële economie. Helaas voor de bezitters van het ambt konden zij zich niet met de prestigieuze titel uit voorgaande eeuwen tooien. Het hoofd van de generale thesaurie heette in de hele negentiende eeuw net als alle andere hoofden van departementsafdelingen heel gewoon referendaris, of, nog gewoner, administrateur. Aan het belang van het ambt deed dat echter weinig af. Dat kwam onder meer tot uiting in het aandeel dat de generale thesaurie had in de bankwetgeving van 1863, 1888 en 1903. Deze wetten schiepen het kader voor de werkzaamheden van de Nederlandsche Bank en vormden, zo oordelen De Vries en Boels, evenzovele mijlpalen in de ontwikkeling van de Nederlandsche Bank tegen een achtergrond van

de economische en vooral bancaire expansie hier te lande. In zijn eentje neemt De Vries het laatste en meest omvangrijke hoofdstuk (141 bladzijden) voor zijn rekening. Schaalvergroting is ook het eerste wat opvalt in de generale thesaurie van de twintigste eeuw. In 1957 heet het dat deze afdeling dat deel van het ministerie van financiën is dat niet onder de belastingadministratie valt en in 1993 noemt het ministerie zich zelfs de ‘Financiële Beleidsmakers van de BV Neder-

land', 'met hoofdletters en in meervoud' benadrukt De Vries, en vermeldt het de generale thesaurie als een van zijn vier sectoren. Deze geldt als degene die verantwoordelijk is voor een samenhangend financieel-economisch (overheids)beleid. Met een scherp oog voor het persoonlijke element weet De Vries, mede op basis van interviews met een groot aantal betrokkenen, een kleurrijk beeld te schilderen van de gang van de generale thesaurie in de twintigste eeuw. Die weg is, zo laat De Vries zien, er een van eenvoud en overzichtelijkheid naar complexiteit op alle gebieden, politiek, economisch, financieel en monetair. Veel aandacht schenkt de auteur aan de verhouding met de Nederlandsche Bank. Bij de onderhandelingen over de Bankwet van 1903 komt een kwestie naar voren die bij latere wetswijzigingen tot het vaste repertoire van de onderhandelingen zou gaan behoren, de omvorming van de bank tot staatsbank. In die discussie werpt Financiën steevast een steelse, maar niet minder begerige blik op een groter winstaandeel van de staat, terwijl ook de wens een stevige vinger in de pap te hebben een rol speelt. De discussie wordt beslecht in 1948 wanneer zonder veel maatschappelijk rumoer de nationalisatie plaatsvindt. Althans grotendeels, want het roemruchte artikel 26 Bankwet 1948 heeft tot aan de recente wijziging van de Bankwet met het oog op de oprichting van de Europese Centrale Bank stof tot redetwisten geleverd. Artikel 26 gaf de minister van financiën de bevoegdheid om de directie van de bank een aanwijzing te geven die deze gehouden was te volgen. Het is nooit gebruikt, hetgeen iets zegt over de verhoudingen hier in Nederland, maar wel heeft het er, zo laat De Vries zien, af en toe om gespannen.

Weinigen zullen dit lijvige boek in één ruk uitlezen, maar als overzichtswerk voor de geschiedenis van de openbare financiën is het meer dan geslaagd. Een enkele bijdrage is af en toe wat al te gedetailleerd, en soms ontbreekt het aan een duidelijke lijn, maar daar staat tegenover dat het geheel leesbaar geschreven is en ruim voorzien van illustraties.

Corry van Renselaar

S. Huigen, *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika* (Dissertatie Utrecht 1995; Amsterdam: Amsterdam university press, 1996, viii + 217 blz., *f*39,50, ISBN 90 5356 228 1).

The distinction between history and literary studies has become somewhat blurred of late. Nevertheless, the aims and assumption of the two disciplines are significantly different. The literary scholars are far more likely to stress that what they are writing about are the representations of things. The reconstruction of what actually happened is not usually their prime aim, except at the simplest level of determining who wrote what and when. Historians know that what they see in their sources is refracted to them through a series of distorting lenses, and that further distortions are added by their own preconceptions and experience. They know that they cannot hope perfectly to eliminate the manifold problems that this causes, but, if not seduced by the blandishments of literary theorists, they will continue to approach the asymptote as closely as possible. Literary scholars, such as Siegfried Huigen in this fascinating

book, are much less concerned with how things were, but rather with how they were seen to be.

Huigen's prime concern is to reclaim works written in, or about South Africa in Dutch for South African literary studies, and at the same time to analyze the ways in which specific works have seen the landscape, society and, above all, the history of the country. It is almost obligatory that he begins with the well-thumbed corpus of diaries and travellers' accounts which derive from the earliest Dutch settlement at the Cape. Because the works he describes were primarily official reports which were designed to provide the high officials of the VOC

with the most accurate possible information, the presumptions within which they worked were essentially destructive of prevailing ideas about the African continent. It would have required a very selective reading to see these as driven by conventions of colonial discourse, for instance as described centuries later by Edward Said. By extension, Huigen is arguing that the domination of discourse over experience can be, and has been, wildly exaggerated, for many, though not all, writers.

The following four chapters all discuss works which, in their form, are written in established genres and, perhaps for that reason, are of more clearly ideological content. As Huigen shows, Jan de Marre's *Eerkroon voor de Kaap de Goede Hoop* is within the tradition of *laus regionis*. The author, ex-seaman, writer and navigational instructor of the *Kamer* Amsterdam of the VOC in the mid-eighteenth century, gives a representative account of the specific appreciation which the Dutch had for the colony. Ds. Meent Borcherds, *predikant* of Stellenbosch, whose long 'Gedicht over de volkplanting van de Kaap de Goede Hoop' is analyzed in the following chapter, was a major figure in the early nineteenth century intellectual life of the Cape (if that is not an oxymoron.) Huigen is able to show how this long poem was written in reaction to John Philip's *Researches in South Africa*. It thus had an apologetic purpose, justifying the colony against that first of the many campaigning exposures of South African abuses. To a degree which Huigen does not fully appreciate, it formed part of the process whereby South African historiography took on its first form. This was not yet nationalist, in the way much Afrikaner historiography was later to become. The third such chapter, on D'Arbez (pseudonym for J.F. van Oordt), who wrote about twenty historical novels between the 1890s and the 1920s, discusses the ways in which these popular novels did reflect those emerging visions, although at times they diverged from the standard accounts in interesting ways, often driven by Van Oordt's agnosticism. Finally Huigen discusses *Het zwarte gevaar*, a novella by Jacob Lubs, which was the second South African novel to place a black man at its centre, but which nevertheless represents common South African idealisation of the countryside and the distrust of the corrupting city.

In general, Huigen's analyses are convincing, although his attempts to reposition writing in Dutch as part of the central white South African literary tradition are probably overdrawn. His central polemical argument, though, that South African literary productions do not all fit comfortably with the predictions of post-colonial literary theorists, is something of an open door. His work can also be read as a set of contributions to South African intellectual history - *not* another oxymoron. Within this context, this book has a useful, if modest place.

Robert Ross

Middeleeuwen

P. Eligh, *Leven in de eindtijd. Ondergangsstemmingen in de Middeleeuwen* (Middeleeuwse studies en bronnen L; Hilversum: Verloren, 1996, 299 blz., ISBN 90 6550 284 X).

Het onderzoeksthema lijkt in ons *fin-de-siècle* actueel. Maar voor ‘de middeleeuwer’ overheerste niet zozeer het gevoel te leven in een overgangsperiode; hij verkeerde eerder in een ondergangsstemming. Het bewustzijn van de nabije jongste dag was in de Middeleeuwen integraal onderdeel van het dagelijkse leven en heeft geleid tot een omvangrijke eschatologische en apocalyptische literaire traditie.

Deze traditie behandelt Eligh in twintig hoofdstukken, verdeeld over twee delen: deel I ‘Verwachtingen van het einde’ en deel II ‘Voortekenen van het einde’. In deel I worden de belangrijkste geschriften behandeld. In deel II komen de gebeurtenissen aan bod die de latente angst voor met name het Laatste Oordeel manifest maken (17). Dat onderscheid is niet altijd even helder. Onder ‘voortekenen’ verstaat Eligh niet alleen dramatische gebeurtenissen als astronomische verschijnselen en pestepidemieën. In dit deel behandelt hij ook de verschillende fasen van de eindtijd, zoals beschreven in de bijbel en verder uitgewerkt in de volksvertellingen: de komst van de vredevorst die de woeste horden Gog en Magog overwint in de volkerenslag op het slagveld bij de dorre boom en de komst van de profeten Elia en Henoch die de Antichrist bestrijden, die uiteindelijk overwonnen zal worden door de wederkerende Christus, waarna het Laatste Oordeel plaats heeft. Deze laatste twee fasen behoren uiteraard niet tot de voortekenen, maar tot de verwachtingen, en de literatuur daarover wordt in deel I behandeld. In deel II vinden we wel als ‘voortekenen’ op te vatten historiseringen van onder andere de vredevorst, voor wie onder anderen Karel de Grote wordt aangezien, en de Antichrist, voor wie verschillende vorsten en pausen gehouden zijn, vooral door politieke tegenstanders. Die historiseringen zijn echter vaak reeds vermeld in deel I.

In het voorwoord stelt Eligh, mijns inziens terecht, dat hij geen vergelijking wil maken met de hedendaagse overgangsstemmingen (11). Het ware te wensen geweest dat Eligh zich aan deze opzet had gehouden, en wel om twee redenen.

In de eerste plaats besluit Eligh enkele van zijn ‘opstellen’ (hoofdstukken) met een ‘slot-’ of ‘nabeschouwing’ waarin hij cultuurkritische gedachten ventileert, mogelijk in een niet erg geslaagde poging tot navolging van Huizinga. Huizinga schreef zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* vanuit een sterk cultuurpessimisme. Elighs cultuurkritiek leidt slechts tot oppervlakkige beschouwinkjes over de aard van de moderne mens. Zo schrijft hij in hoofdstuk 16 ‘Gog en Magog’ dat ‘vrees achter verhalen uit een oeroud verleden nog heden een leven leidt dat doorgaans buiten het bewustzijn ligt van de verlichte, moderne mens’ (215), die daarmee dus minder rationeel is dan hij zelf denkt. Soms verzandt Eligh in algemeenheden, zoals in hoofdstuk 14 ‘De sage van de vredevorst’: ‘Dit hoofdstuk moge enigszins hebben bijgedragen tot het inzicht dat, hoe edel de doelstellingen van enkelingen ook mogen zijn, de uitvoering daarvan afhankelijk is van vele factoren. Een daarvan is, dat de realisering daarvan voor een deel ligt in mensenhanden, die maar al te vaak onmachtig zijn tegenkrachten te beheersen’ (190). Daarbij lijdt Eligh aan de zucht om onzinnige verklaringen aan te dragen voor zijn beschouwingen. Zo stelt hij in hoofdstuk 8 in het kader van de behandeling van de franciscanen over de Italianen: ‘De vreugde van Palmpasen wedijvert... met de smart op Goede Vrijdag. Dat de tegenstrijdige gevoelens zo gemakkelijk in elkaar overgaan komt, omdat dit volk vaak al te zeer geneigd is om het feestgewaad aan dezelfde haak te hangen als het boetekleed’ (102), hetgeen naar mijn mening - hoewel bloemrijk geschreven - baarlijke nonsens is.

In de tweede plaats trekt Eligh ook buiten zijn slotbeschouwingen het verleden soms toch door naar het heden. Zo koppelt hij in genoemd hoofdstuk over Joachim van Fiore diens gerichtheid op de geest aan het negentiende-eeuwse wijsgerig idealisme in Duitsland, dat vervolgens ontaardt in de nazistische ideologie (105). Dergelijke grove lijnen voegen niets toe aan onze kennis van de middeleeuwse eindtijdverwachting en maken een nodeloos moraliserende indruk.

Deze ‘beschouwingen’ zijn smetten op dit voor het overige leesbaar geschreven en lezenswaardige boek. Helaas ontbreekt een conclusie. Ook is er geen literatuurlijst, wat leidt tot een omslachtig systeem van literatuurverwijzingen. Wil de lezer de volledige titel van een publicatie weten, dan moet hij de naam van de auteur in het register opzoeken en vervolgens de publicatie onder de eerste treffer in de eindnoten opsporen. Het register is overigens onvolledig; zo ont-

breekt ‘sibylle’. Dit toch niet algemeen bekende begrip ontbreekt ook in de verklarende woordenlijst. Gangbare termen als ‘aquaduct’ en ‘universeel’ vinden we dan weer wel in deze lijst.

Ruud van den Berg

E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (11e-14e eeuw)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993, Amsterdamse historische reeks XX; Hilversum: Verloren, 1995, 575 blz., ISBN 90 6550 267 X).

Dit is de handelseditie van een proefschrift dat in 1992 aan de Universiteit van Amsterdam werd verdedigd. Het heeft dus drie jaar geduurd voordat er een handelsuitgave van verscheen, en nu tot mijn spijt opnieuw drie jaar voor deze recensie. Het boek had beter verdiend, maar heeft inmiddels zijn weg wel gevonden in de kring van gespecialiseerde mediëvisten uit de Contactgroep SIGNUM. Deze onderzoekers houden zich bezig met de sociaal-economische en institutionele aspecten van kerkelijke en geestelijke instellingen in de middeleeuwse Nederlanden en hebben daarover in de afgelopen jaren omvangrijke publicaties het licht doen zien. Voorbeelden daarvan zijn de proefschriften van B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* en A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (beide uit 1993); van M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen* (1994); en van Bram van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (1997). Zo past het boek van Palmboom in een bredere trend van regionaalhistorisch onderzoek betreffende Midden-Nederland. Ook heeft het feit dat er drie jaren zijn verlopen tussen de promotie en het verschijnen van de handelseditie, gemaakt dat de auteur kon ingaan op inmiddels verschenen werk van anderen, met name Van Bavel en Buitelaar. Dat doet zij dan ook in haar tekst en noten: op bladzijde 341 met noot 95 krijgt Van Bavel gelijk in zijn interpretatie van de familie van Cuijk als oorspronkelijk rechthebbende op de hof te Beusichem en verkoper daarvan aan het kapittel van Sint Jan omstreeks 1100; maar in noot 261 op bladzijde 237 bestrijdt Palmboom de kritiek van Buitelaar op haar opvatting over de chronologische volgorde van de ontginning der Ronde Venen te Mijdrecht. Het proefschrift van De Bruijn (1994) verscheen blijkbaar te laat voor haar handelseditie van 1995, want zijn boek figureert niet in haar toch omvangrijke literatuurlijst en op zijn corrigerende opmerkingen (341) betreffende de verkaveling van Sint Janskamp in Utrecht gaat zij op bladzijde 319 niet in.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat het hier gaat om een zeer gedetailleerde studie, gebaseerd op een overvloed aan zorgvuldig geanalyseerd, grotendeels onuitgegeven bronnenmateriaal, waarop in eerste instantie slechts detailkritiek mogelijk is. In tweede instantie blijft toch een gevoel van

onbevredigdheid over, van een deegknoedel die onuitgerezen zwaar op de maag ligt. Aan de omvang van het boek kan dat niet liggen, want die is met een tekst van 499 bladzijden plus Duitse *Zusammenfassung* (500-515) en bijlagen groot genoeg. Ligt het dan aan opzet of compositie van het werk? Daartoe bekijken we in het kort de inhoud.

Als leidraad dient de vorming van de verschillende vermogenscomplexen van het kapittel van Sint Jan te Utrecht in de loop van vier eeuwen en de uitkeringen die daaruit werden gedaan voor het levensonderhoud van de kanunniken. De oorspronkelijke uitrusting van dit kapittel, de *dos*, was door bisschop Bernold rond 1050 verschaft en werd beheerd door de proost. Daarvan moest deze niet alleen zichzelf onderhouden (het proostengoed), maar ook de stipendia

van zijn kanunniken betalen, hetzij in natura hetzij in geld. Een voortgaand proces van goederendeling leidde sinds de elfde eeuw in Utrecht en omringende bisdommen niet alleen tot afscheiding van het vermogen van de bisschop ten opzichte van dat van zijn kapittels, maar ook binnen elk kapittel tot markering van het proostengoed ten opzichte van dat van deken en kanunniken. Zo ook bij Sint Jan, dat sinds ongeveer 1100 van de bisschop het recht op tienden met of zonder kerk ontving, in allerlei delen van het bisdom, die uitdrukkelijk waren bestemd voor de twintig kanunniken van dat kapittel. Naast het stipendiumgoed, dat in beheer bleef bij de proost, ontstond aldus het oudste kapittelgoed, dat in de grote kamer *ad grossam* werd geadministreerd en uitkeringen verschafte aan de residerende kanunniken. Het stipendiumgoed zelf, deel van het proosdijgoed, werd in het begin van de dertiende eeuw nauwkeuriger omschreven en ten opzichte van het proostengoed afgeschermd, nadat al in 1131 een halt was toegeroepen aan de neiging van de proost om delen van zijn (nog ongedeelde) proosdijgoed aan leken in leen te geven. Vervolgens ontstond vermoedelijk in de loop van de dertiende eeuw een fonds voor memoriediensten of zielenmissen, beheerd door de grote kamer *ad cameram*, en in de veertiende eeuw de kleine kamer *ad cameram* voor datzelfde doel. De uitkeringen uit dat jongste fonds vormden een presentiegeld voor kanunniken die werkelijk bij een dienst aanwezig waren.

Het boek bestaat uit een beschrijving van dit ingewikkelde proces, waarvan de termen worden uitgelegd op bladzijde 74-76 en verder consequent gehanteerd. Uitvoerig wordt ingegaan op de ligging van de verschillende goederen en tienden en hun herkomst, en de inkomsten daaruit. Duidelijk is dat tot de *dos* een aantal hoven van een (semi-)domaniaal karakter heeft behoord, die later zijn uiteengevallen en voor een deel verpacht. Het kapittel heeft zelf niet veel aan ontginning van de bijbehorende of verleende woeste gronden gedaan, en men krijgt de indruk dat bij een actiever beheer veel grotere inkomsten hadden kunnen worden verworven. De enige efficiency van de kant van het kapittel bestond in het afstoten van verder weg gelegen goederen ten gunste van goederen dichter bij de stad Utrecht. Aartsdiaconale en hoge wereldlijke rechtsmacht, berustend bij de proost, werden echter niet afgestoten, ook niet als het om het dekenaat Westergo in Friesland ging.

Zoveel gegevens, verzameld en geanalyseerd, en na lezing nog niet bevredigd? Het lijkt ondankbaar, maar deze lezeres was geregeld verdwaald in de veelheid van het gebodene. Was er een andere leidraad mogelijk geweest? Meer synthese bij zoveel analyse? Een andere vraagstelling, die tot een minder beschrijvend boek had geleid? Maar laten we dankbaar zijn dat dit resultaat nu tenminste op tafel ligt en dankzij de uitvoerige inhoudsopgave en de index op persoons- en plaatsnamen (555-575) goed toegankelijk is.

Johanna Maria van Winter

P. Berendrecht, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen* (Dissertatie Leiden 1995, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XIV; Amsterdam: Prometheus, 1996, 373 blz., *f*55,-, ISBN 90 5333 422 X).

In deze even degelijke als fraaie dissertatie is de schrijfster erin geslaagd een duidelijk en overtuigend inzicht te geven in de wijze waarop Jacob van Maerlant bij zijn bewerkingen van *Alexanders geesten,* de *Rijmbijbel* (zowel het *Scolastica*-deel als de *Wrake van Jerusalem*) en de *Spiegel historiael* met zijn Latijnse bronnen is omgegaan. Dat de schrijfster zich in haar keuze tot de drie genoemde werken heeft beperkt, wordt in het inleidend hoofdstukje afdoende gerechtvaardigd. Daardoor blijft een in dit verband hoe dan ook interessante tekst als de

Heimelijkheid der heimelijkheden buiten beschouwing. Verdenius' uitgave daarvan staat inderdaad nog steeds buiten kijf, maar dat neemt niet weg - getuige een noot is ook de schrijfster zich daarvan ten volle bewust - dat juist de discrepantie in tekst en indeling van de diverse Middelnederlandse handschriften vragen naar de bewerkingswijze van Maerlant en diens afschrijvers doet rijzen.

Bij het onderzoek naar de werkwijze van Maerlant als intermediair tussen *latinitas* en volkstaal gaat het uiteraard niet alleen om de vertaling en bewerking van de originele teksten zelf (*Alexandreis* van Walter van Chatillon, *Scolastica* van Petrus Comestor en *De bello Judaico* van Flavius Josephus voor de *Rijmbijbel* en *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais), maar ook om teksten die Maerlant op de een of andere manier bij zijn bewerkingen heeft betrokken. Uit alles wat in dit boek te berde wordt gebracht blijkt Maerlant meestal een nauwgezet en doeltreffend bewerker te zijn geweest, zich voortdurend bewust van de waarde van zijn materiaal en de wensen van zijn publiek: ‘al Maerlants veranderingen’ zijn te verklaren ‘als tegemoetkomingen aan een lekenpubliek’ (222).

Hoezeer deze vaststelling ook kan worden beaamd, toch is het niet steeds even duidelijk hoe de betrokken toevoegingen en ingrepen door de bewerker zijn bedoeld dan wel door de lezer of toehoorder zijn opgevat. Laat ik me tot één voorbeeld beperken: pausin Johanna. Het gaat hier dan uiteraard niet om de polemiek over dat verhaal als zodanig - al komt daarvan wel iets om de hoek kijken - maar puur om de vermelding in *Spiegel historiael* (IV.i.XLII, 45-72).

Maerlant voegt, na ongeveer conform Vincentius van Beauvais de opvolging van de keizer van het Middenrijk Lotharius te hebben vermeld, het verhaal over pausin Johanna toe met daarop aansluitend een korte vermelding van de opeenvolging van pausen zoals die volgens de officiële lijsten is geboekstaafd: Leo IV (bij Maerlant Leo V, gestorven in 855), Benedictus III (bij Maerlant Benedictus II, 855-858) en Nicolaas I (858-867); daarna pakt Maerlant weer de originele tekst van Vincentius van Beauvais over Lotharius' zoon en opvolger Lodewijk (de Jonge). Na de dood van paus Leo IV koos men een zekere Jan die een vrouw bleek te zijn en die in de kraam zou sterven terwijl zij in een plechtige optocht door Rome werd gedragen. Maerlant houdt nogal wat slagen om de arm: hij vermeldt het ‘[a]lse some seggen over waer’ (51). Als hij het verhaal in het kort heeft verteld, belijdt hij zijn eigen onzekerheid door zichzelf niet ‘vroet of claer’ te achten om uit te maken ‘weder het favele es of waer / maer inder pauesen coronike / Sone vintsmen niet gemeenlike’ (69-72).

Deze vermelding wekt diverse vragen op die alle te maken hebben met de problematiek van deze dissertatie. Ten eerste de slagen om de arm: is het verhaal waar?, een vraag die nauw in relatie staat tot de gebruikte bron en Maerlants waardering daarvan. Over die bron bestaat geen absolute zekerheid, maar gemeenlijk gaat men ervan uit dat het hier om de kroniek van Martin van Troppau (Martinus Polonus) gaat, wat ook door Berendrecht in een noot wordt vermeld. Maerlant gebruikte deze kroniek vaker om zijn origineel aan te vullen met pauselijke gegevens (Maerlants vermelding van Benedictus II en Nicolaas I als opvolgers van Leo IV is ook daaraan ontleend) en bijvoorbeeld met het verhaal - dat Berendrecht niet vermeldt - over de Byzantijnse keizer Heraclius en de christologisch gesproken ketterse jacobieten, stuk voor stuk vermeldingen waarvan Maerlant het ‘waarheidsgehalte’

niet in twijfel trok (201, vergelijk 318 noten 269, 270; Heraclius: *Spiegel historiael*, III.viii.XII, 25-54).

Afgezien van de snelheid waarmee de door hem gebruikte versie van de kroniek van Martinus Polonus, voltooid in 1277, Maerlant onder ogen kwam, is in dit verband ook het aanhalen op zichzelf opmerkelijk. Juist de ook in het laatste gedeelte van deze dissertatie aan de orde gestelde vragen naar de (objectieve dan wel veronderstelde) autoriteitswaarde van de gebruikte bronnen en de implicaties van wat Maerlants zucht naar waarheid wordt genoemd, worden

door de keuze van deze episode in een boeiend daglicht geplaatst. Immers, wat beoogde Maerlant met deze toevoeging? - een vraag die trouwens ook door de ingevoegde Heraclius-passage wordt opgeroepen, omdat daarin de alom vereerde apostel Jacobus Maior aan ketterse inzichten wordt gekoppeld.

Een tweede opmerking is meer conceptueel van aard. Aan het eind van haar betoog (230-231) meldt Berendrecht dat Maerlant het Latijnse *integumentum* gelijkstelde aan 'boerde', wat in haar ogen veelzeggend is, al is de aanduiding niet zo makkelijk plaatsbaar. Zonder dat ik wil beweren tot een duidelijke oplossing te komen, meen ik dat het raadzaam zou zijn geweest deze aanhaling in verband te brengen met de beide passages over 'boerden' en 'borderers' (broddelaars), waarin Maerlant de onbetrouwbare schrijvers van de leugenachtige Karelromans aan de kaak stelde. Maerlant plaatst deze verzuchtingen in het inleidende hoofdstuk van zijn verhaal over Karel de Grote en gaat er wat nader op in meteen nadat hij Vincentius' weergave van de zogeheten *Kroniek van Turpijn* had opgelepeld (*Spiegel historiael*, IV.i.I. 39-57; IV.i.XXIX).

De door Berendrecht aangeduide plaats (*Spiegel historiael*, I.vii.III) betreft de weergave van een door de vroeg-christelijke auteur Hegesippus geschreven heidens wonderverhaal met een moralistische boodschap. Van die moraal was het verhaal als het ware het 'omhulsel', het *integumentum*, in Maerlants woorden dus 'boerde', maar werd desalniettemin door de ook in Maerlants ogen heilige Hegesippus 'vor waerheit' aangereikt. Deze context levert meteen het probleem van interpretatie van het woord 'boerde', want met die eerder aangehaalde 'boerden' en 'borderers' worden volkomen andersoortige zaken bedoeld, namelijk fantasieverhalen, verteld door schrijvers die beter moesten weten.

Voor Maerlant stonden in het laatste geval zowel verhaal als auteur in een kwaad daglicht, wat bij de heilige Hegesippus toch niet het geval lijkt te zijn. Of moeten wij Maerlants woorden zo verstaan dat de overigens betrouwbare Hegesippus zich met zijn wonderverhaal op de een of andere manier om de tuin heeft laten leiden? Maar door wie, en waarom? Dat lijkt me nauwelijks aanvaardbaar, zodat het de moeite loont dit nog eens nader te (laten) beschouwen.

Zo blijven er opmerkingen en kanttekeningen mogelijk die echter niets afdoen aan het kaliber van dit proefschrift. De schrijfster heeft nu eenmaal keuzes moeten maken. De constatering dat daarbij soms wat buiten boord is gevallen dat bij nader inzien eigenlijk heel karakteristiek blijkt te zijn, kan en zal alleen maar leiden tot verdergaande studie van Maerlants in vele opzichten gigantische oeuvre.

J. van Herwaarden

S. Dauchy, *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het parlement van Parijs (1320-1521). Een rechtshistorisch onderzoek naar de wording van staat en souvereiniteit in de Bourgondisch-Habsburgse periode* (Dissertatie Gent 1991, Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren

LVII-cliv; Brussel: Paleis der academiën, 1995, 328 blz., ISBN 90 6569 623 7).

Het proces van staats- en natievorming in Noordwest-Europa is een fascinerend schouwspel. De machtsontplooiing der monarchen, het schragen van hun binnenlandse positie tegenover rijksgroten en autonome wereldlijke en geestelijke instellingen en corpora, het afbakenen van hun ‘gebied’ tegenover aanpalende rivalen - al deze processen werden gedicteerd door diplomatiek vernuft, effectief wapengeweld en politieke theorie. De traditionele vazallitische verhoudingen bepaalden nog eeuwenlang de wederzijdse invloedssferen. Het toverconcept dat de

speelruimte ging beperken was dat van ‘soevereiniteit’. Volgens het pretentieuze adagium *rex Franciae imperator in regno suo* kon de Franse koning zich aan de leenband met de Duitse keizer onttrekken. Op hun beurt ontmoetten de Franse koningen naar autonomie strevende concurrenten: de graven van Vlaanderen en de Bourgondische hertogen.

Krachtens het verdrag van Pontoise (1312) werden de kasselrijen Rijsel, Dowaai en Orchies bij het domein van de Franse koning gevoegd. Daarmee legde die vorst een effectieve claim op de soevereiniteit van alvast een deel van Vlaanderen-Gallicant. Nog eeuwen lang zouden de Franse monarchen annexatie van Vlaanderen hardnekkig nastreven - met stapsgewijs succes. Een van de middelen waarmee na 1312 werd geprobeerd Vlaanderen vreedzaam in te palmen was het doorvoeren van centrale, koninklijke instituties. De vorst stelde zijn parlement van Parijs als beroepsinstantie open voor alle onderdanen van zijn vazal, de graaf van Vlaanderen. De vonnissen geveld door de rechters in dat parlement, in zaken - in beroep of in eerste aanleg - afkomstig van de Raad van Vlaanderen, zijn overgeleverd sinds 1320. Van Caenegem heeft ze uitgegeven.

Diens leerling Dauchy heeft zich afgevraagd of uit die Franse rechterlijke bemoeienis het soevereiniteitsstreven der koningen is af te lezen. Werden rechtsgedingen als instrument voor machtsuitbreiding aangegrepen? Dauchy heeft zich echter niet tot de sententieregisters beperkt maar is nagegaan welke geschillen naar Parijs zijn gebracht. Door ijverig speurwerk in vele stedelijke, heerlijke en kerkelijke archieven heeft hij geprobeerd ook procesdossiers te reconstrueren van zaken die niet tot een eindvonnis in Parijs geraakten. Zijn uitgesproken doel was ‘de gereconstrueerde procesdossiers van het parlement van Parijs te doorlichten op zoek naar indicaties over de gerechtelijke conflictstof die het Bourgondisch-Habsburgs staatsvormingsproces heeft doen oplaaien en naar de (al dan niet bewust) politieke stellingname van het soeverein beroepshof’ (12). De schrijver maakt diverse methodische voorbehouden en verstandige observaties ten aanzien van de toch nog beperkte zeggingskracht van zijn wel 1560 ‘zaken’. Hij benadrukt tegenover de onontkoombare incompleetheid echter de representativiteit van zijn materiaal.

Dauchy benadert de processen niet privaatrechtelijk maar wil de ‘litigiositeit’ in oorzakelijk verband brengen met publiekrechtelijke en politieke ontwikkelingen. De auteur komt tot de opmerkelijke conclusie dat het Franse parlement heel vaak vonnissen in beroep van de Raad van Vlaanderen bevestigde. Men was er in Parijs op uit om de Vlaamse rechtssubjecten zo veel mogelijk de indruk te geven dat hun zaken op billijke, rechtvaardige wijze werden beoordeeld. Er waren echter perioden dat de auteur meent te kunnen constateren dat de politieke situatie - en de aard van het geschil of de kwaliteit der procederende partijen natuurlijk - er aanleiding toe zal zijn geweest dat het parlement tot een kennelijk politiek bepaalde uitspraak kwam. Immers, onder de Bourgondiërs, die zelf naar de koningskroon streefden, kon het parlement meespelen in het krachtenveld waar hertogelijke (*in casu* grafelijke) centralisatiepolitiek in Vlaanderen botste met lokaal en regionaal streven de traditionele autonomie te behouden.

Dauchy maakt aannemelijk dat het Bourgondisch-Habsburgse streven naar het losweken van Vlaanderen uit de leenverhouding met Frankrijk ook van de Parijse rechters soms een zichtbare reactie uitlokte. Het in 1473 in Mechelen gevestigde Bourgondische ‘parlement’ (na 1477 weer Grote Raad) was een wel heel expliciete

uitdaging aan het Franse adres. Helder zet Dauchy de aanloop tot de formele beëindiging van de Vlaamse beroepen op Parijs uiteen.

De auteur overdrijft de waarde van de resultaten van zijn arbeidsintensieve methode gelukkig niet. Toch mogen we hem nageven dat hij een originele en voorbeeldige aanpak heeft gekozen die navolging verdient. Het belang van de rechtshistorische aanpak (*in casu* gebaseerd op seriële rechtspraak) voor de algemene geschiedenis heeft hij meesterlijk aangetoond. Men zou zich slechts een soepeler taalgebruik hebben gewenst. Een register van plaats- en persoonsna-

men maakt het boek verder toegankelijk. Toch is ook een index van zaken nodig. Wie bijvoorbeeld het thema ‘evocatie’ door deze twee eeuwen wil volgen, staat voor een lastige opgave.

A.H. Huussen jr.

P. Obbema, *De Middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late Middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 1996, 203 blz., *f*49,-, ISBN 90 6550 277 7).

De laatste jaren is er een duidelijke toename van belangstelling voor oude handschriften te zien. Musea maken van deze hernieuwde interesse dankbaar gebruik door tentoonstellingen te organiseren. Het Museum Catharijneconvent in Utrecht gaf een cd-rom uit met de inhoudelijke en grafische weergave van het Utrechts psalter. Ook verschijnen er weer veel boeken over dit onderwerp. Frits van Oostrom won zelfs de AKO-literatuurprijs voor zijn biografie over Jacob van Maerlant. Oude handschriften zijn duidelijk ‘in’.

Dit maakt de auteur van dit boek ook duidelijk in zijn inleiding. Het grote publiek voelt, volgens hem, vooral de historische sensatie als het zo'n oud handschrift te zien krijgt. De lezer komt er bijvoorbeeld achter dat ook koningen hebben moeten leren lezen. Aan de samenhang van de stukken binnen de tentoonstelling wordt meestal voorbijgegaan. In deze bundel wil de auteur die samenhang laten zien. De vraag is echter of dat in deze vorm wel kan. Het is immers een verzameling van artikelen van zijn hand, eerder verschenen in de periode 1972-1995. Bovendien is de bundel uitgegeven bij zijn afscheid als conservator van de westerse handschriften aan de Universiteitsbibliotheek Leiden en dus bedoeld voor de meer ingewijden. De auteur hinkt in deze publicatie dus steeds op twee gedachten. Enerzijds heeft hij de artikelen geredigeerd om ze ook begrijpelijk voor het grote publiek te maken en verklaart hij het vakjargon tot een minimum te hebben willen beperken. Anderzijds heeft hij de literatuurlijsten bijgewerkt tot de huidige stand van de wetenschap. De meeste artikelen uit de bundel verschenen immers al in de jaren zeventig. In de laatste drie artikelen wil hij bovendien zijn vakbroeders ertoe aanzetten om op een andere manier naar sommige bronnen te kijken.

Deze ambivalentie vindt men ook terug in de indeling van de bundel. In de inleiding wordt de samenhang tussen de verschillende artikelen uit de doeken gedaan. Die is een beetje gekunsteld, omdat er juist van een samenvoeging van oudere artikelen is uitgegaan. Redigeren helpt in dat geval niet. De auteur had beter een geheel nieuwe tekst kunnen schrijven. In het eerste artikel, waarin de wereld van het geschreven boek in de Nederlanden in de vijftiende eeuw wordt beschreven, staan al enkele thema's aangegeven. Deze komen in de andere artikelen naar voren en hadden beter in hun samenhang beschreven kunnen worden. Zo werden de meeste handschriften die in deze bundel worden beschreven, geproduceerd in kloosters waar de Moderne Devotie opgang maakte. Deze stroming met haar voorganger Geert Grote zorgde in de veertiende eeuw voor een nieuwe stimulans van het religieuze leven. De achtergronden van deze beweging worden in deze bundel niet aangeduid.

Een andere omwenteling in de veertiende en vijftiende eeuw was de uitvinding van de boekdrukkunst. Vele oude handschriften gingen toen verloren, maar pas nadat ze als voorbeelden waren gebruikt voor de eerste gedrukte boeken. Dit spanningsveld tussen oude en nieuwe tijden wordt slechts aangestipt in het zesde en zevende artikel over de overlevering van literaire en geestelijke handschriften in de Nederlanden. Ook de invloed van de opstand tegen Spanje op deze overlevering wordt slechts kort genoemd. Zo komt de historische context van de verscheidene oude handschriften niet tot zijn recht. Het blijft in het bekende gevoel van historische sensatie steken.

De hierboven aangehaalde artikelen zijn de enige die goed leesbaar zijn, omdat ze het geheel nog enigszins in zijn samenhang presenteren. De andere artikelen geven specialistische beschrijvingen over onderwerpen zoals het werken op onopengesneden vellen; de *littera hybrida*; een nieuw schrifttype; de kloosterbibliotheken van Brabant en Gelre; Lopsen te Leiden, Heer-Florenshuis te Deventer en Onze-Lieve-Vrouwenberg in IJsselstein. Deze artikelen gunnen de lezer een interessante blik in de keuken van de productie van handschriften, maar het vakjargon en de opbouw van de artikelen vormen ondanks de redactie toch een probleem voor de leesbaarheid. Desondanks valt er in deze bundel genoeg te genieten, zowel voor de kenner als voor de leek.

Ten slotte geeft deze bundel nog een verkorte weergave van de aangehaalde literatuur, een lijst van de opgenomen afbeeldingen, een register van de genoemde handschriften en een algemeen register.

Marc van Kuik

Nieuwe Geschiedenis

M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Dissertatie Leiden 1995, Hollandse historische reeks XXIII; 's-Gravenhage: Stichting Hollandse historische reeks, 1995, x + 282 blz., *f*59,-, ISBN 90 72627 15 6).

De graanhandel, gemeenlijk als 'de moedernegotie' van Holland bestempeld, mag dan al voor de zeventiende eeuw goed en voor de Middeleeuwen wat minder bekend zijn, de periode 1470-1570 is slechts erg oppervlakkig onderzocht. Dit Leidse proefschrift wil precies uitzoeken welke structurele verschuivingen zich daarbij in die periode voordeden en welke effecten zij hadden op de positie van Amsterdam als Europese graanmarkt. Als aanvangsdatum fungeert 1470, omdat rond die tijd bruikbaar kwantitatief bronnenmateriaal beschikbaar komt en omdat in 1474 met de beëindiging van het conflict tussen Holland en de Hanze de opbloei van de Baltische graanhandel mogelijk wordt. Het onderzoek loopt tot 1570, wanneer het begin van de Nederlandse Opstand een cesuur in de Baltische handel veroorzaakt. De dominante positie die Amsterdam zich ondertussen had uitgebouwd, blijft niettemin onaangetast, maar zij is uit de literatuur over Hollands Gouden Eeuw voldoende bekend.

Een eerste deel overschouwt de diverse graangebieden waar Holland zich ging bevoorraden en de verschuivingen die zich daarbij voordeden. Omstreeks 1470 gaven Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, met het Seine- en Sommegebied, Kamerijk, Artesië, Henegouwen en Frans-Vlaanderen de toon aan. Rouen, Dieppe, St.-Valéry en Sint-Omaars, maar ook Gent en Antwerpen deden dienst als verzamelmarkten waar kopers uit Zuid-Holland, met Delft en Gouda vooraan, vooral tarwe gingen ophalen. In de jaren 1470-1497 viel, in hoofdzaak wegens de voortdurende vijandelijkheden tussen Frankrijk en de Nederlanden, die handel nagenoeg stil. De auteur hamert erop dat de aanvoer nadien hernam en dat hij pas in de jaren 1520 of nog later alle betekenis verloor. Vanaf 1521 brak telkens opnieuw de oorlog met Frankrijk uit, maar in de ogen van de auteur was het vooral de daling

van de ‘brutowinst’ in de jaren 1530 en volgende die de Franse graanhandel onrendabel maakte. Bij gebrek aan voldoende seriële en statistische bronnen moet de auteur het verloop van die daling echter in het vage laten. Evenmin blijkt het mogelijk aan te geven in hoeverre in de jaren 1494-1520 en 1525-1527 het niveau van 1470 werd benaderd. Uit East-Anglia kwamen in sterk fluctuerende hoe-

veelheden gerst en mout naar Holland toe. Niet nader te bepalen hoeveelheden graan, vooral tarwe, vonden uit Zeeland, Utrecht en Gelre-Kleef-Gulik hun weg naar Dordrecht. De Duitse Bocht leverde zelf hoofdzakelijk haver, gerst en tarwe, maar kreeg tijdens de sluitingen van de Sont als doorvoergebied van het Baltische graan een vitaal belang. Het graan uit het Balticum, voornamelijk rogge, had de Nederlanden al in de vijftiende eeuw bereikt, zeker in schaarstejaren, maar die aanvoer nam in de loop van de zestiende eeuw sterk in omvang toe. Voor 1536 is de aangroei, weeral bij gebrek aan doorlopende statistische reeksen, niet op de voet te volgen. De beschikbare peiljaren afkomstig uit rekeningen van Danzig en de Sont suggereren onzes inziens op zijn minst een haast aanhoudende groei vanaf de late vijftiende eeuw tot rond het midden van de zestiende eeuw. Nadien schijnt de aanvoer zich te stabiliseren. Die langetermijnevolutie sluit natuurlijk niet het voorkomen uit van minder gunstige jaren als een gevolg van oorlogen en misoogsten. In diverse kwalitatieve bronnen duiken ze telkens weer op.

Deel II beschrijft en analyseert het ontstaan en de werking van de Amsterdamse graanstapel in de jaren 1540-1570. De stad profiteerde door haar ligging van het groeiende belang van de oosterse aanvoer; ook de Franse vijandigheden deerden haar minder dan de markten in de Scheldemonding, zeker na de Habsburgse machtsuitbreiding naar het Oosten onder Karel V. Holland slaagde er bovendien in zijn fiscale voordelen tegenover Zeeland, Antwerpen en Dordrecht te vrijwaren. Al bij het midden van de eeuw kon Amsterdam gelden als de centrale graanmarkt in de Nederlanden en vanaf het tweede kwart van de eeuw al maakte de stad zich op om als centrum van de doorvoerhandel van Baltisch graan naar het Westen te fungeren. Naast Hollandse kooplui en, niet te onderschatten, Hollandse schippers waren ook de Hanzeaten op de Amsterdamse markt bedrijvig. Zij lagen qua commerciële organisatie en techniek zeker niet op de Hollanders achter. Rond het midden van de eeuw poogde een aantal erg kapitaalkrachtige Antwerpse firma's in de Amsterdamse graanhandel binnen te dringen, maar het is hen nooit gelukt Amsterdam tot een voorhaven van Antwerpen te herleiden.

Het geheel is een genot om te lezen door de heldere en systematische opbouw en door een omzichtige betoogtrant die doelgericht de meest diverse bronnen uit binnen- en buitenland benut en kwantitatieve en kwalitatieve gegevens verbindt. Overzichtskaartjes, statistische tabellen en grafieken ondersteunen de uiteenzetting en bieden de lezer de nodige steun. In bijlagen en voetnoten worden de geboden cijfers nauwkeurig en kritisch toegelicht. De scherpzinnige interpretatie en analyse van de diverse tolrekeningen om de juiste aard en richting van de goederenstromen te vatten, zullen ook andere zoekers van nut zijn. Wie de overigens fraaie grafieken nauwkeurig wil lezen, zal echter moeite ondervinden om op de tijdsas de juiste jaren terug te vinden. Op kaart 1 is de situering van Rijsel vergeten. Een index van eigennamen zorgt voor een snelle raadpleegbaarheid van het boek.

Enig voorbehoud menen wij te moeten maken bij de passages over de ‘brutowinst’ in de graanhandel. Alle uitgekiende computerberekeningen ten spijt gaat het tenslotte over het prijsverschil in de aankoopgebieden en in Utrecht (niet Holland) uitgedrukt in zilvergewicht. Vóór 1531 is de zilverinhoud van de Utrechtse stuiver echter niet precies gekend. De prijsopnamen zijn in de vergeleken streken niet op dezelfde datum verricht; bovendien zou men strikt genomen bij de berekening van de brutowinst nog het tijdsverloop tussen aankoop en aankomst in Holland moeten incalculeren.

Vooral zou men, maar dit is inderdaad een vrome wens, moeten kunnen rekening houden met de uitgaven voor vervoer, belastingen en andere transactiekosten. Ook een procentuele (bruto-)winstmarge is niet echt relevant. Voor de kooplui telt alleen de reële concrete winst die hij naargelang het aankoopgebied kan maken. Het is dan ook tekenend dat de handelsvolumes niet gevoelig schijnen te zijn voor de berekende 'brutowinst-cijfers'. In de handel op Danzig schijnt een afname ervan met circa tien procent tussen 1555 en 1565 (113) eerder gepaard te gaan met een verhoging van de scheepvaart (101). In de invoer van-

uit Dowaai zou een daling met minder dan tien procent de handel onrendabel maken (32-33)!

Met al het koren dat de auteur op de historische molen brengt, klinkt het allicht te veeleisend als men wat meer aandacht vraagt voor de vraagzijde in het hele proces. Slechts terloops wijst de auteur erop dat de overschakeling van Noord-Frankrijk naar het Balticum als bevoorrecht bevoorradingsgebied een uitwijken impliceert van tarwe naar rogge. Die versobering van het consumptiepatroon is natuurlijk de resultante van de bevolkingsgroei in Holland en de Nederlanden en van de door de inflatie afnemende koopkracht. Beide fenomenen, die in laatste instantie mede determinerend waren voor de evolutie van de Hollandse graanhandel en de Amsterdamse graanstapel, worden nauwelijks vermeld.

De graanconsumptie geschiedde niet alleen in de vorm van brood, maar ook in de vorm van bier, dat 'vloeibaar brood'. In die zin is het uitdrukken van het volume van het ingevoerde graan in de broodbehoeften van een populatie (71 en 229) ietwat misleidend. Men moet wel beseffen dat meer dan veertig procent van het geconsumeerde graan eigenlijk als bier gedronken werd. Naast de 208.000 viertel broodgranen verbruikte Antwerpen omstreeks 1557 32.400 viertel brouwtarwe, om van haver en gerst nog niet te spreken! Vanzelfsprekend doen die kritische bedenkingen niets af aan de grote waardering die deze verhandeling verdient. Zij is een substantiële bijdrage over de Hollandse graanhandel en de Amsterdamse stapelmarkt en een verrijking voor de economische geschiedenis der Nederlanden en West-Europa in de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw.

R. van Uytven

F. Huisman, C. Santing, ed., *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900* (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschap LVI, Pantaleon reeks XXV; Rotterdam: Erasmus publishing, 1997, 184 blz., *f*59,50, ISBN 90 5235 107 4).

De zeven artikelen van deze bundel, die eerder als lezing werden gepresenteerd tijdens het congres 'Medische geschiedenis in lokaal perspectief: Groningen 1500-1900' (op 9 oktober 1993 te Groningen gehouden), maken alle gebruik van het concept 'professionalisering', een begrip uit de beroepensociologie, in 1970 voor het eerst in de medische professie onderzocht door Eliot Freidson. Willem de Blécourt schrijft in 'De afstand tot de ander. Onbevoegde genezers op het Groningse platteland, tweede helft negentiende eeuw' (161-178): 'Professionalisering is zodoende een attenderend concept; het kan dienen ter selectie en structurering van historisch materiaal' en 'Het is noodzakelijk de, meestal grove, sociologische theorieën over medische professionalisering te confronteren met een gesitueerde historische praktijk' (162). In iets andere bewoordingen lees ik dit ook in het inleidend essay van Frank Huisman en Catrien Santing. Kort gezegd: men heeft de medische professionalisering willen nuanceren door toetsing aan een concrete situatie (de regio Groningen: ook

als ‘contrapunt op het hollandocentrisme’, periode 1500-1900) en inzetten als structurering van de Gronings historisch-medische werkelijkheid.

Hoewel de professionalisering van de medicus zich natuurlijk alleen via omwegen laat reconstrueren, is men er in de artikelen goed in geslaagd de verschillende fasen ervan in concreto aan te wijzen. Men zou zich echter kunnen afvragen of de auteurs impliceren dat medische geschiedenis identiek is aan de professionalisering van de medicus. Dat meen ik uit het historiografisch exposé van de inleiding toch niet te kunnen opmaken. De oude medische geschiedschrijving bediende zich van een internalistisch perspectief, dat wil zeggen: de we-

tenschappelijke ideeën vormden het wezenlijke studieobject. Later werd de 'maatschappelijke aanvaarding en toepassing van kennis' belangrijker geacht en in deze context past ook het professionaliseringsconcept. Toch wil men hier de inhoud van de medische wetenschap niet verwaarlozen. De artikelen bewegen zich dus tussen deze drie factoren: de stad Groningen en Ommelanden, de professionalisering (met verschillende fasen: zelfdefiniëring, formele erkenning door de buitenwereld, uitsluiting van concurrentie, controle op inhoud en toegang van de professie), en de inhoud van de geneeskunde: wat vermocht men werkelijk? Deze laatste factor lijkt iets te zijn achtergesteld.

Het boek overtuigt de lezer van het belang van het vraagstuk van professionalisering. Hoe was het immers mogelijk, dat vanaf de late Middeleeuwen in toenemende mate de universitair geschoolde medici en *medicinae doctores* als autoriteit werden aanvaard, terwijl zij de meeste ziekten nog niet wisten te genezen en men eind negentiende eeuw met de opkomst van de bacteriologie pas de werkelijke oorzaken van veel aandoeningen begon te begrijpen? Het antwoord hierop van Santing in het artikel '*Doctor philosophus*. Humanistische geleerdheid en de professionalisering van de vroegmoderne medicus' (23-48) is, gezien de huidige positivistische geneeskunde, een verrassing: in deze fase van zelfdefiniëring dankten de medici het groeiend beroepsprestige aan hun eruditie en humanistische geleerdheid, de klassiek-literaire en filosofische vorming, de kennis van Grieks en Latijn en natuurlijk Hippocrates en Galenus.

Hoe acceptatie en mecenaat van de medische wetenschap bij de bestuurlijke elite werden nagestreefd, blijkt uit het artikel 'Theorie en therapie. Antonius Deusing (1612-1666) en de koorts' (49-68) van Bunna Ebels-Hoving. Het koortstraktaat *Idea de febribus* wordt hier op drie onverwachte manieren geraadpleegd.

De rol van de medische genootschappen in het professionaliseringsproces is onderwerp van de artikelen van Huisman ('De correspondenten. Medici, staat en samenleving tijdens de Nederlandse Verlichting', 69-99) en Mart van Lieburg ('Regionaal belang en nationaal beleid. Over de Groningse afdelingen van de Nederlandsche maatschappij tot bevordering der geneeskunst (1849-1900)', 131-159). In het artikel 'Gronings romanticus en nationaal hervormer: de hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889)' (101-130) beschrijft Eddy Houwaart de geneeskundige en maatschappelijke ontwikkelingen van de negentiende eeuw en het ontstaan van gezondheidszorg en medische inspectie aan de hand van het leven van de actieve Groningse arts en inspecteur Levy Ali Cohen. Hoe de onbevoegde, 'de medische ander', eind negentiende eeuw nog op steun kon rekenen van de patiënt op het Groningse platteland, behandelt het al genoemde artikel van De Blécourt.

De artikelen beschrijven niet alleen Groningse facetten van de professionalisering van de medicus, zij zijn zelf ook geschiedwetenschappelijk van een professioneel gehalte, in niet onbelangrijke mate vanwege de duidelijke historiografische plaatsbepaling. Daarnaast vormen zij voor de medische leek goed leesbare wetenschapsgeschiedenis.

Martha Catania-Peters

M. Insolera, L. Salviucci Insolera, *La spiritualité en images aux Pays-Bas méridionaux dans les livres imprimés des XVIe et XVIIe siècles conservés à la Bibliotheca Wittockiana* (Miscellanea Neerlandica XIII; Leuven: Peeters, 1996, 217 blz., ISBN 90 6831 842 X).

Als uitvloeisel van het congres van de Society for emblem studies van 1996 is verschenen *La spiritualité en images aux Pays-Bas méridionaux* over ‘le livre mystique illustré flamand’ uit de zestiende en zeventiende eeuw, zoals aanwezig in de Bibliotheca Wittockiana. Het gaat om

een catalogus met uitgebreide beschrijvingen van vrijwel elk nummer en enkele inleidende studies.

De president van de Bibliotheca Wittockiana geeft in het voorwoord uitleg over de doelstelling van de uitgave. Deze zou meer moeten zijn dan een catalogus, en daarvoor staan samenstellers M. Insolera en L. Salviucci Insolera garant: zij publiceerden over mystieke literatuur. Waar het het commentaar bij de afzonderlijke boeken betreft is hun bijdrage inzichtelijk en informatief met gegevens over de makers van de illustraties, de traditie waarin deze staan, het effect dat de afbeeldingen op lezers gehad zullen hebben - zo wordt bijvoorbeeld gewezen op de grote mate van aanschouwelijkheid van de illustraties uit Ioannes Galles *Passio et resurrectio domini nostri lesu Christi* - en relevante secundaire literatuur.

In de inleiding doen de samenstellers minder dan de president van de Bibliotheca Wittockiana belooft. Insolera geeft een korte uiteenzetting over het verband tussen ‘exercices spirituels’ en illustraties: bij het mediteren gaat men altijd van het actieve verstandelijke (lezen en interpreteren) via het zintuiglijke (verbeelden) naar het passieve, de door God gegeven eenwording; in de verbeeldingsfase speelt de illustratie een grote rol. De uiteenzetting blijft wat oppervlakkig, en wordt in de volgende studies en commentaren niet uitgewerkt. Waaróm spreken de illustraties uit Ioannes Galles *Passio et resurrectio* zo aan? Op welke zintuigen doen ze een appel? En welke gewaarwordingen moeten de lezer verder leiden in het proces van inkeer? Door Insolera wordt opgemerkt dat in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw steeds dezelfde passages en thema's uit de bijbel verbeeld werden (de maagd Maria en het lijden van Jezus). Maar waarom bij uitstek deze: hebben deze scènes een verbeeldingskracht die andere missen? Geopperd wordt dat de maagd Maria vooral is ingezet in het kader van de Contrareformatie, ter duidelijk onderscheid met de protestanten; maar er is meer te zeggen over de manier waarop ze afgebeeld is, en de attributen die haar toebedacht zijn.

De inleiding biedt een goed overzicht van de ontwikkeling van de spirituele illustratie in de eerste tijd na de Middeleeuwen. Ignatius de Loyola bracht in Europees perspectief gezien een ommekeer teweeg, zoals Ludolf van Saksen en anderen dat in Vlaanderen deden. Maar de inleiding roept ook vragen op. Hoe verhouden de geïllustreerde spirituele werken zich bijvoorbeeld tot emblemen? Welke rol spelen de teksten die bij de illustraties zijn aangebracht? Gesteld wordt dat de onderschriften vaak in het Latijn geschreven zijn, en dat de bundels dus wel voor een ontwikkeld publiek bedoeld zullen zijn. Maar hoeveel zeggingskracht hadden de illustraties voor de minder ontwikkelden, als ze vooral op de visuele vermogens van de mens gericht waren? Het lijkt veelbetekenend dat op veel van de illustraties mediterende personen te zien zijn die platen in een boek bekijken: de lezer krijgt te zien hoe hij het boek zelf kan gebruiken zonder zich om de tekst te bekommeren.

Conclusie is dat er veel te zien is in *La spiritualité en images aux Pays-Bas méridionaux*, en ook veel te lezen, maar dat de bundel ook wat aan de verbeelding overlaat.

Els Stronks

C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Goes: De koperen tuin, 1996, 600 blz., ISBN 90 72138 63 5 (handelseditie), ISBN 90 72138 62 7 (proefschrifteditie)).

Regionale geschiedschrijving moet oog hebben voor de lokale nuance. Als ze die voorwaarde vervult, zal ze ons juist daardoor ook het algemene beter doen verstaan. Dan spreekt het vanzelf, dat de regionale historicus de uitvoerigheid niet hoeft te schuwen. Ook mevrouw Rooze

heeft een dik boek geschreven over de hervorming in Zeeland. Of moet ik liever zeggen ‘hervorming’, zonder lidwoord, zoals de titel doet? Laten we ons dan eerst eens afvragen waar het boek over gaat.

Hervormingsgezindheid valt in Zeeland reeds te bespeuren in de jaren twintig, maar ze is dan nog vaag en onbelijnd. Haar hoofdkenmerk is een sterk oplevende belangstelling voor de bijbel. Ze streeft niet naar afscheiding van de bestaande kerk. De eerste groep die dat wel zal doen is die van de dopers, in de jaren dertig. Zij leven in de verwachting van het komende Godsrijk, maar overigens vertoont ook hun beweging geen homogeen beeld. Pas de komst van het calvinisme zal een nieuw type protestanten doen ontstaan. Hun sociale basis is breder dan die van de dopers. De calvinisten hebben omstreeks 1560 al eigen gemeenten gevormd, en streven naar uniformiteit in belijdenis en kerkorde. Dat is dus vroeger dan in Holland. In zijn godsdienstige ontwikkeling vertoont Zeeland eerder gelijkenis met de Vlaamse en Brabantse, dan met Noord-Nederlandse gewesten.

De vervolgingen hebben in deze provincie weinig scherpte. Aandrang vanuit Brussel leidt tot een tijdelijke intensivering in de jaren 1559-1562, maar daarna neemt het aantal veroordelingen snel af. Als landelijk een coalitie tot stand gekomen is tussen de adel en de hervormde beweging, brengt het roerige jaar 1566 de calvinisten in de openbaarheid. De geuzenkerk verovert zich een volwaardige positie als alternatief voor de oude kerk. Velen echter willen meer. Ze streven naar volledige controle over Walcheren, waarmee ze de macht zouden krijgen over de toegangswegen naar Antwerpen. Die plannen mislukken echter. De centrale overheid stuurt nu soldaten om Zeeland rustig te houden.

Met Alva's komst begint de repressie. De centrale regering krijgt nu greep op de kettervervolging, en verscherpt die aanzienlijk. Velen nemen de wijk naar het buitenland. De eenheid van de kerk wordt echter alleen in schijn hersteld. Het protestantisme leeft ondergronds voort in calvinistische en in doperse gemeenten, terwijl eveneens een impuls blijft uitgaan van vluchtelingenkerken in het buitenland. De gereformeerde kerk kan op dit alles voortbouwen, als zij vanaf 1572 opnieuw in de openbaarheid zal treden.

Deze korte samenvatting leert ons denk ik, dat in de titel van mevrouw Roozes boek het lidwoord niet toevallig ontbreekt. Het zou een groter schijn van bepaaldheid suggereren dan de thans nog kenbare feiten toestaan. De beweging zelf was onduidelijk, en ons hedendaagse zicht na zo veel eeuwen is nog aanzienlijk minder scherp geworden. Mevrouw Rooze spoort ons dan ook het liefst aan tot maximale voorzichtigheid. Ze houdt ervan nieuwe gegevens te presenteren, die ze zelf na jaren van bronnenonderzoek gevonden heeft, en dan af te sluiten met de conclusie, dat we eigenlijk niets weten. ‘Een duidelijk zicht op de religieuze ontwikkelingen in Zeeland tijdens dit decennium is ons niet gegund’, zegt ze eenmaal, tegen het slot van hoofdstuk 6 (152).

Het klinkt eerder vermanend dan berustend: streef maar niet naar voorbarige resultaten. Of zouden resultaten misschien altijd voorbarig zijn? De evangelische beweging was nog niet gestold tot een vaste structuur, concludeert mevrouw Rooze aan het slot van haar hoofdstuk over de jaren 1520-1532. ‘En bovenal geldt hier de bedenking dat de veelkleurigheid van menselijke overtuigingen en ideeën iedere poging tot indeling te buiten gaat’ (76). Maar zo geformuleerd is het een waarheid voor alle tijden, die nochtans de historicus niet ontheft van de plicht orde te scheppen.

Gelukkig doet de schrijfster dat ook meer en meer naarmate de tijd voortschrijdt, en de hervormingsbeweging aan duidelijkheid wint. De steeds volgehouden concentratie op het detail en de zucht naar volledigheid in de over heel Zeeland gespreide aandacht herinneren ons nu en dan wel aan het spreekwoord van de bomen en het bos. Maar wie het boek van A tot Z leest, krijgt een beeld van hervorming en hervormingsgezindheid in Zeeland, en is tevens

wijzer geworden over de ontwikkeling van de Reformatie in de Nederlanden. Dan bevestigt het weer eens, dat de gang naar de directe bronnen ons altijd opnieuw verrijkt.

Meer bij wijze van exempel noem ik tot slot twee voorbeelden van wat deze studie ons vertelt. Het ene betreft de verhouding tussen lokaal en nationaal. Juist onder het vergrootglas blijkt des te meer hoe het plaatselijke beter gedijde naarmate het verbonden was met het interregionale. De hoge nationale organisatiegraad van het calvinisme maakte het de Zeeuwen gemakkelijker hun kerk in 1566 te doen fungeren als het middelpunt van de oppositionele actie. Maar ook voor de dopers geldt, dat het landelijke netwerk beslissende invloed had op de handhaving van plaatselijke gemeenten. Hoe zwaar de anabaptisten het ook te verduren hadden, ze vonden steun in de solidariteit van en met de grotere gemeenschap die het nationale verband hun schonk. De broederschap betekende meer voor hen dan alle plaatselijke levensverbanden.

Een tweede punt is de diep gewortelde afkeer tegen vreemde soldaten. De magistraat van Middelburg riep in februari 1567 de bevolking op, alle godsdienstige verdeeldheid te vergeten en samen de stad in staat van tegenweer te stellen om de dreigende aanslagen van de calvinisten te verijdelen. Ook de hervormingsgezinden onder de schutters van Middelburg wilden dat liever zelf doen als ze daarmee de komst van krijgsvolk naar Walcheren konden voorkomen. De soldaten kwamen wel, en ze waren er nog toen de stormvloed van augustus 1570 de dijken zwaar beschadigde. De boeren van Walcheren wilden echter niet aan de dijk werken. Ze waren bang dat hun vrouwen of dochters iets zou overkomen, met al die soldaten op het eiland. In februari 1572 weigerde Vlissingen pertinent, plaats te bieden aan nog twee man extra. Twee maanden later zou Vlissingen dat standpunt kracht bijzetten door zich aan te sluiten bij de Opstand. Naar de paradoxale wet van alle revoluties zou de stad nadien nooit meer vrij zijn van garnizoen.

Zo is er veel meer te vinden in dit boek voor de geduldige lezer, die de pen in de hand houdt en zijn eigen orde tot stand brengt om te verzamelen wat van zijn gading is. De rijkdom van het verzamelde materiaal zal hem dan zelden teleurstellen.

A.Th. van Deursen

C. van Sliedregt, *Calvijns opvolger Theodorus Beza. Zijn verkiezingsleer en zijn belijdenis van de drieënige God* (Dissertatie Utrecht 1996, Kerkhistorische monografieën IV; Leiden: J.J. Groen en zoon, 1996, 416 blz., *f*42,50, ISBN 90 5030 612 8).

Vraag een doorsnee historicus iets te vertellen over het calvinisme, en hij begint over de predestinatie. Dat is om twee redenen niet aan te bevelen. Ten eerste vergt een recht begrip van de leer van de eeuwige voorbeschikking kennis van de theologie, meer waarschijnlijk dan die doorsnee historicus in zijn opleiding heeft meegekregen. Ten tweede kun je meestal acties en reacties van calvinisten uitstekend begrijpen zonder de predestinatie er bij te betrekken. Zowel in hun maatschappelijk handelen als in hun geloofspraktijk speelt dat leerstuk geen centrale rol.

Wanneer calvinisme en predestinatie toch dikwijls als een Siamese tweeling door het leven gaan, is het omdat het dogma van de eeuwige voorbeschikking rationeel gesproken de achilleshiel vormt van de calvinistische theologie. Wie de behoefte heeft haar te bestrijden, zal de aanval vanzelf richten op dit zwakste punt. Daar hebben we in Nederland de bestandstwisten aan te danken, en de uitspraken van de Dordtse synode. Wie over die geschillen wil meepraten, moet weten van de predestinatie. Vandaar, zo neem ik althans aan, dat de dissertatie van C. van Sliedregt over de verkiezingsleer van Beza ter bespreking is aangenomen in de *BMGN*.

Het hoofdthema van dit boek is de eenheid van Beza's theologie. Vaak is gezegd dat er in feite twee Beza's zijn geweest. De ene maakt alles ondergeschikt aan de predestinatie. Dat is de auteur van de *Tabula praedestinationis* van 1555, een geschrift dat zich in de ondertitel presenteert als niets minder dan de *Summa totius christianismi.* De andere denkt vanuit de openbaring van de Triniteit. Dat doet Beza in zijn *Confessio christianae fidei* van 1560. Daar komt zelfs geen afzonderlijk artikel over de predestinatie in voor. Het verschil is wel eens zo verklaard, dat in de *Tabula* het accent ligt op de wetenschap, en in de *Confessio* op de pastorale praktijk.

Van Sliedregt meent dat er in werkelijkheid geen tegenspraak bestaat. Wie de *Confessio* zorgvuldig leest, merkt dat hij dezelfde Beza voor zich heeft als in de *Tabula.* De aanleiding tot de beide stukken verschilt alleen. De *Tabula* ontstond naar aanleiding van de discussie die in de kerk van Genève gevoerd was tussen Calvijn en Bolsec, pro en contra de predestinatie. Beza kiest partij voor Calvijn, en wil in de *Tabula* het bewijs leveren dat de leer van verkiezing en verwerping inderdaad een centrale plaats inneemt in de theologie. De *Confessio* is daarentegen een rechtvaardiging van de Reformatie tegenover Rome. Vandaar dat de opbouw heel anders is, maar analyse van beide documenten toont aan dat er één en dezelfde theologie achter zit.

Ter nadere toetsing onderzoekt Van Sliedregt voorts een aantal van Beza's preken. Daar zou immers het beste kunnen blijken of de theoloog anders spreekt dan de pastor. De preken bevestigen echter het tegendeel. Ze tonen overduidelijk aan, dat vragen rondom de verkiezing Beza ook op de kansel voortdurend hebben beziggehouden. Het is juist de pastor, die hier steun zoekt in zijn eigen theologie.

In de titel van het boek wordt Beza uitdrukkelijk verbonden met Calvijn, en als Beza de predestinatie op de voorgrond plaatst, doet hij dat ongetwijfeld als leerling van Calvijn. Beiden baseren zich op het negende hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen, ‘Hij ontfermt Zich over wie Hij wil en Hij verhardt wie Hij wil’. Deze tekst leert de zogenaamde dubbele predestinatie, zowel de verkiezing als de verwerping. Daarin stemmen Calvijn en Beza overeen. Wel is bij Beza de neiging sterker, het vraagstuk vooral te benaderen langs de weg van logische redenering.

Als we dan dit alles willen toepassen op de Nederlandse geschiedenis, kunnen wij steun vinden in de paragraaf over Beza en de synode van Dordrecht. Die bladzijden stelden mij echter enigszins teleur. Ze vertellen ons welke geschriften van Beza ten tijde van de godsdiensttwisten hier zijn uitgegeven, en Van Sliedregt concludeert dan, dat Beza een veel gelezen en gezaghebbend auteur was. Maar dat zouden we liever uitgezocht willen zien met behulp van de Dordtse besluiten. Is in die Dordtse leerregels Beza terug te vinden, en dan juist ook op die punten waarin hij zich onderscheidt van Calvijn?

Dat zijn de dingen waarin de historicus zich graag laat voorlichten door de theoloog. Zou Beza in de Dordtse leerregels dikwijls aan het woord zijn, dan kan hij op het Nederlandse calvinisme een invloed uitgeoefend hebben die de eeuwen overbrugt. Datzelfde geldt voor de vraag, of Beza veel gebruikt is in de toelichtende kanttekeningen, die aan de bijbelvertaling van 1637 zijn toegevoegd. ‘We veronderstellen ook daar Beza's invloed’, zegt de auteur. Ik dacht literatuur te kennen die zich op dat punt stelliger uitdrukt. Het leent zich zeker voor nader onderzoek, en het is jammer dat Van Sliedregt dat niet tot zijn taak heeft gerekend. Maar laten

historici niet te veel verlangen. Dit is in de eerste plaats een boek voor theologen. Historici zullen het enkel gebruiken als naslagwerk voor de specialist.

A.Th. van Deursen

A. Schuurman, J. de Vries, A. van der Woude, ed., *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam: Balans, 1997, 347 blz., *f*65,- ISBN 90 5018 350 6).

Dekt het woord 'spullen' het onderzoeksveld van de materiële cultuur? Qua gevoelswaarde ligt het dicht bij het triviale, en dat is zeker niet de bedoeling van de bijdragen aan deze bundel die over kunst (C.W. Fock), kachels (J.J. Voskuil) of koeien (J. de Vries) gaan. De triomf van de Wageningse school die zonder blikken of blozen in het voorwoord wordt gepostuleerd, legt hier onwillekeurig een zwaarder accent op het bezit en op de strikt consumptieve dimensie van materiële cultuur dan het huidig onderzoek wellicht rechtvaardigt. Het gebruik of hergebruik van goederen blijft, met enkele uitzonderingen, op de achtergrond. Schuurmans eigen inleiding gaat in hoofdzaak over de 'consumptierevolutie'. Terecht plaatst hij deze in het raam van bredere sociaal-historische processen, maar hij zet de meer culturele lijnen uit zijn eigen werk, waarbij consumptie tevens als een vorm van sociale toeëigening werd gezien, niet echt door. Dit boek vormt zeker een informatieve en nuttige bundeling van reeds klassieke Nederlandse artikelen over materiële cultuur op basis van boedelinventarisonderzoek. Desondanks wordt de kans gemist aan te sluiten bij de vernieuwing die de semiologische, cultureel-antropologische, archeologische of museale invalshoeken kunnen brengen of reeds aan het brengen zijn.

Dat blijkt ook uit de keus voor het kaderartikel, het oorspronkelijk Engelstalige 'De huishoudportemonnee en de spulletjes' van Jan de Vries, uit *Consumption and the world of goods* van J. Brewer en R. Porter (1993). 'Spulletjes' is hier een vertaling van de 'world of goods'. In de bundel van Brewer en Porter heeft die term, net als 'consumptie', een bredere reikwijdte dan van materieel bezit alleen. Maar dat valt uit De Vries' bijdrage niet af te lezen. Het is de econoom die spreekt, zij het gelukkig niet in dat tutterige spulletjes-idioom: veel grote lijnen, curves en formules over de ontwikkeling van de gezinshuishouding sedert vijf eeuwen. Zijn synthetische beschouwing kadert de andere bijdragen in. Met het concept 'De Revolutie van de Vlijt' (met hoofdletters) werpt De Vries de hypothese op dat niet armoede maar consumptiezucht in de loop van de laatste eeuwen tot een toegenomen werkdrift heeft geleid. Die honger naar 'spullen' uit zich al vroeg in de Republiek en in Engeland, om - althans in Engeland - een van de motoren van de industriële revolutie te worden. Hoewel deze recente hypothese hier uiteraard niet wordt getest, vormt ze wel een vruchtbare leeswijzer voor de rest van de bundel. Deze is deels geografisch ingericht: Anton Schuurman over Oost-Brabant, Jan de Vries over Friesland (een artikel uit 1975!), Hans van Koolbergen over Weesp, J.J. Voskuil over Maasland, Thera Wijsenbeek over Delft. Aan het slot draait het boek om een product, het schilderij: de befaamde kwantificatie van Ad van der Woude, C.W. Fock over het onvolprezen Rapenburgproject, Gabriël Pastoor over bijbelse historiestukken. Over de keus van de bijdragen en hun afbakening kan men twisten. De 1850-grens uit de titel wordt in de bijdragen van De Vries, Voskuil en ook Schuurman zelf niet echt gerespecteerd. Het zal de bedoeling zijn geweest met die grens de pre-industriële samenleving te markeren. Dan waren nog andere keuzen mogelijk geweest. Vooral de volkskundigen hebben zich sedert het 'ancien régime' van Voskuil en Van Koolbergen toch wel in een wat andere richting ontwikkeld dan hier wordt

gepresenteerd. Maar als zodanig vormt de bundel een goede staalkaart van de consumptieve benadering van materiële cultuur.

Hoewel van een aantrekkelijk omslag voorzien, is het boek echter allerminst volmaakt. Hinderlijk is dat de figuren in de tekst (die soms afbeeldingen zijn) en de afbeeldingen buiten de tekst op dezelfde wijze genummerd zijn, zodat de nummers vaak tweemaal voorkomen. De afbeeldingen in zwart-wit, van matige kwaliteit, hadden even goed in de tekst kunnen worden geplaatst, zeker die van objecten bij het artikel van Van Koolbergen en de twee plano-drukken bij de bijdrage van Fock. Dat zou het gebruiksgemak aanzienlijk hebben vergroot. Kan een

commerciële uitgeverij als Balans nog wel een technische reden aanvoeren om daarvan af te zien? Alleen kleurendruk zou afzonderlijke katernen, ver van de tekst, rechtvaardigen. Voor de student-onvriendelijke prijs van *f* 65,- had kleurendruk van de acht opgenomen schilderijen trouwens best gemogen.

De bundel lijdt nog onder een veel ernstiger gebrek, waarvan ik aanneem dat onwil bij de uitgever de schuldige is. Bij de heruitgave van de artikelen zijn de voetnoten weggelaten. Alleen de nieuwe inleiding van Anton Schuurman is aan het eind van het boek van voetnoten voorzien. De overige bijdragen moeten het met een gezamenlijke, zeker niet volledige literatuurlijst doen. De redacteuren rechtvaardigen die maatregel met het argument dat 'deze bundel zich niet tot de specialist maar tot een breder publiek richt en de onderzoeker altijd naar het origineel behoort terug te gaan'. Ik laat graag de beslissing aan dat bredere publiek, wars als het soms heet van alles wat naar tabel en curve riekt. Maar ik ben het pertinent oneens met dergelijke concessies om de verkoopbaarheid te stimuleren. De verplichte terugkeer naar het origineel is niet meer dan een *pis-aller.* Verschillende bijdragen zijn in de tussentijd aangepast, en mevrouw Fock wijst er zelf op dat haar noten de tekst nuanceren. Juist bij het nog tastende onderzoek naar materiële cultuur, waarbij de methodische afwegingen en de keuze en waardering van de bronnen een cruciale rol spelen, vind ik die omissie uiterst kwalijk, ook voor een breder publiek - alsof zo'n breder publiek niet tot zelfstandig oordelen in staat is. Ze zet de verfoeilijke trend voort die dezelfde uitgever met de synthese van De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, in 1995 heeft ingezet en die toen terecht tot protest heeft geleid. Niet alleen komt hier de verifieerbaarheid van onderzoek in het geding. Ook komen zo al te gemakkelijk onderzoeksresultaten van derden op naam van andere auteurs te staan (zonder dat dezen per se te kwader trouw hoeven te zijn). Het valt niet moeilijk te raden dat de gevestigden hier meestal de winnende partij zullen vormen. Willen we die institutionalisering van het Matteüsprincipe? Ik niet. Zolang het wetenschapsbedrijf in Nederland niet collectivistisch is georganiseerd (en daar lijkt het steeds minder op), behoort iedereen gecrediteerd te worden voor zijn arbeid en zijn producten.

In dat verband moet mij nog iets van het hart. Het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap waakt over de handhaving van de normen voor het historisch ambacht en heeft daar ook herhaaldelijk richtlijnen voor vastgesteld. Waarom doet juist dit genootschap een boek dat de elementaire regels van bronvermelding met de voeten treedt, op grond van een overeenkomst met de 'belangrijkste uitgevers op het terrein van de Nederlandse geschiedenis' (aldus een recente folder) aan haar nieuwe leden cadeau? Ik had hier wat meer respect verwacht voor uitgeverijen die commercieel meer concessies doen maar het vak per saldo beter verdedigen. Ook daarvan zijn er nog verschillende, grote zo goed als kleine. Het zijn misschien niet de 'belangrijkste' maar wellicht worden het langzamerhand de 'beste'. Vele docenten en onderzoekers voeren een dagelijks gevecht om respect voor de normen van het ambacht en de kwaliteit van de publicaties. Ik wil er wat om verwedden dat een komende generatie het KNHG die mallotige marktgerichtheid niet in dank zal afnemen als - om Marc Bloch te citeren - de geschiedenis als ambacht erdoor om zeep wordt gebracht.

Willem Frijhoff

A. Schuurman, P. Spierenburg, ed., *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Maatschappijgeschiedenis XI; Hilversum: Verloren, 1996, 270 blz., ISBN 90 6550 427 3).

De twaalf artikelen die samen deze bundel vormen, zijn gekozen uit de papers die in 1994 werden gepresenteerd tijdens de conferentie waarmee het onderzoeksprogramma 'Groepsculturen en levensstijl' officieel van start ging. Hoofddoel van dit programma van het N.W. Posthumus-instituut, de onderzoeksschool voor sociaal-economische geschiedenis, is cultuurgeschiedenis te integreren in sociaal-economische geschiedenis. Daarbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar processen van groepsvorming op lange termijn, veranderingen in collectief gedrag en groepsculturen en naar de onderlinge verbanden tussen groepsculturen.

Het onderzoeksprogramma wordt dus geacht het samenbindend element te vormen van *Private domain, public inquiry.* Het is evenwel algemeen bekend dat veel onderzoeksscholen en -programma's inherent tamelijk heterogeen van karakter zijn en in de praktijk vaak minder onderlinge samenhang vertonen dan op papier. Voor de onderzoekers privé vormt dat overigens zelden een echt probleem.

Wat is nu het centrale of samenbindende thema van deze bundel? Anton Schuurman en Pieter Spierenburg, programmaleiders van 'Groepsculturen en levensstijl', schrijven in een korte introductie getiteld 'Between public and private', dat de spanning tussen publieke en privédomeinen, toegespitst op de verhoudingen tussen familieleden en de materiële cultuur van het huishouden, in elk artikel een leidend thema vormt.

De bijdragen - deels bewerkingen van eerdere publicaties - zijn echter diverser van aard dan deze karakterisering suggereert. Illustratief hiervoor is de opsplitsing van de bundel in drie delen. Het eerste deel 'Family' behandelt onderwerpen als het afnemen van de rol van de (verre) familie bij bestraffing en verzoening in geval van geweldsmisdrijven na 1500, huwelijkscontrole door wereldlijke en kerkelijke overheden en de positie van buurt en verwanten hierbij, de veranderende verhouding tussen ouders en kinderen en de thematiek van privé-openbaar bij families uit de elite. In deel twee staan consumptie en materiële cultuur centraal. Kleding (van de Oranjes en Brederode tot punk en Vivienne Westwood), de linnenkast (in inventarissen uit Maassluis en Oirschot) en meubels voor eet- en slaapkamers (uit vroegtwintigste-eeuwse advertenties en catalogi uit Amsterdam en Den Haag). Het derde en laatste deel bevat vier buitenlandse bijdragen, over Duitsland, Engeland en Frankrijk, waarvan met name het laatste artikel zeer lezenswaard is. Eigenlijk zou 'The house between private and public. A socio-historical overview' een plaats voor in het boek moeten hebben. Want hierin behandelt de Franse onderzoekster Martine Segalen op voorbeeldige wijze in vogelvlucht de thematiek van huis en bewoners tussen publiek en privé.

Niettegenstaande de beginfase van het onderzoeksproject, concluderen Schuurman en Spierenburg al in de eerste alinea van de introductie dat er niet kan worden gesproken van een eenvormige en rechtlijnige ontwikkeling van familie en gezin van publieke naar privé-instituties. Inderdaad slagen de diverse auteurs erin dit traditionele beeld te nuanceren.

Bovendien bevat de bundel een aantal geslaagde pogingen om micro- en macroniveau met elkaar te verbinden. Het laatste is van belang omdat de projectleiders (overigens als enigen) Charles Tilly's definitie van sociale geschiedenis als 'the study of connections between large structural changes and alterations in the character of routine social life' aanhalen. Daarbij bestaat 'routine social life' in *Private domain, public inquiry* vooral uit de relaties binnen en de consumptie van het huishouden, terwijl de 'large structural changes' zich voordoen in de interactie tussen publiek en

privé. Schuurman en Spierenburg bekennen eerlijk dat het echter nog niet gelukt is ‘to reveal the mechanisms’ achter deze relaties en interacties. Dat blijft volgens hen een hoofdtaak voor de onderzoeksgroep. Het zou mij eerlijk gezegd ook verbaasd hebben als zij nu reeds een verklaring voor een en ander hadden gepresenteerd.

Sommige auteurs getroosten zich daarbij echter meer moeite dan anderen. Zo maakt de sociologe De Leeuw veel werk van de vervanging van het ideaal van de *homo publicus* door

dat van de *homo psychologicus*, terwijl Duijvendak bij zijn analyse van modernisering als verklaring vooral kijkt naar de invloed van de toegenomen mobiliteit en van een meer egalitaire politieke cultuur.

Verschillende auteurs merken op dat publiek en privé lastige begrippen zijn, ook al spreken zij liever over 'rich in connotations' of ambivalent. Precies daar ligt een van mijn belangrijkste problemen met deze overigens rijke, gevarieerde en in een prettig leesbaar Engels vertaalde bundel. Zo kan bij publiek bijvoorbeeld worden gedacht aan overheden, media (die beïnvloeden immers ook het privé-leven), kerkelijke autoriteiten en de buurt. Privé staat voor persoonlijk, binnenshuis, binnen het gezin en binnen de familie. Heeft men het over privacy, intimiteit of over (authentieke) individualiteit? En hoe gaat men om met de traditionele associatie en soms gelijkstelling van het publieke domein met mannelijk en van het privé-domein met vrouwelijk? Een ander, ook in deze bundel gesignaleerd punt is dat de domeinen en hun definities in sterke mate zijn bepaald door onder andere tijd, plaats, sociale context en gender.

Daarbij komen nog enkele (onvermijdelijke) vertaalproblemen. Ik heb voor deze recensie het Engelse *family* vertaald met gezin en *household* met huishouden. *Family* kan echter ook familie betekenen en *household* gezin. En om nog een voorbeeld te geven: terecht merkt Martine Segalen op dat de Franse taal geen equivalent van het woord *home* kent. Dat is overigens pas in het laatste hoofdstuk van het boek.

Het zou echter niet fair zijn om de kritiek al te zwaar aan te zetten. Deze waardevolle bundel is immers een verslag van het begin van een 'public inquiry'. Desalniettemin zou het juist in deze fase van het onderzoeksproject geen kwaad kunnen om nog wat langer stil te staan bij deze en andere onderzoeksproblemen. Dat kan de coherentie en overtuigingskracht van volgende bundels, waarin verslag wordt gedaan van de vorderingen bij de uitwerking en uitvoering van dit interessante en ambitieuze project, alleen maar ten goede komen.

J.J. de Jong

T.M. Hofman, *Eenich achterdenken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570 en 1620* (Dissertatie Theologische universiteit van de christelijke gereformeerde kerken in Nederland te Apeldoorn 1997; Heerenveen: J.J. Groen en zoon, 1997, xx + 466 blz., *f*49,95, ISBN 90 5030 808 2).

De kracht van een titel ligt doorgaans in de nieuwsgierigheid die hij opwekt. Tegelijk schuilt daarin ook een levensgroot gevaar. Nieuwsgierigheid slaat immers al snel om in ergernis, als iemand al lezende tot de ontdekking komt dat de titel misleidend is en niet meer dan een gave schil om een vrucht van inferieure kwaliteit. Een gewone lezer kan zo'n boek halfgelezen terzijde leggen, doch de recensent is genoodzaakt zo'n weinig appetijtelijke vrucht tot het laatste partje uit te kauwen. Een zuur eindoordeel ligt dan voor de hand.

De auteur van *Eenich achterdencken* heeft het zichzelf met zijn onderwerpkeuze ook niet gemakkelijk gemaakt. Iemand die de relatie tussen kerk en overheid in het

gewest Holland tussen 1570 en 1620 tot onderwerp van zijn proefschrift kiest, betreedt immers allerminst *terra incognita.* Hij kan terugvallen op een schat aan literatuur waarin het onderwerp in de loop der tijd vanuit talrijke gezichtspunten is benaderd. Het vinden van een originele invalshoek is daarom verre van eenvoudig. Toch heeft Hofman zich aan dit thema gewaagd, waarbij hij de particuliere synodes van Noord- en Zuid-Holland als uitgangspunt heeft genomen. Indien hij zijn onderzoek scherp had afgebakend en zich had geconcentreerd op de positie en de rol van deze synodes in de territoriumstrijd tussen kerk en staat, had zijn studie van grote waarde kunnen zijn.

Een dergelijke vraagstelling en inperking ontbreekt echter volledig. In plaats daarvan is de auteur gaan dolen op het historische erf aan de hand van een even brede als onwerkbare (zelfgekozen of opgelegde?) opdracht tot het verrichten van ‘een kerkhistorisch onderzoek, voornamelijk vanuit de acta van de particuliere synoden van Noord- en Zuid-Holland, naar de wederzijdse verhoudingen en invloeden tussen kerk en staat met name in het gewest Holland tussen circa 1570 en 1620 en naar het daar achterliggende gedachtegoed, waarbij ook enkele kerkelijke, politieke, maatschappelijke en persoonlijke uitingsvormen van die tijd zijn betrokken’.

In het formuleren en accorderen van een dergelijke onzinnige onderzoeksopdracht ligt de kiem van de mislukking van deze kerkhistorische expeditie. Het onderzoeken van ‘wederzijdse verhoudingen en invloeden’ aan de hand van een eenzijdige bron als de synodale acta is een onmogelijke opgave. Het analyseren van het achterliggende gedachtegoed is in dit kader wel erg veel gevraagd en vergt een dissertatie op zich. Verder blijft duister wat er bedoeld wordt met ‘enkele ... uitingsvormen [van de relatie kerk-overheid?] van die tijd’.

Hofman heeft deze opdracht niettemin aanvaard en werkt haar uit in acht hoofdstukken. De eerste twee hebben een inleidend karakter en bieden een omvangrijk historisch, staats- en kerkrechtelijk kader. In deze eerste honderd pagina's van het proefschrift komt de worsteling van de auteur met de afbakening en structurering van het onderwerp al pijnlijk naar voren. De lezer wordt geplaagd met tal van niet ter zake doende uitweidingen. Op momenten dat de auteur zelf ook niet meer weet hoe hij een dergelijk excurs logisch aan zijn thema moet vastkoppelen, kiest hij voor de noodoplossing van een ‘intermezzo’ als afzonderlijke paragraaf.

Deze worsteling met de structuur zet zich onverminderd voort in de kern van het proefschrift, die wordt gevormd door de hoofdstukken 3 tot en met 8. Hierin worden verschillende aspecten van de relatie tussen kerk en staat behandeld. Zo komt als eerste ‘de divergerende visie op de predikant’ aan bod. Tal van onderwerpen die de predikant regarderen (opleiding, beroeping, betaling, etcetera) passeren hierin de revue, maar met de beste wil van de wereld valt niet te ontdekken welke visies er bestonden op het predikantschap, laat staan waar de divergentie gezocht moet worden. In dit hoofdstuk openbaart de makke van het proefschrift zich in volle omvang: de auteur ontleent zijn informatie grotendeels aan de synodale acta, zonder daarbij de basisprincipes van het wetenschappelijke historische ambacht - zoals daar zijn bronkritiek, toetsing, vergelijking en contextuering - te hanteren. Het gevolg is dat de lezer wordt opgezadeld met onafzienbare reeksen synodale besluiten in de trant van: ‘Reeds de P.S. van 's-Gravenhage, juni 1583, signaleert de problematiek [van het patronaats- en collatierecht] ... ook op de P.S. van Gouda, augustus 1589, speelt deze materie ... sprekend is ook de behandeling op de P.S. van Leiden, juli 1619’. Dat ontwikkelingen in de tijd en lokale verscheidenheid - toch een wezenskenmerk van de vroege gereformeerde kerk in de Nederlanden - bij een dergelijke aanpak nauwelijks aan het licht komen, mag geen verwondering wekken. Op momenten dat Hofman zijn synodale *life-line* loslaat en zich vastklampt aan de inhoud van pamfletten, openbaren zich gelijksoortige problemen, omdat hij geen enkele moeite doet deze geschriften en hun auteurs een context te geven. Bij dit alles lijkt de omvangrijke literatuurlijst - waarin nota bene nog onderscheid gemaakt wordt tussen primaire en secundaire literatuur - een vorm van academische *windowdressing*,

aangezien de auteur er in tekst of noten slechts zeer sporadisch blijk van geeft zich verdiept te hebben in de stand van het onderzoek op zijn terrein.

Nadat Hofman op gelijksoortige wijze ook thema's als de strijd inzake tucht, de verstrengeling in vergaderingen en de betrokkenheid van de kerk bij het openbare leven aan de orde heeft gesteld, heeft hij niet genoeg meer aan een simpele conclusie. In zijn ‘Samenvattende conclusies, nadere evaluatie en epiloog’ komt de ware aap uit de mouw: het was de auteur er slechts om te doen te ‘bewijzen’ dat de overheid van meet af aan minder goede bedoelingen had met de gereformeerde kerk en haar schandelijk heeft beknot in haar vrijheid. Hierdoor zou de kerk

aan innerlijke kracht en zeggingskracht naar buiten toe hebben ingeboet. ‘Het is dan ook enkel te danken aan de Koning der kerk, dat dwars door de moeiten heen Zijn Woord bleef klinken als gezaghebbend voor kerk, staat en maatschappij’, aldus Hofman. Het staat natuurlijk iedereen vrij om historisch bronnenmateriaal op een dergelijke wijze te gebruiken voor apologetische geschiedschrijving, doch de vraag is gewettigd in hoeverre hiervoor academische kwalificaties op zijn plaats zijn. Achteraf beschouwd zou dan ook *eenich achterdenken* van deze recensent op zijn plaats geweest zijn, alvorens hij gretig inging op een verzoek van de redactie van de *BMGN* om deze Apeldoornse dissertatie aan een kritische beschouwing te onderwerpen.

P.H.A.M. Abels

T. van Bueren, *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993, Amsterdamse historische reeks. Grote serie, deel XVII; Hilversum: Verloren, 1993, 686 blz., *f*120,-, ISBN 90 6550 370 6).

In zijn *Schilder-boeck* (1604) merkt Karel van Mander op dat de stad Haarlem van oudsher beroemd is om haar schilders, die tot de beste ‘van het gantsche Nederlandt’ behoorden. In de levensbeschrijvingen van Dirk van Haarlem, Jan Mostaert, Albert van Ouwater, Geertgen tot Sint-Jans, Jan van Scorel, Maarten van Heemskerck, Hendrik Goltzius, Cornelis van Haarlem en Hendrik Vroom worden hun werken lovend besproken. Was Van Mander vooral in hun individuele kwaliteiten geïnteresseerd, het stadsbestuur van Haarlem zag in de schilders, of beter gezegd in hun schilderijen, de beste culturele ambassadeurs van de stad: zij bepaalden, samengebracht in representatieve ontvangstruimten zoals stadhuis en Prinsenhof, het imago als schildersstad en vormden met elkaar bij wijze van lokaal patriottisme en statusrijke stedelijke lofzang.

In dit boek, dat als proefschrift werd verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam, staan de beweegredenen van de gereformeerde stedelijke autoriteiten inzake de omgang met het oude religieuze (katholieke) kunstbezit in de periode 1570-1630 centraal. Het betreft aldus de maatschappelijke betekenissen van ‘kunst’ in een tijdperk van confessionele wisselingen. Nu was er, zoals Joke Spaans reeds in haar boek over Haarlem na de Reformatie (1989) heeft betoogd, geen sprake van een radicale breuk met het katholieke verleden in Haarlem. Ook in de interessante studie van Truus van Bueren komt dat sterk tot uitdrukking. De dynamiek in haar boek is deels terug te voeren op het klassieke spanningsveld tussen kerkenraad en stadsbestuur. Toonaangevende woordvoerder van de gereformeerde religie in Haarlem was destijds ds. Samuel Ampzing, die geheel in lijn met de calvinistische leer het afbeelden van Christus, heiligen en naaktfiguren sterk afkeurde. Daarnaast was ook hij trots op de Haarlemse schilders; Van Bueren heeft de titel van haar boek immers aan een geschrift (*Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*, 1628) van deze predikant ontleend. Deze intrigerende ambivalentie tussen religieus rigorisme

en stedelijk chauvinisme, waarbij het katholieke verleden niet zomaar werd weggevaagd, is een van de sterke kanten van dit boek.

Voorts betreft het hier een belangrijke periode wat de veranderingen in functie en betekenis van kunstwerken betreft. Hadden de religieuze schilderijen aanvankelijk een sterk instrumentele en devotie-ondersteunende functie in kerken en kloosters volgens de intenties van de opdrachtgevers (voor wie de objecten zeker ook gelaagde betekenissen hadden wat betreft status en legitimering van aanspraken), toen de voorstellingen in stedelijke handen overgingen werden ze veeleer gewaardeerd vanwege artistieke (technisch-ambachtelijke) kwaliteiten, en kwamen

ze in dienst te staan van de stedelijke identiteit en representatie door ze in openbare gebouwen te plaatsen. In Haarlem, waar met de beste schilders van het land werd gepronkt, zien we derhalve al vroeg een tendens naar het bewust collectioneren en exposeren in een soort schilderijengalerij, ongetwijfeld mede onder invloed van Van Mander. Daar waar Bram Kempers het ontstaan van een bewust kunstbeleid omstreeks 1800 situeert, zien we in Haarlem reeds twee eeuwen eerder een weloverwogen - hoewel kleinschalig, zonder mecenaat en niet echt systematisch in de moderne zin - beleid en beheer van kunstbezit. Het is duidelijk dat door deze contextveranderingen ook de ideologische betekenis van de schilderijen veranderde: simpelweg gesteld transformeerden ze van devotie-objecten in een religieus-katholieke tot kunstwerken in een burgerlijk-gereformeerde samenhang.

Het proefschrift is zeer systematisch opgezet. Van Bueren is het kunstbezit in Haarlem vóór de Opstand nagegaan om vervolgens de lotgevallen van de objecten tijdens de woelige jaren rond 1570 te behandelen. De meeste aandacht gaat evenwel uit naar de omgang met de oude kunstwerken na de vestiging van Republiek en gereformeerde religie tot circa 1630. In 1581 werden de kloostergoederen geconsfisqueerd door de Staten van Holland, met uitzondering van het Jansklooster dat als bezitting van de buitenlandse Ridderlijke orde van Sint Jan van Jeruzalem tot 1625 zou blijven bestaan. Bij de verlate inbeslagname van de kloostergoederen in dat jaar werden veel schilderijen, waarop men reeds lang had geaasd, door het stadsbestuur verworven. De gelukkige omstandigheid dat de bezittingen van het Jansklooster archivalisch via boedelbeschrijvingen uit 1572, 1573, 1606 en 1625 nauwkeurig zijn beschreven, maakt het niet alleen mogelijk om na te gaan in welke kloostercontext de objecten hebben gefunctioneerd (in welke vertrekken, in combinatie met welke werken), maar ook welke keuzen (de 'goede' schilderijen) het stadsbestuur maakte ten aanzien van behoud en representatie alsmede verkoop (vooral heiligen- en passievoorstellingen) met als voorwaarde dat ze uit de stad zouden verdwijnen om te voorkomen dat ze bijvoorbeeld in katholieke schuilkerken werden herplaatst. Ondanks de beschrijvingen, die in deel twee (275-632) bij wijze van catalogus alsmede bronnenpublicatie in extenso en voorzien van degelijke commentaren zijn weergegeven, is identificatie van het kunstbezit lang niet altijd mogelijk of eenduidig. Daarnaast betreft het uitsluitend roerende goederen en wordt in de boedelstaten voorbijgegaan aan bijvoorbeeld de gedecoreerde glasvensters.

Ook al is deze acribische studie niet nadrukkelijk theoretisch getoonzet, de onderzoeksresultaten zijn geenszins louter descriptief van aard. De auteur beperkt zich niet tot een klassieke, louter objectgerichte benadering, maar tracht op basis van gedegen contextuele analyse gebruik en symbolische betekenissen van de 'kunstwerken' te achterhalen. Nu is bij dit soort onderzoek altijd de reikwijdte van de context een probleem. De studie van Spaans biedt een uitgelezen historisch kader waar Van Bueren niet alleen dankbaar gebruik van heeft gemaakt, maar tevens veel wezenlijks aan heeft toegevoegd. Zelf betitelt Van Bueren haar onderzoek bescheiden als 'niet uitputtend' om vervolgens vele vragen en mogelijkheden voor nader onderzoek op te werpen die menig kunst- en cultuurhistoricus zullen inspireren in de nabije toekomst. Hiertoe behoort bijvoorbeeld een vergelijkend onderzoek naar het kunstbezit van Haarlemse en Hollandse kloosters en andere religieuze instellingen. Het achterhalen van de achtergronden van de keuzen en beweegredenen van het stadsbestuur om bepaalde stukken te behouden ondanks de matige artistieke kwaliteit

of ideologische deviantie, vereist een brede cultuurhistorische aanpak, waarbij de symbolische inhoud van specifieke voorstellingen en maatschappelijke betekenisveranderingen nog duidelijker naar voren kan komen. Ook op detailniveau zal dit boek voer voor debat over toeschrijvingen en interpretaties bieden. Zo suggereert de auteur dat de neuzenprent (‘tauoreel vande nuesen’) die in de kloosterkeuken hing mogelijk een gravure naar Breugel betreft, waarbij ze voorbijgaat aan de vroegmoderne Ne-

derlandse populaire beeldtraditie van anonieme houtsneden met lichamelijke anomalieën waar Cyrano de Bergerac bij in het niet valt.

Tot lof van Haarlem bezit kortom alle kwaliteiten van een goed ontsloten en zeer leesbaar, zij het ietwat schools, naslagwerk dat dicht bij het materiaal blijft waarbij interpretatie en bron niet alleen gemakkelijk gecombineerd maar ook weer gescheiden kunnen worden zodat het uitnodigt tot fundamenteel vergelijkend onderzoek.

Gerard Rooijakkers

A.A. Sneller, *Met man en macht. Analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd* (Dissertatie Utrecht 1996, Kampen: Kok Agora, 1996, 280 blz., ISBN 90 391 0725 4).

Enige tijd geleden gaf H.L. Wesseling zijn column in *NRC/Handelsblad* (5-6-1997) de gewaagde titel 'Het vreemde met vrouwen'. Hij verbaasde zich erover dat tegenwoordig alleen vrouwen zich nog maar uitspraken kunnen permitteren over wat 'typisch vrouwelijk' is, en zulke uitspraken ook bijzonder graag doen. Nu wil ik natuurlijk een snel geschreven column niet vergelijken met een doorwrocht proefschrift, maar vanwege de thematiek schoot me deze column weer te binnen toen ik het proefschrift van Agnes Sneller las. Zij gaf haar proefschrift een minstens even gewaagde titel: *Met man en macht.* Voor een bundel feministische tekstanalyses is dit geestig bedacht, al is het vreemd dat Sneller de titel niet nader toelicht. De bundel bevat vier uitvoerige studies naar teksten van en over vrouwen uit de Nederlandse zeventiende eeuw. Methodologisch gezien is het 'genderperspectief' de verbindende factor van deze bundel die in positieve zin veelzijdig, in negatieve zin onsamenhangend genoemd kan worden. De eerste studie is een analyse van enkele gedichten (een liefdesgedicht en twee sonnetten) van Maria Tesselschade Roemers Visscher (1594-1649). De tweede studie is gewijd aan teksten van tijdgenoten (Constantijn Huygens, Johan van Beverwijck, Jan de Brune en Jacob Cats) over de in haar tijd wereldberoemde Anna Maria van Schurman (1607-1678). Het derde artikel gaat over de geschriften die Anna Maria van Schurman zelf heeft nagelaten: haar gedichten, haar *Dissertatio* en haar *Eucleria.* In het vierde en laatste artikel analyseert Sneller enkele verhalen uit de *Trou-ringh* van Jacob Cats (1577-1660). De vier artikelen zijn elk voorzien van een in- en uitleiding. De bundel wordt geopend met een methodologische verantwoording, en afgesloten met een tekst- en beeldverantwoording (iedere studie opent met een illustratie), een bibliografie, *summaries* per hoofdstuk, inclusief een 'coda', een index op personen én zaken (waaronder abstracties als 'androcentrisme', 'masculiene', 'seksismen in de bijbel', 'tegendraads' en 'uitsluitingsmechanismen voor vrouwen in het heersende discours'), en een korte levenschets 'over de auteur', onbevangen in de ik-vorm geschreven. Wat ontbreekt is een 'uitleiding' voor de bundel als geheel. Enigszins begrijpelijk is dat wel: de methodologische inleiding en de vier respectievelijke 'uitleidingen' zijn al zo programmatisch van toon, dat de auteur ongetwijfeld in herhalingen vervallen zou zijn indien zij tot slot ook nog de balans had willen opmaken. Toch vind ik het een gemiste kans. Na alle analytische exercities die de lezer in de vier

artikelen heeft moeten meemaken, had hij (zij?!) toch ook wel een antwoord mogen krijgen op de vraag tot welke nieuwe inzichten deze exercities nu hebben geleid.

In feite blijkt het antwoord op deze vraag al in de inleiding gevonden te kunnen worden. Sneller wil haar lezers de volgende inzichten bijbrengen: 1 Het is de lezer die betekenis geeft aan teksten; dat doet hij door de al lezend opgedane kennis in een kader te plaatsen. Omdat het

mannelijk kader overheerst, zijn zowel schrijvende als lezende vrouwen gedwongen geweest zich te bedienen van het heersende, mannelijke kader. Deze gedachtegang doet zo denken aan de theorie van het valse klassenbewustzijn, dat de vraag zich bij mij in jargon aandiende: 'Wat te doen'? Het antwoord van Sneller: 'lezen-in-verzet'. 2 Met haar studies wil Sneller laten zien hoe machtig het instrument taal is in het overdragen van het verschil tussen vrouwen en mannen; door het begrip 'gender' in de analyse te betrekken, wordt volgens haar de mogelijkheid gecreëerd om die verschillen niet als onontkoombaar, maar als mogelijkheid tot keuzes te ervaren. 3 Het moet volgens Sneller mogelijk zijn om de vrouwenstem in teksten te herkennen, en voorzover het door mannen geschreven teksten aangaat, via het 'lezen-in-verzet' de androcentrische lading van die teksten te achterhalen. 4 Het uiteindelijke doel van Sneller is een 'feministische interventie'. De benadering via het vrouwenkader moet niet alleen leiden tot herkenning en inspiratie, maar ook tot een herziening van de literaire canon en het doorgronden van de tot nu toe over het hoofd geziene 'androcentrische boodschap' in de door mannen geproduceerde literatuur. De door Sneller gehanteerde taal is daarbij vanzelfsprekend bijzonder politiek correct. Tesselschade Roemers Visscher wordt niet alleen consequent als Roemers (Visscher had mij logischer geleken) aangeduid, maar ook als 'dichter'. Alleen als de sekse ertoe doet, zegt Sneller van 'dichteres' te willen spreken (18). Het kan zijn dat ik er overheen heb gelezen, maar de vermelding van Tesselschade Roemers Visscher als 'dichteres' ben ik niet tegengekomen.

Hoe spitsvondig Sneller ook is in het hanteren van het genderperspectief bij het bespreken van deze zeventiende-eeuwse teksten en hun context, toch blijkt gender uiteindelijk een nogal bot onderzoeksinstrument. Laat ik een voorbeeld geven. Het liefdesgedicht van Tesselschade dat Sneller bespreekt is een bewerking van Guarini's 'Parola di donna amante'. Waarschijnlijk heeft Tesselschade Roemers Visscher het leren kennen via het sonnet van Hooft, dat begint met de regels 'Mijn lief, mijn lief, mijn lief; soo sprack mijn Lief mij toe, dewijl mijn lippen op haer lieve lipjens weiden'. De versie van Tesselschade begint aldus: 'Myn lief ik min uw. Dus mijn lieve leve seyde, mit dat mijn lippen van haer lieve lippe scheyde'. Volgens Sneller geeft Hooft een onmogelijke situatie weer, want hij laat de vrouw praten terwijl zij gekust wordt. Tesselschade doet dat beter: zij laat de vrouw haar liefdesverklaring uitspreken op het moment dat de kus beëindigd is. Sneller doet veel van dit soort gedetailleerde observaties om haar teksten en hun achtergrond op hun 'genderedness' te analyseren. Het genderperspectief leidt dus vooral tot de repeterende vraag naar mogelijke man/vrouw-verschillen die, eenmaal voorzichtig geconstateerd, tot systeem verheven kunnen worden. Het feit dat Tesselschade Roemers Visscher in een aan een vriendin opgedragen sonnet géén vrouwelijke invulling geeft aan de lof die zij zingt, zou betekenen dat bij haar de gelijkheid van mannen en vrouwen vanzelf spreekt. Sneller blijft voorzichtig in haar duidingen, maar aan het slot van het artikel meent zij op grond van dit soort spitsvondigheden wel de conclusie te kunnen trekken, dat voor Tesselschade de 'evenwaardigheid van vrouwen en mannen' een vanzelfsprekend gegeven was - en voor iemand als Hooft kennelijk niet. Deze combinatie van zeer gedetailleerde, specialistische wetenswaardigheden op het letterkundige vlak enerzijds en van feministische uitspraken over gender, presentaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid, masculinisme etcetera anderzijds, doet potsierlijk aan.

Ik acht mij niet toegerust tot een bespreking van de door Sneller uitgevoerde tekstanalyses *tout court.* Zeker, interdisciplinariteit staat hoog in het vaandel bij vrouwenstudies, en dat is ook goed verdedigbaar, want het centrale onderzoeksthema van deze nieuwe tak van de wetenschap laat zich nu eenmaal niet vangen binnen de kaders van één discipline. Maar dat wil nog niet zeggen dat een vrouwenhistorica het detailonderzoek van een historisch taalkundige op zijn wetenschappelijke merites kan beoordelen. Laat ik me daarom beperken tot de vraag in

hoeverre Sneller de door haar beoogde doelstelling heeft waargemaakt. Via haar analyses zegt Sneller te willen bereiken dat ‘meer zicht wordt gekregen op de wijze waarop talige middelen in een cultuur de verschillende posities van vrouwen en mannen, als vanzelfsprekend of gewenst, presenteren’ (13). Of het zicht daarop vergroot is, vraag ik me af. Het vergrootglas dat Sneller hanteert is mijns inziens zo sterk dat er nauwelijks meer iets te zien is. Het doel dat Sneller zich gesteld heeft, gaat ten koste van de wetenschappelijke spanning die van een dissertatie verwacht mag worden. Wetenschap wordt o zo saai als de uitkomst bij voorbaat vaststaat. Bovendien nodigt de door Sneller gekozen strategie van ‘lezen-in-verzet’ niet erg uit tot een wetenschappelijk debat. Wetenschap gedijt niet goed in een sfeer van woede en vijandigheid. Hoezeer ik de wervende en wervelende optredens van Agnes Sneller ook altijd weet te waarderen - zij is een zeer begenadigd spreekster (spreker?) - het gesloten denksysteem dat zij in haar proefschrift presenteert, bevalt mij minder goed. Dan voel ik me meer aangesproken door de ironische toon van de oproep waarmee Wesseling zijn column afsloot: ‘Vrouwen van Nederland, dispereert niet! generaliseert niet! ontziet uw vijanden niet! En gij zult ontdekken dat er meer geestverwanten bestaan dan seksegenoten’.

Els Kloek

F.J.M. Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek* (Nederlandse cultuur in Europese context IV; Den Haag: Sdu uitgevers, 1996, xii + 147 blz., *f*39,90, ISBN 90 12 08185 8).

Toen Rogier in 1945 zijn inmiddels klassieke studie *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* het licht deed zien, moest hij bij gebrek aan voorstudies het terrein van de spiritualiteit en het godsdienstig leven grotendeels open laten. Vijftig jaar later is in het kader van het NWO-onderzoekszwaartepunt 1650 een poging gedaan om althans de aanbodzijde van de zeventiende-eeuwse katholieke vroomheid in kaart te brengen. Volgens het woord vooraf biedt het voorliggende boek ‘een inleiding tot de katholieke spiritualiteit in de Republiek rond 1650 en een overzicht van de (Europese) context en belangrijkste thema's’. Het geeft tevens ‘toegang tot voorhanden zijnde literatuur en (gedrukte) bronnen’. Volgens de auteur is het ‘een eerste, wetenschappelijk verantwoorde oriëntatie op de nationale zeventiende-eeuwse katholieke spiritualiteitsgeschiedenis’. De lezer wordt zelfs ‘een globaal inzicht verschaft in thema's van de katholieke vroomheid’ tussen Trente en Vaticanum II.

Het resultaat van al deze niet geringe voornemens is een boek waarin eerst de (algemene) theologische context wordt belicht (hoofdstuk 2), vervolgens de zeventiende-eeuwse spiritualiteit wordt behandeld naar haar (oude) wortels en haar nieuwe trekken (hoofdstuk 3), waarna de verschillende genres binnen het aanbod van de literatuur die de godsdienstigheid moest voeden, aan een nadere beschouwing worden onderworpen (hoofdstuk 4) en ook de praktijk gepeild wordt (hoofdstuk 5). Dit alles wordt ingekaderd door vier pagina's woord vooraf plus een *status questionis*

en een besluit van ruim vijf bladzijden. Daarna volgen nog de noten, de lijst van gedrukte bronnen en literatuur en een register op persoonsnamen.

Een boek als het onderhavige is nuttig en nodig voor de completering van het beeld van de zeventiende-eeuwse Republiek. Des te meer spijt het mij te moeten vaststellen, dat de auteur er maar matig in geslaagd is zijn goede voornemens waar te maken. In het warrige woord vooraf wordt begrippelijke onhelderheid gecreëerd door eerst spiritualiteit te definiëren als ‘een ideële constructie van het verkondigde geloof en de wijze waarop de gelovige (zich?) dit moest toe-

eigenen met alle daaruit voortvloeiende consequenties voor het religieuze en maatschappelijke leven' en vervolgens het in deze definitie voorkomende woord 'geloof' te versimpelen tot 'de christelijke opdracht om in het aardse bestaan het eeuwige leven te verdienen'. De ergernis die door dit soort slordige formuleringen is opgewekt, wordt nadien telkens opnieuw gevoed door rariteiten als twee Molina's zonder enige toelichting bij elkaar geplaatst alsof het om dezelfde persoon gaat (het gaat om C. Vermeulen, seculier in de Hollandse Zending en oratoriaan, op bladzijde 8 en de Spaanse jezuïet Luis de Molina op bladzijde 9), Cornelius Jansenius als bisschop van Gent (dat moet Ieper zijn; 10), tutoristen (in plaats van tutioristen; 15 en 17), keuze van dominicanen in 1656 voor het probabilisme (probabliorisme; 17), huisvesting van theologiestudenten uit de Republiek in Keulen in het college van de Hogeheuvel in 1602 (1614; 18), 'Rijns-Vlaamse mystici' (in plaats van mystici uit het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden; 21 en verder), Van Herp (Hendrik Herp OFM), Van Kempen (in plaats van Thomas van Kempen; 21 en verder), de Congregatie van Hildesheim (Windesheim; p. 22), Van Canfield (Benedictus van Canfield OFM capucijn, en niet ene benedictijn Johannes van Canfield; 24), enzovoorts.

Ware het hierbij gebleven, dan zou een lijst met errata voldoende zijn geweest om het boek toch bruikbaar te houden. Er is echter meer. De auteur is ook slordig in zijn betoog. Dat blijkt al uit de verwarrende afbakeningen in de inleiding. Dat blijkt ook uit het kort na elkaar doen van uitspraken als 'Na 1650 bestonden idealiter twee spiritualiteitstypen' (model van Jansenius versus dat van De Molina; 19) en 'Deze ontwikkeling houdt in, dat er aan het einde van de 16de eeuw idealiter twee belangrijke spirituele richtingen bestonden' (mystiek-contemplatief versus ascetisch-actief; 27). In de inleiding op hoofdstuk 4 slaagt de auteur erin de overigens onware uitspraak dat 'werken die een min of meer volledig [*sic*] richtlijn voor het christelijk leven wilden aanbieden' niet werden vervaardigd, onmiddellijk te laten volgen door de zin: 'In de zeventiende eeuw bestond er een overstelpend en veelsoortig aanbod van dit soort boeken, waarover de geletterde katholieke gelovigen konden beschikken' (43).

Problematisch is ook de onderbouwing van de geboden informatie. Meer dan eens worden geenszins onbelangrijke stukken tekst zonder verwijzingen afgedaan. Zelfs waar Hoppenbrouwers literatuur die hij in zijn lijst heeft opgenomen had kunnen gebruiken, verwijst hij te weinig of citeert hij direct uit de bronnen. Een voorbeeld hiervan vormt de paragraaf over de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen waarin tot schade van het betoog goede bibliografieën en ter zake relevante literatuur eenvoudig worden genegeerd (30-33 en 39-41). Een tweede voorbeeld betreft de verspreiding van katholieke boeken in de zeventiende eeuw, waarbij ten onrechte ook achttiende-eeuwse drukkers, uitgevers en verkopers worden opgevoerd (108, noot 1). Een derde voorbeeld biedt de paragraaf over de gebedenboeken. De *Schat der gebeden* van Makeblyde wordt behandeld zonder te verwijzen naar het proefschrift van L. Loosen. De selectie negeert zonder opgaaf van redenen wat er in mijn eigen dissertatie geschreven is over de *Hortulus animae*, de *Weg des hemels*, de *Paradys*-typen, enzovoorts. Er wordt, tot slot, zonder nadere motivering de voorkeur gegeven aan de eigen lezing van het kerkboek de *Christelyke onderwysingen en gebeden* boven het gebruik van de resultaten van andermans onderzoek. Dat mag, maar waarom dan verwezen naar de elfde (1714) in plaats van de eerste druk (1685)?

En waarom wordt de aanbevolen communiefrequentie van minimaal één keer per maand plus nog op (negen) bijzondere feestdagen ten onrechte omgezet in een advies om negen maal per jaar te communiceren (56-58)?

Deze voorbeelden mogen niet de indruk wekken dat het boek een grote aaneenrijging is van missers. Het biedt ook heel goede en juiste informatie. Maar het tragische is dat alleen wie met de materie vertrouwd is, er zonder uit te glijden gebruik van kan maken. Dat maakt het werk uiteindelijk ongeschikt voor al wie erdoor ingeleid wil worden in de zeventiende-eeuwse ka-

tholieke spiritualiteit. De pretenties van de inleiding worden wat dat betreft niet waargemaakt.

Mij resten tot slot nog vier kanttekeningen. In de eerste plaats ware het vanuit het perspectief van het zwaartepunt 1650 beter geweest als er meer aandacht besteed was aan de verschillen tussen de eerste en de tweede helft van de eeuw. In de tweede plaats vraagt zicht op de eigenheid van de Noord-Nederlandse vroomheid erom dat de afhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden tot probleempunt in de behandeling was gemaakt en dat althans de vraag gesteld was naar verschillen in spiritualiteit binnen de Republiek. In de derde plaats kan niet alleen naar de theologische vorming van de seculieren gekeken worden. Ook de regulieren hadden in het onderzoek hun plaats moeten hebben. In de vierde en laatste plaats vraag ik mij af hoe de vele feilen van deze publicatie aan de aandacht van de eindverantwoordelijken van dit onderdeel van het zwaartepuntenprogram hebben kunnen ontsnappen. Was het trouwens wel wijs om aan een betrekkelijk onervaren medewerker een synthese als de hier beoogde op te dragen?

Th. Clemens

E. Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (Dissertatie Utrecht 1996; Houten: Den Hertog, 1996, 347 blz., *f* 49,50, ISBN 90 331 1150 2).

Het beeld van het zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde milieu als cultuurvijandig en wereldmijdend vertoont de laatste jaren scheuren. Deze dissertatie over de poëzie van predikanten uit deze kring toont eens te meer aan dat deze opvatting definitief achterhaald is. De predikant-dichters waren uitermate actief, konden zich regelmatig in een aanzienlijke populariteit verheugen en menigeen bereikte met zijn werk een breed scala van gelovigen. Hun dichtkunst wordt hier voor het eerst in groepsverband onder de loep genomen.

Els Stronks' onderzoeksvragen zijn drieërlei: wat wilden de predikant-dichters bereiken, wat was het karakter van hun werk, en wat betekende het voor de gelovigen? Daartoe onderzoekt ze naast hun poëzie ook uitlatingen van de auteurs over hun werk, aangevuld waar mogelijk met die van derden. Belangrijke gegevens over gebruik en receptie bleken naast aangewezen bronnen als boedelbeschrijvingen te vinden in egodocumenten en conventikel verslagen.

Uit de titel blijkt helaas niet dat het begrip ‘poëzie’ hier tweeledig verstaan moet worden: eenvoudige liederen naast geleerde poëzie. Daardoor raken de liederen en de daarmee verbonden zangcultuur, die de gelovigen zeer beïnvloed hebben, wat ondergesneeuwd. Stronks beschrijft elk van deze twee poëtische stromingen aan de hand van drie belangrijke auteurs.

Aan de bespreking van de lieddichters gaat een verhelderende uiteenzetting over kenmerken, plaats en functie van het toenmalige gereformeerde lied vooraf. Het geestelijke lied werd al snel uit de gereformeerde eredienst geweerd, maar daarbuiten kwam het na enige aarzeling vanaf circa 1615 geleidelijk aan tot grote bloei, met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in samenhang met het

vroomheidsoffensief van de Nadere Reformatie. Daarbij streefde men naar een zo groot mogelijk publiek bereik via goedkope bundels vol liederen in simpele stijl, met vertrouwde bijbelse bewoording en op bekende melodieën. De verkregen populariteit blijkt uit de aantallen gedrukte liedbundels, én uit het gegeven dat men die van elkaar leende of liederen overschreef. Veelzeggend zijn verder berichten in egodocumenten over de betekenis van het zingen van dergelijke liederen voor gelovigen. Het speelt onder andere een rol in bekeringsgeschiedenissen en biedt troost op het sterfbed. Eigenlijk volstaat over de populariteit en invloed van een en ander het simpele feit dat het werk van Franciscus Rid-

derus in de periode 1650-1700 bijna even vaak in boedels wordt aangetroffen als dat van Cats.

De populaire liedbundels van de predikant-dichters Ridderus, Sluiter en Van Lodenstein blijken bestemd voor uiteenlopende gebruikssituaties, wat zijn neerslag vindt in aard en inhoud van de liederen. Naast deze aspecten gaat Stronks uitgebreid in op de diversiteit in het daadwerkelijke gebruik ervan. Ze verschaft daarmee belangrijke gegevens over de gereformeerde geloofspraktijk. Voor het werk van Ridderus (1620-1683) is dat de dagelijkse huiscatechisatie met als belangrijke doelgroep de moeders en kinderen. Willem Sluiter (1627-1673) daarentegen wilde met zijn liederen de hele geloofsgemeenschap in alle denkbare levensomstandigheden bedienen: van een uitstapje op een mooie zomerdag tot een slapeloze nacht en van doodsangst tot hemelse blijdschap. Jodocus van Lodenstein (1620-1677) had een nog andere constellatie van gelovigen op het oog, namelijk de conventikels, waarbinnen men buiten de kerkdiensten om samenkwam. Opmerkelijk naast dit alles is het gegeven dat bevindelijkheid boven geloofsverdeeldheid ging. Er zijn ruimschoots aanwijzingen dat men ook liederen van andere denominaties waardeerde.

Sommige predikant-dichters koesterden naast stichtelijke ook literaire pretenties. Dit streven viel niet zonder meer te rijmen met de dienende nederigheid van hun ambt, zoals het onderzoek naar de geleerde dichters Revius, Vollenhove en Moonen aantoont. Van dezen blijkt de nu nog meest bekende dichter, Jacobus Revius (1568-1658), in zijn eigen tijd juist het minst in trek te zijn geweest. Wellicht was zijn werk te vernieuwend en geleerd voor de eigen kring, vanwege zijn abstracte en indirecte formuleringen, de grote variatie in genres, en zijn gekerstende toespelingen op en imitaties van voorbeeldige wereldse auteurs als de klassieken en eigentijdse Franse en Nederlandse dichters. Toch genoot Revius volgens Stronks onder streekgenoten een relatief grote bekendheid (177-179). Deze conclusie lijkt op grond van de aangehaalde testimonia van de ene Deventer dichter Jan van der Veen wat voorbarig.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw manifesteerden zich de bevriende en geleerde predikant-dichters Joannes Vollenhove (1631-1708) en Arnold Moonen (1644-1711). Hun werk werd beter ontvangen dan dat van Revius. Helaas worden er geen suggesties aangereikt om dit verschil in populariteit te verklaren. Aan iemand als de dichter Moonen is duidelijk te merken hoe delicaat de relatie predikant-geleerd dichter was. We zien hem duidelijk met zichzelf in strijd. Men zocht naar rechtvaardiging van de eigen positie ten opzichte van de wereldse dichtkunst. Een groot probleem in dezen was de omgang met de heidense klassieke mythologie als onmisbaar geacht element voor poëzie. Het laatste hoofdstuk gaat in een ruim kader op deze kwestie in en laat zien dat de gereformeerde geestelijke poëzie vrijwel mythologieloos gehouden is. Dit uitgangspunt werd uiteindelijk in 1685 theoretisch vastgelegd door Laurens Bake, die de bijbel als alternatieve bron aanprijst.

Hoewel zelf niet echt vertrouwd met de gereformeerde traditie, is Stronks erin geslaagd over de zeventiende-eeuwse poëzie uit dit milieu een heldere en boeiende studie te schrijven. De gereformeerde bevindelijkheid blijkt bij lange na niet zo saai als gewoontegetrouw verondersteld wordt. Haar boek is mede waardevol omdat het naast literair-historische aspecten zoveel aandacht schenkt aan de doorwerking van al die liederen en gedichten in gereformeerde kring. Daarmee geeft ze zicht op het

religieus-culturele klimaat van een belangrijke Nederlandse bevolkingsgroep, en dat niet alleen binnen Holland maar ook daarbuiten.

Helaas doet Stronks geen poging om in een slotbeschouwing de twee zo onderscheiden gebleken tendenzen nader in relatie tot elkaar te bezien. Ook bevat haar boek, vanwege zijn beschrijvende en selectieve karakter, geen inventariserende overzichten van verschenen bundels of dichtende predikanten. Daarbij zou een wat meer doordachte presentatie de toegankelijkheid ten goede zijn gekomen. Een voorbeeld is dat de inhoudsopgave de tussenkopjes niet volledig weergeeft. Daardoor mist men daar interessante onderwerpen als het zingen van kin-

deren (133 en verder), die ook niet zonder meer uit het zakenregister gelicht kunnen worden.

Anneke C.G. Fleurkens

A. Vandenbulcke, *Les chambres des comptes des Pays-Bas Espagnols. Histoire d'une institution et de son personnel au XVIIe siècle* (Faculté de philosophie et lettres. Histoire CVI; Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1996, 251 blz., Bf1200,-, ISBN 2 8004 1147 3).

Drie rekenkamers hielden toezicht op het financiële beheer van de domeinen van de Spaanse vorst in de Zuidelijke Nederlanden: de Rekenkamer van Vlaanderen, tot 1667 in Lille, daarna in Brugge en vanaf 1681 in Brussel gevestigd, de in Brussel gevestigde Rekenkamer van Brabant en de Rekenkamer van Spaans Gelre in Roermond, die na 1681 ophield te bestaan. Dit boek laat zien hoe ze in de loop van de zeventiende eeuw verwerden tot ineffectieve instellingen, waar taakverwaarlozing, absenteïsme en incompetentie hoogtij vierden. Het onderzoek was gericht op de functionarissen. Daartoe werden naast de rekenkamerarchieven ook zeer vele andere archieven geraadpleegd - niet alleen in België, maar ook in Spanje - waarin correspondentie met betrekking tot de rekenkamers en hun taken te verwachten was.

In het eerste deel van het boek wordt een overzicht geboden van de ontwikkeling van de drie rekenkamers vanaf het einde van de veertiende tot het begin van de zestiende eeuw, en van de nieuwe instructies voor hun functioneren, die in 1541 onder Karel V werden uitgevaardigd. Daarna worden de verschillende functies en de dagelijkse gang van zaken beschreven. In het tweede deel kon aan de hand van een bewonderenswaardig grondige en extensieve bestudering van het bronnenmateriaal worden ingegaan op benoemingsprocedures en carrièremogelijkheden. In dit deel wordt de lezer beloond voor zijn bereidheid om de weliswaar degelijke, maar toch ook nogal saaie, voorgaande hoofdstukken tot zich te nemen, met een fascinerend gedetailleerd hoofdstuk over de ontwikkeling van de 'venaliteit' in de drie rekenkamers en over de betekenis daarvan voor de financiën van de vorst in de zeventiende eeuw.

De opbrengsten daaruit bleken voor wat betreft alleen al de ambten in deze drie rekenkamers op te kunnen lopen tot vier à vijf procent van diens jaarinkomsten. De auteur kon echter daarnaast aantonen dat de lasten aan rente en aflossingen van de leningen die te benoemen functionarissen de vorst boden in ruil voor hun ambt, diens voordeel aan extra inkomsten op korte termijn ruimschoots overschreden. In het laatste hoofdstuk van dit deel wordt bovendien duidelijk hoe de geneigdheid van de vorst om ter vergroting van deze inkomsten meer ambtenaren te benoemen dan noodzakelijk, alle pogingen frustreerde om binnen de instellingen bezuinigingen te realiseren en orde op zaken te stellen. Het laatste deel van het boek gaat zowel in op de financiële voordelen die deze ambten los van het tractement voor de betrokken functionarissen (en hun zonen) met zich meebrachten - zoals belastingprivileges, emolumenten als gratis brandstof en in het bijzonder het zogenaamde 'pennengeld' - als op de financiële verplichtingen waarmee ze gepaard konden gaan, zoals

gedwongen leningen. Dit deel biedt tevens een goed inzicht in de sociale positie van hoge rekenkamerfunctionarissen in verhouding tot die van andere hoge colleges van staat.

In haar conclusie probeert de auteur de Zuid-Nederlandse rekenkamers, voor zover de stand van het onderzoek dat mogelijk maakt, te vergelijken met die in Frankrijk, de Noordelijke Nederlanden en Spanje. Zo'n vergelijking maakt een studie als deze vanzelfsprekend in het bijzonder interessant. Ze benadrukt dat de kwalen ten gevolge van de venaliteit niet veel verschilden van die in Frankrijk, dat de Bourgondische oorsprong van de Zuid-Nederlandse rekenkamers maakte dat zij weinig verwantschap vertoonden met de Spaanse instellingen, en dat de

rekenkamers in de Noordelijke Nederlanden na de Opstand veel van hun competentie aan de gewestelijke statenvergaderingen verloren.

Had nu de door een vorst gedomineerde staatsstructuur van het Zuiden geleid tot een slechter functionerend bureaucratisch apparaat dan de decentrale republikeinse staatsstructuur van het Noorden? Een antwoord op die vraag had onderzoek gevergd naar de inhoud van de werkzaamheden, zoals die zichtbaar wordt in de rekeningen zelf, hun structuur, de data van afhoren ervan, het aantal gesignaleerde rekenfouten, het aantal opmerkingen, en de aard van de genomen maatregelen. Daar heeft de auteur niet voor gekozen. Ze signaleert wel dat bijvoorbeeld van het opstellen van jaarlijkse tussentijdse staten ten behoeve van een algemeen overzicht van de toestand van de financiën op basis van de belangrijkste gewestelijke rekeningen bij de rekenkamers in de Zuidelijke Nederlanden, ondanks de heldere zestiende-eeuwse instructies daaromtrent, al in de zeventiende eeuw niets meer terecht kwam. Dat viel mij op omdat Gedeputeerde Staten in een Noord-Nederlands gewest als Overijssel in de zeventiende en achttiende eeuw meestal wel in staat waren om de gegevens daartoe elk jaar bij de ontvangers bijeen te krijgen. Maar opmerkelijk genoeg is door de auteur geen vergelijking gemaakt met het beheer van en de controle op andere publieke inkomsten en uitgaven in het Zuiden, waarop gewestelijke statenvergaderingen een veel grotere invloed hadden gekregen. Dat is jammer. De domeinen waren immers allang niet meer de belangrijkste inkomstenbron van de vorst.

W. Fritschy

L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 391 blz., *f*55,-, ISBN 90 351 1814 6).

Onveiligheid was troef in de zeventiende en achttiende eeuw. Vele gevaren lagen op de loer: ziekte, vroegtijdig overlijden van de kostwinner, tegenslag in de handel en persoonlijk falen. De bescherming van overheidswege was zo beperkt dat ieder was aangewezen op persoonlijke relaties. Banen en steun in moeilijke tijden waren afhankelijk van wat goedgezinden bereid waren te bieden. Daarom was het zaak zich te omgeven met mensen die solidair waren. Bij solidariteit dacht men aan vriendschap, een stelsel van diensten en wederdiensten. Om in dat stelsel te kunnen functioneren moest men 'krediet' opbouwen. Voor dat krediet waren familieleden onmisbaar. De familie streefde naar 'maatschappelijk vermogen', welstand en macht, maar ook naar een goede reputatie en 'eer'. Vriendschap en 'interest' waren bijna synoniem. Pas toen de staat ook verzorgingsstaat werd, ontwikkelde vriendschap zich tot het hedendaagse begrip: vertrouwelijkheid en intimiteit, niet primair op materiële belangen gericht. Dat is de stelling die Luuc Kooijmans in dit prachtig geschreven boek poneert. Het materiaal ter illustratie zijn de brieven en aantekenboeken in vooral twee familiearchieven: Van der Meulen en Huydecoper. Wij bevinden ons dus in de kringen van welvarende kooplieden en regenten.

Kooijmans werkt zijn visie royaal uit. Zo passeren onder meer de taak van het familiehoofd, de positie van oudste en jongere zoons en dochters in de familie, de huwelijksallianties, de risico's van handel en geldbelegging en de begeving van ambten de revue. Met veel gevoel voor nuances en menselijke verhoudingen laat hij zien hoe het systeem van dienst en wederdienst vroeg om schikken en plooien in familieverband, hoe sommigen daarin een meester waren, anderen de druk psychisch zwaar viel en sommigen niet aan de verwachtingen voldeden. In de achttiende eeuw won de vriendschap aan inhoud doordat de elementen vertrouwelijkheid en intimiteit in belang toenamen, zonder dat overigens de structuur van de samenleving als zodanig veranderde.

Wie dit boek leest alsof de feiten spreken, zal zich makkelijk laten overtuigen. Maar het concept, de uitwerking daarvan en de hantering van de bronnen roepen bedenkingen op. De these zelf, de polariteit tussen het lage peil van verzorging dat de samenleving bood en de solidariteit van de familie die het vacuüm vulde, wordt meer geponeerd dan aangetoond. Kooijmans doet namelijk geen poging met feiten en analyses aan te tonen dat de samenleving inderdaad geen ondersteunende rol vervulde. Het boek speelt zich min of meer af in een institutioneel nergensland. Zo gaat hij eraan voorbij dat 'vriendschap' meer was dan solidariteit in familieverband. Instituties als kerk, schutterij, gilden en buurtorganisaties stelden zich uitdrukkelijk ten doel de vriendschap, in de betekenis van vrede, eensgezindheid en onderlinge steun, te bevorderen. De familie was slechts één van de maatschappelijke eenheden waarbij het individu zich kon aansluiten. Ook al speelde de familie in vroegkapitalistische ondernemingen een grote rol, de ondernemer bediende zich om risico's te dempen van buitenlandse handelsagenten, ging af op prijscouranten en sloot assurantiepolissen af. Of in de familiecorrespondentie de 'insiders' in de familie de boventoon voerden, terwijl zij die zich onttrokken aan het systeem of gewoonweg de kans niet hadden daaraan deel te nemen, buiten het blikveld blijven, is een niet aangeroerde vraag. Met deze uitwerking van zijn concept doet Kooijmans het voorkomen alsof de Republiek een familiale samenleving was. Dat hoeft nog geen tekortkoming van het boek te worden genoemd: iedere onderzoeker moet zich beperkingen opleggen. Er zou echter veel gewonnen zijn geweest als de schrijver zijn these meer had geproblematiseerd, zijn keuzes had verantwoord en zijn bronnengebruik had toegelicht. Op deze wijze neemt de lezer kennis van slechts één zijde van de vraagstelling.

Maar in die eenzijdigheid ligt ook de kracht van dit boek. Vooral demografisch en economisch historici hebben de Republiek voorgesteld als een moderne individu-gerichte samenleving. De geringe omvang van het huishouden en de afwezigheid van inwoning door verwanten, de aanzienlijke differentiatie van de beroepsstructuur, de markteconomie, de verstedelijking en de migratie zijn indicatoren voor deze visie geweest. Deze heeft in het grote boek van De Vries en Van der Woude zijn neerslag gevonden in de metafoor van de *homo economicus*, de rationeel handelende, door economische overwegingen voortgedreven, op basis van kennis en inzicht handelende mens. De laatste jaren is een aanvullend geluid te horen. In studies over schutterijen en gilden en in Van Deursens boek over het zeventiende-eeuwse Graft ligt de klemtoon op de onderlinge solidariteit van de mensen en op hun zoeken naar sociale verbanden. Luuc Kooijmans biedt ons de variant van die benadering voor de hogere sociale echelons. Zijn boek is een voorbeeld van een andere manier van aankijken tegen de sociale geschiedenis van de Republiek en daarom verplichte literatuur voor ieder die daar studie van wil maken.

D. Haks

W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden,* I, *Overijssel (1604-1795)* (Rijks geschiedkundige publicatiën.

Kleine serie LXXXVI; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1996, xii + 368 blz., ISBN 90 5216 088 0).

Sinds 1990 rekent het Instituut voor Nederlandse geschiedenis het tot zijn taak de belangrijkste gegevens betreffende de gewestelijke overheidsfinanciën van vóór 1795 te ontsluiten. De financiële bronnen, die als onderdeel van de generaliteits- en gewestelijke archieven zich in de rijksarchieven bevinden, bevatten een schat aan veelsoortige informatie. Het materiaal is echter weerbarstig en niet eenvoudig te interpreteren. Om er toch greep op te krijgen besloot het instituut orde te brengen in de cijfers.

De kern van het financieel archief van de vroegere gewesten was de jaarlijkse rekening van de ontvanger (of ontvangers). Daarbij hoorden als bijlagen betalingsopdrachten, kwitanties, schuldbekentenissen en dergelijke. Vaak ook maakten de ontvangers of hun klerken verzamelstaten om overzicht te houden over inkomsten en uitgaven. Dergelijke staten werden in Overijssel jaarlijks opgesteld ten behoeve van de landdag. Ze bevatten veel samengestelde gegevens; het totaalbedrag dat het gewest betaalde voor compagnieën te paard en te voet gedurende een jaar is op één bladzijde van zo'n staat terug te vinden. Deze jaarlijkse staten van inkomsten en uitgaven vormen de basis voor het werk dat de samenstelster potentiële gebruikers aanbiedt. Want dat is de bedoeling van de beoogde serie: reeksen cijfers aanbieden waaruit ontwikkelingen af te leiden zijn die weer aanleiding vormen voor het stellen van nieuwe vragen en het doen van nieuw onderzoek.

De verzamelde gegevens werden ingevoerd in drie elektronische gegevensbestanden met de namen ‘post’, ‘bedrag’ en ‘noot’. Deze drie bestanden zijn bij het instituut gedeponeerd. De onderhavige uitgave in druk bevat een selectie en bewerking van de gegevens in deze bestanden. Na een uitgebreide en instructieve inleiding wordt eerst een overzicht van de totale inkomsten en uitgaven van Overijssel (in tabel en grafiek) geboden. Dan volgen als de drie hoofdbestanddelen: de middelen (inkomsten dus), de generale lasten en de provinciale lasten. Per bestanddeel treft men aan de verzamelposten, de postomschrijvingen en nadere uitsplitsingen en toelichtingen. Zo bevat tabel III.2.1 onder andere de bedragen uit directe belastingen op onroerend goed gedurende de periode 1604-1795. In de tabellen III.3 worden deze posten nader omschreven: men leest er over de posten verponding, contributie en vuurstedegeld onder andere waar en wanneer ze voorkwamen, verhoogd of verlaagd werden en of Salland, Twente of Vollenhove van elkaar verschilden.

Het kost enige moeite en zeker tijd om de systematiek van het boek te doorgronden. Ontegenzeggelijk is een geweldige hoeveelheid archiefmateriaal doorgeworsteld en geëxtraheerd. De toelichtingen bij de tabellen bevatten veel informatie, die - in een andere vorm - al bijna een monografie over de belastingheffing zou opleveren. Voor onze langzaam toenemende kennis van de geschiedenis der Nederlandse overheidsfinanciën is het boek alleen al daarom van waarde. De belangrijkste vraag die de kritische lezer van het boek mag stellen, is echter: wat kan ik met deze cijferreeksen? Lukt het inderdaad ontwikkelingen te signaleren?

De grootste verworvenheid van het boek (en het project) is dat wij eindelijk eens inzicht krijgen in de financiële huishouding van de gewesten ten tijde van de Republiek. Te lang en te vaak waren wij aangewezen op meningen en geschriften van tijdgenoten of algemene indrukken, zonder dat wij deze konden verifiëren. Thans liggen voor het gewest Overijssel de cijfers voor het oprapen. Laten we eens een paar eenvoudige vragen stellen.

Zijn de oorlogen waarin de Republiek verwikkeld was, terug te vinden in de cijfers? Bezien we de (overigens niet complete) reeks van legerlasten (tabel IV.2.1), dan vallen opmerkelijk hogere lasten op rond 1666 (Tweede Engelse Oorlog), 1694-1697 (Negenjarige Oorlog), 1701-1713 (Spaanse Successie-oorlog) en 1747-1748 (inval van Frankrijk in de Republiek). Kwamen er dan ook meer middelen ter beschikking in deze perioden? Lezing van tabel III.2.1 bevestigt dat voor 1665, 1689-1721 en 1748. De vraag kan dus bevestigend beantwoord worden. Tegelijk vallen andere feiten op. In tijden van grote geldbehoefte maakten de Overijsselse bestuurders

gebruik van leningen; vooral in 1665, 1701 en 1747-1748 is dat op te merken. Verkoping van bezittingen leverde de provincie niet veel op. De Liberale Gifte van 1747, de eenmalige ‘vrijwillige’ vermogensheffing, zorgde er evenwel voor dat de heffingen op vermogen en inkomsten in 1748 bijna een miljoen gulden opbrachten in plaats van gemiddeld 40.000 gulden.

Zijn er ontwikkelingen te zien met betrekking tot de betaling van tractementen? De oorlogsja-

ren zijn logischerwijs weer te herkennen in de betaling van tractementen aan militairen (tabel IV.4.2b). Maar ook valt op dat het gewest vanaf 1689 de tractementen van kennelijk gevluchte Franse predikanten betaalt. Geleidelijk aan daalt het bedrag tot *f* 1.000,- waarna de post in 1727 verdwenen is. Indexering van salarissen was een onbekend begrip, want de door het gewest betaalde tractementen van predikanten en schoolmeesters beliepen vanaf 1682 tot 1795 onveranderd 1.750 gulden.

Investeerde de provincie Overijssel in de infrastructuur? Bekend is dat andere gewesten in de achttiende eeuw de aanleg van kanalen stimuleerden en financierden. Is dat ook in de Overijsselse cijfers te achterhalen? Wanneer wij de provinciale lasten, opgenomen in tabel V.2.1 en V.3.1, beschouwen, vallen daarin geen posten of ontwikkelingen te constateren. De uitgaven, vooral gedaan voor het onderhoud en herstel van dijken en paalwerken, liggen tussen de 10.000 en 30.000 gulden per jaar. Alleen 1777 springt eruit met 172.000, maar dat zou dan zijn wegens de bouw van kribben en de aanbouw van een krib- en woonhuis van een magazijn. Kennelijk heeft Overijssel dus geen geld in haar infrastructuur gestoken.

De drie gegeven voorbeelden zijn slechts steekproefjes geweest om te zien of de cijferbronnen antwoord zouden kunnen geven op eenvoudige vragen. Duidelijk is in elk geval geworden dat zij bij historisch onderzoek van zeer diverse aard uitstekende diensten kunnen bewijzen. Daarmee lijkt de opzet van deze serie geslaagd.

P. Brood

E. Kolfin, *Van de slavenzweep en de muze. Twee eeuwen verbeelding van slavernij in Suriname* (Caribbean series XVII; Leiden: KITLV uitgeverij, 1997, 184 blz., *f* 65,-, ISBN 90 6718 107 2).

'Westerse visies op exotische volken en hun gewoonten zeggen vaak meer over westerlingen zelf dan over de volken die men beschouwt'. Elmer Kolfin streeft naar een volledig overzicht en analyse van de verbeelding van twee eeuwen slavernij in Suriname. De onderzochte periode begint rond 1690 met de eerste afbeeldingen van Surinaamse slaven en eindigt rond 1863 met de afschaffing van de slavernij. Kolfin legt een verband met het heden door het belang dat hij hecht aan het blootleggen van de historische wortels van stereotypen 'die tot op de dag van vandaag standhouden'.

De auteur ziet zijn studie als een aanvulling op reeds verschenen onderzoek naar de beeldvorming over zwarten in de Lage Landen. Sommigen zien de verbeelding van slaven als onderdeel van de verbeelding van zwarten maar volgens de auteur hebben deze thema's niets met elkaar te maken. De slavenverbeelding ziet hij als een nieuw genre, dat eind zeventiende eeuw ontstaat in de vorm van illustraties in handleidingen voor planters.

Het onderzochte beeldmateriaal werd meestal gemaakt door niet-professionele kunstenaars die nooit in Suriname geweest waren. Het gaat grotendeels om grafiek die gebruikt werd als boekillustratie en er zijn slechts weinig olieverfschilderijen bij. De technische kwaliteit van de afbeeldingen vormde overigens geen criterium bij het onderzoek.

In de zeventiende en achttiende eeuw werden slaven vooral onpersoonlijk, zonder details afgebeeld; ze waren noodzakelijke productiefactor bij het werk op de vele plantages. Pas vanaf eind achttiende eeuw kwam er meer interesse voor hun persoonlijkheid; de afbeeldingen tonen meer etnografische elementen en laten meer van de sociale verhoudingen zien. Vanaf ongeveer 1800 werden de slaven ook als slachtoffer getoond van de slechte behandeling door hun eigenaren. Maar deze tekeningen geven eveneens een vertekend beeld: beïnvloed door het

abolitionisme overdreven de tekenaars de slechte behandeling en afhankelijkheid van de slaven. In de loop van de negentiende eeuw werd de slaaf meer en meer afgebeeld als mens, al was het vaak in stereotypen. Zo noemt de auteur het afbeelden van dansende en musicerende slaven 'hardnekkige motieven'.

Waren in de achttiende eeuw de tekeningen meestal ondergeschikt aan de tekst, in de negentiende eeuw werd dit meer omgekeerd. Het aantal afbeeldingen nam vanaf het einde van de achttiende eeuw sterk toe. De auteur zoekt verklaringen voor verschillen in afbeeldingen door de achtergrond van de illustratoren, hun politieke kleur en hun opdrachtgevers te vergelijken. De 136 besproken afbeeldingen zijn alle in het boek opgenomen, ook in kleur.

Het laatste hoofdstuk 'Afbeeldingen van een veranderende mentaliteit: van kapitaalgoed naar exotische mens' is weinig overzichtelijk. Het hoofdstuk geeft een samenvatting van de behandelde tekenaars en stromingen. Het bevat tevens een veelheid aan vergelijkingen met afbeeldingen van slavernij in Noord-Amerika en elders in Europa. Een meer systematische aanpak zou duidelijker zijn geweest.

In Nederland en in andere landen waar slavernij een nabije realiteit was, was men afkerig van afbeeldingen met een sterk emotionele lading en overheersten brave, pittoreske afbeeldingen. In vergelijking met andere Europese landen werd in Nederland de slaaf minder vaak afgebeeld. De slaaf als slachtoffer kwam weinig aan bod. Al met al kregen Suriname en daarmee de slavernij en het abolitionisme in de Nederlandse samenleving uiteindelijk geringe aandacht.

Mark van Deursen

J.R. Bruijn, ed., *De 7 Provinciën. Een nieuw schip voor Michiel de Ruyter* (Franeker: Van Wijnen, 1997, 104 blz., ISBN 90 5194 135 8).

Momenteel wordt in Lelystad het beroemde vlaggenschip van Michiel de Ruyter, De Zeven Provinciën, herbouwd. Door hier aandacht aan te besteden, beogen de auteurs tevens belangstelling te wekken voor de wijze van de oorlogvoering op zee gedurende de zeventiende eeuw. Deze tweedeling, die enigszins afbreuk doet aan dit heldere en rijk geïllustreerde boek, weerspiegelt zich in de compositie: na twee algemene hoofdstukken over oorlog op zee komen drie hoofdstukken over respectievelijk Michiel de Ruyter als persoon, zijn vlaggenschip De Zeven Provinciën en de hedendaagse reconstructie van dit schip.

In het eerste hoofdstuk (9-17) geeft A.Th. van Deursen een heldere schets van de successen van de zeventiende-eeuwse Republiek op het gebied van handel en scheepvaart en de noodzaak van bescherming door een sterke oorlogsvloot. A.A.B. Verbout-Wamsteker besteedt vervolgens uitvoerig aandacht aan de geschiedenis van de verschillende admiraliteitscolleges vanaf de vijftiende eeuw tot aan de tijd van Michiel de Ruyter (18-47). Deze admiraliteitscolleges waren onder meer verantwoordelijk voor het uitrusten van de oorlogsvloot. Voor het evenwicht in het boek, waarin De Ruyter en zijn schip een centrale rol spelen, had het accent beter slechts op de tijd rond de Engelse oorlogen kunnen liggen. De noodzaak van een oorlogsvloot tegen concurrenten en kapers wordt daarmee voldoende geïllustreerd.

R.B. Prud'homme van Reine behandelt in het derde hoofdstuk (48-69) Michiel de Ruyter als persoon en laat de admiraal in enige kaderteksten ook zelf aan het woord komen. De Ruyter bewees zichzelf in de Eerste Engelse Oorlog tijdens de slag bij Plymouth (1652). Johan de Witt zorgde vanaf het midden van de zeventiende eeuw voor een politieke constellatie die gunstig was voor het uitrusten van een sterke vloot en De Ruyter voor de praktische uitvoering. Vooral tijdens de Derde Engelse Oorlog demonstreerde De Ruyter zijn kunnen.

In het vierde hoofdstuk (70-87) legt A. van der Zee uit hoe ten tijde van de Tweede Engelse Oorlog De Ruyters vlaggenschip De Zeven Provinciën gebouwd werd. De bouw van dit enorme schip nam indertijd minder dan acht maanden in beslag. Uit de correspondentie tussen de Staten-Generaal en de admiraliteiten is dit bouwproces gedeeltelijk te volgen. Enige tijd na de voltooiing kwam De Zeven Provinciën onder leiding van De Ruyter te staan en in maart 1666 voer hij daadwerkelijk met het schip uit.

Dezelfde auteur besteedt in het vijfde en laatste hoofdstuk (88-100) aandacht aan de ambachtelijke reconstructie van De Zeven Provinciën, die in 1995 in Lelystad van start ging. De bouw moet rond 2005 voltooid zijn en zal zoveel mogelijk met behulp van oorspronkelijke materialen plaatsvinden. Scheepsbouwkundige verhandelingen zoals die van Nicolaes Witsen uit 1671 en Cornelis van Yk uit 1697 kunnen daarbij tot hulp zijn. Aangezien het originele bestek niet is teruggevonden, probeert men de traditionele vlakbouwmethode toe te passen, om in de praktijk het oorspronkelijke bouwproces te herontdekken. Daar de Staten-Generaal vanaf 1666 de admiraliteiten verplicht stelden om bestekken van nieuw te bouwen schepen naar Den Haag te sturen, verschaffen de archiefbronnen ook nuttige gegevens, evenals de bestudering van afbeeldingen van schepen door schilders als Willem van de Velde de Oude (1611-1693) en Van de Velde de Jonge (1633-1707).

In dit laatste hoofdstuk verliest Van der Zee zich soms in technische termen, die niet altijd goed worden uitgelegd. In het beknopte register waarmee het boek eindigt hadden naast de persoonsnamen, geografische namen en namen van schepen, misschien ook scheepsbouwkundige termen kunnen worden opgenomen. Met een begrippenapparaat of getekende uitleg had dit hoofdstuk eveneens aan kracht kunnen winnen.

Marie-Christine Engels

L. Nagtegaal, *Riding the Dutch tiger. The Dutch East Indies company and the northeast coast of Java, 1680-1743* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXXI; Leiden: KITLV press, 1996, vii + 250 blz., *f*50,-, ISBN 90 6718 103 X).

In deze Engelse bewerking van zijn dissertatie uit 1988 gaat Luc Nagtegaal in op de betrekkingen tussen de Verenigde Oostindische Compagnie en de noordkust van Java, de Pasisir, tussen 1680 en 1743. Voor 1680 bemoeide de VOC zich nauwelijks met de Pasisir, totdat zij in 1676 ingreep om de *susuhunan* van Mataram te steunen tegen de opstand van de Madurees Trunajaya. In 1743 werd de VOC suzerein over de belangrijkste regentschappen van de Pasisir. Die vielen tot dan toe onder het gezag van Mataram, de belangrijkste Javaanse staat die in het zuidelijke binnenland lag. Volgens Nagtegaal werd in de jaren 1680-1743 de basis gelegd voor de koloniale exploitatie van Java door het cultuurstelsel in de negentiende eeuw. Nagtegaal heeft zijn boek in drie delen onderverdeeld. Het eerste deel behandelt de Javaanse staat, waarbij achtereenvolgens de VOC, de regenten (*bupati*) van de Pasisir, de *susuhunan* van Mataram en de invloed van de VOC op de Javaanse staat aan de orde komen.

Gaat het in het eerste deel om politieke actoren en machtsverhoudingen, in het tweede deel gaat het om de economische ontwikkeling. Behalve van de stedelijke ontwikkeling, geeft Nagtegaal een overzicht van de in- en uitvoer. Hij is vooral geïnteresseerd in de vraag of er in de periode 1680-1740 sprake was van 'onderontwikkeling'. In het derde deel bespreekt Nagtegaal de resultante van de politieke en economische veranderingen in de Pasisir onder de titel 'The social impact of economie exploitation'. Dan gaat het om de deelname van de regenten aan de handel, de manier waarop de regenten hun onderdanen onder controle hielden en om veranderingen in de dorpseconomie.

De VOC was steeds nadrukkelijker aanwezig. Haar economische invloed leidde in 1741-1743 tot de zogenaamde Chinese revolte, een opstand van Javanen en Chinese arbeiders tegen de Javaanse, Chinese en Nederlandse elite. Vooral Mataram werd daarvan het slachtoffer.

De afgelopen jaren zijn studies naar deze periode in de Javaanse geschiedenis verschenen van Remmelink en Ricklefs (W. Remmelink, *The Chinese war and the collapse of the Javanese state, 1725-1743* (Leiden, 1994); M.C. Ricklefs, *War, culture and economy in Java, 1677-1726. Asian and European imperialism in the early Kartasura period* (Sydney, 1993)). De studie van Nagtegaal onderscheidt zich vooral door de aandacht voor economische vraagstukken; beide andere auteurs hebben meer een politieke en militaire geschiedenis geschreven, waarin het vorstendom Mataram centraal stond. Nagtegaal gebruikte ook geen Javaanse bronnen. De VOC werd volgens hem in de politiek van de Pasisir betrokken, doordat zowel Mataram als diverse regenten regelmatig een beroep op haar deden. Wilde de VOC haar commerciële belangen veiligstellen, dan kon zij zich hoe langer hoe minder afzijdig houden van de machtsstrijd die in de Pasisir werd gevoerd. De Javaanse staat, door Nagtegaal een *network state* gedoopt omdat zij in zijn ogen een hiërarchisch netwerk van sociale relaties was, was dynamisch en instabiel, en niet de absolute despotie die de VOC erin zag. Het is jammer dat Nagtegaal het recente boek van Ricklefs niet meer gebruikt heeft, want zijn verzet tegen 'traditionele' ideeën over de Javaanse staat in de historiografie krijgt hierdoor iets van een gevecht tegen windmolens. Wel besteedt Nagtegaal veel aandacht aan de handelsactiviteiten van de *bupati* en aan de opkomende groep van Chinese handelaren. Hij weet daardoor overtuigend het verband aan te tonen tussen de politieke en de economische ontwikkeling in de Pasisir.

Problematischer wordt het, wanneer Nagtegaal spreekt over de beginnende 'onderontwikkeling' van de Javaanse noordkust. Hij heeft het zelfs (voor de vroege achttiende eeuw wel erg anachronistisch) over 'Third World countries' (123). Het beschikbare statistische materiaal is, zoals Nagtegaal zelf ook toegeeft, niet volledig of niet erg betrouwbaar. De vraag of er werkelijk van onderontwikkeling sprake was, beantwoordt Nagtegaal maar half, hoewel hij het handelsvolume en de samenstelling van de in- en uitvoer zo nauwkeurig mogelijk analyseert. De betalingsbalans van de Pasisir was volgens Nagtegaal in de jaren 1680-1720 negatief. De VOC ging de export volledig beheersen, zodat de structuur van de uitvoer ingrijpend gewijzigd werd. Tegelijk werd de Pasisir geïntegreerd in het Chinese handelsnetwerk in de Zuid-Chinese Zee. Hoe die integratie zich verhield tot de integratie van de Pasisir in het VOC-netwerk wordt niet erg duidelijk. Door zich niet op de inmiddels veelbestudeerde vorstenhoven te richten, maar op andere sociale groepen, van hoog tot laag, in het noordelijke kustgebied, heeft Nagtegaal evenwel een belangrijke bijdrage geleverd aan de geschiedenis van Java in de achttiende eeuw.

A. Taselaar

J.S.A.M. van Koningsbrugge, *Tussen Rijswijk en Utrecht. De diplomatieke betrekkingen tussen Zweden en de Verenigde Nederlanden 1697-1713*

(Dissertatie Nijmegen 1996, Baltic studies III; Groningen: INOS, 1996, 272 blz., ISBN 90 73432 03 0).

Deze studie verscheen als Nijmeegse dissertatie. Er is zeker moed voor nodig om een dissertatie te wijden aan de diplomatieke betrekkingen tussen Zweden en de Verenigde Nederlanden in de periode 1697-1713, de jaren waarin de strijd om de Spaanse erfenis samenviel met de Grote Noordse Oorlog. De Nederlandse Republiek was een vooraanstaand lid van de coalitie tegen Lodewijk XIV, Karel XII van Zweden daarentegen was het ‘object’ van een dergelijke coalitie rond de Oostzee.

Diplomatieke betrekkingen tussen twee landen laten zich nooit geïsoleerd behandelen. Invloeden van derden kan men niet negeren. Wie bijvoorbeeld zou het ooit wagen bij een onderzoek naar de Zweeds-Nederlandse relaties het spel dat de Denen speelden buiten beschouwing te laten? In de hier behandelde periode blazen bovendien ook Peter de Grote en August de Sterke van Saksen, die tevens koning van Polen was, hun partijtje mee, om nog maar te zwijgen van de hertog van Holstein-Gottorp. De auteur die zich tot taak heeft gesteld de diplomatieke verwikkelingen uit deze jaren te beschrijven, dient zijn lezers stevig bij de hand te houden, opdat zij het spoor niet bijster raken. Van Koningsbrugge weet zich op uitstekende wijze van deze taak te kwijten en dat is stellig een compliment waard.

Aanvankelijk hebben de zeemogendheden gepoogd om Zweden aan hun zijde te krijgen in de strijd tegen Lodewijk XIV. Toen het allengs duidelijk werd dat dit niet lukte en dat geen hulp van Zweedse kant te verwachten viel, begon men te vrezen dat Karel XII wellicht de zijde van de tegenpartij zou kiezen. Waren Frankrijk en Zweden al niet veel vaker elkaars bondgenoten geweest? Om dit te voorkomen moest de Zweden de handen worden gebonden, en hoe kon dat beter gebeuren dan door de Russen te bewapenen en te vrijwaren voor agressie in de rug? Voor het eerste zorgden de Amsterdamse kooplieden, voor het tweede de Nederlandse vertegenwoordiger in Constantinopel Jacob Colyer die de Turken tot nietsdoen moest zien over te halen.

Van die besprekingen van Colyer geeft Van Koningsbrugge uitgebreid verslag, zo uitvoerig dat hij bijna vergeten lijkt te zijn dat zijn boek de Nederlands-Zweedse betrekkingen behelst en niet de Nederlands-Turkse. In dit verband is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat in het naamregister Colyer vele malen meer voorkomt dan de beide Nederlandse residenten in Stockholm, vader en zoon Rumpf, samen. De auteur verliest zich hier in Constantinopel soms wel erg in details, zoals wanneer hij vermeldt dat het hoofd der eunuchen op een gegeven moment naar Egypte werd verbannen en de opperceremoniemeester naar Manaksia.

Het was ons liever geweest als de auteur in plaats van zo uit te weiden over de Turkse intriges ons iets meer had laten weten over de rol van Amsterdam en het doen en laten van de kooplieden aldaar. Amsterdam was onder leiding van Nicolaas Witsen van begin af aan ongegeneerd pro-Russisch, ook reeds toen men in Den Haag nog hoopte op Zweedse bijstand. De stad leverde een substantiële bijdrage aan de uitrusting van het Russische leger, schrijft Van Koningsbrugge. Men vraagt zich dan af waarom raadpensionaris Heinsius zich daartegenover zo passief opstelde en de stad rustig haar gang liet gaan. Het mag dan waar zijn dat de Staten-Generaal geen krakeel wensten tussen Binnenhof en Dam, zoals de schrijver opmerkt, voldoende bevredigend is zo'n verklaring toch niet.

Op bladzijde 109 lezen we dat Witsen *cum suis* nauwelijks het moment konden afwachten waarop de Zweedse Baltische havens van bezitter zouden wisselen. In 1713 was het zover. Tsaar Peter decreteerde dat Sint Petersburg voortaan het centrum van de Russische handel moest worden, dit ten nadele van Archangel. 'Deze opgelegde verplaatsing doorkruiste Nederlandse pogingen de handel op Archangel en Moskou verder uit te bouwen. Begrijpelijkerwijze trachtte men aan Nederlandse zijde via diplomatieke middelen deze maatregel ongedaan te maken' (239). Helemaal duidelijk is dit toch niet. Men zou zeggen, dat de Amsterdamse kooplieden nu toch hun zin hadden en waarom dan toch zo ontevreden? Het kan zijn dat vrees voor Zweedse kapers de Hollanders ervan weerhield Archangel te laten schieten, maar de door de

auteur gesignaleerde verslechtering in de relaties tussen de Republiek en Rusland heeft toch iets raadselachtigs.

Jammergenoeg gaat Van Koningsbrugge niet geheel vrijuit op het punt van slordigheden. ‘Een nederlaag leiden’ (193) is geen goed Nederlands en ‘conditii sine qua non’ (190) geen goed Latijn. ‘Carlos II ging hemelen’ (52) is onaanvaardbaar populair spraakgebruik. De schrij-

ver heeft ook geen erg gelukkige hand bij de introductie en presentatie van personen. Wanneer hij het plotseling heeft over het ideaal en het falen van De la Gardie (43) gaat hij er ten onrechte van uit, dat elke lezer deze figuur in tijd en functie kan plaatsen. De diplomaat Jacob van Wassenaar van Obdam wordt twee keer simpelweg aangeduid als Obdam (61 en 65) maar in het naamregister komt hij niet voor. Zo zijn er meer schoonheidsfoutjes.

Van Koningsbrugge besluit zijn boek met de Vrede van Utrecht, een begrijpelijke maar niet zo'n vanzelfsprekende keuze. Het verhaal is dan eigenlijk nog niet af. De strijd in het Noorden ging immers nog geruime tijd door en bij alles wat zich rond de Oostzee afspeelde, waren de Nederlanders nu eenmaal zeer betrokken. Het is te hopen dat Van Koningsbrugge nog eens gelegenheid vindt om zijn verhaal voort te zetten. De titel van dit nieuwe boek doen we hem hierbij vast aan de hand: Tussen Utrecht en Nystadt.

J. Römelingh

M. de Neufville, *Verhaal van myn droevig leeven*, T. Lindijer, ed. (Hilversum: Verloren, 1997, 138 blz., *f*29,-, ISBN 90 6550 555 5).

Geld maakt niet gelukkig, heet het. En geluk heeft geen geschiedenis. Als we de doopsgezinde koopmansdochter Maria de Neufville (1699-1779) moeten geloven, gingen beide uitspraken al in de achttiende eeuw onverkort op. Hoewel niet steenrijk, kon Maria uit haar vermogen toch een aardig buiten met wat dienstpersoneel onderhouden. De gelukkige kanten van haar bestaan gaan echter grotendeels aan ons voorbij. Als ze de pen opneemt is dat om te vertellen hoe droevig haar leven is geweest en hoe ongelukkig ze zich voelt. Natuurlijk, in de omvangrijke gezinnen om haar heen werd veel en jong gestorven - maar wie trof dat lot toen niet? Lag het probleem niet in haarzelf? Ooit moet ze een vrolijke en aantrekkelijke vrouw zijn geweest, altijd met vrijers omgeven. Maar ze was een perfectioniste, en haar doopsgezinde opvoeding maakte het er niet beter op. Bij belangrijke beslissingen werd ze door besluiteloosheid verlamd. Toen koopman Van der Hoop haar ten huwelijk vroeg, schoof ze de beslissing eindeloos voor zich uit. Tien jaar later ging het eender met haar aangetrouwde neef Abraham Bierens, reeds weduwnaar. Toen ze, 44 jaar oud, eindelijk zijn huwelijksaanzoek aannam en het bruidskleed bestelde, stierf haar verloofde onverwacht. Maria, ontroostbaar, wenste zelf te sterven maar koos toch voor het alternatief 'uit de wereld te gaan'. Ze vertrok uit Amsterdam naar een buitenhuis waar ze in eenzaamheid haar verdriet wilde verwerken. Wel hield ze zich actief bezig met haar nichtje Petronella (1730-1773), op wie ze zeer gesteld was en dat later bij haar kwam wonen. Maar ook zij stierf vóór Maria. Ten slotte schreef ze haar droefheid van zich af in een kort levensverhaal (krap 10 bladzijden druks), in dit boek uitgegeven en van uitvoerig commentaar voorzien.

Terecht vraagt uitgever Lindijer zich af hoe we die allesoverheersende droefheid moeten duiden. Hij suggereert (104) dat Maria heel haar leven in de affectieve banden met haar familieleden investeerde, en dat er voor gegoede vrouwen ook nauwelijks andere mogelijkheden tot zelfontplooiing waren. Bij ongeluk betekende dat voor een

gevoelige ziel een leven van rouw. Daarnaast leden veel mennisten aan de spanning tussen de wens tot aards welslagen en de hemelse moraal van soberheid. Bij Maria sloeg de balans steeds sterker naar de soberheid door, ook al door haar evidente pinnigheid. Elders (18) stelt Lindijer dat dit egodocument geen ijdel, ideaal ikbeeld presenteert omdat Maria zichzelf niet hoefde te bevestigen of te verweren. Maar moest Maria niet met zichzelf in het reine komen? De verleiding tot zelfdoding, na de dood van haar verloofde, is onmiskenbaar het keerpunt van haar leven geweest. Was Maria's

ontroostbare droefheid geen literaire vorm van zelfrechtvaardiging jegens een fictieve lezer? Vormt de egotrip die deze tekst is niet de rationalisatie van een leven dat ook in haar eigen ogen onaf en onvoldaan was? Lindijer presenteert Maria als een sterke vrouw. Maar was ook die kracht geen schijn? In haar teruggetrokken leven vond ze een sociaal acceptabel compromis, maar hoe lag het voor haarzelf? Overgevoeligheid, faalangst, of spijt over haar besluiteloosheid - Maria slaagde er niet in haar verdriet te verwerken. Ligt de sleutel soms in haar levendige herinnering (decennia later!) aan de melkvla die ze voor haar stervende moeder klaarmaakte en die even later geschift bleek? Het is de enige episode waarbij Maria ons een inkijkje in haar psyche geeft (45). Voor zoveel schuldgevoel en zo'n ontroostbare droefheid was het celleven van een slotklooster misschien een alternatief geweest. Of mogen we stellen dat deze tekst nu precies de levensvorm aangeeft waarin vrouwen uit de radicale Reformatie haar eigen alternatief voor het roomse klooster construeerden? Hoe dan ook, Maria's levensverhaal stelt in alle scherpte de vraag naar de narratieve mogelijkheden van geluk en ongeluk.

Voor deze korte tekst zou een artikel kunnen volstaan. De uitgave in boekvorm heeft de auteur verleid tot de toevoeging van allerlei genealogische en historische parafernalia die de presentatie van haar puntigheid beroven en per saldo ons zicht op Maria's persoon vertroebelen: een inleiding, transcriptie van de tekst, een becommentarieerde leeseditie, een ‘uitleiding’, afkortingen, vijf bijlagen, tien bladzijden noten, vier genealogische schema's (die gewonnen hadden bij een professionele blik), lijsten van archieven en literatuur, een index op personen en plaatsen. Het gevolg van deze rommelige opzet is dat men gegevens die eigenlijk bij elkaar horen op vier of vijf verschillende plaatsen verspreid aantreft. Een eindredacteur had dit boek op zijn consistentie en zijn bruikbaarheid moeten bekijken. In feite wordt het egodocument het voorwendsel voor een familiegeschiedenis: van de 71 in het register genoemde Neufvilles komen er maar 12 in het egodocument zelf voor. De vraag is dan ook of ze er hier zoveel toe doen. Verschuilt Maria haar ego niet welbewust achter haar familie en dient de historicus niet achter dat decor te gaan kijken, de coulissen in?

Willem Frijhoff

G. Macours, *Ne crimina impunita maneant. De achttiende-eeuwse Frans-Zuidnederlandse uitleveringspraktijk* (Standen en landen C; Kortrijk-Heule: UGA, 1996, 327 blz., Bfl430,-, ISBN 90 6768 216 0).

Misschien nog meer dan de uitwijzing of uitzetting roept de uitleveringspraktijk heden ten dage emotionele reacties op. Een Britse treinrover die decennialang van zijn buit geniet in Zuid-Amerika of een collaborateur die ver weg in de anonimiteit aan zijn gerechte straf lijkt te ontkomen: wraakzucht doet soms het fenomeen ‘verjaring’ vergeten. Om een andere reden komt men de verjaring niet tegen in het boek van Macours over de uitleveringspraktijk tussen Frankrijk en de Oostenrijkse Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw.

In 1736 sloten beide staten een overeenkomst waarbij zij beloofden personen verdacht van ernstige en wrede misdrijven die op elkanders territoir zouden worden aangehouden, uit te leveren aan het gerecht dat daar om zou vragen. Oorzaak van het fenomeen was om te beginnen dat rechters niet gewoon waren personen die buiten hun ressort een delict hadden gepleegd, daarvoor strafrechtelijk te vervolgen. Men berechtte personen, ongeacht hun herkomst, als regel wegens misdrijven gepleegd in het eigen ressort of binnen de grenzen van de eigen staat. 'Externe' uitlevering, tussen soevereine staten, is een gecompliceerde zaak. Wilde men, zoals gebruikelijk was, eigen onderdanen niet uitleveren, dan kon men eventueel de oplossing

van de ‘substitutie’ volgen, dat wil zeggen: de rechter van het ressort waar de (‘gevluchte’) verdachte verblijft, neemt de procedure tegen de delinquent over van de rechter in wiens ressort het delict werd gepleegd.

De ingewikkelde praktijk van uitlevering en weigering tot uitlevering tussen de krachtige eenheidsstaat Frankrijk en de jurisdictioneel versnipperde Oostenrijkse Nederlanden wordt door Macours gedetailleerd maar overzichtelijk uit de doeken gedaan. Hij heeft daartoe breedvoerig archiefonderzoek verricht; niet alleen in de rechterlijke archieven (het grensgebied tussen beide staten kende in de Nederlanden vele autonome heerlijke strafrechters) maar ook in de nagelaten papieren der centrale overheden in Brussel en Wenen. Immers, hoewel de uitlevering ten principale een zaak is tussen rechters, kwam de uitvoerende macht er toch regelmatig aan te pas: via diplomatieke kanalen werd soms pressie uitgeoefend om een gewenste uitlevering snel te bereiken of om andere obstakels te omzeilen.

Geplaatst in het kader van het staatsvormingsproces levert de uitleveringspraktijk interessante casus op. Om één belangrijk voorbeeld te noemen: het Oostenrijkse regime slaagde er niet in het Brabants-Limburgse privilege dat uitlevering van eigen burgers verbood (Blijde inkomste 1356), effectief uit de weg te ruimen. De Brabantse Staten wilden er niet van horen en zo bleef de rechtsuniformering in de Zuidelijke Nederlanden een illusie.

Niet alleen van die barrières maar ook van de diplomatieke manoeuvres heeft Macours de achtergronden uitgezocht. Soms leidde arrestatie, gevolgd door de beslissing om niet uit te leveren, tot vrijlating van verdachten - en zelfs van uit de gevangenis ontsnapte veroordeelden. Lukte de uitlevering niet dan liet de andere partij de zaak na verloop van enige tijd maar rusten; van verjaring wordt niet gesproken. Een consequentie die velen toen al verdroot. In 1736 noteerden de Gentse schepenen de Latijnse wens die Macours in de titel van zijn boek citeert (vergelijk 104). De auteur heeft de circa honderd gevallen diepgaand bestudeerd, evenals de diplomatieke en politiek-juridische verwikkelingen waartoe ze vaak aanleiding gaven. Macours geeft zich ook rekenschap van nog andere factoren die een soepele interstatelijke uitlevering in de weg konden staan (bijvoorbeeld het asielrecht - dat in Frankrijk toen allang was afgeschaft). Naar mijn smaak heeft de auteur op evenwichtige wijze inzicht gegeven in een boeiend strafrechts- en staatsrechtshistorisch verschijnsel.

Achter de schermen - in de niet vernietigde archieven - kan worden achterhaald dat serieus gepoogd werd individuele rechtsbescherming te laten gelden. Soms echter overwon de staatsraison. Een bezwaar aan het boek is het ontbreken van registers. Het is zo niet te hanteren om zaken of personen erin na te slaan (bijvoorbeeld: waar komt het asielrecht van pas?). Dit euvel wordt maar zeer ten dele ondervangen door het chronologisch geordende overzicht der uitleveringsgevallen (303-310).

A.H. Huussen jr.

M. Hoff, *Johanna Cornelia Ziesenis-Wattier (1762-1827). ‘De grootste actrice van Europa’* (Paddemoesreeks I; Leiden: Astraea, 1996, 184 blz., *f*39,95, ISBN 90 75179 07 3).

Marlies Hoff presenteert in dit boek de eerste moderne biografie in monografievorm van de actrice die in de toneelhistoriografie als de grootste van Nederland, zelfs, zoals de subtitel van het boek aanduidt, van Europa werd, of wordt, beschouwd: Johanna Cornelia Wattier. Het boek beschrijft in vijf hoofdstukken achtereenvolgens de biografische gegevens van de actrice die, na in 1777 door haar moeder als actrice aan de 'Heeren Commissarissen' van de Coolsingelschouwburg te zijn gepresenteerd, van 1780 tot 1815 regulier werkzaam was aan de Amster-

damse Stadsschouwburg en daarna tot in 1824 nog onregelmatig optrad; het Amsterdams toneel ten tijde van haar loopbaan; de opinies van tijdgenoten over haar; twaalf brieven uit 1821-22 geschreven aan de Amsterdamse advocaat Adriaan de Bruine (1780-1843) en haar laatste jaren. Deze biografie wordt omlijst door een korte inleiding en slotbeschouwing en bevat, naast een iconografie, lijst van illustraties, bibliografie en verantwoording van de transcripties, ook een aantal documenten in negen bijlagen.

Hier is een onderzoekster aan het werk geweest die de archieven niet geschuwd heeft, wat in de Nederlandse toneelgeschiedschrijving uitzonderlijk mag heten. Nauwkeurig archiefonderzoek is dan ook zeker een pluspunt in dit boek. Toch is het boek niet bevredigend. Dat geldt ten eerste structurele aspecten ervan. Het presenteert een aantal getranscribeerde brieven van de actrice, tamelijk late bovendien, die relatief weinig licht werpen op haar loopbaan, rolopvatting etcetera en plaatst die als hoofdstuk in een levensbeschrijving die daar een beetje aangeplakt lijkt. Deze wijze van dispositie leidt niet alleen tot herhalingen (Wattiers 'laatste jaren' uit hoofdstuk 1 worden bijvoorbeeld overgedaan in hoofdstuk 5, wat, al sterven tragédiennes vele doden, toch rommelig aandoet) maar verstoort ook het evenwicht (waarom dan niet gekozen voor een uitgave van alle brieven met een inleiding?). Daarbij staat regelmatig informatie in noten die beter in de hoofdtekst gekund had. Dat voor de brieven gekozen is voor een 'editie met prikkeldraad' maakt het boek bovendien deels moeilijk toegankelijk (de lezer vindt een legenda van de talloze storende tekens in de transcripties in de verantwoording daarvan). Waarom niet gekozen voor een 'schone-tekstmethode'? Bovendien is het verbazend dat we wel twee successiememories, een testament, twee reglementen van genootschappen waarmee mevrouw Wattier niet veel te maken had en de inventaris van de boekenkast van het echtpaar Ziesenis-Wattier aangeboden krijgen, maar geen rollenlijst. Dat is een ernstige tekortkoming in een acteursbiografie.

Hoe nauwgezet het archiefonderzoek ook geweest is, vooral waar het de prosopografische aspecten van de optredende personen betreft, de verwerking van verhalend materiaal is zwak. Het boek hangt de carrière van Wattier, vooral de vroeg-negentiende-eeuwse, op aan de these van het 'toneelverval', die hoofdzakelijk onderbouwd wordt met tijdschriftmateriaal, maar niet met archivalische bronnen (toeschouwersgegevens bijvoorbeeld - er had zelfs nagegaan kunnen worden of Wattier hogere recettes trok voor haar gastvoorstellingen in Rotterdam, of ze per rang een betere kaartverkoop opleverde). Dit materiaal moet uiterst voorzichtig gebruikt worden omdat het meest de voorkeuren van kleine elites weergeeft, die hun standpunten bovendien mede of vooral om politieke redenen innamen. Voor de acteursbeoordelingen in die tijdschriften geldt *mutatis mutandis* eigenlijk hetzelfde, maar dit boek presenteert kritische oordelen nog zonder ze in de (ideologische) context van hun bron te plaatsen en mede te zien als argumenten in een (ideologisch, zelfs louter politiek) debat over gewenst en ongewenst theater en daarmee over gewenste en ongewenste politieke structuren. Dat geldt zowel voor het begin als voor de slotfase van de carrière van Wattier en vanuit dat perspectief moeten de twee Amsterdamse pogingen tot het verbeteren van het acteren rond 1820 ook worden bezien. In dit opzicht is het boek voor een biografie wat oppervlakkig gebleven, omdat het de actrice louter plaatst in kaders die zowel tijdgenoten als latere toneelhistorici (in harmonie met elkaar, overigens) in toenemende mate zorgvuldig

voor haar ontwierpen en in stand hielden. Daarmee wil ik zeker de kwaliteiten van Wattier voor tijdgenoten niet ontkennen of deconstruerend beweren dat het hier ging om een derderangs soapsterretje dat bij de elite op schoot mocht en dus beroemd werd, maar benadrukken dat de waardering, de veldpositie en daarmee de habitus van een actrice als Wattier (die onder meer in de brieven deels tot uiting komt) niet te bepalen zijn zonder de sociaal-politieke context van het bronnenmateriaal kritisch te beschouwen.

Het boek bevat ook andere slordigheden. Eén corrigeer ik er: Corver werd nooit directeur van het Rotterdamse gezelschap, maar bleef eerste acteur met extra bevoegdheden; hij vertrok niet bij gebrek aan publieksbelangstelling uit Rotterdam, maar omdat hij zich in 1779 niet inschreef als kandidaat-huurder van die accommodatie en mevrouw De Bruijn, zijn rivale, wel. De Heeren hadden immers de exploitatie op eigen risico na het seizoen 1778-79 opgegeven. Corver speelde bij De Bruijn overigens nog gastrollen (8).

Het boek is goed geïllustreerd en bevat een uitgebreide bibliografie.

Henk Gras

Nieuwste Geschiedenis

M. Evers, ed., *De vormingsjaren van A.C.W. Staring. Brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen, 1784-1789* (Hilversum: Verloren, 1996, 319 blz., ISBN 90 6550 551 2).

Evers begint met een voorwoord en inleiding en geeft vervolgens de documenten, te weten brieven, reisverslagen en bijdragen in alba. De bundel wordt afgesloten met een lijst van geraadpleegde bronnen, vermelding van geraadpleegde literatuur en indices van persoons- en plaatsnamen.

Eerst de documenten. De brieven vormen de meest omvangrijke categorie: drieëntwintig van zijn oom J.G. Staringh, vijftien van zijn vriend Arnold Opten Noort, negen van Staring aan zijn moeder en stiefvader en aan een oom, een brief van Staring aan de vader van Van Geuns, en de dertien brieven gewisseld tussen Rhijnvis Feith en Staring.

De brieven van oom J.G. Staringh zijn grotendeels, zij het soms onvolledig, bij Opstelten afgedrukt; leesbaar zijn ze, we kennen de oom als een gezellige hartelijke gewone man aan wie Staring veel gehad moet hebben. De dertien van Starings studievriend Opten Noort die uit het familiearchief Staring zijn gehaald, lijken mij voor de kennis van de achttiende eeuw interessanter: Opten Noort toont zich een Nederlandse sentimentalicus wiens woordkeus, gedachten en literaire smaak nog verwerkt kunnen worden in het beeld dat wij van het sentimentele hebben. Waar Staring zelf aan het woord komt, lezen wij grotendeels wat we uit Opstelten al kenden, al heeft Evers in het Rijksarchief in Gelderland en het Gemeentearchief Utrecht vondsten gedaan (3.10 en 4.1). Inhoudelijk het belangwekkendst is de correspondentie tussen Feith en Staring, de leraar en de leerling. Maar nieuw is zij niet, na Opstelten en Streng (Feithcorrespondentie).

De reisverslagen, een drietal (van Zutphen naar Göttingen, september 1787; een reis door Duitsland in de herfst van 1788, en een journaal van de terugreis naar huis in april 1789), ook afkomstig uit het familiearchief-Staring, zijn uiterst gedetailleerd en feitelijk. Men kan Staring en de zijnen volgen, maar men leert de heren op een enkel detail na (‘Die Fahrt, wie neu auch alles für mich war, hatte nichts schreckliches - meine Phantasie scheint in Göttingen um vieles erkaltet’) nauwelijks beter kennen.

De twee alba hebben verschillende functies gehad: in het eerste staan hoofdzakelijk bijdragen van Starings studievrienden, het andere bevat *Widmungen* van zijn hoogleraren uit Harderwijk.

Bronnen publiceren kan om verschillende redenen zinvol zijn: onbereikbare stukken, uiterst leesbare stukken, stukken die een nieuw licht werpen op personen of gebeurtenissen. In enkele

gevallen presenteert Evers inderdaad moeilijk vindbare of lastig bereikbare stukken, en voor de Staring-documentatie is het mooi meegenomen dat we ze kennen. Uiterst leesbaar? Nee, of het moest de reeds bekende briefwisseling met Feith zijn. Nieuw licht op personen of gebeurtenissen? Zie boven.

Had het dan geen zin, dit boek? Zeker had het zin: Evers' annotatie is voorbeeldig; vrijwel ieder detail, of het nu een persoon, een herberg of een onwettige nadruk van een proza-Shakespearevertaling betreft, hij vindt het. Zo heeft hij met documenten en met het thuisbrengen daarvan goede bouwstenen aangedragen voor de Staring-biografie die er nog steeds niet is. Nogmaals: uit de documenten zelf leert men Staring niet nader kennen maar documenten en annotatie kunnen dienen voor een groter bouwwerk. Het wordt langzamerhand wel erg pijnlijk dat de ‘Huygens van de Wildenborch’ het nog steeds moet doen met de hagiografie van Lulofs uit 1843. Evers zegt in zijn voorwoord dat hij zich heeft laten inspireren door de in 1990 verschenen bundel opstellen van J.C. Boogman en anderen, *A.C.W. Staring, dichter en landman, regionalist en nationalist.* Die bundel maakte óók al duidelijk dat we met deelaspecten van Staring wel een beetje maar niet voldoende begrip krijgen voor de veelzijdige verlichter. In zijn inleiding van 55 pagina's richt Evers zich concies en informatief, terecht vooral op de documenten die gaan komen, en dus op een beperkt tijdvak. Men, neerlandicus, historicus, gaat eens te meer verlangen naar de grote, diepgetrokken lijn door dit rijke leven.

Hanna Stouten

E. Sjoer, *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797-1853)* (Dissertatie Leiden 1996, Studies in language and language use XXV; Amsterdam: IFOTT, 1996, ix + 306 blz., *f* 40,-, ISBN 90 74698 25 5).

Het verschijnen van deze Leidse dissertatie is goed getimed. In 1997 werd immers herdacht dat Matthijs Siegenbeek in 1797 te Leiden zijn oratie hield als eerste hoogleraar in de vaderlandse welsprekendheid. De historisch taalkundige J. Noordegraaf heeft de Leidse pret een beetje bedorven, door er in een recent artikel op te wijzen dat ook Wassenbergh in Franeker al in 1797 actief was als hoogleraar in de moedertaal. Mevrouw Sjoer heeft Wassenbergh niet meer in haar onderzoek kunnen betrekken. Maar hoe dan ook, de neerlandistiek is zo'n twee eeuwen oud.

Lessen over welsprekendheid behandelt het retorica-onderwijs van de eerste generaties Noord-Nederlandse hoogleraren en bestrijkt daarmee ruwweg de eerste helft van de negentiende eeuw. De auteur richt zich op de vraag wat de studenten nu eigenlijk tijdens hun lessen te horen en te bestuderen kregen op het gebied van de welsprekendheid. Haar bronnen zijn daarom de voor het onderwijs bedoelde handboeken van de hoogleraren en de overgeleverde collegedictaten. Overige mogelijk relevante publicaties van de hoogleraren - oraties, niet voor de universiteit bedoelde verhandelingen etcetera - blijven goeddeels buiten beschouwing.

Als referentiekader ter typering van het Nederlandse retorica-onderwijs gebruikt de auteur een vierdeling, afkomstig uit het Angelsaksische taalgebied. Ze baseert zich daarbij met name op een artikel van D. Ehninger uit 1965, 'Dominant trends in English rhetorical thought 1750-1800'. De vier 'trends' zijn bij Ehninger: 1 *classicism*; 2 *psychological-epistemological theories of discourse* (door Sjoer 'filosofische retorica' genoemd); 3 *elocutionism*; 4 *bellettristic rhetoric*. Bij wijze van toelichting op de door Ehninger aangewezen trends gaat Sjoer de inhoud na van een aantal als exemplarisch beschouwde Engelstalige werken. Achtereenvolgens:

J. Wards *System of oratory* voor de classicistische retorica; H. Blairs bekende *Lectures on rhetoric and belles lettres* voor de bellettristische retorica; Th. Sheridans *A course of lectures on elocution* en J. Walkers *Elements of elocution* voor de elocutionaire, G. Campbells *The philosophy of rhetoric* en R. Whateleys *Elements of rhetoric* voor de psychologischepistemologische of 'filosofische' retorica. Uit het inhoudsoverzicht van deze werken leidt de auteur telkens een stuk of tien 'kenmerken' van elk der genoemde stromingen af. Met deze kenmerken in het achterhoofd geeft ze vervolgens een inhoudsoverzicht van de handboeken en collegedictaten der bestudeerde hoogleraren, waarna ze probeert die handboeken en collegedictaten onder te brengen in een van de vier categorieën. De hoogleraren in kwestie zijn: M. Siegenbeek, B.H. Lulofs, J.P. van Capelle, A. Simons, C. Fransen van Eek, N.G. van Kampen, H. Beyerman, L.G. Visscher en J.M. Schrant, met dien verstande dat van Simons en Visscher bij nadere beschouwing te weinig materiaal overgeleverd bleek om in het onderzoek te betrekken.

Uit de analyse krijgen we de indruk dat de besproken hoogleraren tamelijk goed op de hoogte waren van allerlei nieuwere buitenlandse ontwikkelingen, maar dat hun eigen opvattingen en de aard van het onderwijs aanpassingen vergden. Zo grepen de eerste hoogleraren, als ik het goed zie, vaker terug op de 'Ouden' dan eigenlijk in overeenstemming was met hun uitgangspunten. Dit zou bijvoorbeeld te verklaren kunnen zijn uit het feit dat ze zich moesten waarmaken in een enigszins vijandige, nog steeds Latijn sprekende omgeving, of uit het feit dat de oude regelsystemen der schoolretorica nu eenmaal meer houvast bij het onderwijs bieden dan nadruk op de persoonlijke stijl.

In een epiloog maakt de auteur ten slotte enkele opmerkingen over mogelijke verschillen tussen de 'oude school' van de zojuist genoemde hoogleraren en de 'nieuwere school' van hoogleraren zoals M. de Vries, die rond 1850 aan het woord kwamen.

Dit onderzoek is om verschillende redenen waardevol. Van belang is allereerst de hier geboden toegang tot de secundaire literatuur. De achttiende-eeuwse retorica is in ons land bepaald geen favoriet onderzoeksobject, maar de auteur heeft wel zo'n beetje alles van belang gelezen. Ook in andere opzichten verricht ze in zekere zin pionierswerk. Ten eerste is er over de Nederlandse retorica in de periode na de Renaissance zo goed als niets bekend; pas de 'orale cultus' en voordrachtscultuur van de tweede helft der negentiende eeuw is enigszins in kaart gebracht door onderzoekers uit de kring rond W. van den Berg. In de tweede plaats vormt dit onderzoek een bijdrage aan de vroege geschiedenis van de neerlandistiek, als pendant van onder meer G.J. Vis' vooronderzoek naar het universitaire letterkunde-onderwijs. En ten slotte biedt het verschillende aanknopingspunten voor onderzoekers die zich bezighouden met de geschiedenis van het universitaire onderwijs in ruimere zin. Vooral te waarderen is daarbij dat de auteur in ruime mate heeft gebruik gemaakt van collegedictaten. J. Roelevink deed dit al in haar dissertatie over het universitaire geschiedenisonderwijs in Utrecht, maar verder gebeurt dit weinig. Dit soort puzzelwerk is ook lang niet ieders hobby, en daarom mogen we mevrouw Sjoer eens te meer dankbaar zijn voor het door haar verzette werk.

Ter completering van het beeld moeten hier echter ook enkele kritische kanttekeningen gemaakt worden. Die betreffen met name de manier waarop de auteur het referentiekader hanteert. Daarbij treden een paar vormen van begripsverwarring

op die de presentatie nadelig beïnvloeden. Ten eerste maakt Sjoer van de vier genoemde ‘trends’, op bladzijde 7-8 nog aangeduid als ‘trends’ en ‘stromingen’, vervolgens vrij consequent ‘typen retorica’. Daarmee worden de vier trends, die in principe binnen elke retorische theorie in een bepaalde onderlinge mengverhouding zouden kunnen voorkomen, verabsoluteerd en gebombardeerd tot afzonderlijke, onderscheiden typen retorische theorie. Dit probleem wordt vervolgens nog versterkt doordat de auteur de term ‘retorica’ in de praktijk van haar onderzoek niet blijkt op te vatten als bij-

voorbeeld ‘geheel van opvattingen betreffende de retorica’, maar als ‘concreet handboek of tekst betreffende de retorica’ (Sjoer kan dan ook opmerkingen maken als: ‘Met boek X heeft auteur Y geen elocutionaire retorica geschreven’).

Niet de trends, maar de teksten, op de voet gevolgd, komen hiermee centraal te staan. Zo valt te begrijpen dat de inhoud der Engelstalige teksten die exemplarisch worden geacht voor de vier trends, in dit proefschrift maar liefst zo'n honderd bladzijden in beslag neemt. Waar het gaat om iemand als Blair, die in Nederland behoorlijk populair was, is dit niet zo vreemd. Maar dat het klassieke en classicistische begrippenapparaat wordt uiteengezet aan de hand van de in Nederland aanzienlijk minder populaire Ward, geeft curieuze complicaties; zo zien we hier de Latijnse begrippen en toelichtingen van Cicero, Quintilianus of Vossius in het Engels geciteerd en toegelicht via Ward.

Bovendien wil Sjoer, niet tevreden met de globale indicaties van Ehninger, uit de besproken teksten ‘kenmerken’ afleiden, waaraan de Nederlandse werken ‘getoetst’ kunnen worden. In die lijstjes kenmerken van de onderzochte Engelstalige teksten, al excerperend en samenvattend verkregen, duiken dan echter ongemerkt aspecten op die wel kenmerkend zijn voor de tekst in kwestie, met al zijn toevalligheden, maar die eigenlijk niet kenmerkend zijn voor de trend waarvoor die tekst exemplarisch wordt geacht - of die juist typerend zijn voor een van de andere trends. Wanneer vervolgens de Nederlandse geschriften weer strikt aan die kenmerken worden ‘getoetst’, geeft dit herhaaldelijk aanleiding tot verwarring. De bijgevoegde schema's waarin de inhoud van de besproken werken grafisch in onderdelen wordt weergegeven, vergroten die verwarring alleen maar, doordat ze bijvoorbeeld de ‘hoeveelheid’ stijlleer in een bepaald werk weergeven, zonder dat eruit valt af te lezen om wat voor type stijlleer het gaat.

De gelukkige vondst van een handzaam en in potentie uiterst bruikbaar referentiekader wordt op die manier een dwangbuis dat de auteur dwingt tot herhalingen en uitweidingen over detailkwesties, en soms zelfs tot onbegrijpelijke of tegenstrijdige mededelingen. Dat is bijzonder jammer, want hierdoor worden de vele wetenswaardigheden, die het proefschrift wel degelijk bevat, nu en dan moeilijk toegankelijk.

Gert-Jan Johannes

Ph. Raxhon, *La mémoire de la Révolution française. Entre Liège et Wallonie* (Archives du futur. Histoire; Brussel: Labor, 1996, 318 blz., ISBN 2 8040 1087 2).

Verschillende Belgische publicaties rond het *Bicentenaire* hebben de suggestie gewekt dat de Franse Revolutie daar nog steeds de rol van waterscheiding kan spelen, zowel tussen historiografische tradities als, en ten dele in overlap daarmee, tussen de gemeenschappen die de Belgische staat vormen. Kennelijk is ze er voor sommigen - positief dan wel negatief - een belangrijker referentiepunt dan in Frankrijk zelf, waar de herinnering wat ritueel of obligaat klinkt en de partijen ook zonder haar hun weg wel vinden. Een en ander hoeft niet te verbazen. De hoofdbestanddelen van de

Belgische staat zijn immers eerst tijdens die revolutie tot elkaar gekomen, waarbij de Franse bestuursorganisatie een belangrijke unificerende rol heeft gespeeld.

Philippe Raxhon onderzoekt in zijn dissertatie de verschillende manieren waarop de Franse Revolutie in Wallonië is blijven voortleven, in de vorm van een herinnering, een geheugensteun of een vertoog. Met Michel Vovelle kunnen we er drie onderscheiden. Op de eerste plaats de min of meer diffuse herinnering aan de revolutie in naamgeving, in volksverhalen, in vrijheidsbomen, in vage tijdsmarkeringen van een ervóór en een erná, met verwijzing naar wat

door de revolutie teloor is gegaan of aan haar wordt toegeschreven. Als *lieu de mémoire* werkt ze dan meestal negatief, maar indachtig de vrijheid die de Fransen brachten valt ze ook wel eens positief uit.

Ten tweede vormt de Franse Revolutie een zichtbare, vaak geconstrueerde geheugensteun voor de groepsidentiteit, zoals op het slagveld van Jemappes. In een heel ander register geldt dat eveneens voor de historiografische traditie, waarbij het voormalige prinsbisdom Luik uiteindelijk heel Franstalig België (Wallonië) naar zich toe heeft getrokken. Aan het eind van de negentiende eeuw werd de Franse Revolutie, die de scheiding van kerk en staat had gebracht, voor liberaal Wallonië het beginpunt en symbool van de vrije, laïcistische staat, in contrast met de knechtschap onder de eigen prinsbisschoppen en tegenover het als klerikaal geduide Vlaanderen dat zich juist op die oudere geschiedenis beriep, de Franse tussenkomst afwees en de boerenkrijg (1798-1799) de hemel in prees. Maar de Luikse liberalen werden al spoedig zelf ingehaald door de socialisten die zich op hun beurt erfgenamen van de Franse Revolutie achtten. In zulke conflicten ziet Raxhon een vorm van toeëigening van de Franse Revolutie. Zij is immers steeds weer opnieuw als een toetssteen gebruikt voor een groeiende reeks van binnen-Waalse of Belgische strijdpunten: tussen klerikalen en antiklerikalen, tussen Vlaanderen en Wallonië, tussen liberalen en socialisten, tussen gallofielen, nationaal denkenden en autonomisten. Niet voor niets verdikte de herinnering aan de revolutie zich juist in de jaren 1880-1914, toen België, naast de politieke machtsstrijd, met de sociale kwestie werd geconfronteerd en de regionale identiteit een heet hangijzer werd.

Ten slotte onderscheidt Raxhon nog een derde vorm van herinnering, namelijk het stedelijk landschap, waarin de sporen van de revolutie meer of minder duidelijk kunnen worden teruggelezen en bij de vormgeving waarvan het vertoog over de revolutie soms een uitgesproken rol speelt: de straatnaamgeving, revolutionaire opschriften, de littekens van het revolutionair vandalisme op wapenschilden en beeldhouwwerk, standbeelden (Grétry, Cockerill, Goffin, La Fayette, en vooral Chapuis), Luikse gebouwen zoals het teruggerestaureerde bisschoppelijk paleis, grafstenen, de Pont des Arches, de citadel, het bordes van het stadhuis, de publieke ruimten. Zo wordt de Franse Revolutie voor het groepsgeheugen zoniet voortdurend present, dan toch onmiddellijk oproepbaar gehouden. Het onbetwist mooiste hoofdstuk uit Raxhons boek betreft de herinnering - of moeten we zeggen: het onverwerkte rouwproces? - aan de Luikse Sint-Lambertkathedraal. Welbewust gesloopt in de beginjaren van de Revolutie (1795), als symbool van al wat politiek, juridisch, religieus en cultureel gehaat werd, heeft zij vooral door de lege ruimte die zij achterliet intensief op het collectief geheugen van stad en regio ingewerkt. Raxhon laat zien hoe de reflectie over die ruimte, de discussie over de wenselijkheid van herbouw en de wijze waarop, met gebruik van de oude fundamenten en in een stijl die over de Revolutie heen terugreikte naar een gouden eeuw van godsgeloof, ver van alle moderniteit, decennia lang een kristallisatiepunt is geweest voor de partijen die in de arena van de Luikse identiteit streden.

Al met al is dit een exemplarische studie, die naar vergelijking met andere regio's en landen doet verlangen. Als men er iets op zou moeten afdingen, is het wellicht dat gebrek aan comparatief inzicht, waardoor Luik en Wallonië - zelfs ten opzichte van Frankrijk - veel geïsoleerder worden voorgesteld dan ze ooit zijn geweest. Maar is ook dat juist niet een oude dimensie van het Waalse probleem?

Willem Frijhoff

E. Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Hilversum: Verloren, 1997, 380 blz., *f*69,-, ISBN 90 6550 552 0).

Weinig periodes uit de Nederlandse (cultuur)geschiedenis staan zo laag in aanzien als het begin van de negentiende eeuw. En terwijl (cultuur)historici en neerlandici zich verdiepten in de achttiende eeuw, die lange tijd hetzelfde odium van slapheid en saaiheid droeg, bleven de eerste decennia van de negentiende eeuw achter. Voor de spaarzame uitingen van 'de romantiek' bestaat al geruime tijd aandacht, maar het typerende van de cultuurgeschiedenis van de periode wordt pas de laatste tijd onderzocht. Er is nu aandacht voor de culturele infrastructuur in de vorm van genootschappen en tijdschriften en er worden pogingen gedaan de periode niet zozeer te beoordelen, laat staan te veroordelen, maar vooral te begrijpen. Het proefschrift van Ellen Krol levert daartoe een bijdrage die niet alleen voor haar vakgenoten, de neerlandici, interessant is. Op het eerste gezicht is het vooral een gedegen en bescheiden boek dat zorgvuldig de opkomst en neergang van de 'huiselijke' poëzie in de kritiek van de culturele tijdschriften nagaat. Niettemin gaat er een zekere fascinatie uit van de stapsgewijze beschrijving van de ontwikkeling in de kritiek. Allereerst blijkt dat de ruim geciteerde critici hun standpunten vaak beter en ook scherper formuleerden dan men op basis van de clichébeelden van Jan-Salietijd zou vermoeden. Bovendien ziet de lezer niet alleen een voortdurend verschuivende waardering van het genre, maar ook een voortdurende verschuiving van wat men onder 'huiselijkheid' verstond. In de documentatie van dit laatste ligt dunkt me de grootste verdienste van het boek voor historici. Aan de hand van een onderzoek in woordenboeken over een lange periode komt Krol tot de conclusie dat huiselijk aan het eind van de achttiende eeuw tenminste drie betekenissen kon hebben: 1 huishoudelijk, spaarzaam, economisch, nijver en degelijk; 2 inheems, nationaal, vaderlands; 3 de aanduiding van de intieme, warme sfeer van de huiselijke haard. Als men de Nederlandse natie 'huiselijk' noemde, kon dat dus nogal uiteenlopende betekenissen hebben. Pas in de loop van de negentiende eeuw kreeg het begrip zijn huidige lading. De poëzie waarop Krol zich concentreert, is in aanleg de uitdrukking van een betekenisverenging. Deze dichtkunst waarmee ook in de tijd zelf de naam van Tollens werd verbonden, bezingt de emoties van de hoogte- en dieptepunten in het familieleven. Ze werd vooral gewaardeerd wanneer ze de uitdrukking was van 'eenvoudige' en 'ware' emoties en dit gold te meer als uit biografische gegevens duidelijk was dat de dichter bijvoorbeeld de dood van een naaste niet uit zijn duim zoog, maar zelf had meegemaakt. Het ging er dan om dat de dichter zijn emoties navoelbaar maakte voor zijn publiek, zijn gevoelens in zijn publiek 'overstortte'. De onmiskenbare populariteit van dergelijke gedichten plaatste de critici voor een probleem. Was dit nu typisch Nederlandse dichtkunst? Men aarzelde, want het genre stond in het algemeen en zeker in Duitsland niet hoog aangeschreven. De onvermengde bewieroking van Tollens treft men in de kritiek dan ook hooguit een decennium lang aan. Als Van Kampen omstreeks 1830 de huiselijkheid in beperkte zin als een typisch vaderlandse deugd voorstelt, is het genre al op zijn retour. Ook een korte opleving na de Belgische opstand kon daar weinig aan verhelpen. De

verklaring voor de (kortstondige) populariteit die al in de tijd zelf werd gegeven en die Krol overneemt, luidt: behoefte aan rust, evenwicht en intieme, weemoedige emotie na de verscheurde revolutietijd. ‘De aarde rust van 't lijden uit’ (Tollens). Van welk stempel moet nu deze poëzie voorzien worden, vraagt Krol zich ten slotte af. Zij keert zich tegen de gebruikelijke aanduiding ‘biedermeier’. Biedermeier zou verwijzen naar een iets later deel van de negentiende eeuw en bovendien te zeer verbonden zijn met de romantiek waarvan het de teleurgestelde, ontnuchterde en ook mild-intieme tegenhanger zou zijn. Hoe dit ook zij, de nadruk die Krol vervolgens legt op de band met de achttiende-eeuwse verlichte cultuur overtuigt zeker. De huiselijke poëzie wil zij zien in het kader van een ‘gedomesticeerde

verlichtingseuforie'. Inderdaad kan vanuit dit perspectief de betekenisverenging van huiselijkheid tot de intimiteit van de haard begrepen worden. Zelfs als deze huiselijkheid dan weer wordt uitvergroot tot nationale deugd, blijft het in wezen gaan om een bescheiden, ingekeerde eigenschap.

Krol presenteert het eigenlijke onderwerp van haar dissertatie overtuigend en haar boek is een belangrijke bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van de vroege negentiende eeuw. Op enkele punten had ze het echter kunnen versterken. De tijdschriften (en hun anonieme critici) worden vrijwel niet geïntroduceerd, terwijl toch (eventueel op basis van het recente boek van Johannes) achtergrondinformatie wat zou hebben toegevoegd aan de kritieken; ook enige, desnoods 'verkennende', beschouwingen over de betekenis van het genootschapswezen voor haar onderwerp zouden niet hebben misstaan. Daarnaast zou het interessant zijn geweest uitvoeriger te horen op welke punten het beeld van de periode bijstelling verdient; daartoe zou dan de bestaande literatuur minder als autoriteit en meer als gesprekspartner hebben moeten dienen. Zodra de auteur zich buiten het haar vertrouwde materiaal begeeft, steunt ze echter graag op de autoriteit van neerlandici als haar promotor Van den Berg en Kloek en historici als Van Sas, Mijnhardt en Kossmann. Beide punten hebben wellicht te maken met de presentatie van het boek. Het boek draagt naar mijn smaak nog iets te veel het karakter van een onderzoeksverslag, tot in de aanduidingen van tijdschriften (in de hoofdtekst 'AVL', 'Ned Merc' en 'Rec') en hoofdstuktitels ('Voorverkenning', 'Toegevoegde beschouwing') toe. En het verbaast ietwat dat dit zo zorgvuldige onderzoek gepresenteerd wordt in een boek met meer dan een handvol drukfouten.

Henk te Velde

M.J.M. Dongelmans, J.M.H.J. Hemels, *Een Nijmeegse familie. Ondernemend en maatschappelijk bewogen. Vier generaties Dobbelmann* (Nijmegen: [s.n.], 1996, 311 blz., *f*39,95, ISBN 90 9010170 5).

De spectaculaire stijging van de AEX-index gaat gepaard met een toenemende stroom van historische studies over Nederlandse ondernemingen en ondernemers. Deze worden aangeduid met 'corporate biography', een trendy Amerikaans begrip voor een oud genre. Het gaat immers nog steeds over de opkomst, bloei en eventueel de ondergang van een onderneming, kortom bedrijfsgeschiedenis. Naast professionele bedrijfshistorici zijn vooral 'onafhankelijke onderzoeksjournalisten' op dit terrein actief. In tegenstelling tot de jaren zeventig is er weer volop maatschappelijke belangstelling voor de grote mannen achter de economische groei. Vooral publicaties over nog levende ondernemers zoals Freddy Heineken en Albert Heijn gaan als zoete broodjes over de toonbank. Iets minder belangstelling is er voor ondernemers die er niet meer zijn zoals Henri Deterding en Anthony Fokker. Fokker, Heineken en Heijn zijn achternamen die de prestigieuze status van merknaam hebben verworven. Dat geldt ook voor de Nijmeegse zeepfabrikant Dobbelmann. Het familiebedrijf als zodanig bestaat niet meer. Via de KZO/AKZO maakt de onderneming nu onderdeel uit van Sara Lee/Douwe Egberts. De merknaam is echter gebleven.

In *Een Nijmeegse familie* schetsen Hemels (hoogleraar communicatiewetenschap) en Dongelmans (historicus en freelance journalist) de geschiedenis van vier generaties Dobbelmann. Hun verhaal begint in het tussen Keulen en Bonn gelegen Widdigh waar vermoedelijk omstreeks 1575 Godert Dübbelmann werd geboren. De opeenvolgende generaties waren actief als wijnbouwers, wijnhandelaren en kooplieden. De stamvader van de Nijmeegse tak was

Johann Peter Dobbelmann (1799-1880). In 1827 vestigde hij zich als handelaar in koloniale waren in de Waalstad. In 1854 kocht hij de failliete boedel van de in 1733 opgerichte zeepziederij Het Anker. Hiermee legde hij de basis voor een familieonderneming die zich tot 1968-114 jaren lang - zelfstandig wist te handhaven. Het bedrijf vormde tevens het fundament voor een grote diversiteit aan sociale en politiek-economische activiteiten van vier generaties Dobbelmannen in en buiten Nijmegen. Zoon Theodoor (1830-1912) moderniseerde de zeepfabriek, verbeterde de kwaliteit van de producten en zette al zijn kaarten op harde zepen en toiletzepen. Hij boekte grote successen met zeep die met rozengeur geparfumeerd was. Op latere leeftijd gaf Theodoor de voorkeur aan zijn sociale en politieke activiteiten.

In 1889 kreeg de derde generatie, in de persoon van Pierre Dobbelmann (1862-1934), die al vanaf 1880 in het bedrijf werkzaam was, de leiding in handen. Onder Pierre sloeg het bedrijf, vanaf 1903 omgezet in een naamloze vennootschap, zijn vleugels uit. Pierre liet na de brand in 1895 een nieuwe fabriek bouwen en hij breidde het productassortiment opmerkelijk uit met zeeppoeder, vloeibare zeep en shampoo. Pogingen om met export voet aan de grond te krijgen in het Verre Oosten mislukten. Succesvoller was Pierre, daarbij geholpen door het Algemeen Advertentiebureau A. DelaMar in Amsterdam, in het bedenken van nieuwe merkartikelen en nieuwe merknamen.

In 1928 nam Reinier (1902-) het roer over met aan zijn zijde zijn broers Nol en Piet. Samen met Wim Markus, de creatieve schrijftalenten van Karl Sartory en met Marshallhulp kon Reinier gedurende veertig jaren met succes de zelfstandigheid van de familieonderneming handhaven. Uiteindelijk besloot Reinier in 1968 het familiebedrijf over te doen aan de Koninklijke Zout-Organon NV, de enige koper die bereid was de trots van Nijmegen - met garanties voor behoud van werkgelegenheid - na een overname in stand te houden.

Op de flaptekst melden de auteurs dat egodocumenten zoals dagboeken en brieven de basis vormen voor hun studie waarin ‘anderhalve eeuw emoties worden blootgelegd’ en die hun boek ‘een warm menselijk karakter geven’. Het bevat een grote hoeveelheid informatie over de vele en diverse politieke, maatschappelijke en sociale activiteiten van vier generaties Dobbelmann. Zonder uitzondering waren de Dobbelmanns pleitbezorgers voor de katholieke zaak met politieke ambities. De gebruikte en geciteerde egodocumenten hebben echter hoofdzakelijk betrekking op het huiselijke wel en wee. De geschiedenis van de familieonderneming, eens Neerlands grootste zeepfabriek, blijft daardoor onderbelicht. Daarnaast hebben de auteurs gekozen voor een kroniekachtige benadering. Hierdoor worden veel interessante zaken wel aangestipt, maar deze zijn niet uitgewerkt of in een breder verband geplaatst. Dat geldt met name voor aspecten die inherent zijn aan familieondernemingen, zoals mogelijke tegenstellingen tussen bedrijfs- en familiebelangen, de opvolging, de financiering en het paternalistische personeelsbeleid.

Evenmin wordt de spanning tussen het leiding geven aan een familieonderneming en het toegeven aan politieke ambities voelbaar. Ook in andere opzichten wordt de nieuwsgierigheid van de in een bedrijfshistorie geïnteresseerde lezer niet gestild. Zo wordt er melding gemaakt van de langdurige handelsreizen van Johann Peter Dobbelmann. De bestemming en het doel van die reizen blijven echter onbesproken.

De kopieboeken, die doorgaans een schat aan informatie bevatten over het denken, doen en laten van een ondernemer, zijn niet geëxploiteerd.

Kortom: hoewel de geschiedenis van vier generaties Dobbelmann zich daar uitstekend voor leende, is dit helaas geen ‘corporate biography’ geworden.

J.L.J.M. van Gerwen

J. Jonker, *Merchants, bankers, middlemen. The Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (Dissertatie Utrecht 1996, NEHA-series III XXIV; Amsterdam: NEHA, 1996, 383 blz., ISBN 90 5742 001 5).

Joost Jonker heeft met zijn boek een hiaat in onze kennis van de structuur van Amsterdam als financieel centrum op een hoogst bevredigende manier opgevuld. Wij beschikken nu over een aaneensluitende reeks publicaties vanaf de tweede helft van de achttiende tot aan het begin van de twintigste eeuw. Dat Jonker dit onderwerp heeft gekozen, zal ons niet verbazen wanneer wij lezen dat hij geassisteerd heeft bij het onderzoek van Johan de Vries naar de geschiedenis van de Nederlandsche Bank. De Vries heeft immers met zijn fundamentele werk over de economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw de toon gezet voor het onderzoek naar de structuren en achtergronden van de Nederlandse economie.

Jonker heeft de uit de filmwereld bekende techniek van het 'inzoomen' op zijn onderwerp toegepast. In de eerste tien hoofdstukken geeft hij een overzicht van het proces van diepgaande heroriëntatie van de Amsterdamse economie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Daarbij komt, naast een behandeling van de wetenschappelijke strijdpunten over deze periode, het verval tot ongeveer 1835 aan de orde. Nadien begon een herstel dankzij de Nederlandsche Handelmaatschappij (NHM) en de invoering van het cultuurstelsel, waardoor een centrale positie van Amsterdam voor koloniale waren als suiker en koffie kunstmatig in het leven werd geroepen. Met forse steun van de regering kwamen ook de scheepsbouw en de met de koloniale handel verbonden trafieken van de grond, die door het gebruik van stoomkracht op hun beurt een machine-industrie instigeerden. Jonker wijst op het kunstmatige en betrekkelijk geïsoleerde van deze industriële ontwikkeling, die na het verdwijnen van de regeringssteun en door de inzettende liberalisatie van de handel na 1850 dan ook tot achteruitgang en vaak zelfs verval leidde.

Bij de behandeling van de wettelijke kaders waarbinnen het zakenleven zich bewoog, vestigt Jonker er de aandacht op dat het aantal naamloze vennootschappen in deze periode maar gering was. Hij schrijft dit toe aan de beperkte kapitaalbehoefte van de opgezette ondernemingen, die via de oprichting van een commanditaire vennootschap, met haar stille vennoten, gemakkelijk bevredigd kon worden. De NV's die er kwamen, hadden meestal geen beursnotering en hun aandelen werden buiten de beurs om verhandeld. Interessant is verder de constatering dat net als in de achttiende eeuw de goederen- en fondsenhandel niet gescheiden waren en meestal gecombineerd door de handelshuizen werden bedreven.

Jonker verdedigt de ondoorzichtige en kostenverhogende handelsgebruiken in Amsterdam met het argument dat het van zakelijk inzicht getuigde om in een periode van krimpende winstmarges zoveel mogelijk kosten op de klant te verhalen. Gezien de veel aantrekkelijker tariefstellingen in concurrerende havens komt de Amsterdamse houding eerder als onzakelijk en conservatief over. Ook in de nijverheidssector trachtte men door prijsafspraken bij een dalende vraag zijn aandeel veilig te stellen, waardoor binnen de bedrijfstak de modernisering werd vertraagd. Afgezien van de met de NHM en de Indische handel verbonden bedrijven kwam het merendeel van

de Nederlandse nijverheid niet boven het ambachtelijke uit en werd er weinig gebruik gemaakt van stoomkracht.

Aan het slot van deel I van zijn boek betoogt Jonker dat de trage industrialisatie niet het gevolg was van conservatisme, maar van de ongunstige economische omstandigheden. Waarschijnlijk zijn beide factoren niet van elkaar te scheiden: voortdurende tegenslag bij alles wat ondernomen werd, leidde als vanzelf tot een hardnekkig vasthouden aan wat er nog overgebleven was.

In het tweede deel is de financiële markt zelf aan de beurt. Jonker onderscheidt hier de pu-

blieke markt en de privémarkt. Bij de behandeling van de publieke markt besteedt hij aandacht aan de kredietvormen, zoals hypotheken, beleningen en prolongaties; de beide laatste vormen van kort krediet op onderpand van effecten. Beleningen op onderpand van goederen en van edele metalen kwamen in deze periode weinig voor. Vanwege de teloorgang van Amsterdams positie als stapelmarkt was de wisselhandel ook van geringe omvang.

De Nederlandse staatsschuld wordt hier eveneens behandeld, aangezien zij op de effectenmarkt een hoofdbestanddeel van de handel uitmaakte en daardoor als maatstaf diende voor de hoogte van de lange rente en als handig onderpand voor het verkrijgen van krediet. Omdat de regering door haar ondoorzichtig financieel beleid het vertrouwen van de beleggers ondermijnde, zakte de koers van de staatsobligaties, waardoor het feitelijk rendement steeg. Tegenover deze hoge lange rente stond een lage korte rente vanwege het overvloedig kapitaalaanbod op de prolongatiemarkt.

Over het waarom van deze overvloed laat Jonker zich niet uit. Uit oudere literatuur valt op te maken dat het met de verliezen van de Nederlandse obligatiehouders tijdens de Napoleontische periode eigenlijk wel meeviel. Van de Nederlandse staatsschuld in 1814 van 1,2 miljard gulden - die door de wijze van converteren tot 1,7 miljard steeg - werd een derde, ofwel 560 miljoen gulden rentedragend. Van de buitenlandse obligaties, naar schatting in 1795 750 miljoen, ging volgens Riley zo'n 100 miljoen aan annuleringen en tiërceringen verloren. Rond 1820 was er dus voor ongeveer 1,2 miljard gulden aan rentedragende en dus verhandelbare obligaties aanwezig en daar kon heel wat mee gespeculeerd of geprolongeerd worden.

Onder het hoofd privémarkt behandelt Jonker het zakelijk krediet. Hier ging langdurig handelskrediet, door leveranciers of afnemers verleend, herhaaldelijk over in investering in het bedrijfskapitaal. Soms liet een leverancier zich betalen met aandelen in het bedrijf waaraan geleverd was, zoals in de scheeps- en machinebouw. De NHM trachtte door langdurige en voordelige voorschotten de Nederlandse handel en industrie boven buitenlandse concurrenten te bevoordelen.

In een derde deel beschrijft Jonker hoe de financiële instellingen reageerden op de ruime keuzemogelijkheden van een open geldmarkt. Die openheid gold zeker voor de effectenbeurs en de effectenhandel, die gedurende de hele negentiende eeuw nauwelijks een organisatie kenden en voor iedereen toegankelijk waren. Door het overvloedige aanbod van kort krediet tegen lage rente en door de ruime aanwezigheid van de zogenaamde kassierskwitanties, die als een soort bankbiljetten circuleerden, kwam de uitgifte van banknoten door de Nederlandsche Bank maar traag van de grond. De grote doorbraak kwam pas na 1850, toen de bank elders in het land agentschappen begon op te richten, waardoor haar bankbiljetten een echt nationaal betaalmiddel werden. Uit het bovenstaande wordt ook duidelijk waarom er voor de meer moderne depositobanken gewoon geen plaats was, aangezien de behoefte aan krediet geven en krediet nemen gemakkelijk bevredigd kon worden door prolongaties ter beurze.

Boeiend en verhelderend zijn Jonkers beschrijvingen van handelshuizen die op de Amsterdamse effectenmarkt opereerden, niet alleen van hen die wisten te overleven, maar ook van hen die de strijd opgaven. Jonker maakt duidelijk dat het bij de laatste niet aan gebrek aan initiatief lag, maar aan het verval van de Amsterdamse stapelmarkt. Ook de huizen die bleven bestaan, leden voortdurend verliezen op hun goederenhandel en hun expedities naar buitenlandse havens;

verliezen die vaak werden goedgemaakt door winsten in de effectenhandel en op beleningen en prolongaties.

Jonker vestigt verder de aandacht op de joodse bankiersfirma's, die na 1815 als filialen van Duits-joodse bankiershuizen in Amsterdam werden opgericht. Zij waren gespecialiseerd in wisselmakelaardij, effectenhandel en wisselarbitrage. Door het verschil in de hoogte tussen de lange en de korte rente in Amsterdam en door de in verhouding tot andere Europese markten

lage rente van het korte krediet was er ruimte voor een bloeiende arbitragehandel. Het succes hiervan had te maken met het feit dat de Amsterdamse filialen deel uitmaakten van een internationaal netwerk. Na de sanering van de Nederlandse staatsfinanciën in 1844, waardoor het rendement van de staatsobligaties tot beneden het gemiddelde niveau van andere Europese landen daalde, en door het naar elkaar toe groeien van de Europese rentestanden (mede als gevolg van de invoering van de telegraaf) werden de filialen in Amsterdam geleidelijk weer opgeheven.

Jonker schrijft aan het eind van zijn samenvatting: 'Kortom, er is geen enkele aanwijzing voor het bestaan van knelpunten in de financiering van handel en industrie tot omstreeks 1860... De vele voorbeelden van bedrijven die door dik en dun op steun konden rekenen, weerleggen dat bankiers en beleggers risicomijdend en afkerig van de Nederlandse nijverheid geweest zouden zijn'. Deze forse uitspraken worden niet geheel gedekt door de inhoud van Jonkers boek. Het aantal in deze periode opgerichte NV's was immers gering en in het geval van de NHM en de Rhijnspoorwegmaatschappij was er een rentegarantie van de koning nodig om de aandelen voor de beleggers aantrekkelijk te maken. Ook lezen wij dat het vooral de Duitsjoodse bankiershuizen waren die op het gebied van de spoorwegaanleg het initiatief namen. De Nederlandse beleggers deden bovendien hun aandelen van de hand wanneer het dividend onder de vier procent zakte en dus lager lag dan de gemiddelde rente op staatsobligaties.

Er was inderdaad veel kapitaal voorhanden, maar dat ging voor een heel groot deel in de effectenhandel en -speculatie. En wat te zeggen van Hope & Co., dat net als in de achttiende eeuw grote bedragen aan kasgeld aanhield, in plaats van het rentegevend te beleggen? Ook in veel andere opzichten eindigde de achttiende eeuw in Amsterdam pas rond 1850.

M.G. Buist

K.P.C. de Leeuw, M.F.A. Linders-Rooijendijk, P.J.M. Martens, ed., *Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd* (Tilburg: Gianotten, 1995, xvii + 406 blz., *f*59,50, ISBN 90 6663 035 3).

Ter gelegenheid van het afscheid in 1995 van hun promotor H.F.J.M. van den Eerenbeemt als hoogleraar in de politieke, sociale en economische geschiedenis aan de Katholieke universiteit Brabant hebben de auteurs van deze bundel hem dit vriendenboek aangeboden. Het is geheel gewijd aan de geschiedenis van de vrijetijdsbesteding in Nederland, voornamelijk in de negentiende en twintigste eeuw. Het is een onderwerp dat uiteraard goed paste bij het moment van aanbieden, maar ook tegemoet komt aan Van den Eerenbeemts toegenomen belangstelling voor de cultuurgeschiedenis. Voorafgegaan door een viertal algemene beschouwingen over het verschijnsel vrijetijdsbesteding, handelen acht artikelen over het streven naar de beheersing van, meestal andermans, vrije tijd, eveneens acht over de vrijetijdsbesteding buitenshuis, terwijl in de laatste vier bijdragen facetten van de vrijetijdsbesteding binnenshuis aan de orde komen. Een bibliografie van Van den Eerenbeemt is als losse bijlage aan het boek toegevoegd. De bundel is betrekkelijk

laagdrempelig; de meeste artikelen bevatten snelle schetsen en zijn duidelijk voor de gelegenheid geschreven op grond van enige literatuur, gemakkelijk voorhanden feitenmateriaal of eigen ervaringen van de auteurs. Aan wie zich voor het eerst in de thematiek oriënteert, bieden zij ongetwijfeld veel lezenswaardigs. Dit geldt zowel voor enkele overzichtsartikelen (Thea Linders-Rooijendijk, Rudolf Philips, Henk van Stekelenburg) als voor de meeste bijdragen over een specifiek onderwerp, zoals de invloed op de vrijetijdsbesteding van respectievelijk de ANWB (Thea Linders-Rooijendijk), de overheid, met name te

Breda (Jan van den Dam) en de kerken, in het bijzonder in het Land van Heusden en Altena (Kees de Gast), de vrijetijdsbesteding van socialisten in Eindhoven begin deze eeuw (Henk Giebels), schutterijen en kermissen in de Liemers (Ben Jansen), kermisattracties (Georges Linssen), het Doetinchems symphonieorkest (Keetie Sluyterman), stadsparken in Noord-Brabant (Jeanine Dekker), paardensport (Jan van Oers), watersport (Piet Martens), voetbal (Frans van Gaal), de badplaats Oostende (Chantal Vancoppenolle), vrijetijdskleding (Frans Jansen), het verzamelen, met name van munten (Frans van Puijenbroek), corresponderen als middel om zichzelf geestelijk te hervinden (Hannie Kool-Blokland) en huiswerk maken (Theo Hoogbergen). Wekken deze opstellen voor wie met dit studieterrein meer vertrouwd is enige teleurstelling, dat geldt niet voor enkele andere bijdragen die in hun documentatie wat zwaarder zijn aangezet of door hun stellingname een bijdrage leveren aan het debat.

In haar inleidende artikel wordt dat door Kitty de Leeuw uitstekend samengevat. Zij stelt dat de (voorgeschreven) invulling van de vrije tijd de mogelijkheid biedt de eigen identiteit, van groepen en in mindere mate van individuen, vorm en uitdrukking te geven. Daardoor kunnen relaties, meestal spanningsverhoudingen, tussen allerlei groeperingen (gerekend naar klasse of stand, godsdienstige of culturele oriëntatie, gender, leeftijd, enzovoorts) in kaart gebracht worden. Dit spoor volgend laat Mei van Elteren genuanceerd zien hoe na de oorlog verschillen in de perceptie en de aangepaste overname van de Amerikaanse (muziek)cultuur leidden tot onderscheiden jeugdculturen. Paul Teeuwen schetst de geleidelijke breuk in de jaren zestig in de bemoeienis van bedrijven met hun personeelsleden na het werk, omdat de laatsten daarop steeds minder prijs stelden. Deze houding van verzet, met een beroep op de eigen waarden van de groep, tegen interventies van bovenaf wordt ook geanalyseerd in de bijdragen van Jan van Oudheusden en Ad van den Oord. De eerste toont aan dat Bossche jongelui zich in de jaren tien en twintig minder soepel schikten naar de katholieke beschavingsidealen ten aanzien van de vrijetijdsbesteding dan doorgaans wordt gedacht, terwijl Van den Oord in dezelfde geest overtuigend betoogt dat voormannen van de katholieke arbeidersbeweging in Oisterwijk, ook in deze jaren, niet als bondgenoten van de clerus beschouwd mogen worden in dit beschavingsoffensief. Bijdragen als deze geven de bundel glans, maar zijn toch onvoldoende in aantal om hun stempel daarop als geheel te kunnen drukken.

John Helsloot

E. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Dissertatie Nijmegen 1995, Migratie- en etnische studies II; Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, 277 blz., *f*49,50, ISBN 90 5589 014 6).

Heijs geeft een overzicht van de naturalisatiewetgeving in Nederland tussen het vertrek van Napoleon in 1813 en het verdrag van Maastricht in 1992. Centraal staat de vraag wie aanspraak kon maken op het Nederlanderschap. Deze op het oog simpele vraag leidde tot ingewikkelde politieke discussies. Elk antwoord riep een volgende

vraag op. Heijs geeft op heldere en overzichtelijke wijze aan waar de knelpunten in het beleid zaten. Aan de hand van de discussies over het Nederlanderschap laat hij zien hoe de overheid steeds opnieuw probeerde een coherente en rationele verklaring te bieden voor het arbitraire, opportunistische en emotioneel geladen beleid dat werd gevoerd.

Het simpele politieke antwoord op de vraag omtrent Nederlanderschap luidde: mensen met voldoende nationale gemeenschaps- en loyaliteitsgevoelens kunnen aanspraak maken op de Nederlandse nationaliteit. Of hun gevoelens inderdaad voldoende waren, werd afgemeten aan

de lengte van hun verblijf in Nederland, de bereidheid om voor het verkrijgen van de Nederlandse nationaliteit te betalen, en de wil om de oorspronkelijke nationaliteit op te geven. De aanvrager van de Nederlandse nationaliteit moest ook blijk hebben gegeven van maatschappelijk en zedelijk goed gedrag, moest zich 'in geest en gemoed' Nederlander voelen, of, zoals het meer recent werd genoemd, moest ingeburgerd zijn. In de praktijk betekende dat laatste dat de aanvrager in staat moest zijn een eenvoudig gesprek over dagelijkse dingen in het Nederlands te voeren.

Mensen die geboren waren in Nederland werden geacht vanzelf voldoende loyaliteitsgevoelens te hebben. Punt van discussie was of dit ook gold voor in Nederland geboren kinderen en kleinkinderen van migranten. Zouden zij, geboren en getogen als zij waren in Nederland, zoals andere in Nederland geborenen, vanzelf die loyaliteit ontwikkelen, en zouden ze daarom automatisch het Nederlanderschap moeten ontvangen of niet? Het antwoord daarop verschilde per tijdvak. In periodes waarin de tweede of derde generatie niet automatisch het Nederlanderschap kreeg toegewezen, werd er gevreesd voor het ontstaan van groepen mensen die zich in niets van andere Nederlanders onderscheidden, behalve door hun nationaliteit. Sommige leden van de Tweede Kamer meenden eind vorige eeuw dat daardoor in Nederland 'geheele koloniën van vreemdelingen' zouden ontstaan die generaties lang in Nederland woonden en in 'ieder opzicht, behalve in wettelijke zin, Nederlanders waren geworden'. Dit werd politiek en sociaal gezien niet wenselijk geacht. In de jaren tachtig van de vorige eeuw was echter gebleken dat bij automatische naturalisatie het probleem van de dubbele nationaliteit toenam.

Problemen omtrent de naturalisatie van de tweede en derde generatie kwamen voort uit een geringe belangstelling voor naturalisatie bij zowel de eerste generatie als bij hun nakomelingen. De voordelen van naturalisatie waren immers gering. Aan het einde van de negentiende eeuw was naturalisatie vooral van belang voor mensen van wie het inkomen zo hoog was dat ze aanspraak zouden kunnen maken op kiesrecht. Voorts was het Nederlanderschap interessant voor mensen die een openbare functie ambieerden. Voor alle anderen was de Nederlandse nationaliteit geen vereiste om langdurig in Nederland te kunnen verblijven en werken. In de jaren dertig van de twintigste eeuw veranderde dat, aanvankelijk door krapte op de arbeidsmarkt waardoor het werk van vreemdelingen niet langer verzekerd leek, en vervolgens door de situatie in Duitsland en de dreigende oorlog. Veel Duitsers die sinds lange tijd in Nederland woonden, en mensen die Duitsland onlangs waren ontvlucht toonden nu belangstelling voor naturalisatie. De jaren dertig waren echter een uitzondering. In de naoorlogse periode waren de voordelen minder duidelijk en liep het aantal naturalisaties in relatie tot het aantal vreemdelingen weer terug. Slechts een klein percentage van de langdurig in ons land verblijvende vreemdelingen liet en laat zich naturaliseren.

Dat de tweede en derde generatie vreemdeling bleef werd afwisselend wel en niet als een probleem gezien. Naturalisatie van de eerste generatie werd echter niet aangemoedigd. Drempels, zoals het hoge bedrag dat moest worden betaald en de lengte van de procedure, waren bedoeld als ontmoediging. De behandeling van een aanvraag kon eindeloos voortslepen wanneer de aanvraag niet op formele gronden kon worden afgekeurd, maar er wel bezwaren waren tegen naturalisatie. De vage criteria die in dat geval werden gehanteerd en de onduidelijke beslissingsbevoegdheid fungeerden als extra drempels.

Het naturalisatiebeleid was restrictief en ontmoedigend. Nederlanders die tien jaar buiten Nederland woonden, werden bovendien geacht hun loyaliteit te hebben verplaatst naar het nieuwe land en verloren daarom hun Nederlandse nationaliteit. In 1903, tien jaar nadat dit in de wet was geregeld, nam het aantal naturalisaties sterk toe omdat de zogenaamde oud-Nederlanders een andere mening waren toegedaan en hun Nederlandse nationaliteit terug wilden.

De bochten waarin de regering zich wrong in het kader van de nationaliteitswetgeving waren

het vreemdst bij het beleid ten aanzien van de inwoners van de koloniën. De koloniën waren volgens de regering weliswaar Nederlands grondgebied, maar dat betekende nog niet dat de inwoners Nederlanders waren. Inlanders werden in de tweede helft van de negentiende eeuw van het Nederlanderschap uitgesloten. Door deze uitsluiting, en door de uitsluiting van de aan de inheemse bevolking gelijkgestelde vreemde oosterlingen, werd een deel van de Nederlandse onderdanen statenloos vreemdeling. Deze situatie werd gewijzigd in 1910. De bewoners van Oost-Indië werden Nederlandse onderdanen, maar geen Nederlanders. Bij de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië kregen de zogenaamde 'inheemse Nederlandse onderdanen niet-Nederlanders', de zeventig miljoen inlanders, de Indonesische nationaliteit. De 'uitheemse Nederlandse onderdanen niet-Nederlanders', de in Indonesië wonende 'vreemde oosterlingen' waaronder een miljoen Chinezen, werden noch tot de Nederlandse noch tot de Indonesische natie gerekend. Zij verkregen de Indonesische nationaliteit, maar konden kiezen voor de Nederlandse. De 250.000 Nederlanders in Indonesië behielden het Nederlanderschap. Ze konden binnen twee jaar voor de Indonesische nationaliteit opteren, als zij in Indonesië waren geboren of daar minimaal een half jaar woonden. De Nederlandse regering hoopte dat de Indische Nederlanders massaal voor deze optie zouden kiezen. In Nederland waren deze Nederlanders niet echt welkom.

In tegenstelling tot de inwoners van Nederlands-Indië, bezaten de Surinamers wel steeds de Nederlandse nationaliteit. Bij de Surinaamse onafhankelijkheid kregen alle in Suriname geboren en woonachtige Nederlanders de Surinaamse nationaliteit. Alleen kinderen van ouders die buiten Suriname, in Nederland of op de Nederlandse Antillen waren geboren, kregen het recht te opteren voor het Nederlanderschap. De Javaanse Nederlanders in Suriname kregen geen optierecht. Aanvankelijk bestond het plan om in Nederland wonende Surinamers het Nederlanderschap te ontnemen. Op dit verbazende voorstel om in Nederland wonende Nederlanders hun nationaliteit te doen verliezen kwam felle kritiek. Het voorstel vond geen uitvoering. Surinaamse Nederlanders kregen het recht om tot tien jaar na de Surinaamse onafhankelijkheid te opteren voor de Surinaamse nationaliteit.

Heijs intrigerende beschrijving van het naturalisatiebeleid roept bij mij als lezer vragen op, vooral ten aanzien van de motieven en de gevolgen van naturalisatie. Het is op dit punt dat ik meer informatie zou hebben gewenst. Op een aantal plaatsen, verspreid door het boek, gaat Heijs in op verschillen tussen groepen in hun houding ten aanzien van naturalisatie. Onder Polen en Hongaren was de belangstelling voor naturalisatie na de Tweede Wereldoorlog groot, omdat ze niet geassocieerd wilden worden met het communisme in hun vaderland. Begrijpelijkerwijze wilden ook de meeste oud-Duitse joden na de Tweede Wereldoorlog zo spoedig mogelijk van nationaliteit veranderen. Door Molukkers werd naturalisatie gezien als verraad aan het RMS-ideaal. Marokkanen hebben op dit moment weinig belangstelling voor naturalisatie omdat zij Nederlanderschap niet alleen associëren met het land, maar ook met het christelijke geloof. Italiaanse ijsbereiders zijn ondanks hun langdurige verblijf in Nederland vrijwel niet genaturaliseerd. Een sterke emotionele band met het vaderland wordt als verklaring gegeven, geschraagd door het feit dat hun beroep is gebaseerd op hun Italiaanse identiteit. Van de 307 Britten die in de tweede helft van 1984 genaturaliseerd werden, blijkt 95% geboren te zijn in Hong Kong. Deze Hong Kong-Chinezen gaven er, gezien de onzekere toekomst van de kroonkolonie,

de voorkeur aan hun Britse nationaliteit te verruilen voor de Nederlandse. Dat gold echter niet voor alle migranten uit Hong Kong. Binnen de Man-gemeenschap, een familiegemeenschap met eigen culturele tradities, zou geen behoefte bestaan aan naturalisatie, omdat hun economisch zelfstandige positie in het restaurantbedrijf hen in staat zou stellen zich afzijdig te houden van de Nederlandse maatschappij. De bereidheid tot naturalisatie lijkt niet slechts voort te komen uit individuele motieven, maar is ook een groepsgebonden fenomeen. Heijs

ontkent dat niet, maar bespreekt het ook niet systematisch. Op verschillende plaatsen in zijn boek geeft Heijs staatjes van bijvoorbeeld het percentage Duitsers op het totaal aantal genaturaliseerden. Nergens staat echter een staatje met gegevens over het percentage Duitsers in Nederland dat is genaturaliseerd. Toch is dat in verband met de politieke discussie niet onbelangrijk.

In de laatste jaren is het naturalisatiebeleid gewijzigd. De procedure is vereenvoudigd, aanvragen hoeven niet langer te worden ingediend bij de politie, maar bij de gemeentesecretarie, de voorwaarden zijn openbaar en duidelijk, de behandelingstermijn is verkort, en de eis dat de oorspronkelijke nationaliteit moet worden opgegeven is vervallen. Wat is gebleven is vijfhonderd gulden die moet worden betaald en de halve dag vrij die moet worden genomen om het gemeentehuis te bezoeken. De winst is gering: minder moeite bij verlenging van het paspoort, makkelijkere regeling van reispapieren, stemrecht bij de landelijke verkiezingen. Tijd en geld kunnen op een betere manier worden besteed. Mijn conclusie uit Heijs' beschrijving van twee eeuwen naturalisatiebeleid zou zijn dat naturalisatie weinig te maken heeft met de ontwikkeling van loyaliteitsgevoelens of inburgering. Naturalisatie is niet het sluitstuk van een voltooid integratieproces. Indien de overheid van mening is dat naturalisatie een instrument is om inburgering te bevorderen, zoals het recente beleid lijkt te suggereren, dan zou naturalisatie kosteloos en automatisch na een tienjarig verblijf in Nederland moeten worden toegekend, tenzij de betrokkene daar bezwaar tegen heeft.

Wat Heijs beschrijft is veel spannender dan de titel van het boek doet vermoeden. Ofschoon niet altijd expliciet in zijn betoog, staat het belang van zijn verhaal voor de hedendaagse discussie over inburgering buiten kijf. Bovendien is het boek geen gortdroge opsomming van wetten, maar een helder betoog en, waar het gaat om rechtvaardiging van het beleid, ronduit vermakelijk.

Marlou Schrover

M. van der Beek, *De muntslag ten tijde van koning Willem I. Ontwerp en productie van de Nederlandse munten 1814-1839*, A.A.J. Scheffers, ed. (Een nieuwe vorst, een nieuwe munt I; Utrecht: Het Nederlandse muntmuseum, 1997, 235 blz., ISBN 90 73465 03 6).

Dit boek is het eerste deel van een serie van zes boeken over de geschiedenis van de muntproductie van het Koninkrijk der Nederlanden. Deze serie heeft als titel ‘Een nieuwe vorst, een nieuwe munt’. Elk deel van de serie bespreekt de geschiedenis van de munten die zijn geslagen in de regeringsperiode van een van de zes vorsten van het koninkrijk.

De serie is in het bijzonder opgezet om tegemoet te komen aan de groeiende belangstelling voor de vaderlandse muntgeschiedenis en richt zich vooral op (aankomende) muntverzamelaars. Vermeldenswaard is dat er in het Nederlandse Muntmuseum tegelijk met het uitkomen van het boek een expositie is ingericht, getiteld: ‘Een nieuwe vorst, een nieuwe munt: de muntslag ten tijde van koning

Willem I'. Het is de bedoeling dat ook de andere vijf te verschijnen boeken van de serie vergezeld zullen gaan van een expositie.

Het boek bestaat uit twee delen: het eerste deel bestaat uit tien hoofdstukken, waarin uitvoerig wordt ingegaan op de muntslag in de periode 1814-1839. Veel aandacht gaat uit naar de voorgeschiedenis van de Muntwet van 1816; deze wet is belangrijk geweest voor de muntproductie in de onderhavige periode. De wet werd in 1839 vervangen door een nieuwe muntwet, die een nieuwe periode voor het Nederlandse muntwezen inluidde.

Het eerste deel geeft een goed inzicht in de vaak moeizame totstandkoming van een nieuwe reeks munten; er waren talrijke problemen en tegenslagen te overwinnen. De auteur geeft

hiervan een grondig verslag. Men kan zich afvragen of het geschetste beeld voor de doelgroep niet te detaillistisch is.

Acht bijlagen vormen het tweede deel van het boek. Dit catalogusdeel geeft een beeld van de collectie munten van het Nederlandse Muntmuseum. De belangstelling van muntverzamelaars zal vooral naar dit deel uitgaan. Als bijlagen zijn onder meer opgenomen: de inventaris van het Utrechtse munthuis in november 1818, de lijst van opdrachtgevers voor de productie van de gouden dukaat in 1814, de oplevering van de Nederlandse munten per maand, 1814-1839, het uittreksel uit de verbalen van muntbusopening over de jaren 1814-1838, en de catalogus van de Nederlandse munten uit de periode 1814-1839, behorende tot de monetaire voorbeeldcollectie die wordt beheerd door het Nederlandse Muntmuseum.

Het gebruik van vakjargon is in een boek dat niet alleen de politieke besluitvorming inzake de muntproductie maar ook de daadwerkelijke productie tot onderwerp heeft, niet te vermijden; toch is het tot het noodzakelijke beperkt gebleven. Hoewel de meeste termen in de tekst worden uitgelegd, was een glossarium toch nuttig geweest. Wellicht kan dat nog in deel VI worden opgenomen, evenals een register. Helaas ontbreken een literatuurlijst en een lijst van geraadpleegde archieven. Dat het voorwoord, geschreven door de huidige muntmeester drs. Chr. van Draanen, vermeldt dat de auteur gebruik heeft gemaakt van archieven en collecties die worden beheerd door het Nederlandse Muntmuseum, is onvoldoende compensatie.

Het boek is geschreven in een vlotte verteltrant en is tevens mooi geïllustreerd. De elf tabellen en de grafieken hebben, evenals de illustraties, een duidelijk ondersteunende en verhelderende functie. De auteur is erin geslaagd een vrij complexe materie op een voor de geïnteresseerde leek begrijpelijke wijze te presenteren. Het overigens goed verzorgde boek bevat helaas enkele typografische onzorgvuldigheden, bijvoorbeeld de foutieve afbreking op bladzijde 46 van het woord ‘muntmeester-steken’ in plaats van ‘muntmeesters-teken’ en de door de staarten der letters lopende onderstrepingslijnen. Desondanks zal het de muntverzamelaars zeker aanspreken en biedt het een algemene inleiding aan niet numismatisch geschoolden.

Wil H.M. Fries

J.P. de Valk, ed., *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der rooms-katholieke kerk in Nederland 1832-1914. Archiefwijzer van Romeinse archivalia,* I, *Chronologische lijst van documenten,* II, *Archieven, overzichten en indices* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie CCXXX, CCXXXI; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1996, xlii + 827, 632 blz., ISBN 90 5216 080 5 (I), ISBN 90 5216 081 3 (II)).

Toen J.P. de Valk na het verschijnen van het door P.J. van Kessel verzorgde derde deel van de *Romeins(ch)e bescheiden* (jaren 1795-1813) in 1975 de serie ging voortzetten, heeft het tot 1991 geduurd eer deel IV (jaren 1814-1831) het licht zag. Die lange periode was gerechtvaardigd: er moest naar een nieuwe formule gezocht worden, want de klassiek geannoteerde tekstuitgave kon niet meer vanwege de hoeveelheid materiaal en ook vanwege het probleem van het selectieprincipe. Een

andere reden was voorts dat De Valk een beschrijving van de onderzochte archieven en een schets van de institutionele en biografische context wilde geven. Zo kwam er een archiefwijzer in dubbele zin tot stand: enerzijds een chronologisch genummerde lijst van 5448 archiefstukken met een korte aanduiding van de inhoud, anderzijds een gids door de archieven zelf. Slechts vijf jaar daarna heeft De Valk de voortzetting van deel IV kunnen publiceren (formeel niet als deel V). Deel IV had tot 1853 moeten gaan, maar ging niet verder dan 1831; deze inperking wordt nu goedgemaakt door tot 1914 door te gaan. De eerste

band is opnieuw een chronologisch geordende lijst van nu 6395 documenten, de tweede beschrijft archieven en personen. Er is vanwege de hoeveelheid en de aard van het materiaal van afgezien alle documenten te vermelden; aan bod komen - in ruime zin - de berichten die informatie bevatten over kerkelijke en ook wel politieke toestanden in Nederland en de koloniën, terwijl niet ter sprake komen de financiële en economische betrekkingen tussen Nederland en de Pauselijke Staat, liturgische kwesties of aanvragen voor dispensaties, gunsten en relikwieën (maar - o lintjesregen - wel de aanvragen voor pauselijke onderscheidingen en eretitels). Een selectie op basis van aanvaardbare, verstandige criteria. Omdat niet alles opgenomen is, worden alle archieven waar mogelijk nog iets te vinden is voorgesteld. De onderzoeker wordt verder op weg geholpen.

Naar de formele kant is deze publicatie een voorbeeld van eruditie en precisie. Het is niet makkelijk 'landgenoot, vakgenoot en vriend' (viii) De Valk op een fout te betrappen; laat ik een drukfout op bladzijde 512 van deel twee en de computergril in nummer 3079 terzijde, dan kom ik op de oneffenheid op bladzijde 325 van deel twee (Congregazione *per* gli studi) en de inhoudelijke vergissing in nummer 3736 (de eerste encycliek van Leo XIII dateert van 21 april 1878 en is getiteld *Inscrutabile Dei consilio*). Naar de inhoudelijke kant kunnen deze banden alleen maar relevant genoemd worden. Wie zich bezighoudt met de verschillende aspecten van de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, zoals de hiërarchie en haar functioneren, het kloosterleven, de betrekkingen kerk-staat, de missies of de gebruikelijke wrijvingen tussen regulieren en seculieren, komt te weten wat de Romeinse archieven daarover bevatten. Maar er is meer te vinden: berichten over de onderwijswetgeving of over het koninklijk huis (nummer 5387: 'problemen bij het vinden van een geschikte echtgenoot voor koningin Wilhelmina'). Nogal veel berichten zijn gewijd aan de beide Haagse vredescongressen, waarvan de Heilige Stoel was uitgesloten op aandringen van Italië. Om een idee te geven van hoe men geïnformeerd wordt het volgende voorbeeld. Nummer 2669: '5.9.1863. Van L. Oreglia, apostolisch internuntius, aan kardinaal G. Antonelli, staatssecretaris. Arrestatie van Zwijsens huisknecht, verdacht van de moordaanslag op de aartsbisschop. Ook oud-apostolisch internuntius Vecchiotti stond onder verdenking'. Er zijn ook curieuze gegevens: nummer 3072 vermeldt dat ene dr. J.H. Ridder uit Amsterdam het *perpetuum mobile* heeft uitgevonden en dit voor slechts enkele miljoenen ter beschikking stelt aan Pius IX.

Om een beter inzicht te krijgen in het onderzoek en zijn vele moeilijkheden, is het nodig in deel twee de beschrijving van de archiefcomponenten aandachtig door te nemen. Intussen bevatten deze beschrijvingen ook inhoudelijke gegevens: men komt op het spoor van een brief van Metternich uit 1850 (niet uit 1851) met een karakterisering van koningin Sophie der Nederlanden of krijgt een overzicht van de goedkeuring van talrijke broederschappen, zo belangrijk in het functioneren van de katholieke zuil. Niet alleen voor de geschiedschrijving over Nederland zijn deze banden relevant. Met de biografische gegevens van de functionarissen verbonden aan de Romeinse curie tussen 1832 en 1914 (bijlage 3) verschaft De Valk hulp aan ieder die de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en andere landen in die periode wil bestuderen. Bovenal is deze archiefgids een waardevol instrument om beter wegwijs te raken in de Romeinse archieven, op de eerste plaats het Archivio segreto Vaticano. Te vaak komt dat over als het labyrint van de kloosterbibliotheek beschreven door

Umberto Eco in diens *De naam van de roos.* Voor wie het Nederlands beheerst, zijn de dwaalwegen wat korter geworden. Overigens mag uit de beschrijving van de archieven van de Heilige Stoel blijken, juist onder het aspect van inventarisering, ontsluiting en toegankelijkheid, dat materiaal soms echt niet te vinden is, ook al moet het er zijn.

M.J.J.G. Chappin

J. Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, xi + 402 blz., *f*47,50, ISBN 90 5589 064 2).

Over dienstboden liggen nu drie overzichtelijke boeken voor, waarvan twee dissertaties. Het eerste is het goed gedocumenteerde *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* van B. Henkes en H. Oosterhof (Nijmegen, 1985). Dit behandelt zaken als de keuze voor en voorbereiding op het dienstbodenbestaan, het zoeken van een dienstje, formele arbeidsomstandigheden, vakorganisatie, omgangsvormen en de van waardering tot grote onvrede uiteenlopende reacties van dienstboden op hun werk. Het tweede boek is de originele en veel geprezen dissertatie van B. Henkes *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam, 1995). Zij onderzocht de komst van Duitse dienstboden naar Nederland en beschreef zowel de ervaringen en opvattingen van 'vrouwelijke nieuwkomers' als die van de mensen en instanties die binnen de ontvangende samenleving met hen te maken kregen in een bovendien politiek gecompliceerde periode. Zich baserend op zowel tijdsdocumenten als interviews diepte Henkes niet alleen een bepaald aspect van de geschiedenis van dienstboden uit maar leverde zij ook een bijdrage aan de discussie rond de betekenis van het begrip nationale identiteit. De dissertatie van de aan de Universiteit van Amsterdam verbonden historica Poelstra - het resultaat van stug volhouden, zoals het voorwoord leert - gaat aan beide boeken vooraf omdat dit over de periode tussen 1840 en 1920 gaat. Anders dan de ondertitel suggereert, behandelt Poelstra niet zozeer de huishoudelijke arbeid zelf als wel het denken daarover, zoals terug te vinden in wetsvoorstellen, juridische en politieke debatten, damesbladen en een tijdsdocument als *Dienstboden de ergste plaag des levens* uit 1857. Deels komt dit door het beschikbare bronnenmateriaal, deels door haar specifieke belangstelling. Volgens Poelstra immers waren het de werkgevers - *de iure* de man, *de facto* de echtgenote - en de wetgever die benoemden wat dienstboden waren, welke rechten en plichten zij hadden en hoe zij zich dienden te gedragen. Omdat Poelstra dus vooral toont hoe de burgerij haar dienstboden zag, had de ondertitel beter 'burgerlijke opvattingen over huishoudelijke arbeid' kunnen luiden.

Het boek valt in drie delen uiteen, wat overigens niet uit de inhoudsopgave valt op te maken. Het eerste deel (over de jaren veertig) gaat over het standsonderscheid tussen dienstboden en hun werkgevers en behandelt vooral de oorspronkelijke juridische basis van het huispersoneel. Het tweede deel (tot en met de jaren tachtig) behandelt het denken over vrouwenarbeid, onder meer in samenhang met de vermeende onzedelijkheid van vrouwen uit lagere klassen. Het derde deel (vanaf de jaren negentig) gaat over huishoudelijke arbeid als vak, zowel in de politiek als de maatschappij. In het algemeen geldt dat Poelstra de ontwikkelingen van het debat in chronologisch opzicht braaf volgt, maar met weinig theoretische verdieping of veralgemenisering en weinig vergelijkend (met andere landen of andere beroepen zoals winkelbedienden). Hierdoor staat het boek tamelijk op zichzelf. De einddatering 1920 uit de ondertitel is in zoverre ongelukkig dat dit niet het eindpunt van het door

haar onderzochte debat is. Hoofdstuk 11 gaat dan ook nog in op de jaren twintig en zelfs later.

Een echt verhelderend antwoord op de centrale vraag waarom werkgevers hun vrouwelijk huispersoneel zo negatief waardeerden, namelijk als anders en vooral 'minder', biedt het boek niet. In haar conclusie begint Poelstra het antwoord te zoeken in de kwalificatie van vrouwenarbeid. Het anders zijn van dienstboden verklaart zij deels uit seksesegregatie (waarbij zij tussendoor poneert dat de specifieke opvattingen over huishoudelijke arbeid ten grondslag hebben gelegen aan het algemene denken over vrouwenarbeid als 'anders' en minderwaardig), deels uit beperkingen van de vrouwenbeweging die wel de toetreding van vrouwen tot het

arbeidsterrein buitenshuis bepleitte maar niet een herverdeling van arbeid binnenshuis: 'De huishouding bleef vrouwendomein' (284). Volgens Poelstra werden huisvrouwen in de dagelijkse omgang met dienstboden geconfronteerd met hun eigen 'onbestemde positie' (zij geen echte werkgeefster en de bode geen volwaardige arbeidskracht). Hoewel de vrouwenbeweging steeds meer aspecten van de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen ter discussie stelde, gold dit niet voor een gelijkere verdeling van de verantwoordelijkheid voor het huishouden. Pas toen de in dit opzicht als bliksemafleiders fungerende dienstboden verdwenen, kon de huishoudelijke arbeidsdeling naar sekse een politiek strijdpunt worden (291). Dit betoog geeft wel een belangrijke politieke dimensie van het onderwerp van deze dissertatie aan maar verklaart nog steeds niet waarom er nu zo op het huispersoneel werd afgegeven door zowel vrouwen als mannen.

Bob Reinalda

M. Keyser, J.F. Heijbroek, I. Verheul, ed., *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe reeks II; Zutphen: Walburg pers, 1996, 319 blz., *f* 49,50, ISBN 90 6011 964 9).

Deze artikelenbundel is uitgebracht ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan van de Koninklijke vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, thans onderdeel van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Het woord 'boekhandel' had toentertijd een bredere betekenis dan tegenwoordig: het bestreek alles wat met het boekenvak te maken had, waaronder ook het uitgeven van boeken.

Frederik Muller was een van de oprichters en een van de meer gerespecteerde antiquariaatsboekhandelaars van zijn tijd. Als zoon van een doopsgezind predikant, later hoogleraar, vatte hij al snel liefde voor het boek op. Hij was een *self-made man* en leerde het vak in de winkel van zijn oom. Zijn loopbaan begon als bibliograaf/catalogiseerder van de bibliotheek van de doopsgezinde kerk. Ook toen hij later een eigen antiquariaat begon, stelde hij nog steeds zelf zijn catalogi samen en gaf die zelf uit. Op grond van buitenlandse voorbeelden streefde hij naar hogere bibliografische standaarden dan toen gebruikelijk waren, en zijn voorbeeld vond navolging omdat men snel inzag dat een systematische catalogus weliswaar meer tijd kostte, maar wel een grotere omzet tot gevolg had. Door bij veilingen de kavels niet gesorteerd naar formaat maar naar onderwerp aan te bieden, wist Muller de omzet verder te verhogen.

Deze motieven spelen in de verschillende artikelen steeds door elkaar heen: Muller was een enthousiast verzamelaar van boeken en prenten, maar vooral voor de verkoop; hij streefde naar betrouwbaarheid, maar met het doel de winst te vergroten en we kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat wanneer hij iets schijnbaar onbaatzuchtig deed, hij hoopte dat het daarmee verworven respect de omzet ten goede zou komen. Het beste voorbeeld is waarschijnlijk de aanleiding tot deze bundel: hij schonk driehonderd kostbare werken voor een bibliotheek, mits deze in zijn woning zou

worden ingericht, en wilde later toen de bibliotheek weinig bleek te worden gebruikt deze wel weer terugnemen. Gelukkig is dat niet gebeurd.

De enige uitzondering hierop is zijn houding ten opzichte van het auteursrecht. Het artikel hierover van Chris Schriks (127-143) was voor mij het hoogtepunt van de bundel. Het auteursrecht was in Nederland tot 1881 uitzonderlijk slecht beschermd. Muller was een van de zeer weinigen die zagen dat het morele recht van de schrijver/vertaler en het zakelijke recht van de uitgever beide wettelijke bescherming behoeven.

Het boek is het resultaat van een project in samenwerking met derdejaars studenten, hetgeen

doet vermoeden dat onder tamelijk grote tijdsdruk is gewerkt. Maar al te vaak is dit expliciet of impliciet merkbaar. De samenstellers van de bibliografieën van Mullers catalogi en artikelen, en die van boeken over hem, merken op dat er vermoedelijk nog wel meer zou zijn te vinden. Dat is in een werk als dit natuurlijk jammer. De waarde van het boek wordt ernstiger geschaad doordat ook de bronnenstudie voor de bibliografische artikelen kennelijk weinig heeft opgeleverd: bij herhaling worden citaten van en over collega's of generatiegenoten als ‘ongetwijfeld’ ook op Muller van toepassing verklaard.

De samenstellers hebben bij hun pogingen om het meer algemene belang van Muller aan te tonen ook geen geluk gehad. Het artikel over zijn *album amicorum* begint met wie en wat er allemaal in hadden kunnen staan - het blijken een verjaardagsversje van Hoffmann von Fallersleben en wat rijmelarij van studievrienden en tantes te zijn. Zijn bestuurslidmaatschap van de vereniging liet in de notulen zijn commentaar na, dat bezoek aan letterkundige congressen niet kosten-effectief was - maar ze gingen gewoon door. Deelname aan een wereldtentoonstelling achtte hij zinvol - mits dat niet te veel kostte. Zijn standpunt over openbare bibliotheken was onsamenhangend. Hij geloofde niet dat Coster de boekdrukkunst had uitgevonden, maar luisterde wel de tentoonstelling ter ere van het onthullen van zijn standbeeld met een stand op.

Zou meer tijd veel nieuwe inzichten hebben opgeleverd? Ik denk het niet. De Muller die naar voren komt, is een goed vakman, iemand die het niet erg vond een minderheidsstandpunt in te nemen maar daarbij niet te ver ging, gewaardeerd door collega's, op wie hij een goede maar geen radicale invloed uitoefende, en onbekend buiten zijn eigen kring. Hij leefde zoals destijds van de man uit de gegoede middenklasse die hij was, verwacht mocht worden.

W. Pelt

H. Buiter, *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht* (Utrecht: Matrijs, 1997, 159 blz., ISBN 90 5345 096 3).

De discussie over industriële monumenten centreert zich vaak rond de vraag of iets mooi of lelijk is. Dat industriële objecten ook een verhaal kunnen vertellen over hoe mensen vroeger leefden en werkten, blijft helaas vaak een onderbelicht punt. Hans Buiter neemt in zijn boek *Fabriekswerk* daarom afstand van het esthetische vraagstuk en breekt een lans voor de erkenning van de historische waarde van fabrieksgebouwen.

In dit werk gaat Buiter in op de geschiedenis van een keur van bedrijven die in het verleden in de provincie Utrecht gevestigd zijn geweest. Hij behandelt in twintig hoofdstukken het industrieel erfgoed in het Sticht, gegroepeerd naar de verschillende bedrijfstakken. De provincie herbergde een uitzonderlijk breed scala van industriële activiteiten: *Fabriekswerk* gaat onder meer in op de fabricage van bakstenen, aardewerk, hout, touw, consumptiegoederen, veevoer, ijzer en staal, drukwerk, water, gas en elektriciteit. Niet alleen het fabrieksgebouw, ook de geschiedenis van het productieproces krijgt Buiters ruime aandacht. Hij legt duidelijk uit waarom de verschillende bedrijfstakken juist op hun specifieke plaats konden ontstaan, hoe de

wijze van fabricage in de loop van de jaren veranderde en waarom alle bedrijven uiteindelijk verdwenen zijn. De vaak technische verhandelingen over de productieprocessen zijn meestal voorzien van tekeningen die de tekst verduidelijken. Buiter behandelt nadrukkelijk vooral de productie in de verschillende fabrieken. Andere aspecten van het fabriekswerk, zoals transportsystemen, arbeiderswoningen en kantoren krijgen alleen dan aandacht wanneer er een duidelijke samenhang is met het specifieke productieproces.

De branche-gewijze aanpak, waarbij per bedrijfstak steeds enkele fabrieken besproken wor-

den, zorgt dat de hoofdstukken niet al te specialistisch worden: *Fabriekswerk* is gericht op het verstrekken van een algemeen beeld van de ontwikkeling van industriële activiteiten in Utrecht. Helaas draaft Buiter wat door waar hij vermeldt dat sommige van de door hem beschreven objecten ook open staan voor bezichtiging. Hierdoor hebben enkele hoofdstukken een wel erg hoog VVV-brochuregehalte gekregen.

Buiter ontpopt zich als een warm pleitbezorger van het belang van behoud van ons industrieel erfgoed als specifiek onderdeel van ons cultureel erfgoed. Wel erkent hij dat met name industriële gebouwen iets tijdelijks hebben. Bedrijfsgebouwen zijn in het verleden voor een specifiek doel gebouwd. Wanneer ze hun functie verliezen, worden ze meestal afgebroken. Buiter noemt dit een logisch en natuurlijk proces. Behoud van industriële monumenten gaat volgens Buiter in tegen de natuurlijke gang van zaken. Om een object te behouden en voor sloop te behoeden, zijn volgens hem dan ook mensen nodig die duidelijk kunnen onderbouwen waarom juist dit gebouw de moeite van het behouden waard is. Het is overigens niet Buiters bedoeling om alles te behouden: het gaat hem om objecten die op heldere wijze het historische verhaal vertellen van de branche waarvan ze deel uitmaakten of van de regio waarin ze gevestigd waren.

Buiter laat met dit boek zien dat industriële monumenten geen geïsoleerde objecten zijn, maar dat ze een integraal deel uitmaken van de geschiedenis. Hoewel het werk niet de pretentie heeft allesomvattend te zijn, geeft het een uitgebreid overzicht van de industriële monumenten in de provincie Utrecht. Daarmee is *Fabriekswerk* een informatief, goed verzorgd en ruim geïllustreerd boek, dat, hoewel de titel anders zou kunnen doen vermoeden, zeker geen fabriekswerk is.

Milo van der Burgt

A.N. Hesselmans, *'De ware ingenieur'. Clarence Feldmann, Delfts hoogleraar en grondlegger van de provinciale elektriciteitsvoorziening* (Dissertatie Technische universiteit Delft 1995; [S. 1.: s. n., s. a.,] 322 blz.).

Ieder die wel eens in het donker heeft gezeten omdat ergens anders in Nederland de stroom uitviel, weet dat de elektriciteitsvoorziening in ons land in hoge mate is geïntegreerd. De opbouw van een elektriciteitsnet op interlokaal niveau is in de periode rond de Eerste Wereldoorlog begonnen. Een van de sleutelfiguren in deze ontwikkeling is de Delftse hoogleraar in de elektrotechniek Clarence Feldmann geweest.

Feldmann was een kosmopolitische figuur. Hij werd in 1867 geboren in een gezin van Duitsjoodse immigranten in New York, keerde na de dood van zijn vader in 1873 met zijn moeder en zus terug naar de geboortestreek van zijn ouders, Beieren, studeerde elektrotechniek aan de Technische Hochschule in Darmstadt, werkte vervolgens ruim tien jaar als ingenieur bij fabrieken in Boedapest en Keulen, vestigde zich in 1902 als privaat-docent opnieuw in Darmstadt en verhuisde ten slotte na zijn benoeming aan de Technische Hogeschool in Delft in 1905 naar Nederland, waar hij zich in 1911 liet naturaliseren. Na zijn afscheid van de TH in 1937 kon hij nog een paar jaar van zijn pensioen genieten. Hij overleed na een korte ziekte in juli 1941.

Aan deze Amerikaans-Duitse pionier van de elektrotechniek in Nederland is door Ton Hesselmans onlangs een studie gewijd (als proefschrift verdedigd in Delft), die hij zelf omschrijft als een ‘techniek-biografie’. De mens Feldmann was voor Hesselmans minder interessant dan de docent, ontwerper, organisator en adviseur. Aan het begin en het eind van het boek deelt hij wel het een en ander mee over het persoonlijk leven van zijn hoofdfiguur - hij hield bijvoor-

beeld van stripboeken en Karl May-verhalen en keek graag naar Tarzanfilms - maar dat is eigenlijk toch alleen een soort randversiering. Het hoofddoel van de schrijver was, meer inzicht te krijgen in Feldmanns rol in de opkomst van de elektrotechniek als technische wetenschap en de ontwikkeling van de elektriciteitsvoorziening in Nederland. Daartoe deed hij uitgebreid onderzoek in archieven van elektriciteitsbedrijven, provinciale besturen en de TH Delft, voerde gesprekken met een dozijn familieleden en oud-studenten en bestudeerde meer dan 250 publicaties van Feldmanns hand die tussen 1888 en 1941 verschenen.

Hesselmans is in zijn opzet zeker geslaagd. Hij weet de beide lijnen in zijn verhaal - het werk van de man zelf en de context waarbinnen dit plaatsvond - elk apart scherp neer te zetten en overtuigend met elkaar te verbinden. Feldmann kwam voor Delft en het Nederlandse elektriciteitswezen werkelijk als geroepen, zo wordt duidelijk, omdat hij alle kwaliteiten in zich verenigde waar op dat moment behoefte aan was. Niet alleen beschikte hij dankzij zijn specialistische opleiding in Darmstadt en zijn ruime ervaring in de industrie over een zeldzame expertise zowel in de theorie als de praktijk van de elektrotechniek, hij had ook al door middel van verschillende leerboeken en artikelen bewezen goed in staat te zijn die kennis helder over te brengen. Als nieuwkomer in Nederland was hij bovendien uitstekend geschikt als onpartijdig adviseur op te treden bij de voorbereiding en uitvoering van projecten in het kader van de schaalvergroting in de elektriciteitsvoorziening, die toen juist begon. Vanaf 1906 werd hij in alle provincies, behalve Noord-Holland en Noord-Brabant, door elektriciteitsbedrijven of provinciale besturen aangezocht om advies uit te brengen over de opzet van interlokale distributiesystemen van elektriciteit. Meer dan eens was hij ook zelf betrokken bij het ontwerpen van centrales.

Maar echt spannend is het boek niet geworden. Dat ligt voor een deel aan de persoon van Feldmann. Hij was nu eenmaal zo iemand die liever zijn doel bereikte door tactisch manoeuvreren dan door met de deuren te smijten. Een Tarzan van de hoogspanningsdraden werd hij nooit. Intussen wist hij uitstekend wat zijn deskundigheid voor zijn opdrachtgevers waard was. Met zijn advieswerk aan elektriciteitsbedrijven in de periode 1909-1940 toucheerde hij meer dan hij als hoogleraar verdiende. Toch is het gebrek aan spanning voor een deel ook toe te schrijven aan de optiek van de auteur. Op debatten en controverses die in Feldmanns directe omgeving speelden gaat hij nauwelijks in. Dat in de tijd waarin Clarence Feldmann in Delft doceerde door ingenieurs druk werd gediscussieerd over de voors en tegens van de toenemende vervlechting van het ingenieursberoep en de moderne industrie - zoals met name door Harry Lintsen en Nil Disco is beschreven - zou men uit deze techniek-biografie niet direct kunnen opmaken. Toch moeten die discussies ook voor de elektrotechnische ingenieurs die Feldmann opleidde, zeer relevant zijn geweest omdat de industrie immers - naast de gemeentelijke en provinciale elektriciteitsbedrijven - veruit hun belangrijkste werkgever was. Welk standpunt nam de vereerde leermeester in deze debatten in? En als hij zich van een standpunt onthield, hoe kwam dat dan? Afwezigheid van een standpunt vraagt ook om een verklaring. In dit opzicht belooft de hoofdtitel van Hesselmans overigens degelijke studie meer dan de inhoud waarmaakt.

C.A. Davids

H.A.O. de Tollenaere, *The politics of divine wisdom. Theosophy and labour, national, and women's movements in Indonesia and South Asia, 1875-1947* (Dissertatie Nijmegen 1996; Nijmegen: Katholieke universiteit, 1996, xxiii + 459 blz., *f*59,50, ISBN 90 373 0330 7).

De Tollenaere behandelt in zijn dissertatie, waarop hij in 1996 aan de Katholieke universiteit Nijmegen promoveerde, de invloed van de Theosofische Vereniging op de arbeiders-, vrouwen- en nationalistische beweging in Nederlands-Indië en Zuid-Azië, met name Brits-Indië. Twee vragen staan hierbij centraal: was de theosofie in de onderhavige periode apolitiek (hetgeen door sommige auteurs wordt beweerd), en, zo nee, bevond de theosofie zich aan de linkerzijde van het politieke spectrum (hetgeen door andere auteurs wordt beweerd)? De Tollenaere besteedt ruim een kwart van zijn boek aan uitleg over het begrip theosofie, aan een geschiedenis van de beweging en aan de sociale achtergrond van haar leden. Theosofie is een kruising tussen religie, filosofie en wetenschap. Als religie kan zij worden beschouwd als een rijke synthese van de wereldgodsdiensten - of, zoals vele critici het zagen, als een rommeltje van metafysische ideeën. Concepten als reïncarnatie en karma spelen een belangrijke rol, evenals esoterie en occultisme. In de theosofische wetenschap is helderziendheid (de 'theosofische microscoop') belangrijker dan empirische waarneming of gedegen bronnenkritiek. Vooral onder het charismatische leiderschap van H. P. Blavatsky (van 1875, het jaar van oprichting, tot 1891), H.S. Olcott (1891-1907) en Annie Besant (1907-1931) groeide de beweging sterk. In 1928, het hoogtepunt qua ledenaantal, telde de Theosofische Vereniging ruim 45.000 leden wereldwijd. Het hoofdkwartier van de vereniging was toen al vele decennia gevestigd in Zuid-India.

De rest van het boek is gewijd aan de Theosofische Vereniging in bovengenoemde kolonies. Daarbij gaat de meeste aandacht (zo'n 80%) naar Nederlands-Indië. Van de drie genoemde thema's komt de vrouwenbeweging er zeer karig van af. De Tollenaere heeft in zijn bronnen weinig over dit onderwerp aangetroffen. Een relativerende opmerking bij het in de titel opgegeven tijdsbestek (circa driekwart eeuw) is gepast. In wezen behandelen de passages over Indië en India een tiental jaren rond 1920, exclusief aanloop en uitloop. Het was in deze korte periode dat de Theosofische Vereniging zowel in India (denk aan de kortstondige leidinggevende rol van Annie Besant in het Indian National Congress) als in Indië (met name de invloed van de Indische theosoof Van Hinloopen Labberton op de inheemse beweging) een stempel op de politieke wereld kon drukken. Met deze constatering is in feite al een ontkennend antwoord gegeven op De Tollenaeres eerste onderzoeksvraag. De theosofen bemoeiden zich wel degelijk met politieke kwesties in de Aziatische kolonies. Wat betreft de tweede onderzoeksvraag constateert de auteur dat veel toonaangevende theosofen in politieke zin van links naar rechts opschoven. Hier wreekt zich echter het ontbreken van een duidelijke definiëring van de termen 'links' en 'rechts'. In Indië polariseerden zich de politieke stellingnames rond 1920 sterk. De Nederlands-Indische theosofen waren te scharen onder de ethische richting, die in wezen sympathiek stond ten opzichte van het inheemse bewustwordingsproces, maar niet mee kon gaan met de radicale stroming die zich in deze periode sterk manifesteerde. De theosofen zijn daarom onder de gematigde middengroep te scharen, die weer sterk verschilde van de conservatieve Europese stroming, die als 'rechts' te kwalificeren is.

De Tollenaeres betoog over de invloed van de theosofie op verschillende onderdelen van de emancipatiebeweging in de kolonies is boeiend en goed gedocumenteerd. Zijn analyse is echter niet op alle punten overtuigend. Ik beperk me hier tot zijn visie op de inheemse beweging in Nederlands-Indië. De Tollenaere beschrijft welke

groepen uit de Javaanse samenleving lid werden van de Theosofische Vereniging (op andere eilanden, behoudens Sumatra, had de vereniging geen of nauwelijks inheemse leden). Dat waren mensen uit hogere kringen - hetgeen ook voor de Theosofische Vereniging in India en Europa opging - en dan met name uit de adellijke families uit de Vorstenlanden, hart van de Javaanse cultuur. De Tollenaere houdt zich wel bezig met de vraag wie lid werd van de vereniging, maar niet met de vraag waarom, en, vervolgens, wat het lidmaatschap zei over de innerlijke overtuiging van de leden. De

theosofen maakten deel uit van de ethische richting, die verder bestond uit een zeer heterogene groep Nederlanders: zij hadden gemeen dat zij stonden voor de 'opheffing van den inlander'. Zij toonden belangstelling voor het inheemse cultuurgoed en wilden de Javanen in materiële en immateriële zin vooruit helpen. Het was voor Javanen uit hogere kringen aantrekkelijk om aansluiting te zoeken bij deze Nederlanders, die hen, in tegenstelling tot vele andere Nederlanders, serieus namen. De theosofen hadden bovendien ten opzichte van andere ethici als voordeel dat hun religieuze ideeën nauw aansloten bij die van de Javanen: in beider bovennatuurlijke wereld speelden hindoeïstische concepten een belangrijke rol. Geld was soms een andere, meer basale, grond voor aansluiting. Theosofen, evenals andere ethici, financierden inheemse organisaties en namen jonge inheemse studenten onder hun hoede, vaak ook in financiële zin. Veel ontwikkelde Javanen verlieten de vereniging na, of soms al tijdens, hun studie. Verder waren rond 1920, toen de polarisatie zich inzette, veel ontwikkelde Javanen tegelijkertijd lid van verschillende verenigingen die soms tegenstrijdige standpunten innamen. Kortom, een lid van de Theosofische Vereniging zal nogal eens niet van de ideologie van de theosofie overtuigd zijn geweest en om een andere reden lid zijn geworden. De Tollenaere staat niet bij deze mogelijkheid stil. Toch heeft deze constatering belangrijke consequenties voor een analyse van de invloed van de theosofie op het politieke leven. Waar De Tollenaere een ontwikkelde Javaan opvoert als theosoof (omdat hij lid was of was geweest), is het zeer wel mogelijk dat deze persoon niet als theosoof sprak, maar als ontwikkelde Javaan die ook lid was (geweest) van de Theosofische Vereniging. Zo voert het te ver om te concluderen dat Sukarno 'theosofisch opgevoed' werd (403); vele religieuze, filosofische en politieke ideeën speelden immers in zijn jeugd een rol. En de Javaanse nationalist R.M. Soetatmo Soeriokoesoemo sprak eerder als Javaans nationalist dan als theosoof. De Tollenaere heeft bij de uitgebreide bespreking van diens denkbeelden te weinig oog voor de context waarin Soeriokoesoemo sprak. Deze streefde naar een herleving van de grote Javaanse koninkrijken van de prekoloniale tijd. Dit verleden had bij de Javanen van de vroege twintigste eeuw mythische proporties. Volgens de mythe werd Java bestuurd door strenge maar rechtvaardige priesterkoningen. Dít is de basis van de anti-egalitaire traditie van deze Javanen, niet de invloed van theosofen, zoals De Tollenaere suggereert (316). De Tollenaeres studie is een welkome bijdrage over middengroeperingen in de koloniale samenleving, die, in ieder geval in de Nederlands-Indische historiografie, tot heden vaak onderbelicht blijven. Zijn studie zou echter aan waarde gewonnen hebben, indien hij de theosofen meer geplaatst had in de vaak complexe context van de koloniale samenlevingen waarin zij leefden.

Hans van Miert

J. Dane, *'De vrucht van Bijbelsche opvoeding'. Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Dissertatie Groningen 1996; Hilversum: Verloren, 1996, 255 blz., ISBN 90 6550 539 3).

Deze Groningse historisch-pedagogische dissertatie probeert een beeld te schetsen van protestants-christelijke gezinnen en opvoeding op basis van onderzoek naar de aldaar populaire boeken en tijdschriften. Het resultaat is een leesbare schets van een zuil met lijntjes naar de wereld daarbuiten en van een sterk homogene leescultuur.

Eigenlijk is dit proefschrift een (tamelijk willekeurige) verzameling van enkele losse studies die deels al eerder verschenen zijn. Na een inleidend hoofdstuk, waarin een uiterst beknopte bespreking van enkele publicaties over de geschiedenis van respectievelijk lezen en opvoe-

den, behandelt Dane eerst de plaats van de bijbel in het protestants-christelijke gezin en bemoeienissen om het bijbellezen te bevorderen. Besproken worden kinderbijbels, bijbelcommentaren, pedagogische adviezen aangaande het juiste bijbelgebruik, het Nederlands Bijbelgenootschap.

De tweede studie heeft betrekking op toelaatbaarheidsoordelen over lectuur. Dane merkt op dat de protestantse cultuur geen officiële index van verboden literatuur heeft gekend, maar dat het idee leefde dat de gelovigen zelf goed en kwaad moesten kunnen onderscheiden. In de praktijk werd door leidslieden evenwel duidelijk uitgesproken wat ongewenst leesvoer was. Dane ziet hierin een verkapt soort censuur, en dat was het in zekere zin natuurlijk ook. Alleen ontgaat hem daarbij enigszins het toch waarlijk niet subtiele onderscheid tussen volwassenen en kinderen. Het krachtig ontraden van bepaalde lectuur was namelijk voornamelijk bedoeld als waarschuwing aan ouders om opvoedelingen daartegen te beschermen. Het is niet zozeer, zoals Dane lijkt te menen, dat zedelijk volgroeiden zelf voldoende onderscheidingsvermogen toegedicht werd om een soort zelfcensuur toe te passen door zich van dubieuze lectuur te onthouden, maar veeleer dat adequaat opgevoede volwassenen in staat geacht werden bij het lezen goed en kwaad te kunnen onderscheiden, waartoe kinderen nu eenmaal onmachtig zijn. De zelfs op de achterflap geafficheerde verbazing van Dane dat de protestants-christelijke zuil toch meer openstond voor vreemde producten dan met name Menno ter Braak meende (is dat journalistieke beeld van de verzuiling sinds de jaren dertig dan niet reeds lang bijgesteld?), hangt onder meer met dit onvoldoende onderscheiden tussen opvoedeling en opgevoede samen. In de door Dane overigens vaardig beschreven discussies over gewenste en ongewenste geschriften komt tevens een spanning aan het licht tussen goede lectuur in zedelijke en religieuze zin enerzijds en in esthetische zin anderzijds. De klachten van protestantse voormannen dat verantwoorde literatuur uit eigen kamp overwegend minder mooi, spannend en populair is dan die van buiten, waren niet van de lucht.

Het derde onderwerp is de zondagsschoolbeweging. Evenals elders in zijn studie doet Dane veel moeite om aannemelijk te maken dat er niet zoveel diversiteit bestond binnen de protestantse wereld. De verschillen tussen de neo-calvinistische zondagsschoolvereniging Jachin en haar grotere zus, de minder duidelijk belijnde, maar toch overwegend calvinistische Nederlandse Zondagsschoolvereniging zijn weinig opmerkelijk volgens Dane. Interessant is zijn vaststelling dat bij Jachin theorie en praktijk niet spoorden: zondagsscholen waren volgens het boekje een evangelisatiemiddel voor buitenkerkelijken, maar in feite behoorde de meerderheid van de leerlingen van de nieuw-gereformeerde zondagsscholen tot de gereformeerde kerken. De auteur is op zijn best wanneer hij boekjes of magazines van toen bespreekt. In het hoofdstuk over de zondagsscholen staan zeer onderhoudende stukken over de zondagsschoolkerstcadeautjes (en de beoordeling van de jaarlijkse stroom van dit soort godsdienstige massalectuur door Jachin en anderen) en over de voortbrengselen van de Oranjepaparazzi van die tijd. Hoewel zulks uit de inhoudsopgave niet valt op te maken, bevat dit hoofdstuk ook een zelfstandige (en geslaagde) bespreking van werk en betekenis van de onbetwiste meester van het protestants-christelijke kinderboek, W.G. van de Hulst.

Helemaal op dreef is Dane in het laatste hoofdstuk over het weekblad *De Spiegel*. Ook hier blijkt weer zijn talent om beknopt, maar toch zeer beeldend en zonder veel commentaar of been veroordeling verhaaltjes weer te geven en daarmee een bepaalde

mentaliteit te schetsen. Gelukkig bood ook *De Spiegel* Dane volop gelegenheid om weer over het koninklijk huis uit te pakken.

Het boek leest heel lekker weg. De stijl is ongekunsteld (haast een beetje onpersoonlijk) en zeer verzorgd. Het werk is voorbeeldig geïllustreerd. Slordigheden ontbreken nagenoeg. Een voortreffelijke Nederlandse samenvatting staat aan het eind. Het notenapparaat is adequaat en

informatief (en gelukkig onder aan de bladzijden afgedrukt). En toch wist ondergetekende lezer/recensent niet precies wat hij nou wijzer was geworden, toen hij het boek (opmerkelijk snel) uit had. Het is aardig, maar oppervlakkig, zou mijn eindoordeel zijn.

Mijn voornaamste bezwaar is, dat de auteur zijn hoofdstelling niet heeft weten waar te maken, namelijk dat de protestantse (lees)cultuur overwegend homogeen was. Feitelijk gaat Dane daarmee terug achter inzichten uit de bestaande wetenschappelijke literatuur. Ik verwachtte dat de auteur geprofiteerd zou hebben van de beschikbare kerkhistorische en historisch-pedagogische onderzoeksresultaten, maar dat doet hij onthutsend weinig. Regelmatig komen we de termen 'hervormd' en 'gereformeerd' tegen, maar veel inhoud krijgen die niet. Beide stromen lijken heel erg op elkaar, zo wordt de lezer voortdurend voorgehouden; maar wat voor stroom zou met name het disparate begrip 'hervormd' dan wel omvatten? Nog minder mededeelzaam is Dane over andere onderscheidende concepten in zijn onderzoeksverslag: 'evangelisch', 'Réveil', 'piëtistisch', 'bijbelse sfeer'. Door te benadrukken dat Jachin en de Nederlandse Zondagsschoolvereniging veelal dezelfde zondagsschoolboekjes toelaatbaar achtten en dat *De Spiegel* zowel hervormde als gereformeerde abonnees en foto's kende, wil Dane de lezer overtuigen dat het in protestants Nederland toch vooral een *toute-même* was. Maar is dat kerkhistorische onderscheid tussen hervormd en gereformeerd wel adequaat om naar de opvoedingsgeschiedenis te kijken? En, afgezien daarvan, hoe zit het met de protestanten die *De Spiegel* niet in huis wilden (of konden) hebben of die de zondagsschool een dubieuze instelling achtten? En hebben de oprichters van Jachin zich dan zozeer verkeken op hun eigen motieven, dat ze niet inzagen dat ze zich van de Nederlandse Zondagsschoolvereniging afscheidden om slechts een kopie met een iets andere denominatiekleur te stichten? Dat Van de Hulst voor veel protestanten een verademing en een kinderliteratuur-geweldenaar was, wil toch nog niet zeggen dat ze allen zijn boekjes op dezelfde manier beleefden en waardeerden? En hoe zit het met die groepen die niks van kinderbijbels of van Van de Hulst' zoetelijke babbelverhaaltjes moesten hebben? Een aantal van de ontwikkelingen die Dane meent te hebben aangetoond in de door hem onderzochte (en overigens nergens verantwoorde) periode, zijn mijns inziens niet zozeer fasen, maar naast elkaar bestaande subculturen binnen de protestantse zuil. Ik denk dat Dane een nog veel beter boek had geschreven, indien hij zich wat meer tijd had gegund.

Johan Sturm

J.Th. Lindblad, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 20-22 September 1994* (Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, Verhandelingen, Afd. letterkunde, Nieuwe reeks, CLXVII; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, North-Holland, 1996, viii + 427 blz., ISBN 0 444 85807 5).

Gaat het goed met de economische geschiedenis van Indonesië? In kwantitatieve termen in ieder geval wel. Tussen 1983 en 1994 zijn er vijf internationale conferenties aan dit onderwerp gewijd (Canberra 1983, Groningen 1984, Jakarta 1991, Canberra 1992, Amsterdam 1994). Van vier conferenties zijn de resultaten in boekvorm gepubliceerd, waarvan de besproken bundel opstellen de laatste is. De eerste drie bundels bevatten respectievelijk vijftien, elf en veertien bijdragen, de laatste bundel telt er maar liefst drieëntwintig.

Van deze drieëntwintig opstellen zijn er elf die niet over een specifieke regio binnen Indonesië gaan. Van de overige, wel regio-gerichte artikelen hebben er zeven betrekking op Sumatra en slechts drie op Java. In de eerste bundel lag die verhouding nog andersom: tegenover vijf

opstellen over Java stond er slechts één dat uitsluitend over Sumatra ging. De overige gebieden van Indonesië waren zowel toen als nu niet of nauwelijks vertegenwoordigd.

In de meest recente bundel zijn er tien artikelen waarvan gezegd kan worden dat ze een bepaalde economische sector behandelen. Van deze artikelen gaan er acht over landbouw, wat voor een economie waar lange tijd 70 à 80% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was natuurlijk niet verwonderlijk is.

Zoals de titel van de bundel al aangeeft, gaan de opstellen vooral over de twintigste eeuw. Bovendien was het de bedoeling dat de artikelen iets zouden zeggen over Indonesië als een *national economy.* Dat is echter slechts tot een minderheid van de deelnemers doorgedrongen. Het is nog maar de vraag of de lezer daar nu rouwig om moet zijn. De inleiding op het thema van de *emerging national economy* is van de hand van Howard Dick, wiens bijdrage aan de conferentie van 1983 overigens bestond uit een verhandeling over hetzelfde onderwerp. Hij betoogt dat nationale economische integratie pas onder het 'nieuwe orde'-regime van Suharto behoorlijk van de grond gekomen is. Hij is bovendien van mening dat vragen over het tot stand komen van deze integratie 'should be the starting point for any economic history of modern Indonesia' (21), maar maakt allerminst duidelijk waarom. Peter Klein, die eveneens een inleidend artikel voor deze bundel schreef (in het geheel zijn er maar liefst drie inleidingen), schijnt ook wat moeite te hebben met deze nadruk op het nationale karakter van de Indonesische economie (17-19).

De deelnemers hebben zich, zoals gezegd, over het algemeen van het beoogde thema weinig aangetrokken. Dit is een niet ongebruikelijke gang van zaken bij conferenties met een thema, omdat de meeste wetenschappers nu eenmaal liever hun stokpaardjes berijden. Zo schrijft Roger Knight zoals gewoonlijk over suiker op Java, belichten Djuliati Suroyo en Bob Elson aspecten van het cultuurstelsel, heeft Peter Post het over Japanse ondernemers, schrijft Elsbeth Locher-Scholten over het karakter van het Nederlandse imperialisme in Jambi, en behandelt Leslie Potter de bosexploitatie op Borneo. Echt erg is dat niet. De auteurs schrijven met kennis van zaken over hun onderwerp en behandelen soms aspecten die ook voor hun trouwe lezers nieuw zijn.

Toch is het voor een lezer die vertrouwd is met de economische geschiedenis van Indonesië uiteraard interessanter als er nieuwe wegen worden ingeslagen. Zo lijkt mij de belangstelling van Thomas Lindblad voor *business strategies* van grote Europese ondernemingen een gezond correctief op benaderingen die geheel gebaseerd zijn op beschrijving en analyse van anonieme marktkrachten. Het is bovendien een onderzoeksgebied met een behoorlijk groeipotentieel, gegeven het feit dat er in Den Haag nog talloze bedrijfsarchieven op bestudering wachten. Ook het door Freek Colombijn gekozen onderwerp, transportnetwerken (op West-Sumatra), leent zich voor navolging met betrekking tot andere gebieden in de archipel.

Soms gaat het ook wel eens een beetje mis als iemand zijn stokpaardje vaarwel zegt. Zo heeft Joep à Campo, die tot voor kort altijd over de KPM schreef, nu een artikel bijgedragen over 'the rise of corporate enterprise' in de periode 1893-1913, in navolging van Lindblad die eerder soortgelijke analyses publiceerde over de daarop volgende periode. Het onderwerp, groei en fluctuaties van de investeringen van particuliere ondernemingen, is interessant genoeg, maar het artikel is zo goed als onleesbaar omdat het een dermate rigide systematiek volgt dat de lezer al gauw het spoor bijster is. À Campo is blijkens zijn inleiding bekend met het bestaan van de

reeks statistische bronnenpublicaties *Changing economy in Indonesia.* In zijn bibliografie ontbreekt echter deel VII van die reeks, van de hand van Willem Korthals Altes, waarin nu juist jaarlijkse cijfers voor investeringen en dividenden per bedrijfstak gegeven worden.

Ten slotte moet me van het hart dat een beetje meer aandacht voor de uitvoering van deze publicatie geen kwaad had gekund. Zo ontbreekt er bijvoorbeeld een register en zijn er wel erg

veel fouten in de tekst blijven zitten, met als gevolg dat de bedoeling van de auteur soms niet duidelijk is. Ook heeft het boek een uitgesproken saai uiterlijk. Verkoop via de boekhandel lijkt dan ook voor de uitgever geen hoge prioriteit te hebben. Wie het boek daarom laat liggen doet zichzelf echter tekort.

Peter Boomgaard

J.C. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering. Een mentaliteitsstudie* (Dissertatie Katholieke universiteit Brabant 1996; Middelburg: J.C. Dekker, 1996, xiv + 626 blz., ISBN 90 9010094 6).

Eind maart 1892 begon een aantal boeren in het Noord-Limburgse Tungelroy (bij Weert) in het bakhuisje van H. Peerlings naar Belgisch voorbeeld met het gezamenlijk verwerken van hun melk tot boter. Het was het kleine begin van wat uiteindelijk zou uitgroeien tot een van de grootste ondernemingen op het gebied van de zuivelbereiding in ons land, de Campina Melkunie. De geschiedenis van die coöperatieve zuivelbereiding op de zuidelijke zandgronden tot 1950 heeft Janine Dekker, van oorsprong sociologe, uitvoerig beschreven in haar proefschrift, dat ze in december 1996 verdedigde aan de Katholieke universiteit Brabant. In haar boek betoogt ze in gedreven stijl dat de totstandkoming van deze kleine - en in onze ogen uiterst primitieve - fabriekjes een hefboomfunctie vervulde in het complex van vernieuwingen dat vanaf omstreeks 1890 het platteland van de zuidelijke zandgronden snel van karakter deed veranderen. Daarbij werd geprofiteerd van de aantrekkende conjunctuur en de snelle ontwikkelingen op het gebied van infrastructuur en techniek.

Na de inleiding en een hoofdstuk waarin de situatie in de landbouw op de zuidelijke zandgronden van vóór 1890 wordt geschetst, volgen acht hoofdstukken, verdeeld over een viertal thema's, door Dekker als ‘kaders’ aangeduid. In feite gaat het daarbij om evenzovele invalshoeken van waaruit opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelbereiding worden benaderd. In de eerste plaats komt daarbij het feitelijk ontstaan van de coöperaties en hun ontwikkeling in tijd en ruimte aan de orde. Dit deel van het boek omvat een gedetailleerde beschrijving van de gang van zaken in onderscheiden sociaal-geografische regio's in beide zuidelijke provincies. Vervolgens komt in een tweede kader, ook vaak heel gedetailleerd, de technologie van de zuivelbereiding en de organisatie van de afzet aan de orde. Binnen een derde kader worden de economische facetten behandeld van deze eerder beschreven ontwikkelingen voor het landbouwbedrijf. Ten slotte wordt binnen het vierde kader uitgebreid ingegaan op de vele andere organisaties die op het terrein van de landbouw werkzaam waren en *last but not least* wordt de socio-culturele transformatie uiteengezet die gepaard ging met het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de zuivelcoöperaties. In feite is dit hoofdstuk het culminatiepunt van het hele boek, dat als een van de ondertitels *Een mentaliteitsstudie* voert. Ten slotte is er dan nog een elfde, evaluerend hoofdstuk.

Het 626 pagina's tellende boek is opvallend breed van opzet. De vraag is echter of heel die breedte echt zinvol was. Juist door de brede opzet namelijk, valt het

ontbreken van een aantal elementen uit het hele complex van ontwikkelingen extra op; elementen, die de heroriëntatie van landbouw en platteland op de zandgronden mede mogelijk maakten. Zo de varkenshouderij. Hoewel op de ontwikkelingen in de rundveehouderij vrij uitvoerig wordt ingegaan, blijft de varkenshouderij als onlosmakelijk onderdeel van het productiecomplex op wat landbouwkundigen het 'etagebedrijf' plachten te noemen, buiten beeld. Dat is jammer, want men kan

stellen dat het succes van de coöperatieve zuivelbewerking niet zo groot zou zijn geweest als ook de varkenshouderij zich niet zó ontwikkeld had als ze deed. Al in de eerste decennia van de twintigste eeuw werd het varken - terecht - als het belangrijkste landbouwhuisdier van de zandgronden beschouwd. Weliswaar speelde het in Brabant aanvankelijk een wat minder grote rol dan elders in de zandgebieden, maar het is ook daar te belangrijk geweest om in de brede opzet die Dekker koos, geheel buiten beschouwing te laten. Nog een voorbeeld. Hoewel de kunstmest op bladzijde 406-407 wél de nodige aandacht krijgt, ontbreekt deze voor een andere *land-saving* innovatie, namelijk het toenemende gebruik van buiten het bedrijf geproduceerde en aangekochte voedermiddelen; een zeer belangrijke ontwikkeling, die een onlosmakelijk onderdeel vormde van het complex van innovaties waarvan de zuivelfabriek er één was!

Veel problematischer echter is de naar mijn smaak essentieel verkeerde insteek die Dekker kiest met de wijze waarop ze zich in haar beeldvorming laat leiden door oudere - verouderde - sociologische literatuur op het gebied van de plattelandsontwikkeling. Het hele betoog rond de introductie van de fabrieksmatige zuivelbereiding en de daarmee gepaard gaande verandering van landbouw en platteland wordt door haar namelijk opgespannen in termen van een transformatie - in socio-culturele zin - van een zogenaamd 'traditioneel, agrarisch-ambachtelijk cultuurpatroon' naar een 'modern, industrieel-dynamisch cultuurpatroon'. Ze beschrijft hoe de ontwikkeling van de Zuid-Nederlandse zuivelindustrie begint met de oprichting van het kleine fabriekje in Tungelroy in 1892, en dat is in die zin voor haar dan ook het jaar 'nul'. Als gevolg van deze werkwijze worden in feite alle voorgaande ontwikkelingen gladgestreken en gereduceerd tot een monoliet, waaraan in navolging van sociologen als Wichers het etiket 'traditioneel' is gehangen. (Als de kern van het eerstgenoemde cultuurpatroon werd door deze sociologen doorgaans gezien de negatieve houding ten aanzien van verandering. Velen van hen die het begrippenpaar hanteerden, gingen er zonder meer van uit dat de plattelandssamenleving van vóór 1900 zich kenmerkte door stabiliteit en verstarring.) Onloochenbaar is dat er natuurlijk heel veel gebeurde op het platteland van de zandgronden vanaf circa 1890, maar hoe zou een toekomstig historicus, sprekend in dezelfde soort termen over de jaren zestig en zeventig, de stormachtige ontwikkelingen die zich toen op het Nederlandse platteland voltrokken, moeten interpreteren?

In de sociologie werd indertijd bij het gebruik van bovengenoemd begrippenpaar inderdaad een relatie gelegd met de feitelijke ontwikkelingen in de landbouw. Als een belangrijk aspect van het traditionele cultuurpatroon werd namelijk vaak de gebondenheid aan het traditionele, zelfverzorgende bedrijf genoemd, hetgeen Dekker nu opnieuw doet. Ze had echter naar mijn overtuiging moeten beseffen dat een dergelijke benadering voor een historische studie als de hare niet erg werkzaam is. Het bij voorbaat bestempelen van een samenleving als 'traditioneel' zegt weinig of niets over de samenleving zelf (net zo min overigens als het label 'modern' dat in feite doet). Men meet haar alleen maar af aan de 'moderne' tijd. De ontegenzeggelijk geringere dynamiek van het verleden laat men aldus geheel wegvallen tegen de geweldige dynamiek van die 'moderne' tijd. Dat nu is weinig zinvol, juist als het er om gaat die veranderingen in het verleden op te sporen en begrijpelijk te maken. Aan de hand van zijn studie over de introductie en verbreiding van de tabaksteelt onder de 'arme, kleine' Veluwse boeren in de zeventiende en achttiende eeuw had Roessingh

in die zin dan ook al gedemonstreerd dat het weinig vruchtbaar is met een dergelijk dichotoom begrippenpaar te werken. Helaas wordt Roessinghs boek (uit 1976!) naast de vele oudere sociologische literatuur die de revue wél passeert, door Dekker niet gebruikt of zelfs maar genoemd en dat is jammer, juist voor een studie als deze.

Bovendien: 'zelfverzorging' lijkt bij dit alles een weinig geschikt criterium te zijn om greep

te krijgen op de aard en ontwikkeling van het vroegere landbouwbedrijf. Zelfverzorging was geen doel op zich, maar eerder harde noodzaak en het was tot in veel latere tijd de gewoonste zaak van de wereld, niet alleen op de kleine bedrijven van de zandgronden. Wie in dit verband bijvoorbeeld ook de betreffende paragrafen uit het bekende rapport van de Landbouwcommissie van 1886 over de toestand van de landbouw in Nederland goed leest, wordt duidelijk hoezeer de - weliswaar 'eenvoudige' - boereneconomie van de zuidelijke zandgronden produceerde voor de handel en hoezeer deze in de voorgaande drie decennia had geprofiteerd van de mogelijk-heden die de exportmarkt bood. Veel rapporteurs signaleerden ook de verbeteringen die er in de voorgaande decennia bereikt waren. Dekker zelf lijkt met dit criterium dan ook wel te hebben geworsteld. Zo constateert ze in het tiende hoofdstuk bijna verwonderd dat na de omwenteling die de coöperatieve melkverwerking (en alles wat daarmee annex was) bracht, zelfvoorziening dominant bleef (506-507).

In weerwil van deze kritiek moet hier vooral toch ook worden gezegd dat Dekker een belangrijk boek heeft geschreven dat een grote aanwinst is voor de agrarische geschiedenis van ons land over de afgelopen honderd jaar. Het geeft een gedetailleerd beeld van de ontwikkelingen in de zuivelsector na 1890, een zeer cruciale periode in de geschiedenis van de Nederlandse landbouw. Tegelijkertijd echter maakt ze ongewild ook duidelijk hoezeer de geschiedenis van landbouw en samenleving op zuidelijke zandgronden van vóór die tijd nog steeds een witte vlek is op de kaart van agrarisch-historisch Nederland.

Jan Bieleman

K. van Berkel, *Dijksterhuis. Een biografie* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 639 blz., *f*75, ISBN 90 351 1694 1).

In een bespreking van biografieën van Domela Nieuwenhuis en Belle van Zuylen kwam Van Berkel enige tijd geleden tot de opmerkelijke conclusie dat een biografie zich meer op het oeuvre van de hoofdpersoon moet richten dan op diens persoonlijkheid. Mensen blijven nu eenmaal vreemden voor elkaar, heette het, en de biograaf die 'de mens achter het werk' wil doorgronden loopt het risico van een sterke vereenzelviging. Het resultaat kan dan alleen maar teleurstellen. Blijkens dit zuinige commentaar vond de recensent de verwachtingen die menigeen van het oplevende genre koestert te hoog gespannen. Een goede biografie laat het volle licht op het werk vallen, de rest is bijzaak.

Als Van Berkel gelijk heeft, is het te hopen dat biografen zich van dat gelijk niet te veel zullen aantrekken. Ik moet er niet aan denken, bijvoorbeeld, dat zijn kanttekeningen de verschijning van de even omstreden als succesvolle Darwinbiografie van Adrian Desmond en James Moore hadden voorkomen. Maar Van Berkels redenering rust gelukkig op niet meer dan retorische spitsvondigheid. Hij bespreekt één voorbeeld van een al te 'persoonlijke' biografie (die van Domela), wijst op de risico's van een dergelijke benadering, en acht zich in zijn conclusie dan gerechtigd de subjectieve, emotionele en aardse motieven die mensen tot het schrijven

en kopen van biografieën bewegen te negeren. Een klassiek voorbeeld van het kind met het badwater weggooien.

De voor de hand liggende vraag die de verschijning van Van Berkels biografie van de wetenschapshistoricus Eduard Jan Dijksterhuis (1892-1965) oproept, is of de auteur zijn richtlijnen voor het genre zelf in acht heeft genomen. Afgaande op de verantwoording waarmee het boek begint, is dat inderdaad het geval. De nadruk zal op Dijksterhuis' werk liggen, het gaat erom de samenhang tussen werk en persoon zichtbaar te maken, en Van Berkel wil niet psychologiseren.

In het boek zelf wordt hier vervolgens ook redelijk de hand aan gehouden. Een binnen de door de auteur zelf aangegeven grenzen correct uitgevoerd biografisch project dus.

Maar levert dat nu ook een geslaagd boek op? En hoe kon dat boek tot ruim zeshonderd pagina's uitdijen, gegeven dat het gaat over een man die een doodgewoon burgerbestaan leidde, geen bijzonder omvangrijk oeuvre naliet, noch een naar alle kanten uitwaaierende thematiek bestreek? Van Berkel mag vinden dat de biograaf zich niet op de persoonlijkheid moet blindstaren; ik vind nu, na lezing van die zeshonderd pagina's, hetzelfde ten aanzien van het oeuvre. Wat dat betreft kan de biograaf zich evengoed te veel laten meeslepen. Om Dijksterhuis recht te doen hadden driehonderd pagina's naar mijn smaak ruimschoots volstaan. Het lijkt erop dat het negeren van het gegeven dat de interesse voor biografieën niet alleen op intellectuele nieuwsgierigheid berust Van Berkel blind heeft gemaakt voor de vraag of de lezer op zeshonderd pagina's over Dijksterhuis zit te wachten. Dat zowel de persoon als het werk op het puur subjectieve punt van ‘aantrekkelijkheid’ tekortschieten om de lezer zo lang geboeid te houden, is hem ontgaan.

Hiermee is wat mij betreft de belangrijkste kritiek op het boek geleverd. Wie het teveel kan verstouwen en vrede kan hebben met Van Berkels uitgangspunten, krijgt wat hem in de verantwoording wordt beloofd. Dijksterhuis was een pionier van de wetenschapsgeschiedenis en zijn biografie werpt licht op de ontwikkeling van het vakgebied in Nederland. Van Berkel geeft een nauwgezet beeld van Dijksterhuis' intellectuele ontwikkeling en laat zien hoe die doorwerkt in zijn wetenschappelijke geschriften. Centraal in Dijksterhuis' intellectuele bestaan stond de vormende waarde van de wiskunde. Wiskunde was voor hem geen bloot instrument met allerlei nuttige toepassingen. Ze vertegenwoordigde een manier van denken en diende deel uit te maken van de algemene vorming van de intellectueel. Wiskunde stond niet tegenover de geesteswetenschappen maar was ook van humanistische vorming een onmisbaar ingrediënt. Voor alfa-leerlingen van het gymnasium was wiskunde dus even noodzakelijk als voor de bèta's. De wiskunde representeerde voor Dijksterhuis waarden, zo laat Van Berkel zien, die het vak zelf overstegen. Dijksterhuis was een platonist wiens levensbeschouwing op hetzelfde fundament rustte als zijn visie op de wiskunde. Hij stelde het universele boven het bijzondere, het algemene boven het persoonlijke, het verstand boven het gevoel. Voor hem was onderwijs zodoende meer een zaak van aristocratisch intellectualisme dan van democratische persoonlijkheidsvorming.

Totdat hij in 1953 een professoraat in de wetenschapsgeschiedenis aanvaardde was Dijksterhuis in Tilburg leraar wiskunde. Als zodanig spande hij zich in tal van commissies met niet aflatende ijver in voor de verwezenlijking van zijn wiskundig ideaal ten aanzien van het onderwijs. Lange tijd met succes, maar na de oorlog kreeg langzaam maar zeker de oppositie de overhand, die voor een meer aanschouwelijk, vanuit de toepassing opgebouwd wiskundeonderwijs pleitte.

Het fundamentele belang dat Dijksterhuis aan de wiskunde hechtte, komt ook duidelijk tot uitdrukking in zijn hoofdwerk, *De mechanisering van het wereldbeeld.* Volgens Dijksterhuis was de mathematisering van de natuurwetenschappen de spil van het mechaniseringsproces en van de doorbraken in de ontwikkeling van de natuurwetenschappen in de zeventiende eeuw. Dijksterhuis had in dit verband weinig op met de wat later gangbaar geworden term ‘wetenschappelijke revolutie’. Zijns

inziens ging het om een geleidelijk proces en kon er een continue lijn worden getrokken van de wiskundebeoefening bij de Grieken naar de zeventiende eeuw. Vandaar ook zijn hameren op het belang van de klassieke wiskunde voor het onderwijs. Zowel alfa's als bèta's konden via de Griekse wiskunde kennismaken met een van de fundamenten van de westerse wetenschap, en dus van de westerse cultuur. Hier zien we Dijksterhuis in zijn geliefde rol van ‘veerman tussen de twee culturen’.

Ondanks zijn beschrijvende aanpak waar het Dijksterhuis' persoonlijkheid betreft, kruipt ook Van Berkels bloed waar het niet gaan kan en ontkomt hij niet aan een zekere identificatie met zijn subject. Hoewel hij de ogen niet sluit voor Dijksterhuis' tekortkomingen, voorziet hij diens handel en wandel toch steeds van begripvol commentaar. Zo krijg je de indruk dat Van Berkel Dijksterhuis' intellectualisme en zijn afkeer van emoties niet alleen maar als verklaring voor de onaangename kanten van zijn persoonlijkheid opvoert, maar ook als aanvaardbaar excuus. Er is maar een kleine perspectiefverschuiving voor nodig om Dijksterhuis als een harteloze opportunist neer te zetten in plaats van, zoals Van Berkel dat doet, als een wat cerebrale maar minzame kamergeleerde die *the way of the world* niet helemaal begrijpt. Over Dijksterhuis' houding in de oorlog zegt Van Berkel bijvoorbeeld dat Dijksterhuis' intellectualisme hem ‘hulpeloos’ maakte en dat zijn ‘morele zintuig’ hem hier in de steek liet. Maar wat in die houding primair frappeert is de kilheid, de emotieloosheid waarmee Dijksterhuis zijn positie innam en ook na de oorlog bleef verdedigen. Overigens blijft in het vage wat Dijksterhuis nu eigenlijk tot zijn door anderen (niet door hemzelf) als ‘pro-Duits’ aangemerkte standpunt dreef. Van het antisemitisme distantieerde hij zich en met de volkse nazi-ideologie kan hij weinig opgehad hebben, maar wellicht is er een link met het absolutisme dat in zijn platonistische levensbeschouwing besloten lag. Van Berkel laat deze kwestie ongeëxploreerd.

Het boek leest plezierig, al is de stijl wat achteloos en heeft de auteur veel woorden nodig. Hij lijkt soms erg bezorgd dat we hem niet begrijpen en gaat dan diep door de knieën. Zo vermeldt hij dat Nijhoff (met Dijksterhuis in de redactie van *De Gids*) het onvergeeflijk vond dat het redactielid Werumeus Buning zich in de oorlog bij de Kultuurkamer meldde. Hierop laat Van Berkel de mededeling volgen dat Nijhoff zichzelf niet meldde. Elders lezen we dat men de voordrachten van een conferentie waaraan Dijksterhuis had deelgenomen wilde publiceren. Dit, zo legt Van Berkel uit, om ook mensen die de bijeenkomst niet hadden bijgewoond op de hoogte te stellen van het besprokene.

Mijn eindoordeel: te lang, maar nuttig en nodig. Van Dijksterhuis' *Mechanisering van het wereldbeeld* heet het dat elke zichzelf respecterende intellectueel het werk ongelezen in de kast moet hebben staan. Om toch te weten wat de these van dat boek is en wat de achtergronden en betekenis ervan zijn geweest, dient de zichzelf respecterende intellectueel daar nu de biografie van Van Berkel gelezen naast te zetten.

B. Theunissen

M. Mooijweer, *De Amerikaanse droom van Frederik van Eeden* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1996, 328 blz., *f*58,-, ISBN 90 6707 406 3).

Frederik van Eeden, schrijver, socialistisch propagandist en psychiater, mag zich als een van de weinige figuren van rond de nu bijna laatste eeuwwisseling verheugen in een publiek dat niet alleen neerlandici, historici en psychologen omvat. De

biografisch in hem geïnteresseerden zagen in 1996 niet alleen het tweede deel van Jan Fontijns biografie verschijnen, maar ook een dissertatie over de betekenis die Amerika - in de zin van de Verenigde Staten van Amerika - voor Van Eeden gehad heeft. Die betekenis wordt nagegaan tegen de achtergrond van Amerika-beelden in het algemeen, en die binnen de arbeidersbeweging in het bijzonder. Anders dan zijn wat de auteur noemt ‘marxistische’ en ‘anarchistische’ tijdgenoten rond 1900 was Van Eeden als ‘utopisch socialist’ veel positiever gestemd over de mogelijkheden die de Verenigde Staten boden voor de ontwikkeling van zijn alternatief voor het kapitalisme, dat bestond uit de oprichting van productieve associaties, die zich als een olievlek zouden uitbreiden. Van Eedens

fascinatie voor Amerika was al aanwezig voordat hij in 1897 zijn ideeën over de zogeheten binnenlandse kolonisatie wereldkundig maakte. Tevoren had hij kennisgemaakt met de ideeën van de Amerikaanse utopisten Edward Bellamy en Henry David Thoreau die zijn denken zeker beïnvloedden. Het besef dat hij een parasiet was en de hang naar een eenvoudig bestaan dankte hij mede aan hen. In Walden - de naam was ontleend aan Thoreau - poogde Van Eeden zijn persoonlijke behoeften en maatschappelijk hervormingsstreven te verenigen. Daarbij gaf de wereldverbeteraar en zelfheiliger zich terdege rekenschap van juist de vele pogingen, die in Amerika op het gebied van de kolonievorming gedaan en vergaan waren. Van Eeden probeerde de factoren voor falen en slagen te analyseren in zijn artikelen en lezingen over de productieve associatie tussen 1899-1904. Nadat in 1907 Walden te gronde ging, meende Van Eeden in Amerika nieuwe mogelijkheden te zien voor zijn plannen. Er volgden in 1908 en 1909 drie lezingentournees in de Verenigde Staten, waar hij optrad als schrijver, propagandist voor zijn kolonisatiebeweging en op de laatste reis ook als psychiatrisch deskundige. De Van Eeden-kolonie in North Carolina was het resultaat. Het was evenwel in geen enkel opzicht een socialistisch experiment. De betrekkingen van Van Eeden met de Verenigde Staten verflauwden. Hij onderhield nog lang een boeiende correspondentie met de socialistische auteur Upton Sinclair, en was even begeesterd door Woodrow Wilson als mogelijke wereldhervormer. Zijn intellectuele leven eindigde voor wat Amerika betreft in een volslagen onkritische bewondering voor de grootondernemer Henry Ford. Mensen van diens slag, maar dan katholiek, zouden de wereld moeten redden.

Voor de studie is ijverig alles doorgespit wat Frederik van Eeden in zijn leven met de Verenigde Staten te maken heeft gehad, met inbegrip van de neerslag daarvan in zijn dag- en logboeken, zijn correspondentie en zijn gepubliceerde werk. Even nijver is gepoogd dat alles een context te geven. Opvallend daarbij is, dat het voor de Amerikaanse achtergronden wat beter gelukt lijkt dan voor de Nederlandse en Europese. De kennis van de schrijfster van de Nederlandse arbeidersbeweging is kennelijk gering. Zo worden Aletta Jacobs en C.V. Gerritsen ertoe gerekend, *Recht voor allen* wordt een marxistisch gezind blad met een anarchistische signatuur genoemd en het debat over de productieve associatie dat van syndicalistische zijde met Van Eeden in 1905 gevoerd werd, ontbreekt zelfs geheel. Walden wordt een ‘collectieve coöperatie’ genoemd, terwijl het volgens het toen geldende spraakgebruik om een communistisch experiment ging. Ook de ontwikkeling die de vereniging Gemeenschappelijk grondbezit doormaakte na 1909 is niet gezien, zodat de verwijdering tussen Van Eeden en zijn geesteskind geen reliëf krijgt.

Behalve op dit soort detailpunten is er ook wel wat aan te merken op hoofdzaken, zoals de indeling, die de schrijfster voor het Nederlandse socialisme hanteert. Ze onderscheidt marxisten en anarchisten: een verdeling, ontleend aan de literatuur over Amerika-beelden buiten Nederland en de uitingen van Van Eeden zelf. De Amerika-beelden van diens socialistische tegenstrevers zijn zo oppervlakkig onderzocht dat ze geen representatief beeld opleveren, zodat vergelijking met Van Eedens opvattingen onmogelijk wordt. Wat bijvoorbeeld over het hoofd is gezien, is de zekere fascinatie voor Nederlandse socialisten, die Amerika met Zwitserland had als land, waarin de directe democratie toegepast werd. Van Eeden zelf deelt de schrijfster in bij de utopisch socialisten, maar omdat ze andere vertegenwoordigers van die stroming niet onderzocht heeft is haar voorstelling van zaken als zou Van

Eeden representatief voor de richting zijn, niet goed houdbaar. Overigens is de indeling marxistisch/anarchistisch/ utopistisch niet erg gebruikelijk, noch vruchtbaar voor de periode 1890-1910 in Nederland.

Op het niveau van de interpretatie zou het verder voor de hand gelegen hebben Van Eedens nogal autoritaire opvattingen over leiding van arbeiders door een geschoold management, dat op zijn beurt geleid zou worden door dichters en denkers, te plaatsen in een - desgewenst tot

Plato te herleiden - autoritaire utopisch-socialistische traditie. Dat zou zijn latere waardering voor mannen als Henry Ford iets begrijpelijker gemaakt hebben. Merkwaardig is hoe weinig pogingen de schrijfster onderneemt om Van Eedens nauwe samenwerking met notoire racisten en zijn weinig fraaie opvattingen over negers in hun tijd te plaatsen.

Het verhaal laat zich vrij gemakkelijk lezen. De meeste vaart heeft het boek in de hoofdstukken over de drie reizen van Van Eeden naar Amerika, die duidelijk de kern van het onderzoek vormen. Er is echter in het hele boek te uitbundig gebruikt gemaakt van tussenkopjes, hetgeen een nodeloos fragmentarische indruk maakt. In de noten, achterin het boek is veel 'restmateriaal' verwerkt. De goed verzorgde handelseditie van de dissertatie is zeker een waardevolle aanvulling op de biografie van de hand van Fontijn te noemen: deze dringt evenwel dieper door in de merkwaardige psyche van Van Eeden. Mooijweer lijkt Van Eeden wat al te veel te geloven op zijn woord en heeft misschien te weinig oog voor het fundamenteel narcistisch karakter van de man. Het is te hopen dat - naast neerlandici en historici - ook eens een historisch en literair geschoold zielkundige zich diepgaand buigt over Frederik van Eeden. Alleen al diens eigenaardige verhouding tot Amerika geeft er alle aanleiding toe.

Homme Wedman

D. Graas, *Zorgenkinderen op school. Geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland, 1900-1950* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1996; Leuven, Apeldoorn: Garant, 1996, 271 blz., ISBN 90 5350 516 4).

In 1855 stichtte de hofprediker en letterkundige C.E. van Koetsveld (1807-1893) in Den Haag de eerste Nederlandse 'idiotenschool'. Hij stond daarmee aan de wieg van het dagonderwijs voor verstandelijk gehandicapte kinderen. Na eerder ontstane inrichtingen voor blinde, doofstomme en verwaarloosde c.q. criminele kinderen, werd nu een nieuwe categorie van 'afwijkende' kinderen aan pedagogische zorg onderworpen. Waren de eerste initiatieven nog afkomstig van filantropische particulieren, met de invoering van de leerplichtwet van 1901 kon de overheid zich niet langer aan de verantwoordelijkheid voor deze - immers ook leerplichtige - kinderen onttrekken. Omdat zij op de gewone lagere scholen met hun vaak overvolle klassen het geregelde lesgeven bemoeilijkten, leek gescheiden onderwijs de beste oplossing. Zo ontstond een stelsel van afzonderlijke scholen voor kinderen die 'achterlijk', 'zwakzinnig', of 'debiel en licht-imbeciel' werden genoemd. In de volksmond waren dit scheldwoorden, reden waarom deze instellingen eufemistisch scholen voor buitengewoon lager onderwijs gingen heten.

Op de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling van deze dagscholen voor kinderen met een verstandelijke handicap promoveerde Dorien Graas in 1996 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ze beperkte haar onderzoek tot de eerste helft van de twintigste eeuw, met als eindpunt het Koninklijk Besluit van 1949. Daarmee ontstond naast het zwakzinnigenonderwijs - de (Z)MLK-scholen - het LOM-onderwijs, bestemd voor 'gewone' kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden. Een rekbare benaming, die ertoe leidde dat steeds meer kinderen werden doorverwezen naar wat

vanaf 1985 het speciaal onderwijs heet. De laatste decennia is op die ontwikkeling steeds meer kritiek gekomen. Met het 'Weer samen naar school'-proces proberen overheid en deskundigen nu via zogenaamde 'zorgverbreding' probleemkinderen zo lang mogelijk binnen het gewone basisonderwijs te houden. Graas wil met haar studie deze actuele kwestie in een historiserend perspectief plaatsen.

Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel biedt aan de hand van vooral de *Verslagen der*

handelingen van de Staten-Generaal en archivalia van de afdeling lager onderwijs van het ministerie van binnenlandse zaken een overzicht van politieke discussies, overheidsmaatregelen en kwantitatieve gegevens. Tussen 1899 en 1920 steeg het aantal zwakzinnigenscholen van drie (met 165 leerlingen) tot vijfentwintig (waarop bijna 3000 leerlingen). Op een enkele uitzondering na hadden deze scholen een openbaar karakter. Na de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs (1920) nam het aantal bijzondere scholen weliswaar toe, maar wegens de ingewikkelde subsidiebepalingen voor het buitengewoon onderwijs minder dan bij het gewone lager onderwijs het geval was. De geleidelijke stijging van het aantal scholen en leerlingen tijdens het interbellum - de vrijwel constante bezuinigingsoperaties ten spijt - stagneerde tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarna zette de groei zich door. In 1950 telde het buitengewoon lager onderwijs 206 scholen (waarvan ruim 40% katholiek en 18% protestants) met bijna 26.000 leerlingen.

Het tweede deel behandelt de inhoudelijke discussies die de groei van dit onderwijs vergezelden. Aan de hand van vaktijdschriften, zoals het *Tijdschrift voor buitengewoon onderwijs,* gaat Graas na welke pedagogische opvattingen, antropologische ideeën en medisch-psychologische theorieën de protagonisten van het zwakzinnigenonderwijs huldigden. Zo besteedt zij bijvoorbeeld aandacht aan de invloed van de eugenetica op het Nederlandse denken over zwakzinnigenonderwijs. Verder stelt zij in dit deel ook diverse andere aspecten van het onderwerp aan de orde, zoals destijds verricht onderzoek naar de sociale herkomst van de leerlingen. Hieruit komt een oververtegenwoordiging van kinderen uit sociaal gedepriveerde gezinnen naar voren.

Graas heeft met haar onderzoek een lacune in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis willen opvullen. Daarin is zij goed geslaagd. Haar studie is de eerste samenhangende Nederlandse publicatie over dit onderwerp en biedt een helder overzicht van de materie. De gegevens heeft ze grotendeels via eigen bronnenonderzoek moeten verzamelen. Binnen de orthopedagogiek is historisch onderzoek over het algemeen weinig populair. Orthopedagogen zijn, aldus Graas, meer in de behandeling dan in de geschiedenis van deze zorgenkinderen geïnteresseerd en beschrijven die dan ook nog het liefst vanuit het perspectief van een ontwikkeling naar steeds beter. Helaas ontbreekt in het boek een historiografie, zodat de lezer niet kan nagaan wat er desondanks aan publicaties voorhanden is en hoe de auteur zich daartoe verhoudt.

Dat Graas ervoor koos haar dissertatie het karakter van een overzicht te geven, heeft ook nadelen. In het bestek van ruim 200 pagina's snijdt zij zo ongeveer alles aan wat met het onderwerp te maken heeft, maar gaat nergens dieper op in. Zo behandelt zij pedagogische en antropologische opvattingen over zwakzinnigheid zonder het verschil in denominatie te problematiseren. Dat is jammer, vooral vanwege de sterke verzuiling van het onderwijs in haar onderzoeksperiode. Sekse - tweede voorbeeld - krijgt in het boek geen betekenis, terwijl daartoe gegeven de huidige vervrouwelijking van het beroep van orthopedagoog alle aanleiding toe zou bestaan. Wel gaat zij kort in op vóórkomen van sekseverschillen in de leerlingenpopulatie - het aantal jongens was (en is) twee keer zo groot als dat van meisjes - maar een kritische analyse van dit verschijnsel blijft achterwege.

Ook zou het boek aan kracht hebben gewonnen wanneer de geschiedenis van het zwakzinnigenonderwijs in een duidelijk perspectief was geplaatst. Terloops noemt

Graas een aantal factoren die opvattingen en feitelijke ontwikkelingen beïnvloed hebben, zoals de toegenomen gezinsaanvullende jeugdzorg (schoolartsen en kinderbescherming), de pedagogisering van de samenleving, en de stijgende betekenis van de professionele opvoedingshulp. Een analyse en interpretatie van het zwakzinnigenonderwijs aan de hand van deze ontwikkelingen ontbreekt echter. Het is daarom de vraag of haar bedoeling, het bieden van een historiserend perspectief op de huidige problematiek van de zorgbreedte, met deze studie wel wordt waargemaakt. Het

vakgebied zelf kan daar misschien het beste over oordelen. Wat in elk geval blijft, is dat Graas de Nederlandse orthopedagogiek een stukje van haar geschiedenis heeft teruggegeven.

Mineke van Essen

P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Dissertatie Leiden 1996, IISG studies en essays XXIII; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1996, 941 blz., *f*89,90, ISBN 90 6861 110 0).

De lezer die eerst eens enkele omtrekkende bewegingen wil maken alvorens aan het lezen van dit kolossale werk te slaan - overigens op zich beslist geen straf - moet concluderen dat geen poging is gedaan de lange ontstaansgeschiedenis ervan aan het gezicht te onttrekken. Te onderscheiden is allereerst het gedeelte dat betrekking heeft op de repressie van homoseksualiteit tijdens de Duitse bezetting, in het bijzonder in Den Haag en Amsterdam (in hoofdstuk 5), het onderwerp van de doctoraalscriptie (1981) van de auteur. In de jaren daarop werden meer gemeenten en ook andere decennia van deze eeuw in het (voortgezette) onderzoek betrokken. Deze 'geïsoleerde benadering van het onderwerp', aldus de auteur zelf, 'had tot gevolg dat het onderzoek resulteerde in een reeks voorvallen zonder samenhang' (21). Uitbreiding van het onderzoek moest die samenhang brengen, in het bijzonder onderzoek naar de zedeloosheidsbestrijders, die de overheid onder druk zetten. Voorts moest het zedelijkheidsbeleid van die overheid bestudeerd worden. Inzicht in en overzicht van dit totale complex zou nodig zijn voor de interpretatie van het beperktere deelverschijnsel repressie van homoseksualiteit.

In deze bespreking komen eerst de onderdelen van de dissertatie van Koenders, studies op zich, aan de orde, vervolgens de gepretendeerde samenhang. Vooraf zij nog opgemerkt dat het in dit uitvoerige werk dank zij de uitvoerige inhoudsopgave, index, lijsten van bronnen en bijlagen, een extra wegwijzer (40 en verder) en een zorgvuldige annotatie goed zoeken en - meestal - ook vinden is.

De opbouw van het boek is chronologisch. Hoofdstuk 2, over de opkomst van de zedelijkheidsbeweging in de jaren 1845-1911, biedt in hoofdzaak een bespreking van de talrijke personen en groeperingen die op dit vlak actief zijn geweest. Al dan niet bekend gebleven namen als Heldring, Pierson, Van den Bergh, Velthuysen en Van Mierop, maar ook de Vrije Universiteit, het *Algemeen Handelsblad* en de Nederlandsche vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn treffen we erin aan. Behalve homoseksualiteit vormden onder meer drankmisbruik, vrouwenhandel en pornografie doelwit der actievoerders. Ingrijpen door de overheid kwam nog betrekkelijk weinig voor. Dat veranderde toen de inmiddels ontstane 'zedelijkheidslobby' aan het begin van deze eeuw de wind mee kreeg. Van het overheidsbeleid en -handelen dat hiervan in de eerste decennia het gevolg was, krijgt vooral het optreden tegen homoseksualiteit aandacht (hoofdstuk 3). Datzelfde zien we in hoofdstuk 4, dat betrekking heeft op de jaren 1930-1940. Enkele grote affaires,

bijvoorbeeld die rond Ries en Hirschfeld en de ‘Indische zedenaffaire’ nemen daar een belangrijke plaats in.

In deze chronologische reeks is het al genoemde vijfde hoofdstuk, met 158 bladzijden, het grootst. Er volgen dan nog twee hoofdstukken, het zesde over de tijd na de oorlog, tot het eind van de jaren zestig, en het zevende, over de lokale repressie van homoseksualiteit in de jaren 1930-1955, dat *en passant* ook veel laat zien van de (mannelijke) homoseksuele ontmoetingscultuur van die tijd. Alleen voor deze laatste periode is gebruik gemaakt van politiearchieven. Dat bracht de oorspronkelijke opzet met zich. Daarom is dit materiaal in een afzonderlijk

hoofdstuk, dat evenals het vijfde relatief groot is (175 bladzijden), en niet in de hoofdstukken 4 tot en met 6 ondergebracht.

Naast veel waardering voor de enorme rijkdom aan details en de boeiende beschrijvingen die het boek biedt dient één zwakke plek genoemd te worden. Met zijn onderzoek wilde de auteur nagaan in hoeverre pressiegroepen het beleid van de Nederlandse overheid op het gebied van de openbare zedelijkheid hebben beïnvloed (21). Datzelfde is te lezen in de tekst die op de achterzijde van het boek is afgedrukt. Het antwoord op deze vraag wordt op die plaats niet vermeld. Vanwaar deze terughoudendheid? Kennelijk heeft de schrijver moeite gehad zijn op zich waardevolle en aantrekkelijk gebrachte bevindingen met elkaar te verbinden. Van 'voorvallen zonder samenhang' is bepaald geen sprake meer, als dat al ooit werkelijk het ge-val is geweest, maar de verbindingslijnen tussen de vier 'centrale thema's': zedelijkheidslobby, overheidsbeleid, homoseksualiteit en Duitse bezetting (803) zijn niet altijd stevig en zichtbaar.

Ter toelichting van dit bezwaar nog iets over de hoofdvraag naar de invloed van de bestrijders van zedeloosheid op het overheidsbeleid. Uiteindelijk, aldus het begin van de epiloog (848), heeft de zedelijkheidslobby niet gewonnen. Resultaten waren slechts tijdelijk en deels werd later het omgekeerde gepropageerd of zelfs tot stand gebracht. De oude strijd is bovendien op nieuwe fronten (seksuele intimidatie, geweld etcetera) voortgezet; deze is, anders gezegd, 'een historische constante die steeds andere vormen aanneemt'. De oorspronkelijk gekozen titel, 'Een verloren strijd', heeft de auteur daarom maar laten vallen. Dat die strijd tijdelijk ook succes opleverde - slachtoffers maakte, vanuit het tegengestelde gezichtspunt! - krijgt zo wel erg weinig nadruk. Mogelijk is dit te verklaren uit de omstandigheid dat de schrijver geen kans heeft gezien het overheidsbeleid en -optreden in al zijn facetten in zijn onderzoek te betrekken. In de eerste alinea van de inleiding wordt de lezer daarvoor al enigszins gewaarschuwd, als althans een poging wordt gedaan de daar aldus geformuleerde beperking te doorgronden: het boek betreft 'hoofdzakelijk de wetgevende en de uitvoerende macht. Het beleid van de rechterlijke macht komt slechts aan de orde in relatie tot het optreden van het bestuurlijk en politiek gezag' (21). Wat wordt hier bedoeld met 'beleid'? Wat met 'rechterlijke macht'? Wordt daartoe ook het openbaar ministerie gerekend, dat als zodanig in het boek geen rol van betekenis lijkt te spelen? Met de vele cijfers en andere gegevens over het optreden van politie en justitie kan men dan ook verschillende kanten op. Enerzijds waren er de veroordelingen tot gevangenisstraf wegens overtreding van artikel 248 bis van het Wetboek van Strafrecht in de jaren 1911-1971, anderzijds wordt - blijkbaar meer in algemene zin - het aandeel van de rechterlijke macht niet hoog aangeslagen: een 'hinderlijk obstakel' voor degenen die een repressief zedelijk beleid voorstonden. Bij de synthese heeft de auteur zich aan de totaliteit van zijn werk vertild. Om misverstand te voorkomen: dat doet aan het gewicht ervan niets af.

S. Faber

J.L. de Jager, *Albert Heijn. De memoires van een optimist* (Baarn: De Prom, 1997, 254 blz., *f* 24,95, ISBN 90 6801 538 9).

Ondernemers worden niet geacht hun hart te luchten, en een kruidenier lijkt helemaal zijn mond te moeten houden. Althans volgens Albert Heijn in het eerste hoofdstuk van het bovenstaande boek. Hij voegt eraan toe dat daar maar eens verandering in moet komen. In *De memoires van een optimist* heeft J.L. de Jager ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Albert Heijn diens levensverhaal opgetekend. Hij had in eerste instantie het plan een wetenschappelijke biografie te schrijven, maar omdat Albert Heijn zijn correspondentie en inter-

views met kranten niet bewaard heeft, was dit niet mogelijk. De Jager heeft nu gekozen voor een presentatie van Heijns memoires in de ikvorm. Voor het schrijven van het boek heeft hij met meer mensen gesproken dan alleen Albert Heijn. Deze mensen worden voor in het boek bij name genoemd, maar doordat het boek niet voorzien is van verwijzingen, is niet na te gaan wat zij precies hebben bijgedragen. In het boek wordt uitgebreid ingegaan op de geschiedenis van het hele concern. Hierbij zal de kennis van De Jager, die eerder de geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold optekende (*Arm en rijk kunnen bij mij inkopen doen* (1995)), goed van pas zijn gekomen.

Het boek begint in 1887, wanneer de grootouders van Albert trouwen en het winkeltje van zijn overgrootvader in Oostzaan overnemen. De beschrijving van de daaropvolgende ontwikkelingen (onder andere de diversificatie van het assortiment en het openen van filialen) is aardig verweven met jeugdherinneringen van Albert aan zijn grootouders en bespiegelingen over het karakter van zijn grootvader. Grootvader Albert was immers anders dan anderen en nam initiatieven die anderen niet namen. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan was het opzetten van eigen fabriekjes, waar de zogenaamde huismerken geproduceerd werden (chocolade, koekjes etcetera). Met deze huismerken kon Albert op een lagere prijs gaan zitten dan zijn concurrenten en bovendien een ander ideaal verwezenlijken: luxe artikelen aanbieden tegen een zo laag mogelijke prijs. Het willen verkopen van luxe artikelen naast het basis-assortiment loopt als een rode draad door de geschiedenis van het concern. Arm en rijk moesten in de winkel kunnen kopen.

De beschrijving van de jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen Albert jr. na zijn Nijenrodestudie net als zijn vader Jan en oom Gerrit in het bedrijf ging werken, laat zich lezen als een spannende roman. Hoe de zelfbediening ingevoerd werd, hoe Simon de Wit en later ook de Amerikaanse ketens overgenomen werden, maar ook hoe Albert Heijn van Nederland de grootste sherry-drinkende natie maakte en zelf de grootste sherry-importeur werd - het zijn adembenemende en vlot geschreven verhalen. Soms is het jammer dat de precieze tijdsaanduiding ontbreekt. Vond de introductie van sherry eind jaren zestig of begin jaren zeventig plaats? De in de hoofdstukken beschreven periodes overlappen elkaar, zodat de lezer soms de draad kwijtraakt. Een overzicht van belangrijke data zou een geschikt hulpmiddel zijn, maar ontbreekt helaas. Ook een personenregister zou het boek toegankelijker gemaakt hebben.

Het boek geeft een redelijk overzicht van de geschiedenis van het concern, maar de persoon Albert Heijn komt minder duidelijk uit de verf. Alberts persoonlijke leven, zijn polio, zijn verschillende huwelijken en de moord op zijn broer komen slechts beknopt aan bod. Wellicht was het toch interessanter geweest als De Jager een poging had gedaan een serieuze biografie te schrijven. Dat had ook best gekund: het is maar zeer de vraag of iemands correspondentie onmisbaar is voor het schetsen van een meer gedifferentieerd beeld van zijn leven. Door de gekozen ikvorm blijft dat beeld nu eenzijdig. Het boek had wellicht een minder zelfgenoegzame indruk nagelaten als de interviews met personen die met Albert Heijn te maken hebben gehad, zichtbaar verwerkt waren.

Biene Meijerman

R. Boudens, *Two cardinals. John Henry Newman, Désiré Joseph Mercier,* L. Gevers, B. Doyle, ed. (Bibliotheca ephemeridum theologicarum Lovaniensum CXXIII; Leuven: Leuven university press, Peeters, 1995, 362 + 6 blz., Bf1800,-, ISBN 90 6186 717 7 (Leuven university press), ISBN 90 6831 771 7 (Peeters)).

Naar aanleiding van de vijfenzeventigste verjaardag van professor R. Boudens hebben collegae en leerlingen van de Leuvense kerkhistoricus het initiatief genomen om een aantal bijdragen die de auteur gedurende de laatste decennia geschreven heeft over de kardinalen Newman en Mercier te vertalen en in een boek samen te brengen. Er zijn acht hoofdstukken over Newman en tien over Mercier, voorafgegaan door een voor de gelegenheid geschreven synthetisch essay van Boudens over beide figuren. De redactie van het mooi afgewerkte volume werd verzorgd door prof. Lieve Gevers, die eveneens een met warme sympathie geschreven levensschets van de voor zijn menselijke kwaliteiten gekende emeritus verzorgde. Brian Doyle maakte werk van de vlekkeloze, zeer vlot leesbare vertaling.

De bijdragen over Newman behandelen vooral de spiritualiteit van de Engelse bekeerling en zijn verhouding tot het Vaticaan van Pius IX. Boudens beklemtoont het vooruitstrevende karakter van Newmans opvattingen, gesteld tegenover een ietwat schematisch gekenschetste, 'formalistische' negentiende-eeuwse vroomheid. Volgens de kardinaal is de Openbaring een proces dat de Voorzienigheid voltrekt in de geschiedenis, vertrekkend van een universele kiem. In de kerk is de motor van dit proces de dynamische dialectiek tussen de langzaam veranderende tradities gedragen door de leken, en de systematische theologische reflectie van de clerus. De persoonlijke geschiedenis van de individuele gelovige weerspiegelt, in Newmans opvatting, deze groei naar waarheid. Het is een visie die ook ruimte biedt voor een constructieve oecumenische dialoog - toch minstens met het anglicanisme, zoals Boudens aantoont. Newmans progressieve ingesteldheid blijkt volgens de auteur bovendien uit een aantal concrete stellingnames in zijn verhouding met Rome: pleidooi voor een relatieve academische vrijheid binnen de grenzen van de katholieke traditie, reserves tegenover de tijdelijke macht van de paus en discrete verdediging van de inopportuniteitsthese inzake de pauselijke onfeilbaarheid.

Boudens vertolkt zijn visie op Newman met verve, vooral in het knappe essay '"Growth". A key concept in understanding Newman'. Toch heb ik me afgevraagd of hij de geworteldheid van de kardinaal in de negentiende eeuw niet wat onderschat. De Engelse denker lijkt me te passen binnen het kader van de traditionalistische filosofie, ook al legde hij een grotere klemtoon op de rol van het individu dan zijn continentale tijdgenoten (net als het Angelsaksische politieke traditionalisme dat deed). Een vergelijking tussen Newmans *concept of growth* en Lammenais' *sens commun*, of tussen Newmans visie op de Voorzienigheid en die van de Maistre had nuttig kunnen zijn om zowel zijn verbondenheid met de tijdgeest als zijn eigenheid in een scherper licht te stellen.

Boudens' bijdragen over Mercier spitsen zich vooral toe op zijn stellingnames in de intellectuele controverses van zijn tijd en in de Vlaamse kwestie. De wisselwerking met Rome komt in beide gevallen ruim aan bod. Boudens beklemtoont terecht de fundamentele openheid van Merciers neothomisme tegenover de moderne wetenschap. De manier waarop de prelaat de Romeinse tegenwind die hier het gevolg van was wist te overkomen, wordt feilloos geschetst in het artikel over 'The Holy See and the crisis at the Higher institute of philosophy in Leuven'.

Ook uit de controverse over het modernisme blijkt Merciers gematigdheid. De kardinaal deed zijn best om te beletten dat de Romeinse campagne ontaardde in een heksenjacht; hij probeerde ook de scherpe kanten van de campagne wat af te vijlen, zoals blijkt uit de interessante bijdrage over George Tyrell en kardinaal Mercier.

Toch verschijnt Mercier in zijn standpunt tegenover dit boegbeeld van het modernisme veeleer als een bondgenoot van Rome, vermits hij zich enkel wou inspannen voor Tyrells reïntegratie in de kerk op voorwaarde dat deze zelfs zijn privé-correspondentie aan voorafgaandelijke censuur zou onderwerpen. Hoewel Mercier uit een heel andere filosofische hoek kwam dan Newman, was hij al evenmin een vriend van 'religious liberalism'.

Boudens ziet een tegenstelling tussen Merciers relatieve openheid op intellectueel vlak en zijn afwijzende houding tegenover de Vlaamse beweging, toen nog een ontvoogdingsstrijd. Mercier speelde een grote rol in de evolutie van het Vaticaan tegenover de Vlaamse kwestie, van een vrij gunstig naar een meer gereserveerd standpunt, zoals blijkt uit twee vernieuwende, op Vaticaanse bronnen gebaseerde bijdragen: 'A Vatican perspective on cardinal Mercier (1917-1918)', en 'Mercier, the Vatican and the Flemish movement (1919-1921)'.

Boudens wijt Merciers houding vooral aan zijn Waalse achtergrond en zijn Belgisch patriottisme. Het verband tussen dit patriottisme en Merciers neothomistische filosofie - zeker tegen de achtergrond van de Duitse bezetting in de Eerste Wereldoorlog - had misschien wat meer uitgediept kunnen worden. Men kan zich overigens afvragen of Merciers verzet tegen de Vlaamse agenda niet mede een gevolg was van zijn streven naar een relatief open katholicisme. In het licht van de intellectuele bloedarmoede van het flamingantisme in de twintigste eeuw lijkt de tijd me misschien rijp voor een revaluatie van de roemruchte weigering van de kardinaal om het Vlaams als universitaire taal ernstig te nemen.

Vincent Viaene

H.A. Klomp, *De relativiteitstheorie in Nederland. Breekijzer voor democratisering in het interbellum* (Dissertatie Groningen 1997; Utrecht: Epsilon uitgaven, 1997, 292 blz., *f* 42,50, ISBN 90 5041 045 6).

De titel van dit proefschrift belooft een interessante link tussen een natuurwetenschappelijke theorie en de Nederlandse cultuur. In zijn betoog laat Klomp zien dat het platonistische waarheidsconcept een belangrijke voorwaarde is geweest voor de antidemocratische houding die tot de Tweede Wereldoorlog in Nederland geheerst heeft. Maar wat heeft dat met de relativiteitstheorie te maken? Samengevat komt Klomps betoog op het volgende neer: de euclidische en newtoniaanse axioma's waarop de wis- en natuurkunde steunden, werden als transcendentale wetten beschouwd. Deze causale wetten maakten het mogelijk alle gebeurtenissen in de natuur te voorspellen. Dit bracht de Groningse filosoof G. Heymans ertoe een psychologie te ontwikkelen waarmee de besluitvorming van mensen bepaald kon worden als een functie van hun motieven. Menselijk handelen werd hierdoor gereduceerd tot een wiskundige formule, en werd zo voorspelbaar. Op basis van deze psychologie zou het vervolgens mogelijk zijn de maatschappij zodanig in te richten dat de juiste persoon op de juiste plaats zou komen, een situatie die vergelijkbaar is met Plato's ideale staat.

Voor deze redenering waren absolute tijd en ruimte noodzakelijke voorwaarden. Het verlaten van deze absolute tijd en ruimte ten gunste van relativiteit zette dit ideaal van de rationeel ingerichte samenleving op de helling. De pedagoog en natuurkundige P.A. Kohnstamm, aanhanger van de relativiteitstheorie en fervent democraat, stelde dat er geen absolute zekerheid bestond over de waarheid, en dat het dientengevolge niet houdbaar was een land politiek te laten leiden op basis van de waarheidsclaims van een intellectuele elite. Het alternatief was democratie.

Om dit mogelijk te maken moest het onderwijssysteem veranderd worden. Kinderen moesten niet opgevoed worden tot gehoorzame burgers, maar tot zelfstandig denkende mensen. De veranderingen in het onderwijs moesten ook zichtbaar worden in de opzet van de wis- en natuurkundelessen. Het onderwijs in deze vakken moest empirisch worden; de leerlingen moesten de axioma's afleiden uit hun ervaringen. Deze voorstellen haalden het echter niet en werden verdrongen door het systeem van de wiskundige en wetenschapsfilosoof E.J. Dijkster-

huis, waarbij de leerlingen de geldigheid van gepostuleerde axioma's via logische deductie moesten afleiden. Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen Kohnstamms partij, de PvdA, een machtspositie verwierf, werden zijn ideeën in de praktijk gebracht in het algemeen vormend onderwijssysteem.

Klomps stelling dat de relativiteitstheorie een (of het?) breekijzer geweest is voor de democratisering, wordt in het boek niet overtuigend bewezen. Klomp laat zien dat Kohnstamms ideeën over onderwijs en opvoeding beïnvloed zijn door de relativiteitstheorie, en dat hij daarnaast een democraat in hart en nieren was, maar een direct verband hiertussen blijft tussen de regels schemeren. Hetzelfde geldt voor de stelling dat de reacties van Dijksterhuis en Heymans op de relativiteitstheorie het wantrouwen tegen de democratie reflecteerden. Pas halverwege het boek wordt duidelijk dat het verband gezocht moet worden in de verwerping van het determinisme.

Vanuit zijn vakgebied, de thermodynamica, stond Kohnstamm sceptisch tegenover het wetenschappelijk determinisme van Heymans. Onduidelijk blijft of Kohnstamms antideterministische waarheidsconcept en de daaruit volgende democratische ethiek gebaseerd waren op de relativiteitstheorie, of dat de relativiteitstheorie alleen gebruikt werd als propagandamiddel. Kohnstamm schrijft het aan Einstein toe dat natuurwetten benaderingsregels zijn geworden, die door de mens geconstrueerd zijn en slechts tijdelijk functioneren. De doorvoering van dit idee in zijn ethiek lijkt hij echter eerder te baseren op de levensprincipes van de oudtestamentische profeten; zedelijk handelen is gebaseerd op ‘gewetensbeslissingen’, die steunden op een verantwoordelijkheidsbesef waar geen normen of conventies aan te pas kwamen.

Voor het onderwijs had Kohnstamms filosofie als consequentie dat ervaringswetenschappen, waartoe hij alleen de anorganische natuurwetenschappen rekende, belangrijker werden dan abstracte wiskunde. De nadruk lag op creatief denken en het ontwikkelen van persoonlijkheden en daarmee op een persoonlijker contact tussen leraar en leerling. Toch vraagt ook Klomp zich af of het middelbaar onderwijs in Nederland anders zou zijn geworden zonder de relativiteitstheorie. Hij merkt op dat dat niet te achterhalen is, maar zegt vervolgens: ‘[W]el kunnen we zeggen dat de inrichting van het huidige middelbaar onderwijs *mede* [cursief van mij] het gevolg is van de in de jaren dertig gehouden discussie en dat de argumenten van de Platonische richting zo sterk en de verdediging daarvan zo volhardend waren, dat een beroep op de relativiteitstheorie nodig was om de invloed van die richting te beperken’. Daarmee stelt Klomp vast dat de discussies over de relativiteitstheorie invloed hebben gehad op de inrichting van het onderwijs, maar waarom hij in zijn ondertitel de term breekijzer gebruikt om dit proces aan te duiden, is mij niet duidelijk. Een breekijzer veronderstelt een gewelddadige manier van binnendringen, maar het is zeer de vraag of daar in dit geval sprake van was. Als de relativiteitstheorie de basis is van een nieuwe ethiek, kan er (als er dan per se beeldspraak gebruikt moet worden) gesproken worden van een sleutel tot democratisering. De term breekijzer wordt naar mijn idee alleen gerechtvaardigd als de relativiteitstheorie uitsluitend als propagandamiddel gebruikt is om de reeds bestaande democratische idealen tegen de heersende opinie in door te drukken.

In het concluderende hoofdstuk wordt de oorspronkelijke stelling enigszins genuanceerd: hier concludeert Klomp dat de platonistische pedagogiek een remmende invloed heeft gehad op de democratisering, en dat er, dankzij de overwinning van

de relativiteitstheorie in de debatten in het interbellum, *ruimte is ontstaan* voor onderwijshervormingen. Dit is wel iets anders dan het breekijzer waar in de ondertitel van gerept wordt!

Al belooft de titel meer - of iets anders - dan het boek biedt, het is zeker een werk dat het lezen waard is. Het geeft een aardige indruk van de manier waarop een wetenschappelijke theorie - direct en indirect - invloed heeft uitgeoefend op de Nederlandse cultuur. Uit Klomps boek blijkt dat er geen sprake was van twee hermetisch gescheiden werelden, maar dat natuur-

wetenschap ook leefde in de samenleving. Door de aandacht te vestigen op het feit dat de term relativiteitstheorie gebruikt werd in maatschappelijke en filosofische discussies, laat Klomp zien dat de invloed van de natuurwetenschap een veel breder terrein bestreek dan op het eerste gezicht het geval lijkt te zijn.

Barbara Allart

J. van Haver, *Voor u, beminde gelovigen. Het rijke roomse leven in Vlaanderen 1920-1950* (Tielt: Lannoo, 1995, 315 blz., *f*74,50, ISBN 90 209 2741 8).

In dit boek laat Jozef van Haver, emeritus hoogleraar aan de Katholieke universiteit Leuven en het Universitair centrum Antwerpen, het katholieke leven in Vlaanderen nog eenmaal in volle glorie herleven, daarbij volop puttend uit zijn geheugen en familiegeschiedenis. Karakteristiek voor dit boek is dan ook het quasi-verzoek aan de lezer: 'Mag ik u nogmaals een persoonlijke herinnering meedelen'? Het betreft hier in zekere zin een vorm van collectieve autobiografie: de lotgevallen van de auteur (Wieze 1926) zijn - tot op zekere hoogte - exemplarisch voor de ervaringen van zijn generatiegenoten. Het Vlaamse rijke roomse leven was, evenals de Nederlandse pendant, welbeschouwd immers een sterk normatieve eenheidscultuur met een instrumentele kuddegeest die werd belichaamd door massaal kerkbezoek en het gehoorzaam bijwonen van openbare manifestaties van een 'strak en dominant instituut dat met heel zijn gezag woog op een strenge moraal'.

Van Haver heeft, zoals hij zelf in de verantwoording stelt, de coherente katholieke levensstijl tussen 1920 en 1950 zo objectief mogelijk willen beschrijven, 'zonder de gegevens te interpreteren'. Nu is dit natuurlijk een bij voorbaat tot mislukken gedoemd voornemen, maar de schrijver bedoelt hiermee dat hij zijn boek niet heeft geschreven als een afrekening met een verguisd verleden of als een lofzang op een triomfalistische periode. Noch frustraties, noch heimwee waren voor hem een drijfveer. De reden voor dit boek was om een opmerkelijke cultuurtoestand, die thans alleen nog als historisch gegeven bestaat, te reconstrueren aangezien er intussen een generatie is opgegroeid voor wie dit rijke roomse leven een onbekende wereld is geworden.

De volkskundige achtergrond van de auteur blijkt uit zijn perspectief: uitgangspunt is telkens het standpunt van de gewone gelovige en Van Haver heeft veel oog voor detail en voor de belevingsaspecten van het lekenleven. Uitgaande van het katholieke gezin en het dagelijkse parochieleven, trekt hij in de compositie van het boek steeds grotere cirkels. Het 'oude geloof' met de Latijnse hoogmis, de vespers en het lof, alsmede de kerkelijke feesten doorheen het jaar vormde een nagenoeg onwrikbaar baken dat via allerlei media zoals catechismus en volksmissie bij de parochianen werd ingeprent. De auteur bespreekt voorts de sacramenten (doopsel, eucharistie, vormsel, huwelijk, biecht, oliesel) als geloofsdaad en gewoonteritueel. De geestelijke levensstaat krijgt speciale aandacht evenals de religieuze volkscultuur met uitingen als gebeden, verhalen, liederen, devotionalia, bedevaarten en vereringen. Vervolgens besteedt de auteur aandacht aan het onderwijs, waarbij met name ook het toekomstperspectief voor studerende meisjes aan bod komt. Het rijke roomse leven,

een term die afkomstig is van een rubriek uit het destijds bijzonder populaire Nederlandse familieblad *De Katholieke Illustratie*, is ondenkbaar zonder massabewegingen (de Katholieke Actie, de Eucharistische Kruistocht, de Heilig-Hartbonden) en triomfalistische bijeenkomsten zoals het Zesde congres van Mechelen (1936) waarbij onder de leus ‘Aardbeving in Europa’ een pessimistisch toekomstscenario werd geschetst.

In de visie van toenmalige kerkleiders lagen er dan ook vele gevaren op de loer om het vrome

Vlaamse kerkvolk te verleiden: verderfelijke ideologieën, met name het goddeloze communisme, maar ook de verleidingen van de moderne wereld in de vorm van lectuur, toneel, film en radio. In feite was het katholicisme van het interbellum een overspannen reactie van een religieus machtsinstituut op de ontwikkelingen in de profane wereld. Dit triomfale manifesteren behelst een fundamentele antimoderniteit, die de auteur evenwel slechts zeer voorzichtig (en dan nog vragenderwijs, 295) aanduidt. De discussie rondom de verzuilingstheorieën laat Van Haver onaangeroerd: hij geeft een interessant, maar louter descriptief beeld van de Vlaamse katholieke zuil. Hoe meer je in het boek al lezende vordert, hoe sterker zich het gemis aan een standpuntbepaling van de auteur doet gevoelen. En daar waar wel gegevens worden geïnterpreteerd, zoals de cijfers met betrekking tot secularisatie en ontkerkelijking, volstaat de schrijver met het weergeven van de conclusies dienaangaande van Jan Art (285-286).

De vele citaten waarmee de auteur zijn boek heeft doorspekt - bijna elke pagina telt wel een of meer aangehaalde passages - roepen de atmosfeer van de tijd op, maar geven het boek ook iets vrijblijvends wanneer ze niet gevolgd worden door kritische analysen. Doordat bijvoorbeeld gemakkelijk in algemene termen van ‘volk’ wordt gesproken is het onmogelijk om je te identificeren met concrete personen: hoe beleefden individuele vrouwen bijvoorbeeld deze katholieke wereld? Voorts is er weinig aandacht voor sociale en culturele verschillen onder het ‘kerkvolk’. De strategieën van gelovigen om binnen dit systeem gestalte te geven aan eigen levensdoelen beperken zich voornamelijk tot anekdotische verhalen waarbij met behulp van humor tegenkanting en onbegrip van klerikale zijde werd geriposteerd. De auteur merkt mijns inziens wat al te gemakkelijk op dat de volgzaamheid van de gelovigen ‘blijkbaar als een product van twee eeuwen, geen enkel probleem’ vormde, ‘zelfs al impliceerde ze de volkomen ondergeschikte rol van de leek in de kerk’. De regels en het klerikale gezag werden aanvaard en in het openbaar nooit bestreden. ‘Integendeel, ze leken houvast en zekerheid te geven’ (293). Dit zal voor bepaalde groepen zeker gegolden hebben, anderzijds waren er toch vast meer gedifferentieerde posities ten aanzien van deze rooms-katholieke eenheidscultuur. Hier wreekt zich wellicht het gegeven dat de auteur in feite een tamelijk hermetisch en klerikalocentrisch gebruik van de bronnen heeft gemaakt: ik zou wel eens een stedelijk tegengeluid van een textielarbeider uit de Gentse beluiken hebben willen vernemen, of van een liberale notaris van het Antwerpse platteland. Voor een volkskundige had het voor de hand gelegen om juist precieze mondelinge getuigenissen te geven van de dilemma's in het dagelijks leven van ‘de kleine man’ tussen strenge moraal en harde praktijk. Dat zou een enorme verrijking van het boek betekend hebben: het algemene dominante beeld zou zo geconfronteerd kunnen worden met de concrete levensverhalen van gelovigen van uiteenlopende sociaal-culturele groepen.

Dat het uitstekend verzorgde en van vele toepasselijke illustraties voorziene boek uiteindelijk impliciet meer interpretatie bevat dan de auteur heeft bedoeld zal duidelijk zijn: hier is iemand aan het woord die in dit systeem is opgegroeid, erdoor is gevormd, en in retrospectief deze cultuurtoestand kritisch-positief weergeeft door in zijn tekst via citaten vele anderen aan het woord te laten. Als zodanig is het een bijzonder waardevol boek. Wat de betekenis van dit roomse leven is geweest in een lange-termijnperspectief, en hoe de machtsnetwerken in kerk en wereld functioneerden - vragen die historici bezighouden - blijft evenwel impliciet en onduidelijk. Voor

Van Haver is de belangrijkste conclusie van zijn terugblik (293) dat godsdienst ‘voor velen het fundament’ blijkt te zijn geweest ‘dat zin en diepere betekenis aan hun dagelijks leven heeft gegeven’.

Gerard Rooijakkers

J.C.H. Blom, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1996, 272 blz., *f*45,-, ISBN 90 5018 343 3).

Zeven jaar na zijn eerste bundel *Crisis, bezetting en herstel* met tien studies over Nederland tussen 1930 en 1950 heeft Blom negen nieuwe opstellen bij elkaar gezet. Zij bestrijken een veel ruimere periode en thematiek en zijn tussen 1986 en 1995 eerder gepubliceerd. De bundel getuigt van een gestage productiviteit, die alleen al bewondering afdwingt als men beseft dat een aan een universiteit verbonden wetenschapper, wat Blom op het moment van verschijnen van de bundel nog net was, in toenemende mate door allerlei beslommeringen van het eigenlijke werk wordt afgehouden. Bewondering dient zich echter in de eerste plaats te richten op de kwaliteit en vanuit dit gezichtspunt bezien heeft Blom er zonder meer recht op. Ook daar waar hij het heel bescheiden heeft over een essay in de letterlijke betekenis van het woord, 'een probeersel dus' (225), is er mijns inziens sprake van een geslaagde onderneming. Zonder uitzondering handelen de opstellen over relevante thema's uit de recente Nederlandse geschiedenis, waarbij Blom zich meestal presenteert als de commentator die wil uitleggen en verklaren. Hij doet dat op basis van een grondige kennis van de literatuur en de bronnen en met een scherpe blik voor het essentiële. De opstellen zijn geschreven in een taal zonder opsmuk, zodat zich ongetwijfeld ook een publiek buiten de wetenschap zal laten aanspreken.

De ondertitel van de bundel geeft al aan dat de onderwerpen nogal gevarieerd zijn. Het eerste en tevens langste opstel gaat over het vrijzinnig protestantisme als (afnemende) inspiratiebron voor de VPRO vanaf de oprichting in 1926 tot 1968, toen de bron bleek te zijn opgedroogd en deze radio-omroep zich nogal radicaal losmaakte van zijn oorsprong. Hierna behandelt Blom de claim van de nationaal-gereformeerde richting op het karakter van de Nederlandse samenleving. Uiteraard ontbreekt de bezettingstijd niet. Blom heeft over deze periode liefst vier opstellen opgenomen: over de Algemene Rekenkamer, de gijzelaars van Sint Michielsgestel en Haaren, de herdenkingscultuur na 1945 met de lotgevallen rond het nationaal monument op de Dam als accent en ten slotte over de geschiedschrijving van L. de Jong. Na een faire analyse van Ger Harmsens studies over de arbeidersbeweging, waarbij erkenning van verdiensten en kritiek goed in balans blijven, volgt een heldere beschouwing van de positieve waardering van de samenleving voor de krijgsmacht in de jaren vijftig, die op zich niet past in de traditie, maar waarvoor de verklaringen voor de hand liggen: de na 1945 gewijzigde positie van Nederland in de wereld en de welhaast vanzelfsprekende bevattelijkheid voor het anti-communisme van de Koude Oorlog. In het laatste opstel worden de veranderende opvattingen over de vrouw sinds de jaren dertig beschreven.

Dit korte overzicht geeft aan dat Blom zich op uiteenlopende terreinen durft te bewegen. Nogmaals: hij doet dat erudiet, want met grote kennis van zaken. Wel rijst de vraag, waarom hij het nodig heeft gevonden om deze opstellen nog eens uit te geven. Die vraag dringt zich op omdat ze allemaal van vrij recente datum zijn en bepaald niet moeilijk zijn op te sporen. Het kan evenwel zin hebben om wat verspreid ligt desondanks te bundelen, als men als auteur van detailstudies de overtuiging heeft de visie van waaruit wordt geschreven, aldus te kunnen aanscherpen; de afzonderlijke stukken krijgen dan vanzelf een meerwaarde. In het korte woord vooraf lijkt Blom te suggereren door zo'n overtuiging te zijn gedreven. Daar noemt hij de opstellen

negen variaties op het thema ‘Nederland als een burgerlijke samenleving, waarvan beheersing (bij voorkeur zelfbeheersing) zo'n belangrijk thema is’ (7). De titel van de bundel versterkt die suggestie.

Hier wringt voor mij de schoen. Mij is bijvoorbeeld niet duidelijk geworden wat de op zich knap uitgevoerde reconstructie van het beleid van de Duitsers ten aanzien van de gijzelaars nu precies zegt over het burgerlijk gehalte van de Nederlandse samenleving. Bedoelt Blom echt

dat we De Jong en Harmsen moeten beschouwen als prototypen van het burgerlijke en van zelfbeheersing overlopende Nederland of dat we hun geschiedschrijving moeten zien als een representante van een hoofdstroming in dat Nederland? Wat illustreert de studie over de rekenkamer meer dan het functioneren van de Nederlandse bureaucratie en het overheidsbestuur in de bijzondere omstandigheden van de bezetting? Met uitzondering van het opstel over de opvattingen over de vrouw zou men bij iedere bijdrage eigenlijk wel de vraag kunnen stellen naar de samenhang met de in de *Geschiedenis van de Nederlanden* uit 1993 zo scherp uitgetekende visie op het burgerlijke Nederland.

Nu Blom ervoor heeft gekozen om de diverse stukken ongewijzigd te herdrukken en zonder nadere toelichting er een 'burgerlijk en beheerst' lintje om heeft gevlochten, moet mijn conclusie luiden: een overbodige bundeling van voortreffelijke opstellen.

J. Bosmans

C. Blotkamp, ed., *De vervolgjaren van De Stijl, 1922-1932* (Amsterdam, Antwerpen: L.J. Veen, 1996, 400 blz., *f*89,90, ISBN 90 254 0712 9).

De Stijl als idee. Daar gaat volgens Carel Blotkamp het boek *De vervolgjaren van De Stijl, 1922-1932 over.* Maar is dat waar? *De vervolgjaren van De Stijl* is een zeer boeiende bundel monografieën over Rietveld, Wils, Huszar en vooral Theo van Doesburg, spil en splijtzwam van het kleine tijdschrift dat in kringen van ingewijden wereldfaam kreeg. *De vervolgjaren* werd voorafgegaan door *De beginjaren van De Stijl* dat in 1982 verscheen.

De vervolgjaren, de nieuwe bundel die net als de vorige onder redactie van Carel Blotkamp tot stand kwam, opent met een portret van Doesje (Theo van Doesburg) geschreven door Evert van Straaten. Van Doesburg, zo blijkt eens te meer uit het relaas van Van Straaten, was een bevlogen lastpak. Zelfs bij het Bauhaus in Weimar wist hij onrust te zaaien, en voor een deel was dat creatieve onrust. Voor een ander deel was hij een stemmingmaker die ook onder de medewerkers verdeelde en heerste.

Waartoe? Dat is de vraag. Had Van Doesburg ideeën over het moderne leven en de moderne kunst die aan De Stijl werkelijk handen en voeten gaven? Of was hij de begaafde amateur en allesweter die handig was in het propageren van een idee dat vooral door anderen niet met woorden, maar met kunstwerken werd ingevuld? En welke was die idee?

De Stijl, aldus Blotkamp, rustte op twee pijlers: 'de historicistische, omdat de Stijlkunst door de betrokkenen werd gezien als een logische en noodzakelijke consequentie van de historische ontwikkeling die er uiteindelijk toe zou moeten leiden dat de kunst geheel zou opgaan in het leven of de leefomgeving van de mens. De andere pijler is een essentialistische, omdat de kunstenaars van De Stijl hun beperkte arsenaal van beeldmiddelen voorstelden als de essentie, de zuivere kern van alle schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur; een soort universele vormentaal'. Vooral Mondriaan en Van Doesburg zouden zich in Blotkamps tekst kunnen vinden. 'De andere kunstenaars van De Stijl dachten soms wat minder categorisch', schrijft Blotkamp, om te vervolgen: '"De Stijl als idee" zou dan ook

beter vervangen kunnen worden door “De Stijl als een cluster van ideeën”’. Welke die ideeën zijn, moet de lezer zelf ontdekken op zijn zoektocht door de negen monografieën die het boek bevat. De vraag blijft of Blotkamp in zijn inleiding toch niet uitvoeriger de ideeënleer van De Stijl had moeten schetsen tegen de achtergrond van én datgene waar De Stijl zich in Nederland tegen afzette én de internationale artistieke ontwikkelingen waar De Stijl deel van uitmaakte.

Het aardige van *De vervolgjaren* is dat Blotkamp zich die vragen ook stelt. In zijn inleiding

schrijft hij over de critici die *De beginjaren* beoordeelden. Zij meenden dat het beeld van De Stijl als idee ‘door de aandacht voor de individuele kunstenaars wel erg werd gefragmenteerd’. Ook werd opgemerkt dat de benadering van Blotkamp en de zijnen ‘vooral gericht op een historische reconstructie nogal traditioneel kunst-historisch was’.

Nu, deze kritiek is juist. Maar de benadering van Blotkamp en de zijnen heeft ook voordelen. Zelden las ik een smakelijker portret dan dat van Van Straaten over Van Doesburg, inclusief de vermakelijke citaten uit de brieven van zijn ex-vrouw die hem vanuit de verte vermanend bleef toespreken. Als ze een foto krijgt van een zeer geposeerde Van Doesburg met twee anderen, schrijft ze: ‘Van jullie drieën staat Scheibe er het beste op. Lief gezicht heeft hij. Doesje is er speciaal voor gaan staan. Jasje toegeknoopt, haar zo glad mogelijk. Heelemaal hond’.

Wat minder is het stuk van Marijke Kuper over Rietveld. Niet omdat de auteur niet genoeg van Rietveld weet. Integendeel; ze publiceerde onlangs een lijvig werk over de beroemde Utrechter. Haar stuk in de bundel van Blotkamp echter belicht niet echt Rietvelds relatie tot De Stijl. Het is een goed en lezenswaardig stuk, maar het had overal gepubliceerd kunnen worden. Wat de lezer mist is bijvoorbeeld een systematische behandeling van Rietvelds bijdragen aan De Stijl. Omdat een bibliografie ontbreekt evenals een index van de in De Stijl gepubliceerde bijdragen van de besproken auteurs, is een helder inzicht daarin niet te krijgen. Veel informatiever in dit opzicht is het stuk van Manfred Bock over Van Eesteren; daarin wordt de relatie tussen Van Doesburg en de architect/stedenbouwkundige duidelijk belicht.

Van Eesteren werkte bij de architect Jan Wils: het hoofdstuk ‘De dissidente architecten’ van Ed Taverne en Dolf Broekhuizen beschrijft hoe Wils, Oud en Van 't Hoff zich verhielden tot De Stijl. Voor wie De Stijl vooral heeft leren zien als het idee van Rietveld, Mondriaan en Van Doesburg, is dit een stuk dat de ogen opent voor andere facetten. Jan Wils - hij bouwde het Olympisch stadion - was ook de architect van het moderne en tegelijk zo Haagse chique kantoorgebouw op de hoek van de Van Alkemadelaan en de Waalsdorperweg dat een hoogtepunt van het Nieuwe Bouwen is. Niet ver daarvandaan ziet men zijn flatgebouw aan het Jozef Israëlsplein in Den Haag; een ander hoogtepunt in zijn werk is het appartementengebouw Dennehove aan de Badhuisweg in Scheveningen. Het is te hopen dat het stuk van Taverne en Broekhuizen bijdraagt aan een Wils-revival - ook al hield de architect in 1919 de samenwerking met Van Doesburg, maar niet met andere Stijl-medewerkers voor gezien. Toen stond in Alkmaar al zijn villa De Lange (1917) waar Van Doesburg de ramen voor had ontworpen. De Kamer van Koophandel werkt nu in de villa die op aanvraag te bezichtigen is. Het huis, inclusief de ramen, is vrijwel intact.

Misschien nog fascinerender is het werk van Robert van 't Hoff. Wie even stopt op de ventweg van de Amersfoortseweg 11 en 11a ziet daar naast elkaar twee beroemde huizen van Van 't Hoff: de rustieke villa Løvdalla en het landhuis Henny ernaast waarvoor Van 't Hoff inspiratie vond in het werk van Frank Lloyd Wright. In Lunteren ziet men aan de Bisschopsweg 37 een boerderij die Van 't Hoff bouwde in een mengstijl van traditionalisme en functionalisme; de boerderij is een meesterwerk van proportie. Van 't Hoffs relatie met De Stijl was misschien niet intens; Taverne en Broekhuizen schetsen de verhouding die in 1919 zijn intensiteit verloor door een ruzie met alweer ‘Doesje’, maar die later toch wat hersteld werd.

De bundel opstellen van Blotkamp geeft de lezer die bereid is de vierhonderd bladzijden (met vele prachtige illustraties) te doorvorsen, een inzicht in de interactie van de voornaamste Stijlmedewerkers, en in de ontwikkeling van hun werk. De lezer die niet thuis is in het proza van de twintigste-eeuwse architect en kunstenaar zal de citaten uit artikelen en brieven van Stijlmedewerkers wellicht esoterisch vinden en dat wijten aan het theosofische gedachtegoed dat deel uitmaakte van het denken van De Stijl. Dat is dan een vergissing. Architecten van nu schrijven een even hybride proza als die van het interbellum. Het zit in de aard van de beestjes:

tekeningen lezen, daar zijn ze meesters in; prozaschrijven is hun stiel niet. De vraag is ook of woorden niet überhaupt tekortschieten als we denken over beeldende kunst of architectuur. De wisselwerking van creatieve mensen onderling, hun scheppingen, hun smaak, overtuigingen, onderlinge beïnvloeding en hun ruzies laten zich wellicht helemaal niet in volzinnen beschrijven. Zelf gaan kijken is het begin van alle wijsheid omtrent dit soort zaken. *De vervolgjaren van De Stijl* is er een goede gids bij.

Nog een kleinigheid: behalve een bibliografie en een index van artikelen ontbreekt ook een register van de beschreven kunstwerken en hun vindplaats. Wie toevallig niet dagelijks bij de Rijksdienst voor de monumentenzorg komt om daar in het geautomatiseerde register te kijken, kan lang zoeken voor hij weet op welk adres hij moet zijn. Soms is een gebouw onvindbaar geworden door sloop. Het is altijd prettig als dat in een register wordt meegedeeld.

Tessel Pollmann

E. Rosseel, *Ethisch socialisme in Vlaanderen. De 20ste eeuw overbrugd* (Brussel: VUBpress, 1996, 301 blz., Bf 795,-, ISBN 90 5487 135 0).

Deze studie omtrent het ethisch socialisme in Vlaanderen, geschreven door de arbeidspsycholoog Eric Rosseel, omvat weliswaar een bijwijlen boeiende mentaliteitsgeschiedenis, maar is tevens doordrenkt van eigenzinnige sociologische en filosofische bespiegelingen. Kenmerkend voor de benadering van de auteur is een probleemstelling die het ethisch-socialistische ideeëngoed van Hendrik de Man als ijkpunt gebruikt ter interpretatie van, maar ook als waarschuwing tegen verwante politieke opvattingen en stromingen tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw. In Rosseels analyse worden dwarsverbindingen gelegd tussen het vroege ethische of gezindheidssocialisme en de opvattingen van de moderne sociaal- en christendemocratie, maar ook van ‘progressieve vormen van ecologisme en volksnationalisme’ (9) in Vlaanderen. Beide historische vormen van het ethisch socialisme vloeien voort uit diepe maatschappelijke crises, die een sociale en individuele desintegratie verwekken, welke door middel van het ethisch-socialistisch ‘project’ (schijnbaar) wordt opgelost. Hoewel Rosseel zijn analyse ook van toepassing verklaart op Frankrijk en Nederland, valt het te betreuren dat het meer actuele deel van het boek vrijwel exclusief betrekking heeft op Vlaanderen, met zijn voor Hollanders tamelijk ondoorzichtige politieke cultuur en politiek-filosofisch discours.

De auteur, die zichzelf nu eens bestempelt als ‘liberaal marxist’, dan weer als ‘marxistisch socialist’, maakt een zeer kritische analyse van het denken van Hendrik de Man. Daarbij worden de meer duistere aspecten van diens denkwereld - verdonkeremaand in De Mans autobiografie maar ook in biografische studies als die van Mieke Claeys-van Haegendoorn - mee-dogenloos in de schijnwerpers geplaatst. Inderdaad toont Rosseel overtuigend aan, dat de ethisch-socialistische Marx-revisie niet zonder meer, maar wel met grote waarschijnlijkheid, tot fascistoïde ideeën en ‘oplossingen’ leidt. Het marxisme immers betoont zich wars van verbloemende c.q. dwingende ethische voorschriften en baseert zich op de notie van contradicties en klassenstrijd als centraal onderdeel van de economische en sociale progressie naar

een klassenloze maatschappij. Typerend voor alle vormen van zowel ethisch socialisme als fascisme daarentegen is de radicale bestrijding van een dergelijke logica, door het bestaan van fundamentele (klassen)contradicties te ontkennen en het bepleiten van een zogenaamde solidaire, 'socialistische', arbeidsgemeenschap, ingebed in een omvattende, autoritaire 'eenheidsideologie' die de 'eerbied voor de arbeid' en de strijd tegen het improductieve financierskapitaal centraal stelt. Zo is het verre van toevallig dat een *dérive fasciste* kan ontstaan bij

herzieners van het marxisme als Robert Michels, Oswald Mosley, Georges Sorel en Maurice Déat. Hun 'geloof' in het marxistisch socialisme gaat teloor door de nationalistische roes tijdens de Eerste Wereldoorlog, ervaringen in de loopgraven en het gebleken onvermogen van het proletariaat het kapitalisme te overwinnen. Daarbij spelen persoonlijk-psychologische factoren, zeker bij De Man, een niet te onderschatten rol.

De breuk van De Man zelf met het marxisme - het duidelijkst verwoord in zijn hoofdwerk, *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926) - is zo doordrenkt van de idee van een autoritair en nationaal socialisme, dat hij in de jaren dertig een briefwisseling aangaat met Mussolini. Verbloemt De Man daarbij geenszins zijn bewondering voor de ideeën van de *Duce*, deze op zijn beurt is verguld met het inmiddels in het Frans vertaalde hoofdwerk van De Man. De Mans houding tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt beheerst door de wens in België een ethischsocialistische ordening te creëren. Al benadrukt Rosseel dat De Man qua intentie geen echte collaborateur mag heten, diens gedrag blijkt toch zo suspect dat hij naderhand, bij verstek, tot celstraf veroordeeld wordt.

De kracht van Rosseels studie is, dunkt me, vooral gelegen in de analyse van het ethisch socialisme als project in het algemeen en van de De Manse ideologie in het bijzonder. Veel minder sterk komen me de delen voor gewijd aan de naoorlogse actuele verhoudingen in België. Dit heeft vooral te maken met een zeker onvermogen greep te krijgen op een weerbarstige westerse en vooral Vlaamse werkelijkheid, gekenmerkt door een kluwen van politiek-ideologische stromingen en er op onduidelijke wijze mee verbonden denkers en filosofen. Het blijkt buitengewoon lastig ecologische, christen-democratische, hedendaagse sociaal-democratische of zelfs 'volks-nationalistische' stromingen te vangen binnen de encadrering van een vooroorlogs ethisch socialisme.

Deze constatering geldt evenzeer recente stromingen als het communitarisme, marktsocialisme of solidarisme. Ze bevatten, hoe verschillend onderling ook, inderdaad kenmerken van De Mans ethisch socialisme, zoals de afkeer van een permissieve atomistische maatschappij, een bewondering voor arbeidsethos, patriottisme, traditionele economische verhoudingen en een nostalgisch terugverlangen naar traditionele waarden en autoriteit. Tegelijkertijd is de variatie in denkbeelden enorm, kan van een coherent wereldbeeld nauwelijks of niet gesproken worden en moet men dus van goeden huize komen om op deze kluwen van ideeën en stromingen het etiket van 'ethisch socialisme' te plakken. Ook de zeer uitgebreide analyses van Vlaamse denkers als Mark Elchardus, Leo Apostel, Koen Raes of Jaap Kruithof maken vooral duidelijk, dat de door Rosseel aan het huidige tijdsgewricht toegeschreven 'sterke en onmiskenbare revival van een zelfde ethische socialisme [als aan het begin van de eeuw]' (9) deels incorrect, deels sterk overdreven blijkt.

Henny Buiting

A. van den Brande, *Sociologie van een halve eeuw Belgische politiek. Een selectie van artikels van prof. dr. August van den Brande, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaatsviering als gewoon hoogleraar aan de*

***Universiteit Gent* (Leuven, Apeldoorn: Garant, 1997, 202 blz., *f*45,50, ISBN 90 5350 568 7).**

Deze bundel werd aan August van den Brande bij zijn emeritaat aangeboden door de faculteit politieke en sociale wetenschappen van de Universiteit Gent. Decaan H. Gaus leert ons dat daarin werden opgenomen, 'op uitdrukkelijk verzoek van de auteur, niet zijn belangrijkste artikels, maar een aantal Nederlandstalige teksten die een *samenhangend overzicht* willen bie-

den van zijn werk over de Belgische politiek en zo tevens een beeld van de naoorlogse ontwikkeling hiervan, gezien door een sociologische bril'.

Wat de historici het meest zal interesseren, is dat beeld van de naoorlogse ontwikkeling van de Belgische politiek. Maar dat beeld is onduidelijk en niet samenhangend. Vier artikels over deelperioden zijn ongewijzigd afgedrukt, waarbij de hoofdbrok, over de periode 1950-1978, bijna twintig jaar oud is en al geen hoogvlieger was toen hij verscheen in *Twintig eeuwen Vlaanderen,* deel VI.

Het inleidende artikel 'Modellen van machtsverwerving en machtsuitoefening' en de toepassing van die sociologische modellen in de andere bijdragen, zijn voor mij, simpele historicus, heel moeilijk verstaanbaar.

Lode Wils

P. Koedijk, J. Linssen, D. Engelen, ed., *Verspieders voor het vaderland. Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1996, 153 blz., *f*29,90, ISBN 90 12 08381 8).

De tijdsaanduiding 'voor, tijdens en na de Koude Oorlog' is nogal omslachtig in een ondertitel. De bundel is samengesteld uit bijdragen aan een congres dat in november 1996 georganiseerd werd door de Stichting inlichtingenstudies Nederland. De in 1991 opgerichte stichting richt zich op de stimulering van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs betreffende overheidsen particuliere inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De Nederlandse achterstand op dit gebied in vergelijking met de Angelsaksische landen verdwijnt geleidelijk.

Inlichtingenwerk en spionage zijn volgens redacteur D. Engelen in de inleiding (7-9) altijd een 'fact of life' geweest. 'Te laten zien, dat ook Nederland zich op dit terrein niet afzijdig heeft gehouden, was de bedoeling van dit tweede SISN/NISA-congres en van deze bundel'. Dat Engelen zelf oud-BVD-medewerker is (hetgeen uit zijn dissertatie blijkt), vermeldt de bundel niet.

Twee van de vier artikelen behandelen de controversiële, in 1994 opgeheven Inlichtingendienst buitenland. De beide auteurs geven in hun eerste noot aan dat hun stukken mede gebaseerd zijn op gesprekken met 'diverse bronnen' en 'betrokkenen' in binnen- en buitenland. Belangrijke informatie in de artikelen heeft zodoende geen bronvermelding. De auteurs laten helaas na om deze werkwijze toe te lichten.

Het eerste van deze twee artikelen, 'Hookers and sportscars? De theorie van het inlichtingenwerk' (11-35) van C. Wiebes, behandelt de theorie van de *intelligence cycle*, de ideaaltypische werkwijze van een inlichtingendienst. Deze theorie wordt toegepast op de Nederlandse Inlichtingendienst buitenland. Wiebes schetst een slecht functionerende inlichtingendienst, die niet onder openbare controle stond. Wiebes neemt stelling als hij besluit met een oproep tot meer openheid bij de inlichtingendiensten, waardoor het maatschappelijk draagvlak zou toenemen en ze beter zouden functioneren. Hij betreurt de opheffing van de dienst. De auteur overweegt overigens niet de mogelijkheid dat de werkzaamheden van de Inlichtingendienst buitenland onder een andere naam nog steeds zouden kunnen plaatsvinden.

B.G.J. de Graaff richt zich in ‘De Inlichtingendienst buitenland: een overheidsorganisatie als alle andere’? (85-103) op de geschiedenis van de dienst vanaf 1946. De Graaff ziet de Inlichtingendienst buitenland eveneens als een slecht functionerende en weinig democratisch gecontroleerde instantie.

Het grootste artikel, ‘De Albrechtgroep: een fenomeen ontleed’ door J.W.M. Linssen (37-

83.) heeft als enige een afgebakend, niet actueel onderwerp, namelijk de tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland opererende inlichtingengroep 'Albrecht'. Deze succesvolle groep sluisde vanaf 1943 veel militaire informatie door naar de geallieerden. De auteur ziet in de flexibele, niet-hiërarchische organisatie een belangrijke reden voor haar succes.

Het laatste artikel is van A.B. Hoogenboom, 'Particulier gewroet en ongekanaliseerde waakzaamheidsdrang' (105-129). Het behandelt de particuliere inlichtingendiensten sinds de Tweede Wereldoorlog. De auteur wil meer aandacht binnen de inlichtingenstudies voor deze particuliere inlichtingendiensten. Een staatsmonopolie op dit terrein heeft in Nederland immers nooit bestaan en het aantal particuliere diensten is de laatste jaren toegenomen. Veel bedrijven houden niet alleen hun werknemers en bezoekers in de gaten, maar ook actiegroepen die kritiek kunnen leveren. Verder zijn er particuliere inlichtingendiensten die voor meerdere bedrijven werken. Voor bedrijven geldt dat informatie de nieuwe vorm van kapitaal is. Bedrijfsspionage is een serieuze zaak: het kwijtraken of stelen van informatie kan enorme gevolgen hebben. Hoogenboom pretendeert slechts een inventariserend artikel te hebben geschreven, want er zijn nog veel kennisleemten op dit gebied.

Wetenschappelijk onderzoek naar veiligheids- en inlichtingendiensten is toe te juichen. Het is echter van groot belang dat de bronnen bekend zijn en toegankelijk. Voor een belangrijk deel schiet de bundel hierin tekort.

Mark van Deursen

B. de Graaff, *Dood van een dubbelspion. De laatste dagen van Christiaan Lindemans* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 152 blz., *f*29,90, ISBN 90 12 08388 5).

Een van de grootste mysteries uit de Tweede Wereldoorlog is de rol die Christiaan 'King Kong' Lindemans in het mislukken van de slag om Arnhem heeft gespeeld. Tijdens de oorlog zat Lindemans in het verzet. Toen de broer en vrouw van King Kong (zo genoemd vanwege zijn lengte en schommelende gang) door de Duitsers werden opgepakt, kregen ze geen verzetshulp. Uit frustratie over zoveel vaderlandse onwil stapte Lindemans naar de Sicherheitsdienst. In ruil voor contraspionage kwamen zijn broer en vrouw vrij.

In de chaotische septembermaand van 1944 kreeg Lindemans in zijn rol van verzetsheld makkelijk toegang tot het hoofdkwartier van prins Bernhard. Het is niet duidelijk hoe veel hij hier ontdekte over de aanstaande luchtlandingen bij Arnhem. Feit is dat Lindemans op 15 september 1944, dus voor de luchtlandingen, is gesignaleerd bij de Duitse spionagedienst. Het is ook niet duidelijk of hij toen de plannen voor de luchtlandingen heeft verraden, of dat de Duitsers een conclusie konden trekken op basis van meerdere spionageberichten. Feit is dat Lindemans op een gegeven moment werd verdacht van spionage door het hoofdkwartier van prins Bernhard.

Helaas laat De Graaff hier een steek vallen en verzuimt hij zich af te vragen waarom Lindemans, ondanks de verdenkingen, een kolonelstenue en bijbehorende

bewegingsvrijheid kreeg. Lindemans werd pas gearresteerd nadat een collega-spion hem verraadde aan de geallieerden. Onder verdachte omstandigheden overleed King Kong in het ziekenhuis van de Scheveningse gevangenis. Was het moord of zelfmoord?

Op dit moment begon de 'prinselijke *cover-up*', zoals De Graaff het uitdrukt. Het hoofdkwartier had Lindemans immers slecht 'gescreend', wat de prins kon beschadigen. Na de Tweede Wereldoorlog beweerden de parlementaire enquêtecommissie én Loe de Jong dat Lindemans 'Arnhem' niet had verraden (wat het hoofdkwartier vrijpleitte van nalatigheid). Tussen De

Graaffs regels kan men echter lezen dat De Jong zijn woorden terugneemt, waardoor het lijkt alsof er toch iets niet in de haak was. Vanwege de aanhoudende geruchten over moord werd in 1986 Lindemans' lijk opgegraven. Men trof arsenicum aan.

Onlangs doken een afscheidsbrief en een medisch dossier op, waarmee volgens De Graaff de kwestie-Lindemans opgelost kan worden. Lindemans en een bevriende verpleegster zouden volgens deze twee documenten samen arsenicum geslikt hebben. De verpleegster overleefde het drama, omdat haar maag op tijd werd leeggepompt. Voor King Kong was men te laat, daar er volgens de behandelend arts maar één pomp voorhanden was. Volgens De Graaff dus een geslaagde zelfmoord.

Er rammelt echter nogal wat aan deze conclusie en De Graaffs opmerking dat de kwestie King Kong nu is opgelost, lijkt wat voorbarig. De Graaff vergeet dat veel mensen baat hadden bij een overleden Lindemans, niet in de laatste plaats de machtige kliek rondom prins Bernhard. Hij vraagt zich niet af of er inderdaad maar één pomp was, of dat men Lindemans misschien bewust heeft laten overlijden, als onderdeel van de *cover-up*. Daarnaast meldt De Graaff dat de verpleegster slechts één keer is verhoord, maar dat ze te emotioneel bleek om een zinnig woord uit te brengen. Hij vraagt zich niet af waarom ze later niet opnieuw is verhoord, en of ze misschien haar mond moest houden.

In de afscheidsbrief ontkent Lindemans zijn verraad van ‘Arnhem’. De Graaff concludeert dat het logisch is dat Lindemans zichzelf vrij wilde pleiten. Hiermee spreekt De Graaff zichzelf tegen; hij voerde de documenten op om een nieuw licht op de zaak te laten schijnen. Ze waren zelfs de aanleiding voor het schrijven van dit boekje, maar nu blijken ze waardeloos.

Met *Dood van een dubbelspion* is het dossier-Lindemans voor een kritische lezer helemaal niet gesloten. De Graaffs informatie biedt genoeg aanknopingspunten om op zijn minst de schijn van moord te versterken in plaats van te verzwakken. Het is jammer dat De Graaff zich niet wat kritischer opstelt ten aanzien van zijn eigen informatie en te voorbarig concludeert dat het om zelfmoord gaat. Dit boekje sluit de zaak-Lindemans niet af, maar biedt juist mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

Marko Cortel

J. Dankers, J. van der Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz-stichting. Huis en Hoeve, Van der Hoevenkliniek en Dennendal* (Amsterdam, Meppel: Boom, 1996, 408 blz., ISBN 90 5352 274 3).

Vlak voor zijn dood in 1458 besprak Willem Arntsz, een vooraanstaand burger uit de stad Utrecht, de stichting van een gasthuis voor ‘dulle luden’ met de broeders van de Sint-Barbaraen Sint-Bartholomeusgasthuizen. Drie jaar later werd deze laatste wens van Willem Arntsz vervuld, want op 26 januari 1461 hechtte het bestuur van de stad Utrecht het grootzegel van de stad aan de fundatiebrief van de Willem Arntsz-stichting. Ruim vijf eeuwen later, op 31 december 1990, beëindigde de stichting haar uitvoerende taken met betrekking tot de geestelijke gezondheidszorg. Haar werkzaamheden werden voortgezet door drie stichtingen: de Psychiatrie Willem

Arntsz, de Van der Hoeven-kliniek (forensische psychiatrie) en Dennendal (verstandelijk gehandicapten).

Deze reorganisatie heeft nogal wat voeten in de aarde gehad en daarom voelde het bestuur de behoefte om de recente geschiedenis van de Willem Arntsz-stichting te laten beschrijven. De opdracht werd aan het Onderzoeksinstituut voor geschiedenis en cultuur van de Universiteit Utrecht gegeven. Het onderzoek naar de geschiedenis van de Willem Arntsz-stichting bleek goed te passen in het onderzoekprogramma 'Culturele systemen en cultuurparticipatie', aldus

de auteurs in hun inleiding, dat zich onder andere richt op de politiek-culturele identiteit van naoorlogs Nederland. Het deelonderzoek naar de Willem Arntsz-stichting heeft het lijvige boek *Van regenten en patiënten* van Joost Dankers en Jos van der Linden opgeleverd.

Hoewel de ondertitel nog de suggestie kan wekken dat vijf eeuwen Willem Arntsz-stichting de revue zullen passeren, wordt in de inleiding al snel duidelijk dat vooral de naoorlogse periode behandeld zal worden. Volgens de auteurs dankt de stichting haar opbloei en gedaanteverwisseling voornamelijk aan differentiatie in de behandeling en deze differentiatie raakte na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling. Deze stroomversnelling werd onder meer veroorzaakt door het veranderde geestelijke klimaat in het naoorlogse Nederland. De verschrikkingen van de oorlog en de Holocaust stimuleerden de tendens tot humanisering. Daarnaast betekende de opbouw van de verzorgingsstaat dat er meer geld beschikbaar kwam voor de psychiatrie. De ideeën van de jaren zestig omtrent een maakbare samenleving gingen bijna hand in hand met ideeën over de maakbare mens, waardoor psychische klachten beter bespreekbaar werden (353-354). Niemand zal ontkennen dat deze fase heel interessant is voor de ontwikkeling van de psychiatrische zorg in Nederland in het algemeen en voor de Willem Arntsz-stichting in het bijzonder en ze verdient dan ook zeker de aandacht die ze hier ruimschoots krijgt, maar dan wel bij voorkeur met een (onder)titel die de lading beter dekt.

In haar lange periode van bestaan heeft de Willem Arntsz-stichting zich ontfermd over diverse groepen patiënten, voornamelijk psychiatrische patiënten, delinquenten, demente bejaarden en verstandelijk gehandicapten. Zodoende ontstonden binnen de stichting verschillende afdelingen met eigen structuren, zoals het Huis en de Hoeve, Dennendal en de Van der Hoevenkliniek. Het zou de duidelijkheid van het betoog van Dankers en Van der Linden geen kwaad hebben gedaan als zij deze complexiteit van de stichting regelmatig met een organogram in beeld hadden gebracht. Niet alleen het beschrijven van al die verschillende afdelingen maakt het betoog hier en daar onhelder, het feit dat de auteurs grossieren in het noemen van namen en allerhande details draagt ook zeker niet bij aan de duidelijkheid.

Uit het uitgebreide notenapparaat blijkt de gedegenheid van het onderzoek, dat niet alleen op literatuur en bronnenmateriaal uit de archieven van de stichting, de Van der Hoevenkliniek en Dennendal, maar ook op mondelinge en schriftelijke informatie van (voormalige) medewerkers is gebaseerd. Het werk is voorzien van een uitgebreid register. Het derde en vierde deel van het boek (over de Van der Hoevenkliniek en Dennendal) zijn reeds eerder als jubileumuitgaven verschenen, respectievelijk in 1995 en 1994.

Prof. dr. P. Schnabel schreef het voorwoord bij *Van regenten en patiënten.* Dit voorwoord begint hij met het aanhalen van de woorden van de Franse gezant ten tijde van de Vrede van Utrecht (1713): '... bij u, over u, maar zonder u'. Deze woorden zijn volgens hem karakteristiek voor de kleine rol die patiënten in de geschiedenis van de Willem Arntsz-stichting hebben gespeeld. En dat blijkt inderdaad ook uit het betoog van Dankers en Van der Linden. Met een kleine variatie zouden deze woorden helaas ook karakteristiek kunnen zijn voor dit boek: '... voor u, maar zonder u'. Dankers en Van der Linden schreven hun boek waarschijnlijk voor lezers, maar zijn die lezers kwijt geraakt in een brij van details en informatie.

Harriët Koelewijn

J. Joosten, *Feit en tussenkomst. Geschiedenis en opvattingen van Tijd en Mens (1949-1955)* (Dissertatie Nijmegen 1996; Nijmegen: Vantilt, 1996, 528 blz., ISBN 90 75697 01 5).

In de naoorlogse vernieuwing van de Vlaamse literatuur heeft het tijdschrift *Tijd en Mens* een

voortrekkersrol vervuld. Het tijdschrift, in 1949 opgericht door de Brusselse journalist en essayist Jan Walravens en de Mechelse dichter Remy C. van de Kerckhove en na drieëntwintig nummers in 1955 ter ziele gegaan, vormde het forum van een jongerengeneratie die zich nadrukkelijk verzette tegen de restauratie die na de oorlog ook op literair vlak was ingetreden. Deze jongeren, allen geboren omstreeks 1920, verwierpen de bestaande 'spreek-, biecht- en moraliteitspoëzie', pleitten voor het experiment, stelden zich avantgardistisch op, oriënteerden zich op het buitenland en wilden een 'beweging' vormen. Tot de medewerkers van het tijdschrift behoorden de Vlaamse dichters Ben Cami en Albert Bontridder, de Nederlandse experimentelen Lucebert, Paul Rodenko en Simon Vinkenoog, en de Cobra-kunstenaars Pierre Alechinsky en Corneille. In de redactie zetelden onder meer de twee Vlaamse 'Nobelprijskandidaten', Louis Paul Boon en Hugo Claus.

Mede daardoor is het belang van *Tijd en Mens* al snel door de literaire kritiek erkend. Het tijdschrift kreeg een vaste plaats in de canon van de Vlaamse (en Nederlandse) literatuurgeschiedenis. Maar tot een grondige kennis van het ontstaan en het gedachtegoed ervan kwam het niet. Daarin is door de verschijning van de omvangrijke Nijmeegse dissertatie van Jos Joosten verandering gebracht. *Feit en tussenkomst* is niet Joostens eerste boek. Eerder publiceerde hij een monografie over de Vlaamse dichter Mark Braet, *Dichter op een hogere uitkijk* (1990), en redigeerde hij *Betrokken buitenstaander* (1994), een bundel opstellen voor zijn promotor Kees Fens. Daarnaast schreef hij essays en studies voor onder meer *De Gids, Dietsche Warande en Belfort* en *Spektator*. Een auteur met een benijdenswaardige staat van dienst dus.

Feit en tussenkomst valt uiteen in twee delen. In de eerste helft van het boek reconstrueert Joosten de ontstaansgeschiedenis van *Tijd en Mens* en de ideeënwereld van Walravens, de man die door Boon als 'onze chef, onze aanvoerder, onze kapitein van de bende' werd betiteld. Het is een complex verhaal waarin onder meer de neoclassicistische poëtica van de jaren dertig en de reactie daartegen, het literaire 'jongerendebat' na de bevrijding, Walravens' introductie van het existentialisme in Vlaanderen, zijn affiniteit met het surrealisme en zijn talloze vergeefse pogingen een eigen tijdschrift op te richten (in 1948 onder meer *Janus*, met Claus als 'uitgever') ter sprake komen. In de tweede helft gaat het om een literair-historische en inhoudelijke analyse van het tijdschrift. Joosten volgt er de verschijning van de nummers op de voet, maar onderbreekt er op gezette tijden de chronologie voor beschouwingen over afzonderlijke facetten van het *Tijd en Mens*-werk. De poëzie staat daarbij centraal, maar er worden eveneens korte opstellen aan bijvoorbeeld het geëngageerde proza en toneel van respectievelijk Maurice D'Haese en Tone Brulin gewijd. De levensloop van het tijdschrift wordt er opgedeeld in twee fases, waarbij het jaar 1951 als scharnierpunt fungeert. In dat jaar, in het achtste nummer, verscheen ook Walravens' essay 'Phenomenologie van de moderne poëzie', waarin, aldus Joosten, voor het eerst in het Nederlandse taalgebied 'een totaalvisie op vorm, inhoud en wezen van de avantgardistische poëzie werd gegeven'. Vier jaar later werd het tijdschrift opgeheven, om al dadelijk te worden opgevolgd door nog experimenteler bladen als *Gard Sivik*.

Deze reconstructie en analyse zijn gefundeerd op een uitgebreid bronnenmateriaal, waarvan de ongepubliceerde correspondentie van Walravens de kern vormt. Daarnaast werd gebruik gemaakt van briefwisseling uit allerlei privé- en letterkundige archieven

in Nederland en Vlaanderen, van talloze (gepubliceerde) programmatische teksten en van uit interviews met de betrokkenen gewonnen gegevens. Het resultaat is een uiterst gedetailleerd, haast microscopisch verslag. Dat detaillisme wordt weerspiegeld in de bijwijlen zeer omslachtige formulering en de al te geëxpliciteerde omzichtigheid van de auteur, waardoor de tekst, ondanks de lichtheid van toon, zo nu en dan reliëf en vaart mist. Herhalingen remmen de lectuur verder af.

Joostens behoedzaamheid heeft er echter toe bijgedragen dat zijn studie het overgeleverde beeld van *Tijd en Mens* op essentiële punten corrigeert. *Feit en tussenkomst* is inderdaad een

ontnuchterend boek, waaruit onder meer blijkt dat het verlangen van Walravens en diens medestanders niet alleen een tijdschrift, maar ook een artistieke 'beweging' te lanceren niet in vervulling ging (al deden de kunstenaars serieus mee), dat de *Tijd en Mens*-groep toch vooral uit individualistisch ingestelde auteurs bestond en het in het tijdschrift gepropageerde ideeëngoed bijgevolg zeer heterogeen was, en dat de samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland rond het tijdschrift niet mag worden overschat. Wat dat laatste betreft: in een naar aanleiding van de verschijning van zijn proefschrift afgenomen interview (*Standaard der Letteren*, 26 december 1996) bekende Joosten dat zijn onderzoek oorspronkelijk uitsluitend was gericht op de samenwerking tussen *Tijd en Mens* en het Nederlandse *Podium*, maar dat die samenwerking zo beperkt was gebleven dat één kort tijdschriftartikel (*De Vlaamse Gids*, LXXV (1991) nr. 6, 18-31) voldoende was geweest om de resultaten van dat onderzoek te synthetiseren. Diezelfde voorzichtigheid heeft de auteur er ook voor behoed de bijdragen in *Tijd en Mens* al te zeer vanuit de latere faam van het tijdschrift te interpreteren. Ook hier, zo wordt herhaaldelijk benadrukt, sloot de vernieuwing de traditie niet uit.

Dat alles maakt van *Feit en tussenkomst* een belangwekkend boek over een belangwekkende episode uit de Vlaamse literatuurgeschiedenis. Literatuurhistorici zullen het boek lezen als een uiterst informatieve aanvulling op de studies die eerder onder meer door Hugo Brems en Stefan Hertmans over de naoorlogse Vlaamse literatuur zijn gepubliceerd, cultuurhistorici als een waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van het existentialisme en het surrealisme in België. Joosten heeft intussen voor 1998 een biografie van de in 1965 overleden Walravens in het vooruitzicht gesteld. Een voorschot op die biografie is reeds verschenen in de vorm van een brochure over Walravens' betrokkenheid bij het Brussels Kamertoneel (*Jan Walravens*, Kritisch theater lexicon III; Brussel: Vlaams theaterinstituut, 1996, 28 blz., ISBN 90 74351 06 9). Een zorgvuldiger documentatie van 'de ruggengraat' van *Tijd en Mens* is haast ondenkbaar.

Jo Tollebeek

F. Steijlen, *RMS. Van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996, Migratie- en etnische studies; Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, 280 blz., *f*39,95, ISBN 90 5589 032 4).

Voor hen die de beweging voor een onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken met begrippen als gijzelingsacties en treinkapingen plegen te verbinden, heeft de antropoloog Steijlen een informatief boek geschreven dat een overzicht geeft van de ontwikkeling van ruim veertig jaar politieke strijd. De achtergronden van deze strijd zijn al vaak beschreven, maar worden hier voor een goed begrip van de Molukse problematiek nog eens uiteengezet.

Op 24 april 1950 werd de Republik Maluku Selatan (RMS) uitgeroepen, drie maanden later gevolgd door de opheffing van het KNIL. Een aantal Molukse militairen uit dit leger ging naar de Indonesische strijdkrachten over, anderen verlieten de

krijgsdienst. Ongeveer vierduizend Molukkers echter, op dat moment nog niet gedemobiliseerd, werden na de rechterlijke uitspraak dat zij niet tegen hun wil op door Indonesië gecontroleerd gebied gedemobiliseerd mochten worden, naar Nederland overgebracht. Het verblijf hier werd als tijdelijk beschouwd, zowel door de Nederlandse regering als door de Molukkers zelf. Voorlopig in de Koninklijke Landmacht opgenomen, leefden zij in de verwachting op korte termijn naar de Molukken te kunnen terugkeren. De regering besloot hen echter na aankomst in Nederland direct uit de dienst te ontslaan, wat tot grote verbittering leidde. Op de Molukken zelf ging het Indonesische leger tot actie over, met een aanval op Ambon-stad, waarna troepen en regering van de RMS

zich op het naburige eiland Ceram terugtrokken. Daar bleef ook in de volgende jaren het verzet smeulen.

De Molukse ex-KNIL-militairen in Nederland, enerzijds verbitterd over hun behandeling door de regering, zijn anderzijds, volgens Steijlen, diep doordrongen van het RMS-ideaal van een onafhankelijke republiek. Het is een verdienste van de auteur, die als 'participant observer' lange tijd in Molukse kringen verkeerde, het ingewikkelde spectrum in kaart te hebben gebracht. Ook wordt duidelijk gemaakt hoe in de loop der jaren het streven naar een onafhankelijke republiek geëvolueerd is tot de idee van de RMS als etnisch symbool. Zijn genuanceerde conclusie is dat het oorspronkelijke ideaal tegenwoordig nog slechts gedeeld wordt door een kleine minderheid. Daarnaast is er een groter aantal dat zich als 'zaakwaarnemer-nationalisten' inzet voor het recht op zelfbeschikking voor de bewoners van de Molukken. De meeste Molukkers in Nederland blijken zich echter te richten op een bestaan in dit land. Voor hen betekent RMS veel meer de geschiedenis van de Molukkers in Nederland en van hun verhouding tot de Molukse eilanden. Boeiend blijft de vraag door welke inspiratie de jongste generatie geleid wordt en in welke richting de Molukse identiteit zich in de nabije toekomst zal ontwikkelen.

Het onderzoek van Steijlen richtte zich vooral op de interne dynamiek binnen de beweging, waarbij de uitbarstingen van geweld in de jaren zeventig geplaatst worden naast de veranderingen in het beleid van de Nederlandse overheid, het zogenaamde tweesporenbeid. Die overheid riep allerlei stichtingen in het leven, bedoeld ter versterking van de Molukse gemeenschap, maar mede gebruikt om politieke acties voor te bereiden. Parallel aan de 'anti-autoritaire beweging' die in de hele samenleving opkwam, ontstond ook in Molukse kringen een revolutionaire jeugdcultuur die kritisch stond tegenover het behoedzame opereren van de leiders uit de generatie-Manusama *cum suis.* Toch hebben de gewelddadige acties ook tot bezinning geleid en tot heroriëntatie op de doelstellingen. Biedt het boek veel informatie over de 'binnenkant' van de RMS-beweging in Nederland, de overmatige aandacht voor zelfs de kleinste organisaties, instellingen en actiegroepen maakt het zicht op het geheel soms wat troebel. Wat ook niet altijd verhelderend werkt zijn de theoretische beschouwingen en het gebruik van begrippen als 'begrensde rationaliteitbenadering'. De literatuurlijst laat overigens zien dat de wetenschappelijke aandacht voor de Molukse zaak nog steeds meer onder sociale wetenschappers dan onder historici wordt aangetroffen.

Th. Stevens

Inhoud 113e jaargang

Artikelen

Damme, K. van, met medewerking van J. Deploigne. 'Slecht nieuws, geen nieuws'. Abraham Verhoeven (1575-1652) en de *Nieuwe Tijdinghen*: periodieke pers en propagenda in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de vroege zeventiende eeuw, 1-22

Davids, C.A. Historici, ingenieurs en techniek. Over de relatie tussen techniekgeschiedenis en algemene geschiedenis. Recensieartikel naar aanleiding van H.W. Lintsen, e.a., ed., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving* (6 dln.; Zutphen: Walburg pers, [S.1.]: Stichting historie der techniek, 1992-1995, 320, 336, 360, 352, 352 en 324 blz., ISBN 90 6011 811 1 (set)), 202-207

Dunk, Th.H. von der. Orde in de chaos. Recensieartikel naar aanleiding van Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Rotterdam: NAi uitgevers, 1997, 483 blz., ƒ65,-, ISBN 90 5662 044 4), 344-353

Huussen jr., A.H. Tweehonderd jaar grondwet. Recensieartikel naar aanleiding van L. de Gou, ed. *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie LXXXIX; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1997, lxv + 808 blz., ISBN 90 5216 096 1) en L. de Gou, e.a. *Grondwetgeving 1795-1806. Voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming' op 27 maart 1997 te Haarlem* (Haarlem: Hollandse 495-500

maatschappij der wetenschappen, 1997, 108 blz.)

Janssens, G. België in januari 1940: door Duitsland bedreigd, door Groot-Brittannië en Frankrijk onder druk gezet, 457-483

Jong, J. de. Gezag, macht en prestige. Het ontslag van James Loudon als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië in 1874 in het perspectief van de veranderende politieke cultuur, 177-201

Kuitenbrouwer, M. Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving, 56-73

Mijnhardt, W.W. Geschiedschrijving over de Republiek. Recensieartikel naar aanleiding van J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford history of early modern Europe; Oxford: Clarendon press, 1995, xxx + 1231 blz., ISBN 0 19873072), 484-489

Schilling, H. Was heiBt und zu welchem Ende studiert man europäisch vergleichende Geschichte? Überlegungen aus gegebenem AnlaB. Recensieartikel naar aanleiding van K. Davids, J. Lucassen, ed. *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge: Cambridge university press, 1995, xx + 539 blz., ISBN 0 521 46247 9) 490-494

Stein, R. Cultuur in context. Het spel van Menych Sympel (1466) als spiegel van de Brusselse politieke verhoudingen, 289-321

Tollebeek, J. Geschiedenis en oudheidkunde in de negentiende eeuw. De *Messager des sciences historiques* 1823-1896, 23-55

Velde, H. te. Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme, 322-343

Verschaffel, T. Leren sterven voor het vaderland. Historische drama's in het negentiende-eeuwse België, 145-176

Literatuuroverzicht

Akihary, H., e.a., ed. *Ir. F.J.L. Ghijsels. Architect in Indonesia (1910-1929). Simplicity is the shortest path to beauty* (T. Pollmann)	269-270
Ankersmit, F.R. *De spiegel van het verleden. Exploraties*, I, *Geschiedtheorie* (L. Dorsman)	209-211
Aten, D. *'Als het gewelt comt...'. Politieken economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800* (W. Fritschy)	92-94
Baerten, J. *Harde Vlaamse koppen. De boeren van Voeren. Van de Middeleeuwen tot 1962* (J.C.G.M. Jansen)	80-82
Balke, W., Oostenbrink-Evers, H. *De commissie voor de werkorde (1942-1944), oorspronkelijk ingesteld als de commissie voor beginselen van kerkorde* (G. Harinck)	277-278
Beek, M. van der. *De muntslag ten tijde van koning Willem I. Ontwerp en productie van de Nederlandse munten 1814-1839,* A.A.J. Scheffers, ed. (W.H.M. Fries)	568-569
Beliën, H.M., Deursen, A.Th. van, Setten, G.J. van, ed. *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (G. de Bruin)	97-98
Berendrecht, P. *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen* (J. van Herwaarden)	515-517
Berg, A. van den. *Trade union growth and decline in the Netherlands* (B. Reinalda)	256-258
Berg, P.A.J. van den. *Codificatie en staatsvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergronden van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk*	79-80

en Nederland, 1450-1811 (A.H. Huussen jr.)

Berg, R. van der, Tellegen-Couperus, O.E., Witteveen, W.J., ed. *Tussen recht en geschiedenis* (A.H. Huussen jr.) 111-112

Berger, S. *Classical oratory and the Sephardim of Amsterdam. Rabbi Aguilar's Tratado de la retórica* (A.H. Huussen jr.) 399-400

Bergvelt, E., Burkom, F. van, Gaillard, K., ed. *Van neorenaissance tot postmodernisme. From neo-renaissance to post-modernism. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs. A hundred and twenty-five years of Dutch interiors* (T. Pollmann) 429-432

Berkel, K. van. *Dijksterhuis. Een biografie* (B. Theunissen) 583-585

Berkvens, A.M.J.A., Venner, G.H.A., met medewerking van G. Spijkerboer, ed. *Het Gelderse land- en stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620* (A.H. Huussen jr.) 394-396

Beuker, G.J. *Abgeschiedenes Streben nach Einheit. Leben und Wirken Henricus Beukers (1834-1900)* (G.J. Schutte) 252-253

Bierens de Haan, J.C. *Rosendael, groen hemeltjen op aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* (C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije) 375-377

Blauw, M.J.E. *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (J.L. van Zanden) 109-110

Blom, J.C.H. *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (J. Bosmans) 597-598

Blom, J.C.H., Fuks-Mansfeld, R.G., Schöffer, I., ed. *Geschiedenis van de joden inNederland* (A.W.F.M. van de Sande) 213-215

Blotkamp, C., ed. *De vervolgjaren van De Stijl, 1922-1932* (T. Pollmann) 598-600

Boekholt, P.Th.F.M., Kooi, J. van der, ed. *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeesterrapporten van 1828* (H. Boels) 120-121

Boer, D.E.H. de, Cordfunke, E.H.P., Sarfatij, H., ed. *Wi Florens.... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (J.A. Kossmann-Putto) 385-386

Boersma, F. *Beslissende jaren. NV Bank Nederlandse Gemeenten 1968-1991* (J. Mooij) 141-142

Boersma, J.W., Jörg, C.J.A., ed. *Ere-saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (F.J. Kossmann) 208-209

Bontekoe, W.Y. *lovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe. De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost 1618-1625*, V.D. Roeper, ed. (M. de Keuning) 232-233

Borgt, C. van der, Hermans, A., Jacobs, H., ed. *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (J. Vaessen) 75-77

Bos, D. *Vele woningen, maar nergens een thuis. Barend Luteraan [1878-1970]* (H. Buiting) 126-127

Bosman-Jelgersma, H.A., ed. *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (M.-C. Engels) 389-390

Bossaers, K.W.J.M. *'Van kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen'. Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw* (J. de Jong) 104-105

Bosscher, D., Roholl, M., Elteren, M. van, ed. *American culture in the Netherlands* (N.A. Bootsma) 447-448

Bossers, G.F.M., e.a. *Secundum datur! Negen studies en een laudatio aangeboden aan Hans Ankum* (A.H. Huussen jr.) 504-505

Bostoen, K., e.a. *Bontekoe. De schipper, het journaal, de scheepsjongens* (M. de Keuning) 232-233

Bots, J.A.H., Wacquet, F., ed. *Commercium litterarum. La communication dans la République des Lettres. Forms of communication in the Republic of Letters, 1600-1750* (C. Berkvens-Stevelinck) 231-232

Boudens, R. *Two cardinals. John Henry Newman, Désiré Joseph Mercier,* L. Gevers, B. Doyle, ed. (V. Viaene) 591-593

Brande, A. van den. *Sociologie van een halve eeuw Belgische politiek. Een selectie van artikels van prof. dr. August van den Brande, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaatsviering als gewoon hoogleraar aan de Universiteit Gent* (L. Wils) 601-602

Brandenbarg, T., Ekkart, R., met medewerking van W. Brouwer. *De wereld der geleerdheid rond Vermeer* (P. Knevel) 235-239

Braster, J.F.A. *De identiteit van het openbaar onderwijs* (M. van Essen) 114-116

Brink, G. van den. *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (P. Brusse) 378-380

Broeck, J. van den. *Promenade in de pruikentijd. De Zuidelijke Nederlanden met een maat Madrid, een wasem Wenen en een part Parijs, 1700-1795* (W. Baeten) 102-103

Bruggeman, M., e.a., ed. *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (G. de Bruin) 227-228

Bruijn, J.R., ed. *De 7 Provinciën. Een nieuw schip voor Michiel de Ruyter* (M.-C. Engels) 546-547

Bruijn, J.R., Baaien, C. van. *Van zeeman tot residentieburger. Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)* (M. van Kuik) 105-106

Bruin, A. de, Bruin, C. de. 125 *Jaar Woerden 1871-1996. Een gemeenschap in beweging* (E. Maes) 427

Bueren, T. van. *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen* (G. Rooijakkers) 533-535

Buiter, H. *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht* (M. van der Burgt) 573-574

Burg, F. van den, Duiken, H. van, ed. *Jan Kassies 1920-1995. Tussen politiek en cultuur* (S. Janssen) 273-274

Charité, J., Gabriëls, A.J.C.M., ed. *Biografisch woordenboek van Nederland*, IV (J.A.

Bornewasser)	74-75
Colombijn, F. *Patches of Padang. The history of an Indonesian town in the twentieth century and the use of urban space* (T. Pollmann)	435-437
Costera Meijer, I. *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1875-1980* (M. Bosch)	258-260
Daal, M.J.G.W. van, Knecht-van Eekelen, A. de. *Joannes Juda Groen (1903-1990). Een arts op zoek naar het ware welzijn* (G. van Heteren)	267-268
Damme-van Weele, M. van, Ressing-Wolfert, J. *Vrouwen in techniek. 90 Jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs* (M. Bosch)	132-133
Dane, J. *'De vrucht van Bijbelsche opvoeding'. Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (J. Sturm)	577-579
Dankers, J., Linden, J. van der. *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz-stichting. Huis en Hoeve, Van der Hoevenkliniek en Dennendal* (H. Koelewijn)	604-605
Danneel, M. *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (G. Maréchal)	91-92
Davids, K., Lucassen, J., ed. *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (H. Schilling)	490-494
Dauchy, S. *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het parlement van Parijs (1320-1521). Een rechtshistorisch onderzoek naar de wording van staat en souvereiniteit in de Bourgondisch-Habsburgse periode* (A.H. Huussen jr.)	517-519
Dekker, J.C. *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950. Overleven door samenwerking en modernisering. Een mentaliteitsstudie* (J. Bieleman)	581-583

Demoed, E.J. *Kerkgeschiedenis van de Graafschap* (W. Frijhoff) 361-362

Depaepe, M., Rompaey, L. van. *In het teken van de bevoogding. De educatieve actie in Belgisch-Kongo (1908-1960)* (M. van Deursen) 134-135

Deursen, A.Th. van. *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (G. de Bruin) 225-226

Ditt, H., Hartlieb von Wallthor, A. *Der Raum Westfalen,* VI, *Fortschritte der Forschung und Schlussbilanz,* II (M.A.W. Gerding) 357-359

Doddema-Winsemius, M., Essen, M. van, Dekker, J., ed. *De jongen Jaap Kann. Aantekeningen (1914-1918) van de pedagoog Otto Barendsen* (J. Sturm) 135-136

Doel, H.W. van den. *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (J. van Goor) 248-249

Dongelmans, M.J.M., Hemels, J.M.H.J. *Een Nijmeegse familie. Ondernemend en maatschappelijk bewogen. Vier generaties Dobbelmann* (J.L.J.M. van Gerwen) 560-561

Doorslaer, R. van. *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België [1925-1940]* (J. Verhelst) 275-276

Dorleijn, P. *Van gaand en staand want. De zeilvisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee, V, Vollenhove en De Lemmer* (L.M. Akveld) 438-439

Driessen, A.M.A.J. *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije) 403-405

Drooglever, P.J., Schouten, M.J.B., ed. *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1945-1950,* XX, *16 september 1949-31 december 1949* (H. Meijer) 454-455

Duchêne, V. *150 Jaar stadsgas te Leuven. Een episode uit de geschiedenis van de Belgische energiesector* (J. Batink) 411-412

Düchting, H. *Jan Vermeer van Delft in de spiegel van zijn tijd* (P. Knevel) 235-239

Eligh, P. *Leven in de eindtijd. Ondergangsstemmingen in de Middeleeuwen* (R. van den Berg) 512-514

Erenstein, R.L., ed. *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (H. Gras) 212-213

Evers, M., ed. *De vormingsjaren van A.C.W. Staring. Brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen, 1784-1789* (H. Stouten) 554-555

Farr, J.R. *Authority and sexuality in Early Modern Burgundy (1550-1730)* (A.J. Vanderjagt) 96-97

Finaly, I. *Doorbroken barrières. Architekt F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen* (R.E. van der Woude) 250-251

Flam, L. *Naar de dageraad. Kroniek en getuigenis van de oorlogsjaren 1943-1945,* H. Dethier, ed. (P. van Hees) 452

Flour, E., Jacques, C., onder leiding van L. van Molle, E. Gubin. *Bronnen voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België. Sources pour l'histoire du féminisme en Belgique. Repertorium van archieven. Répertoire d'archives 1830-1993* (L. François) 417-418

Flour, E., Jacques, C., Marissal, C., onder leiding van L. van Molle, E. Gubin. *Répertoire des sources pour l'histoire des femmes en Belgique. Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België,* I, *Répertoire de la presse féminine et féministe en Belgique 1830-1994,* II, *Repertorium van de feministische en de vrouwenpers 1830-1994* (L. François) 417-418

Fritschy, W. *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden,* I, *Overijssel (1604-1795)* (P. Brood) 543-545

Furnée, J.H., Jonkman, J.H.G. *Het Noorder sanatorium te Zuidlaren. Geschiedenis en architectuur van een psychiatrisch monument,* M.G. Hopman, ed. (G. van Heteren) 265-266

Gaemers, C. *Achter de schermen van de kunst. Rotterdamse Kunststichting 1945-1995* (S. Janssen) 283-284

Galema, A. *Frisians to America 1880-1914. With the baggage of the fatherland* (H. Krabbendam) 428-429

Gelder, H. van. *Abraham Tuschinski* (N. Manneke, A. van der Schoor) 433-434

Geldolf, W. *Stockholm 1917. Camille Huysmans in de schaduw van titanen* (M. Beyen) 443-444

Gesquière, I., Jacques, C., Marissal, C., onder leiding van E. Gubin, L. van Molle. *Tien vrouwen in de politiek. De gemeenteraadsverkiezingen van 1921* (L. François) 417-418

Giebels, L.J. *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (P. de Rooy) 138-139

Gils, R.J.A. van, Klinkert, W., Roozenbeek, H. *Bergen op Zoom als militaire stad* (E. Maes) 85-86

Gorter-Van Royen, L.V.G. *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (J.H.J. Geurts) 94-96

Gou, L. de., ed. *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (A.H. Huussen jr.) 495-500

Gou, L. de, e.a. *Grondwetgeving 1795-1806. Voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming' op 27 maart 1997 te Haarlem* (A.H. Huussen jr.) 495-500

Goudriaan, K., e.a. *De gilden in Gouda* (M. Catania-Peters) 369-371

Graaff, B. de. *Dood van een dubbelspion. De laatste dagen van Christiaan Lindemans* (M. Cortel) 603-604

Graas, D. *Zorgenkinderen op school. Geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland 1900-1950* (M. van Essen) 587-589

Groenveld, S., Dekker, J.J.H., Willemse, Th.R.M. *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen,* J. Dane, ed. (W. Frijhoff) 508-509

Grootes, E.K. *Visie in veelvoud. Opstellen van prof. dr. E.K. Grootes over zeventiende-eeuwse letterkunde ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, M. Spies, J. Jansen, ed. (A.J. Gelderblom) 98-99

Haan, I. de. *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (J.A.A. van Doorn) 441-442

Haas, E. *Op de juiste plaats. De opkomst van de bedrijfs- en schoolpsychologische beroepspraktijk in Nederland* (A. van der Wurff) 136-138

Haks, D., Sman, M.C. van der, ed. *De Hollandse samenleving in de tijd van Vermeer* (P. Knevel) 235-239

Halsema, W.B. van, e.a., ed. *De zending voorbij. Terugblik op de relatie tussen de gereformeerde kerken in Nederland en de christelijke kerk van Sumba, 1942-1994* (G. Harinck) 279-280

Hanssen, L. *Huizinga en de troost van de geschiedenis. Verbeelding en rede* (F. van Vree) 501-502

Hart, M. 't, Lucassen, J., Schmal, H., ed. *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (M. van Kuik) 377-378

Hart, P.D. 't. *Stakers en onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895* (J. Batink) 425-426

Hartsen, F.A. *Nederlandse toestanden. Uit het leven van een lijder*, N. Maas, ed. (W. Pelt) 121-122

Haver, J. van. *Voor u, beminde gelovigen. Het rijke roomse leven in Vlaanderen 1920-1950* (G. Rooijakkers) 595-596

Heijs, E. *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (M. Schrover) 565-568

Heijs, J., Westra, F. *Que le tigre danse. Huub Bals. Een biografie* (B. Kester) 284-286

139-141 Hellevoort, M. *Werken als zuurdesem. Vijftig jaar Katholiek Vrouwendispuut 1946-1996* (J. Eijt)

Henley, D.E.F. *Nationalism and regionalism in a colonial context. Minahasa in the Dutch East Indies* (E. Locher-Scholten) 88-89

Hesselmans, A.N. *'De ware ingenieur'. Clarence Feldmann, Delfts hoogleraar en grondlegger van de provinciale elektriciteitsvoorziening* (C.A. Davids) 574-575

Hoff, M. *Johanna Cornelia Ziesenis-Wattier (1762-1827). 'De grootste actrice van Europa'* (H. Gras) 552-554

Hofman, T.M. *Eenich achterdenken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570 en 1620* (P.H.A.M. Abels) 531-533

Hooykaas, G.J., Santegoets, F., ed. *De briefwisseling van J.R. Thorbecke,* V, *1845-1853* (N. Randeraad) 255-256

Hoppenbrouwers, F.J.M. *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek* (Th. Clemens) 537-539

Horlings, E. *The economie development of the Dutch service sector 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy* (T. Langenhuyzen) 112-114

Houben, V. *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw* (G. Knaap) 413-415

Houwink ten Cate, J. *De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (W. Melching) 445-446

Huigen, S. *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, his-*

torische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika (R. Ross) 511-512

Huisman, F., Santing, C., ed. *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900* (M. Catania-Peters) 522-523

Huizinga, J. *De taak der cultuurgeschiedenis*, W.E. Krul, ed. (T. Verschaffel) 355-356

Huizinga, J.J. *Friesland en de Tweede Wereldoorlog* (N.A. Bootsma) 450-451

Hull, W. van den. *Autobiografie (1778-1854),* R. Padmos, ed. (W. Frijhoff) 412-413

Ickenroth, J. *De Rijkspost in Limburg* (M. Catania-Peters) 86-88

Insolera, M., Salviucci Insolera, L. *La spiritualité en images aux Pays-Bas méridionaux dans les livres imprimés des XVIe et XVIIe siècles conservés à la Bibliotheca Wittockiana* (E. Stronks) 523-524

Israel, J.I. *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806*; Israel, J.I. *De Republiek 1477-1806,* I, *tot 1647,* II, *vanaf 1647* (W.W. Mijnhardt) 484-489

Jager, J.L. de. *Albert Heijn. De memoires van een optimist* (B. Meijerman) 590-591

Jansen, J. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de Renaissance* (G.A.C. van der Lem) 221-222

Jeannin, P. *Marchands du Nord. Espaces et trafics à l'époque moderne,* Ph. Braunstein, J. Hoock, ed. (J.Th. Lindblad) 223-224

Jongh, E. de. *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw* (E.O.G. Haitsma Mulier) 229-230

Jonker, J. *Merchants, bankers, middlemen. The Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (M.G. Buist) 562-564

Joosten, J. *Feit en tussenkomst. Geschiedenis en opvattingen van Tijd en Mens (1949-1955)* (J. Tollebeek) 605-607

Kaplan, Y. *Judíos nuevos en Amsterdam. Estudios sobre la historia social e intelectual del judaísmo sefardí en el siglo XVII* (R. Fagel) 228-229

Kersten, M.C.C., Lokin, D.H.A.C., met medewerking van C. Plomp. *Delftse meesters, tijdgenoten van Vermeer. Een andere kijk op perspectief, licht en ruimte* (P. Knevel) 235-239

Keyser, M., Heijbroek, J.F., Verheul, L., ed. *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken* (W. Pelt) 572-573

Kienhorst, H., Sonnemans, G., ed. *Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift. Hs. Tübingen, Universitätsbibliothek, Me.IV.3* (R. van den Berg) 381-383

Klomp, H.A. *De relativiteitstheorie in Nederland. Breekijzer voor democratisering in het interbellum* (B. Allart) 593-595

Koedijk, P. Linssen, J., Engelen, D., ed. *Verspieders voor het vaderland. Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (M. van Deursen) 602-603

Koenders, P. *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (S. Faber) 589-590

Kolfin, E. *Van de slavenzweep en de muze. Twee eeuwen verbeelding van slavernij in Suriname* (M. van Deursen) 545-546

Koningsbrugge, J.S.A.M. van. *Tussen Rijswijk en Utrecht. De diplomatieke betrekkingen tussen Zweden en de Verenigde Nederlanden 1697-1713* (J. Römelingh) 548-550

Kooijmans, L. *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (D. Haks) 542-543

Kooiker, H. *Lex scripta abrogata. De derde renaissance van het Romeinse recht. Een onderzoek naar de doorwerking van het oude recht na de invoering van civielrechtelijke codificaties in het begin van de negentiende eeuw,* I, *De uitwendige ontwikkeling* (H.C. Gall) 409-411

Korthals Altes, W.L. *Van £ Hollands tot Nederlandse f. De geschiedenis van de Nederlandse*

geldeenheid (N.A. van Hom) 368-369

Krijger, T.A. *Steenwijk als militaire stad* (M.-C. Engels) 374-375

Kroes, J. *De Gietersen in Friesland. De migratie van Noordwest-Overijsselse turfgravers naar het Friese laagveengebied in de tweede helft van de 18e eeuw* (M. Cortel) 402-403

Krol, E. *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (H. te Velde) 558-560

Kruining, C.G.M. van, Kruisheer, J.G., Verhoeven, G. *Delft, 15 april 1246* (R. van den Berg) 383-384

Kuiper, R. *Uitzien naar de zin. Inleiding tot een christelijke geschiedbeschouwing* (L. Dorsman) 354-355

Kuitenbrouwer, M., Leenders, M., ed. *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (A.H. Huussen jr.) 406-407

Kymmell, J. *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914,* II, *A-B* (J. Mooij) 424-425

Langeveld, H.J., e.a. *Zwischen Wunsch und Wirklichkeit. Die belgischen, niederländischen und westzonalen deutschen Gewerkschaften in der Phase des Wiederaufbaus, 1945-1951* (B. Reinalda) 453-454

Leeuw, K.P.C. de, Linders-Rooijendijk, M.F.A., Martens, P.J.M., ed. *Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd* (J. Helsloot) 564-565

Lem, A, van der. *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (E. Jonker) 504-504

Lewe, A. *'Invoer te lande verboden'. Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische* 253-254

provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857 (J.P. Smits)

Lieburg, F.A. van. *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (G. de Bruin) 393-394

Lieburg, M.J. van. *Over weldoeners en wezen, bejaarden en bedeling. Uit de geschiedenis van de katholieke wezen- en bejaardenzorg te Delft* (E. Maes) 371-372

Ligtendag, W.A. *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle Middeleeuwen tot ca. 1870* (M.A.W. Gerding) 362-363

Lindblad, J.Th., ed. *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 20-22 September 1994* (P. Boomgaard) 579-581

Lintsen, H.W., e.a., ed. *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving* (C.A. Davids) 202-207

List, G.A. van der. *De macht van het idee. De VVD en het Nederlands buitenlands beleid* (D. Hellema) 286-287

Luijten, H., Blankman, M., ed. *Minne- en zinnebeelden. Een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek* (E. Stronks) 388-389

Luyten, D. *Burgers boven elke verdenking. Vervolging van de economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog* (M. van den Wijngaert) 281-283

Maas, N., Kuyper, F.W., ed. *Offeren aan Mercurius en Minerva. Nederlandsche vereeniging van antiquaren 1935-1995* (E.O.G. Haitsma Mulier) 276-277

Macours, G. *Ne crimina impunita maneant. De achttiende-eeuwse Frans-Zuidnederlandse uitleveringspraktijk* (A.H. Huussen jr.) 551-552

Maesschalck, E. de. *Een Bond voor alle gezinnen. Geschiedenis van de gezinsbeweging in Vlaanderen* (L. François) 274-275

Maljaars, A. *Het Wilhelmus. Auteurschap, datering en strekking. Een kritische toetsing en*

nieuwe interpretatie (A.Th. van Deursen) 390-392

Mandemakers, K., Boonstra, O., ed. *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (R. Rommes) 110-111

Materné, J. *De prijzenadministratie van de centrale overheid te Brussel tijdens de 18de eeuw. Vlaamse, Brabantse, Noordnederlandse, Engelse en Baltische graanprijzen op de Amsterdamse beurs (1767-1792)* (J.L. van Zanden) 108-109

Meertens, P.J., e.a. *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, VI (P. de Rooy) 208

Meulder, B. de. *De kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasveredeling in de koloniale planning* (L. François) 432-433

Meurkens, P., ed. *De dagboeken van P.N. Panken, 1819-1904. Memorieboek van een Brabantse schoolmeester*, IV (A.C.M. Kappelhof) 249-250

Moes, J., e.a., ed. *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (M. Catania-Peters) 505-507

Mooijweer, M. *De Amerikaanse droom van Frederik van Eeden* (H. Wedman) 585-587

Mosmuller, J.M.H. *Voorpost en pion. De functies van Maastricht in de 'guerre de Hollande' (1672-1678) als voorbeeld van 'gloire' bij Lodewijk XIV* (G. de Bruin) 243-244

Mossink, M. *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (M. Grever) 271-273

Müller, B. *Op de wipstoel. De niet-gewettigde inheemse vrouw van de blanke Europeaan in Nederlands-Indië (1890-1940). Een literatuuronderzoek naar beeldvorming en werkelijkheid* (E. Touwen-Bouwsma) 264-265

Naaldwijck, P. van. *De paardenvriend. Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en de* 396-397

geneeskundige behandeling van paarden (1681), J.B. Berns, e.a., ed. (C.A. Davids)

Nagtegaal, L. *Riding the Dutch tiger. The Dutch East Indies Company and the northeast coast of Java, 1680-1743* (A. Taselaar) 547-548

Neufville, M. de. *Verhaal van myn droevig leeven,* T. Lindijer, ed. (W. Frijhoff) 550-551

Niemijer, H.E. *Calvinisme en koloniale stadscultuur, Batavia 1619-1725* (J. van Goor) 233-235

Niet, C.A. de. *Gisbertus Voetius. De praktijk der godzaligheid. (TA A□KHTIKA sive Exercitia pietatis -1664). Tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar,* I, *Inleiding en tekstuitgave,* II, *Vertaling en commentaar* (A.Th. van Deursen) 397-399

Nijhof, E., Scholliers, P., ed. *Het tijdperk van de machine. Industriecultuur in België en Nederland* (H. Lintsen) 420-421

Obbema, P. *De Middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late Middeleeuwen* (M. van Kuik) 519-520

Oord, A. van den. *W.S. Unger (1889-1963). Een eigengereid economisch historicus* (Joh. de Vries) 434-435

Oosterhuis, T. *Lumey, de vossestaart. Admiraal der geuzen* (H.F.K. van Nierop) 224-225

Oosterman, J.B. *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden; overlevering en funktie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)* (P. Bange) 217-219

Oostindie, G., ed. *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit* (A.P. Taselaar) 117-118

Otterspeer, W. *Bolland. Een biografie* (J. Fontijn) 124-126

Palm, L.C., ed. *Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek. The collected letters of Antoni van Leeuwenhoek*, XIV, *(1701-1704)* (K. van Berkel) 244-245

Palmboom, E.N. *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (11e-14e eeuw)* (J.M. van Winter) 514-515

Panhuysen, T.A.S.M. *Romeins Maastricht en zijn beelden. Corpus signorum imperii Romani. Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst. Nederland, Germania inferior, Maastricht* (E.M. Moormann) 359-361

Poelstra, J. *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (B. Reinalda) 571-572

Polasky, J.L. *The democratic socialism of Emile Vandervelde. Between reform and revolution* (D.E. Devreese) 127-128

Prud'homme van Reine, R. *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter* (G. de Bruin) 240-242

Rabbie, E., ed. *Hugo Grotius, Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas (1613). Critical edition with English translation and commentary* (C.S.M. Rademaker) 239-240

Raxhon, Ph. *La mémoire de la Révolution française. Entre Liège et Wallonie* (W. Frijhoff) 557-558

Rhee, C.H. van. *Litigation and legislation. Civil procedure at first instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)* (A.H. Huussen jr.) 387-388

Rijckevorsel, L.M.L. van. *Een wereld apart. Geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland* (E. van den Heiligenberg) 408-409

Roeper, V.D., Wildeman, G.J.D. *Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers* (L. Damen) 363-365

Roessingh, H.K., Schaars, A.H.G., ed. *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het* 118-120

landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826 (H. de Vries)

Rooden, P. van. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (R. van der Laarse) 215-216

Rooze-Stouthamer, C. *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (A.Th. van Deursen) 524-526

Rosseel, E. *Ethisch socialisme in Vlaanderen. De 20ste eeuw overbrugd* (H. Buiting) 600-601

Ruler, J.A. van. *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, nature and change* (A.Th. van Deursen) 397-399

Saatkamp, M., Schlüter, D., ed. *Van Hexen un Düvelslüden. Über Hexen, Zauberei und Aberglauben im niederländisch-deutschen Grenzraum. Over heksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek* (M. Gijswijt-Hofstra) 82-83

Sande, A. van de. *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (G.W.B. Borrie) 84-85

Sanders, J.G.M., ed. *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* (G. de Bruin) 392-393

Schaik, T.H.M. van. *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal de Jong 1885-1955* (J.A. Bornewasser) 263-264

Schie, P.G.C. van, ed. *Tussen polarisatie en Paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (J.-J. van den Berg) 129-130

Schotanus, F.B. *L.P. van de Spiegel 1737-1800 en de ondergang van de Republiek,* I, *1737-1784. L.P. van de Spiegel's gedachtenwereld,* II, *1784-1787. Het einde van de Republiek* (D. van der Horst) 400-402

Schuman, P. *Tussen vlag en voorschip. Een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeevarenden ter Nederlandse koopvaardij 1838-1940* (W. Pelt) 419-420

Schuurman, A., Spierenburg, P., ed. *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present* (J.J. de Jong) 529-531

Schuurman, A., Vries, J. de., Woude, A. van der, ed. *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (W. Frijhoff) 528-529

Segers, Y. *Op het kruispunt van oud en nieuw. Het Gelders genootschap 1919-1994. 75 Jaar op de bres voor de schoonheid van Gelderland* (C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije) 446-447

Selten, P., Adriaanse, C., Becker, B. *Af en toe met pa en moe... De speeltuinbeweging in Nederland 1900-1995* (E. Smit) 131-132

Simpson, G.G., ed. *Scotland and the Low Countries 1124-1994* (J.P. Sigmond) 365-367

Sjoer, E. *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797-1853)* (G.-J. Johannes) 555-557

Sliedregt, C. van. *Calvijns opvolger Theodorus Beza. Zijn verkiezingsleer en zijn belijdenis van de drieënige God* (A.Th. van Deursen) 526-527

Smidt, J.Th. de., e.a., ed. *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (C. van Renselaar) 510-511

Sneller, A.A. *Met man en macht. Analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd* (E. Kloek) 535-537

Sonnemans, G., ed. *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994* (R. van den Berg) 381-383

Spaans, Y., Jongen, L., ed. *Het leven van Lutgard. Bloemlezing uit het Kopenhaagse handschrift* (A.B. Mulder-Bakker) 89-90

Steijlen, F. *RMS. Van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994* (Th. Stevens) 607-608

Stekelenburg, H.A.V.M. van. *'Hier is alles vooruitgang'. Landverhuizing van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1880-1940* (P.R.D. Stokvis) 260-261

Stronks, E. *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (A.C.G. Fleurkens) 539-541

Tackenberg, K., ed. *Der Raum Westfalen,* V, *Mensch und Landschaft,* II, *Westfalen in der Urgeschichte Nordwestdeutschlands. Fundkarten von der Altsteinzeit bis in die Zeit um Christi Geburt* (M.A.W. Gerding) 357-359

Tielhof, M. van. *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (R. van Uytven) 520-522

Tollebeek, J. *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (J. Vogel) 356-357

Tollenaere, H.A.O. de. *The politics of divine wisdom. Theosophy and labour; national, and women's movements in Indonesia and South Asia, 1875-1947* (H. van Miert) 575-577

Turksma, L., ed. *Q.M.R. Ver Huell. Levensherinneringen 1787-1812* (R. Dekker) 107-108

Tyssens, J., Witte, E. *De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing* (W. Pelt) 421-422

Valk, J.P. de., ed. *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der rooms-katholieke kerk in Nederland 1832-1914. Archiefwijzer van Romeinse archivalia,* I, *Chronologische lijst van documenten,* II, *Archieven, overzichten en indices* (M.J.J.G. Chappin) 569-570

Vandenbulcke, A. *Les chambres des comptes des Pays-Bas Espagnols.* 541-542

Histoire d'une institution et de son personnel au XVIIe siècle (W. Fritschy)

Vanderstraeten, R., Preneel, M. *175 Jaar zusters der christelijke scholen Vorselaar, 1820-1995*, L. Dhaene, L. Vints, ed. (M. de Vroede) 415-417

Veenendaal jr., A.J. *Slow train to paradise. How Dutch investment helped build American railroads* (Joh. de Vries) 422-424

Veenendaal-Barth, J.W., ed., met medewerking van V.L. Vree. *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 doorN. Stellingwerff en S. Schot*, V (G. de Bruin) 101-102

Vegchel, G. van. *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965* (R. van der Woude) 280-281

Velthuysen, L. van. *Des principes du juste et du convenable. Une apologie du De cive de Hobbes (1651-1680)*, C. Secretan, ed. (E.O.G. Haitsma Mulier) 242

Verbeke, W., e.a., ed. *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux, pars prior, Devotio Windeshemensis* (J. van Herwaarden) 507-508

Vercauteren, J.B.M., ed. *Céramique Maastricht* (E. Smit) 380-381

Verhoeven, G., Verkruijsse, P., ed. *lovrnael ofte gedenkwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe. Descriptieve bibliografie 1646-1996* (M. de Keuning) 232-233

Verhulst, A., ed. *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000* (J.A. Kossmann-Putto) 216-217

Verkaik, J.P. *Voor de jeugd van tegenwoordig. Kinderbescherming en jeugdhulpverlening door Pro Juventute in Amsterdam 1896-1994* (E. van den Heiligenberg) 437-438

Verstraete, P.J. *Reimond Tollenaere. Biografie* (P. van Hees) 449-450

Vis, G.N.M. *Van 'vulliscuyl' tot huisvuilcentrale. Vuilnis en afval en hun verwerking in Alkmaar en omgeving van de Middeleeuwen tot heden* (H. van Zon) 367-368

Visser, C. *Vernieuwing van het lager onderwijs in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (M. van Essen) 116-117

Visser, P., met medewerking van M. Sprunger, A. Plak. *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (M. Catania-Peters) 373-374

Volder, J. de. *Benoît XV et la Belgique durant la grande guerre* (V. Viaene) 439-441

Vries, D.H. de. *Een Amsterdamse koopman in de Molukken 1883-1901*, R. Wallis de Vries, ed. (J. van Goor) 262-263

Vries, G.E. de. *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem, Veenhuizen 1895-1995* (S. van Ruller) 130-131

Vuyk, S. *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1800* (E.H. Cossee) 245-246

Waaldijk, M.L. *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (P. de Rooy) 266-267

Wallert, J.A.F. *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000* (W.L. Korthals Altes) 77-79

Wautelet, J.-M. *Structures industrielles et reproduction élargie du capital en Belgique (1850-1914)* (V. Duchêne) 122-123

Weber, K.-Kl. *Johan van Valckenburgh. Das Wirken des niederländischen Festungsbaumeisters in Deutschland 1609-1625* (J.P.C.M. van Hoof) 99-101

Wheelock jr., A.K., e.a. ed. *Johannes Vermeer* (P. Knevel) 235-239

Wierda, L. *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (F.J. Kossmann) 219-221

Wissing, P.W. van, ed. *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (H. Boels) 405-406

Witte, E., e.a., ed. *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)* (A.W.F.M. van de Sande) 246-247

Woud, A. van der. *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Th.H. von der Dunk) 344-353

Zandt, H.S.J. *Organisten, orgelspel en kerkzang binnen het Nederlandse calvinisme, inzonderheid in de Nederlandse hervormde kerk* (A.A. Clement) 83-84

Zondergeld-Hamer, A.J. *De geschiedenis van Weesp. Van prehistorie tot de moderne tijd* (R. van der Woude) 211-212

Zoonen, A. van. *'Stap op en laat je wegen'. De geschiedenis van 550 jaar Hoornse kermis* (S. Haasnoot) 372-373

Zwitzer, H.L. *Comptabiliteit in uniform. 200 Jaar militaire administratie 1795-1995* (W.J. Dral) 408

Medewerkers/sters 113e jaargang

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De Auteur

G. Janssens (1948) is als afdelingshoofd van het Algemeen Rijksarchief te Brussel verantwoordelijk voor het archief van het Koninklijk Paleis. Hij promoveerde in 1981 op een proefschrift over het loyale verzet tegen Filips II.